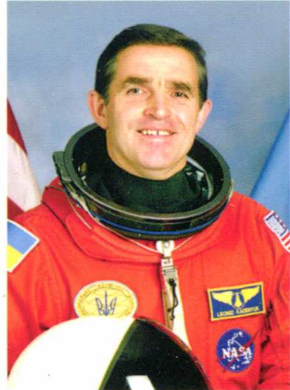

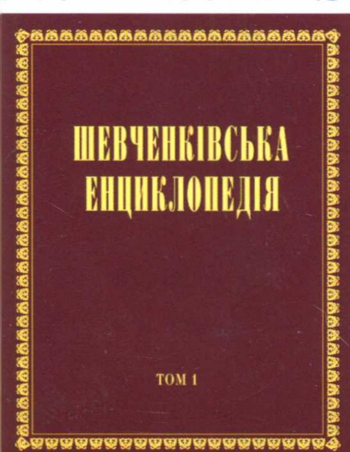

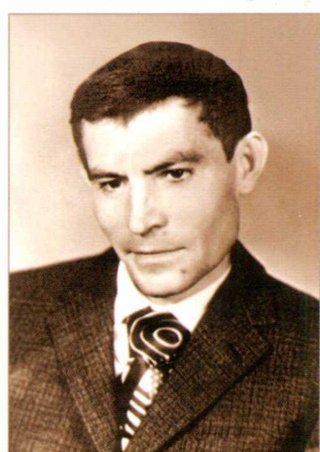

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

5

КНИГА 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

5

ТОМ

Книга 4

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

КИЇВ 2013

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XX — початку XXI століть

5

ТОМ

КНИГА 4

Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні

Редакційна колегія тому, кн. 4

ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г. — головний редактор
БОНДАР М. П. — заступник головного редактора, відповідальний секретар
СУЛИМА М. М. — заступник головного редактора
ГРИЦЕНКО П. Ю., ДЗЮБА І. М., НОВИЧЕНКО Л. М.,
ОНИЩЕНКО О. С., ПОПОВИЧ М. В., СКЛЯРЕНКО В. Г.,
СКРИПНИК Г. А., ФЕДОРУК О. К., ХРАМОВ Ю. О., ШЕВЧЕНКО Є. І.

НАУКОВА ДУМКА

У книзі четвертій 5-го тому "Історії української культури" досліджується соціальний вимір культурного буття України XX — початку XXI ст. У центрі уваги перебувають проблеми збереження, функціонування, відтворення потенціалу національної культури. Зміст книги відповідає частині анотованого раніше змісту книги третьої, яку, зважаючи на значний обсяг матеріалу, а також з огляду на відносну самостійність змісту попередньо планованих двох різних її частин, вирішено поділити на книгу третю та книгу четверту. Четвертою книгою 5-го тому завершується академічний видавничий проект — "Історія української культури" у п'яти томах.

Автори п'ятого тому, кн. 4

АРТЮХ Л. Ф., БОНДАРЕНКО В. Д., ГАРДАШУК Т. В., ГУПАН Н. М., ДАНИЛЕНКО В. М., ДЗЮБА І. М., ДОВГИЧ В. А., ДУБРОВІНА Л. А., ЗЬОЛА М. Й., ЗЬОЛА М. М., КАРПОВА Л. О., КОТ С. І., КУРАС І. Ф., ЛАГУТЕНКО О. А., МАКАРОВ В. Д., МАТЯШ І. Б., МОСКАЛЕНКО В. Ф., НАГОРНА Л. П., НАУЛКО В. І., ОНИЩЕНКО О. С., РИБАК М. І., СТАРКОВ В. А., СИДОРЕНКО В. Д., ТРАЧУН О. Й., ФЕДОРУК О. К., ШЕВЧЕНКО Є. І.

Ілюстративний матеріал підібрано авторами

Видання здійснено
за державним замовленням
на випуск видавничої продукції

ISBN 978-966-00-0541-5
ISBN 978-966-00-1295-0 (т. 5, кн. 4)

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: СВІТОГЛЯДНО-ІДЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ

Розділ 1

Святкування Дня Незалежності. Київ.

1.1. Політична культура українського народу

Будь-які нововведення і реформи у суспільстві можуть бути успішними лише за умови їхньої відповідності світобаченню і ціннісним орієнтаціям більшості нації. Цю думку Еріх Фромм вклав у елегантну формулу резонансу реформ із соціально-психологічною аурою. Чи є такий резонанс в Україні? Єдиний спосіб дістати обґрунтовану відповідь на це запитання полягає в об'єктивному дослідженні політичної культури суспільства, її першовитоків, структури, основоположних домінант масової свідомості.

Політична культура — важливий індикатор цивілізованості соціуму. Остання визначається тим, у яких відносинах із владою перебуває соціум, як реагує на зовнішні подразники, як налагоджує систему співіснування різних ідеологій, партій, громадських об'єднань, конфесій. Являючи собою єдність об'єктивних соціально-нормативних компонентів свідомості й поведінки, політична культура відбиває рівень розвитку та співвідношення правових, соціальних, моральних, психологічних норм, що регулюють суспільні відносини. У вужчому розумінні це поняття застосовують на означення мови політичного дискурсу, культури політичного мислення і політичного життя, культури поведінки політиків і населення як суб'єктів політичного процесу.

Для української політичної думки поняття "політична культура" не нове, але впродовж двадцятидвох років незалежності його було піддано істотному переосмисленню. В інтерпретації В. Липинського воно означало "хотіння і вміння" провідної верстви суспільства використовувати у своїй діяльності дані політичної науки. Рівень політичної культури, за Липинським, є мірилом інтелігентності нації, її здатності аналізувати суспільні явища й передбачати наслідки дій, побудованих на такому аналізі [1]. Інший зміст вкладали в це поняття радянські ідеологи — нечасті звертання до категорії "політична культура" мали у них інструментальний характер, були підпорядковані завданню виховання "истых коммунистов" [2]. Беззмістовними закликами "піднімати рівень політичної культури" радянська пропаганда підміняла її уважний аналіз навіть тоді, коли на Заході вже було створено теорію по-

[1] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 344, 355.

[2] *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. — Т. 41. — С. 404.

літичної культури і механізми її дослідження, оперті на здобутки соціології та психології.

Будучи специфічною формою кристалізації соціально-політичного досвіду соціуму, політична культура містить такі основні компоненти: культуру політичної свідомості, культуру політичної поведінки, культуру функціонування політичних інституцій. Її найважливішим складником є тип світосприйняття — своєрідний колективний світогляд даної спільноти чи окремих її сегментів, система цінностей, яким суспільство віддає перевагу. До структури політичної культури входять також засоби регулювання політичної свідомості, політичні й моральні норми, механізми формування політичних ідентичностей. Найчастіше поняттям "політична культура" позначається сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що характеризує ставлення людей до політичної сфери життя, рівень і спрямованість їхньої політичної діяльності.

У своїй основі політична культура консервативна; зміни в ній відбуваються повільніше, ніж у всій політичній системі. Параметри, що визначають її стан, якнайтісніше пов'язані з ментальністю нації, її соціокультурними, національно-психологічними, релігійними та іншими традиціями, звичаями, стереотипами. Відображенням правового та соціально-психологічного досвіду соціуму виступає прийнята ним система символів і політичних ритуалів, які підтримують відчуття стабільності, зв'язок поколінь, забезпечують належний рівень політичної комунікації.

Методологічний ключ до аналізу традиційної основи політичних культур запропонував С. Ліпсет. В одних народів пріоритетними вважаються цінності індивідуалізму (переважно це стосується західної культурної традиції, що в основному виросла із протестантської етики), в інших акцент робиться на інтересах спільнот чи колективів (такий тип орієнтацій притаманний країнам, що зазнали сильного впливу православної християнської традиції). В основу типології Ліпсета покладено саме пріоритети у ціннісних орієнтаціях — схильність до тверезої чи завищеної самооцінки, до універсалізму чи партикуляризму, самоорганізації чи колективної орієнтації, до егалітаризму чи елітизму [3]. Цей ключ тим більше придатний для аналізу особливостей політичної культури українського народу, що дві його частини розвивалися впродовж століть у різних цивілізаційних полях і демонструють істотно відмінні типи орієнтацій.

Складність аналізу орієнтаційної сфери, включаючи політичні уподобання, оціночні судження, особливості електоральної поведінки, полягає у тому, що тут багато ірраціонального, залишково-традиційного, навіяного старими міфами й новими ідеологемами. Але жоден політичний прогноз не буде точним, якщо не ґрунтуватиметься на аналізі політичної культури принаймні у двох площинах — історичній і соціокультурній. Логіку розвитку політичної культури в Україні можна зрозуміти лише з урахуванням психологічного архетипу української нації, специфіки просторово-часових локалізацій політичних, соціальних і культурних процесів.

Витоки сегментованості українського соціуму. Політична культура українського народу формувалася під жорстким пресом багатовікової бездержавності. Складні обставини формування українського етносу в інонаціональних державних утвореннях зумовили орієнтаційний і певною мірою навіть

[3] *Lipset S.M.* Political Man // The Social Bases of Politics. — 1960. — N 4. — P. 88, 89.

наслідувальний характер української самосвідомості. Власне, в умовах середньовіччя і ранньомодерного часу, коли полівасалітетна залежність і часта зміна протекторатів були нормою міждержавних відносин, колективна свідомість і не могла бути іншою. Не випадково навіть у часи апофеозу української державної ідеї, пов'язаного з Національною революцією середини XVII ст., інтелектуальні зусилля місцевої еліти фокусувалися навколо пошуку вигідного сюзерена. За всієї його неприродності розмежування по Дніпру стало вододілом між сферами традиційних впливів — латинсько-католицького і візантійсько-православного. При цьому консервативне візантійство відчутно програвало більш динамічному й раціональному західному християнству.

На утиски й насильство, якими супроводилося чужоземне панування, суспільство реагувало неоднозначно. Одні засвоювали конформістський стиль поведінки і перебували в стані політичної апатії, інші віддавали перевагу протестним формам самореалізації. Унаслідок цього в характеристиках українського менталітету існує чималий різнобій. Одні дослідники роблять акцент на політичній пасивності та інтровертній ментальності українців, заглиблених у власні проблеми і далеких від політики. Інші, навпаки, наголошують на їхній особистісній і національній пасіонарності.

Різні погляди існують і на співвідношення західних та орієнтальних впливів на політичну культуру українського етносу. М. Грушевський вважав український народ західним за типом політичної культури, хоча й не відкидав ролі східних впливів у його системі світосприймання. Впливи, зрозуміло, були різні: еллінські й скандинавські, давньогерманські й візантійські, польські й російські, татарські й турецькі. Живучи на межі європейської цивілізації і кочового варварства, наші далекі пращури не раз відігравали роль бруствера, приймаючи на себе удари, призначені західним сусідам, і, захищаючи себе, захищали і їх. Ця боротьба, за Грушевським, дорого обійшлася українській народності, поглинувши масу її енергії і спричинивши політичний занепад, результатом якого було поглинення національного надбання чужими панівними класами [4].

Необхідність вижити у чужому етнічному середовищі прирікала українців на балансування між територіально-етнічним та політичним патріотизмом і не могла не спричиняти періодичних криз самоідентифікації, які супроводилися спочатку спольщенням, а пізніше зросійщенням місцевих еліт. Складне переплетення вільнолюбних прагнень і консервативних традицій стало фундаментом української ідеї, чим була зумовлена безприкладна напруга пристрастей довкола неї.

У глибину століть сягають і витоки сегментованості українського соціуму. Уже в ранньому середньовіччі, в хронологічних межах XII—XIII ст., проглядаються початки "двофрагментності", виникає проблема "двох Україн". Саме тоді почали формуватися два політичні інтеграційні центри Південної Русі — один у Північному і Середньому Подніпров'ї, другий — на базі Галицько-Волинського князівства. Не стільки етнокультурні відмінності, скільки обставини життя, посилені геополітичними чинниками і церковним розмежуванням греко-католиків і православних, зумовили істотну різницю у світосприйманні й ціннісних орієнтаціях населення умовних Сходу і Заходу України.

[4] *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — Киев, 1990. — С. 12.

Наддніпрянська Україна, яка після входження до складу Росії випала із центральноєвропейського контексту, опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж другої половини XVII—XVIII ст. проявлялися в інституалізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії істотно вплинули на світобачення й ціннісні настанови козацько-старшинської еліти — вона не сприйняла ні модернізаційні проекти Петра І, ні обраний І. Мазепою шлях повернення в лоно західної цивілізації. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, конформізм, схиляння перед силою. І хоча синдром ображеної нації живив енергію суверенізації, Росії вдавалося досить легко придушувати вільнолюбні прагнення. Офіційна пропаганда докладала чималих зусиль, щоб стерти з історичної пам'яті уявлення про українців як окремий етнос, змусити їх стати "справжніми росіянами".

І все ж ідеї автономізму й української державності продовжували помітно впливати на політичну культуру в підросійській Україні. "Домагання народоправства" було, за словами М. Грушевського, "провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці" [5]. Ця ідея, вперше висловлена декабристами з Товариства об'єднаних слов'ян, проходить потім через документи Кирило-Мефодіївського братства, праці М. Драгоманова, платформи національних політичних партій Наддніпрянщини. Саме вона стала рушієм українського національного руху, який набрав сили на початку XX ст.

Проте державотворчі імпульси в політичній культурі українства виявлялися ще надто слабо. На побутовому рівні домінували ідеї загальноруської єдності, підґрунтям яких виступали теорії панславізму. У взаємодії й боротьбі різних ідеологій — консервативної, ліберальної, націоналістичної, соціалістичної — перевага була на боці останньої, виниклої на ґрунті інтерпретованого в російському дусі марксизму. Зафарбованим у соціалістичні тони був і ранній український націоналізм: притаманне йому народолюбство базувалося на ототожненні українських національних інтересів із соціальними прагненнями селян.

На такому фоні криза самоідентифікації, пов'язана із зросійщенням української еліти, проявлялася складними комплексами "меншовартості" і "малоросійства". Посталу на ґрунті подвійної ідентичності роздвоєність свідомості прийнято позначати поняттям "численних відданостей" (лояльностей) [6]. Асиміляційні процеси розвивалися настільки стрімко, що саме існування українського етносу опинилося під загрозою. Криза ідентичності спричинила й інші кризи: кризу легітимності, коли суспільство розділилося у виявах лояльності чи нелояльності до існуючої системи, кризу участі, що виявлялася різким збільшенням груп із протилежними інтересами і загостренням протестних настроїв на масовому рівні.

Ситуація ускладнювалася тим, що об'єктивні завдання модернізації й соціальні проблеми були не менш гострими, ніж національні, і розв'язувати ті та інші доводилося водночас, до того ж у контексті, обтяженому революційними ситуаціями, гострими міжетнічними проблемами. "Українські марксисти" постійно стояли перед дилемою: що є першо-

[5] *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — С. 97.

[6] *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал (УІЖ). — 1991. — № 3. — С. 97—107.

Група діячів українського національного руху на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903.

Редакція газети "Рада". 1910.

черговим — пролетарська чи національна справа? Революційна українська партія, що виникла на початку століття, тяжіла і до соціалістичної, і до національної ідеї, що викликало драматичну серію розколів як у ній самій, так і в партіях, що виникли пізніше на її основі. Роздвоєння, конфлікти, розколи, зближення із загальноросійськими соціалістичними партіями і віддалення від них спричинилися до багатьох драм і серйозно послабили українську опозицію.

Хоча масова база українських політичних партій Наддніпрянщини була неширокою, початок XX ст. ознаменувався виходом українського національного руху за рамки культурницьких завдань; його політичний характер був відкрито

Дмитро Донцов.

Микола Міхновський.

проголошений і підкріплений реальними діями, включно з появою україномовних видань. Рух, за яким стояло прагнення народу до свободи самовиявлення, до якнайширшого вживання рідної мови, ніякою мірою (принаймні до початку Першої світової війни) не загрожував цілісності імперії, оскільки, за винятком нечисленних радикалів (зокрема М. Міхновського), його ідеологи не йшли далі вимог автономії України у складі Російської держави. Однак реакція на український рух не лише переважної більшості росіян, а й зросійщених українців виявилася неадекватною. Український рух з подачі офіційних російських кіл розглядався в категоріях "мазепинства", у ньому найчастіше вбачали австрійську інтригу, підпорядковану завданням створення незалежного українського князівства чи королівства під егідою Габсбургів. На початку 1914 р. чорносотенний журнал "Киев" озвучив таку позицію гранично відверто: українство, мовляв, має "безповоротно вмерти, а якщо воно не захоче вмерти, то його треба нещадно задушити"[7].

Ідеологи українського руху розуміли, що за стабільної ситуації влада не буде й розмовляти про українську автономію і знайде в цьому підтримку переважної більшості зросійщених українців. Наполягати й надалі на визнанні українців окремим етносом означало на практиці домагатися статусу інородців (у столипінському циркулярі 1910 р. такий статус уже було закріплено) з усіма обмеженнями, які з цього випливали. Навіть національно свідомих українських інтелігентів мало приваблювала перспектива відчути себе інородцем і до того ж зрадником-сепаратистом. У мирний час, на ґрунті легітимізму й лояльності, виходу з цього глухого кута не було.

Лишалося уповати на виведення проблеми майбутнього України із суто російського контексту — адже її частина, хоч і порівняно невелика, розвивалася в іншому, європейському політичному просторі. Не випадково в емігрантських колах української соціал-демократії у 1913 р. виникла ідея "нового центру слов'янської гравітації". Розраховувати на масову підтримку її авторові (ним був Д. Донцов), однак, не доводилося,

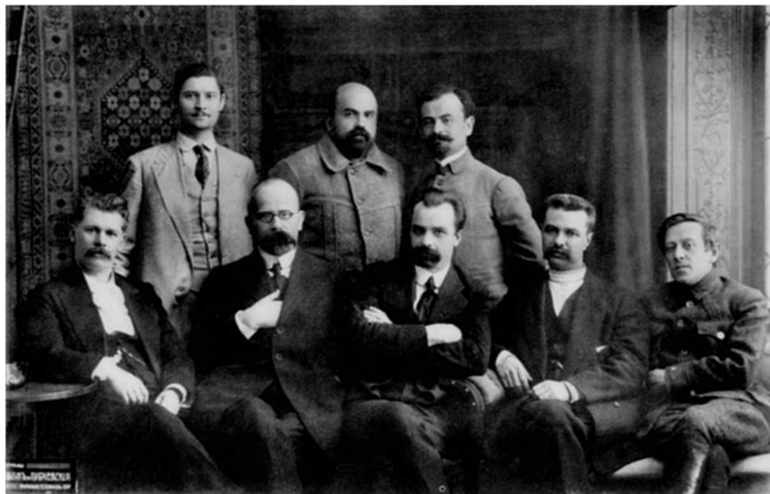
[7] Цит. за: "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). — Київ, 1999. — Ч. 3. — С. 143.

Гості з Наддніпрянщини серед українських діячів Галичини. Початок 1900-х рр.

бо навіть у теорії західний вектор майбутнього України міг допускатися лише у зв'язку із якимись суспільними катаклізмами — війною чи революцією. Через рік австрофільство в українській суспільній думці відродилося вже в контексті воєнного протистояння двох блоків імперіалістичних держав, і безглузда репресивна політика російських властей в окупованій Галичині дала йому відчутний поштовх. Це уможливило вперше за 200 років озвучити на європейському рівні ідею незалежної України, але ні платформа "Союзу визволення України", ні методи його діяльності підтримки в підросійській Україні не здобули. Більше того, артикуляція самостійницької ідеї обернулася новою поляризацією українського руху і новими конфліктами всередині УСДРП.

Зупинимось тепер на особливостях другого фрагмента української політичної культури, що сформувався на теренах, які до кінця XVIII ст. входили до складу Польщі, а після її поділів відійшли до Австрії. Принципово іншу ситуацію у цьому реґіоні слід пояснювати особливостями формування громадянського суспільства. Розвиток Наддніпрянської та Західної України впродовж століть відбувався у різних цивілізаційних полях, і тому ліберально-демократичні, зокрема національні, цінності сприймалися наддніпрянцями і галичанами по-різному. Політична культура західноукраїнського суспільства формувалася під виразним впливом індивідуалістичних начал; патріархально-провінційні риси в ній поєднувалися із сильними національними почуттями. Гостре відчуття ущемленості, яке посилювалося подвійним — австрійським та польським — політичним пресом, компенсувалося національно зафарбованим місіонерством (теорія "українського П'ємонту"). Участь у національному русі греко-католицького духовенства сакралізувала національну ідею, робила її своєрідним "символом віри".

Генеральний секретаріат Центральної Ради.

Унаслідок цього українська спільнота в Галичині була порівняно з наддніпрянською краще згуртована і чіткіше формулювала свої політичні цілі. Вони йшли у руслі європейської самоідентифікації, і вже одне це забезпечувало більш привабливу платформу для втілення "української мрії". Завдяки зваженішій політиці австро-угорського уряду тут вдалося поєднати просвітницькі завдання не лише з організацією економічної взаємодопомоги, а й зі створенням системи військово-спортивного вишколу молоді. На початок Першої світової війни місцева спільнота зреагувала не тільки проголошенням кількох моделей самовизначення України, а й формуванням легіону Українських січових стрільців.

Світова імперіалістична бійня поглибила межу, яка розділяла два сегменти українства. "Синдром соціального невротизму", поєднаний з легітимацією насильства, наклався на багатовікові обрáзи, а кожна з воюючих сторін створювала образ ворога. Опинившись по різні боки фронтів, українці змушені були вбивати своїх етнічних братів. Посилення антиросійських настроїв у Галичині зумовлювалося не лише об'єктивним тягарем "чужої" війни, а й здійснюваними окупаційною владою масовими репресіями та депортаціями. Антивоєнні та протиурядові настрої різко посилилися і на Наддніпрянщині. У листопаді 1915 р. В. Винниченко писав у листі до Л. Юркевича: "Я зустрів тільки двох російських патріотів з великого числа українців, з якими я мав нагоду балакати. Взагалі настрій в Росії пригнічений, і всі мріють про кінець війни. Слово революція у всіх на устах — у двірників, купців, парикмахерів, інтелігентів, жінок, навіть дітей" [8]. Не минуло й півтора року, як Російська імперія впала, відкривши смугу майже цілковитого безвладдя в країні.

Унікальність і суперечливість досвіду Лютневої революції, мабуть, ще довго живитиме суперечки і дискусії навколо її історичного значення. Незаперечним є лише те, що лютий 1917 р. ознаменував перелом у розвитку національних рухів, вивів їх на арену відкритої політичної боротьби, значною мірою легалі-

[8] Цит. за: *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. — Прага, 1936. — С. 86.

зував. Для України багато важило те, що вперше в її історії питання національного самовизначення стали предметом гласного обговорення. На відкритому революцією шляху з'явився реальний шанс знайти вихід з обох надзвичайно гострих криз — кризи ідентичності та кризи легітимності.

Небажання Тимчасового уряду задовольнити законні (загалом мінімальні) вимоги українського національного руху сприяло переведенню політичної культури у площину політичного активізму, що виразно виявилося у тоні універсалів Центральної Ради, виступів на скликаних нею робітничих, селянських, військових з'їздах. Проте давалася взнаки зацикленість місцевої еліти на традиціях революційного народництва й абсолютного радикалізму, зафарбованого в соціалістичні тони. Популярність в масах саме таких гасел не сприяла розв'язанню завдань національного самозахисту. "З кличами недемократичними й несоціалістичними не можна було показатися на люди, — констатував відомий український соціал-демократ І. Мазепа. — Впливи поміркованих чи так званих буржуазних партій швидко звелися майже до нуля" [9].

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народе Український і всі Народи України!

[illegible]

Українська Центральна Рада.

Третій універсал Центральної Ради (листопад 1917 р.).

Печатка та варіанти герба УНР. 1917.

Глухі кути ідеократії. Революційна хвиля, що знищила, крім Російської, також і Австро-Угорську монархію, не принесла Україні політичного визволення. Її становище навіть погіршало, оскільки її землі виявилися поділеними між чотирма державами. Не в останню чергу поразка визвольних змагань в обох частинах України пояснювалася невисоким рівнем політичної культури "середніх верств", браком інтелектуальної еліти, слабкістю української дипломатії. Національна ідея в Наддніпрянщині не встигла пустити глибоких коренів, а невправність молодих українських політиків, їхня орієнтація на чужоземні сили викликала у вкрай втомленому, знервованому суспільстві негативну реакцію. У цих умовах сповідувані більшовиками ідеали інтернаціоналізму, підкріплені привабливими соціальними обіцянками і намірами припинити війну,

[9] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Київ, 2003. — С. 31.

виявилися більш дійовим важелем впливу на суспільну свідомість. Хоча головними причинами поразки Української революції були зовнішні чинники: агресивні устремління як "червоної", так і "білої" Росії, підступність Польщі, Румунії, байдужість і недалекоглядність Антанти.

Однією з причин того, що українцям не вдалося оборонити свою державну незалежність, була неможливість реалізувати ідею соборності як важливу передумову консолідації української нації. Проголошення Акту злуки у січні 1919 р. було визначним здобутком української демократії по обидва боки Збруча. Втім на шляху реалізації цієї ідеї виникло чимало перешкод, у тому числі й тих, які зумовлювалися різними пріоритетами в політичній культурі населення Наддніпрянської і Західної України, відмінними політичними орієнтаціями Директорії і уряду ЗУНР. Поміркованих західноукраїнських політиків відштовхувала "соціалістичність" урядів В. Чехівського і Б. Мартоса; вони втратили інтерес до ідеї об'єднання, як тільки переконалися, що Антанта стоятиме на засадах "єдиної і неділимої" Росії. Те, що Галицька армія перейшла на бік Денікіна, означало, по суті, агонію української справи.

Зрештою більшовикам вдалося відновити — хоч і за федеративним фасадом — державну єдність колишньої імперії. У побудові федерації практично було використано ту політико-правову ієрархію етносів і національних територій, що склалася в дореволюційні часи. Але у своїй національній політиці більшовики змушені були йти на певні компроміси, рахуватися з виразно виявленими намірами народу до творення власної державності й вільного національно-культурного розвитку. У цьому розумінні "Радянська Україна була червоною тінню УНР" [10].

Зруйнування в ході війн і революцій ще незміцнілих структур громадянського суспільства, неймовірна поляризація суспільних настроїв, переродження бюрократичної верхівки створили підґрунтя для утвердження в СРСР авторитарного, а потім і відверто тоталітарного режиму. Найхарактернішу особливість останнього становило нівелювання усяких громадських начал, уніфікація партією-державою усіх сфер життєдіяльності людини. Головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він виступав не тільки як інструмент залякування і розправ, а й як засіб створення специфічної атмосфери "воєнного табору", де найменше відхилення (навіть у думках, не кажучи вже про особисті щоденники) каралося як злочин.

Зовні політична культура тоталітарної доби уявлялася гомогенною. Видимість культурної, релігійної і навіть етнонаціональної однорідності створювалася зруйнуванням традиційної соціальної стратифікації, рішучим викоріненням інакомислення, апологетикою зрівнялівки. Заперечуючи релігію, вважаючи її "опіумом для народу", правляча комуністична партія замінила її чимось на зразок неорелігійного фундаменталізму з властивою останньому нетерпимістю, фанатизмом, схильністю до зовнішньої обрядовості. Участь у масових заходах та виборах мала характер своєрідної літургії чи політичного спектаклю.

Одна з ознак культивованого тоталітаризмом утопічного мислення — доведення до абсурду ідеї комунальності, намагання розглядати однорідність як

[10] *Попович М.* Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. — 2001. — № 2. — С. 37.

абсолют ("та всі ж як один"). У такій системі координат сакралізація колективної свідомості й виведення "ворогів народу" за межі соціуму — явища одного порядку. Запропонований російськими науковцями термін "мобілізаційне підданство" досить точно визначає основу "братання влади й народу" на ґрунті спільної агресивності, ненависті до "ворогів", з одного боку, і позірної спорідненості "своїх", з другого [11]. Головною доброчинністю при цьому вважалося бездумне підкорення вказівкам "згори".

Таке "мобілізаційне підданство" трималося в основному на насильстві, але не тільки на ньому. Зрозуміти секрет відносної тривкості радянської влади (так само як і перемоги у Великій Вітчизняній війні) можна лише допустивши, що зв'язок влади з масами був аж ніяк не міфічним. Тримався він на масовості КПРС, а також механізмах, які називали її привідними ременями, — депутатах та активістах рад, профспілок, комсомолу. "Такий зв'язок міг витримати серйозні випробування, тому що мільйони людей виконували обмежені владні функції. Наскрізь одержавлене суспільство не змогло б проіснувати без залучення мас до влади" [12].

Сказане вище стосується загальних рис радянського різновиду тоталітаризму. Але у нього були ще й специфічні ознаки, які виявлялися в національних районах: нівелювання національних чинників, ігнорування національних інтересів і потреб, русифікація в освітній, культурній, інформаційній сферах, нескінченні кампанії викриття "буржуазного націоналізму". В такий спосіб підтримувалася стабільність у багатоетнічному соціумі, яка створювала ілюзію розв'язаності національного питання.

Утім національна політика внаслідок своєї непослідовності й зиґзаґоподібності була чи не найвразливішою ланкою в радянській тоталітарній системі. Закладені у фундамент Союзу РСР принципи етнізації політики суперечили модернізаційній спрямованості останньої. За задумом більшовицьких ідеологів, інтернаціоналістські настанови влади мали стати протидією місництву і націоналізму. Насправді ставка на етнічність збільшувала дезінтеграційний потенціал. Кожен крок по шляху модернізації в неросійських районах зміцнював місцеві еліти, які відчували себе виразниками національних інтересів. В Україні з її міцними традиціями боротьби за власну державність центр зіткнувся з відчутним опором уніфікаторству в особі місцевого націонал-комунізму. Звідси — виразний антиукраїнізм у діях сталінського керівництва.

Відчуваючи хиткість своєї соціальної опори в неросійських республіках і намагаючись поліпшити свій міжнародний імідж, влада вдалася до національної реформи, що подавалася як "політика коренізації". Значних корективів у напрямі "націоналізації" зазнала кадрова, освітня, культурна, інформаційна політика. В контексті інших реформістських заходів, пов'язаних із переходом до непу, ця переорієнтація сприймалася українською елітою як часткова реалізація нездійснених у час революції національних прагнень.

Сплеск громадської активності, яку породила політика "українізації", істотно просунув уперед процес дерусифікації суспільного життя — у таких межах, які зробили можливим появу на поверхні політичного життя гасла "Геть від Москви!". І хоча стосувалося воно не по-

[11] *Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В.* Игра по правилам. — Москва, 1991. — С. 27.

[12] *Кульчицький С.* Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. — 1997. — № 1. — С. 23.

Мітинг з нагоди відкриття сільської трудової школи. Хутір Романівський Донецької округи. 1928.

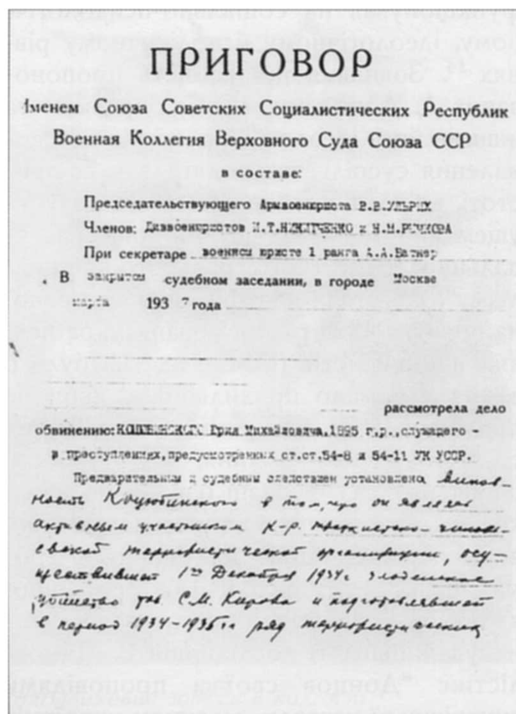

Під такими гаслами відбувалася колективізація.

Перший радіоприймач у хаті-читальні. Село Сергіївка Донецької обл. Середина 30-х рр.

літики, а літературного процесу, більшовики кинули на боротьбу з "буржуазним націоналізмом" весь арсенал своїх політичних та ідеологічних засобів. Природне прагнення народу до національно-культурного відродження було придушене голодомором, масовими репресіями і депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери доносительства, відвертого пристосуванства. Ініційована згори реформа змінилася контрреформою — деукраїнізацією у найгіршому її варіанті. Винищення інтелектуальної еліти, девальвація наукових знань, насадження аморалізму мало не дощенту зруйнували хиткий каркас етнічної ідентичності, сформований упродовж кінця XIX — початку XX ст. Д. Суні вдало назвав свою книгу про радянську національну політику "Помста минулого" — спроба "приручення" національних еліт шляхом конструювання відповідних символів минулого спричинилася до іманентного зростання націоналістичних настроїв у республіках і зрештою призвела до краху СРСР [13].

ПРИГОВОР

Именем Союза Советских Социалистических Республик
Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР

в составе:

Председательствующего Армвоенюриста В.В.УЛЬРИХ
Членов: Диввоенюристов И.Т.НИКИТЧЕНКО и Н.М.РЫЧКОВА
При секретаре военном юристе 1 ранга А.А.Батнер
В закрытом судебном заседании, в городе Москве
марта 193 7 года

рассмотрела дело
обвинению: КОЦЮБИНСКОГО Юрия Михайловича, 1895 г.р., служащего —
в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-8 и 54-11 УК УССР.
Предварительным и судебным следствием установлено

Типовий вирок доби "великого терору" (щодо Ю. Коцюбинського). 8 березня 1937 р.

Серйозним випробуванням піддавався каркас національної ідентичності й у тій частині українських земель, якій судилося стати розмінною монетою у планах імперіалістичних держав. З волі Антанти Західноукраїнську Народну Республіку, що постала у вирі політичних протистоянь 1918 р., поглинула відроджена після більш як столітнього небуття Польська держава. Буковину та українські повіти Бессарабії (остання до війни належала Російській імперії) окупувала Румунія. Закарпатська Україна й Пряшівщина, раніше підпорядковані угорській короні, увійшли до складу Чехословаччини.

Статус Галичини й Волині у складі Польщі наближався до окупаційного. Законом 1924 р. було заборонено користуватися українською мовою в урядових установах. Українські землі оголошувалися Східною Малопольщею, Східними кресами, навіть самі поняття "українець", "український" витіснялися з ужитку. У відповідь на акти саботажу польський уряд запровадив політику умиротворення (пацифікацій), яка вилилася у вбивства, арешти, спалювання сіл, нищення всіх осередків українського життя.

І все ж у Польщі, на відміну від УРСР, український рух мав бодай обмежені можливості для легальної діяльності. За Г. Касьяновим, до анексії Західної України Радянським Союзом український націоналізм досить успішно

[13] *Suny R.G.* The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. — Stanford, 1993.

функціонував на соціально-психологічному, ідеологічному й політичному рівнях [14]. Зовнішня принадність пропонованих Д. Донцовим, М. Сціборським та іншими його ідеологами рецептів вдосконалення суспільства полягала у їх простоті, доступності, орієнтації на почуття ущемленості й реваншу. Бойова, наступальна ідеологія "інтегрального націоналізму", що стала платформою створеної на початку 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН), здатна була б здобути чимало прихильників, якби не притаманна їй нетерпимість до інших систем світосприймання, нечіткий соціальний ідеал, виразні ознаки расизму, ксенофобія, ставка на терор. Фатальний вплив ідей Донцова на розвиток громадянської демократичної політичної культури українства констатував один з найуважніших її дослідників Б. Цимбалістий: "Донцов своїми проповідями внутрішньої незгоди, діленням українців на ліпших (визнавців його ідей) і гірших (усіх інших), закликами до внутрішньої безкомпромісової боротьби поглиблював роз'єднання народу, який внаслідок різних історичних обставин ніколи не був як слід інтегрований" [15].

Загалом же можна констатувати, що 20—30-ті рр. позначені поглибленням двофрагментності української політичної культури. Сповідувана в СРСР класово-інтернаціоналістська парадигма, месіанізм якої мав космополітичний присмак, сприяла привнесенню у політичну культуру таких невластивих їй до того рис, як романтичний утопізм комуністичного зразка, патерналістське ставлення до держави, зрівняльно-заздрісний синдром, аскетизм і пасивно-споживацькі орієнтації. Зруйнування православної традиції і насадження войовничого атеїзму не кращим чином позначилися на моральному стані суспільства. У політичній культурі галичан посилилися настрої антипольськості, крайнього радикалізму, аж до героїзації терору — останній, як слушно доводив духовний лідер українства митрополит А. Шептицький, не стільки підривав Польську державу, скільки накликав на суспільство зайві репресії. За німецькими даними, ОУН в середині 30-х рр. мала близько 1500 бойовиків [16].

Зрештою особливості політичної культури західних українців використали в своїх політичних цілях обидві могутні держави, які наприкінці 30-х рр. були союзниками, а у 1941 р. зіткнулися в непримиренному двобої. Антиполонізм галичан полегшив радянському режиму "визвольну місію" вересня 1939 р., а антирадянські опозиційні настрої, спричинені масовими репресіями й депортаціями, дали змогу німецьким окупантам увійти у Львів через тиждень після їхнього нападу на Радянський Союз.

Надалі задавнені антагонізми створили ситуацію "трикутника". Зазнавши значного впливу італійського фашизму й німецького нацизму і солідаризуючись із політичною платформою останнього, Організація українських націоналістів у своїх діях орієнтувалася на насильство, вождізм, непримиренність до інших систем світобачення. Утім конфлікт із німецькою владою, яка не виправдала надій керівництва ОУН щодо сприяння у відновленні української державності, спонукував її ідеологів на істотне коригування своєї риторики у бік використання гасел демократизму й "народоправства" — з віднесенням "Берліна" поряд із "Москвою" до числа "ворогів". Пе-

[14] *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — Київ, 1999. — С. 312, 313.

[15] *Цимбалістий Б.* Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 4. — С. 77.

[16] Див.: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.) // Україна крізь віки. — Київ, 1999. — Т. 11. — С. 309, 311.

реорієнтація не лише спричинила тертя й розколи всередині ОУН, а й активізувала як локальні й значною мірою символічні антинімецькі виступи, так і цілком реальне збройне протистояння Української повстанської армії та радянських і польських партизанських загонів. Тривалий тристоронній конфлікт, який перетворив на суцільний кошмар життя місцевого населення і обернувся десятками тисяч обопільних жертв, розрубувався шляхом нових депортацій.

Із ситуацією "двох правд", "роздвоєного патріотизму" зіткнулося багато країн, які пройшли крізь Другу світову війну. Не дивує, що в Україні, населення якої довго жило у різних політичних системах, вона була особливо гострою. Проблема ставлення до руху Опору й, особливо, до ОУН—УПА приречена на надмірну ідеологізацію принаймні в межах життя воєнного покоління. Сьогодні вона набула вигляду своєрідної знакової системи, яка визначає вектори ціннісних орієнтацій та еталони політичної поведінки.

У світлі приголомшливого впливу на суспільну свідомість правди про "пакт Молотова—Ріббентропа" інколи ставиться під сумнів прогресивне значення возз'єднання українських земель у 1939—1945 рр. Проте незалежно від політичних мотивів, якими керувалися тодішні керівники СРСР, ця подія була величезним поступом на шляху консолідації української нації, утвердження національної ідентичності. Вперше у своїй багатостраждальній історії українці дістали можливість для розвитку в єдиному державному організмі, чим було закладено тривку основу для інтеграційних процесів і ментальних взаємовпливів. Зрозуміло, що в загальних оцінках цього акту не можна обійтися без врахування і негативних аспектів інкорпорації — насильницьких методів "соціалістичних перетворень", посиленого

Політвиховна година в колгоспі ім. Й. Сталіна на Львівщині. 1949.

насаджування у Західній Україні духу конформізму, войовничої нетерпимості до інакомислення, страхітливих наслідків масових депортацій тощо.

Післявоєнна політична атмосфера в Україні характеризувалася впливом двох протилежних тенденцій. З одного боку, перемога у війні підняла моральний дух народу, мобілізувала його енергію, внаслідок чого руйнівні наслідки війни вдалося подолати у найкоротші строки. З другого боку, адміністративно-командна система, яка за роки війни зміцнилася, організувала безприкладну за своєю жорстокістю "перевірку" всіх, хто перебував на окупованій території, в полоні, на примусових роботах у Німеччині тощо. Для сотень тисяч людей такі "перевірки" закінчувалися ув'язненням або засланням.

Жорстка система ідеологічного монополізму, тотального стеження, заохо-

чення доносів знов, як і у 30-ті рр., скувала суспільне життя. Нагнітання культу Сталіна, постійні кампанії боротьби проти "пережитків капіталізму у свідомості людей", "носіїв буржуазно-націоналістичної ідеології", "низькопоклонства перед Заходом", "космополітизму" тощо дуже слабо маскували державний шовінізм і антисемітизм. Йшлося, по суті, про ідеологічний прес, який мав повністю перекрити канали формування національної самосвідомості, підтримувати в суспільстві атмосферу страху, знервованості, цькування всього, що не вписувалося в рамки узаконеного стандарту. Головною мішенню для нападів стали провідні письменники, діячі культури. Фарисейські "наукові дискусії", висновки яких будувалися на "геніальних вказівках" Сталіна, фактично заблокували розвиток суспільних наук.

Підтримувати позитивний імідж руйнівної для країни політики правлячій еліті СРСР допомагала витончена система маніпулювання масовою свідомістю. Філософія жертовності й аскетизму, що будувалася на ігноруванні індивідуального інтересу й абсолютизації колективістських форм поведінки, і після війни відверто ставилася на службу завданням мілітаризації масової свідомості; не випадково словосполучення "боротьба за" і "боротьба проти" були найпоширенішими пропагандистськими кліше. Те, що проповідь колективістських цінностей сполучалася з ідеєю "торжества комунізму у світовому масштабі", імпонувало масовій свідомості, легко перетворювало людину в об'єкт маніпулювання. Вона мирилася із жахливими диспропорціями в економіці на користь "групи А", із безперервним нагромадженням воєнного потенціалу і накопиченням екологічних проблем, із низьким життєвим рівнем.

Один із парадоксів "пізнього тоталітаризму" полягав у тому, що ні партійний та державний апарат, ні маси не сприймали всерйоз офіційні ідеологічні постулати — обидві сторони просто погоджувалися із певними "правилами гри". Жорсткий диктат над духовною сферою лише підтримував систему "двоємислення", яка склалася в попередні роки і тепер виступала одним із найважливіших атрибутів суспільної свідомості. Легітимаційним базисом держави проголошувалась ідеологія модернізації і "наздоганяння Заходу", якою влада намагалася "підхльостувати" маси, що дедалі більше втрачали стимули до продуктивної праці. Насадження уявлень про сильну центральну владу як найвищу цінність мало на меті створювати ілюзію єдності радянського народу як "нової історичної спільності людей". За зовнішнім патерналізмом цієї влади приховувався розгалужений механізм нівелювання національних інтересів, історичних традицій, культурної й ціннісної багатоманітності.

Якщо "орієнтальний деспотизм" російських царів послідовно витравлював із суспільної свідомості саме поняття українського народу як цілісності, то відведена українцям у Радянському Союзі роль "молодшого брата" була спрямована на перетворення українця у "бліду тінь" росіянина. Це викликало внутрішній спротив насамперед з боку національно свідомої частини українського суспільства, який набрав форми дисидентства.

Атмосфера для дисидентського руху була украй несприятлива. За досить обережні пропозиції легальними засобами добиватися реалізації конституційно закріпленого права на вихід України з СРСР голові Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненку було винесено смертний вирок, заміне-

ний багаторічним позбавленням волі. Особливо жорстоко влада переслідувала релігійних дисидентів, членів численних нелегальних груп, що діяли у Західній Україні.

Незважаючи на репресії, дисидентський рух ширився, набираючи різних форм. Крім загальнодемократичного потоку "радянського дисидентства", зосередженого навколо захисту прав людини, заявили про себе "інтелектуальне дисидентство", яке обстоювало національно-культурні права, зокрема освіту рідною мовою, а також самостійницька течія з обстоюванням права на незалежну Українську державу. З'являються течії "обновленства" у КПРС. Різноманітними були й форми опору — від вивішування синьо-жовтих прапорів до налагодження розгалуженої системи позацензурних видань ("самвидаву"). Новим явищем суспільного життя стали протести великих груп інтелігенції проти арештів і судових розправ над дисидентами.

Для 70-х рр. XX ст. характерна помітна активізація єврейського національного руху, який був реакцією на дискримінаційні заходи влади щодо євреїв та ідеологічні кампанії, спрямовані проти "сіонізму як знаряддя імперіалізму". Добиваючись права на еміграцію, єврейські активісти водночас почали кампанію за відродження мови й культури свого народу, задоволення релігійних потреб єврейського населення. Так звані відмовники (групи людей, яким з різних причин не дозволявся виїзд за межі СРСР) стали тим ферментом, який прискорив оформлення організованої єврейської опозиції владі. Втручання міжнародної громадськості зрештою змусило Москву не тільки створити нормативну базу для виїзду з СРСР та в'їзду до нього, а й змиритися з легалізацією національно-культурного життя єврейської меншини.

Правозахисний рух в УРСР піднявся на новий щабель наприкінці 1976 р., коли утворилася Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Українські дисиденти працювали у тісному контакті з Московською Гельсінською групою на чолі з А. Сахаровим. Стан несвободи, психологічної втоми штовхав на шлях опозиційності дедалі ширші верстви суспільства. Однак політичний процес в Україні перебував у стані стагнації аж до середини 80-х рр.

Гасла горбачовської "перебудови", оперті на основоположні принципи лібералізму, виявилися притягальними для досить широких суспільних верств і породили чимало надій. Але чергова утопія, в якій передбачалося сполучити ринок з "комуністичною перспективою", створила нові лінії розмежувань у політичній культурі. Одночасно зі сплеском ліберально-космополітичної ідеології відбувалася переорієнтація й радикалізація національно-політичних рухів. У рамках нового громадського об'єднання, яке в момент свого утворення (вересень 1986 р.) мало назву Народний рух України за перебудову, ішов процес інституалізації перших після багатьох років політичного вакууму партій, налагодження зв'язків з українською діаспорою. У контексті страйкового руху закладалися основи незалежних робітничих організацій.

1990 рік пройшов під знаком легалізації ідеї багатопартійності, помітної активізації молоді (резонансне студентське голодування спричинило зміни на політичному полі), консолідації кримськотатарського руху, політизації релігійного чинника, сепаратистського зафарбування реґіоналізму. Вперше за багато років політична культура набула активістського характеру. Навряд чи, як зауважує П. Гобл, серед політичної еліти було багато охочих вдатися до політич-

"Живий ланцюг" від західного до східного кордону України з вимогами незалежності. 1990.

ної мобілізації мас, щоб перенести активістську політичну культуру на масовий рівень. Проте події розвивалися за власною логікою, і крах системи відбувся "швидше, ніж очікували" [17].

Незалежність: випробування свободою. Невдалий путч комуністичних ортодоксів у Москві відкрив Україні шлях до політичної незалежності, закріпленої Актом 24 серпня 1991 р. Проведений 1 грудня референдум засвідчив, що понад 90 % її населення на той час були прихильниками незалежності. Так Україна досить несподівано для себе (і для решти світу) набула статусу "нації-держави".

В умовах, коли перед українським суспільством стала проблема вибору: назад до союзної держави чи вперед до самостійності, серйозну консолідуючу роль судилося відіграти національно-державницькій парадигмі. Шляхи оздоровлення суспільства, його згуртування вбачалися у поверненні до першоджерел, відновленні престижу національних цінностей, в утвердженні національної державності. Певним показником рівня політичної культури в Україні слід вважати той факт, що етнічна парадигма у її, скажімо, прибалтійському варіанті, тут знайшла небагатьох прихильників. Якщо не брати до уваги дії окремих екстремістських угруповань, у нас не було спроб зіграти на етнічній строкатості, розділити населення на "наших" і "не наших", обмежити будь-кого в правах за національною ознакою. Не в останню чергу завдяки цьому Україні вдається уникати серйозних конфліктів на етнічному ґрунті.

Необхідність оновлення всіх політичних структур за умов здобутої незалежності прискорила процес формування так званої партії влади як результату компромісу частини колишньої номенклатури і певних кіл національно-демократичної опозиції. Однак сформувати на цій основі ефективну систему представницької демократії не вдалося. Млявість і нерішучість рад змусила вдатися до фактичного зосередження влади на місцях в руках президентських структур, що створило відчутний паралелізм у системі управління. Не виро-

[17] *Goble P.* Ethnic Politics in the USSR // The Soviet Nationality Reader. The Desintegration in Context. — Boulder, 1992. — P. 558.

бивши власної стратегії переходу від планово-централізованої до ринкової економіки, владні структури України прирекли її на копіювання не кращого російського досвіду, довільні імпровізації, чим було спричинене обвальне падіння виробництва і зниження життєвого рівня переважної більшості населення. Наслідком стало різке зниження рівня лояльності громадян до влади.

Серйозним гальмом на шляху консолідаційних процесів в Україні стала недооцінка на державному рівні реґіональних особливостей у світобаченні й політичній поведінці населення. Комплекс "упослідженості", минулих кривд, який посилено нав'язувався суспільній свідомості, тиражування звинувачень у "манкуртстві" чи "яничарстві" на адресу російськомовних українців загострили ідентифікаційні суперечності, насамперед у мовній сфері. Те, що небезпека переростання міжреґіональних етнокультурних відмінностей у територіально-політичне розмежування стала реальною, засвідчили результати президентських виборів 1994 р. Наступні президентські вибори вже не виявили такої гострої поляризації на лінії "Схід—Захід", але ідентифікаційні кризи, викликані гострим незбігом ціннісних орієнтацій, надовго перетворилися на відмітну рису вітчизняного політичного життя.

Перші ознаки гострої ідентифікаційної кризи в Україні виразно виявили себе починаючи з середини 90-х рр. Уже на п'ятому році незалежності стала очевидною неспроможність влади запропонувати соціуму привабливий консолідаційний проект, який би адекватно відповідав викликам часу. Майже два роки з чималими ускладненнями тривала робота над проектом Конституції України, але й прийнятий 28 червня 1996 р. Основний Закон не зняв напруги у відносинах гілок влади. Концепти "національного відродження" і "розбудови держави", виразно обернені в минуле, виявилися малопривабливими, а орієнтація на цінності "ринкового кодексу" — культ купівлі-продажу, нестримного споживацтва, сумнівних задоволень — запустила небезпечний маховик суспільної деморалізації. Миттєве заміщення усталених ціннісних систем "антицінностями" породило стан розгубленості й перманентної невизначеності, а уведена елітами в обіг принизлива доктрина "виживання" блокувала процеси самоорганізації і зрештою стала одним із головних чинників соціальної дезадаптації. Відсутність у влади чіткої стратегії національного розвитку і геополітична "двовекторність" створили сприятливий фон для погли-

Колона шахтарів прямує на Київ. 1990.

Святкування Дня Незалежності України. Серпень 1991 р.

блення "розколотості" суспільної свідомості, яка невдовзі набула досить чіткого географічного виміру.

Дестабілізуючими за своєю суттю виявилися і запропонований владою проект "навздогінної модернізації", явно непридатний для українських умов, і намагання діяти в руслі західної інституційної демократії. Бездумне копіювання західної моделі "поділу влад" зрештою призвело до утвердження в Україні режиму змагальної олігархії (термін Р. Даля) — з надмірними повноваженнями Президента та його апарату і крайньою слабкістю судової гілки влади. Наслідком стали нерозчленованість влади і власності, верхівкові елітні змови, безпрецедентні масштаби корупції, незакоріненість правосвідомості, зниження рівня соціальної компетентності. А такий стан, у свою чергу, провокує політичних акторів на вихід за межі правового поля, дії за логікою "революційної доцільності".

Термін "дестабілізація", однак, доволі довго не фігурував в українському науковому дискурсі. Впродовж "десятиріччя Кучми" суспільству посилено нав'язувалася думка про стабільність як головне досягнення влади. І хоча соціально-психологічний клімат всередині країни далеко не завжди був помірно теплим, все ж соціуму вдавалося уникати серйозних ускладнень, здатних загрожувати національній безпеці. Чимало цьому сприяли кроки, спрямовані на формування структур громадянського суспільства. Але за зовні спокійним фасадом ішов інтенсивний процес визрівання "критичної маси нестабільності", який виявлявся у складних переідентифікаціях, прискореній маргіналізації суспільства, розхитуванні моралі, появі своєрідного ідеологічного вакууму. Зрештою ідеї очищення гучно заявили про себе на Майдані під час президентських виборів 2004 р.

"Помаранчеве протистояння" вивело на поверхню політичного життя ту вісь конфліктності, яка завжди була іманентно присутня в українських реаліях, але донедавна мала вигляд "стиснутої пружини". Електоральні симпатії переросли у щось значно більше й вагоме, ставши лінією вододілу за ціннісно-світоглядними й культурно-мовними критеріями. Навколо В. Януковича групувалися переважно прагматики, В. Ющенко згуртовував своїх романтично налаштованих прихильників навколо цінностей свободи, людської гідності, патріотизму. Наелектризований Майдан сприймав їх як симптоми оновлення й очищення і далеко не зразу розпізнав спроби базування ідеології "нового патріотизму" на етнонаціоналістичному (надто слабо сумісному з пріоритетни-

Відгомін "помаранчевої революції" у Полтаві.

ми європейськими цінностями) фундаменті. Обґрунтовувати легітимність за допомогою етноексклюзивної риторики виявилося значно легше, ніж створювати високі стандарти управління і нові еталони лідерства, базовані на пріоритеті національних інтересів.

Історики й політологи, мабуть, ще довго сперечатимуться, чи були події кінця 2004 р. революцією і чи була ця революція "помаранчевою". Фактом є лише пробудження на ґрунті "антикучмізму" могутньої духовної енергії мас, причому не лише на Заході й у Центрі України, а й на її Сході. Демократичний за своїм змістом масовий протест набув яскраво вираженого політичного характеру, і саме він забезпечив перемогу В. Ющенка у третьому турі президентських виборів.

Можливість вироблення загальнонаціональної консолідаційної стратегії була у цей час як ніколи реальною: нова влада дістала вотум довіри, з нею пов'язувалися надії й очікування. Проте політики з "помаранчевої" команди зрозуміли свою перемогу як можливість зосередити у своїх руках "все і назавжди". Вони не тільки не зробили жодного кроку назустріч тим, хто стояв на майданах під іншими прапорами, а й демонстративно усунули від влади на місцях тисячі професіоналів, заповнивши вакансії "своїми". Принцип "свій—чужий" став домінуючим не лише у кадровій, а й в економічній та гуманітарній політиці. За цих умов корупція, якій на словах оголошувалася нещадна війна, розквітла буйним цвітом. Реальним став кризовий сценарій розвитку, і через рік социум опинився у стані системної кризи, гострішої навіть за ту, яка спричинила протистояння кінця 2004 р.

Вже у вересні 2005 р. дестабілізація виявила себе як реальна загроза, набуваючи форми протистояння управлінсь-

ких структур, руйнування нормальних способів політичного регулювання. Супутником цих явищ стали настрої розчарування, фрустрації, які межують або з політичною апатією і соціальним цинізмом, або з надмірною дратівливістю і схильністю до девіантної поведінки. Латентний ціннісний конфлікт, що перетворився у перманентний, дістав виразні ознаки несумісності основоположних світоглядних домінант, а явний крен президентської команди убік етнізації політики не тільки став на заваді виробленню загальноприйнятного політичного проекту, а й законсервував у національній свідомості негативістську налаштованість з пошуком ворога.

На фоні глибоких розчарувань і несправджених очікувань криза участі поглибилася, а розбалансування відносин по лінії "влада—соціум" відразу ж позначилося на активізації реґіональних політичних і бізнесових еліт, спровокувавши чергове зіткнення групових інтересів. То конкуруючи, то намагаючись домовлятися із центральною владою, вони стали додатковим чинником конфліктогенності, особливо небезпечним унаслідок переважно кулуарного характеру політичних торгів.

Глибоке розчарування соціуму у діях влади і гідна подиву непрозорість у прийнятті політичних рішень після гучних запевнень у чесності й відкритості відчутно поглибили стан суспільної дезадаптації й деморалізації. Пагони правового нігілізму швидко вразили увесь суспільний організм. Ставлення до права як до "незручності", що заважає домовлятися, надало українській демократії вигляду ілюзорної, "іміджевої".

Перше десятиріччя XXI ст. для України закінчилося на хвилі нових очікувань і нових тривог. Реалії світової фінансово-економічної кризи, помножені на непрофесіоналізм урядової команди, принесли з собою суттєвий (до 15 %) спад виробництва і значне збільшення державного боргу. За умов хронічного безгрошів'я посилилися стагнаційні процеси в усіх сферах життя, у тому числі в соціокультурній. Вихований у патерналістському дусі соціум очікував радикальних змін від президентських виборів 2010 р. Утім дістав лише зайве підтвердження того, що "ефект колії" справляє на суспільний розвиток значно сильніший вплив, ніж налаштованість на зміни.

Передвиборні заяви і програма В. Януковича створювали ґрунт для сподівань на те, що політика влади спрямовуватиметься на консолідацію суспільства навколо життєво важливих для всіх проблем. Консолідаційну платформу можна було вибудовувати на ґрунті переходу до більш-менш справедливого розподілу суспільних благ, підкріпленого зваженою й реалістичною гуманітарною політикою. Однак упродовж трьох років такої програми не було створено, а непідготовлені реформи й незважені кадрові призначення викликали нову хвилю протистоянь у суспільстві. Зрештою соціум має дуже приблизне уявлення про ціннісні пріоритети президентської команди і про основні напрями її політики у гуманітарній сфері.

Якщо говорити про позитиви 2010 — 2013 рр., то тут очевидною є політична стабілізація, що виявилося у припиненні безглуздої конфронтації на верхньому владному рівні, забезпеченні реальної більшості у парламенті за провладними силами, формуванні вертикалі влади за принципом одноканальної спрямованості. Але швидкої економічної стабілізації, конче необхідної для виконання соціальних зобов'язань, узятих під час передвиборної кампанії, досягти не вдалося. Окрім погіршення світової економічної кон'юнктури, це було

зумовлене недооцінкою глибини тих деформацій, які роз'їдали суспільний організм упродовж попередніх десятиліть. Владі поки що не вдається сформувати потужний інтелектуальний "мозковий центр" для вироблення довгострокової стратегії реформ та механізмів її реалізації. Малоефективними виявилися заходи боротьби з корупцією як головною перепоною у модернізаційних заходах. Надто багато людей звикло жити у всуціль корумпованому середовищі й пристосувалося до нього, знаходячи у безладі певні вигоди для себе. Підтримуючи на словах реформаторський курс, багато хто обирає тактику імітацій або й прихованого саботажу.

Вихід із складної ситуації, що створилася, влада шукає на шляхах модернізації, і ця стратегія загалом відповідає духові часу. Втім чіткої орієнтаційної матриці відносно того, що розуміється під модернізацією в сучасних умовах, соціум поки що не дістав. На побутовому рівні поширений спрощений погляд на модернізацію як на просте оновлення виробничих потужностей, та й у роз'ясненнях влади йдеться здебільшого про техніко-економічну модернізацію, пов'язану із впровадженням нових технологій і стимулюванням інновацій у виробничій сфері. Тим часом в основу дійової моделі модернізації має закладатися не стільки створення "розумної", диверсифікованої, з інноваційними пріоритетами економіки, скільки розвиток орієнтованих на самоорганізацію й сучасне наукове знання виробничих відносин. Успішна модернізація не може бути одноканальною; соціокультурна модернізація, базована на кардинальних змінах в усій системі суспільних відносин, в часи реформ не менш важлива, ніж трансформації в сфері економіки. Такою ж мірою сказане стосується модернізації політичної системи країни. Остання немислима без справжньої, а не імітаційної демократизації, бо лише демократичний консенсус забезпечує створення дійових механізмів узгодження групових інтересів і сталого фундаменту для продуктивної співпраці.

Налаштованість на модернізацію вимагає, отже, не лише коригування технологій управління, а й створення адекватної вимогам часу ціннісної системи — із пріоритетами ефективності, ініціативи, конкурентоздатності, новими мотиваціями й критеріями успіху. Гадати, що в українських умовах розв'язати ці завдання можливо без серйозного реформування соціальної сфери, освітньої системи, демографічної політики, адміністративно-територіального устрою і багатьох інших підвалин суспільного життя — значить не розуміти суті викликів XXI століття. А для того, щоб бодай приступити до пошуку відповідей на ці виклики, необхідно переконати соціум у тому, що іншого шляху немає і що успіх досяжний лише за консолідації зусиль, забезпечення реформ за рахунок "багатих", розумного самообмеження у потребах, формування толерантного ставлення до інакшості, у тому числі й в орієнтаційній сфері.

Складність консолідаційних завдань полягає у тому, що за умов недосформованості національно-громадянської ідентичності цю нішу займають ментальні цінності, а вони, як було показано вище, сформувалися здебільшого у регіональному просторі різновекторності. Два конкуруючі "українські проекти" перетворилися, кожний у своєму символічному полі, на політичні цінності, варті в уявленні критичної маси активних громадян послідовної боротьби за їх впровадження. І хоч як оцінювати їхню креативність, немає сенсу їх оспорювати, продуктивніше приймати як даність. Адже цінності — це саме ті "ідеальні

об'єкти", які існують у просторі здебільшого неусвідомлених уподобань і проявляються як "потаємний плин свідомості". Стереотипізовані образи, освячені до того ж авторитетом певної суспільної групи, мають неабиякий потенціал стабільності. Їх неможливо викорінювати кавалерійською атакою, їх можна лише долати тривалою роботою, спрямованою на виховання громадянських почуттів у руслі універсалістських критеріїв і принципів толерантності. А будь-які натискні методи відразу ж викликають реакцію відторгнення.

На те, що дві половини України, попри спільну консервативну налаштованість, далекі від розуміння ментальних цінностей одна одної, звертає увагу М. Мінаков. Їхня пам'ять про травми — реальні й уявні — гостро відмінна; одна з них живиться ідеями самоізоляції й моноетнізму, інша ностальгує за "радянськими здобутками", а бажання "подолати етнічність" тут легко узгоджується із нерозумінням можливостей громадянського суспільства. Будь-які спроби звести багатобарвність політичних логік і світоглядів до єдиного смислового поля у підсумку не тільки дають ефект ще більшого розладу між двома частинами України, а й сприяють демодернізації українського суспільства. Їхнім прямим наслідком після "помаранчевої революції" стало дистопічне політичне протистояння поза усякими раціональними рамками. Політичної вербалізації зазнає лише те, що вкладається в рамки бінарних опозицій і логіки за принципом "або—або". Ірраціональна пам'ять стимулює ірраціональність політичного життя, блокує будь-яку можливість солідарного соціального акту.

Чим небезпечна мова дистопії, базована на стратегії помсти? Насамперед тим, доводить автор, що хоч вона і не влаштовує обидві сторони, однак створює умови для постійного відтворення консервативного мислення і практики, коли героями "призначають" незалежно від реальних заслуг чи злочинів, а у владу проштовхують лише "своїх", виключно на основі партійної належності. За таких умов поняття відповідальності взагалі втрачає сенс, а суспільство дедалі глибше занурюється в атмосферу поділів за територіальною ознакою. Україна швидко втрачає індустріальну спадщину, її соціальні й політичні інститути стають усе менш сучасними [18].

Якщо йти за критеріями С. Ліпсета, про які йшлося вище, то порівняння особливостей політичної культури у Центральній і Східній Україні, з одного боку, і у Західній, з другого, дає підставу для таких висновків. Перша є більш реалістичною і прагматичною, з виразною перевагою універсалістських критеріїв, колективістських орієнтацій, егалітаризму та етатизму. Друга характеризується пріоритетом духовних начал, відчуттям свободи як найвищої цінності. Вона віддає перевагу партикуляристським критеріям, самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизмові. Водночас не можна не бачити негативного впливу на політичну культуру етноцентризму, що став альфою й омегою галицького світосприймання. Безумовно, має рацію Я. Грицак, коли пише, що галичанин не лише свідомий своєї національної ідентичності, а й уважає її за центральну вісь, навколо якої крутиться увесь його світ [19].

[18] *Минаков М.* Язык дистопии: идеологическая ситуация Украины // Неприкосновенный запас. — 2010. — № 5. — С. 55—66.

[19] *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. — Київ, 2004. — С. 275.

Зрозуміло, що поділ України на східний і західний сегменти значною мірою умовний і далеко не відбиває всієї складності системи протистоянь, яка склалася в Україні. За географічним розмежуванням, яке найрельєфніше виражається у мовній та релігійній сферах, найчастіше стоїть незбіг інтересів; глибина вододілу визначається різним уявленням про патріотизм і оптимальний вектор зовнішніх орієнтацій. Східні регіони орієнтуються на більш тісну інтеграцію з Росією насамперед тому, що саме там — фокус економічних зацікавлень регіональних еліт. Значною мірою з цих же міркувань на Заході сильні настрої проти входження в Митний союз і орієнтація на співпрацю з країнами Європи.

Унаслідок складного переплетення різних ментальних особливостей, соціокультурних впливів, прагматичних інтересів у політичній культурі України, за висновком О. Донченко, "є щось середнє між євразійством з його ідолами (державництва, ієрархічності, церковності, жертовності, авторитаризму тощо) та європейським просвітництвом (ідеалами прогресу, свободи, рівності, етики раціонального прагматизму, саморозвитку тощо)" [20]. Індивідуалістичні риси накладаються на традиційність, тяжіння до національного — на універсалії масової культури, вестернізація зовнішніх форм буття — на успадковані від минулого регулятори поведінки. До цього слід додати суперечності між носіями "антирадянської" і "залишково радянської" ментальності, які на поверхні політичного життя обертаються зіткненням "правих" і "лівих" орієнтацій, щоправда, дедалі менш виразних. Зрештою, найглибша вісь розмежування пролягає саме тут, оскільки йдеться про образ майбутнього, який у "правих" і "лівих" діаметрально протилежний.

Фрагментованість політичної культури українського соціуму випливає насамперед із його нового структурування, що склалося впродовж останнього двадцятиріччя: не стільки навколо цінностей, більша частина яких зазнала девальвації, скільки навколо реальних інтересів нових суспільних груп. Місце недавньої комунальності з претензіями на "загальне благо" зайняв корпоративізм із неприхованими егоїстично-груповими орієнтаціями і жорсткою конкуренцією у боротьбі за статус, привілеї, контроль над фінансами та інформацією. Реальна структура інтересів, не оформлена належним чином у законодавчому порядку, стає значною мірою "тіньовою". Самоорганізація соціуму дедалі більше відбувається в руслі клієнт-патрональних відносин, що тягне за собою явища клановості, лобізму, олігархії тощо.

Вплив кланового чинника на стан політичної культури сьогодні уже майже ніким не заперечується, хоча саме поняття "клан" чітко не окреслене. Найчастіше політичними кланами називаються стійкі неформальні елітні об'єднання, що створюються на основі особистих чи земляцьких, напівлегальних чи позалегальних зв'язків і здійснюють доступними їм, здебільшого кулуарними, засобами тиск на прийняття політичних рішень. Деформуючий вплив клановості й кланової конкуренції виявляється у тому, що процеси нового структурування суспільства стають невидимими для неозброєного ока, а сама ідея реформ девальвується. Те, що пов'язаний із клановістю регіональний чинник постійно відтворює "тіньову" корпоративність,

[20] *Донченко О.А.* Суспільство і особистість: особливості соціально-психологічної адаптації // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. — Київ, 1999. — С. 497, 498.

створює новий вимір реґіоналізму — з явними ознаками корумпованості, високої затратності, з великим конфліктним потенціалом.

Серйозну проблему для України, масштаб якої не завжди усвідомлюється, становить практична відсутність в ній "середнього класу". На Заході він складається з підприємливих, активних у громадському сенсі людей, які становлять соціальну основу громадянського суспільства. В Україні "середній" українець із притаманною йому "фобією гіршого" і налаштованістю на самооборону від держави здебільшого обирає для себе роль байдужого спостерігача суспільних трансформацій і активізується лише тоді, коли бачить загрозу своїм особистим майновим інтересам. Поповнюють такий "середній клас" найчастіше люди, які випали з колишньої соціальної ніші; багато хто з них неохоче сприймає цінності, які базуються на підприємливості та індивідуальному виборі. Соціальна пасивність цього великого суспільного прошарку дезорієнтує владу і позбавляє її механізмів зворотнього зв'язку.

Становище ускладнюється внаслідок відсутності в українському суспільстві цивілізованого політичного плюралізму. Велика кількість нечисленних, слабких, маловпливових політичних партій і громадських об'єднань є проявом недостатньої структурованості соціуму, повільності й інерційності процесів його диференціації. Виникло багато псевдопартій, а також декілька могутніх партій-холдингів, що обслуговують олігархічні фінансово-промислові групи. Невідцентрованість і незбалансованість політичної системи, слабкість центру дедалі більше висуває на авансцену політики екстремістські сили як правого, так і лівого забарвлення. Небезпеку для стабільності здатне створити їх змикання на ґрунті протистояння владі, що показало, зокрема, використання "лівої" риторики у дискурсах праворадикальної "Свободи".

Сьогоднішній стан політичної культури українського суспільства характеризується настроями аномії, роздвоєності свідомості, амбівалентністю ціннісних орієнтацій. Резонансна здатність колективної психіки понижена, що знаходить свій прояв у відчуженні мас від політики, соціальній пасивності, у такому стані фрустрованості, який здатен спричиняти немотивовану агресивність. Соціально-психологічний феномен, який виникає на цьому ґрунті, у різних науках виражається різними поняттями. Соціологи говорять про соціальне відторгнення, психологи — про "екстернальність", політологи — про "політичну неефективність". В усіх випадках йдеться про відстороненість людини від справ суспільства, про відсутність у неї не лише політичної, а й усякої соціально значущої ініціативи.

Зі зневіри і бідності виростає й інша серйозна загроза — морально-психологічне відчуження від результатів праці (погано і невчасно оплачуваної), руйнування внаслідок цього тієї системи трудової етики, яка — добре чи погано — але все ж відігравала роль стимулятора виробництва. У багатьох сферах життя ініціативність, почуття соціальної відповідальності поступаються місцем філософії відстороненості, системі самовиправдань, прагматичному кар'єризмові, подвійній моралі, яка зводить у життєвий принцип доведений до абсурду моральний релятивізм.

У непростих умовах, що склалися в Україні, у головну проблему виростає проблема відповідальності всіх учасників політичного процесу за наслідки своїх дій. На фоні політичного індиферентизму більшості населення і радикалізації екстремістських настроїв небаче-

но зростає роль політичної етики — інституційних взаємовідносин, взаємин влади й опозиції, держави й особи, міжпартійних і міжособистісних відносин, використання інформаційного простору. Функції політичної етики зводяться до того, щоб, ґрунтуючись на осмисленні можливих наслідків політичних рішень і відповідної поведінки, утримувати учасників політичного процесу в рамках цивілізованих способів обстоювання своїх інтересів. Вона допомагає визначити ту межу, яку не можна переходити, щоб не поставити під загрозу основоположні суспільні цінності.

Змінити ситуацію швидко неможливо — як уже зазначалося, політична культура має величезну силу інерції. Але дбати про консолідаційні важелі соціум мусить щодня й щогодини. Адже слабкість горизонтальної ідентифікації в Україні зумовлена не лише розмитістю національного культурно-символічного поля, а й відсутністю цілісної, розрахованої на різні вікові групи, виховної системи, зневажливим ставленням до норм права й моралі. Триваюча системна криза підтримується як амбівалентністю суспільної свідомості, що має конформно-нігілістичну спрямованість, так і схильністю еліт до так званого ігрового габітусу, коли примарний розрахунок на електоральний виграш стає на заваді адекватному оцінюванню своїх дій і прогнозуванню їхніх можливих наслідків. Така близькозорість особливо небезпечна за умов, коли світ дедалі глибше занурюється у безодню протистоянь.

Розраховувати на те, що Україна зуміє лишитися осторонь процесів наростання нестабільності, що вже виразно даються взнаки неподалік її кордонів, можуть лише безнадійні романтики. Безпрецедентний розмах протестної активності в Європі та Африці продемонстрував глибину ризиків, спричинених взаємопов'язаністю й взаємозалежністю економік та комунікаційних систем. За умов глобалізації, яка, за І. Дзюбою, змушує рахуватися із собою як безумовний факт (метафакт) історії [21], всепроникні мережі інтеракцій докорінно змінюють режими доступу до ресурсів і знань, канали реалізації влади і впливу. "Час скорочується, простір стискається", — так образно формулює сутність планетарних змін італійський політолог А. Мартінеллі. Від держав, які прагнуть зберегти позиції впливових акторів на політичній сцені, вимагається нова стратегія пристосування й соціальної мобілізації. «Потрібна дуже активна держава — не мінімалістська, готова щезнути держава неолібералів, а держава "розвитку", держава "каталізатор"» [22].

Масштабність і принципова новизна завдань, які стоять перед українською владою, вимагає насамперед вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних зцементувати соціум. Йдеться, зрозуміло, не про нав'язування всім єдиної ідеології і створення атмосфери показного єдиномислення. Мова йде, по-перше, про пошук принципово нової парадигми розвитку України на базі засвоєння кращого світового досвіду й надбань усіх політичних та ідеологічних течій вітчизняної суспільної думки, а по-друге, про відповідальне ставлення влади до власних обіцянок, її готовність до практичної реалізації украй потрібних, хоч у чомусь і непопулярних, реформ; а також про налаштованість на

---

[21] *Дзюба І.* Глобалізація і майбутнє культури // Культурологічна думка. — 2009. — № 1. — С. 29.

[22] *Мартинелли А.* От мировой системы к мировому обществу? // Социс. — 2009. — № 1. — С. 6, 13.

узгодження позицій різних політичних сил і вироблення чіткої системи взаємовідносин по лінії "влада—опозиція". І — що не менш важливо — про вироблення механізмів донесення до широкого загалу пріоритетних стратегічних цілей шляхом формування розгалуженої системи громадянської освіти.

Саме тому у тій "науковій експертизі ризиків", якої Україна сьогодні гостро потребує, мають дістати адекватне відображення і "перепади температур" у регіональному світосприйманні, і відповідні мотиваційні чинники політичної поведінки, і прояви вербальної агресії. Йдеться насамперед про упереджувальний аналіз небезпек, здатних трансформуватися у ризики, про ймовірні механізми інверсії різних типів ризиків у політичні. Особлива увага має звертатися на діяльність політичних акторів, схильних до продукування ризиків, на появу нових каналів комунікації ризиків, активізацію агресивних інформаційних середовищ тощо. Найбільш конструктивними за цих умов уявляються підходи прибічників плюралістичної моделі демократії, які виходять із необхідності арбітражу наявних суперечностей, діалогу влади й опозиції за наявності у останньої конструктивної налаштованості. Вкрай важливо при цьому підтримувати в суспільстві свідоме, толерантне ставлення до різноманітності й різномислення — як до основоположних суспільних цінностей. Адже те особливе, що вносить у життя кожний етнос, кожний регіон, кожна суспільна група, створює "різницю потенціалів", яка сама по собі є рушієм прогресу.

Чималий об'єднуючий потенціал має категорія національного інтересу, поєднана з ідеями відповідальності, громадянського обов'язку. Зрозуміло, що її суспільна віддача буде відчутною лише у тому разі, якщо вона буде підкріплена конкретними економічними розрахунками, детально розробленими концепціями національної безпеки, регіональної, етнонаціональної політики. Вирішальне значення тут матиме готовність держави і соціуму рішуче просуватися у напрямі створення громадянського суспільства, реального самоврядування, поваги до прав людини. Щоб суспільство функціонувало як цілісна система, необхідний якісний прорив у виробленні стратегії й тактики його саморозвитку, що ґрунтуватиметься на повазі до прав особи та її вибору, всебічному розвитку людської індивідуальності.

Така, "особистісна" у своїй основі парадигма не суперечитиме національно-державницькій і ніякою мірою не "працюватиме" на знецінення національної ідеї. Вона протистоятиме лише думці про націю як найвищу цінність — думці, яка побутує в ображеному соціумі, в контексті неврозів, пов'язаних із "голосом крові". Щоб зробити престижною ідею національної державності, треба насамперед повернути людині гідність, самоповагу, а отже, позбутися комплексу "упослідженості". Одним із пріоритетних завдань за цих умов має стати підвищення рівня інформаційної мобільності суспільства, пошук нових інтелектуальних і духовних стимулів. Осмислення багатоскладовості соціуму і завдань, що з нього випливають, має йти у руслі центристських ідей, вільних від крайнощів як національного нігілізму, так і агресивного, інтегрального націоналізму.

Розуміння об'єктивної обумовленості сегментованості українського суспільства і фрагментованості його політичної культури створює надійну основу для подолання нинішньої кризи національної ідентичності, зумовленої не в остан-

ню чергу нестабільністю соціального середовища, космополітичною налаштованістю молодого українського капіталу, прорахунками в етнонаціональній політиці. Ієрархія ідентичностей — складна система, постійно змінювана і схильна до трансформацій та мутацій. Але очевидно, що інтегративна здатність категорії "національна ідентичність" прямо залежить від співвідношення етнічного й загальногромадянського змісту, який у неї закладається. Вона тим вища, чим більш дійовою є горизонтальна ідентифікація членів спільноти як співгромадян. Така ідентичність формує національну самосвідомість і сприяє поглибленню інтеграційних і консолідаційних процесів у суспільстві, злагодженому функціонуванню політичних структур. Водночас вона убезпечує від різних соціальних загроз, що можуть виникати на ґрунті аномії, фрустрації, маргіналізації та інших супутників сучасної цивілізації.

Зрештою саме від ступеня сформованості політичної нації і рівня її політичної культури залежить, якому — діахронному чи синхронному — типу передачі інформації даний етнополітичний організм віддає перевагу. Там, де процес формування політичних націй ще не завершився, правляча еліта тяжіє до закріплення у масовій свідомості етнічних стереотипів і концентрує увагу соціуму на діахронній інформації — етнічній пам'яті, звичаях, традиціях, національній символіці. Більш мобільні в інформаційному відношенні політичні нації віддають перевагу синхронній інформації, тобто всьому тому, що забезпечує розв'язання загальнозначущих для етнополітичного організму проблем, зокрема, проблем пошуку власної ніші у геополітичному просторі, налагодження взаємовигідних зв'язків із партнерами, економічної та інформаційної безпеки.

Що ж до України, то поки в суспільстві існує соціокультурна біполярність і конкурують кілька різноспрямованих моделей національної ідентичності, говорити про політичну націю співгромадян зарано, і навіть небезпеку втрати державності виключати не можна. Фундаментальний "конфлікт цінностей" не тільки підтримує недовіру народу до владних структур (а через них — і до держави як такої), а й вкрай негативно впливає на соціальне самопочуття людей, створює невпевненість у завтрашньому дні. На фоні аморфності структур соціальної самоорганізації суспільства неоднозначно сприймається навіть сама ідея компромісу. Співіснування в етнополітичній сфері кількох парадигм — етнічної, етнократичної, національно-державницької, націоналістичної, націократичної — становить потенційну загрозу національній безпеці.

Обнадіює те, що жодна з радикалістських парадигм не створила такої "критичної маси" напруження, яка могла б викликати відкриті міжетнічні зіткнення. "Нульовий варіант" громадянства та демократичний закон про національні меншини допоміг Україні уникнути серйозних статусних конфліктів, за винятком хіба що того, який виник у Криму і був вирішений шляхом компромісу. Відчутно зменшується залежність електоральних симпатій від мовно-етнічних чинників.

Нині в Україні поза Києвом вимальовуються три різні соціокультурні вектори впливу — і саме їм відповідають вектори геополітичних устремлінь і мотивації протестного реагування. Східний вектор впливу на економічну політику уособлюють Донецьк і Дніпропетровськ; протестні настрої тут мають почасти

класове, почасти кланове забарвлення. Львів та Івано-Франківськ претендують на домінуючий вплив на культурні й релігійні процеси, причому беруть на озброєння модель протестуючого етносу. Щодо південного вектору впливу, який базується на фундаменті кримської автономії, то він значною мірою ослаблений внаслідок протистояння усіляких різновидів націоналізму та корпоративних інтересів місцевих еліт. Домінуюче становище російської общини і майже цілковита зрусифікованість місцевих українців перетворили формально наднаціональну автономію на форпост російської ідентичності. Серйозний вплив на ситуацію на півострові справляють економічні й соціальні проблеми колишніх депортованих, а також відсутність достатньої правової бази для повноцінної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство.

Якщо говорити про зазначені вектори впливу у часовому вимірі, у дусі гайдеггерівської традиції, то вражає їх спільна обернутість у минуле. Системи цінностей, до яких тяжіють різні сегменти суспільства, лежать хоч і в різних часових пластах, але десь позаду — в архаїчно-традиційній чи у залишково-соціалістичній площині. Такий стан є особливо небезпечним за умов загострення інформаційного протистояння країн і народів у контексті всеохопних процесів глобалізації. У XXI ст. місце кожної держави у світі визначатиметься насамперед її інтелектуальним потенціалом та інформаційною мобільністю.

Отже, доля української політичної нації великою мірою залежатиме від того, наскільки їй вдасться увійти у стрімкий темп загальноцивілізаційного розвитку і наскільки Київ зуміє відіграти роль дійового й авторитетного політичного і культурного центру. "Доганяючий" тип розвитку, який владні структури України свідомо чи неусвідомлено обрали, навряд чи здатен принести їй якісь дивіденди: адже більшість європейських країн рухається вперед значно енергійніше. Пріоритетним завданням у цих умовах є пошук ефективних механізмів самоорганізації суспільства, здатних забезпечити якісний прорив до нового стану, адекватного вимогам епохи. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є вихід за межі національно-державної ідентичності й перехід на рівень проклямування європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності. Замикання у "контейнері" національної держави, особливо за умови обстоювання певними політичними силами етнічних пріоритетів, загрожує прищепленням масовій свідомості настроїв ізоляціонізму й національної мегаломанії.

Навряд чи хтось наважиться сьогодні впевнено прогнозувати, якими будуть зміни у політичній культурі в Україні протягом найближчих десятиріч. Єдине, що можна сказати напевне: країну можуть чекати ще більш складні часи, якщо її владні структури не навчаться враховувати у своїх практичних діях фрагментованість, гетерогенність соціуму і наслідуватимуть ціннісні орієнтації якогось одного чи принаймні кількох сегментів суспільства. Демократії, як повітря, потрібне вироблення нової культури консенсусу головних політичних сил, заснованої на здоровому прагматизмі й високому інтелекті нації.

1.2. Культура міжнаціонального спілкування

Те, що національний чинник виступає могутньою силою історичного розвитку та повсюдно виявляє себе на міждержавному і внутрішньодержавному рівнях, було й залишається очевидним. Сила ця може, однак, бути як конструктивною, так і деструктивною. Все залежить від рівня культури народу, насамперед культури політичної. А одним із різновидів політичної культури виступає культура міжнаціонального спілкування.

Що стоїть за цим останнім поняттям? Передусім — сукупність норм, які регулюють відносини національних спільнот і окремих людей різних національностей, система ідей та способів діяльності, підпорядкована завданням поглиблення їхньої взаємодії і взаємовпливів. Рівень культури міжнаціонального спілкування великою мірою залежить від історичних традицій народу, сповідуваної ним національної ідеї, політичного курсу держави, а також від тих міфів і стереотипів, які склалися на буденному — особистісному і груповому — рівнях. Її зміст визначається і узаконеними нормативними вимогами, які регулюють взаємини між людьми різних національностей, і моральними нормами, що склалися в процесі повсякденного спілкування, і стилем поведінки окремих людей та етнічних спільнот, їхніми діями, спрямованими на оптимізацію (або, навпаки, на дезорганізацію) міжнаціональних стосунків.

Діалектика національного і загальнолюдського в культурі в усі часи була складною й суперечливою. З одного боку, нація самоутверджується шляхом виокремлення себе із загальнолюдського загалу, і чим послідовніше вона це робить, тим більші у неї шанси на консолідацію й визнання національної ідеї рушієм суспільних змін. З іншого — на цьому шляху її підстерігає не тільки гіпотетична можливість звуження своїх орієнтирів, культурної ізоляції, а й цілком реальна небезпека входження у конфлікти з іншими національними спільнотами.

Поява на карті світу п'ятнадцяти нових держав у результаті розпаду Радянського Союзу стала подією, що протягом багатьох років впливала і, очевидно, іще тривалий час істотно впливатиме на політичний клімат планети. Вектор змін, які уже відбулися, частково визначився, частково залишається непередбачуваним. Існують реґіони відносного спокою, але й виникли реґіони конфліктів. Можна припустити, що в якійсь частині національний у його етнічній іпостасі чинник і надалі виступатиме як джерело нестабільності. Отже, на перший план виходить проблема: як мінімізувати деструктивну силу незбігу інтересів, ціннісних установок, гіркоти минулих образ тощо, щоб не ввергнути людство у нову криваву бойню? Така загроза надто реальна, якщо врахувати потенційну вибухову силу національних пристрастей, "комплекс правоти", що часто володіє умами політиків конфліктуючих сторін, надзвичайну вразливість національних почуттів. На прикладі гострих міжнаціональних конфліктів на терені колишніх СРСР і Югославії людство може уявити, що на нього чекає, якщо не запобігти цьому.

Чи є необхідність відокремлено розглядати культуру міжнаціонального спілкування від аналізу основних компонентів культури взагалі та політичної культури зокрема? Очевидно, є, якщо досить високий освітній та інтелектуальний рівень окремих політиків і виконав-

Святковий гала-концерт "Всі ми діти твої, Україно!" в Національній музичній академії України 2 грудня 2011 р.

ців їхньої волі не зміг відвернути криваві трагедії на ґрунті міжнаціональної ворожнечі. Знання мов та етикету, як виявилося, не гарантує захисту від грубого насильства, зневажання прав людини, кричущих порушень норм моралі.

Національна нетерпимість, ксенофобія — це страшне зло, яке загрожує самим основам цивілізованого людського співжиття. Гіпертрофовані вияви самозамилування, нагнітання емоцій з приводу минулих або сучасних кривд і образ легко переростають у ненависть до інших націй, обертаються ізоляціонізмом, етнічними чистками, релігійною нетерпимістю. Найстрашніше починається тоді, коли людину вбивають лише за те, що вона "не тієї" національності. Будь-які заклики до примирення в цих умовах виявляються неспроможними припинити криваве жахіття.

Щоб не допустити такого розвитку подій, кожна держава повинна розробляти власну стратегію виховання й обстоювання ненасильства, толерантності, виваженості у міжнаціональних стосунках. Які б складні проблеми при цьому не виникали, вони мають вирішуватися шляхом діалогу, пошуків консенсусу, взаємних поступок. Але для того, щоб діалог був конструктивним, обидві сторони повинні мати точне уявлення про всі грані проблеми — етнічні, економічні, політичні, територіальні, психологічні тощо.

Культура міжнаціонального спілкування якраз і передбачає глибокий аналіз як того, що зближує народи, так і того, що їх роз'єднує. Розуміння відмінностей у менталітеті, історичних коренів можливої неприязні, підґрунтя територіальних та інших претензій — без цього неможливе попередження міждержавних та міжетнічних конфліктів в умовах, коли немає колишнього "наднаціонального центру", а міжнародне співтовариство з роллю арбітра справляється слабо.

Необхідність вироблення нової етнонаціональної політики, подолання різ-

них форм відчуженості на груповому та особистісному рівнях добре усвідомлюється в Україні. Незалежність, до якої довелося йти дуже довго, докорінно змінила статус нашої країни у світі, створила нову геополітичну ситуацію. Слід мати на увазі, що бездержавність великої нації в самому центрі Європи була гальмом на шляху не лише її власного, а й загальнолюдського поступу. Без незалежної України не могло бути нової розстановки сил на світовій політичній арені. У ході творення власної державності Україна дістала можливість розв'язати і цілий ряд назрілих внутрішньонаціональних завдань, які не піддавалися радикальному вирішенню у Союзі РСР. Йдеться насамперед про завершення процесів консолідації народу України, створення українського соціуму, реабілітацію поняття українського патріотизму як чинника внутрішньонаціонального згуртування.

Фінал четвертого Міжнародного конкурсу-фестивалю дитячої та юнацької творчості "Усі ми діти твої, Україно!". Одеса. 2010.

Проблема міжнаціонального спілкування у незалежній Україні має два головних аспекти — внутрішній і зовнішній. Перший полягає у забезпеченні національної злагоди і громадянського миру всередині країни; лише на цьому шляху стають досяжними завдання поглиблення консолідації українського суспільства. Другий пов'язаний із забезпеченням цивілізованих відносин України й українців з іншими націями, насамперед із сусідами. Обидва завдання навряд чи можна вирішити лише за допомогою якихось спеціальних заходів. Їх розв'язання залежить від ступеня демократичності суспільства, компетентності й виваженості дій його владних структур, загального духовно-психологічного

клімату. Єдиною гарантією успіху в цій справі може стати уважне вивчення як власного, так і чужого досвіду й вироблення на цій основі концепції виховання культури міжетнічної взаємодії. Адже важливо не тільки зберегти нормальні людські стосунки сьогодні, а й виховувати покоління, які вступають у життя, у дусі толерантності, поваги до всіх народів, органічного неприйняття зверхності та недружнього ставлення до інших націй.

Наскільки вдається звести до мінімуму конфліктність у міжнаціональних стосунках, поєднати потяг до національно-державного і культурного самовизначення тієї чи іншої національної спільноти із толерантним ставленням як до представників інших національних спільностей, що мешкають на тій самій території, так і до сусідніх націй — у цьому, власне, і проявляється рівень культури міжнаціонального спілкування. Її фундаментальною основою є нове етнополітичне мислення, яке дедалі більше утверджується у цивілізованих соціумах під впливом реалій атомної ери, екологічних та інших катастроф. Коли життя мільярдів людей на тісній планеті залежить від зваженості й розсудливості політиків і може бути поставлене під загрозу одним лише натискуванням кнопки, довільні імпровізації та силові прийоми в міжнаціональних стосунках мають бути виключені.

Стрункої концепції культури міжнаціонального спілкування в Україні поки що немає; відсутні й ґрунтовні теоретико-методологічні розробки проблеми. Саме це поняття, що виникло в останні роки існування СРСР на хвилі самозамилування здобутками "дружби народів", спершу здавалося нежиттєвим. Трапилося, однак, те, що часто буває, коли теорія не встигає за розвитком реальних суспільних процесів. Коли саме у тих реґіонах колишнього СРСР, які з високих трибун оголошувалися "лабораторіями дружби народів", почалися криваві міжетнічні конфлікти, категорія "культури міжнаціонального спілкування" владно увійшла в життя — уже не як виховний засіб, а як категоричний імператив, веління часу.

Не можна, проте, не визнати, що поняття культури міжнаціонального спілкування й досі лишається розмитим і невизначеним. Насамперед звернімо увагу на те, що сама ця формула не дає ясної відповіді на запитання: про що йдеться — про відносини між націями чи про відносини між національностями (етносами). Інколи зміст поняття трактується розширено (включаючи і міждержавні відносини), іноді — звужується до рівня міжетнічного спілкування. Значною мірою неузгодженість підходів випливає із того, що суспільствознавство дуже повільно розлучається із старими стереотипами у визначеннях нації, навіяних ще сталінськими догматичними схемами. Слабо приживається загальновживане на Заході поняття "політичної нації", а визначення нації виключно як етнічної спільноти створюють штучні перешкоди на шляху вивчення внутрішньонаціональних і міжнаціональних процесів.

Від стереотипів радянської пропаганди, що й досі не вийшли з ужитку, нам дісталося поняття "народи України", тобто визначення України як багатонаціональної держави. На некоректність останньої формули звертав увагу ще М. Скрипник, у наш час її аргументовано критикує І. Дзюба. Навряд чи можна вважати багатонаціональною державу, в якій питома вага українців становить три чверті населення, що для сьогоднішнього світу є досить високим показником. Що ж до "народів", то чи правомірно, приміром, говорити про "російський

Вшанування українською громадськістю пам'яті жертв Бабиного Яру. Київ. 29 вересня 2011 р.

народ України", "єврейський народ України" тощо? На думку І. Дзюби, в етнічному розумінні народами України можна вважати лише ті, для яких Україна є єдиною вітчизною і корінною землею поселення, тобто, крім українців, ще кримських татар, караїмів, гагаузів, можливо, приазовських греків. У державному ж значенні усі національні групи і люди різних національностей є складовою частиною народу України [1].

А втім явища "етнічного ренесансу", бурхливі процеси політизації етносів внесли настільки істотні корективи в усталені уявлення про національний розвиток, що знадобиться ще немало часу для їх осмислення і вироблення наукової термінології. Вітчизняна етнополітологія вже запропонувала кілька нових категорій, які дають змогу представити в узагальненому вигляді результати новітнього соціокомунікативного досвіду етнічних спільнот і відповідні ідентифікаційні практики. Однією з них є категорія "етнополітична культура", що відбиває як основні тенденції у розвитку етнополітичної сфери суспільного життя, так і особливості етнічної психології населення, а також мотивації й напрями діяльності усіх суб'єктів політичного процесу. Акцент на політичній складовій етнокультурної парадигми суспільного розвитку означає у даному разі розширення традиційного поля дослідження міжетнічних відносин за рахунок поєднання класичних теорій політичної культури з комплексом ідей, пропонованих базовою соціальною онтологією для дослідження місця і ролі етнічності в житті сучасних суспільств.

Уведення до наукового обігу поняття "етнополітична культура" уявляється своєчасним з огляду на ряд обставин. По-перше, початок нового тисячоліття позначився як у всьому світі, так і в Ук-

[1] Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. — Київ, 1993. — С. 506.

раїні певною девальвацією традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності й мультикультуралізму. По-друге, в умовах докорінних глобалізаційних змін в етнічній сфері неминуче загострюється вся гама ціннісних диференціацій — між традиціоналізмом і модернізмом, колективізмом і індивідуалізмом, толерантністю і нетерпимістю, що вимагає більш досконалих методів дослідження ментальностей і точнішого наукового інструментарію. По-третє, гостра дискусійність проблем етносу й етнічності, нації й національності диктує необхідність протидії політико-ідеологічній міфотворчості, яка буйним цвітом розквітає на цьому ґрунті.

Утвердження нової моделі етнополітичної культури пов'язане насамперед із соціотрансформаційним переходом від пріоритету колективістських цінностей до усвідомлення переваг особистісної парадигми як основи саморозвитку соціуму. Місце і роль цінностей плюралізму, ідейної і моральної терпимості зросли незмірно. Але водночас у цьому позитивному процесі гостро даються взнаки і тіньові сторони. Виявилося, що у безмежному розширенні простору політичного і культурного плюралізму криється небезпека атомізації соціуму, поглиблення явищ розгубленості, амбівалентності ціннісних орієнтацій. Криза самоідентифікації виразно переходить у фазу дифузної ідентичності із наростанням настроїв невпевненості, тривоги, фрустрації. А все це у будь-який час може стати ґрунтом для проявів національної нетерпимості, ксенофобії, міжконфесійних конфліктів.

Моделювання ситуацій, здатних ускладнити перебіг етнонаціональних процесів, немислиме без уважного вивчення не лише тенденцій розвитку етнополітичної сфери, а й діалектики традицій та інновацій у політичному досвіді громадян, ціннісних пріоритетів у політичних орієнтаціях. Роль етнополітичної культури полягає між іншим у забезпеченні такого напряму соціалізації особи, який ґрунтуватиметься на органічному поєднанні загальнонаціональних, загальнолюдських та етнічних цінностей. А також у виробленні надійних інструментів етнополітичного передбачення як обов'язкового елемента здійснення етнокультурної політики.

Поняття "етнополітична культура" на перший погляд сприймається як аналог терміна "культура міжетнічного спілкування", яким традиційно позначався внутрішньодержавний рівень міжнаціональних відносин. Однак за всієї подібності ці два поняття не тотожні: перше уявляється ширшим і точнішим. Культура міжетнічного спілкування регулює міжетнічні взаємини на груповому та особистісному рівнях; в якійсь частині її можна ототожнити з етикою міжетнічних відносин. По суті це поняття конкретизує формулу "культура національного спілкування" на рівні взаємовідносин між етнічними спільнотами. Іноді воно звужується до рівня лише міжкультурних взаємин.

Поняттям "етнополітична культура" охоплюється весь комплекс ідей, уявлень, правових і моральних норм, які тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної сфери. Ним регулюються як міжетнічні, так і внутрішньоетнічні зв'язки, а також визначаються поведінські стандарти як на масовому, так і на елітному рівнях. Етнополітичну культуру можна визначити як комплекс елементів політичної культури, пов'язаних зі станом етнічної свідомості та діяльністю національно-політичних інститутів. Цим поняттям позначається, отже, увесь культурологічний контекст буття етнонаціо-

нальних спільнот, включаючи ті аспекти культурної політики, які підпорядковані завданням гармонізації міжетнічних відносин. Якщо спробувати дати зовсім коротке визначення, то його можна вкласти у формулу: "спосіб людського буття у поліетнічному соціумі".

Зрозуміло, що у визначеннях етнополітичної культури, як і культури міжнаціонального спілкування загалом, найменш продуктивно — прагнути до однозначності. Поки що нікому не вдавалося дати такі визначення понять "нація", "культура", "політика", "етнічність", які задовольнили б усіх, стали загальноприйнятими. Певна розмитість понять "культура міжнаціонального спілкування", "етнополітична культура" спричинена саме цією невизначеністю, як і відчутними розбіжностями у підходах примордіалістів і конструктивістів. А проте як для політики, так і для науки важливо прагнути не так до однозначності, як до чіткого окреслення змісту й функцій категорій, якими прийнято позначати як простір цінностей (етос), так і базисні знання про суспільне життя та засоби регулювання політичної поведінки.

У найширшому сенсі поняття "культура міжнаціонального спілкування" відбиває якісний стан політичного життя у поліетнічному і полікультурному соціумі, визначаючи рівень його цивілізованості. У такому трактуванні воно включає в себе нормативні вимоги, моральні норми, стиль поведінки учасників політичного процесу — як усередині країни, так і на міждержавному рівні. У вужчому значенні ним позначають рівень культури політичного спілкування етнічних спільнот і громадських об'єднань, що претендують на представництво їх інтересів, мотивації і напрями діяльності суб'єктів етнополітичного процесу. Можливість порівнювати рівень культури міжнаціонального спілкування у даному суспільстві як із певною ідеальною моделлю, так і з відповідними характеристиками інших політичних культур, відкриває шлях до дослідження особливостей національної психології і до політичного прогнозування.

Серед багатьох функцій культури міжнаціонального спілкування звернімо увагу на аналітичну, регулятивну, інтегративну, ціннісно-нормативну. Відповідна аналітика відкриває широкі можливості як для дослідження чинників, що зближують, чи, навпаки, роз'єднують народи, так і для регулювання етнополітичних процесів. У цьому контексті відбувається осмислення явищ історичної індивідуальності та самобутності, здійснюються процеси національної самоідентифікації, йде активний пошук подолання "криз ідентичності". Критичне переосмислення минулого досвіду міжетнічної взаємодії торує шлях до створення сприятливого морально-психологічного клімату в суспільстві, забезпечує безперервність формування цивілізованих основ співжиття. Водночас воно створює широкі можливості для аналізу соціальних ризиків, пов'язаних із процесами політизації етнічності, використання в політичних цілях явищ багатокультурності й регіональної поляризованості. Своєрідний, культурно-орієнтований погляд на сферу культурної політики відкриває додаткові евристичні можливості для осмислення шляхів подолання кризових явищ у ідентифікаційній сфері.

Доводиться, однак, констатувати, що вітчизняні соціогуманітарії ще далеко не повною мірою володіють мистецтвом осмислення реалій українського політичного й культурного розвитку у загальному контексті глобальних модернізаційних процесів, які відбуваються у світі на зламі другого і третього тисячо-

літь. Усунення з політичної арени останніх державних утворень імперського типу супроводжувалося не тільки зникненням звичної біполярності та формаційних підходів, а й неймовірним зростанням "мозаїчності" у світоустрої, ускладненням міждержавних, міжнаціональних, міжетнічних стосунків, появою нових осей протистоянь. За цих нових умов твердження західних політологів про те, що етнічний конфлікт є нормальним і постійним явищем у плюралістичному суспільстві, зовсім не здаються фаталістичним перебільшенням.

Співвідношення модернізації та "етнічного ренесансу" — велика і цікава проблема, серйозне дослідження якої може дати ключ до розуміння ходу і напряму світового розвитку в найближчі десятиліття. Часто висловлюється подив з приводу того, що у вік глобальних інтеграційних процесів людство зустрілося з бурхливим зростанням націоналізму. Насправді цей зв'язок опосередкований. Саме поглиблення міжнародного поділу праці на ґрунті модернізації змусило держави посилити захист власних національних інтересів на світовому ринку, а це неминуче супроводжувалося реанімацією ідеології націоналізму. Ті ж етнічні спільноти, які, перебуваючи у складі багатонаціональних анклавів, "припізнилися" з модернізацією, побачили для себе шанс реалізувати в її ході невичерпаний у попередніх революціях етнополітичний потенціал, здобути омріяний суверенітет.

На думку відомого канадського українознавця Б. Кравченка, саме модернізація та її наслідки у вигляді урбанізації, зростання соціальної мобільності, професійного рівня населення тощо сприяли усвідомленню українською національною елітою своїх завдань, загострили її суперництво з російською елітою. Що ж до збереження національної ідентичності, насамперед мови і традицій, у цьому процесі, то даному чиннику автор відводить лише роль символу в конфлікті між групами-суперниками.

Якщо тут і є певна доза спрощення, то принаймні не можна не погодитися з Б. Кравченком у головному: неможливо розглядати етнополітичну ситуацію в Україні поза глобальним модернізаційним контекстом. Тому і так звана перебудова, хоч і не вирішила корінних проблем суспільного буття на терені СРСР, стала могутнім чинником підштовхування політизації етносів, соціально-політичної суверенізації на рівні індивідів, соціальних та етнічних груп, політичних та громадських асоціацій. Тим самим вона украй загострила проблеми етнічної взаємодії.

На перший погляд може здатися, що проблеми міжнаціонального спілкування в Україні не є гострими, такими, що вимагають повсякденної уваги. Етнополітична обстановка тут була і лишається стабільною, без істотних відхилень від норм. Етнічних конфліктів, які доводилося б розв'язувати силою зброї, Україні вдавалося уникати. Проте ніяка серйозна — внутрішня і зовнішня — політика України не в змозі ухилитися від аналізу тих чинників, які впливають на загальне підвищення "температурного фону" міжнаціональних відносин. Деякі з них формувалися у глибоких нетрях історії, деякі виникли вже у наш час.

Насамперед слід враховувати, що структура і взаємопов'язаність національних відносин в Україні склалася під впливом багатьох обставин, здебільшого негативного плану. Народ, схильний, за авторитетними свідченнями етнопсихологів минулого, до ліризму та умоглядності, змушений був, обороняючись, багато воювати — передовсім через агресивні зазіхання сусідів на його територію і багатства. Геополітичне становище

Відпочиваючі у дитячому культурно-оздоровчому таборі "Джерела толерантності" Конгресу національних громад України. Мукачево. 2011.

України, що опинилася у сфері західних і східних впливів та на межі їхнього протиборства, зумовило ситуацію межовості, своєрідного пограниччя (відбитого, зокрема, і в самій її назві — "окраїна"). Тяжке, сповнене випадковостей, тривог і небезпек життя наклало виразний відбиток на національний характер українця. Своєрідний кодекс честі включав ідею вольності як основу світосприймання, а за бездержавного, залежного статусу України це означало неминуче протистояння — аж до самозречення від звичайних радощів життя, руйнівних вибухів анархії, героїзації далеко не в усьому принадних рис військового побуту під час численних, іноді реґіональних, повстань проти гнобителів.

Водночас варто зважати й на іншу обставину, яка і сьогодні виразно позначається на українському менталітеті, — виниклий в обстановці багатовікової бездержавності комплекс неповноцінності, "меншовартості" всього українського. Інколи складається враження, що значна частина українців і донині не готова сприймати себе як сталу національну спільноту з власними, притаманними лише їй рисами. Значною мірою це наслідок асиміляційної політики, яку проводили щодо України і Польща у XVI—XVII ст., і Росія у пізніші часи. Сьогодні це здається неймовірним, але по суті українці були приречені на зникнення з історичної арени, оскільки Польща воліла бачити їх поляками, а Росія — росіянами.

Коли відносини між сусідами складалися у такий непростий спосіб, марно було б сподіватися, що історія не "проростатиме" у сучасність комплексами кривди і взаємних образ. Тим більше, що радянська доба додала до цих комплексів жахи сталінізму, на фоні яких меркнуть будь-які антиукраїнські акції самодержавства. Репресії 30-х рр., спрямовані проти будь-яких виявів національного розвитку, голодомор 1932—1933 рр., голод 1946—1947 рр. надовго загальмували прагнення народу до усвідомлення власної національної ідентичності, завдали страшного удару по генофонду української нації. Здійснені урядом СРСР депортації за національною ознакою, особливо виселення кримських татар, піднесений до рангу держав-

ної політики антисемітизм — ці та інші прояви імперського мислення і відповідної політики серйозно ускладнили етнополітичну ситуацію в Україні, створили тугий вузол проблем, які часто буває неможливо розв'язати, не завдаючи шкоди інтересам інших етнічних спільнот. Цим значною мірою зумовлена гострота сучасної ситуації в Криму. Якщо додати до цього породження сучасної доби іредентистські настрої у Закарпатті, проросійські орієнтації частини населення Сходу України і Криму, — то ситуація в Україні видається аж ніяк не безхмарною. Ускладнює її також те, що хоча незалежна Україна ні до кого не має територіальних претензій, про такі претензії до неї час від часу заявляють окремі політики сусідніх країн.

Проте є чимало обнадійливих факторів, які дають змогу сподіватися, що до кривавих чвар на етнічному ґрунті в Україні справа не дійде. Насамперед тут слід наголосити на міцно вкарбованій в історичну пам'ять народу ідеї ненасильства, вселюдськості, нетерпимості до національної ворожнечі. Ролі на історичній авансцені, одначе, здебільшого розподілялися так, що українці оборонялися, бо сусіди зазіхали на їхню територію та життєві інтереси.

Велика роль у пропаганді ідеалів людяності, порядності, соціальної справедливості належала українській культурі. Ті ідеали, які вона утверджувала, незмінно виводили її на загальнолюдський простір. Навіть у ті сумні часи, коли питання стояло руба: чи бути на світі українцям? і коли зусиллями могутнього ідеологічного апарату Російської імперії нищилося все, що мало національне забарвлення, голос України на європейській арені звучав як заклик до міжнаціональної злагоди. Згадаймо М. Драгоманова з його переконаністю у тому, що патріотизм має бути під контролем космополітизму і що український рух сильний не тоді, коли він ганяється за поверховим націоналізмом, "але коли має на увазі загальнолюдські інтереси культури і соціальні інтереси демосу" [2].

Не варто повністю відкидати і результати тієї цілеспрямованої виховної роботи, яка велася у колишньому Союзі РСР під гаслами "інтернаціонального виховання", якщо, зрозуміло, винести за дужки певні догматичні крайнощі й емоційні перебільшення. Соціально-політична суверенізація, тобто суверенізація на рівні індивідів, соціальних груп, політичних та громадських асоціацій, етнічних груп відбувалася в Україні в унісон з діями держави і тому не супроводжувалася якимись ексцесами, допомогла уникнути катастрофічних "обвалів".

Уявлення про те, що незалежність прийшла в Україну внаслідок щасливого збігу обставин, як дарунок долі, значною мірою спрощені. До своєї незалежності Україна йшла через етнополітичні рухи початку XX ст., визвольні змагання 1917—1920 рр., опозицію в КП(б)У, дисидентство та ін. Її внесок у зруйнування радянського варіанта тоталітаризму безсумнівний. А те, що на останньому етапі боротьба за українську незалежність обійшлася без руйнівних катаклізмів і гострих міжетнічних зіткнень, слід значною мірою віднести на рахунок як зваженості дій її тодішніх політичних лідерів, так і досить високого рівня національної самосвідомості громадян. Результати голосування 1 грудня 1991 р. підтвердили, що переважна більшість населення України бачить її майбутнє на шляхах самостійного державного розвитку.

З перших кроків незалежна Україна поклала в основу своєї етнонаціональної політики принципи добросусідства,

---

[2] *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. — Київ, 1970. — Т. 1. — С. 61, 443.

відмови від будь-яких територіальних претензій, рівності й рівних можливостей для всіх націй та етнічних груп, усіх громадян, незалежно від національності. Політики молодої держави не спокусилися уявними принадами національно-етнічної парадигми, яка виходить із пріоритетних прав корінних етносів і створює глухі кути для "негромадян". Вони не стали на слизький шлях спекуляцій на минувшині, не зробили жодного кроку в напрямі гіпертрофування "національного фактора". Проголошення суверенітету та незалежності України супроводжувалося твердо висловленим наміром дотримуватися загальнолюдських принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості та рівноправності всіх етнічних груп, що живуть в Україні. У прийнятій Верховною Радою України 1 листопада 1991 р. Декларації прав національностей України було чітко зафіксовано неприпустимість будь-якої дискримінації за національною ознакою. Схвалений Верховною Радою Закон України "Про національні меншини в Україні" створив правову підоснову для забезпечення політичних, економічних, соціальних та культурних прав усіх народів, етнічних груп, що проживають на її території, включаючи гарантії в галузі розселення, вільного розвитку мов та культур.

В основу політики щодо нацменшин в Україні покладено принцип сприяння їхній національно-культурній ідентифікації. Їхні запити задовольняють сотні культурно-національних товариств — асоціацій, земляцтв, культурних центрів, клубів. Найрізноманітніші форми їх роботи спрямовані на відродження та розвиток національних культур, задоволення духовних потреб своїх членів, допомогу їм в оволодінні мовами, одержанні інформації, вихованні дітей.

Культурі міжнаціонального спілкування відводиться помітне місце у виробленій в Україні концепції національної системи виховання. Йдеться насамперед про систематичне й цілеспрямоване формування національного складу психіки і про державну допомогу такому способу дій, який вливає національні прагнення у загальнолюдське річище. Така виховна система ґрунтується на всебічному врахуванні інтересів і особливостей різних етнічних спільнот, їхніх господарських і культурних традицій, вдосконаленні мовної політики. Держава прагне до того, щоб вона охоплювала всі соціальні категорії і всі вікові групи населення, враховувала поляризацію інтересів у суспільстві, пропагувала ідеї громадянської згоди, національної консолідації, виключення силових методів розв'язання конфліктних ситуацій.

Предмет особливої турботи держави — утвердження української мови як державної. Успадкована від колишнього СРСР складна мовна ситуація, коли значна частина населення користується у побуті російською мовою або спотвореним суржиком, вимагала від держави добре продуманих, виважених заходів, спрямованих на впровадження української мови у сферу освіти, культури, інформації. Прийнятий 28 жовтня 1989 р. закон про мови в Україні, а також розроблена на його основі Державна програма розвитку української та інших національних мов створили належні умови для задоволення національно-культурних і мовних прав усіх громадян, проклали шлях до зміни мовної ситуації в Україні.

На жаль, складні економічні реалії, в яких доводиться жити незалежній Україні, істотно знижують ефективність її культурно-мовної політики. Хронічний брак коштів на освіту й культуру поста-

вив під удар видання україномовних підручників, словників, посібників і, отже, загальмував виконання закону про мови. Загальний рівень культури населення має тенденцію до падіння внаслідок різкого зменшення тиражів передплатних видань, надто високих цін на книги, подорожчання квитків на театральні вистави, концерти, кіно та інші видовища тощо. Якщо така тенденція збережеться, це загрожуватиме виснаженням культурного потенціалу нації, катастрофічним відпливом умів, занепадом моралі.

Серйозні проблеми у міжнаціональному спілкуванні для України створює реакція Росії на проголошення української незалежності. Значна частина росіян зреагувала на неї як на трагічну випадковість, незбагненну "примху Кравчука". Оскільки економічні труднощі, з якими зіткнулася Україна, частково були зумовлені зникненням союзного народногосподарського комплексу, у свідомості як росіян, так і значної частини українців підживлювалися настрої соціального реваншу, повернення назад. На цьому намагалися грати певні політичні сили в Росії, що роблять ставку на рецидиви імперського мислення. Агресивне культивування зверхності своєї нації, пошук ворога в інонаціональному середовищі являють собою не що інше, як підступну гру на емоціях найменш розвинутої частини суспільства, схильної до пошуків простих рішень.

Щоб зберегти у цих умовах спокій і злагоду в Україні, її політики повинні бути особливо обережними і тактовними у ставленні до росіян (як і до інших народів), що живуть в Україні, до їхньої культури й мови. Не можна оминути той факт, що приблизно третина населення в Україні вважає своєю рідною російську мову. Варто прислухатися до логіки тих західних соціолінгвістів, які наголошують на заданості мислення людини, її залежності від мови свого дитинства (теорія "лінгвістичної відносності"). Різкі мовні зміни, флуктуації небажані, оскільки багатьма сприймаються як втручання у їх внутрішній світ. Здається парадоксом (але насправді не є ним) проста істина — етнокультурна політика держави повинна бути "слабкою". Тобто чим менше втручається вона у мовні орієнтації населення, тим стабільнішою є обстановка в суспільстві. Зафіксоване у Загальній декларації прав людини право на освіту рідною мовою повинне бути гарантоване кожному — без усяких нагадувань про національне походження.

Зворотний бік комплексу неповноцінності, який дістався нам у спадок, часто виявляється у формі самозамилування, гіперболізованих уявлень про вклад України у світову культуру, некритичного ставлення до минулого. Пошуки "достеменних українських коренів" у епосі неоліту і глибше, безкінечні наголошування на українських культурних пріоритетах істотно знижують авторитет України в очах світової громадської думки, де звикли до виважених і науково обґрунтованих критеріїв. На це, зокрема, звертав увагу Дж. Грабович, підкресливши, що "повна дискредитація всього українського за радянської влади переходить сьогодні у його некритичний апофеоз" [3]. Національний кітч, що стає модою у наш час, навряд чи може служити чинником консолідації у поляризованому суспільстві.

Особливу небезпеку становить той факт, що такий національний кітч стає підґрунтям для українського націоналшовінізму. Гасла "своя нація понад усе", "Україна для українців", що їх досі намагаються поширювати ультрарадикальні сили українського політикуму,

[3] Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 61, 62.

здатні прищеплювати національній свідомості бацили національного егоїзму, ідеї зверхності, месіанського покликання української нації. Запозичуючи з арсеналу "інтегрального націоналізму" заклики до "чистоти крові" і політиканські прийоми, націонал-радикали апелюють до низьких інстинктів найменш освічених шарів суспільства, намагаються довести їх до стану екзальтації. Такий "суперпатріотизм" на практиці найчастіше обертається пропагандою національної ворожнечі, на що держава і суспільство мають реагувати твердо й недвозначно.

Винятково важливу роль у забезпеченні належного рівня культури міжнаціонального спілкування має відігравати послідовна й цілеспрямована діяльність держави щодо ознайомлення Західного світу з Україною, з її культурними надбаннями. Обмін літературою, кінофільмами, мистецькими виставками гальмується нестачею коштів, але без усього цього неможливо змінити досить-таки розпливчатий (а часто й негативний) імідж України у світі. Обов'язок владних структур України — створити умови для поширення української культури в країнах, де компактно проживає населення українського походження, особливо у ближньому зарубіжжі. Програма "Українська діаспора", розроблена в Україні, має сконцентрувати зусилля держави і громадських організацій навколо налагодження співпраці з країнами проживання українців з тим, щоб громадяни українського походження не почувалися там ізольованими від національного культурного процесу, мали вдосталь інформації, не забували рідну мову.

Щоб забезпечити м'які, пастельні тони у міжнаціональному спілкуванні, важливо піднести пропаганду ненасильства і національної злагоди до рівня державної політики. Необхідно виробляти нові, замість зруйнованих, виховні механізми, відмовлятись від нав'язаної певними політичними силами "алергічної реакції" на будь-яке ідеологічне втручання. Цивілізований діалог, пошуки консенсусу і взаємоприйнятних рішень, відмова від світоглядно-полемічних крайнощів і нагнітання пристрастей — тільки на цих шляхах можливо зберегти і зміцнити національний мир, забезпечити нормальні, приязні стосунки України з усіма державами світу.

1.3. Культура міжетнічних взаємин

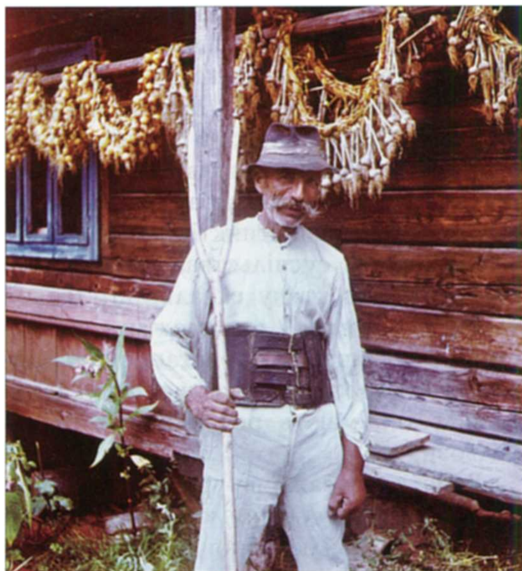
1.3.1. Чисельність і розселення українців

Україна — одна з найбільших країн Європи, яка за чисельністю населення посідає шосте місце на континенті. Її населення становило майже п'яту частину всіх жителів Радянського Союзу. Пересічна густота населення держави також досить значна — понад 80 мешканців на 1 км^2 (2001 р.). Найгустіше заселені індустріально-аграрні реґіони, зокрема, Донецька, Львівська та Дніпропетровська області. Поряд з історичними і соціально-економічними чинниками певний вплив на розміщення населення мали природничо-географічні умови, отож окремі райони Українських Карпат, Полісся і південних областей залюднені відносно рідко. На 1 січня 2010 р. в Україні, за даними Госкомстату, нараховувалося 45 млн 962 тис. 900 осіб.

Населення України різноманітне за своїм етнічним складом. Крім українців (три чверті), значний відсоток становлять інші східнослов'янські народи (росіяни та білоруси), західні та південні слов'яни (поляки, чехи, болгари, слова-

На гуцульській Верховині.
Фото С. Мишанича. 1978.

Бойко у народному вбранні.

ки), а також євреї. З інших етнічних груп найчисленніші романомовні народи (молдовани, румуни), греки, представники фіно-угорської (угорці, естонці) та алтайської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні налічувалося 77,8 % українців, 17,3 % росіян, 0,6 % білорусів, по 0,5 % молдован і кримських татар, 0,4 % болгар, по 0,3 % румунів, поляків та угорців, 0,2 % євреїв та вірменів (див. таблицю).

Українці — основне населення держави, один із найбільших народів Європи, другий за чисельністю слов'янський народ. Із 44,2 млн українців, які проживали у 1989 р. на теренах колишнього СРСР, на Україну припадала основна маса — 37,4 млн, або 84,8 %. За останні десятиліття чисельність українців зросла, хоча їхня частка серед усіх жителів дещо знизилася, що пояснюється значною мірою зниженням їхнього природного приросту та міграційними процесами.

Українці рівномірно населяють майже всю територію країни, за винятком Криму й деяких промислових районів Півдня та Сходу. В більшості областей українці становлять понад 70 % усього міського населення. Ще більший відсоток їх у селах: майже всюди він перевищує 90 %. Тільки в Криму серед сільського населення їх налічується близько 30 %.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Вони становлять сталу спільність людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури та психіки, а також етнічну самосвідомість.

Як і будь-який інший, український етнос типологічно неоднорідний. Він включає: 1) основний етнічний масив формування українського народу, який загалом збігається з територією його формування й сучасними адміністративними кордонами країни. Сюди ж входять суміжні райони компактного розселення українців поза адміністратив-

Різдвяні свята. Селище Ясеня Рахівського району Закарпатської обл. Фото С. Мишанича. 1978.

но-політичними кордонами; 2) етнічні групи українців, що проживають за межами основного етнічного масиву (діаспора) — як у республіках колишнього СРСР, так і в "далекому зарубіжжі". Формування цих груп обумовлене передусім міграційними процесами, що особливо посилилися з кінця XIX — початку XX ст.; 3) субетнічні групи — спільноти в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки тощо).

Усі зазначені спільноти відрізняються рівнем соціально-економічного розвитку, "ієрархічності" та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: доки вона зберігається, існує етнос.

Кількісне співвідношення між населенням основного етнічного масиву та їхніх діаспорних утворень постійно змінюється, надто в регіональному аспекті. Так, від 1719 до 2001 р. питома вага українців у сучасних межах країни зменшилась з 85,6 до 77,8 %, а в країнах зарубіжної Європи — з 6,6 до 1,1 %. Водночас на Американському континенті (від 1897—1900 рр. до 1989 р.) вона зросла з 0,6 до 3,1 % при загальному збільшенні чисельності українців у світі з 1719 р. від 5740 тис. до 46,2 млн.

Нині, як і раніше, більшість українців мешкає в межах основного етнічного масиву (бл. 80 %). Однак їхня питома вага у масштабі колишнього СРСР значно зменшилася внаслідок ганебної політики національно-територіального розмежування у зв'язку з утворенням союзних республік (мільйони компактно розселених українців залишилися поза Україною — на суміжних територіях Кубані, Північного Кавказу, Надазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо) та асиміляційних процесів. Те ж можна сказати про штучне урегулювання проблеми польсько-українського етнічного прикордоння.

На динаміку чисельності та географічне розміщення українського народу помітно вплинули міграційні процеси, характер природного відтворення, етнокультурні взаємини, а також адміністративно-політичне розмежування української етнічної території у минулому. Як відомо, терени України входили до складу різних країн: царської Росії, Австро-Угорщини, пізніше — Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини.

У дореволюційний час відносне аграрне перенаселення, політичне та національне гноблення гнали сотні тисяч жителів України за межі своєї етнічної території — у східні райони Російської імперії і меншою мірою — у зарубіжні країни. З 1871 по 1896 р. у райони Сибіру і Далекого Сходу тільки з Лівобережної України переселилося 725,6 тис. осіб. У наступні роки чисельність переселенців зростала: у 1897—1916 рр. з Лівобережної України переселилося 572,3 тис. осіб, з Правобережної — 340,5 тис. За два передвоєнних десятиліття до азіатської частини імперії мігрувало понад два мільйона українців. Більшість їх — колишні мешканці Чернігівської, Полтавської та Київської губерній.

Значною була еміграція із західноукраїнських земель, які перебували під владою Австро-Угорщини, до країн Американського континенту. Тільки у США за чотири десятиліття кінця XIX — початку XX ст. з цих областей прибуло понад 700 тис. осіб.

Тим часом чисельність українського населення у межах основного етнічного масиву постійно зростала. Високим приростом населення українських губерній пояснюється розширення географії розселення українців в інших реґіонах країни (Томська, Єнісейська губернії, Примор'я та ін.). У 1897—1906 рр. на Лівобережжі приріст населення становив 20,6 %, на Правобережжі — 19,7, у Причорномор'ї — 23,3 %. Зростало українське населення і в кінці XIX — на початку XX ст. У 1897 р. воно досягло 21,1 млн, у 1921—1926 рр. — 28,6 млн осіб.

Зміни чисельності українців у XVIII—XX ст. у найбільших реґіонах світу. Як уже зазначалося, на території, що становить сучасну Україну, завжди була зосереджена більшість українського населення. Протягом XVIII ст. питома вага українців знизилася тут з 85,6 до 83,3 %, у XIX ст. вона трималася на рівні 80 %, а в XX ст. до 30-х рр. стала мінімальною — 74,1 %.

Значна кількість українців залишилася у Східній Галичині, яка з 1918 р. увійшла до складу Польщі. Це був реґіон, де українці традиційно становили значний відсоток. Так, у Сяноцькому повіті в 1857 р. їх налічувалося 55,5 %, у 1931 р. — 48,1 %, у Ярославському відповідно — 48,6 і 35,3 %, Перемишльському — 80,8 і 45,3 %, Цеханівському — 72,9 і 51,9 %, Ліському — 74,4 і 73,1 %. Навіть 1931 р. українці становили абсолютну або відносну більшість у багатьох повітах Східної і значний відсоток у деяких повітах Західної Галичини. Проте від 1947 р. внаслідок операції "Вісла" — примусового переселення лемків із земель межиріччя Попраду й Ослави в західні воєводства — практично там перестала існувати їхня етнічна територія.

Помітно змінилося співвідношення між міським та сільським населенням, зокрема у зв'язку з перетворенням окремих сільських населених пунктів на селища міського типу або об'єднання їх з містами. Тільки за 70-ті рр. кількість міського населення зросла на 4,8 млн, з них за рахунок природного приросту в містах — на 2 млн, а внаслідок перетворення сільських населених пунктів на міські та міграції в міста — 2,8 млн. Ці процеси супроводжувалися зникненням значної кількості так званих неперспективних сіл у всіх областях України. Протягом лише 1959—1979 рр. у республіці кількість сіл зменшилася з 42 229 до 29 806, окрім того ще 5975 поселень було знесено. За 1961—1978 рр. за рахунок об'єднання, знесення і приєднання до міст кількість сіл зменшилася на 12,6 тис., або на 30 %.

На чисельність сільського населення особливо негативно вплинули падіння

його природного приросту, величезні демографічні втрати та інші чинники. Якщо, приміром, у минулому столітті народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив в середньому 7,5 дитини на одну жінку, то в 1999 р. — лише 1,1 дитини (1,0 у містах і 1,6 в селах) і був найнижчим серед республік колишнього СРСР. Падіння народжуваності почалося з другої половини 1920-х рр. і триває й дотепер. У 2000 р. загальний коефіцієнт народжуваності становив 8,8 % серед усього населення і 9,3 % у селах.

Порушення статево-вікової структури сільського населення, зумовлене інтенсивними міграціями у міста і за межі країни, призвело до того, що при більш високій інтенсивності дітонародження в селах загальні коефіцієнти народжуваності були нижчими, ніж у містах, а смертність набагато вищою. Внаслідок високих загальних коефіцієнтів смертності при недостатньо високих показниках народжуваності в селах з 1979 р. спостерігається депопуляція. Коефіцієнт природного приросту населення України 2000 р. загалом становив — 7,5 %, зокрема в містах — 6,5 %, селах — 9,7 % [1].

Природний приріст сільського населення особливо низький у реґіонах з великими промисловими агломераціями. Отже, падіння природного приросту сільського населення викликане кризовими явищами в економіці, міграцією в міста, несприятливим станом екологічного середовища і особливо наслідками Чорнобильської катастрофи. Демографічні диспропорції спричинені також війнами, які охоплювали територію України, і жахливими втратами людності під час голодомору 30-х рр. За свідченням лише щомісячних статистичних архівних даних, з вересня 1932 р. по лютий 1934 р. в Україні внаслідок штучно створеного голодомору померло принаймні 4 млн осіб, із них 3,4 млн (або 85 %) — в селах [2].

Килим з Полтавщини. Початок XX ст. ДМУНДМ.

Падіння природного приросту населення сіл негативно вплинуло не лише на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, а й на генофонд її народу, оскільки село було й залишається найважливішим джерелом збереження і відтворення українського етносу.

Проведення колективізації, "ліквідація куркульства" і усуспільнення майна супроводжувалися переселенням величезної кількості селянських сімей. За даними сучасних дослідників, лише на початку 1930-х рр. було депортовано щонайменше мільйон осіб із числа "заможних" середняцьких родин. Виселення проводилося і в повоєнні роки, особливо із західноукраїнських областей (загальна кількість депортованих з цього реґіону лише на початку 1942 р. стано-

[1] Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження. Витоки. Складові. Напрямки протидії. — Київ, 2001. — С. 297, 304, 351.

[2] *Пирожков С.І.* Які наші демографічні втрати? // Вісник АН Української РСР. — 1991. — № 1. — С. 35.

вила 959,5 тис. осіб) [3]. Такі акції викликали непоправні соціально-економічні збитки, оскільки Україна втрачала трудовий потенціал тієї частини населення, яка відзначалася високою культурою сільськогосподарського виробництва.

Не обминули Україну і величезні втрати внаслідок воєн. Тільки в роки Другої світової війни на окупованій території загинуло понад 5 млн цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч людей було примусово вивезено до Німеччини. Лише 1960 р. було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн).

На приріст українського народу надзвичайно негативно вплинули етнічні процеси, особливо останніх десятиліть. Про це свідчать дані щодо поширення української мови у 60—80-ті рр., коли швидко скорочувалось україномовне населення (від 71,7 % у 1959 р. до 65,6 % у 1979 р. і 63,9 % у 1989 р.). Це прямий вияв процесів етнічної асиміляції. Досить сказати, що у Донецько-Придніпровському районі за 1959—1979 рр. питома вага українців скоротилася з 69,3 до 64,3 %, а тих, хто говорив рідною мовою, з 61,9 до 51,9 %, у південних районах відповідно з 56,9 до 53,5 % і з 49,2 до 42,1 %. Не менш інтенсивно процеси етнічної асиміляції відбувалися в інших реґіонах України, особливо серед мешканців міст. У цьому зв'язку є необґрунтованими твердження про "природну" асиміляцію, оскільки вона не може бути такою за відсутності шкіл з рідною мовою навчання, громадських та інших закладів, спроможних забезпечити соціально-культурні потреби народу.

Несприятливі умови соціально-політичної і територіальної роздрібненості українського етносу, відсутність власної державності й політика денаціоналізації, яка проводилася в Україні як у минулому, так і в радянські часи, призвели до різкого зменшення ареалів розселення українського народу. Наведені етностатистичні дані свідчать про асиміляцію значних груп українців у суміжних реґіонах Центрально-Чорноземного району, Кубані, Західної Білорусі і Молдови. Цьому вирішальною мірою сприяло тенденційне національно-державне розмежування, яке проводилося у 1917—1925 рр., внаслідок чого за межами Української Республіки залишилися величезні масиви українців. Тільки у Ростовській обл. (Таганрозький і Шахтинський округи), Краснодарському і Ставропольському краях, за даними перепису 1926 р., їх налічувалося 3075,6 тис. осіб. Якщо врахувати, що на початку 30-х рр. за межами республіки були ліквідовані всі школи з українською мовою навчання, культурні й громадські установи, стане зрозумілою причина різкого зменшення чисельності українців поза межами своєї країни.

В інших колишніх республіках Радянського Союзу українці розселені нерівномірно. Найбільше їх у Російській Федерації (3,7 млн), Казахстані (898 тис.), у сусідніх Молдові (561 тис.) та Білорусі (231 тис.). У Киргизстані українців налічується 108 тис., Узбекистані — 154,1 тис., Латвії — 92,1 тис., Грузії — 51,5 тис., Естонії — 48,3 тис., Литві — 44,4 тис.

Українці проживають у сусідніх країнах Європи: у Польщі (близько 300 тис.), Чехії та Словаччині (понад 47 тис.), Румунії (близько 55 тис.), колишній Югославії (36 тис.), а також у країнах Американського континенту (нащадки переселенців із західноукраїнських земель кінця XIX — початку XX ст.) та Австралії. У США живе

[3] *Бугай М.Ф.* Депортація населення з України (30—50-ті роки) // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 14.

500 тис. українців, у Канаді — 530 тис., Аргентині — 100 тис., Бразилії — 50 тис., Австралії — 25 тис. [4]

1.3.2. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу

У культурі та побуті українського народу за наявності багатьох загальнонаціональних рис і в наш час зберігаються деякі особливості, зокрема й такі, які сягають сивої давнини. Ці особливості виявляються у територіальному аспекті й зумовлені характером історичного розвитку окремих районів країни, природничо-географічними умовами, взаємозв'язками з іншими народами. З історико-етнографічного погляду територія України поділяється на ряд зон: Наддніпрянщина (Середнє Наддніпров'я), Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь.

Наведений поділ певною мірою умовний. Точніше районування можливе у разі всебічного вивчення історико-етнографічних явищ. Крім того, етнографічні райони не лишаються незмінними у просторі й часі, як і критерії, що їх визначають [5].

Регіональні особливості формувалися протягом століть під впливом різних чинників: традиційної етнокультурної основи, яка склалася з різних племінних об'єднань (давні поляни, сіверяни, древляни та ін.), територіально-політичних утворень феодальної епохи — князівств, політичної розпорошеності українських етнічних земель у зв'язку з їх колонізацією іншими державами: Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Румунією, Туреччиною, Росією та ін.

Наддніпрянщина охоплює територію в середній течії Дніпра (сучасні Київська, Черкаська, Дніпропетровська, східна частина Кіровоградської, західні — Полтавської та Чернігівської областей), історично пов'язана з територіальним центром формування української народності й нації, української національної мови. У межах Наддніпрянщини, при збереженні спільних рис, комплексом особливостей культури помітно відрізняються Правобережжя і Лівобережжя. Це стосується планування житла, техніки будівництва, окремих видів одягу, духовної культури.

Поділля [6] займає басейн Південного Бугу та Лівобережжя Дністра. Вперше назва Поділля у значенні "Русь долішня" зустрічається в офіційних документах середини XIV ст. До того реґіон згадувався під назвою Пониззя, від скороченого "Русь нижня", на відміну від "Русі горної", що прилягала до Карпатських гір.

Порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі відзначається *Полісся* [7]. Уперше ця назва зустрічається в Іпатіївському літописі, щодо визначення меж історико-етнографічного Полісся у представників різних наук немає єдиної думки. Більшість досліди-

[4] Подано за матеріалами офіційних переписів, які можуть не збігатися з іншими зарубіжними джерелами. Зокрема, за даними англомовної Енциклопедії українознавства у США проживає 1350 тис. українців, у Канаді — 750 тис., Аргентині та Бразилії — близько 200 тис., Румунії — 160 тис., Чехословаччині — 150 тис., Польщі — 400 тис. Оскільки невідомо, за якими джерелами наведені ці цифри, подаємо їх без коментарів (*Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. — Київ, 1998. — С. 9 та ін.).

[5] *Макарчук С.А.* Історико-політичне та етнографічне районування України // Народознавчі зошити. — 2003. — № 3. — С. 388—393.

[6] Див.: Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — Київ, 1994.

[7] Див.: Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся; 1999. — Вип. 2: Овруччина; Полісся. Матеріальна культура. — Київ, 1994. — С. 4, 28, 32.

ків вважає, що ця область охоплює басейн Прип'яті, інші включають у її межі сусідні райони лісової смуги.

Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже воно споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні слов'янські племена (дреговичі, волиняни, древляни та ін.), відбувалися процеси формування слов'янських народів — українців, росіян та білорусів.

Останнім часом Полісся поділяють з урахуванням адміністративного районування: Полісся Українське, Білоруське, Брянське, Рівненське, Житомирське, Чернігівське, Київське, Гомельське тощо. Мовознавці при цьому враховують ареали поширення говірок.

Слобідська Україна, або *Слобожанщина* (сучасні Харківська, частково Сумська, Луганська, Курська, Бєлгородська і Воронезька області), — історико-етнографічна область, яка дістала свою назву внаслідок одержання переселенцями певних пільг ("свобод"). З початку свого існування, з XVII ст., ця територія входила до складу Російської держави і заселялась одночасно українцями і росіянами. Більшість українського населення переселялася сюди, рятуючись від гноблення польських феодалів.

Слобідська Україна досить тісно в культурно-побутовій сфері пов'язана із сусідньою *Полтавщиною* і тому інколи визначається як спільна з нею етнографічна область. Слобожанщина була також певною перехідною зоною між Лівобережною Україною і *Півднем* (*Таврією*) — своєрідним історико-етнографічним районом, який визначався етнічно мішаним складом населення, його соціальною рухливістю.

Волинь охоплює територію південніше від Прип'яті і верхів'їв Західного Бугу, в минулому заселену стародавніми східнослов'янськими племенами дулібів, бужан, волинян та ін. У феодальні часи вона входила до складу Володимир-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівства.

Надзвичайною своєрідністю відзначається населення *Карпат*, у його культурі зберігається багато специфічних рис. Умови гірського ландшафту, ізольованість побуту і певною мірою його консервативність сприяли багатогранності культури. Особливо помітні відмінності у культурі населення *Прикарпаття* і *Закарпаття*, які нерідко виділяються в окремі історико-етнографічні райони.

У зазначених зонах у свою чергу є певні особливості, які характеризують культуру та побут їхнього населення. Унаслідок наведених вище чинників в Україні склалися етнографічні групи, які тривалий час зберігали певні відмінності в культурі, мові. Найвідоміші серед них — українські горяни (гуцули, лемки, бойки) в західноукраїнських областях та поліщуки, пінчуки, литвини — в районі українського Полісся.

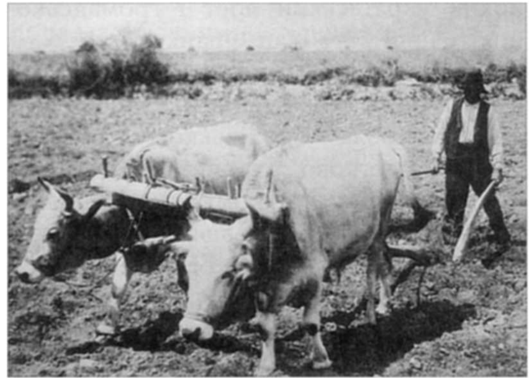
Лемки [8] (розселені по обох схилах Бескид, у межиріччі Сяну і Попраду, а також на захід від річки Уж) свою назву починаючи з XVI ст. одержали від сусідніх народів унаслідок уживання в розмові діалектної частки "лем" (у значенні "лише"). Поступово цей термін став самоназвою. Деякі дослідники пов'язували походження лемків з білими хорватами, більшість яких переселилася в VI—VII ст. з Карпатського реґіону на Балканський півострів. Мовознавці (М. Худаш) обстоюють антропонімічну гіпотезу походження лемків та їхнього

[8] Див.: Лемківщина: У 2 т. — Львів, 1999; 2002.

етноніму від власного імені Лемко, утвореного з давньослов'янського антропонімічного кореня "лем".

Протягом історичного процесу доля лемків була трагічною: вони неодноразово підпадали під владу різних держав і підлягали постійним репресіям. Апофеозом цього стало їхнє масове виселення з Польщі після закінчення Другої світової війни в різні реґіони України, зокрема в південні області, депортація і переселення у західні польські воєводства, що сприяло їх насильницькій асиміляції. Зараз невеликі компактні масиви лемківського населення залишилися тільки у Великоберезнянському районі Закарпатської обл. і Сяноцькому повіті Польщі.

Походження назви іншої етнографічної групи українських горян — бойків [9] (розселені у межиріччі Сяну на заході й Ломниці на сході, між передгір'ями Карпат південніше Дністра і на півдні — між верхів'ями річок Ужа і Тересви) деякі дослідники (С. Верхратський) також виводили, за аналогією з лемками, з особливостей їхньої лексики: від уживаної бойками частки "бойе" (у значенні "так"). Інша гіпотеза пов'язувала походження бойків з кельтськими племенами бойїв (І. Вагилевич, Я. Головацький), які в VI ст. до н. е. — I ст. н. е. заселяли Центральну Європу, зокрема територію сучасного розселення бойків у Карпатах, а потім були витіснені на Балкани. Останнім часом походження назви "бойки" дослідники пояснюють загальнослов'янським антропонімом (власним іменем людини, можливо, засновника роду чи вождя певної спільноти) — Бойко, поширеним із найдавніших часів. Найвидатнішим бойком вважається ве-

Болгарський селянин за плугом. Кінець XIX ст. Фототека РЕМ, Санкт-Петербург.

Молдовани Поділля. Середина 1920-х рр. Фототека РЕМ, Санкт-Петербург.

Традиційне триподільне житло молдован. Село Добрянка Ольшанського району Кіровоградської обл. Фото В. Наулка. 1971.

[9] Див.: Бойківщина: Історико-етнографічні дослідження. — Київ, 1983.

ликий український поет і громадсько-політичний діяч Іван Франко.

Зараз бойки живуть у Долинському і Рожнятівському районах Івано-Франківської обл., Сколівському, Турківському, частково Стрийському, Дрогобицькому, Самбірському та Старосамбірському районах Львівської, а також Воловецькому, частково Великоберезнянському та Міжгірському районах Закарпатської обл.

Питання щодо походження назви "*гуцули*" остаточно не з'ясоване. Деякі дослідники пов'язують це слово (від молдовського "гоц", "гуц" — розбійник) з масовим повстанським рухом народних месників — опришків у XVII—XVIII ст. Так називали вільнолюбивих українських горян іноземні феодали. На думку інших, слово це походить від "кочул" — пастух. Недостатньо переконливі й аргументи щодо походження назви гуцул від давньоруського племені уличів (Б. Кобилянський), а також нові гіпотези, що ґрунтуються виключно на даних мовознавства (М. Худаш) [10].

Як і інші групи українських горян, гуцули характеризуються подвійною етнічною самосвідомістю — відчувають себе належними до загальноукраїнського етносу ("ми українці") і разом з тим — до локальної етнографічної групи ("ми гуцули"). Гуцули займалися скотарством, лісовими промислами, сплавом лісу по гірських річках. У зв'язку з особливостями природничо-географічних умов Карпат землеробство було розвинуте меншою мірою. Гуцули відомі художніми промислами, обробкою металу, гончарними виробами, килимарством.

Територія історико-етнографічної Гуцульщини за сучасним адміністративним поділом охоплює південні частини Надвірнянського, Косівського та весь Верховинський райони Івано-Франківської обл., південну частину Вижницького і Путильського районів Чернівецької та Рахівський район Закарпатської обл.

Кілька етнографічних груп побутували на Поліссі, їх походження викликане різними чинниками. Етнонім *литвини*, більш поширений у минулому, був пов'язаний з державним поділом, він стосувався частини поліського населення, яке в XIV—XVI ст. входило до складу Литовського князівства. Найчастіше так називали білорусів Південного Полісся сусідні народи, зокрема українці. Найпоширеніша назва *поліщуки* (вперше зафіксована у документах XVII ст.) охоплювала українське та білоруське населення в межах історико-етнографічної області Полісся. *Тутейші* — назва окремих груп населення Полісся та Волині з нечітко визначеною етнічною самосвідомістю. Відомо, що десятки тисяч тутейших при проведенні польських переписів потрапили лише у підсумкову рубрику як "інші" й не були зараховані до українського та білоруського населення, тому й називали себе "тутейшими".

Деякі етноніми відображають складні етногенетичні процеси. Відомо, наскільки поширеною в Україні була назва "*черкаси*", яка вживалася в офіційних документах Російської держави XVI—XVII ст. щодо значної частини українського населення Середньої Наддніпрянщини, зокрема козацтва. Питання про походження цього етноніма привертало увагу багатьох дослідників (М. Карамзін, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Грушевський, сучасні вчені В. Горленко, А. Карсанов та ін.), однак і в наш час не може вважатися остаточно вирішеним. Одні пов'язують його з назвою міста Черкаси, поблизу якого було чимало козаць-

10 Гуцульщина: Історико-етнографічні дослідження. — Київ, 1987. — С. 45, 51; *Шухевич В.* Гуцульщина: У 5 т. — Львів, 2001.

ких осель, інші — з північно-кавказькими адигами або чорними клобуками та іншими тюркомовними народами.

Принаймні до другої половини XVII ст. зберігали самоназву і своєрідні риси культури так звані *севрюки* — нащадки давніх східнослов'янських племен Сіверської землі, які були розселені в долинах річок Десни, Сейму та Сули. Вважається, що вони брали участь у формуванні всіх східнослов'янських народів.

У західноукраїнських областях у минулому, особливо за часів Австро-Угорщини, була поширена назва українців *русини*, якою ніби підкреслювався генетичний зв'язок з усім східнослов'янським світом, стародавньою Руссю; у письмових зарубіжних джерелах вони були відомі під назвою *рутени*, походження якої також пов'язане з латинською трансформацією назви "Русь".

Давній етнонім "русини" і зараз подекуди поширений у західноукраїнських областях. Згідно з останніми законами України у тих регіонах, де він побутує, наприклад у Закарпатті, він може бути використаний для самовизначення етнічної належності, як, зокрема, при проведенні Всеукраїнського перепису 2001 р. Деякі назви українців етимологічно пов'язані з конфесійними чинниками: *латиники* — українці, які прийняли греко-католицьке віросповідання (сюди ж належать і україномовні поляки), *калакути* (уніати Холмщини і Підляшшя, які перейняли римо-католицизм і польську самосвідомість, але зберегли українську мову), *волохи* — православне населення Буковини як романомовне, так і українське. Формування волохів пов'язують з романізацією з III ст. до н. е. фрако-ілірійського населення Балкан, Карпат і Подунав'я. У писемних джерелах "волохи", "влахи" вперше згадуються з IX ст. Значну роль в їх етногенезі відіграли слов'яни. З XIV—XV ст. поняття "влах" поряд з етнічним значенням набуває соціального і конфесійного змісту. Цим терміном стали називати осіб незалежно від етнічної приналежності, а також християн на відміну від мусульман [11].

1.3.3. Етнокультурні процеси серед українців діаспори

Сучасні етнокультурні процеси серед українського населення за межами своєї країни визначаються низкою чинників. Вони залежать від особливостей його формування, соціально-політичного ладу країни, давності перебування в іншоетнічному середовищі, чисельності та характеру розселення, ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (етногенетична та соціальна) культур контактуючих народів.

З урахуванням особливостей територіального формування українського населення за межами своєї країни їх поділяють на три групи:

1. *Українці у смузі етнічних кордонів*, які відзначаються давністю сумісного проживання з іншими народами (російсько-українська або українсько-молдовська етнічно мішані зони та ін.). Згідно із запропонованою вище типологією це частина українського етносоціального організму. Етнокультурні процеси тут характеризуються винятковою складністю і багатогранністю, тривалою взаємодією, наслідком якої буває не досить чітка етнічна самосвідомість.

2. *"Аграрні" українці*, які протягом короткого часу, особливо наприкінці XIX — на початку XX ст., сформували компактні етнічні масиви (Приуралля,

[11] *Зеленчук В.С.* Проблемы формирования и этнического развития влахов Балканского полуострова (IX—XIV вв.) // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы. — Кишинев, 1991. — С. 26—35.

Надволжя, Казахстан, Далекий Схід, канадські українці та ін.). І в наш час вони відрізняються порівняно стійкою самосвідомістю.

3. *Українці, дисперсно розселені в іншонаціональних масивах*, переважно у складі міського населення. Етнокультурні процеси серед них особливо інтенсивні. До речі, кількість українців третьої групи постійно збільшується за рахунок другої групи [12].

Етнокультурним процесам серед українців українсько-російського північного прикордоння (Слобожанщина та ін.) притаманне формування багатьох спільних рис із культурою російського населення і водночас збереження окремих особливостей, властивих українцям. Ці процеси зумовлені етногенетичною близькістю обох народів та їхньою безпосередньою культурно-побутовою взаємодією протягом століть. Зокрема, під впливом українців у російських селищах Курщини та Воронежчини поширився східноукраїнський комплекс житла, так зване українсько-білоруське планування інтер'єру, "відкриті" типи двору та ін. Національна своєрідність в культурі українців найбільше стосується традиційної кулінарії, давніх весільних обрядів, народнопоетичної творчості, особливо пісенної.

Аналогічні процеси відбувалися у східних районах серед українського населення Кубані та Ростовської обл. Водночас тут виявилися впливи культури народів Північного Кавказу. Зокрема, в традиційному одязі українців Кубані — нащадків запорозьких козаків — спостерігалося багато рис військового побуту горян (бурка, башлик, черкеска з металевими газирями та ін.).

Етнографічні дослідження українців, які переселилися наприкінці XIX — на початку XX ст. із аграрно перенаселених губерній у Приуралля, Надволжя, Далекий Схід та інші райони, відтворюють надзвичайно цікаві процеси їхньої взаємодії з іншими народами, вмілого пристосування до природного, господарського та культурного середовища. Зокрема, дослідження українців Тобольсько-Іртишського міжріччя, де їх налічується понад 100 тис., дало підставу науковцям говорити про становлення своєрідного господарсько-культурного комплексу "сибірських українців", у якому поряд з успадкованими традиціями значну роль відіграли зв'язки з іншими народами регіону.

Процеси етнічної асиміляції серед аграрних українців відбувалися менш інтенсивно, ніж серед міської української діаспори. Ці процеси, особливо за умов командно-адміністративної системи, негативно відбилися на соціально-культурному розвитку багатьох народів Радянського Союзу, зокрема українців.

Конкретно-соціологічні дослідження, проведені російськими соціологами у 15 регіонах Російської Федерації серед українського міського населення показали, що незважаючи на асимілятивні процеси, значний відсоток опитуваних (зокрема, в Москві та Московській обл. — бл. 69 %) усвідомлює себе українцями. Як і скрізь, серед діаспорних утворень національна свідомість коливається за віковими категоріями — вона найвища серед людей літнього віку, найнижча серед молоді. Відсоток тих, хто володіє українською мовою, пропорційний рівню освіти, особливо серед тих, хто пізніше з'явився в Росії (військовослужбовці, керівники підприємств, кваліфіковані спеціалісти та ін.). Серед опитаних 36 % зазначили, що "вільно володіють" українською мовою, 26 % розуміють цю мову, але не вживають, 27 % "загалом розуміють" і лише 11 % не володіють. Не-

[12] *Наулко В.* Зазн. праця. — С. 21.

відповідність ступеня розуміння мови своєї національності та її вживання засвідчують такі цифри: лише 4 % українців, та й то у сімейній сфері, спілкуються українською мовою, ще 13 % розмовляють вдома обома мовами — російською та українською [13].

Після розпаду СРСР з'явилися громадські організації та осередки для українського населення в країнах СНД та Балтії. Серед них Товариство української культури "Славутич" у Москві, Українське суспільно-культурне товариство ім. Т. Шевченка у Санкт-Петербурзі, Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостану "Кобзар", об'єднання "Єдина Родина" в Тюмені, Товариство української культури Приморського краю. У Казахстані діє ряд товариств в Астані, Караганді, Павлодарі та Семипалатинську; у Киргизстані — український культурний центр "Берегиня"; в Узбекистані — український культурний центр "Батьківщина"; в Азербайджані — Українська громада ім. Т. Шевченка; у Грузії — Асоціація українців усієї країни. У країнах Балтії можна назвати українські громадські об'єднання "Дніпро", "Українська родина" (Латвія), Громаду українців Литви та ін. Діяльність цих організацій, як і державних структур, щодо українського населення неоднозначна. Досить сказати, що кількість державних російськомовних та україномовних шкіл, відповідно в Україні та Росії, на 1997/98 навчальний рік, становила 2747 і 0 [14].

Етнокультурні процеси в країнах "далекого" зарубіжжя поряд з іншими чинниками значною мірою залежать від національної політики країн, в яких вони перебувають. У цьому розумінні доля українців складалася по-різному.

У Чехословаччині, особливо повоєнного періоду, були створені сприятливі умови для їх культурно-національного відродження. Значну роботу проводили "Союз русинів-українців", українською мовою виходили часописи "Дукля", "Дружньо вперед", газета "Нове життя", плідну наукову і культурну роботу проводить Музей українсько-русинської культури у Свиднику та ін. До трагічних міжнаціональних конфліктів у Югославії українсько-русинська громада проводила значну культурну діяльність. Українською мовою виходили передачі на радіо і телебаченні, видавався журнал "Нова думка", публікувалися ґрунтовні наукові праці, зокрема п'ятитомне видання українознавчих праць академіка В. Гнатюка.

Набагато менш сприятливою виявилася доля українців у Польщі та Румунії. Останнім часом стан справ дещо поліпшився: у Польщі створено Українське суспільно-культурне товариство Польщі, відновив роботу щотижневик "Наше слово", в окремих школах поновлено навчання українською мовою або діють українські класи, створено Польську асоціацію українознавців. У Румунії після Грудневої революції 1989 р. була створена громадська організація "Союз українців Румунії", видається газета "Вільне слово", докладаються зусилля для відновлення українських шкіл.

Сучасні етнокультурні процеси серед українців Америки значною мірою зумовлені особливостями формування української громади. У США більшість українських переселенців одразу поповнила лави промислового пролетаріату. Багато їх і зараз становить місь-

[13] Див.: *Грушевський О., Кутковець Т.* Українці в Росії: Експрес-аналіз за результатами дослідження. — Москва, 1992. — С. 18—20.

[14] Див.: *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. — Київ, 1999. — С. 249—294.

ке населення переважно північно-східних штатів — Нью-Йорку, Пенсильванії, Нью-Джерсі, Мічигану. У Канаді за наявності кількох міграційних хвиль найчисленнішою була "аграрна" колонізація 1891—1914 рр., унаслідок чого і дотепер українці становлять значний відсоток сільського населення. Етнокультурні процеси інтенсивніше відбуваються серед молоді, особливо в містах: саме там найбільше осіб, які втратили рідну мову.

Процеси перетворення Канади в індустріальну країну супроводжувалися зменшенням відсотка мешканців, зайнятих сільськогосподарським виробництвом. На відміну від США у Канаді ці процеси відбувалися своєрідно: тут і нині переважають дрібні населені пункти, в яких живе більшість людей. Селяни, як відомо, характеризуються відособленістю розселення, певною патріархальністю побуту, що стало однією з причин відзначеного дослідниками стійкого збереження ними своєї мови, відносно високого відсотка однонаціональних шлюбів, розвинутої етнічної самосвідомості. Однак і тут в останні десятиліття, під впливом названих вище чинників, спостерігається порушення замкнутості, яка тривалий час характеризувала українську етнічну групу Канади. Показові щодо цього тенденції розвитку етнічних процесів у сфері поширення і функціонування мов, простежені на підставі даних переписів: у 1931 р. українську мову вважало рідною 93,1 % канадських українців, 1971 р. — 48,9, а у 1991 р. — тільки 41 %. Помітні зміни й у найбільш "делікатній" сфері побутування мови — родинній. Між переписами 1971 і 1981 рр. відсоток українців, які розмовляли мовою своєї національності в сім'ї, зменшився з 45 до 34 тис., тобто на 36 %. Навіть у цій сфері поширена двомовність.

На сучасному етапі українська мова найкраще зберігається в районах компактного розселення канадських українців, де за традицією серед них високий відсоток сільського населення: Манітоба, Саскачеван, Альберта, Онтаріо. Мовні процеси серед канадців українського походження характеризуються інтенсивною взаємодією з більш поширеними мовами Канади (особливо англійською, частково французькою) на всіх лінгвістичних рівнях [15].

Традиційно-побутова культура українців Американського континенту зберігається головним чином у сфері духовності — у храмових святах, на які запрошуються родичі та знайомі, хрестинах, різдвяних та великодніх урочистостях тощо. Серед фермерів існують гуртки мистецької самодіяльності. У містах влаштовуються виставки традиційного мистецтва — вишивок, кераміки, народних страв, писанок. Зростає кількість бібліотек, картинних галерей, музеїв. Серед останніх можна назвати Український музей у Нью-Йорку, Село спадщини української культури біля Едмонтону (Канада), Український музей Канади у Саскатуні. Збудовано пам'ятники видатним діячам української культури — Тарасу Шевченку, Лесі Українці, Івану Франку, Василю Стефанику, Михайлу Грушевському та ін.

Велику культурно-освітню роботу проводять Осередок української культури та освіти у Вінніпезі, культурні центри у Чикаго та інших містах США, Канади, Бразилії, Аргентини, а також Австралії. Важливу роль у житті українців Америки відіграють також численні українські мистецькі фестивалі, університети з центрами україністики, такі

[15] Див., напр.: Continuity and Change The Cultural Life of Alberta's First Ukrainians / Ed. by M. Lupul. — Edmonton, 1988.

всесвітньо відомі наукові заклади, як Гарвардський інститут українiстики (США), Канадський інститут українських студій (Едмонтон), Наукове товариство імені Т. Шевченка з відділеннями у ряді країн, Українська вільна академія наук та ін.

Останнім часом маємо змогу дізнатися, що зарубіжні українці — це не лише хлібороби і гречкосії, — хоча варто схилити голову за їхній внесок у сільськогосподарське освоєння багатьох країн, — це і видатні громадські й політичні діячі своїх країн, всесвітньо відомі вчені, поети, письменники, митці. Вони не лише підносили економіку і культуру своїх країн, а й багато в чому допомагали нам, українцям метрополії, зберегти свою історію і культуру, підносити національну гідність.

Попри не завжди сприятливі умови українці за межами своєї метрополії збереглися як етнос. Інтерес до них має величезне науково-теоретичне значення не лише з точки зору побутування в іншоетнічному середовищі та особливостей взаємодії з різними народами, а й з позиції духовного єднання зі своєю колишньою батьківщиною, її національно-державним відродженням.

1.3.4. Формування етнічного складу населення України і сучасні культурно-побутові процеси [16]

Розглянемо, як формувався етнічний склад населення України (див. таблицю). Друге місце за чисельністю в Україні посідають **росіяни** (8334,1 тис. осіб, за переписом 2001 р.). У сільській місцевості найбільш компактні етнічні масиви сільського російського населення знаходяться у смузі російсько-українського етнічного прикордоння — Харківській, Сумській, Донецькій, Луганській областях і деяких південних районах України. Формування цього населення на території України було зумовлене складними соціально-політичними чинниками, багатовіковими міжетнічними взаєминами, спільністю історичної долі східнослов'янських народів. Деякі етнографічні групи росіян, зокрема так звані *горюни* у Путивлівському районі Сумської обл., етногенетично пов'язані з давньослов'янським автохтонним населенням, яке увібрало в себе переселенські хвилі пізніших епох.

Найбільші етнічні масиви росіян, які збереглися дотепер у сільських районах України, виникли в XV—XVII ст. на Слобожанщині, пізніше, в останній чверті XVIII ст., — у Північному Причорномор'ї, Бессарабії і на Буковині. Причому мали місце як урядова і поміщицька колонізація, так і стихійне заселення. Ряд поселень у цьому регіоні було засновано селянами-втікачами (Куп'янський, Вовчанський повіти). Слободи, які виникли при створенні фортифікаційних споруд Української лінії у 1731—1742 рр., також значною мірою заселялися росіянами. Про це свідчить топоніміка населених пунктів: Тамбовська, Єфремовська, Орловська, Козловська, Борисоглєбівська та ін.

У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. зростає кількість російських сіл унаслідок поміщицької колонізації. Багато з них були утворені переселенцями з південноросійських губерній (Араповка, Торське в Куп'янському повіті та ін.).

На Слобожанщині з початку її утворення значний відсоток становили "службово-ратні люди" (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, "діти боярські"), які називалися однодворцями. Вони одержу-

[16] Детальніше див.: *Наулко В.І.* Формування сучасного етнічного складу населення України // Етнонаціональні процеси в Україні: Історія і сучасність. — Київ, 2001. — С. 13—69.

вали "в службу" приміські слободи, а згодом землі поза населеними пунктами. У середині XVII ст. російськими служилими людьми було заселено селища у районі Чугуєва (Ново-Покровка, Введенське), а "дітьми боярськими" створюються численні поселення у районі Охтирки і Великої Писарівки. У 1680-х рр. з'являються слободи у Східній Слобожанщині (деякі райони сучасних Харківської та Луганської обл.). Переважна частина переселенців — вихідці з південноросійських Курської, Воронезької та інших губерній.

Із входженням Чернігово-Сіверщини до складу Росії (1503—1608) у прикордонних повітах (Новгород-Сіверському, Городоцькому, Конотопському та ін.) було поселено багато стрільців (села Хоробричі, Перепис, Ваганчак, Лемешівка, Боровичі, Хороше Озеро та ін.), які "призначалися", тобто входили до Чернігівського полку.

З приєднанням Північного Причорномор'я на перше місце висуваються завдання військово-стратегічного характеру, спрямовані на захист прикордонних земель, у зв'язку з чим більшість російських переселенців і тут, як на Слобожанщині, несли військову службу. Росіяни становили значний відсоток серед державних селян (військових поселян), які сплачували поземельну ренту та поставляли необхідну кількість солдатів у Катеринославську кінноту, поселених солдатів (відставних військових чинів) і особливо серед державних селян-однодворців. Багато однодворців другої половини XVIII ст. з'явилося у Костянтиноградському, Слов'янському, Бахмуцькому, Павлоградському і Маріупольському повітах, а наприкінці XVIII ст. — у Криму.

Залежно від зовнішньополітичної ситуації призначення і роль воєнізованих поселень змінювалися. Однак незмінними залишалися дві тенденції: з одного боку, захисні "черты" та "линии" поступово переміщувалися на південь, з іншого — воєнізовані функції переселенців дедалі більше поступалися господарським.

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. з'являються перші російські та українські села в Криму. У Сімферополі 1787 р. нараховувалося вже п'ять казенних сіл: Санкт-Петербурзькі Мазанки, Мангуш, Курці, Нова Слобода, Саблі.

Крім дворян, котрі мали право поселяти на своїх землях кріпаків, великі земельні наділи одержували в Південній Україні представники вільного стану: різночинці, офіцери, купці.

Значну частину російських переселенців в Україні становили старовіри та інші "розкольники", які рятувалися від релігійних переслідувань. Перші такі поселення в Україні виникли на Чернігово-Сіверщині у 60-х рр. XVII ст. після утворення розколу. У 30-х рр. XVIII ст. їхні поселення з'являються в Єлизаветградському повіті. У 1780-х рр. старовіри, заохочувані пільгами, засновують великі поселення в іншому районі — на річці Білозерка і на Дніпрі поблизу Берислава: Велика Знам'янка та Водяне.

Ряд поселень (Пилипи Боровські, Слобода) в Подільській губернії було засновано *филипівцями* (українсько-польська назва "пилипони") — представниками одного з напрямів старообрядства, яке виникло на початку XVIII ст. У середині XIX ст. їх чисельність досягла 13 тис. осіб.

З 1802 до 1813 р. у Мелітопольському повіті *духобори* — вихідці з Тамбовської, Нижегородської, Саратовської, Астраханської, пізніше Харківської та Катеринославської губерній — заснували дев'ять селищ (Терпіння, Тамбовка, Родіонівка, Спаське, Богданівка, Троїцьке, Єфимівка, Кирилівка, Горіле). У першій третині XIX ст. *молоканами* — вихідцями з Тамбовської та Орловської

губерній — були засновані селища на р. Молочній (Астраханка, Ново-Василівка, Ново-Спаське).

З приєднанням Бессарабії, внаслідок неможливості заселення її кріпаками і для того, щоб "закріпити" цей район за Росією, сюди залучається значна кількість державних селян із різних районів України та Росії, а також іноземці, колишні запорозькі козаки, біглі молдовські царани, "шляхтичі" із українських губерній, які не зуміли довести свою належність до дворянського стану, однодворці з Херсонської губернії, старовіри та ін. До кінця XIX ст. у всій Бессарабії налічувалось близько 30 тис. старовірів, які жили передусім на півдні й в Хотинському повіті. У ці райони, не без допомоги спеціальних агентів, які закликали "братьев по расколу" повернутися на батьківщину, переселяються нащадки донських козаків-*некрасовців*, які після поразки булавинського повстання на початку XVIII ст. перейшли за Дунай. У середині XVIII ст. козаки, а також *липовани* і представники інших релігійних сект одержали "прощение" і заснували у дельті Дунаю і Бессарабії ряд поселень, зокрема своєрідне в етнографічному розумінні селище Вилково.

Заохочувані пільгами, старообрядці освоюють землі, звільнені від турецького гноблення. У 60—80-х рр. XVIII ст. у межах Північної Буковини, яка входила до складу Австро-Угорщини, було засновано ряд липованських сіл (Біла Криниця, Липовани, Грубна, Білоусівка).

Значний відсоток серед росіян становили службовці, а також поміщики. Чисельність останніх набагато зросла після передачі їм царським урядом маєтків, які належали раніше польським магнатам. Однак у дореформні часи головним джерелом поповнення постійного населення із числа росіян була регулярна армія. Лише в Подільській губернії у 1850 р. вона нараховувала 49,3 тис. чол.

Росіянка в "куфайке". Село Слобода Томашпольського району Вінницької обл. Фото В. Наулка. 1967.

Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин набагато збільшується кількість російського населення в містах і на промислових об'єктах Півдня України. Це стосується передусім тих галузей господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, будівництво залізниць, деревообробна промисловість). За роки радянської влади чисельність російського населення в сучасних межах України зросла більш як утричі.

Білоруси разом із росіянами й українцями належать до східних слов'ян. Загальна чисельність білорусів в Україні становить 275,8 тис. осіб (на 2001 р.). Найдавніші поселення білорусів в Україні знаходяться у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської обл.). Багато білорусів переселилося із Білорусії в східні райони Українського Полісся і на Слобожанщину після першого поділу

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ (в сучасних кордонах України)

Населення за етнічним складом	1897—1900		1921—1926		1959		1989		2001		Дані 2001 р. в % до 1897—1900 рр.
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	
Все населення	**29 397,4**	**100,0**	**38 569,0**	**100,0**	**41 869,0**	**100,0**	**51 452,0**	**100,0**	**48 240,9**	**100,0**	**164,1**
українці	21 100,0	71,8	28 625,6	74,2	32 158,5	76,8	37 419,1	72,7	37 541,7	77,8	177,9
росіяни	2401,0	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	11 355,6	22,1	8334,1	17,3	374,1
євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2,0	486,3	0,9	103,6	0,2	4,0
поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	219,2	0,4	144,1	0,3	11,5
німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	37,8	0,1	33,3	0,1	5,4
молдовани }	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6	0,6	324,5	0,6	258,6	0,5	} 97,7
румуни }					100,9	0,2	134,8	0,3	151,0	0,3	
греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	98,6	0,2	91,5	0,2	91,3
болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	233,8	0,5	204,6	0,4	108,7
білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	440,0	0,8	275,8	0,6	225,9
чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	17,0	0,1	12,3	0,1	35,6
угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	163,1	0,3	156,6	0,3	147,4
татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	86,9	0,2	73,3	0,2	143,4
кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	46,8	0,1	248,2	0,5	125,3
вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	54,2	0,1	99,9	0,2	644,5
гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	32,0	0,1	31,9	0,1	144,3
інші	151,8	0,5	132,0	0,3	145,2	0,3	302,3	0,5	480,4	0,9	316,5

Примітка. Таблиця складена за даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі (1921), Румунії (1930) у сучасних державних кордонах України і переписів, які проводилися в СРСР у 1926, 1959, 1979 і 1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Польщі. У кінці XVIII — на початку XIX ст. у Причорномор'ї виникають військові поселення з білорусів у зв'язку з необхідністю захищати південні землі від турецько-татарських нападів (села Бармашово, Явкіно, Малеєвка та ін.). Ці села були засновані вихідцями з Бобилецького повіту Могилівської губернії, звідки вони були переселені під час Вітчизняної війни 1812 р., у зв'язку зі створенням на місцях їх колишнього мешкання військових поселень Єлецького мушкетерського полку.

Цікаво, що певну кількість білоруських селян було переселено примусово, як і бобилецьких, однак в числі небагатьох переселенців вони одержали права іноземних колоністів.

Виникнення інших білоруських поселень Півдня (зокрема, с. Сурсько-Литовського Дніпропетровської обл.) пов'язане з розвитком капіталістичних відносин, певним аграрним перенаселенням білоруських губерній та особливо міграцією білоруського населення у промислові центри за радянських часів. На сучасному етапі більшість населених пунктів України, в яких живуть білоруси, відрізняються етнічно-мішаним складом.

Історично склалося, що розселення **поляків** в Україні було пов'язане перш за все з Правобережжям і Східною Галичиною. Саме тут сформувалися найчисленніші польські етнографічні громади в межах українського етнічного масиву.

Поляки становили досить значний відсоток на теренах сучасної України ще за часів раннього середньовіччя. Йдеться, зокрема, про військових поселенців, захоплених Ярославом Мудрим після походів на Польщу у 1030—1031 рр. і розселених ним у долині річки Рось, де вони займалися сільським господарством, а пізніше асимілювалися. У Києві існував окремий польський квартал поблизу так званої Лядської брами, ще у XII ст. була заснована католицька місія. У Галицько-Волинській державі чимало поляків служило при князівських дворах.

Перша хвиля польської колонізації була пов'язана із загарбанням у XIV ст. Галицько-Волинського князівства. Полонізації цього регіону сприяло створення у 1275 р. римо-католицької єпархії з архієпископом у Галичі (з 1412 р. у Львові) та єпископствами у Перемишлі, Холмі й Володимирі-Волинському (з 1428 р. у Луцькому) і щедре обдарування латинського духовенства і чернечих чинів земельними наділами.

Із середини XVI ст. посилення феодального гноблення у Польщі супроводжувалося переселенням селян і міської бідноти зі східних Жешувського, Келецького, Краківського і особливо Люблінського воєводств на західноукраїнські землі. Масове переміщення польського населення було викликане наявністю "свобод", ослабленням Речі Посполитої після возз'єднання України з Росією і поразкою Польщі у війні з Туреччиною (Бучацький мир 1672 р.).

У XVII—XVIII ст. після Люблінської унії збільшилася кількість переселенців з центральних районів Польщі, Мазовії і частково Мазурського Надозер'я. Польська колонізація тривала і в XX ст., особливо в період окупації західноукраїнських земель (1918—1939).

Поляки на Правобережжі й у Східній Галичині здебільшого були розселені спорадично, окремими етнорелігійними громадами у межах суцільного українського масиву. Про їхнє розселення на Правобережжі свідчать відомості щодо населених пунктів, які мали костьоли, і парафіян, приписаних до них. На підставі цих даних на всій Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. налічувалося близько 350 тис. поляків. У цей період вони становили більшість серед правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, значно менше їх було серед "чиншевої шляхти", міщан і селян. Поляки взяли участь і у військово-землеробській колонізації Півдня України, заснувавши ряд селищ у складі поселенців козацького полку.

Багатовіковий гніт, під яким знаходилися українські землі, політика шляхетської Польщі, спрямована на посилення феодально-кріпосницького гноблення і полонізацію, призвели до того, що частина українського за походженням населення Правобережжя і західних областей стала називати себе поляками.

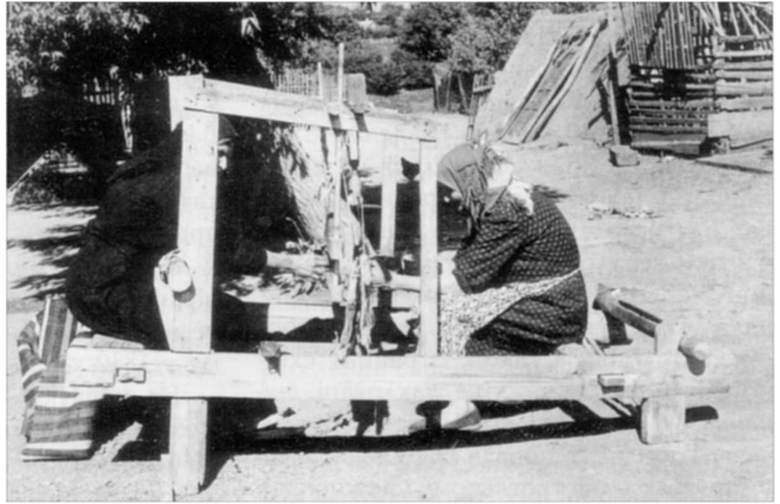
Історично зумовленим слід вважати й те, що поляки в Україні були неоднорідними у соціально-етнічному плані. Частину з них становили так звані *мазу-*

Болгари Надазов'я. Театралізована обрядова дія. Початок 1990-х рр.

ри — у минулому бідні селяни, переселенці з Мазовії, іншу групу становила *шляхта*, тобто чиншовики, нащадки дрібної польської шляхти, яку привезли із собою магнати, щоб було кому нести військову службу та охороняти польські кордони. Відчутного удару зазнало польське населення України внаслідок поразки польського національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. Царський уряд конфіскував маєтки польських поміщиків — учасників повстанського руху. Всього було конфісковано (без Царства Польського) 115,7 тис. кріпаків чоловічої статі. За неповними даними генерал-губернатора Південно-Західного краю (Київська, Подільська та Волинська губернії) Д. Бібікова, тільки в 1840—1844 рр. із числа дворян було виключено 82 121 особу. Було вжито ряд репресивних заходів щодо польської освіти та культури, зокрема, ліквідовано всі польські школи на Правобережній Україні, вищий польський навчальний заклад — Кременецький ліцей. Таким чином, у 30—40-ві рр. XIX ст. поляки на Правобережжі з панівної нації перетворилися на соціально пригнічений етнос, який в подальшому помітно зменшився кількісно. Водночас чимало поляків, особливо з Правобережжя, де вони втратили свої маєтки, переселилося у великі міста — Київ, Одесу, Харків, Миколаїв та ін. За переписом Російської імперії 1897 р., у містах, які згодом увійшли до УРСР (без західних областей), їх налічувалося 30,3 %; на західноукраїнських землях на початку XX ст. (перепис Австро-Угорщини 1900 р.) — 975 тис. (13,2 % всього населення). На початку 1930-х рр. чисельність поляків зросла до 1715 тис. осіб (18,9 %), незважаючи на значну зарубіжну еміграцію. Про обсяг еміграції поляків з цього реґіону переважно в країни американського континенту свідчить той факт, що лише за 1927—1938 рр., коли темпи її вже знизилися порівняно з першими десятиліттями XX ст., тільки з Тернопільщини їх виїхало 66,5 тис. осіб (5,1 % всієї польської еміграції).

Після Другої світової війни чисельність польського населення України скоротилася внаслідок здійснення репатріаційних договорів між ПНР і СРСР. З Радянського Союзу було репатрійовано 1526 тис. поляків, у тому числі з УРСР — 810,4 тис. осіб (91,6 % всього польського населення західноукраїнсь-

За традиційним ткацьким верстатом. Болгари села Гюневка Запорізької обл. Фото В. Наулка. 1970.

ких областей, включаючи Чернівецьку обл.). Водночас в Україну з Польщі було репатрійовано українське населення — 518 тис. осіб. Ще у довоєнний час, 1936 р., з прикордонної з Польщею зони у східні райони СРСР було виселено 36 045 поляків.

За переписом 2001 р. в Україні налічується 144,1 тис. поляків. Переважна їх більшість розселена в етнічно мішаних українсько-польських селах Житомирської, Вінницької і Хмельницької областей та містах республіки.

Болгар, за даними перепису 2001 р., в Україні налічується 204,6 тис. осіб. Більшість їх живе у західних районах Одеської і надазовських землях Запорізької обл. Етнічно мішані болгарські села є в Кіровоградській та Миколаївській обл. Ще на початку 20-х рр. XVIII ст. досить значна кількість болгар увійшла до складу гусарських полків, сформованих із балканських вихідців, зокрема Сербського полку, який належав до Київського гарнізону. Після успішної участі у війнах з Туреччиною частина їх, переважно офіцери, що прийняли російське підданство, була поселена поблизу Бахмута. Згодом з'явилися компактні поселення болгар у долині річок Вись і Синюха (1752) — села Ольшанка, Добре та інші Бобринецького повіту Херсонської губернії. Вони входили до складу Бузького козацького війська, так званої Слов'яносербії, а потім — військових поселень Північного Причорномор'я. Після відомого царського маніфесту 22 липня 1763 р. із закликом до чужинців селитися в Росії, невелика група болгар осіла під Києвом на землях Києво-Братського монастиря і на Чернігівщині.

У кінці XVIII — перших десятиліттях XIX ст. під час російсько-турецьких воєн болгари масово переселялися у Російську імперію, рятуючись від турецьких репресій щодо християнського населення. Вони заснували великі поселення у Південній Бессарабії з центром у Болграді, Одеському повіті, Криму і у передмісті Миколаєва (с. Тирнівка). Значна кількість болгар у 90-х рр. XVIII ст. увійшла до Бузького козацького війська (скасованого у 1817 р.) і була розселена в околицях Бобринця і Вознесенська.

Інтенсивній колонізації болгар сприяло надання їм колоністських прав. У 1809—1832 рр. тільки на півдні Бессарабії було засновано 36 поселень. Пересе-

лення першої половини XIX ст. відбувалося із різних регіонів Болгарії і проходило у кілька етапів. Із переселенців 1801—1805 рр. більшість становили східні фракійці — вихідці із Південно-Східної Болгарії. Вони поселилися на північ від Одеси (сучасні села Червонознам'янка, Благоєво Іванівського району, Кубанка, Свердлово Комінтернівського району та ін.). У 1806—1812 рр. переселення відбувалося передусім із північного сходу Болгарії, а також із району східної Старої Планіни (це так звані *туканці* — мешканці сіл Нагірне, Владичень, Городнє, Баннівка, Кам'янка та ін. у прутсько-дністровському межиріччі). Наймасовіша хвиля болгарської еміграції (1828—1834) відбулася за рахунок переселенців із округів Сливен, Ямбол і деяких районів Фракії. Все це обумовило неоднорідність етнографічної і мовної структури болгарської діаспори в Україні, яка збереглася і дотепер. До середини XIX ст. нараховувалося вже 92 болгарських поселення.

Слід зазначити, що до 1819 р. переселення болгар та інших задунайських народів у Бессарабію відбувалося стихійно. У наступні роки для надання цьому процесу більш організованого характеру і його стимулювання царський уряд призначив переселенцям низку пільг. Однак молдовські бояри захопили більшість земель і переселенці опинилися в залежному від них становищі. У 1815 р. болгари-переселенці звернулися до російського уряду з проханням сформувати з них козацтво на зразок Донського і надати їм під поселення територію Буджака (південної частини Бессарабії, до складу якої входили Бендерський, Акерманський та Ізмаїльський повіти).

Бажання болгар вступити у козацьке військо мотивувалося передусім соціальними чинниками, зокрема намаганням звільнитися від рекрутчини і поміщицького гноблення. Однак таке військо не було створене під приводом "неможливості відірвати болгар від землеробського способу життя, корисного для всієї Бессарабії", хоча, можливо, справжньою причиною було небажання викликати загострення стосунків із турками у прикордонному Буджаку.

Значною була болгаро-грецька (в офіційних документах болгари і греки не відокремлювалися) колонізація Криму у 1830-х рр.

На початку 1860-х рр., у зв'язку із захопленням значної частини Бессарабії боярською Румунією, внаслідок чого болгари позбувалися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм царським урядом, вони стали переселятися у Надазов'я, на землі, які внаслідок міграції до Туреччини 1860 р. залишили ногайці (80 аулів), заснувавши 38 поселень (30 тис. осіб). Згодом там утворилась друга велика колонія болгар в Україні з центром у Преславі біля Приморська. У середині 1920-х рр. в Україні були засновані болгарські національні райони: Романівський (пізніше Коларівський) і Цареводарівський (пізніше Ботєвський) на теренах Мелітопольщини, Благоєвський — на Одещині та Вільшанський у Першотравневій окрузі (сучасна Кіровоградська обл.) [17].

Невеликі групи **чехів** селилися в Русі-Україні з XIII ст. переважно у Галицькому князівстві. У XV—XVI ст. на українських теренах, захоплених Польщею, чехи несли охоронну службу на польсько-молдовському кордоні.

Чехи були пов'язані з українським козацтвом і навіть брали участь у його організації, від них веде свій початок відомий рід козацьких старшин Орликів.

---

[17] *Мільчев В.* Болгарські переселенці на півдні України. — Київ; Запоріжжя, 2001.

Найбільші чеські поселення були засновані у Дубенському, Рівненському, Луцькому та Острозькому повітах Волинської губернії. Їх поява пов'язана з масовою еміграцією чехів у Росію наприкінці 1860 — на початку 1870-х рр. після скасування кріпацтва. Царський уряд, зацікавлений у більш інтенсивному розвитку продуктивних сил, заохочував переселення чехів різними пільгами: чехи звільнялися від податків і військової повинності, мали право на адміністративне самоврядування та ін.

У перший етап колонізації було утворено чотири чеські волості: Рівненську, Дубенську, Луцьку і Купичевську, до складу яких увійшли як окремі чеські села, так і чесько-українські. Згодом з'являються чеські села на півдні Поділля (Чехівка), у Криму (Табор, Богемка, Царевич). У Північному Причорномор'ї вони оселилися в Новосамарці, Малій Олександрівці, Веселинівці (Одещина), Кінському Загоні (Херсонщина), Новгорідківці (Надазов'я). На початку XX ст. центром політичного і культурного життя чехів стає Київ, де їх мешкало кілька тисяч. Вони становили значний відсоток серед адміністрації і робітників ряду промислових підприємств ("Гретнер і Кршіванек" — пізніше "Більшовик"; "Фільверт і Дєдіна", "Неєдлий і Унгерман" — пізніше "Червоний екскаватор"), створили спортивне товариство "Сокол", культурно-освітнє — "Ян Амос Коменський", видавали часописи "Руські Чехи" (1906—1908), "Чехослова" (1912—1914), відкривали чеські школи.

Сучасна чисельність чехів в Україні 5,9 тис. осіб.

Євреїв в Україні налічується 103,6 тис. осіб (на 2001 р.). Переважна більшість їх мешкає у містах. Більшість євреїв назвали під час перепису рідною російську мову, інші — ідиш та українську. Єврейське населення з'явилося на території України ще у дохристиянські часи. Про їх перебування в Криму, куди вони переселилися з Малої Азії і Кавказу, свідчать надгробні написи III ст. до н. е. За часів Княжої Русі (X—XIII ст.) існували громади слов'яномовних євреїв, так званих *кенааним*. У цей же період євреї прибувають на західноукраїнські землі з Хозарії, Криму, Київської Русі й Візантії, а з початку XII ст. — із країн Західної Європи. Однак наймасовіше переселення євреїв відбувалося з Польщі з кінця XIV і в наступні століття. Більшість їх становили *ашкеназі*, тобто європейські євреї, які розмовляли діалектом германської групи індоєвропейської сім'ї мов (ідиш). У кінці XVII ст., після приєднання білоруських губерній у зв'язку з другим і третім поділами Польщі, значним було переселення євреїв у Причорномор'я.

Введення царським урядом 1796 р. дискримінаційної "смуги осілості" для євреїв (їм дозволялося жити лише в губерніях Правобережжя) призвело до того, що більшість з них поселилися у містечках і невеликих містах. На Правобережжі євреї, як і поляки, були розселені спорадично — окремими етнорелігійними громадами. Наприкінці XVIII ст. їхня чисельність там становила 110 тис. осіб (близько 3,5 % усього населення). Основу єврейської соціальної організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалася у міських поселеннях; у великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гето), громадське самоврядування (кагал), яке у межах Російської імперії було офіційно скасоване 1844 р., хоча фактично продовжувало існувати. У другій половині XIX ст., після заохочувальних заходів царського уряду, спрямованих на перехід євреїв у міста, їхня чисельність швидко зростає, виникають великі громади в Одесі та інших містах Півдня.

На початку XIX ст. у Новоросії було засновано ряд єврейських землеробських поселень. До середини XIX ст. налічувалося 20 таких селищ, у них проживало близько 12 тис. людей. Згодом їх чисельність зросла. Наприкінці XIX ст. у Херсонській та Катеринославській губерніях налічувалося відповідно 26 і 17 єврейських поселень.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. у зв'язку з ліквідацією "смуги осілості" більшість євреїв переселяється у Лівобережжя та у найбільші міста України і Російської Федерації — переважно у Москву та Ленінград. За даними перепису 1926 р., у містах України проживало вже 60 % від усіх представників єврейської національності в республіці, тоді як у 1897 р. — лише 40 %. Унаслідок міграційних процесів чисельність євреїв в Україні зменшилася за 1897—1926 рр. з 1644,5 до 1565,5 тис. осіб, у той час як загалом по СРСР зросла — з 2430,4 тис. до 2597,4 тис. осіб. Крім того, одночасно зі створенням 1928 р. Єврейської автономної області у Біробіджані, куди виїхала і певна кількість українських євреїв, у 1924—1930 рр. в Україні було засновано 162 єврейських землеробських поселення, у Херсонському, Запорізькому, Криворізькому округах і в Криму. Наприкінці 1920-х рр. загальна чисельність євреїв у сучасних межах України становила близько 2,5 млн осіб. У наступні роки чисельність єврейського населення значно зменшилася внаслідок міграційних та етнічних процесів і передусім їх масового винищення фашистськими загарбниками під час Другої світової війни [18].

В Україні проживає 258,6 тис. **молдован.** Найдавніші зв'язки слов'ян з романізованим населенням Карпато-Дунайських земель стосуються V—VII ст. На цій основі сформувалася етнічна спільність **волохів** — найближчих етногенетичних предків молдован, територія розселення яких у X—XIII ст. неодноразово входила до складу слов'янських державних об'єднань: Давньоруської держави, Галицького та Галицько-Волинського князівств. Більш давній етнонім "волохи" тривалий час зберігався поряд із самоназвою молдован. Він широко побутував у російських державних документах та в історіографії XVII—XIX ст. і відігравав роль узагальненої назви східно-романських народностей та їхніх мов.

З виникненням у 1359 р. Молдовського князівства до його складу увійшли території спільного проживання молдован і слов'ян. Молдовани разом із росіянами та українцями боролися проти шляхетської Польщі й турецько-татарських агресорів, становлячи досить значний відсоток у складі запорозького козацтва.

Із XVI ст. молдовські кріпаки, рятуючись від феодального гноблення місцевих господарів і репресій турецьких загарбників, під владою яких була Бессарабія, цілими сім'ями втікали в Україну, у "козацький край", де феодальне гноблення було менш відчутним. Стихійне переселення молдован на землі України із загарбаних Туреччиною теренів майже до середини XVIII ст. відбувалося не лише в райони Лівобережжя, а й на Поділля, у південні частини Брацлавського і Київського воєводств. Молдовани прибували з різних районів Бессарабії, а також "ханської Туреччини" (Нижньої Наддніпрянщини), Буковини, "Польщі" (Правобережної України) і навіть

[18] *Наулко В.* Євреї в контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. — 2003. — № 3 (27). — С. 3—12; *Найман А.* Євреї України. — Київ, 1995. — Ч. 1; 1997. — Ч. 2; *Хонігсман Я., Найман А., Єлисаветський Я.* Євреї України. — Київ, 1995.

Фестиваль "Всі ми діти твої, Україно!". Виступ єврейського театралізованого гурту "Шалом, Україно!". Київ. 1992.

із Криму. Мав місце і зворотній міграційний потік українського населення "на Волощину", зокрема після невдалих селянських повстань початку XVIII ст. проти шляхти.

Молдовани неодноразово зверталися до царської влади з проханням прийняти їх до російського громадянства. Так, молдовський господар Дмитро Кантемир, який уклав з Петром I угоду про союз проти Туреччини і включення Молдови до складу Росії, після невдалого Прутського походу 1711 р. спеціальним царським указом був поселений на Слобожанщині разом із 4 тис. рядових і 24 боярами. У Харківській губернії вони заснували села Абазівку, Бузівку, Волохів, Волохівку, Молдову, Троянову, Волошську-Балаклейку.

Багато молдован увійшло до військових поселень XVIII ст. Вони заснували ряд населених пунктів (рот) у межиріччі Дніпра і Синюхи у складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яносербському і Бахмутському повітах. У створеній 1752 р. так званій Слов'яносербії — області військових поселень на Правобережній Україні (межиріччя Дніпра і Синюхи, на південь від верхів'їв Інгулу та Інгульця до річок Вись і Синюха) — було засновано Молдовський гусарський полк, основу складали не стільки серби, чисельність котрих була незначною, скільки "волохи" та інші "единоверные народы", приток яких через дефіцит іноземців стимулювався спеціальними указами сенату (1761 р. та ін.). Поселені полки (гусарський і пандурський піхотний) поділялися на шанці, або роти. Кожна рота являла собою окреме поселення. Наприклад, с. Мартоноша складало восьму роту, с. Панчево — дев'яту, с. Каніж — десяту тощо.

Аналогічними були причини формування молдовських військових поселень в іншій адміністративно-територіальній області — Слов'яносербії, створеній царським урядом у 50—60-х рр. XVIII ст. У ній молдовани поряд із російськими і українськими селянами і козаками становили основну масу поселенців. Гусарські й пікінерські полки, сформовані з військових поселенців, були розташовані вздовж Української лінії і розпадалися на 16 рот у межи-

Чабан-молдованин. Село Липецьке Подільської губернії. Початок XX ст. Фототека РЕМ.

Молдовани. Село Волоське Катеринославської губернії. Початок XX ст. Фототека РЕМ.

річчі річок Сіверський Донець і Лугань. У 1763 р. на теренах Бахмутського повіту українці становили 75,4 %, молдовани 17,1, росіяни 4,7 %.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Молдовський гусарський полк територіально охоплював межиріччя Чорного Ташлика, Синюхи і Південного Бугу. Етнічний склад полку був досить строкатий, хоча "волохи" і "молдовці", за офіційними джерелами, займали в ньому значне місце. Про велику кількість молдован у цих поселеннях свідчить той факт, що в цілому у Херсонській губернії 1779 р. вони посідали друге місце після українців, складаючи 18 % загальної людності.

"Цивільна" колонізація молдовського населення, хоча і меншою мірою, також заохочувалася царським урядом. Цій меті слугувала діяльність ряду державних організацій, зокрема згаданої канцелярії "Опекунства иностранных поселенцев" (1763). У 1779 р. молдовани поряд з іншими православними переселенцями з Криму й Надазов'я (греками, вірменами) заснували в Маріупольському повіті с. Ігнатівку, з якого на початку 1880-х рр. частково виселилися, утворивши поблизу від нього інше село — Новоігнатівку [19].

Румуни (151 тис. осіб на 2001 р.) розселені у південно-західній частині Чернівецької обл. як змішано з українцями, так й окремими селами (найбільше в Глибоцькому та Герцаєвському районах), а також у Закарпатській обл.

Найдавніші румунські села в Україні заснували в XIII ст. вихідці з Північно-Західної Валахії (Марамуреша) і Південної Трансильванії. Вони поселилися на території сучасних Тячівського й Рахівського районів Закарпаття і в деяких районах Північної Буковини. Дещо пізніше, в кінці XIV ст., виникли відомі поселення Діброва (Нижня Апша) та Середнє Водяне (Апша) на Закарпатті.

[19] Див.: *Орлик В.* Молдавська меншина в Україні. — Кіровоград, 1998; Молдовани України: історична перспектива та сучасність // Матеріали міжнар. наук. конф. 25—26 лютого 1996, 1999. — Одеса, 2000.

Молдовани. Одеська обл. Середина 1920-х рр. Фототека РЕМ.

Молдовани села Волоське Катеринославської губернії. Початок XX ст. Фототека РЕМ.

Зі створенням Румунської держави (середина XIX ст.) частина молдован колишнього князівства Молдови під впливом новоутвореної румунської державності поступово почала вважати себе румунами, тоді як молдовани, які не увійшли до Румунії (більша частина Бессарабії), зберегли свою етнічну самосвідомість. Це особливо помітно в Чернівецькій обл., де проходив державний кордон між Австро-Угорщиною і Росією.

Греків налічується 91,5 тис. осіб (на 2001 р.). Живуть вони переважно в надазовських районах Донецької обл. і деяких містах Півдня. Переселення греків відбувалося в давні часи. Деякі міста зберігають назви античного походження. Згодом неабияке значення відігравали спільність релігії і всебічні економічні й культурні зв'язки Давньоруської держави з Візантією. Утвердження християнства ("грецької віри") на Русі супроводжувалося створенням відповідної церковної організації (митрополії), в якій, особливо у перші століття, провідну роль відігравали греки. Церковно-культурні зв'язки тривали і в наступні часи майже до XX ст., зокрема через Київську академію, колегії і духовні семінарії, де навчалося багато греків. У Києві, Ніжині та інших містах існували грецькі громади.

Найбільш компактний етнічний масив грецького населення було утворено у Північному Надазов'ї наприкінці 1770-х рр. греками — переселенцями з Криму (близько 18 тис. осіб), після проголошення його незалежним ханством. Грецьке населення Криму формувалося протягом тривалого часу за рахунок вихідців із Греції (VI ст. до н. е.) та інших, більш пізніх етнічних компонентів. Про це свідчить етнічна неоднорідність грецьких переселенців з Криму у Надазов'я.

Походження надазовських греків в аспекті їх колишньої метрополії (Греції), Криму, де вони тривалий час перебували, і Північного Надазов'я (терену сучасного розселення) досліджене недостатньо. Серед них відомі дві мовні гру-

Молдованин у святковому вбранні. Село Шишківці Сокиренського району Чернівецької обл. Фото В. Наулка. 1968.

Молдовани у народному одязі. Село Маршенці Новоселицького району Чернівецької обл. Фото В. Наулка. 1967.

пи: *румеї* (у розумінні підлеглі Східно-Римської імперії, християни, візантійці), що розмовляють новогрецькою мовою, та *уруми*, які розмовляють тюркською мовою, близькою до кримсько- татарської. Самоназва урумів є тюркською калькою назви "румеї". Після переселення з Криму в 1779 р. румеї заснували у Надазов'ї місто Маріуполь і 12 сіл біля нього, уруми заснували 10 сіл. Пізніше (у 1829 р.) грецькими переселенцями із Туреччини було засновано с. Анадоль.

Сусіди надазовських греків українці й росіяни називають їх "греко-елінами" і "греко-татарами". Ці ж назви, поряд з "елінофонами" і "тюркофонами", можна зустріти і в науковій літературі.

Надзвичайно складна історія надазовських греків обумовила появу різних, часом протилежних концепцій їхнього етногенезу. Вони детально розглянуті у низці праць [20].

Складність процесу формування надазовських греків підтверджують дослідження мовознавців. Зокрема, греки-румеї є неоднорідними з лінгвістичного погляду — вони поділяються на кілька діалектних груп, які відчули на собі вплив тюркських мов. З іншого боку, уруми, на думку дослідників, за мовою належать до самостійної тюркської групи, яка відрізняється від кримсько-татарської і турецької мов [21].

Унаслідок російсько-турецьких воєн кінця XVIII ст. бояри та урядовці Молдови та Валахії з роду візантійських вельмож (родини Іпсіланті, Караджі та ін.) одержали від царського уряду значні земельні ділянки: біля Золотоноші 19 тис. десятин, Вознесенська — понад 13 тис., на Роменщині — до 400, на Чернігівщині — близько 14 тис. десятин.

---

[20] *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: История и историография этнической истории и культуры. — Симферополь, 1999; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитренко, В. Литвин, В. Томазов та ін. — Київ, 2000; *Пономарьова І.* Етнічна історія греків Приазов'я: Історико-етнографічне дослідження. — Київ, 2006.

[21] *Гаркавец А.Н.* Тюркские языки на Украине. — Киев, 1988. — С. 4.

Однією з найвідоміших була грецька громада Одеси, заснована 1794 р., яка зростала за рахунок емігрантів з Греції і відігравала значну роль у міжнародній торгівлі, розвитку міста, його економіки і культури. У межах Одеси та навколишніх теренах існували і грецькі військові формування. Вони були утворені згідно з наказом Катерини II 19 квітня 1795 р. "О поселении в окрестностях Одессы греков и албанцев, в последнюю войну в Архипелаге служивших".

Крім Одеси, відомими були грецькі громади в Криму, Миколаєві, Ізмаїлі, Аккермані, Рені, Кам'янці-Подільському та ін. На початку XIX ст. після російсько-турецьких воєн помітно зросла кількість греків у селах Бессарабії.

Більшість греків України під час перепису 2001 р. називали рідною російську мову і лише 6,3 % — мову своєї національності.

Перші **вірменські** колонії на території сучасної України виникли у Криму в X—XI ст. у зв'язку із загарбанням Вірменії арабами і турками-сельджуками, а також антивірменською політикою Візантії [22].

Найбільш компактні вірменські поселення з'явилися на західноукраїнських землях. Із XIII до XVIII ст. їхня кількість досягла 20. У найвідоміших з них (Львові, Кам'янці-Подільському, Могильові-Подільському, Луцьку) існували вірменський міський уряд на чолі з війтом, вірменське представництво у посольстві. З XI ст. існувала велика колонія вірмен у Києві.

Найвищого розвитку вірменські колонії досягли у XV—XVII ст. Однак під впливом ряду соціально-економічних чинників, до XIX ст. більшість їхніх поселень розпалася. Нині вірмени живуть переважно в містах. Загальна їхня чисельність становить 99,9 тис. осіб.

Гречанка у традиційному вбранні. Село Каракуба. Початок XX ст. Фототека РЕМ.

Із поселень *західноєвропейських колоністів* (німці, французи, голландці, швейцарці, австрійці, італійці та ін.) дотепер залишилося лише кілька українсько-німецьких селищ у Закарпатті. Загальна кількість в Україні — 33, 3 тис. осіб (на 2001 р.). Перед Другою світовою війною у південних і західних областях УРСР проживала значна кількість нащадків колоністів — вихідців з країн Центральної і Західної Європи, переважно Німеччини.

Тимчасове перебування **німців** на теренах України відоме з часів раннього середньовіччя (купці, духовні особи, працівники посольств, мандрівники).

Перші шість поселень німці заснували в 1763—1774 рр. у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Внаслідок "особливо пільгових умов", які були надані царським урядом західноєвро-

[22] *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. — Львів, 2001.

Давній будинок з відкритим очагом (годжяк) у греків Надазов'я. Середина XIX ст. МКМ.

Свято панаїр у греків Надазов'я. Початок XX ст. МКМ.

пейським колоністам, кількість їхніх поселень швидко зростала, насамперед у південних областях. Лише у Надазов'ї з 20-х рр. до середини XIX ст. було засновано 48 поселень.

У XIX ст. досить значною була німецька колонізація Волині. До початку 1860-х рр. тут з'явилося 139 поселень (бл. 20 тис. осіб) [23].

Західноєвропейські переселенці у своїх країнах здебільшого були селянами або представниками найбідніших верств міського населення. Серед них значний прошарок становили також сектанти (меноніти, сепаратисти, гутерити та ін.), які зазнавали в країнах виходу переслідувань за релігійні переконання. В 1857 р. у Новоросії питома вага західноєвропейських колоністів становила 3,25 %.

Поряд з "аграріями" значний відсоток серед західноєвропейських колоністів становили, зокрема, "полезные в сельском и городском быту ремесленни-

[23] *Євтух В., Чирко Б.* Німці в Україні (1920—1990 роки). — Київ, 1994.

ки": шевці, кравці, ткачі, каменярі, меблярі, кондитери, друкарі, аптекарі. Німці відіграли помітну роль у промисловому і культурному розвитку південних міст, зокрема Одеси.

У Галичині й на Буковині кількість німецьких поселень інтенсивно зростала після загарбання західноукраїнських земель Австро-Угорщиною.

Німецька колонізація Закарпаття розпочалася у XII—XIII ст. переважно вихідцями із Нижньої Саксонії. Подальші переселення відбувалися з теренів сучасної Австрії. Так, 1711 р. після придушення повстання Ференца Ракоці проти австрійського імператора графу Л. Шенборну були передані значні за обсягом закарпатські землі. Деякі із заснованих ним поселень збереглися дотепер, зокрема с. Павшино (сучасного Мукачевського району), засноване 1748 р. шварцвальдськими швабами. До початку XX ст. німці й австрійці становили три групи в Закарпатті: 1) швабсько-франконські переселенці в районі Мукачевого; 2) австрійці в долині р. Тересви — вихідці 70—80-х рр. XVIII ст. із Зальцбурга і Штирії; 3) німці з Чехії і Словаччини в районі Рахів—Ясиня і в селах басейну Латориці, північніше Мукачевого. Дві останні групи поселень не збереглися.

З інших західноєвропейських колоністів можна назвати **шведів та швейцарців**. Перші вихідці з балтійського острова Даго заснували в гирлі Дніпра с. Старошведське, другі — відому колонію Шабо у Буджаку. Обидва поселення відігравали помітну роль у господарському освоєнні краю [24].

Компактні шведські поселення на Півдні України проіснували до колективізації, коли органи радянської влади розпустили старе управління поселеннями. Тоді ж більша частина шведів висловила бажання реемігрувати до Швеції і згідно зі спеціальною угодою між СРСР і Швецією 1929 р. їхнє бажання задовольнили. Хоча відомо також, що 237 осіб повернулося в Україну. За переписом 2001 р. в країні налічувалося 188 шведів.

Традиційний чоловічий одяг греків Надазов'я. Село Старобешеве. Друга половина XIX ст. МКМ.

Більшість **циган** (самоназва "рома"; на 2001 р. в Україні їх було 47,6 тис. осіб) розселені змішано з українцями, подекуди окремими кварталами, переважно в західних і південних областях. Розмовляють циганською мовою індоєвропейської сім'ї мов. Цигани — вихідці з Індії (I тис. н. е.), хоча внаслідок тривалого перебування в Єгипті деякі цигани пов'язують своє походження з цією кра-

[24] *Наулко В.І.* З історії шведсько-українських зв'язків // Проблеми історичної географії України. — Київ, 1991. — С. 77—84; *Його ж.* Австрійці і німці українського Закарпаття // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С. 45—47.

їною, звідси назви циганських поселень на Одещині: Фараонівка та Каїр. Щодо цього, відомий мовознавець акад. О. Баранніков писав: «Самі цигани вважають себе нащадками єгиптян. Тому думка про єгипетське походження була дуже поширена в Західній Європі. Наслідки цього збереглися ще й досі у назвах, що їх дано циганам у різних мовах. Наприклад, англійці називають циган Jypsy, тобто єгиптяни, угорці Pharao nepek, себто "фараонів народ". Та й на Україні іноді навіть селяни називають циган "хвараонами". Серед селянства такий погляд поширений через те, що майже всі цигани і тепер вважають себе за єгиптян» [25]. Більшість українських циган прийшли з Бессарабії, Румунії та Балкан. Сусідні російські цигани, предки яких переселилися з Польщі, називають їх "сербами". Досить багато циган було на Буковині. Частина їх, так звані *робі*, знаходилась в особливій кріпосній залежності — їх могли продати, виміняти. Лише циркуляром 1783 р. ця залежність була скасована. Частина циган Закарпаття, переселенців із Трансильванії у XVIII ст., називає себе "волохами". У минулому цигани вели кочовий спосіб життя, займалися ремеслами, ковальством, різьбленням по дереву, ювелірною справою, різними видами мистецтва. Останнім часом більша частина їх перейшла на осілий спосіб життя.

В Україні є кілька народів тюркської групи алтайської мовної сім'ї [26].

Татари, переважно поволзькі (73,3 тис. осіб), живуть переважно в міських поселеннях Донбасу. Етнічну основу їх становлять тюркські племена, які дійшли до Середньої Волги та Прикам'я і змішалися з місцевими фіно-угорськими племенами.

Взагалі татари поділяються на такі основні етнографічні групи: 1) поволзькі (казанські) та приуральські; 2) сибірські; 3) астраханські. Перші й другі говорять мовами кипчацької підгрупи, мова ж астраханських татар склалася на основі ногайських діалектів.

Назва народу не завжди пов'язана з його походженням. Зокрема, в етногенезі казанських татар відчутний вплив протоболгар. Тому серед деякої частини татар була поширена самоназва "булгари", а сусідні народи (чуваші, удмурти та ін.) називали їх "булгарі", тобто болгарами.

В окрему етнічну спільноту, враховуючи особливості етногенезу, дослідники виділяють **кримських татар**. За даними перепису 2001 р. в Україні їх налічувалося 248,2 тис. осіб. Живуть вони переважно у Криму, Донецькій, Херсонській і Запорізькій областях. Сформувалися з різних тюркськомовних племен (хозарів, половців, татаро-монголів), які проникли в Крим (XII—XIII ст.) і змішалися з місцевими етнічними групами.

Зі скасуванням у 1944 р. Кримської АРСР значні групи населення, передусім кримські татари, були депортовані з півострова в східні райони Радянського Союзу. Всього було виселено з Криму 204 698 осіб, у тому числі кримських татар — 165 259, греків — 14 760, болгар — 12 465, вірменів — 8570, інших — 3644.

Із 1967 р. кримські татари поновлені в конституційних правах, 1989 р. їм дозволено добровільне повернення на історичну батьківщину.

Караїми — народ, що живе переважно у Криму й Тракайському та Паневежиському районах Литви. Загальна чисельність в колишньому СРСР склада-

[25] *Баранніков О.П.* Українські цигани // Збірник нацмензнавства. — Київ, 1931. — Кн. 2. — С. 1; Роми в Україні: із минулого в майбутнє. — Київ, 2008. — 586 с.

[26] *Наулко В.* Сучасні тюркські етноси в Україні // Університет. — 2007. — № 4. — С. 23—29.

ла 2809 осіб (1989), з них в Україні мешкало 1396. За даними перепису 2001 р. їх налічувалося в Україні 1196 осіб. Караїмська мова належить до кипчакської мовної підгрупи тюркської групи. Походження караїмів остаточно не з'ясоване. Одні вважають їх послідовниками секти іудаїзму, яка виникла у VIII ст. у Месопотамії і не визнавала талмуд, інші етногенез караїмів пов'язують із хозарами, правляча верхівка яких після розгрому Хозарського каганату київськими князями осіла в Криму. З XIV ст. виникають караїмські колонії на західноукраїнських землях — у Галичі, Тисмениці, Кукизові, у XV ст. — у Києві, Львові, Луцьку. На сучасному етапі найбільш компактно караїми живуть у містах Криму і в зазначених районах Литви.

Більшість **кримчаків** (406 осіб, за переписом 2001 р.) живе у містах Криму: Сімферополі, Севастополі, Керчі та Феодосії. Походження їх остаточно не з'ясоване. Одні дослідники вважають, що вони сформувалися на базі стародавнього місцевого населення, яке згодом засвоїло іудаїзм; інші відносять кримчаків до нащадків єврейського населення Криму, яке перейняло тюркську мову [27].

Кримські татари у традиційному вбранні. Середина 1990-х рр. Фото В. Наулка.

Кримськотатарська молодь. Надазовський район Донецької обл. Фото В. Наулка. 1967.

Гагаузи — народ, який майже повністю переселився в Південну Бессарабію з Північно-Східної Болгарії і Добруджі наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. внаслідок переслідування населення Балкан турками. За мовою належать до огузької групи алтайської мовної сім'ї. Побутують гіпотези "слов'янського" і "тюркського" походження гагаузів. Згідно з першою, гагаузи — слов'яни, які перейняли тюркську мову, зберігши православну релігію. Прихильники другої, більш науково обґрунтованої гіпотези, пов'язують походження гагаузів з різними групами тюрків, які прийшли у Прутсько-Дністровське межиріччя (тюркомовні кумани, огузи, сельджуки та ін.). На Балканах вони остаточно сформувалися як етнос до появи там турок-османів. Найбільш вірогідною

[27] *Ачкинази И.* Крымчаки. — Симферополь, 2000.

Українські дівчата з весільним вбранням голови ("трава"). Село Топорівці Чернівецької обл. Фото В. Наулка. 1967.

і визнаною є така схема етногенеза гагаузів: їхні предки огузи з доісторичних часів до середини VI ст. жили у передгір'ях Алтаю. У зв'язку з утворенням Тюркського каганату вони стали пересуватися на захід і тривалий час мешкали у степовому реґіоні, що прилягав до Сирдар'ї та Аральського моря, де утворили у VIII — на початку IX ст. Огузьку державу. Після її розпаду одна з груп, не прийнявши іслам і назвавши себе "хак-огуз" ("справжній огуз"), перекочувала у північно-причорноморські степи, а звідти 1064 р. — за Дунай на Балкани. На початку XIX ст., як зазначалося, вони разом з болгарами переселилися у степи Буджаку. Загальна чисельність гагаузів колишнього СРСР становила 197,2 тис. осіб (у 1989 р.). З них переважна більшість (бл. 80 %) жила на півдні Молдови і в південно-західних районах України (Ізмаїльському, Кілійському, Болградському). В Україні 2001 р. мешкало 31,9 тис. гагаузів, у невеликій кількості вони живуть також у Болгарії та Румунії [28].

Угорців в Україні 156,3 тис. осіб. Майже всі вони живуть у Закарпатській обл. Розмовляють мовою угорської підгрупи уральської сім'ї мов. Більшість угорців — католики, решта кальвіністи й лютерани.

Прабатьківщиною скотарських угорських племен вважаються райони на схід від Уралу. В VI—VII ст. вони жили у надазовських степах під владою племен оногурів. Після розпаду імперії оногурів у першій половині VII ст. угорці попали в залежність від Хозарського каганату, а в 30-х рр. IX ст. домоглися незалежності. У 895—896 рр. вони перейшли Карпати і поселилися в басейні Середнього Наддунав'я. Сучасні райони Закарпатської обл. угорські королі й феодали захопили пізніше — в XI ст., відтіснивши в гори слов'янське населення. Друга хвиля угорської колонізації Закарпаття мала місце в період загарбання Угорщини Оттоманською імперією. Рятуючись від турецького гноблення та феодальної експлуатації, багато угорців переселилися у передгірські райони.

Зараз більшість угорського населення зосереджена в південно-західній частині Закарпатської обл., займаючи більшу частину Берегівського, приблизно половину Мукачівського і частину Виноградівського та Ужгородського районів.

Представники ще одного з фіно-угорських народів — **естонці** (2,9 тис. осіб у 2001 р.) — поселилися у 1861—1877 рр. в Криму. Це були учасники сектантського руху, спрямованого проти соціального й релігійного гноблення з боку прибалтійських поміщиків і духовенства. Дотепер збереглося кілька невеликих естонських селищ у Красногвардійському районі Криму.

З інших народів, які утворили в Україні компактні поселення, слід згадати

[28] *Шабашов А.* Гагаузи. — Одеса, 2002.

албанців (3,3 тис. осіб у 2001 р.), які заснували село Каракурт у Південній Бессарабії, а в 1860-х рр. його вихідці — три села у Надазов'ї (Георгієвку, Гамовку й Девненське), і **словаків**, які живуть в україно-словацьких селах у західних районах Закарпаття (6,4 тис. осіб у 2001 р.).

У минулому досить численними були **грузинські** поселення, засновані на Полтавщині у 40-х рр. XVIII ст. на основі військових і поміщицьких осередків, типових для України того часу. Їхнє виникнення тісно пов'язане з ім'ям картлійського царя Вахтанга VI, який емігрував 1724 р. до Росії, розраховуючи на її військову допомогу у боротьбі проти турецьких і персидських загарбників. Разом з Вахтангом переселилося багато грузинських князів та дворян. Вони одержали кошти, продовольство і, вступивши на військову службу, прийняли російське підданство.

У 1738 р. грузинам були "пожалувані" землі державних маєтностей в Україні, на терені Полтавського, згодом Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Зараз вони мешкають переважно в містах України (34,2 тис. осіб, за переписом 2001 р.) [29].

Складні етногенетичні й культурно-побутові процеси в Україні відображає і топоніміка. Назви деяких населених пунктів свідчать про можливе перебування тут у минулому середньовічних племен торків і хозарів (або "козар", за руськими літописами), тюрків (огузів, узів, чорних клобуків, берендеїв — наприклад, с. Торське в Заліщицькому районі Тернопільської обл.), половців (куманів), які витіснили торків у XI—XIII ст. Зі східнослов'янськими племенами тиверців пов'язують назву міста Тиврів на Вінниччині, були й назви Дуліби (Борщівський район та ін.). Досить часто зустрічаються етноніми російського походження (Чорнашівка Російська, Пилипи Боровські та ін.), назви, пов'язані з татарами (Волиця Татарська, Татаринці), поляками (Гута Полонецька, Ляхи) і східнороманськими народами (Волохи, Курені Молдован). Деякі з етнонімів мали етнодиференціююче значення, наприклад Ясениця Польська і Ясениця Руська. Нерідко топоніми переносилися з колишньої прабатьківщини на нові місця. Зокрема, перебування сербських військових поселенців середини XVIII ст. збереглися лише в їхніх назвах: селах Каніж, Панчеве, Буковар, Федвар, Беча, Вараждін, Павлиш, райцентр Слов'яносербськ та ін. Назви інших поселень були пов'язані з їхньою діяльністю та прізвищами ватажків (Депрерадовка, Сентяновка, Штеровка,Перичево в Луганській обл.).

Протягом XX ст. відбулися значні зміни в етнічному складі населення України [30] (див. таблицю).

У перші десятиліття вони викликалися високими показниками народжуваності та природного приросту. Дедалі помітніше місце, як зазначалося вище, посідала міграція, зокрема аграрного населення у східні реґіони Російської імперії, а із західноукраїнських земель — за кордон, передусім у країни Американського континенту.

Величезні людські втрати були спричинені війнами, які відбувалися на теренах України (масове винищення громадян на окупованій території, вивезення у Німеччину, загибель на фронтах тощо). З інших акцій, пов'язаних із Дру-

[29] *Наулко В.И.* Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам // Из истории украинско-грузинских связей. — Тбилиси, 1968. — С. 226—238.

[30] Див. також: *Наулко В.І.* Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — Київ, 2001. — С. 46—69.

гою світовою війною, слід назвати репатріацію понад 310 тис. громадян України, так званих переміщених осіб, переважно військовополонених, які не могли повернутися на батьківщину внаслідок сталінських репресій, насильницьке переселення у східні райони німців (понад 600 тис. осіб) і, як зазначалося вище, кримських татар та інших народів, що жили в Криму. Внаслідок впровадження геноциду на окупованій території було майже повністю винищене єврейське населення. Значно скоротилася кількість поляків унаслідок репатріаційних угод між Польщею і СРСР. З України було переселено 810 тис. поляків (всього з СРСР — 1526 тис.). Одночасно в Україну із Польщі було репатрійовано 518 тис. осіб, з них 481 тис. українців. Німецьке населення західноукраїнських земель значно зменшилося внаслідок його переселення до Німеччини в роки війни.

Разом з тим у загальній структурі населення з початку XX ст. помітно зросла чисельність росіян — в цілому по Україні в 3,5 рази, а в західних областях за 1931—2001 рр. — у 8 разів. Такі зміни викликані не лише міграцією у міста, а й русифікацією українців та інших етнічних груп.

В останні десятиліття помітно зменшилася кількість єврейського населення внаслідок зарубіжної еміграції: тільки за 1989—1999 рр. до Ізраїлю переселилося 265,3 тис. осіб, у США — 115,6, Німеччину — 59,3 тис. осіб; загалом — 466 тис. осіб [31]. Збільшення обсягу еміграції з України в країни близького та далекого зарубіжжя (українців серед них у 1991—1999 рр. було 715,7 тис. осіб) стало наслідком погіршення економічних, соціально-політичних і екологічних умов життя і є вкрай негативним процесом, який помітно впливає на трудовий, демографічний та інтелектуальний потенціал країни.

Дані про природний рух національностей України показують, що він характеризується приблизно однаковими показниками народжуваності та смертності: серед українців кількість народжених на 1000 осіб у 1989 р. становила 14,1, росіян — 13,3, білорусів — 14,9, молдован — 22,5. Виняток становили євреї і кримські татари. Серед перших спостерігається явище депопуляції (природний приріст становив 16,9 %); серед других, навпаки, природний приріст за сучасними масштабами був досить значним [32]. Зрозуміло, що загальний природний приріст був найбільшим серед найчисленнішого народу — українців.

1.3.5. Етнічні процеси в Україні на загальнолюдському тлі

Поряд з міграціями і відтворенням, зміни етнічного складу населення України в XX ст. зумовлені етнічними процесами, зокрема асимілятивними. На відміну від етнічної консолідації — внутрішнього згуртування народу, нівелювання відмінностей між його етнографічними і мовними групами та міжетнічна інтеграція — формування спільних культурно-побутових ознак у різних народів, процеси етнічної асиміляції є трансформаційними, тобто такими, що супроводжуються втратою народом основних його ознак і зрештою зміною етнічної самосвідомості. Початковим етапом етнічної асиміляції є, безперечно, асиміляція мовна. Втрата мови — основного символу етносу — помітно його розхитує.

[31] Йдеться не лише про "етнічних" євреїв, а й членів їхніх родин. Див.: *Наулко В.І.* Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Наука і політика. — 2003. — № 3. — С. 6.

[32] Демографічна криза в Україні. — Київ, 2002. — С. 358.

Етнічні процеси, зокрема асимілятивні, викликаються комплексом чинників: чисельністю народів, їхнім територіальним розміщенням, історичними умовами формування, соціальною структурою та ін. Мікросередовищем етнічних процесів є родина. У сфері сімейного побуту зберігаються певні консервативні риси, вона менше залежить від громадського впливу, з іншого боку, в ній стійкіше побутують мова етносу, традиційна культура, звичаї.

Певним показником розвитку етномовних процесів є кількість міжетнічних сімей. В Україні вона досить значна. Зокрема, у 1990 р. п'ята частина українців одружилася з особами іншої національності. Серед росіян таких було 57,4 %, євреїв — 58,2 %, білорусів — 94 %. Ці дані показують, що найбільш активно процеси етнічної асиміляції проходять серед нечисленних спільнот, розселених дисперсно.

Етномовні процеси значною мірою залежать від соціально-професійної структури населення. Вона помітно змінилася в останні десятиліття. За 1931—1991 рр. питома вага робітників зросла з 32,6 % до 58,1 %, службовців — з 17,2 % до 26,9 %, а колгоспників знизилася з 48,7 % до 15 % [33].

Цікавість викликають зміни у співвідношенні суспільних груп за національною належністю. На них позначилися історично обумовлена етнічна структура України, відсоток міського і сільського населення, особливості господарської діяльності народів, їх соціального статусу. Так, відсоток службовців охоплює широкий діапазон: від 11,5 % — у молдован, до 65,3 % — у євреїв. Зайнятих переважно розумовою працею у 1989 р. найбільше було серед євреїв (67,6 %), росіян (38,6 %) і білорусів (31,6 %). Зайняті фізичною працею переважали серед молдован (84,2 %) і болгар (74,3 %). Найбільший відсоток робітників був у білорусів (61,8 %), росіян (59,3 %) і поляків (59 %). Найбільше зайнятих у сфері сільськогосподарського виробництва було серед молдован і болгар.

Зменшення в останні десятиліття сільського населення внаслідок масового переселення до міста і, як наслідок, погіршення демографічної структури і депопуляції слід вважати надзвичайно негативним явищем. Зазначені процеси не лише вплинули на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, а й на генофонд її народу, оскільки село, як зазначалося, залишається основним джерелом збереження і відтворення українського етносу.

Село в Україні здебільшого моноетнічне, переважну більшість його становлять українці. Процеси етнічної асиміляції стосувалися сільського населення меншою мірою, ніж міського, однак вони відбуваються і тут. Про це свідчить зменшення відсотку українців у селах і одночасне збільшення кількості тих, що називали рідною мову іншої національності (1,4 % у 1959 р. і 2,2 % у 2001 р.). Це особливо характерно для промислово-розвинутих південно-східних областей (Донецької, Луганської, Дніпропетровської) і реґіонів, які відзначаються етнічно мішаним складом населення (Одеська, Закарпатська, Чернівецька, Запорізька обл.), а також передмість, особливо серед груп, що входять в орбіту маятникової міграції.

Етнос і мова. Співвідношення мови і національної належності є важливим показником характеру розвитку етнокультурних процесів. За переписом 2001 р. 85,2 % українців назвали рідною

[33] Демографическое развитие Украинской ССР. — Киев, 1978. — С. 86; Народне господарство України у 1991 р. — Київ, 1992. — С. 62, 100.

мову своєї національності, з них у містах лише 78,0 %, у селах — 97,3 %. Досить значні відмінності у поширенні мов спостерігаються серед різних етнічних спільнот за відповідними реґіонами. В етнічно мішаних районах простежуються явища двомовності й багатомовності, подекуди вимушені, що віддзеркалює складні етномовні процеси і багатовікову боротьбу в Україні за мову — невід'ємну ознаку етносу.

Як правило, в прямій залежності від функціонування мов знаходиться і національна самосвідомість, а отже, і певні риси ментальності. За даними соціологічного обстеження, проведеного політологами Стенфордського університету, у Львові за вихід України з СНД висловилися 51 % українців і 13 % росіян, у Києві — відповідно 35 % і 19 %, у Сімферополі тільки 18 % і 7 %. Показово, що наведені цифри значною мірою відповідають і етномовній ситуації, яка склалася у відповідних реґіонах. Такі дані є наочною ілюстрацією того, що втрата мови веде до втрати самосвідомості й етносу загалом. З іншого боку, вільне функціонування мови сприяє консолідації народу, його всебічному розвитку.

Сучасні етномовні процеси в Україні супроводжуються подальшою етнічною консолідацією українського народу, піднесенням його національної свідомості, зростанням соціальної мобільності, формуванням спільних рис у культурі та побуті на базі кращих традицій і сучасних досягнень людства. Відбувається зближення етнографічних груп, поступове звуження дії територіальних діалектів, поширення літературної мови в усно-розмовній практиці. Визнанням непересічної суспільної цінності всіх національних мов і культур є прийняття Закону України "Про мови в Україні". Матеріли перепису 2001 р. виявили певні позитивні зрушення. Так, рідною українську мову назвало 67,5 %, що на 2,8 % більше, ніж 1989 р., російську — 29,6 %, тобто на 3,2 % менше, ніж тоді. Відсоток інших мов збільшився на 0,4 % і досяг 2,9 %. Помітно зріс рівень освіти: 28,9 млн мають вищу і повну середню освіту, що на 17,6 % більше, ніж 1989 р.

Чисельність українців, які назвали рідною мову своєї національності, становить 32,0 млн осіб. Досить високим є відсоток тих, хто назвав рідною українську мову і серед інших народів. Цією мовою нині розмовляє багато поляків, значна частина чехів, словаків, молдован, румунів та ін. І все ж насильницька русифікація часів царату та сталінщини ще довго даватиметься взнаки. Лише за 1980—1990 рр. відсоток українських шкіл у республіці знизився з 54,5 до 47,9 %, а російських збільшився з 44,5 до 51,3 %[34]; зменшилася і кількість тих, хто навчається мовами інших народів.

За 1970-ті рр. темпи приросту україномовних українців загалом по СРСР були вдесятеро (а на Україні вчетверо) нижчими, ніж серед російськомовних українців. Мало того, відносний приріст україномовних українців у республіці став нижчим, ніж за її межами (за 1979—1989 рр. у СРСР він становив 41,4 %, а в Україні — 35,7 %; відповідно відсоток російськомовних був 57,4 і 63,6 %). За 1959—1989 рр. загалом в СРСР відсоток українців з рідною мовою своєї національності знизився з 87,7 до 81,1 %, а в Україні — з 93,5 до 87,7 %. Одночасно постійно зростав серед українців відсоток російськомовних, по Радянському Союзу з 12,2 до 18,8 %, а в Україні — з 6,5 до 12,2 %. Якщо у 1979 р. в Україні зовсім не знали мови своєї національності 4,2 % українців, то у 1989 р. їх кількість збільшилася до

---

[34] Освіта і культура на Україні: Статистичний збірник. — Київ, 1991. — С. 6.

5,3 %. Остання цифра становить не так вже мало — 1 965 781 особу.

Оздоровленню української національної культури і мовних стосунків сприятиме здійснення системи заходів у рамках Закону України "Про мови в Україні". Однак за неухильного утвердження державної української мови в усіх сферах суспільного життя слід враховувати етномовні особливості різних реґіонів, які історично склалися. В окремих районах, на наш погляд, при послідовному поширенні української мови, принаймні певний час, повинні вільно функціонувати мови інших народів.

Сучасні етнонаціональні процеси в Україні стануть зрозумілими, якщо їх розглядати у світовому загальнолюдському контексті. В історії Землі не було періоду, коли б так швидко зростало населення, як у XX ст., — з 1650 млн у 1900 р. до 6 млрд 55 млн на початку XXI ст. За останні 50 років населення світу збільшилося у два з половиною рази [35]. Такий демографічний бум викликаний був низкою чинників: економічним розвитком або занепадом окремих країн, досягненнями освіти, змінами статусу життєдіяльності, демографічною політикою відповідних держав, плануванням сім'ї, а як наслідок, — природним приростом населення, міграційними й щодо національної структури етнічними процесами.

Ці явища слід розглядати у порівняльному плані стосовно високорозвинутих і слаборозвинутих країн. Так, на початку нової ери населення Землі становило лише 300 млн осіб і в подальші століття зростало повільно попри значну народжуваність внаслідок високої смертності.

У XX ст. посилюються міграційні процеси, через які, наприклад, людність Америки збільшилася у 12 разів. Одночасно зростав відсоток міського населення, і де, як відомо, набагато нижчий природний приріст. У 1900—1950 рр. спостерігалося збільшення тривалості життя завдяки досягненням медицини, що супроводжувалося зниженням смертності, особливо через інфекційні хвороби. Досить сказати, що, за даними Американського географічного товариства, з часів палеоліту малярія вбила половину людства, яке жило на Землі.

З 1950 до 2000 р. продовжувала знижуватися народжуваність і одночасно, особливо у слаборозвинутих країнах, — його смертність, посилювалися міграційні процеси, зростав відсоток міських мешканців. Це призвело до того, що 2000 р. кількість населення у розвинутих країнах склала 1 188 млн, а у слаборозвинутих досягла 4 867 млн [36].

На всі ці процеси так чи інакше впливали різні чинники: диспропорції між кількістю чоловіків і жінок, викликані війнами, особливо Другою світовою, міграції передусім у розвинуті країни, інфляція і залучення жінок у сферу виробництва та навчання, а у слаборозвинутих країнах — зниження смертності з 178 до 68 %, що і привело до бурхливого зростання населення. Не останню роль у демографії відігравала політика "планування" родини, вживання різних заходів з метою обмеження народжуваності, а також міграційні процеси, які досягли надзвичайно широких масштабів — щороку близько 2 млн емігрувало в інші країни. Не зменшується міграція у міста, і за підрахунками демографів, у 2005 р. половину людства складало урбанізоване населення.

За прогнозом ООН, загальна кількість населення світу за рахунок слабо-

---

[35] Див.: *Yelbard A., Haub C., Kent M.* World Population beyond Six Billion // Population Bulletin. — 1999. — Vol. 54. — N 1. — P. 3—5.

[36] Ibid. — P. 5.

розвинутих країн до 2050 р. може збільшитися до 7,3 млрд (найнижчий показник) і навіть до 10,7 млрд (найвищий показник) [37]. За цим прогнозом, кількість населення європейських країн, зокрема України, на вказану дату помітно зменшиться (в Україні на 10 млн осіб).

На перший погляд, в Україні, як і в інших державах, відбуваються об'єктивні процеси зниження природного приросту і кількості населення. Це підтвердили і дані Всеукраїнського перепису 2001 р.: від 1989 р. людність України зменшилася з 52 млн до 48 млн 457 тис. осіб. Дехто поспішив навіть оголосити, що у нас демографічні процеси відбуваються як і в інших розвинутих країнах, і "не варто впадати у розпач" [38]. Що це не так, показує об'єктивний і неупереджений аналіз зазначених проблем, проведений українськими демографами [39].

Передусім у розвинутих країнах зниження природного приросту відбувається за рахунок зменшення народжуваності, тоді як в Україні це стало наслідком високої смертності й погіршення якості життя. Якщо навіть вважати зниження народжуваності об'єктивним процесом, який так чи інакше стосується більшості країн, Україна і за цим показником поступається багатьом. Так, 1999 р. вичерпана плідність, тобто середня кількість дітей, яку може народити жінка протягом життя, в Україні становила 1,1 дитини, тоді як у Німеччині — 1,3, Англії — 2,0 та ін.

Ще гірші показники смертності населення. Вони, як і загальна демографічна криза, обумовлені не лише подіями останнього десятиріччя, а й цілою низкою негативних чинників, які торкнулися України протягом XX ст. Йдеться про революції, світові війни, голодомори, форсовану індустріалізацію, масові депортації, чорнобильську техногенну катастрофу, важкий сучасний економічний і соціальний стан держави. На думку українських демографів, ці втрати склали близько 16 млн людей і, якби не вони, населення України на межі тисячоліть становило б понад 65 млн. Зазначені негативні чинники викликали катастрофічне погіршення стану здоров'я населення, стрімке підвищення смертності, безпрецедентне скорочення тривалості життя. Так, серед чоловіків 2001 р. середня тривалість життя в Україні становила 63 роки, тоді як в країнах Західної Європи — 75,2. Серед жінок ці показники відповідно — 73,8 і 81,4 роки [40].

Глибина демографічної кризи в Україні полягає не лише у зменшенні кількості населення, а насамперед у погіршенні демографічної структури, зокрема скороченні питомої ваги жінок дітородного віку, порушенні співвідношення чоловічого та жіночого населення та ін.

Дані Всеукраїнського перепису 2001 р. показали (див. таблицю), що в етнічній структурі України також відбулися зміни, пов'язані з демографічними та іншими процесами. Порівняно з 1989 р. зросла питома вага (на 0,3 %) і чисельність українців (на 5,6 %), хоча загальна їх кількість практично не змінилася — 37 млн 542 тис. Разом із тим помітно зменшилася чисельність росіян — майже на чверть (бл. 8 млн у 2001 р.), насамперед унаслідок етнічних процесів, і євреїв (у п'ять разів) — унаслідок зарубіжної еміграції. Кількість представни-

[37] UN. Word Population Prospects: The 1998 Revision. — 1998. — P. 5.

[38] Аргументы и факты в Украине. — 2003. — № 3.

[39] Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. — Київ, 2001.

[40] Там само. — С. 307, 320 та ін.

ків інших етносів змінилася по-різному: збільшилася чисельність кримських татар — у п'ять разів (їх зараз бл. 250 тис.) і кавказьких народів (азербайджанців — на 20 %, грузин — 50 %, вірменів — удвічі). Натомість зменшилася кількість білорусів, поляків, чехів, татар, молдован та ін. Наслідком недосконалої міграційної політики і так званих прозорих кордонів стало постійне збільшення в Україні нелегальних мігрантів [41] — кількість турків, зокрема, зросла у 30 разів.

Поза сумнівом, для вирішення надзвичайно складних проблем виходу з демографічної кризи в Україні потрібна розробка системної науково-обґрунтованої державної концепції соціальної політики та охорони здоров'я, яка б забезпечувала підвищення добробуту сім'ї, трудову зайнятість людей працездатного віку, піднесення соціального статусу жінок, удосконалення етнонаціональної і міграційної політики, покращання екологічних умов життя суспільства.

Міжетнічні етнокультурні взаємини в Україні у XX ст. Уже в період капіталізму серед усіх етносів поступово зникають деякі архаїчні, консервативні звичаї та обряди, набувають розвитку нові елементи в побуті й духовному житті селянства, яке становило більшість населення. Поширюються елементи міського костюма, нові типи житла, видозмінюються знаряддя праці. Ці зміни відбувалися під впливом проникнення в село товарних відносин і елементів міського побуту.

Характер сучасних етнокультурних взаємин в Україні значною мірою зумовлюється історичними зв'язками народів, рівнем їхнього соціально-економічного розвитку, природно-географічними та іншими чинниками.

У галузі матеріальної культури (народне житло, одяг, землеробська техніка та ін.), особливості найбільше зберігаються за відповідними історико-етнографічними районами. Наприклад, у традиційному житлі українців, білорусів та росіян Полісся є багато спільних рис (дво- або трикамерне житло з внутрішнім плануванням так званого українсько-білоруського типу, використання традиційних матеріалів будівництва і конструктивних засобів, ідентичне зовнішнє оформлення та ін.). Зовсім інші культурно-побутові риси характеризують традиційне житло українців і угорців Закарпаття, українців і румун Буковини або українців і болгар Південного Придністров'я. Деякі риси, незалежно від історико-етнографічного районування, обумовлювалися соціальними чинниками; йдеться, зокрема, про виділення найбільших житлових приміщень лише для прийому гостей ("велика хата" — в українців, "горница" — у росіян, "касамаре" — у молдован). Зміни у сучасному народному житлі характерні для всього населення: зникнення деяких допоміжних будівель (клуні, комори), які стали непотрібними в нових умовах ведення господарства; наближення інтер'єру сільського житла до міського, зменшення або зникнення традиційної печі тощо. Однак окремі традиційні елементи інтер'єру подекуди зберігаються (настил для спання: "піл" — в українців, "одър" — у болгар, "софа" — у греків); як завжди з більшою дбайливістю прикрашують святкову кімнату.

Особливості господарської діяльності різних народів (системи землеробства, способи обробки ґрунту, знаряддя праці та ін.) ще більшою мірою визначилися за історико-етнографічними районами України. Так, деякі давні традиційні засоби виробництва збереглися майже

[41] Див.: *Малиновська О.А.* Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні. — Київ, 2000.

до колективізації: віялки "астраханки" — у росіян, подвійні мішки для сіяння — у болгар і багатьох народів Карпат тощо.

Традиційний народний одяг завжди служив своєрідною національною позначкою. Він і залишається важливим джерелом дослідження етнічної історії. В одязі різних етносів знайшли відбиття соціально-класові моменти, конфесійні чинники, особливості господарської діяльності (костюм польської "шляхти", російських старовірів, болгарських колоністів та ін.). З поширенням загальноєвропейського костюма серед населення України все ж подекуди зберігаються окремі елементи традиційного одягу (поясний однопілковий одяг молдован — "катринце", різнокольорові пояси — серед болгар та гагаузів, сарафани — серед деяких груп росіян, різні види взуття та ін.).

Найстійкіше зберігаються етноспецифічні риси у сфері духовної культури — у мові, звичаях, правових нормах, обрядовості, різних видах мистецтва й народної творчості, віруваннях. Тенденції розвитку духовної культури на сучасному етапі визначаються трьома напрямами: формуванням загальних рис духовності; виявленням особливостей за відповідними історико-етнографічними реґіонами; збереженням специфічних рис культури окремих народів.

У сучасній культурі поряд із новітніми рисами, особливо у реґіональному аспекті, зберігаються трансформовані традиційні, в тому числі ті, що сягають найдавніших часів. Оновлені звичаї та обряди нерідко формуються на місцевому ґрунті. Так, у південно-західних районах України на Новий рік поширений давній звичай щедрування — обходу односельчан зі святковими побажаннями. Серед східнослов'янського, болгарського і молдовського населення у святах сільськогосподарського циклу використовується обрядове колосся пшениці першої борони, вінки, декоративні малюнки, обрядовий хліб. Деякі з давніх обрядових дійств (наприклад, болгарські "седянки" — аналоги українських вечорниць) і зараз можна побачити в інсценованому вигляді.

Багато місцевих, реґіональних і, зокрема, етноспецифічних рис зберігається в сучасному весіллі — яскравому та урочистому церемоніалі. За наявності певної спільності, яка стосується найголовніших етапів весільного обряду, його структури, складу учасників, функцій весільних чинів, шлюбних дійств, своєрідні риси надають унікальності й неповторності весільному святу. У молдован передвесільний обряд прощання молодого з друзями (*дат мина*), у греків Приазов'я — залишки давніх звичаїв уникнення та затворництва, в угорців Закарпаття — віршовані привітання старшим сватом молодих і гостей, у чехів — виконання спеціальних пісень під час кульмінаційного моменту весілля — зняття з молодої вінка та ін. Як і в минулому, у сучасній весільній обрядовості виняткове місце посідають народна музика, співи, танці. Так, серед болгар поширені давні музичні інструменти — *гайда, кавели, кеменче*, виконуються масові танці — *хоро, руч̆ениця*. Угорське весілля важко уявити без *чардаша*, молдовське — без *жока, молдованески* або *сирбу*, грецьке — без *яремава* і *бугданку*.

Багато своєрідного у трудових і календарних святах — молдовському *мерцишорі*, татарському *сабантуї*, болгарському *селівріє* та ін. Серед гагаузького населення відроджене національне свято *хедерлез*, на якому змагаються музичні колективи, борці, вершники.

Чимало специфічних рис культури, особливо у минулому, визначалося конфесійними чинниками (різними течіями

християнської релігії, іудаїзмом, ісламом). Приміром, серед євреїв, які в минулому займалися переважно ремісництвом і торгівлею, існували патрилокальний шлюб, залишки левірату, зберігалися деякі особливості оформлення інтер'єру і житла в цілому, одягу і способів його носіння (наприклад, обов'язкове покриття голови на вулиці та у приміщенні). Досить суворими були заборони щодо їжі, яка поділялася на дозволену (*кошерну*) і недозволену (*трефну*). Треба сказати, що в народній кулінарії і дотепер досить стійко зберігаються риси етнічної специфіки. Своєрідними національними "позначками" вважаються український *борщ*, російські *пельмені*, польський *бігус*, грецька *сюрпа*, молдовська *мамалига* та ін.

Разом з тим у кожного народу складалися певні уявлення щодо інших, тобто етнічних стереотипів. Деякі з них сформувалися історично і мали об'єктивне підґрунтя. Так, стереотипи щодо грецького, вірменського або єврейського населення нерідко пов'язували з торгівлею, оскільки багато представників зазначених народів було зайнято у цій сфері. Однак були й стереотипи, викликані певною упередженістю, особливо тоді, коли соціальні проблеми переносилися на національний ґрунт. У цих випадках на ті чи інші народи огульно поширювалися узагальнюючі негативні риси, пережитки чого зустрічаються подекуди і сьогодні.

У прийнятій 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет республіки, зокрема, зазначалося, що Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Водночас право національно-культурного розвитку гарантується всім етносам, які проживають у країні. Декларація забезпечує рівність перед законом усіх громадян незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності.

Згідно із прийнятим 1993 р. Законом України "Про національні меншини", всім громадянам України гарантуються рівні права і свободи, розвиток національної самосвідомості й самовизначення. Держава гарантує етнічним спільнотам право на національно-культурну автономію, навчання рідною мовою, створення культурних товариств, розвиток кращих традицій, використання національної символіки, віросповідання своєї релігії, створення навчально-освітніх закладів. Гарантується також участь національних меншин в управлінні державними і громадськими справами. У бюджеті України виділяються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин*.

Крім того, в Україні розроблено ряд програм, спрямованих на розвиток національної самобутності: йдеться про програму розвитку національних культур; програму відродження і розвитку освіти національностей та ін.

При підтримці державних структур діють сотні національно-культурних товариств. Відкрито факультативи з вивчення болгарської, грецької, єврейської, польської, кримськотатарської та інших мов; вийшли друком словники (кримськотатарсько-російський, болгарсько-український, польсько-український та ін.); в областях з етнічно мішаним населенням (Одеській, Донецькій, Чернівецькій, Закарпатській) ведуться радіо- та телепередачі мовами народів, які там про-

* Згідно з низкою постанов Кабінету Міністрів України громадські організації національних меншин мають можливість проводити культурно-художні фестивалі, дні національної культури, конференції, видавати публікації рідною мовою.

Фестиваль "Всі ми діти твої, Україно!". Виступ болгар з Приморського району Запорізької обл. Київ. 1992.

живають, розпочато публікацію періодичних видань, діють сотні колективів художньої самодіяльності, фольклорних ансамблів, театрів.

У Києві створено Республіканське польське культурно-просвітницьке товариство з відділеннями в областях, працює Республіканське товариство єврейської культури з філіями в інших містах. Товариство грецької культури існує у Маріуполі та Одесі. Створене Закарпатське товариство угорської культури, Республіканський центр тюркомовних народів, Товариство молдовсько-румунської культури (Чернівці), Українське республіканське товариство політичної і культурної освіти "Відродження" для німецького населення, осередки культури для вірменського, караїмського, кримчакського населення у Сімферополі та ін. Значну роботу проводить центр "Дружба", який вивчає розвиток національних культур в Українській державі.

Традиційними стали міжнародний конкурс-фестиваль дитячої та юнацької творчості "Всі ми діти твої, Україно!", Дні слов'янської писемності і культури, Всеукраїнський літературний фестиваль "Пушкинское кольцо", фестиваль національних культур південного реґіону "Дружба", Всеукраїнський художній фестиваль національних культур "Ми — українці", "Поліський круг", фестиваль єврейських спільнот "Шолом, Україно!" і корейської культури "Кореяда", тюрксько-татарський конкурс-фестиваль "Київ сандугачи" та ін.

Задоволенню культурних потреб національних меншин сприяє діяльність понад 85 культурних центрів.

З часу проголошення незалежності в нашій державі сформована відповідна політико-правова база для регулювання міжнаціональних відносин, забезпечення найширших соціокультурних потреб етнічних спільнот. До таких законодавчих актів належать Конституція України, Закон України "Про національні меншини", Декларація прав національностей України, Закон України "Про об'єднання громадян" та ін. Крім того, Україна приєдналась до низки міжнародно-правових актів у сфері забезпечення прав національних меншин: Рамкової конвенції про захист національних меншин (Страсбург, 1 лютого 1995 р.),

Європейської хартії регіональних мов (15 травня 2003 р.), Гаагських рекомендацій щодо прав національних меншин на освіту (1996) та ін.

Останнім часом проводяться ґрунтовні соціологічні дослідження, спрямовані на висвітлення сучасних міжетнічних взаємин в Україні. Вони здійснюються Інститутом соціології НАН України і окремими підрозділами в регіонах. Значення цих досліджень важко переоцінити, оскільки вони є унікальним джерелом з'ясування етнонаціональних процесів з метою їх урахування в практиці державотворення. Зокрема, вони засвідчили високий рівень етнічної самосвідомості різних народів, їхнє прагнення знати і розвивати історію та культуру свого етносу, відчувати причетність до розбудови Української держави. Водночас вони показали високий рівень міжетнічної толерантності, повагу і довір'я до представників інших національностей [42].

1.4. Релігія і церква в соціокультурному контексті України XX — початку XXI століть

Радикальні суспільно-політичні трансформації, планетарні та локальні воєнні конфлікти, територіальна роздробленість українських земель й інші історичні обставини, що так чи інакше впливали на соціокультурний контекст України XX — початку XXI ст., значно ускладнили розвиток тогочасного українського релігійно-церковного життя за його власними законами, руйнуючи його єдність, перетворюючи релігію і церкву загалом на маргінальні явища суспільного поступу. Однак, попри це, релігія і церква впродовж усього цього часу залишалися помітним чинником української історії, хоча у різні її періоди інтенсивність і спрямованість їхнього впливу на суспільні процеси суттєво різнилися.

1.4.1. Релігія і релігійні організації в житті українського суспільства на початку XX ст.

В цілому релігійне середовище, що склалося на українських землях на початок XX ст., може бути тематизоване як поліконфесійний конгломерат із чітко визначеними домінуючими величинами. На українських землях у складі Російської імперії головною була православна церква. На українських землях, що знаходилися на той час під владою Австро-Угорщини, провідну роль відігравали греко-католицька та римо-католицька церкви. Разом з тим практично на всіх землях, що є сьогодні територією незалежної Української держави, утверджувалися протестантські церковні осередки, діяли мусульманські, караїмські, іудейські та інші релігійні організації. Соціокультурні впливи невеликих релігійних спільнот обмежувалися вузькими етноконфесійними рамками або малими суспільними групами і не мали суттєвого значення для культурного розвитку українства в цілому.

Православна церква в українському суспільстві у складі Російської імперії була надійно інтегрована до Російської православної церкви, яка слугувала ідейною опорою величезної імперії та традиційним засобом русифікації. Однак, попри це, як зазначає один із найвідоміших дослідників історії православної церкви в Україні професор Іван

[42] *Наулко В.І., Кривцова В.М.* Тенденції розвитку етнонаціональних процесів в Україні... // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — Київ, 2001. — С. 70—89.

Власовський, "наявність зросійщеного духовенства ...по містах і селах України не може знищувати і поменшувати заслуги тих осіб з духовенства, його синів, вихованців також духовних шкіл, які впродовж XIX і на початку XX століть брали участь в українському національному русі, на ниві українського красного письменства, науки і публіцистики, діяльності. Між цими працівниками на полі української культури з духовного стану є постаті більші і менші, були скромні трудівники, імена яких навіть не заховала історія, але ми повинні підкреслити тут одну, для нас беззаперечну річ: ці діячі національної української культури, маючи зв'язок з її минулими традиціями і йдучи по тернистому шляху її творчості до кращого будучого свого народу, свою національну свідомість отримували здебільшого в своїх духовних родинах, змалку виростаючи в атмосфері національно-церковних традицій рідної хати, рідного українського села" [1].

Представники православного духовенства або вихідці зі священицьких родин залишили помітний слід у культурному розвитку України кінця XIX — початку XX ст. До скарбниці української літератури увійшли твори П. Гулака-Артемовського, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, П. Писаревського, П. Кореницького та інших письменників, нерозривно пов'язаних з "духовним станом". Із середовища духовенства або духовних шкіл пішли і відомі українські композитори цієї доби, зокрема, К. Стеценко, О. Кошиць, Н. Нещинський, В. Ступницький. У цю пору проводили плідну наукову діяльність українські вчені, які вели свій родовід від родин духовенства: О. Бодянський, Ф. Лебединець, О. Левицький, М. Грушевський, В. Біднов, С. Єфремов, О. Лотоцький, М. Біляшівський.

У період Революції 1905—1907 рр. уже саме духовенство подекуди ставало ініціатором українізації місцевого церковного життя. Це особливо стосувалося системи духовно-релігійної освіти та просвітництва. Відомі, наприклад, випадки надання Синодом дозволу на викладання української мови в церковно-парафіяльних школах та вивчення рідної мови в інших навчальних закладах Подольської єпархії, що патронувалися церквою. Глибинні прояви українства спостерігалися в той час у Київській, Харківській та Житомирській духовних семінаріях. В останній, уже в роки післяреволюційної реакції, на цьому ґрунті відбулися навіть сутички між семінаристами та жандармерією і поліцією, що закінчилися судовим процесом і ув'язненням кількох семінаристів. Зі стін духовних семінарій вийшло чимало чільних діячів українського державного та духовно-культурного відродження 1917—1920 рр.: С. Петлюра, С. Єфремов, В. Чеховський, О. Лотоцький та багато інших.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. завершилася також величезна і дуже символічна робота, пов'язана з перекладом Святого Письма українською мовою. Ця робота, як відомо, була розпочата ще Г. Квіткою-Основ'яненком, Т. Шевченком, М. Максимовичем і системно завершена П. Кулішем, І. Пулюєм, П. Морачевським та І. Нечуєм-Левицьким. Біблія українською мовою у складі канонічного кодексу книг побачила світ 1903 р. Однак догматизм, що панував у державній церкві, заважав широкій співпраці української інтелігенції з православним духовенством. Тому навіть революційні події 1905—1907 рр.

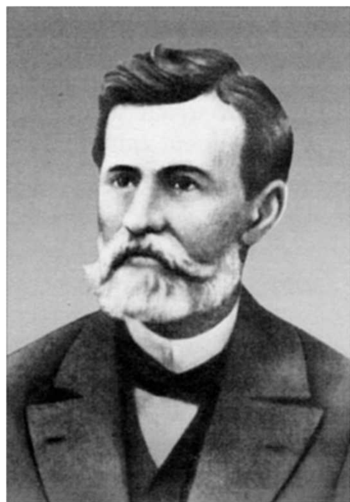
[1] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Київ, 1998. — Т. 3. — С. 288. — Репринтне видання.

не спричинили помітного об'єднання зусиль церковної та світської інтелігенції в царині національних, соціальних і духовних змін.

Зовсім по-іншому виглядали впливи церкви на соціокультурний розвиток українців на землях, що входили до складу Австро-Угорщини. Провідну роль тут відігравала Українська греко-католицька церква (УГКЦ, у той час — греко-католицька церква, ГКЦ). У передвоєнний період до її складу входили Львівська, Перемишлянська, Станіславська та Мукачівська дієцезії, Апостольська Адміністратура Лемківщини і Апостольська візитатура Волині. У складі церкви працювало понад 3 тис. священиків, діяло 4,5 тис. церков і каплиць, 200 релігійних будинків, 10 000 народних, 380 середніх і 56 вищих шкіл [2].

Помітне піднесення у житті греко-католицької церкви і західно-української спільноти в цілому пов'язане з діяльністю митрополита Андрія Шептицького, який вступив на митрополичий престол 17 січня 1901 р. Праця цього видатного церковно-громадського діяча була пов'язана перш за все з посиленням ролі церкви як об'єднуючої сили народу, змушеного жити у чужоземному оточенні. Митрополит та поставлені ним єпископи (Григорій Хомишин, Микита Будка, Йосафат Коциловський та інші) стали духовними лідерами свого народу, захищаючи його релігійні, культурні, національні та економічні інтереси, займаючись соціальною роботою, підтримуючи та розбудовуючи систему духовних і світських національних навчальних закладів, засоби масової інформації, видання художньої літератури тощо [3].

Митрополит Андрій з початку своєї діяльності на чолі церкви намагався налагодити екуменічні контакти з православними, що повинно було прислужитися єднанню українців. З його ініціативи відбулися кілька зустрічей і конгресів між православними та греко-католиками у Велеграді (Чехія) у 1907, 1909, 1911 рр., а потім у міжвоєнний період у 1924, 1927, 1932 і 1937 рр. Справа єднання нації, розділеної за віросповідною ознакою, залишалася однією з провідних тем у діяльності митрополита Андрія та його соратників і надалі. Навіть за умов штучного розпалювання української міжусобиці в 1914—1915 і частково у 1915—1918 рр. та будучи депортованим у глибину Росії, митрополит Андрій не припиняв роботу, орієнтовану на єднання українців.

Один із перекладачів Святого Письма українською мовою, письменник Іван Нечуй-Левицький.

Подібні об'єднавчі настрої панували і серед православних на українських землях Австро-Угорщини, більшість з яких проживали на Буковині й в Закарпатті.

[2] Вісті з Риму. — 1989. — Ч. 3. — С. 9.

[3] Докладніше про це див.: *Софрон Мудрий.* Нариси історії Церкви в Україні. Видання Івано-Франківського теологічно-катехитичного духовного інституту. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 446—454.

Предстоятель УГКЦ, митрополит Андрей Шептицький.

У зазначений період українське православне духовенство Буковини, попри тиск з боку Австро-Угорської, а згодом румунської адміністрації, вело відчутну роботу, спрямовану на збереження національно-культурної та духовно-релігійної ідентичності українців. З ініціативи єпископа Гакмана ще у 1870 р. у Чернівцях було засноване товариство "Руська бесіда", що проіснувало понад сорок років, гуртуючи навколо себе усе свідоме українство. До товариства належали такі відомі люди краю, як Юрій Федорович, Степан Смаль-Стоцький, отці Сидір і Григорій Воробкевичі та багато інших. У боротьбі за рівноправність у церковному житті між українцями і румунами (останні намагалися домінувати) активну участь брали також "Товариство українських православних священиків" і товариство "Православна академія", що об'єднали усі українські церковно-громадські сили Буковини.

Зазнавало утисків з боку угорського уряду і православне Закарпаття. Духовне гноблення на початку XX ст. тут було настільки сильним, що не дало сформуватися організованій церковно-громадській православній опозиції. Це послужило причиною того, що Закарпаття підпало під політичну акцію "русофільства" в роки Першої світової війни.

Для дореволюційної України в складі Російської імперії роль осердя позитивних соціокультурних впливів на розвиток нації відігравала Київська духовна академія. Тут були зібрані основні інтелектуально-богословські сили православної церкви. Академія вела активну науково-дослідну роботу в галузі історії, археології, джерелознавства, краєзнавства, церковного мистецтва. При ній діяло Церковно-історичне та археологічне товариство, відоме своїми дослідженнями і збиранням українських старожитностей, пам'яток історії і культури. Членами цього товариства були, зокрема, В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, І. Сікорський. При Академії існував Церковно-археологічний музей. Спеціалісти ставили його "в паралель з музеєм Дрезденським" і вважали, що він "перевершує останнього багатством предметів", "що колекція ікон, яка перебуває в ньому, не має нічого собі рівного в Росії і може порівнюватися лише з Ватиканським зібранням ікон" [4]. Викладачі й студенти Академії складали основу київських Палестинського і Релігійно-просвітницького товариств, Богоявленського братства. Академія видавала "Труды Киевской духовной академии", "Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии", "Воскресные чтения" та інші видання. Випускники Академії діяли майже у всіх великих українських містах.

[4] *Бородович И.* Тридцатилетие Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — Февраль. — С. 243.

Усе це свідчить про те, що Академія впливала на духовну ситуацію не лише в "стольнім граді", а й далеко за його межами.

На початку XX ст. провідні професори Академії жваво відгукнулись на виклики часу і сформулювали ідеї для визначення позицій церкви в новій політичній і соціокультурній ситуації. Корисно детально розглянути зміст їхніх соціально-політичних і морально-духовних позицій, адже деякі проблеми, що постали тоді, залишаються не розв'язаними й досі.

Найпекучішим для церкви у передреволюційний час було питання ставлення до держави, політики, влади взагалі. Зрощення держави і церкви, коли імператор Російської імперії був одночасно і главою Російської православної церкви, зробило церкву несамостійною і навіть дискредитувало її в очах громадськості. Коли самодержавство стало швидко розкладатися, а нова форма влади, що йшла йому на зміну, була ще не відомою, логічно і передбачливо для церкви було відійти від статусу державної, дистанціюватись від політики, відмовитись від релігійного санкціонування всього, що пов'язане з владою. Таку позицію зайняли найбільш далекоглядні діячі Київської духовної академії. Зокрема, професор Академії П. Кудрявцев писав, що церква "створена не для політичних цілей, не містить у своєму вченні абсолютних норм для оцінки тієї чи іншої форми державного устрою. Христос і апостоли з повною визначеністю висловились за принцип державної влади, але вони не брали на себе вирішення питання про форму державного устрою і не дали визначених вказівок з цього питання" [5]. Так утверджувалась думка, що владу слід приймати як даність, підкорятись їй, а не шукати ідеальних форм держави, бо то не є завданням церкви. Згідно з цією точкою зору інститут державного права взагалі перебуває поза компетенцією церкви, яка може піддавати його лише моральній оцінці. Робився наголос на традиційно сильних функціях церкви — духовній і миротворчій. Головним завданням церкви вважалася боротьба проти "застосування насилля як на лівому, так і на правому боці" [6]. Це типові погляди для поміркованої, демократично настроєної частини православного духовенства передреволюційної доби. Вони давали церкві можливість маневру у відносинах з державою і забезпечували здатність ухилятись від прямого союзу зі старими чи новими політичними силами.

Складним для православної церкви було і питання ставлення до секуляризованої культури, політичних ідей і вчень, до плюралізму релігійної та нерелігійної культур взагалі. Традиційно панівним було в Російській імперії православ'я. Але розвиток демократичних рухів, зокрема і в релігійному середовищі, вимагав відходу від негативного ставлення до інших релігій та інших культур. До того ж церкві необхідно було визначити своє ставлення до позитивізму (загалом агностичного), марксизму (з його секуляризмом і атеїзмом) і до звичайного релігійного індиферентизму, що побутував серед віруючих і тим самим сприяв розвиткові світських тенденцій у суспільстві.

Своєрідним вододілом суспільно-церковної історії, що розвивалася на теренах Російської імперії, став царський указ від 17 квітня 1905 р. щодо зміцнення начал віротерпимості, який оголошував повну віротерпимість, відміняв кари за віровідступництво і надавав усім ро-

[5] *Кудрявцев П.П.* Современная церковно-общественная жизнь // Труды Киевской духовной академии. — 1906. — Январь. — С. 151.

[6] Там само. — С. 156.

сійським підданим право вільного вибору релігії. Звичайно, релігійна нетерпимість від цього відразу не зникла. Вона ще залишалась, а часом навіть виливалась у чорносотенні акції. Однак значна частина українського православного духовенства, а також релігійних діячів протестантського, католицького, іудаїстського, мусульманського віросповідань підтримала ідеї свободи релігії і віротерпимості. Неправославним це давало можливість відчути себе юридично рівноправними та на законних підставах більш широко розгортати свою діяльність. Православні від цього мали певне послаблення державної опіки і більше самостійності в організації церковного життя. Цей указ став у нагоді й тим православним українським церковним діячам, які виношували думки про зміну канонічно-правового статусу православної церкви в Україні в напрямку її унезалежнення.

Проблему ставлення православної церкви до світської культури богослови і церковні діячі тогочасної України розглядали у зв'язку з проблемою ставлення релігії до науки. І це логічно, бо ще з часу Просвітництва секуляризм спирався на науку. З приводу поширення в Росії початку XX ст., особливо серед інтелігенції, раціоналізму і релігійного скептицизму професор Київської духовної академії В. Певницький, зокрема, зазначав: "Матеріалісти, позитивісти, песимісти та інші істи, яких важко й перерахувати, розплодились на нашій свято-руській землі, як бур'ян чи дикі плевели на ниві, на якій була посіяна пшениця, і заглушують собою добре насіння, посіяне божественним Сіячем. Раніше кількість вільнодумців була порівняно обмеженою; тому що значно вужчим було коло освічених. А нині, з розширенням освіти, в десять і навіть у сто крат умножилось число тих, що приставали до негативного табору, як свідчать заяви про співчуття відвертому невір'ю, що дійшло до геркулесових стовпів у своєму запереченні, з усіх сторін нашого суспільства, яке відносить себе до інтелігенції" [7].

Пошуки йшли у напрямі осмислення співвідношення віри і знання, науки і релігії в культурі і в релігійній свідомості. Принципово нового нічого не було знайдено. Водночас активно пропагувались давно апробовані в західному богослов'ї ідеї розмежування, паралельного співіснування науки і релігії, з одного боку, а з другого — ідеї синтезу релігійної віри і наукового світогляду. Обидві групи ідей мають певний конструктивний потенціал. Розмежування науки і релігії відводить кожній з них свою нішу в культурі, знімає претензію кожної з них на зверхність, монополізм. Це, так би мовити, концепція їх мирного співіснування, взаємного невтручання у справи одна одної.

Наука, згідно з цією точкою зору, повинна займатись речами матеріальними, а релігія — духовними. А коли релігія бере на себе вирішення питань про те, правильна чи неправильна якась астрономічна теорія чи теорія будови матерії, то "вона переступає межі своєї компетенції і таким чином піддає себе небезпеці бути спійманій на тому, що вона неправильно вирішує питання" [8].

Ідея синтезу релігійної віри і наукового світогляду заперечувала тезу про несумісність науки і релігії, вимагала від релігії очищення від архаїчних, наївноміфологічних уявлень, осучаснення, а

[7] *Певницкий В.* Об отношении к церкви нашего образованного общества: Чтение, предложенное в собрании Киевского религиозно-просветительного общества 13 января 1902 года // Труды Киевской духовной академии. — 1902. — Февраль. — С. 258.

[8] Там само.

від науки — обмеження її висновків сферою матеріального світу. Це слугувало підґрунтям тенденції формування такої релігійності, яка була б привабливою для інтелігентських кіл і не контрастувала б з їхнім світорозумінням. Взагалі ця ідея була орієнтована на зближення світоглядів, а в життєвій практиці — на компроміс поглядів і оцінок релігійних і світських верств населення, віруючих і невіруючих. Вона була покликана служити запобіжним засобом проти духовного розколу суспільства через відмінності у ставленні до релігії. Для збереження громадянського миру в суспільстві, в якому розширювалась світська сфера, поглиблювався розрив між соціальним і духовним, це могло зіграти стабілізуючу роль. Богослови, які орієнтувались на співіснування релігії і світської культури, вважали головним завданням просвіти "поступово виробить синтез наукового пізнання з релігійною вірою і при тому такий синтез, який мав би значення загальнолюдське, а не лише національне" [9].

На початку XX ст. для релігійних організацій України в складі Російської імперії, як і для всієї Російської імперії, актуальним було питання ставлення до ідеології і політики соціалізму. Його вирішення багато в чому залежало від того, на яких ідеях соціалізму акцентувалась увага. Усім релігійним організаціям, звичайно, не подобався матеріалізм і атеїзм. Але стосовно інших його ідей спільної думки не було. Промонархічні кола відкидали соціалізм за його виступи проти царського режиму та існуючих економічних відносин. У той же час реформаторську частину духовенства приваблювали соціалістичні лозунги рівності, братерства, свободи, справедливості, заклики до зміни існуючих суспільних порядків. Це особливо стосувалося тих релігійних діячів, які виступали від імені нефаворизованих релігійних організацій, зокрема пізньопротестантських, що трохи згодом розпочали навіть активну співпрацю з революційними організаціями. Загалом у богословському середовищі було чимало людей, які добре розуміли, що наслідком "насильницької затримки природної еволюції буває звичайно революція" [10].

Значна частина віруючих, однак, не могла збагнути суті соціалістичних ідей, а тому ставилась до них байдуже. Цьому сприяло і те, що соціалістичні організації в Україні в передреволюційний час пропагували свободу совісті та відокремлення церкви від держави і до числа своїх прихильників зараховували релігійні кола, що були в опозиції до державної церкви. Нарешті, серед віруючих православних домінувала традиційна християнська позиція, що формулювалася в тезах "будь-яка влада від Бога", "Богові — Боже, а кесареві — кесареве".

У передреволюційний час конфлікт, що пізніше розгорівся між церквою і радянською владою, ні для церкви, ні для соціалістичних організацій не був програмною метою. Суспільна драма, що розігралася в пореволюційний період навколо церкви, стала реальністю через причини політичного характеру та ідеологічні настанови і методи, притаманні тоталітаризмові.

Для релігійних організацій завжди було складним національне питання. Світові релігії, з одного боку, багатонаціональні, міжнаціональні, космополітичні, з другого — кожна з них утверджувалася в конкретному етнічному середовищі і тому завжди набувала національних рис в обрядах, святах, богослужінні, побудові храмів, організації

---

[9] Там само.
[10] Там само.

церковного життя. Що стосується православ'я, то воно завжди мало чітку прив'язку до етносу, а отже, було особливо чутливим до національного питання. Окрім цього, царський режим у Росії з його уніфікаторськими тенденціями не хотів визнавати ніяких національних особливостей у православній церкві і всіляко їх викорінював. Закономірно, що національно-визвольний рух, який піднімався в Російській імперії на початку XX ст., зачепив і релігійну сферу. Поряд з великодержавними, шовіністичними сентенціями, яких не бракувало, зазвучали й думки на користь утвердження національного в житті православної церкви. Вони знову ж таки часто виходили зі стін Київської духовної академії. "Відомо, — зазначалося у Звіті Академії за 1901/02 навчальний рік, — що наша православна церква ніколи не була ворожою началу національності, навпаки — з самого початку стала найважливішою опорою національного життя" [11]. Автори Звіту виступали за надання освіті національного характеру: "Нині цілком усвоєна і визнана думка, що загальна освіта повинна бути національною, і що головне її значення повинно полягати в розвитку національної самосвідомості" [12]. Національне не протиставлялося загальнолюдському, навпаки, стверджувалося, що "ті не праві, які нині хочуть запевнити суспільство в тому, що так званий ними націоналізм є нібито начало чуже і противне загальнолюдському характеру і значенню наукової освіти". Православній церкві відводилась роль виразника і захисника національної самобутності. "...Ми можемо розглядати наше православ'я, — писав П. Ліницький, — як найважливішу основу і запоруку нашої національної самобутності. Єдине лише воно може врятувати нас від знеособлення" [13].

Хоча під "національним" в тогочасних богословських творах досить часто розумілось "російське", проте зняття табу з "національної" тематики, визнання за нею права на існування стимулювало пробудження національно-церковного руху і, зокрема, спроби українізації церкви.

Ретроспективний аналіз загальної мозаїки ідей і концепцій, з якими виступали українські богослови і церковні діячі в передреволюційний період, дає підстави зробити висновок, що православна церква в Україні могла без особливих потрясінь вписатись у нові реалії і виконувати там свої традиційні суто релігійні функції. Однак цього не сталося. Серед причин, які призвели до драматичного, а часом і трагічного розвитку подій, слід виділити і такі. По-перше, національні шукання і відповідна практика православ'я не стали предметом уваги широких верств віруючих, а залишились надбанням вузького кола церковної еліти. По-друге, богослови і релігійні діячі, що розробляли ідеї і концепції діяльності церкви в умовах розпаду самодержавного ладу і переходу до нового соціально-політичного устрою, брали за зразок лише моделі західної церкви, західної соціал-демократії, західного суспільства ліберально-буржуазного типу.

У першій третині XX ст. принципово нові моменти в релігійне життя в Україні внесли національно-релігійні рухи, які ширилися в контексті національного піднесення передреволюційної і пореволюційної доби. У православ'ї вони привели до спроб утворення автокефалії,

[11] Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1901—1902 учебный год // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — Январь. — С. 132.

[12] Там само. — С. 131.

[13] *Линицкий П.* Значение философии для богословия // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — Январь. — С. 145.

в інших віросповіданнях сприяли етноконфесійній консолідації, пожвавленню інтересу до проблем етноконфесійної культури.

1.4.2. Український національно-релігійний рух і його вплив на українську культуру

На українських землях, що перебували у складі Російської імперії, національно-релігійний рух захопив усі віросповідання. По-особливому він проявився в православ'ї і був органічним продовженням тих суспільно-церковних настроїв, які ще у 1906 р. привели до утворення "передсоборного присутствія", покликаного готувати собор і реформувати церковне життя. Українське духовенство брало у цій роботі безпосередню участь, однак національні мотиви в його середовищі проявилися не зразу. Розмежування в середовищі духовенства, як і мирян, у дореволюційний час проходило не за глибиною національних почуттів, а за ідеологією — консервативною і прогресистською. Консерватори прагнули звільнення церкви від державної опіки, відновлення патріаршества та посилення церковно-ієрархічної влади. У свою чергу представники прогресивних кіл жадали відродження засад соборності, посилення ролі парафії та парафіяльного духовенства тощо. Після революційних подій 1917 р. в обох таборах починають міцніти національно-політичні настрої, що усвідомлювалися в ідеї унезалежнення православних в Україні.

Уже на єпархіальних з'їздах, що відбувалися в Україні восени і влітку 1917 р., прихильниками руху за унезалежнення була накреслена розгорнута програма українізації церкви: перехід на українську вимову і мову в богослужінні, переклад і видання українською мовою біблійних і богослужбових текстів, наповнення церковних обрядів і свят національними мотивами, розширення використання в церкві українських пісень і музики, повернення до соборноправності, виборності ієрархії та інших традицій православ'я, що свого часу побутували на українських землях. Поступово в національно-релігійному русі посилилась ідея і вимога автокефальності — незалежної, самостійної української церкви.

Як відомо, 998 р. князь Володимир проголосив християнство державною релігією в Русі. Руська церква мала статус митрополії Константинопольського патріархату з відносно широкою автономністю, яку деякі дослідники вважають навіть автокефалією, хоча канонічно Руська церква автокефальною не була, бо митрополита "поставляв" (присилав свого чи затверджував обраного тут) царгородський патріарх. До золотоординського нашестя Київ був центром християнського життя у всій Давньоруській державі. Після татаро-монгольської руїни кафедра київських митрополитів була перенесена до Володимира на Клязьмі (з 1299 р.), а згодом до Москви (з 1325 р.). Єдність Київської митрополії почала руйнуватись. У 1303 р. було створено Галицьку митрополію, яка проіснувала більше століття. Від 1345 р. Київська митрополія розпалася на дві: Московську і Литовську (Київську, Литовсько-Київську). 1448 року Московська митрополія фактично, а 1589 р. і формально стає автокефальною. У 1685—1686 рр. відбувається підпорядкування Київської митрополії юрисдикції Московського патріархату. Врешті-решт Київська митрополія втрачає значення окремої церковної області й перетворюється на звичайну єпархію у складі Російської православної церкви (РПЦ).

Однак тривале існування християнської релігії в українському етносі поро-

дило певні особливості в місцевій богослужбовій практиці та управлінській структурі церкви. І як не намагався Московський патріархат, Священний Синод уніфікувати церковну справу на всій території царської Росії, викорінити місцеві, зокрема й українські елементи, зробити повною мірою йому це не вдалося. Тому в процесі національно-церковного руху початку XX ст. в Україні почали оживати місцеві традиції, а ідея самостійної держави стала поєднуватися з ідеєю самостійності церкви. Після Лютневої і Жовтневої революцій 1917 р. автокефалізм оформився в активну течію в українському православ'ї, знайшов підтримку з боку рядового духовенства, православних віруючих, службовців і представників творчої інтелігенції. Проте єпископат виступив проти створення самостійної української церкви. На другій сесії Всеукраїнсько-православного собору 20 червня — 11 липня 1918 р. він обмежився рішенням про автономію Української православної церкви. Уряди Української Народної Республіки та Гетьманату на автокефалії церкви не наполягали. Лише Директорія 1 січня 1919 р. видала Декрет, яким проголошувала автокефалію православної церкви в Україні, Директорія також намагалася одержати у Вселенського патріарха визнання автокефалії православної церкви в Україні [14]. Але у Директорії було обмаль історичного часу на реалізацію свого Декрету. Крім того, із самого початку вона зайняла позицію втручання в життя церкви, залишала за собою право вирішального голосу в релігійних питаннях, чим фактично стримувала формування автокефалії.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) поставала шляхом створення первинних осередків — парафій. У березні 1919 р. склався перший український гурток для заснування автокефальної громади. З труднощами гурток здобув право на користування собором Святого Миколая на Печерську, збудованого гетьманом Мазепою [15]. "На свято літнього Миколи 9 травня 1919 р., — згадував митрополит Василь Липківський, — відбулась перша урочиста служба, першої Укр. парафії. Це був дійсно день народження Укр. автокефальної Пр. церкви" [16]. Апостол, Євангеліє і псалми читались українською мовою. Композитор Микола Леонтович склав на це свято свою літургію і сам диригував хором [17]. Друга автокефальна парафія утворилася в Андріївському соборі, третя — в Софійському соборі. До речі, в софійську общину першим записався художник Георгій Нарбут [18]. Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР), що очолювала автокефальний рух, особливу увагу приділяла перекладу українською мовою богослужбових текстів і вже 10 липня 1919 р. в Софійському соборі "відправлена була перша літургія цілком українською мовою" [19]. Після окупації Києва денікінцями частина українських церковних діячів і членів Кирило-Мефодіївського братства, тікаючи від переслідувань (денікінці забо-

[14] Детальніше про це див.: *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба Української Центральної Ради). — Київ, 1997; *Там само.* 1917—1920 рр. (доба Гетьмана Івана Скоропадського); *Андрусишин Б.* Церква в Українській Державі. 1917—1920 рр. (доба Директорії УНР). — Київ, 1997.

[15] *Липківський В. (митрополит).* Православна христова церква українського народу // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 23.

[16] *Його ж.* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — Торонто, 1959. — С. 26.

[17] *Його ж.* Православна христова церква українського народу. — С. 24.

[18] *Його ж.* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 28.

[19] *Його ж.* Православна христова церква українського народу. — С. 24.

ронили прибічникам автокефалії служіння і відібрали у них церкви), переїхали до Кам'янця-Подільського і там організували ще одну автокефальну парафію. Після відступу денікінців з Києва радянська влада повернула автокефалістам їхні собори, а також віддала їм у користування дві церкви: Петропавловську на Подолі та Іллінську біля залізничного вокзалу [20].

Так склалася початкова мережа громад УАПЦ. Автокефальний рух ширився на Київщині, Полтавщині, Поділлі, Одещині. Ініціатори автокефалії вирішили утворити "спілку парафій, цебто окрему укр. церкву". ВПЦР підготувала "Статут спілки", зареєструвала його в органах радянської влади. Тим самим УАПЦ здобула легальний статус для своєї діяльності [21]. Автокефальні общини створювались на зразок українських братств, вони обирали причетів, вживали у відправах українську мову і спів, свята й обряди насичували українськими традиціями, перекладені українською мовою церковні співи покладали на ноти [22].

Концепція побудови УАПЦ найповніше і найчіткіше викладена у "Відозві Об'єднаних Рад Українських Православних парафій" під назвою "Чого хочуть православні українці в своєму житті" [23]. Вісім пунктів "Відозви" відобразили основні погляди автокефалістів на устрій церкви, мову і характер богослужіння, ставлення до інших українських церков і Московського патріархату. У "Відозві", зокрема, зазначалося: "1. Православні українці хочуть хвалити Бога й дякувати йому в молитвах, як в божих храмах, так і повсякчасно в щоденному житті своєю рідною мовою й керуватися в церковно-релігійному житті стародавніми обрядами та звичаями української православної церкви".

Перехід на українську мову богослужіння тоді був пов'язаний із багатьма труднощами і складнощами: противився

Глава УАПЦ, митрополит Василій Липківський.

старий єпископат, не всі священики хотіли переучуватись, частина віруючих звикли до церковно-слов'янської вимови і не сприймали українську мову, було ще дуже мало перекладів українською мовою богослужбових текстів. Тому спеціальний пункт (3) "Відозви" був присвячений обґрунтуванню правомірності й доцільності використання рідної

[20] Там само. — С. 25.

[21] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 31.

[22] Від Всеукраїнської Православної Церковної Ради до українського православного громадянства. Лист перший // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 121.

[23] Матеріали з історії визволення УАПЦ: Чого хочуть православні українці в своєму житті / Відозва Об'єднаних Рад Українських Православних парафій // Церква і життя. — 1927. — Ч. 2/3. — С. 238, 239. У цитатах з "Відозви" збережено мову оригіналу.

мови в українській церкві: "Виконувати богослужбові відправи і взагалі звертатись із молитвою до Бога своєю рідною мовою, православні українці мають повне і цілковите право згідно з Христовим заповітом апостолам, бо вони навчали всі народи на рідній мові кожного. Роблячи одправи Божої служби своєю рідною мовою, православні українці цим самим зовсім не чинять зневаги слов'янській мові, а тільки визначають, що ця мова мало зрозуміла для більшості, як української, так і московської людності. Це давно вже визнали і вчені, і церковний уряд і давно вже кажуть про необхідність відправлення, або навіть і перекладу богослужбових книжок мовою, яка була б зрозуміла людям. Але ж те, про що вестимуться у них балачки ще може сотню років, православні українці в себе переводять в життя тепер, стоячи на основі всесвітньої православної церкви, що ніякого народу не обмежувала в праві користуватися якоюсь богослужбовою мовою". Виходячи з цих тверджень, "Відозва" оголосила вимогу Всеукраїнського православного собору 1918 р. про те, щоб богослужіння велося лише церковно-слов'янською мовою, антиканонічною.

Заява про необхідність виходу УАПЦ з-під юрисдикції Московського патріархату викликала з боку прибічників РПЦ масу звинувачень, зокрема, у відпаданні у "схизму", католицизм, протестантизм, унію. Оскільки, на думку автокефалістів, зближення церковного і національного життя близьке духові православ'я і оскільки серед прихильників УАПЦ зовсім не йшлося про перехід у якусь іншу конфесію, вони поспішили запевнити в цьому і критиків з числа старого духівництва, і занепокоєну різними залякуваннями паству. У "Відозві" вказувалося, що "4. Православні українці не бажають й ніколи не підуть, а ні в католицтво, а ні в протестантство, а ні унію, як про це розповсюджують чутки лихі люди, але стоючи непохитно на підставах православної віри, молитимуться з цілою всесвітньою церквою за духовне об'єднання всіх тих, що вірують".

Створення окремої церкви вимагало вирішення питань, пов'язаних з її матеріальним забезпеченням. Особливо це стосувалося церковних приміщень. Раніше всі православні церковні споруди були у власності Російської церкви. За радянської влади майно всіх релігійних організацій було оголошене власністю держави. Дозволи на користування храмами давали державні установи. Суперечки за приміщення були гострими, звичайним явищем стало й самозахоплення церковних споруд групами віруючих. Прибічників автокефалії звинувачували в тому, що вони хочуть забрати собі всі храми. Керівники національно-церковного руху намагалися заспокоїти всіх зацікавлених і пропонували свій підхід до цього питання. Пункт 5 "Відозви" гласив: "Небажаючи ні в кого забирати церков, православні українці хочуть лише такого розподілу націоналізованих державою храмів м. Києва межи православним українським і неукраїнським населенням, який дав би змогу цим народам як найкраще задовольняти свої релігійні потреби".

Формування української церкви викликало помітні суспільні зміни, породжувало настороженість у міжконфесійних і міжнаціональних відносинах. Постало питання — чи не претендує нова церква на диктат у релігійній сфері? У зв'язку з цим у "Відозві" зазначалося: "6. В своїх церковних справах українці не прагнуть до панування над тими народами, які між ними оселились, але не бажають також у цьому відношенні бути в залежності від інших. Тому православні українці нікого й нічим не примушуватимуть до свого обряду, до свого церковного устрою — хай кожний на-

род, який живе на Україні, хвалить Бога, як сам бажає, також нікого, хто сам захоче до них приєднатися, українці не відсуватимуть від себе".

Становлення УАПЦ дуже ускладнювалось постійним протистоянням з боку єпископату РПЦ в Україні. Хоча деякі єпископи співчували ідеї автокефалії, надавали її прибічникам тимчасову підтримку, але загалом єпископи відмовлялися висвячувати священиків для автокефальних громад, не давали благословення на українізацію богослужбової практики, забороняли священикам-автокефалістам виконувати свої функції. Жоден з тогочасних єпископів, а серед них були й прихильники українізації церкви, остаточно не підтримав становлення автокефалії в Україні. Ініціатори автокефалії розуміли, як важко буде будувати самостійну церкву без єпископів, оскільки, згідно з багатовіковою православною традицією, вважається, що без єпископа церкви немає. Тому вони зайняли в цьому питанні гнучку позицію. У пункті 7 "Відозви" сказано: "Українці не прагнуть до відокремлення від сучасних українських православних єпископів, і не відійдуть від них, хоч би вони їх і гнали від себе, але ж разом з тим, українці щиро бажають мати від своїх єпископів, згідно з стародавнім устроєм української православної церкви, архіпастирське керівництво, допомогу й єднання з народом в його церковній роботі, а не тільки накази й розпорядження духовних урядовців". Наголос на баженні бачити єпископів у ролі пастирів, а не лише адміністраторів, вніс додатковий негатив у конфлікт з єпископатом, який вбачав у цьому підрив свого традиційного статусу в церкві.

Нарешті, остання теза "Відозви" визначала ставлення УАПЦ до інших православних церков, характер взаємовідносин з ними: "Православні українці не хотять ніякого розподілу з грецькою, московською, сербською, румунською й іншими православними церквами, а хочуть назавше залишитись в братерському єднанні в вірі й згоді зо всіма ними, як в молитві і в житті, так і в боротьбі з ворогами православ'я. Разом з тим православні українці прагнуть до автокефалії і т. б. до повної непідлеглості української православної церкви ніякій іншій православній церкві".

Зміст "Відозви" дає підстави зробити висновок, що, подібно до моделей богословів Київської духовної академії передреволюційного періоду, її тези були орієнтовані на "вписання" УАПЦ в ліберально-демократичне суспільство з тим, щоб УАПЦ сприймалася ним без особливих конфліктів поряд з іншими релігійними організаціями християнських і нехристиянських віросповідань.

Однак лідерів руху за автокефалію в Україні чекали серйозні церковні й політичні випробування. Тут слід зазначити, що жодна автокефальна православна церква у світі не поставала легко. У світовому православ'ї не існує усталеної моделі надання автокефалії тим церквам, що домагаються самостійності. Єпископи РПЦ то обіцянками, то погрозами намагались стримати український національно-церковний рух. Від травня 1920 р. Київська єпархіальна рада надіслала провідним діячам автокефального руху протоієреям Василю Липківському і Нестору Шараївському листи, в яких було сказано, що їм "заборонено священнослужіння та здійснення богослужіння, всупереч розпорядженню керуючого єпархією, у Великому Києво-Софійському Соборі, віднятого українцями, при сприянні Радянської влади, у православної приходської общини" [24].

[24] Указ из Киевского Епархиального Совета протоиерею Нестору Шараевскому // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 128.

Створилась чергова критична ситуація. ВПЦР 5 травня 1920 р. ретельно обговорила питання свого ставлення до цієї заборони і вирішила "ставши на шлях непідлеглості єпископатові, вважати свою українську Церкву віднині автокефальною" і "покласти на обов'язки Ради керування всіма справами української Церкви" [25]. (До речі, до складу Комісії, яка остаточно редагувала резолюцію ВПЦР, входив композитор К. Стеценко.) [26] Це був перший документ українських православних кіл про розрив з патріаршою (за тогочасною термінологією — "старою", "слов'янською", "тихонівською", "московською") церквою. До цього часу на все нове українські священики просили благословення у керуючих єпископів.

Рішення ВПЦР оформляло черговий важливий етап становлення УАПЦ.

Його доцільно процитувати повністю.

"1) Визнати розпорядження представника московської духовної влади — Київського єпископату в особі Назарія єпископа Черкаського про заборону священнодійства українським причетам, актом антиморальним і антиканонічним і через це нікчемним, якому не повинні коритися зборонені члени причетів;

2) Вважати, що від нині Українська православна церква, яка складається з українських парафій, немає єпископів і тому Всеукраїнська Православна Рада визнає необхідним тимчасово до обрання єпископату і утворення Всеукраїнським Церковним Собором належних органів керівництва, взяти на себе головне порядкування справами української православної церкви, як по містах, так і по селах України.

Тому ніяких розпоряджень єпископату, представника Московської духовної влади, українські парафії і причети не повинні виконувати, і ні в які стосунки з ними не входити, звертаючись по своїх справах виключно до Всеукраїнської Православної Церковної Ради;

3) Вважати Українську православну церкву звільненою від московської зверхності — автокефальною (незалежною) і соборноправною;

4) Вжити належних і негайних заходів до підготування і законного переведення українською православною людністю виборів українських єпископів;

5) Закликати українську православну людність поставитись з належною свідомістю до всього, що подіялось, і підтримувати Всеукраїнську Православну Церковну Раду як в її боротьбі з ворогами церкви, так і в великій роботі по відбудуванню всього церковного устрою, а також піклуватись про свої Божі храми і за виконанням релігійних треб звертатись лише до причетів українських парафій;

6) Запропонувати парафіяльним Радам всіх українських парафій, як по містах, так і по селах, вжити належних заходів, аби цього листа Всеукраїнської Православної Церковної Ради було негайно після його одержання оголошено у св. храмах і на парафіяльних зборах" [27].

Усе це означало, що ВПЦР пішла на утворення автокефальної церкви де факто. Це рішення ВПЦР було після декрету Директорії від 1 січня 1919 р. другою основоположною подією у формуванні УАПЦ. Третьою і завершальною — став собор.

Перший Всеукраїнський православний собор УАПЦ відбувся 14—30 жов-

---

[25] Протокол засідання Всеукраїнської Православної Церковної Ради // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 131.

[26] Там само.

[27] Від Всеукраїнської Православної Церковної Ради до українського православного громадянства. Лист перший // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 134, 135.

Софія Київська (сучасний вигляд).

тня 1921 р. у Софійському соборі в Києві. Він ухвалив, "що українська православна церква є автокефальною, тому ніякому урядові інших православних церков не підлегла і сама порядкує своїм церковним життям за провідництвом Св. Духа, а в своєму внутрішньому урядуванні Українська православна церква стає всенародньо-соборноправною; віруючий нарід український стає вільним керівником в своїй церкві: сам обирає на служіння церкви всіх працівників, сам господарює в церкві і самособорним голосом вирішує всі свої церковні справи" [28]. На соборі були представлені делегати з усіх губерній України і навіть з Кубані. Серед делегатів був, між іншим, академік Агатангел Кримський [29].

Найскладнішим на соборі було питання про утворення ієрархії УАПЦ — висвячення єпископів. Єпископат відіграє в архітектоніці церкви особливу роль, забезпечуючи не лише її організаційний розвиток і дії, а й завдяки апостольському спадкоємству уособлює собою тяглість церковної історії. Єпископат — невід'ємна складова церковного організму для церков з так званою ієрархічною структурою. Тому, щоб завершити побудову УАПЦ, потрібно було створити її власний єпископат. Однак жоден з тогочасних православних єпископів до УАПЦ не увійшов і не захотів висвятити для неї нових єпископів (згідно з православною традицією нового єпископа висвячують, як правило, три і більше, як виняток — два діючих єпископи). Автокефалісти намагалися здобути висвяту в Грузинській православній церкві, але представникам УАПЦ добратися на Кавказ не вдалося. Тоді собор "вирішив відновити єпископат в українській церкві першохристиянським соборно-церковним апостольським ладом" [30].

З основною доповіддю на цю тему виступив головний ідеолог УАПЦ, "всеукраїнський благовісник", колишній голова Ради Народних Міністрів при Директорії УНР Володимир Чеховський. Щоб обґрунтувати можливість висвятити єпископа без участі діючих єпископів, він апелював до історичних фактів. Так, в апостольські часи не існувало єпископської висвяти. Апостола Павла на апостольство висвятили пророки, які не були єпископами. Апостол Тимофій був висвячений пресвітерами. В Олександрійській і Римській церквах єпископів теж тривалий час висвячували пресвітери. Тому й собор УАПЦ, на думку В. Чеховського, має всі підстави висвятити собі першого єпископа-митрополита покладанням на обраного рук не єпископів, а священиків [31]. Після дискусії собор схилився до цієї думки. І в суботу 22 жовтня відбулось наречення, а в неділю 23 жовтня 1921 р. — висвята протоієрея Василя Липківського на першого єпископа-митрополита УАПЦ. Службу у Святій Софії правили 30 священиків і 12 дияконів. "А коли прийшов час покладання рук, усі в соборі стали класти руки на плечі один одному. Так аж до солеї, ті, що стояли на солеї, члени собору миряни клали руки на плечі дияконів, ті на священиків, а священики вже на ставленика" [32]. Потім митрополит В. Липківський спільно зі священиками висвятив на єпископа протоієрея Нестора Шараївського, якого було обрано на архієпископа Київщини і за-

[28] Від Всеукраїнського Православного Церковного Собору // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 124.

[29] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 46.

[30] Від Всеукраїнського Православного Церковного Собору // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 124.

[31] *Його ж.* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 54.

[32] Там само. — С. 55, 56.

ступником митрополита. Далі в сан єпископів були зведені: волинський священик Іоанн Теодорович; керівник полтавської залізниці, юрист і священик Олександр Ярещенко; священик із Золотоноші Юрій Міхновський; протоієрей Степан Орлик, волинянин, який перед тим працював священиком у Грузії, а у травні 1921 р. прибув до Києва і приєднався до автокефального руху (до речі, саме він разом зі священиком Павлом Погорілком намагалися одержати єпископське висвячення у Грузинського католикоса). Висвячення собором єпископату УАПЦ означало, що УАПЦ здобула всі ознаки самостійної церкви і відтепер її діяльність не має суперечностей із церковними канонами.

Перший собор УАПЦ визначив особливості внутрішнього устрою церкви (прийняв "Київські канони"). Ці канони відзначались радикальним реформуванням традиційних канонів. Було вирішено: "1. Що єпископсько-самодержавний устрій Церкви, що утворився під впливом обставин історичних і державно-монархічного ладу тих часів, яким пройняті старі канони, надалі не може залишатись і повинен бути змінений устроєм церковно-соборноправним і відповідно духові Православної Христової віри; 2. Що собори з одних єпископів, як це було досі й є, не відповідають істинному духові православної христової віри, не дають змоги церкві жити повним життям, і їх необхідно на далі замінити собором з представників з усієї православної української людності"[33]. Управління оголошувалось всенародно-соборноправним, "всіма церковними справами порядкує сама церква" через всеукраїнські, повітові, волосні і парафіяльні собори. Виконавчими органами ставали церковні ради, знову ж таки всеукраїнські, повітові, волосні, парафіяльні[34].

"Київські канони" відміняли обов'язкову безшлюбність для єпископів. Не надавали ніякої переваги ченцям у набутті єпископського сану. У справі одруження і розриву шлюбів священнослужителі підлягали дії загальних законів. Богослужбову одежу вони повинні були одягати лише під час відправ, а у позаслужбовий час могли носити цивільний одяг. Волосся носити за бажанням[35]. Планувалася також реформа монастирів "у напрямку первісних чернечих релігійно-трудових громад", оскільки, за оцінкою собору, "монастирі і по освіті, і по трудовому життю ченців далеко ухилилися від свого ідеалу"[36].

Собор різко виступив проти "змішування церковного життя з державним", вважаючи це "переступом волі Христа і його заповітів"[37]. Собор загрожував виключенням з церкви, "коли не покаються", кожного, "хто вносить в устрій і життя церкви частки (елементи) примусу, поневолення класового, державного, національного панування", "хто вживає церковне життя для поневолення соціального, національного, політичного або ж особистого"[38]. У цих рішеннях собору відобразилися і побажання порвати з цезаро-папістськими традиціями російської церкви і загальна пореволюційна ідеологічна ситуація.

Проведення Всеукраїнського собору, висвячення власного єпископату, прийняття "Київських канонів" засвідчили, що УАПЦ діє як самостійна церква. Митрополит В. Липківський пізніше писав, що собор 14—30 жовтня 1921 р. був для УАПЦ "днем її урочистого окре-

---

[33] Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14—30 жовтня 1921 р. (далі — "Діяння... 1921 р."). — Київ, 1921. — С. 4.

[34] Там само. — С. 9—23.

[35] Там само. — С. 19.

[36] Там само. — С. 13.

[37] Там само. — С. 10.

[38] Там само. — С. 10, 11.

щення", як 9 травня 1919 р., коли відбулася перша урочиста служба першої української парафії, "днем її народження" [39]. Після цього собору УАПЦ широко розгорнула свою діяльність. Уже через три роки вона мала 30 єпископів і понад 1200 парафій [40]. Появились українські автокефальні православні громади в США, Канаді, Франції, Чехії, Німеччині, Боснії, Швейцарії, Польщі, а також групи прихильників серед українського населення на Кубані, Далекому Сході, у Середній Азії [41].

Однак і до Першого собору УАПЦ, і особливо після нього автокефальний рух сильно гальмувався протиборством з "тихонівською" і "обновленською" церквами. Хоча керівники УАПЦ вважали, що рішення собору "не є порушення церковних канонів", а являє собою "тільки органічний розвиток їх" [42], проте єпископат "патріаршої" церкви, значна частина священнослужителів не сприйняли "Київських канонів" і на автокефалістів посипались звинувачення у "відступництві", "єресі", антиправославних діях. Противники УАПЦ ширили чутки, що "українська церква йде до папізму; або що вона йде до лютеранства" [43]. Собор і "соборна висвята єпископів" були оголошені неканонічними, а дії в такий спосіб "висвячених" — безблагодатними. Через це частина священнослужителів, які співчували УАПЦ, утримувались від приєднання до неї, а віруючих з часом брав сумнів — іти чи не йти до автокефального священика, якщо здійснювані ним обряди не мають благодатної сили. Керівникам УАПЦ довелось, особливо в наступні роки після Першого собору, основні зусилля витратити не стільки на організацію церкви, скільки на виправдання її канонів.

Другою серйозною перепоною поширенню автокефалії стало послідовне дотримання принципу соборноправності. У структурі управління основна роль відводилась не церковній ієрархії, а церковним радам. Сама УАПЦ мислилася не стільки як організація, керована ієрархією і підтримувана церковною дисципліною, скільки як добровільне об'єднання громад у вигляді "Всеукраїнської спілки православних парафій" [44]. Виконавча влада була віддана церковним радам. За єпископатом залишилось "духовне просвітництво церквою". Навіть глава УАПЦ митрополит Київський і всієї України брав участь у ВПЦР лише як її "почесний голова і перший порадник" [45]. Подібно до цього єпископи у Повітових церковних радах були як їхні "перші порадники і почесні голови" [46]. Творці канонів УАПЦ розраховували на ідеальний варіант демократичного церковного управління, коли церковні сановники займаються релігійно-духовними справами, а організаційне керівництво здійснюють виборні органи. Але це було неможливо реалізувати в умовах нестабільності як у суспільстві в цілому, так і в його релігійній сфері. Соборноправність, особливо на рівні общин, нерідко перетворювалась на безплідні дискусії, відсутність послідовності, непримиримі суперечки, елементарну недисциплінованість. "Ухил від правдивого розуміння соборноправності, — писав

---

[39] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 62.

[40] Історична записка про минуле життя Української Церкви й відродження її автокефалії // Церква і життя. — 1927. — Ч. 2/3. — С. 145.

[41] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 83—107.

[42] Діяння...1921 р. — С. 4.

[43] Там само. — С. 39.

[44] Там само. — С. 15.

[45] Там само. — С. 25.

[46] Там само. — С. 31.

Київський архієпископ Костянтин Малюшкевич, — є характерним для всього часу життя УАПЦ. Цей ухил вніс певне тертя в найвищий керуючий церковний орган — ВПЦР, спостерігаються часті розходження по окремих питаннях і суперечки у вищому керуючому органі між окремими членами, зокрема між вищим духовним керівником та головою ВПЦР. Це тертя схарактеризоване самим колишнім головою ВПЦР, як боротьба єпархоначалія з радоправством" [47]. Тертя, звичайно, породжували угруповання, розлади, прояви анархізму. Великі Микільські збори ВПЦР змушені були визнати "неприпустимим перетворення соборноправності в сваволю", порушення "організаційної єдності Церкви, нехристиянськими настроями церковних угруповань" і вимагали впливу керівних органів церкви на порушників [48].

Негаразди в УАПЦ спричинялися як внутрішніми суперечностями, так й інспірувалися зовнішніми силами — "патріаршою" та "обновленською" церквами, органами влади. Автокефальна пастава роздрібнювалась. "Погляньте ви самі на нашу церкву, на наші округи, райони, парафії, — говорив на ВПЦР митрополит Миколай, — і ви побачите, як серед нас мало Христового духу, Христових настроїв, як панує скрізь недовір'я, ворожнеча і боротьба. Погляньте ви хоча б на церкву конотопську, волинську та дніпропетровську і скажіть, чи може вже де густіше сплітатись в один нервовий клубок життя церкви, як тут. Я думаю, що ні. Та чи можна сказати, що вся боротьба, що ведеться в Церкві, ведеться виключно з суто церковних мотивів. Безумовно ні. Люди борються як і звичайно, найбільш із причин і міркувань егоїстичного характеру, найменш з причин церковних. Погляньте ви хоча б на дніпропетровську округу і прийдете в жах від тої шаленої боротьби церковних угруповань, які там всі, під прапором церкви, безперервно воюють одне з одним. І в бажанні перемоги зривають одне одного найтяжчим обвинуваченням і наклепами. Пивоварівці, ромоданівці, морозівці, орликівці та інші по Дніпропетровщині існують, як легальні в нашій церкві угруповання і вас не повинно ніскільки дивувати, коли при зустрічі почесного гостя ви почуєте, що хліб-сіль підносяться від пивоварівців або ромоданівців, або яких інших. І не подумайте, що це є демонстрація з боку тих осіб, що підносять нам хліб. Ні, хліб-сіль підноситься цілком щиро, спокійно і навіть з гіркими та прегіркими слізьми" [49]. Це яскраве свідчення того, що і в верхах, і в низах УАПЦ розуміли згубність внутрішньої боротьби, але не могли її подолати.

Дуже вже різноманітним був склад автокефального руху і за соціальною належністю, і за рівнем релігійності, і за освітою. "А коли взяти до уваги, — писав митрополит В. Липківський, — що УАПЦ засновувалась в часи найбільшої народної завірюхи, що завжди підіймає найлегші пилинки, крутить ними, кидає межі очі, то цілком природно, що й до УАПЦ під час цієї завірюхи залетіло немало легкого, просто авантюрницького пороху, що радий скрізь пристати, дещо цікаве для себе набачить... Боже слово запало в таких неглибоко, і як припекло сонце, пішли паростки, то... з них виріс бур'ян" [50]. Автокефальний рух значною

---

[47] *Малюшкевич К. (архієпископ).* Огляд праці Великих Микольських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради 1928 р. // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 83.

[48] Там само. — С. 86.

[49] *Миколай (митрополит).* Духовне керівництво УАПЦ (сучасний стан церкви): Доповідь Найпочеснішого митрополита Миколая на Микільських Зборах 1928 року, травня 29 дня // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 94.

[50] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 136.

мірою був стихійним. До УАПЦ пішли ті, хто був захоплений "національним державним відродженням", "багато пішло на служіння УАПЦ просто за куском хліба, як потім і самі признались", "декого привабила до УАПЦ і воля від канонічних традицій" [51]. "Одно слово, — робить висновок В. Липківський, — і звичайна людська вдача, і надзвичайний час початку життя УАПЦ відбились на ній багатьма хибами, завдали їй багато ран, це треба визнати" [52].

Різко критикував В. Липківський і керівництво ВПЦР, і єпископат УАПЦ, вважаючи, що як риба псується з голови, "так сталося і в УАПЦ" [53]. Малодушність єпископів, на його думку, «їх мала церковність, їх шкурництво, їх прислужництво "князям світу цього", запобігання перед ними — от що головним чином зробило єпископат УАПЦ не світом і сіллю, а тією болячкою на тілі УАПЦ, що утворила їй смертельну небезпеку» [54]. На історичній відстані видно, що така характеристика керівництва УАПЦ є надто емоційною. Єпископи УАПЦ не були настільки однотипними. Але цитовані слова В. Липківського свідчать, що в керівництві УАПЦ, зокрема між митрополитом Київщини і всієї України та ВПЦР, не було належної згоди. Спроба побудувати церкву за "новими канонами", утворити нові управлінські структури, призвела до того, що УАПЦ дуже затрималась на етапі становлення, не встигла швидко організаційно зміцніти і тому їй важко було вистояти, коли на неї посипались репресії тоталітарного режиму.

Радянська влада, як відомо, на різних етапах змінювала своє ставлення і до національно-церковного руху, і до релігії, і до церкви. У перші пореволюційні роки основного свого релігійного противника вона вбачала в "патріаршій" церкві й на противагу їй підтримувала національно-церковні, "обновленські" і протестантські течії, стимулюючи одночасно суперечності між всіма цими течіями. У середині 20-х рр. ставка була зроблена на "обновленців". Однак невдовзі, коли РПЦ фактично перестала бути політичною силою, що протистоїть більшовицькому режимові, влада взяла курс на терпиме ставлення до традиційної православної церкви як до такої, що за своєю сутністю відповідала уніфікаторській політиці союзної влади. До "обновленців" ставлення влади стало байдужим, а до національно-церковних течій — негативним. У 30-х рр. ставлення до всіх релігійних напрямів стало вкрай нетерпимим.

З осені 1925 р. почались арешти та висилки єпископів УАПЦ і членів Президії ВПЦР. На Другому Всеукраїнському церковному соборі у жовтні 1927 р. під тиском органів державної влади В. Липківського було усунуто з посади митрополита Київського та всієї України. Замість нього обрано Миколая Борецького, який перед цим працював єпископом на Кіровоградщині [55], його заступниками обрали архієпископа Київської церковної округи Костянтина Малюшкевича та архієпископа Лубенсько-Миргородської округи Йосипа Оксіюка [56].

Після Другого собору УАПЦ йде спад активності національно-церковного руху. Прихід нової пастви до автокефальної церкви уповільнився. Тиск з боку органів влади ще більш посилився.

[51] Там само.

[52] Там само. — С. 137.

[53] Там само.

[54] Там само. — С. 146.

[55] Curriculum Vitae Найпочеснішого Архієпископа Миколая, Митрополита Київського та всієї України // Церква і життя. — 1927. — Ч. 5. — С. 377.

[56] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 211.

28—29 січня 1930 р. були зібрані єпископи УАПЦ і близько 40 священиків. Це зібрання було оголошено "Надзвичайним церковним собором" і на ньому прийнято рішення про "саморозпуск" автокефальної церкви. Митрополит і всі єпископи залишились лише "служителями культу" при зареєстрованих громадах. "Самоліквідувались" Всеукраїнська і всі інші церковні ради. Це була, як писав В. Липківський, "Всеукраїнська церковна ліквідація" [57]. Правда, мабуть через незадоволення віруючого населення та негативну реакцію за кордоном 9—12 грудня того ж 1930 р. у Києві зібрався ще один "надзвичайний собор", який прийняв рішення відновити щойно ліквідовану церкву як Українську православну церкву. Слова "автокефальна" в її назві вже не було. Митрополитом став харківський архієпископ і відповідальний редактор журналу (друкованого органу колишньої УАПЦ) "Церква і життя" Іван Павловський [58]. Кафедру митрополита і канцелярію ВПЦР перенесено в Харків. І. Павловський одержав титул "Митрополита Харківського і всієї України". Після переведення столиці України з Харкова до Києва у 1934 р. митрополит Павловський переїхав до Києва. Софійського собору йому не дали, і його кафедра перебувала в церкві Миколи Притиска на Подолі. Але вже через рік Павловський став жити в Черкасах як світська особа [59]. До кінця 30-х рр. усі єпископи УАПЦ (УПЦ) були репресовані, а автокефальні громади "зняті з реєстрації". Зазнали репресій і тиску від тоталітарного режиму також "тихонівська" і "обновленська" церкви й релігійні організації всіх інших віросповідань. Сталінська влада будь-яку релігію вважала своїм непримиренним опонентом. Тому до початку Другої світової війни інституалізована релігійність у СРСР, у тому числі й в Україні, була

Учасники атеїстичної кампанії по скриттю святих мощей. 1919.

зруйнована. Релігійність населення виявлялася в основному в обрядово-побутовій сфері, у специфічних формах індивідуальної і групової свідомості, у звичаях і традиціях.

Історія УАПЦ довоєнного періоду (так званої першої генерації) досить повно висвітлена в літературі [60]. Однак вплив УАПЦ на культурні процеси в православному середовищі і поза ним розкрито ще недостатньо. У зв'язку з

---

[57] Там само. — С. 215.

[58] Там само. — С. 220.

[59] Історія християнської церкви на Україні / Релігієзнавчий довідниковий нарис. — Київ, 1992. — С. 69.

[60] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 4. (XX ст.). Частина перша. — Нью-Йорк; Київ, 1990; Частина друга. — Нью-Йорк, 1975; Історія християнської церкви на Україні / Релігієзнавчий довідниковий нарис. — Київ, 1992; *Зінченко А.Л.* Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. —

цим слід зазначити, що "Канони 1921 р." містили, окрім церковної програми, також програму культурно-просвітницької діяльності. Це було пов'язано, вірогідно, з тим, що в складі національно-церковного руху було багато інтелігенції і що очолювали цей рух люди з високим духовно-освітнім рівнем. "Канони" установлювали, що в УАПЦ "вживається жива українська мова народу", зобов'язували ВПЦР проводити "роботу з перекладу богослужбових книжок, щоб дати змогу українській православній людності завжди і при всяких випадках користуватися в церкві рідною мовою" [61]. Усі виконавці "Божих служб в храмах українських парафій, — гласив канон X, — повинні дбати про те, щоб виконувати їх якнайкраще, щоб читання й співи були виразні і зрозуміле було кожне слово молитви" [62]. Парафіяльні, волосні й повітові церковні об'єднання, згідно з "Канонами", повинні були піклуватись про культуру богослужіння, влаштовувати лекції й реферати, розмови на релігійні теми, духовні концерти, засновувати катехізаторські школи, курси з теорії і практики церковних відправ і виконання треб живою українською мовою, організовувати постачання богослужбових книг і книг релігійного змісту [63]. На ВПЦР, крім всього цього, покладались ще й завдання організовувати для віруючих "подорожі до видатних святих і церковно-історичних місць" [64]. При Президії ВПЦР після Першого собору існували три, по суті, просвітницькі відділи: благовісницький, інформаційний, перекладу [65]. "Тому, що УАПЦ головним своїм завданням взяла на себе церковне благовістя, поширення церковно-національної свідомості в укр. народі, благовісництво мало в УАПЦ дуже велике значення і митрополит, і єпископи були головним чином благовісниками" [66]. Очолював благовісницький відділ Володимир Чеховський. При Софійській парафії він заснував "Братство робітників слова", де вивчалось "Святе Письмо", діяли богословські курси для підготовки священиків. Там викладались богослужбова українська мова, співи, читання, церковний устав, пастирська практика, а також церковна історія, етика, віронавчання. Викладачами були всі члени ВПЦР, а також професор В. Данилевич, Л. Білозір, М. Старицька, Л. Старицька-Черняхівська та ін. [67]

УАПЦ велику увагу приділяла мистецтву проповіді, збагаченню її форм. «Нові форми відправ церковних, — писав В. Чеховський, — т. з. проповідницькі відправи з особливими змістом і текстом, як напр., відправа "Визволення",

Київ, 1993; *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940; *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930; *Його ж.* Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української церкви / Із вступом і замітками протопресв. С.В. Савчука; Накладом фундації Івана Грищука. — Вінніпег, Канада, 1961; *Лотоцький О.* Автокефалія. Т. 1. Засади автокефалії. — Варшава, 1935; *Т.П.* Нарис історії автокефальних церков. — Варшава, 1938; *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20—30-х років. — Київ, 1994; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. — Мюнхен, 1964; *Явдась М.* (протоієрей). Українська Автокефальна Православна Церква. Документи до історії Української Автокефальної Православної Церкви. — Мюнхен; Інгольштадт, 1965 та ін.

[61] Діяння... 1921 р. — С. 12.

[62] Там само. — С. 14.

[63] Там само. — С. 20—23.

[64] Там само. — С. 26.

[65] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 110.

[66] Там само. — С. 111.

[67] Там само. — С. 111, 112.

"Слово Хресне", святкові повечір'я — концерти, повечір'я — колядкове й інші, розвиваються невпинно в творчості Української Церкви. Покладено початок в Церкві й для мистецтва обряду, оздоби... Майже кожного великого свята по-мистецькому ілюструється в багатьох храмах та чи інша святкова подія євангельська» [68].

Для розгортання культурно-просвітницької роботи в УАПЦ при ВПЦР наприкінці 1927 — на початку 1928 р. було організовано освітній відділ. Керував ним знову ж таки В. Чеховський. Відділ розробив "Положення про освітню організацію Української Автокефальної Православної Церкви". Це "Положення" в принципі схвалили Малі Збори ВПЦР у березні 1928 р. Відділ склав: навчальний план Вищої Богословської школи, програми 19 богословських наук, 8 предметів диригентського класу. "Освітній відділ давав вказівки й інструктування багатьом представникам органів у справі церковно-освітній, позашкільній праці: 1) в рекомендації книг богословських до читання; 2) в організації живих богослужбових бесід з віруючими; 3) в підготовці учнів; 4) в самостійній праці й інших справах" [69].

Інформаційний відділ ВПЦР мав на меті надавати інформацію про життя УАПЦ всім єпархіям церкви, по можливості й парафіям, тримати їх у курсі державного життя, поширювати обіжники, ухвали ВПЦР і т. ін. [70] Він також готував і розсилав звернення, привітання, матеріали про місцеве життя автокефальних громад. На перших порах, поки не було журналу "Церква і життя", секретар відділу Іван Тарасенко випускав "стінну газету". Вона вивішувалась у притворі Софійського собору. Копії стінгазетних інформацій розсилались до повітових рад, а звідти потрапляли й у парафіяльні церкви [71].

Широкі задуми церковно-освітньої, інформаційної і теоретичної роботи пов'язувалися з виданням органу УАПЦ журналу "Церква і життя", який виходив у 1927—1928 рр. Митрополит В. Липківський у передовій статті до першого номера писав, що журнал засновується УАПЦ "для належних інформацій всіх вірних про сучасний стан її життя, про минулу її долю, для вільного обміну думками в справах церковних, для одвертого з'ясування і її досягнень та її хиб, для належної освіти, взагалі для повноти й гідності її життя" [72]. В оголошенні від редколегії повідомлялось, що в журналі будуть вестись розділи: "1) Філософія й етика християнства, 2) Історія релігій, 3) Церковна історія, 4) Студії над Св. Письмом, 5) Релігія й наука, 6) Релігія та економічне й соціальне життя, 7) Церковне мистецтво й археологія, 8) Релігія й красне письменство, 9) Бібліографія й критика, 10) Богословські наукові й церковно-історичні матеріали, 11) Церковна апологетика й полеміка, 12) Пастирська практика, 13) Богослужбовий культ, 14) Релігійне навчання й благовістя, 15) Сучасне релігійне життя в УАПЦ і за її межами, вірші, оповідання релігійного змісту і т. п." [73] Редколегія хотіла мати журнал не лише церковного, а й культурно-просвітницького

[68] *Чеховський В.* Досягнення Української Православної Церкви // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 9.

[69] *Малюшкевич К. (архієпископ).* Огляд праці Малих Зборів ВПЦР, що відбулись 6—8 березня 1928 року // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1 (6). — С. 44.

[70] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 112.

[71] Там само. — С. 112, 113.

[72] *Липківський В. (митрополит).* Церква й життя // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 6.

[73] Оголошення від редакційної комісії // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 136.

змісту. Відповідальним редактором журналу протягом усього часу його існування був архієпископ Харківський Іван Павловський. Журнал, однак, не зміг реалізувати задекларовану програму. Вийшло лише сім номерів, основна увага в них була приділена обґрунтуванню і виправданню реформаторських дій Першого собору УАПЦ, "Канонів 1921 р." та інформації про тогочасне церковне життя. Але ідея широкого включення церкви в духовне й соціальне життя суспільства знаходила багато прихильників, особливо серед віруючої інтелігенції.

Про те, що керівники УАПЦ підходили до організації своєї церкви не з вузькоконфесійних позицій, а планували перетворити її в духовно-освітню силу, свідчить і проект програми Другого Всеукраїнського собору. З 11 питань, які передбачалось винести на його обговорення, лише 4 стосувались внутрішніх проблем, решта порушувала загальнорелігійні чи загальноосвітні [74]. Порядок денний собору концентрував увагу навколо обговорення стану релігії взагалі і християнства зокрема у світовому масштабі, ставлення УАПЦ до інших християнських церков і нехристиянських релігійних об'єднань, до державно-громадського життя, організації церковно-освітньої справи. Хоча, як відомо, Другий собор обмежився дискусією навколо заміни керівництва УАПЦ, все ж його програма виражала загальну концепцію церкви, що прагнула зайняти провідне місце в релігійно-духовному і культурному житті. Цьому задуму підпорядковувалась і вся видавнича діяльність УАПЦ. Насамперед керівники автокефальної церкви намагались видати українською мовою богослужбові тексти. Ця робота спиралась на ті здобутки, які українство мало перш за все у справі перекладу Біблії. Ці переклади, як відомо, були якісними і давали можливість рухатися далі. Оцінюючи, наприклад, перекладацькі зусилля П. Морачевського, академіки Срезневський, Микитенко і Востоков писали, що "переводчик с блистательным успехом выполнил свою задачу, несмотря на трудности её. Как глубокий знаток малороссийского наречия, он успел извлечь из него такие выражения и обороты, которые при всей своей общеупотребительности совершенно согласуются с возвышенным значением предлагаемых им истин" [75].

Активну роботу над богослужбовими перекладами українською мовою розпочала спеціальна комісія, яка була створена 1918 р. при богословському факультеті Кам'янецького державного університету, коли ректором там був професор (пізніше — митрополит) Іван Огієнко. До складу комісії входили: декан богословського факультету, викладач історії Української церкви, професор Василь Біднов, голова Церковно-археологічного товариства, професор Юхим Січинський, ректор Подільської духовної семінарії, професор Петро Табунський і Василь Липківський (тоді ще київський протоієрей) [76]. Найважливіше з того, що видавала і перевидавала українською мовою АУПЦ, це "Чин Божественной літургії", "Молитовник", "Часловець", "Псалтир" [77].

---

[74] *Шараївський Н. (архієпископ).* До другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору // Церква і життя. — 1927. — Ч. 1. — С. 114, 115.

[75] *Житецкий П.* О переводах Евангелия на малорусский язык. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 4.

[76] *Кам'янецький М.* Роля і значіння Кам'янця на Поділлю в історії відродження УАПЦ // Церква і життя. — 1928. — Ч. 2 (7). — С. 138.

[77] Чин Божественної літургії Святого отця нашого Івана Золотоустого. — Харків, 1920; Молитовник для вжитку української православної людності. — Харків, 1922; Часловець (скорочений для вжитку) українською мовою. — 2-ге вид. — Київ, 1925; Псалтир або книга хвали Божої. — Київ, 1926.

В УАПЦ (1921—1929) перекладацьку справу очолював один з основоположників автокефального руху архієпископ Нестор Шараївський, випускник Київської духовної академії. У 1923 р. надруковано "Чин всенічної служби" у перекладі В. Липківського й "Октоїх" у перекладі Н. Шараївського. Липківський і Шараївський переклали також велику книгу "Мінею", що побачила світ 1927 р. Протоієрей Федот Хороший переклав Псалтир. Через видавничі труднощі багато перекладів поширювались у вигляді машинописів. "Таких праць набралось в ВПЦР досить багато, як-от Молебник, Панахидник (складені митр. Липківським), Літургія Василя В., Раніш Освячених Дарів, Служби В. Посту (переклад архієп. Шараївського), Акафісти, Молитви тощо. Надсилали свої переклади і священики з місць. Багато їх мало в себе і вживало й свої власні переклади" [78].

Автокефальна церква вела підготовку і видання українських церковних календарів, чого раніше не було. Одним із перших серед них був "Церковний календар на 1926 рік" [79]. У календарі подано свята на кожен день року і богослужбові "зауваження" (точніше — поради) до основних свят: як проводиться служба, що слід читати, співати і т. п. Тут же містився (вперше) перелік 38 чудотворних образів Божої Матері і 28 образів святителя Миколая в Україні [80]. У "зауваженнях" подавалися переклади українською мовою окремих молитов і пісень, а також рекомендації, як проводити свята й обряди згідно з українськими традиціями. Про Клечальну Неділю, наприклад, сказано, що в цей день, за стародавнім звичаєм, і храм, і звичайні домівки прикрашаються гіллям і татарським зіллям, а також під час єлеопомазання на утрені священик роздає освячені квіти [81]. У день рівноапостольного князя Володимира у Києві до пам'ятника хрещення і на Дніпро для освячення води носиться врочистий хрест [82]. Про Покрову сказано, що цей день в Україні є національно-церковним святом, бо з давніх-давен український народ вважає Божу Матір своєю покровителькою [83].

На 1928 р. календар видала ВПЦР [84]. У ньому теж були "богослужбові зауваги", спрямовані на українізацію церковного календаря. Там зазначено, зокрема, що в день Успіння Божої Матері правиться (у Київській лаврі здавна, а у Св. Софії з часу відродження Української церкви) особливо зворушливий чин похорону Богоматері. Рекомендувалось цей чин відновити у всіх церквах [85]. На Покрову вводився урочистий молебень на честь відродження УАПЦ, а на "Другу Покрову" — на честь відродження ієрархії УАПЦ. Вказувалося також, що архістратиг Михайло зі стародавніх часів вважається святим патроном Русі-України [86]. В обох календарях відзначався день 11 березня, введений ВПЦР як урочистий молитовний спомин Тараса Шевченка: зранку заупокійною літургією, а ввечері урочистою панахидою. "Історія укр. Народу і його церкви, — писав з цього приводу В. Липківський, — запевне має в собі ще багато подій і осіб, яких варто відзначити всецерковною молитвою" [87]. Так розпочина-

---

[78] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 113, 114.

[79] Церковно-православний календар на 1926 рік: Видання Всеукраїнського Братства Укр. Авт. Прав. Церкви. — Київ, 1926.

[80] Там само. — С. 4—43.

[81] Там само. — С. 29.

[82] Там само. — С. 31.

[83] Там само. — С. 42.

[84] Церковний календар по РБ. 1028 / Всеукраїнська Православна Церковна Рада. — Київ, 1928.

[85] Там само. — С. 70, 71.

[86] Там само. — С. 73, 74.

[87] Там само. — С. 76.

лась українізація православних церковних календарів.

Автокефальний рух в Україні стимулював і ***розвиток національної духовної музики***. Українські композитори писали власні твори на традиційні богослужбові тексти, займались обробкою старовинних церковних мелодій, пісень, а також релігійних щедрівок, колядок, керували церковними хорами, готували церковних співаків. З одного боку, вони намагалися відродити кращі традиції української церковної музики і церковного співу, що давно склалися і визначали мистецьку специфіку православної церкви в Україні [88], з другого — збагатили [89] традиційне народними піснями та мелодіями, власним доробком. Духовну музику для УАПЦ створювали Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Яків Яциневич, Петро Гончаров, Пилип Козицький, Михайло Вериківський, Михайло Гайдай, Василь Ступницький, Сергій Дрімцов, Порфирій Демуцький, Григорій Давидовський, Яків Калішевський, Федір Попадич, Олександр Кошиць [90]. Першість тут, мабуть, треба віддати М. Леонтовичу. Він сам написав літургію і сам керував хором, коли 9 травня 1919 р. в Микільському соборі в Києві відбувалось фактичне заснування УАПЦ. «Його співи літургії, — писав В. Липківський, — потому стали кращою оздобою укр. відправ. Крім того, він написав багато колядок, кантів, а його кант Почаївській Божій Матері "Ой зійшла зоря" краще українізував людність, ніж усякі промови» [91]. Крім "Літургії" [92], Леонтович написав "Молебень благодарственний", дев'ять "Херувимських пісень", три пісні "Милість миру", три "Світе тихий", дві "Хвалить ім'я Господнє", а також "Вірую", "Ангел вопіяше", "Христос воскрес", "Нині отпущаєши", "Богородице, Діво" та ін. [93]

К. Стеценко був не лише церковним композитором, а й діячем національно-церковного руху. У 1903 р. він потоваришував із В. Липківським у церковно-вчительській семінарії, якою той керував, а у 1911 р. прийняв сан священика. 1920 року їздив з капелою по Україні і вів проповідницьку роботу від УАПЦ. "В Одесі довго з захопленням згадували, — пише у спогадах його брат Петро Стеценко, — як К. Г., зробивши велике зворушення концертом своєї капели, в неділю поверх чорного диригентського фрака надів священицький одяг і при співі своєї капели натхненно відправив службу Божу українською мовою, благовістив про нашу церкву й поклав основу для нашої парафії. Теж саме було і в Ялисоветі (Зінов'ївському), Черкасах та інших містах". К. Стеценко помер від тифу, заразившись від хворого, якого причащав. Його спадщина є досить значною: «його "Панахида" — це дорога перлина в скарбниці церковної літератури. Всенощна й літургія для мішаного хору з народом. Шість №№ "Ми таємно", чотири №№ "Милість покою", дев'ять №№ "Хвалить ім'я Господнє", літургія № 2, голосові розпіви церковного округу, Задостойники, багато кан-

---

[88] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 118.

[89] *Маценко П.* Нариси до історії української церковної музики. — Київ, 1994. — Репринтне видання; *Горбач О.* З історії української церковно-музичної термінології. — Мюнхен, 1965; Історія української музики. Т. 4. 1917—1941. — Київ, 1992. — С. 105—124.

[90] Історія української музики. Т. 4. 1917—1941. — Київ, 1992. — С. 105—122.

[91] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 118.

[92] *Леонтович М.* Літургія. — Київ, 1921; *Його ж.* Духовні хорові твори. — Київ, 1993; Історія української музики. Т. 4. 1917—1941. — Київ, 1992. — С. 112.

[93] *Стеценко П.* Протоієрей Кирило Григорович Стеценко // Церква і життя. — 1927. — Ч. 4. — С. 345.

тів, п'ять десяток колядок і щедрівок, Янгол вітав, Христос воскрес і багато дрібних речей — це все спадщина після небіжчика Кирила Григоровича» [94]. "Вірую", "Отче наш" він створив на мелодії, записані у с. Федюківці Таращанського повіту на Київщині [95].

Композитор П. Гончаров майже 10 років був регентом хору Софійського собору. Найкращі його духовні твори — це: "Літургія" (в ній три "Святий боже", три "Отче наш", спів "Святу православну"), дві пісні "Христос воскрес", тропар "Різдву Христову", "Воздвиження", "Розбійника", "Шлюб", п'ять "Кантів", "Приспіви до Євангелій по Страстях" [96].

Я. Яциневич керував хором Володимирського собору в Києві. Йому належить "Літургія", "Всенічна", "Шлюб", близько 20 релігійних кантів і десяток колядок [97].

Багато років записував від сільських лірників релігійні пісні Таращанського, Уманського, Звенигородського, Липовецького повітів П. Демуцький [98]. "В репертуарі лірницькому, — констатував він, — переважно існує релігійно-моральний елемент, котрий втілюється то в музичні форми, близько нагадуючи церковні і костьольні молитви, то в оригінальні прямо-таки народні пісні" [99]. Він зібрав, обробив і опублікував понад 50 таких пісень [100], написав "Літургію".

Уже на початку 20-х рр. активно проявив себе у сфері духовної музики О. Кошиць. Його "Літургія" цікава тим, що більшість співів у ній, як-от: "Прийдіть поклонимось", "Херувимські пісні", "Милість миру", "Достойно є по правді", "Отче наш", "Хвалить Господа", "В пам'ять вічную", "Щасливі, котрих обрав", "Сугуба єктенія", "Аллилуя" після Апостола — складено на підставі стародавніх українських дяківських співів, "які я чув, — признався сам О. Кошиць, — від блаженної пам'яті академіка Ореста Івановича Левицького та старих дяків-артистів церковного співу: Пилипа Ов. Олександрійського (с. Тарасівка на Звенигородщині), Полікарпа Скочівського (с. Карапиші на Канівщині), Красовського (с. Розсішки на Таращанщині) і інших" [101]. "Літургію" він

Український композитор і диригент О. Кошиць.

[94] *Стеценко К.* Колядки й щедрівки. — Київ, Б. р.; Колядки та щедрівки / В обробці Стеценка, Леонтовича та Ступницького; Упоряд. П. Терпило. — Київ, Б. р.; *Стеценко К.* Українські колядки і щедрівки. Для мішаного і однорідного хору з супроводом фортепіана. — Київ, Б. р.

[95] Літургія (на мішаний і народний хор) / Муз. К. Стеценка. — Київ, 1920. — С. 17.

[96] Історія української музики. — Т. 4. — С. 114.

[97] Там само.

[98] *Демуцький П.* Літургія. — Київ, 1922.

[99] Лира й ийи мотивы. Зибравъ въ Кыйивщыни П. Демуцький. — Київ, 1907. — С. VI.

[100] Там само.

[101] Співи на службі Божій — Літургія святого отця нашого Івана Златоустого / Музику склав Олександр Кошиць (на підставі старовинного українського церковного співу). — Київ; Лейпциг, 1922. — С. 2.

присвятив пам'яті президента Української академії наук О. Левицького [102]. Кошиць вважав необхідним відродити народну релігійну пісню — "канти", які здавна "пішли в народ і церкву, обслуговуючи всі церковні торжества і релігійні потреби народу українського, виховуючи його в релігійному напрямку" [103]. Він видав збірку 10 "цих чудових пісень-кантів" [104].

Українізація богослужінь у 20-ті рр. захопила також протестантські конфесії. Баптисти, наприклад, випускали збірник духовних гімнів, у якому був великий розділ українських пісень. Цей розділ мав на меті не лише задовольнити потреби хорів в Україні, а й дати можливість познайомитися "баптистському братству в С.С.С.Р з прекрасною духовною музикою українського народу, яка має це визнання серед багатьох культурних народів Європи" [105]. У збірнику опубліковані українські пісні з музикою П. Гончарова, І. Захарчука, М. Надежинського, Гр. Давидовського.

Для християнства проблема створення національного за мовою, музикою, обрядодійствами богослужіння не є новою. Перед християнськими місіонерами така проблема виникала кожен раз, коли вони приходили в нове етнічне середовище (зокрема, для слов'янських народів традицію вирішення такої проблеми започаткували Кирило і Мефодій, склавши першу слов'янську азбуку). У період Реформації цю проблему ставили основоположники протестантизму, вимагаючи перекладу Біблії національними мовами. І всі ті церковні діячі, які хотіли, щоб богослужіння справляло найбільший емоційний вплив на паству і щоб паства свідомо сприймала християнське вчення, підтримували ідею створення національної церкви і національного богослужіння. І хоча підтримка цієї ідеї зумовлюється також політичними мотивами — бажанням мати національну, державну незалежність, але основний результат її впровадження у життя — культурний. Переклади Святого Письма і богослужбових текстів стимулювали розвиток національних мов, мовознавства, перекладацької діяльності, а національне богослужіння — розвиток музичної і пісенної творчості.

Діяльність УАПЦ 20-х рр. не була багатою результатами в галузі перекладу, однак викликала справжній бум у розвитку духовної музики, вкотре привернула увагу до необхідності створення української богослужбової і церковно-музичної термінології [106], дала поштовх національно-церковному рухові в Україні, який триває й досі.

Національно-церковний рух в Україні пореволюційної доби не вичерпувався лише утворенням УАПЦ. Ідеї автокефалії та українізації православ'я мали й інші варіанти чи спроби реалізації. Навіть патріарший екзарх в Україні Михаїл Єрмаков у 1922 р. думав скликати Другий Всеукраїнський собор, на якому хотів проголосити автокефалію на противагу московським обновленцям. Уряд не дав згоди на собор, і відбулась просто нарада, де було вирішено "стати на шлях автокефалії" та енергійно готувати її [107]. Хоча з боку "патріаршої"

---

[102] Там само. — С. 1.

[103] Релігійні канти та псалми українського народу (на мішаний хор) / Аранжував Ол. Кошиць. — Київ; Лейпциг, 1918. — С. 2.

[104] Там само.

[105] Разные напевы / Різні мелодії: Сборник духовных гимнов: концерты, трио, дуэты, соло и общее пение. — 1-е изд. — Харьков, 1927. — С. 3.

[106] *Горбач О.* З історії української церковно-музичної термінології. — Мюнхен, 1965; *Житецкий Й.* О переводах Евангелия на малорусский язык.

[107] *Покровський О.І.* Автокефалія Православної Церкви на Україні // Український православний благовісник. — 1925. — № 18. — С. 5.

церкви це було лише тактичним маневром з метою послаблення впливу російських обновленців на українські парафії, все ж загалом цей намір працював на автокефалію.

Автокефальною проголосила себе 21 травня 1925 р. на Другому Всеукраїнському Помісному Священному Соборі в Харкові ***Українська синодальна (обновленська) церква.*** Вона одержала автокефалію канонічним шляхом, добившись згоди Всеросійської (обновленської) церкви і Вселенського патріарха. Третій Всеросійський Помісний Священний Собор (обновленської церкви) 6 жовтня 1925 р. видав Українській синодальній церкві грамоту про автокефалію. Грамота була підписана головою Собору митрополитом Ленінградським Веніаміном і понад сотнею членів Собору. В Грамоті сказано, що «III Всеросійський Помісний Священний Собор, заслухавши “Діяння II Всеукраїнського Помісного Священного Собору 8/21 травня сього 1925 року”, що проголошує автокефалію Української Православної Церкви, з братською любов'ю приймає і благословляє сей акт своєї рідної сестри Української Православної Церкви. З свого боку, III Всеросійський Священний Помісний Собор також відзначає те насилля, яке було допущене в 1685 році, і присягу Київського митрополита Гедеона князя Святополк-Четвертинського вважає такою, що не було. III Всеросійський Священний Помісний Собор виражає глибоку впевненість в тому, що зв'язані вільною братерською любов'ю в союзі миру дві сестри — Російська і Українська Православні Церкви збережуть на вічні часи у своїх взаємовідносинах завіт Христової любові, миру і правди» [108]. Вселенський патріарх Василик III прислав благословення і вітання Українській синодальній церкві [109]. Синод вирішив відзначити “в перший день свята Різдва Христова за ст. ст. урочистість проголошення Автокефальної Української Православної Церкви” [110].

У літературі з питань історії православ'я в Україні XX ст. домінує стереотипний погляд на Українську синодальну церкву як на маріонеткове утворення влади, інструмент протидії УАПЦ та РПЦ. Насправді все було значно складніше. Українська синодальна церква — не витвір влади на потребу політики щодо посилення церковного розколу. Вона має початки в течії “нової релігійної свідомості”, що шукала шляхи оновлення православ'я в Російській імперії. Проблема пристосовування віровчення і культу до нових обставин час від часу стає актуальною для кожної з існуючих релігій. Другий Ватиканський Собор (1962—1965), як відомо, проголосив навіть курс на aggiornamento (модернізацію), щоб католицька церква йшла в ногу з життям.

“Обновленці” хотіли створити церкву, вільну від консерватизму традиційної церкви і таку, яка б відповідала духові соціальних і політичних перетворень у суспільстві. Українські “обновленці” при цьому намагались утворити самостійну церкву “законним шляхом”. Через журнал “Український православний благовісник” вони часто повторювали, що цілковито стоять на позиції, яка базується на незмінному збереженні православ'я в союзі зі Вселенською

[108] Грамота III Всероссийского Поместного Священного Собора 6 октября 1925 года об автокефалии Украинской Православной церкви // Український православний благовісник. — 1925. — № 23. — С. 1.

[109] От Вселенского Патриарха Украинской Православной Церкви: Пер. с греч. // Український православний благовісник. — 1925. — № 21. — С. 1.

[110] Особое постановление Священного Синода // Український православний благовісник. — 1925. — № 23. — С. 8.

церквою і проведенні в життя соборноправності й автокефалії.

Звичайно, до ієрархії Української синодальної церкви потрапили і тимчасові супутники церкви, і кар'єристи, і ті, хто дозволяв маніпулювати собою, і ті, хто свідомо використовував церкву, до якої належав, для поглиблення розколу в православ'ї, для протидії УАПЦ і тихонівцям. Але не можна ототожнювати ту чи іншу церкву з її ієрархією, її лідерами, які свідомо визначають і проводять ту чи іншу політику церкви. Релігійне життя віруючих визначається тими їхніми поглядами і звичаями, які вони засвоїли в процесі релігійного виховання, участі в обрядах, дотриманні традицій громади тощо. А оскільки більшість віруючих тогочасної України виростала і виховувалась в українських сім'ях, то і їхня релігійно-етична свідомість була орієнтована на українські цінності.

Аналіз духовної спадщини Української синодальної церкви свідчить, що вона не була лише знаряддям тих, хто прагнув до поглиблення розколу православ'я, зіткнення в ньому різних течій з метою загального ослаблення впливу різних церков на суспільне життя. Були в ній і щирі прихильники автокефалії та українізації. Очолював Українську синодальну церкву митрополит Харківський і всієї України Пимен. До революції він був єпископом Подільським, головував на Всеукраїнському церковному соборі 1918 р., де "більшість собору була виразно прогресивна і явно хилилась на задоволення укр. вимог" [111]. Під його керівництвом Другий собор Української синодальної (обновленської) церкви у Харкові прийняв 1925 р. рішення про автокефалію. На його доповідь Всеросійський собор у Москві 1926 р. надав автокефалію Українській синодальній церкві.

Українська синодальна церква різко критикувала УАПЦ за "неканонічну" висвяту єпископів і "неканонічне" проголошення автокефалії й водночас дала власне багатопланове догматично-канонічне, історичне і життєво-практичне обґрунтування необхідності автокефалії Української православної церкви [112]. Теоретиком автокефалії в Синодальній церкві виступав професор О. Покровський, відомий богослов-каноніст. За походженням він був росіянином, але на користь автокефалії православної церкви в Україні висунув вагомі історичні й логічні аргументи. Покровський критикував УАПЦ за "гріх самосвятства", але водночас підкреслював, що до УАПЦ пішли "не гірші, а можливо, навіть кращі українські елементи, але надто гарячі, надто нетерпеливі" і що виправданням для їхніх дій може служити те, "що вони не мало стукали у всі двері і не їх вина, коли ці двері виявились наглухо зачиненими і вони змушені були не входити законними канонічними дверима" [113].

Обґрунтовуючи необхідність відродження "української автокефалії", О. Покровський звертав увагу на зв'язок автокефалії з існуванням національної держави. "...Росте якась національна держава, — писав він, — шириться і міцніє, розквітає в ній і церковне життя, церква самовизначається, стає більш чи менш незалежною, а то й зовсім автокефальною, підвищуючись у ранзі, від становища простої митрополії до ступеня екзархату чи навіть патріархату. І навпаки, хиріє дана держава, попадає вона в чужу неволю і втрачає свою самостій-

[111] *Липківський В. (митрополит).* Відродження церкви в Україні. 1917—1930. — С. 18.

[112] *Покровський О.І.* Автокефалія Православної Церкви на Україні // Український православний благовісник. — 1925. — № 15. — С. 4—7; № 16. — С. 7—10; № 17. — С. 1—3; № 18. — С. 3—6.

[113] Там само. — № 18. — С. 5.

ність, у більшості випадків і втрачає свою автокефалію і її церква, попадаючи в канонічну опіку другої, більш сильної і незалежної церкви. Але як тільки історично пригнічена нація скидає свої політичні кайдани і встає до нового самостійного політичного життя, відроджується, як фенікс з попелу, в ній — і церковне самовизначення, яке владно вимагає повернення колишньої автокефалії" [114]. Саме так було, зокрема, в Сербії і Болгарії. В XI і XII ст. ці країни були міцними державами з квітучими автокефаліями і патріаршими кафедрами, але потім, в часи турецької неволі, втратили свою державну і церковну свободу. У XIX ст., після звільнення з турецької неволі, у них відродились національно-церковні автокефалії. Остаточний висновок, яким О. Покровський завершує своє обґрунтування, звучить так: "шлях, яким іде церковна Україна, цілком закономірний" [115].

Навряд чи можна повірити, що така аргументація на користь автокефалії і державної незалежності у 1925 р. могла влаштовувати органи радянської влади, які на той час вже пильно стояли на сторожі єдності СРСР. Поряд із цим слід зазначити, що більшовицька політика українізації і коренізації в ті роки ще не згорталася. Навіть у партійному середовищі України проявлялися паростки націонал-комунізму. Тому боротьба за українізацію церкви та утвердження її повної самостійності не була явищем одіозним, а радше проявом системності національного відродження.

Українська синодальна церква на своїх форумах і у своїй пресі агітувала дотримуватись лінії поступової українізації. У червні 1925 р. обновленський Синод утворив Комісію для проведення принципів автокефалії і українізації. До неї, крім богословів і церковних діячів, запросили "проф. О.І. Покровського, проф. Д.І. Багалія і проф. М.С. Грушевського" [116]. Комісії доручалося розробити програму того, (1) яким чином слід втілювати в життя принципи автокефалії, щоб автокефалія була не на папері, а стала "регулятором церковного життя"; (2) які сторони церковного життя і в якому відношенні, в якій мірі, в якій формі, в якому порядку підлягають українізації, зокрема в галузях: богословської школи, богослужіння, богослужбової мови, церковного побуту, відновлення давніх звичаїв, відновлення братств, давніх українських співів, церковного мистецтва, проповідництва, видання релігійно-богословської літератури, збереження історичних пам'яток церковного мистецтва і церковної писемності, церковної ієрархії; (3) яким має бути обґрунтування юридичної сторони автокефалії і українізації; (4) які законоположення громадянського і церковного характеру були, є і бажані в майбутньому в інтересах українізації і забезпечення національного елемента в церковному житті. Для відновлення давніх українських братств з їх місцевими статутами та звичаями Синод просив усіх архіпастирів, єпархіальні управління, благочинних "і всіх інших ревнителів української церковної старовини" зайнятися ретельним збором на місцях даних про давні українські церковні звичаї, "не нехтуючи найменшими з них" [117].

На грудневу сесію 1925 р. Комісія винесла питання про: Вищу богословську школу в Києві, українізацію церковно-богослужбової мови, українське богослужіння, церковно-український побут, українські братства, церковно-українсь-

[114] Там само.

[115] Там само.

[116] В Украинском Священном синоде // Український православний благовісник. — 1925. — № 17. — С. 7.

[117] Там само.

ке видавництво, відновлення церковно-українських звичаїв, церковно-українські наспіви, церковне українське мистецтво, охорону пам'яток церковно-українського мистецтва, широку українізацію всіх сторін церковного життя, українське проповідництво [118].

Як повідомляв "Український православний благовісник", найважливішою справою Комісії "було встановлення основних національно-українських основ організації Вищої богословської школи в Києві з домінуючим значенням в її навчальній системі дисциплін: церковно-української мови, церковної історії України, її побуту, мистецтва, проповіді, археології, літератури" [119]. У Вищій богословській школі, яка певний час діяла у Києво-Печерській лаврі, читався курс українознавства. Викладачем його був священик Є. Кавушинський, який закінчив Подільську духовну семінарію і навчався на юридичному факультеті Кам'янець-Подільського університету [120].

Викладачі Вищої богословської школи в Києві були високоосвіченими людьми. Її ректор, митрополит Інокентій, закінчив Київську духовну академію і Санкт-Петербурзький археологічний інститут. Викладач Святого Письма, єврейської і грецької мов О. Прахов перед тим був викладачем Ленінградського богословського інституту. Загальну історію читав настоятель київської Стрітенської церкви О. Никольський, випускник Київської духовної академії і магістр Ленінградського богословського інституту. Патрологію вів настоятель київської Вознесенської церкви, випускник і професор Київської духовної академії М. Фетисов, апологетику — настоятель київського Володимирського собору Є. Вікторовський, філософську пропедевтику — настоятель київської Володимиро-Либідської церкви Г. Богословський. Останні — теж випускники Київської духовної академії [121].

Засновники Вищої богословської школи в Києві хотіли, щоб вона стала спадкоємицею Київської духовної академії і щоб у ній розвивалася ґрунтовна богословська наука. Створити таку науку, її обґрунтувати і осмислити, говорив Г. Богословський, "ось у чому полягає завдання всієї нашої християнської філософії" [122].

Синодальні ідеологи послідовно проводили лінію на гармонізацію та взаємодоповнення науки і релігії, різко виступали проти їх конфронтації. Завдання богослов'я вони бачили "не в тому, щоб воювати з світською наукою і проклинати ті її наукові досягнення, які не вкладаються в наші вузькі, відсталі і застиглі рамки, вироблені нашою богословською наукою ще багато віків тому назад, а в тому, щоб, йдучи своєю дорогою, дорогою устрою морального Царства Божого на землі, вітати і благословляти і науковий прогрес, спрямований на благо людства, вважаючи, що віра і розум однаково поважні перед Богом і що релігія і наука — це дві рідні сестри, які однаково прагнуть істини, а істина, адже одна, а не дві і не три" [123].

Синодальні діячі виступали за порозуміння і злагоду з інакомислячими і невіруючими. Завдання порозуміння їм ба-

---

[118] Там само.

[119] Там само.

[120] Начало второго учебного года в Киевской высшей богословской школе // Український православний благовісник. — 1926. — № 23. — С. 10.

[121] Там само.

[122] Речь при открытии 1-го курса Киевской высшей богословской школы, сказанная лектором по кафедре философии протоиереем Григорием Богословским // Український православний благовісник. — 1926. — № 23. — С. 14.

[123] Там само.

чилось "не в тому, щоб відлучати від Церкви інакомислячих і віддавати анафемі невіруючих, а в тому, щоб підійти до цього болісного нашого сучасного суспільного питання спокійно і холоднокровно"[124]. Атеїстів вони не вважали суцільно ворожою масою, а відзначали, що і невіруючі можуть мати високі моральні ідеали і працювати на благо людства. Церкві пропонувалось "ввійти в душу невіруючого" і проаналізувати свої помилки, що спричиняють непорозуміння між віруючими і невіруючими[125].

Всі три основні православні церкви в тогочасній Україні виступали проти внутрішніх чвар у православ'ї, хоча, звичайно, кожна з них хотіла, щоб об'єднання відбулося під її зверхністю. На думку теоретиків Української синодальної церкви, завдання православних церков полягало "не в тому, щоб, молячись у храмах і галасуючи на словах на всіх вулицях і перехрестях про об'єднання церков, насправді створювати все нові й нові конфесійні перегородки і своїм фанатизмом і антагонізмом плодить все нові й нові церковні розділи, а в тому, щоб, залишивши безплідні теоретичні спори" і другорядні питання, "проголосити і висунути на передній план єдині, спільні для всіх і прийнятні для всіх принципи життя, здатні об'єднати між собою і друг з другом не лише віруючих всіх релігій, а й невіруючих"[126]. Такими прийнятними для всіх принципами життя проголошувались ті, що ґрунтуються на "природному моральному законі" і ведуть до Царства Божого на землі[127].

Українська синодальна церква обстоювала ідею аполітичності церкви і відокремлення її від держави. Своє завдання бачила "не в тому, щоб зв'язувати собі руки союзом з тим чи іншим державним ладом і з тією чи іншою державною владою, а в тому, щоб, не втручаючись в політику, займати незалежну, самостійну, позакласову і позапартійну позицію і оцінювати життєві принципи, що кладуться в основу державного будівництва, не з політичної чи партійної точки зору, а з точки зору найвищої їх справедливості чи несправедливості, з точки зору відповідності чи невідповідності їх правді Божій і благу людства"[128].

Відомо, що Українській синодальній церкві мало що вдалось здійснити зі своїх задумів. Стосовно концептуального змісту її богослов'я, то його розробка була орієнтована на обґрунтування релігії з допомогою належного осмислення досягнень науки. Саме тому одним із важливих своїх завдань Українська синодальна церква вбачала в підготовці грамотних кадрів священнослужителів, здатних захистити православ'я і вести плідну релігійно-просвітницьку роботу в народі. Посилаючись на досвід єзуїтів і констатуючи, що сила єзуїтів полягала "в їх освіті", а їх "школи вважались кращими школами країни", представники Української синодальної церкви вважали, що духовна освіта повинна бути "не лише спеціально богословською, а й загальноосвітньою"[129]. Вони хотіли, щоб у їхній церкві були "найосвіченіші пастирі"[130]. Керівництво Вищої богословської школи в Києві зверталось до Всеукраїнської академії наук і до Народ-

---

[124] Там само.

[125] Там само.

[126] Там само. — С. 14.

[127] Там само.

[128] Там само.

[129] О духовном образовании в России в прежнее и настоящее время / Актовая речь, произнесенная проф. прот. Александром Никольским 3-го октября 1926 года при начале занятий в Высшей Богословской Школе в г. Киеве // Український православний благовісник. — 1926. — № 23. — С. 14, 16.

[130] Там само.

ного комісаріату освіти з проханням надати Школі право користуватись найбільшими київськими бібліотеками [131].

Для розробки питань українізації церкви залучались науковці Академії наук. Зокрема, В. Крижановський, співробітник Термінологічної комісії Академії, вивчав особливості церковно-богослужбової мови в українських церквах [132]. Спираючись на свої дослідження і дослідження попередників "історичної долі української церкви та її окремішностей", він доводив, що в української церкви є особливі, характерні лише для неї "риси самобутності" [133]. Він констатував, що в усіх дослідженнях з історії української церкви «червоною ниткою проходить думка про красу і своєрідність українського церковного обряду, про стародавність і оригінальну самобутність багатьох "чинів", що їх вживала в своїй практиці західно-руська церква, про високопоетичну красу і глибоку релігійну натхненність піснеспівів та молитов, що їх склали православні українці в давнину, про розумне, обґрунтоване поєднання християнського надбання вселенської церкви з місцевою релігійною думкою, творчістю, перекладом і традицією, про гуманний та глибокофілософський напрямок теологічної думки на Україні і нарешті про давнішню красу і артизм українського церковного стародруку» [134]. Аналізуючи мову таких видань, як "Літургіоріон си ест Служебник" київського друку (1629 і 1639 рр.) і його львівський передрук (1681), а також "Євхолион, или Требник" (Київ, 1681), В. Крижановський знайшов у них масу оригінальних моментів. Він показав, що в порівнянні з великоруським (загальноруським) зводом "безліч дуже яскравих язикових та редакційних, а іноді й текстуальних (в Октоїхові) ...одмін надибати можна в українських Євангеліях, Апостолах, Октоїхах, Псалтирях, Тріодях, Акафістниках тощо" [135]. В. Крижановський дотримувався думки, що українізацію церкви треба розпочинати не з нуля, а із засвоєння і використання досвіду минулого й досвіду інших християнських, навіть неправославних, церков. А поки українських перекладів богослужбових книжок недостатньо, то, на його думку, можна "тимчасово користуватись книжками, які видали християнські неправославні церкви, церковні організації й гуртки" [136]. Для прискорення українізації богослужбової справи пропонувалось: "Негайно стати до перевидання всіх богослужбових слов'янських книжок у давній українській редакції (так званих стародруків), поділивши їх на книжки — першої черги (Часослов, Літургіаріон, Євангеліє, Апостол, Пречестние акафісти, Євхологіон, Псалтир, Октоїх, Мінею общую) і другої (повний Могили Требник, Тріодіон Четирдесятниці, Тріодіон Пятдесятниці і ін.). В міру перевидання стародруків виймати із ужитку книжки руської редакції і скрізь замінювати їх на книжки української редакції" [137].

У справі перекладу богослужбової літератури українською мовою Українській синодальній церкві вдалось зробити значно менше, ніж УАПЦ. Але до

---

[131] На Украине открытие Высшей богословской школы в Киеве: Историческая записка // Український православний благовісник. — 1926. — № 11. — С. 9.

[132] *Крижановський В.* Про українську службу Божу й про церковно-богослужбову мову // Український православний благовісник. — 1926. — № 11. — С. 3, 4; № 12. — С. 2, 3; № 13. — С. 3—5.

[133] Там само. — № 11. — С. 3.

[134] Там само.

[135] Там само.

[136] Там само. — № 13. — С. 5.

[137] Там само.

перекладацької справи тут ставились вимогливо: щоб уникнути практики розрізненості перекладацьких спроб й ізольованості самих перекладачів, було поставлено завдання "їх сконцентрувати, об'єднати і створити спільну роботу і спільні умови, досягти єдиного, найкращого і авторитетного тексту хоча би перш за все у виданні Божественної літургії" [138]. Проводилась критична перевірка існуючих перекладів "для вибору найкращої редакції" [139]. Перекладацька комісія Божественної літургії Іоанна Златоуста за основу майбутнього перекладу взяла грецький оригінал і слов'янський текст у перекладі І. Огієнка. Одночасно звіряла відповідні переклади ВПЦР (липківської), єпископа Дмитрія Вербицького, протоієрея І. Зданевича і протоієрея А. Юшкевича та ін. [140]

Ставилось також завдання якнайшвидше видати "збірник колядок і кантів українських" (нот і текстів) "і взагалі основних типових церковно-богослужбових наспівів" [141]. Музикознавець С. Ркліцький провів дослідження староукраїнських церковних співів і опублікував за їх результатами серію статей у синодальному журналі [142].

У питаннях автокефалії й українізації і УАПЦ, і Українська синодальна церква часто йшли паралельно. Ініціатива і першість, звичайно, були за УАПЦ. Але якщо для УАПЦ більш характерною була національно-державницька аргументація, то для Української синодальної церкви — науково-історична, логічна. Вважати сьогодні одну з них істинною, а іншу — псевдоцерквою, як це робилося свого часу апологетами кожної з них, невиправдано, оскільки, по-перше, у кожній з них об'єднувалися релігійно переконані діячі й віддані православ'ю богослови, і по-друге, парафії кожної з цих церков часто переходили з однієї юрисдикції до іншої, так само і рядові священики й навіть деякі єпископи цих церков міняли своє ієрархічне підпорядкування.

Всі три православні церкви в Україні (автокефальна, синодальна і патріарша) мали вплив на віруючих за межами своїх громад. До кожної з них належали значні верстви населення. За приблизними даними (точної статистики — ні державної, ні церковної — не було, кількість і склад громад кожної з трьох церков не були стабільними) у 20—30-х рр. автокефальна церква мала вплив на шість, синодальна — на вісім, патріарша — на дванадцять мільйонів віруючих [143]. Відповідно парафій було: 2—2,5, 3 і 5 тисяч [144]. Загалом для релігійно-церковного життя в Україні довоєнного періоду було характерним переплетіння впливів цих трьох церков. І це тривало навіть тоді, коли у 30-х рр. більшість парафій були позбавлені можливості проведення організованої діяльності, а церкви та молитовні будинки закриті.

Релігійність, однак, існувала на рівні буденної свідомості і сімейної обрядово-святкової сфери. Наслідком цього стало те, що мовою спілкування на релігійні теми поза церковними проповідями

---

[138] *Фомин Н.Б. (протоиерей).* В комиссии по автокефалии и украинизации при Священном синоде // Український православний благовісник. — 1925. — № 23. — С. 9.

[139] Там само.

[140] Там само. — 1926. — № 12. — С. 11.

[141] Там само. — 1926. — № 2. — С. 12.

[142] Р.С. Церковні співи минулих часів на Вкраїні і Московії // Український православний благовісник. — 1926. — № 3. — С. 9—11; № 4. — С. 5, 6; № 5. — С. 6, 7; № 6. — С. 9—11; № 9. — С. 10.

[143] *Соловій М.* Доля УАПЦ Василя Липківського // Липківський В. (митрополит). Відродження церкви в Україні. — С. 286, 287.

[144] Історія християнської церкви в Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис. — С. 66.

все більше ставала звичайна, буденна, тобто українська, мова. Релігійні ідеї, поняття, уявлення, наповнювались змістом, який відповідав рівню релігійної і світської культури віруючих. Йшло певне оновлення, модернізування релігійного світорозуміння. Релігійні традиції передавались новим поколінням стихійно. Таким чином, релігійність з церковно-організованої перетворювалась на стихійно-народну і опиралась на національний ґрунт культури, психології, побуту. Водночас не тільки православні, а й інші конфесії, менш масові і теологічно підготовлені, набули більшої стійкості на емоційно-психологічному рівні й меншої податливості зовнішнім впливам. Народна релігійність стабільно функціонувала, незважаючи на майже повну відсутність церковно-ієрархічної системи.

У період німецько-фашистської окупації в Україні знову відновили активну діяльність автокефальна і синодальна, а також автономна православні церкви. Окупаційна влада офіційно демонструвала свою прихильність до релігії, намагаючись у такий спосіб дискредитувати "атеїстичну" радянську владу, викликати антирадянські настрої у віруючих. Але при цьому німецька адміністрація не хотіла мати в Україні жодної сильної церковної, громадської чи політичної організації, яка б згуртувала навколо себе населення. Німецька адміністрація давала певну свободу для суто церковної, але всіляко обмежувала релігійно-суспільну діяльність. Церквам, що мали громади по всій території України, заборонялося утворювати загальноукраїнські центри. Вищій церковній ієрархії та єпископату дозволялось опікувати паству лише в межах тих адміністративних одиниць, в яких вони перебували. "При цьому не треба повторювати, — говорилось у коментарі до постанови рейхскомісара про правове становище релігійних організацій в Україні, — що включення релігійних громад у рамки будь-яких організацій політичного порядку віднині, безперечно, не може мати місця" [145].

У роки війни відбулись важливі для УАПЦ події. 9—10 лютого 1942 р. у Пінську були хіротонізовані волинські протоієреї: Никанор Абрамович — в єпископа Чигиринського з ім'ям Никанор — та Іван Губа — в єпископа Уманського Ігоря [146]. У березні єпископи Никанор та Ігор прибули до Києва і з 9 по 17 травня 1942 р. висвятили в єпископів шість архімандритів: Фотія (Тимощука) — в єпископа Чернігівського, Мануїла (Тарнавського) — в єпископа Білоцерківського, Михаїла (Хорошого) — в єпископа Єлисаветградського, Мстислава (Скрипника) — в єпископа Переяславського, Сильвестра (Гаєвського) — в єпископа Лубенського і Григорія (Огійчука) — в єпископа Житомирського [147]. УАПЦ таким чином одержала достатню кількість канонічних єпископів, і звинувачення на її адресу в "самосвятстві" відпали.

У цілому релігійно-культурна діяльність православних церков у період фашистської окупації була дуже слабкою. Якщо судити з газетних публікацій тих часів, то тоді скромно відзначались лише ювілеї відомих церковних діячів, письменників, композиторів і календарні християнські свята. У питанні про мову богослужіння єдності не було, однак здебільшого пропагувалась поміркована точка зору, щоб через це питання не виник розбрат між православними українцями. Один з автономістів писав: "Бого-

[145] Доля релігії на Україні // Нове українське слово. — 1942. — 26 червня. — С. 1.

[146] *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. — Т. 4 (XX ст.). — Нью-Йорк, 1975. — Ч. 2. — С. 216.

[147] Там само. — С. 222.

службовою мовою на Україні може бути й церковно-слов'янська мова з українською вимовою, так, як це є в церквах Західної України; може бути українська мова на домагання вірних, але богослужбовий текст мусить бути схвалений церковною владою. Проповіді треба виголошувати обов'язково тільки українською мовою" [148].

Видання релігійної літератури були епізодичними і, по суті, нелегальними. "Німецька адміністрація в Україні не дала дозволу ні на одне церковне видання, навіть не дозволила надрукування церковного календаря на 1943 рік" [149]. З великими труднощами вдалось УАПЦ оприлюднити в Києві: "Літургію св. Іоанна Золотоустого" (за текстами попереднього її видання в Українському науковому інституті у Варшаві та перекладу митрополита Василя Липківського); "Євангеліє" (в перекладі Пилипа Морачевського), "Молитовник" (за редакцією архієпископа Никанора). Видання "Вечірньої та Ранньої" в українському перекладі німці конфіскували і спалили. Полтавська єпархія випустила українською мовою "Євангелія" (20 тис.) і "Молитовник" (25 тис.). У Луцьку 1941 р. українською мовою було випущено "Псалтир" Українського наукового інституту у Варшаві [150]. Усе це були перевидання існуючого, а не нові переклади.

У повоєнний період розвиток православних церков в Україні деякий час був більш чи менш вільним, але боротьба між ними знову загострилася, що ослабило кожну з них, мінімізуючи тим самим їхній вплив на суспільство. Це було вигідно існуючому політичному режимові, оскільки давало змогу, з одного боку, пропагувати себе за кордоном, а з другого — нівелювати вияви національного у середовищі православних українців, вивести церкву за межі соціокультурного розвитку нації, перетворити її на замкнену систему, що практично не впливає на розвиток суспільства. Для ***греко-католицької церкви (ГКЦ)*** в Україні результати Другої світової війни мали катастрофічні наслідки. Московська влада сприймала ГКЦ як бастіон українськості й спротиву "соціалістичним перетворенням". Одразу ж після звільнення українських земель від фашистів радянський режим максимально уніфікував православну церковну структуру, підпорядкувавши її відродженій у 1943 р. Патріархії РПЦ. З часом церква була майже повністю позбавлена можливостей виявляти свою суспільну активність, надзвичайно звуженою стала і її пастирська функція.

Особливої жорсткості антицерковні акції набули в період хрущовської "відлиги". У сфері антирелігійної боротьби, всупереч загальному пом'якшенню виявів тоталітаризму, настали часи найактивнішого тиску на релігійне середовище. Боротьба з релігією завершилася масовим закриттям і нищенням церков, розпуском монастирів і духовних навчальних закладів, повною забороною на вияви церквою суспільно значущої активності. Наступний період — період "застою" — відрізнявся від хрущовської доби, з одного боку, зменшенням кількості вкрай одіозних акцій, пов'язаних із силовим тиском на релігію, а з другого — "глибшою спланованістю" антирелігійної пропаганди. В результаті цієї роботи кожна з релігійних організацій отримала такі штучно створені внутрішні проблеми, обслуговування яких поглинало всі наявні в ній сили і засоби й

[148] *Андрусяк М.Г.* Церковне питання на Україні // Українське слово. — 1941. — 9 жовтня. — С. 3.

[149] *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. — Т. 4 (XX ст.). — С. 236.

[150] Там само. — С. 327.

не давало можливості піднятися над ними і розширити свою місію у суспільстві. Природно, що у такій обстановці сфера активності церкви була не лише максимально звуженою, а й стала, за влучним висловом, "внутрішнім закордонням" [151].

Українська греко-католицька церква впродовж більш як сорока років діяла в Україні у підпіллі. Але саме ця церква відігравала особливо важливу роль у соціокультурному розвитку західноукраїнських земель. Національно-церковний рух завжди існував в українських землях, що входили спочатку до Австро-Угорщини, а згодом до складу Польщі, Угорщини та Румунії. У цьому краї домінуючою національною релігією ще з XIX ст. став греко-католицизм, і саме з греко-католицизмом тут часто ототожнювали українську етнічність і українську релігійну культуру. Попри те, що в процесі розвитку суспільно-політичної диференціації, ускладнення громадянського та національно-культурного життя Східної Галичини ГКЦ ще в першій третині XX ст. втратила роль опікуна і провідника українського національного руху, у справі збереження національної ідентичності, культури і самоусвідомлення українців її значення було дуже вагомим. Принаймні частина галицької інтелігенції вбачала в ГКЦ потужний чинник етнополітичної мобілізації, інструмент інтеграції розрізнених елементів українського соціуму і подолання кризи його ідентичності, легітимного ядра формування нації та своєрідного культурного генератора для Великої України. Після розпаду Австро-Угорської монархії, в умовах міжвоєнної Польщі ГКЦ стає практично єдиною українською інституцією, здатною здійснювати освітню, культурну і, природно, релігійно-суспільну та богословську діяльність.

Науково-дослідницька структура церкви включала Богословську академію, Українське богословське товариство з журналом "Богослов'я", "Українську церковно-історичну місію" в Римі, яка проводила дослідження у ватиканських архівах і копіювала документи, що стосувалися українських церков (групи дослідників працювали також у Відні та Вільнюсі) [152]. Свого часу всі спроби церковного керівництва утворити на базі академії Український католицький університет (УКУ) зазнали невдач — аж до того, що польський уряд погрожував денонсувати конкордат зі Святим Престолом, якщо той визнає УКУ [153]. Мала семінарія — класична 8-річна гімназія, що готувала кандидатів до поглиблених богословських і гуманітарних студій, стала, по-суті справи, прихистком для молодих людей, особливо — членів ОУН, виключених із польських гімназій за проукраїнську політичну діяльність.

Церква послідовно підтримувала не лише загальноосвітні українські навчальні заклади, а й професійно-технічну освіту: при студитських монастирях у Зарваниці та Уневі працювали українські ремісничі училища. Церква частково фінансувала училища, засновані "Просвітою", і підтримувала "Пласт".

Церква мала солідну для тих часів мережу закладів охорони здоров'я (найбільш відомими були "Народна лічниця" та "Порадня матерів"). Василіянками, сестрами-служебницями, студитками та сестрами-мироносицями утримувалися численні дитячі садки й притулки, де виховання здійснювалося українською мовою.

---

[151] Див.: *Филатов С.Б.* Нужна ли нам внутренняя заграница // Социологические исследования. — 1988. — № 5.

[152] Див.: *Музичка І.* Християнство в житті особи і народу: Вибрані твори. — Київ, 1999. — С. 58—79.

[153] Див.: *Slusarczuk Sirka Ann.* Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. — Edmonton, 1989. — P. 275.

Предметом особливого піклування церкви були сиротинці, для облаштування яких був створений спеціальний фонд "Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт" (сам А. Шептицький передав на потреби сиріт приблизно півмільйона доларів).

У руках церкви перебувала значна частина української преси, у тому числі: найбільше з усіх галицьких українських періодичних видань — журнал "Місіонар"; соціально-політичний щотижневик для інтелігенції "Мета" з додатком для більш широкої публіки "Христос — наша сила"; літературно-науковий журнал "Дзвони"; юнацький журнал "Приятель"; щомісячник "Поступ" для гімназистів і студентів.

Нарешті, заснування українського національного музею також було справою церкви, точніше — митрополита А. Шептицького, чия приватна колекція стала основою експозиції цього музею [154].

Напередодні Другої світової війни ГКЦ мала митрополита і 6 єпископів, 2530 священиків, 2387 парафій, Богословську академію і 3 малі семінарії (480 студентів), 31 чоловічий і 121 жіночих монастирів із 459 ченцями і 932 черницями, а також мережу милосердницьких, культурних, лікувальних, освітніх установ тощо [155].

Глава церкви, митрополит Андрей Шептицький, хоча і не вважався "екзархом", але був беззастережним моральним арбітром як завдяки особистому авторитетові, так і як керівник інституції, під омофор котрої так чи інакше, фактично чи номінально, був залучений кожен етнічний українець у краї. Свого часу А. Шептицький був послом до Галицького сейму і членом Палати панів у Відні, а з початком гітлерівської окупації деякий час очолював Українську Національну Раду у Львові, створену 1941 р. для представництва українських політичних і культурних інтересів. Ця Рада, як зауважує Я. Грицак, виявилася для влади не зовсім слухняною, і це вирішило її долю — у березні 1942 р. її діяльність було припинено [156]. А. Шептицький добре усвідомлював відмінність між, з одного боку, позицією політичного, громадського і культурного лідера і, з іншого боку, позицією релігійного провідника. Але, як зазначив він у своєму посланні до Палати панів у Відні, "...українці представлені у цій шанованій палаті лише трьома членами, а відтак єпископ змушений брати слово у суто політичних питаннях. Поза сумнівом, я не маю потреби виправдовувати себе. Погляд, згідно з яким єпископ не повинен бути втягнутим у суто політичні справи, є фундаментально неспроможним і таким, що шкодить нам. Як усі громадяни, ми маємо право і навіть обов'язок піднімати суто політичні питання" [157].

Наступник митрополита Й. Сліпий мав підстави сказати над могилою А. Шептицького, що "найвидніше становище в нашому народі дало йому змогу обняти вповні не лише церковну ділянку, але й ціле народне життя" [158].

---

[154] *Mudrak M.M.* Sheptyts'kyi as Patron of Arts // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. — Edmonton, 1989. — P. 289—306.

[155] *Bociurkiw B.* The Suppression of the Ukrainian Greek-Catholic Church in Postwar Soviet Union and Poland // Religion & Nationalism in Eastern Europe & Soviet Union. — Boulder; London, 1987. — P. 97—103.

[156] *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — Київ, 1996. — С. 236.

[157] Цит. за: *Krawchuk A.* Chistian Social Ethic in Ukraine. The Legacy of Andrei Sheptytsky. — Edmonton; Ottawa; Toronto, 1997. — P. 262.

[158] Слово над могилою блаженної пам'яті Митрополита Кир Андрея, виголошене Високопреосвященним Митрополитом Кир Йосифом дня 5 листопада 1944 року // Українська Греко-Католицька Церква. Прес-секретаріат Глави УГКЦ. Повідомлення 016. 31 жовтня 2002 р.

Глава УГКЦ, кардинал Йосиф Сліпий — провідник "катакомбної" церкви.

Ліквідація ГКЦ в УРСР була здійснена радянською владою для того, щоб забезпечити інтеграцію в дусі тоталітаризму приблизно 3,5 млн західних українців до СРСР, унеможливити вплив на реґіон Ватикану, нанести додатковий удар по партизанському рухові й підпіллю ОУН, надати Руській православній церкві додаткові ресурси для уніфікації духовно-релігійного простору в Україні. Рішення про ліквідацію було прийнято особисто Й. Сталіним; головні ланки кампанії в загальних рисах були відпрацьовані вже у березні 1945 р. [159]

Кампанія розпочалася з антиуніатської пропаганди, після якої, 11 квітня 1945 р., було заарештовано митрополита Й. Сліпого, його помічника М. Будку, єпископів Г. Хомишина та І. Лятишевського. Наступного місяця заарештували ще понад сто провідних церковних діячів, зокрема, перемишльських єпископів Й. Коциловського та Г. Лакоту, екзарха Волині єпископа М. Чернецького, апостольського адміністратора для українців у Німеччині П. Вергуна.

Надалі "Ініціативна група" на чолі з протопресвітером Г. Костельником почала переконувати духовенство відмовитися від унії з Римом і "возз'єднатися" з РПЦ. Під загрозою репресій і після засудження кількох сот священиків, які відмовилися від "возз'єднання", частина галицького греко-католицького духовенства поставила свої підписи під документом "Ініціативної групи".

10 березня 1946 р. у Львові відбувся контрольований органами держбезпеки так званий собор, де 216 делегатів-священиків і 119 мирян ухвалили рішення: "1) анулювання постанови Берестейської унії 1596 р.; 2) відірватися від Римської (папської) Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри і 4) возз'єднатися зі Всеруською православною церквою в Радянськім Союзі" [160].

Практично одночасно почалися репресії проти українців-греко-католиків у Польщі, вони досягли апогею в ході "Операції Вісла" (1947), коли близько 160 тис. українців, переважно греко-католиків, примусово були виселені на "повернуті землі" і розсіяні малими групами по селах на півночі й заході Польщі. Крім людських втрат, непоправної шкоди зазнали пам'ятки сакральної культури українців: близько 200 українських церков — пам'яток історії та архітектури було знищено у Польщі вже впродовж другої половини 1940-х рр. 27 липня 1949 р. майно ГКЦ в Польщі було націоналізовано; після цього протягом 1949—1956 рр. ще понад 160 ко-

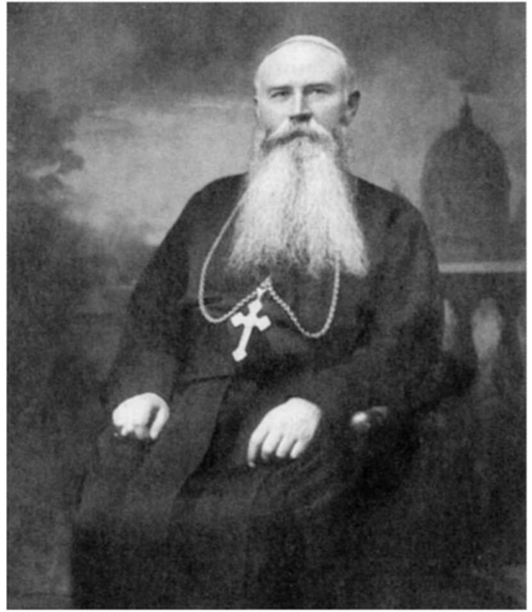
[159] Див.: *Білас І.* Московський Патріархат, каральні органи СРСР та знищення УГКЦ у 1940-х роках // Logos. A Journal of Eastern Christian Studies. — Vol. 34 (1993). — Nos. 3/4. — P. 550.

[160] Львівський церковний Собор: Документи і матеріали. 1946—1981. — Київ, 1984. — С. 56.

лишніх українських храмів, котрі перебували вже у власності польської держави, було зруйновано, а до 1969 р. було знищено ще 30 церков — пам'яток архітектури. 1969 року зі 180 вцілілих церков — пам'яток архітектури, що свого часу належали ГКЦ, 100 використовувалися католиками латинського обряду, інші ж використовувалися не за призначенням або взагалі не використовувалися. Згідно з деякими даними, в 1970-ті рр. з 454 українських греко-католицьких церков на Любачовщині, Перемишлянщині та Лемківщині 229 належали державі як пам'ятки архітектури, 195 використовувалися католиками латинського обряду, 27 — вірними Польської православної церкви і в 3 відбувалися почергові богослужіння православних і римо-католиків. У 1982 р. греко-католики користувалися в Польщі лише 20 сакральними спорудами [161].

Після придушення у Польщі ГКЦ тоталітарний режим ліквідував в УРСР Мукачево-Ужгородську єпархію. Ужгородську унію (1646) було "скасовано" "актом возз'єднання", що його зачитав о. Іриней Кондратович 28 серпня 1949 р. Перед ліквідацією єпархія мала єпископа Т. Ромжу (вірогідно, отруєного агентами МДБ) [162], 281 парафію з 459 церквами, 367 священиків, 5 чоловічих монастирів із 35 ченцями, 3 жіночі монастирі з 50 черницями, Богословську семінарію з 85 студентами і приблизно 462 тисячі вірних.

Про скасування Ужгородської унії оголосила (28 квітня 1950 р.) і Пряшівська єпархія ГКЦ, яку чехословацький уряд почав ліквідовувати в ході акції "П". До квітня 1951 р. 120 священиків, котрі відмовилися від "повороту до правосла'я", було заарештовано; заарештували також єпископів П. Гойдича та В. Хопка (перший помер в ув'язненні 1960 р., другий був звільнений 1967 р.) [163].

Єпископ Перемишльський Й. Коциловський, проголошений Блаженним Папою Іваном Павлом II у 2001 р.

Для греко-католиків почався етап виснажливої боротьби за виживання. Йшлося як про виживання найчисленнішої підпільної церкви тогочасної Європи, так і про виживання специфічної культури, сформованої під вирішальним впливом Католицької церкви українсько-візантійського обряду. ГКЦ упродовж століть усвідомлювала себе "між Сходом і Заходом" і практично завжди відчувала проблему власної ідентично-

[161] Див.: *Sorokowsky A.* Ukrainian Catholics ah Orthodox in Poland and Czechoslovakia. — Cambridge, 1988. — P. 247, 252.

[162] Див.: Свідчення про смерть єпископа Теодора Ромжі // Мартирологія Українських Церков. — Т. 2. Українська Католицька Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. — Торонто; Балтимор, 1985. — С. 318, 319.

[163] Див. докладно: *Ванат І.* Пряшівський Собор 1950 року: політичний намір та його реалізація // Дукля. — 1996. — № 10. — С. 67—87.

сті. "Слов'яни розуміють ліпше, ніж інші європейці — а українці краще, ніж інші слов'яни — ту ціну, що її доводиться платити за життя по обидва боки великого поділу" [164], — так узагальнив цю ситуацію Я. Пелікан.

Перші роки після Львівського "собору" не привели до скільки-небудь помітних змін у галицькій релігійній культурі. Прикметно, що Гавриїл Костельник у бесідах про майбутнє "возз'єднання" з одним зі своїх довірених осіб, майбутнім митрополитом Львівським і Тернопільським Миколаєм (Юриком), пов'язував "возз'єднання" зі збереженням традиційної культури, устрою парафіяльного життя, богословської освіти і церковного книгодрукування українською мовою [165]. Як свідчить колишній підпільний священик ГКЦ, нині єпископ Михаїл Колтун: "...Церква у моєму рідному селі Полоничі на Львівщині і в 50-ті роки лишалась греко-католицькою. Наш священик ...лишався відданим свій вірі" [166], а благочинний Миколаївського округу Львівської області висновував, що навіть у період зламу 1950—1960 рр. близько половини возз'єднаного духовенства ставиться нещиро до православ'я, яке деким "розцінюється і нині як релігія малокультурних людей" [167].

Як правило, віруючі в усьому йшли за священиком, який відмовлявся від переходу до православ'я, а якщо йому забороняли служити на парафії або заарештовували, віруючі збиралися на богослужіння без пароха і навіть правили перед зачиненими храмами. А у своєму ставленні до священиків, які "підписалися на православ'я", віруючі враховували вимушеність цього "підписання" (ця вимушеність була, зрештою, визнана і підпіллям ОУН). Підтвердженням умовності переходу священиків до православ'я стали події часів хрущовської "відлиги", коли після того, як кілька сот греко-католицьких священиків і монахів прибули до рідного краю з таборів і заслань, чимало священиків, котрі вимушено служили у православних парафіях, забажали повернутися до Української греко-католицької церкви. Єпископ М. Чарнецький, після прибуття із Сибіру, прийняв 1956 р. рішення про можливість повернення таких кліриків до УГКЦ через накладання на них епітимії, а також про надання їм дозволу служити греко-католицькій пастві у складі Російської православної церкви [168].

Важливу роль у збереженні греко-католицького релігійно-культурного етносу відігравали підпільні священики й уніатські ченці та черниці.

Православним єпископатом на західноукраїнських землях тільки 1950 р. було висунуто 16 пунктів нововведень, що мали сприяти оправославленню уніатів, але запропоновані зміни практично повсюдно зустріли спротив. Боротьба проти уніатських богослужбових особливостей, розп'ять, ікон, служебників тощо тривала впродовж усіх років підпілля УГКЦ.

Хоча значна частина "старої когорти" галицької інтелігенції, яку виховала

[164] *Pelican J.* Eastern Christianity in Modern Culture Genius and Dilemma // The Ukrainian Religions Experience / Ed. David J. God. — Edmonton, 1989. — P. 223.

[165] Див.: *Павлов И.* Присутствие Московской Патриархии в Галиции: история и итоги // Украинская Греко-Католическая Церковь: преодоление мифа. — Москва, 2002. — С. 67, 68.

[166] "Я виріс у церкві..." Інтерв'ю з єпископом-ординарієм Боровської єпархії Української греко-католицької церкви Михаїлом Колтуном// Людина і світ. — 1998. — № 1. — С. 33.

[167] Цит. за: *Пащенко В.* Греко-католики в Україні. — Полтава, 2002. — С. 168.

[168] Див.: *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946—1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. — Львів, 1993. — Чис. І. — С. 119, 120.

ГКЦ, була або знищена, або емігрувала на Захід перед наступом Радянської армії, проте і серед нового покоління інтелігентів багато хто вважав боротьбу за викорінення "залишків уніатства" кампанією проти української культурної самобутності. Відомий львівський дисидент В. Мороз однозначно заявляв у "самвидаві", що боротьба з УГКЦ має на меті руйнування підвалин нації, оскільки "Церква вросла у культурне життя так глибоко, що неможливо заторкнути її без шкоди для духовної структури нації. Неможливо уявити традиційні цінності без Церкви. Зрозуміло, що боротьба проти Церкви є боротьбою проти культури" [169].

Водночас і православна церква в Західній Україні через цілу низку обставин була нездатною поглинути навіть тих вірних ліквідованої ГКЦ, які зрештою свідомо перейшли на православ'я. Закордонні спостерігачі відзначили парадоксальність ситуації в уніатській Галичині, коли з 60-х рр., особливо після хрущовської кампанії викорінення інституційованої релігійності, цей край стає реґіоном найвищої в СРСР концентрації православних громад. Через зовсім не гіпотетичну "уніатську загрозу" православним галичанським парафіям дозволялося зберігати традиційні українські риси: за винятком кількох заснованих у краї православних парафій для мігрантів зі Сходу і Півдня України, в інших місцевих парафіях у проповідях і обрядовості звучала традиційна українська вимова церковнослов'янських слів поруч із місцевим діалектом [170].

Спеціально для "викорінення уніатства" було створено журнал "Православний вісник". Але результати боротьби не були однозначними. Про це свідчить, зокрема, той факт, що питома вага в православних духовних навчальних закладах тих слухачів, які були вихідцями із Західної України, постійно зростала (наприклад, в середині 80-х рр. західні українці становили понад 50 % слухачів Ленінградської духовної семінарії) [171], а священики родом із Західної України все інтенсивніше обсідали парафії у Центральній, Східній і Південній Україні й навіть за її межами [172].

1966 року вперше за 150 років на Київську митрополичу кафедру було призначено етнічного українця — архієпископа (згодом — митрополита) Філарета (Денисенка). Хоча ця подія, можливо, і не мала безпосереднього відношення до процесу "тихої українізації", але доручення 1967 р. ключової для православної церкви Львівсько-Тернопільської єпархії (ця єпархія охоплювала приблизно п'яту частину всіх парафій РПЦ в межах СРСР) галичанину — архієпископу Миколаю (Юрику), колишньому греко-католику, можна розглядати саме в цьому контексті. До середини 70-х рр. серед 16 архієреїв, які служили в Україні, 13 були етнічними українцями, з них 9 — західні українці, а з-поміж них 3 — колишні греко-католицькі священики. Надзвичайно поважним чинником то-

---

[169] Цит. за: *Markus V.* Religion and Nationality: The Uniates of the Ukrainian // Religion and atheism in the USSR and Eastern Europe. — London, 1975. — P. 118.

[170] *Bociurkiv B.-R.* Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine // Religion and Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin. — Detroit, 1977. — P. 82, 83.

[171] Див.: *Павлов С.Н.* О современном состоянии Русской православной церкви // Социологические исследования. — 1987. — № 4. — С. 42.

[172] У другій половині 1990-х єпископи-українці складали найбільшу "земляцьку" групу в складі архієрейського корпусу РПЦ. Див.: *Митрохин Н., Тимофеева С.* Епископы и епархии Русской Православной Церкви. — Москва, 1997. — С. 15—19.

Єпископ Павло Василик (УГКЦ) на засланні в Мордовії, 60-ті роки XX ст. (крайній зліва).

дішньої "українізації" стали колишні греко-католики, які перейшли на православ'я і намагалися вдихнути в нього національні риси. З-поміж них — майбутні предстоятелі двох православних церковних формацій — священики В. Романюк та В. Ярема.

Таким чином, поруч із греко-католиками, які твердо обстоювали свою віру, і "криптоуніатами", які, ставши православними, так чи інакше зберігали свої уніатські традиції, у краї сформувався потужний православний анклав, що поступово запліднив українське православ'я самобутніми етноспецифічними рисами [173].

Боротьба за збереження українцями своєї релігійно-культурної ідентичності велася також за межами СРСР. Так, 15 жовтня 1964 р., під час третьої сесії II Ватиканського Собору, Й. Сліпий ставить питання про запобігання латинізації Української церкви. Якщо латинізацію не припинити, підкреслював Й. Сліпий, то вона відлякуватиме віруючих від визнання Вселенської Церкви, яка зветься католицькою, знайде тоді собі підтвердження й переконаність українських віруючих у тому, "що об'єднання з Римо-католицькою церквою поставить під загрозу не лише обряди і традиції, що передаються з покоління в покоління, але й завдасть шкоди їхнім патріотичним і національним почуттям" [174]. Із середини 1970-х рр. важливим інструментом політичної й культурної мобілізації української діаспори і всієї Української католицької церкви стає відповідне гасло українського патріархату, самопроголошення якого відмовляється визнавати Апостольська Столиця [175].

Приблизно в період між 1964—1968 рр. відбулася певна стабілізація релігійного життя греко-католиків, їхня церква знайшла більш-менш адекватні форми служіння в умовах підпілля і ресурси для розвитку. Поруч із неминучими в умовах підпілля елементами інституційної кризи, постійними репресіями, жорстким пресингом з боку Московської патріархії на закордонні релігійні центри українства, а також демарші Московської патріархії з приводу будь-

[173] Див. про це докладніше: *Єленський В.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. — Київ, 2002. — С. 286—288.

[174] Цит. за: *Роод В.* Рим и Москва / Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период Октябрьской революции 1917 г. До 1 декабря 1989 г. — Львов; Nijmegen, 1995. — С. 191.

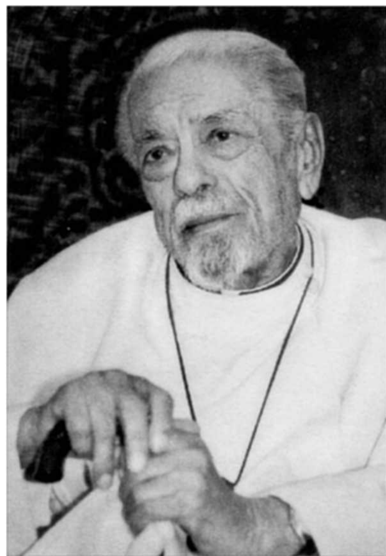
[175] Про це докладно див.: *Markus V.* The Role of the Patriarchat Movement in the Ukrainian Catholic Church // The Ukrainian Religious Experience / Ed. David J. God. — Edmonton, 1989. — P. 157—170.

яких виявів міжнародної солідарності з українськими католиками, отримують розвиток і чинники, об'єктивно сприятливі для катакомбної церкви. З-поміж них слід вказати на загальне піднесення політичного дисидентства в Україні, рух української інтелігенції на захист рідної культури й мови, людської гідності та природних прав особи, поступове розгортання у світі процесу, який пізніше отримав назву "гельсінського", а також легалізація греко-католицької церкви в сусідній Чехословаччині (точніше — у Східній Словаччині) після "Празької весни" 1968 р. Дедалі більш часто віруючі греко-католики почали відкрито ставити під сумнів законність заборони своєї церкви, надсилали численні скарги до Москви й Києва і навіть захоплювали порожні культові споруди.

У 1989 р. Українську греко-католицьку церкву було легалізовано в СРСР. Тоді ж починається масове повернення номінально православних парафій до рідної церкви.

Відновлення діяльності УГКЦ пришвидшило процес національного відродження у православному середовищі Галичини. Звідти бере свій початок сучасний етап руху за відродження Української автокефальної православної церкви. 1989 року він набув організаційних форм і привів до утворення влітку 1990 р. УАПЦ, яку очолив митрополит Української православної церкви в Америці Мстислав (Скрипник).

Через протиборство між греко-католиками та православними Галичина стала ареною міжконфесійного конфлікту, що набув помітного політичного виміру. Влада не могла врегулювати цей конфлікт з причин тогочасної власної слабкості. Спроби церков вгамувати пристрасті не дали помітного результату. Створена для врегулювання проблем представниками церков — учасниць конфлікту Чотиристороння міжцерковна комісія (Ватикан, Московська патріархія, УГКЦ та УПЦ), провівши кілька спільних засідань, 17 березня 1990 р. припинила свою роботу через вихід з її складу УГКЦ, яка висунула низку попередніх вимог, що унеможливило роботу комісії. Ці події в Україні негативно позначились на подальшому перебігові православно-католицького діалогу.

Патріарх УАПЦ Мстислав Скрипник.

Московська патріархія не йшла на жодні поступки ні щодо визнання незаконності Львівського псевдособору 1946 р., ні щодо визнання УГКЦ як окремої церкви, що потребує поновлення своїх майнових прав і реабілітації з боку держави. Більше того, процес відродження УГКЦ трактувався РПЦ як посягання з боку греко-католиків на "канонічну територію" РПЦ при прямому потуранні місцевої влади і націоналістично налаштованих політиків.

За ситуації, що склалася в Галичині, обов'язковою умовою збереження православною церквою свого впливу в цьому краї стає її чітка самоідентифікація

Предстоятель УПЦ КП, Патріарх Київський і всієї України-Русі Філарет (Денисенко).

як церкви з виразною національною орієнтацією. Тому УПЦ, як складова РПЦ, практично втрачає тут свої позиції й поступається УАПЦ, яка згодом розділила свій вплив у Галичині та і в усій Україні з УПЦ Київського патріархату.

Конфесійна карта України у 90-ті рр. зазнала відчутних змін. Виникли зони повного домінування тієї чи іншої з діючих церков, у межах яких кожна, співпрацюючи з місцевою владою, всіляко дискримінувала своїх суперниць, перешкоджала віросповідним меншинам нормально задовольняти свої релігійні потреби. Лише після того, як домінуючим церквам вдалося врегулювати свої власні проблеми у відповідних реґіонах, конфлікт поволі почав згасати, а релігійне життя — входити в нормальне русло. Заради справедливості слід сказати, що коли найгостріша фаза конфлікту минула, то і місцева влада у західних областях України, і сама УГКЦ, що поволі відійшла з позицій реваншу щодо православних, почали докладати зусиль до врегулювання проблем і налагодження контактів між православними й греко-католиками на усіх рівнях. Хоча подекуди тут нерозв'язаними залишились питання церковної власності, існують певні претензії релігійних громад одна до одної, а керівництво православних і греко-католицьких церков по-різному тлумачить перебіг і наслідки конфлікту, однак слід визнати, що на сьогодні православно-греко-католицький конфлікт може вважатися вичерпаним.

У першій половині 90-х рр. набуло поширення також протистояння між традиційними церквами і новітніми релігійними утвореннями, які почали інтенсивно розвиватися в незалежній Україні.

Суспільні зміни в СРСР кінця 80-х рр. мали особливий вплив на православне середовище. Величезна церковна структура, якою був на той час Український екзархат РПЦ, перейменований у 1990 р. в Українську православну церкву, не змогла утримати свою єдність. Розколи УПЦ стали, без перебільшення, найбільш драматичною подією суспільно-релігійного життя не лише в Україні, а й на всьому посттоталітарному просторі Східної Європи. Вони майже дзеркально відобразили політичне протиборство в Україні і є сьогодні основною проблемою розвитку релігійного середовища в нашій державі. Ці розколи нині не лише багато в чому визначають перебіг подій у цій царині суспільного життя, а й закладають диспропорції в його поступ, несучи у собі потенціал нових конфліктів на релігійному ґрунті.

Першим етапом новітнього конфлікту православ'я в Україні було відродження Української автокефальної православної церкви, яка поставила перед собою завдання відновити самодостатність українського православ'я, що свого часу втратило незалежність і було підпорядковане Московській патріархії — значно молодшій від Київського духовно-релігійного центру.

Багатовікова політика денаціоналізації і асиміляції, що була наслідком входження Київської митрополії до складу

Предстоятель УПЦ, митрополит Київський і всієї України Володимир Сабодан.

РПЦ, не змогла доконечно нівелювати національні особливості та самобутні риси українського православ'я. "Окремішність" української православної традиції щоразу актуалізовувалася, коли політична ситуація ставала сприятливою для унезалежнення України.

На зламі 80—90-х рр. у західних областях, а згодом і по всій Україні розпочався рух за автокефалію українського православ'я. Ця робота велась в умовах жорсткої політичної боротьби, спрямованої на унезалежнення України, і, відповідно, несла на собі її відбиток. Чільники руху за автокефалію в цих умовах не вважали за необхідне дотримуватися канонічно-правових і звичаєвих норм здобуття незалежності, і це стало причиною того, що інші православні церкви відмовилися визнавати УАПЦ.

Іншу модель відновлення самодостатності українського православ'я в Україні намагався втілити у життя Предстоятель Української православної церкви митрополит Філарет (Денисенко). Йому вдалося розмежувати сфери компетенції священоначалля РПЦ та УПЦ, і це було зафіксовано відповідною Грамотою Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II у жовтні 1990 р. Відповідно до цього документа УПЦ отримувала незалежність і самостійність у внутрішньому управлінні, що максимально наближало її до статусу автономії у рамках РПЦ, хоча і не забезпечувало її автономного статусу в загальноприйнятому у вселенському православ'ї розумінні. УПЦ і надалі залишалася невід'ємною складовою РПЦ.

Після здобуття незалежності Україною з ініціативи Предстоятеля УПЦ були здійснені подальші кроки, спрямовані на поглиблення незалежності УПЦ від РПЦ аж до здобуття нею статусу автокефальної. Ця робота проводилася у спосіб, визначений канонами. 1—3 листопада 1991 р. у Києві відбувся Помісний собор УПЦ, що одноголосно підтримав ідею унезалежнення УПЦ як таку, що відповідає реальному стану УПЦ як самодостатньої величини та новим політичним реаліям. Однак попри підтримку ідеї автокефалії православних в Україні Помісним собором УПЦ, а також з боку Української держави, Архієрейський собор РПЦ, що відбувся у

Свято Жнив у Церкві ЄХБ. Дніпропетровськ. 80-ті роки XX ст.

Москві 31 березня — 4 квітня 1992 р., відмовив українським православним у наданні бажаного для них канонічно-православного статусу для їхньої церкви. Рішенням цього собору митрополита Філарета було усунено з посади Предстоятеля УПЦ (хоча на цю посаду його було призначено пожиттєво). Згодом РПЦ позбавила його усіх ступенів священства та наклала на нього церковні прокльони — анафему.

27—28 травня 1992 р. з ініціативи Московської патріархії та без відома світської української влади єпископи УПЦ зібралися в Харкові й провели там Архієрейський собор УПЦ, на якому митрополита Філарета було зміщено з посади Предстоятеля УПЦ. Новим Предстоятелем УПЦ був обраний митрополит Володимир (Сабодан). Ці події викликали різко негативну реакцію політичного керівництва України, що на деякий час створило незручності для УПЦ та її Предстоятеля.

Критична ситуація, в якій опинилися митрополит Філарет і вірні йому структури УПЦ, підштовхнула їх до пошуків об'єднання з частиною УАПЦ. Об'єднання відбулося 25—26 червня 1992 р. на Об'єднавчому соборі за безпосередньої участі кількох народних депутатів України та зі схвалення Президента України Л. Кравчука. Так утворилася Українська православна церква Київського Патріархату (УПЦ КП). Щоправда обраний Патріархом УПЦ КП Мстислав (Скрипник) цього об'єднання не визнав. Після смерті Мстислава, що сталася невдовзі, патріархом УПЦ КП обрали митрополита Володимира (Романюка). Та частина УАПЦ, що не приєдналася до УПЦ КП, обрала своїм патріархом Димитрія (Ярему). Після смерті Володимира (Романюка) УПЦ КП очолив у 1995 р. Філарет. Під час похорону Володимира (Романюка) відбулося масове побиття учасників похоронної процесії. Це посіяло недовіру до влади у середовищі національно орієнтованої інтелігенції та відповідних православних церковних кіл.

Тим часом між сторонами православного конфлікту точилися жорсткі суперечки. Архієрейський собор УПЦ у 1996 р. зняв з порядку денного питання про автокефалію УПЦ, а повернення до

цього ж питання у 2000 р. було невдалим. Надалі позиції суб'єктів міжправославного конфлікту все більше розходилися, а з церковного середовища не вийшло жодної прийнятної для усіх сторін протистояння ініціативи щодо його вирішення.

Певний вплив на соціокультурний контекст розвитку України мали не лише православна і греко-католицька релігійні громади, впливали на нього також пізньопротестантські релігійні організації баптистів, релігійні організації християн віри євангельської — п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, а також мусульманські, іудейські, римо-католицькі, реформаторські та інші релігійні організації.

У цілому процес розвитку церков у незалежній Україні привів, з одного боку, до розбудови церковної інфраструктури, до реституції церковної власності, що свого часу насильницьки була вилучена з церков, до актуалізації питань, пов'язаних з унезалежненням церков, до поширення впливу церков на різні сторони суспільного життя (сьогодні церкви в Україні сукупно являють собою суспільну інституцію, співмірну за своїм впливом на життя людей з іншими інституціями, такими як сім'я, школа, армія тощо), а з другого — до виникнення конфліктних проблем у релігійному середовищі, політизації його та побутування в ньому правового нігілізму.

1.4.3. Сучасне релігійне відродження: основні тенденції і деякі прогнози

В Україні релігійне відродження почалося дещо раніше від національного і державного, причому почалося не стільки на рівні богословському, скільки на рівні свідомості й поведінки віруючих. У середовищі післявоєнного покоління воно йшло шляхом пошуків релігійності, яка б відповідала освітньому і культурному рівням розвитку цього покоління, розумінню ним суті і ролі релігії в суспільстві. Традиційні релігійні погляди, уявлення і поняття стали наповнюватися змістом, в якому переважали реалістичні, раціоналістичні, життєво-практичні елементи. Це привело до синкретичного поєднання релігійного світобачення із науковими ідеями і поглядами, із загальнолюдськими моральними нормами і культурними цінностями. Сформувався новий тип віруючого, для якого стало важливим насамперед свідоме ставлення до релігії, внутрішня переконаність, а не механічна обрядовість. Поява нового типу релігійності з більш широким тлумаченням можливостей релігійної діяльності визначили особливості тогочасного релігійного відродження в його суті.

Підвищенню суспільного авторитету релігії сприяла розробка і проповідь богослов'ям якомога кращих шляхів вирішення найгостріших проблем людства загалом і кожної людини зокрема, а саме: миру, пріоритетів екології, соціального служіння і здорової праці.

Певну роль у справі відродження релігії відіграло також (як це не парадоксально звучить!) поглиблення розвитку в 70—80-х рр. атеїзму. Хрущовська антицерковна кампанія завдала багато шкоди релігії і культурі, але одночасно показала, що можливості адміністративних засобів у боротьбі з релігією досить обмежені. Це стало поштовхом до того, що атеїстична пропаганда, якій відводилась роль ідеологічної підтримки антицерковної кампанії, еволюціонувала в бік наукового вивчення релігії. До цієї роботи були залучені досить значні наукові й викладацькі сили. Результати філософських, історичних, соціологічних і психологічних досліджень релігійності привели до висновків, далеких від одномірно негативної оцінки релігії. Посту-

Предстоятель відродженої УАПЦ, митрополит Київської і всієї України Мефодій Кудряков.

пово утвердилась думка, що жива релігійність містить у собі не лише архаїку, міфологію, містику, тобто спадщину минулого, хоча всі ці елементи у ній є, а являє собою багатомірний інтелектуально-моральний та соціально-психологічний синтез старого і нового, синтез ситуативного і довготривалого, регіонального і планетарного, групового і загальнолюдського, сьогоденного і перспективного. Стало зрозумілим, що оцінка ролі й значення релігії в суспільстві не може бути абстрактною, виключно позитивною або негативною, така оцінка має грунтуватися на виявленні конкретного ідеологічного наповнення того чи іншого віровчення, а також конкретного характеру діяльності тих чи інших конфесійних об'єднань. Все це потребувало комплексного конкретно-історичного, критико-аналітичного підходу до аналізу і оцінки релігійних явищ. Атеїзм у СРСР хоча й залишився на позиціях матеріалістичного світогляду, проте став більш терпимим до релігії. Відчуження між віруючими й атеїстами послабилось, для тих і тих почали набирати ваги ідеї взаєморозуміння й мирного співіснування. Тим часом громадська думка загалом еволюціонувала в бік нейтралітету, індиферентизму або й відверто доброзичливого ставлення до релігії і церкви.

Нарешті, ще одну важливу обставину слід враховувати при розгляді питання про релігійність в українському суспільстві останньої чверті минулого століття. Це вияв релігійності як прояв соціального протесту, а у зв'язку з цим — перетворення релігійних організацій у центри зосередження спершу духовно-психологічної, а потім і політичної опозиції існуючому ладові. У різні періоди радянської історії значна частина духовенства й активних віруючих безпосередньо належала до системної опозиції чинній владі. Опозиційними, зокрема, були християни віри євангельської, євангельські християни-баптисти (особливо Рада Церков ЄХБ, утворена в 1961 р.), Свідки Ієгови, адвентисти сьомого дня реформаційного руху, а також українські греко-католики, значний прошарок православних (особливо після Архієрейського собору РПЦ 1961 р.). Виходили десятки найменувань релігійного "самвидаву", мали місце відкриті виступи проти політики радянського керівництва щодо релігії та церкви.

Політичне дисиденство і релігійне середовище нерідко сприймалися як складники єдиного цілого. Релігійне середовище було опозиційним вже тому, що виступало своєрідною гаванню для всіх переслідуваних і ображених. Звертаючись до тих українців, які чинили спротив владі, патріарх Йосиф Сліпий написав у своєму заповіті: «...лечу думками до всіх моїх братів і сестер в Україні і на просторах цілого Радянського Союзу, до тих, що страждають на волі, і до тих, що караються у в'язницях, тюрмах, в таборах непосильної праці і в та-

борах смерті... Між ними бачу нових борців, науковців, письменників, митців, селян, робітників. Бачу між ними "іскателів істини" й оборонців справедливості. Чую їхній голос в обороні основних прав людини й людської спільноти. З подивом гляджу на них, як вони боронять своє українське слово, збагачують свою українську культуру, як усіма силами свого ума і серця рятують українську душу. І состраждаю з ними всіма, бо їх за те переслідують як злочинців»[176].

Коли ослабли державна підтримка атеїстичної ідеології і адміністративне регулювання релігійного життя, коли на авансцену виступили опозиційні політичні сили, до духовного релігійного оновлення додалось ще й інституційне релігійне відродження. Воно започаткувалося в Україні в добу горбачовської "перебудови", яка лібералізувала державну політику щодо релігії та церкви. Починаючи з 1988 р., з періоду відзначення 1000-річчя хрещення Русі, буквально вибухнула активність усіх конфесій. Відновила свою діяльність Українська автокефальна православна церква. Вийшла з підпілля Українська греко-католицька церква. Заявили про себе громади віруючих, що належали до тих релігійних напрямів, які раніше не могли проявляти активність і вважалися такими, що припинили свою діяльність. У цей період розпочався бурхливий процес проникнення на територію України і зміцнення тут неокультів західного і східного походження, в оновленому варіанті відродились вірування давніх слов'ян, утворились різноманітні конфесійні й міжконфесійні товариства, братства, об'єднання, місії тощо.

Становлення інститутів громадянського суспільства в Україні сприяло укріпленню релігійного плюралізму і розвитку потенціалу церков, які активно шукали ефективні організаційні форми

Глава сучасної УГКЦ, Верховний архієпископ Львівський Святослав Шевчук.

соціального служіння, морального просвітництва, релігійної освіти. Релігійна проблематика заполонила світські засоби масової інформації. Конфесійні об'єднання стали видавати власні газети й журнали, організовувати радіо- і телепередачі.

Тоді ж почали демонструвати свою прихильність до релігійних цінностей політичні партії і рухи, управлінські структури, діячі науки, бізнесу, культури.

Поступово "зовнішня релігійність" стала модною, істотно потіснивши атеїзм. Для моди завжди характерні формальність, поверховість, декларативність, наслідувальність. Саме такими були й прояви "зовнішньої релігійності", яка відтіснила на задній план модерністську релігійність кінця 80-х — початку 90-х рр., коли на порядок денний виносилися питання мови церковної пропо-

[176] Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. — Київ, 2003. — С. 162, 163.

віді й богослужіння, перекладу українською мовою богослужбових текстів, розвитку церковного музичного, хорового, вокального, образотворчого, архітектурного мистецтва, релігійної художньої прози і поезії, збереження релігійних культурних пам'яток і т. ін.

Ще наприкінці 70-х рр. у загальному комплексі масового інтересу до народних традицій, свят, обрядів, культурної минувшини проявилось зацікавлення церковними співами і музикою. Повернення останніх у широкий обіг відбувалося у храмах і на театральній сцені. Причому на перших порах концертне виконання церковних пісень і музичних творів мало для їхньої популяризації більше значення, ніж храмове. Концерти духовної музики і пісень, що транслювались засобами масової інформації, відкрили для багатьох, особливо представників молодого покоління, естетичну цінність цих видів мистецтва. Звичайно, в той період, як і досі, в обігу переважала духовна класика. Але поряд з нею з'явились і нові обробки та нові музичні твори на релігійні тексти, зокрема україномовні. Ілюстрацією цього можуть бути нотні рукописи, що надійшли свого часу до музичного фонду Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України. Тут є твори: заслуженого діяча мистецтв України Л. Дичко "Літургія № 1: для сопрано та чоловічого хору без супроводу"; доктора мистецтвознавства Н. Герасимової-Персидської "Розшифровка та редакція 9 партесних концертів Ділецького"; В. Гончаренко "Псалом Давидів: Для чоловічого хору на вірші Т. Шевченка"; В. Губи "Духовний диптих: Для двох гобоїв, двох валторн, струнного оркестру, мішаного хору та сопрано"; І. Кириліної "Молитва. Кантата та Євангельські тексти: Для голосу та інструментального ансамблю на вірші П. Мовчана"; В. Рунчака "Реквієм: Для двох солістів та інструментального ансамблю на канонічні тексти", "Господи, Боже наш. Молитва: Для мішаного хору без супроводу", "На смерть Ісуса (Cantus canonicus). Церковний розспів: Для жіночого хору, читця та труби в чотирьох частинах згідно Євангелії від святого Луки"; М. Денисенко "Найдовша сутра: Для камерного оркестру"; І. Карабинця "Молитва Катерини: Для читця, дитячого хору та великого симфонічного Оркестру. На слова Катерини Мотрич" та ін.

Надалі ця тенденція зміцнилася. Викладач церковного співу в Духовній академії УПЦ КП Валерій Семенко опублікував у своїй обробці "Пасхальний канон" (ірмоси пасхального піснеспіву), "Піснеспіви всенічної", "Сподоби, Господи", "Блажен муж" [177]. Григорій Верета написав музику до "Великодних співів", "До Пресвятої Трійці", "До Св. Духа", "До дня св. Апостолів Петра і Павла", "На різдво св. Івана Хрестителя" [178]. Віталій Петришин з Дніпропетровська організував студентський хор і виконував із ним свій твір з літургії "Хваліте ім'я Господнє" [179]. Євангельські християни-баптисти опублікували збірники загального співу "Євангельська пісня", "Улюблена пісня". Загалом піснярі, композитори, диригенти всіх віросповідань долучилися до підготовки творів на богослужбові тексти і релігійні сюжети. Чимало творів духовної музики та піснеспіву було записано і тиражовано на аудіокасетах. Видавництво при Львівському монастирі студитів випустило українською мовою "Акафіст до Христових страстей" і "Співи бого-

[177] Духовна Академія / Вісник учбового комітету УПЦ Київського патріархату. — 1994. — № 1—4.

[178] Наша віра / Всеукраїнська православна газета. — 1993. — № 7, 10, 11/12.

[179] Наша віра. — 1993. — № 17/18.

Кафедральний собор Св. Юра УГКЦ у Львові.

служб Мінеї" (збірник нот з літургічними текстами).

Усі релігійні організації розгорнули широку видавничу діяльність.

Впродовж 1990-х рр. і на початку нинішнього століття УГКЦ видала кількасот назв богослужбової літератури, серед яких "Свята і Божественна літургія", "Акафіст до Христових страстей", "Богословсько-практичне введення до Святого Письма", "Богослужбове Євангеліє", катехізис, молитовники, збірники богослужбових співів. Крім цього, видавництва УГКЦ оприлюднили величезну кількість літератури: релігійно-соціальної, релігійно-історичної, дидактичної тематики; підручники для недільних шкіл, семінарій та академій; літературу з організації подружнього життя; шематизми, канонічні збірники тощо. Значне місце у видавничій діяльності УГКЦ посіли переклади богословської класики і визначних теологів сучасності.

УПЦ КП видала значну кількість назв богослужбової літератури (Богослужбове Євангеліє, Апостол, Тріоді, молитовники, служебники, часослови, требники, чини таїнств) з+агальним накладом понад 300 тис. примірників. Її видавнича діяльність значною мірою фокусувалася також на історії церкви в Україні, обґрунтуванні канонічної та еклезіальної легітимності самоврядності Православної церкви на своїй території. Тут особливо слід відзначити перевидання відомих праць о. І. Власовського

"Нариси з історії Української православної церкви" та О. Лотоцького "Автокефалія". УПЦ КП зайняла лідируючі позиції серед православних церков в Україні у справі біблійних та богослужбових перекладів українською мовою. Завдяки зусиллям представників цієї церкви здійснено переклад Біблії на сучасну українську мову та перекладено літературу, пов'язану з річним і добовим колом богослужінь. І попри те, що цими здобутками не користуються інші українські православні, слід визнати, що системний підхід до переведення богослужіння на рідну мову, який реалізований зусиллями УПЦ КП, в минулому практикувався лише за часів гетьмана П. Скоропадського.

УАПЦ видала кілька назв богослужбової літератури, а також значну кількість церковно-історичних і релігійно-полемічних творів ("Загальноцерковна історія" архієпископа Ігоря Ісіченка, "Проблеми української свідомості" та "Походження єпископату" А. Ричинського, "Українська патрологія" та "Церковне право" І. Огієнка та ін.).

Чимало видань здійснила також УПЦ. Більшість з них видрукувані російською мовою й присвячені висвітленню історії та сучасного етапу буття церкви, діяльності її священоначалля, роботі з окремими групами віруючих, особливо з дітьми. Тиражувалися також література для духовних навчальних закладів і катехізаційно-просвітницькі видання для місіонерської роботи й забезпечення діяльності недільних шкіл.

На сьогодні в Україні виходить близько 390 загальнохристиянських і конфесійних газет і журналів (всеукраїнських, реґіональних, обласних, районних). Православні церкви, греко-католицька і римо-католицька, церкви євангельських християн-баптистів та інші започаткували і розвивають мережу своїх видавництв. Далеко не вся їхня друкована продукція вирізняється серйозним професійним рівнем, глибиною аналізу проблем, що пропонуються читачеві, літературно-художніми достоїнствами тощо. Часто духовна проблематика в них істотно поступається між- і внутрішньоконфесійній полеміці, гострота якої віддзеркалює, а часом і перевищує рівень конфліктності релігійного життя в Україні.

Важливою складовою релігійного життя стали, зокрема, такі часописи: "Парафіяльна газета" — щотижневе видання парафій римо-католицької церкви в Україні; журнал "Патріархат" (після переїзду редакції з Нью-Йорка до Львова), навколо якого ґрунтується світська інтелігенція УГКЦ; молодіжний православний часопис "Київська Русь"; часопис "Наша віра", який редагує відомий публіцист і правозахисник Є. Сверстюк; молодіжні греко-католицькі газети "Вірую" та "Арка"; п'ятидесятницька газета "Голос надії"; баптистський журнал "Євангельська нива"; адвентистський часопис "Ознаки часу"; більшість загальноукраїнських і єпархіальних православних видань.

Від кінця 1990-х рр. церкви і релігійні організації країни посилили свою присутність і в мережі Інтернет. На початок нинішнього століття практично всі центри найбільш чисельних релігійних організацій мають свої офіційні веб-сторінки; свої сайти створили багато єпархій, духовних навчальних закладів, а також деякі монастирі, братства, молодіжні християнські організації.

"Релігійний Інтернет", який спочатку зустрів критичну і навіть негативну реакцію з боку церковної ієрархії, дуже швидко отримав їхнє благословення і підтримку й перетворився на важливий чинник релігійно-культурного життя, а в інформаційному сегменті цього життя — на вирішальний фактор. В Інтернеті є православні, католицькі, проте-

стантські й загальнохристиянські бібліотеки, богословська і публіцистична література, відповіді священиків на питання релігійного і морально-етичного плану, дискусії та форуми відвідувачів. Наявність зворотного зв'язку створює для корпусу християнських місіонерів, апологетів усіх конфесій принципово нову ситуацію і сприяє розвиткові богословської, релігійно-соціальної та релігійно-педагогічної думки.

Окрім власних друкованих і електронних видань, релігійні організації активно використовують інформаційний простір України. Так, наприклад, у 2002 р. тематичними планами телерадіокомпаній України було передбачено 2154 передачі релігійно-просвітницького і релігійно-морального змісту загальним обсягом 877 годин ефірного часу. В наступні роки ці показники постійно зростають.

У великому потоці релігійної літератури різними мовами збільшується кількість україномовних видань. Але здебільшого — це перевидання відомих перекладів Біблії (кулішівської, огієнківської, хоменківської) і богослужбових текстів.

Наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. з'явилися нові українські переклади книг Святого Письма. Письменник Л. Герасимчук та отець Леонід (Л. Лутковський) здійснили переклад чотирьох Євангелій [180]. Доктор філософії і кандидат богослов'я Є. Дулуман з 1990 р. почав друкувати в журналі "Людина і світ" переклад Старого Заповіту з поясненнями. Євангельські християни-баптисти видали "Новий Завіт" з літературною обробкою тодішнього голови Союзу ЄХБ України Я. Духонченка [181]. Письменник О. Гижа зробив переклад апокрифічного Євангелія від Хоми [182]. В країні поширювався також надрукований у Мінську і Москві з копій (авторське право збережене за Д. Деркач) новий переклад "Нового Завіту" [183].

Ще одним способом ознайомлення широких кіл громадськості з українським перекладом Біблії став започаткований 16—23 жовтня 1994 р. в Києві тиждень Біблії, протягом якого християни православної, католицької і протестантської церков на майдані Незалежності прочитали вголос через радіопосилювач всю Біблію від першої книги Буття до останньої книги "Об'явлення Святого Івана Богослова" [184].

Перехід церкви на національну мову перш за все пов'язаний із впровадженням національної мови в богослужбову практику. Тому для християнських церков в Україні продовжує бути актуальним питання перекладу українською мовою богослужбових текстів і використання їх на практиці. Використовуються переклади діячів "першої автокефалії" та греко-католиків. УПЦ КП опублікувала своєрідні сценарії літургії Іоанна Золотоуста, Василія Великого, Григорія Двоєслова, гоголівські роздуми про Літургію оглашенних [185]. Видавництво ва-

---

[180] Вітчизна. — 1990. — № 3, 5, 7, 9.

[181] *Німчук В.* Українські переклади Святого Письма [Електронний ресурс]. — Режим доступу: //http://www.rastko.rs/rastko/delo/12168

[182] Голос України. — 1990. — 13 березня.

[183] Новий Завіт (новий переклад) / Авторське право (с) 1990 збережене за Даяною Деркач. — Торонто; Онтаріо, Канада (Надруковано у Мінську, корпорація "Пикорп", 1993; Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа. З додатком Псалмів: Новий переклад. — Торонто, Канада, 1991. (Надруковано в Москві видавництвом "Протестант", 1992).

[184] Тиждень Біблії в Україні // Київський Патріархат. — 1994. — № 4. — С. 2.

[185] Літургія. По чину св. Іоана Златоуста і св. Василія Великого // Православний вісник. — 1989. — № 7, 9/10, 11; 1990. — № 1; Літургія. Порядок літургії Передосвячених Дарів (Св. Григорія Двоєслова) // Православний вісник. — 1990. — № 3, 5; *Гоголь М.В.* Роздуми про Божественну літургію. Літургія оглашенних. — Там само. — 1991. — № 9.

Сучасний католицький храм у Бердянську.

силіан "Місіонар" опублікувало "Молитвослов", "Великопісну тріодь на будні", "Воскресіння" (переклад сучасною українською мовою першого прижиттєвого видання "Четьї Мінеї" Данила Туптала), "Требник". Випущено низку молитовників, календарів, катехізисів [186]. Слід відзначити і вихід українською мовою кількох варіантів Закону Божого [187]. Проте і старі, і нові переклади Біблії й богослужбових текстів часто різняться стилем і термінологією. Тому на сьогодні актуальним стало питання уніфікації українських перекладів. УАПЦ, зокрема, вважає одним із головних завдань у цій справі узгодження перекладу богослужбових книг, підготовку нового канонічного перекладу Біблії та корпусу перекладів святих отців [188].

1991 р. було створене Українське біблійне товариство, воно має на меті організацію та здійснення перекладів Біблії українською мовою й мовами народів України. Загалом Товариство упродовж перших десяти років свого існування видало: Біблію в перекладі І. Огієнка (загальний наклад 165 тис. примірників), Дитячу Біблію (110 тис.), Новий Заповіт (413 тис.), окремі Євангелія від Івана й Матвія (18 тис.), Київську Біблію XVII ст. (5 тис.), євангельські оповіді для дітей (179 тис. примірників) тощо. 2006 року Товариство оприлюднило Біблію українською мовою. Архімандрит Рафаїл Турконяк здійснив повний переклад Святого Письма українською мовою з давньогрецької.

В. Німчук, аналізуючи переклади Святого Письма українською літературною мовою, слушно зауважив, "що нею мож-

---

[186] Господи, взиваю до Тебе. Молитовник. — Львів, 1994; Український православний молитовник. — Київ, 1990. — Репринтне видання; Православний молитовник. — Київ, 1990; 1991; 1993; Требник. Чини святих таїнств, благословення, освячення та інші церковні моління на різні потреби. — Київ, 1994. — Репринтне видання; Отче наш. Молитовник. — Ужгород, 1992; Великопісна Тріодь на будні (для приватного вжитку). — Львів, 1994; *Михаїл (митрополит).* Поширений Катехізис Православної Церкви Христової. — Кенсінгтон; Київ, 1992. До речі, католицька церква видала також українською мовою "Новий катехізм. З визнання християнської віри" (Парафіяльна газета. Щотижневик католицьких парафій в Україні. — 1995. — № 47/49).

[187] Закон Божий: У 2 кн. — Київ, 1991; Закон Божий. Українська Православна Церква Київського Патріархату. — Київ, 1993. — Ч. 1/ Укл. О. Кислашко, Я. Кислашко; Закон Божий: посібник для недільних шкіл / Упоряд. П. Владек. — Київ, 1991. — Ч. 1: Головніші свята православної церкви; Ч. 3: Загальна церковна історія. — Київ, 1992.

[188] Засадничі принципи побудови Української Помісної Церкви // Наша віра. — 1993. — № 21/22. — С. 2.

Єврейський центр "Менора" із синагогою "Золота Роза" в Дніпропетровську.

на передати всі тонкощі біблійних текстів, зберігаючи при цьому їх красу й урочистість" [189].

У зв'язку із розгортанням масового будівництва і реставрації храмів (згідно зі статистичними даними лише у 2011 р. за сприяння органів місцевої виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та залучення позабюджетних коштів було збудовано 300 культових споруд, на стадії будівництва знаходилось 2399 культових об'єктів; у 2011 р. УПЦ збудувала таких споруд 138, УПЦ КП — 39, УГКЦ — 72, ВСО ЄХБ — 5, УАПЦ — 8, Союз церков ХВЄП — 6; у 2011 р. у власність (користування) релігійним організаціям було передано 234 культові та пристосовані під молитовні приміщення, водночас релігійні організації користуються 6791 орендованими та 971 колишніми некультовими церковними будівлями; загалом релігійні організації використовують 23 425 культових і пристосованих до богослужінь приміщень) на порядку денному опинилися проблеми розвитку церковного мистецтва та архітектури, внутрішнього оздоблення й оформлення культових споруд. Давній досвід храмового будівництва, іконопису, дзвону виявилися значною мі-

[189] *Німчук В.* Українська мова — священна мова // Людина і світ. — 1993. — № 4/5. — С. 18. Детальний огляд перекладів біблійних текстів подано В. Німчуком у статті "Українські переклади Святого Письма" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rastko.rs/rastko/delo/12168

Сучасна іконописна майстерня.

рою забутими. Тому нині в Україні формуються нові школи цих видів мистецтва.

Досвід іконопису частково зберігся завдяки роботам з реставрації, але художників-іконописців ще мало. Підготовка іконописців здійснюється в Академії мистецтв України в Києві [190] та в Інституті прикладного і декоративного мистецтва у Львові [191]. Випускники отримують знання не лише в галузі іконопису, а й в галузі гравюри, кераміки, скульптури, вишивки і архітектури [192]. Вивчаються національні особливості релігійного мистецтва, історичного процесу його розвитку та його ролі в процесі національно-духовного відродження [193]. Курси з іконопису читаються також у духовних академіях. У Львові в храмі Іоанна Хрестителя відкрито музей української ікони, в багатьох історико-краєзнавчих музеях — експозиції на цю тему. На початку 90-х рр. тодішній патріарх УАПЦ Димитрій (Володимир Ярема) підготував чотиритомник "Ікони Західної України" [194]. Згодом побачили світ ще декілька фундаментальних праць з іконопису. У великих монастирях утворилися іконописні майстерні, що швидко набули ваги не лише у церковному середовищі, а й серед різних суспільних верств. Новозбудовані чи капітально відремонтовані храми розписуються світськими і церковними художниками, хоча оригінальних творів тут поки що обмаль. Найкращі здобутки — це професійне відтворення традиційних стилів і жанрів церковного образотворчого мистецтва.

У галузі храмової архітектури також існує багато складнощів. Держава відбудувала Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Володимирський собор на Херсонесі, комплекс Святогорської лаври і багато інших зруйнованих раніше святинь. Ця робота мала широку суспільну підтримку. Переважна більшість новозбудованих сакральних об'єктів зведені церквами візантійської традиції, яка ставить храм у центр не лише літургійного, а й всього духовного життя особи і цілої спільноти, а отже, висуває особливі умови до архітектоніки храму. Але за умов, коли практично щотижня в Україні освячується новий храм, дотриматися принаймні найбільш принципових вимог до зовнішнього вигляду і внутрішнього оздоблення новобудов надзвичайно складно. Ні церков-

[190] Духовна академія. — 1994. — № 4. — С. 5.

[191] Мета. Двотижневик Львівської архієпархії Української греко-католицької церкви. — 1995. — Ч. 8. — С. 1.

[192] Там само.

[193] Там само. — С. 7.

[194] Наша віра. — 1993. — № 17/18. — С. 1.

Відбудована церква Успіння Богородиці Пирогощої. Київ.

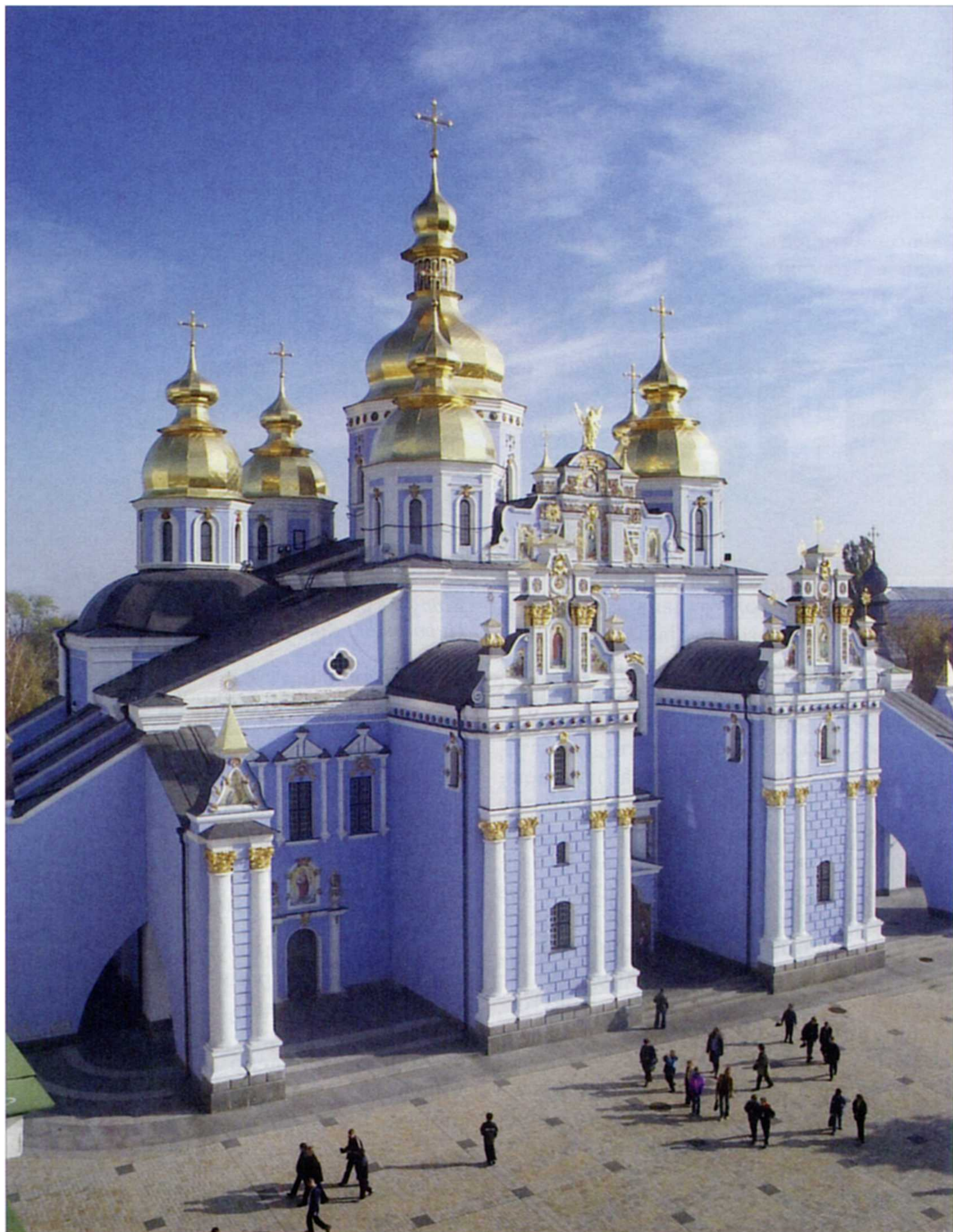
ні, ні будівельні кола виявилися не готовими до масового будівництва нових храмів. Тому якість проектів викликає багато нарікань. Проекти часто просто штампуються, дублюються, хоча загальновідомо, що храм "належить до категорії споруд, які не можна повторювати" [195]. Справа і в психологічному сприйнятті нинішніми віруючими церковної архітектури. Вони звикли до традиційних форм. Але кожна епоха має свої архітектурні стилі, в тому числі і в храмобудівництві. "Разюче змінилася, — пише Олег Боднар, — тектонічна, семантична, образно-символічна мова сучасної архітектури, причому її відмінність від традиційної стала настільки великою, що навіть перевищує діапазон природного сприйняття подібних змін" [196]. Виникли питання, від вирішення яких залежатимуть характер і перспективи нової храмової архітектури: "...що брати за основу творчої позиції: традиційний чи новий досвід архітектури? В якій мірі для нас може бути зразком західна школа проектування церкви? Чи варто форсувати темпи модернізації архітектурного образу церкви в умовах психологічної негативності її сприйняття широкими колами?" [197]. Таким чином, в цілому розвиток творчих пошуків у храмовому будівництві нині нагадує рух у межах трикутника: конфесійні традиції — українські традиції — модерністські уявлення. Чи дасть він у підсумку храми-шедеври, що стануть конфесійними пам'ятниками, чи церкви, що стануть спорудами-близнюками, які спрощено відтворять зразки минулого, покаже майбутнє. На сьогодні обидві можливості реальні.

---

[195] *Боднар О.* До проблеми професійної якості сучасних архітектурних проектів церков // Мета. — 1994. — Ч. 22/23. — С. 13.

[196] Там само.

[197] Там само.

Собор відбудованого Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Відбудований Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Важливим чинником зміцнення соціокультурного виміру релігійного середовища стає постійне зростання мережі релігійних навчальних закладів. Їх нині діє в Україні близько 200. Освіту тут здобувають понад 19 тис. слухачів. Програми більшості з них передбачають не лише підготовку священнослужителів для своєї конфесії, а й теологів. Практично у всіх також вивчаються українська мова, історія України, історія релігій в Україні. Діє 12 899 недільних парафіяльних шкіл. Деякі релігійні навчальні заклади являють собою цілі комплекси. Наприклад, Український католицький університет УГКЦ (створений на базі Львівської богословської академії, що спрямовувалася на підготовку лише священиків) має у своєму складі інститути: історії церкви, канонічного права, подружжя та родини, а також факультети: богослов'я, церковного права, філософський, історичний [198].

Досить масштабно задумані й мусульманські навчальні заклади, що організовані в Києві, Донецьку, Сімферополі, Харкові та інших містах. У них діють факультети: з основ ісламу, соціально-економічний, архітектурно-будівельний, східних мов, підвищення кваліфікації духовних осіб [199].

[198] Прес-бюро УГКЦ. Створено комісію з відновлення Богословської академії // Мета. — 1993. — Ч. 13. — С. 17.

[199] Исламский университет: год служения вере // Минарет. Газета Духовного управления мусульман Украины. — 1995. — № 16.

Євангельські християни-баптисти в Одесі спорудили для Богословської семінарії кампус з богослужбовими, навчально-адміністративними, бібліотечними і житловими корпусами. Це "комплексний навчальний та науково-дослідний заклад", який має забезпечувати Братство ЄХБ "високоосвіченими служителями всіх рівнів та навчальною і науково-методичною літературою" [200]. Баптистська Одеська богословська семінарія готує за сімома академічними програмами випускників, які працюють як у країнах, що утворились на теренах колишнього СРСР, так і за їхніми межами. Від 1990 р. семінарія видає альманах "Богомисліє" — перше в історії вітчизняного баптизму періодичне богословське видання [201].

Відновлено теологічний факультет у Чернівецькому державному університеті. Релігієзнавців широкого профілю готують Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова та інші вищі навчальні заклади країни. Діють релігійні заклади, які працюють за світськими програмами. Київський філіал Віденського міжнародного християнського університету готує спеціалістів з бізнесу та інформаційних систем у бізнесі.

Основні конфесії розгортають науково-дослідну роботу. Головними напрямами їхніх досліджень є історія відповідних конфесій в Україні, історія конфесійної богословської спадщини, проблеми релігійного відродження, питання міжконфесійних відносин, вплив релігії на культуру. Інститут історії церкви та Інститут церкви і суспільства УГКЦ у Львові концентрують увагу на вивченні історії християнства, розвитку релігії в Україні, впливі релігії на культуру і духовний розвиток народу. Теологічно-катехитичний духовний інститут УГКЦ в Івано-Франківську, крім підготовки священнослужителів, веде дослідження в галузі катехитичної і капеланської роботи серед мирян і військовослужбовців.

Біблійні інститути євангельських християн-баптистів (у Дніпропетровську, Рівному, Києві, Чернівцях, Вінниці), Асоціація біблійних інститутів України працюють над питаннями дослідження і поширенням Святого Письма та духовної освіти.

Різні конфесії уточнюють списки своїх святих. За дослідженнями І. Огієнка, православна церква в Україні налічувала понад 170 своїх святих [202]. Сьогодні проводяться заходи щодо зачислення до лику святих нових осіб української церковної історії. Священний Синод УПЦ 1993 р. прийняв рішення про "місцечтиме прославлення" п'яти старців-подвижників Києво-Печерської лаври: рясофорного монаха-затворника Досифія (1721—1776), ієромонаха Феофіла, Христа ради юродивого (1788—1853), ієромонаха Парфенія (1790—1855), ієросхимонаха Алексія (1840—1917), а також чернігівського схиархімандрита Лаврентія (1868—1950). Канонізовані "місцечтимі святі Слобідського краю" священномученики Олександр (Петрівський) і Онуфрій (Гагалюк) [203].

---

[200] Одеська богословська семінарія // Християнське життя. Газета Союзу ЄХБ України. — № 7/8.

[201] Див.: Академический каталог Одесской богословской семинарии. — Одесса, 2001. — 48 с.

[202] *Іларіон (І. Огієнко), митрополит.* Сонм українських святих // Український православний церковний календар на 1994 р. — Київ, 1994. — С. 3—12.

[203] *Логвиненко Л.* Святими повниться земля... // Православна газета. — 1993. — № 7. — С. 4.

Одна з перших відновлених православних недільних шкіл у м. Зіньків Полтавської обл. 1989.

1996 р. одразу дві православні церкви в Україні разом із Московським патріархатом канонізували митрополита Петра Могилу. УГКЦ розпочала беатифікаційний процес о. Климентія Шептицького [204], триває такий само процес і відносно митрополита Андрія Шептицького.

Протестантські церкви, у яких культу святих немає, розширюють пропаганду заслуг українських діячів своїх конфесій.

У процесі відродження релігійності в Україні на світські театральні сцени слідом за церковною піснею, музикою, поезією вийшла релігійна драма. Спершу у вигляді інсценівок колективів художньої самодіяльності, фольклорних ансамблів, а потім у вигляді професійних вистав. Прикладом останніх може бути містерія "Ісус Христос, Син Бога живаго", поставлена Львівським драмтеатром ім. М. Заньковецької на основі текстів Євангелій (сценічна версія Василя Босовича) [205]. Нині масові театралізовані релігійні дійства стали повсюдним явищем.

Оскільки релігійні організації все більшою мірою стають повноправними суб'єктами культурної, освітньої, соціальної та інших видів суспільної діяльності, їхня участь у цій діяльності потребує обґрунтування з богословської точки зору. Таке обґрунтування є, зокрема, в інтегральному за своїм змістом документі, що був прийнятий у 2000 р. Архієрейським собором РПЦ. Документ має назву "Основи соціальної концепції Руської православної церкви" і виданий в Україні як керівний документ для УПЦ [206]. Головні положення соціальної доктрини католицьких церков, як відомо, сформовані вже давно відповідними папськими документами, але основний їхній розвиток припав саме на XX ст. Системний виклад підходів до соціальної проблематики здійснили і пізньопротестантські церкви та УПЦ КП.

Найбільш істотною перешкодою на шляху поглиблення впливу церков на соціокультурний процес є розрив тра-

[204] Мета. — 1995. — Ч. 1/2. — С. 3.

[205] Парафіяльна газета. — 1995. — № 51. — С. 3.

[206] Див.: Основи соціальної концепції Української Православної Церкви / Інформаційно-видавничий центр УПЦ. — Київ, 2002.

Сучасний вертеп в Черкасах.

дицій — втрата відповідного історичного досвіду та конкретних форм проведення соціальної роботи, а також негативне сприйняття значною частиною суспільства соціальної активності церков. Попри це за два останні десятиліття православні церкви відчутно просунулися у розв'язанні питань свого впливу на навчально-виховний процес у школах, а також в організації пастирської роботи в армії, лікувальних і пенітенціарних установах, значного розвитку набули їхні соціальні проекти. В школах багатьох областей за рішенням місцевих органів влади почалося викладання "Основ християнської етики". Важливість і значущість цієї роботи підтверджується тим, що, за даними Міністерства освіти і науки України, на початок, зокрема, 2004/05 навчального року у 19 районах країни суцільно чи частково викладалися понад 10 різних предметів духовно-релігійного навчально-виховного спрямування, і їх вивчали близько 356 тис. учнів. Запровадження відповідних предметів поза державним освітнім предметним корпусом створює низку проблем і водночас свідчить про наполегливість церков у справі впровадження у навчально-виховний процес християнських духовно-моральних цінностей і доктрин.

У релігійному середовищі все більше і більше утверджується думка щодо необхідності утворення загальноосвітніх шкіл під патронатом релігійних організацій. Незначна кількість таких шкіл уже діють в Україні, однак їхня діяльність ще не має відповідної правової бази.

У структурі органів багатьох релігійних організацій створені підрозділи, покликані вести роботу серед окремих соціальних груп громадян — молоді, жіноцтва, військових й інших. З приводу організації такої роботи керівні органи церков прийняли численні рішення та

заяви. Їхню тональність передає, приміром, прийняте наприкінці 2002 р. звернення Священного Синоду УПЦ до Президента, Уряду, Верховної Ради України у зв'язку з проблемами молоді. У ньому, зокрема, зазначається, що "той недосконалий стан речей, який ми сьогодні спостерігаємо, викликає неабияку стурбованість нашої Української православної церкви. Ми звертаємось до нашого Президента, до Уряду та Верховної Ради з проханням вжити необхідних заходів заради збереження нашої молоді. Адже від того, який фундамент буде закладено нами сьогодні, залежатиме міцність тієї споруди, яку ми всі разом будуємо. Тож нехай наш спільний дім не буде побудовано на піску. Ми усвідомлюємо ту відповідальність, яку покладає Господь на рамена Церкви і Держави. Закликаємо всіх, хто не байдужий до майбутнього нашої України, об'єднати спільні зусилля у вирішенні тих проблем, які нині постали, тому що тільки подолавши їх, ми зможемо впевнено дивитись у майбутнє і успішно, з Божою допомогою, розбудувати нашу Державу" [207].

У часи панування тоталітарного режиму законодавчі акти, в тому числі й "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР", затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР 1 листопада 1976 р., забороняли не лише благодійництво та доброчинність релігійних організацій у країні, а й ті види діяльності, які могли створити саму можливість надання релігійними організаціями матеріальної допомоги тим, хто її потребував. У наш час православні, римо-, греко-католицькі, протестантські та іудейські релігійні громади здійснюють масштабну діяльність з духовної опіки та матеріальної допомоги інвалідам, ветеранам війни і праці, самотнім і непрацездатним людям похилого віку.

Предстоятель Української греко-католицької церкви (2001—2011) кардинал Любомир Гузар.

Соціологічні дослідження засвідчили, що останнім часом "близько половини громадян (46,2 %) підтримують соціально значущу діяльність церкви, в той час коли лише 1,4 % (в межах похибки) з них вважають, що церква не відіграє помітної ролі в суспільстві". Такі результати опитувань дають змогу зробити висновок, що "перспективи подальшого розвитку церкви значною мірою залежать від її соціальної активності та участі у вирішенні проблем, які сьогодні найбільше хвилюють громадян України" [208].

Ця робота йде одночасно в кількох напрямах.

---

[207] Див.: Звернення Священного Синоду Української православної церкви до Президента, Уряду, Верховної Ради України у зв'язку з проблемами молоді.

[208] *Самойленко О.А.* Роль церкви в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — Житомир, 2007. — Вип. 32. — С. 17.

Служіння серед ув'язнених. В'язнична місія УГКЦ в Тернопільській області. 90-ті роки XX ст.

Релігійні організації, особливо ті з них, що мають транснаціональну побудову, отримують гуманітарну допомогу від своїх одновірців із-за кордону і розподіляють її в Україні. На адресу цих організацій надходить більш як дві третини усіх гуманітарних вантажів, що спрямовуються в Україну. Хоча загалом спостерігається тенденція зростання обсягів гуманітарних вантажів від різних міжнародних організацій (16 011,4 т у 2007 р. проти 15 768 т у 2005 р.), однак значущою залишається кількість вантажів, отримуваних саме релігійними організаціями, зокрема: євангельськими християнами-баптистами (4549 т), християнами віри євангельської (1903,9 т), харизматичними церквами (1280,5 т), РКЦУ (444,6 т), православними церквами (854,6 т), УГКЦ (5683 т), АСД (295,2 т), іудейськими (255 т) та мусульманськими (71,7 т) релігійними організаціями.

Деякі протестантські спільноти створили центри духовного життя та соціальної допомоги, в яких функціонують бібліотеки, комп'ютерні класи й інтернет-клуби, школи мистецтв і спорту, курси іноземної мови. Організовуються молодіжні зібрання та лекторії, кафе, дитячі клуби спілкування, дитячі центри, а під час канікул — дитячі та юнацькі табори.

Релігійні місії в Україні, монастирі, чернечі чини й різні утворені релігійними організаціями установи працюють з "групами ризику" за спеціальними програмами. Багато релігійних організацій бере участь у роботі, спрямованій на ліквідацію наслідків екологічних і техногенних катастроф. Щороку в літніх дитячих таборах і на базах відпочинку, що належать різним релігійним організаціям, оздоровлюються десятки тисяч дітей з неповних сімей та із сімей, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Чимало закордонних релігійних організацій кооперують свою доброчинну роботу з українськими церквами.

Релігійні організації ведуть також медико-місіонерську роботу. Її мета— релігійна діяльність у середовищі медиків, а також безоплатне для пацієнтів надання медичної допомоги і ліків, створення шпиталів, реабілітаційних центрів з лікування та профілактики наркоманії, тютюнопаління та алкоголізму, надання консультативно-діагностичної допомоги. В Україні діють, зокрема, Асоціація православних лікарів, Всеукраїнське товариство медиків-християн, Медична асоціація євангельських християн-баптистів України, Адвентистський міжнародний медичний центр. Працюють лікарі-волонтери та інструктори з питань здоров'я (церква Адвентистів сьомого дня), медична опіка вдома (Карітас-Снес). Для малозабезпечених сімей медичні послуги надаються незалежно від національної чи конфесійної приналежності хворих. Існують стоматологічна та педіатрична клініки на колесах. Їхня мобільність дає змогу допомагати тим, хто цього потребує, у сільській місцевості. Особливо вирізняється в цьому Українська лютеранська церква.

Медико-місіонерські просвітницькі програми з "Виставками здоров'я" (церква Адвентистів сьомого дня) чи "Ярмарками здоров'я" (церква Ісуса Христа Святих останніх днів) спрямовані на пропаганду здорового способу життя, відвернення від вживання алкоголю, тютюну, наркотиків.

Релігійні місії і спільноти в Україні намагаються брати активну участь у великих міжнародних милосердницьких проектах. Ще з початку 90-х рр. українські релігійні організації залучилися до здійснення проекту L'Arche, спрямованого на роботу з розумово неповноцінними людьми. В рамках цих програм у країні працюють групи відповідно підготовлених волонтерів, які здійснюють опіку над пацієнтами психіатричних лікарень, мешканцями будинків для літніх людей тощо.

Робота в рамках багатьох міжнародних милосердницьких проектів, як правило, лише в кінцевому підсумку спрямовується на ті соціально-демографічні групи, які не здатні самі себе утримувати, а в початковій фазі зусилля скеровуються на допомогу тим, хто здатен і хоче працювати для інших. Їм допомагають, зокрема, технікою, насінням, засобами хімічної обробки землі тощо з подальшим викупом виробленої ними продукції і безкоштовним розподілом її між установами соціального спрямування. Так долається не лише "бідність слабких", а й "бідність сильних".

За сприяння релігійних організацій в Україні розгорнули роботу міжнародні агенції і фонди, наприклад "Карітас", "Реновабіс", "Церква в потребі", Adra, Бюро єпископської конференції США з допомоги Католицькій церкві в Центральній і Східній Європі.

Останнім часом за участю різних конфесій динамічно розгортається волонтерський рух, суть якого полягає у створенні невеликих груп віруючих, які надають адресну соціальну, медичну та патронажну допомогу інвалідам, хворим, громадянам похилого віку, дітям-сиротам, опікуються засудженими в місцях позбавлення волі.

Утім на сьогодні церкви в Україні ще не мають тієї матеріальної і фінансової бази, яка б слугувала їм підґрунтям для реалізації власних масштабних проектів у царині доброчинності. Окрім цього, в країні ще немає належної законодавчої бази, що давала б змогу церквам як юридичним особам брати участь у реалізації тих чи інших соціальних проектів держави, які та чи інша церква зі своїм досвідом і напрацьованими вже механізмами соціального служіння могла б гарантовано реалізовувати. Тому співпраця церков, церковних об'єднань, релігійних організацій з інститутами охорони здоров'я та соціального захисту держави ще не набула системного характеру.

Недостатня розвиненість в Україні громадянського суспільства визначає низьку активність церков у сфері моральної оцінки дій влади, спрямованих на вирішення питань розподілу і перерозподілу суспільних благ і подолання існуючого в країні й загрозливого для її подальшого розвитку розриву між багатими і бідними прошарками населення.

Своє ставлення до політичного реформування суспільства та цілей такого реформування релігійні організації або визначають у своїх програмних документах, або формулюють, виходячи з відповідних програмних документів своїх керівних центрів. Такі документи чітко окреслюють позиції релігійних організацій щодо політичного процесу в країні та у разі, коли ті чи інші релігійні організації цілковито не дистанціюються від політики, як, скажімо, це роблять Свідки Єгови, визначають межі прямого впливу релігійних організацій на

глибину можливої включеності своїх вірних у політику.

Основні релігійні організації, що діють в Україні, не надають переваг жодному державному устроєві чи політичній доктрині, оцінюючи їх лише з точки зору їхньої здатності сформувати такий соціально-політичний простір і таку економічну модель розвитку країни, які найповніше відповідали б християнським ідеалам. У практичній площині це означає, що провідні релігійні організації залишають за собою роль чинника політичної мобілізації та підсилення політичних орієнтацій членів своїх організацій і своїх симпатиків. Серед засобів прямого впливу і участі релігійних організацій у суспільно-політичному процесі провідне місце посідає критична функція щодо реальної політичної лінії влади, особливо в питаннях, що стосуються забезпечення достойних умов життя людини.

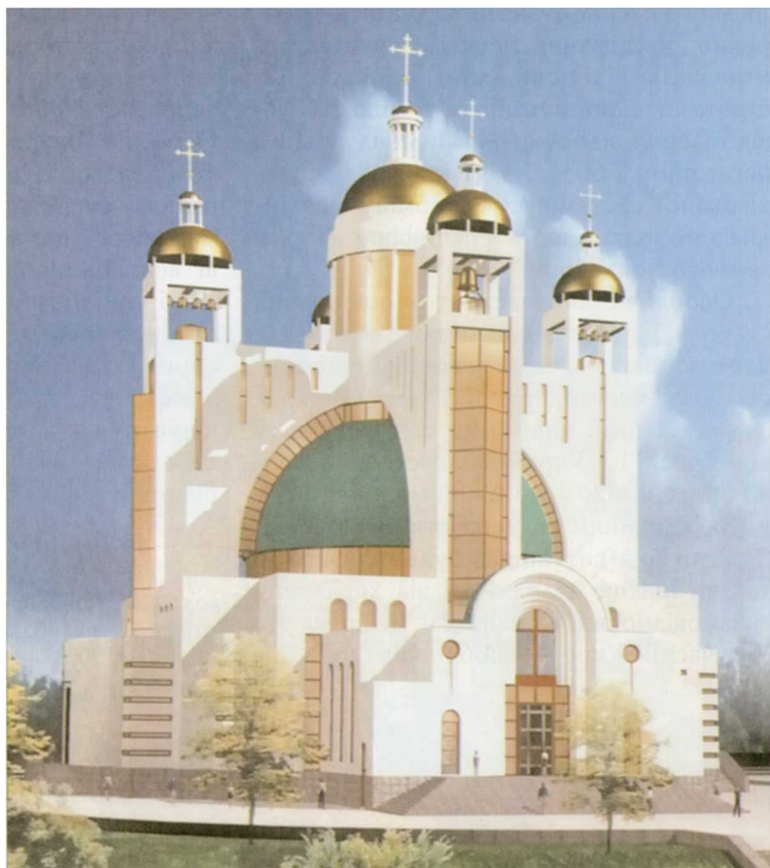
На початку 90-х рр. в Україні почали створюватися партії та об'єднання релігійної (християнської й мусульманської) орієнтації. По суті, діяльність таких партій і організацій є опосередкованим варіантом впливу церков на формування та функціонування як політичної системи, так і реальної політики держави. Однак до цього часу такі партії і організації в жодній з політичних кампаній навіть сумарно не подолали прохідний бар'єр до Верховної Ради України. Мало чим допомагала релігійна ідентифікація і лідерам президентських перегонів.

На даному етапі духовного розвитку українського суспільства, який характеризується зростанням наповнення духовного життя релігійною проблематикою, переважають традиціоналістські й політизовані різновиди релігійних вірувань. Однак у міру того, як відбуватиметься соціальна стабілізація, знижуватиметься й рівень політизації релігійних організацій, зростатиме релігійна поміркованість, на передній план почнуть виходити проблеми, пов'язані із вдосконаленням самої людини, її життя в сім'ї і в суспільстві, посилиться суб'єктивізація релігії, її націленість на внутрішній духовний світ особистості.

Важливе значення для розвитку релігійної ситуації в Україні має вплив релігійного фактора на міжнаціональні відносини. Зокрема, традиціоналізм сьогодні в уяві певної частини віруючих ототожнюється з національним самовизначенням. Це помітно по тому, як консолідуються й активізуються етноконфесійні спільноти.

Водночас в українському релігійному середовищі поки що не спостерігається консолідації та єднання релігій, навпаки, посилюється процес їх диференціації, розмежування, роздрібненості, відцентрування. Цей процес підштовхується економічною, політичною, духовною, партійною і регіональною плюралізацією.

Як свідчить історичний досвід, загострення чи послаблення міжконфесійних і міжцерковних конфліктів, а також характер їхнього впливу на духовну атмосферу в суспільстві багато в чому залежить від того, якими є взаємовідносини між релігійними організаціями і політичними структурами. Сьогодні в Україні політичні партії і об'єднання включають до своїх ідеологічних платформ тези про підтримку релігії, дозволяють членство віруючих у своїх лавах, але як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях різні партії підтримують різні церкви. Політична й регіональна диференціація у ставленні до релігії приховує в собі потенціальні конфлікти, спроби маніпулювання почуттями і настроями віруючих. У той же час, як зазначають сучасні дослідники, важливою для укра-

Патріарший собор Воскресіння Христового у Києві — головний собор Української греко-католицької церкви.

Храм Святого Олександра — католицький собор у Києві.

їнського суспільства могла б стати "історично притаманна церкві функція гармонізації відносин між соціальними стратами" і формування в суспільстві усвідомлення відносин між індивідуальним багатством і бідністю як прояв "деієрархізованої системи взаємообміну між індивідами, які мають специфічні форми земного покликання" [209].

Особливістю сучасності є поширення старого і нового містицизму. Останній перетворився на моду, своєрідну демонстрацію "нестандартності" мислення. У зв'язку з цим, вірогідно, слід чекати, у тому числі і в Україні, загострення конфронтації між традиційними релігійними об'єднаннями й неомістикою.

Релігійна ситуація в будь-якій країні так чи інакше залежить і від характеру взаємовідносин віруючих і невіруючих. У сучасній Україні особливість цих відносин визначається тим, що негативні характеристики, які раніше атеїсти використовували в своїх оцінках релігії, тепер механічно переносяться на атеїзм. Останній оголошено "цапом відбувайлом" за всі ті деформації, що є нині в нашому суспільстві. Це прояв "принципу маятника", що може створити, втім, нові вектори напруженості в суспільстві. Щоб уникнути ескалації конфлікту і послабити напругу, що вже існує, слід сприяти формуванню у суспільстві атмосфери єдності, конструктивного співіснування віруючих і невіруючих, а також атмосфери лояльності віруючих різних конфесій.

---

[209] Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред. кол.: А.М. Колодний (голова) та ін. — Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України. — Дрогобич, 2003. — С. 362.

Розділ 2

БАГАТОМАНІТТЯ АСПЕКТІВ КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

БІБЛІОТЕЧНИЙ ВІСНИК

LIBRARY NEWS

Випуск, присвячений бібліотечно-інформаційному сектору Сполученого Королівства

4'2001

Пам'ятник українському культурно-освітньому товариству "Просвіта" у Львові. Фрагмент.

2.1. Освіта і шкільництво в Україні

Українське шкільництво на початку XX ст. Освіта, розвиваючись на основі загальних для всієї культури закономірностей, має і свої специфічні особливості розвитку, відзначається своєрідністю поступу. Це внутрішній аспект справи. Інший, не менш важливий, полягає в тому, що прогрес освіти ніколи не був результатом тільки саморозвитку, ізольованим процесом — він відбувався у найтіснішому зв'язку з економічним і громадсько-політичним розвитком суспільства, тобто тієї системи, яка складалася в Україні на кожному окремому історичному етапі її існування. Глибинна дія своєрідних переплетень соціальних, національних, культурних, релігійних, внутрішніх, міжнародних суперечностей і взаємозв'язків, суспільно-політичних та економічних умов позначалась на розвитку всієї системи освіти.

Особливості освіти й шкільництва України XX ст. пов'язані передусім з тим, що українські землі тривалий час перебували у складі різних держав. Отож і українське шкільництво існувало в різних інонаціональних площинах, соціально-політичних і суспільно-культурних координатах. І кожна держава прагнула інтегрувати його у свою національну спільність. Сфера українського шкільництва полонізувалась, русифікувалась, зугорщувалась і румунізувалась. Однак була у нього і спільна, об'єднувальна ознака — бездержавність. А значить — фактична відсутність підтримки зі сторони державних структур через відсутність національної держави.

Тривалий час українські дослідники, курсуючи у фарватері марксистсько-ленінських постулатів, змушені були відшукувати й виносити на перший план протиріччя класові, базуючись на відомій теорії протиборства двох культур — культури панівних класів і демократичної, народної. Сьогодні ж очевидно, що водорозділ пролягав в іншій площині. Соціальний фактор може бути визначальною внутрішньою суперечністю в умовах незалежного, самостійного існування суспільного організму як національно-державного суб'єкта. Але коли останній перестає бути суб'єктом і механічно підпорядковується іншому як безправна його частина, то основне протиріччя виникає саме між ними, а не всередині підпорядкованого. Тож в умовах, коли українська нація була бездержавною, основний стрижень протиріч пролягав не стільки в соціальній, скільки в національній і національно-культурній сферах. Йшла боротьба за вижи-

Земське народне училище у с. Лемеші на Чернігівщині. 1910.

вання української школи. І це найважливіша проблема української освіти і шкільництва XX ст.

Серйозні зрушення в українському шкільництві на початку XX ст. відбулися під впливом соціально-економічних змін, що охопили українські землі (поступове формування ринкових відносин, індустріалізація, селянська реформа, зростання міст тощо). Враховуючи ці процеси, педагогічна громадськість підросійської території України вважала за доцільне впровадити загальне початкове навчання. Були розроблені відповідні проекти, які активно обговорювалися на сторінках газет, часописів, на зборах педагогічних товариств і навіть в урядових колах. Проте ці проекти так і залишилися нереалізованими, але водночас їхнє обговорення вплинуло на громадську думку та ставлення суспільства до початкової школи. За період з 1897 по 1911 р. кількість початкових шкіл в Україні зросла з 13 570 до 18 719.

Водночас збільшення загальної кількості шкіл не забезпечило потреб населення в освіті. Наприкінці 90-х рр. поза школою залишалося понад 70 % дітей шкільного віку, а в окремих українських губерніях відсоток грамотних людей не перевищував 10. Значна кількість дітей, які відвідували початкову школу, згодом залишала її через матеріальну скруту своїх сімей. Особливо це було помітним у селі, де батьки не мали можливості купити дитині до школи одяг, взуття, підручники. Окрім того, матеріальне становище таких сімей не дозволяло їм обходитися без дитячої праці.

Усі школи підпорядковувалися Міністерству освіти, Синоду або земствам. Наприкінці XIX ст. 84 % початкових шкіл на підросійській території України фінансувалися земствами і 14 % — Міністерством освіти. Духовенство утримувало 2 % шкіл. Проте адміністративні функції та все, що було пов'язано з методичним забезпеченням навчального процесу, вважалося сферою підпорядкування Міністерства освіти. Загальний рівень знань, який давала початкова школа, відставав від потреб суспільства. З критикою імперської влади стосовно її ставлення до початкової школи виступив відомий на той час педагог М. Мукалов. У 1892 р. в Києві вийшла з друку його праця "Народна школа в Південно-Західному краї. (Історико-статистичний нарис)". Спираючись на статистичні матеріали, М. Мукалов критикував Міністерство освіти за те, що воно мало що робило для освіти [1].

У 1899 р. вийшов з друку статистичний збірник "Початкова народна освіта в Харківській губернії", укладений П. Фоміним [2]. Автор порівнював стан початкової школи Харківщини з іншими губерніями Росії упродовж 30 років, і ці порівняння (кількісні та якісні) були не на користь українців. Так, наприкінці

[1] *Мукалов Н.* Народная школа в Юго-Западном крае. (Историко-статистический очерк). — Киев, 1892. — С. 25.

[2] *Фомин П.* Начальное народное образование в Харьковской губернии. — Харьков, 1899. — С. 151.

XIX ст. грамотність серед російського населення становила 22,9 %, а українського — тільки 19,3 %. Такий стан був результатом політики русифікації школи. За результатами анкетування, проведеного земствами в 1911 р., рівень грамотності в Україні був нижчим, ніж у Росії. Зокрема, в Росії по закінченні школи через 3—5 років гірше читали 11,7 %, а в Україні аж 23 %, бо українських дітей вчили російською мовою, а спілкування відбувалось українською. Занепад освіти в українських землях підштовхнув педагогічну громадськість порушити питання про перехід до навчання рідною мовою. Проте царський уряд чинив різні перешкоди, і російська мова продовжувала панувати в освітніх закладах України. Таким чином, через національну політику царату школа на початку XX ст. залишалася чужою для українського народу.

Не кращою була ситуація і на західноукраїнських землях. Уряд Австро-Угорщини також проводив дискримінаційну політику стосовно українців. Зокрема, в Галичині асигнування на освіту були вчетверо менші, ніж у центральних землях імперії. Крім матеріальної скрути, українське населення постійно відчувало національний гніт, і особливо це було помітно у шкільництві.

Уряд Австро-Угорщини наприкінці XIX ст. передав нагляд за школою крайовим, повітовим і місцевим шкільним радам. Проте крайова шкільна рада Галичини була представлена на 4/5 поляками і тільки 1/5 становили українці, через що майже вся шкільна адміністрація формувалася з поляків, які не були зацікавлені у розвитку української школи.

На західноукраїнських землях на початку XX ст. навчання велося здебільшого польською, німецькою, угорською, румунською мовами. У Закарпатті, наприклад, упродовж 1900—1907 рр. угорська влада позакривала всі українські школи. Внаслідок такої політики значна частина західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Зокрема, у 1900 р. в Галичині нараховувалося 63 % неписьменних, в Закарпатті — понад 70 %, а в гірських районах — навіть 90 %.

Проте українська громадськість не була пасивною, вона виборювала право на розвиток в Україні національної школи. Активно діяли в цьому напрямі національно свідомі українські педагоги краю О. Барвинський, М. Галущинський, Г. Врацьона, Л. Ясінчук та ін. На території підросійської України — Б. Грінченко, С. Русова, Т. Лубенець, Я. Чепіга та ін. Так, Б. Грінченко спочатку захоплювався ідеями національно-культурницького народництва, що відповідало прогресивному напряму громадської суспільно-політичної думки кінця XIX ст., а згодом став активним борцем за розвиток української школи. Б. Грінченко опублікував цілу серію статей, в яких висвітлював злиденні умови існування початкових шкіл, скрутне матеріальне становище вчителів. Він почав шукати свій шлях боротьби з русифікаторською політикою царату. Працюючи вчителем у початковій школі і постійно стикаючись з негативними наслідками навчання школярів малозрозумілою для них російською мовою, Грінченко почав укладати власний буквар. У 1889 р. він створив свій перший рукописний підручник “Рідне слово”, а з часом — цілу бібліотеку дитячих рукописних книжок рідною мовою і став видавати для своїх учнів журнал “Квітка”. Уся ця “видавнича” справа трималася в таємниці. У школі Грінченко працював з учнями, використовуючи офіційно видані російськомовні підручники, а поза уроками прищеплював дітям любов до рідної мови, спираючись на власні рукописні книжки. Школярі виконували домашнє завдання українсь-

кою мовою і складали вірші та оповідання, писали рецензії на прочитані книжки тощо.

Дружина Б. Грінченка Марія Миколаївна згадувала, що в результаті такого навчання учні знали, що "єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська та московська, а не панська і мужицька і добре тямили, що в школі треба відповідати, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завсігди по-московському... Отже, школярі знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їхнє писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент" [3].

Боротьба проти імперського тиску в освітній справі не могла довгий час залишатися лише справою окремих, демократично налаштованих педагогів. Наприкінці XIX ст. почали створюватися добровільні товариства, які ставили собі за мету згуртувати громадськість у розбудові культурно-освітньої роботи серед українського населення. Значну увагу шкільництву приділяло Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності, засноване ще в 1869 р. (згодом воно стало називатися Харківське товариство грамотності). Воно опікувалося створенням нових шкіл, забезпеченням їх навчально-методичною літературою, створенням громадських бібліотек та видавничою справою. Невелику частину літератури товариство видавало українською мовою. Українська інтелігенція оцінювала діяльність товариства неоднозначно. Дехто стверджував, що товариство виконує замовлення влади і сприяє русифікаторській політиці. Інші вважали, "що і російською мовою можна друкувати таку літературу, яка б сприяла розвитку національної самосвідомості українців" [4]. Таких позицій дотримувалася, зокрема, відомий на той час український педагог С. Русова. Вона активно співпрацювала з товариством, її навіть обрали головою видавничого відділу. Окрім С. Русової, з Харківським товариством співпрацювали такі авторитетні педагоги, науковці та громадські діячі, як Д. Багалій, В. Данилевський, Ф. Максимович.

Видання навіть невеликої кількості українських книжок вважалося на той час значним здобутком, оскільки товариство діяло в умовах політичної реакції і за ним пильно стежило жандармське управління. Товариство діяло у Харкові майже півстоліття, і за цей час воно зробило багато у сфері шкільництва.

Із 1882 р. в Україні діяло Київське товариство грамотності. Воно ставило собі за мету розповсюдження грамотності серед населення не лише в межах столиці, а й у Волинській та Подільських губерніях. Товариство відкривало нові школи, організовувало курси підвищення кваліфікації для вчителів, видавало навчальну літературу для шкіл. Згодом при товаристві відкрилося так зване "Довідкове бюро". Воно опікувалося працевлаштуванням вчителів, матеріальним забезпеченням освітян, розв'язанням проблем житла тощо. Бюро регулярно друкувало в засобах масової інформації відомості про вакантні робочі місця в початкових школах, організовувало збір літератури та експонатів для створеного товариством педагогічного музею. Київське товариство проводило активну просвітницьку роботу серед населення. Водночас деякі його члени по-

[3] Нариси історії українського шкільництва (1905—1933): Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. — Київ, 1996. — С. 232.

[4] Там само. — С. 225.

чали захоплюватися революційно-пропагандистською діяльністю. Царська влада відповідно відреагувала на це, і в 1908 р. товариство було закрито.

Вагому роль у розвитку шкільництва відіграло Київське товариство сприяння початковій освіті. Воно виникло у 1882 р. спочатку як комісія народних читань, а в 1901 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило затвердити новий статут, за яким ця організація стала називатися Київське товариство сприяння початковій освіті. Його основу складала прогресивна інтелігенція, яка виявила бажання сприяти розвитку початкової освіти серед простого люду. Діяльність товариства ґрунтувалася на демократичних засадах, і його чисельність постійно зростала. Влаштовувалися громадські читання, створювалися народні бібліотеки, надавалася допомога школам у забезпеченні їх навчально-методичною літературою, опікувалося товариство і видавничою справою. Крім того, було організовано збір коштів, на які збудовано своє приміщення — так звану "Народну аудиторію". Першим її завідувачем став відомий на той час педагог та активний громадський діяч О. Андрієвський. Товариство понад три десятиліття було центром розбудови початкової освіти в Києві. Воно припинило свою діяльність у 1918 р.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. розвитку освіти на українських землях сприяли також "Просвіти". Вони були самодіяльними товариствами, заснованими прогресивною українською інтелігенцією. Перша "Просвіта" виникла у Львові (1868) і дуже швидко завоювала авторитет в українському суспільстві. Згодом осередки "Просвіт" стали виникати і в інших західноукраїнських містах. Вони відкривали нові школи, розвивали видавничу справу, проводили масові культурно-освітні заходи тощо. Популярність "Просвіт", що активно поширювали свою діяльність, не залишилася поза увагою інтелігенції Наддніпрянщини. Зокрема, із львівською "Просвітою" співпрацювали В. Антонович, Б. Грінченко, С. Русова, С. Сірополко, Є. Чикаленко та ін. На початку XX ст. "Просвіти" були засновані і на Наддніпрянській Україні.

Спроби поширити українські державні школи наражалися на спротив влади, тому прогресивна педагогічна громадськість шукала можливості розвивати приватні навчальні заклади. Так, активну роль у цій справі відігравало Руське педагогічне товариство, що діяло у Львові з 1881 р. У 1912 р. воно було перейменоване на Українське педагогічне товариство. Ця громадська організація опікувалася не тільки проблемами шкіл, а й дошкільним вихованням. Товариство створювало мережу дитячих садків, як постійно діючих, так і сезонних. У Львові 1905 р. розпочала діяльність Взаємна поміч українського вчительства, у 1908 р. — Українська громада.

З метою поєднання зусиль педагогічних товариств та громадських рухів, що опікувалися розбудовою шкільництва в Галичині, у 1910 р. було створено Крайовий шкільний союз на чолі з М. Грушевським та І. Кивелюком. Члени Крайового шкільного союзу розгорнули активну діяльність, унаслідок чого Галичина швидко перетворилася на регіон, де шкільна молодь виховувалася в національно-патріотичному дусі. За висловом сучасників, "школи в Галичині все більше ставали українськими не лише за мовою, а й духом" [5]. В останні роки перед Першою світовою війною понад 2,5 тис. (70 %) народних шкіл Галичини були українськими. На Буковині у 1910—1911 рр.

[5] Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Київ, 1995. — С. 929.

всі українські діти ходили до українських шкіл.

Значну роль у цьому процесі відігравало національно свідоме вчительство, яке все активніше гуртувалося в різні педагогічні товариства. Боротьба за національну школу на початку XX ст. постійно наростала, і згодом вона стала консолідуючим чинником українського суспільства.

Процеси демократизації школи відбувалися і в підросійській Україні. На початку 1905 р. прогресивна педагогічна громадськість здійснила спробу створити Всеросійську спілку вчителів і діячів народної освіти. Навесні того ж року відбувся перший з'їзд спілки. Незважаючи на те, що новостворена організація об'єднала освітян з різними політичними поглядами, спілка розробила "Програму реорганізації школи", в одному із пунктів якої висувалася вимога викладання рідною мовою населення в усіх типах шкіл [6].

Згодом українські освітяни, які були членами Всеросійської спілки, об'єдналися в окрему групу за територіальною ознакою. У березні 1906 р. під впливом революційних подій, що охопили Російську імперію, уряд затвердив "Тимчасові правила про спілки та товариства". Фактично це був офіційний дозвіл створювати легальні національні організації. Серед української педагогічної громадськості виникла думка про необхідність створення Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. У травні 1906 р. в Києві відбулися установчі збори і така спілка була заснована. У своєму статуті спілка зазначала, що вона "засновується для боротьби за ґрунтовну перебудову справи народної освіти на Вкраїні — на підвалинах свободи, демократизації та націоналізації школи" [7].

Серед головних завдань спілки було "впровадження загального безплатного, обов'язкового, світського початкового навчання для всіх без винятку дітей". Також спілка вважала за необхідне домагатися, щоб у всіх національних школах для українського народу навчання було українською мовою; так само щоб й інші народи на території України мали право на школи зі своєю мовою.

Члени спілки не обмежувалися лише проблемами шкільництва, а й стали висувати політичні вимоги. Вони почали критикувати урядову політику щодо народної освіти, організовувати колективні протести проти свавілля адміністрації, забезпечувати юридичну та моральну підтримку вчителям тощо. Зрештою члени спілки стали пропагувати ідею про те, що усією справою народної освіти в Україні повинен керувати Український національний сейм незалежно від центрального уряду. Звісна річ, що царська влада негативно поставилася до діяльності спілки. У 1907 р. революційні події в Росії пішли на спад, влада почала закривати громадські організації, не обминула вона своєю увагою і Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти.

Окрім початкової школи, на українських землях поширювалася і середня освіта. Вона була представлена різними типами навчальних закладів. На території підросійської України найбільшу кількість становили гімназії. Наприкінці XIX ст. їх нараховувалося 129, з них 52 чоловічі та 77 жіночі. Вони були середніми навчальними закладами гуманітарного характеру і відкривалися переважно в повітових містах.

Друге місце за кількістю посідали реальні (19) та комерційні (17) училища. У

[6] Нариси історії українського шкільництва (1905—1933). — С. 75.

[7] Вільна українська школа. — 1917. — № 1. — С. 13.

Фасад головного корпусу Колегії Павла Галагана (згодом київської середньої школи № 92 ім. І. Франка; нині — Національний музей літератури України). Фото кінця XIX ст.

них навчалися переважно діти урядовців та купців. Комерційні училища здебільшого відкривалися приватними особами та громадськими товариствами. У навчальних програмах училищ переважали математичні та природничі предмети.

Для військових потреб держава утримувала кадетські корпуси і військові училища, які так само вважалися середніми навчальними закладами.

Потреби церкви задовольняли духовні училища, семінарії, дівочі єпархіальні школи з курсом гімназії. Середніх шкіл такого профілю наприкінці XIX ст. на підросійській Україні нараховувалося близько півтора десятка.

Проте середні школи не могли задовольнити потреб населення. На початку XX ст. в Україні тільки половина від загальної кількості бажаючих вчилися в середніх школах. Бар'єром для багатьох сімей стала висока плата за навчання. Освіту могли здобути переважно діти заможних верств населення. Зокрема, у Київському навчальному окрузі в 1901 р. вихідці із заможних верств становили майже 90 % від загальної кількості учнів середніх шкіл.

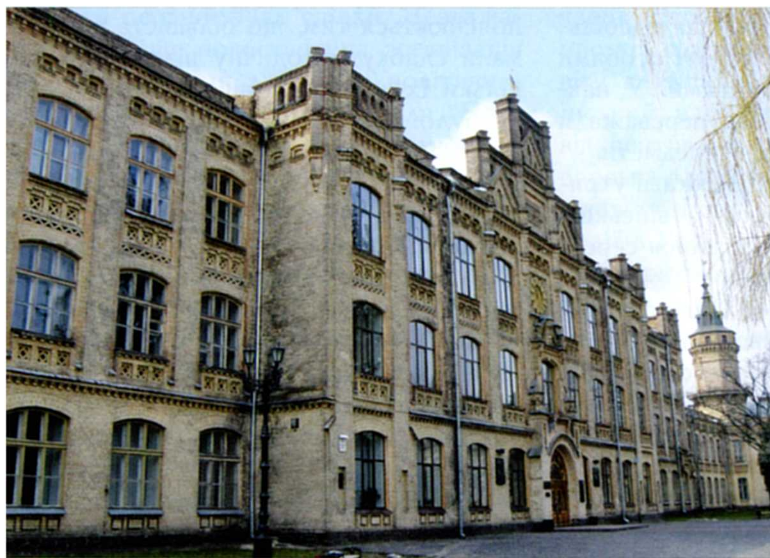
Проблеми середньої школи у підросійській Україні не вичерпувалися тільки соціальними протиріччями, вони зачіпали і сферу навчально-методичну. Це пояснюється тим, що більшість вчителів мали слабку методичну підготовку, оскільки їх готували університети, в яких не було кафедр педагогіки. Такі кафедри мали тільки духовні академії. Сучасники зазначають, що у більшості середніх шкіл Наддніпрянщини "панував холодний формалізм", що часто призводило "до гострої ворожнечі між педагогами і учнями" [8].

Серед вчителів були люди з консервативними поглядами, які поділяли великодержавні ідеї проросійськи налаштованого чиновництва. Особливо помітним це було в Київському навчальному окрузі. Щоправда, проти консерваторів вели боротьбу педагоги з прогресивними поглядами — Б. Грінченко, О. Музиченко, Я. Чепіга, Т. Лубенець та ін. Вони засуджували формалізм та схоластику у шкільництві, пропагували активні методи навчання та заохочували до творчості у навчанні як учителів, так і учнів. Проте здійснити якісні зміни у шкільництві було складно. І другорічництво та відрахування значної кілько-

[8] Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — С. 926.

Новоросійський університет. Фізико-хімічний відділ. Листівка початку XX ст.

Національний технічний університет "Київський політехнічний інститут". Головний корпус (архітектор — Г. Кітнер). 1901.

сті учнів було звичною справою середніх шкіл.

Непростою була ситуація і на західноукраїнських землях. Середня школа тут була представлена в основному гімназіями та реальними школами. За кожну з них велася довготривала боротьба. У Східній Галичині переважали середні школи з польською мовою навчання. Одна українська школа припадала на 820 тис. населення, а одна середня школа з польською мовою навчання — на 30 тис. населення. У 1911 р. тут нараховувалося 134 загальноосвітні середні школи, з них лише 11 з українською мовою навчання, в тому числі 6 гімназій. Водночас поляки мали 39 гімназій та 11 реальних шкіл, а німці — гімназію у Львові.

Зіткнувшись із супротивом влади у справі відкриття державних українських середніх шкіл, громадськість вдалася до організації власного приватного шкіль-

ництва, головним чином гімназій та учительських семінарій. Зокрема, приватна торговельна школа середнього типу була відкрита у Львові та сільськогосподарська школа у Милованї.

Складнішою була ситуація на Буковині. У 1911 р. тут діяло дві українські й дві німецько-українські гімназії. Напередодні Першої світової війни у середніх школах краю навчалося 1,2 тис. учнів-українців. Але ще гіршими були справи шкільництва на Закарпатті. Тут проводилася жорстка політика мадяризації, і на початку XX ст. в краї не було жодної середньої української школи.

Отже, середня освіта на українських землях наприкінці XIX — на початку XX ст. знаходилася у складному становищі. Серйозною проблемою для неї була імперська політика, що всіляко обтяжувала розвиток національної школи.

Випускники середніх шкіл мали право вступати до вищих навчальних закладів. У підросійській Україні вищу школу представляли передусім університети. На початку XX ст. їх було три: Харківський, Київський, Новоросійський. Університети вважалися не тільки головними осередками розвитку науки, а й центрами громадсько-політичної думки. Влада докладала значних зусиль, щоб тримати університети під своїм впливом та контролем, оскільки вони в основному були джерелом поповнення "благонадійними" кадрами управлінських структур державного апарату та готували викладачів для навчальних закладів. Водночас університети стали ареною боротьби прогресивної та реакційної течій у громадському житті українського суспільства. У них створювалися студентські громади, товариства, земляцтва. В Україні набирала сили радикалізація громадського педагогічного руху.

Окрім університетів, в Україні існували й такі вищі навчальні заклади, як інститути: технологічний у Харкові, політехнічний у Києві, сільськогосподарський в Одесі, гірничий у Катеринославі. Існували в Україні й дві консерваторії (Київ, Одеса), Духовна академія (Київ) та інші вищі школи.

Досить серйозною проблемою для української вищої школи була жіноча освіта. Дискримінаційна політика царату негативно позначилася і на цій сфері. У 1895 р. влада закрила у Києві приватні Вищі жіночі курси, які діяли 15 років. Тільки під впливом революційних подій 1905 р. царат змінив своє ставлення до жіночої освіти. У 1906 р. було створено Жіночі курси, які згодом перейменували на Жіночий університет ім. святої княгині Ольги. Того ж року жінки одержали право вступати до інших університетів. У 1907 р. в Києві було відкрито Жіночий медичний інститут.

Скромними були здобутки українців у розбудові вищої школи в Галичині та Закарпатті. На початку XX ст. тут діяло чотири вищих навчальних заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. У навчальних закладах Галичини викладання здійснювалося польською мовою, а в Закарпатті — німецькою. Влада всіляко обмежувала можливості українців у вступі до вишів. Зокрема, в 1911 р. у Львівському університеті українці становили 21 % від загальної кількості студентів, а в політехнічному інституті лише 4,4 %. У Закарпатті в Чернівецькому університеті студентів-українців було 17,6 %.

Боротьба за вищу школу на західноукраїнських землях на початку XX ст. перейшла у площину національно-визвольних змагань. У Галичині українське студентство виступало не тільки за рівноправ'я в університеті, а й за створення своєї національної вищої школи. Ця

боротьба часто-густо переростала в гострі сутички та бійки.

Не залишилося поза увагою української педагогічної громадськості й дошкільне виховання. Проте Російська держава майже не виділяла коштів на утримування таких закладів. Переважна більшість дошкільних установ одержувала кошти від приватних осіб або фінансувалася громадськими благодійними товариствами. Дитячі садки та ясла відкривалися в основному в містах. Для дітей-сиріт і безпритульних були створені поодинокі притулки, де вихованцям забезпечувався необхідний мінімум побутових умов, надавалася можливість опанувати елементарну грамотність і навчитися ремеслу.

Розвивалося дошкільне виховання і в Галичині. У 1892 р. тут почав діяти перший дитячий захисток "Захоронка". У 1900 р. утворилося громадське товариство, яке опікувалося створенням дитячих садків. Воно спочатку мало назву "Руська захоронка", а згодом стало називатися "Українська захоронка". Ці організації тісно співпрацювали з Українським педагогічним товариством. Окрім постійно діючих дитячих садків, що були переважно в містах, у селах створювали дитячі садки на час літніх польових робіт.

Створення розгалуженої мережі освітніх та виховних закладів гостро поставило проблему підготовки педагогічних кадрів. Першим навчальним закладом в Україні з підготовки вчителів була Тимчасова педагогічна школа у Києві, яка почала працювати з 1862 р. Згодом з метою підготовки вчителів стали створювати трирічні, а пізніше чотирирічні вчительські інститути. Вони в основному готували вчителів для міських і повітових шкіл. Наприкінці XIX ст. почали відкриватися учительські семінарії, такі навчальні заклади працювали за програмою гімназії. У них значна увага приділялася педагогічній підготовці. Окрім семінарій, педагогів готували дворічні учительські курси. До них мали право вступати гімназисти після четвертого класу навчання. Для підготовки вчителів церковних шкіл відкривалися так звані другокласні учительські школи з трирічним курсом навчання. Окрім того, існували церковно-учительські школи з чотирирічним курсом навчання, які працювали за програмою учительських семінарій.

Вищим щаблем у системі підготовки учительських кадрів вважалися учительські інститути. Ці навчальні заклади працювали за програмою, що була ширшою від середньої школи.

Поповнювали ряди вчительства і випускники університетів, але вони поступалися у педагогічній підготовці тим, хто здобував освіту в учительських школах. Найбільш високий рівень педагогічної підготовки, за оцінками фахівців, мали вчителі, які вийшли з учительських семінарій та інститутів. Вони мали не тільки якісну теоретичну підготовку, а й практикувалися під час навчання в спеціально підібраних базових школах. Майбутніх вчителів знайомили з різними методиками, що були орієнтовані на певну вікову категорію дітей. В учительських школах майбутні педагоги вивчали новітні освітні технології, передові на той час теорії "вільного виховання", "трудової школи", "природовідповідності" тощо.

Окрім підготовки учительських кадрів, педагогічна громадськість опікувалася й проблемою підвищення кваліфікації вчителів. Педагогічні товариства організовували під час канікул для вчителів спеціальні курси. До проведення занять на таких курсах запрошувалися авторитетні вітчизняні та зарубіжні педагоги. Найбільш активно ця робота

Львівський національний університет імені Івана Франка. Фасад головного корпусу. Фото початку XXI ст.

проводилася у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі.

Для більшості вчительських шкіл в Україні були характерні українські національні настрої, адже значну частку серед майбутніх вчителів становили вихідці з села. До учительських інститутів вступали здебільшого вчителі народних шкіл, які були тісно пов'язані з простим людом. З українських позицій виступали й прогресивні вітчизняні педагоги К. Ушинський, М. Корф, В. Науменко, С. Русова та ін.

Посилення українського духу серед учительства викликало занепокоєння імперських чиновників. Тих, хто викликав підозру, влада переводила з України вчителювати до російської глибинки. Прихильники української школи вимушені були приховувати свої погляди. Проте окремі вчителі йшли на ризик і навіть організовували таємні національні школи. Царська влада жорстко реагувала на такі дії патріотично налаштованих вчителів. Із 1892 р. діяли тимчасові правила стягнення за таємне навчання, згідно з якими організаторам таємних шкіл загрожував штраф до 300 карбованців або арешт на три місяці [9]. Та незважаючи на силовий тиск, українське вчительство продовжувало шукати шляхи до розв'язання питання про рідну школу.

У 1908 р. педагогічна громадськість звернулася до Державної думи із законопроектом, у якому передбачалося запровадження в народних школах для дітей-українців викладання рідною мовою, а також користування підручниками, де відображався б місцевий спосіб життя. І хоча цей запит так і залишився без відповіді, вчительство напрацьовувало досвід боротьби за національну школу, а кількість її прихильників постійно зростала. Особливо це було помітно на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Свідченням тому може бути резолюція, ухвалена вчителями народних шкіл на літніх педагогічних курсах у Києві 1906 р. У ній наголошувалося, що для

[9] Нариси історії українського шкільництва (1905—1933) — С. 16.

українського народу повинні бути забезпечені його національні права і перш за все — національна школа. Симптоматичним було й те, що навіть на з'їзді отців-законовчителів у Почаєві (1910) делегати висловились за навчання в народній школі українською мовою та викладання нею Закону Божого.

Проблема національної школи активно обговорювалася на сторінках часописів і газет. Так, журнал "Світло" опублікував цілу серію статей: у 1910 р. — Я. Чепіги "Національність та національна школа", Г. Шерстюка "Б. Грінченко і вкраїнська школа"; у 1911 р. — С. Єфремова "Джерело національної свідомості", С. Русової "Просвітницький рух на Вкраїні" та "Українські земства у справі завдання народної освіти"; у 1912 р. — С. Титаренко "За рідну школу", С. Сірополка "Певний шлях" та ін.

Виразником настроїв українського вчительства на той час стала відомий педагог С. Русова. Вона не лише добре знала буденне життя школи (розпочала свою педагогічну діяльність з п'ятнадцяти років), а й була авторитетним науковцем, автором багатьох праць. Переважна кількість із них висвітлювала проблеми української національної школи. У 1913 р. Русова опублікувала статтю під назвою "Ідейні підвалини школи", де аналізувала розвиток української національної школи у порівнянні з кращими традиціями розбудови національної школи в Німеччині, Англії, Франції. Проголошуючи нагальну потребу українського суспільства в розбудові рідної школи, вона закликала вивчати та використовувати передовий світовий досвід, водночас наголошуючи на доцільності збереження національних традицій власного народу. Висновок Русова сформулювала лаконічно: "Народ, що не має своєї школи, засуджений на пригноблене становище" [10].

Українська школа з рідною мовою викладання стала реальністю тільки через чотири роки після опублікування статті С. Русової. Але це було б неможливим без попередньої боротьби українського вчительства та прогресивної педагогічної громадськості.

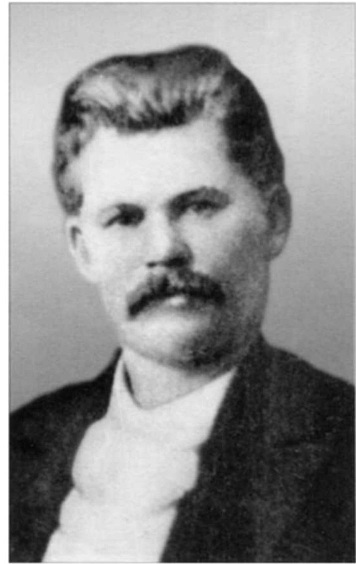
Українське шкільництво в період визвольних змагань. Новим періодом розвитку українського шкільництва стали 1917—1921 рр., коли була здійснена перша спроба утворення української самостійної держави у XX ст. Він характеризувався глибокими політичними та соціально-економічними змінами, що вплинули на трансформацію школи.

Навесні 1917 р. з проголошенням в Україні влади Центральної Ради почалися радикальні зміни у шкільництві. Вони відбувалися під гаслами розбудови національної системи освіти. Українська педагогічна громадськість ініціювала "українізацію" школи. Національно свідомі вчителі вважали за доцільне здійснити перехід на українську мову навчання, запровадити українознавчі предмети, забезпечити школи українськими підручниками, організувати систему перепідготовки педагогічних кадрів. За їхніми міркуваннями, українська національна школа повинна базуватися на принципах демократизму, єдності й наступності, праві всіх на безплатну освіту, обов'язковості та світськості. Школа розглядалася як осередок формування національної свідомості українського суспільства, і вона мала бути тісно пов'язана з його потребами у сприянні духовному розвитку особистості.

Віддзеркаленням таких підходів стали Перший та Другий всеукраїнські з'їзди вчителів, що відбувалися в Києві у 1917 р. З'їзди проводилися під гаслами

[10] *Русова С.* Ідейні підвалини школи // Світло. — 1913. — № 8. — С. 38.

демократизації, що охопила на той час усі сфери соціально-економічного життя. Аналізуючи перспективи здійснення "українізації" школи, делегати Першого всеукраїнського з'їзду вчителів наголошували на доцільності поступового її впровадження. Водночас пропонувалося діяти рішуче там, де виникала небезпека для українського шкільництва. Так, у постанові першого вчительського з'їзду зазначалося: "Задля забезпечення українізації школи з'їзд вважає необхідним, щоб всі ті особи, що займали досі відповідальні посади і тільки перешкоджали справі народної просвіти, були звільнені од місць і замінені другими" [11].

Іван Стешенко.

В об'єднанні зусиль національно свідомих учителів України важлива роль належала Товариству шкільної освіти (ТШО) — всеукраїнській громадській освітній організації, створеній 6 березня 1917 р. учителями-українцями з ініціативи відомого педагога і громадського діяча І. Стешенка. Вже на початку своєї діяльності ТШО закликало вчителів усіх національностей до розуміння актуальності українського культурного руху й елементарної потреби здійснювати навчання рідною мовою. До організації Генерального секретарства освіти Української Центральної Ради ТШО виконувало роль основного центру організації національної освіти. Ним було створено комісії з окремих предметів для розробки українських підручників, програм, термінології. Товариство друкувало педагогічні праці, програми, підручники, піклувалося забезпеченням шкіл досвідченими кадрами, запровадженням єдиної термінології, правопису.

Реалізацією ідеї створення національної школи стало відкриття навесні 1917 р. у Києві Першої української гімназії ім. Т.Г. Шевченка. Згодом були відкриті й інші українські гімназії. З метою координації практичної роботи у розбудові шкільництва Центральна Рада створила спеціальну шкільну комісію, до якої повним складом увійшла Рада ТШО. Згодом комісія передала свої повноваження новоствореному першому державному органу у цій сфері — Генеральному секретаріату народної освіти на чолі з І. Стешенком. Проте діяльність цієї установи зводилась головним чином до проектів і планів, а не до конкретних заходів щодо розбудови освіти. Основними труднощами, з якими зіткнулися українські освітяни, був саботаж зі сторони антиукраїнськи настроєних викладачів переважно середніх та вищих шкіл. Водночас серйозною проблемою для розбудови національної системи освіти стала відсутність коштів. У цей період українська державність тільки відроджувалась і Центральна Рада як влада робила свої перші кроки. Україна мала статус автономії у складі Росії, і Тимчасовий уряд всіляко гальмував розбудову

[11] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 17, арк. 3—4 зв.

Шкільна рада Першої української гімназії № 1 ім. Т.Г. Шевченка в Києві. Сидять зліва направо: М. Лисенко, Г. Михайлова, Ю. Михайлів, П. Козицький, К. Бухановська, О. Степанишина, О. Гребенецький; другий ряд: О. Адамець, М. Тобілевич, В. Дурдуківський, Л. Шульгина, В. Димнич, Н. Шульгина, М. Юркевич; третій ряд (стоять): Ю. Трезвинський, О. Гермайзе, Д. Дудар, Денисенко (представник батьків), О. Бургардт, К. Лазаревська, В. Вовчанецький, В. Гончаров.

національної школи. Проте це не зупинило українську педагогічну громадськість. Вона розгорнула активну агітаційну роботу серед населення. У результаті восени 1917 р. коштами громадян України було відкрито 53 середні школи.

Проблема розбудови рідної школи в Україні була актуальною не тільки для українського, а й для інших народів, які проживали на її території. Вони очікували від Центральної Ради нових умов для реалізації своїх прав у сфері освіти. Роз'яснення з цього питання від імені нового уряду дав Генеральний секретар освіти І. Стешенко. У жовтні 1917 р., виступаючи перед педагогічною громадськістю та головами батьківських комітетів середніх і нижчих шкіл Києва, він наголосив: "Український народ є господарем на своїй державній території, але справедливі інтереси меншості мають бути взяті до уваги" [12]. З огляду на це Генеральний секретаріат визнав за доцільне введення у всіх школах різних типів українознавчих предметів.

Проголошення 7 листопада 1917 р. III Універсалом Української Народної Республіки посилило тенденції українізації школи. З метою подолання гальмівних чинників на місцях уряд УНР пішов на ліквідацію навчальних округів, де зберігалося засилля царських чиновників, які не сприймали політику українізації. Керівництво освітянськими справами на місцях передавалося губернським та районним комісарам, при яких створювалися шкільні ради. Вони, у свою чергу, об'єднувалися в Генеральну раду освіти. Все це реформування мало на меті децентралізацію та демократизацію шкільної освіти.

Поставали й нові завдання перед школою. Вони були визначені Генеральним секретаріатом народної освіти у циркулярному листі до директорів середніх шкіл усіх відомств та інспекторів вищих, початкових, торгових та інших шкіл України. В ньому наголошувалося: "Одним із головних завдань мусить бути виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. Національне виховання було кепсько поставлене в старій школі монар-

[12] Цит. за: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України: У 2 т. — Київ, 2002. — Т. 1. — С. 20.

хічної Росії, і це призвело до повної національної байдужості, до розвитку егоїзму, матеріалізму серед вихованців цієї школи. Цього не повинно бути в оновленій Україні, яка витворена до життя патріотизмом і гарячим ентузіазмом широких мас людності. Цей ентузіазм всяка школа повинна піддержувати..." [13]

Дбаючи про розвиток загальноосвітньої школи, нова влада не обминула своєю увагою професійну школу. Вона безпосередньо пов'язувала її розбудову з перспективами розвитку Української Народної Республіки. Зокрема, М. Грушевський наголошував: "Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, тактичного — спеціалісти адміністратори, фінансисти, економісти, технологи, механіки, агрономи... Щоб все це як слід поставити, треба високої спеціальної культури, добре налагодженої професійної школи..." [14]

12 грудня 1917 р. відповідним циркуляром усі професійні школи підпорядковувалися Генеральному секретаріату народної освіти. Держава взяла на облік усі професійні школи і визначила їхнє фінансування. Окрім того, в грудні того ж року було скликано республіканську нараду з проблем професійної освіти. Учасники наради ухвалили розмежувати професійну й загальноосвітню школу і створити професійні навчальні заклади "над окремими ступенями загальноосвітньої єдиної школи". Водночас із процесом реформування професійної школи було створено Департамент професійної освіти у складі Генерального секретаріату освіти України.

Проблема професійної освіти була досить складною для молодої української держави, розв'язати її лише шляхом створення відповідних структурних підрозділів було неможливо, тому до цієї сфери намагалися залучити й громадські організації. На місцях почали виника-

Микола Василенко.

ти ради професійної освіти, вони створювалися при органах місцевого самоврядування. До таких рад входили не тільки освітяни, а й представники різних галузей господарства, громадські діячі. Місцеві ради єдналися в республіканську Раду професійної освіти, вона мала визначати стратегію розвитку професійної освіти в Україні.

Серйозною проблемою у справі розбудови шкільництва стали кадри. У 1917 р. 99 % вчителів середніх шкіл України не мали педагогічної освіти, і це попри те, що до революції тут функціонувало 8 учительських інститутів і 33 семінарії, 34 педагогічні курси різних типів, 5 церковно-учительських і 20 двокласних учительських шкіл, чимало педагогічних класів та єпархіальних шкіл, а також Ніжинський історико-філологічний інститут.

Проте більшість цих навчальних закладів не давали своїм випускникам за-

[13] Там само. — С. 24.

[14] *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 33.

вершеної педагогічної освіти. Генеральний секретаріат освіти вимушений був розпочати реформування навчальних педагогічних закладів. Реформа мала на меті наблизити підготовку вчителів до потреб тогочасної школи. Відповідно до реформування учительські інститути перепрофілювали "у школи вище середніх, з наближенням до вищих шкіл", учительські семінарії — у середні школи з педагогічною освітою та чотирьохрічним терміном навчання і т. ін.

Характерною особливістю розвитку шкільництва за часів Центральної Ради була не тільки її демократизація, а й децентралізація управління. Генеральний секретаріат визначав лише стратегію розвитку освіти та піклувався на загальнодержавному рівні створенням умов для роботи навчальних закладів, а все інше передавалося на місця.

Однак далеко не все, що планувалося за часів Центральної Ради, вдалося виконати; у квітні 1918 р. влада в Україні перейшла до гетьмана П. Скоропадського. Посаду міністра освіти у новому уряді заступив відомий науковець, громадський та політичний діяч М. Василенко. Міністерство освіти розгорнуло активну підготовку до нового навчального року. Цікаво те, що нове освітянське керівництво не стало різко змінювати курс своїх попередників, воно намагалося навіть розвивати окремі напрями у розбудові українського шкільництва.

У липні 1918 р. Міністерство освіти надіслало губернським і повітовим органам влади циркуляр "Про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918/1919 шкільного року", де пропонувалося "докласти всіх зусиль, щоб з нового навчального року викладання у школах для українського люду велося рідною мовою на всьому просторі України". Водночас Міністерство пояснювало, що в тих школах, де навчання здійснювалося іншими мовами, то так воно має бути і надалі, але тут необхідно ввести вивчення українських предметів. До таких шкіл були надіслані докладні програми щодо викладання українознавчих дисциплін та список відповідних підручників. У подальшому освітянське керівництво виступило з ініціативою перевести на українську мову навчання перші класи тих шкіл, де українці становили понад 50 % від загальної кількості учнів. Стосовно старших класів це питання мало розв'язуватися відповідно до реальних можливостей школи. Серйозною проблемою для багатьох шкіл було кадрове питання, особливо щодо вчителів з предметів українознавчого циклу.

На початку вересня 1918 р. Міністерство освіти видало циркуляр, за яким передбачалося введення в програму іспитів на звання вчителя початкової школи предметів українознавства. Гетьманська адміністрація продовжила політику українізації, започатковану ще Центральною Радою, але робила це досить поміркованo й обережно. Зокрема, влада уникала силових заходів стосовно закриття російських шкіл, водночас вона всіляко сприяла розбудові української освіти. На початку 1918/19 навчального року було відкрито 40 українських гімназій і 10 реальних шкіл.

Гетьманська влада надавала фінансову підтримку українському шкільництву. Так, рішенням ради міністрів від 3 вересня 1918 р. в розпорядження Міністерства освіти було асигновано 400 тис. крб. на облаштування гімназій та інших середніх шкіл, що відкривалися за державні кошти.

Гетьманська адміністрація щодо шкільництва опинилася в складному становищі. З одного боку, вона не могла нехтувати популярною серед народу

ідеєю українізації освіти, а з другого — гетьман П. Скоропадський спирався у своїй внутрішній політиці на велику буржуазію, яка мала проросійські настрої. В окремих районах України за часів гетьманства намітився відхід назад у справі українізації школи. Так було, наприклад, на Полтавщині. Влітку 1918 р. тут "почалася цілковита русифікація нижчої школи... учителів-українців стали звільняти, на завідуючих шкільною справою управи позапрошували колишніх шкільних інспекторів — випробуваних ще за царських часів... русифікаторів" [15].

Не такою простою була й ситуація з відкриттям нових шкіл. За часів гетьманату було відкрито 1200 нижчих початкових шкіл і їхня загальна кількість зросла до 4300. Проте практично всі новостворені освітні заклади не мали приміщень, обладнання, елементарних умов для роботи, тимчасом як у державних російських середніх школах були розкішні садиби, бібліотеки, обладнання. Така ситуація була не тільки на периферії, а й у столиці.

Відомий вітчизняний історик педагогіки С. Постернак, аналізуючи цей період в українському шкільництві, стверджував: "Українське громадянство і вчительство, яке вело справу освіти разом з представниками інших націй, було усунуто від справ освіти. Вплив на Міністерство народної освіти починають робити російські громадські кола..." [16]

Через два місяці після приходу до влади П. Скоропадського його відвідали представники зрусифікованої Київської професійної спілки вчителів. Вони висловили свою підтримку гетьманату і звернулися з вимогою змінити плани українізації школи, що були започатковані Центральною Радою. Гетьманська адміністрація не дала конкретної відповіді на цей запит, але й не відмовила антиукраїнській організації.

Спроби реанімувати русифікацію школи викликали тривогу серед українських національно свідомих сил. Вони створили Український національно-державний союз, який звернувся до гетьмана з меморандумом, в якому висловлювалися серйозні претензії до влади з приводу наростаючого засилля проросійськи налаштованого чиновництва в управлінні шкільництвом та одночасного усунення українських педагогів від керівництва освітою.

До усіх цих проблем додавалося ще й погіршення матеріального становища вчителів. Значна кількість з них залишала школу та йшла на заробітки, були навіть випадки самогубства на ґрунті злиденності. Педагогічна громадськість неодноразово зверталася до гетьманського уряду з проханням надати матеріальну допомогу вчителям. До розв'язання цього питання підключилася преса. Інформація про жебрацький стан українських вчителів просочилася у зарубіжні засоби масової інформації. Зрештою рада міністрів на своєму засіданні 19 липня 1918 р. ухвалила збільшити допомогу органам місцевого самоврядування на утримання шкіл. На ці потреби було асигновано близько 89 млн крб. Заробітна плата вчителів зросла на 68,2 % порівняно з 1910 р., але вона залишалася мізерною на фоні зростаючої інфляції. Виплата заробітної плати вчителям здійснювалася із затримкою на кілька місяців.

Стримувати процес наростання кризових явищ в економічному житті українського суспільства гетьманська адміністрація наприкінці осені 1918 р. вже не

[15] Цит. за: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України. — С. 65.

[16] *Постернак С.* З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. — Київ, 1920. — С. 33.

На курсах ліквідації неписьменності у 123 полку. Київська губернія. 1923.

могла. Окрім того, вона стала заручником зовнішньополітичних обставин, пов'язаних із поразкою держав пронімецького блоку. 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський склав свої повноваження і влада перейшла до Директорії.

Основні напрями освітньої політики Директорії були викладені в передовій статті газети "Життя Поділля", де зазначалося: "Для Української Народної Республіки треба вирішити негайно багато складних і поважних справ. Перше місце між цими питаннями займають: земельне питання та справа освітня <...>. Коли на Вкраїні живуть різні народи, то вони повинні мати державні школи своєю мовою. В цьому відношенні не може бути ніяких перешкод, бо рідна школа — природне право кожного народу. Для українського народу школа повинна бути українська... Школи на Вкраїні потрібно поділити поміж всіма народностями відповідно кількості (пропорційно) кожного населення, щоб ні над ким не було ніякого насильства в справі освіти. Але у всіх школах з викладовою материнською мовою повинні викладатися й предмети українознавства: українська мова, українська історія та історія українського письменства..." [17]

У грудні 1918 р. новий уряд видав розпорядження про управління школами в Україні. У ньому наголошувалося, що на місцях фактично зруйновано апарат шкільного управління внаслідок неодноразових змін державної влади. Причому ці зрушення відбулися не тільки в площині організаційної та апаратної роботи, а й самої ідеї та принципів розбудови шкільництва. Тенденція централізації управління освітнім процесом знову поступалася процесу децентралізації. Відповідно до нових принципів та підходів до шкільництва Директорія відновила повітові освітні (шкільні) ради, що були зруйновані гетьманським урядом. Окрім того, вона дала вказівку заснувати в кожному губернському місті ради освіти.

Зі зміною українських урядів не припиняло своєї діяльності Товариство шкільної освіти. Особливо вагомою була допомога ТШО українським гімназіям під час окупації території України денікінськими військами, коли уряд Добровольчої армії заборонив державне

[17] Цит. за: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України. — С. 94.

фінансування українських гімназій. У цих умовах ТШО взяло на себе утримання всіх українських шкіл. Воно поширило свою діяльність на підставі нового статуту, затвердженого окружним судом. 6 вересня 1919 р. відбулися загальні збори товариства, на яких було обрано нову Раду. До неї увійшли А. Лещенко (голова), П. Стебницький (заступник), а також О. Дорошкевич, К. Шило, С. Єфремов, Я. Чепіга, Ф. Сушицький та М. Зеров. В умовах відсутності державної підтримки українській школі Рада товариства знову, як і весною 1917 р., взяла на себе функції Міністерства народної освіти. Товариство рішуче виступило проти закону, виданого денікінським генералом Май-Маєвським 3 серпня 1919 р., який повністю забороняв викладання українською мовою в усіх освітніх установах України, повертав устрій і програму школи до царських часів. За законом дозволялося відкривати приватні початкові українські школи, але це право так і залишилося нереалізованим, оскільки жодного дозволу на відкриття шкіл не було видано, а в той же час було конфісковано та знищено 117 назв українських книжок.

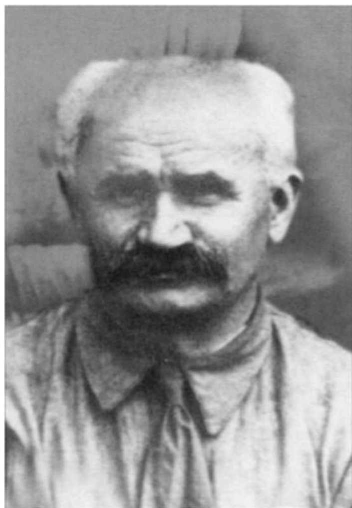

На курсах ліквідації неписьменності у колгоспі ім. 1 Травня Синельниківського району Дніпропетровської обл. 1930-ті рр.

Заняття з ліквідації неписьменності на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. Петровського. 1931.

Рада товариства прийняла "Меморандум по вопросу об украинской школе", в якому висловилась проти реставрації царських шкільних порядків і закликала відмінити закони про заборону українського слова в школі. Однак відповіді на цей документ так і не надійшло. Протягом 1919/20 навчального року Рада товариства посилила свою роботу по збереженню системи національної освіти та наданню їй фінансової допомоги. Необхідні кошти було асигновано Київському українському університету, київським середнім і початковим школам. У листопаді 1919 р. було надано фінансову підтримку 25 тис. українських початкових шкіл. Члени ТШО багато сил та енергії віддавали боротьбі за легалізацію української освіти та проведення культурно-освітньої агітації серед населення. Розгорнулась велика робота з організації філій Товариства на місцях. Директор Першої української гімназії ім. Т.Г. Шевченка В. Дурдуківський згадував: "Легко було оголосити всі українські школи школами Товариства шкільної освіти, але де було взяти потрібні великі кошти на їх утримання. От тут-то й виявилася вповні енергійна, благородна, самовіддана вдача А. Лещенка. Не можу зараз сказати, де саме, з яких точно джерел він брав кошти, але школи існували й працювали, вчителі мали утримання не гірше, ніж робітники державних шкіл. Звичайно, гроші дала сильна тоді укра-

Володимир Дурдуківський.

їнська кооперація, але й крім цих наших офіційних джерел, все свідоме громадянство енергійно збирало гроші на утримання шкіл" [18].

Без участі української кооперації Товариство шкільної освіти не могло б виконати своїх зобов'язань перед школою. На кошти Спілки споживчих товариств був організований Союз української культури, який взяв на себе утримання українських шкіл. Київські кооперативні установи через Український фінансовий кооперативний комітет виділили 1,5 млн крб. Постановою Кооперативного фінансового комітету від 14 листопада 1919 р. були встановлені норми відрахувань кооперативних організацій на утримання українських шкіл. Вони становили 2 % від торгових операцій, 1 % — від страхових внесків, 0,5 % — від позик тощо.

Таким чином, протягом 1917—1921 рр. при підтримці держави було зроблено дуже багато у сфері національного шкільництва. Українська школа творилася не лише за формою, а й за змістом на власному національному ґрунті. Основи, закладені у той період і використані значною мірою у 20-ті рр., сприяли виживанню українців як нації, їх самозбереженню у роки радянського тоталітаризму і відновленню в нових історичних умовах української державності.

Радянська система освіти в Українській РСР. В історії українського шкільництва особливе місце займають 1920-ті роки. З одного боку, освіта й шкільництво розвивалися в той час значною мірою на педагогічних засадах і здобутках попереднього державницького періоду, з другого — була спроба створити власну національно-комуністичну школу.

Визначальну роль у ставленні до школи взагалі й національної зокрема відіграла більшовицька орієнтація на світову революцію. Залежно від зміни цього курсу змінювалася і тактика щодо школи, освіти і виховання молоді. У період визвольних змагань більшовицька влада повністю ігнорувала проблему національної школи і просто громила її, орієнтуючись на швидку перемогу пролетарської революції у всесвітньому масштабі. У 20-ті рр. більшовики змушені були змінити тактику, дати народам Росії певні свободи у галузі освіти, науки й культури з тим, щоб включити їх у сферу власної політики і таким чином розширити в перспективі комуністичні впливи. У постанові Раднаркому Української СРР від 21 травня 1921 р. українська і російська мови урівнювалися в правах. Загалом це вже був певний прогрес.

Ще більшою поступкою націоналам стали рішення XII з'їзду РКП(б) у 1923 р., який проголосив за прикладом нової економічної нову національну політику — політику коренізації, метою якої було укорінення радянської влади на місцях.

---

[18] *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917—1919 рр. — С. 69.

Олександр Шумський.

Григорій Гринько.

Нова економічна політика, створення СРСР, а також політика коренізації — це все ланки одного ланцюга, яким планувалося "закувати капіталістичний світ руками народів Сходу". Про це відверто говорилося в промові Сталіна на XII з'їзді РКП(б). Національне питання було поставлено для більшовиків дійсно по-новому, адже від його вирішення залежав результат змагань зі світовим імперіалізмом. "Національне питання — це тактика в наш складний період революції", — зазначав секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь.

XII з'їзд прийняв рішення, які розширювали можливості формування органів влади із місцевого населення. Він націлив комуністів на створення спеціальних законів, які б забезпечили вживання різних мов у державних органах і установах, що обслуговували національні меншини. Розвиток національних мов, освіти і культури для радянської влади не був самоціллю, а лише засобом формування "нової, соціалістичної" культури. Нова культура зводилася до засвоєння головних комуністичних догм і гасел та до відповідної суспільної поведінки. Офіційно це формулювалося так, що в умовах радянської влади національні культури повинні були поступово наповнитися пролетарським змістом. Освіта і культура мали стати засобом залучення широких мас населення до будівництва соціалізму в країні.

В основі труднощів у розповсюдженні нової культури було те, що національні окраїни зі зрозумілих причин сприймали соціалістичну культуру як російську, а тому не свою, і не бажали нею оволодівати. Для того, щоб зробити її загальнонародною, "своєю", нова культура повинна була пропагуватися рідними мовами народів, що проживали в країні. "Як втягти в коло нашої культури 60 млн людей різних національностей, 45 % населення радянських республік? Нашою російською мовою? Нашою російською культурою? Ні, ми їх втягнемо, відкривши перед ними можливість вчитися на власній мові, мати свою власну культуру", — говорив X. Раковський на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р.

Основним провідником принципів комунізму мала бути школа. Абсолют-

Петро Холодний.

Антон Макаренко.

ним критерієм істинності, корисності, необхідності знань, умінь і моральних принципів стала її відповідність цілям комуністичного будівництва.

У 1920-ті рр. в УСРР, завдяки напрацьованому досвіду організації національної школи в державницький період та діяльності таких наркомів, як Г. Гринько, О. Шумський, була створена власна система освіти. В її основу було покладено українську трудову школу, проект якої розробив у свій час міністр освіти Української Народної Республіки П. Холодний. Протягом кількох років за тим проектом постали в Україні трудові семирічні школи та професійні школи середнього типу з курсом навчання 3—4 роки. У 1927 р. у 80 % шкіл республіки навчання відбувалося українською мовою. Була реорганізована вища освіта. Університети, що, як зазначалося, будувалися на реакційних засадах російського царизму, були реорганізовані в інститути народної освіти. Для науково-дослідної роботи в галузі педагогіки, освіти, навчання та виховання створено Український науково-дослідний інститут педагогіки. Система освіти в радянській Україні відрізнялася від системи освіти Росії, побудованої на 9-річній загальноосвітній школі.

У другій половині 20-х рр. партійно-радянське керівництво СРСР втратило надію на швидку світову революцію. Почав формуватися курс на побудову соціалізму в одній, окремо взятій країні. Почалася запекла боротьба за зміцнення тоталітарної системи, що відбувалася шляхом "пролетарської стерилізації суспільства" — винищення інтелігенції, всіх незгідних, "соціально чужих пролетаріатові" елементів, ліквідації будь-яких свобод і прав людини, мілітаризації суспільства і творення "нової нації" — радянського народу. Система все більше замикалася в собі, спрямовуючи свої зусилля на самозбереження та самовідтворення.

На початку 30-х рр. керівництво наркомосу УСРР на чолі з М. Скрипником під тиском Москви було вимушене відмовитись від української системи народної освіти. В УСРР стала вводитися десятирічка, технікуми та інші складові російської системи народної освіти. Наркомос УСРР поступово перестав ві-

діграватиі роль повноважного освітнього органу республіки і перетворився на безправного виконавця політики центрального уряду. У 1933 р. М. Скрипника було усунуто з посади наркома освіти УСРР, його очолив В. Затонський. У березні того ж року колегія НКО УСРР ухвалила документ "Про постанову ЦК КП(б)У від 11 березня 1933 р. про підручники для початкової і середньої школи", в якій наголошувалося на необхідності покласти край штучній ізольованості в царині роботи на культурному фронті між РСФРР та УСРР і об'єднати сили працівників культурного фронту для здійснення в національних формах дійсно інтернаціонального виховання дітей [19]. З цією метою пропонувалося уніфікувати підходи до змісту підручників і програм. Зокрема, курс історії України рекомендувалося викладати рівномірно з курсом історії народів СРСР, а розробку програм з історії України та російської мови здійснювати відповідно до підходів НКО РСФРР.

А. Макаренко зі своїми вихованцями.

У 1934 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову "Про структуру початкової і середньої школи". Згідно з цим документом загальноосвітня школа складалася з початкової школи (1—4 класи), неповної середньої (1—7 класи) і середньої (1—10 класи). Випускники неповної середньої школи мали право вступу до технікумів, а ті, хто закінчив середню школу, могли вступати до вищих навчальних закладів.

Того ж року було прийнято постанови "Про викладання громадянської історії в школах СРСР" та "Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР". У цих документах чітко регламентувалося викладання зазначених предметів згідно з єдиними вимогами союзного керівництва.

Ця тенденція зберігалася і в наступні роки. Зокрема, у 1935 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі". У документі було визначено єдину систему організації навчального процесу, чітко регламентувався термін навчання, канікули, навчальне навантаження учнів, навчальні плани, тривалість уроку, система оцінювання, тип учнівського квитка і навіть форма одягу. Того ж року Наркомос УСРР поширив у республіці загальнорадянську систему оцінювання успішності учнів: "дуже погано", "погано", "посередньо", "добре", "відмінно".

Отже, у першій половині 30-х рр. на території УСРР було запроваджено за-

[19] Див.: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 24, арк. 3.

Колонія ім. М. Горького.

Колонія ім. М. Горького. Свято першого снопа. 1925.

гальнорадянську систему шкільної освіти, яка мала єдиний центр управління, уніфіковану структуру, єдині принципи підходів до змісту освіти. У другій половині 30-х рр. вищими органами державної та партійної влади було прийнято низку документів, в яких зазначені тенденції ще більше поглибились. На відміну від попереднього десятиліття стався відхід загальноосвітньої школи від принципів політехнізму. У 1937 р. за наказом Наркомосу УСРР із навчальних планів було вилучено трудове навчання. Таке рішення обґрунтовувалось прагненням влади підвищити рівень загальноосвітньої підготовки школярів та створити сприятливі умови випускникам середньої школи для продовження їхнього навчання у технікумах та вишах. Так школа "праці" 20-х рр. трансформувалася у школу "навчання" 30-х рр. Окрім того, порівняно з попереднім десятиріччям в умовах становлення тоталітаризму стався відхід від політики українізації в системі освіти, у республіці почала посилюватися русифікація. У

1938 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України". Фактично цим документом влада республіки продублювала постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей" (1938). Відповідно до постанови у навчальні плани в школах УРСР вводилася російська мова як обов'язковий предмет. Перед освітянами республіки було поставлене завдання підготувати відповідну навчальну та методичну літературу, збільшити обсяги підготовки вчителів з російської мови та літератури, розгорнути мережу підвищення кваліфікації цих педагогів. Виконання поставлених завдань прискіпливо контролювалося державними і партійними органами, що зрештою призвело, за твердженням історика освіти Л. Березівської, до парадоксальної картини: "Кількість годин для вивчення української мови в школах з російською мовою навчання була така сама і навіть у 10 класі зменшилася, проте кількість годин для вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання перевищила відповідну кількість годин у школах з російською мовою навчання" [20].

Поле діяльності Наркомосу значно розширилося після приєднання Західної України до СРСР. Здійснюючи політику радянізації на цих землях, нова влада особливу увагу приділяла трансформації освіти. Шкільництво краю приводилось у відповідність до системи освіти СРСР. У 1939 р. Наркомос УРСР затвердив інструкцію "Про порядок реорганізації шкіл в Західних областях України". Цим документом передбачалося реорганізувати існуючу там систему освіти відповідно до радянської. У школах краю запроваджувалися уніфіковані радянські навчальні плани, програми, правила

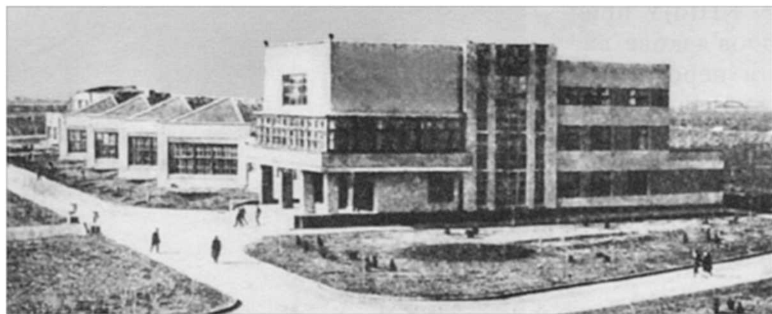

Нарком освіти УСРР М. Скрипник і директор Українського біохімічного інституту О. Палладін на першій сесії ВУАН. Київ. 1927.

внутрішнього розпорядку, відповідного ведення учнівських організацій, батьківських комітетів тощо. Не залишилося поза увагою керівних органів і питання про запровадження обов'язкового вивчення української та російської мов і літератури.

Велика Вітчизняна війна загальмувала процес розбудови радянської системи освіти. Наркомос України вносив відповідні корективи у діяльність освітніх закладів. Зокрема, скореговувалася кількість шкіл в умовах евакуації населення, значна кількість шкільних приміщень переобладнувалася під шпиталі. У тих школах, що залишалися діяти за своїм призначенням, навчально-виховна робота організовувалась відповідно до потреб воєнного часу (вчителі мобілізовували учнів на допомогу фронту, педагоги разом з дітьми брали участь у сільськогосподарських роботах тощо). У роки війни Наркомос УРСР опікувався й створенням так званих "лісових" шкіл, де мали утримуватися і навчатися діти

[20] *Березівська Л.Д.* Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: Монографія. — Київ, 2008. — С. 229.

Комуна ім. Ф. Дзержинського. Фото 1939 р.

командного складу радянської армії та керівників партійних і радянських органів УРСР, яких залишили на території, що згодом була окупована ворогом. У липні 1941 р. під час оборонних боїв Червоної армії під Києвом Наркомос України було евакуйовано спочатку до Харкова, а згодом до Саратова. Апарат Наркомосу було скорочено до 37 осіб, решта працівників пішли на фронт або залишилися боротися з ворогом на окупованій території. Крім керівних органів освіти, з України були евакуйовані до східних районів СРСР й окремі школи. Вивезені з України учні розпочали 1941/42 навчальний рік у школах Росії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Грузії та інших республік. Зокрема, в Росії у Саратовській області діяло 30 українських шкіл і класів, у Свердловській — 18, у Новосибірській — 11. Бракувало в школах і вчителів. Більшість педагогічних колективів складали жінки. Серед небагатьох чоловіків у школах переважали скалічені фронтовики або пенсіонери, які мали педагогічну освіту.

Після корінного перелому у Великій Вітчизняній війні на визволених територіях відновлювалась діяльність радянської школи. У 1943/44 навчальному році в Україні вже діяло близько 13 тис. шкіл, де навчалося понад 1,77 млн дітей, проте вони охопили тільки третину дітей шкільного віку.

З 1944/45 навчального року радянська влада запровадила обов'язкове навчання у школах дітей з семирічного віку. Кількість шкіл у республіці збільшилося порівняно з попереднім роком у 2 рази, до 26,5 тис., а чисельність учнів — у 2,6 рази, до 4,6 млн. Водночас для підлітків, які працювали, було відкрито 732 школи робітничої і сільської молоді.

У роки війни Наркомос УРСР ухвалив цілу низку документів, спрямованих на покращення навчально-виховної роботи у школах республіки. У 1944 р. радянський уряд прийняв постанову про запровадження шкільних екзаменів. Таке рішення мотивувалося тим, що екзамени сприятимуть зростанню відповідальності школи і педагогів за якість підготовки своїх учнів, а шкільну молодь спонукатимуть до успіхів у навчанні. У 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанови "Про підручники з української та російської мови для початкових шкіл УРСР" та "Про зміни в навчальних планах і програмах початкової школи та перших—четвертих класів семирічної і середньої школи УРСР".

По завершенні війни Наркомос УРСР оприлюднив статистичні дані про заподіяні системі освіти України збитки. Із діючих на початку війни 29 814 шкіл повністю знищено 8108 і частково зруйновано 10 062. Проте найбільшою втратою українського шкільництва стала загибель значної кількості кваліфікованих педагогічних кадрів. За роки війни чисельність учителів у республіці скороти-

У комуні ім. Ф. Дзержинського. Почесна варта.

Комуна ім. Ф. Дзержинського. Комунар за роботою.

лася майже на 100 тис. Для забезпечення шкіл учителями у 1944/45 навчальному році в УРСР розгорнули роботу з підготовки вчительських кадрів 6 університетів, 20 педагогічних інститутів, 77 педагогічних училищ.

Характерно, що в умовах війни відбулося певне послаблення уніфікації, стандартизації та авторитаризму у сфері освіти. Втім уже в перші повоєнні роки сталінський режим посилив ідеологічний тиск на суспільство. Не обминув він і шкільництво. У 1946 р. Міністерство освіти УРСР (так було перейменовано Наркомос) за вказівкою партійних органів ухвалило постанову "Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови й літератури для шкіл УРСР". Наступного року Міністерство освіти УРСР ухвалило постанову "Про стан викладання історії СРСР та історії України в школах УРСР". У цих документах йшлося про "недоліки", низький ідейний рівень викладання зазначених предметів. Виходом з цього становища мала стати переробка навчальних програм та підручників відповідно до постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань.

У 1952/53 навчальному році школи республіки одержали нові навчальні плани, які будувалися на постановах радянського уряду і комуністичної партії 30-х рр. У цих програмах не було таких предметів, як історія України, географія України, а з термінології освітян вилучалося поняття "український народ". Зміст шкільної освіти продовжував залишатися інструментом в політиці радянської влади.

Після смерті Й. Сталіна ідеологічний тиск на шкільництво послабився, але на-

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Головний корпус. Київ. 2007.

віть за часів хрущовської "відлиги" комуністична партія продовжувала розглядати освіту як частину ідеологічної системи. Згідно із Законом "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" від 25 грудня 1958 р. було розпочато реформування школи. Семирічні й десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20 % кращих учнів, були зобов'язані відпрацювати принаймні два роки перед вступом до вищих навчальних закладів.

Водночас розбудова шкільництва передбачала створення шкіл-інтернатів. Вони з'явилися в республіці у 1956 р. і виявилися особливо зручними для сільської місцевості, оскільки кожна з них обслуговувала потреби кількох сіл. Деякі чиновники від освіти вбачали в школах-інтернатах універсальний тип навчального закладу. Вони вважали, що саме тут можна оптимально реалізувати ідеї комуністичного виховання, оскільки діти в школах-інтернатах були певною мірою відокремлені від сім'ї. У педагогічній пресі розгорнулися дебати стосовно ролі й місця шкіл-інтернатів у радянському суспільстві. Зрештою проекти масового створення шкіл-інтернатів залишилися нереалізованими.

З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС у країні розпочалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. У 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке перебрало ряд основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес.

Корпуси Запорізького національного університету. Фото кінця XX ст.

Із 1972 р. в усіх середніх школах була введена обов'язкова початкова військова підготовка. Ще раніше, у 1968 р., військову підготовку відновили у вищих навчальних закладах.

Господарські реформи потребували зростання кількості фахівців із вищою освітою. Тому мережа вишів неухильно розширювалася. З 1934 р. було відновлено університети. У 1946 р. почав діяти Ужгородський університет. У 1964 р. заснований Донецький університет, у 1972 р. — Сімферопольський, у 1985 р. — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський. При великих промислових підприємствах організовувалися загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Розширювалася підготовка спеціалістів із нових галузей науки і техніки. Однак наприкінці 60-х рр. Україна мала на 25 % менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. В її вишах за розпорядженням Москви навчалася велика кількість студентів із так званих соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Зокрема, лише в 1976 р. у вишах і технікумах Харкова навчалося понад 2 тис. студентів із 22 країн світу.

Головною проблемою залишалася якість підготовки спеціалістів. Загалом вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зростали: протягом 1964—1985 рр. — з 2,3 млн до 7,3 млн спеціалістів. Збільшилася кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України. На початку 80-х рр. стало особливо помітно, що рівень підготовки фахівців в УРСР, як і в цілому в СРСР, значно нижчий від світового.

До 1976 р. в УРСР в основному завершився перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила "Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи". Вони визначали освітню політику партії "в умовах розвинутого соціалізму". Відповідно до цього документа посилилася ідеологізація школи, суттєві зміни вносились у зміст навчально-виховного процесу. Увага акцентувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей із 6-річного віку, 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, середні — в 11-річні, а професійно-технічні училища різних типів — у середні професійно-технічні.

Кількісні показники розвитку загальної освіти в УРСР у 60—80-ті рр. також засвідчували прогрес. Однак освіченість випускників середніх шкіл падала. Рівень підготовки учнів сільських шкіл був значно нижчим, ніж міських. Із погляду

загальнолюдських норм ідейне спрямування, рівень знань та інтелектуального розвитку, стан і характер морального виховання, виховання національної свідомості не відповідали стандартам цивілізованого світу. Між тим в Україні було немало вчителів, які боролись проти догматичної педагогіки, русифікації. В. Сухомлинський, В. Шаталов, М. Винокур, С. Шевченко, П. Мазур та десятки інших передових вчителів намагалися і таки успішно виходили за межі офіційної педагогіки. Проти русифікації шкільництва в Україні відкрито виступали у 60—70-ті рр. С. Караванський, І. Дзюба, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Були й офіційні спроби, зокрема в 60-ті рр., легалізувати українську мову у школах та вишах.

Проблема з проблем освіти в радянській Україні XX ст. — уніфікований, заідеологізований підхід до неї, єдиний жорсткий партійно-державний контроль, політизація, помилковий виховний ідеал. В основу радянської системи освіти була покладена так звана класова, пролетарська мораль. Її критерієм була користь вчинку для пролетаріату. Моральне все те, за визначенням В. Леніна, що в інтересах пролетаріату, служить його боротьбі за руйнування старого експлуататорського суспільства і творення нового. У 30-ті рр. цій боротьбі служили доноси, в тому числі й дитячі, постійний пошук сумнозвісних "класових ворогів", складання юними донощиками списків неблагонадійних. У дусі класової пролетарської моралі було і становлення феномену Павлика Морозова, що культивувався в радянських школах тривалий час. Упровадження класово-моральних принципів у процес навчання і виховання, перетворення школи в знаряддя комуністичного переродження суспільства, чого вимагала ще програма Російської компартії, в дійсності стало відчутним гальмом у розвитку освіти.

Таким чином, освіта в радянській державі не була, по суті, метою, що будила б суспільну думку, давала шлях пошукам нових національних і соціальних перспектив, рухала соціально-економічний прогрес, — вона була засобом досягнення політичних цілей: на першому етапі — світової революції, на другому — збереження та зміцнення радянської імперії. Весь заключний період радянської історії — період знецінення більшовицької доктрини, занепаду та розкладу комуністичної практики. Російська більшовицька теорія і практика пройшла в радянський час шлях від ідеї світової революції і створення світової комуністичної імперії до власної самоізоляції, а згодом саморозкладу, самоліквідації та утворення незалежних держав, у тому числі й української.

Освіта в умовах незалежності України. Найбільш прикметною ознакою культурного життя українського суспільства в умовах незалежності стало звільнення його від ідеологічних штампів попередньої доби і відкриття вільного доступу до широких пластів національної духовної спадщини та надбань світової культури.

Національна система освіти формувалася у 90-ті рр. в умовах значних змін у духовному просторі суспільства, в контексті загальноцивілізаційних трансформацій, зумовлених розгортанням нових освітніх технологій та розширенням можливостей і потреб в індивідуальному, особистісному розвитку людини. Реформи були зорієнтовані на створення нової системи освіти в Україні, збереження й примноження здобутого в радянські часи досвіду та одночасно внесення суттєвих коректив у цілі, завдання і зміст освітянського процесу.

З 1991 р. діє Закон України "Про освіту", що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави й передбачив кардинальні зміни в її роботі. Відповідно до Закону, а також внесених до нього змін і доповнень (1996), освіта в сучасній Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, реальної взаємоповаги між націями та народами. Система освіти в державі досить розгалужена й передбачає дошкільну та загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну, вищу й післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру та самоосвіту. Демократизація структури освіти забезпечує соціально-педагогічні умови створення достатнього простору для самореалізації особистості у навчанні, відхід від загальної стандартизації навчання, аналіз існуючого досвіду щодо створення реальних умов для самореалізації учнів, студентів, відхід від жорсткої уніфікації навчальних планів, зокрема й у школах різних типів. Цим законом встановлено шість освітніх рівнів: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта. Водночас затверджено освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту). Таких рівнів чотири: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, магістр (або спеціаліст).

Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім тих, що належать релігійним організаціям.

Закон "Про освіту" визначив державні стандарти освіти відповідно до вимог щодо змісту, обсягу й рівня освітньої та фахової підготовки. Державні стандарти є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів громадян незалежно від форм одержання освіти. Відповідність освітніх послуг державним стандартам і вимогам визначається встановленими законом засобами ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти. Названий закон і наступні кроки держави у процесі розбудови української освіти та школи засвідчували, що справжньою реальністю й центральним поняттям його стала демократизація.

Наприкінці 1992 р. на Першому з'їзді педагогічних працівників України була затверджена Державна національна програма "Освіта (Україна XXI століття)". Програму схвалили Уряд і Президент України. Її концептуальні засади проектували кардинальну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання й закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів. Стратегічними завданнями реформування змісту освіти в Україні Програма визначила:

- вироблення державних стандартів формування системи та обсягу знань, умінь, навичок творчої діяльності, інших якостей особистості на різних освітніх і кваліфікаційних рівнях;
- відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції;
- забезпечення альтернативних можливостей для здобуття освіти відповідно до індивідуальних потреб і здібностей;
- органічне поєднання в змісті освіти його загальноосвітньої й фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України;
- вивчення української мови в усіх навчально-виховних закладах, утвердження її як мови функціонування загальноосвітньої, професійної та вищої школи;

• орієнтацію на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу;

• оптимальне поєднання гуманітарної та природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини й сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями;

• створення передумов для розвитку здібностей молоді, формування готовності й здатності до самоосвіти, широке застосування нових педагогічних та інформаційних технологій.

У галузі гуманітарної освіти було визначено такі основні напрями: формування гуманітарного мислення, опанування рідною, державною та іноземними мовами; прилучення до літератури, музики, образотворчого мистецтва, надбань народної творчості, здобутків української та світової культури; осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку; формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури; утвердження пріоритетів здорового способу життя людини; відображення у змісті історичної освіти закономірностей історичного розвитку, широке вивчення українознавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів держави.

З 1996 р. реформа освіти в країні набула конституційного забезпечення. Конституція України юридично закріпила процеси демократизації освіти в нових суспільно-політичних умовах після розпаду СРСР. Повна загальна середня освіта визначалася в ній не тільки гарантованою, а й обов'язковою. Громадянам, які належать до національних меншин, Основний закон України гарантує право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

15 жовтня 1996 р. Верховна Рада схвалила Програму діяльності Кабінету Міністрів України, в якій підкреслювалося, що освіта потребує прискореного системного реформування. Ця галузь, зазначалося в Програмі, за структурою та обсягами підготовки кадрів сформувалася за інших соціально-економічних умов і тому не відповідає вимогам ринкових перетворень, бюджетним можливостям України. У зв'язку з цим програмою передбачалося: забезпечити виконання вимог Конституції України щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти; розробити комплексну програму структурного реформування галузі, виходячи з наявних бюджетних можливостей та необхідності збереження визначальних якісних характеристик навчання та виховання молоді, підготовки й перепідготовки кадрів у державі; здійснити комплекс заходів щодо всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, вільного розвитку й використання російської та інших мов національних меншин; розробити кваліфікаційні характеристики для всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів, затвердити державні стандарти дошкільного виховання, загальної, професійно-технічної та вищої освіти; запровадити ступеневу підготовку за всіма напрямами вищої освіти; вдосконалити мережу державних вищих закладів освіти шляхом об'єднання та перепрофілювання навчальних закладів; запровадити механізм працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних закладів освіти шляхом удосконалення взаємодії між підприємствами різних форм власності, закладами освіти та державними службами зайнятості населення; внести на розгляд Верховної Ради України проекти зако-

нів України "Про базову освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про вищу освіту" [21].

Віхою на шляху реформування освіти в Україні став закон "Про загальну середню освіту", ухвалений Верховною Радою України 13 травня 1999 р. Цей закон визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування й розвитку системи загальної середньої освіти. У ньому дається визначення загальноосвітніх навчальних закладів різних типів: середньої загальноосвітньої школи, спеціалізованої школи, гімназії, ліцею, колегіуму, загальноосвітньої школи-інтернату, спеціальної загальноосвітньої школи, загальноосвітньої санаторної школи, школи соціальної реабілітації, вечірньої (змінної) школи, інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти, навчально-виховних комплексів. Згідно із законом не допускається реорганізація та ліквідація загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості, заснованих на комунальній формі власності, без згоди територіальних громад.

Серед основних завдань загальноосвітньої школи, зокрема, визначено: виховання громадянина України; формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдаровань, наукового світогляду; виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини та громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини та громадянина; реалізація права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань; виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй.

Істотні зміни передбачені законом у структурі й організації середньої освіти. На відміну від традиційної структури середньої загальноосвітньої школи, починаючи з 1 вересня 2001 р. розпочався поступовий перехід до 12-річного терміну навчання у загальноосвітніх навчальних закладах для здобуття повної загальної середньої освіти (I ступінь — 4 роки, II — 5 років і III — 3 роки). Це було зумовлено, головним чином, двома обставинами: розвантаженням поточного навчального процесу (щоденного й тижневого) та необхідністю надання молоді більш якісної середньої освіти відповідно до європейських і світових критеріїв (тривалість навчання у повній середній школі більшості європейських країн становить 12—13, а то й 14 років).

Законом "Про загальну середню освіту" встановлено верхній норматив наповнюваності класів — 30 учнів; унормовано згідно з віковими можливостями учнів їх навчальне навантаження, тривалість уроків. До закону введено спеціальні статті щодо соціального захисту учнів, охорони та зміцнення їхнього здоров'я. Сформульовано також вимоги до педагогічних працівників та керівників загальноосвітніх навчальних закладів, особливо щодо їхніх професійних якостей.

У законі знайшли відображення питання прав та обов'язків педагогічних працівників, їх соціального захисту. Зокрема, педагогічне навантаження вчителів було зменшено до 18 годин на тиждень, підвищено оплату за класне керівництво, перевірку зошитів, завідування

[21] Програма діяльності Кабінету Міністрів України, схвалена постановою Верховної Ради України від 15 жовтня 1996 р. № 412. — Київ, 1996. — С. 100, 101.

навчальними майстернями, кабінетами, навчально-дослідними ділянками.

У 2006 р. нормативно-правова база українського шкільництва поповнилася розробленою Міністерством освіти і науки України Концепцією розвитку освіти до 2010 р. та проектом Програми розвитку освіти в Україні на 2006—2010 рр. Вони були спрямовані на вдосконалення національної системи освіти, здійснення освітньої політики і стратегії, на забезпечення доступу до якісної освіти, культурних і національних освітніх прав і запитів усіх громадян, реалізацію принципу безперервної освіти (від дошкільної до післядипломної), адаптацію її до соціально орієнтованої, глобалізованої економіки та інтеграції української освіти в європейський і світовий простір, зокрема виконання положень Болонської декларації [22].

Отже, в Україні було створено ґрунтовну правову базу для глибокого й усебічного реформування системи освіти в напрямі децентралізації та демократизації, диференціації, гуманізації та індивідуалізації навчально-виховного процесу, безперервності освіти та варіантності навчальних планів і програм, переорієнтації сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості й створення для цього відповідних умов у суспільстві.

Сучасна система освіти України складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура освіти включає: дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійно-технічну, вищу, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру та самоосвіту.

Першою складовою системи освіти в Україні є дошкільне виховання. Протягом 90-х рр. воно зазнало суттєвих змін. Станом на 1997 р. в Україні функціонувало 21,2 тис. дошкільних закладів, які відвідувало 1,5 млн дітей (44 %). За попередні шість років кількість дошкільних закладів зменшилася на 3,3 тис., а кількість дітей у них — на 900 тис. Ця тенденція залишалася домінуючою і в подальші роки. Проте питома вага дошкільних закладів комунальної власності зросла на 1997 р. майже до 48 % проти 34 % у 1992 р. Водночас скоротилася кількість незадоволених заяв батьків на прийом дітей у дошкільні заклади. Цю проблему було розв'язано в Івано-Франківській, Кіровоградській, Херсонській, Чернівецькій областях та в Києві, що пов'язано як зі зниженням показників народжуваності, так і з погіршенням умов життя й праці людей, зростанням плати за користування дошкільними закладами.

З 1996 р. дитячі садки, переважно в сільській місцевості, почали переходити на сезонний режим роботи. У 90-ті рр. набули поширення комплекси "дитячий садок-школа", що сприяло тіснішій співпраці цих закладів освіти.

Нині в Україні діє понад 15 тис. дошкільних навчальних закладів різних типів і форм власності, в яких навчається і виховується понад 1 млн дітей, що становить 51 % від загальної кількості дітей дошкільного віку. Із загальної кількості закладів понад 1600 мають спеціальні та санаторні групи для майже 70 тис. дітей з вадами психофізичного розвитку та хронічних хвороб. У системі дошкільної освіти працює понад 120 тис. педагогічних працівників, серед яких майже 40 % мають вищу освіту.

Останнім часом спостерігаються позитивні тенденції у ставленні до дошкільної освіти місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

[22] Див.: Освіта України. — 2006. — 14 серпня. (№ 60/61).

Посилилась їхня відповідальність за реалізацію послідовної державної політики в галузі дошкільної освіти. В усіх областях розроблено регіональні програми, спрямовані на відродження і розвиток системи дошкільної освіти, що сприяє збереженню і вдосконаленню мережі дошкільних закладів відповідно до потреб населення. У країні 2005 р. відновлено діяльність 295 і введено в дію 8 нових дошкільних навчальних закладів, у результаті чого кількість дітей, охоплених дитячими садками, зросла на 32,5 тис.

Однак у сучасних умовах після багатьох років "оптимізації" мережі у великих містах та традиційної "прихованої ліквідації" в сільській місцевості, коли протягом року не працювало з різних причин майже дві тисячі дошкільних навчальних закладів, почала даватися взнаки напруженість із перевантаженням дошкільних груп дітьми. За даними Державного комітету статистики України, на 100 місцях виховується 110 дітей. Найтиповіша причина цього явища — брак коштів у місцевих бюджетах.

Обмежене фінансування галузі унеможливлює відновлення діяльності дошкільних навчальних закладів, призупинену на невизначений період, та будівництво нових, позбавляє можливості належно підтримувати і зміцнювати їх навчально-матеріальну базу, поповнювати навчально-дидактичне обладнання. У дитячих садках бракувало і бракує сучасних навчально-методичних посібників для вихователів, розвиваючої літератури, художніх творів для дошкільнят. Усе це стало результатом переходу нашого суспільства від радянської адміністративної економіки до ринкової. За цей час було розграбовано майже 10 тис. дитячих садків. Їх вартість, якби вони були продані, могла б значною мірою покрити потреби тих дошкільних навчальних закладів, які залишалися "на плаву", і не було б такої гострої потреби знову посилатися на державу та місцеві бюджети. На одній із підсумкових колегій МОН України зазначалося, що проблеми, пов'язані із запровадженням варіативних форм здобуття дошкільної освіти, соціально-педагогічного патронату, розширенням функцій дитячих садків тощо, часто зумовлені невмінням органів управління освітою правильно послуговуватися чинним законодавством, яке регулює фінансово-господарську діяльність освітньої галузі.

З 2006 р. Міністерство освіти і науки України започаткувало пілотний проект в Івано-Франківській обл. для відпрацювання нових моделей здобуття дошкільної освіти в умовах сільської місцевості — дитячого садка сімейного типу, Центру розвитку дитини, консультативного центру для батьків. Проект здійснюється за фінансової підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та за активної участі місцевих громад. Розпочалася також модернізація змісту дошкільної освіти, її оновлення і забезпечення цієї системи кваліфікованими кадрами.

Найбільшою структурною частиною системи освіти є загальноосвітня школа. У 90-ті рр. домінуючими тенденціями в її розвитку були демократизація, реформування, урізноманітнення форм шкільної освіти та прагнення зберегти рівень минулих років, коли школа за кількісними показниками відповідала рівню розвинутих країн світу. У 1990/91 навчальному році в Україні діяло 21,8 тис. загальноосвітніх навчально-виховних закладів, у 1995/96 навчальному році — 22,3 тис. [23] Мережа державних

[23] Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році: щорічна доповідь Президента України про внутрішню та зовнішню політику України. — Київ, 1996. — С. 111.

загальноосвітніх шкіл у 1990—1995 рр. зросла на 356 одиниць. Чисельність учнів у державних загальноосвітніх школах на початок 1995/96 навчального року перевищував 7 млн осіб. На середину 90-х рр. з'явилася позитивна тенденція: збільшилася кількість учнів, які продовжували навчання у 10—11 класах.

У 2005/2006 навчальному році в 20,5 тис. загальноосвітніх навчальних закладах навчалося 5,2 млн учнів. У сільській місцевості функціонувало 14,2 тис. шкіл (68,9 % від загальної кількості), в яких навчалося 1,8 млн учнів (34,8 %). Однак приплив дітей до школи внаслідок демографічного спаду щороку зменшувався. У 2006 р. навчання розпочали близько 380 тис. першокласників, що на 281,5 тис. менше, ніж у 2001 р. У 843 сільських навчальних закладах наповнюваність становить менше 20 % від запланованої. Найбільш складною була ситуація — у Херсонській, Чернігівській та Сумській обл. [24]

За роки незалежності розширювалася мережа навчальних закладів, що паралельно із наданням середньої освіти вирішували й інші важливі завдання. Так, уже в 1992/93 навчальному році в Україні працювало 4,3 тис. спеціальних шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських шкіл, 5 коледжів, а також 17 приватних шкіл. У цих навчальних закладах за спеціальними програмами навчалося понад 150 тис. учнів [25]. Наступними роками було створено нові ліцеї та гімназії в Одеській, Запорізькій, Донецькій, Львівській та Харківській обл., у Києві. У 1995 р. кількість приватних шкіл зросла до 74. Загалом за роки незалежності кількість ліцеїв, колегіумів, гімназій збільшилася з 209 у 1991 р. до 930 у 2006 р., а кількість учнів у них — у шість разів і становила 486 тис. осіб [26].

Сучасна система освіти в Україні представлена розмаїттям типів шкіл. Це і школи з поглибленим вивченням окремих предметів, і гімназії та ліцеї, і авторські школи. Навіть однакові за структурою, вони різняться за метою, цінностями, традиціями, змістом, технологіями, методиками навчання та управління.

Водночас в Україні відзначається тенденція до розширення мережі навчальних закладів спеціального призначення. Нині спеціальну освіту здобувають більше 54 тис. дітей, які потребують корекції фізичного або розумового розвитку, в 396 спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах, з яких 336 — спеціальні загальноосвітні школи-інтернати та 60 — спеціальні школи з продовженим днем, 6,3 тис. дітей, які потребують корекції фізичного або розумового розвитку, навчаються в спеціальних класах загальноосвітніх шкіл. Тим часом до 70 тис. дітей з особливостями психофізичного розвитку навчаються в загальноосвітніх школах, де навчальний процес орієнтований на дитину, яка нормально розвивається.

В Україні зростає кількість закладів для дітей-сиріт. Сьогодні для таких дітей функціонує 54 загальноосвітні школи-інтернати (12 тис. вихованців), 37 спеціальних шкіл-інтернатів (5,8 тис.), 109 дитячих будинків (6,4 тис.). Однак їх не вистачає, оскільки кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на жаль, невпинно зростає. Нині їх налічується понад 100 тис. [27] Закономірно, що поряд із традиційними формами утримання і виховання дітей-сиріт в

[24] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61).

[25] Україна: друга половина XX століття. Нариси історії. — Київ, 1997. — С. 316.

[26] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61). — С. 4.

[27] Україна молода. — 2006. — 2 листопада (№ 203).

інтернатних закладах поширюються різні форми родинного виховання, де реалізується право дитини на проживання в сім'ї. В Україні функціонує 149 дитячих будинків сімейного типу, 288 прийомних сімей, взято під опіку 64,3 тис. сиріт [28]. Однак проблема залишається нерозв'язаною. Пошук нових форм утримання дітей-сиріт, які повною мірою забезпечили б їхні конституційні права на здобуття якісної освіти, належний соціальний захист та власну родину, триває. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 червня 2006 р. "Про схвалення Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування" передбачено необхідні умови для поліпшення цієї роботи.

Свобода творчості та ініціативи дала можливість багатьом учителям загальноосвітніх навчальних закладів досягти високих результатів у роботі. Особливо це помітно на прикладі авторських шкіл.

Поняття "авторська школа" (коледж, гімназія, ліцей, колегіум) вказує на те, що навчальний заклад є експериментальним, працює на основі інноваційної педагогічної системи, розробленої окремою особою — автором чи групою авторів. Перед кожним авторським навчально-виховним закладом ставиться своя, специфічна, оригінальна авторська мета. Наприклад, забезпечення всебічного розвитку дитини, створення умов для реалізації та самореалізації потенційних можливостей кожного учня, створення умов для самовизначення особистості, підготовка до життя та ін. Відповідно створюються умови для реалізації навчально-виховних завдань.

До характерних ознак авторського закладу освіти належать: розроблення й упровадження новаторських підходів та раціональне впровадження інноваційних педагогічних ідей; постановка неординарної мети з чіткою орієнтацією на кінцевий результат; визначення девізу школи; формування авторського стилю управління діяльністю школи; впровадження нових форм фінансово-господарської діяльності школи; забезпечення умов праці вчителя та учнів на рівні науково-технічного прогресу й досягнень сучасної психолого-педагогічної науки — ергономіки [29].

Основними шляхами реалізації змісту освіти в авторських школах є: вільний вибір варіантів навчальних планів і програм, розроблених Міністерством освіти України; істотна чи часткова корекція вибраних навчальних планів і програм; розроблення авторських (альтернативних) навчальних планів та програм; розроблення й уведення нових курсів навчальних предметів, не передбачених Міністерством освіти; розроблення й запровадження нових спецкурсів.

Визнаними широкою педагогічною громадськістю, Академією педагогічних наук та органами управління освіти в Україні стала авторська школа-комплекс М. Гузика у смт Южне Суворовського району Одеської обл., Сахнівська школа-толока О. Захаренка на Черкащині, Київська приватна авторська гуманітарна гімназія "Гармонія" (директор — О. Чинок), середня школа № 2 Ужгорода (директор — З. Жофчак), Київська гімназія "Троєщина" (директор — В. Сафіулін) та ін.

Серед директорів авторських шкіл чимало фахівців з науковими ступенями, вченими званнями. Під керівництвом О. Захаренка Сахнівська школа перетворилася на справжній центр освітньої,

[28] Україна молода. — 2006. — 2 листопада (№ 203). — С. 14.

[29] *Островерха Н.* Чи можна керувати "школою свободи"? // Директор школи, ліцею, гімназії. — 2000. — № 11. — С. 28.

духовної й виховної роботи серед населення села. Провідним є зв'язок навчально-виховної роботи з життям, традиціями українського народу.

Авторська школа-комплекс М. Гузика — це неформальне об'єднання загальноосвітньої школи та школи мистецтв. Це об'єднання впливу на інтелектуальну та емоційну сфери учнів засобами реалізації внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, інтегрованих курсів і спецкурсів навчальних предметів, що забезпечує системність, міцність і глибину знань, цілісність світобачення та світосприйняття, формування цілісної особистості. Мета цієї школи — забезпечити індивідуальне просування в освіті кожного учня, його всебічний повноцінний розвиток згідно з природними задатками.

Провідною ідеєю авторської середньої школи № 2 Ужгорода (директор — З. Жофчак) стало відтворення й розвиток духовності, що здійснюється шляхом засвоєння національних надбань, досягнень духовної культури людства. Девіз школи: "Корінням — в етнос, віттям — у світову культуру". Мета авторської школи — створення педагогічного центру співробітництва батьків і вчителів у справі виховання духовності дітей. У своїй управлінській діяльності колектив школи дотримується принципів гуманізації, духовності, гласності й демократизації з урахуванням національних традицій і звичаїв, релігійних особливостей краю.

Широко відома в Києві авторська гуманітарна гімназія "Гармонія", яку очолила талановитий педагог О. Чинок. Основне завдання гімназії — створення такого гімназійного простору, який забезпечив би вільний розвиток усіх здібностей дитини, сформував би в неї потребу всеосяжного філософського погляду на життя. Серед основних принципів цього простору — сприймання світової культури не як предмета серед інших дисциплін, а як нового універсального принципу навчання, стрижневої основи, навколо якої об'єднуються предмети гуманітарного та природничого циклів; розуміння історії власного народу (самоідентифікація) крізь осмислення її місця в єдиній історії людства, у діалозі культур Сходу та Заходу; інтеграція знань (розгляд проблем, сутності явищ, процесів у їх взаємообумовленості та зв'язку для формування цілісної картини світу як результату освітньої діяльності); відхід від репродуктивного оволодіння знаннями і перехід до реконструктивного та творчого рівня засвоєння знань, від відтворення інформації — до її внутрішньої творчої трансформації в нове знання.

Значний крок у сфері реформування загальної середньої освіти здійснено в Україні впродовж 2005—2009 рр. Зокрема, впроваджено нові організаційні засади, форми і методи діяльності навчальних закладів, продовжено перехід на новий зміст, структуру та 12-річний термін навчання. Відповідно до Державного стандарту Міністерство освіти і науки України на конкурсній основі відібрало навчальні програми та підручники для загальноосвітніх шкіл, провело експеримент із зовнішнього незалежного оцінювання тощо. Порівняно з минулими роками було значно розширено права навчально-виховних закладів для введення нових курсів за вибором, що сприяє диференціації та індивідуалізації навчання. Одержали підтримку пошуки власної моделі профільного навчання, адаптованої до умов регіону. Певною мірою оптимізовано структуру мережі загальноосвітніх шкіл відповідно до запитів, здібностей, нахилів та стану здоров'я дітей.

Яскравою ілюстрацією індивідуального підходу до роботи з дітьми є позашкільна освіта, зокрема робота з обдарованою учнівською молоддю. Нині у системі освіти функціонує майже 1,5 тис. позашкільних навчальних закладів, якими охоплено 1,2 млн школярів. Зростає у школярів інтерес до гурткової роботи. Популярними стали всеукраїнські учнівські олімпіади з базових навчальних предметів. Щороку близько 3 млн учнів беруть участь у предметних олімпіадах, а понад 2 тис. найбільш здібних і обдарованих стають учасниками фінального етапу змагань.

Школярі України демонструють стабільно високі результати на міжнародних олімпіадах. Усього за період від 1993 до 2006 р. 357 школярів у міжнародних інтелектуальних змаганнях вибороли 297 медалей різного ґатунку: 50 золотих, 116 срібних, 131 бронзову. За кількістю здобутих медалей наша країна традиційно у першій десятці серед світових країн-лідерів.

У 2006 р. 22 учні з України взяли участь у міжнародних змаганнях з математики, фізики, хімії, біології та екології, на яких вибороли 20 медалей: 3 золотих, 8 срібних і 9 бронзових.

2000 р. в Україні започатковано Міжнародний конкурс з української мови ім. П. Яцика, який проводиться для утвердження державного статусу української мови, підняття її престижу, виховання пошани до культури і традицій українського народу. За роки проведення конкурс набув популярності і став одним із наймасовіших інтелектуальних змагань учнів та студентів з української мови.

Важливим резервом підвищення якості освіти є інформатизація освітнього процесу. Інформаційні технології дають змогу необмежено розширити доступ до інформації. Через Інтернет дитина може використовувати знання всього світу, а в ньому розміщено нині близько 50 % інформації, накопиченої людством. Міністерством освіти і науки України розроблена Комплексна програма комп'ютеризації середньої школи; для розробки відповідних навчальних програм з різних предметів створено Інститут засобів навчання [30]. В Україні діє Національна програма інформатизації. Протягом останніх років у школах України встановлено понад 10 тис. навчальних комп'ютерних комплексів. Загалом оснащення загальноосвітніх навчальних закладів I—III ступенів комп'ютерними комплексами в середньому в країні на 1 липня 2006 р. становила 60 % [31]. Нині в Україні на 100 учнів шкільного віку припадає майже два комп'ютери. Порівняно з минулими роками — це досягнення, але в порівнянні з іншими країнами — це надзвичайно низький показник. Наприклад, у Росії на 100 учнів припадає 10,3 комп'ютера, у Польщі — 14,6, Латвії — 5,1, а в США, Японії та Франції майже кожен учень має комп'ютер. В Україні найвищі показники забезпечення комп'ютерними технологіями навчання мають міста Київ і Севастополь, Волинська обл. — 96 %, Рівненська та Закарпатська — 91 %. Найгірші показники мають Чернівецька обл. — 45 % та Луганська — 39 %. На Тернопільщині міські школи забезпечені навчальними комп'ютерними комплексами лише на 30 %. Показник комп'ютеризації шкіл зростав, в основному, завдяки виконанню державної програми комп'ютеризації сільських шкіл.

Нині до Інтернету в середньому в країні під'єднано майже 40 % шкіл. Най-

[30] Президентський вісник. — 2000. — 17—23 вересня.

[31] Експрес. — 2006. — 28 вересня — 5 жовтня (№ 113). — С. 3.

кращі результати має Київ, Рівненська та Харківська обл., найгірші — в Одеській та Донецькій обл. Варто зазначити, що 90 % усіх шкіл, які мають вихід в Інтернет, під'єднані за малопродуктивною технологією комутованого з'єднання, що не дає змоги ефективно використовувати можливості Інтернету в навчальному процесі. На часі урядове рішення про надання освітнім і науковим закладам пільг при під'єднанні до Інтернету, як це прийнято в інших країнах.

Важливим питанням є розроблення та використання педагогічних програмних засобів у навчальному процесі. У минулі роки на замовлення Міністерства освіти і науки було розроблено 40 програмно-педагогічних засобів, які пройшли необхідну апробацію, отримали гриф МОН України і поставлені до більш як 1,5 тис. закладів освіти, де використовуються у навчальному процесі. Однак цього зовсім недостатньо для системи освіти, до того ж рівень і якість діючих засобів не завжди відповідають сучасним вимогам.

Перспективним для вітчизняного шкільництва є досвід застосування проектного методу з використанням телекомунікацій у програмі "Міжнародна освітня та ресурсна мережа". В Україні за підтримки Міжнародного фонду "Відродження" роботу з реалізації спільних міжнародних освітніх програм і розвитку національної освітньої мережі для застосування сучасних телекомунікаційних технологій у середніх загальноосвітніх закладах України координує ресурсно-методичний центр "Сучасна школа". Центр також безкоштовно навчає вчителів нових освітніх технологій. Навчання вже закінчили кілька сотень українських викладачів інформатики, математики, географії, української та іноземної мов і літератури, історії, хімії, малювання, музики, праці й права. Сьогодні вони організовують участь школярів у різних проектах і створюють власні.

Освітня система України зорієнтована на те, щоб прищеплювати молодим поколінням загальнолюдські й національні цінності та ідеали, плекати їх патріотичні почуття, допомагати усвідомити неприпустимість розмежування української спільноти за регіональною, етнічною, релігійною, соціально-політичною чи будь-якою іншою ознакою. Водночас школа має прищеплювати учнівській молоді усвідомлення належності нашого народу до європейської цивілізації, розуміння європейського виміру всієї сутності України та європейського вибору для її подальшого розвитку.

Визначальну роль у консолідації нації, в її згуртуванні перед серйозними викликами сьогодення відіграє державна мова. Однією з найголовніших передумов утвердження державного статусу української мови є її повноцінне, безперешкодне функціонування в національній освітній системі. З 2002 р. до 2006 р. кількість загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання зросла з 16,8 тис. до 16,9 тис. (82,1 %); кількість учнів, які здобувають освіту українською мовою, — з 71,8 % до 78,2 % [32]. Однак це значною мірою формальні показники. На практиці оголошення україномовного статусу школи не завжди означає послідовний перехід всього навчально-виховного процесу в ній на українську мову. Нерідко уроки й виховні заходи в школах проводяться не державною мовою, позанавчальне спілкування педагогів зі школярами та їхніми батьками також. Часом навіть учителі-мовники послуговуються українською мовою лише на своїх уроках, а поза навчальним процесом нехту-

[32] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61). — С. 19.

ють нею. Отже, проблема утвердження української мови як державної в освітній галузі продовжує зберігати свою гостроту.

Освітній потенціал суспільства справедливо пов'язується з економічним піднесенням країни та конкурентоспроможністю у світовій спільноті. Тому уряди багатьох високорозвинених країн розуміють освітні питання як проблеми державної ваги. Освітня політика має там національний пріоритет, чим зумовлені значні інвестиції держави в освіту. За результатами досліджень, здійснених останніми роками у 30 країнах світу спеціалістами Світового банку під егідою ЮНЕСКО, третина приросту валового внутрішнього продукту у розвинутих країнах забезпечується саме інвестиціями у сферу освіти [33].

У нашій державі розвиток освіти не став пріоритетним, як у розвинутих країнах. Освітянську галузь, як і все суспільство, у 90-х р. вразила глибока криза, загострилися негативні тенденції. Однією з основних залишалося прогресуюче посилення залишкового принципу фінансування. Так, у 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток освіти становила 12,6 %, у 1993 р. — 11,7, у 1994 р. — 9,5, а у 1997 р. — лише 3,85 % валового національного продукту, тобто на 54 % менше проти попередніх років. Така тенденція залишилася і в наступні роки. Вчитель України одержував за рік 240 дол. США, тоді як, наприклад, заробітна плата американських учителів у 90-х рр. досягла 36,5 тис. дол. США за рік [34]. На початок 1995 р. через соціальну незахищеність загальноосвітні школи України втратили 46 тис. учителів. Ширився страйковий рух учителів. У грудні 1994 р. тільки в Києві у страйку взяли участь понад 60 % учителів шкіл міста.

Проблема соціального захисту вчителів залишається і донині актуальною, хоча зарплата педагогів неухильно зростає. У 2003 р. середня заробітна плата педагогічних працівників складала 392 грн., у 2004 р. — 508, у 2005 р. — 763, а на 1 липня 2006 р. вона становила 852 грн. Фактично у порівнянні з початком 90-х рр. вона зросла у доларовому еквіваленті у 8,5 раза. Однак оплата праці освітянам, попри всі позитивні зрушення, досі не відповідає важливості виконуваної ними функції та реальним труднощам.

Актуальною залишається тема поновлення пільг в оплаті комунальних послуг сільським учителям, забезпечення педагогічних працівників житлом. У 2005 р. освітянам було виділено майже 600 помешкань, що майже у 5 разів більше, ніж у 2003 р. Так, в Автономній Республіці Крим упродовж зазначеного періоду отримали житло 56 учителів, у Києві — 68, у Київській обл. — 52. Однак цього, зрозуміло, зовсім недостатньо. Згідно з інформацією профспілок та обласних управлінь освіти і науки нині майже 20 тис. педагогічних працівників потребують житла. При цьому значна частина їх, перебуваючи на квартирному обліку, вимушена проживати в орендованих приміщеннях. Так, на квартирному обліку Харківщини перебувають 2048 учителів, у Запорізькій обл. — 1314, Львівській — 1213, Київській — 1617, Черкаській — 1148; 405 педагогів Тернопільської та 671 Волинської обл. проживають у найманих квартирах, на квартирному обліку відповідно перебувають 807 і 567 учителів [35].

Негативною тенденцією стала також зростаюча невідповідність матеріально-

[33] Директор школи, ліцею, гімназії. — 2000. — № 1. — С. 105.

[34] Там само.

[35] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61). — С. 17.

технічної бази освіти оптимальним нормативам і потребам суспільства. Застаріле обладнання шкільних кабінетів ускладнює виконання державних програм на належному рівні. Придбані чверть століття тому технічні засоби навчання вийшли з ладу, застаріли і не відповідають сучасним вимогам. Проблемою є і поєднання навчання з продуктивною працею, занедбана робота шкільних майстерень, їх рівень матеріально-технічного оснащення залишається вкрай низьким. У деяких закладах забезпеченість ручними інструментами та верстатами становить 80—90 %, а матеріалами — 60—70 %.

Традиційно в складних умовах перебуває сільська школа. Зменшення учнівського контингенту, викликане несприятливою демографічною ситуацією в країні, призводить до вимушеного закриття частини шкіл у сільській місцевості. Немало сільських шкіл перестало існувати в 90-ті рр. І нині місцеві органи виконавчої влади та самоврядування розглядають питання можливого закриття 86 загальноосвітніх навчальних закладів, де навчається 1937 учнів. Найбільшу кількість загальноосвітніх навчальних закладів планують закрити у Житомирській, Волинській і Луганській обл. Вихід із ситуації Міністерство освіти і науки України бачить у створенні освітніх округів, які формувалися б за модульним принципом і включали б дошкільні заклади, загальноосвітні, дитячі музичні школи, різні клуби. Однією з необхідних умов нормального функціонування загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості могла б стати реалізація в повному обсязі програми "Шкільний автобус", комп'ютеризація сільських шкіл.

Попри будівництво нових шкіл у 1990—1995 рр., коли було введено в дію близько 602 тис. нових учнівських місць, та незначний приріст учнівського контингенту, кількість учнів, які навчались у другу й третю зміни, не зменшувалася, а збільшувалася. Кількість закладів освіти з 1985 по 1995 р., що проводили заняття у дві—три зміни, зросла майже на 1,5 тис., а кількість учнів, які навчались у другу й третю зміни, — більш як на 250 тис. Проблему двозмінності навчання учнів загальноосвітніх шкіл не вирішено і донині, незважаючи на зменшення учнівських контингентів. Сьогодні двозмінність ліквідовано лише в Києві. На кінець 2005/2006 навчального року в другу зміну навчалося 218 тис. учнів (4,2 % від загальної кількості). У другу зміну в Автономній Республіці Крим навчалося 6,7 % дітей, у Рівненській обл. — 7,4, у Волинській — 6,9, у Луганській — 6,7, у Сумській — 6,5, у Чернігівській — 6,2 % [36].

Украй небезпечним і неприпустимим є функціонування шкіл в малопридатних і непристосованих, а то й аварійних приміщеннях. Останніх в Україні налічується близько 600. Найбільше їх в Одеській, Львівській, Чернівецькій обл. Не зменшується й кількість шкіл, що потребують капітального ремонту. Нині таких закладів понад 2,5 тис., а найбільше їх у Львівській, Одеській та Закарпатській обл. У той же час понад 100 приміщень загальноосвітніх навчальних закладів, готовність яких становить більш як 70 %, перебувають у стані незавершеного будівництва.

Громадськість України серйозно непокоїть проблема дитячої безпритульності, що набуває все загрозливішого характеру. Тільки у 2000 р. в Україні в школу не пішло 31 тис. дітей [37]. У 2006 р. в нашій державі, за даними пре-

[36] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61).

[37] Киевские ведомости. — 2000. — 24 ноября.

си, кількість безпритульних дітей сягала 50 тис. [38]

Гострою була й залишається проблема забезпечення українських шкіл підручниками. У 1994/95 навчальному році забезпеченість шкіл підручниками становила лише 40 % від потреби, методичними посібниками — 30 %, технічними засобами навчання — 7—10 % [39]. У 1999 р. потреби шкіл задоволено тільки на 50 %. Причиною цього було недостатнє фінансування друку та неспішна підготовка оновлених підручників. У 2000 р. ситуація трохи покращилася: забезпечення учнів підручниками перевищило 80 % від потреби. З резервного фонду було виділено підручники для реґіонів України, які зазнали стихійного лиха (1999). Однак і в 2000/2001 навчальному році українським школярам ще не вистачало, згідно з даними статистики, понад 20 млн підручників. Якщо початкові класи були забезпечені ними майже повністю, то для кожного учня 5—11 класів не вистачало по чотири—п'ять підручників [40]. Особливі проблеми — з підручниками з іноземних мов, біології, математики, історії. Великі труднощі супроводжують функціонування шкільних бібліотек.

Певній ревізії в останні роки піддано й окремі змістові характеристики шкільного навчання та виховання. Так, замість ухваленої в 1994 р. "Концепції національного виховання" Міністерство освіти в кінці 90-х рр. зобов'язало керуватися новим документом — "Концепцією виховання в національній системі освіти", де поняття "нація", "національна інтелігенція", "духовна еліта" вжиті в деяких розділах без жодного зв'язку з Україною. Національне виховання в концепції потрактовано фактично поза зв'язком із національною ідеєю.

На початку XXI ст. освітянська політика в нашій державі не є високоефективною. Україна опинилася на 95 місці за індексом людського розвитку ЮНЕСКО. Прогресуючі тенденції (падіння престижу освіти, престижу педагога) породжують плинність кадрів, що зумовлює падіння якості педагогічного складу, рівня загальної педагогічної освіти, зниження результативності праці. За таких умов проблематично сподіватися на істотне зростання економіки за рахунок результатів освітньої галузі. Безперечна значущість освіти в людському розвитку доводить її пріоритетність для державної політики країни, яка має на меті власний прогрес, щоб посісти гідне місце серед високорозвинених країн.

Особливе місце в стратегічних планах української влади щодо модернізації загальної середньої освіти відводиться спільному зі Світовим банком проекту "Рівний доступ до якісної освіти", який набув чинності в 2006 р. і спрямований на загальну середню освіту. Позику у 86,6 млн дол. США скеровано на досягнення мети з трьох складових: підвищення фахового рівня вчителів і керівників шкіл, удосконалення навчального процесу, посилення ефективності управління освітою. В рамках цих трьох компонентів передбачено розроблення і впровадження сучасних навчальних програм, підручників і посібників, інформаційних ресурсів, зовнішнього незалежного оцінювання і моніторингу якості знань, підвищення кваліфікації вчителів та зміцнення бази інститутів післядипломної педагогічної освіти, ремонт і обладнання в кожному районі опорних шкіл, забезпечення їх навчальними комп'ютерними комплексами. У

[38] Україна молода. — 2006. — 2 листопада (№ 203).

[39] *Алексєєв Ю.* Україна: освіта і держава (1987—1997). — Київ, 1998. — С. 30.

[40] Киевские ведомости. — 2000. — 24 ноября.

2008 р. в Україні запроваджено загальнонаціональне обов'язкове зовнішнє тестування для всіх випускників, які бажають вступити до вищих навчальних закладів.

Серед освітніх закладів важлива роль належить професійно-технічним училищам. Протягом 90-х рр. їх мережа зазнала суттєвих змін. Лише з 1991 по 1996 р. вона скоротилася на 108 одиниць. За цей час було створено шість ПТУ, а ліквідовано 114. Скорочення відбулося за рахунок ліквідації чи реорганізації ПТУ, які втратили свою соціально-економічну перспективу в регіонах або мали дуже слабку навчально-матеріальну базу. Низку професійно-технічних училищ було перепрофільовано. Зросло число закладів, які готують фахівців з народних промислів і ремесел. Дедалі більшої результативності набула ступенева підготовка робітників високої кваліфікації у вищих професійних училищах. Загалом на середину 90-х рр. формами професійного навчання в Україні було охоплено понад півмільйона осіб, які оволодівали більш як 800 робітничими професіями. Майже 70 % учнів професійно-технічних училищ одночасно із професією здобували повну середню освіту.

Характерною рисою змін, які відбувались у сфері професійно-технічної освіти, були демократизація й децентралізація її планування та управління, зміна пріоритетів. Якщо раніше система була зорієнтована передусім на підготовку кваліфікованих робітників для потреб військово-промислового комплексу, то нині перевага надається немілітаризованим виробництвам: соціальній сфері, готельному господарству, сферам туризму, бізнесу, побуту, комунальної служби тощо.

Указом Президента України від 8 травня 1996 р. було затверджено "Основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні на 1996—2000 рр.". На їх виконання органами освіти розроблено методологічні принципи інтеграції змісту й номенклатури робітничих професій та проект концепції стандартів професійно-технічної освіти, програму реорганізації мережі ПТУ. Розпочалося створення нормативно-правових та організаційно-педагогічних засад діяльності нових типів професійно-технічних закладів освіти.

Нині система профтехосвіти України налічує 977 державних професійно-технічних закладів. Це професійно-технічні та професійно-художні училища, професійні училища соціальної реабілітації, училища-агрофірми, училища-заводи, вищі професійні училища, навчально-виробничі центри. Окрім того, функціонує розгалужена мережа галузевих навчально-курсових комбінатів, де здійснюється початкова професійна підготовка та підвищення кваліфікації робітників. У професійно-технічних закладах освіти в 1999 р. працювало близько 60 тис. інженерно-педагогічних працівників, зокрема понад 17 тис. викладачів і 33 тис. майстрів виробничого навчання.

Загалом реформування системи професійно-технічної освіти ще далеко не завершено. Наступними роками буде запроваджена різнорівнева система підготовки: перший рівень — початкова професійна підготовка робітників у галузевих навчально-курсових комбінатах, другий — професійне навчання молоді у профтехучилищах масових професій середнього рівня кваліфікації, третій — підготовка робітників високої кваліфікації та молодших спеціалістів у вищих професійних училищах і центрах підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації фахівців. Гостро стоять питання оновлення змісту професійно-технічної освіти, розроблення та видання но-

вих поколінь підручників і посібників, упровадження нових, адекватних до змін в економічній системі механізмів фінансування та матеріально-технічного забезпечення, зв'язку з іншими ланками освітньої системи.

Основою духовного розвитку людини і суспільства є вища школа. Від якості її розвитку залежить інтенсивність зростання інтелектуального потенціалу народу, його місце у світовому співтоваристві. На час проголошення незалежності в Україні діяло 156 вищих і 735 середніх спеціальних закладів освіти. Розташовані вони були нерівномірно по території України, концентруючись переважно в найбільших індустріальних та науково-культурних центрах. Упродовж 90-х рр. у галузі вищої та середньої спеціальної освіти України відбулися значні зміни. Для тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти були об'єднані у 1992 р. в одне — Міністерство освіти і науки України. У 1999 р. до нього приєднали й Міністерство у справах науки та технологій. На основі Закону України "Про освіту" (1991) була реорганізована вся структура вищої та середньої спеціальної освіти для наближення її до реальної практики суспільного життя. Здійснено перехід на триступеневу підготовку — бакалавр, спеціаліст, магістр. Почалось інтенсивне розроблення та впровадження нових навчальних планів і програм. Поряд із державними з'явилися навчальні заклади, базовані на інших формах власності.

Вже на початку 90-х рр. у системі вищої освіти України виникло близько 500 недержавних навчальних закладів, 100 з яких мали юридичний статус. Наступними роками були врегульовані такі важливі питання, як порядок створення та ліквідації навчальних закладів; структура закладу та управління ним; порядок прийому на роботу й звільнення керівників і працівників; порядок організації навчального процесу, працевлаштування випускників. У перебігу реорганізації вузівської системи були ліквідовані малопотужні навчальні заклади, створено вищі та професійно-технічні навчальні заклади через об'єднання й перепрофілювання малопотужних та однопрофільних. Важливим заходом стало включення до складу вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації технікумів і коледжів із правами структурного підрозділу.

Протягом 90-х рр. зроблено такі важливі кроки в галузі освіти, як відкриття в Києві Національної академії управління, Міжреґіональної академії управління персоналом, у Донецьку — Академії фінансистів, а крім того, ряду нових університетів. Вагомим внеском у процес національного та інтелектуального відродження України стало відкриття в 1992 р. Національного університету "Києво-Могилянська академія". У його відродженні велику роль відіграла матеріальна та інтелектуальна допомога українців західної діаспори. В університеті вироблена оригінальна чотирирічна програма підготовки бакалаврів, базована на вільному виборі навчальних дисциплін, а в 1996/97 навчальному році відкрито дворічну магістерську програму. У травні 1995 р. навчальні плани й програми університету були схвалені на спеціальній нараді експертів ЮНЕСКО. Університет швидко здобув визнання й авторитет як в Україні, так і у світі. До участі у викладанні в ньому запрошуються провідні вчені, найкваліфікованіші викладачі.

Національний університет "Києво-Могилянська академія" заснував власну мережу навчальних закладів різних рівнів: Острозький колеґіум як вищий на-

Бібліотека Київського національного університету імені Тараса Шевченка (раніше — будинок Університету св. Володимира). Київ. 2005.

вчальний заклад, середні навчальні заклади — Києво-Могилянський колегіум, Запорізький січовий колегіум, колегіум "Берегиня" в Черкасах, Феодосійський колегіум у Криму. Колегіуми стали новим типом загальноосвітньої школи, пристосованої певною мірою до критеріїв, якими керується в навчальній діяльності Києво-Могилянська академія.

У 1999 р. відзначив 165-річчя один з найстаріших університетів України — Київський національний університет імені Тараса Шевченка. З цієї нагоди було видано Указ Президента України "Про статус Київського національного університету імені Тараса Шевченка", яким закріплювалася виняткова роль цього університету як провідного вищого навчального закладу України. Університету було надано низку особливих прав, що давали можливість радикально поліпшити умови фінансування, матеріально-технічну базу. Цим було забезпечено не тільки збереження, а й примноження його наукового та освітнього потенціалу.

У нове тисячоліття Україна вступила з розвиненою системою освіти. В її арсеналі 48 тис. закладів та установ, у яких навчалося майже 15 млн учнів та студентів, працювало понад 2 млн фахівців. Отже, кожен третій громадянин України навчався або навчав. Понад 20 провідних закладів освіти держави мають статус національного. В Україні в основному збереглася кількість студентських місць, яка склалася протягом попередніх десятиліть. Це 170 студентів вищих навчальних закладів III—IV рівнів акредитації на 10 тис. населення, 100 студентів вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації на 10 тис. населення та 35 % випускників, які можуть вступити до них.

За розвитком вищої освіти Україна здебільшого не поступається розвиненим європейським країнам. За чисельністю населення з вищою освітою наша держава випереджає такі розвинуті країни, як Великобританія, Німеччина, Франція. Якісний рівень вищої освіти в Україні забезпечує значною мірою Міні-

Національний університет "Острозька академія". 2008.

Бібліотека Національного університету "Острозька академія". 2008.

стерство освіти і науки, здійснюючи науково-організаційну, адміністративну та методичну роботу, проводячи такі акції, як ліцензування та акредитація. Відмовившись від монополії на навчальні заклади освіти й ставши на шлях демократизації системи, держава водночас зберегла контроль за якістю навчання та його відповідністю затвердженим критеріям. Саме ті навчальні заклади, які відповідають державним вимогам, одержують ліцензію — дозвіл на освітню діяльність. Професійний рівень діяльності та юридичний статус навчально-

Одеський національний університет ім. І. Мечникова. Будинок історичного факультету.

го закладу будь-якої форми власності почав визначатися шляхом акредитації, яка проводиться за чотирма рівнями. Найвищий, IV рівень акредитації отримують в основному університети та академії. Акредитація навчальних закладів розширила можливості інтегрування освіти України в міжнародну систему, міжнародної конвертованості українських дипломів. Вона дістала позитивну оцінку ЮНЕСКО та Ради Європи.

Істотні відмінності в навчальні процеси, методології тощо вносило те, що 226 вишів і 650 технікумів України були підпорядковані 22 міністерствам і відомствам. У 2006 р. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення підпорядкувати Міністерству освіти і науки всі вищі навчальні заклади державної форми власності [41].

На початку XXI ст. в Україні діяло 298 університетів, академій, інститутів, 206 з яких — державної власності. Загалом, у 2003 р. понад 1 тис. вищих навчальних закладів забезпечували навчання майже 2,5 млн студентів. У 2000 р. було розведено в часі вступ до вищих навчальних закладів різного типу. Вступникам дозволено здавати не оригінали атестатів, а копії, що дало можливість складати іспити одночасно в кількох закладах. Відповідно, не тільки вони відбирали абітурієнтів, а й останні одержали право більшого вибору, що дало можливість загострити конкуренцію, підвищити якісні показники студентства. При цьому важливо, що переважна більшість студентів навчається за рахунок бюджетних асигнувань.

У 1993 р. Всеукраїнське політичне об'єднання "Єдина родина" започаткувало акцію "Перспективній молоді — перспективну освіту". Саме ця акція відкрила можливість для талановитої молоді отримати гранти на безкоштовне та пільгове навчання. Акцію підтримав Комітет Верховної Ради України з питань молодіжної політики та освіти України" [42].

---

[41] Освіта України. — 2006. — 14 серпня (№ 60/61). — С. 21.

[42] День. — 2000. — 17 жовтня.

Кам'янець-Подільський державний університет.

У 2000 р. Фонд інтелектуальної співпраці "Україна — XXI століття" виступив з ініціативою проведення Всеукраїнської універсіади "Інтелектуал XXI століття", мета якої — виявлення обдарованої молоді та надання їй грантової підтримки для здобуття вищої освіти за спеціальностями, які визначають розвиток новітніх технологій в Україні.

На рубежі тисячоліть найпрестижнішими в Україні залишалися професії спеціалістів з міжнародних економічних відносин, міжнародного права, правознавства, філології (насамперед англійської, німецької та французької), педагогіки й практичної психології, економіки, екології, журналістики, обліку і аудиту, культурології. У технічних університетах — і це дуже показово — престижними виявилися автоматизоване керування технічним процесом, технологія машинобудування, інформаційні керуючі системи й технології. За цими технологіями — майбутнє країни, тож зростання інтересу до них є певною ознакою оздоровлення суспільства.

Вища освіта перестає бути лише засобом підготовки спеціалістів для народного господарства, вона щораз більше перетворюється на обов'язковий ступінь у розвитку людини. Однак проблемою проблем для національної освіти є фінансування. Залишається складною кадрова ситуація у вищій освіті. Окремі кафедри втратили до 30—40 % викладачів. Зі сфери освіти спостерігався значний відплив найбільш кваліфікованих кадрів. Лише протягом 1994/95 навчального року із вищих навчальних закладів пішло 7 тис. викладачів, більша частина з яких — кандидати та доктори наук. У 1996 р. вищі навчальні заклади залишило понад 5 тис. викладачів, зокрема близько 2 тис. кандидатів та докторів наук. Було втрачено зв'язки освітян із промисловими підприємствами. Перестала діяти традиційна система розподілу випускників. Так, у 1995 р. в культурно-освітні й мистецькі заклади України пішло працювати лише 20 % випускників вишів відповідного профілю. Аналогічна картина склалась і з випускниками педагогічних вишів.

Щоб запобігти цьому, Президент України в 1996 р. підписав Указ "Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів і працевлаштування випускників вищих навчальних закладів"[43]. Передбачалося забезпечити відповідність профілю підготовки спеціалістів перспективним потребам як країни загалом, так і окремих її регіонів. Відтоді абітурієнти, які вступали до державних закладів освіти, стали укладати із ректором контракт про те, що після закінчення навчання вони зобов'язуються відпрацювати три роки на державному підприємстві.

Нині в Україні близько 60 % студентів навчаються за рахунок бюджетних асигнувань, близько 40 % — за контрактом, зокрема 7,8 % — у недержавних вищих навчальних закладах. В умовах поглиблення комерціалізації вищої освіти виявляються недоліки навчальних закладів і якості дипломів, які вони видають своїм випускникам. Збережено більшу частину старих підходів до забезпечення якості. Тому періодично загострюються конфлікти між державним і недержавним секторами вищої освіти, між закладами різного рівня акредитації. Нині у рейтинговому переліку кількох сотень кращих вищих навчальних закладів світу немає жодного з України. Фахова відсталість значної кількості вузівських викладачів відповідно впливає на якість дипломів випускників, неминуче призводить до відставання наших прикладних наук, інженерної думки, рівня технологічних процесів та промисловості загалом.

Проблему забезпечення прийнятної якості дипломів та успіху випускників на національному й світовому ринках праці доводиться нині розв'язувати в умовах браку загальновизнаного визначення якості вищої освіти — закладів, навчального процесу та професійної компетентності випускників. Вихід, на думку фахівців, полягає в подальшому реформуванні економіки, демократизації системи освіти, диференціації навчальних закладів відповідно до суспільних потреб, розширенні всієї гами спеціалізації відповідно до вимог ринку праці, відмові від єдиного критерію стандарту якості.

В умовах кризового стану економіки, невизначеності основних її діючих секторів і перспектив практично неможливо точно визначити структуру кадрів, на які є чи ближчим часом виникне виробнича потреба. Домінантою поки що залишається якісна та кількісна необґрунтованість структури підготовки кадрів. У країнах Західної Європи, як відомо, вважають доцільною підготовку спеціалістів широкого профілю. Там класифікаційний реєстр налічує 500 назв професій і 100 службових посад, тоді як у нас тривалий час він містив близько 8 тис. назв професій і 1,7 тис. службових посад. Наслідком цього стало перевищення випуску над потребою за багатьма спеціальностями.

Наприкінці 90-х рр. в Україні було вжито заходів для розширення профілю підготовки фахівців, підвищення універсальності знань випускників за рахунок об'єднання споріднених спеціальностей. Водночас діючий перелік напрямів підготовки було приведено у відповідність до вимог Міжнародної стандартної класифікації освіти. Уточнений перелік містив 275 спеціальностей молодшого спеціаліста та 268 спеціальностей рівня спеціаліст і магістр[44].

Вища освіта України все інтенсивніше інтегрується в європейський освітній

---

[43] *Литвин В.М.* Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — Київ, 2000. — С. 298.

[44] Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. — Київ, 1997. — С. 6.

простір. Розширюються безпосередні зв'язки та співробітництво закладів освіти України із зарубіжними освітніми установами та організаціями. Лише за перші десять років незалежності України було укладено понад 70 міжнародних угод у галузі освіти. Державні структури, громадські організації й заклади вищої освіти підтримують плідні контакти з Радою Європи, ЮНЕСКО, органами управління освітою країн СНД, Австрії, Греції, Іспанії, Франції, Китаю, Ізраїлю, Польщі, Румунії, Німецькою службою академічних обмінів, Британською Радою. Вони беруть участь у реалізації програм фондів Фулбрайта, Хемфрі, Франкліна, Маскі та ін. Близько 80 українських вищих навчальних закладів здійснювали у 1990-ті рр. пряме співробітництво на основі угод з понад 400 іноземними вищими навчальними закладами.

Зарубіжний досвід сприяє поліпшенню становища в освітній галузі. Система освіти поступово модернізується, набуваючи європейського характеру та рівня. Триває напрацювання формальних механізмів взаємовизнання дипломів, приведення вищої освіти за формою до тих параметрів, які прийняті в Європі, зняття перешкод для мобільності на ринках праці та освітніх послуг.

У 2005 р. Україна приєдналась до Болонського процесу, започаткованого європейськими країнами в 1999 р. з метою створення єдиного освітнього простору. Країни — учасниці процесу підписали у м. Больоньї декларацію, за якою прийнято єдину систему критеріїв та методик освіти в усіх європейських вищих навчальних закладах.

У роки незалежності України набула популярності й післядипломна освіта — спеціалізація, стажування, ординатура, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів. Вона сприяє одержанню нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглибленню професійних знань, умінь за спеціальністю. Післядипломну освіту здійснюють академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсові комбінати, підрозділи вищих навчальних закладів освіти, професійно-технічні заклади освіти, відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах.

Розширюються можливості для самоосвіти громадян. Державними органами, підприємствами, установами та організаціями, громадськими об'єднаннями створюються відкриті та народні університети, клуби, бібліотеки, центри, лекторії, теле- і радіонавчальні програми тощо.

Таким чином, вітчизняна освіта на різних етапах української державності розвивалася з урахуванням відповідних економічних і суспільно-політичних умов. Вони визначали структуру, мету і завдання розбудови системи освіти. За доби української національно-демократичної революції (незважаючи на різні уряди та форми державної влади) процес реформування освіти здійснювався в контексті відродження української держави. В основі цього руху була ініціатива народу трансформована в творчості національно свідомої і патріотично налаштованої інтелігенції. Реформування шкільництва цієї доби було настільки потужним, що окремі його досягнення не були скасовані навіть після поразки національно-визвольних змагань. В умовах утвердження радянської влади здійснювалася політика українізації, поширювалось безкоштовне навчання, посилювався зв'язок школи з життям тощо.

Зі встановленням в Україні радянської влади розпочався період "соціалі-

стичного" реформування освіти та шкільництва. З ідеологічних міркувань нова влада офіційно відкинула здобутки національної реформи попередньої доби у сфері шкільництва. Проте якісні зрушення в освіті періоду визвольних змагань радянська влада записала на свій рахунок. Власні досягнення вона порівнювала з часами царської монархії Романових. Створення української системи освіти відбувалося на фоні централізації усіх сфер економічного і суспільно-політичного життя. Спробу Наркомосу України відстояти свою, відмінну від Російської Федерації, модель шкільництва завершилась невдачею. Уніфікація стала формою існування радянської реформаторської діяльності у сфері освіти. Водночас цей процес був багатовекторним і значна кількість змін у радянському шкільництві була обумовлена потребами суспільства, а не тільки вузькими політичними інтересами влади. Окремі здобутки радянської школи, навіть з урахуванням їх декларативності (розширення мережі шкіл, зростання кількості педагогів, рівний доступ до здобуття освіти, фундаментальність освіти тощо), стали підґрунтям для подальшої розбудови українського шкільництва.

В умовах незалежної України розпочалося відродження національної системи освіти. Перш за все вітчизняні освітяни розробили законодавчу базу для реформування українського шкільництва. За роки незалежності створено ґрунтовне навчально-методичне забезпечення освітньої діяльності загальноосвітньої, вищої та професійної школи; здійснено корегування потреб внутрішнього та європейського ринків праці.

2.2. Культурно-просвітницька діяльність

Культурно-просвітницька діяльність в Україні — це цілеспрямоване формування світогляду й організація вільного часу громадян, які мають витриманий політико-ідеологічний характер; система заходів, що здійснюються громадськими організаціями та установами культури. Культурно-просвітницький рух завжди віддзеркалює політико-ідеологічні процеси і є в руках влади інструментом, за допомогою якого формується свідомість населення, його соціально-культурна реальність [1].

Сьогодні під терміном "культурно-просвітницька діяльність" розуміють цілеспрямовану роботу клубних установ, масових (публічних) бібліотек, парків та садів культури і відпочинку, а також державних, народних і приватних музеїв, кінотеатрів, театрів та інших видовищно-розважальних установ культури, радіо і телебачення. В широкому значенні поняттям культурно-просвітницької діяльності охоплюється будь-яка організаційна діяльність позанавчальних закладів, яка сприяє культурному збагаченню людини, формуванню її світогляду, естетичних поглядів тощо.

В Україні культурно-просвітницька діяльність як вид праці задля громади і її змістовного дозвілля має глибокі історичні корені. Оскільки тривалий час Україна не була самостійною державою, то історично склалося так, що головною метою громадської культурно-просвітницької діяльності було не пропагування державницьких ідей і принципів не-

[1] *Цимбалюк Н.М.* Культурно-дозвіллєва діяльність як соціальний феномен (Історичні аспекти становлення та розвитку) // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. — Київ, 1998. — Вип. 2, ч. 1. — С. 259—268.

українських владних структур, а фактично ідейно-світоглядне протистояння їм.

Тому культурно-просвітницьку діяльність в Україні слід розглядати саме через призму тих цілей, які покладалися в її основу. Якщо це були цілі держави (як відомо, тривалий час українські землі перебували у складі двох потужних європейських імперій — Російської та Австро-Угорської), то ця діяльність спрямовувалась на утвердження різними шляхами і методами імперських, великодержавних, монархічних, а у XX ст. — й комуністичних ідей. На противагу їм, культурно-просвітницька робота, яку вели прогресивно налаштовані освічені верстви автохтонного населення, від самого початку мала у своїй основі відстоювання інтересів і захист від денаціоналізації самобутньої національної культури, матеріальної і духовної спадщини.

Першими паростками культурно-просвітницької діяльності на теренах України, що виникли ще за доби козаччини (XVI—XVIII ст.), слід вважати працю національно-релігійних та культурно-просвітницьких об'єднань українських міщан, відомі під назвою "братства". У заснованих ними братських школах, які вирізнялися надзвичайною різноманітністю форм та типів, викладали широке коло предметів. Таких шкіл в розглядуваний період донецький дослідник П. Мазур нараховує 24 [2]. Активно займалися братства і видавничою діяльністю, навколо них гуртувалися культурні сили. Братства відіграли помітну роль у суспільно-політичному та культурному житті тогочасної України, в поширенні гуманітарних ідей, у протидії політиці національного і релігійного утисків, яку проводили шляхетська Польща та католицька церква на українських землях. У другій половині XVII—XVIII ст. православні братства діяли у більшості міст й у деяких селах Галичини та Волині, а також у багатьох містах Наддніпрянщини. Духовною базою діяльності цих братств були парафіяльно-громадські осередки, в організаційно-світському відношенні вони пов'язували свою діяльність з ремісничо-цеховими структурами й органами місцевого самоврядування.

Вершиною патріотичної діяльності братчиків стало створення у 1632 р. Києво-Могилянської колегії (з 1701 р. — академія) на основі Київської братської школи. З православних братських шкіл вийшла плеяда талановитих українських письменників, учених, державних діячів, церковних ієрархів, діячів освіти, книгодрукування та митців. Багато з них долучилися до державно-культурного будівництва в імперській Росії, збагативши насамперед російську культуру, проте значною мірою за рахунок зубожіння культури власне української. Православні братства у Західній Україні після втрати виплеканого національно-культурного ідеалу, пов'язаного з єдністю українських земель і Києвом як культурним центром, частково пристали до унії у першій половині XVIII ст. У XIX ст. ці осередки українськості дедалі менше переймалися громадсько-політичними й культурними справами, хоча зберегли певну звичаєвість, властиву братствам XVII ст.

Зазвичай культурно-просвітницька діяльність, як державницька, так і національно-патріотична, провадилася прогресивною інтелігенцією, бо, як відомо, характерною рисою, яка визначає ступінь культурного розвитку нації, є наявність, чисельність і громадська активність верстви її інтелігенції як носія і поширювача культурних ціннос-

[2] *Мазур П.* Отчі світильники. — Донецьк, 1998.

тей, генератора духовного життя суспільства.

Усвідомлення того, що широкі народні маси, насамперед селянство, потребують дещо більшого, ніж елементарної освіти, мінімальних навичок письма, рахунку і читання, визрівало поступово, з розвитком і ускладненням економічних відносин у державі, заміною застарілої феодальної формації на більш економічно ефективну капіталістичну, яка потребувала значної кількості достатньо кваліфікованих робочих рук, що вміють працювати з механізмами, знати тонкощі складних технологічних процесів, реалізовувати вироблену продукцію та ін. Продуктивна праця передбачає й продуктивне дозвілля, змістовний відпочинок, постійне підвищення рівня самоосвіти і кваліфікації, зрештою, розширення світогляду. Саме тому й виникла об'єктивно мотивована потреба в організації культурно-просвітницької роботи серед найширших мас населення. Це збіглося і з інтересами самого населення, яке розуміло, що вибитися зі злиднів і сірої буденщини лише однією малокваліфікованою працею неможливо.

Прагнення населення до освіти, просвітництва і самоорганізації обумовило виникнення і розвиток культурно-просвітницької діяльності багатьох громадських організацій, яка має свої закономірності та етапи розвитку, що відповідають найважливішим періодам розвитку культури в цілому.

Культурно-просвітницькі установи та громадські організації, які опікувалися просвітою народу, виникли у ранній період розвитку капіталізму в Російській імперії, тобто у середині XIX ст. Помітно активізувалися вони з початком глибинних суспільних реформ, започаткованих на початку 1860-х рр., після поразки Росії у Кримській війні 1853—1856 рр., коли цілком очевидною стала економічна відсталість держави у порівнянні із західноєвропейськими країнами — поступовим скасуванням кріпосного права, об'єднанням сільських громад у волості, запровадженням місцевих адміністративних органів, включаючи управи і земства (з 1864 р.) як виборні органи місцевого самоуправління. Земства отримали досить широкі права щодо самостійного ведення місцевих справ, створення і фінансування початкових шкіл, медичної допомоги населенню, пошти, друкарень, будівництва шляхів на підпорядкованій території та ін. [3] У багатьох земствах, де керівництво складалось з прогресивно налаштованих осіб, створювався режим сприяння місцевій інтелігенції в організації недільних шкіл для дорослих, народних домів, народних бібліотек і культурно-просвітницьких товариств [4].

В Україні перші структурно оформлені культурно-просвітницькі осередки виникли при університетах, що створювалися у XIX ст. (у Харкові засновано в 1804 р., у Києві — в 1834 р., в Одесі — в 1865 р.), де створювалися наукові товариства, гуртки, комісії, які, зокрема, займалися й вивченням та науковою популяризацією української літератури, фольклору та етнографії, друкували відповідні статті на сторінках університетських часописів, в яких піднімалася національна тематика, висвітлювалися прогресивні думки провідних українських діячів науки, культури, освіти.

[3] *Корж Л.В.* Культурно-просвітницька діяльність земств як засіб пробудження творчої самодіяльності народу // Педагогіка і методика навчання і виховання: Проблеми розвитку творчої особистості. — Суми, 1997. — С. 39—43.

[4] *Гуз А.М.* Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864—1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 1997.

На Наддніпрянській Україні у 1860—1890-х рр. (у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та в інших містах) функціонували об'єднання національно налаштованої інтелігенції (інколи вони називали себе "хлопоманами") — "Громади", до кола діяльності яких входили легальне і нелегальне друкування книжок українською мовою для народу (оповідань, граматики української мови тощо), збирання і пропагування зразків фольклорної творчості народних мас, організація недільних шкіл тощо [5].

На західноукраїнських землях український культурно-просвітницький рух бере відлік з кінця 1820-х рр. з діяльності літературного угруповання у складі Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького, що увійшло у вітчизняну історію під назвою "Руської трійці". Саме вони розпочали в Галичині національно-культурне відродження українського (за тогочасною місцевою лексикою — руського, від історичної назви краю — Русь) народу.

Члени заснованої М. Шашкевичем "Руської трійці" "ходили в народ", записували в Галичині, Закарпатті та на Буковині народні пісні, оповіді та приказки. Збираючи усну народну творчість й вивчаючи історію свого народу, ці поборники національної культури стверджували, що "русини" є повноправними синами українського народу з його героїчною історією, мовою та самобутньою культурою. Діяльність "Руської трійці" спонукувалась пожвавленням національно-визвольних та культурницьких рухів українців з-поміж інших слов'янських народів на території Австро-Угорської імперії. Вагомою заслугою "Руської трійці" стало видання альманаху "Русалка Дністровая" у Будимі (сучасний Будапешт) 1837 р., в якому "язичіє" поступилося живій народній мові населення Галичини, й відтак покладено було початок у цьому краї нової української літератури. "Русалка" невдовзі була заборонена австрійським урядом. Лише 250 з однієї тисячі примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям та зберегти для себе, решту було конфісковано. Після смерті М. Шашкевича у 1843 р. "Руська трійця" припинила свою діяльність [6].

М. Ярошенко. Курсистка. 1883.

[5] *Катренко А.М.* Культурно-просвітницька діяльність Полтавської та Чернігівської громад (початок 60-х рр. XIX ст.) // Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія Історія. — Київ, 1998. — Вип. 40. — С. 4—6.

[6] Культурологія: теорія та історія культури: Навч. посібник / За ред. І.І. Тюрменко, О.Д. Горбула. — Київ, 2004.

Людмила Драгоманова.

У 1868 р. у Львові невеличким гуртком національно свідомої молоді, що складався зі студентів Львівського університету, так званих народовців, оскільки вони прагнули жити і діяти для народу, було засновано товариство з промовистою назвою "Просвіта". Йому судилося відіграти винятково важливу роль в національно-культурному збагаченні населення західноукраїнських земель.

Багато уваги "Просвіта" приділяла утвердженню української мови та культури в повсякденному бутті автохтонного населення Галичини. Так, згідно зі своїм першим статутом, "Просвіта" проголошувала низку важливих цілей, а саме:

1. Товариство має на меті допомогти розвиткові української культури і насамперед збереженню рідної мови українського народу.

2. Для цього товариство планує:

а) видавати твори видатних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети, літературно-наукові альманахи і таке інше українською мовою;

б) запровадити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні й т. ін.;

в) організовувати публічні лекції й візити, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти тощо;

г) призначати стипендії, створювати школи, бюро праці, просвітні й доброчинні заклади;

д) оголошувати конкурси із врученням премій за найкращі твори письменникам, умілості тощо.

Проте принциповою особливістю діяльності "Просвіти", поряд з чітко окресленою позицією захисту і підтримки усіх проявів українства, було свідоме відсторонення від будь-якої участі у суто політичних рухах і акціях. Діячі "Просвіти" могли бути членами різних політичних партій, але свої політичні уподобання вони не пропагували у рамках діяльності товариства. Саме завдяки політичній незаангажованості львівська "Просвіта" змогла успішно діяти упродовж 70 років, привертаючи до себе численних прибічників з різних соціальних верств, прошарків та з різними політичними переконаннями.

Першим головою львівської "Просвіти" став відомий у краї композитор, педагог і журналіст Анатоль Вахнянин. Під час наступних перевиборів, через певні проміжки часу керівниками товариства на демократичних засадах обиралися відомі й авторитетні у Східній Галичині громадські, культурні й політичні діячі та вчені Юліян Лаврівський, Володислав Федорович, Омелян Огонов-

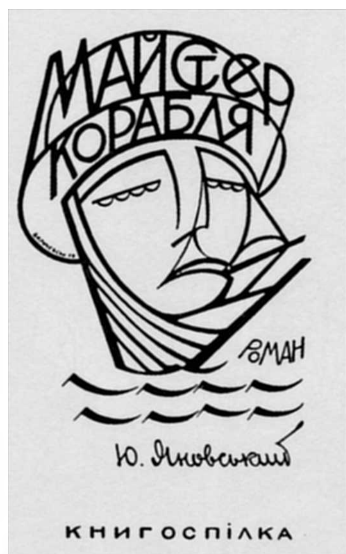
ський, Юліян Романчук, Євген Олесницький, Петро Огоновський, Іван Кивелюк, Михайло Галущинський, Іван Брик та Юліян Дзерович.

"Просвіта" зародилася в той час, коли над українським етносом у Галичині нависла загроза цілковитої асиміляції в конгломераті тогочасної Австро-Угорської монархії. Тому пріоритетним у діяльності організації стало видання дешевих книжок для народу, написаних зрозумілою його рідною мовою. У західноукраїнських селах за громадські кошти створювались народні читальні, а згодом філії товариства. Крім видавничої справи, дедалі більше уваги приділялося створенню бібліотек та комплектуванню їх фондів книгами українською мовою, сільських самодіяльних театрів і народних музеїв, хорів, оркестрів, лекційній роботі тощо. Велася наполеглива боротьба за подолання неписьменності, пияцтва, антисанітарії. В умовах масового безробіття завдяки створенню у краї "просвітянських" книгарень, друкарень та палітурних майстерень сільська біднота отримувала можливість прогодувати себе і свої сім'ї. "Просвіта" наполегливо домагалася від влади дозволів на створення селянами власних крамниць, ощадних і позичкових кас, громадських комор для збіжжя (шпихлірів), рільничо-господарських спілок тощо. Під егідою товариства успішно діяли різноманітні школи та курси — господарські, промислові й торговельні, де бажаючі могли набути певної професії.

Плідна й багатогранна діяльність львівської "Просвіти" не припинялася навіть під час Першої світової війни, коли Галичина перебувала в епіцентрі військових дій, а також у повоєнний час під владою панської Польщі, коли уряди Й. Пілсудського та його наступників проводили відверто агресивну антиукраїнську політику. Значну увагу "Просвіта" приділяла організації щорічних загальнопросвітянських свят, які відзначалися всіма філіями й читальнями товариства. Прагнучи донести до народних мас волелюбне слово Кобзаря, ідеологи "Просвіти" зініціювали щорічні Шевченківські свята, які відзначалися у першій декаді березня. На них в урочистопіднесеній обстановці вшановувалася пам'ять Т. Шевченка, влаштовувалися літературно-музичні вечори, на яких декламувалися його поезії, хори виконувати-

Пам'ятник українському культурно-освітньому товариству "Просвіта" у Львові, встановлений на честь 125-річчя товариства. Скульптор — В. Ярич. 1993.

В. Кричевський. Обкладинка до твору Ю. Яновського "Майстер корабля", виданого Книгоспілкою. 1928.

вали "Заповіт" і "Реве та стогне Дніпр широкий", ставилися спектаклі за Шевченковими творами. З 1900-х рр. Шевченківське свято у Східній Галичині набуло загальнонародного значення. В Галичині у багатьох селах на добровільні пожертвування населення було встановлено пам'ятники і погруддя Кобзареві. А після закінчення війни, щороку у травні стало відзначатися свято на честь народження Івана Франка, у жовтні — "Свято книги", у грудні — «Свято "Просвіти"».

Однією з найяскравіших і найуспішніших сторінок у багатогранній діяльності товариства "Просвіта" є книгодрукування і розповсюдження дешевих, написаних винятково українською мовою книжок: шкільних підручників, творів класиків української та світової літератур, щорічних календарів-альманахів, які стали настільними книгами у багатьох родинах, численних науково-популярних видань, в яких доступно подавалися корисні для селян і міщан знання з економіки, географії, хімії, сільського господарства, медицини, права, ремесел тощо, географічні карти, портрети видатних діячів України, збірники народних пісень, нот та ін. Частина цих книжок виходила у серіях, як-от: «Народна бібліотека "Просвіти"», «Історична бібліотека "Просвіти"», "Серія красного письменства", "Руська письменність" та ін., що користувалися значною популярністю. З 1868 по 1939 р. "Просвіта" та її філії опублікували понад тисячу назв друкованих видань, окрім численних спеціалізованих та універсальних часописів ("Бібліотечний порадник", "Аматорський порадник", "Життя і Знання" та ін.) сумарним накладом у кілька мільйонів примірників [7].

У період заборони російським царатом українського друкованого слова "Просвіта" активно друкувала твори Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, О. Стороженка, Л. Глібова, О. Кониського, Марка Вовчка, В. Мови-Лиманського й багатьох інших діячів вітчизняної культури. Дедалі більше зосереджуючись на галузі культурно-освітньої роботи, львівська "Просвіта" ініціювала створення й частково фінансувала діяльність низки українських громадських організацій і товариств. Було започатковано діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), успішно функціонували "Українське педагогічне товариство" (у подальшому — "Рідна школа"), об'єднання "Сільський господар", перші українські товариства політичне "Народна Рада" й

[7] *Книш У.* Нев'янучий цвіт українства: До 140-річчя від дня заснування "Просвіти" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kosivlibrary.if.ua/2008/12/05/68/; До 140-річчя від часу заснування культурно-освітньої громадської організації в Україні "Просвіти" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.testportal.if.ua/subject.php?tutor=347

ремісниче "Зоря", фізкультурне "Сокіл" та ін.

"Просвіта" першою в Галичині почала пропагувати основи гігієни й медичних знань з-поміж селянства, розвінчувала знахарство й містичні забобони. Вона ініціювала створення "Товариства гігієнічного", "Товариства українських лікарів"; товариство "Відродження" переймалося антиалкогольною пропагандою. Від львівської "Просвіти" відгалузилися жіноче товариство "Союз українок" та юнацько-патріотична організація "Пласт".

Народним коштом у багатьох населених пунктах Галичини були збудовані Доми "Просвіти" з бібліотеками й читальнями, залами для глядачів, кімнатами для занять у тематичних гуртках тощо. У міжвоєнний час успішно діяла мережа осередків "Молодої Просвіти", в яких проходили духовне та фізичне гартування десятки тисяч дітей і підлітків, на все життя засвоюючи високу громадянську настанову: я українець, люблю рідну мову й покликаний повсякденно плекати й боронити честь, славу і волю своєї Батьківщини. За особливі заслуги в українському організованому товаристві "Просвіта" практикувалося нагородження почесним званням "Матір-Просвіта".

З 1869 по 1940 р. функціонувало у Чернівцях просвітянське товариство під назвою "Руська бесіда". Своїм головним завданням воно проголосило поширення просвіти й піднесення добробуту руського народу на Буковині [8]. "Руська бесіда" стала ініціатором створення низки громадсько-культурних організацій, якот: "Міщанська читальня" (1880); Руське драматично-літературне товариство (1884), "Народний дім" (1884), "Руська (пізніше — Українська) школа" (1887), "Буковинський вояк" (1895), "Руська каса" (1896), "Жіноча громада" (1906) й багатьох ін. [9]

Численні культурно-автономні угруповання під загальною назвою "Просвіта", спираючись на прикарпатський досвід, діяли і в інших реґіонах дореволюційної України, а також у місцях компактного розселення української діаспори — на Берестейщині, Курщині та Брянщині, на Кубані, у Сибіру й на Далекому Сході (Сірий Клин, Зелений Клин тощо), в Азербайджані, Хорватії, Боснії, Герцеговині та Словенії, на території тогочасної Чехословаччини, за океаном — у Канаді, США, Аргентині, Парагваї, Бразилії та Австралії. З 1898 по 1918 р. "Просвіта" діяла навіть у тогочасній столиці Російської імперії Петербурзі-Петрограді, щоправда, з огляду на наявність потужних органів репресивного апарату, під навмисне нейтральною назвою "Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг". Проте неофіційно, а також у мемуарній та історико-монографічній літературі за цим товариством закріпилася назва "Північної Просвіти".

Створення "Просвіти" у Наддніпрянській Україні стало можливим унаслідок Російської революції 1905 р., коли цар Микола II був змушений надати національним окраїнам імперії деяких громадянських прав. Восени 1905 р. зусиллями прогресивної української інтелігенції було створено осередки "Просвіти" в Катеринославі й Одесі, у 1906 р. — у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та деяких інших містах і селах. Високоак-

[8] До 140-річчя від часу заснування культурно-освітньої громадської організації в Україні "Просвіти" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.testportal.if.ua/subject.php?tutor=347

[9] *Добржанський С.* Культурно-просвітницька діяльність "Руської бесіди" на Буковині в другій половині XIX — на початку XX ст. // На перехрестях світової науки. — Чернівці, 2006. — С. 247—248.

тивну діяльність розгорнуло, зокрема, «Київське товариство "Просвіта" в пам'ять Тараса Шевченка», очолюване Борисом Грінченком. Одначе вже кілька років поспіль організації "Просвіти" були заборонені царатом. Проте невдовзі після повалення царського самодержавства організації "Просвіти" у Наддніпрянській Україні стали швидко відновлюватися, слугуючи справі національно-культурного відродження [10].

1920 р. було створено "Просвіту" у Закарпатті, яке в той час перебувало у складі буржуазної Чехословаччини. Центром її діяльності стало м. Ужгород за наявності восьми філій у містах нинішньої Закарпатської області, функціонувала "Просвіта" й на теренах сучасної Словаччини — у Братиславі та Пряшеві [11].

Незважаючи на підкреслену аполітичність й позапартійність своєї діяльності, жодна з філій "Просвіти" не змогла співіснувати з політичними тоталітарними режимами. Таке, зокрема, сталося з філіями Наддніпрянської України, коли починаючи з 1910 р. царське самодержавство перейшло у наступ на демократичні завоювання першої російської революції й заборонило діяльність місцевих просвітницьких осередків. Найдовше, до 1914 р., вдалося проіснувати організації "Просвіти" у Катеринославі. Подібне явище спостерігалося й після остаточного встановлення в Україні радянської влади, коли тисячі просвітянських осередків після нетривалої реформації припинили своє існування.

У вересні 1939 р. після вступу Червоної армії в Західну Україну, було заборонено діяльність львівської "Просвіти", а потім й інших філій у Східній Галичині. Багатьох "просвітян" було піддано репресіям — арештовано, заслано у сибірські табори, страчено. Роком раніше, після збройного вторгнення військ хортистської Угорщини у щойно проголошену незалежну Карпатську Україну та її анексії, було ліквідовано "Просвіту" в Ужгороді та інші її філії у Закарпатському регіоні. У період тимчасової окупації України нацистською Німеччиною частина української інтелігенції, перебуваючи у полоні ілюзій про надання Україні бодай урізаної незалежності, намагалася відродити осередки "Просвіти" на Волині, а також у Центральній і Східній Україні, однак ці спроби були приречені на неуспіх [12].

Радянська тоталітарна система вбачала у діяльності "Просвіти" відверту небезпеку для себе. Факти її дореволюційної історії всіляко замовчувалися або суб'єктивістськи критикувалися, просвітянські видання, включаючи твори класиків української літератури, вилучалися з публічних бібліотек і знищувалися, й у кращому випадку знаходилися у спецсховищах. "Просвітянські" друки було небезпечно зберігати у приватних бібліотеках під загрозою суворих репресій. В публіцистичних та історичних працях діяльність "Просвіти" характеризувалася у категорично-негативному плані, як осередки "українського буржуазного націоналізму", "гнізда дрібнообивательських низькопробних культурницьких уподобань" тощо. Насправді ж, попри виразно окреслену українськість, діячі "Просвіти" ніколи не пропагували

---

[10] *Масюк С.О.* Культурно-освітня діяльність "Просвіти" (березень 1917—1920 рік) // Вісник Київ. ун-ту. Серія Історія. — Київ, 1996. — Вип. 34. — С. 87—95.

[11] *Яцина О.Ф.* Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства "Просвіта" на Закарпатті (1920—1939 рр.): Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2009.

[12] До 140-річчя від часу заснування культурно-освітньої громадської організації в Україні "Просвіти" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.testportal.if.ua/subject.php?tutor=347

ідеї шовінізму, ксенофобії й політичного клерикалізму. Активними "просвітянами" було чимало росіян, поляків, євреїв, німців та представників інших народів.

У відносно недавньому історичному минулому поряд з українською "Просвітою" й одночасно з нею на культурно-просвітницькій ниві діяли й інші культурницькі товариства, однак на проросійських, великодержавницьких позиціях, вважаючи українців тільки однією гілкою єдиного "панруського" народу, проводили відповідну мовну політику та видавничу діяльність. У Галичині функціонувало русофільське "Товариство імені Михаїла Качковського" (1874—1913) під ідеологічним гаслом "Молися, учися, трудися, трезвися", а у Закарпатті — "Русское культурно-просветительное общество им. А.В. Духновича" (1923—1945). Проте переконливо конкурувати з "Просвітою" ці товариства не змогли, оскільки сповідувані ними ідеї, особливо стосовно національної мови, принципово розходились з інтересами та прагненнями українців.

Поряд з інтелігенцією багато в чому прислужилися справі культурно-просвітницької діяльності й чимало представників духовенства. Так, наприкінці XIX ст. значна частина духовенства Західної України підтримувала програми легалізації культурно-просвітницької роботи рідною мовою і сприяла цій роботі.

Прогресивна українська інтелігенція другої половини XIX — початку XX ст. постійно прагнула схилити представників духовенства, вихованців духовних навчальних закладів до розв'язання національно-культурних питань. Адже найбільш масовою трибуною для населення була саме церковна кафедра, звідки народ слухав і слово Боже, і урядові маніфести, і загальнопросвітні промови. І хоч певною мірою представники духовенства, як зазначає М. Грушевський, не були спрямовані в "національне русло", історія надає нам яскраві приклади їх відданої діяльності на громадській стезі, у боротьбі за українську мову, культуру, історію. Так, серед керманичів львівської "Просвіти" і буковинської "Руської бесіди" було чимало священиків, священиком був і голова закарпатської "Просвіти", президент Карпатської України (1939) Августин Волошин, якому вже в незалежній Україні посмертно було присвоєно звання Героя України.

На початку XX ст. у вітчизняному національно-визвольному русі гостро постало питання вкорінення української мови в усі сфери суспільного життя, включаючи й адміністративний апарат, повернення до витоків української історії і культури. Цьому сприяли революційні події 1905—1907 рр. в Російській імперії. Відбулися деякі позитивні зрушення у ставленні царської адміністрації до української мови та сфери її застосування. В деяких містах України дозволялося поповнювати учнівські бібліотеки "малоросійськими книгами", виписувати газети і журнали, створювати просвітницькі та літературно-історичні гуртки тощо. Водночас кращі представники української громадськості наполегливо відстоювали ідею запровадження української мови в системі шкільної освіти.

Україномовні видання навчальної, художньої та історичної літератури "Просвіта" намагалася поширювати як у містах, так і в селах. Ще одним з важливих напрямів діяльності "Просвіти" було задоволення громадського інтересу до пізнання власного історичного минулого, зокрема, козацької доби, подій середини XVII ст., визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького і його сподвижників.

Плакати різного часу.

Лекційна робота також займала провідне місце у діяльності "Просвіти", а ще одним із її напрямів було надання матеріальної допомоги і моральної підтримки талановитій молоді. Головна мета, яку ставили перед собою просвітяни, розвиток через культурно-просвітницьку діяльність національної самосвідомості українського народу.

Представники української інтелігенції здебільшого виступали як сполучна ланка між сільським населенням та національно-політичним керівництвом українського визвольного руху. Через інтелігенцію у широких масах селянства поширювалися і утверджувалися національні ідеї демократії, культурної окремішності, які розроблялися елітними верствами суспільства.

Зміни у політичному та економічному житті імперії зумовлювали швидке зростання кількості інтелігенції, яка, як правило, не завжди могла знайти застосування набутих знань у громадсько-політичному житті суспільства. Зрештою, досить високий рівень освіти, творчий спосіб життя і праці інколи відчужували інтелігенцію від народних мас. Перебуваючи певною мірою ізольованою, з одного боку, від держави, з іншого — від селянства і міщанства, інтелігенція здебільшого не могла знайти свого гідного місця в суспільстві, морального імперативу і сенсу буття. Щоб покласти край соціальній несправедливості, відсталості в соціально-економічному, освітньому розвитку українських земель, вона сконцентрувала свої зусилля на культурно-просвітницькій діяльності, а своє призначення вбачала у служінні народу, виведенні його із темряви неуцтва, забобонів, клерикальних впливів.

Демократична інтелігенція піднімала питання про відкриття нових шкіл, функціонування однокласних початкових і сільських училищ, впорядковувалися умови спільного навчання дітей. Для задоволення потреб села у кваліфікованих спеціалістах пропонувалося створити достатню мережу сільських навчальних закладів.

Діяльність "Просвіти" стає найсильнішим провідником української національної ідеї. Виходячи з таких міркувань, українська преса приділяла багато уваги проявам культурництва. Преса ж марксистського спрямування до просвітництва у тому вигляді, в якому воно

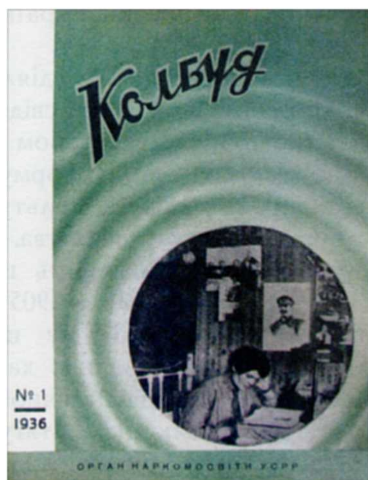

існувало в Україні на початку XX ст., ставилася негативно, як до такого, що має інтелігентсько-буржуазний напрям. Його корисність визнавалася лише в тому випадку, коли враховувався класовий підхід.

Праворадикальна або націонал-радикальна преса у своєму ставленні до просвітництва займала позиції, що в кінцевому результаті зближували її з "лівими". Правда, на відміну від останніх, вона виходила з інших теоретичних настанов. Радикали культурне просвітництво вважали за явище, яке себе віджило, анахронізм, який приносить мало користі, а часом просто шкодить розвиткові національного руху. Але після 1907 р. царський уряд заборонив діяльність майже всіх українських осередків "Просвіти".

Культурно-просвітницька діяльність сприяла внесенню політичної свідомості у робітничий рух, була засобом підготовки мас до революції і формування елементів пролетарської культури у надрах буржуазного суспільства. Культурно-просвітницька діяльність професійних спілок, що виникли у 1905 р. під керівництвом більшовиків, із перших днів відзначалася політичним характером. Поширення матеріалістичного світогляду, ідей революції і втягування пролетарських мас в активну революційну боротьбу складали сутність всієї культурно-просвітницької роботи профспілок.

На противагу культурницьким намаганням національно свідомої української інтелігенції, царат при розгортанні культурно-просвітницької діяльності виходив насамперед з імперських, великоросійських позицій. Особливо яскраво це проявлялося на так званих національних окраїнах імперії. Так, наляканий розмахом і можливими наслідками Польського національно-визвольного повстання 1863 р., царський уряд прийшов до висновку про необхідність на цих окраїнах насаджувати установи, які б протидіяли національно-визвольному руху засобами організації змістовного і водночас керованого й контрольованого дозвілля населення. І якщо у попередні десятиліття намагання місцевої інтелігенції створити бодай у великих містах загальнодоступні бібліотеки наштовхувались на байдужість владних структур і їхнє небажання виділяти кошти на утримання цих установ, то після 1863 р. ситуація змінилася. Зокрема, у 1866 р. були створені російські публічні бібліотеки у Києві, Житомирі й Кам'янці-Подільському. Назва "російські" тут не є випадковою, вона мала підкреслювати,

Обкладинка журналу "Колбуд" (№ 1 за 1936 р.).

що ці культурні установи мають стояти на захисті загальноімперських інтересів в "Юго-Западном крае". Тому у фонди цих та багатьох інших бібліотек на території України не допускалися видання українською мовою і за цим слідкували спеціально підготовлені чиновники. Логічним продовженням відверто антиукраїнської політики царату у сфері культурно-просвітницької діяльності стали Валуєвський указ 1863 р. та Емський едикт 1876 р. імператора Олександра II, якими фактично було поставлено поза законом українську мову і взагалі українську культуру.

Водночас в Україні діяло багато громадських культурно-просвітницьких інституцій, які стояли на загальнодержавних або "нейтральних" позиціях. Таким товариствам царська адміністрація загалом не чинила перепон в їхній роботі, але й майже не підтримувала фінансово, тому багато з них діяли на засадах благодійності. Багато з цих товариств зробили важливий внесок у розвиток культурно-просвітницької діяльності. Так, у свій час плідно працювало харківське Товариство для поширення народної грамотності. Засноване у 1869 р., воно зосередило свою діяльність в основному на виданні популярних книг для народу, але переважно російськомовних, а також на створенні народних шкіл і бібліотек. Кориснішою для справи розвитку українського книговидавництва була діяльність Київського товариства грамотності, заснованого у 1882 р. Воно видавало й українську літературу, зокрема твори Тараса Шевченка, а збудований ним у 1902 р. Народний дім на вул. Бульварно-Кудрявській (більше відомий серед киян як "Народна аудиторія") слугував пристановищем для українського театру, українських науково-освітніх студій, літературно-музичних вечорів, а згодом і для "Просвіти" (саме в Народній аудиторії у травні 1906 р. відбулися перші установчі збори членів київської "Просвіти"). Останнім головою зазначеного товариства був видатний громадський діяч і педагог Володимир Науменко. Кероване ним товариство проводило культурно-просвітницьку роботу на всьому Правобережжі. Подібними за характером діяльності до Київського товариства грамотності були створені у 1890-х рр. Товариство поширення народної освіти в Катеринославській губернії, Полтавське товариство сприяння народній освіті, а у 1900-х рр. — Освітнє товариство у Волинській губернії. Зазначені осередки народної грамотності діяли переважно у містах і для поширення української освіти та культури у сільській місцевості мало прислужилися. Аналогічні результати мали й численні товариства тверезості та інші благодійні товариства, де головний акцент робився на лекційній роботі. Це завдання з 1905 р. почала виконувати на центральних і східних землях "Просвіта". Крім зазначених товариств, у царині культурно-просвітньої роботи в Україні діяли й багато інших установ та інституцій, але вони здебіль-

ЗМІСТ

НА ДОПОМОГУ ЛЕКТОРІЯМ

НА ДОПОМОГУ ХУДОЖНІЙ САМОДІЯЛЬНОСТІ

ПОРАДИ ТА КОНСУЛЬТАЦІЇ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КУЛЬТУРНО-
ОСВІТНЯ
РОБОТА

12
ГРУДЕНЬ

Активніше пропагувати рішення XIX з'їзду партії

Обкладинка журналу "Культурно-освітня робота" (№ 12 за 1952 р.).

Перша сторінка журналу "Культурно-освітня робота" (№ 12 за 1952 р.).

шого швидко закривалися і не залишили яскравого сліду й вагомих результатів.

За радянської влади становлення і розвиток культурно-просвітницької діяльності як самостійної галузі ідеологічної діяльності безпосередньо пов'язані зі здійсненням в СРСР культурної революції. Головні завдання і найважливіші принципи культурно-просвітницької діяльності на той час були визначені В. Леніним і в подальшому розвинуті в рішеннях з'їздів Комуністичної партії та постановах її ЦК. Ленін розглядав культурно-просвітницьку діяльність як невід'ємну складову партійної роботи і разом із тим як здійснення культурно-виховної функції Радянської держави.

Ще на початку XX ст., у роки реакції після поразки революційного руху 1905—1907 рр. і нового революційного підйому, культурно-просвітницькі установи профспілок були перетворені більшовиками у бази легальної боротьби із інакомисленням, "ворогами народу" та "несвідомим елементом". В культурно-просвітницьких товариствах, клубах проводилося не тільки політичне, а й художнє виховання, створювались гуртки художньої самодіяльності, які сприяли розвиткові пролетарського мистецтва, здебільшого доволі примітивного чи спрощеного, якщо враховувати, що багато митців не мали належної художньої освіти і тяжіли до власних художніх форм.

У жовтні 1917 р. багато робітничих клубів і просвітницьких товариств було перетворено у бойові штаби більшовиків. У них часто розміщувалися райкоми партії, правління профспілок, збиралися бойові дружини, переховувалася зброя і проводилася робота з формування частин Червоної гвардії. У містах України на початку 20-х рр. головне місце в мережі культурно-просвітницьких установ займали робітничі клуби при великих промислових підприємствах.

Значне місце серед закладів культури на початку 20-х рр. посідали бібліотеки, діяльність яких через їх специфіку і найбільшу поширеність мала чи не найсильніший вплив на формування культурного рівня населення. У містах бі-

Бібліограф Ф. Максименко знайомить студентів із рідкісним виданням творів О. Пушкіна. 1957.

Ф. Максименко робить бібліографічний огляд для студентів Львівського університету. 1960-ті рр.

бліотечну мережу складали самостійні книгозбірні при різних закладах (навчальних, наукових тощо), клубні бібліотеки (робітничі, профспілкові), а також публічні (громадські) книгозбірні. Як правило, старі дореволюційні кадри бібліотекарів замінювалися перевіреними, ідеологічно вишколеними кадрами, а самі бібліотеки з пасивних сховищ книжкових багатств перетворювалися на осередки активної ідеологічної роботи в масах. Велике значення надавалося, зокрема, пропаганді ідеологічно витриманої літератури, праць провідних діячів більшовицької партії, різним засобам масової агітації — бібліотечним плакатам, лозунгам, портретам партійних лідерів, книжково-ілюстративним виставкам, голосним читанням, читацьким конференціям, диспутам тощо. Аналогічні засоби масової агітації застосовувались і в клубах та кінотеатрах.

На початку 20-х рр. все більше місце в культурному дозвіллі сільського та міського населення став посідати такий важливий засіб духовного та ідеологіч-

Обкладинка журналу "Соціалістична культура" (№ 2 за 1990 р.).

Обкладинка журналу "Українська культура" (№ 1 за 1991 р.).

ного впливу на маси, як кінематограф, який Ленін називав "найважливішим із мистецтв". Оскільки стаціонарних кіноточок тоді було обмаль, то широко використовувалися кінопересувки, що дозволяло охопити кінопродукцією велику кількість населених пунктів. Радянських художніх фільмів у той час випускалося мало, тому помітне місце у кінопрокаті займала документальна хроніка, неперевершеним майстром якої був, зокрема, Дзига Вертов. Слід зазначити, що Ленін запропонував встановити певну пропорцію для фільмів пропагандистського, інформаційного і розважального змісту. Відомим є його вислів: "...Виробництво нових фільмів, сповнених комуністичних ідей, що відображають радянську дійсність, потрібно починати з хроніки..." Як не дивно, багато з перших радянських художніх фільмів, попри виразну ідеологічну спрямованість, стали шедеврами світового кінематографу — «Броненосець "Потьомкін"» Сергія Ейзенштейна (1925), ранні фільми Олександра Довженка — "Звенигора" (1927), "Арсенал" (1929), "Земля" (1930). Останній за підсумками міжнародного референдуму в Брюсселі, проведеного у 1968 р., увійшов до числа 12 найкращих фільмів всесвітньої історії кіно.

У сільській місцевості на початку 20-х рр. основною формою культосвітньої роботи залишались осередки "Просвіти". Однак новій владі були потрібні не стільки "вогнища національної культури", скільки "центри агітації та пропаганди", свого роду «червоні "Просвіти"».

Ця тенденція до ідеологізації культурного життя та його денаціоналізації викликала спротив з боку просвітницьких кадрів. Тому більшість філій "Просвіти", звинувачених у поширенні ідей "українського дрібно-буржуазного націоналізму", протягом 1921—1923 рр. була реорганізована у сільбуди та хати-читальні, які стали основними культурними центрами в сільській місцевості. Ці центри були привабливими здебільшого для комсомольської та частково неорганізованої молоді, тому вони ставали клубами молоді.

Було взято курс на кількісне зростання членів клубів, активізацію клубної роботи і поширення її впливу на культурну ситуацію в містах і селах. На середину 20-х рр. сільбудами та клубами в радянській Україні було охоплено

Чоловічий вокальний ансамбль Калуського культосвітнього училища. Івано-Франківська обл. Початок 1990-х рр.

відповідно 265 тис. та 366 тис. осіб. Більшість жителів міст, а особливо сіл, залишалися поза їх діяльністю або, у кращому випадку, відігравали роль пасивних об'єктів культурницької роботи, що не могло повною мірою задовольнити потреби їхнього дозвілля.

У подальшому зі зростанням і вдосконаленням культурно-просвітницької діяльності, створенням густої мережі культурно-просвітницьких установ (так, ставилося завдання, щоб бібліотека діяла в кожному селі з населенням понад тисячу жителів, а в дрібніших мали діяти пересувні бібліотеки) механізм керівництва ними постійно змінювався і удосконалювався, насамперед у площині організаційно-методичного забезпечення, постійного контролю з боку інструкторів і кураторів. У наркомпросах (у повоєнний час — міністерствах освіти союзних республік) були створені відповідні спеціалізовані органи управління. З 1945 р. керівництво культурно-просвітницькою діяльністю передається у спеціально створені комітети у справах культурно-просвітницьких установ при Радах Міністрів союзних республік, а з 1953 — в союзне і республіканські міністерства культури.

Культурно-просвітницька діяльність в СРСР мала такі основні спрямування: формування комуністичного світогляду, трудове виховання, моральне виховання, атеїстичне виховання, науково-технічна пропаганда і поширення економічних знань, естетичне виховання, фізичне виховання, організація художньої самодіяльності, відпочинку і дозвілля. Поряд із такими традиційними формами, як бесіди, лекції, доповіді, спектаклі, концерти, в клубних установах СРСР широко проводилися тематичні вечори, читацькі конференції, усні журнали; функціонували народні університети, кінолекторії, аматорські об'єднання за інтересами тощо.

Значне місце в культурно-просвітницькій діяльності відводилося художній самодіяльності; з 60-х рр. почала розвиватися її вища форма — народні театри. Невпинно розширювалася мережа кінопрокату. Зі зростанням добробуту радянських людей дедалі важливіше місце у їхньому змістовному дозвіллі відводилося телебаченню — як союзному, так і республіканському. Програми телепередач формувалися таким чином, щоб глядачі мали можливість долучатися до кращих зразків радянської і світо-

вої культури. В них гармонійно були представлені кращі театральні вистави, балети, опери, класична й естрадна музика, кінофільми, різноманітні передачі для дітей та юнацтва, репортажі зі спортивних змагань тощо. Аналогічно будувалися і програми радіопередач. У 1971 р. в СРСР працювали 133 тис. клубних установ, 128,6 тис. масових бібліотек, 553 професійні театри, 1173 музеї, 157,1 тис. кіноустановок.

Всесоюзне товариство "Знання" і його відділення на місцях організовували читання публічних лекцій, брали активну участь в роботі народних університетів і лекторіїв тощо. Велику роботу проводили громадські організації, творчі спілки письменників, композиторів, художників, кінематографістів, які часто організовували зустрічі з трудовими колективами, виїзди в сільську місцевість з творчими вечорами, республіканські хорові товариства, Товариство охорони пам'яток історії і культури тощо.

Підготовка кадрів культурно-просвітницьких робітників проводилася в інститутах культури, культурно-просвітницьких училищах, бібліотечних технікумах. Так, в Україні діяли інститути культури в Харкові, Києві (з філіями у Миколаєві й Рівному, на початку 80-х рр. Рівненська філія виокремилась в окремий інститут культури). Кожна область мала культурно-просвітницькі училища, причому багато з них базувалося не в обласних, а в районних центрах. Підготовку музичних кадрів здійснювали консерваторії в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Львові та низка музичних училищ. Питання культурно-просвітницької діяльності висвітлювалися головним чином в газетах "Советская культура", "Українська культура", у фахових журналах "Культурно-просветительская работа", "Клуб и художественная самодеятельность", "Библиотекарь", "Соціалістична культура" тощо. Так, газета "Правда" характеризувала культурно-просвітницьку діяльність як своєрідну пропаганду ідей соціалізму через мистецтво, одночасно розглядаючи культурно-просвітницькі товариства і народні університети як місця підготовки власних кадрів робітничої інтелігенції.

Народний самодіяльний фольклорно-етнографічний ансамбль "Случ" Красилівського районного будинку культури. Хмельницька обл. Початок 1990-х рр.

Культурно-просвітницька діяльність в Україні радянської доби відбиває основні тенденції комуністичного виховання, втілювані в життя державним ідеологічним апаратом. Державою була створена інфраструктура культурно-просвітницьких закладів зі стабільним

Алла Горська. Портрет олівцем.

фінансуванням та керуванням нею, плануванням розвитку культурно-просвітницької діяльності, здійсненням контролю за нею, наданням методичної допомоги та підготовкою кадрів культпросвітних працівників.

Головним соціальним інститутом культурно-просвітницької діяльності став клубний заклад, культивувалися групові форми роботи клубу. Ідеалом її була проголошена праця радянської людини, а вся масова культурно-освітня робота підпорядковувалася утвердженню і прославленню трудових подвигів. Комуністичне виховання на цьому тлі пропагувало ідеал всебічно розвиненої людської особистості. Стимулювався розвиток художньої самодіяльності. Виникли і фінансувалися державою чи підприємствами, на балансі яких перебували заклади культури, різноманітні творчі самодіяльні колективи, гуртки, ансамблі — хорові, театральні, танцювальні, музичні, циркові тощо. Проводились різноманітні конкурси, фестивалі, з'їзди, огляди, приурочені здебільшого до різних ювілейних і пам'ятних дат державного значення тощо. Важливе значення мали обласні й міські будинки народної творчості. Рівень художньої культури населення значно зростав. Національна тематика не зникала з поля зору керівників творчих колективів, окремих виконавців. Так, яскраво національний характер мали такі українські вокально-інструментальні ансамблі, як "Червона рута", "Гуцулочки", "Ватра", "Водограй", "Бояничі", "Опришки", "Кобза", "Медобори", а в інших союзних республіках це "Сябри", "Вераси", "Пісняри" (Білорусь), "Ялла" (Узбекистан), "Орера", "Мзіурі" (Грузія), "Самоцвіти" (Росія), "Контемпоранул" (Молдова), "Махавок" (Естонія), "Гунеш" (Туркменістан) та ін. Виникають і досить сильні прояви національної самоідентифікації, наприклад, у творчості народних майстрів кераміки, лозоплетіння, вишивки та ін.

Турботою про відродження української мови була пронизана діяльність клубів творчої молоді. У Києві, зокрема, ініціатором створення клубу творчої молоді стали Лесь Танюк, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Віктор Зарецький, Алла Горська. У рамках роботи клубу вони започаткували проведення літературних вечорів, зустрічей. Одними з перших пройшли зустрічі за участю В. Симоненка, І. Жиленка, М. Вінграновського, М. Холодного, В. Коротича.

Таким чином, у 60—80-х рр. XX ст. у прагненні збереження української мови виникає і розростається громадський рух, учасниками якого стала інтелігенція, робітництво, студентство. Вони гуртували навколо себе різні верстви населення ідеєю відродження української мови, привертали до цієї проблеми увагу широких кіл громадськості як в Україні, так і за її межами. У переважній більшості цей рух діяв в офіційному руслі й робив найголовніше — формував, викристалізовував, будив громадську думку щодо необхідності дбайливого ставлення до своєї мови, культури, історії.

Постановка п'єси "Гайдамаки" (за поемою Т. Шевченка) Копичинським народним самодіяльним театром. Гусятинський район Тернопільської обл. Початок 1990-х рр.

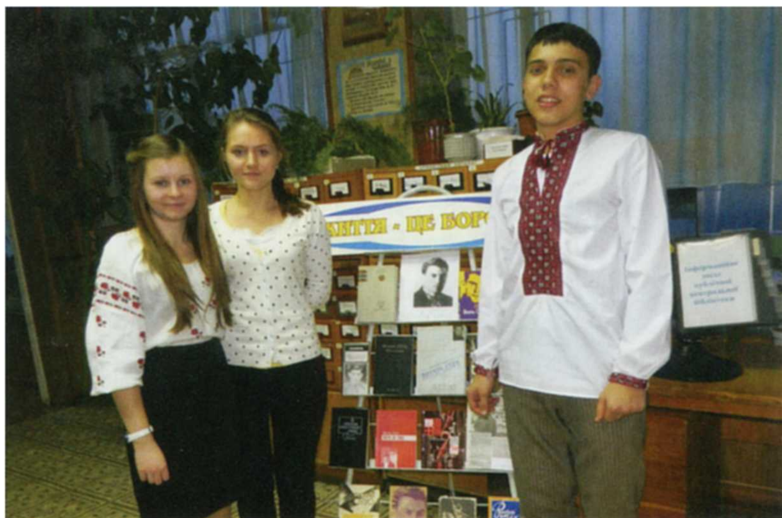

Хорова група самодіяльного ансамблю пісні і танцю "Вільшанка". Городищенський район Черкаської обл. Початок 1990-х рр.

З розпадом СРСР створена державою клубна система майже зникає або перебуває в стані занепаду. Так, фінансування клубів і будинків культури, які раніше перебували на балансі промислових підприємств, колгоспів, в умовах гострої економічної кризи стало важким тягарем для їх власників, тому вони намагалися їх або передати приватним структурам, або законсервувати до кращих часів. Перехід до ринкових відносин спонукав державні та громадські організації звернутися до досвіду розвинутих країн Заходу і перейняти нові для України форми і засоби культурно-просвітницької діяльності, оскільки набутий вітчизняний досвід її організації не може бути використаний у ситуації сучасного інформаційного перевантаження західними моделями відпочинку (здебільшого суто розважального характеру, як, наприклад, нічні клуби, а раніше — дискотеки) та їх популяризації [13]. Дуже вагомим чинником у трансформації форм дозвілля стало значне поширення Інтернету з його практично безмежними можливостями долучення до найрізноманітніших сфер світової культури, спілкування з однодумцями, здобуття практичних навичок в тій чи іншій сфері творчої самореалізації.

Поряд із глибокими кризовими явищами у культурно-просвітницькій діяльності спостерігаються і позитивні тенденції. Так, помітно зросла кількість

[13] *Коваль Ю.* Психолого-педагогічні та соціально-економічні проблеми розвитку культурно-дозвіллєвої сфери в Україні // Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України. — Ялта, 2010. — Ч. 3. — С. 167—169.

Конкурс читців творів Василя Стуса у Білоцерківському колегіумі "Лань" у День Соборності України 22 січня 2013 р.

різноманітних творчих фестивалів, концертів зірок світового рівня, музейних заходів, а на телебаченні з'явилися спеціалізовані телеканали, як, приміром, "Культура". Помітно знизився ідеологічний підтекст у багатьох проявах культурно-просвітницької діяльності, перестали діяти художні ради, які раніше були своєрідним цензурним та ідеологічним фільтром для багатьох творчих колективів та окремих індивідуумів.

Вітчизняна культурно-просвітницька діяльність упродовж десятиліть накопичила великий досвід у питаннях методики масової просвітницької роботи, організації її різноманітних форм, методики проведення та організації свят і видовищних заходів, постановок сценічних композицій, диспутів, наочної пропаганди, клубних вечорів, постановки літературних і музичних композицій, театралізації, екскурсій, технології організації виховного процесу в культурно-просвітницьких об'єднаннях тощо, що чекає ще свого осмислення та використання у повсякденному житті відповідно до запитів сьогодення [14].

На сучасному етапі поряд зі звичним термінологічним сполученням "культурно-просвітницька діяльність" застосовуються дефініції "культурно-дозвіллєва діяльність" та "соціально-культурна діяльність". Ці поняття акумулюють сучасну масову культурну практику та наслідують культурно-просвітницьку діяльність за змістом, формою та організацією. Як культурно-просвітницька, так і культурно-дозвіллєва, і соціально-культурна діяльність моделюють соціокультурну ситуацію, надаючи нового імпульсу культурній практиці населення, базуючись на системі каналів культурної інформації, які ним використовуються. Важливість соціально-культурної діяльності полягає в тому, що це не просто організація дозвілля, а організація в соціально-значущих цілях: задоволення та розвиток культурних потреб та інтересів як окремої особистості, так і соціуму в цілому. В Україні цей рід діяльності закріплено низкою законодавчих актів.

[14] *Артьомов О.Ю.* Сучасна українська культура, її вплив на соціальне і політичне життя // Актуальні проблеми державного управління. — Харків, 1999. — № 2 (4): Спец. вип. — С. 8—12.

Практична дієвість сучасної культурно-просвітницької діяльності мислиться як така, що базується на історичному досвіді та сповідує інтереси народу, нації і передусім має репрезентувати державницькі інтереси. Отже, всебічна підтримка державою новостворених форм організації культурно-просвітницької і дозвіллєвої діяльності, фінансування на належному рівні творчих професійних і самодіяльних колективів, клубів та інших культурних закладів й інституцій є важливим завданням сьогодення.

2.3. Збереження історико-культурної спадщини

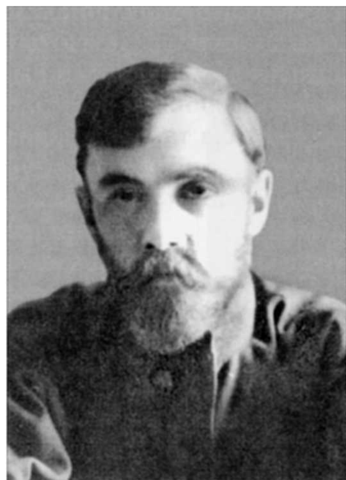
2.3.1. Охорона пам'яток історії та культури

Під імперською владою. Початок XX ст. ознаменувався підвищеною увагою українського суспільства до національних традицій, історії та культури. Для українців, що роз'єднані перебували під владою двох потужних держав — Російської імперії та Австро-Угорщини, знання минулого дедалі тісніше пов'язувалося з актуальними суспільно-політичними проблемами, які хвилювали широку громадськість. Історико-культурна спадщина починає усвідомлюватися як необхідна ланка, що єднає минуле із сучасним, важливий засіб ствердження національної самосвідомості українського народу, основа об'єктивного вивчення його історії та культури. Пам'ятки старовини й мистецтва розглядалися як беззаперечні матеріальні підтвердження багатовікової історії та національної ідентичності українського народу в контексті тих цивілізаційних і культурних процесів, що відбувалися на території України з найдавніших часів. Розширення можливостей досліджень культурної спадщини українців Західної України та Закарпаття сприяло окресленню етнічних меж розселення українського народу й утвердженню ідеї соборності українських земель, їх об'єднання в єдиній українській державі.

Під пам'ятками старовини та мистецтва в цей час розуміли археологічні старожитності, архітектурно-монументальні витвори і споруди, старовинні речі, архівні документи, рукописи й стародруки, предмети народного побуту, зразки усної творчості та твори давньої словесності, мінімальний вік яких складав 150 років. Водночас лунали голоси за збереження об'єктів і менш давніх, якщо вони відзначалися видатними художніми якостями, пропонувалося відшукувати й охороняти їх, не чекаючи, поки вони почнуть руйнуватися під впливом часу та виникне загроза їхньому існуванню.

За умов відсутності державного законодавства та системи державних органів охорони пам'яток вивчення та збереження історико-культурної спадщини здійснювалося переважно силами громадськості, спиралося на приватну ініціативу й меценатство. Провідне місце тут належало діяльності численних наукових товариств, комісій, гуртків, що об'єднували ентузіастів пам' яткоохоронної справи.

На початку XX ст. одним з найавторитетніших осередків вивчення та збереження пам'яток української старовини була Київська археографічна комісія (заснована 1843 р. як Тимчасова комісія для розгляду давніх актів), яка зібрала унікальні документи з історії України XIV—XIX ст. і видавала на їх

Вадим Модзалевський.

основі багатотомний "Архив Юго-Западной России" (виходив до 1914 р.). Поряд з археографічною діяльністю, чільне місце в роботі комісії належало описам і дослідженням археологічних пам'яток, стародавніх архітектурних споруд. Помітним явищем в організації пам'яткознавчої та пам'ткоохоронної діяльності на місцевому рівні стали губернські вчені архівні комісії (катеринославська, київська, полтавська, таврійська, чернігівська), які об'єднували дослідників старожитностей і також не лише активно збирали, упорядковували архівні матеріали, а й проводили археологічні, архітектурні, мистецтвознавчі дослідження та публікували їх результати у численних збірниках наукових праць. Серед багатьох діячів української науки та культури особливо активно працювали в Київській археографічній та губернських архівних комісіях В. Антонович, М. Грушевський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Іконников, І. Каманін, В. Модзалевський, М. Петров, О. Русов, М. Сумцов, П. Добровольський, І. Павловський, Л. Падалка, Д. Асталов, О. Маркевич, В. Хвойка, В. Щербина та ін.

Для опису пам'яток старовини та мистецтва в цей період чимало зробили і губернські статистичні комітети. Основним їх завданням уважався збір статистичних адміністративно-господарських даних, проте в своїй діяльності під впливом численного краєзнавчого активу комітети виходили далеко за межі цих завдань і збирали також матеріали про історію та культуру краю, його старожитності. Матеріали досліджень публікувалися в "Губернських відомостях" та додатках до них, різноманітних "Записках", "Збірниках", "Бюлетенях", "Трудах", "Пам'ятних книжках", "Звітах", що виходили як періодичні друковані органи. Особливо значну діяльність з дослідження пам'яток старовини проводили Волинський, Київський, Новоросійський, Подільський, Полтавський, Харківський, Чернігівський статистичні комітети. Зокрема, зусиллями відомого вченого Д. Багалія Харківський комітет ініціював створення детальних губернських археологічних карт. У Чернігові активними співробітниками губернського статистичного комітету були О. Русов і М. Коцюбинський.

Значний внесок у вивчення та збереження історико-культурної спадщини України зробили Київське товариство старожитностей і мистецтв та Товариство Нестора-літописця, при якому діяла очолювана В. Антоновичем Комісія для опису старожитностей України. У Харківському історико-філологічному товаристві велику роботу проводили Д. Багалій, Ф. Шміт, М. Сумцов, котрі зібрали, зафіксували й описали тисячі пам'яток української історії та культури, розробили ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю. Десять томів наукових праць видало Ніжинське історико-філологічне товариство. У 1900 р. відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині. Помітною

подією культурного життя стала організація в 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, діяльність якого охоплювала значну частину території України. Зокрема, зусиллями Товариства в Києві було обстежено й реставровано Звіринецькі та Китаєвські печери, браму Заборовського, укріплені фундаменти Андріївської церкви, також досліджені пам'ятки м. Сатанова на Поділлі, Луцький замок на Волині та інші старожитності.

Для вивчення та охорони пам'яток старовини чимало зробили церковні історико-археологічні товариства та єпархіальні статистичні комітети. Зусиллями професора Київської духовної академії М. Петрова було створено Київське церковно-археологічне товариство, яке зібрало близько 30 тис. пам'яток історії церкви, козацької старовини, археологічних знахідок. У 1908 р. Полтавський церковно-історичний комітет організував перенесення з м. Ромен до губернського центру дерев'яної Покровської церкви XVIII ст. з метою кращого збереження цієї перлини українського барокового зодчества. Вагомий був внесок у загальну справу Володимир-Волинського братства, яке нагромадило величезну колекцію пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, рукописів і стародруків, архівних документів, організувало широкі археологічні та архітектурні дослідження краю. Помітною була пам'яткоохоронна діяльність Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, що стало заслугою видатного вченого-краєзнавця Ю. Сіцінського.

На підвищення суспільної уваги до пам'яток культури в Україні позитивно впливало проведення Археологічних з'їздів, що відбувалися в Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908). Так, Д. Багалій розцінював підготовку до них як можливість "відкрити завісу, котра досі закривала наш край". "Ми відкриємо могили, ми заставимо заговорити цих німих свідків нашого віддаленого минулого, — проголошував він під час засідання підготовчого комітету XII археологічного з'їзду, — ми зберемо колекції тих речових пам'яток, які краще всіляких описів малюють побут народностей, котрі залюднювали нашу область і сусідні території, і, можливо, нарешті нам поталанить закріпити їх за собою" [1].

Беззаперечний успіх цих з'їздів повністю підтвердив сподівання вченого.

На українських землях, які входили до складу Галицького намісництва Австро-Угорської монархії, діяли центральна і місцеві комісії з вивчення та охорони пам'яток архітектури, комісії у справі охорони пам'яток історії та мистецтва. Загальноукраїнського значення набула діяльність Наукового товариства імені Шевченка, заснованого у Львові 1892 р. До 1914 р. Товариство видало близько 300 наукових праць українською мовою, насамперед присвячених історико-культурній спадщині України, діяли етнографічна, археографічна, бібліографічна та інші комісії, ряд секцій. Провідними діячами НТШ були І. Франко, М. Грушевський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Павлик, С. Томашівський, О. Терлецький, В. Гребенюк, С. Рудницький, Ф. Колесса.

Систематичну роботу з опису та збереження старожитностей на території України проводили музейні установи.

Подвижницька праця діячів культури на теренах вивчення і збереження історико-культурної спадщини викликала

[1] Цит. за: Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — Київ, 1998. — С. 22.

активний опір російського самодержавства. Діючим товариствам, комітетам і комісіям нав'язувалася русифікаторська концепція діяльності, їх робота обмежувалася. Наприклад, полтавський генерал-губернатор заборонив місцевій архівній комісії здійснити заплановану широку програму обстеження пам'яток старовини та мистецтва на території губернії. Чернігівський цивільний губернатор взагалі розігнав "непевний" склад чернігівської вченої губернської архівної комісії. Натомість, у дослідженнях історико-культурної спадщини України перевага віддавалася Московському археологічному товариству та Імператорській археологічній комісії, які субсидувалися російським урядом і мали змогу організовувати широкі систематичні дослідження та закупівлю знахідок і скарбів на землях Російської імперії. Найцінніші пам'ятки вивозилися до музеїв і сховищ метрополії — до Москви та Петербурга, ставали недосяжними для українського народу.

У перекрученому, спотвореному вигляді представлялася офіційна концепція історії церковного будівництва в Україні. За рішенням Святійшого Синоду старовинні українські церкви планомірно перебудовували відповідно до затверджених типових проектів або доводили до руїни без догляду та ремонтів і повністю розбирали, замінюючи новобудовами. Ці, за виразом волинського археолога та мистецтвознавця Олександра Цинкаловського, "архітектурні сироти, привнесені чужинцями", суперечили споконвічним традиціям українського зодчества, навколишньому історичному та природному середовищу. Зазіхали навіть на барокові куполи Святої Софії та на лаврські іконостаси, як "небажані сліди латино-польського впливу". Не зберігалися і не увічнювалися пам'ятки, пов'язані з життям і діяльністю видатних українських чільників історії та культури. З великим трудом національно-демократичним верствам вдалося відкрити в Полтаві пам'ятник І. Котляревському 1903 р. — єдиний на той час в Україні пам'ятник культурному діячеві. Особливий спротив царської влади викликали намагання спорудити пам'ятник Т. Шевченку в Києві. Виступаючи 1911 р. в Київському оперному театрі перед чорносотенцями, прем'єр-міністр Росії П. Столипін заявив: "Доки я очолюю російський уряд, встановлення цього пам'ятника не буде допущене" [2].

Проте відсутність в Росії законодавства щодо охорони та збереження культурної спадщини створювало значні труднощі для здійснення пам'яткоохоронних заходів. Власники маєтків нерідко не дозволяли проведення археологічних досліджень на території своїх земельних ділянок або могли власними силами організовувати розкопки пам'яток, внаслідок чого вони втрачалися для науки, а здобуті знахідки безслідно зникали. Безконтрольно перебудовувалися або руйнувалися визначні архітектурні пам'ятки. Зокрема, в результаті масових некваліфікованих "оновлень" змінювали свій вигляд стародавні церкви, а їхні внутрішні розписи й унікальні древні іконостаси безповоротно знищувалися під час будівельних та малярських робіт. У занепаді перебували рештки старовинних замків.

Доба української революції. Після Лютневої революції 1917 р. і повалення російського самодержавства питання збереження пам'яток національної історії та культури стали складовою частиною піднесення національно-визвольного руху в Україні. "Наш обов'язок, — зазначав тоді один з провідних членів

[2] *Галайб А.В.* Столипін проти Шевченка // Вечірній Київ. — 1991. — 22 травня.

Української Центральної Ради та відомий дослідник української старовини Микола Біляшівський, — перш за все зробити відомими ці дорогоцінні залишки, убезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і державного життя" [3].

За період існування Центральної Ради та з проголошенням Української Народної Республіки ці ідеї набули характеру цілеспрямованої державної політики і вперше започаткували в Україні державну систему охорони пам'яток історії та культури.

12 травня 1917 р. відбулися установчі збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), який невдовзі став однією з провідних інституцій Генерального секретарства справ освітніх Центральної Ради. Серед дійсних членів комітету були відомі діячі української науки та культури, в тому числі провідники Української Центральної Ради: М. Біляшівський (голова), М. Бойчук, М. Бурачек, М. Василенко, М. Грушевський, П. Дорошенко, С. Драгоманов, Ф. Ернст, С. Єфремов, М. Жук, П. Зайцев, І. Каманін, В. Кричевський, В. Леонтович, В. Модзалевський, О. Мурашко, К. Мощенко, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, М. Петров, В. Прокопович, Ю. Сластіон, Ю. Сіцінський, І. Стешенко, П. Тутківський, П. Холодний, Ф. Штейнгель, Д. та В. Щербаківські, В. Щербина, Д. Яворницький та ін. Під егідою Комітету при секретаріаті освітніх справ розпочав діяльність відділ музеїв і охорони пам'яток старовини і мистецтва (очолював М. Біляшівський), який складався з чотирьох секцій: пам'яток археологічних, пам'яток історичних та мистецьких, музейної, художньо-наукових експедицій. Активно створювалися місцеві осередки ЦКОПСІМУ, при місцевих органах влади запроваджувалися спеціальні посади комісарів з охорони пам'яток.

Першочерговим завданням був порятунок від знищення та розграбування відомих своїм культурним значенням поміщицьких маєтків. Відповідні листи та циркуляри було розіслано до губернських комісарів України, безпосередньо волосних і сільських комітетів. Комітет і відділ домоглися обов'язкового узгодження з ними усіх питань, пов'язаних з ремонтом, перебудовою чи знесенням культових споруд. Спеціальна комісія зробила опис руйнувань і збитків, заподіяних пам'яткам архітектури Києва більшовицькими військами під час штурму міста в січні 1918 р. та наступного перебування в ньому. Перші кроки було зроблено для охорони археологічних пам'яток, запроваджено спеціальний порядок видання дозволів на їх розкопки. Комітет та відділ охорони пам'яток організували серію дослідних експедицій, які провели загальну реєстрацію та опис пам'яток на території України. В тому числі обліковувалися та охоронялися пам'ятки національних меншин, зокрема польської та єврейської культур. Важливим досягненням у розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні стало відкриття 1917 р. Київського археологічного інституту, що мав готувати дослідників української минувшини. Вперше в історії України було підготовлено проект закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва на державному рівні.

У квітні 1918 р. після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського ЦКОПСІМ фактично припинив існування, проте загальні тенденції розвитку охо-

[3] ЦДАВО України, ф. 2457, оп., спр. 1, арк. 1—2.

Микола Біляшівський.

рони пам'яток в Україні в цілому лишилися без змін. У проголошеній ним Українській Державі практичний нагляд за збереженням культурних надбань було покладено на окремий відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури, який очолював М. Біляшівський. На місцях призначалися комісари з охорони пам'яток. Продовжувалася реєстрація об'єктів культурної спадщини України, зокрема предметів старовини та мистецтва, що зберігалися в церквах і монастирях. У цей час розпочалися ремонтно-реставраційні роботи в Софійському та Володимирському соборах, будинку колишнього Педагогічного музею в Києві, у Кам'янець-Подільській фортеці, а також розкопки залишків Зарубського монастиря біля Трахтемирова та археологічні дослідження низки інших пам'яток. Уряд Української Держави підтримав ідею спорудження пам'ятників Тарасу Шевченку в Києві та Ромнах, оголосив національною святинею територію могили Кобзаря в Каневі, започаткувавши справу створення в країні історико-культурних заповідників. Було запроваджено нагляд за усіма земляними роботами, які проводилися в Києві та його околицях і виконано ряд охоронних розкопок у місцях будівництв, зупинено незаконні розкопки античних пам'яток Ольвії, козацької пам'ятки в с. В'язівка на Катеринославщині та на державному рівні поставлено питання про хижацьке розграбування пам'яток Криму, що на правах автономії увійшов до складу Української Держави. В умовах фактичної окупації України, уряд офіційно заборонив здійснювати самочинні розкопки Салтівського могильника на Харківщині німецькому генералу Менгельбіру. Тоді ж вдалося зберегти від переробок або продажу старовинні іконостаси з храмів Києво-Печерської лаври, церков у с. Великі Сорочинці та с. Полив'яні Хутори на Полтавщині, с. Бабино на Поділлі, с. Майданівка на Київщині.

Незважаючи на складні політичні й воєнні обставини, охорону пам'яток історії та культури України намагалася забезпечити і Директорія, яка наприкінці 1918 р. перебрала на себе владу в Україні, проголосивши відновлення УНР. Розпорядженням Міністерства народної освіти для збереження історико-культурної спадщини на місцях під свій нагляд всі пам'ятки старовини і мистецтва, музеї та бібліотеки мали взяти губернські й повітові комісари освіти. Водночас при Головній управі генерального штабу військ УНР діяв культурно-освітній відділ, співробітники якого мали право заборонити будь-які дії, що могли призвести до знищення або пошкодження пам'яток, вилучати в разі небезпеки для збереження архівні документи, книги, мапи, старовинні прапори, зброю, картини, посуд і скульптури, якщо їх цінність вкладалася "в масштаби державного і громадського значення". Загальне керівництво пам'яткоохоронною справою покладалося на відповідний відділ Міністерства народної освіти.

Уряд УНР розглянув питання про охорону Софійського та Володимирського соборів, Андріївської церкви в Києві, доручивши підготувати законопроект про оголошення їх "державно-національними українськими святинями". У центрі уваги органів охорони пам'яток в той час перебували стан збереження Меджибізького, Пилявського, Сатанівського замків, їх зусиллями було організовано проведення обмірів стародавньої Кам'янець-Подільської фортеці. До Ради Народних міністрів УНР було подано грунтовний закон "Про охорону пам'яток старовини і мистецтва", проте його спіткала доля попереднього проекту — розглянути і затвердити закон уряд УНР не встиг. Зі створенням у 1918 р. Української академії наук дослідження і охорона пам'яток історії та культури стали одним із провідних напрямів її діяльності.

Слід відзначити, що кожен крок у розбудові пам'яткоохоронної справи доводилося робити, долаючи невігластво й утилітаризм, прояви яких неодмінно супроводжували цей процес. Селянські погроми поміщицьких маєтків доповнювалися варварськими діями окремих урядовців і військових чинів. Проте, в цілому оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби Центральної Ради та УНР, Української Держави, Директорії, необхідно визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу, розглядалася як найважливіше джерело культурного відродження та переконливе свідчення його історичної самобутності. Україна засвідчила цивілізоване ставлення до культурних надбань і продемонструвала здатність торувати власні шляхи до створення організаційних і законодавчих засад їх охорони та збереження.

Перші спроби встановлення в Україні радянської влади лишили трагічний слід в історії охорони пам'яток. Під час січневого штурму 1918 р. Києва більшовицькими військами під командуванням Муравйова було піддано артилерійським обстрілам найвизначніші архітектурні пам'ятки міста, як-от: Софійський, Михайлівський, Успенський собори, дзвіницю та ряд інших будівель Києво-Печерської лаври, Військово-Микільський собор, Андріївську, Іллінську церкви та ін. У вогні загинули будинки М. Грушевського та В. Кричевського, де знаходились надзвичайно цінні збірки предметів старовини та мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки. Вступивши до міста, більшовики розграбували будинок М. Терещенка, в якому містилася одна з найбагатших приватних колекцій колишньої царської Росії. Згодом, згадуючи про свої "подвиги", сам Муравйов казав: "Ми йдемо з вогнем і мечем, встановлюємо Радянську владу... Я зайняв місто, бив по палацах і церквах, по попах і ченцях, нікому не давав пощади!" Нищення культурних цінностей викликало осуд широких верств української громадськості, котра вбачала в цьому один з проявів практичної реалізації ідей більшовизму.

У наступних спробах боротьби за владу більшовики України намагалися старанно копіювати досвід радянської Росії, де під впливом авторитетних діячів науки та культури, стривожених масовим нищенням культурних цінностей, почали діяти органи охорони пам'яток, було видано цілу низку урядових декретів. Проте реальними натхненниками й провідниками пам'яткоохоронних заходів в Україні за радянської влади стали пам'яткознавці та митці, які вже працювали в органах охорони пам'яток за Центральної Ради, УНР та Гетьманату й чимало зробили на цій царині, вважаючи своїм людським і професійним обов'язком лишатися на сторожі надбань національної культури за будь-якої влади.

Дзвіниця Військово-Микільського собору. Київ.

У січні 1919 р. у Харкові при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу було створено комітет з охорони пам'яток мистецтва, що згодом дістав назву Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМІС). Комітет складався з музейної, архітектурно-монументальної, архівно-бібліотечної та археологічної секцій. Внаслідок переїздів уряду до Києва і знов до Харкова, склад його неодноразово змінювався. В різний час у ВУКОПМІСі працювали Д. Багалій, В. Барвінський, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, В. Модзалевський, О. Новицький, Н. Полонська, М. Сумцов, С. Таранушенко, О. Федоровський, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури. На місцях створювалися губернські й повітові комітети, навколо яких групувалися ентузіасти збереження старожитностей та мистецьких пам'яток краю. Зокрема, особливо активно вони діяли у Волинській, Київській, Одеській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях. На Катеринославщині та Херсонщині їх функції виконували окремі секції відділів народної освіти.

Пік діяльності ВУКОПМІСу прийшовся на березень—липень 1919 р. У цей час губернським і повітовим органам влади було направлено циркулярні листи та інструкції щодо організації охорони пам'яток, які ставали основою відповідних ухвал на місцях. Сотні телеграм розсилалися з приводу забезпечення збереження конкретних пам'яток чи збірок. За поданням ВУКОПМІСу Наркомат освіти УСРР затвердив наказ про проведення загальної державної реєстрації усіх монументальних і речових пам'яток мистецтва і старовини. Заборонялося їх знесення чи знищення, будь-які переробки, вивезення та реквізиції. Важливе значення мав декрет радянського уряду від 1 квітня 1919 р. про передання історичних і художніх цінностей у відання Наркомату освіти. Для збирання інформації про пам'ятки було розроблено та розповсюджено 12 типів анкет, організовувалися експедиції, суцільне обстеження будинків і квартир. У Києві на облік було взято 3 тис. пам'яток архітектури та 300 художніх надгробків. На Чернігівщині облікували 74 архітектурні та 344 археологічні пам'ятки, на Харківщині — 186 старовинних церков, 27 поміщицьких садиб, 10 монастирських комплексів і 6 окремих будинків, значну кількість археологічних об'єктів. Тоді ж почалися першочергові ремонтні роботи у Софійському соборі в Києві, Борисо-Глібському та Спасо-Преображенському соборах у Чернігові, упорядковування місць поховань Г. Ско-

вороди та Г. Квітки-Основ'яненка на Харківщині. Для пропаганди пам'яток історії та культури великим тиражем було випущено і розіслано на місця спеціальний плакат, у пресі постійно друкувалися відозви до населення, влаштовувалися навчальні курси, лекції з охорони пам'яток та екскурсії.

За визнанням пам'яткоохоронців, у цей час їх дії нагадували працю "пожежної команди". Проте вони ставали свідками жахливих втрат пам'яток унаслідок загального низького культурного рівня населення та дій представників військових і владних кіл. У вирі народних повстань та боротьби проти іноземних окупантів Україна втратила незліченні культурні скарби. Наприклад, на Полтавщині "народні партизани" спалили палац Кочубеїв у Диканьці разом з бібліотекою книг XVII—XVIII ст. князя Безбородька та музейною збіркою, що там лишалися. Тим часом, за свідченням музейних працівників, губернським центром прогулювалися командири червоноармійських загонів, озброєні унікальними старовинними шаблями з колекції Кочубея. У Києві призначені до музеїв політкомісари зайнялися мародерством, реквізувавши та використавши для пошиття одягу оббивку антикварних крісел і гобеленів XVIII ст.

Вже у 1920 р. стала очевидною невідповідність продекларованих радянською владою гасел щодо збереження культурної спадщини та реального стану справ. Відомий вчений, член ВУКОПМІСу Ф. Шміт з тривогою констатував "паростки загальної байдужості до пам'яток мистецтва і старовини" [4] та повний занепад пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

Міжвоєнний період. Охорона пам'яток стала першочерговою жертвою жорстокої кризи, що охопила Україну на початку 20-х рр. Асигнування на її потреби було різко скорочено, припинили діяльність ВУКОПМІС та більшість місцевих комітетів охорони пам'яток. У цей час в осередках більшовицької партії та органів радянської влади міцно запанувало ворожо-зневажливе ставлення до історико-культурної спадщини українського народу. Україною прокотилася хвиля самочинних грабіжницьких археологічних розкопок, на будівельні матеріали розкрадалися і нищилися старовинні фортеці, палаци, садиби та інші пам'ятки архітектури. Особливо руйнівною виявилася кампанія, спрямована на відокремлення церкви від держави, та масове вилучення церковних цінностей у 1921—1922 рр., коли було втрачено багато видатних реліквій та пам'яток мистецтва.

Такий стан охорони пам'яток викликав протести наукової та культурної громадськості України. Провідну роль у спробах змінити ситуацію відіграла Всеукраїнська академія наук. У травні 1921 р. на загальних зборах членів ВУАН було створено Археологічну комісію на чолі з академіками М. Біляшівським, М. Василенком, О. Новицьким і Ф. Шмітом, яка мала організовувати дослідження історико-культурної спадщини та реєстрацію пам'яток, а також виробити рекомендації щодо їх охорони. Наступного року її реорганізували в Археологічний комітет. У 1924 р. його було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), який виконував функції головної державної установи у справі охорони пам'яток мистецтва та старовини. ВУАК складався з археологічного і мистецтвознавчого відділів й ряду комісій — Софійської, Трипільської, Золотарської. Згодом в його складі працювало чотири секції: загально-організацій-

[4] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

Дмитро Яворницький.

на, археологічна, мистецька, охорони природи. Членами ВУАКу були М. Болтенко, С. Гамченко, С. Дложевський, А. Кримський, Ф. Ернст, О. Новицький (голова), М. Макаренко, М. Рудинський (секретар), С. Таранущенко, О. Федоровський, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та інші провідні вчені України. Комітет підтримував тісний зв'язок з музейними установами, створив широкий актив кореспондентів на місцях. Значний внесок у вивчення та охорону пам'яток культури зробили також комісії ВУАН по вивченню історії Києва і Правобережжя, Лівобережної України і Слобожанщини, Полудневої (Степової) України, Комісія по вивченню Старої України, Комісія історії Західної України, Краєзнавча комісія УАН, Етнографічна комісія, Комісія звичаєвого права, Кабінет антропології, Кабінет виучування Поділля та ін.

Ініціативи громадськості стали невід'ємною складовою процесу українського відродження, що ширився в середині 20-х рр. Діячі науки та культури, які складали його рушійну силу, розглядали збереження, вивчення та популяризацію пам'яток української минувшини як один з найважливіших чинників оголошеної ЦК КП(б)У політики "українізації". Під тиском громадськості уряд прийняв ряд важливих рішень з питань охорони культурних цінностей, серед яких ключовим стало затверджене спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 липня 1926 р. "Положення про пам'ятники культури і природи". Цей законодавчий акт був важливою подією культурного життя і дав поштовх розвитку пам'яткоохоронної справи як у цілому в Україні, так і в окремих її регіонах.

На початку 1926 р. у складі Наркомату освіти почала діяти Головна інспектура охорони пам'яток культури в Україні, працювали чотири крайові комісії з центрами в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську. Передбачалося заснувати подібні комісії в усіх округах і на місцях. Проте наприкінці 20 — на початку 30-х рр. діяло всього 11 окружних (з 40 округів) та три місцеві комісії. Цей недолік частково компенсувався розгалуженою мережею уповноважених Укрнаукою кореспондентів охорони пам'яток, що налічувала 121 активіста.

На допомогу Наркомату освіти засновувався Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), що поєднував функції державної установи та громадської організації. УКОПК скеровував та організовував діяльність комісій охорони пам'яток і кореспондентів, мав право вирішувати окремі поточні питання пам'яткоохоронної роботи. До складу Комітету входили представники Наркомосу, Наркомату внутрішніх справ, Істпарту, ВУАКу, історичної секції ВУАН, Українського комітету краєзнавства, Центрального архіву революції, Українського комітету охорони пам'ятників природи, ряду київських і харківських кафедр історії України, фахівці з археології, історії, мистецтвознавства. Очолювали його роботу І. Кулик (голова), В. Дубровський (заступник голови), О. Тихий (секретар).

У цей період уперше в історії України вдалося організувати планомірні ар-

хеологічні дослідження більшої частини її території. У 1928 р. стаціонарні експедиції працювали в 30 округах. Серед найважливіших були дослідження Маріупольського палеолітичного могильника, трипільських поселень на Дніпрі та Дністрі, Білогрудівських зольників в околицях Умані, античних пам'яток Ольвії та Березані, слов'янських пам'яток на Черкащині, в околицях Ромен та в Києві, давньоруського Райковецького городища поблизу Бердичева, Донецького городища на Харківщині. Велике значення мали рятувальні новобудовні експедиції в районах Дніпрогесу, на Південному Бузі (БОГЕС), у Маріуполі ("Азовсталь").

Значним внеском у вивчення архітектурної спадщини стали дослідження давньоруських і барокових пам'яток Києва та Чернігова, консервація фресок Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Невідкладні ремонтні роботи здійснили в Успенському соборі у Чернігові, палаці Розумовського в Батурині, садибі Тарновських у Качанівці. Вдалося припинити руйнування та відновити будинок Пестеля в Тульчині. Пам'ятками культури були проголошені садиби Г. Сковороди в Пан-Іванівці на Харківщині, І. Котляревського в Полтаві, М. Трохимовського у Великих Сорочинцях на Полтавщині (де народився М. Гоголь), М. Коцюбинського у Вінниці та Чернігові, М. Драгоманова у Гадячі (також пов'язана з іменами Олени Пчілки та Лесі Українки), будиночок В. Короленка на хуторі Хатки на Полтавщині та ін. Водночас упорядкували місця поховань визначних діячів науки та культури. Актом громадянської мужності стала ініціатива вінницького вченого й краєзнавця В. Отамановського щодо охорони та збереження могил українського письменника, одного з діячів Центральної Ради Дм. Маркевича і

Територія Музейного містечка. Київ.

відомого галицького критика М. Євшана (Федюшки). Даниною часові стали виявлення, облік і охорона пам'яток, пов'язаних з історією революційного руху в Україні. Насамперед це стосувалося пам'яток періоду громадянської війни та боротьби за Радянську владу, представлених так званими "червоними могилами".

Новим явищем стало створення державних історико-культурних заповідників. Зокрема, офіційного статусу заповідників набули могила Т. Шевченка в Каневі, пам'ятки Києво-Печерської лаври, де було започатковано "Музейне містечко", монастир Босих кармелітів у Бердичеві, Кирилівська церква в Києві, замок у Кам'янці-Подільському, замок Острозьких у Старокостянтинові, комплекси пам'яток Дитинця, Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів у Чернігові, Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському тощо. Загалом в Україні тоді діяло дев'ять державних заповідників. Було проведено першу державну реєстрацію пам'яток. Списки складалися в округах і поділяли пам'ятки на об'єкти республіканського та місцевого значення. Класифікація відбувалася за такими видами: археологічні, архітектурні, історико-революційні та меморіальні. Загальна кількість зареєстрованих об'єктів

Вибух Успенського собору в Києві. 1941.

історико-культурної спадщини за різними даними складала в кінці 20 — на початку 30-х рр. близько 3000 одиниць. У тому числі було зареєстровано 562 пам'ятки республіканського значення, зокрема, 374 архітектурних, 101 археологічних, 87 історико-революційних і меморіальних.

Та самовіддана праця сподвижників відродження української культури не відповідала схемам суспільного розвитку, накресленим більшовицьким керівництвом СРСР. Знищення кращих представників української інтелігенції, розгорнута під фальшивими лозунгами війна проти культурної спадщини разом з Голодомором, масовими репресіями, насильством, стали невід'ємною складовою форсованого впровадження в життя сталінської концепції побудови соціалізму. Наприкінці 20 — на початку 30-х рр. на підставі сфабрикованих звинувачень була репресована більшість провідних пам'яткознавців України, у тому числі В. Білий, Г. Брілінг, В. Дубровський, Ф. Ернст, П. Козар, П. Курінний, І. Кулик, М. Макаренко, К. Мощенко, В. Отамановський, Ю. Сіцінський, О. Тахтай, С. Таранушенко та ін. Ще в 1927 р., не витримавши переслідувань, покінчив життя самогубством академік Д. Щербаківський. Пам'ятки оголошувалися "старим мотлохом". Особливо ворожим було ставлення до перлин українського бароко, що вважалися носіями "відверто ворожих форм і композицій у феодальному, попівсько-поміщицькому дусі українського панства" [5].

Першими прийняли на себе удар пам'ятки церковного зодчества. Протягом року (жовтень 1929 — жовтень 1930 рр.) в Україні було закрито 533 церкви, костьоли, синагоги. Санкціонувалися їх переробка та розбирання з господарською метою. Лише у Києві в ці роки було знищено щонайменше 30 церков і монастирів. Справжнім злочином перед історією стало руйнування Михайлівського Золотоверхого монастиря XII ст. у 1934—1937 рр. під приводом будівництва нового урядового центру в Києві. Водночас загинули майже всі дерев'яні храми (переважно XVII—XVIII ст.) на Харківщині та Дніпропетровщині.

[5] Цит за: *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926—1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матеріалів. — Київ, 1989. — Ч. 3. — С. 160.

На вимоги громадськості, 31 серпня 1940 р. при РНК України створюється Комітет охорони та збереження історично-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР. До його складу увійшли відомі діячі науки та культури: М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, А. Кримський, В. Компанієць, І. Моргилевський, М. Петровський, П. Тичина, Ю. Яновський, С. Бухало, М. Бурачек, Г. Головко, Ф. Кричевський, П. Козицький, Ф. Колесса, Л. Славін. Очолив комітет П. Панч. Відповідні установи передбачалося створити при виконавчих комітетах обласних рад депутатів трудящих. Зокрема, вони почали діяти в Києві (голова — Г. Юра) та Вінниці. Проте діяльність Комітету в цілому була декларативною, а вже в 1941 р. його передали у відання Наркомату освіти, що значно знизило офіційний статус та можливості цього органу.

Руїни Успенського собору в Києві.

Друга світова війна і повоєнні роки. Під час Другої світової війни територія України зазнала кількох руйнівних хвиль у ході оборонних і наступальних операцій воюючих сторін. На першому етапі війни до масових бомбардувань населених пунктів і комунікацій німецькою авіацією додалися накази радянського керівництва про нищення та мінування при відступі Червоної армії кращих споруд великих міст з метою проведення диверсійних акцій. Від них особливо постраждали історичні центри Києва і Харкова, які були знищені восени 1941 р. вибухами мін уповільненої дії та пожежами. Одним з найбільш тяжких злочинів воєнного часу стало руйнування Успенського собору XI ст. — головного храму Києво-Печерської лаври, висадженого в повітря 3 листопада 1941 р. Руйнівні наслідки для культурної спадщини України мала тактика "випаленої землі" з метою тотального знищення населених пунктів території України, що проводилася обома воюючими сторонами: в 1941 р. — відступаючими радянськими військами, а в 1943—1944 рр. — німецькою армією та її союзниками. Всупереч міжнародним конвенціям обидві сторони використовували пам'ятки культури під військові об'єкти. Зокрема, під час боїв за Тернопіль радянська авіація кількома нічними бомбардуваннями повністю знищила історичний центр міста зі старовинним замком, який німецькі війська перетворили на неприступний форпост. Усі ці чинники призвели до нечуваних в історії України втрат культурних цінностей.

За наявними даними, внаслідок Другої світової війни було зруйновано та пошкоджено близько 1 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 втрачено повністю. Виявилися зруйнованими 476 церков, 53 костьоли, 159 синагог, історична забудова міст кінця XIX ст. Загалом на території України постраждало 2 млн бу-

динків і споруд. Сплюндрованими та знищеними були історичні пам'ятки — меморіальні будинки-музеї визначних діячів української культури та науки, зокрема, Т. Шевченка, В. Короленка, Л. Глібова, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, Ю. Федьковича, а також П. Чайковського, О. Пушкіна, Ю. Словацького, М. Горького та ін. Чимало населених пунктів унаслідок суцільних руйнувань назавжди втратили свій історично сформований вигляд.

За таких умов науковці та діячі культури України змогли переконати Голову Ради міністрів України М. Хрущова у необхідності цілеспрямованих дій по збереженню, відбудові й реставрації пам'яток історії та культури. Тож у перші повоєнні роки в Україні відновлюється державна система охорони пам'яток. Протягом 1945—1947 рр. ухвалюється низка важливих рішень вищого партійного керівництва та РНК України стосовно загальних проблем збереження історико-культурної спадщини. Вони оголосили пам'ятки "під особливою охороною" держави, започаткували їх обов'язкову державну реєстрацію, визначили принципи фінансування охоронних заходів. У складі Комітету в справах культурно-освітніх установ було створено Управління охорони пам'яток культури і старовини, а в обласних відділах — відповідні сектори. У штатах обласних відділів у справах архітектури вводилася посада інспектора з охорони архітектурних пам'яток. Для виконання реставраційно-відновлювальних робіт та спорудження монументів у системі управління в справах архітектури заснували спеціалізований трест "Будмонумент". Координацію дій Комітету в справах культурно-освітніх установ і Управління в справах архітектури, а також систематичний контроль за збереженням пам'яток забезпечувала Урядова комісія по охороні пам'ятників культури і старовини, яку очолив заступник Голови Ради міністрів УРСР, поет, учений і громадський діяч М. Бажан. На державному рівні активно обговорювався проект створення загальноукраїнського громадського товариства охорони пам'яток, яке мало б забезпечити залучення широкого активу до пам'яткоохоронної праці, був розроблений статут такого товариства, погоджений урядом. Проте ЦК Компартії України не наважувався дозволити створити товариство охорони пам'яток, бо на загальносоюзному рівні про це ще не було й мови.

Ці заходи в цілому мали позитивний результат. За офіційними даними, в 1948 р. нараховувалося 25 000 пам'яток, взятих під державну охорону. На історичних об'єктах встановили 500 охоронних дощок. Уперше було запроваджено укладання орендно-охоронних договорів на використання пам'яток з підприємствами, колгоспами, установами. Розпочалися масштабні реставраційні роботи на багатьох пам'ятках архітектури. Надзвичайно важливе значення мали розроблені в той час концептуальні засади відбудови зруйнованих міст і сіл України, що ґрунтувалися на необхідності збереження їх історичного вигляду, планувальної структури, пам'яток історії та культури. Пам'ятки стали враховуватися при опрацюванні опорних планів і генеральних схем відбудови та розвитку населених пунктів. Класичним прикладом нового ставлення до історико-культурної спадщини став проект відродження стародавнього міста Чернігова, виконаний у 1944—1945 рр. архітектором Н. Панчук. У самостійну функціональну зону в ньому виділялися історико-архітектурні пам'ятки давнього центру Чернігова—Дитинця (так званого Валу), а у загальному плануванні міста домінуючими були комплекси ар-

хітектурних пам'яток Дитинця, Єлецької та Болдиної гір.

Проте створена на власному українському досвіді система охорони пам'яток проіснувала недовго. Відповідно до рішень Ради міністрів СРСР, у жовтні 1948 р. запроваджувалися єдині загальносоюзні принципи організації пам'яткоохоронної роботи. Нагляд за збереженням пам'яток покладався на ради міністрів союзних республік, виконавчі комітети крайових, обласних, районних і сільських рад народних депутатів. Безпосереднє керівництво та контроль за справою обліку, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури, мистецтва, історії та археології доручали Комітету в справах архітектури при Раді міністрів СРСР, Комітету у справах мистецтва при Раді міністрів СРСР та їх відповідним структурам на республіканських, обласних рівнях, Комітетам у справах культурно-освітніх установ при радах міністрів союзних республік.

Основні принципи організації системи охорони пам'яток, що ґрунтувалися на розподілі функцій між різними відомствами, збереглися і після реорганізації органів державного управління в середині 50-х рр. У створеному 1953 р. Міністерстві культури УРСР діяла інспекція з охорони пам'яток історії та культури. Інспекція з охорони архітектурних пам'яток почала працювати при Державному комітеті Ради Міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури (Держбуд УРСР), організованому у вересні 1955 р.

Наприкінці 40 — в середині 50-х рр. в Україні відбувається подальший розвиток концептуальних засад збереження історико-культурної спадщини. Кроком вперед стало проголошення пам'ятками не лише окремих одиниць, а й "центрів розвитку культури в минулому", конкретизованих згодом як ансамблі та комплекси, до яких належали міста, населені пункти або їх частина (район, площа, вулиця), що зберегли історичне планування або значну кількість історико-культурних будівель, споруд, а також кремлі, старовинні фортеці, монастирі, садиби, парки тощо. Це були новаторські ідеї, які майже на чверть століття випередили існуючий на той час міжнародний досвід. У 1946 р. було затверджено списки історичних міст і населених пунктів України загальносоюзного та республіканського значення, серед яких були міста Київ, Чернігів, Львів, Полтава, Луцьк, Володимир-Волинський, Одеса, Кам'янець-Подільський, 27 населених пунктів з великою кількістю пам'яток архітектури (Батурин, Вінниця, Дубно, Козелець, Кременець, Переяслав-Хмельницький, Новгород-Сіверський, Острог, Хотин, Почаїв та ін.). Відбулася фактична реабілітація українського бароко і пам'ятки цього стилю посіли гідне місце в культурній спадщині українського народу. Більше того, для забудови Києва, Харкова, Чернігова стилістичні елементи бароко широко використовувалися архітекторами з метою їх відновлення та реконструкції на історичній основі. Елементи класицизму застосовувалися архітекторами при відбудові Полтави, Херсону, Миколаєва та інших міст Півдня України. Демонстрація теоретичних і практичних здобутків українських реставраторів на Всесоюзній реставраційній виставці в Москві стала справжнім тріумфом, їх було рекомендовано до запозичення усіма реставраційними майстернями СРСР.

До державних реєстрів у середині 50-х рр. було внесено 29 060 об'єктів, серед яких було 21 200 історичних, 7027 археологічних, 818 монументальних. У 1956 р. постановою уряду затверджено список архітектурних об'єктів, які підлягали державній охороні. Він налічував

2070 витворів зодчества, що хронологічно охоплювали період від VI до XX ст. Досить масштабними були реставраційні та відбудовчі роботи. Протягом 40—50-х рр. ними було охоплено понад 600 пам'яток архітектури практично в усіх реґіонах України, особливо активно вони велися в Києві, Чернігові, Львові, Полтаві, Одесі, Вінниці, Батурині, Дніпропетровську, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Харкові, Чернівцях та ін. В цей період особливо значним був внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України академіків М. Рильського, В. Заболотного, І. Підоплічка, вчених Ю. Асєєва, С. Грабовського, В. Довженка, І. Косаревського, Л. Калениченка, Г. Логвина, Є. Мамолата, Ю. Нельговського, М. Рудинського, Л. Славіна, О. Тереножкіна, І. Шовкопляса, П. Юрченка та ін.

Однак уся діяльність щодо охорони пам'яток історії та культури проходила під пильним ідеологічним контролем комуністичної партії. Вона спрямовувалася виключно на пропаганду подій, пов'язаних з історією революційного руху та Великої Вітчизняної війни. Внаслідок реалізації цих директив уже наприкінці 40-х рр. у більшості областей України саме ці пам'ятки складали понад 90 % від загальної кількості облікованих об'єктів. У середині 50-х рр. кількість зареєстрованих пам'яток дожовтневої історії України нараховала всього 548 одиниць — 1,8 % від загального числа. За офіційними даними, в стані занепаду та бездоглядності перебували щонайменше 160 місць поховань визначних діячів української культури — письменників, художників, архітекторів, композиторів, діячів театру тощо. Пам'ять тисяч діячів науки і культури, що не були визнані більшовицьким режимом, та жертв сталінських репресій замовчувалася, а згадки про них суворо переслідувалися.

Вже у середині 50-х рр. знову починають домінувати регресивні явища в охороні пам'яток. При перебудові та скороченні державного апарату в 1954—1957 рр. було скасовано інспекції з охорони пам'яток, що діяли при Міністерстві культури та Держбуді УРСР, а також їх місцеві органи. Контроль за збереженням і відбудовою пам'яток фактично було знову втрачено. Започаткована Л. Кагановичем масова кампанія боротьби проти використання національних і класичних традицій в архітектурі, оголошених ним "архітектурними надмірностями", завдала непоправної шкоди історичній забудові міст і сіл України, збереженню їх історично сформованого колориту та особливостей, характерного вигляду окремих кварталів і вулиць. По суті, відбулася кардинальна зміна концептуальних засад у розвитку містобудування та архітектури. На офіційних рівнях розглядалися питання про недоцільність мати на державному обліку велику кількість пам'яток і була висловлена теза, що достатньо зберігати лише по кілька зразків об'єктів кожного типу та стилю. В цей час місцеві органи влади масово звертаються до керівних інстанцій з вимогами про зняття з обліку сотень перлин української архітектури. Наприклад, тільки Волинський облвиконком вимагав вилучити з державних реєстрів 155 дерев'яних церков XVI—XVIII ст. Як наслідок, лише в середині 50-х рр. в Україні було знищено 50 видатних архітектурних шедеврів, у тому числі замок XV ст. у м. Олика Волинської обл., церкву XVIII ст. у м. Сосниця на Чернігівщині, дерев'яні храми XVII—XVIII ст. у с. Лишня Київської обл. і с. Степань на Рівненщині, унікальні козацькі собори та церкви в центрі Глухова.

Свого апогею цей руйнівний процес досяг під час інспірованої з Москви чер-

гової антирелігійної кампанії, початок якій поклав виступ М. Хрущова 1961 р. на січневому Пленумі ЦК КПРС. Охорона та реставрація пам'яток були названі ним "марнотрацтвом". Практичні наслідки таких заяв вищого партійного керівника союзної держави Україна відчула дуже швидко. У 1961—1963 рр. серією затверджених головою Ради міністрів УРСР В. Щербицьким постанов уряду, "з метою упорядкування охорони пам'яток архітектури" було повністю знято з державного обліку понад 740 (36 %) витворів старовинного зодчества, переважно церкви XVI—XVIII ст., з їх наступним використанням "на розсуд місцевих органів влади". Як наслідок, у своїй більшості ці пам'ятки негайно розбиралися або безжально перебудовувалися.

У складному становищі перебувала й охорона історичних, археологічних і мистецьких пам'яток. Із середини 50-х рр. їх облік фактично не проводився. Про цілковиту стагнацію свідчать формальні звіти Міністерства культури, за якими протягом 1956—1961 рр. кількість облікованих пам'яток лишалася незмінною й дорівнювала 29 060 одиницям. Розпочата 1963 р. нова паспортизація пам'яток позначилася загальним скороченням кількості зафіксованих у реєстрах об'єктів. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. Особливо помітним було значне скорочення кількості об'єктів дожовтневої історії України. Зокрема, кількість включених у нові реєстри пам'яток історії козацтва на Вінниччині скоротилася в 7 разів — з 42 до 6 об'єктів.

За офіційними даними, на початку 60-х рр. лише 74,4 % зареєстрованих пам'яток історії, археології та мистецтва перебували в задовільному стані. При цьому з 7027 пам'яток археології тільки 120 (1,6 %) зберігалися належним чином. Факти варварського ставлення до культурної спадщини вражали. На Вінниччині було зруйновано будинок, в якому жив М. Леонтович (с. Макарівці), а через могилу видатного композитора проторували дорогу вантажні автомобілі. На Полтавщині розібрали церкву в с. Гоголево, пов'язану з історією сім'ї та життя М. Гоголя, та саму садибу письменника, дачу В. Короленка на х. Хатки. Руйнувалися древні городища в Коростені, Неаполі Скіфському поблизу Сімферополя, Пантікапея у Керчі, Ольвії на Миколаївщині. У занепаді перебувала більшість пам'яток архітектури — з 1649 облікованих пам'яток 316 невідкладно потребували консервації, а понад 500 — ремонту. Серед зруйнованих у ці роки архітектурних шедеврів — трапезна Микільського шпитального монастиря в Києві, Троїцький собор у Глухові, дзвіниця П'ятницької церкви в Чернігові, ансамбль караван-сараю в Білогорську, палац Воронцова в Одесі, дерев'яні церкви в с. Велика Устя на Чернігівщині, с. Долина на Івано-Франківщині, селах Синяві, Пищики, Острійки на Київщині та ін. В аварійному стані перебували споруди монастирів Мгарського на Полтавщині, Видубицького в Києві, Спасо-Преображенського в Новгороді-Сіверському, монастиря-фортеці в с. Підгоряни на Тернопільщині, садиба в Качанівці на Чернігівщині, Кафедральний собор у Дніпропетровську та безліч інших перлин архітектурної спадщини.

"Застій" і криза радянського тоталітаризму. Зміна у 1963 р. політичного керівництва СРСР і пов'язаний з нею короткий період демократизації мали відчутний вплив на подальший розвиток охорони пам'яток. Участь Радянського Союзу у міжнародній кампанії ЮНЕСКО 1963—1964 рр. щодо збереження історико-культурної спадщини супроводжувалася створенням спеціальних організаційних комітетів на всіх щаблях органів влади, проведенням пе-

ревірок і оглядів стану, умов охорони та використання пам'яток. Кричущий стан пам'яткоохоронної справи став предметом розгляду вищих державних органів Радянського Союзу. Так, у 1965 р. на пленумі науково-методичної ради охорони пам'яток культури при Міністерстві культури СРСР було критично розглянуто ситуацію, що склалася зі збереженням історико-культурної спадщини в Україні. Це мало своїми наслідками наступний кількаразовий розгляд питань охорони пам'яток українським урядом, який у 1967—1968 рр. був змушений визнати її незадовільний стан і затвердити низку постанов, спрямованих на поліпшення ситуації.

У цей час починає відновлюватися система державних пам'яткоохоронних органів, яка традиційно для повоєнного періоду будувалася на засадах відомчого розподілу об'єктів культурної спадщини між Міністерством культури (історія, археологія, монументальне мистецтво) і Держбудом (архітектура та містобудування) при яких знову розпочали роботу відповідні відділи. Загальна відповідальність за збереження пам'яток покладалася на Раду міністрів УРСР та відповідні обласні, міські, районні ради. У штатах обласних відділів у справах будівництва й архітектури та обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь культури були введені посади інспекторів з охорони пам'яток. При Київському державному історичному музеї почав діяти загальнореспубліканський науково-методичний відділ з охорони пам'яток. Згодом такі науково-методичні відділи охорони пам'яток місцевого рівня було створено при історичних та історико-краєзнавчих музеях у всіх областях України.

Наприкінці 60-х рр. союзні інстанції затвердили рішення про підготовку багатотомного Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР, складовою якого мав стати Звід пам'яток України. Тож із метою покращення обліку та пропаганди історико-культурної спадщини уряд УРСР доручив Міністерству культури та Держбуду України підготувати уточнені списки пам'яток з анотаціями та разом з Академією наук України й Комітетом по пресі при Раді міністрів УРСР видати багатотомний каталог-довідник про культурну спадщину. Ця праця мала вийти друком протягом 1971—1975 рр. Даному завданню підпорядковувалася й нова паспортизація пам'яток, започаткована 1972 р. на основі уніфікованих форм обліку. Паспортизація була проведена, проте до роботи над каталогом-довідником та зводом пам'яток вдалося приступити лише на початку 80-х рр. XX ст.

У 1968 р. наказом Держбуду України затверджено реєстр старовинних міст, селищ і сіл УРСР, що мали історичне значення. Він налічував 306 населених пунктів, проекти забудови яких повинні були узгоджуватися з органами охорони пам'яток. У 1976 р. український уряд оголосив перелік стародавніх малих і середніх міст та інших населених пунктів, що мали пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури й потребували особливої уваги до збереження їх історичного вигляду. До переліку було включено 39 населених пунктів з 15 областей України. Переважно це були літописні давньоруські центри, кілька стародавніх міст античної доби та міст періоду середньовіччя. Уряд УРСР ухвалив рішення про створення історико-культурних заповідників на о. Хортиця, що мав увічнювати історію українського козацтва, та в Чернігові. Передбачалося створення заповідників у Севастополі, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Білгороді-Дністровському, створення музеїв народної

архітектури та побуту просто неба в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові та Ужгороді.

Збільшилися обсяги реставраційних робіт на пам'ятках архітектури. У 1967 р. їх було виконано на суму 3,8 млн крб., у 1968 р. — 4,5 млн крб., у 1969 р. — 5,4 млн крб., у 1970 р. — 6,5 млн крб. Перспективним планом на 1970—1975 рр. передбачалося здійснити роботи на 609 пам'ятках на суму понад 30 млн крб.

В середині 60-х рр. на захист культурних надбань активно виступила демократична громадськість країни. У загальносоюзній та українській пресі з'явилися критичні публікації, в яких гостро засуджувалося недбале ставлення держави до історичних і культурних пам'яток. Особливо великого розголосу набула стаття М. Брайчевського в московському журналі "Історія СРСР". У 1965 р. ініціативна група діячів науки та культури України звернулася до уряду з пропозицією створити в республіці добровільне товариство, що опікувалося б пам'ятками. До складу затвердженого оргкомітету увійшли С. Бібиков, М. Брайчевський, В. Довженко, Г. Головко, К. Гуслистий, І. Ігнатків, В. Кудін, М. Бажан, П. Загребельний, І. Ле, М. Стельмах, В. Касіян та інші відомі люди. В грудні 1966 р. відбувся установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, наступного року було затверджено його статут. З 1967 р. по 1988 р. Товариство незмінно очолював П. Тронько.

Створення добровільного Товариства охорони пам'яток стало видатною подією в Україні. Популярність УТОПІК була надзвичайно високою. Вже за перший рік існування членами цієї організації стали понад 2 млн осіб, розгорнули роботу 25 обласних, 97 міських, 465 районних та 22 тис. первинних її осередків. Уперше за повоєнні роки українська громадськість отримала можливість реально впливати на стан охорони пам'яток у цілому та втручатися у події в разі виникнення небезпеки існуванню конкретних об'єктів історико-культурної спадщини. В Україні було започатковано проведення громадських оглядів охорони пам'яток, під час яких проводилися упорядковування та ремонт об'єктів історико-культурної спадщини, перевірялися умови їх зберігання. Зокрема, у 1969—1970-х рр. під час громадських оглядів було відремонтовано, реставровано та упорядковано 15 889 пам'яток (передусім місця поховань полеглих у роки війни). Для багатьох українців праця в УТОПІК стала реальною можливістю в умовах радянського тоталітаризму долучатися до української минувшини, пропагувати та оберігати матеріальні свідоцтва історичного шляху українського народу. Не буде перебільшенням твердження, що в ті часи Українське товариство охорони пам'яток історії та культури об'єднувало в своїх лавах цвіт української нації.

Однак уже на початку цього позитивного процесу в Україні розгорнулася чергова кампанія "полювання на відьом". Під традиційним гаслом "боротьби з українським буржуазним націоналізмом" нещадно придушувалися всі паростки демократизації та національного відродження 60-х рр. Не обминула вона й справу охорони пам'яток. У жовтні 1972 р. Політбюро ЦК Компартії України піддало розгромній критиці діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, засудивши "факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті та звичаях". Відтак пам'яткоохоронна діяльність мала спрямовуватися в русло увічнення та пропаганди "революційних і трудових традицій, братської дружби народів

СРСР". На озброєння було взято негласний принцип, за яким кількість пам'яток дожовтневого періоду України не повинна була перевищувати 30 % від загальної кількості облікованих об'єктів. Було зірвано плани створення ряду заповідників, насамперед Хортицького, видання каталога-довідника пам'яток України, програму реставраційно-відбудовчих робіт. Державні та громадські кошти спрямовувалися на спорудження пам'ятників В.І. Леніну, численних пам'ятних знаків і меморіалів, присвячених боротьбі за встановлення радянської влади та подіям Великої Вітчизняної війни.

Як наслідок, виникла чергова криза охорони культурної спадщини. З 1346 пам'яток архітектури, що перебували на обліку в середині 70-х рр., 479 вимагали невідкладного ремонту та консервації. У занепаді перебувала більшість споруд на території Києво-Печерської лаври, були безповоротно знищені костьол XVI ст. у с. Луків Волинської обл., Вірменська башта XVI ст. у Кам'янці-Подільському, торгові ряди початку XIX ст. у Білій Церкві, церква з дзвіницею початку XIX ст. у с. Сергіїв Чернівецької обл., кенаса початку XIX ст. у Луцьку та інші пам'ятки. Поширеним явищем було нецільове використання об'єктів культурної спадщини. Понад 140 пам'яток архітектури були перебудовані під склади та виробничі цехи промислових підприємств, зерносховища. Тим часом 280 цінних споруд взагалі були бездоглядними і не мали господарів. Катастрофічних масштабів досягло руйнування археологічних пам'яток. На Черкащині було розорано 113 курганів з 226 облікованих, на території Київщини, Полтавщини, Сумщини, Хмельниччини в цей час повністю знищили 16 давньоруських городищ.

Прихильники охорони та збереження культурної спадщини значні сподівання покладали на удосконалення законодавчих основ охорони пам'яток. У 1976 р. затверджується загальносоюзний закон про охорону і використання пам'яток історії та культури, який став основою для розробки відповідного українського законодавчого акту. Його було прийнято Верховною радою УРСР 13 липня 1978 р. Процес широкого обговорення закону та його схвалення значно вплинули на стан збереження культурної спадщини. Юридичне закріплення таких базових понять, як "пам'ятка історії та культури", "охорона пам'яток", "консервація" та "реставрація пам'яток", класифікації пам'яток за окремими видами (історії, археології, мистецтва, архітектури) визначення спеціально уповноважених органів державного управління їх збереженням, чітке розмежування, компетенції та відповідальності органів державної влади, фіксація місця та реальних повноважень громадських організацій в практичному забезпеченні пам'яткоохоронних заходів, та передбачена окремим розділом юридична відповідальність за порушення вимог закону про охорону пам'яток мали позитивний вплив на загальну ситуацію. Затверджені на загальносоюзному рівні "Положення" (1982) та "Інструкція" (1986) про охорону нерухомих пам'яток історії та культури конкретизували питання організації виявлення, обліку, збереження, реставрації та використання об'єктів культурної спадщини і були взяті за основу практичного застосування вимог пам'яткоохоронного законодавства. У 1988 р. Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО "Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини" (1972).

Факт ухвалення загальносоюзного та українського законодавства з охорони пам'яток, з одного боку, привернув до цього питання увагу широкої громадсь-

кості, а з другого — чітко окреслив зобов'язання органів державної влади щодо збереження культурної спадщини України. В цілому це мало позитивні наслідки для розвитку пам'яткоохоронної справи.

Значно активізувалися виявлення та облік об'єктів культурної спадщини. Якщо в 1977 р. на державному обліку перебувало понад 47 тис. пам'яток, то на початку 90-х рр. їх чисельність зросла майже втричі й складала 124 704 об'єкти, у тому числі пам'яток історії — 53 501, археології — 55 800, архітектури — 7155, монументального мистецтва — 8248. Уперше в історії України 1997 р. вийшов друком науковий каталог-довідник "Пам'ятки історії та культури Української РСР", який оприлюднив дані про всі обліковані на той час історико-культурні об'єкти. Каталог пам'яток архітектури та містобудування всесоюзного і республіканського значення вийшов друком протягом 1983—1986 рр. Перлини української культурної спадщини — Софійський собор XI ст. та комплекс споруд Києво-Печерської лаври XI—XX ст. у 1990 р. були включені до реєстру всесвітньої культурної спадщини. У 1976 р. український уряд затвердив перелік 39 малих і середніх міст та інших населених пунктів України, що мали велику кількість пам'яток історії та культури, розвиток і забудова яких мали відбуватися з урахуванням збереження їх історичного вигляду. В цей період суттєво зростали обсяги реставраційних робіт. Якщо протягом 1977—1979 рр. з цією метою з різних джерел було використано 47,1 млн крб., то протягом 1980—1985 рр. — 123 млн крб. (що складало в середньому 20 млн крб. на рік). Більша увага стала приділятися історико-культурним заповідникам. У 1987 р. в Україні діяли 19 історико-культурних заповідників, з яких 11 були створені протягом середини 70—80-х рр., зокрема, Кам'янець-Подільський (1977), Новгород-Сіверський (1978), Переяслав-Хмельницький (1979), Острозький (1985), Путивльський (1986). Також були засновані Канівський та Чигиринський (1989) історико-культурні заповідники.

Однак ці зрушення не змогли кардинально вплинути на загальну ситуацію зі збереженням культурної спадщини. Практичний досвід висвітлив суттєві прогалини у фінансуванні та матеріально-технічному забезпеченні охоронних заходів. Обсяги щорічних асигнувань з бюджету на ремонт і реставрацію пам'яток протягом 70-х рр. не перевищували 3—5 млн крб. і лише наприкінці 80-х рр. вийшли на рівень 10 млн крб., що складало 50 % від усіх залучених з різних джерел коштів. При цьому, за підрахунками фахівців, для мінімального забезпечення невідкладних ремонтно-реставраційних робіт щороку мало виділятися щонайменше 50 млн крб. Бюджетні асигнування виділялися лише на об'єкти, що не перебували в орендному використанні. При цьому вони не відповідали реальним потребам за своїми обсягами, а їх безлімітний характер в умовах централізованого розподілу матеріальних ресурсів не давав змоги скористатися ними ефективно, призводив до тривалих довгобудів. Маючи кошти органи охорони пам'яток не могли їх освоїти через брак виділених будівельних матеріалів. Нерідкими були парадоксальні ситуації, коли одного року для реставрації об'єкти "виділяли" матеріали для риштування, а лише через кілька років — матеріали для власне реставраційних робіт. За цей час риштування ставали непридатними і все знову починало рухатися по колу. Виробнича база реставраційних робіт ніяк не відповідала їх завданням, оплата відповідно до затверджених тарифів була значно

меншою, ніж звичайних будівельних, що призводило до відпливу кваліфікованих кадрів з реставраційних організацій. З іншого боку, більшість орендарів не мала у своєму розпорядженні коштів на забезпечення ремонтно-реставраційних і відбудовчих робіт або не бажала їх витрачати з цією метою, експлуатуючи пам'ятки до їх руйнування. Величезна кількість пам'яток архітектури, особливо культового призначення, взагалі не використовувалася, тож навіть після проведення ремонтно-реставраційних робіт під дією природних факторів за відсутності постійного догляду знову швидко приходила у занедбаний стан.

Найсерйозніші негативні наслідки мала відсутність реальних механізмів, які б забезпечували зацікавленість місцевих рад у збереженні історико-культурних надбань. Це не лише стримувало ініціативу цих органів влади, а й призводило до прямих порушень чинного законодавства. Переважна більшість пам'яток мала утримуватися за рахунок місцевих бюджетів, тож для місцевих рад вигідною була ситуація, коли на їх території реєструвалося якомога менше об'єктів, які мали історичне або культурне значення. Злочини проти об'єктів історико-культурної спадщини лишалися безкарними і через небажання влади притягати до відповідальності винних у руйнуванні чи пошкодженні пам'яток, і через недосконалість системи правових норм щодо визначення реальних обсягів заподіяних ними збитків. Адже балансова вартість об'єктів культурної спадщини розраховувалася за загальною методикою — з урахуванням зносу споруди від часу будування. Таким чином виходило, що найдавніші пам'ятки практично нічого не вартували. Безпосереднім наслідком цього була неспроможність органів охорони пам'яток захищати історичне середовище від посягань "манкуртів" від архітектури, готових, за виразом В. Білоконя, "будувати на кістках рідного батька".

Тривала комуністична ідеологізація пам'яткоохоронної справи, що не лише позначилася на напрямах, формі та змісті охорони історико-культурної спадщини, а й спричинила масові руйнування пам'яток, спотворювала історичне минуле і викреслювала зі свідомості українського народу цілі пласти його колективної пам'яті.

Охорона пам'яток в незалежній Україні. Проголошення незалежності України відкрило новий етап в історії охорони та збереження історико-культурної спадщини. Насамперед зміни державної політики в даній сфері культури стосувалися світоглядних засад і критеріїв, за якими об'єкти визначаються як пам'ятки культури та вносяться до охоронних реєстрів. Розпочалася деідеологізація та декомунізація пам'яткоохоронної галузі. Вже у перші роки незалежності органами охорони пам'яток були переглянуті існуючі реєстри об'єктів культурної спадщини. З них були вилучені тисячі низькопробних тиражованих пам'ятників більшовицьким вождям, будинків і споруд, поява яких у державних реєстрах була викликана виключно ідеологічною кон'юнктурою та партійними директивами. Масштабність цього процесу ілюструє той факт, що лише пам'ятників В. Леніну в Україні було знято з державного обліку понад 8 тис. одиниць.

В основу пам'яткоохоронної роботи покладені засади української державності та національного відродження, об'єктивної оцінки з цих позицій історичних подій та осіб, об'єктів архітектурної спадщини і монументального мистецтва. Особливо актуального значення набуло виявлення, збереження та упорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з істо-

рією визвольних змагань українського народу, увічненням пам'яті жертв трагічних голодоморів 20, 30, 40-х рр., кривавих сталінських репресій та тоталітарного радянського режиму. Велика увага приділяється історії української церкви та культурного життя.

Під охорону держави взято пам'ятні місця, будинки і споруди, що відображають створення та діяльність Української Центральної Ради, Генерального секретаріату, уряду УНР та Директорії, Української Держави доби Гетьманату. В пам'ятках історії та культури увічнені імена М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, Є. Коновальця, А. Мельника, О. Шульгина, І. Огієнка, С. Бандери, О. Ольжича, О. Теліги та багатьох інших діячів, хто змагався за українську державність. Упорядковуються могили вояків Армії УНР та Українських січових стрільців, бійців Української повстанської армії, розшукуються та вносяться до державних реєстрів місця їх формування, розташування штабів, таборів та бойових дій. Започатковані державні програми дослідження пам'яток українського козацтва "Січі козацькі" та "Гетьманські столиці", урядовими рішеннями оголошені історико-культурними заповідниками о. Хортиця, старовинний Трахтемирів, Поле Берестейської битви, міста Чигирин та Батурин. Базуючись на демократичних нормах світового співтовариства, Україна докладає зусиль до виявлення та упорядкування на її території місць поховань іноземних воїнів, у тому числі жертв Першої та Другої світових війн. Як символи народної пам'яті про трагічні сторінки минулого в масштабах держави розгорнуто системну працю з виявлення та упорядкування пам'ятних місць, пов'язаних з Голодомором 1932—1933 рр. в Україні, увічненню пам'яті жертв цього страшного злочину проти українського народу.

Питання охорони пам'яток історії та культури знайшли відображення в Конституції України (ст. 56), Основах законодавства України про культуру (1992). У 2000 р. було ухвалено Закон України "Про охорону культурної спадщини", який започаткував новий етап законодавчого регулювання питань збереження національної культурної спадщини. Закон побудовано на принципах і поняттях, зафіксованих у міжнародних конвенціях та хартіях з охорони пам'яток, введено до правового обігу нові терміни і визначення, забезпечено можливості комплексного збереження історико-культурного середовища. Створено єдиний орган охорони пам'яток культури — Державну службу питань національної культурної спадщини, що діє в складі Міністерства культури і туризму України. Започатковано Державний реєстр національного культурного надбання України, до якого вносяться найвизначніші об'єкти культурної спадщини. За роки незалежності відбулося зростання загальної кількості облікованих пам'яток культури національного та місцевого значення — з 121 801 в 1991 р. до понад 130 000 у 2008 р., 144 831 у 2011 р.

Пильна увага приділена створенню історико-культурних заповідників, які є найвищою формою забезпечення охоронного статусу особливо цінних пам'яток. Зокрема, лише в першій половині 90-х рр. було започатковано або реорганізовано з наданням більш вагомого статусу 32 державних заповідники, присвячених визначним постатям та важливим подіям національної історії, збереженню історичних міст. Серед них — історико-культурні заповідники "Батьківщина Тараса Шевченка", "Поле Берестейської битви", "Гетьманська столиця" (смт Батурин), "Трахтемирів", а також історико-архітектурні та археологічні комплекси в Алупці, Бахчисараї,

Вишгороді, Верхньому Салтові, Галичі, Глухові, Дубно, Жовкві, Збаражі, Золочеві, Кам'янці, Новгороді-Сіверському тощо. У 1999 р. в Україні діяло вже 54 історико-культурних заповідники, а станом на 2007 р. — понад 60. Створенням у 1989 р. "Шевченківського національного заповідника у м. Каневі" започатковано мережу національних історико-культурних заповідників. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. "Про національні заклади культури" були визначені їх статус і порядок утворення. Загалом на 1 січня 2004 р. в Україні було проголошено 13 національних історико-культурних заповідників. Зокрема, історико-етнографічний заповідник "Переяслав", історико-археологічний заповідник "Херсонес Таврійський", історико-архітектурні заповідники "Софія Київська", "Києво-Печерська лавра", "Чернігів стародавній", історико-культурні заповідники "Давній Галич", "Чигирин", "Хортиця".

Розроблено і розпочато реалізацію державної програми відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури, яка відображає громадську думку, спрямовану на перспективу підняття з руїн духовних скарбів України. Ідею відродження втрачених святинь ще на початку 90-х рр. висловив Олесь Гончар, який очолив рух української громадськості за відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, зруйнованого у 30-х рр. сталінським режимом. У грудні 1995 р. була створена Комісія з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури, яку очолив академік П. Тронько. А в червні 1996 р. Указом Президента України було засновано Всеукраїнський фонд відродження видатних пам'яток історико-культурної спадщини. До створення фонду Олесь Гончар не дожив кількох місяців. У пам'ять про видатного письменника, громадського діяча було запропоновано назвати фонд його ім'ям. Головою правління фонду був призначений П. Тронько, співголовами правління обрані В. Ющенко, І. Драч, членами правління — Д. Гнатюк, В. Горбулін, М. Жулинський, В. Литвин, Б. Олійник, О. Омельченко, В. Смолій, інші відомі науковці, громадські та державні діячі. 23 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, до якої увійшли 56 найвидатніших пам'яток. Крім Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів, до списку були включені Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату на Контрактовій площі, Успенський собор у Полтаві, історико-архітектурний ансамбль Старого міста у Кам'янці-Подільському, замки у Бережанах на Тернопільщині та у Корці на Рівненщині, садиби Павла Чубинського на Київщині й родини Симиренків на Черкащині, садиби, пов'язані з історією запорозького козацтва на острові Хортиця та ін. У 1999 р. був відбудований і освячений Михайлівський Золотоверхий собор, 2000 р. — Успенський собор Києво-Печерської лаври, 2003 р. — церква Пирогощі на Подолі, 2004 р. — собор Св. Володимира у Севастополі, 2005 р. — церква Різдва у м. Києві, в якій був відспіваний духовний пророк України Тарас Шевченко перед похованням на Чернечій горі у Каневі. Попри те, що Комісію з відтворення пам'яток при уряді згодом було скасовано, започаткована нею програма продовжує діяти на загальнодержавному та реґіональному рівнях.

До Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО були включені нові об'єкти від України, зокрема, історична частина Львова, резиденція митрополитів у Чернівцях та ін. (2011 р. загалом шість пам'яток).

Відбулися зрушення у реалізації масштабної загальнодержавної програми з підготовки багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України”. Вийшли у світ дві частини 1-го тому “Київ” (1999, 2004), які отримали високу оцінку громадськості України.

Відповідно до Указу Президента України від 28 жовтня 2007 р. та рішення Уряду України, з 2008 р. програма підготовки Зводу отримала цільове фінансування з центрального та місцевих бюджетів, що значно активізувало процес підготовки матеріалів до томів Зводу в усіх областях України, АРК Крим, містах Києві та Севастополі.

Водночас протягом 90-х рр. XX — початку XXI ст. охорона та збереження національної культурної спадщини в Україні в нових історичних умовах зазнала негативного впливу проблем перехідного періоду. Економічні труднощі, які переживала тоді Україна, стрімкий розвиток ринкових відносин, зростання вартості земельних ділянок у населених пунктах та в районах рекреаційних зон, надмірна політизація суспільних відносин та часті зміни урядів й представників місцевих органів влади одним із наслідків мали значне ослаблення державного контролю за дотриманням пам’яткоохоронного законодавства.

Фактично впродовж 90-х рр. в бюджеті України взагалі не передбачалися кошти на здійснення досліджень та реставрацію пам’яток архітектури, вони велися лише за рахунок коштів орендних договорів та благодійних пожертв. Через брак бюджетного фінансування у кризовому стані опинилися наукові археологічні дослідження, їх масштаби значно зменшилися. Нові дослідження пам’яток археології мали змогу розвиватися переважно за рахунок рятувальних археологічних розкопок на новобудовах за кошти організацій, що здійснювали земельні та будівельні роботи. Скандального характеру набули масові факти розбазарювання та незаконної приватизації земель історико-культурних заповідників, зокрема в Криму та навколо м. Трахтемирова на Черкащині. З метою отримання максимального зиску від будівництва прибуткових об’єктів органами влади в обхід законодавства масово видавалися дозволи на спорудження модерних новобудов в історичних центрах населених пунктів, що наносило непоправну шкоду збереженню цілісного історико-культурного середовища. Нерідко з цією метою санкціонувалися знесення унікальних історичних та архітектурних пам’яток, що перебували під охороною держави. Зокрема, обурення громадськості викликало знищення в Києві будинку, в якому колись містилася редакція журналу “Киевская старина”, унікальних залишків Лядських воріт XII—XIII ст. під час реконструкції майдану Незалежності, частини старовинного валу київської Печерської фортеці кінця XVII—XVIII ст., будинку першого в Україні та в межах колишньої Російської імперії військового телеграфу та ін. Унаслідок передачі культових споруд релігійним громадам почастішали випадки несанкціонованих та некваліфікованих робіт з переробки інтер’єрів і зовнішнього вигляду багатьох храмів. Непоодинокими були факти перемалювання унікальних старовинних розписів культових споруд, які раніше протягом багатьох років відновлювалися і реставрувалися за рахунок держави. Так, набули широкого розголосу перемалювання фрескових розписів XVIII ст. та розписів кінця XIX ст., виконаних українським художником І. Їжакевичем у храмах Києво-Печерської лаври. У місті Кам’янці-Подільському, що на Хмельниччині, церковна громада, отримавши у своє

розпорядження найдавнішу міську споруду — Миколаївську церкву XIII ст., не допустила до продовження реставраційних робіт вчених і реставраторів та заштукатурила вже опрацьовані ними старовинні розписи. Фрески XVI ст. були також заштукатурені іншою громадою в Петропавлівській церкві 1580 р. Відреставрований на кошти держави унікальний дерев'яний козацький Троїцький собор 1775—1780 рр. у Новомосковському Дніпропетровської обл. був пофарбований ззовні та зсередини олійними фарбами, оббитий бляхою, що порушило як естетичний вигляд пам'ятки, так і технологічні умови її зберігання. Понад 100 старовинних дерев'яних храмів XVI—XVIII ст. втрачено за останні роки в західних областях України внаслідок пожеж через недотримання місцевими релігійними громадами правил протипожежної безпеки при відправленні служб. Тож проблема збереження пам'яток архітектури — культових споруд, які використовуються релігійними громадами, набула принципового характеру.

Процеси демократизації влади в Україні відкривають можливості для поліпшення та повноцінного розвитку пам'яткоохоронної праці в Україні, збереження багатовікової культурної спадщини українського народу. Відбувається активізація участі в охороні пам'яток громадськості, яка гостро ставить питання про належне виконання державними органами наданих їм повноважень у цій сфері. Набуває поширення практика участі меценатів та благодійників у підтримці досліджень, популяризації, збереженні та реставрації цінних об'єктів національного культурного надбання, у відбудові втрачених реліквій. Серед місцевих органів влади стверджується розуміння особливого місця і ролі пам'яток культури у формуванні унікального характеру та привабливості кожного населеного пункту. Ці позитивні тенденції дозволяють сподіватися на подолання існуючих проблем у сфері охорони та збереження національної культурної спадщини та перетворення її на один з головних пріоритетів державного і суспільного розвитку України.

2.3.2. Розвиток музейної справи

Збільшення суспільної уваги до культурної спадщини й зростання масштабів її наукових досліджень, посилення громадського інтересу до колекціонування предметів мистецтва й старовини спричинили на початку XX ст. нагромадження на території України великих масивів визначених культурних цінностей. Водночас у широких колах громадськості зросло усвідомлення значення і ролі музеїв у збереженні, вивченні та популяризації з просвітницькою метою серед широкого загалу зібраних старожитностей та культурних скарбів.

В умовах перебування українських етнічних земель у складі двох найбільших європейських імперій — Російської та Австро-Угорської розвиток музейної справи на цих територіях відображував як загальні спільні риси, притаманні епосі в цілому, так і відмінності, які визначалися особливостями систем державного управління та загальної політики імперських центрів по відношенню до території України та українського народу.

На українських землях, що входили до складу Російської імперії, уряд не створив і не забезпечував з державного бюджету жодного музейного закладу. Тож започаткування та розвиток музеїв цілковито було заслугою громадської ініціативи. Закохані в українську старовину ентузіасти-меценати збирали й безкоштовно дарували свої колекції або значні їх частини до започаткованих громадськістю музеїв, були серед засновників та по-

Богдан Ханенко.

Катерина Скаржинська.

стійно жертвували значні кошти на підтримку їх діяльності. Зокрема, розвиток музейної справи в Україні на початку XX ст. неможливо уявити без таких видатних постатей, як В. Тарновський, Б. Ханенко, М. Терещенко, Г. Ґалаґан, К. Скаржинська, О. Бобринський, О. Поль, Ф. Штейнгель та багато інших, які вбачали свій громадський обов'язок у підтримці справи збереження пам'яток старовини і мистецтва, усвідомлювали значення музеїв для розвитку культури.

На початку XX ст. на території України в межах Російської імперії діяло 36 приватних та громадських музеїв, а разом з музеями навчальних закладів їх загальна чисельність досягла 100. Всі діючі в Україні музеї завдячували своїм існуванням самовідданій праці подвижників та меценатів, науковим товариствам і приватним колекціонерам, будували свою діяльність переважно на громадських засадах. Вони діяли при земствах, наукових товариствах, єпархіально-статистичних комітетах, церковно-археологічних товариствах, губернських архівних комісіях, університетах, духовних семінаріях та інших навчальних закладах. За своїм спрямуванням українські музеї були доволі різноманітними — археологічні, історичні, краєзнавчі, художні, природничо-наукові, історії міст, історії техніки та виробництва, історії педагогіки та освіти тощо.

Особливо значними музейними осередками на початку століття були Київський художньо-промисловий та науковий музей, музей Полтавського губернського земства, чернігівські земський та історичний музеї, музей Губернської архівної комісії, Одеський історико-археологічний музей, Херсонський історико-археологічний музей, Катеринославський краєвий музей, Волинське давньосховище, Харківський етнографічний музей та Музей мистецтва при Харківському університеті, Музей старожитностей при Київському університеті, Музей старожитностей при Київській духовній академії. Особливо вагомий внесок у розвиток музейної справи в Україні, теоретичних засад музеєзнавства зробили визначні українські вчені М. Біляшівський, Д. і В. Щербаківські, В. Антонович, М. Петров, М. Сумцов, Ф. Шміт, Ф. Ернст, Д. Багалій, Д. Яворницький, Г. Гошкевич,

Ю. Сіцінський, О. Лазаревський, В. Хвойка, Б. Фармаковський.

Серед приватних та громадських музейних збірок і колекцій особливе місце посідало родинне зібрання батька і сина Тарновських в їх маєтку в Качанівці на Чернігівщині, яке формувалося впродовж десятиріч. Воно мало виразну українську спрямованість, зберігало унікальні козацькі клейноди та предмети озброєння, особисті речі, предмети побуту та одяг видатних українських гетьманів і представників давніх козацьких старшинських родів, універсали з підписами гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, рукописи видатних українських поетів, письменників, композиторів, твори мистецтва. Унікальний характер мали матеріали, пов'язані з життям і творчістю Т. Шевченка. В умовах переслідувань з боку російського уряду українського національного руху, обмежень і заборон на українську мову та загалом використання поняття "український" справжнім громадянським подвигом Тарновських було публічно назвати свою колекцію "збіркою української старовини" і офіційно зафіксувати це у створеному каталозі. Не випадково, коли В. Тарновський молодший намагався пожертвувати свою збірку для заснування громадського музею в Києві, київський генерал-губернатор категорично заборонив створення такого музею. Тож за заповітом Тарновського, його збірка перейшла до Чернігівського земства і стала основою публічного земського музею в Чернігові.

Беззаперечним авторитетом у музейних колах України користувався відомий історик, археолог, етнограф та музеєзнавець *Микола Біляшівський* (1867—1926). Він доклав зусиль до розробки концепції та формування музею барона Ф. Штейнгеля у Городку на Волині, музею Полтавського губернського земства, упорядкування та опису збірки української старовини В. Тарновського. Особливо визначним його досягненням стали створення та діяльність Київського музею старожитностей та мистецтв (згодом Київський художньо-промисловий та науковий музей). Незважаючи на те, що в умовах російської імперської політики та цензури музей мав, за виразом самого Біляшівського, "форму типового провінційного музею", за змістом, характером і масштабністю зібраних пам'яток історії та культури вже тоді він набув рис національного українського музею. Фактично це був перший національний музей на Великій Україні, який постав, попри системне пригнічування усього національного, що піднімалося і проростало на українській землі. Сам М. Біляшівський так охарактеризував головний принцип створення та діяльності київського міського музею: "При заснуванню відділів, при послідуючій роботі по збільшенню збірок кожного з них, з самого початку, незважаючи на назви, які приймав музей, керувала одна думка, одна ідея: зв'язати музей з краєм, надати йому національної риси" [6].

Під терміном "край" Біляшівський розумів не певну локальну територію (наприклад, Київщину), а Україну в цілому. Тож формування музейних фондів відбувалося не лише за рахунок суто місцевих матеріалів, а й надходжень з різних реґіонів України — Полтавщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Слобожанщини, Херсонщини, Галичини, Буковини, українських етнічних територій у Бессарабії, Воронезькій та Мінській губерніях. Завдяки цьому у фондах та експозиції музею Україна та український народ поставали як єдине ціле, об'єднані спільною історією та культурою у їх нерозривному зв'язку.

---

[6] *Біляшівський М.* Наші національні скарби. — Київ, 1918. — С. 14.

Швидкими темпами розвивалося музейне життя у Західній Україні. Визнаним музейним центром уважався Львів, де діяли міський історичний музей, Музей ім. Яна III Собеського та Львівська картинна галерея. Серед значної кількості приватних музеїв і збірок, які належали польським, вірменським та єврейським власникам, особливе місце посідав так званий "заклад Оссолінського", що складався з бібліотеки, заснованої ще на початку XIX ст. за ініціативою Й. Оссолінського та музею Любомирських. Значну підтримку розвитку цього закладу як визначного культурного центру краю надавали австрійський уряд і численні приватні жертводавці, серед яких були й заможні українці. Українське культурне життя гідно репрезентували заснований митрополитом А. Шептицьким Національний музей, Музей при науковому товаристві імені Шевченка, музей при "Просвіті", Музей етнографії, Художньо-промисловий музей, музей Ставропігійського інституту. Ці приватні та громадські музеї віддзеркалювали зростання української національної свідомості в краї та засвідчували давню історію і глибоке коріння української культури в Галичині. "Музей подільський" було відкрито в Тернополі. У Мукачеві засновано міський музей Т. Легоцького. Краєзнавчий музей діяв у Чернівцях. Чільний внесок у розвиток музейної справи на західноукраїнських землях зробили такі визначні українські діячі, як А. Шептицький, І. Свєнціцький, В. Шухевич, І. Франко, В. Дзедушинський, Олена та Ольга Кульчицькі, О. та І. Бачинські, А. Стойка, В. Гнатюк, Ф. Колесса.

У добу революції і визвольних змагань. Повалення російського царату в лютому 1917 р. та могутнє національне піднесення, яке охопило українське суспільство, відкрило новий етап у розвитку музейної справи в Україні. В середовищі наукової та творчої громадськості національна культурна й історична спадщина розглядалася як важливий чинник у боротьбі за національну самосвідомість, об'єктивне свідоцтво історичної минувшини і самобутньої культури українського народу, котрі засвідчували його право на свободу, самостійне життя та власну державність.

Григорій Ґалаґан.

За доби Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР чимало зусиль докладалося, аби в умовах загальної нестабільності, воєнних дій та калейдоскопічних змін влади убезпечити від знищення та розграбування цінні збірки предметів мистецтва і старовини, котрі сторіччями збиралися в поміщицьких маєтках і міських квартирах української та польської шляхти, російських дворянських родин і ставали жертвами селянських погромів або розтягалися мародерами з покинутих садиб і будинків. Зокрема, так були врятовані збірки Дорошенка в с. Банічі Глухівського повіту на Сумщині, Орловського в с. Куренівці Літинського повіту на Вінниччині, Рахманової в с. Вейсбахівка Ніжинського повіту на Чернігівщині, Й. Потоцького в м. Антоніни на Волині та ін.

Історичний музей. Львів.

Почала реалізовуватися широка програма музейного будівництва. Її складовою частиною стали облік і детальне анкетування діючих музеїв, забезпечення їх державним фінансуванням. Було започатковано створення єдиної системи музейних закладів, основою якої мали стати обласні та місцеві краєзнавчі музеї. У вересні 1917 р. з цього приводу в Києві відбулася велика нарада музейних працівників, на якій свою концепцію розвитку музейної справи в Україні та програм діяльності музейних закладів виклав М. Біляшівський. Влітку наступного року питання охорони пам'яток і музейного будівництва стали одним з основних питань І з'їзду діячів українського пластичного мистецтва. В 1918 р. на основі Київського міського художньо-промислового та наукового музею було започатковано перший Український національний музей і на державному рівні затверджено його статут. Уряд гетьмана П. Скоропадського виділив на поповнення фондів Національного музею 500 тис. крб. з державного бюджету. В Маріїнському палаці почав діяти Київський військово-історичний музей, була створена Національна галерея мистецтв. Зверталася увага і на культурну спадщину національних меншин. Зокрема, в цей період розпочалася підготовча праця до відкриття Музею єврейської культури. За рекомендаціями очолюваного М. Біляшівським відділу охорони пам'яток Головного управління мистецтв і національної культури в губернських центрах проводилося об'єднання однотипних музеїв. Створювалося й багато нових музеїв, які масово засновувалися місцевими комітетами та товариствами охорони пам'яток, "Просвітами". Протягом 1917—1918 рр. з'явилися нові місцеві музеї в Богуславі, Бершаді, Вінниці, Конотопі, Сумах, Хоролі, Черкасах, Умані та інших населених пунктах.

Захоплення території України військовими загонами більшовиків на початку 1918 р. призвело до значних втрат культурних надбань. Під час січневого штурму Києва більшовицькими загонами, у вогні загинули цінні бібліотеки та музейні збірки Михайла Грушевського та Василя Кричевського. В будинку відомого мецената і колекціонера М. Терещенка розташувалася більшовицька комендатура, безцінна мистецька збірка була викинута на вулицю, чимало визначних творів мистецтва було розграбовано й безповоротно втрачено. Лише на початку 1919 р. більшовицький уряд почав здійснювати певні заходи, спрямовані на збереження та охорону

пам'яток старовини і мистецтва. При цьому провідне місце належало діячам української науки та культури, які вже мали досвід організації пам'яткоохоронної та музейної справи за уряду УНР і Гетьманату. Усвідомлюючи свою відповідальність за долю національних культурних надбань, вони продовжили діяльність і за нової влади, увійшовши до складу заснованого при Наркомосі УСРР Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини і його місцевих органів.

В умовах політики суцільних реквізицій цінного майна та масової втечі за кордон заможних верств населення на першому плані постало завдання зберегти величезну кількість культурних цінностей, які лишалися в покинутих оселях, вилучалися з банківських сейфів та при обшуках. Музейні скарби розшукувалися під час планомірних обстежень садиб і будинків у населених пунктах, перевозилися до повітових музеїв чи музеїв у губернських центрах, а також до визначених місць тимчасового зберігання. На музейні збірки та зареєстровані приватні колекції видавалися охоронні грамоти. Чимало приватних власників, зважаючи на ситуацію, дарували свої колекції музеям або масово передавали їм на збереження цінні пам'ятки. Радянська влада в 1919 р. розпочала націоналізацію культурних цінностей. На основі націоналізованих збірок навесні—влітку 1919 р. були створені державні музеї в Києві, Чернігові, Полтаві, Вінниці, Харкові та інших містах. Про масштаби цього процесу свідчить той факт, що на початку 1920 р. лише на Харківщині та Чернігівщині існувало понад 50 музеїв різного профілю, більшість яких була створена на основі врятованих приватних збірок.

В умовах глибокої економічної та політичної кризи, яка 1921 р. охопила більшовицький режим, радянська влада пішла на різке скорочення кількості музейних закладів в Україні та зменшення їх бюджетного фінансування. З 76 музеїв, які продовжували діяльність, лише 14 отримували централізовані асигнування. У переважній більшості музеїв працювали лише 1—3 співробітники. Це були справжні ентузіасти, які у неймовірно складних умовах, часто власним коштом намагалися зберігати культурну спадщину і продовжували поповнювати музеї унікальними пам'ятками національної культурної спадщини. Проте і їм з великим трудом вдавалося протистояти наступу на музейні фонди, який на рівні влади було організовано в рамках кампанії по вилученню церковних цінностей в 1921—1922 рр.

Не задовольнившись пограбуванням ризниць, церков і монастирів, комісії по вилученню церковних цінностей, користуючись підтримкою владних структур, почали діяти і в українських музеях, на свій розсуд відбираючи нерідко унікальні експонати. Так, 8 квітня 1922 р. з Музею культів і побуту, що знаходиться на території Києво-Печерської лаври, було вилучено значну частину його пам'яток, як-от: перламутрову митру загальною вагою 9 фунтів, оздоблену діамантами, смарагдами та рубінами; діамантово-перламутрову підвіску для золотої лампади з 224 діамантами; дари гетьманів та імператриць Анни Іоанівни, Катерини II, Павла I, Олександра I, фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського тощо.

Музеї в УСРР в роки "українського відродження". Зміни в політичному керівництві України та загальний курс на українізацію державного життя сприяли певному піднесенню української культури, незважаючи на всі ідеологічні обмеження більшовицького режиму. Складовою частиною так званого

українського відродження став розвиток музейної справи. Як зазначав тоді видатний український історик Михайло Грушевський, пам'ятки старовини і мистецтва мали "проречисто засвідчити культурно-історичну єдність української землі та її народу", забезпечити "суцільний зв'язок реального історичного процесу". Наслідком стало переведення провідних музеїв у підпорядкування Українського управління наукових установ при Наркоматі освіти УСРР та значне збільшення кількості музейних закладів. У 1926 р. в Україні діяло вже 128 музеїв різного профілю, в 1932 р. — 138, серед яких переважали історичні та краєзнавчі. Позитивний вплив на зростання мережі музеїв та їхню діяльність мав розвиток масового краєзнавчого руху, який в ці роки охопив Україну. Зокрема, на 1 січня 1929 р. в 33 округах на її території налічувалося 51 наукове товариство та 658 краєзнавчих гуртків. Музеї стали авторитетними науковими осередками, в них працювали 2 академіки, 15 професорів. Особливий внесок у розвиток музейної справи в цей період зробили М. Біляшівський, В. Білий, В. Дубровський, П. Козар, Д. Яворницький, М. Макаренко, С. Гіляров, В. Отамановський, М. Рудинський, Ю. Сіцінський, В. і Д. Щербаківські, Ю. Виноградський, В. Брілінг, П. Курінний, І. Зборовський та інші діячі. Серед найвизначніших музейних закладів у цей час були музейне містечко "Києво-Печерська лавра", Всеукраїнський музей ім. Т.Г. Шевченка, Музей мистецтв ВУАН, Одеський історико-археологічний музей, Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей, Чернігівський державний музей, харківські музеї — Слобідської України, археологічний та українського мистецтва. Новим явищем у музейному житті стало створення меморіальних музеїв. Так, були відкриті меморіальні музеї М. Гоголя у Великих Сорочинцях на Полтавщині та при Ніжинському інституті народної освіти на Чернігівщині, М. Коцюбинського у Вінниці та Чернігові, виставка "Життя і творчість В.Г. Короленка" в будинку письменника у Полтаві.

Протягом 30-х рр. в Україні створюється ряд нових музеїв, переважно меморіального характеру — музеї Т. Шевченка в Каневі та с. Шевченкове, В. Короленка та П. Мирного в Полтаві, О. Горького в с. Верхня Мануйлівка на Полтавщині, М. Островського в Шепетівці, М. Щорса в м. Щорс на Чернігівщині. Наприкінці 30—40-х рр. в Україні налічувалося 174 музеї різних відомств та різного спрямування. За різними даними, в їхніх фондах перебувало від 3 до 5 млн експонатів.

Однак позитивні тенденції в розвитку музейної справи в Україні були зупинені хвилею політичних репресій та переслідувань провідних музейних кадрів. Чимало відомих музейних діячів наприкінці 20 — на початку 30-х рр. стали жертвами сфабрикованого процесу "СВУ". Проти них були спрямовані справи "Української військової організації", "жупанів-археологів", кампанії пошуку польських та німецьких шпигунів. У музеях розгорнулася боротьба проти "речового фетишизму", під час якої оригінальні історичні пам'ятки нищилися або скидалися у підвали, вилучалися для продажу за кордон. Особливо ревно під гаслом боротьби з українським націоналізмом з експозицій та фондів вилучали особисті речі й портрети видатних діячів української історії та культури. Натомість створювалися паперові експозиції, засновані на муляжах, схемах і діаграмах, котрі мали підтверджувати сталінські схеми суспільного розвитку і будувалися на стандартних типових засадах. Фактично музеї з наукових закладів були перетворені на одну з ланок

агітаційно-пропагандистської машини режиму. В 1932—1933 рр. за звинуваченнями в українському націоналізмі була повністю припинена діяльність Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка, він був закритий "на консервацію" до 1937 р. Така ж доля спіткала музей-заповідник Тараса Шевченка в Каневі.

Справжнім лихом для українських музеїв стала організована і керована вищим керівництвом СРСР кампанія з вилучення та продажу за кордон найбільш цінних предметів мистецтва і старовини з музейних фондів. З цією метою було створено спеціальну державну контору "Антикваріат" із центрами у Москві та Ленінграді, представники якої отримали повноваження інспектувати музейні заклади і відбирати для продажу найкращі експонати. Наприкінці 20 — в середині 30-х рр. XX ст. внаслідок цих варварських дій з музеїв України були вилучені й вивезені з метою продажу тисячі унікальних реліквій та творів мистецтва. Так, серед втрачених були срібні з позолотою царські врата XVIII ст. з церкви Різдва Богородиці та Хрестовоздвиженської церкви Києво-Печерської лаври, які нині перебувають у Великій Британії, та диптих Луки Кранаха-старшого XV ст. "Адам" і "Єва" зі створеного на основі колекцій Б. і В. Ханенків Музею мистецтв ВУАН, що після продажу опинився в музеї в Лос-Анджелесі у США.

Музейна справа у Західній Україні в 20—30-ті рр. Пам'яткознавча праця у західноукраїнських землях, що перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини та Угорщини в 20—30-х рр., ґрунтувалась переважно на громадських засадах. Причому діяльність українських товариств дослідження та збереження пам'яток старовини і мистецтва перебувала під наглядом цензури, експонати заснованих ними музеїв нерідко конфіскувалися. У порівняно кращому становищі їх діяльність була в Чехословаччині, яка надала статусу "культурної автономії" Закарпатському краю. Однак, попри всі труднощі, українці на всіх етнічних землях докладали значних зусиль до збереження та розвою національних і культурних цінностей.

Найвизначнішим музейним осередком на території західноукраїнських земель лишався Львів. Серед найповажніших його музейних закладів був Національний музей митрополита А. Шептицького, зібрання якого включало понад 80 тис. предметів: рукописи і стародруки XIV—XVIII ст., архівні документи, іконопис XIV—XVIII ст., портрети історичних діячів XIV—XIX ст., зразки новітнього мистецтва України, етнографічні експонати. Плідну роботу проводив музей НТШ, який організовував численні археологічні та етнографічні експедиції. Продовжували діяти Народовий музей ім. короля Яна III, Художньо-промисловий музей, заклад ім. Оссолінських з історико-мистецьким музеєм ім. Любомирських, Митрополичий архів. У 1929 р. почав діяти Музей історії міста Львова. Серед найвизначніших приватних музеїв міста були Музей Дзедушинських, збірки О. Брусевича, В. Лозинського, Б. Ореховича, П. Фойгеля.

На Волині діяли музеї в Луцьку, Володимирі-Волинському, Острозі. Особливо виділялися Кременецький краєвий музей та Волинський музей при Кременецькому ліцеї, в якому плідно працював його директор О. Цинкаловський. В 1930 р. відбулося відкриття Реґіонального Подільського музею товариства "Народної школи" в Тернополі. З ініціативи М. Скорика, В. Кобільника, В. Гуркевича в Самборі було засновано товариство та музей "Бойківщина". Товариство "Верховина" заснувало у Стрию музей з однойменною назвою. При то-

Національний музей у Львові.

варистві "Лемківщина" також було засновано відповідний музей у місті Саноці, у Яворові — музей товариства "Яворівщина". У Перемишлі діяли Капітульний музей, де зберігалися видатні пам'ятки церковної старовини, документи, стародруки і рукописи, музей товариства "Стравігор". У Закарпатському краї зусиллями товариства "Просвіта" було створено музей в Ужгороді. Водночас діяли Ужгородський земський музей, який був реальним музеєм краю з філією в Мукачеві, та Рахівський етнографічний музей. Помітним явищем у культурному житті Прикарпаття стало виникнення Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини. Велика заслуга в цьому належала О. Кобринському. За його участю були створені також музейні осередки в Рогатині, Бережанах, Теребовлі. В Чернівцях діяв Буковинський краєвий музей, з ініціативи "Спілки збирачів старовини і любителів народовідання" започатковано Український музей народовідання.

Із входженням західноукраїнських земель до складу Радянської України в 1939—1940 рр. більшість існуючих музеїв реорганізували. Частина з них взагалі припинила існування. На основі інших було створено 22 державних музеї. В тому числі було засновано меморіальний музей ім. Франка у Львові. При цьому чимало унікальних експонатів було знищено як "ідеологічно шкідливі", розпорошено по інших реґіонах України. Найцінніші пам'ятки, як, наприклад, речі зі всесвітньо відомого Михалківського скарбу, вивозилися до сховищ Москви і Ленінграда. Експозиції музеїв реформувалися відповідно до типових "ідеологічно вірних" тематико-експозиційних планів.

Українські музейні осередки діяли і поза межами етнічних українських територій. В 1925 р. у Празі з ініціативи Українського вільного університету почав діяти Музей визвольної боротьби України. В середині 30-х рр. у своїх фондах він зосереджував близько 1 млн експонатів. Серед них зберігалися: архів місій Української Народної Республіки, Союзу визволення України, архів з табору полонених у Чехословаччині українських вояків, архів капели О. Кошиця, понад 1,2 тис. назв українських періодичних видань, колекції українських грошей, експонати до історії українського війська. Довголітнім директором музею був відомий вчений, політичний діяч, голова Українського історико-філологічного товариства у Празі Д. Антонович.

Загальноукраїнського значення набула також Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, заснована 1926 р. за ініціативи громадського Комітету вшанування пам'яті С. Петлюри, і відкрита 1929 р.

До Статутової ради бібліотеки входили В. Прокопович (голова), І. Косенко, І. Рудичів, О. Удовиченко, О. Шульгин. Поряд із книжковим фондом у 15 тис. томів, зібраннями української періодики та архівними документами у складі бібліотеки діяв Музей Симона Петлюри, в якому зберігалися його меморіальні речі та обстановка кімнати, де він проживав у Парижі в останні роки життя.

Доля музеїв України під час Другої світової війни. Несподіваний напад фашистської Німеччини на СРСР та початок Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. стали новим етапом подій Другої світової війни і мали надзвичайно трагічні наслідки для українських музеїв. Швидке просування німецьких військ углиб країни поставило перед радянською владою питання про вивезення історичних та культурних цінностей з місця бойових дій до центральних і східних районів Радянського Союзу. Плани евакуації музейних фондів були затверджені керівництвом СРСР ще в 1936 р., проте проведена в 1939 р. перевірка виявила їх повну невідповідність загальним масштабам завдань вивезення бодай найцінніших експонатів. Та керівництво радянськими збройними силами тоді відмовилося вносити необхідні корективи. Тож у реальних умовах війни евакуація музейних фондів проходила з великими труднощами і цілком залежала від ситуації на фронтах та рівня культури місцевого партійного й радянського керівництва.

Музеї західних та ряду центральних областей України (зокрема, Вінницької та Житомирської) взагалі не були евакуйовані. В інших місцевостях, за поодинокими винятками, евакуація музейних цінностей фактично була перекладена на плечі самих музейних працівників. Як правило, їм доводилося самотужки знаходити транспортні засоби та організовувати пакування й завантаження ящиків і пакунків з пам'ятками, супроводжувати цінні вантажі. Нерідко музейні фонди вдавалося вивозити лише останніми транспортами разом з відступаючими радянськими військами. Саме завдяки ентузіазму та жертовній праці працівників музеїв у глибокий тил були відправлені численні унікальні за своїм науковим, історичним і культурним значенням експонати київських та одеських музеїв західного, російського, українського мистецтва, київських історичного та антирелігійного музеїв, чернігівського та дніпропетровського історичних, дніпропетровського художнього музею, полтавських краєзнавчого та художнього музеїв, харківської картинної галереї та галереї творів Т.Г. Шевченка, історичного музею Г. Сковороди та ін. З Криму евакуювали фонди музеїв Сімферополя, Ялти, Феодосії, Севастополя. Велика заслуга в цьому належала директорам і працівникам музеїв В. Овчиннікову, О. Малашенко, А. Датчуку, І. Скроботу, А. Мизіну, О. Зейлігеру, М. Барсамову, С. Стржелецькому, П. Кривеню, О. Маршалу та іншим патріотам своєї справи. Значення евакуації музейних фондів важко переоцінити — завдяки їм було врятовано визначні музейні цінності.

Дмитро Антонович.

Проте загальні підсумки евакуації українських музеїв засвідчують її цілковитий провал. Були частково евакуйовані фонди лише 22 музеїв зі 174 з восьми населених пунктів України (без Криму), що становить близько 13 %. Кількість евакуйованих експонатів не встановлена дотепер, однак за приблизними підрахунками вона складала від 2 до 5 % від їх загальної кількості. Чимало експонатів було втрачено та пошкоджено в дорозі. Евакуйовані українські музеї були розпорошені на величезній території від Саратова, Пензи і Армавіра до Актюбінська, Абакана, Тюмені, Оренбурга, Ташкента, Уфи. Нерідко в місцях евакуації вони зберігалися в непристосованих приміщеннях, розкрадалися. Українські музейні працівники не мали жодних засобів до існування, голодували. Лише з літа 1942 р. на утримання українських музеїв у евакуації урядом УРСР були виділені кошти, розпочалася інвентаризація вивезених пам'яток. В Уфі було створено єдиний музейний фонд евакуйованих музеїв України. Його уповноважені діяли і в інших містах, куди потрапили українські музейні фонди.

На окупованій німецькими військами території були створені органи цивільної адміністрації на рівні окремих населених пунктів, очолювані мерами, бургомістрами, старостами. Перебуваючи в своїй переважній більшості під впливом ОУН, вони прагнули до налагодження культурної та просвітницької роботи серед населення. У багатьох містах України було відновлено роботу музеїв, чимало працівників яких не полишили їх напризволяще, зберігаючи культурні цінності. Німецька окупаційна влада намагалася суворо контролювати діяльність музейних установ. У тому числі нерідко створювалися нові музеї на базі існуючих колекцій. Зокрема, у Києві працювали Архітектурний музей на основі Софійського музею-заповідника, об'єднаний Музей західного, східного та російського мистецтва, Музей українського мистецтва. На базі археологічної колекції історичного музею та Інституту археології АН України було створено Крайовий музей праісторії. Новоствореним був і Музей-архів переходової доби, який мав своєю метою показати злочини більшовизму проти України. Діяли історичні та краєзнавчі музеї в Луцьку, Рівному, Ромнах, Умані, Житомирі, Полтаві, Харкові, Херсонський історико-археологічний музей тощо. Разом з іншими музейними працівниками в умовах німецької окупації продовжували свою роботу відомі музейні діячі В. Бруховський, Н. Полонська-Василенко, С. Гіляров, К. Мощенко, П. Козар, П. Курінний, Н. Оглоблін, О. Тахтай, В. Шугаєвський, Н. Чорногубов, О. Повстенко, Г. Сидоренко, В. Довженок та ін. У так званому дистрикті Галичина працювало понад 20 музейних закладів, особливо активно вони діяли у Львові. При цьому, незважаючи на шалений тиск німецької адміністрації Краківського генерал-губернаторства щодо заміни назви Національного музею у Львові, його співробітники через увесь окупаційний період змогли зберегти її у незмінному вигляді.

Умови окупації накладали відбиток на діяльність музеїв, які змушені були організовувати пронімецькі дослідження і виставки, публікувати відповідні статті в періодичних виданнях. Починаючи з 1942 р. стан музеїв значно погіршився у зв'язку з проведенням німецькою владою більш жорсткого курсу щодо українського населення, який включав у себе масові репресивні заходи, закриття національно-культурних установ. У багатьох містах музеї припинили свою діяльність, їх експонати викидалися на вулицю або розграбовувалися. Ризикуючи власним життям, співробітники му-

зеїв намагалися врятувати найцінніші пам'ятки, таємно переховуючи їх.

Рейхскомісаріату України підпорядковувалося Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, яке перебувало в Києві й очолювалося Георгом Вінером. Із березня 1942 р. під його керівництвом проводився планомірний відбір українських культурних цінностей та їх відправка до Німеччини "Айнзацштабом Розенберга" (Альфред Розенберг — міністр окупованих Німеччиною Східних територій), що мав у своєму складі "головну робочу групу України" і робочі групи у великих українських культурних центрах. Вивезення культурних цінностей з України також здійснювалося спеціальним батальйоном під командуванням штурмбанфюрера СС Ебергарда фон Кюнцберга, четверта рота якого діяла в Україні. Румунськими загарбниками з цією метою була створена "Служба захоплення і збирання трофеїв". Значних збитків музеям України було завдано угорськими окупаційними військовими частинами, вояки яких не гребували мародерством щодо музейних цінностей. Особливо великих масштабів розграбування музеїв, архівів, бібліотек України набуло з весни—літа 1943 р., коли становище на радянсько-німецькому фронті змінилося і почався загальний відступ німецької армії.

Війна лишила страшний слід в історії культури України. Постраждали фонди 151 музею, втрати багатьох з них сягали 90 % довоєнних фондів. За різними даними, окупанти вивезли від 130 до 230 тис. художніх експонатів та щонайменше півмільйона археологічних, етнографічних та історичних пам'яток. Сотні тисяч цінних експонатів були знищені. Історичній пам'яті народу та українській культурі було завдано непоправної шкоди.

Вже у роки війни на хвилі патріотичного піднесення на звільненій від німецьких військ території України починають здійснюватися заходи щодо збереження пам'яток історії та культури. Відновлюють роботу і створюються нові музейні заклади. На січень 1945 р. в Україні діяло 94 музеї, протягом року їх відвідало понад 1 млн 200 тис. людей. Водночас розпочалася реевакуація музейних фондів зі східних районів СРСР, поверталися вивезені загарбниками і виявлені радянськими військами на території Польщі, Румунії, Австрії, Німеччини експонати українських музеїв. Проте уряд СРСР, всупереч запитам з України, не надавав у повному обсязі потрібні кошти на відновлення українських музеїв, через що доводилося скорочувати їх кількість і об'єднувати в населених пунктах у нові єдині заклади по декілька музеїв, серед яких нерідко були й такі, які вже діяли перед цим понад 100 років. У цей період радянська влада спрямовувала діяльність музеїв переважно на виявлення та збереження речових і документальних пам'яток Великої Вітчизняної війни.

Розвиток музейної справи в повоєнні роки. Відродження музейної мережі та розвиток музейної справи в перші повоєнні роки відбувалися під гаслом подолання тих збитків, які були завдані українським музеям у роки війни. Велика увага приділялася поповненню музейних фондів шляхом активної пошукової роботи, організації етнографічних, археографічних та археологічних експедицій. Поширеною була практика перерозподілу музейних фондів, коли експонати передавалися одному або кільком іншим музеям. У ці роки музеї відновили своє значення як осередки організації широкого краєзнавчого активу, об'єднуючи навколо себе місцевих шанувальників старовини та мистецтва — викладачів і студентів вишів, учителів і школярів, агрономів, колгоспників, господарських працівників та ін. Зокрема,

при Ворошиловоградському історико-краєзнавчому музеї діяли 180 активістів-краєзнавців, а краєзнавчі осередки — в 21 районі області. Постійний актив Чернівецького історико-краєзнавчого музею налічував 280 ентузіастів. На початку 50-х рр. лише на Вінниччині діяло вже понад 850 краєзнавчих гуртків, які долучалися до праці з охорони пам'яток та поповнення музейних фондів. Групи краєзнавців-кореспондентів працювали також при Запорізькому, Рівненському, Тернопільському, Чернігівському історико-краєзнавчих музеях, Одеському і Херсонському історико-археологічному музеях. У 1947 р. було започатковано рух за створення народних музеїв на громадських засадах. Перший такий музей виник в с. Тиманівка Тульчанського району на Вінниччині в меморіальному будинку О. Суворова і швидко набув великої популярності. Однак тоді ця ініціатива не знайшла підтримки в Комітеті у справах культурно-освітньої роботи при Раді міністрів УРСР, який протягом кількох років домагався закриття цього музею. Тому цей досвід не набув значного поширення, хоча 1949 р. з'явилися створені ентузіастами музеї на громадських засадах в с. Витилівка Кицманського району Чернігівської обл. та в с. Вовчик Лубенського району Полтавської обл.

У 1951 р. в УРСР налічувалося 66 історичних та історико-краєзнавчих музеїв, серед них 17 республіканських, 17 обласних і 32 районних. Загалом музейна мережа нараховувала 114 державних закладів, у яких було зосереджено понад 1,5 млн експонатів.

Однак уже в кінці 40 — на початку 50-х рр. розпочалася нова хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом". Її наслідком стала чергова кампанія проти української інтелігенції та українства в цілому. Так, за звинуваченнями у наявності у фондах та експозиціях матеріалів, які були трактовані як пропаганда націоналізму й релігії, було закрито і ліквідовано цілу низку музеїв. Протягом 1950—1954 рр. припинили діяльність 12 районних краєзнавчих музеїв, зокрема — бердичівський, коростенський, барвенківський, глухівський, новгород-сіверський, старо-костянтинівський, самборський, яворівський, миргородський, лохвицький. У тих закладах, які продовжували діяти, музейні експозиції вихолощувалися і були перетворені на однотипні "виставки передових досягнень", які пропагували "передові агробіологічні методи Лисенка", цитатники партійних з'їздів і промов партійних вождів. В українських музеях було запроваджено повне домінування загальносоюзної та проросійської тематики. Започатковувалися "спецхрани", де переховувалися цінні джерела з історії України, доступ до яких було обмежено.

Короткий період демократизації кінця 50—60-х рр., під час якого громадськість України активно виступила на захист історико-культурної спадщини, сприяв підвищенню уваги до музеїв з боку державних органів. Попри те що музеї продовжували перебувати під пильним ідеологічним контролем, мережа музейних закладів почала активно збільшуватися, різноманітнішою ставала їх змістовна діяльність та типологічна спрямованість. У 1965 р. була затверджена мережа музейних закладів системи Міністерства культури України, яка нараховувала 127 музеїв (включно з музеями на правах філій). У 1989 р. в Україні загалом діяло вже 174 музеї, а разом із музеями на правах філій та відділів музейна мережа України нараховувала загалом 410 установ різного типу та відомчого підпорядкування, основна частина яких перебувала в системі Міністерства культури. У тому числі були створені унікальні за задумом та експонатами музеї-скансени народної архі-

тектури і побуту України в Києві (в селищі Пирогово), Львові, Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді. Було започатковано підготовку до створення такого музею в Чернівцях. Пошуком нових напрямів та форм музейної роботи визначалася праця директора Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка М. Сікорського. Його зусиллями було створено 15 своєрідних "музеїв у музеї", оригінальних за змістом та спрямованістю: музеї хліба, світосприйняття та мирного освоєння Космосу, бджільництва, низка історико-архітектурних, етнографічних і меморіальних музеїв.

Подолавши бюрократичні перепони, набрав поширення рух за створення музеїв на громадських засадах. Він розвивався під гаслом створення "народних музеїв". Перший такий народний музей історії рідного села почав діяти в 1957 р. в с. Козіївка Краснокутського району Харківської обл. Цього разу почин краєзнавців отримав підтримку Міністерства культури УРСР, яке рекомендувало своїм структурам сприяти заснуванню таких музеїв та надавати їм науково-методичну підтримку. Створення музеїв на громадських засадах набуло дійсно загальнонародного розмаху. В 1959 р. в Україні діяло 220 народних музеїв, в 1986 р. — 7944, у них було зосереджено близько 2,2 млн експонатів.

Музеї в незалежній Україні. Проголошення незалежності України відкрило новий етап у збереженні історико-культурної спадщини країни та розвитку музейної справи. Насамперед зміни стосувалися загальної спрямованості діяльності музеїв і пріоритетів тематики, що визначала зміст експозиційної та виставкової діяльності, їх збиральницьку працю. Вони стали базуватися на засадах української державності, відродження духовності та національного самоусвідомлення українського народу, об'єктивного висвітлення його багатовікового історичного шляху. Особлива увага почала приділятися висвітленню тих сторінок української історії, які в роки радянського тоталітаризму замовчувалися або показувалися у викривленому світлі комуністичної ідеології. Серед них — історія української церкви, доба української революції 1917—1921 рр., "червоний" терор та сталінські репресії 30—50-х рр. XX ст., переслідування дисидентського руху в СРСР, відображення трагічних подій голодоморів 1921—1922, 1932—1933 та 1946—1947 рр. в Україні, національно-визвольний рух 20—50-х рр. XX ст. та ін. Були створені стаціонарні музейні експозиції та виставки, присвячені історії національної символіки України, діяльності Української Центральної Ради, уряду УНР, Української Держави П. Скоропадського, таким діячам української історії, як М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера, І. Огієнко й багатьом іншим знаковим постатям боротьби за українську державність у XX ст. Цей напрям музейної праці зумовив появу нових музейних закладів. Зокрема, в Києві засновано Музей гетьманства, присвячений історії української державності. В Івано-Франківську та Яремчі відкрилися музеї історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. В с. Халеп'я на Київщині відкрито оригінальний Музей трипільської культури — перший в світі монографічний музей однієї археологічної культури.

Новим явищем музейного будівництва стало створення приватних музеїв і мистецьких галерей, переважна більшість яких основну увагу приділяє історії розвитку та провідним тенденціям сучасного українського мистецтва. Серед новостворених приватних музеїв пу-

блічного характеру та широкої популярності набули історико-археологічний музей "Прадавня Аратта-Україна" трипільської археологічної культури в с. Трипілля Київської обл., Музей-садиба гуцульського мистецтва роду Корнелюків у Косові, Етнографічний музей "Просвіти" Р. Яворського в Коломиї, Харківський приватний музей міської садиби, Центр сучасного мистецтва (Пінчук-Арт-центр) Фонду В. Пінчука.

Разом з тим в діяльності музеїв окреслилися деякі проблеми, які потребували вирішення на державному рівні. Зокрема, станом на 2000 р. визначилася стійка тенденція до зменшення кількості відвідувань музеїв. Якщо в 1990 р. українські музеї відвідало 31,8 млн громадян, то в 1995 р. — 17,4 млн, в 2000 р. — 16 млн осіб. Через систематичне недофінансування музейної галузі практично всі приміщення музейних установ потребують невідкладних ремонтів, включно із закладами, які мають статус національних. Через нестачу експозиційно-виставкових площ станом на 2000—2001 рр. для відвідувачів експонувалося лише 11,8 % музейних експонатів, а майже 90 % основних музейних фондів перебувало у запасниках. Загальною для музейних закладів стала проблема нестачі коштів на поповнення музейних фондів. Так, в 2002 р. на придбання нових експонатів для всіх художніх музеїв системи Міністерства культури і мистецтв України було передбачено лише 560 тис. грн. Зменшення загального обсягу заробітної платні музейних працівників по відношенню до розмірів середньої заробітної платні по Україні призвело до зменшення престижу праці музейних співробітників, відтоку найбільш кваліфікованих кадрів. Протягом першої половини 90-х рр. XX ст., позначених економічною нестабільністю в державі, припинили діяльність більшість музеїв на громадських засадах, значна частина зосереджених у них цінних експонатів не була передана до державних музеїв і фактично була втрачена. Справжнім лихом для музеїв стали злочинні пограбування їхніх фондів. Задекларована на початку 90-х рр. урядова програма "Музейна безпека" через брак коштів так і не була втілена в життя. Тож українські музеї лишилися беззахисними перед кримінальними злочинцями. Жертвами зухвалих нападів і пограбувань стали Львівська картинна галерея і відділ Львівського історичного музею — музей "Арсенал", Полтавський та Чернігівський художні музеї, Уманський та Ямпільський районні краєзнавчі музеї і чимало інших. Частину викрадених реліквій і творів мистецтва вдалося розшукати й повернути. Проте значні культурні цінності досі вважаються втраченими.

Однак, незважаючи на існуючі труднощі й недоліки, музейна справа в Україні розвивається. Статистичні показники фіксують постійне зростання кількості музеїв від часу здобуття Україною державної незалежності. У 2004 р. музейна мережа нараховувала 339 музеїв системи Міністерства культури України. Станом на 2012 р. їх чисельність зросла до 470. Загальний музейний фонд нараховує біля 12 млн одиниць зберігання. Зміцненню статусу музеїв сприяло схвалення Верховною Радою України Закону України "Про музеї і музейну справу" (1995, зі змінами та доповненнями, ухваленими в 1999—2002 рр.). Окремі провідні музейні заклади України отримали найвищий статус національних музеїв, що піднесло їх діяльність на якісно новий рівень. Серед них чільне місце посідають Національний музей історії України, Національний художній музей, Національний музей історії медицини, Національний музей літератури, Національний науково-природничий музей НАН України, Чорнобильський національний

Національний художній музей України.

музей МВС України в Києві, Національний музей Тараса Шевченка в Каневі, Національний історико-етнографічний музей-заповідник в Переяславі та ін.

З 2005 р. розгорнулося створення найбільшого в Україні та одного з наймасштабніших у світі музейного комплексу "Мистецький Арсенал" в Києві, який у майбутньому зможе розмістити у своїх експозиціях десятки тисяч українських пам'яток старовини й мистецтва України від найдавніших часів до сучасності.

Українські музеї за кордоном. Вагомий внесок у збереження національної історико-культурної спадщини зробили українці, що проживають поза межами України. Зберігаючи численні безцінні реліквії доби визвольних змагань, особисті речі та архіви видатних діячів української історії та культури, перлини українського мистецтва, вони започатковували на зібрані українськими громадами пожертви численні українські музеї в країнах поселення. Деякі з них згодом отримали статус державних установ.

Велика кількість українських музейних закладів була заснована в Канаді. В Торонто 1952 р. відкрито Український воєнно-історичний інститут-музей. У Вінніпезі діяли Інститут-музей українського війська і фльоти УНР, Військово-історичний музей і архів УВАН, а також музей, архів та картинна галерея, створені при Осередку української культури і освіти. Далеко за межами Канади відомий музей-скансен "Село української культурної спадщини" в Едмонтоні. В Саскатані помітне місце в культурному житті належить таким закладам, як Український музей та Український парк. Парк Української писанки створено у Вегревіллі.

Серед найбільших культурних осередків українства у США — Архів-музей Української академії мистецтв і наук, український музей, архів і центр культури у Баунд-Бруку, Український католицький музей у Стемфорді, Український музей народного мистецтва у Філадельфії, Український архів-музей у Клівленді, Український інститут модерного мистецтва в Чикаго. Своєрідною візитною карткою українців у США став Український музей у Нью-Йорку.

В Австралії зусиллями о. Зенона Харкавого створено Музей українсько-

го мистецтва при соборі Апостолів Петра і Павла в Мельбурні. Союзом українок і осередком "Пласту" засновано Український музей в Аделаїді.

У Великобританії вихідцями з України засновано Бібліотеку та музей ім. Т.Г. Шевченка в Лондоні, Музей українського мистецтва в Олдгамі. Унікальні музейні фонди зібрано в Українському католицькому університеті в Римі (Італія). В Римі також діє Український музей при церкві Святих Сергія і Вакха. Значна кількість унікальних пам'яток зберігається у Франції у фондах архіву та бібліотеки НТШ в Сарселі, Архіві української еміграції в Сорбоннському університеті. У Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі діє Музей С. Петлюри, постійна військово-історична виставка, присвячена добі УНР, виставка українського мистецтва. Широко відомий музей-скансен "Музей української культури", заснований за ініціативою проф. М. Мушинки у Свиднику в Словаччині. В цій країні були створені також музеї української церковної старовини в містах Старій Любовні та Тополях, своєрідним містом-заповідником української культури в Словаччині впродовж довгих років був Бардіїв. У Росії в Петербурзькій академії мистецтв створено Музей-кімнату Т.Г. Шевченка, в с. Ярополче в Підмосков'ї діє Народний музей гетьмана Петра Дорошенка.

2.3.3. Повернення та реституція культурних цінностей

Історичний шлях українського народу до незалежності і власної державності, свободи та демократії був позначений багатьма трагічними втратами. Серед найбільш болючих з них — втрата незліченних культурних скарбів — безцінних національних реліквій, які в гіркий період бездержавності впродовж століть бурхливим потоком вивозилися з України і розпорошувалися по цілому світові, безслідно гинули та по-варварському розграбовувалися внаслідок незліченних війн, що відбувалися на її території.

Одним з найтрагічніших наслідків для української культури стало приєднання України до Російської імперії, а згодом — до Радянського Союзу. Безпрецедентне переміщення величезних масивів культурних цінностей українського народу та їх концентрація на території Росії, переважно в Москві та Петербурзі внаслідок цілеспрямованої централістичної політики було не лише актом механічного культурного присвоєння видатних реліквій та творів мистецтва, відбувався цілком керований та планомірний процес розчинення української культури в культурі російській. В українців було вкрадено їх історію та культуру, які стали трактуватися як історія та культура Росії. Це відбувалося не лише через шкільні та університетські підручники, наукові праці, урядову політику, а й шляхом безцеремонного вивезення національних культурних надбань України, котрі трактувалися як "російські" й мали підтверджувати "споконвічні історичні права" Москви на зверхність над українськими землями. Незліченні культурні надбання: безцінні стародавні мозаїки та фрески, вишуканого оздоблення іконостаси, клейноди українського козацтва, полотна відомих майстрів пензля, архівні документи, рукописи та стародруки, унікальні матеріали археологічних розкопок та знахідки скарбів — були відчужені від українського народу, виведені з наукового та культурного обігу на теренах України і приречені обслуговувати імперські ідеї.

Перші спроби повернення культурних цінностей в Україну. В українському суспільстві наприкінці XIX — на початку XX ст. сформувалося досить

чітке і ясне усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від цілого народу його історичної та культурної спадщини. "Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає її народові національне обличчя, губила свої скарби, губила назавше", — зазначав один з найавторитетніших знавців і послідовних хранителів української старовини М. Біляшівський [7].

Ще 1902 р. під час роботи XII Археологічного з'їзду кубанський історик П. Короленко порушив питання про повернення клейнодів українського козацтва зі сховищ Москви та Петербурга. В 1914 р. за дорученням комісії "Старий Київ", заснованої при Київському художньо-промисловому і науковому музеї, відомий український археолог, етнограф, мистецтвознавець та музеєзнавець Д. Щербаківський виїздив у наукове відрядження до Петербурга і виявив там багато важливих матеріалів з історії Києва XVII — першої половини XVIII ст. На підставі його доповіді комісія порушила питання про повернення цих пам'яток в Україну.

На повний голос вимога про повернення в Україну культурних цінностей залунала після Лютневої революції 1917 р. та падіння царату. На хвилі бурхливого національного піднесення ця ідея, уперше проголошена на Всеукраїнському учительському з'їзді 5—6 квітня 1917 р., дуже швидко набула загальнонародного значення. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив домагатися негайного повернення в Україну "всіх стародавніх українських прапорів". 17 квітня 1917 р. на засіданні комітету Української Центральної Ради було поставлено питання про повернення зі сховищ Москви та Петербурга козацьких клейнодів та інших історичних реліквій та культурних цінностей України, заборону подальшого вивезення історико-культурних надбань. За ініціативою М. Біляшівського восени 1917 р. в Москві та Петербурзі були створені осередки по виявленню пам'яток українського походження та складанню їх реєстрів. У Москві цю працю взяв на себе О. Новицький, в Петербурзі — заснована заходами В. Щавинського комісія по складанню реєстрів речей української старовини (очолював Ф. Вовк, співпрацювали В. Колбасьєв, Б. Крижановський, М. Макаренко, М. Могилянський, П. Потоцький, П. Стебницький, С. Тройницький, В. Щавинський, С. Яремич), яка вже на початок 1918 р. підготувала каталог українських пам'яток "Ukrainica".

Більшовицький уряд Росії 16 листопада 1917 р. розглянув питання про передання українському народові історичних реліквій, захоплених росіянами як воєнні трофеї, і оголосив офіційну заяву про створення відповідної комісії з трьох осіб, яка мала підготувати процедуру передачі. Згідно з постановою ЦВК Радянської Росії від 24 листопада, її проведення передбачалося "в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором і за участю військових частин". Разом з історичними реліквіями українцям планувалося вручити пам'ятну грамоту. Однак, коли делегація петроградських українців, уповноважена Центральною Радою, звернулася до наркома національностей Сталіна, аби отримати козацькі клейноди, їм у брутальній формі було відмовлено. За деякими даними, Сталін розірвав підписаний ним самим документ. 1 грудня 1917 р. РНК РРФСР ухвалив заяву,

[7] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 209, арк. 2.

якою підтверджував намір повернути в Україну національні реліквії українського народу, проте подальші переговори щодо цього мали відбуватися лише з пробільшовицькою українською фракцією Всеросійського ЦВК.

Проголошення незалежної Української Народної Республіки та підписання Брестського мирного договору відкрило шлях до розгляду питання про українські культурні цінності в Росії на міждержавному рівні. За дорученням міністра освіти УНР В. Прокоповича у зв'язку з майбутніми мирними переговорами УНР та РРФСР була створена спеціальна комісія в справі повернення з Росії культурних цінностей України, яка складалася з трьох секцій: архівної, археологічно-мистецької, фінансової. До роботи комісії були залучені видатні українські історики, археологи, архівісти та мистецтвознавці М. Біляшівський, М. і О. Грушевські, В. Модзалевський, М. Василенко, І. Каманін, О. Левицький та ін. Після гетьманського перевороту уряд П. Скоропадського продовжив цю працю. У зв'язку з початком мирних переговорів склад комісії було значно розширено за рахунок представників інших міністерств і відомств, унаслідок чого вона набула статусу міжвідомчої, а також залучені такі фахівці, як Д. Антонович, О. Благодір, П. Зайцев, І. Кречетович, В. Міяковський, Г. Павлуцький, Г. Стелецький, Д. Щербаківський, К. Широцький та ін. На початку червня комісію було конституйовано як "Культурну комісію при Українській Мировій Делегації". Усього відбулося шість її засідань в період з 21 травня по 14 вересня 1918 р. В атмосфері напружених дискусій у ході переговорів ними були опрацьовані загальні принципи у вирішенні долі культурних цінностей (так званий принцип розмежування, за яким Україна, крім речей українського походження, мала отримати 1/4 частину визначних музейних збірок Росії відповідно до частки населення у складі колишньої імперії), проект відповідних статей мирного договору та об'ємні списки речей, на які претендувала Україна. Готувалася до переговорів і російська сторона. Зокрема, згідно із вказівками Управління справами РНК РРФСР наркомату освіти, позиція Російської Федерації полягала в тому, що "видачі підлягають лише ті художні та архівні цінності, котрі були вивезені до наших сховищ в якості військової здобичі, або ті, котрі були евакуйовані під час останньої війни" [8]. Але у зв'язку з припиненням мирних переговорів ця справа не була завершена.

Українсько-російські перемовини в добу "українського відродження". Однак ідея повернення історичних і культурних цінностей в Україну не загинула під час кривавих подій громадянської війни. Після встановлення більшовицького режиму її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української Держави. На хвилі "українського відродження" 20-х рр. їм вдалося досягти продовження її реалізації на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу.

Одним з перших практичних кроків щодо повернення в Україну культурних цінностей на початку 20-х рр. стали розшук та реевакуація київських музейних збірок та колекцій, вивезених до сховищ Москви й Петербурга під час Першої

[8] Цит. за: *Жуков Ю.Н.* Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917—1920 гг. — Москва, 1989. — С. 115.

світової війни за розпорядженнями російської влади. Відомому українському вченому Миколі Макаренку вдалося розшукати в Москві біля 10 000 предметів, що належали до фондів колишнього Київського міського художньо-промислового та наукового музею. 15 серпня 1921 р. вони були повернуті в Україну і передані створеному на його основі 1-му Державному музею (нині — Національний музей історії України). Наступним його успішним кроком стало повернення експонатів зі збірки Б. та В. Ханенків, на основі якої у 1921 р. постав Музей мистецтв ВУАН. Значна частина цієї колекції, що збиралася протягом кількох десятиріч і мала бути передана в дар Києву, під час Першої світової війни 1915 р. була евакуйована до Росії і розпорошена між сховищами Москви та Петербурга. У 1921 р. М. Макаренку вдалося розшукати і повернути в Україну значну кількість картин із Румянцівського музею, ікон із Третьяковської галереї, порцеляни, золотих і срібних речей із музею Морозова, а також низки пам'яток із історичного музею у Москві. Проте при перевезенні з історичного музею в Москві безслідно зникли 24 картини видатних західно-європейських майстрів, серед яких були полотна Брейгеля, Снайдерса, Рубенса, Перуджіно, Маньяско, Карель-ван-Мандера тощо. І все ж, на думку М. Макаренка, Музей мистецтв ВУАН став для України "великим скарбом", тим самим, "що для Росії Ермітаж (звичайно, не таких розмірів), охоплюючи собою трохи чи не всі області художніх творів усіх європейських та східних народів"[9].

Українська громадськість була глибоко обурена варварським упровадженням в Україні декрету 1922 р. про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Декрет мав утілюватися в життя спеціальними комісіями, до скла-

Будинок Ханенків. Київ. 1920.

ду яких разом з представниками органів НКВС мали включатися фахівці музейної справи, щоб попередити втрати цінних пам'яток. Проте на практиці з думкою діячів культури ніхто не рахувався. Вилучення церковних цінностей перетворилося на масовий вивіз історичних та культурних пам'яток з України. Зокрема, незважаючи на протести музейників, коштовні речі мистецького значення були вилучені з Києво-Печерської лаври, Софійського собору і Михайлівського монастиря в Києві, Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів у Чернігові та Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському тощо. Реєстри зібраних на Поділлі коштовностей, вага яких перевищувала 2 т, супроводжувалися цинічним записом "цінностей для музеїв не виявлено", хоча жоден з музейних працівників не був допущений до їх огляду. Лише за червень 1922 р. з храмів України було вилучено 2850 пудів 30 фунтів срібла, 3 пуди і 2 фунти золота, 1397 каратів і 13 золотників коштовних каменів.

Вилучення супроводжувалося варварськими діями: унікальні церковні

[9] *Макаренко Д.О.* Музей мистецтв Української академії наук: Провідник. — Київ, 1924. — С. 12.

оклади йшли на лом, з них видовбували коштовне каміння, а старовинні ікони спалювалися. Нищилися, перетворюючись на безформну масу безцінні старовинні ужиткові речі. І все ж значна кількість старожитностей вивозилася до Москви з мінімальними пошкодженнями.

Діячі української науки та культури робили усе можливе, щоб запобігти втратам української старовини, повернути бодай частину втрачених реліквій в Україну. Вже у червні 1922 р. Данило Щербаківський як заступник голови ВУАКу разом з іншими членами комітету звернувся до постійного секретаря ВУАКу Агатангела Кримського з пропозицією від Академії наук "підняти питання про те, щоб усі вилучені з монастирських і церковних ризниць цінності, за якими було визнане історичне і художнє значення і які мають безпосереднє відношення саме до України, характеризуючи її минуле і її побут, зберігались не в Москві, а в музеях України" [10].

У липні 1922 р. від імені ВУАН та Головполітосвіти Наркомату освіти УСРР Д. Щербаківському було доручено вести справу повернення культурних цінностей до музеїв Києва. У складі спеціально створеної комісії (до неї також входили А. Середа та О. Степанова) він виїхав до Москви. Підсумком цієї роботи було повернення близько 3200 коштовних пам'яток, для перевезення яких знадобилося 29 ящиків. 9 вересня 1922 р. звіт Щербаківського про виконання цього завдання був заслуханий Радою по охороні пам'яток мистецтва та старовини при Екскурсійно-виставково-музейній секції Київської губполітпросвіти. Пізніше в Україну з Москви надійшло ще п'ять ящиків з раритетами. В травні наступного року у Держсхові РРФСР Щербаківським було відібрано додатково два ящики з цінностями — усього 240 предметів. Вони теж повернулися в Україну. Д. Щербаківський разом із О. Новицьким, М. Біляшівським, Ф. Ернстом, А. Середою взяв участь у їх дослідженні. За деяким даними, загалом до Києва тоді повернулося близько 5 тис. пам'яток, які склали основу створеного вченими відділу давнього золотарського мистецтва.

Суспільний резонанс, викликаний поверненням в Україну збірки Ханенків та ситуацією, що склалася навколо вилучених з українських музеїв, церков та монастирів культурних цінностей, спонукали український уряд до більш широкого погляду на долю історико-культурної спадщини України. Вже у жовтні 1922 р. РНК УСРР доручив Наркомату освіти вирішити питання про повернення загалом усіх пам'яток мистецтва та старовини, що мали культурно-історичне та наукове значення для України і потрапили з її території до музеїв Росії. Проте звернення Наркомосу республіки до аналогічного російського відомства з проханням повідомити, "які цінності зазначеного характеру і походження знаходяться в російських музеях і в якому порядку могла б бути організована справа повернення їх на Україну", лишилося без відповіді, наштовхнувшись на протидію московських і петроградських музеїв.

Та в середині 20-х рр. культурна спадщина України все ж збагатилася новими надбаннями. Одне з провідних місць серед них належало колекції Василя Щавинського, який тоді мешкав у Ленінграді. Ще 1917 р. він вів перегово-

[10] Цит. за: *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1921—1926 рр. — Київ, 1989. — С. 135, 136.

ри з Генеральним секретарством справ освітніх Центральної Ради щодо передачі своєї колекції Україні. Не зумівши втілити свої наміри через події війни, Щавинський виконав обов'язок перед своєю батьківщиною, заповівши колекцію Музею ВУАН. Після його смерті в грудні 1924 р. колекція була передана з його помешкання до Ленінградського Ермітажу на тимчасове збереження. Але отримати її українському музею вдалося лише після півторарічної тяганини. 25 березня 1926 р. вчений секретар Музею мистецтв ВУАН С. Гіляров отримав 112 картин із зібрання Щавинського, серед яких були полотна Ван Блумена, Бапано, де Вета, І. Да Ван-Дейка, Ван Кесселя, Дюге, Блюмарса, Венінса, Гореманса, Корнелісена, де Вельде та інших майстрів пензля голландської та фламандської шкіл XVI—XVIII ст.

Надзвичайно цінним надбанням для України стала колекція П. Потоцького — уродженця Полтавщини, який завдяки своїм здібностям здійснив блискучу військову кар'єру в російській армії і жив з родиною в Ленінграді. Понад 50 років він збирав книги, твори живопису, гравюри, малюнки, фотографії, старовинні меблі, фарфор, бронзу, високохудожні вироби із золота, срібла та дорогоцінних каменів, зразки зброї, архівні документи, мріючи створити на батьківщині історико-побутовий музей. За різними даними, колекція нараховувала від 13 тис. до 17 тис. книг (у тому числі з автографами Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших діячів української науки та культури), 20 папок рукописів (зокрема, листи українських гетьманів Б. Хмельницького та його сина Юрія, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка), 50 ікон, від 10 тис. до 15 тис. гравюр та акварелей, 100 малюнків, 40 видів зброї (біля 2 тис. предметів), портрети видатних діячів української історії, картини відомих художників та ін. Вага виробів із золота та срібла, зібраних Потоцьким, сягала 40 пудів. 28 квітня 1926 р. Наркомат освіти України підписав договір з П. Потоцьким, за яким він передавав "в якості дару у повну власність та розпорядження Українського уряду в особі його Народного комісаріату освіти, власне йому, Потоцькому, належну науково-художню збірку". Протягом червня цього ж року історико-культурні пам'ятки були перевезені в Україну (щоб їх завантажити у вагони, знадобилося понад 30 підвод) і склали основу новоутвореного Музею України (Збірки П. Потоцького). Завідував ним сам колекціонер.

Конкретних результатів протягом початку 20-х рр. вдалося досягти у поверненні в Україну архівних документів. Ініціатором цієї важливої справи стало створене в 1921 р. Головне архівне управління, де працювало чимало українських вчених, які ще за Центральної Ради та Української Держави брали участь в роботі культурної комісії під час переговорів з Росією — Д. Багалій, О. Левицький, В. Романівський, В. Міяківський та ін. За поданням Головархіву на засіданні малої Президії ВУЦВК 14 грудня 1923 р. та Президії ВУЦВК 31 грудня 1923 р. була затверджена постанова про доцільність перевезення в Україну з Москви архівних документів з історії революції і радянського будівництва. За погодженням із російською стороною того ж року до українських архівів почали надходити фонди ревкомів, виконкомів, революційних трибуналів. Було повернуто також нотаріальні та судові архіви Харкова, частину архівів Львова, вивезених російською армією

до Ростова-на-Дону. Ця робота продовжувалася і протягом усього наступного року.

Перша Всеукраїнська нарада архівних працівників, яка відбулася в Харкові у грудні 1924 р., поставила питання про повернення в Україну більш широкого кола архівних джерел, в різні часи вивезених за її межі. З обґрунтуванням цього рішення виступили Д. Багалій та В. Барвінський. Висновки архівістів спонукали ВУЦВК навесні 1925 р. порушити клопотання перед ЦВК СРСР про повернення всіх матеріалів, які мають для України історичне значення, доручивши при цьому Головархіву республіки розшукати всі архівні матеріали, що стосувалися РСФРР, з метою їх передачі російській стороні. Створена на союзному рівні спеціальна комісія визнала справедливими вимоги України і зазначила, що архівні матеріали, вивезені за межі республіки, підлягають неодмінному поверненню. У жовтні 1926 р. в Україну надійшли фонди судових установ українських губерній до 1800 р. загальною вагою понад 2 тис. пудів. Проте подальшого розвитку цей процес не отримав, лишившись на рівні поодиноких актів передачі документів чи фондів. Зокрема, в жовтні 1931 р. з рукописного відділу Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді вдалося отримати і перевезти до Всеукраїнського архіву давніх актів у Києві 134 томи Румянцівського опису Малоросії, що було останнім значним надходженням українських документів з Росії.

Таким чином, на кінець 20-х рр. зусиллями українських наукових та культурних діячів вдалося забезпечити спадкоємність ідеї повернення історичних та культурних цінностей, які по праву належали українському народові. Ця ідея стала невід'ємною складовою частиною так званого українського відродження, яке попри всі труднощі та перешкоди проторувало собі шлях і стало часом піднесення української культури в цей період. Ця ідея опанувала громадську думку, стала офіційною позицією українського уряду, чим з'єднала, хоч і надзвичайно тонким (можливо і єдиним), але все ж реальним ланцюгом всі етапи української державності новітньої доби — від Генерального Секретаріату Центральної Ради та Української Народної Республіки до Ради Народних Комісарів, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Української Соціалістичної Радянської Республіки. Завдяки наполегливим зусиллям ця ідея почала втілюватися в життя, збагативши спадщину України визначними історико-культурними надбаннями. Важливим досягненням стало офіційне визнання державними, науковими та культурними інституціями СРСР та РСФРР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій та скарбів культури, що засвідчили факти передачі видатних історичних та культурних цінностей до українських сховищ.

Навесні 1925 р. ВУЦВК порушив перед загальносоюзними органами питання про повернення зі сховищ колишньої імперії усіх матеріалів, які мають для України історичне значення. Водночас розпочалася підготовка списків пам'яток історії та культури, на які претендувала Україна. Левову частку цієї роботи виконав Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН. Свої заявки подали і українські музеї. Зведені матеріали отримали назву "Попередній реєстр історико-культурних і художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР". Розгляд згаданого реєстру показує, що він був складений за принципами, ідентичними тим, які були визнані українськими експертами ще за часів Центральної Ради в 1917 р. та на початковому етапі роботи культурної комісії

української делегації на мирових переговорах з Росією. Тобто до нього були включені всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від того, чиїми силами й засобами вони були здобуті та яким шляхом перейшли у власність російських державних сховищ, і твори митців (як уродженців України, так і ні), чия творчість була пов'язана з Україною та носила на собі відбиток українського менталітету. В ньому зустрічаємо козацькі клейноди (прапори, гармати, булави), зброю, матеріали археологічних розкопок (наприклад, Чортомицького кургану, пам'яток Чернігова та ін.), знахідок скарбів (київських, чернігівських, Мало-Перещепинського), рукописні книги (Євангеліє 1282 р. з Галичини, Холмське Євангеліє XIV ст. та ін.), картини Т. Шевченка, Д. Левицького, В. Боровиковського, В. Тропініна, І. Рєпіна, М. Ге, М. Пимоненка, М. Самокиша, К. Трутовського, С. Святославського, скульптури Мартоса та інших, архівні документи тощо. Слід зазначити, що до даного реєстру не були включені пам'ятки Криму.

У 1927 р. Президія ВУЦВК укотре звернулася до загальносоюзних органів з пропозиціями вирішити питання про обмін та повернення культурних цінностей між республіками СРСР, які мали ґрунтуватися на національно-територіальних засадах. 9 липня 1928 р. Президія ЦВК СРСР нарешті ухвалила постанову, якою Наркомату освіти РСФРР доручалося домовитися з Наркоматом освіти УСРР про обмін культурними та мистецькими цінностями між Україною та Росією. Для її реалізації мала бути створена спеціальна Паритетна комісія за участю обох сторін. Розпочалася підготовча праця.

Створення Паритетної комісії Центрального Виконавчого Комітету СРСР у справах обміну науковими та культурними цінностями стало тим реальним механізмом, який мав забезпечити практичну реалізацію повернення українських культурних цінностей з Росії. По суті, вперше перед Україною в її історії постав шанс відновити історичну справедливість і хоч частково відшкодувати збитки, нанесені її культурній спадщині багатовіковою втратою державності та пригноблення Російською імперією.

Окрилена першим успіхом, українська сторона стала ініціатором початку конкретної роботи Паритетної комісії. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти України терміново були складені уточнені переліки речей та архівних фондів у музеях, архівах і бібліотеках Росії. Українські вимоги були доведені до російського уряду, за дорученням якого розпочалося їх вивчення російськими експертами.

Робота Паритетної комісії почалася в 1930 р. До її складу входили від РСФРР: директор Академії матеріальної культури в Ленінграді академік М. Марр, заступник завідуючого Державної Третьяковської Галереї в Москві проф. М. Машковцев, заступник завідувача Головнауки РРФСР — А. Вольтер; від України: заступник завідувача Укрнауки К. Коник, заступник директора Державного археологічного музею в Одесі проф. М. Болтенко, завідуючий художнім відділом Всеукраїнського музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві проф. Ф. Ернст.

Перша сесія Паритетної комісії відбулася 20—28 березня 1930 р. у Москві під головуванням академіка М. Марра. Головним питанням її роботи стало опрацювання принципів, за якими мало відбуватися передання культурних цінностей. Спеціальною резолюцією, ухваленою 27 березня, Комісія визначила засади, які братимуться за основу її діяльності: "1. Походження як окремих пред-

метів, так і цілих колекцій, вивезених в результаті централістичної політики царського уряду до столиць колишньої царської Росії, наслідком чого стало обезкровлення культур окремих народів та штучна затримка їх культурного розвитку"[11].

Також було зафіксовано, що комісія проводить передачу окремих предметів та цілих колекцій, враховуючи наукову доцільність обміну, який не повинен руйнувати науково-дослідної та освітньої роботи, а навпаки, сприяти культурному будівництву та розвитку культурних центрів в обох республіках. Зважуючи на те, що далеко не всі культурні цінності, котрі становлять інтерес для учасників обміну, могли бути виявлені найближчим часом, Паритетна комісія вирішила, що цей обмін повинен мати характер безперервної роботи, щонайменше — до кінця п'ятирічки. В ході дискусії українська сторона висловила побажання утворити спеціальні центри вивчення та зосередження пам'яток культури минулого на території УСРР та РСФРР. При цьому Україна претендувала на концентрацію на її території комплексів, присвячених історії скіфів, грецьких міст-колоній Причорномор'я, готів, різних кочових народів Причорноморських степів, Київської Русі, української культури починаючи з XIV ст. тощо. Дослідні центри інших культур мали концентруватися на території РСФРР. Цілком очевидно, що ця пропозиція була добре продуманим і виваженим кроком української сторони. У разі її успіху Україна досягла б кількох цілей: практично вирішувалося питання повернення унікальних археологічних комплексів світового значення (у тому числі з розкопок в Криму) без додаткової тяганини з приводу кожної окремої знахідки; запобігалося подальше вивезення пам'яток за межі України потужними союзними інституціями, закладалися основи міцної інфраструктури української науки, яка отримувала можливість створити базові школи вивчення історичних явищ, що протягом тривалого часу фактично монопольно досліджувалися московськими та петербурзькими (згодом ленінградськими) вченими. Проте, не відкидаючи повністю цю ідею, російська делегація послалася на те, що справа розмежування мережі музеїв — у компетенції вищих органів обох республік, і на цій підставі її більш конкретне опрацювання було відкладене до "принципового погодження" між урядами УСРР та РСФРР.

Під час сесії остаточно було вирішено повернути в Україну запорозькі клейноди, прапори, гармати тощо, котрі перебували в Збройній палаті Московського Кремля та у відділі зброї Державного Ермітажу в Ленінграді. На думку української делегації, справедливим було б увесь цей матеріал розмістити в Дніпропетровському державному музеї разом з картиною І. Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Разом з тим щодо цілого ряду пам'яток у делегацій виникли серйозні суперечки.

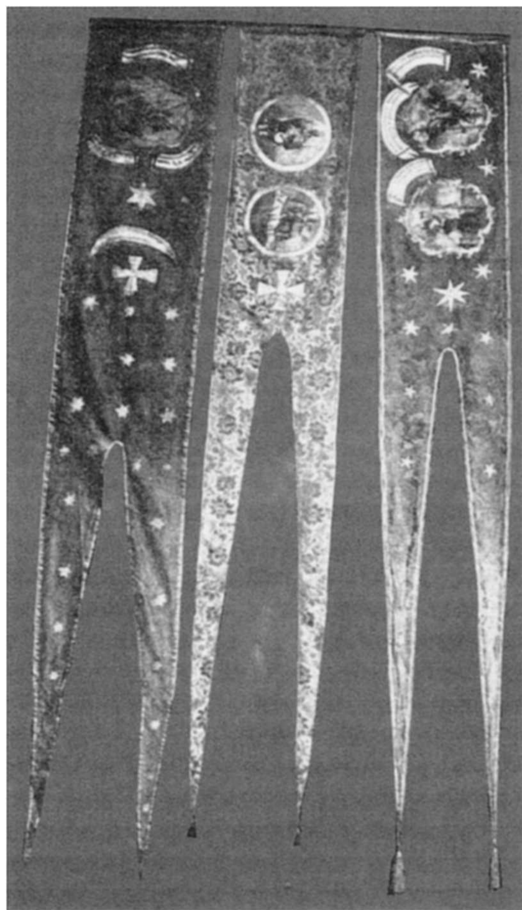
Наприкінці травня — у першій половині червня 1930 р. відбулася друга сесія Паритетної комісії. Вона проходила в Москві та Ленінграді під головуванням заступника завідувача Укрнауки УСРР К. Коника. Цього разу розглядалися заяви української сторони, подані до Третьяковської галереї, Збройної палати, Історичного музею, Музею революції, Антирелігійного музею в Ленінграді, Державного Ермітажу в Ленінграді. В

[11] Архів Державного історико-культурного музею-заповідника "Московський кремль". — Ф. 20, оп. 1928 р., спр. 22, арк. 5.

ході роботи сесії українська делегація зуміла позитивно вирішити питання про долю речей, з приводу яких раніше не вдавалося дійти згоди: глухівської гармати 1705 р. з гербом І. Мазепи та невеличкого запорозького прапора (тканина "байберек") з Державного Ермітажу. Крім того, була досягнута домовленість про повернення в Україну з цього музею збірки речей хатньої церкви князя Меньшикова, який пограбував гетьманську столицю Батурин (у тому числі вивіз напрестольний хрест гетьмана Сагайдачного), медальйона кінця XVI — початку XVII ст. князя Костянтина Острозького. З нумізматичних відділів Ермітажу, Музею образотворчих мистецтв у Москві, Державного історичного музею мали виділити для України систематизовану нумізматичну колекцію. За цією ж постановою Паритетної комісії Ермітаж повинен був передати Україні зразкову збірку зброї різних часів.

Рішенням Паритетної комісії також було визначено, що з Державного Ермітажу та Історичного музею має бути повернена в Україну головна частина українських збірок, починаючи з часу литовсько-польського панування, частина золотих, срібних та емалевих скарбів з Києва, Чернігова та їхніх околиць доби Київської Русі, матеріали археологічних розкопок Києва початку XX ст. Позитивно для України вирішили долю найбільшого за всю історію Російської імперії (та й СРСР) Перещепинського скарбу з Полтавщини із візантійським та сасанідським золотим посудом, озброєнням, прикрасами VI—VII ст. та ряду інших знахідок цієї доби.

Щодо пам'яток греко-скіфського комплексу, то питання їх повернення в Україну викликало значні суперечки. В ході роботи другої сесії вдалося погодити передачу Одеському історико-архео-

Козацькі корогви XVIII ст. у сховищах Ермітажу (РФ). Середина 20-х рр. XX ст.

логічному музею комплексів багатих на золото скіфських поховань: так званих Лугової могили, Чмирьової могили, Мордвинівського куполу, Линців, Шульгівки, унікального Литого кургану (розкопки 1793 р.), який був єдиним виявленим на території України зразком археологічної скіфської культури першої половини VI ст. до н. е.

Однак українська делегація не змогла домогтися рішення сесії про передачу з Ермітажу комплексу скіфських поховань "Солоха", а з Історичного музею Бородянського (Бесарабського) скарбу

доби бронзи. Це питання передали на розгляд союзного уряду.

Крім зазначених вище пам'яток, Паритетна комісія прийняла ухвалу, за якою музеї України мали одержати зі Збройної палати у Москві 18 запорозьких прапорів XVI—XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, п'ять гармат майстрів Карпа і Йосипа Балашевичів. Велика кількість музейних цінностей мала бути передана з Історичного музею. Серед них — портрети гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка, невідомого польського вельможі, портрети жінок козацької старшини, 28 фотографій з портретів, краєвиди (роботи К. Трутовського, Ф. Алексеєва, І. Леонтьєва та ін.) околиць Полтави, Одеси, Києва, Харкова, Кам'янця-Подільського, Ніжина, Острога, Кременчуга тощо, портрети та скульптурні твори, полотна відомих майстрів пензля — Рєпіна, Сутковського, Боровиковського, Трутовського, Ярошенка, Рибковського, Лисенка, Камінського, Брюллова, Нікітіна, Васильківського, Кондратенка, Констанді, Крижицького, Левченка, Пастернака, Соколова, Нарбута, Врубеля, Сомова, Білібіна, Вольнова, Левітана, Комаровського, Бродського, Рокотова, Бахета, Жемчужникова, збірки М. Терещенка з Києва. Загалом мало повернутися 2547 картин різних художників.

Коментуючи наслідки другої сесії Паритетної комісії, журнал "Україна" зазначав, не стримуючи емоцій: "Всі наукові скарби, особливо з давніх культур, що колись існували на Україні, мають світове значення і передача їх до головніших українських музеїв, наслідком праці двох сесій Паритетної комісії, надають музеям України світового значення, яке мали раніш сховища царських столиць" [12].

Результати роботи комісії оцінювалися як реальний крок до дійсно рівноправного співробітництва та наукової допомоги музейників обох республік «з повною ліквідацією тих відносин "центра" та "периферії", які характеризували собою музейну політику царату і досі ще, на жаль, не цілком зникли з свідомості деяких музейних робітників кол[ишніх] столиць царської імперії» [13].

Слід особливо наголосити на тому, що робота Паритетної комісії, яка вимагала тривалого вивчення музейних фондів, була далеко не завершена. Мала відбутися її третя сесія, цього разу в Україні, в ході роботи якої передбачалося вирішити питання повернення головної маси історико-культурних цінностей, в різні часи вивезених з української території. Водночас планувалося обговорити завдання організації постійного обміну новими археологічними придбаннями між українськими та російськими музеями.

Проте наступна сесія Паритетної комісії не відбулася. Криваві 30-ті рр., репресії проти української інтелігенції, нищення та розграбування українських музеїв, архівів, бібліотек зупинили розпочатий процес. Між тим архівні документи переконливо свідчать на користь того, що ухвалені Паритетною комісією рішення мали юридичну силу і Україна все ж одержала значну кількість пам'яток.

У 1930 р. зі Збройної палати Московського Кремля було передано п'ять одиниць зберігання, у тому числі два козацькі прапори, напрестольний хрест та Євангеліє, що належали гетьману Петру Калнишевському і були подаровані ним Соловецькому монастирю. Того ж року

[12] Україна. — 1930. — Липень-серпень. — С. 194.

[13] Там само.

з Державної Третьяковської галереї було передано 14 одиниць зберігання — картини відомих художників. У 1931 р. Державний історичний музей у Москві передав з відділів "Побутова ілюстрація", "Житло та побут", "Рукописи" 57 одиниць зберігання (зокрема, 25 краєвидів Києва співучня Т. Шевченка по Академії мистецтв М. Сажина; 15 одиниць фрагментів тканин; визолочену булаву, "голівка" якої була прикрашена смальтою; 11 археологічних комплексів). Та особливо багато експонатів 31 січня 1932 р. представник Наркомосвіти України прийняв із фондів Державного Ермітажу. Серед 1771 одиниць зберігання були стародавні скарби, в різний час знайдені в Україні (457), знахідки в курганах (8) та випадкові знахідки коштовних речей (41), експонати елліно-скіфського відділу (119), 12 козацьких прапорів, портрети гетьманів, літографії, гравюри, графічні роботи, зразки ужиткового мистецтва тощо. Проте ухвали Паритетної комісії не були виконані російським урядом у повному обсязі й значна кількість обумовлених спільними протоколами визначних історичних та мистецьких цінностей так і не повернулася в Україну. В подальшому сам факт діяльності Паритетної українсько-російської комісії щодо повернення в Україну культурних цінностей старанно замовчувався партійними та радянськими органами СРСР.

Переговори між Україною та Польщею. Після провального військового маршу на Варшаву 1920 р. і в умовах жорстокої політичної та економічної кризи керівництво Радянської Росії було готове прийняти будь-які умови припинення війни. Під час підписання Ризького мирного договору 1921 р., учасником якого була і Радянська Україна, одним з головних у його змісті було питання про повернення до Польщі польських культурних цінностей, які опинилися на радянській території. Стаття XI Договору встановлювала, що Росія і Україна мають повернути Польщі вивезені з її території з часу 1 січня 1772 р. військові трофеї, бібліотеки, архіви, предмети мистецтва і старовини, в тому числі евакуйовані примусово чи добровільно в період з 1 серпня 1914 р. по 1 жовтня 1915 р., а також передані в дар або відписані приватними особами, а також установами своїй державі чи її закладам науки і культури. За угодою Польща узяла на себе взаємні зобов'язання щодо повернення українських пам'яток культури.

Десятки польських експертів працювали в російських та українських музеях, бібліотеках, архівах, складаючи списки на повернення ("ревіндикацію") пам'яток. При цьому мало хто сперечався з ними про правові підстави щодо передачі Польщі тих чи інших предметів. Як згадував відомий краєзнавець і культурний діяч Валентин Отамановський, на місця була "спущена" директива будь-що уникати конфліктів та ускладнень і виконувати побажання польської сторони. На терені України діяли Управління в справах евакуйованого з Польщі майна, архівів та художніх цінностей і уповноважені комісії з виконання умов Ризького договору в частині повернення польських культурних цінностей. Для остаточного вирішення спірних питань було створено змішану українсько-російсько-польську комісію. Делегації сторін очолювали з українсько-російської сторони професор О. Шмідт, з польської — А. Ольшевський. Найбільший інтерес польська сторона виявила до збірок культурних цінностей в Києві, Харкові, Житомирі, Полтаві, Одесі та Чернігові. На підставі експертних висновків комісії рішеннями українського уряду протягом 20-х рр. до Польщі було пере-

дано близько 15 500 справ із фондів Київського центрального історичного архіву та Житомирського окружного архіву, які стосувалися територій Польської Республіки. До Польщі було передано ікону Пресвятої Богородиці з Успенської церкви в с. Єреміївці, що на Черкащині, 5874 церковних дзвони, евакуйованих російським урядом у 1915 р. і знайдених змішаною комісією на території України та Росії. Тож наприкінці 20-х рр. польська преса констатувала, що умови Ризького трактату практично виконано.

Разом з тим провідні українські вчені та діячі культури, незважаючи на тиск офіційної влади, докладали значних зусиль, аби відстояти національні інтереси і захистити українську культурну спадщину від необґрунтованих на їхній погляд претензій польської сторони. Зокрема, їм вдалося забезпечити юридичні аргументи, за якими Польщі було відмовлено у поверненні частини справ XVI—XVIII ст. Варшавського фінансового архіву, що стосувалися українських земель. В Україні залишилися музейні колекції, архіви, бібліотека та наукове обладнання колишнього Кременецького ліцею, що ще за Російської імперії було передано до Київського університету, значні музейні цінності.

У 1933 р. був затверджений польсько-радянський протокол про завершення передачі архівних справ, а 18 квітня 1934 р. праця спеціальної змішаної комісії була повністю припинена у зв'язку з констатацією виконання сторонами пунктів Ризького договору.

Утім протягом усього періоду ведення переговорів з польської сторони не було зроблено жодних кроків щодо передачі архівів, які стосувалися українських територій, та повернення музейних цінностей, вивезених польськими військами з Києва, Вінниці, інших міст 1920 р., а також інших культурних цінностей, передбачених умовами Ризького мирного договору.

Участь України у реституції культурних цінностей після Другої світової війни. Під час Другої світової війни культурна спадщина України зазнала значних втрат. За неповними даними, на її території окупаційними військами було знищено або вивезено понад 500 тис. музейних експонатів, 51 млн книг, 46 млн архівних справ. Значних збитків українські культурні цінності зазнали під час евакуації до східних районів СРСР — ешелони, баржі та автомашини з цінними вантажами ставали жертвами бомбардувань німецькою авіацією, губилися в дорозі, розтягалися в місцях перебування за відсутності належного контролю та зберігання.

У зв'язку з масовим розграбуванням культурних цінностей окупованих держав нацистською Німеччиною та її союзниками під час Другої світової війни, країни антигітлерівської коаліції ухвалили спеціальну декларацію від 5 січня 1943 р., якою було визнано недійсними будь-які дії на окупованих територіях, що призвели до вилучення та втрат культурних цінностей, і задекларована готовність до співробітництва у подоланні їх наслідків. Принципи декларації знайшли відображення в мирних угодах, підписаних 10 лютого 1947 р. у Парижі. Крім того, 1945 р. Союзна Контрольна Рада по Німеччині ухвалила так звану чотирьохсторонню процедуру реституції, на підставі якої протягом 1945—1948 рр. до країн, які зазнали окупації, було повернуто знайдені історичні та мистецькі цінності, архіви і книжкові фонди, що їх вивезли з окупованих територій Німеччина та її союзники.

У 1945—1948 рр. значну частину втрачених культурних цінностей було

повернуто до СРСР і, зокрема, до України.

Украдені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали вертатися своїм законним власникам уже в ході бойових дій 1944—1945 рр. Під час просування радянських військ територією країн Східної та Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні експертні групи виявили та відправляли на батьківщину архівні, бібліотечні та музейні фонди, зосереджені нацистами на перевалочних базах та в спеціальних сховищах. Наприклад, на території Польщі у Кракові було виявлено вагон з експонатами Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького та 6 вагонів з архівними документами зі Львова. З Чехословаччини повернулося кілька вагонів з українськими архівними документами та 4 скрині рукописних книг Бібліотеки АН України. З Австрії повернулася додому частина втрачених експонатів музеїв Одеси. З міста Цеденін поблизу Берліна було відправлено в Україну 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею. Протягом 1945 р. до України прибули 89 вагонів з вивезеними унікальними архівними документами, у тому числі актовими книгами XVI—XVIII ст.

Проте значна кількість українських культурних цінностей по війні опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини. При цьому переважна більшість із них була знайдена на території зони відповідальності США. Зокрема, на півдні Баварії у старовинному замку в м. Гохштадт-на-Дунаї були знайдені численні музейні цінності з багатьох міст України. Їх було перевезено до американського Центрального збірного пункту в Мюнхені.

За даними західних дослідників, загалом з американської зони окупації в період 1945—1953 рр. до СРСР шляхом офіційної передачі Радянській військовій адміністрації в Німеччині (РВАН) було відправлено 17 партій вантажів. У тому числі в період з 1945 по 1949 р. було здійснено 15 передач культурних цінностей. Один з останніх актів реституції мав місце вже на території США через дипломатичні установи в 1957 р.

Загалом, за підрахунками американської служби Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів, нею до Радянського Союзу було передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг та тканини, скло, порцеляна, монети та ін.). Значна частина цих культурних цінностей, за американськими даними, походила із зібрань Києва — 167 717 одиниць. Це складало 31,4 % усіх повернутих до СРСР реліквій. Разом з тим сучасні німецькі дослідники стверджують, що приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з-поміж повернутих до СРСР, походили з України. Це становило понад 65,5 % від їхнього загального числа.

6 листопада 1947 р. у Берліні відбулася офіційна передача архівів, бібліотечних фондів та музейного майна, що підлягали поверненню до СРСР. Із загального числа 19 вагонів у Ленінград—Пушкін направлялося 4 закритих і один відкритий вагон, у Новгород — 4 вагони, в Київ — 8 вагонів, у Мінськ — 2 вагони. Від України цінний багаж приймали Уповноважений Ради Міністрів УРСР в Німеччині В. Островецький та представник АН УРСР М. Голімбіовський. До Києва мало відправлятися 1127 ящиків (місць) із культурними цінностями.

7 листопада 1947 р. з Берліна вирушив перший потяг із культурними цінностями, що поверталися до СРСР. Він

мав прибути до Москви, а згодом — до Ленінграда—Пушкіна. За кілька днів, 10 листопада, в дорогу вирушив ще один потяг, який прямував до Києва. Він складався з 8 вагонів з культурними цінностями. На станції Брест усі культурні цінності довелося перевантажувати з німецьких у радянські вагони. Нарешті, 4 грудня 1947 р. цінний вантаж прибув на київський вокзал. Протягом 6—8 грудня тривало його розвантаження та перевезення автомашинами до місця тимчасового складування на територію історико-культурного заповідника "Києво-Печерська лавра". Далі розпочалися облік, систематизація та розподіл отриманих культурних цінностей. З цією метою була створена державна комісія на чолі з директором Київського історичного музею А. Вікторовим, яка діяла з 4 січня по 15 березня 1948 р.

За підсумками інвентаризації було встановлено, що з отриманого вантажу 1060 місць беззаперечно належали українським установам (867 — закладам системи Комітету в справах культурно-освітніх установ, 193 — іншим закладам), а 49 місць потрапили до "українського" потягу помилково і належали установам Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (РРФСР, 6 місць), РРФСР (м. Орел, 1 місце). Ще 37 місць, за даними комісії, не було можливості атрибутувати. Серед встановлених українських власників були музеї, наукові установи та бібліотеки Києва, Вінниці, Львова, Миколаєва, Полтави, Херсона, Чернігова та Умані. Найбільша кількість повернутих з Німеччини культурних цінностей (628 місць) належала фондам Київського історичного музею (до війни Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка).

Повернення значної кількості українських цінностей, вивезених до Німеччини в роки окупації, поза всякими сумнівами, стало визначною подією в історії української культури.

Разом з тим є всі підстави вважати, що під час інвентаризації та розподілу майна радянських музеїв, бібліотек та архівів, на складах "Дерутра" в Берліні з об'єктивних та суб'єктивних причин велика частина українських культурних цінностей була помилково призначена для відправки до Москви та Ленінграда (в приміські палаци в м. Пушкін та Павловськ) і, зрештою, потрапила до фондів російських установ.

Так, зокрема, 10 лютого 1948 р. до Управління музеїв Комітету в справах культурно-просвітніх установ при Раді міністрів УРСР надійшов лист директора Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграда в м. Пушкін А. Кучумова, в якому повідомлялося, що під час розбирання майна, повернутого з Берліна, "виявлені картини, що належать київському музею та музеям інших міст України, загальною чисельністю біля 300 штук. Крім того, виявлені негативи археологічних розкопок — 3 ящики, книги та інші предмети, що належать установам Академії наук України — 3 ящики" [14]. У листі ставилося питання про терміновий приїзд українських фахівців, які повинні були мати при собі документи, що підтверджували б пограбування німецькими окупантами музейного майна та повноваження на його отримання. Даних про отримання цих цінностей українськими установами не виявлено.

Однак далеко не завжди українські музеї, бібліотеки та інші установи інформувалися про виявлення приналежних їм фондів. Підтвердженням цієї тези є факти випадкового виявлення українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки та

[14] Центральний державний архів літератури та мистецтва, Санкт-Петербург (далі — ЦДАЛМ СПб). — Ф. 387, оп. 1, спр. 31, арк. 3.

їхнього повернення в Україну. Ще в середині 50-х рр. з Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича до Харківського художнього музею несподівано була прислана картина відомого художника другої половини XIX ст. А. Жодейка "Портрет дівчини", що вважалася втраченою в роки війни. У 1970 р. дирекції Алупкинського палацу-музею у Криму з великими труднощами вдалося повернути з Державного Ермітажу 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI—XVIII ст., які вважалися втраченими в роки війни і наприкінці 60-х рр. XX ст. випадково були виявлені представниками музею, що потрапили до ермітажних фондів. У 1979 р. з фондів Новгородського музею-заповідника в Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони "Святий Георгій" (XVII ст.) і "Соглядатаї землі Ханаанської" (XVII ст.), що були офіційно внесені у списки втрат музею в роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею в фондах новгородського музею. Виявилося, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини в 1947 р.

Одним із найбільш резонансних прикладів неповернення в Україну культурних цінностей після їх реституції з Німеччини є доля мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору. В 1943 р. представниками німецького "штабу Розенберга" щонайменше 29 ящиків з мозаїками і фресками собору були вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї на півдні Баварії. У 1945 р. там їх розшукали американські військові і перевезли до Мюнхена в Центральний збірний пункт. З Мюнхена в процесі реституції вони були передані радянській військовій адміністрації в Берлін. Наприкінці 1947 р. мозаїки і фрески разом з іншими музейними фондами відправили в СРСР двома ешелонами. У Київ було направлено загалом 11 мозаїк та фресок (при цьому одна мозаїка та дві фрески у повністю розбитому стані). У другий ешелон, що їхав через Москву в Ленінград (міста Пушкін та Павловськ) було завантажено 18 михайлівських фресок і мозаїк. З Центрального сховища музейних фондів їх відправили до Новгорода, звідки частина пам'яток в 1952—1953 рр. опинилася також у музеях Ленінграда. Про долю цих унікальних реліквій стало відомо лише через декілька десятиріч — в кінці XX — на початку XXI ст.

Українські культурні цінності потрапляли в Росію і через приватних осіб, які були в складі підрозділів Червоної армії і знаходили вивезені предмети культури на території Німеччини, Австрії та інших країн. Зокрема, лише у 1966 і 1975 рр. з Пермської картинної галереї в Київський музей західного і східного мистецтва повернулися втрачені в роки війни картини майстрів XVII ст. Корнеліса Бельта "Берег у Схевенгема" і Яна Міля "Лаццароні". В різний час вони були продані галереї приватними особами, які після війни привезли їх з Кенігсберга. Картини було ідентифіковано під час виставок реставрованих творів мистецтва, що проводилися у Москві.

Погіршення стосунків між СРСР та країнами Заходу не дало змоги завершити реституційний процес у перші повоєнні десятиліття. До того ж значна частина переданих до СРСР українських культурних цінностей не була повернута українським музеям, архівам та бібліотекам, а потрапила до сховищ на території Росії. Велика кількість визначних пам'яток у роки війни зникла безслідно і досі вважається назавжди втраченою.

У той же час, перебуваючи на території Німеччини, військових частин Чер-

воної армії, сформованих в Україні, знаючи про втрати національної культурної спадщини, намагалися відправити в Україну знайдені в місцях їх дислокації німецькі культурні цінності. В Україну потрапили також деякі культурні скарби, які таємно в організованому порядку вивозилися з території Німеччини радянською військовою адміністрацією за директивами Політбюро ЦК ВКП(б) та радянського уряду.

У цьому зв'язку питання переміщення культурних цінностей внаслідок Другої світової війни своїм змістом також охоплює долю тих предметів культури інших держав, які опинилися на території України. Починаючи з 1945 р. керівництво колишнього СРСР організувало масове вивезення виявлених на території Німеччини культурних цінностей спочатку в ході просування радянських військ, а згодом із зони відповідальності на німецькій території. У тому числі це були музейні цінності, архіви, книжкові колекції. Кількість вивезених у СРСР пам'яток дотепер невідома. Але про масштаби вивезення можуть свідчити дані про те, що тільки зі сховищ поблизу Магдебурга і Лейпцига 1945 р. було відправлено 85 вагонів (8850 ящиків) з культурними цінностями. До СРСР потрапили фонди бібліотек Пруської академії наук, Лейпцизького університету, архіви і бібліотеки Берліна, Гальберштадта, Бремена, Любека, колекції фарфору з Мейсена, скарби Берлінського державного музею, Цехауза, музею природознавства, картинних галерей Бремена і Десау, палацових музеїв Орієнбаума, Цербета та ін. Серед вивезених до СРСР цінностей були, зокрема, всесвітньо відомі скарби з розкопок Шлімана на місці стародавніх Трої та Пергамону, твори Рафаеля, Рубенса, Тиціана, скульптури Праксителя, Мирона, Поліклета та інші шедеври світового рівня. Згідно з післявоєнними радянськими даними наприкінці 50-х рр. із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 до 1,9 млн предметів культури. За оцінками науковців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 до 1,2 млн музейних експонатів. Коли ж говорять про книги й архіви, що дотепер знаходяться на території Росії, то мова йде про мільйони томів і архівних справ.

Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки виявилася на території України. Зокрема, привезені союзними органами з Німеччини книги 1946 р. були розподілені між 14 областями України в кількості 213 581 одиниць. У 1947 р. Академія архітектури України додатково одержала 11 т трофейної німецької літератури переважно технічного характеру. Однак серед цих книг у якості "посібників з будівництва й архітектури" виявилися альбоми гравюр XVIII ст., що спочатку тривалий час знаходилися в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а потім на прохання її адміністрації були передані до фондів Київського музею західного і східного мистецтва. У 1945 р. у цьому ж музеї уже з'явилося більш ніж 500 картин з Німеччини і значна кількість малюнків і гравюр (у дослідженнях фігурує 102 200 одиниць), у тому числі з Дрезденської картинної галереї. Картини, гравюри і музейні предмети в меншій кількості також опинилися у фондах історичного музею, Музею українського образотворчого мистецтва і Художнього інституту в Києві. Німецькі культурні цінності потрапили й до деяких інших українських установ.

Після завершення Другої світової війни, намагаючись піднести авторитет прокомуністичних сил в Польщі, сталінське керівництво СРСР організувало масове повернення їй в якості дару ви-

датних пам'яток культури, пов'язаних з польською історією. Їх вилучали переважно з українських установ, насамперед музеїв, архівів та бібліотек Львова і Києва. Справу було подано як "надання допомоги демократичній Польській Республіці" через її Тимчасовий уряд Національної Єдності з боку уряду УРСР. Починаючи від 18 жовтня 1945 р. уряд УРСР неодноразово ухвалював постанови про передачу культурних цінностей Польщі, кожна з яких збільшувала їх загальне число. Зрештою, станом на 5 липня 1946 р. був остаточно затверджений перелік музейних пам'яток — 742 твори мистецтва. Зокрема, з Львівської картинної галереї — 208, Львівського історичного музею — 197, Львівської виставки художньої промисловості — 65, з художніх музеїв Києва — 272 експонати. Окремо передавалася зі Львова відома "Панорама Рацлавіцка". З Львівської філії бібліотеки Академії наук УРСР мав бути переданий весь фонд колишньої бібліотеки "Оссолінеум", за винятком книжок, рукописів і архівних матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії, науки, літератури, мистецтва та господарства України.

З цього приводу Президент Крайової Ради Народової Болеслав Берут в листі до Ради Міністрів УРСР зазначав: "Польський народ, сильно прив'язаний до своїх національних пам'яток, з глибоким визнанням і вдячністю ставиться до роботи, яку здійснили радянські діячі культури. Повернення цінностей допоможе нам у відновленні знищених музеїв та бібліотек і сприятиме подальшому розвиткові науки і культури... Позиція Уряду УРСР, яка відповідає глибокому розумінню потреб польської культури, що виражається, зокрема, в передачі нам цінностей Оссолінеуму, "Рацлавіцкої панорами" та інших польських культурних цінностей, щиро вітається з боку польського народу" [15].

Передані цінності прибували до Польщі кількома ешелонами. Два вагони займала "Панорама Рацлавіцка". В кількох десятках кованих скринь були запаковані мистецькі твори з музеїв Києва та Львова — переважно портрети видатних польських історичних діячів, ікони, роботи Матейка, Коссака, Гроттера, Павліковського, Орловського, Годлевського, Подуровського та інших польських майстрів. Зі збірки колишнього "Оссолінеуму" у Львові до Польщі було передано 217 тис. 393 одиниці збереження, в тому числі 7068 рукописів та 41 тис. 505 стародруків.

Згодом зі Львова за директивами Москви періодично надсилалися невеликі збірки з фондів колишнього "Оссолінеуму". Остання така передача (2450 книг) була здійснена 1987 р. за розпорядженням М. Горбачова, який прагнув здобути прихильність тодішнього керівника Польщі В. Ярузельського.

Значні культурні цінності також неодноразово передавалися з СРСР до Німецької Демократичної Республіки. Так, 1955 р. до Дрезденської картинної галереї було повернуто 1240 творів мистецтва, а 1957 р. до НДР повернулося понад 1,5 млн предметів старовини і мистецтва, 500 скринь археологічних матеріалів. У цьому процесі брала участь і Україна: з Київського музею західного та східного мистецтва до НДР було повернуто 505 картин з фондів Дрезденської картинної галереї.

Перебуваючи в складі СРСР, Україна не була самостійним учасником європейського реституційного процесу, що суттєво обмежувало її можливості в розшуку та поверненні втрачених культурних цінностей. Між тим на загальносоюзному рівні протягом усіх повоєн-

[15] Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. — Київ, 1997. — С. 579.

них десятиріч не виявлялося реального зацікавлення у вирішення цієї проблеми, міцно вкорінилася практика обмеження теми втрат національних культурних надбань рамками декларативно-пропагандистської її експлуатації як елемента ідеологічної боротьби між СРСР та країнами Заходу.

Питання повернення культурних цінностей в незалежній Україні. З проголошенням незалежності України питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей піднесено на рівень офіційної державної політики. Воно зафіксоване в Конституції України (ст. 56), Законі України "Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей" (21.09.1999 р.). У 1992 р. було створено Національну комісію з питань розшуку і повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті міністрів України, згодом реорганізовану в Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (1999). У складі Інституту історії України НАН України почав діяти Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей. Значний суспільний резонанс у світі викликали ініціативи України щодо підписання 4 лютого 1992 р. у Мінську главами 11 держав—членів СНД угоди "Про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження" та заява Президента України Л. Кравчука "Про повернення національних культурних скарбів" від 11 листопада 1993 р., якими була задекларована готовність України до співпраці в цій галузі міжнародного культурного співробітництва з іншими країнами на засадах взаємності та норм міжнародного права. За ініціативою України 1994 р. в Чернігові під егідою ЮНЕСКО відбувся міжнародний семінар з питань повернення втрачених культурних цінностей, який зібрав представників багатьох країн Європи та Америки. Питання співробітництва у поверненні та реституції втрачених культурних цінностей почали включатися в усі міжнародні угоди України. В тому числі були створені й розгорнули активну діяльність двосторонні українсько-німецька, українсько-польська, українсько-російська та українсько-угорська міждержавні комісії. В Україну почали повертатися архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, вивезені поза її межі представниками кількох поколінь трудової та політичної еміграції українців, що впродовж XX ст. сформували представницьку українську діаспору у світі.

Протягом 1993—2004 рр. в Україну було повернуто втрачені в роки війни колекції Херсонського археологічного музею, книги з бібліотек Києва, понад 3000 фотовідбитків з негативів із фондів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів, архів товариства "Просвіта", а також архіви Державного центру УНР в екзилі, архіви, наукова та творча спадщина відомих політичних, громадських та наукових діячів, діячів мистецтва О. Довженка, Е. Авдієвської, Г. Мазуренко, Л. Морозової, І. Багряного, В. Авраменка, У. Самчука, В. Барки, О. Олеся, С. Сірополка, С. Лифаря та ін. Уперше після 30-х рр. XX ст. відбулися акти повернення українських культурних цінностей з Росії. Протягом 2001—2004 рр. до Києва були передані 11 фресок Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., які в повоєнні роки опинилися у фондах Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі.

У свою чергу, Україна повернула до Німеччини історичні реліквії, пов'язані з життям та творчістю Й. Гете, так званий архів Баха, що складався з кількох тисяч рукописів та перших видань музич-

них творів Й.-С. Баха та його синів, інших видатних німецьких композиторів різних епох, 8 тис. фрагментів кераміки та скляного посуду з археологічної пам'ятки давніх германців Каблов, які потрапили до українських сховищ у повоєнні роки. До Королівства Нідерланди було передано 120 рисунків з унікальної "Колекції Кенігса", що були спочатку вивезені нацистами до Німеччини, а згодом опинилися на території СРСР і потрапили в Україну.

Ухвалення 1970 р. в Гаазі Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності та в 1995 р. у Римі Конвенції ЮНІДРУА про викрадені або нелегально вивезені культурні цінності значно розширило коло об'єктів, що можуть бути предметом повернення та реституції. Генеральна Асамблея ООН починаючи з 1972 р. регулярно ухвалює резолюції, в яких містяться рекомендації до співробітництва в галузі повернення та реституції культурних цінностей, в тому числі й стосовно країн — жертв колоніальної експлуатації. При ЮНЕСКО створений і діє Міжурядовий комітет зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції в разі незаконного привласнення. Нові демократичні перетворення у Центральній та Східній Європі, зростання рівня довіри та відкритості у сфері міждержавних відносин актуалізували тему розшуку та повернення втрачених культурних цінностей у світовому масштабі. На такому тлі перед Україною, яка протягом XX ст. була активним учасником міжнародного співробітництва у цій галузі, відкриваються нові можливості у поверненні національних культурних надбань.

2.4. Архіви та архівна справа

Архіви в Україні, як у інших країнах світу, утворилися в давнину з потреби зберігання актів, що забезпечують права держави, її установ і громадських інституцій та приватних осіб, спершу як синкретичні заклади, що часто об'єднували бібліотеки та сховища документів й іменувалися "документосховище" або "актосховище" [1]. У процесі становлення архівів як спеціалізованих установ, удосконалення засобів і способів зберігання архівних документів, розроблення форм доступу до інформації, що в них міститься, формувалася професія архівіста, складалася така галузь життєдіяльності суспільства, як архівна справа, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних і фізичних осіб, пов'язані із нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів та використанням відомостей, що в них містяться [2].

Розвиток архівної справи в Україні впродовж XX ст. сповнений масштабними подіями й "населений" визначними особами. В ньому можна виокремити кілька якісно неоднорідних етапів із яскравими злетами в 1920-х та 1990-х рр. Виключне значення для формування цієї галузі суспільного життя мали спадкоємність традицій і осмислення ролі архівів у житті держави і суспільства, усвідомлення архівістами свого призначення як відповідальних зберігачів архівної спадщини — неповторного явища

[1] Виникнення терміна "архів" відносять до I ст. до н. е.

[2] Див.: Про Національний архівний фонд та архівні установи України: Закон України. — Київ, 2001. — С. 2.

культури та вироблення норм етичного кодексу професії, забезпечення вільного доступу користувачів до архівних інформаційних ресурсів.

Формуванню таких традицій прислужилися на початку XX ст. наукові історичні товариства та губернські вчені архівні комісії, діяльність яких сприяла вивченню архівів і певною мірою створювала передумови для формування архівної науки. Виявленню і залученню до наукового обігу унікальних документів прислужилося, зокрема, перше наукове товариство на Півдні України — Одеське товариство історії і старожитностей (1839—1922), що займалося дослідженням історії краю, збиранням історичних пам'яток, проводило археологічні розкопки та археографічну роботу. "Архівно-археографічна складова" діяльності товариства полягала у вивченні фондів архівів установ (фортеці св. Дмитрія Ростовського, св. Єлисавети, Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства тощо) та приватних колекцій (Почесного президента товариства М. Воронцова, колишнього управителя похідної канцелярії Г. Потьомкіна В. Попова та ін.) та публікації документів у "Записках императорского Одесского общества истории и древностей" (т. 33, 1844—1919), монографій, покажчиків. Вагомий внесок у вивчення архівних документів зробив секретар Товариства М. Мурзакевич, досліджували й публікували історичні джерела також П. Брун, В. Дабіжа, О. Поль, С. Серифимов та ін.

Пошукову діяльність у архівах установ, монастирських архівах, приватних зібраннях на Київщині, Волині й Поділлі та значну публікаторську роботу [3] проводила заснована 1843 р. Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київському, волинському і подільському генерал-губернаторі (в 1914—1917 рр. — при Міністерстві внутрішніх справ, з 1917 р. — Київська археографічна комісія). Із комісією співпрацювали видатні вчені: В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, В. Кордт та ін., у 1845—1847 рр. співробітником комісії на посаді художника був Тарас Шевченко. Зібрані в результаті діяльності комісії документи склали основу фондів створеного 1852 р. при Університеті св. Володимира в Києві Київського центрального архіву давніх актів.

Наприкінці XIX ст. в підросійській Україні з'явилися громадські науково-архівні осередки нового типу — губернські вчені архівні комісії (ГВАК). Очевидно, що заснування на теренах Російської імперії таких організацій не було "українською ініціативою". Вона належала російському вченому-правникові, археографу і архівісту, директору Московського архіву Міністерства юстиції, засновнику Петербурзького археологічного інституту, авторові проекту архівної реформи і керівникові Комісії з облаштування архівів у 1875—1876 рр. М. Калачову. Однак визначені "Положенням Комітету міністрів про губернські історичні архіви і губернські вчені архівні комісії" (13 квітня, 1884 р.) зав-

[3] Див.: "Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе" (т. 1—4. — Київ, 1845—1859), "Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов" (за ред. М. Іванишева, вип. 1—3. — Київ, 1846), "Архив Юго-Западной России" (ч. 1—8. — Київ, 1859—1911), "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" (за ред. В. Антоновича, П. Терновського. — Київ, 1874), "Материалы по истории русской картографии" (за ред. В. Кордта, вип. 1—2. — Київ, 1899—1910), "Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв." (за ред. І. Каманіна. — Київ, 1899) та ін.

дання ГВАК — виявлення серед призначених до знищення документів різних відомств і установ важливих з історичної точки зору та організація їх зберігання в історичних архівах і доступу до них, у тому числі й інтелектуального (складання описів і покажчиків) — передбачали опрацювання локальних комплексів документів і тим самим сприяли врятуванню їх від знищення і подальшому збереженню, зокрема й на українських теренах. Положення дозволяло ГВАК займатися виявленням, описуванням і дослідженням також й "інших пам'яток старовини" [4], таким чином функції комісій не обмежувалися лише архівною проблематикою.

Найактивніше в царині архівістики на українських землях того часу діяли Чернігівська (1896—1917), Катеринославська (1903—1918) та Полтавська (1903—1918) ГВАК [5]. Діяльність Херсонської ГВАК (1898—1917) була переважно орієнтована на дослідження археологічних пам'яток реґіону, організацію пам'яткоохоронної роботи та створення місцевого краєзнавчого музею. Збиранням, дослідженням і зберіганням документальних пам'яток та фольклорних матеріалів мала опікуватися створена 1914 р. Київська ГВАК з університетською професурою в своєму складі (В. Іконников, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, І. Каманін та ін.), але її діяльність практично так і не розпочалася. Не вдалося налагодити діяльність і створеної роком пізніше Харківської ГВАК.

За характером своєї діяльності ГВАК, члени яких, окрім 3—4 штатних співробітників, працювали на громадських засадах, були своєрідною "громадською архівною службою" (Д. Самоквасов). Через посередництво Петербурзького археологічного інституту в науковому відношенні вони підпорядковувалися Академії наук, а в адміністративному через губернаторів — Міністерству внутрішніх справ. У заснованих комісіями продовжуваних виданнях ("Труды Черниговской губернской архивной комиссии" — 12 випусків, "Труды Полтавской губернской архивной комиссии" — 15 випусків, "Летописи Екатеринославской губернской архивной комиссии" — 10 випусків) друкувалися протоколи засідань, оприлюднювалися результати наукових досліджень, публікувалися архівні документи.

З діяльністю ГВАК пов'язані імена відомих учених і дослідників, котрі згодом на практиці прислужилися розбудові архівної справи. Так, Чернігівську ГВАК 1911 р. очолив історик і генеалог В. Модзалевський — змінивши на цьому посту відомого краєзнавця П. Добровольського. На той час при Чернігівській ГВАК зі справ, відібраних під час перегляду перед знищенням документів в установах і відомствах Чернігівської губернії (канцелярії городнянського повітового предводителя дворянства, Чернігівського управління державним майном, Чернігівської чоловічої гімназії), а також Київської, Подільської, Волинської і Мінської губерній, де таких комісій не існувало, було сформовано архів. До його складу увійшли документи про економічний стан селянських господарств, рекрутські набори, зловживання владою чиновниками тощо. Частину фондів архіву склали приватні пожертви: 60 рукописних планів міст Чернігівської губернії і різних споруд, побудованих за ініціативою малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна, передав почесний член Чернігівської ГВАК князь Ф. Куракін; три царсь-

[4] Там само.

[5] З 1887 р. у Криму функціонувала зосереджена на місцевих старожитностях та популяризації історії півострова (що не мав на той час стосунку до українських земель) Таврійська ГВАК, 1923 р. перетворена на Таврійське товариство історії, археології і етнографії.

кі грамоти XVII ст. подарував новгород-сіверський повітовий предводитель дворянства Є. Судієнко; листи кінця XVII — початку XVIII ст. російською і польською мовами пожертвував колишній голова комісії В. Голіцин. Окрім проведення попередньої експертизи виділених для знищення документів, ГВАК збирала відомості про приватні архіви Чернігівщини, виявляла й копіювала документи з історії краю в Московському архіві Міністерства юстиції, що було передвісником збирання архівної україніки. За керівництва В. Моздалевського архів комісії поповнився листами до Г. Руденка, Б. Грінченка і М. Кропивницького щодо розвитку театру, особистими документами П. Добровольського, О. Лазаревського, окремими томами Рум'янцевського опису, документами Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь тощо. У квітні 1914 р. з його ініціативи було створено архівне бюро, завдання якого полягало в обстеженні архівів. Результати обстеження засвідчили "архивное нестроение" Чернігівщини: менше 10 % обстежених архівів перебували в задовільному стані. Виведенню архівної справи із занепаду В. Модзалевський згодом присвятив своє життя, працюючи в державних архівних установах.

Подібну ситуацію констатували й створені 1903 р. Катеринославська і Полтавська ГВАК. Виявлення та організація зберігання архівів і дослідження історії козацтва стало пріоритетним напрямом у діяльності Катеринославської ГВАК. У її складі працювали В. Біднов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, А. Синявський, Д. Яворницький та ін. До здобутків Катеринославської ГВАК належить "відкриття" матеріалів архіву Коша Запорозької Січі, виявлення документів з історії козацтва у фамільних архівах старовинних козацьких родів, а також в архівах Катеринославського губернського правління та Катеринославської духовної консисторії, Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, Катеринославського нижнього земського суду, що проводилося з ініціативи Д. Яворницького. На сторінках "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" публікувалися тексти виявлених документів та розвідки з історії козацтва, у тому числі опрацьованого В. Бідновим Січового архіву.

Полтавська губернська вчена архівна комісія, фактичним керівником якої був І. Павловський, займалася виявленням, систематизацією та організацією зберігання архівних документів у своєму регіоні, вивченням історії Полтавщини та популяризацією історичних знань серед населення. З Полтавською ГВАК співпрацювали архівні діячі В. Барвінський, А. Шелухін, В. Щепотьєв та ін. Окрім "Трудов Полтавской ученой архивной комиссии", зусиллями членів ГВАК побачили світ видання: "Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в." (три випуски за редакцією В. Модзалевського), "Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники" І. Павловського (1908), "Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в." (1912) та ін. Істотним здобутком комісії став підготовлений І. Павловським опис архівів Полтавської губернії [6], який давав зведену інформацію про невтішний стан архівної справи на Полтавщині. Члени комісії брали участь у створенні архіву при Музеї Полтавської губернської земської управи.

Спільною проблемою ГВАК були недостатнє фінансування, нестача приміщень, недосконалість законодавчої бази. Необхідність реформування архівної справи, могутній імпульс якому дали

---

[6] *Павловский И.Ф.* Описание архивов Полтавской губернии. — Полтава, 1915.

одинадцятий (Київ, 1899) та дванадцятий (Харків, 1902) археологічні з'їзди, стала усвідомленою потребою української інтелігенції. Широке обговорення на з'їздах запропонованого Д. Самоквасовим проекту архівної реформи, яким передбачалося створення "школи архівістів при державних архівах в Москві та Києві і професур архівознавства в цих містах"[7], стимулювало розроблення проекту Археологічного інституту в Києві. Однак від продукування ідеї до її втілення пройшло майже 20 років, тоді як "неорганізованість та безладдя архівної справи за дореволюційні часи та загальні умови, що утворила жорстока громадянська війна (численні евакуації і т. інш.)"[8], мали трагічні наслідки — розпорошеність, безпритульність, безповоротна втрата архівних документів. У цих умовах вчені архівні комісії без фінансової підтримки, належних приміщень і чітко визначених меж компетенції поступово припинили свою діяльність.

У вирі революційних подій 1917—1920 рр. документи нищилися загонами всіх армій, "скурювалися" в самокрутках, залишалися в зруйнованих маєтках і монастирях, використовувалися як обгортковий папір і передавалися без належної експертизи на паперові фабрики. Усвідомлення можливості безповоротної втрати документальних скарбів зорієнтувало діяльність відомих громадських і культурних діячів на рятування архівів. Так, професор С. Єфремов прислужився збереженню для історії київського жандармського архіву[9], а зусиллями "Політичного архіву" на Полтавщині під керівництвом К. Ляховича було врятовано від нищення секретні документи канцелярії губернатора, губернських "присутствій"[10]. Однак без установлення державної опіки над архівною спадщиною прогнозувати припинення цього безладу було неможливо.

Перші спроби створення державного органу управління архівною справою припадають на добу Української революції 1917—1920 рр. Організація у вересні 1917 р. у складі департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради Бібліотечно-архівного відділу на чолі з професором *Олександром Грушевським* (1877—1942) поклала початок розробленню концептуальних засад архівної реформи й свідчила про надання організації архівної справи державного значення. Пріоритетною проблемою реформи була висунута М. Грушевським ідея створення Національного архіву як центральної архівної установи для "концентрації" найважливіших документів та реєстрації цінних або "особливо загрожених" архівів. На заваді культурним перетворенням стали більшовицьке повстання в Києві, захоплення міста червоними загонами, потім вступ австро-німецьких військ.

Організаційна робота, розпочата національно свідомими українськими діячами у галузі архівної справи, була продовжена за доби Гетьманату вже під керівництвом чернігівського історика *Вадима Модзалевського* (1882—1920). Основна мета Архівно-бібліотечного відділу, який функціонував у складі Головного управління у справах мистецтв і національної культури (ГУСМНК) — аполітичної, позапартійної, орієнтова-

[7] Труды XII Археологического съезда в Харькове / Под. ред. гр. Уваровой. — Москва, 1905. — Т. 3. — С. 345, 374, 375.

[8] Інструкція архівним кореспондентам // Бюлетень ЦАУ. — 1927. — № 4 (24). — С. 57.

[9] *Єфремов С.* Доля жандармської спадщини // Наше минуле. — 1919. — № 1/2. — С. 233—235.

[10] Див.: *Герасименко Х.* До історії архівної справи на Полтавщині (Короткий історичний нарис) // Архівна справа. — Кн. 5/6. — Харків, 1928. — С. 66.

Олександр Грушевський.

ної лише на національну ідею [11] установи — полягала у проведенні 1918 р. загальної архівної реформи, проект якої передбачав запровадження державної власності на документи, створення в Києві Національного архіву з підпорядкованими йому археографічною комісією, губернськими архівами й науковими архівними комісіями на місцях та Українським археологічним інститутом. Через обмаль часу втілити проект у заплановані терміни не вдалося. Проте за Гетьманату суттєво збільшилися асигнування на утримання Київського центрального архіву давніх актів, було розроблено "Положення про Архів Південно-Західного фронту" [12]. На цю добу припало й відкриття Київського археологічного інституту, де поряд із підготовкою археологів, бібліотекарів, мистецтвознавців передбачалося навчання архівістів [13]. Створення навчального закладу культурологічного профілю засвідчувало вплив нового типу історичної освіти, модель якого асоціювалася з паризькою Школою Хартій.

Після повалення Гетьманату в грудні 1918 р., керуючись ідеєю "аполітичності" архівів й нагальною необхідністю збереження документальних скарбів, В. Модзалевський лишився керівником архівно-бібліотечного відділу. Головні зусилля він зосередив на порятунку архівних документів (зібрав у відділі архіви Державної варти, освідомлювальних бюро, штабу гетьмана) та продовженні спроб довести новій владі необхідність цивілізованої організації архівної справи. Та вже на початку лютого 1919 р. російські радянські війська вступили до Києва, а Директорія залишила місто. Після кількаразових змін місця її осідку впродовж першої половини 1919 р. (Вінниця, Рівне, Радивилів) на деякий час столицею УНР став Кам'янець-Подільський. Створений незабаром при ГУСМНК для рятування архівних і мистецьких скарбів Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва з книжною і архівною секціями [14] очолив декан історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного університету *Пилип Клименко* (1887—1955). Вже 29 серпня 1919 р. за його ініціативою Міністерство внутрішніх справ УНР письмово доручило місцевим органам самоврядування опікуватися пам'ятками старовини, здійснювати охоронні заходи щодо попередження їх "знищення, псування й продавання"[15]. Виконувати цю роботу мали губернські та повітові комісари освіти, що мали "взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва" [16] за допомогою вчительства. Залучення міс-

[11] Цю ідею було задекларовано в організаційних документах. Див.: ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.

[12] ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 57, арк. 1.

[13] Детальніше див.: *Матяш І.* Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. — 1998. — № 6 (324). — С. 53—73.

[14] ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 12, арк. 51.

[15] ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 79.

[16] Там само. — Арк. 22.

цевої інтелігенції до виявлення і рятування мистецьких та архівних скарбів продовжувало традиції ГВАКів і було на той час ефективним засобом рятування архівних документів від загибелі у складних умовах воєнних дій, отаманщини та анархії. Важливе значення в умовах інформаційного вакууму в архівістиці мав заснований 1919 р. комісією музейно-бібліотечно-архівний часопис "Українська старовина", лише одне число якого побачило світ. Наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. стан архівної справи погіршився у зв'язку з виїздом із Кам'янця більшості авторитетних діячів культури.

Тим часом на Київщині тривале збройне протистояння радянських формувань військам УНР, російській Добровольчій армії А. Денікіна, згодом — П. Врангеля, польським інтервентам, а також постійні селянські повстання призводили до численних втрат архівних документів. Ще до офіційного перенесення столиці УСРР до Києва у березні 1919 р. серед інших відділів Наркомосу тут почало діяти Архівне управління, яке знову очолив В. Модзалевський, приймаючи фонди ліквідованих установ та реєструючи ті з них, що не можна було прийняти за браком місця для зберігання. В лютому 1919 р. такий реєстр містив понад 80 фондів державних, судових, фінансових, культових установ, навчальних закладів, громадських організацій [17]. В. Міяковський згадував пізніше: "За часи більшовиків робота архівного управління перейшла виключно на охорону архівів і перевезення їх до управління. Всі ліквідовані установи передавали свої справи управлінню. Архівний фонд став при ньому хутко поповнюватися... За цілість архівів, особливо судових, довелося вести невпинну боротьбу, на що марно витрачався час, гроші і людські сили. І хоч більшовики відпускали на архівну справу значні суми, поставити її так як слід, було неможливо, бо тільки ліквідувалося одне непорозуміння, починалося друге" [18].

Водночас поступово розгорталося заснування партійних архівів. Системного характеру воно набуло зі створенням 1921 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б)У при Наркомос УСРР Всеукраїнської комісії з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарту). Її завданням було виявлення, систематизація та забезпечення збереженості документів, пов'язаних із діяльністю більшовицьких та комсомольських організацій в Україні. Істпарту надавалося виключне право вилучати з фондів інших установ документи, що стосувалися історії революції. Для зберігання таких документів було створено Центральний архів революції, формально підпорядкований Головарху, а фактично — Істпарту. Бюро Істпарту очолив *Микола Скрипник* (1872—1933), який у 1921—1922 рр. одночасно керував і Народним комісаріатом внутрішніх справ, і Головархом. Уже 1922 р. було сформовано мережу місцевих органів Істрпарту, які займалися збиранням і вивченням джерел з історії революційного руху, виданням збірників документів, організацією партійних архівів тощо. При місцевих бюро Істпарту, що засновувалися на правах відділів губкомів партії, діяли групи сприяння істпартівській роботі. Не надавали архівістам наснаги в роботі конфлікти між Головархом та Комітетом з охорони пам'яток історії та мистецтв при Університеті св. Володимира, перенесення столиці до Харкова й набуття київськими архівами фактично периферійного статусу.

Істотною проблемою для архівів у цей час став "паперовий голод". "Непотрібні" архівні "папери" опинилися перед

[17] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 6, арк. 8.
[18] Пам'ятки. — Т. 1. — С. 146.

загрозою утилізації у зв'язку з державною необхідністю забезпечити паперову промисловість сировиною за рахунок архівних документів, які не мали наукового і практичного значення для більшовицької влади. Однак чітких критеріїв визначення таких документів не існувало. Відтак паперові фабрики перетворювалися на справжнього "архівного Молоха", де гинули безцінні документальні скарби. Припинити нищення архівних документів і організувати їх належну експертизу був покликаний створений у лютому 1920 р. державний орган зі спеціальними повноваженнями — Особлива комісія Всеукрревкому для контролю за дотриманням порядку у використанні архівних документів для потреб паперової промисловості УСРР (з березня 1920 р. — Особлива всеукраїнська архівна комісія). Без дозволу ОВАК, у складі якої архівістів представляв проф. Д. Багалій — на той час керівник архівної секції Харківського губкопмису, і працювали представник Всеукрревкому та уповноважений у справі відбудови паперової промисловості, будь-яке використання архівних документів паперовими фабриками не дозволялося. "Становище моє в цій комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати якомога більше архівного паперу і перероблювати його на фабриках, тимчасом як ми, навпаки, повинні були зберегти всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього"[19], — згадував Д. Багалій. У квітні 1920 р. розпочалося створення губернських комісій з вилучення й утилізації непотрібних архівних матеріалів — місцевих підрозділів ОВАК. До їхніх обов'язків входили реєстрація архівів, забезпечення їх збереженості, виділення цінних документів для постійного зберігання та вилучення для утилізації документів, що втратили наукову і практичну цінність. Тобто на місцях комісії ОВАК багато в чому дублювали функції архівних секцій губкопмисів. Чимало установ на місцях не реєстрували свої архіви, а архівні секції губкопмисів за браком коштів і кваліфікованих кадрів не встигали їх опрацьовувати. У результаті — на паперові фабрики потрапляли цінні документи. Загалом діяльність ОВАК мала суперечливі наслідки. З одного боку, вона протистояла безконтрольному нищенню і рятувала документи з архівів намісницьких і губернських правлінь, канцелярій губернаторів, монастирів, військових, судових та фінансово-господарських установ XVIII — початку XX ст., з другого — санкціонувала масову утилізацію "малоцінних" документів банків, поштово-телеграфних і нотаріальних контор, залізничних управлінь XIX — початку XX ст. Утилізація архівних документів у 1920—1921 рр. спричинила значні втрати архівів і відкрила шлях до нового в архівній справі явища, що отримало назву "макулатурні кампанії", які полягали у плановому вилученні архівних документів для потреб паперової промисловості й особливо нашкодили в 1930-х рр. У січні 1922 р. ОВАК та її місцеві органи припинили існування. Згідно з постановою Раднаркому УСРР "Про ліквідацію діяльності ОВАК, губернських архівних комісій і архівних секцій" їхні функції було передано створеному у квітні 1921 р. на базі архівної секції Вукопмису Головному архівному управлінню (Головарху) та губернським архівним управлінням. Головарх очолив партійний високопосадовець М. Скрипник.

Утворення Головарху поклало початок ієрархічній централізованій архівній

[19] Автобіографія академіка Д.Й. Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія з нагоди 70-ої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — Київ, 1927. — С. 138.

системі в УСРР. Її структурування, зумовлене калькуванням союзної та перманентними змінами в адміністративно-територіальному поділі, відбувалося понад десять років. Основними ланками архівної системи були державний орган управління архівною справою (Головарх, Укрцентрархів, ЦАУ), центральні державні архіви, місцеві (губернські, окружні, обласні) архівні управління та історичні й військово-історичні архіви. Важливе завдання архівів полягало у формуванні сукупної архівної спадщини українського народу, яка впродовж радянської доби отримала назву "єдиний державний архівний фонд УСРР", попри очевидні протиріччя поняття "єдності"[20], що виявилися в паралельному формуванні архівного фонду комуністичної партії, склад якого охоплював документи ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМУ, комуністичних фракцій громадських об'єднань, ліквідованих партійних і комсомольських комітетів, матеріали з історії партії та революційного руху. З метою збирання і зберігання таких документів при реорганізованому з Істпарту 1923 р. Інституті історії партії і Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У було створено Єдиний партійний архів КП(б)У.

Формування мережі центральних архівних установ на початку 1920-х рр. почалося з об'єднання у системі Головарху Центрального історичного архіву в Харкові, Київського центрального архіву та формально підпорядкованого Головарху Центрального архіву революції. На місцях створювалися губернські архівні управління (губархи), на які покладалися завдання охорони, реєстрації, описування архівних документів на підвідомчій території, створення архівів, дослідження і видання архівних документів, а також надавалося право організовувати повітові архівні управління. Нагальною потребою часу було розроблення правових засад діяльності архівних установ та розширення повноважень державного органу управління в сфері архівної справи, поліпшення матеріального забезпечення архівів. На брак "загальних декретів про права Архівних управлінь" указував завідувач Київського губарху В. Міяковський, наголошуючи, що в разі виявлення фактів пограбування або продажу цінних архівних документів державні архіви не мають законних підстав щодо притягнення винних до відповідальності[21]. Такі правові важелі давали архівам Постанови РНК УСРР "Про охорону архівів" (31 жовтня 1922 р.) та ВУЦВК "Про доповнення карного кодексу статтею 102 про відповідальність за порушення правил про охорону архівів" (2 грудня 1922 р.). Цими актами за Головархом встановлювався безумовний контроль за продажем, передаванням та переміщенням архівних документів та передбачалося покарання за уникнення від реєстрації архівів.

Реорганізація в січні 1923 р. Головарху при НКО УСРР в Українське центральне архівне управління (Укрцентрархів) і підпорядкування його ВУЦВК дещо змінили матеріальне становище архівів й посилили централізацію архівної справи. Місцевими органами Укрцентрархіву залишалися губархи, а з вересня 1923 р. почали створюватися губернські історичні архіви з відділом історії революції та загальноісторичним відділом і довідковою бібліотекою у своєму складі. 1924 року Головарху було підпорядковано Київський центральний архів давніх актів, виведений із підпо-

[20] Законодавчому конституюванню саме такої назви сприяли постанови ВУЦВК та РНК УСРР. Див.: Про єдиний державний архівний фонд УСРР // Зб. Узаконень УСРР. — 1925. — № 101. — Арт. 556; Устава про єдиний державний архівний фонд УСРР// Зб. Узаконень УСРР. — 1930. — № 10. — Арт. 105.

[21] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

Учасники I Всеукраїнського з'їзду архівних робітників. У другому ряду 5-й зліва — Д. Багалій; у третьому ряду крайній справа — В. Веретенников. Харків, 8—13 травня 1926 р.

рядкування Всеукраїнській академії наук; 1926 р. створено Центральний архів праці, де мали зосереджуватися фонди центральних профспілкових організацій. Протягом 1925—1926 рр. у зв'язку із загальною адміністративно-територіальною реформою замість дев'яти губернських архівних управлінь було створено 40 окружних та Головарх у Молдавській АСРР. Прийнята в грудні 1925 р. постанова ВУЦВК та РНК УСРР "Про єдиний державний архівний фонд УСРР" конституювала статус сукупної документальної спадщини українського народу і встановлювала над нею державну юрисдикцію.

У середині 1920-х рр. Укрцентрархів заснував власні друковані органи — науковий (згодом науково-популярний) журнал "Архівна справа" [22] та інформаційне періодичне видання "Бюлетень Укрцентрархіву". Подальшій розбудові архівної системи та розвитку видавничої діяльності сприяв I Всеукраїнський з'їзд архівних робітників (травень 1926 р.). Відповідно до рішення з'їзду в Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові засновувалися крайові історичні архіви для зберігання документів ліквідованих губернських і повітових установ.

З метою залучення громадськості до виявлення й рятування безпритульних архівних фондів з'їзд дав старт руху архівних кореспондентів. Розрахунок на допомогу місцевої інтелігенції уможливив вирішення поставлених завдань і грамотне складання інформації про знахідки, сприяв популяризації архівної справи. Певне значення рух архівних кореспондентів мав і для поліпшення кадрової проблеми. Набуваючи практичних навичок архівної роботи, розвиваючи інтерес до архівної справи, "архкори" не лише створювали потенційний кадровий резерв для архівних установ УСРР, а й реально поповнювали штати архівів, залучалися до виконання видавничих проектів.

Помітну роль відіграли рішення з'їзду і в організації архівної освіти. У першій половині 20-х рр. в умовах майже повної

[22] 1931 р. журнал перейменовано на "Радянський архів" (1931—1932) та "Архів Радянської України" (1932—1933).

відсутності кваліфікованих фахівців поширення набула гурткова форма роботи практичних наукових занять із студентами ІНО (Чернігів, Київ, Полтава) та короткотермінові курси (Харків—Київ, 1923 р.). Результатом обговорення на з'їзді проблеми підготовки кадрів було прийнято рішення щодо ширшого впровадження курсів для підготовки всіх категорій архівістів, поширення практики гурткової роботи, організація наукової підготовки кадрів та впровадження архівознавчих дисциплін в інститутах народної освіти. Якщо курси й гуртки як маловитратна форма архівної освіти незабаром набули систематичності, то спроби запровадження навчання майбутніх архівістів у системі вищої школи реалізувалися лише на початку 30-х рр. шляхом відкриття архівного відділення Всеукраїнського заочного ІНО та історико-архівного відділу в Харківському державному університеті, впровадження архівознавчих дисциплін на історичних відділах факультетів соціальних наук Київського та Харківського ІНО.

Наприкінці 1928 р. у структурі ЦАУ УСРР з'явилася Археографічна комісія. До її складу увійшли академік Д. Багалій, професори В. Веретенников, В. Барвінський, В. Романовський, Р. Шпунт та ін. На відміну від Археографічної комісії ВУАН та її попередниці — Київської археографічної комісії (1843—1921), АК ЦАУ спиралася на ідеологічно-політичні засади. Вона була покликана запровадити в археографії "матеріалістичне розуміння історії" та висвітлювати засобами публікації джерел "класову боротьбу в історії України", історію встановлення і розвитку радянської влади, робітничого, селянського та національного рухів. На виконання цих завдань націлювалися історико-революційна секція та секція соціально-економічних джерел АК ЦАУ. Архівознавча секція, яку очолив видатний архівознавець *Василь Веретенников* (1880—1942), у своїх планах дещо відхилялася від наміченого партією курсу. Найголовнішими напрямами її діяльності були підготовка "Огляду найважливіших фондів України", архівних путівників — "Пам'ятних книг архівів", інших довідників, які відтворювали зміст ЄДАФ УСРР, та підготовка посібників з архівної справи. Вже 1929 р. вийшов друком путівник Київського центрального архіву давніх актів за редакцією завідувача архіву В. Романовського [23].

Складовою частиною АК ЦАУ були її місцеві філії. Організована на базі КЦІА влітку 1929 р. київська філія розпочала підготовку збірників документів, починаючи з XVI ст. (передбачалося випустити 42 збірники), та продовжуваних видань: "Археографічні записки єврейської секції", "Археографічний збірник Київської філії", планувалося видати кілька корпусних і серійних видань [24]. На базі Одеського крайового історичного архіву було створено одеську філію. Результатом діяльності одеських архівістів стало опрацювання й підготовка для видання опису фонду "Архів Коша Нової Запорозької Січі", який побачив світ 1931 р. [25] Проте діяльність філій тривала лише близько двох років.

Результати видавничої діяльності АК ЦАУ наприкінці грудня 1930 р. розглянула комісія НК РСІ з "чистки" архівних установ. Її рекомендації щодо необхідності "звернення головної ува-

[23] Центральний архів стародавніх актів у Києві // Зб. статтів за ред. В.О. Романовського. — Київ, 1929.

[24] Там само. — Спр. 1214, арх. 20, 22—24; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст. ст. — С. 105—108, 112—118 та ін.

[25] Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. — Київ, 1931; перевид.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713—1776. — Київ, 1994.

Архівісти України. У першому ряду — О. Водолажченко; 2-й ряд (зліва направо): В. Барвінський, В. Веретенников, В. Романовський, М. Рубач, Є. Іванов; у третьому ряду крайній справа — В. Дубровський, у лівому куті додано фото О. Насонової. Друга половина 1920-х рр.

ги" на популяризацію та практичне використання архівних документів фактично перекреслювали всі наукові здобутки комісії. Згодом діяльність АК ЦАУ припинилася.

Окрім археографічної установи, було зроблено й спробу створення першої наукової інституції. У червні 1930 р. почав роботу Кабінет архівознавства (призначений "згори" керівник — В. Стрибульов, згодом — О. Сенченко), на який покладалися завдання розроблення питань збереження та реставрації архівних документів, вивчення досвіду та вироблення теорії описування архівних документів, проектування архівних будівель та обладнання, створення науково-довідкової бібліотеки та поширення спеціальної бібліографічної інформації. Структурними ланками цієї установи стали хімічна та ентомологічна лабораторії. При кабінеті організовувалися постійно діючі виставки з палеографії, дипломатики, архівного обладнання, було розпочато збирання матеріалів для архівного музею, роботу з підвищення кваліфікації та проведення консультацій. У Кабінеті архівознавства працювали авторитетні архівознавці В. Барвінський, В. Веретенников, Є. Іванов, В. Нікітін та ін. На тлі такого "зіркового" складу призначення маловідомих фахівців — членів партії на керівні посади в наукову установу свідчило про зростання контролю та поглиблення ідеологізації архівної справи.

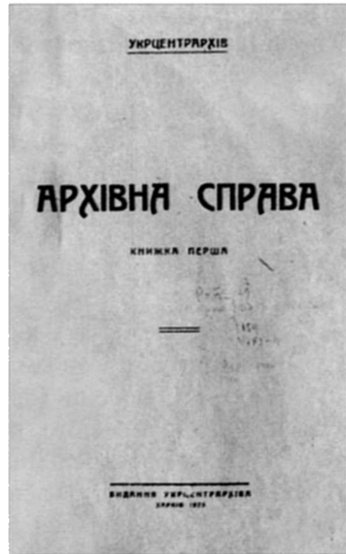
Спроби створити "науково-навчальні" установи місцевого масштабу здійснювалися і в регіонах. Так, на початку 1930 р. філію Кабінету архівознавства на чолі з І. Кравченком, було створено при КЦІА. Її діяльність переважно зосередилася на відкриті аспірантури для працівників архівних установ. Співпрацювали з кабінетом у цьому напрямі відомі історики та архівознавці В. Романовський, В. Данилевич, С. Маслов та ін. Упродовж 1930—1931 рр. при Волинському окрарху, що завдяки зусиллям В. Гнатюка і сприянню І. Шабатіна "став на деякий час осередком, навколо якого почали гуртуватися житомирські науковці, учнівська та студентська молодь" [26], діяв Історико-археографічний кабінет. Однак ця практика не набула поширення.

Чергова перебудова архівної системи в жовтні 1930 р. (у зв'язку з ліквідацією

[26] *Верба І., Кондратюк Р., Костриця М.* Гнатюк Володимир Якович // Українські архівісти: Бібліогр. покажчик. — Вип. 1. (XIX ст. — 1930-ті рр.). — Київ, 1999. — С. 90.

округів через запровадження нових принципів адміністративно-територіального поділу) посилила напруженість у роботі архівістів і зумовила нові втрати архівних фондів. Створення замість 40 окрархів 28 місцевих архівних управлінь (місцевархів), на які покладалося завдання управління архівною справою як у межах міста, так і в районах на території колишніх округів, позбавляло можливості архівістів повноцінно виконувати свої функції. Вони повинні були брати на облік документальні комплекси установ, що підлягали ліквідації, і забезпечувати їм умови зберігання, однак самі перебували в стані реорганізації. Ліквідовані установи бойкотували передавання своїх архівів на державне зберігання, мотивуючи це браком ресурсів на їх упорядкування. Вихід із становища деякі керівники таких установ убачали в знищенні "непотрібної макулатури". Відтак процес реорганізації супроводжувався нищенням документів, яке значно посилювало втрати архівів від "макулатурних кампаній". Так, Шосткинський РВК замість упорядкування продав колишній фонд Казначейства (близько 550 пудів) на паперову фабрику, а Полтавський окрвійськкомат небажання впорядковувати архів підкріпив погрозою його спалення. В таких умовах державні архівні установи змушені були приймати документи ліквідованих установ колишніх округів у невпорядкованому і навіть хаотичному стані. Із закликом "не припускати нищення та пошкодження цього великого наукового скарбу української культури" звернулися до всіх керівників окружних установ та організацій в серпні 1930 р. у спільному зверненні ВУЦВК, Істпарт та ЦАУ УСРР [27]. На порядку денному постало питання про нову конфігурацію мережі архівних установ.

Становище архівів змінив II Всеукраїнський з'їзд архівних робітників (ли-

Обкладинка журналу "Архівна справа: Збірник статей. Видання Укрцентрархіву" (Кн. 1. — Харків, 1925).

стопад — грудень 1931 р.). Він відбувався через деякий час після "з'їзду приречених" [28] у Москві, який поклав початок масовим репресіям серед російських архівістів, і багато в чому своєю атмосферою нагадував цей форум. У світлі настанов Й. Сталіна та тез Ф. Кретова, в яких декларувалося перетворення архівів на "зброю політичної диктатури та засіб соціалістичного будівництва" [29], архівісти отримали на з'їзді чіткі розпорядження щодо правил і тематики археографічних публікацій та експозицій-

[27] Бюлетень Укрцентрархіву. — 1930. — № 9 (65). — С. 1.

[28] Термін Т. Хорхордіної щодо 2-го З'їзду архівних працівників РРФСР 25 травня — 1 червня 1929 р. Див.: *Хорхордина Т.И.* История Отечества и архивы: 1917—1980 гг. — Москва, 1994. — С. 147.

[29] Див.: *Хорхордина Т.И.* Архивы в "Зазеркалье": архивоведческая культура тоталитарных режимов // Советская историография. — Москва, 1996. — С. 192—194.

ної діяльності, способу мислення і висловлювання думок, розпочалося нищення наукових кадрів старої школи.

У контексті рішень з'їзду 1931 р. Кабінет архівознавства було перетворено на науково-методологічний і методичний сектор. До його пріоритетних завдань віднесено "обслуговування соціялістичного будівництва великою масою матеріялів практичного значення" та "обслуговування пролетаріяту в боротьбі з клясовим ворогом арсеналом документальної зброї"[30]. Восени 1933 р. на базі Науково-методологічного кабінету (від 1934 р. — Науково-дослідний історико-архівознавчий інститут аспірантури при ЦАУ УСРР) відкрилася аспірантура, але захисту дисертацій з архівознавчої тематики впродовж її існування не відбулося. Функція "обслуговування", виконання якої в політичних цілях вимагалося від архівів, не потребувала наукових відкриттів.

Практична діяльність архівів відбувалася у стані ідеологічного тиску та перманентних адміністративно-територіальних змін. У зв'язку з переходом республіки на триступеневу систему управління, згідно з якою в УСРР утворювалися області, протягом березня 1932 р. було створено Вінницьке, Дніпропетровське, Київське, Одеське, Харківське, а у серпні—листопаді — Донецьке і Чернігівське обласні архівні управління. Вони розпочали організацію обласних історичних та районних і міських державних архівів. До центральних архівів додався створений на базі Харківського центрального історичного архіву Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів та Всеукраїнський центральний фотокіноархів. Київський центральний історичний архів було реорганізовано в Київський обласний історичний архів. На кінець 30-х рр. мережа архівних установ включала Головарх Молдавської АСРР, 7 обласних і 8 окружних архівних управлінь, 6 центральних архівів, 7 обласних історичних архівів, 2 військово-історичних і 29 міжрайонних історичних архівів, 520 міських і районних архівів.

Водночас під впливом тотальної ідеологізації було припинено рух архівних кореспондентів та вихід періодичних видань, згорнуто роботу Археографічної комісії ЦАУ, закрито хімічну лабораторію.

Таким чином, в історії української архівістики 20—30-ті рр. були насамперед часом усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння сутності архівів як скарбниці історичної пам'яті, створення єдиного державного архівного фонду, формування мережі архівних установ, становлення і розвитку вітчизняної школи архівознавства, початку науково-видавничої діяльності архівних установ, організації вищих навчальних закладів для підготовки архівістів. Однак якщо 20-ті рр. позначені відносною свободою у розвитку архівістики, залученням до роботи в архівних установах науковців "старої школи", які ще не кваліфікувалися як "буржуазні історики" та "вороги народу", то постійне поглиблення ідеологізації архівної справи в 30-х рр. призвело до ідеологічних переслідувань. В результаті архівна система втратила кращі наукові сили (роботу в архівах залишили "шкідники" В. Веретенников, В. Романовський та ін.), була підпорядкована тоталітарному режиму, що унеможливило вільний розвиток архівів як феномену духовної культури.

1939 року архівні установи в УРСР було передано у відання НКВС. Архівне управління УРСР було реорганізовано в Архівний відділ НКВС УРСР (із червня

[30] *Сенченко О.* До роботи Кабінету архівознавства ЦАУ УСРР // Бюлетень ЦАУ. — 1931. — № 4 (72). — С. 7, 8.

Будинок Центрального історичного архіву в Києві. Фото середини 1920-х рр.

1941 р. — Архівне управління НКВС УРСР, з жовтня 1941 р. — Управління державними архівами НКВС УРСР). Розпочався тривалий етап функціонування їх у стані повного підпорядкування партійно-державній диктатурі, старту політики тотального засекречування та обмеження доступу до архівної інформації. Державні архіви втратили статус наукових установ. Визначальним принципом їхньої роботи стало ігнорування здобутків "старої школи", утвердження марксистсько-ленінської методології в усіх напрямах діяльності (передусім у публікаторській роботі), формування нового типу "відданого ідеям партії" архівіста. У зв'язку із "закритістю" системи започаткувалися нові види архівних видань: "секретні путівники", "секретні збірники документів". Типовим явищем стало виявлення серед архівістів "ворогів народу", "шпіонів" та "провокаторів".

Розширення кордонів СРСР у 1939 р. для мережі архівів УРСР завершилося утворенням у її складі архівних відділів УНКВС, обласних та районних державних архівів у Львові, Тернополі, Станіславі, Луцьку, Дрогобичі та інших містах, Центрального державного архіву давніх актів у Львові. Нову підпорядкованість архівної системи закріпило "Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР та мережу державних архівів СРСР" (1941), яким декларувалося завершення централізації архівної справи на союзному рівні. У складі Державного архівного фонду СРСР не виокремлювалися архівні фонди республік. Відтак остаточно перекреслювалися зусилля українських архівознавців щодо збереження самостійності ДАФ УРСР. Передбачалися зміни й у складі центральних державних архівів УРСР, зокрема шляхом ліквідації Центрального архіву революції та Центрального архіву праці і створення Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР із філією у Харкові, Центрального державного історичного архіву УРСР, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР. З 1 січня 1941 р. державні архіви, обласні архівні відділи та міські й районні архіви переводилися з місцевих бюджетів на республіканський бюджет УРСР. При архівних відділах управлінь НКВС УРСР по Київській, Харківській, Дніпропетровській, Львівській і Чернігівській областях створювалися реставраційні майстерні. З метою забезпечення архівів кваліфікованими кадрами на історичному факультеті Київського державного університету в новому 1941 навчальному році в одній групі на п'ятому курсі мала вводитися спеціалізація з архівної справи з тим, щоб "від-

рядити на роботу в архівні органи НКВС УРСР 30 осіб"[31].

Плани знівелював початок Великої Вітчизняної війни. Відтак надзавданням архівістів стало забезпечення збереженості архівної спадщини українського народу. Розпочалася термінова підготовка архівів для евакуації. Обов'язковому вивезенню підлягали секретні й надсекретні фонди, що мали оперативне значення для НКВС; документи з історії революційної боротьби; документи, які характеризували обороноздатність Радянського Союзу; довідковий апарат архівів. До початку жовтня 1941 р. було вивезено 60 вагонів документів переважно 20—30-х рр. та 700 тис. справ із фондів партархівів. Водночас документи виключно історичного значення (зокрема, актові книги XVI—XVIII ст.), евакуювати які було неможливо, дозволялося залишати на місцях, розпорошивши фонди. Так в окупованих містах опинилися безцінні історичні документи. Додаткову загрозу архівам створювало й те, що постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. дозволялося знищення усіх цінностей, сировинних і продовольчих запасів, які неможливо було евакуювати[32]. Відомо, що ці вказівки діяли й щодо архівних цінностей — нищилися насамперед партійні архіви, секретні документи, документи державних установ, комісаріатів, комітетів, матеріали органів юстиції, а також деякі архіви, не заплановані до евакуації з ідеологічних міркувань — "непотрібні документи". Архівне управління НКВС УРСР було евакуйовано в Челябінську область РРФСР, до Златоуста. Вагони з українськими архівами вирушили до Златоуста, Актюбінська, Шадринська, Омська, Ульяновська та інших міст. Поспіль із організацією зберігання евакуйованих фондів у тилу, на архіви покладалося завдання виявлення документів періоду Великої Вітчизняної війни, забезпечення використання архівної інформації в інтересах боротьби радянського народу проти фашистських загарбників. З вересня 1941 р. у прифронтовій зоні на неокупованих територіях діяла спеціальна (з початку 1942 р. — оперативна) група УДА НКВС УРСР. Її очолював заступник начальника УДА НКВС УРСР *Пантелеймон Гудзенко* (1907—1994)[33]. Серед "трофеїв" архівістів були фронтові газети, агітаційні матеріали, інструкції та настанови німецького командування, діловодні документи частин і підрозділів вермахту, перепустки, листування військовослужбовців, фотодокументи тощо. Зібрані документи надходили до Центрального державного історичного архіву. За оцінкою П. Гудзенка, опергрупа була "живою ланкою, що зв'язувала Управління Держархівами УРСР з фронтом, з Україною"[34].

Архіви, що залишилися на окупованій території України, стали об'єктами "полювання" нацистських організацій, які виконували "історичну місію захисту культурних цінностей від більшовицького впливу". Вона полягала у вишукуванні й конфіскації цінних книг і документів, які мали стати в нагоді у боротьбі з ідеологічними противниками націонал-соціалізму. До таких організацій належала підпорядкована міністру закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропу СС-зондеркоманда Е. фон Кюнсберга

---

[31] Збірник Постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1941. — 10 лютого. — № 3. — С. 27, 28.

[32] Див.: Отечественные архивы. — 1995. — № 2. — С. 29.

[33] Див.: *Даниленко В., Юсов С.* Архівіст, археограф, історик Пантелеймон Гудзенко: діяльність у 1941—1945 рр. у контексті роботи архівних органів УРСР // Архіви України. — 2008. — № 5/6. — С. 128—151.

[34] Там само. — С. 133.

та Оперативний штаб рейхсляйтера А. Розенберга [35]. Співробітники численних підрозділів штабу обстежували фонди бібліотек, музеїв, архівів з метою виявлення та конфіскації найцінніших з точки зору нацистської ідеології документів і підготовкою їх для вивезення до Рейху.

Першою архівною установою, яка почала працювати в окупованому Києві, був Головний історичний архів імені В. Антоновича, реорганізований в жовтні 1941 р. із Київського облдержархіву. На своїй посаді залишився директор — В. Міяковський, науковим співробітникам (К. Остроградській, М. Яновському, О. Барабашеву) довелося очолити відділи. Силами працівників архіву за списками і адресами радянських установ проводився розшук архівних документів, що перебували у будинках без належної охорони. Іноді їх доводилося діставати з-під уламків зруйнованих будинків, викопувати із землі, знаходити в кочегарках приготовленими до спалення. Згодом до Головного історичного архіву було приєднано Центральний архів давніх актів, міський архів, передано функції Книжкової палати і створено відділ друкованих видань.

Одночасно при Київській міській управі, яку нетривалий час очолював учений-історик О. Оглоблин, було засновано "політичний" архів, де планувалося концентрувати документи (в тому числі фотодокументи та записи усних свідчень), що містили інформацію про Голодомор 1932—1933 р. та сталінські репресії [36]. Під керівництвом О. Оглоблина при управі діяв упродовж березня—жовтня 1942 р. і Музей-архів переходової доби. Окупаційна влада вбачала проведення антибільшовицької пропаганди основною функцією установ. Архівний фонд архіву-музею створювався шляхом збирання документів про руйнівну політику більшовиків у сфері української культури [37]. Відповідні назви мали й виставки, що готувалися співробітниками архіву-музею: "Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві", "Київ під час німецько-совєцької війни" та ін. Невдовзі установу було закрито (за різними версіями, з причини низької ефективності пропагандистської діяльності чи за спробу висвітлення процесу відбудови Києва українською громадою, а не окупантами).

Пантелеймон Гудзенко.

У травні 1942 р. в Україну для організації використання місцевих архівів у

[35] Див.: *Малолєтова Н.І., Дубровіна Л.А.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941—1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки академії наук УРСР // Рукописна та книжкова спадщина України. — 2000. — Вип. 5. — С. 139—172; *Кашеварова Н.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи //Архіви України. — 2009. — № 1/2. — С. 92—104.

[36] *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні (до 100-річчя з дня народження). — Київ, 1999. — С. 252.

[37] Див.: Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Уклала Ольга Бєлая; Держ. комітет архівів України; Держ. архів Київ. обл. — Київ, 2002. — (Серія "Архівні зібрання України: Спеціальні довідники").

якості радника штабу прибув досвідчений архівіст і вчений Г. Вінтер. Наприкінці того ж року його було призначено керівником новоствореного Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при рейхскомісаріаті України [38]. Завдання установи полягали в інвентаризації і концентрації розпорошених по місту архівних фондів та бібліотечних фондів і музейних збірок, складання облікової документації, обслуговування дослідників тощо. Г. Вінтер розробив проект мережі архівних, бібліотечних і музейних установ, підпорядкованих очолюваному ним відомству. Проектом передбачалося створення крайових архівів у Києві та Харкові й окружних архівів із розгалуженою мережею філій.

Однак у березні 1943 р. було створено лише Крайовий архів у Києві та 11 окружних архівів (у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Запоріжжі, Кам'янці-Подільському, Кіровограді, Луцьку, Миколаєві, Полтаві, Рівному). Крайовий архів засновувався на базі Головного історичного архіву імені В. Антоновича. Керувати архівом окупаційна влада призначила архівного радника Е. Байнца, а "українським директором" (офіційно — заступником директора) залишився В. Міяковський. Крім нього, до архіву перейшли О. Барабашов, К. Остроградська, М. Тищенко, М. Яновський та ін.

При Крайовому управлінні архівів, бібліотек і музеїв планувалося створити Німецький архів, зосередивши в його фондах метричні книги та інші документи, пов'язані з діяльністю німецьких громад і місцевих етнічних німців. Улітку 1943 р. з цією метою почали перевозити до Крайового управління метричні книги з фондів КЦАДА. Однак уже у вересні воєнні поразки військ Рейху змусили нацистських "організаторів архівної справи" залишити Київ, спакувавши найважливіші архівні, бібліотечні та музейні збірки. На долю українських архівістів (М. Геппенера, сестер К. та Л. Остроградських, М. Тищенка) припало тяжке випробовування — супроводжувати пограбовані нацистами архівні цінності. Восени 1943 р. до Кам'янця-Подільського, куди тимчасово перемістилося Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв, було вивезено актові книги гродських, земських судових установ і магістратів міст Луцька, Володимира-Волинського, Овруча, Житомира, Кременця XVI—XVIII ст., Румянцевський генеральний опис Малоросії XVIII ст., родові архіви польських магнатів Гіжицьких, Замойських, Потоцьких, Сапєг, документи Київської губернської канцелярії, Києво-Печерської лаври, Київської духовної консисторії, рукописи київського Історичного товариства Нестора-літописця, Полтавської провінційної канцелярії, Полтавської полкової ратуші, особові фонди І. Павловського, Л. Падалки тощо. Один із вагонів прибув до Кам'янця в розбитому вигляді зі значним запізненням. Збереглися свідчення про патріотичний вчинок М. Тищенка, який упорядковуючи документи з розбитого вагону, приховав кілька ящиків цінних архівних документів, врятувавши їх від вивезення [39]. Так у Кам'янці-Подільському залишилися актові книги та документи київських установ XVIII ст.

Унікальні архівні зібрання вивозилися нацистами не лише з Києва. До Німеччини, Румунії, Польщі прямував спеціаль-

[38] Див.: *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України: історичний нарис // Архіви України. — 2009. — № 3/4. — С. 111—127.

[39] Див.: *Слободянюк П.* Трагічна доля архівіста М.Ф. Тищенка // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Т. 12. — С. 191—194; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — Київ, 1997. — С. 530—532.

ний транспорт з культурними скарбами з Харкова, Львова, Одеси, Чернівців, Тернополя та ін. Для розташування вивезених документів в чехословацькому м. Опаві (Тропау) було створено рейхсархів під керівництвом німецького архівіста В. Ляцке. Сюди переїхало Крайове управління і впродовж грудня 1943 р. — січня 1944 р. нацисти зосередили українські архіви, більша частина яких у січні—лютому 1945 р. "помандрувала" далі — до м. Трпісти в Західній Чехії. Унікальні зібрання львівських архівів (Йосифінська метрика, Бернардинський архів, податкові й урбаріальні реєстри 1772—1819 рр., пергаментні дипломи 1234 — 1796 рр., архів Ставропігії, документи щодо оборони Львова 1918 р. та ін.) було зосереджено на території Польщі у м. Тиньці [40]. Архіви з Одеси, Чернівців, Кишинева опинилися в Румунії. Зворотній шлях українських архівних скарбів видався дуже непростим.

Після звільнення окремих територій України, в розбитих і пограбованих приміщеннях, із численними втратами кваліфікованих кадрів архівні установи почали відновлювати роботу, втілювати нереалізовані плани 1941-го. У листопаді 1943 р. у Києві відкрилося Управління державними архівами НКВС УРСР, а в грудні — Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центральний державний історичний архів УРСР, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР; у Харкові почали працювати філії ЦДАЖР УРСР та ЦДІА УРСР, у Львові — філія ЦДІА УРСР. В умовах подолання наслідків воєнного лихоліття найпершим завданням архівістів стало проведення реевакуації документів та належна організація фондів. Водночас продовжувалося виявлення документів окупаційних установ, організацій і підприємств, збирання матеріалів про звірства і злочини нацистів, співпраця з Республіканською комісією по встановленню і розслідуванню злочинів нацистів на території України. Відповідною була і тематика підготовлених архівами перших повоєнних документальних видань: "Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині", "Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників у Запорізькій області", "Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині". Розпочалося створення хронологічних довідників про окупацію нацистами і визволення радянською армією міст та інших населених пунктів України.

Планомірне відновлення нормальної роботи архівів істотно гальмував брак кадрів. Задля забезпечення архівних установ кваліфікованими працівниками відповідно до постанови РНК УРСР "Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР" від 31 серпня 1944 р. при Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві відновлювалася діяльність історико-архівної аспірантури (виділялося 5 місць) та на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка для студентів випускних курсів (15—20 осіб) запроваджувалася історико-архівна підготовка. Вже у жовтні 1944 р. відкрито кафедру архівознавства та історико-архівне відділення. Запорукою ефективної взаємодії кафедри й архівних установ було те, що завідувач кафедри Ф. Шевченко та перші викладачі (В. Стрельський, А. Грінберг) одночасно завідували відділами УДА НКВС УРСР. Завдяки діяльності кафедри розпочалося поповнення штатів архівних установ кваліфікованими кадрами.

[40] Див.: *Матвієв М.* Евакуація польських зібрань зі Львова в 1944 р. // Архіви України. — 2001. — № 4/5. — С. 149—163.

Документальні матеріали губернаторства "Трансністрія", підготовлені для відправки до СРСР на станції Валеа-Судулуй. Горжський повіт (Румунія), 4 лютого 1945 р.

Окремий напрям роботи архівів складав розшук вивезених окупантами архівних цінностей. До Польщі, Румунії, Чехословаччини, Німеччини було відряджено шість груп працівників Головархіву НКВС СРСР для розшуку та повернення документів, вивезених нацистами, а також переміщених під час Першої світової та громадянської воєн, інших важливих документів. Водночас розшук радянських архівів у Німеччині проводив створений при штабі радянської військової адміністрації Архівний відділ та інститут інспекторів у провінціях радянської зони окупації Німеччини. 30 серпня 1945 р. уряд Чехословаччини на підставі "Акту про передачу в дарунок УРСР українських документальних матеріалів, які знаходяться в Українському архіві при Міністерстві внутрішніх справ у Празі" передав збірку документів українських емігрантських організацій та документальних колекцій видатних діячів із фондів Музею визвольної боротьби України та Українського історичного кабінету, що діяли у міжвоєнний період у Празі. Вона мала зберігатися в Києві в українському центральному архіві як самостійний відділ, поіменований "Празький український архів". Обов'язковою умовою було надання чеській стороні фотокопій переданих документів [41]. Фонд прийняв на таємне зберігання ЦДІАК УРСР. Загалом упродовж 1945 р. було розшукано і повернуто 68 вагонів документів. На початку лютого 1946 р. до Києва повернулося 97 скринь документів.

Документи, що надходили на державне зберігання потребували проведення кваліфікованих робіт із систематизації, описування й обліку. Поширена практика описових робіт "за скороченим" циклом, коли дозволялося не перекладати заголовки, не уточнювати хронологічні межі справ, не нумерувати аркуші (крім особливо цінних справ), не гарантувала якісних результатів. Такі міри були вимушеними в умовах значних переміщень документів і браку кваліфікованих кадрів.

Нестача будівель для розташування архівів була найгострішою проблемою і часто призводила за браком інших можливостей до передавання їм приміщень культових споруд. Так, у 1947—1948 рр. Станіславському облдержархіву було надано приміщення колишнього костьолу, Мелітопольському філіалу облдержархіву — синагоги, Чернівецькому облдержархіву — церкви [42].

[41] Див.: *Лозенко Л.І.* Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. — 1996. — № 1/6. — С. 24.

[42] ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 334, арк. 7—8.

Розвантаження автомашин з архівними документами, реевакуйованими з м. Златоуста до Києва, біля приміщення УДА НКВС УРСР по вул. Володимирській № 22-А. Київ, жовтень—листопад 1944 р.

Відчутно бракувало архівістам і фахового журналу для професійної комунікації. Вихід архівної періодики відновився 1947 р., і "Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР" (з 1965 р. — "Архіви України") тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. В ньому публікувалися матеріали з питань комплектування архівів, упорядкування, обліку та експертизи цінності архівних документів, використання архівної інформації, публікувалися офіційні документи, популяризувався передовий досвід. Підготовку бюлетеня здійснював науково-видавничий відділ Архівного управління МВС УРСР, створений 1946 р. з метою координації археографічної роботи державних архівів та надання їм методичної допомоги. Відділом було також підготовлено розрахований на п'ятирічку план науково-дослідної роботи державних архівів Української РСР (1946—1950). Він неодноразово мінявся і уточнювався з урахуванням пріоритетності тематики, матеріально-технічного забезпечення, кола співвиконавців тощо.

Пожвавленню археографічної діяльності архівних установ сприяла хрущовська "відлига" в політичному житті СРСР. На тлі розвінчання культу особи Й. Сталіна активізувався інтерес дослідників до архівної інформації. Віддзеркалюючи загальносоюзні процеси [43], Рада Міністрів УРСР прийняла 18 квітня 1956 р. постанову, що стала підставою для початку роботи з розсекречування архівних фондів. Із загальної кількості 1 720 480 документів, які перебували на таємному зберіганні, до кінця 1957 р. розсекретили 1 075 494 од. зб. періоду громадянської війни і повоєнної відбудови народного господарства, фондів особового походження (радянських державних діячів 20—30-х рр.: С. Косіора, В. Чубаря, Г. Петровського) та ін. Розсекречення частини архівних документів позитивно вплинуло на імідж архівів, сприяло залученню до наукового обігу нової інформації, активізації публікаторської роботи.

На порядок денний архівного життя постали і питання камеральної археографії. Створення довідників про склад і зміст документів ДАФ УРСР виявлялося в умовах розширення доступу до архівних документів нагальною необхідністю. Із запланованих до друку ще 1948 р. путівників першим вийшов путівник по

[43] Ідеться про Постанову Ради Міністрів РСР "Про заходи з упорядкування режиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств" від 7 лютого 1956 р., підготовку нового Положення про Державний архівний фонд СРСР та ін.

Начальник УДА НКВС УРСР, капітан П. Гудзенко (стоїть у центрі), заступник начальника УДА НКВС УРСР, капітан П. Павлюк і начальник відділу використання УДА НКВС УРСР, старший лейтенант А. Ярошенко разом з архітекторами Києва розглядають документальні матеріали народногосподарського значення. Київ. 1945.

фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (1958), путівник по фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР побачив світ 1960 р. Піонерами з підготовки архівних довідників серед обласних архівів стали Миколаївський, Полтавський та Харківський облдержархіви [44]. До кінця 60-х рр. путівники підготували практично всі архіви. Наприкінці 50-х рр. вийшли друком підготовлені архівістами інші довідкові видання: за редакцією І. Бутича "Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Покажчик населених пунктів" (Київ, 1959), перший випуск описів актових книг Кременецького земського суду [45], підготовлений Я. Дашкевичем "Словник польських скорочень" (Київ, 1959) та ін.

Період хрущовської "відлиги" позначений у архівній справі й започаткуванням міжнародних контактів українських архівістів. Після неодноразових спроб вступу до Міжнародної ради архівів 1956 р. Архівне управління УРСР стало членом цієї організації. Вперше українські архівісти (зрозуміло, в складі союзної делегації) — начальник Архівного управління МВС УРСР С. Пількевич, заступник директора Інституту історії партії ЦК КПУ з питань партархівів П. Павлюк та директор Львівського облдержархіву Г. Сазоненко взяли участь у III Міжнародному конгресі архівів. Відтоді розпочалася активна участь українців у роботі МРА.

Однак відчутна свобода для архівів тривала недовго. Після перевірки ГАУ СРСР науково-видавничої діяльності архівних установ наприкінці 50-х рр. і висловлених зауважень, зокрема щодо "невірного визначення тематики і хронологічних меж" [46], до видавничих планів почали потрапляти перевірені на від-

[44] Краткий справочник об архивных фондах и научно-справочной библиотеке Государственного архива Николаевской области. — Николаев, 1958; Державний архів Полтавської області: Путівник. — Харків, 1959; Державний архів Харківської області: Путівник. — Харків, 1959.

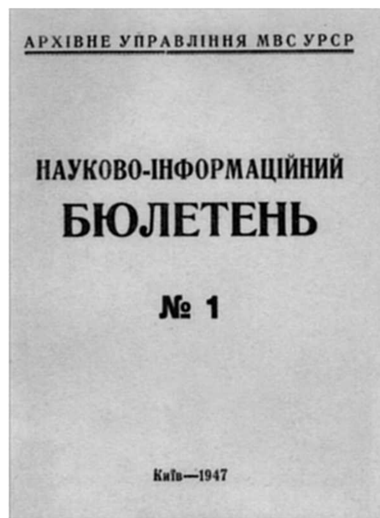
[45] Кременецький земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст. — Вип. 1. — Кн. 1—2 (1568—1598) / Описи склали: Л.А. Попова, З.С. Хомутецька, В.Д. Чунтулова; Центральний державний історичний архів Української РСР. — Київ, 1959.

[46] *Алексеев А.Н.* Публикация архивных документов как одна из форм идеологической работы в период развитого социалистического общества // Материалы Всесоюзной научной конференции "Архивы СССР в период развитого социалистического общества". — Москва, 1979. — Ч. 2. — С. 488.

повідність тематичним і політичним вимогам теми, а видання архівних довідників згорнулося. "Невиправдано широке" розкриття змісту фондів архівів не видавалося партійному керівництву "доцільним для відкритого друку" [47].

Межовою віхою в історії української архівістики стало підпорядкування 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР, яке завершило добу НКВС в архівістиці, але суті роботи архівів кардинально за радянської доби не змінило. Зі сподіванням на перегляд політизованого підходу до оцінки діячів архівної справи 20—30-х рр. обережну спробу відзначити спадкоємність в українській архівній науці містили статті І. Бутича, Ф. Шевченка [48]. До планів видавничої діяльності потрапили документальні видання з історії Запорозької Січі, Кирило-Мефодіївського братства, щоденник відомого українського правника О. Кістяківського. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, результатом першої з яких стало створення міжвідомчого збірника "Історичні джерела та їх використання" (1964).

Істотних змін на цьому етапі знову зазнала мережа архівних установ. Зокрема, філіал ЦДІА УРСР у Львові було перетворено на ЦДІА УРСР у м. Львові, філіал ЦДАЖР УРСР об'єднано з ЦДАЖР УРСР у Харкові, а в містах Києві, Харкові й Севастополі на базі міських архівів з перемінним фондовим складом організовувалися міські державні архіви з постійним складом документів, чим було закладено початок створенню осередків з вивчення історії міст [49]. Київський міський архів з постійним складом документів розпочав свою діяльність у січні 1962 р. [50] Його фонди формувалися шляхом передавання частини документів з інших державних архівів, зокрема ЦДІА УРСР у м. Києві і

Обкладинка першого номера "Науково-інформаційного бюлетеня АУ УРСР". Київ. 1947.

Київського облдержархіву. Поліпшенню організації зберігання і використання специфічних документів сприяло створення 1966 р. у Києві Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва та 1969 р. у Харкові Центрального державного архіву науково-технічної документації України. Ці зміни заверши-

[47] Див.: *Хорхордина Т.И.* История Отечества и архивы: 1917—1980 гг. — Москва, 1994. — С. 302.

[48] *Бутич І.Л.* Література до історії української археографії // Історичні джерела та їх використання. — Київ, 1968. — Вип. 3. — С. 161—176; *Його ж.* Радянське архівне будівництво на Україні // Архіви України. — 1968. — № 3. — С. 5—13; *Шевченко Ф.П.* Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. — Київ, 1965. — С. 10 та ін.

[49] Перспективи розвитку радянського архівного будівництва на Україні // Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР. — 1959. — № 1. — С. 7.

[50] Державний архів м. Києва, ф. Р 1, оп. 8, спр. 40, арк. 113.

Олександр Мітюков.

ли реформування мережі центральних архівів республіки на даному етапі.

Отже, архівному будівництву другої половини 50—60-х рр. було притаманне деяке послаблення партійно-урядового тиску і втручання в роботу галузі, що позитивно вплинуло на її розвиток, сприяло піднесенню рівня наукової роботи, поліпшенню умов зберігання документів. Важливим здобутком стала підготовка архівних путівників переважною більшістю центральних і обласних державних архівів, що значно розширило доступ до архівної інформації. Але вже на початку 60-х рр. почалося чергове посилення контролю за діяльністю архівних установ, а передача Архівного управління з-під контролю МВС у відання Ради Міністрів УРСР не виправдала надій на можливість демократизації галузі.

Наприкінці 60-х рр. начальником Архівного управління (з 22 жовтня 1974 р. — Головного архівного управління) при Раді Міністрів УРСР було призначено *Олександра Мітюкова* (1923—2011), який очолював архівну систему майже 20 років. "Епоха Мітюкова" в архівній справі УРСР позначена розбудовою матеріальної бази архівів, спробою створення наукової установи в якості філії Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, розширенням міжнародних контактів, участю в масштабному науковому академічному проекті — "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах, проведенням в Києві Міжнародної конференції круглого столу архівів та ін.

Упродовж 70-х рр. істотно поліпшилася матеріально-технічна база архівів, було реалізовано програму будівництва і реконструкції архівних споруд. У нових приміщеннях розпочали роботу ЦДАКФФД УРСР, Волинський, Дніпропетровський, Запорізький, Кіровоградський, Луганський, Кримський, Рівненський і Хмельницький облдержархіви, завершилася реконструкція будівлі ЦДАМЛМ УРСР, розпочалося зведення нових споруд держархівів Житомирської і Київської областей.

Важливим здобутком українських архівістів стало проведення у вересні 1975 р. у Києві XVI Міжнародної конференції круглого столу архівів. У її роботі взяли участь представники архівних служб 35 країн світу і 7 міжнародних організацій. Вони обговорили дві головні теми: "підготовка кадрів" та "архіви літератури і мистецтва", ознайомилися з досвідом роботи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР як спеціалізованої установи, що поєднує функції архіву і музею. Це був єдиний захід такого рівня проведений в Україні за всю історію розвитку архівної справи.

Водночас у сфері використання архівної інформації мало місце посилення диктату щодо тематики публікацій. Із плану видавничої діяльності ЦДІА УРСР знову виключалися як неактуальні документальні видання з історії Запорозької Січі, щоденник О. Кістяківського та ін. Був знятий також підготовлений до друку збірник документів про

Головний корпус центральних державних архівів УРСР. На передньому плані — басейн для підтримання температурного режиму в архівосховищах. Київ. 1973.

Кирило-Мефодіївське братство, а керівник групи упорядників цієї праці відомий український історик-архівіст І. Бутич був звинувачений у націоналізмі і змушений залишити посаду начальника науково-видавничого відділу. Посилення нагляду за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяло формуванню творчої атмосфери в галузі.

На початку 80-х рр. розпочалася нова хвиля розсекречування (лише до середини 1988 р. у держархівах республіки було знято обмеження в доступі до понад 16 тис. справ) та відбулися чергові зміни в архівній мережі республіки. На 1 січня 1991 р. вона складалася з шести центральних державних архівів (ЦДАЖР, ЦДІА у мм. Києві і Львові, ЦДАКФФД, ЦДАМЛМ та його філіал у с. Плюти Київської обл.), Київського і Севастопольського міських державних архівів із постійним складом документів, місцевих (міських і районних) держархівів з перемінним складом документів. У державних архівах республіки було зосереджено понад 29 млн документів з паперовою основою, 570 тис. од. зб. науково-технічної документації, 302,8 тис. од. зб. документів особового походження, 957,7 тис. од. зб. фотодокументів, 61,4 тис. од. зб. кінодокументів, 28 тис. од. зб. звукозаписів [51].

З відновленням 1991 р. державної незалежності України та розгортанням національно-культурного відродження перед українськими архівістами постала проблема формування національної архівної служби. До компетенції державних архівів мала бути віднесена й відповідальність за документи колишньої правлячої партії у зв'язку із забороною її діяльності. Усвідомлюючи свою персональну відповідальність за збереженість документів надзвичайного історичного значення, завідувач Архівом ЦК КП України Р. Пиріг разом із начальником Головархіву *Борисом Іваненком* (1933—2008) уже 26 серпня 1991 р. склали проект відповідної постанови Президії Верховної Ради України. В офіційній пресі текст постанови з'явився наступного дня [52]. Інтеграція партійних архівів у систему державних архівних установ стала першим кроком на шляху демократизації архівної справи в Україні [53]. У жовтні

[51] Див.: Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. — Київ, 2002. — С. 482.

[52] Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 40.

[53] Указ Президії Верховної Ради України "Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті міністрів України" // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 40.

1991 р. на базі Архіву ЦК КП України почав діяти Центральний державний архів громадських об'єднань України. Директором нової установи було призначено *Руслана Пирога* (р. н. 1941), який 1998 р. очолив Головне архівне управління при Кабінеті Міністрі України, а 2000 р. став першим Головою Державного комітету архівів України. Поспіль із партійними фондами ЦДАГО України розпочав приймати на державне зберігання документи колишнього КДБ УРСР, зокрема архівно-слідчі справи колишніх репресованих (понад 34 тис. справ) і так звані фільтраційні справи громадян — жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Оскільки ця категорія документів стала підґрунтям великої роботи з реабілітації жертв політичних репресій, у ЦДАГО було створено першу в Україні інформаційно-довідкову систему справ репресованих [54].

Ще одним проявом демократизації стало створення в травні 1991 р. Спілки архівістів України. Вперше в історії архівістики України було створено громадську організацію з метою сприяння розвитку архівної справи в Україні, задоволення і захисту законних соціальних, наукових, економічних, творчих, національно-культурних інтересів своїх членів. Пріоритетним завданням її фундатори вважали зміну ставлення суспільства до архівної справи, підвищення престижу архівістів, участь у наукових дослідженнях в галузі архівної справи, поліпшення професійної освіти. Упродовж першого десятиліття діяльності САУ очолювали відомий учений С. Кульчицкий, знані архівісти Б. Іваненко та В. Лозицький. У другій половині 90-х рр. спілчанами було започатковано такі форми міжнародної співпраці, як навчальні зарубіжні подорожі, обмін делегаціями, міжнародні науково-практичні конференції. Всі вони були реалізовані насамперед у співпраці з професійними організаціями архівістів Угорської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Польща, Російської Федерації.

Активізувалися й інші напрями міжнародного співробітництва. Представники українських архівних установ стали активними учасниками започаткованих 1995 р. у Польщі міжнародних конференцій архівів країн Центральної і Східної Європи, міжнародних конгресів архівів, отримали можливість навчання на Міжнародних архівних курсах у Парижі. На XIII Міжнародному конгресі архівів (Пекін, 2—7 вересня 1996 р.) представника України (В. Лозицького) вперше було обрано до складу Виконкому МРА, а під час VII засідання Європейського бюро архівів (Париж, 29 травня 2000 р.) українських архівістів включено до професійних комітетів МРА (з правових питань, з архівного обладнання та устаткування в зоні помірного клімату, з професійного навчання, з архівів науки, медицини та технологій).

Актуальною проблемою українських архівів початку 90-х рр. було правове врегулювання нових суспільних відносин в архівній сфері та розроблення відповідної нормативно-правової бази, оскільки зі зміною геополітичної ситуації радянська нормативно-правова база втратила для України свою актуальність. У лютому 1992 р. вступили в дію "Основи законодавства про культуру" [55], які поширювалися й на архівну справу. В цьому акті декларувалися права громадян на створення архівів, вільний доступ до архівних документів, заборонялося вилучення документів із архівних фондів з ідеологічних чи політичних міркувань,

[54] Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка": Зб. наук. праць. — Київ, 1996. — Вип. 1. — С. 122—124.

[55] Основи законодавства про культуру // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 21.

їх роздержавлення і приватизація. Порядок доступу до інформації, право власності на інформацію унормував прийнятий у жовтні 1992 р. Закон України "Про інформацію". Подібні норми зафіксував і прийнятий незабаром галузевий Закон "Про Національний архівний фонд і архівні установи України" (грудень 1993 р.), підготовлений групою авторитетних архівістів — Б. Іваненком, К. Новохатським, Р. Пирогом, Г. Портновим, правником І. Усенком, істориком С. Кульчицьким. Україна стала однією з перших пострадянських країн, які розробили свої архівні закони. Вперше на законодавчому рівні було визначено правові засади та організаційну структуру системи архівних установ, що мала забезпечувати функціонування НАФ; окреслено права громадян на збирання і зберігання архівних документів та доступ до НАФ, їх обов'язки щодо збереження НАФ; сформульовано поняття про якісно нову категорію культури і права — Національний архівний фонд — складову вітчизняної й світової історико-культурної спадщини та частину інформаційних ресурсів суспільства, пріоритетними напрямами державної політики в сфері архівної справи визнано забезпечення збереженості документів НАФ, його цілеспрямоване поповнення, у тому числі документами зарубіжної україніки. Новим було й використання терміну "національний", неприйнятного за радянської доби.

Реалізацію норм закону на практиці засвідчило передавання в Україну документальних комплексів, що зберігалися протягом багатьох років за її межами, зокрема, архівної колекції Державного центру УНР в екзилі з Канади, надзвичайної дипломатичної місії УНР зі Швейцарії, архівного фонду відомого українського письменника Івана Багряного та інших фондів особового походження, а також мікрофотокопій "українських" документів із різних країн світу.

Борис Іваненко.

Загалом за перші 10 років державної незалежності до складу НАФ України надійшло майже 19 млн од. зб. різних видів документів, в тому числі 10,5 млн із архівного фонду КПРС, майже 3 млн від колишнього КДБ та близько 6 млн від підприємств, установ і організацій — традиційних джерел комплектування державних архівів. На початок 2001 р. Національний архівний фонд складав майже 60 млн справ. Логічним результатом планомірного комплектування архівів стало заповненням архівосховищ, що актуалізувало проблему нестачі площ для зберігання документів НАФ. Однак упродовж 90-х рр. жодної спеціалізованої будівлі для архівної установи не було зведено.

Основні типи архівів, які зберігали архівну спадщину українського народу, було визначено Законом України "Про Національний архівний фонд та архівні установи": центральні державні архіви, галузеві державні архіви, місцеві (створені в областях України, Києві і Севастополі та ін.) державні архіви, архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв та бібліотек; архівні підрозділи органів державної влади, органів місце-

вого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ і організацій; архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ і організацій, заснованих на приватній власності; архівні установи, засновані фізичними особами. Новим типом архівних установ стали створювані для зберігання документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових та інших правовідносин юридичних і фізичних осіб та соціального захисту громадян так звані трудові архіви. Упродовж 90-х — початку 2000-х рр. конфігурація мережі архівних установ і назви архівів змінювалися.

В умовах переосмислення методологічних засад суспільних наук відкрилася реальна можливість розвитку напівзнищених і стовідсотково заангажованих за радянської доби маргінальних дисциплін, зокрема архівознавства, археографії, джерелознавства. Протягом першої половини 90-х рр. було створено профільні наукові установи як у академічному секторі, так і в галузевому — в системі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. На базі відновленої 1987 р. Археографічної комісії УРСР у липні 1990 р. розпочав діяльність Інститут української археографії (з 1995 р. — Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України), завдання якого полягали в цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії. У вересні 1992 р. було створено Інститут рукопису (на базі відділу рукописів) та Інститут архівознавства (на базі відділу архівних фондів) ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України (з 1996 р. — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського). На обидві наукові установи, крім розвитку досліджень у галузі науково-дослідної, науково-методичної і науково-інформаційної роботи з рукописними та архівними фондами, покладалися функції центрів зберігання писемних джерел та рукописних книг, архівних колекцій, Архівного фонду НАН України.

У травні 1994 р. архівна система України вперше через 60 років після закриття Кабінету архівознавства Укрцентрархіву та невдалих спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію — Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. На інститут покладалося дослідження актуальних проблем архівознавства, документознавства, створення концепцій і прогнозування розвитку архівної справи та документаційного забезпечення управління в умовах інформатизації суспільства, дослідження правових аспектів роботи з документами НАФ, організація науково-технічної інформації з питань архівної справи, розроблення національних стандартів, що регламентували б правила зберігання документів НАФ. Результативність наукових досліджень певною мірою залежала від об'єднання зусиль академічних і галузевих наукових установ у розробленні спільних проектів. Зокрема, результатом співпраці інституту з академічними установами та вищими навчальними закладами стали підручник "Архівознавство" (1998, 2002), біобібліографічний довідник "Українські архівісти" (1998), термінологічний тлумачний нормативний словник "Архівістика" (1998), навчальний посібник "Нариси історії архівної справи в Україні" (2002) та ін., проведення наукових конференцій: "Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні" (1995), "Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи" (1996), "Національна архівна спадщина: проблеми збереження" (1999) та ін.

Для публікації результатів наукових досліджень в галузі архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін у другій половині 90-х рр. було засновано продовжувані видання УНДІАСД: науковий щорічник "Студії з архівної справи та документознавства" (1996), археографічний щорічник "Пам'ятки" (1998), міжвідомчий науковий збірник "Архівознавство. Археографія. Джерелознавство" (1999); спеціальні видання Інституту рукопису НБУВ "Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних і бібліотечних фондів" (1993), Інституту української археографії та джерелознавства "Археографічний щорічник" (1992), "Ukrainica: архівні студії" (1997) та ін. Досить активно наукові видання створювалися архівними установами або за їхньою участю: альманах "Константи" (Херсон), журнал "Крымский архив" (Сімферополь), інформаційний вісник "Архівіст" (Суми), "Праці Державного архіву Одеської області". Заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації сприяло відновленню і продовженню традиції української архівної періодики, створеної в середині 20-х і знищеної наприкінці 30-х рр. [56]

Відповіддю на виклики часу стала інформатизація архівної справи в Україні, натхненником якої був відомий учений і досвідчений архівіст Геннадій Боряк, який у листопаді 2002 р. очолив Держкомархів. Розробленню теоретико-методологічних засад інформатизації сприяла реалізація Державної програми "Архівна та рукописна україніка" (1991—1996), а також Національної архівної інформаційної системи (НАІС), що розроблялися за безпосередньою участю Головного архівного управління, Міністерства культури та інших відомств. Логічним їх завершенням стала розробка концепції Археографічного реєстру національної архівної спадщини України (АРУ) (1996) [57] та Основних положень концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні (1996—1998) [58]. Перший етап процесу автоматизації регіональних і деяких центральних архівів завершився до кінця 90-х рр. 2000 року у Державному комітеті архівів України було створено Центр інформаційних технологій і відкрито офіційний веб-сайт.

З ініціативи Г. Боряка було започатковано 2001 р. й програму підготовки науково-інформаційних видань "Архівні зібрання України", якою передбачалося підготувати й видати "Анотовані реєстри описів державних архівів", "Реєстр розсекречених архівних фондів. 1991—2000", "Національний реєстр втрачених фондів" та ін., а також видати путівники нового покоління про склад і зміст фондів державних архівів. Реалізація програми значно збагатила довідковий апарат архівів і сприяла розширенню доступу до документів НАФ України.

1998 року архівісти отримали професійне свято. За ініціативою Р. Пирога на державному рівні було запроваджено День працівників архівних установ, який щорічно відзначається 24 грудня.

У цілому розвиткові архівної справи впродовж останнього десятиліття XX ст. притаманні яскраво виражені інтеграційні тенденції в діяльності архівних установ та українських і зарубіжних вищих навчальних закладів, академічних інститу-

[56] Докладніше див.: *Матяш І.Б.* Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. — Київ, 1999.

[57] *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. — Київ, 1995.

[58] *Дубровіна Л.А.* Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. — 1998. — Т. 3. — С. 6—17.

тів; розроблення правових засад державної політики у сфері архівної справи та актуальних питань архівної науки і практики, виокремлення із загальносоюзного і формування сукупної архівної спадщини України — Національного архівного фонду, впровадження нових технологій, розширення доступу до архівної інформації, поглиблення міжнародного співробітництва в галузі архівної справи. Поступ архівістики зумовлювався політичними (відновлення державної незалежності, посилення уваги держави до національної культурної спадщини), людськими (нові тенденції кадрового складу архівних установ, зміцнення міжнародних професійних контактів), внутрішньогалузевими (особливості архівного будівництва, активізація участі архівів в інформатизації і гуманітаризації суспільства, поповнення мережі архівних установ науково-дослідним інститутом) чинниками.

Генеза архівістики впродовж XX ст. від "архивного нестроения" (як визначав стан архівів на зламі XIX і XX ст. видатний російський вчений і організатор архівної справи, уродженець Чернігівщини Д. Самоквасов) до встановлення чітко структурованої ієрархічної системи архівних установ, конституювання Національного архівного фонду України, розроблення правових і наукових засад діяльності архівів та репрезентації українських архівних ресурсів у всесвітній мережі Інтернет, попри тривалий період стагнації за радянської доби, свідчить про її активні рушійні сили й динаміку поступу.

2.5. Бібліотеки та бібліотечна справа

Бібліотечна справа як галузь соціокультурної діяльності, що стосується всіх питань функціонування бібліотек, об'єднує у єдиний комплекс бібліотечну політику, науку, освіту, практику, законодавче, фінансове, матеріально-технічне, організаційне та кадрове забезпечення. Бібліотечна справа та бібліотеки як заклади культури й науки, що існували у різних суспільно-політичних умовах в XX ст., зазнали інтенсивного розвитку та фундаментальних змін. Вони стосувалися правових засад діяльності бібліотек, організації закладів різних видів і типів, створення мережі бібліотек та бібліотечних ресурсів, теорії та практики бібліотечної справи, змін традиційних та інноваційних функцій і загалом ролі бібліотек у розвитку суспільства.

Різні етапи розвитку національної бібліотечної справи характеризувалися своїми особливостями, що визначили складний шлях цих інституцій упродовж XX ст., їх залежність від політичних та ідеологічних вимог часу, а відповідно — створення мережі бібліотек, складу бібліотечного фонду, організаційних і наукових засад діяльності, методів забезпечення інформаційних і культурно-просвітницьких потреб суспільства, впливу на розвиток культури, науки, освіти.

Бібліотечна справа в Україні кінця XIX — 10-х рр. XX ст. Кінець XIX — початок XX ст. на території України характеризується інтенсифікацією соціокультурних процесів, зростанням національної свідомості українського народу, розвитком науки та освіти, активізацією видавничої діяльності, що відбилося й на стані та розвитку бібліотек і бібліотечної справи. Умови національної залежності та консервативність монархічних держав, у складі котрих перебувала Україна, визначали значну аморфність бібліотечної системи, стихійність розвитку методичних засад організації бібліотечної галузі, цензурні умови формування змісту бібліотечного фон-

ду, що перешкоджало просвітницькому руху, розвитку народної освіти та національної культури.

Створення певних видів і типів бібліотек та рівень їх фінансування значною мірою пояснювалися раціональними потребами Російської імперії. Ті з бібліотек, що існували поза державним апаратом (переважно у навчальних закладах), фінансувалися частково або за рахунок приватних осіб, громад і товариств. Народні бібліотеки організовувалися переважно земствами. Певну частку серед інших бібліотечних закладів становили комерційні бібліотеки. Бібліотеки на громадських засадах функціонували виняткову завдяки зусиллям видатних учених, діячів просвіти та культури, земських діячів та священиків.

За походженням, статусом, завданнями, функціями і складом фондів бібліотеки поділялися на державні, академічні, спеціальні, громадські та народні. Вони функціонували в системі державних інституцій, у духовних установах, при товариствах, спілках, об'єднаннях. Окрема група складалася з приватних бібліотек (родових, родинних, зібрань окремих діячів науки та культури). Загалом бібліотеки створювалися для забезпечення фахових, наукових, загальноосвітніх і культурних потреб усіх суспільних інституцій та верств населення.

Галузеві бібліотеки створювалися при міністерствах, відомствах та установах і забезпечували їхню діяльність, тому книжкові фонди цього типу книгозбірень були спеціалізованими (вони включали видання законодавчого характеру, циркуляри, статути, відомчу літературу, методичні та періодичні видання фахового характеру, літературу галузевого профілю) і, як правило, не передбачали публічного доступу. Низка бібліотек існувала при губернських та намісницьких окружних і повітових управліннях, місцевих органах влади.

Бібліотеки установ освіти, науки, культури та навчальних закладів перебували у віданні Міністерства народної освіти (МНО). Україна була поділена на учбові округи. Попечитель округу опікувався системою освіти і відповідно бібліотеками, що функціонували в системі вищої та народної освіти, а також публічними, шкільними та народними. Видавав дозвіл і здійснював нагляд за публічними бібліотеками губернського, повітового і сільського рівня особисто губернатор, який мав право на їх закриття.

Публічні бібліотеки були найпоширенішою категорією бібліотек, у яких доступ до користування фондами був відкритий для всіх верств населення. Серед них існували публічні бібліотеки державного характеру (місцевих органів державної влади та управління, органів самоврядування, судово-адміністративних, військових та воєнізованих установ тощо), приватні (наприклад, "кабінети для читання"); громадських організацій і товариств (народні, безкоштовні), а також органів місцевого самоврядування (земств, міських дум, сільських общин), народні бібліотеки [1]. Фонди публічних бібліотек складалися переважно з російської художньої літератури, белетристики, масової періодики.

У кінці XIX — на початку XX ст. у великих губернських містах переважна більшість бібліотек була публічною та громадською. Їхній основний фонд

[1] *Волинець А.А.* З історії публічних бібліотек в Україні XIX — першому десятиріччі XX ст. (з архівних матеріалів) // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 9—15; *Бородіна Г.Г.* Приватні бібліотеки та приватні зібрання Півдня України (XIX ст.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідом. наук. зб. — Київ, 2000. — С. 252—261.

складався переважно з художньої літератури російського спрямування, белетристики, масової періодики і за змістом, з огляду на недостатнє фінансування, був дуже фрагментарним. Ці бібліотеки водночас виступали передусім губернськими культурно-просвітницькими осередками, де проводилися лекції, концерти, вистави, інші культурні заходи.

Публічні бібліотеки, крім незначної кількості губернських, громадських, утримувалися на благодійні пожертви або на кошти засновника, тому, як правило, були платними. Виняток становили безкоштовні народні бібліотеки.

Публічні бібліотеки, що відкривалися земствами, міськими думами, комітетами грамотності (найвідомішими в Україні є Харківський та Київський комітети), мали незначні власні кошти, а тому не могли сформувати різноманітного за змістом книжкового фонду. Діяльність цих бібліотек регулювали досить реакційні "Тимчасові правила для публічних бібліотек", "Алфавітні списки творів друку, що не повинні бути дозволені в публічних бібліотеках", куди входили "неблагонадійні" книжки; "Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними". Фонди складалися з навчальної, дидактично-повчальної, монархічної та релігійної літератури, видань "Дешевої бібліотеки" [2].

Безкоштовні *народні публічні бібліотеки* (бібліотеки-читальні для народу) засновувалися урядовими установами та структурами (у тому числі й комітетами опікування народною тверезістю), відкривалися органами місцевого самоврядування (земствами, міськими думами, сільськими общинами), а також культурними та просвітницькими організаціями. Вони були безкоштовними і, за рідкісним винятком, єдиними культурними центрами на місцях [3].

Створення більшості народних бібліотек на підросійській території переслідувало мету підвищити народну грамотність (писемність) на позиціях російської мови та культури, багато з них створювалося при початкових і середніх навчальних закладах у повітових центрах. За неповними даними статистики 1915 р. щодо народних бібліотек, які перебували у віданні МНО, їхня кількість становила у Харківському учбовому окрузі — 3654, Київському — 1789, Одеському — 1245 (для порівняння: у Петроградському окрузі — 2920, Московському — 3132 бібліотеки).

Незважаючи на велику кількість народних бібліотек, вони обмежені у розмаїтті книг, загальний обсяг яких був незначним і за тематикою складався з дозволеної літератури переважно релігійно-морального та монархічного змісту, природознавчої та белетристичної літератури серії "Дешева бібліотека". Тоді ж виникли і перші бібліотеки для сліпих та осіб з обмеженими можливостями.

Дитячі бібліотеки на початку XX ст. були і платними, і безплатними. Першу платну дитячу бібліотеку відкрила у Києві в 1909 р. Д. Добра. В Одесі у 1910—1911 рр. існувала бібліотека "Детский мир"; у 1914 р. сформувалася книгозбірня при товаристві "Ліга захисту дитинства"; низку бібліотек для дітей створено після Лютневої революції 1917 р.

[2] *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в России. — Москва, 2000. — С. 97—104; *Зніщенко М.П.* Бібліотеки як осередки культурно-просвітницької роботи у діяльності "Киевского общества грамотности" (1882—1908) // Вісн. Книжкової палати. — 1997. — № 11. — С. 31—35.

[3] *Балика Д.* Бібліотека в минулому: Історія українських бібліотек. — Київ, 1927. — С. 87—116; *Шпілевич В.* Матеріали до історії народних бібліотек на Україні // Бібліотека і читач на Україні / Труди Ін-ту книгознавства. — Харків; Київ, 1930. — Т. 2. — С. 208—240.

У 1912 р. розповсюджено "Каталог книг для детского чтения", де наводився й список книжок українською мовою [4]. Дитячі народні бібліотеки також керувалися "Правилами" та каталогами, дозволеними цензурою [5].

Кінець XIX — початок XX ст. в Україні характеризується активним розвитком українських національних осередків "Громади" й "Просвіти", які вважали створення бібліотек української літератури важливим чинником національного культурного розвою. Ці бібліотеки слугували й формою протистояння русифікації української мови та культури. Львівський та київський осередки "Просвіти" досягли значних успіхів у видавничій діяльності — друкували українські книжки, переклади кращих взірців світової літератури національною мовою, здійснювали книгообмін та формували добродійні універсальні бібліотеки української літератури як на території Східної Галичини, так і в Наддніпрянщині. Активно діяли "просвітяни" й на Півдні України, зокрема одеський та миколаївський осередки "Просвіти". Там відкривали бібліотеки-читальні, ставили вистави українських класиків, організовували вечори [6]. Так, бібліотека київської "Просвіти" в 1910 р. налічувала понад 6500 закаталогізованих українських книжок різними мовами і з різних напрямів знань. Серед дарувальників були члени різних осередків "Просвіти" та інші представники демократичної інтелігенції, зокрема Б. та М. Грінченки, К. Квітка, Леся Українка, М. Кривинюк та О. Косач, Л. Пахаревський, М. Коцюбинський, І. Липа, Є. Чикаленко, В. Дурдуківський, Х. Алчевська, М. Сумцов, Д. Дорошенко, А. Кащенко, В. Антонович, Олена Пчілка, М. Левицький, Ф. Штейнгель, В. Доманицький, М. Аркас, Л. Драгоманова, В. Ляскоронський, П. Житецький, Г. Коваленко, О. Левицький, В. Перетц, М. Лисенко, А. Вержбицький, М. Петров. Крім того, комплекти своїх видань передавали редактори "Киевской старины", "Громадської думки", "Шершня", "Діла", "Благотворительного общества издания общеполезных и дешевых книг" у Петербурзі, останнє друкувало велику кількість українських книжок. Лише В. Науменко, редактор "Киевской старины", подарував понад 4 тис. книг і газетних видань, К. Паньківський передав зі Львова понад 1,5 тис. видань із власної бібліотеки [7].

Бібліотека чернігівського осередку "Просвіти" налічувала близько 2 тис. одиниць. Завідувала закладом Є. Новоселецька — голова бібліотечної секції чернігівської "Просвіти", а працювали такі знані "просвітники", як С. Русова, І. Шраг, М. Коцюбинський. Відома діяльність одеського осередку "Просвіти", основою фонду в якому стала бібліотека історика та громадського діяча Ле-

---

[4] *Добрая Д.Ю.* Детская библиотека Д.Ю. Доброй в Киеве // Новости детской литературы — 1914. — № 9/10. — С. 1—7; *Погребняк Г.І.* Становлення та розвиток дитячих бібліотек України. — Київ, 2003. — С. 4—12.

[5] *Знищенко М.П.* Добра Д.Ю. — засновниця першої публічної бібліотеки для дітей // Вісн. Книжкової палати. — 1997. — № 10. — С. 33—36; *Його ж:* Бібліотечна діяльність товариства "Лига защиты детства" (1914—1918 рр.) // Вісн. Книжкової палати. — 1998. — № 3.— С. 31—34.

[6] *Бородіна Г.Г.* Організація народних бібліотек на Півдні України у другій половині XIX — на початку XX ст. // Вісн. Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2000. — № 4. — С. 92—98.

[7] *Зворський С.Л.* Бібліотека київської "Просвіти" (1906—1910 рр.) // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць / Нац. парлам. б-ка України. — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 51—69; *Його ж.* Товариства "Просвіта" і бібліотечна справа // Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи: Зб. наук. праць / Держ. б-ка України. — Київ, 1993. — С. 75—82.

оніда Смоленського, а згодом туди увійшла й бібліотека видатного бібліографа та етнографа Михайла Комарова [8]. Читальні осередків "Просвіти" діяли майже в усіх містах та містечках України [9].

Так, від 1900 до 1918 р. на Західній Волині кількість філій "просвіт" зросла з 23 до 75, а читалень — із 924 до 2944. На західних територіях такі осередки культури продовжували існувати та розвиватися до кінця 30-х рр.: найбільшою у 1939 р. була бібліотека при рівненській "Просвіті" — близько 10 тис. книжок [10]. Книгозбірні Волині та Галичини поповнювалися за рахунок видавництв Львова, Луцька, Відня, Праги, Кракова, Подєбрадів, а також кременецьких, рівненських, ковельських, острозьких просвітянських книгарень, Дубенської просвітянсько-кооперативної книгарні. "Просвіта" залишалася єдиним чинником поширення книг для українського населення.

Важливу роль відігравали бібліотеки Товариства грамотності, що також існували майже в усіх містах України. Одним із найактивніших було Харківське товариство, де діяли бібліотеки, хати-читальні, спеціальна комісія, яка готувала до друку видання педагогічних творів українських діячів, зокрема Марка Вовчка, Софії Русової [11]. Під егідою Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у 1894 р. створено першу народну бібліотеку-читальню, з якої почалася Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського [12].

Окрему роль у становленні української культури XX ст. грали фонди наукових бібліотек Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, що мали величезні наукові українознавчі бібліотеки, здійснювали бібліографічну діяльність, публікуючи покажчики українознавчої літератури [13].

У цей період просвітні громадські об'єднання активно створювали спеціалізовані бібліотеки для інших національностей. Так, на початку XX ст. в Україні існували майже 50 єврейських бібліотек, польські й татарські бібліотеки. Діяли приватно-громадські та приватні єврейські бібліотеки, зокрема в Києві та Єлисаветграді. У деяких бібліотеках — одеській, харківській, фастівській, липовецькій тощо — у цей період відкрилися єврейські відділи. Важливу роль відігравало Товариство поширення просвіти серед євреїв, яке надавало субсидії, відкривало власні бібліотеки в Києві (1901) та Одесі (1906). Існував друкований орган цих бібліотек "Еврейское библиотечное дело" [14].

---

[8] *Малиновська Н.* З історії розповсюдження української книги в Одесі // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 4. — С. 48—50; *Комаров Б.М.* Українська державна бібліотека ім. Т.Г. Шевченка в Одесі // Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1/2. — С. 75.

[9] Нарис історії "Просвіти" / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. — Львів; Краків; Париж, 1993.

[10] *Бандилко Л.* Бібліотечна діяльність "Просвіти" на Волині (з початку XX ст. до 1939 р.) // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 2. — С. 33.

[11] Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности: 1869—1909. — Москва, 1911; *Волинець А., Одинока Л.* Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 3. — С. 35—37.

[12] *Люта О.* Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда // Там само. — 1999. — № 5. — С. 37—41.

[13] Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка: книги і люди: Матеріали круглого столу. — Львів, 1996.

[14] *Киржиц А.Д.* Библиотечное дело у евреев и задачи Общества просвещения // Вестник Общества распространения просвещения между евреями в России. — 1912. — № 11. — С. 3—21; № 13. — С. 3—28; *Маркова В.* Бібліотечне обслуговування єврейського населення в Україні (друга пол. XIX — поч. XX ст.). — 1998. — № 6. — С. 23—25.

Окрему групу становили наукові та науково-педагогічні бібліотеки. В Україні вони були представлені переважно бібліотеками університетів, інститутів, наукових товариств, педагогічних музеїв тощо [15]. Університетські бібліотеки діяли при кожному університеті (вони складалися з фундаментальної та студентської бібліотек): Університеті св. Володимира у Києві, Львівському університеті, Новоросійському імператорському університеті в Одесі, Харківському імператорському університеті. Усі вони збирали не лише профільну літературу, а й украй цінні історичні фонди періоду писемності та друку взагалі [16]. Бібліотеки інших вищих шкіл, інститутів, училищ та вищих курсів були науково спеціалізованими, як, наприклад, Жіночого медичного інституту, штурманського училища в Миколаєві, Політехнічного інституту в Києві [17]. Створювалися шкільні бібліотеки при середніх спеціальних закладах, приміром при Колегії Павла Ґалаґана, гімназіях, українських жіночих ліцеях Галичини.

Особливий різновид бібліотек — бібліотеки православного (на території України, що входила до складу Російської імперії), а також римо-католицького та греко-католицького (на території Східної Галичини) духовних відомств; зокрема, книгозбірні митрополичих та єпископських консисторій, капітул, парафій, інших релігійних установ, навчальних закладів, монастирів, кафедральних соборів. Бібліотеки були й при установах інших релігійних конфесій (слід відзначити львівські бібліотеки Вірменської митрополичої консисторії, Єврейської релігійної громади, Римо-католицької митрополичої капітули). Найбільшу цінність становили бібліотеки вищих навчальних закладів: Київської духовної академії (1817—1918), Львівського ставропігійного інституту (1793—1940), численних духовних семінарій, православних та греко-католицьких, у тому числі духовної греко-католицької богословської семінарії (1783—1928; від 1928 р.— академії).

Важливі фонди музейно-колекційного характеру мали церковні товариства та об'єднання. Так, Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії заснувало Церковно-археологічний музей із книжковим фондом, який на 1917 р. вважався одним з найцінніших в Російській імперії [18]. З великої збірки кириличних друків Церковного музею (1905—1909) починає свою діяльність Український національний музей у Львові (1909—1939). Там само здійснювало значну роботу в галузі духовної освіти, видавничу діяльність товариство "Студіон", було організовано викладання різних наук, відкрито кілька читалень та бібліотек.

---

[15] *Рогова П.І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX — 20-ті роки XX ст.). — Київ, 2009. — С. 50—132.

[16] Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. Івана Франка: Короткий довідник. — Львів, 1959; *Рубинский К.И.* Библиотека Харьковского университета за 100 лет ее существования (1805—1905). — Харьков, 1907; *Березюк М.Н., Левченко І.Г., Чигринова Р.П.* Библиотека Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина за 200 лет (1805—2006). — Харьков, 2006. — С. 9—56; Наукова бібліотека Одеського державного університету імені І.І. Мечникова: Путівник / Упоряд. Т.З. Хождаш. — Одеса, 1959; *Бородіна Г.Г.* Приватні бібліотеки та приватні зібрання Півдня України (XIX ст.). — С. 252—261; *Мяскова Т.Є.* Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834—1927). — Київ, 2004.

[17] *Дригайло В.Г., Дригайло С.В.* 100 років науково-технічній бібліотеці НТУУ "КПІ" імені проф. Г.І. Денисенка. — Київ, 2000.

[18] *Крайній К.К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство: 1872—1920 // Лаврський альманах: Зб. наук. праць. — Київ, 2001. — Вип. 4. — Спецвип. 1.

Окремим типом спеціалізованих бібліотек були бібліотеки громадських професійних або верстових об'єднань (товариств, об'єднань, "собраній", "клубів"), а також інших соціальних інституцій (наприклад, Севастопольська морська офіцерська бібліотека, що збирала військову літературу).

Тоді ж сформувалися важливі приватні бібліотеки письменників, "просвітників" зі значними фондами української книги. Так, дуже великою за обсягом була бібліотека Івана Франка [19], фундаментальною книгозбірнею просвітницького характеру — бібліотека Бориса Грінченка [20]. Бібліотеки Павла Довжикова, Василя Борщевського, Михайла Комарова, Леона і Владислава Ідзіковських та багатьох інших власників надавалися в суспільне користування [21].

Серед української інтелігенції з'являються спроби обґрунтування національних засад у розвитку системи початкової освіти, формується фонд книжок народного читання, шкільних українських бібліотек, створений Б. Грінченком. Виникає реальна протидія нав'язуванню переліку книжок для обов'язкового читання народу через каталоги Міністерства народної освіти (тритомна праця громадського діяча та педагога Х. Алчевської "Что читать народу?" (1884—1906)). Досвід роботи в українських народних бібліотеках був напрацьований "просвітянами" (передусім С. Русовою, Б. Грінченком, І. Франком, С. Сірополком та ін.). Важливий внесок у розвиток народного читання в Галичині та на Буковині належить видатному українському бібліотекареві й бібліографу М. Павлику, який одним із перших в Україні вивчав читацькі запити [22]. Доля народних бібліотек, їх стан, засади функціонування розглядалися в перших працях українського бібліотекознавця С. Сірополка та відомого вітчизняного історика й літературознавця Д. Дорошенка [23]. Чимало для формування кола читання народу зробив І. Франко.

У цей період у зв'язку із розгортанням руху кооператорів масово виникають кооперативні бібліотеки, революційна ситуація зумовила появу значної кількості профспілкових бібліотек та бібліотек нелегальної літератури.

Усі ці бібліотеки на початок XX ст. становили загальний бібліотечний фонд України, який перебував у різних формах власності й організовувався на різних засадах — одні були широко доступними для всіх категорій читачів (публічні, громадські, народні), інші обмежувалися допуском спеціалістів (академічні, спеціальні, шкільні). Бібліотечні статути, обґрунтовуючи статус устано-

---

[19] *Погребенник Ф.* Іван Франко та його бібліотека // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 3. — С. 23, 24.

[20] Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Каталог фондів: Бібліотечні колекції. Вип. 1. Б.Д. Грінченко. [*М. Загірня.* Каталог бібліотеки Б. Грінченка з фондів ІР НБУВ] / ЦНБ АН України. — Київ, 1988.

[21] *Маслов С.І.* П.П. Должиков та його бібліотека "Аптека для души" (Публ. підг. Г.І. Ковальчук) // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 2002. — Вип. 7. — С. 150—185; *Зленко Г.Д.* Михайло Комаров та його бібліотека // Бібліотечний вісн. — 1994. — № 3. — С. 20—33; *Шульгіна В., Свистельникова Т.* До історії музичного видавництва Ідзіковського в Україні // Там само. — 1996. — № 1. — С. 26.

[22] *Лозинський М.* Михайло Павлик: Його життя і діяльність. — Відень, 1917.

[23] *Серополко С.А.* Народные библиотеки: Порядок открытия библиотек и их организация. — Москва, 1910; *Сірополко С.* Нові правила про народні бібліотеки // Світло. — 1911. — С. 32—47; *Серополко С.* Основные вопросы внешкольного образования. — Москва, 1913; *Дорошенко Д.* К судьбам украинской школы // Народ. учитель. — 1908. — № 9. — С. 2—4.

ви, враховували вікові особливості (бібліотеки для дорослих та дітей виникли на початку XX ст.), соціальний склад (бібліотеки для народу, певних верств і прошарків населення), профіль діяльності (державницька, промислова, сільськогосподарська, військова, релігійна, просвітницька, наукова тощо), національні особливості читачів та змісту фондів, що спричинене компактним проживанням різних народів — польського, єврейського, татарського та ін. Відсутність української державності пояснює російськомовні фонди переважної більшості бібліотек [24].

Любов Хавкіна.

Цей період характеризується консолідацією бібліотечної спільноти, створенням професійних громадських об'єднань і товариств. Виникає Російське бібліологічне товариство, куди входили й українські бібліотекарі, Одеське бібліографічне товариство та інші спеціалізовані об'єднання, з'являється фаховий часопис "Бібліотекар" (1910).

Виникають сприятливі умови для організації професійної освіти, у 1910 р. Л. Хавкіною були започатковані курси бібліотекознавства в Харківському університеті. Першими посібниками Л. Хавкіної з бібліотечної справи стали "Библиотеки, их организация и техника: Руководство по библиотековедению" (1904; 1911) та "Руководство для небольших библиотек" (1911; 1917).

У 1917 р. Тимчасовий уряд дозволив відкриття в Києві Археологічного інституту, де передбачалася підготовка бібліотекарів [25]. У його створенні брали участь такі відомі вчені, як М. Біляшівський, М. Василенко, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, В. Кордт, О. Лук'яненко, В. Перетц, М. Петров.

Питання про створення спеціальної кафедри бібліотекознавства та бібліографії при Санкт-Петербурзькому і Харківському університетах висловлювали відомі бібліотекознавці, зокрема К. Рубінський, А. Калішевський, Н. Сафонов, проте перевагу надано короткотерміновим бібліотечним курсам, відкритим із 1913 р. у Народному університеті Шанявського у Москві. У 1900—1910-х рр. з'явилися перші бібліотечні підручники. З-поміж них — перша праця про народні бібліотеки українського бібліотекознавця С. Сірополка [26].

Водночас відбуваються перші спроби виділення бібліотекознавства в окрему наукову дисципліну такими вченими і практичними діячами бібліотечної галузі, як Д. Багалієм, В. Сумцовим, В. Бузескулом, які працювали в складі ради Харківської громадської бібліоте-

[24] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX ст. — Київ, 2009. — С. 9—28.

[25] *Матяш І.Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. — Київ, 2000. — С. 141—145.

[26] *Березюк Н.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // Бібліотечний вісн. — 2000. — № 1. — С. 27—32; *Серополко С.* Народные библиотеки...

Костянтин Рубінський.

ки та бібліотеки Київського університету [27]. У Харкові питання теорії та практики бібліотечної справи опрацьовують Д. Міллер і К. Рубінський (загальні питання бібліотекознавства й стан бібліотечної справи в Росії та інших країнах), С. Парчевський (технічні бібліотеки), А. Дідріхсон, І. Єзерський (народні бібліотеки) [28]. Х. Алчевська разом з М. Корфом вважаються засновниками українського читачознавства [29]. Науково-практичні питання бібліотекознавства розглядалися також у працях київських бібліотекарів, які очолювали бібліотеки: Л. Лічкова, М. Петрова, А. Криловського, М. Тростянського, В. Кордта, М. Біляшівського. Вагомим був внесок у розвиток бібліотечної справи завідувачів наукової бібліотеки Новоросійського університету — В. Шишковського, Л. Бруна, П. Шестерикова, завідувачки Катеринославської публічної бібліотеки С. Єгорової та багатьох інших [30].

Низка просвітянських з'їздів і нарад, що відбулися у цей період, порушила питання про реформу шкільної освіти та формування шкільних бібліотек [31].

Умови, що склалися на початку XX ст., і назрілі питання бібліотечної справи розглянуто на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді в 1911 р., де були присутні 346 делегатів від публічних, наукових, спеціалізованих і народних бібліотек, у тому числі 24 — з України [32]. Директор бібліотеки Харківського університету К. Рубінський відкрив з'їзд доповіддю "Становище бібліотечної справи в Росії та інших державах" [33]. З-поміж делегатів були видатні бібліотекарі: С. Сірополко, котрий як делегат від Московського товариства грамотності виступив із доповіддю про народні бібліотеки; С. Масловський, бібліотекар Імператорської Миколаївської військової академії, що сформулював основні принципи бібліографії і систему бібліографічних знань стосовно бібліотекаря; Д. Добра, котра представляла дитячі бібліотеки України.

З'їзд відіграв значну роль в осмисленні стану і перспектив розвитку біб-

---

[27] *Ярошин В., Сосновська Т.* Дмитро Багалій і Харківська бібліотека (до 110-річчя з дня заснування ХДГБ ім. В.Г. Короленка) // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 1. — С. 16—18; *Єрофеєва Г.* Бібліотечна діяльність Миколи Сумцова (з історії бібліотек Слобожанщини) // Там само. — № 3. — С. 17—19.

[28] *Драган Р.А.* Бібліотека в поглядах харківських бібліотекарів. Перший Всеросійський з'їзд з бібліотечної справи (1911 р.) // Вісн. Харків. держ. акад. культури: Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. — Харків, 1999. — Вип. 1.— С. 74—78.

[29] *Новальська Т.* Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX — початок XXI ст.). — Київ, 2005. — С. 31—36.

[30] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Зазн. праця. — С. 49—54.

[31] *Рогова П.І.* Зазн. праця. — С. 133—161.

[32] Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г.: В 2 ч. — Санкт-Петербург, 1912.

[33] Там само. — Ч. 2: Доклады. — С. 1—15.

ліотечної справи, став взірцем узагальнення демократичної колективної думки вчених-бібліотекознавців, які мали чималий досвід роботи в бібліотеках різного виду, типу і спрямування, вивчали зарубіжні здобутки.

З'їзд опрацював основні положення реформи бібліотечної галузі, оприлюднив головні принципи бібліотечної справи: утвердження позаполітичності бібліотек, звільнення від національних, релігійних, суспільних і будь-яких обмежень у формуванні фондів та користуванні ними; загальнодоступність до бібліотечних фондів і до знань, що містяться у книзі; соціальну функціональність книгозбірень, котрі повинні задовольняти потреби розвитку суспільства через бібліотеки з універсальними фондами і спеціалізовані бібліотеки.

Реформування пропонувалося здійснити на рівні місцевого самоврядування, земств і міст, із наданням їм широких повноважень, у тому числі в організації та фінансуванні міських і земських бібліотек, у підготовці кадрів. В інтересах розвитку суспільства з'їзд запропонував скасувати статтю 175 Статуту про цензуру й друк. Відзначено необхідність організувати професійні бібліотечні курси для осіб з вищою та середньою освітою, приділено увагу дитячим бібліотекам [34].

Майже одночасно починає розвиватися і вітчизняна бібліографія, спрямована на бібліографічне забезпечення розвитку науки. Виникають та розвиваються всі основні види бібліографій: бібліографічні огляди передусім української літератури, поточна бібліографія загальної, української та українознавчої літератури; бібліографія українських періодичних видань; ретроспективна, галузева, краєзнавча та рекомендаційна бібліографія; специфічні її види — бібліотечні та книготорговельні каталоги

Матеріали до української бібліографії (Т. 4. — 1918).

тощо [35]. Початок української національної бібліографії та українського бібліографічного репертуару пов'язаний з іменами Д. Дорошенка, М. Комарова, І. Левицького [36], котрі сформулювали основні підходи до поняття репертуару української літератури як україномовної книги та державної бібліографії. Галицько-руську бібліографію вивчав І. Франко.

Найзначніші здобутки українська бібліографія отримала внаслідок діяльності бібліографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові, створеної в 1909 р. під керівництвом М. Грушевського у складі В. Дорошен-

[34] *Погребняк Г.І.* Зазн. праця. — С. 13.

[35] *Корнейчик І.І.* Історія української бібліографії. Дожовтневий період (Нариси). — Харків, 1971. — С. 111—243; *Гуменюк М.П.* Українські бібліографи XIX — поч. XX ст. — Харків, 1969.

[36] *Омельчук В.Ю.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібліотечний вісн. — 1995. — № 5. — С. 1—37.

ка, І. Крип'якевича, М. Залізняка, М. Возняка, І. Левицького, І. Свєнціцького, Іл. Кокорудза, В. Гнатюка [37].

Початку XX ст. належить і створення власної школи книгознавців, які працюють у галузі історії рукописних книг і стародруків, зокрема, виділяються особистості знаних вже на той час кодикологів, палеографів та текстологів — І. Каманіна, С. Маслова, В. Перетца, М. Петрова, С. Голубєва, Ф. Титова, В. Трипольського, І. Тихомирова та інших. Значний внесок у дослідження української книги здійснили такі вчені, як М. Возняк, І. Свєнціцький, К. Студинський, В. Щурат. Книгознавчі аспекти історії культури починає опрацьовувати І. Огієнко, проблеми книговидання — М. Грушевський [38], джерелознавчі аспекти стародруків та археографії книги — І. Франко [39].

Національно свідомі діячі та відомі українські вчені працювали й у державних публічних та народних бібліотеках, університетських, шкільних, відомчих бібліотеках Російської імперії, проте у своїй більшості не втрачали української самоідентифікації. Український складник відчутно проявився й у бібліотечній справі та бібліографії, йому притаманні найкращі риси науково-просвітницького і національно-культурного руху, хоча одночасно він був і носієм загальнолюдських цінностей.

Сформовано значний прошарок учених, які усвідомлюють важливе значення бібліотеки як соціального інституту держави, як частини системи науки, освіти, культури та, певною мірою, державного управління. Зростає увага до національних питань у формуванні бібліотек і наукової діяльності в галузі бібліографії та книгознавства [40]. Водночас специфіка України полягає в тому, що вона існувала на території інших держав, тому не мала власних національних установ у царині науки, освіти, культури, передусім академії, університету, бібліотеки, музею, архіву, театру, Книжкової палати, а також державних органів, які б дали змогу здійснювати управління бібліотечною справою і координувати створення бібліотечного фонду, його формування та використання.

У період Української революції 1917—1921 рр. всі національні уряди ставили своїм завданням організацію народної освіти та, відповідно, її бази — українських бібліотек. Отже, розвиток шкільних бібліотек розглядався у взаємодії з розвитком національної освіти, формуванням фондів українських книжок, підтримкою національної видавничої справи. Порушувалися питання відродження української мови, створення національних освітніх закладів, розвитку літератури, преси, науки, бібліотечної справи. Основні завдання в галузі бібліотечної політики спрямовувалися на поповнення фондів публічних бібліотек українознавчою літературою та виданнями українською мовою, на реалізацію ідеї національної бібліотеки; проведення обліку та збереженості книжкових фондів різних бібліотек, які в період революцій виявилися безгосподарними; на опрацювання методичних засад роботи насамперед народних і шкільних бібліотек.

Бібліотечна справа в період Української революції 1917—1921 рр. На-

[37] *Ільницька Л.І.* М.С. Грушевський і становлення українознавчої бібліографії в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові // Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. — 1998. — Вип. 6. — С. 47—53.

[38] *Грушевський М.* Українські стародруки // Книга: Неперіодичний бібліографічний орган об'єднання українських видавців. — Відень; Київ, 1921.

[39] *Погребенник Ф.П.* Іван Франко та його бібліотека // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 3. — С. 23, 24.

[40] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Зазн. праця. — С. 49—59.

слідки Першої світової війни, революційні події болісно відбилися на стані економіки, виробництва, культури. Водночас власне тоді виникли нові умови для розвитку національної бібліотечної справи в Україні, розбудова національно-культурної сфери українського суспільства, де знайшлося важливе місце й для бібліотек [41].

У відозвах Центральної Ради до українського народу (березень 1917 р.) та в резолюції Українського національного конгресу оголошувалися пріоритетними відродження української мови, культури, освіти й науки, створення мережі національних установ і закладів. Багато державних і громадських діячів, які працювали в Росії, повертаються в Україну. Серед них були й ті, чия діяльність в подальшому стане визначальною для розвитку бібліотек України, зокрема С. Сірополко, Ю. Іванов-Меженко, П. Стебницький, М. Василенко, А. Кримський, М. Ернст, Л. Биковський та ін.

Розв'язання питань стосовно розвитку національної бібліотечної справи покладено на Бібліотечно-архівний відділ Міністерства народної освіти УНР під керівництвом О. Грушевського, де працювали також І. Стешенко, П. Дорошенко, С. Русова, С. Сірополко [42]. Одним із перших розглянуто "Законопроект про обов'язкову надсилку друкарнями усіх видань", чим започатковувався принцип обов'язкового примірника для бібліотечної мережі. За короткий період в УНР відкрито 42 середні школи, 33 гімназії, 2 реальних училища, 321 вищу початкову школу (248 з них утримувалися державним коштом). Станом на 1919 р. загальна кількість усіх шкіл в Україні становила 1075. У цей період засновано значну кількість громадських бібліотек професійних, споживчих, сільськогосподарських та культурно-просвітніх товариств, відкривалися бібліотеки національних меншин, зокрема польські та єврейські [43], розпочалася підготовка до реєстрації всіх бібліотек [44].

Петро Стебницький.

Розвивалися спеціалізовані педагогічні бібліотеки, у тому числі Педагогічний музей м. Києва (1917—1920) як осередок забезпечення фахових інформаційних потреб освітян, засновано довідково-педагогічну бібліотеку при Наркомосі (1919), навчально-педагогічну бібліотеку при Кам'янець-Подільському університеті (1919) [45].

---

[41] Там само. — С. 72—104.

[42] *Сорочан С.А.* Створення Генерального секретарства народної освіти (червень — листопад 1917 р.): Зб. наук. праць. — Харків, 1998. — Вип. 2. — С. 31—38.

[43] *Півшар Т.І.* Український книжковий рух як історичне явище. — Київ, 1996. — С. 43—51, 80—85.

[44] *Новальська Т.В.* Розробка методики соціологічних досліджень співробітниками Бібліотечно-архівного відділу // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби Визвольних змагань (1917—1921 рр.): Зб. наук. праць. — Київ, 1998. — С. 99—101.

[45] *Рогова П.І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX — 20-ті роки XX ст.). — Київ, 2009. — С. 133—162.

"Книгар: Літопис українського письменства" (Київ, 1919. — Чис. 22).

Після І Всеукраїнського з'їзду "Просвіти" (20—23 вересня 1917 р.) відбувається відновлення товариства, організація нових його осередків, гуртування "просвітянських" сил навколо Департаменту дошкільної та позашкільної освіти на чолі з С. Русовою [46].

З-поміж актуальних питань була розробка проектів реформи бібліотечної системи на державних засадах, підготовлена С. Сірополком. Вона передбачала створення Національної бібліотеки, Книжкової палати, Українського бібліографічного інституту, Центрального бібліотечного бюро, започаткування видання "Книжковий літопис", системи обов'язкового примірника тощо. Заплановано формування бібліотек національних меншин, створення відповідного Міністерства національних бібліотек [47].

Для осмислення засад бібліотечної справи, формування бібліотечного фонду, його класифікації та каталогізації, визначення ролі бібліотекаря, його професійної підготовки, необхідності фундації професійних об'єднань і спілок чимало зробили С. Сірополко та Ю. Меженко.

На цей період також припадають спроби запровадити в Україні державну реєстрацію творів друку на сторінках часопису "Книгар" [48].

За часів гетьмана П. Скоропадського діяльність бібліотек регламентувалася секцією Бібліотечно-архівного відділу при Головному управлінні мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти під керівництвом В. Модзалевського. У секції працювали Ю. Меженко, В. Міяковський, А. Бем, А. Тьомкін, С. Паночін (представник видавничого товариства "Час"), Д. Розенвайц (представник єврейської "Культурної Ліги"), М. Марковський (бібліотека Павла Галагана), С. Сірополко (Київська міська управа). Почалася підготовка до І Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів, проведення якого планувалося восени 1918 р. [49]

Уряд Директорії приділяв значну увагу питанням організації як районних та шкільних бібліотек, так і бібліотек вищих навчальних закладів, а також забезпечення їх фаховою літературою. Директорія УНР затвердила створення на базі бібліотеки Педагогічного музею та Центрального педагогічного бюро, Педагогічної бібліотеки [50].

Директорія схвалила постанову Ради народних міністрів від 24 лютого 1919 р. про виділення коштів українським ви-

[46] *Ківшар Т.І.* Зазн. праця. — С. 61, 118—131.

[47] Там само. — С. 41—46; *Її ж.* Степан Сірополко // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 6. — С. 32, 33.

[48] *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX ст. — Київ, 1998. — С. 15.

[49] *Ківшар Т.І.* Зазн. праця. — С. 81—83.

[50] *Рогова П.І.* Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX — 20-ті роки XX ст.). — С. 146—147.

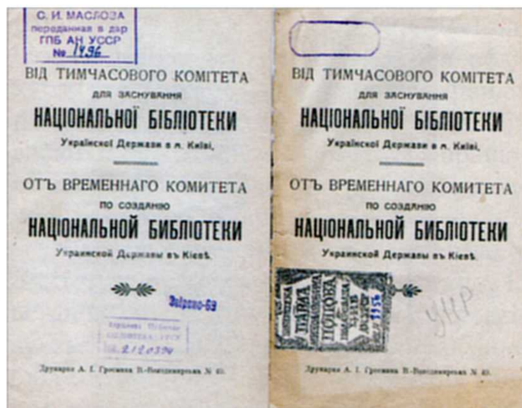
давничим організаціям для друку підручників та цільову допомогу на створення бібліотек кожній школі МНО.

Наукова бібліотека, заснована в Кам'янець-Подільському українському університеті під керівництвом С. Сірополка, стала осередком суспільно-політичної та громадської діяльності УНР [51]. Організація та поповнення фондів бібліотеки, принципи її функціонування складалися завдяки наполегливій праці таких фахівців, як Л. Биковський, Ю. Іванов-Меженко, М. Ясинський, І. Сливка, В. Значківський, О. Федорова, М. Плевако та ін. [52]

У цей надзвичайно складний період політичних змін створено бібліотеку Таврійського університету (1918). Її очолив відомий учений М. Ернст, а бібліотекарями працювали Н. Вернадська, В. Андрусова, А. Старинкевич [53].

Установлення радянської влади на території України супроводжувалося ліквідацією приватної власності та державних установ попередніх урядів, націоналізацією, скасуванням чинів і звань. Декретом РНК УСРР від 3 квітня 1919 р. "Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти" розпочато процес передавання всіх дореволюційних державних і приватних архівів та бібліотек у власність радянської держави. Книгозбірні ліквідованих установ і громадських об'єднань, приватні колекційні фонди почали концентруватися у фондах наукових бібліотек, обласних публічних і регіональних бібліотеках.

Серед плідних спроб організувати бібліотечну освіту необхідно згадати археологічні інститути у Києві (1917—1924) та Одесі (1921—1922). Директором першого обрано спочатку професора Університету св. Володимира М. Довнар-Запольського, надалі — С. Маслова, Ф. Шміта, ученим секретарем — Н. Полонську-Василенко. Поряд з іншими

Відозва від Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави. 1918.

спеціальними історичними та філологічними дисциплінами в ньому читалися курси з історії книги (Ю. Іванов-Меженко, С. Маслов) та бібліотекознавства (В. Кордт) [54].

Найзначнішими подіями стало заснування двох національних інституцій: Національної бібліотеки Української Держави та Книжкової палати. У їх створенні взяли участь найвідоміші представники передової української інтелігенції, котрі в період загального занепаду бібліотечної справи та руйнівних процесів у суспільстві об'єдналися навколо ідеї розбудови цих закладів як загальнонаціональних наукових, культурно-просвітницьких та бібліотечно-інформаційних центрів.

---

[51] *Ківшар Т.* Степан Сірополко // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 6. — С. 32—35.

[52] *Ляхоцький В.* Фундатор університетської бібліотеки (до питання про роль І. Огієнка у розвитку бібл. справи України) // Бібліотечна планета. — 2000. — № 4. — С. 14—18.

[53] История Таврического университета. — Киев, 2003. — С. 30, 63.

[54] *Матяш І.Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. — Київ, 2000. — С. 145—180.

Книжний вістник

Журнал "Книжний вістник". 1919.

Національна бібліотека Української Держави була створена з приходом до влади гетьманського уряду за проектом міністра освіти М. Василенка та президента Української академії наук, акад. В. Вернадського.

Свою діяльність вона почала із "Закону про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави", підписаного П. Скоропадським 2 (15) серпня 1918 р. під егідою Української академії наук. Цим законом закладалися основи книгозбірні "всесвітнього" типу, "яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою", у ній "мали бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські)", а також усі види друку: книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном"; констатувалася необхідність комплектування бібліотеки обов'язковими примірниками українських видань. В організації фонду Національної бібліотеки брали участь акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов, Г. Житецький, В. Кордт і з початку 1919 р. — Д. Багалій та деякі інші вчені. Оголошено 4 принципи формування НБУ: 1) універсальність, різноманітність і повнота книжкового фонду з усіх країн світу; 2) збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну та український народ українською та іншими мовами ("україніка"); 3) позавідомчий і позаполітичний статус; 4) загальнодоступність, безкоштовність і легкодоступність інформації. В основу фонду Національної (Всенародної — з 1919 р.) бібліотеки України (далі — ВБУ) покладено декілька цінних і значних за обсягом українознавчих книжкових зібрань: бібліотека "Старої громади" та київської "Просвіти" (остання передана УНТ — так започатковано фонд "україніки"), а також чимало придбаних цінних приватних бібліотек та колекцій, передусім, власне, засновників установи [55].

Структура бібліотеки передбачала читальний зал і сім відділів: 1) відділ україніки; 2) загальний; 3) газетно-графічний, до якого зараховано всі газети, зокрема й українські та східні, карти, ноти, гравюри, листівки; 4) відділ рукописів (й інкунабулів) та старих українських друків; 5) східний відділ; 6) підручний відділ із читальним залом; 7) каталожний відділ. Особливої уваги надано формуванню фонду україніки. Тоді ж започатковано друкований орган Національної бібліотеки — "Книжний вісник" під редакцією Г. Житецького.

Законопроект про створення Головної книжкової палати (ГКП) у Києві як державної інституції, що відповідала б за бібліографічну реєстрацію та статистичний облік усіх видань, надрукованих в Україні, підписаний 24 січня 1919 р.

[55] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. 1918—1941. — Київ, 1998. — С. 9—35.

головою Директорії В. Винниченком та іншими членами уряду. Передбачалося відкриття трьох відділів: Відділу реєстрації і "Книжної літописі", Українського біографічного інституту та Книжного фонду ГКП [56]. Завідувачем справ ГКП призначено Ю. Іванова-Меженка, до складу Ради ГКП мали увійти всі завідувачі відділів і представники професійних та освітніх інституцій [57].

З березня 1919 р. почала діяти Рада ГКП. До її складу увійшли Ю. Іванов-Меженко, завідувачі відділів — Ю. Ковалевський (Бібліографічний інститут) і М. Чирков (Книжковий фонд), представники від бібліотек Києва: від Університету св. Володимира — В. Кордт, Всеукраїнської академії наук — Д. Багалій, Українського університету в Києві — О. Сагарда, Київського комерційного інституту — Д. Теремець, Київської духовної академії — А. Криловський, Києво-Печерської лаври — О. Готовцев, представник відділу охорони пам'яток церковної старовини І. Кречетов, від Геологічного комітету при Раднаргоспі — М. Архангельська. Відтак до складу Ради увійшли А. Носов, Л. Лічков, К. Ващенко [58].

Отже, в період 1917—1921 рр. всі національні уряди ставили своїм завданням організацію державної мережі національних установ у культурі, освіті, науці, а відповідно й українських бібліотек, розвиток мережі спеціалізованих та публічних читалень з метою загальнокультурного виховання та освіти народу на національно-державних засадах. Значного розвитку набули товариства "Просвіта", де вдосконалювались українські бібліотеки.

Основні дії в галузі бібліотечної політики спрямовувалися на створення законодавчої бази бібліотечної справи; на поповнення фондів публічних бібліотек українознавчою літературою та виданнями українською мовою; заснування українських відділів; на реалізацію ідеї національної бібліотеки; проведення обліку та збереженості книжкових фондів різних бібліотек, які в період революцій виявилися безгосподарними; на опрацювання методичних засад роботи передусім народних та шкільних бібліотек.

Бібліотечна справа в УСРР та у Західній Україні в 20—30-х роках. Із встановленням радянської влади реалізується завдання державного управління бібліотечною справою та створення єдиної мережі безплатних державних бібліотек різних рівнів за адміністративно-територіальним принципом, публічних обласних, районних і місцевих, а також галузевих, масових та наукових. Усі бібліотеки (крім галузевих і відомчих) були передані у відання Наркомату освіти.

Із перших років радянської влади почалися докорінні зміни, пов'язані з політикою централізації та методологічною уніфікацією управління й засад бібліотечної справи. Відбувалося переорієнтування на головну роль масових загальнодоступних бібліотек, упровадження принципів керівної ролі ВКП(б) у бібліотечну справу, що розглядалася як "складник ідеологічної діяльності" [59].

У серпні 1922 р. Головполітпросвіта УСРР розробила "Положення про єдину бібліотечну мережу республіки", де з метою "планомірного обслуговування населення бібліотеками та загального ідейного керівництва ними" затверджу-

[56] *Сенченко Н.М.* Книжкова палата України. Становлення державної бібліографії. — Київ, 1999. — С. 17, 18; *Його ж.* Книжкова палата України: Історія і сьогодення. — 2-ге вид. — Київ, 2004. — С. 7, 8.

[57] Там само. — С. 17—33; Там само. — С. 7, 8.

[58] Там само. — С. 66—74.

[59] *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в России: В 2 ч. — Москва, 2000. — Ч. 2. — С. 9, 10.

валася структура єдиної мережі бібліотек та їх типи, в основу яких покладено адміністративно-територіальний розподіл. В 1922 р. бібліотечна система складалася з губернських бібліотек (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав тощо, де налічувалося понад 100 тис. од. зб.), які переводилися на державний бюджет; інших губернських центральних бібліотек (фонд 12—15 тис. томів), що переводилися на місцеві бюджети; центральних бібліотек повітів (фонд 5 тис. томів) (зокрема й центральні дитячі бібліотеки); районних повітових міст і волосних; спеціальних бібліотек при вищих навчальних закладах, а також при підприємствах і різних установах (партійних, комсомольських, профспілкових і т. ін.), пересувних [60].

Наукові бібліотеки певний час залишалися відносно незалежними. Фактичним їх центром стали м. Київ і ВБУ, перейменована з Національної бібліотеки Української Держави. На Першій конференції наукових бібліотек 28—31 грудня 1925 р. у Києві були присутні 204 представники спеціалізованих та наукових бібліотек, Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), Київського бібліотечного об'єднання, представники вишівських бібліотек. Ця конференція засвідчила значний потенціал української бібліотечної справи: на ній обговорювали питання побудови мережі бібліотек, науково-дослідної та бібліографічної роботи, обслуговування читачів, комплектування, каталогізації, кооперації у галузі створення зведених каталогів та бібліографії, проблеми впровадження міжнародної Універсальної Десяткової Класифікації та принципи бібліографічної реєстрації наукових статей з метою створення Універсального бібліографічного репертуару (УБР) [61]. Висвітлювався досвід ВБУ (С. Постернак), Міжнародного бібліографічного інституту (з 1931 р. — Міжнародний інститут документації; з 1937 р. — Міжнародна федерація з документації) [62]. Координаційній діяльності у роботі бібліотек сприяли добровільні бібліотечні об'єднання 20-х рр., зокрема Київське та Одеське, які випускали свої бюлетені, проводили наради, відкривали кабінети бібліотекаря тощо [63].

Харків, у зв'язку із перебуванням уряду в цьому місті, перетворюється на центр радянського впливу на бібліотечну справу й на розвиток основних правових та організаційних засад діяльності масових бібліотек. Установлення радянських принципів у бібліотечній справі України поступово нарощується впродовж 20—30-х рр.

Це простежується вже на Першій українській нараді робітників книги (1923) та Всеукраїнському бібліотечному з'їзді (1926, Харків), де обговорювалися питання бібліотечного будівництва, враховуючи потреби робітничого й селянського читача в контексті завдань соціалістичного будівництва та вивчення їхніх інтересів. Розглянуто також питання роботи з політичною газетою, комплектування робітничого книжково-бібліотечного ядра фонду, діяльності видав-

[60] *Єщенко Ф.О.* Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921—1925): Матеріали до лекції з курсу "Історія бібліотечної справи в СРСР". — Харків, 1961. — С. 9—13.

[61] Бібліотечний збірник. — Київ, 1925. — Ч. 1: Праці Першої конференції наукових бібліотек УРСР.

[62] *Володин Б.В.* Всемирная история библиотек. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 250, 251.

[63] *Фридьева Н.* Киевское библиотечное объединение // Красный библиотекарь. — 1925. — № 3. — С. 101, 102; *Коган Л.* Библиотечная жизнь Одессы до и после Октября // Там же. — 1927. — № 9. — С. 42—54; № 10. — С. 51—62; *Єщенко Ф.О.* Зазн. праця. — С. 39, 40.

"Книга". Бюллетень № 1 Государственного издательства Украины. 1922.

"Книга". Журнал літератури, критики, бібліографії (№ 1/3 за 1923 р. Видання Книгоспілки).

"Нова книга" (№ 4/6 за 1925 р.).

ництв у галузі видання масової літератури, підготовки нових статутів державних бібліотек, завдань кабінетів марксизму-ленінізму, принципів радянської загальної класифікації видань і бібліографії. Вперше поставлено завдання вилучати "шкідливу літературу буржуазного змісту" із книгозбірень, читалень, книгарень та кіосків; що було наслідком створення у 1922 р. Головного управління у справах літератури та видавництв та інструкції 1923 р., за підписом Н. Крупської. За цією інструкцією заборонялося надавати читачам "ідеологічно шкідливу" літературу [64]. Надалі методи цензури удосконалювалися у спеціальних циркулярах Головліту та інструкціях, що визначали списки літератури і проведення бібліотечних чисток [65].

Бібліотеки були поділеними на заклади масового користування, шкільного типу, державні бібліотеки та спеціального призначення. Новий розподіл бібліотек з універсальними фондами, на відміну від старого, що передбачав два типи — громадські (публічні) й наукові (університетські), зараховував ВБУ до державного типу бібліотек, надаючи їй статусу головної серед державних бібліотек [66].

У 1922 р. Наркомос вирішив заснувати новий вид бібліотек — науково-учбові. Передусім вони створені у найвідоміших університетських центрах — Київському та Харківському ІНО. Відповідно до постанови РНК УСРР у Харкові в 1922 р. відкрито Центральну науково-учбову бібліотеку (ЦНУБ) [67].

---

[64] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 122; спр. 160, арк. 21—22, 35—36.

[65] *Каракоз О.О.* Бібліотека як складник системи радянських ідеологічних інституцій у 1919—1923 // Бібліотечна планета. — 2004. — № 2. — С. 29—32; *Її ж.* Формування методів бібліотечної цензури // Праці Нац. педагогіч. ун-ту ім. М. Драгоманова. — 2004. — Вип. 3. — С. 60—67.

[66] Бюлетень Народного комісаріату освіти. — 1927. — № 30—31. — С. 29—35; Книга и книжное дело в Украинской ССР. — Киев, 1985. — Ч. 1. — С. 192, 244—246.

[67] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Компартії і Рад. уряду, 1917—1959 рр.: Зб. док. — Київ, 1959. — Т. 1: 1917 — червень 1941. — С. 138—140.

Великою державною спеціалізованою бібліотекою стала Українська державна бібліотека (УДБ) в Одесі, створена 1 липня 1920 р. згідно з постановою Одеської губполітосвіти з метою формування фондів "Ucrainica". Вона розгорнула діяльність у галузі збирання фондів україноознавчої літератури. Із жовтня 1930 р. УДБ увійшла до складу вже об'єднаної Одеської державної бібліотеки [68].

Народний комісаріат освіти здійснював загальне керівництво бібліотеками, головним напрямом визначалася пропаганда науково-природничих і суспільно-політичних знань [69]. З цією метою виникають спеціальні часописи, зокрема, "Красный библиотекарь", "Шлях освіти", "Бібліотека у соціалістичному будівництві", а також у царині книжкової справи — "Книга", "Нова книга", "Голос друку" та ін. [70] На ці завдання спрямована й Постанова ЦК ВКП(б) "Про обслуговування книгою масового читача" (грудень 1928 р.), взята на озброєння в Україні.

Із 1924 р. створено спеціальну Центральну бібліотеку для дітей та юнацтва м. Києва, якій надано методичне керівництво дитячими бібліотеками та дитячими секціями в читальнях для дорослих [71].

Орієнтація на загальнодоступні бібліотеки викликала їх суттєве збільшення: в Україні від 1921 до 1928 р. їхня кількість зросла із 3067 до 9985, а фонди — із 8531,3 тис. до 18 598,5 тис. прим. [72] Відкривається значна кількість масових, сільських та клубних бібліотек, на котрі покладено функцію ліквідації неписьменності. Масові бібліотеки включаються в систему підвищення загальної, професійної та культурної освіти населення.

Після проведення індустріалізації засновані спеціалізовані технічні бібліотеки на промислових підприємствах, а після колективізації значного поширення набули сільські книгозбірні, пересувні бібліотеки колгоспів, радгоспів і МТС, які збирали профільну літературу, а також інші види спеціалізованих закладів. З-поміж них — Сільськогосподарська бібліотека Наркомзему УСРР (що існувала з 1921 р., а потім перетворилася на Наукову сільськогосподарську бібліотеку Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931) і Центральну наукову сільськогосподарську бібліотеку Наркомзему УРСР (1935)) [73]. 1932 року прийнято постанову "Про покращення роботи масових бібліотек", де завдяки колективізації особлива увага приділялася побудові мережі сільських, а також кооперативних бібліотек, підпорядкованих "Книгоспілці", розгорнуто пропаганду політичної та виробничо-технічної книги. У 1930 р. створюється Медична республіканська бібліотека, яка стала головною медичною бібліотекою України (1930) [74].

Від 1930 р. у зв'язку зі створенням областей започатковано обласні бібліо-

---

[68] *Малиновська Н.* З історії розповсюдження української книги в Одесі // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 4. — С. 48—50.

[69] Книга и книжное дело. — С. 194, 244—246.

[70] *Одинока Л.П.* Деякі проблеми організації науково-методичної роботи в УРСР (1917—1924 рр.) // Бібліотекознавство і бібліографія. — Харків, 1979. — Вип. 19. — С. 101—110.

[71] *Погребняк Г.І.* Зазн. праця. — С. 30—34.

[72] *Абрамов К.И.* Зазн. праця. — Ч. 2. — С. 44.

[73] *Вергунов В.А.* Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення. — Київ, 2007.— С. 13—22.

[74] *Павленко Р.І.* Державна науково-медична бібліотека — 75 років діяльності на ниві охорони здоров'я: з минулого в майбутнє // Науково-медичні бібліотеки — пріоритети розвитку і перспективи: Матеріали наук.-практ. конф. 8—9 листоп. 2005 р. — Київ, 2006. — С. 3—14.

теки. Серед найзначніших загальнодержавних наукових бібліотек: ВБУ, Центральна бібліотека ім. ВКП(б), Центральна єврейська державна бібліотека (Київ); Вінницька філія ВБУ при АН УРСР (Вінниця), Державна наукова бібліотека (ДНБ) ім. В.Г. Короленка (Харків), Наукова бібліотека Харківського університету, Наукова педагогічна бібліотека (Харків), ДНБ ім. Жовтневої революції (Дніпропетровськ), Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) (Одеса), Центральна державна бібліотека (Херсон) [75].

У цей період відпрацьовуються засади формування і структура бібліотечного фонду України й системи обов'язкового примірника. Постанови РНК УСРР "Про організацію Української книжкової палати та забезпечення головних державних книгосховищ усіма виданнями республіки" 27 червня 1922 р. і "Про обов'язкову надсилку Українській академії наук усіх друкованих видань" від 20 березня 1922 р. запровадили практику державного контролю над видавничою діяльністю, обов'язковим примірником і поповненням книжковою продукцією головних бібліотек УСРР, проведенням державної реєстрації друкованих творів. Видання періодичного бюлетеня поточної державної бібліографії "Літопис українського друку", розподіл обов'язкового примірника за головними державними бібліотеками України суттєво полегшили роботу з комплектування фондів українськими виданнями [76].

У 1923 р. вирішується питання координації бібліографічної діяльності: ведення державної бібліографії покладалося на Українську книжкову палату; науково-допоміжної бібліографії — на Академію наук та науково-дослідні кафедри й інститути; рекомендаційну бібліографію доручалося вести Головполітосвіті Наркомосу УРСР. Ретроспективна бібліографія увійшла до компетенції УНІКу та ВБУ, а у видавництвах відкрито бібліографічні відділи, що видавали свої бюлетені й каталоги [77].

У 1924 р. в Україні постановою РНК УСРР від 31 травня визначається порядок розподілу обов'язкового примірника за бібліотеками України, а також за бібліотеками союзних республік: 2 примірники — ВБУ, Державній публічній бібліотеці (ДПБ) ім. В.Г. Короленка (Харків), ДПБ ім. Жовтневої революції (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), Одеській ДПБ, Центральній науково-шкільній бібліотеці (Харків), Головній бібліотеці вищої школи (Одеса), бібліотеці Всеукраїнської комісії історії партії й Жовтневої революції (Харків), Публічній бібліотеці ім. В.Г. Короленка (Полтава), бібліотеці Кам'янець-Подільського та Луганського інститутів народної освіти, Херсонській центральній, а також бібліотекам РСФРР, БСРР, ЗСФРР. У свою чергу, з 1924 р. через Російську центральну книжкову палату та книжкові палати союзних республік до ВБУ став надходити обов'язковий примірник із РСФРР, БСРР, ЗСФРР. У 1924—1934 рр. прийнято ряд доповнень до законодавчої бази безкоштовного обов'язкового примірника друку України (до ст. 623 Кодексу законів про народну освіту УСРР, надісланих до Української книжкової палати) і введено єдину загальносоюзну систему обов'язкового примірника, а також передбаче-

[75] *Демкин И.В., Скрипник Т.А.* Библиотечное дело на Украине в период развертывания социалистической реконструкции народного хозяйства (1926—1932 гг.) // История библиотечного дела на Украине (1917—1932 гг.). — Харьков, 1975. — С. 135—143.

[76] *Сенченко М.І.* Зазн. праця. — С. 13; *Сенченко Н.М.* Зазн. праця. — С. 107, 108.

[77] *Вовченко І.О.* Становлення і розвиток радянської бібліографії на Україні. — Харків, 1976. — С. 23.

но заснування визначеної законом між СРСР та союзними республіками системи постачання обов'язкового примірника, його видовий склад [78].

1931 року ліквідовано колектори при видавництвах і створено єдину систему бібліотечних колекторів, що дало змогу сформувати суттєву перевагу радянських видань у складі практично всіх найбільших бібліотек [79]. Попередня література, пов'язана з історичним розвитком України, оголошувалася реакційною, буржуазною або націоналістичною і була законсервована. Таким чином, здійснюється перерозподіл духовних цінностей та орієнтирів і, відповідно, складу та змісту бібліотечних фондів, підвищення обсягів науково-технічної, науково-популярної та масової освітньої книги для робітників-селян, дитячої літератури [80].

На початок 30-х рр. обов'язковий примірник СРСР перевищує обов'язковий український примірник у 5 разів [81]. Установлено черговість у комплектуванні та просуванні книжок до читачів, що домінувала впродовж усього радянського періоду: 1) література з марксизму-ленінізму, видання компартій і Комінтерну, соціально-економічна і революційна література, офіційно-відомча література з цих джерел; 2) господарсько-економічна література за тематичними планами наукової роботи науково-дослідних установ УСРР; 3) соціально-культурна, освітянська, шкільна, педагогічна; 4) інша література [82].

Комплектування іноземними виданнями дозволялося лише ВБУ. Дуже обмежені валютні кошти втрачалися переважно на придбання закордонних періодичних видань через Народний комісаріат зовнішньої торгівлі та НКО і стосувалися, як правило, природничих, технічних, фізико-математичних та економічних наук: у 1929 р. зі 178 назв періодичних іноземних видань їм належало близько 160 [83]. Внутрішньосоюзний книгообмін активізувався після Постанови ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1929 р. "Про розвиток бібліотечної справи". Постійні книгообмінні наукові зв'язки українських наукових і публічних бібліотек установлені з 18 найбільшими бібліотеками СРСР, а також із понад 120 обласними бібліотеками та бібліотечними установами.

У 20—30-х рр. відбувається процес становлення фахової бібліотечної освіти. Першим кроком стало заснування у 1921 р. на базі Харківського інституту народної освіти (колишнього університету) факультету професійної освіти та соціального виховання (з 1925 р. — і політосвіти), де передбачено підготовку фахівців книжково-бібліотечної галузі [84].

У цей період в Україні сформувалася міцна школа видатних учених, які працювали в ділянці бібліотекознавства, бібліографії, історії української книги. Питання книгознавства розвивалися у ВБУ при ВУАН, УНІКу, ГКП. Загальні проблеми книгознавства та бібліографії української книги досліджував Ю. Меженко; історію та окремі аспекти теорії

[78] *Чепуренко Я.* Становлення законодавчої бази системи обов'язкового примірника видань в Україні (листопад 1917 — червень 1922 р.) // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 6. — С. 29, 30; *Її ж.* Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: Етапи розвитку. — Київ, 1998. — С. 37—39.

[79] *Демкин И.В., Скрипник Т.А.* Зазн. праця. — С. 156, 157.

[80] Книга и книжное дело в Украинской ССР. — Т. 1. — С. 334—352.

[81] Архів НБУВ, оп. 1. спр. 348, арк. 24—27.

[82] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX ст. — Київ, 2009.

[83] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 348, арк. 24—27.

[84] *Березюк Н.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // Бібліотечний вісн. — 2000. — № 1. — С. 32—34.

книги, книгодрукування, рукописні книги та стародруки вивчали такі дослідники, як С. Маслов, О. Маслова, Л. Биковський, П. Попов; соціологію та філософію книги студіювали К. Довгань, В. Іванушкін; бібліопедагогіку — Д. Балика; економіку й торгівлю книгою — Д. Лисиченко, М. Нечаєв, А. Козаченко; історію мистецтва й техніки книги — М. Макаренко, Ф. Титов, Д. Щербаківський, П. Курінний, К. Широцький.

У 20-ті рр. великого значення набуло створення харківської школи українського бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства, що пов'язано з діяльністю УНІКу, який оприлюднював результати своїх досліджень на сторінках журналу "Бібліологічні вісті".

У складі УНІКу працювали: Ю. Меженко (директор), В. Ігнатієнко, Д. Балика, В. Іванушкін. Найвагомішими теоретичними розробками можна вважати праці В. Іванушкіна як теоретика соціології книги та читання. Важливе значення мають висліди Д. Балики, котрий працював на теренах бібліотечної педагогіки, соціології книги, читачознавства, та В. Ігнатієнка, чиї розвідки пов'язані з досягненнями в галузі теорії та бібліографії української преси і періодики [85].

Оригінальна українська школа соціологічних досліджень читача представлена такими дослідниками, як Г. Фрідьєва, Ю. Меженко, Д. Балика, К. Довгань, Н. Біркіна, В. Шпілевич, Ф. Виясновський [86]. Методику роботи з юним читачем розробляли Н. Перліна, Г. Марголіна, П. Рубцова та ін. [87] Упродовж 1927—1930 рр. УНІКом проведено масштабне анкетування з метою з'ясувати стан бібліотек і вивчення інтересів читача [88]. У Харкові працювали Б. Борович та Н. Чепига — створювачі предметного каталогу.

Іншим центром бібліотечної науки стала ВБУ. Від 1922 р. там створено від-

Журнал "Бібліологічні вісти: 350 років українського друку 1574—1924" (Київ, 1924. — Ч. 1/3).

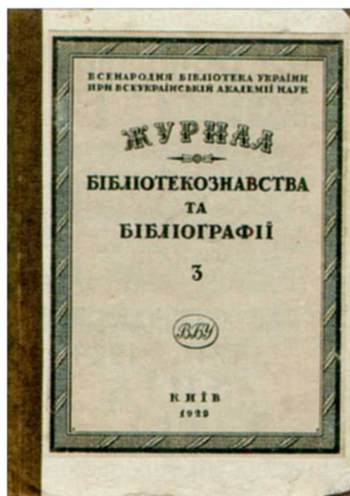
діл бібліотекознавства, започатковано "Бібліотечний журнал" і "Журнал бібліотекознавства та бібліографії", а з 21 березня 1925 р. — Науково-дослідний інститут бібліотекознавства на правах

[85] УНІК: історія та наукова діяльність // Бібліотекознавство та бібліографія: Наук.-метод. зб. — Харків, 1992. — Вип. 31. — С. 102—110; Внесок УНІК у розвиток науки про книгу // Зб. наук. праць Київ. держ. ін-ту культури. — 1994. — Ч. 2. — С. 52—62; Видавнича діяльність УНІК // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 6. — С. 28—31. *Іванушкін В.М.* Проблема читачівства та її вивчення. — Київ, 1926.

[86] *Тимошенко І.* Діяльність Кабінету по вивченню книги і читача в УНІК (1926—1931) // Бібліотечний вісн. — 1999. — № 2. — С. 17—20.

[87] *Перліна Н.* До організації і методики керівництва дитячим читанням / Київ. центр. б-ка для дітей та юнацтва // Комуністич. освіта. — 1933. — № 17. — С. 118—125; *Погребняк Г.І.* Зазн. праця. — С. 35, 36, 38.

[88] *Довгань К.* Матеріали до всеукраїнського обслідування бібліотек (1927—1928 рр.) // Бібліотека і читач на Україні. — Харків; Київ, 1930. — С. 35—122.

Журнал бібліотекознавства та бібліографії, ВБУ (№ 3. — Київ, 1928).

окремого відділу ВБУ (з 1926 р. перейменований на Науково-дослідну комісію з бібліотекознавства). До його функцій належали розробка теоретичних підвалин діяльності бібліотек та практичне впровадження їх. У складі відділу працювали відомі вчені у галузі бібліотекознавства та книгознавства, зокрема С. Постернак, В. Іваницький, В. Козловський, М. Сагарда, М. Ясинський, Я. Маяковський, О. Карпінська, Н. Піскорська, О. Полулях, Ю. Діяківський, Д. Балика, Б. Зданевич, Ф. Максименко, Г. Житецький, С. Маслов. На правах позаштатних було чимало працівників: М. Годкевич (Книжкова палата), С. Рубінштейн (Одеська публічна бібліотека), В. Отомановський (Вінницька філія ВБУ) та ін. У ВБУ при НДКБ із 1926 р. відкрито трирічну аспірантуру, де планувалося готувати кадри з історії та теорії бібліотекознавства й бібліографознавства, книгознавства, методичних засад бібліотечної справи [89].

1926 року створено Бібліографічну комісію при Президії ВУАН, що працює разом із ВБУ. Почалося дослідження важливих теоретичних і практичних питань української бібліографії: обґрунтування тематичних засад репертуару української книги, українського бібліографічного репертуару (М. Ясинський, Ф. Максименко); українських видань XVI—XVIII ст. (Б. Зданевич, С. Маслов) та нової української літератури (акад. С. Єфремов, М. Ясинський); української краєзнавчої бібліографії (Ф. Максименко); бібліографії бібліографій (М. Ясинський); фахової бібліографії та бібліографії періодики (Д. Балика, В. Козловський, М. Сагарда, Ф. Максименко), наукової бібліографії (С. Рубінштейн, І. Іноземцев). У галузі бібліографії української книжки в Росії (1800—1916) працювали Я. Стешенко та Ф. Максименко; бібліографування літератури східними мовами — В. Іваницький, питання методики видавничо-книготорговоі бібліографії розглядав М. Нечаєв, галузевої науково-допоміжної бібліографії — Я. Розанов, Є. Розовська. У підготовці довідників та опрацюванні методичних принципів бібліографування брали участь: Д. Багалій, М. Птуха, П. Тутковський, В. Кордт, М. Плевако, М. Горецький та ін. [90]

Розгляд питань теорії та практики рекомендаційної бібліографії належить Д. Балиці, ретроспективної — А. Бему,

---

[89] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918—1941. — С. 221—223; *Матусевич В.В.* Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії ВБУ і проблема підготовки наукових кадрів (1926—1933) // Наук. праці НБУВ. — Київ, 1998. — Вип. 1: Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. — С. 69—76.

[90] *Сагарда М.І.* Бібліографічна комісія при ВУАН: Звіт. доп. на засіданні Президії ВУАН 15 листоп. 1929 р. // Вісті ВУАН. — 1929. — № 9, 10. — С. 27—42; *Вовченко І.О.* Зазн. праця. — С. 57, 58.

М. Ясинському, Ю. Меженку. Перший випуск "Методологічного збірника", виданого ВБУ разом із Бібліографічною комісією ВУАН (1928), присвячено питанням української бібліографії.

Паралельно розвивалася бібліографічна школа львівських дослідників, які працювали в Бібліографічній комісії НТШ, вийшли матеріали до української бібліографії, "Бібліографія до української історії" І. Калиновича (1924), "Бібліографія січових стрільців" І. Шендрика (1937), а також бібліографія літератури з питань українського мистецтва В. Січинського [91].

У 20-х рр. розгорнулася дискусія щодо змісту поняття бібліографії як науки та видів бібліографій. Основні концепції сформулювали Ю. Меженко, М. Ясинський, Д. Балика. Положення щодо науково-допоміжної бібліографії розвивав С. Рубінштейн, який очолював Одеську центральну (університетську) бібліотеку [92]. Значний внесок у бібліотечну справу і науку зробили практики — бібліотекознавці та бібліографи, які працювали безпосередньо в різних містах України. Так, зокрема, слід відзначити видатного вітчизняного бібліотекаря, директора ЦНБ Харківського університету К. Рубінського: за час його керівництва бібліотекою вийшло понад 400 бібліографічних посібників.

Перед бібліотекознавством постали найактуальніші питання стосовно наукових бібліотек, а саме — каталогізації, класифікації та систематизації бібліотечних фондів, удосконалення систематичного каталогу, створення предметного каталогу (В. Козловський, О. Карпінська, Н. Піскорська), бібліопедагогіки (Д. Балика), фондознавства (В. Іваницький), управління бібліотечною справою (В. Козловський), кадрові питання (Я. Маяковський). Розглядалися питання термінології — у термінологічній та картографічній комісіях (М. Ясинський) [93].

У відділі стародруків і рідкісних видань Всенародної бібліотеки України. Зліва — направо: Б. Зданевич, В. Миловидов, С. Маслов, А. Адаменко. 1924.

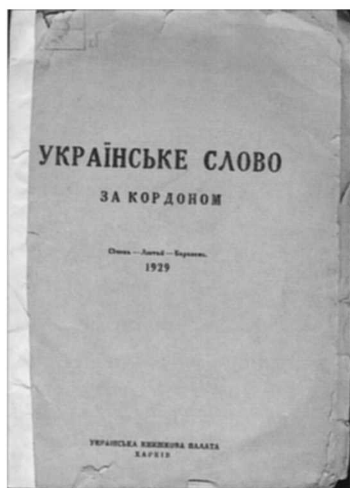
Характерною рисою досліджень українських учених було вивчення книги як комплексного об'єкта книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, дослідження теоретичних та науково-практичних питань соціології, педагогіки та філософії книги.

Не менш важливим є започаткування та розвиток історичного книгознавста у працях істориків книги й друкарства в Україні. С. Маслов не лише досліджував історію друкарства та працював у галузі бібліографії стародруків, а й ініціював

[91] *Костюк С.П.* Володимир Січинський — бібліограф літератури з питань українського мистецтва // Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. — 1998. — Вип. 6. — С. 54—59.

[92] *Рубінштейн С.* Основні завдання наукової бібліографії в СРСР // Праці Центральної наукової бібліотеки. — Одеса, 1927. — С. 121—138; *Вовченко І.О.* Питання теорії і методики бібліографії на сторінках книгознавчої преси УРСР 20-х років. — Харків, 1971. — С. 7—9; *Її ж.* Становлення та розвиток... — С. 46, 47.

[93] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського... — С. 224—234, 242, 243.

Бюлетень "Українське слово за кордоном" (Січень — Лютий — Березень за 1929 р.).

створення спеціального комітету при Археографічній комісії ВУАН для укладання репертуару українських стародруків. У цей період над питаннями історії та мистецтва книги, зокрема стародруків, працюють літературознавці П. Попов та В. Барвінок, історики — В. Романовський, І. Дубровський, К. Копержинський, Г. Тисяченко (Саливон) та ін. Друкують перші книгознавчі розвідки І. Огієнко та Л. Биковський. Серію нарисів "Етюди з історії української книги XIX ст." у журналі "Життя та революція" (1928—1929) видає П. Балицький. Рукописні книги XIV—XVI ст. досліджують М. Геппенер, П. Житецький, О. Маслова, П. Попов. Мистецтво української книги вивчають Д. Щербаківський, П. Клименко, М. Макаренко, П. Курінний, А. Артюхова-Іванова, М. Ернст, В. Січинський. У галузі нотографічних видань працював Г. Кондра. І. Кревецький на той час був уже визнаним пресознавцем та бібліографом; статистиці українського радянського друку і бібліографічній статистиці присвячено праці А. Козаченка [94].

Багато розвідок, що мали велике значення для розвитку науки і практики, друкувалися на сторінках часописів "Бібліологічні вісті", "Бібліотечний журнал", "Бібліотечний збірник", "Книжний вісник" [95]. Українська книжкова палата в Харкові почала видавати бібліографічний часопис "Українське слово за кордоном".

У Західній Україні (спочатку у Тарнові, а потім у Львові) до еміграції в Прагу в 1925 р. продовжує діяльність С. Сірополко. У Львові в 1924 р. у товаристві "Просвіта" він видає перший український підручник "Короткий курс бібліотекознавства: Історія. Теорія та практика бібліотечної справи" [96]. Є. Переленський публікує у Львові "Бібліографію української бібліографії" (1939). Лідерами у вивченні українських стародруків і мистецтва книги стають І. Свєнціцький та І. Крип'якевич, які досліджують мистецтво українських стародруків, книжкову гравюру, папірні, історію книги тощо. В 1925 р. у Львові І. Огієнко видає "Історію українського друкарства: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV—XVIII ст." Важливе значення для розвитку бібліотечної справи на західних територіях мало заснування Львівським товариством "Просвіта" в 1925 р. журналу "Бібліотечний порадник", де публікувалися статті в галузі організації народних бібліотек та бібліотек, започаткованих "просвітами".

В українській еміграції 20-х рр., центр діяльності якої розташовувався у Чехословаччині, виникають бібліотеки,

[94] *Козаченко А.* Бібліографічна статистика. Спроби методології. — Харків, 1929.

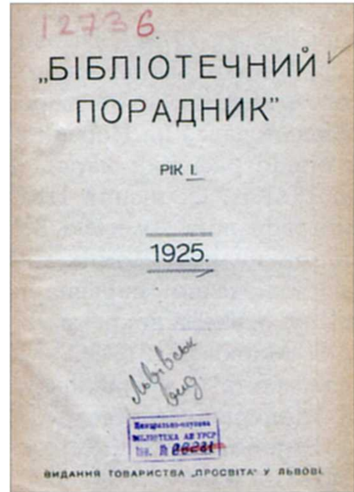
[95] *Одинока Л.П.* Періодичні видання 20—30-х років як джерело вивчення історії бібліотечної справи в Україні // Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи. — Київ, 1993. — С. 83—90.

[96] *Ківшар Т.І.* Степан Сірополко ... — С. 33.

передусім у створеному в Празі Українському вільному університеті (1922), Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1924), Українському інституті громадськознавства, Українській господарчій академії в Подєбрадах. Існувала значна кількість громадських осередків, де організовувалися бібліотеки. Зокрема, слід згадати Українське товариство прихильників книги на чолі з С. Сірополком й Українське історико-філологічне товариство на чолі з Д. Антоновичем. Український громадський видавничий фонд, заснований 1921 р. (голова Бюро — Є. Вировий, заступники — В. Королів та Б. Балаш, члени — І. Приходько, П. Багацький, Гр. Щербина, М. Шаповал), видавав каталоги, проводив виставки, здійснював видання підручників, наукової літератури з економіки, медицини, біології, лісоводства, літературознавства і мовознавства, мистецтва, історії, художньої літератури, довідкових видань [97].

Важливу роль відіграла бібліотека "Українське слово" газети "Українське слово", що виходила під егідою "Українського наукового інституту", який у 20-х рр. в Берліні функціонував під протекторатом П. Скоропадського. Бібліотека створювалася на базі газети, що друкувала твори українських письменників — Т. Шевченка, І. Котляревського, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, О. Стороженка, П. Куліша, В. Андрієвського, а також монографії з мистецтва, підручники, словники [98].

Українська еміграція у Франції об'єднується навколо створеної Української бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі, у Польщі — довкола Українського інституту у Варшаві. У діаспорі сформувався колектив видатних учених, у тому числі в галузі бібліотекознавства та книгознавства (Д. Дорошенко, Д. Антонович, Л. Білецький, С. Русова, Л. Биковський, С. Сірополко, І. Огієнко та ін.). Найактивніша діяльність у видавництві української книжки та створенні бібліотек також припадає на 20-ті рр., а в 30-х рр. ця діяльність поступово згортається [99].

Журнал "Бібліотечний порадник". Рік 1. 1925.

У 20-х рр. українське бібліотекознавство, бібліографія та історія книги пережили період своєрідного "відродження", коли оформилася власна оригінальна й прогресивна школа українських учених світового рівня. Вона почала розвивати теорію, історію та практику бібліотечних наук, спираючись на іноземний досвід і власні наукові розробки, що враховували необхідність самостійної наукової школи, тісно пов'язаної з будівництвом української бібліотечної справи [100].

[97] *Гальчук Л.* Український громадський видавничий фонд у Празі // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 1. — С. 43—46. Додаток: видання та співробітники УГВФ.

[98] *Погребенник Ф.* Бібліотека "українського слова" в Німеччині // Бібліотечний вісн. — 1995. — № 1. — С. 29—31.

[99] *Заремба О.* Видавнича та бібліотечна діяльність української еміграції в Чехословаччині (1918—1939). — Київ, 2006.

[100] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні XX ст. — С. 179—230.

Однак з кінця 20-х і на початку 30-х рр. зміцнення культу особи зумовило знищення української школи книгознавців, бібліотекознавців та бібліографознавців. Цей процес почався на Першій всеукраїнській бібліографічній нараді в Києві в червні 1931 р., скликаній НКО УСРР та Бібліографічною комісією ВУАН [101]. Репресії торкнулися відомих діячів ВБУ в галузі бібліотечної справи, які мали "буржуазну освіту", зокрема, В. Іваницького, Є. Марківського, Ю. Меженка, В. Козловського, О. Карпінську, Г. Коляди, К. Копержинського, Н. Пискорської, Л. Білецького, М. Сагарду, М. Оксіюка, С. Постернака, М. Ясинського та багатьох інших.

Одночасно відбувається й розгром УНІКу (1931) — засуджено наукові здобутки М. Годкевича, В. Тарнавського, Я. Керекеза як "буржуазно-націоналістичне книгознавство" [102]. У 30-х рр. багатьох книгознавців і бібліографів репресовано і страчено, серед них — С. Постернака, Я. Стешенка, М. Іванченка, М. Макаренка, А. Артюхову, С. Якубовського (директора УНІКу після Ю. Меженка), В. Іванушкіна, В. Ігнатієнка, С. Кондру, М. Ернста та ін. [103]

У Західній Україні — у Львові — дослідження української книги тривали, зокрема в часописі "Українська книга" (1937—1943 рр., редактор — Є. Пеленський), де публікувалися статті І. Крип'якевича, Б. Кравціва, інших дослідників книги [104], а також праці самого Є. Пеленського "Бібліографії української мовознавчої літератури". У Варшаві активізується книгознавчо-видавнича робота І. Огієнка, опрацьовується концепція рідномовних видань, де видавничій справі, історії книги та бібліографії українських видань приділяється велика увага [105].

Багато українських книгознавців, бібліографознавців відійшли від об'єктивних досліджень або виїхали з України (Ю. Меженко, Д. Балика, які почали працювати на російську бібліографію, пристосувавшись до ідеологічних вимог радянської влади). Окремі дослідження в галузі історії книги концентрувалися на дослідженні цінних примірників книг, як, наприклад, дослідження Б. Зданевича, котрий на посаді заввідділу стародруків БАН УРСР зробив відкриття — знайшов невідомий друк Й. Гутенберга [106].

Закриваються фахові часописи, що видавалися УНІКом — "Бібліологічні вісті" та ВБУ — "Журнал бібліотекознавства та бібліографії" (1927—1930), який спробував продовжити традиції "Бібліотечного журналу" (1925—1926) та "Бібліотечного збірника" (1926—1927). Для радянських бібліотекознавців залишився тільки журнал "Радянська бібліотека" (1937—1938), реорганізований з 1939 р. у "Соціалістичну культуру" [107]. В Украї-

[101] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 511, арк. 17; *Абрамов К.И.* Зазн. праця. — С. 247—249.

[102] *Ковальчук Г.І.* Журнал УНІКу "Бібліологічні вісті" // Бібліотечний вісн. — 1997. — № 2. — С. 26—28.

[103] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918—1941... — С. 234—259, 244, 260; *Ковальчук Г.І.* Співробітники УНІК — жертви політичних репресій // Наук. праці НБУВ. — Київ, 1999. — Вип. 2. — С. 52—94.

[104] *Антоник О.В.* Часопис "Українська книга" (1937—1943) як книгознавче та бібліографічне джерело // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомл. Міжнар. наук. конф. 25—26 серп. 1995 р. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. — Львів, 1996. — С. 159—167.

[105] *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові: книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — Київ, 2000.

[106] *Зданевич Б.І.* Provinciale Romanum — невідоме видання Й. Гутенберга. — Київ, 1941.

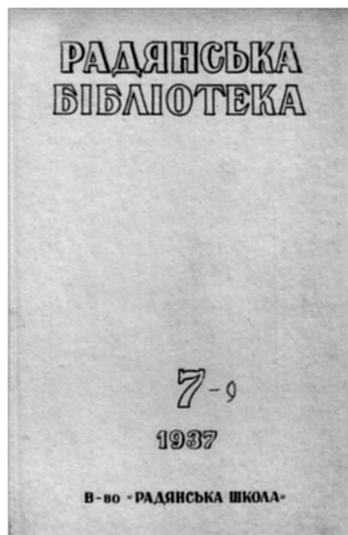
[107] *Сошинська В.Є.* Спеціальна українська періодика першої третини XX ст.: історичні умови виникнення та загальна характеристика // Бібліографознавство: теорія і практика. — Київ, 1997. — С. 181—187.

ні до 1964 р. не публікувалося жодного фахового спеціалізованого журналу. Єдиним бібліографічним виданням став збірник загальносоюзного підпорядкування "Советская библиография", що почав виходити з 1933 р.

Від 1934 р. спеціальні бібліотечні факультети починають функціонувати у Всеукраїнському інституті комуністичної освіти (ВУІКО) у Харкові та Києві (у філії ВУІКО). Після масових чисток 1 липня 1935 р. ВУІКО реорганізується в Український бібліотечний інститут із трирічним курсом навчання та трьома факультетами. Там почали працювати такі викладачі, як О. Троїцька, Р. Фалькович, С. Комський, Л. Костелі, І. Гудесман, О. Майборода [108]. У 1939 р. його перейменовано на Харківський державний бібліотечний інститут, де відкрився додатково факультет бібліографії. Готували кадри і бібліотечні курси ВБУ.

Після реорганізації Всеукраїнської академії наук в Академію наук УРСР у 1934 р. реорганізується й ВБУ. Відтоді вона і переіменована в Бібліотеку Академії наук УРСР.

Завершила процес перебудови бібліотечної справи Постанова ЦВК СРСР "Про бібліотечну справу в Союзі РСР" (квітень 1934 р.). Вирішено створити бібліотечне управління при ЦВК союзних республік. Створеним з метою керівництва бібліотечною справою бібліотечним управлінням і радам бібліотек при ЦВК союзних республік доручено контролювати діяльність усіх бібліотек, здійснити перепис усіх читалень; реорганізувати їхню діяльність [109]. У кінці 30-х рр. утворилася мережа публічних державних бібліотек за адміністративно-територіальним принципом. Після Постанови ЦВК УРСР від 29 липня 1934 р. "Про роботу масових бібліотек" оголошено всесоюзний перепис

Обкладинка журналу "Радянська бібліотека" (№ 7 за 1937 р.).

бібліотек, за даними якого на 1 листопада 1934 р. в Україні нараховувалося 28 130 масових бібліотек, зокрема 20 839 сільських і 7291 міська [110].

Наради директорів наукових бібліотек у 1934 та 1936 рр. у Москві, а відтак і Республіканська бібліотечна нарада 1938 р. у Києві, постанови 1934 р. уряду СРСР про бібліотечну справу в СРСР та уряду УСРР про роботу масових бібліотек в Україні запроваджували повний державний контроль Наркомату освіти за бібліотеками всіх типів і проводили лінію на централізацію та уніфікацію їхньої діяльності.

У 1939 р. створюється Державна історична бібліотека УРСР в м. Києві, покликана зберігати історичну книгу, забезпечувати розвиток радянської істо-

---

[108] *Березюк Н.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // Бібліотечний вісн. — 2000. — № 1. — С. 32—34.

[109] ІР НБУВ, ф. Х, № 14 596.

[110] Всесоюзная библиотечная перепись 1 октября 1934 г. — Москва, 1936.

Будинок Всенародної бібліотеки України. З 1934 р. — Бібліотека Академії наук УРСР, з 1948 р. — Державна публічна бібліотека УРСР, з 1965 р. — ЦНБ АН УРСР; з 1996 р. — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. У цьому будинку Бібліотека перебувала з 1930 до 1989 рр. Нині — філія НБУВ, де розміщується низка спеціалізованих фондів.

ричної науки, пропаганду та поширення історичних знань [111].

Після приєднання західних областей України до УРСР у 1939 р. почалася реформа бібліотек та бібліотечної справи за зразком радянської. Сценарій націоналізації бібліотек і зосередження історико-культурних фондів у декількох центрах був поширений і на ці території. Бібліотечним центром, де було сконцентровано значну кількість історичних бібліотек просвітніх установ, громадських об'єднань та приватних книжкових колекцій стала Львівська наукова бібліотека АН УРСР (нині — Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника).

Отже, перед війною 1941—1945 рр. мережа державних бібліотек, їх види і типи, принципи діяльності, основи формування фондів, а також основні складники бібліотечної освіти й науки були закріплені радянською владою як нормативно, так і в бібліотечній теорії та на практиці.

Бібліотеки України у період Великої Вітчизняної війни (1941—1945) та повоєнний період. Війна 1941—1945 рр. зруйнувала історично сформований бібліотечний фонд і систему бібліотечних установ України, завдала великих матеріальних збитків. Під час бомбардувань бібліотечні працівники чергували у командах протипожежної оборони, одночасно переховували фонди в підвалах будівель, організовували вивезення найціннішої частини бібліотечних фондів, передусім унікальних колекцій наукових бібліотек. В евакуації в Уфі АН УРСР продовжила працювати, відкрила читальний зал, який функціонував щоденно.

Переважна більшість бібліотечних фондів залишилася на території, окупованій нацистами. Специфіка нацистського ставлення до бібліотек полягала в тому, що ці заклади нацисти сприймали, з одного боку, як об'єкт пограбування та наживи, а з іншого — як ідеологічні установи, що визначають свідомість на-

[111] *Виноградова О.Б., Михайлова О.В., Скорохватова А.В.* Державна історична бібліотека — перлина національної культури // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: Зб. статей. — Київ, 2007. — С. 114—131.

Команда ППО БАН УРСР. 1941.

роду та впливають на неї. Тому ці фонди було зруйновано, частково знищено, а частково вивезено в Німеччину для формування там спеціальних бібліотек як джерельної бази для наукових досліджень національних, расових, політичних та соціально-економічних питань щодо окупованих територій [112].

Уже під час воєнних дій у 1941 р. бібліотеки були об'єктом пограбування багатьох служб вермахту. Із встановленням окупаційного режиму, створенням рейхскомісаріатів Остланду та України почалося організоване вивезення бібліотечних фондів. Загальними питаннями їх вивезення відало Міністерство окупованих східних територій на чолі з нацистським ідеологом Альфредом Розенбергом. Він також очолив і спеціально сформований Оперативний штаб, котрим, крім іншого, мав завдання створити Східну бібліотеку та Центральну бібліотеку Вищої школи у нацистській Німеччині на базі вивезених бібліотечних фондів і займався грабіжництвом культурних цінностей у цілому [113].

Для цього при Оперативному штабі Розенберга у жовтні 1941 р. створено Головну робочу групу України, що контролювала території Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала станом на березень 1943 р. 5 робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (із центром у Сімферополі) та Дніпропетровська. Водночас на території України діяли спеціальні зондеркоманди — в Одесі, Мелітополі, Миколаєві, Чернігові та інших містах.

---

[112] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941—1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. — Київ, 2004; *Себта Т.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — Київ, 1999. — Т. 4. — С. 398—412.

[113] *Малолєтова Н.І., Дубровіна Л.А.* Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941—1943 рр.) // Бібліотечний вісн. — 2001. — № 3. — С. 2—18; *Дубровіна Л.А., Малолєтова Н.І.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941—1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки: Археографічний щорічник. — 2003. — Т. 4. — С. 46—68.

У читальному залі БАН УРСР в Уфі. 1942.

Оперативним штабом Розенберга створена так звана Східна бібліотека, що мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які населяли "східний простір". Книгосховища Східної бібліотеки розташувалися у Берліні, а філія — у Києві на базі Київської державної обласної бібліотеки ім. ВКП(б). Для Східної бібліотеки у Берліні з окупованих територій було вивезено понад півмільйона книг [114].

Вища школа офіційно мала стати "центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання" і здійснювати дослідження з питань генетики, раси, походження арійської нації та її історії, релігії, історії, філософії тощо. 1939 р. започатковано Центральну бібліотеку Вищої школи та ряд науково-дослідних інститутів, першим з яких був відкритий 26 березня 1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди за період окупації лише з Києва надійшло понад 100 тис. примірників видань [115].

7 грудня 1942 р. в областях цивільного підпорядкування на території рейхскомісаріату України створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями на чолі з директором Берлінського державного архіву доктором Георгом Вінтером, яке разом із Оперативним штабом Розенберга почало масштабну діяльність з обліку бібліотек, вивезення бібліотечних фондів у Німеччину, організації вилучення з фондів забороненої літератури тощо [116].

Було забрано десятки тисяч безцінних першодруків, рідкісних та цінних видань, цілісних колекцій, зокрема бібліотеку митрополита Флавіана з Києво-Печерської лаври, фонди Київської духовної академії, фонди юдаїки та гебраїки з БАН. Розграбовано дніпропетровські та харківські колекції [117], зібрання НТШ, Народного Дому, колекції рукописів та цінних фондів із Львівської наукової бібліотеки, багато з яких не по-

[114] *Грімстед П.К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / 2-ге вид. — Львів, 1992; *Її ж.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни // Пам'ятки України. — 1994. — № 3/6. — С. 92—105; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи. — Київ, 1997.

[115] *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Ukrainian Researche Institute Harvard Univercity: Harvard Papers in Ukrainian Studies. — Cambrige; Massachusetts, 2001.

[116] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. — Київ, 2009. — С. 279—319.

[117] Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Упоряд. Я. Лосієвський та ін. — Київ, 1999; Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: Анотований перелік документів і матеріалів / Упоряд. Д. Мєшков. — Київ, 2000.

вернулося [118]. Крім того, вивезено сотні тисяч наукових видань радянського часу, відділів спеціального зберігання наукових бібліотек та багато іншого, з різних бібліотек України [119].

У складі міських управ створено інспектуру бібліотек відділу культури та освіти, проведено облік бібліотек та чистку книжкових фондів від ідеологічної літератури, перекладів з іноземних мов, "більшовицької" літератури, книг єврейських авторів тощо [120]. Лише створена на базі БАН УРСР Крайова бібліотека під керівництвом Й. Бенцінга сконцентрувала всі фонди київських наукових бібліотек і розглядалася нацистами як база для досліджень східних окупованих територій, тому мала право на створення фондів спеціального зберігання [121].

Після звільнення території від окупантів бібліотечна мережа була зруйнована. Найбільше постраждали наукові бібліотеки Харкова, Одеси, Дніпропетровська. Великою втратою була пожежа через бомбардування Київської державної обласної бібліотеки ім. ВКП(б) на початку листопада 1943 р. Цю бібліотеку визначили нацисти в 1942 р. як опорну для переміщення бібліотечних фондів. У вогні знищено близько 300 тис. книжок із фондів цієї бібліотеки і близько 1 млн прим. видань, зосереджених тут із різних бібліотек України під час окупації, а також близько 7 тис. стародруків, періодичних видань, матеріалів відділів спеціального зберігання [122]. Постраждали не лише колекції та основні бібліотечні фонди, але й уся, без винятку, видавнича продукція України періоду Української революції і радянських часів. Серед них — обов'язковий архівний примірник друку, що зберігався починаючи від 1923 р. у декількох бібліотеках, однак у зв'язку зі змінами в законодавстві щодо обов'язкового примірника в 20—30-х рр. лише БАН УРСР комплектувалася ним повністю [123].

Післявоєнний період пов'язаний із відбудовою бібліотечної системи та бібліотек. У 1946 р. здійснюється обов'язкова реєстрація бібліотек УРСР: на той період в Україні функціонувало 2539 масових бібліотек із фондом у 7 610 000 замість 31 324 000 книжок напередодні війни. Не менш значними були й втрати наукових бібліотек, на котрі нацисти звертали особливу увагу. Чималі кошти спрямовано на відновлення бібліотек Західної України, а також дніпропетровських і харківських, що під час війни постійно перебували у зоні бойових дій.

Реконструкція бібліотечної мережі, будівель, фондів відбувалася майже десять років — на кінець 50-х рр. у всіх ві-

[118] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Історичний нарис / М.В. Галушко та ін. — Київ, 1989. — С. 40, 41.

[119] *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941—1944) // Бібліотечний вісн. — 2005. — № 4. — С. 23—38; *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. — Киев, 2006.

[120] *Малолєтова Н.І., Дубровіна Л.А.* Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941—1942) // Бібліотечний вісн. — 2003. — № 3. — С. 17—28.

[121] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. — С. 295—297.

[122] Літопис Національної парламентської бібліотеки України. — Київ, 2001. — С. 149.

[123] *Чепуренко Я.О.* Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку. — Київ, 1998. — С. 37—39.

Фасад будівлі Київської державної обласної бібліотеки (нині — Національна парламентська бібліотека України), зруйнованої бомбардуванням і пожежею. 1944.

домствах зареєстровано 9921 бібліотеку із фондом у 34 757 756 книжок. З них 17 млн зберігалося в 275 наукових бібліотеках [124]. У 1947 р. відновлюється діяльність Державного бібліотечного інституту в Харкові з трьома відділеннями: бібліотекознавства, бібліографії, бібліотек для дітей та юнацтва; відкрито філію Харківського бібліотечного інституту в Києві. У середині 50-х рр. там навчалося понад 3,5 тис. студентів, збільшується й кількість культурно-просвітницьких училищ і технікумів із бібліотечними відділеннями.

У зв'язку з втратами фондів здійснюється їх перерозподіл між бібліотеками, уточнюється спеціалізація бібліотек щодо змісту фондів та обслуговування певних категорій читачів. Так, особлива увага приділена системі медичних бібліотек, які у перші післявоєнні роки були об'єднані під керівництвом Республіканської науково-медичної бібліотеки у Києві, включаючи Харківську наукову медичну бібліотеку, обласні та бібліотеки навчальних закладів, науково-дослідних інститутів, лікувальних установ тощо. Забезпечення випуску методичних видань та рекомендаційних покажчиків, що було покладено на головну бібліотеку — ДПБ УРСР (БАН УРСР в 1948 р. перетворена на ДПБ УРСР). На той час масові бібліотеки провели облік, опис та переінвентаризацію фондів, організували міжбібліотечний обмін, здійснили поповнення за рахунок перерозподілу фондів між бібліотеками України та СРСР [125].

Цілком зрозуміло, що теоретичні наукові дослідження в бібліотеках практично не розвивалися. Своєрідна "відлига" стосовно репертуару національної книжки сталася у 1945—1946 рр., коли активізувалося питання наукової роботи з теми "Бібліографія української книги 1798—1914 рр.", ініційованої Ю. Меженком, на той час директором БАН УРСР. Однак тема національної бібліографії та створення національного бібліографічного репертуару не знайшла подальшої підтримки у керівних партій-

[124] Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941—1984 гг.). — Киев, 1986. — С. 31, 32, 41, 45, 52—59; *Гимальдинова З.В.* Библиотечное дело на Украине (Организация библиотечной работы): 1945—1961. Вып. 1: Конспект лекций для студентов-заочников ХГИК по курсу "История библиотечного дела в СССР". — Харьков, 1965. — С. 9—11.

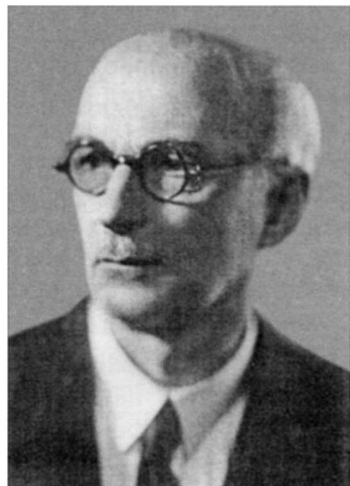
[125] Книга и книжное дело. — С. 82—84, 111—115. *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1941—1964. — Київ, 2003.

них органах [126]. Із тих самих причин дуже коротке життя судилося єдиному в Україні науковому бібліотечному періодичному "Журналу Бібліотеки Академії наук УРСР", який почав випускатися в 1946 р., а вже 1947 р. припинив своє існування [127]. Основну увагу було спрямовано на підготовку бібліографічних видань, які обслуговували розвиток наукових напрямів у галузі економіки та суспільних відносин, освіти, культурного будівництва.

Після виходу Постанови Ради Міністрів УРСР "Про заходи щодо покращення роботи масових бібліотек УРСР" від 22 квітня 1952 р. упродовж 50-х рр. було кілька спроб реформування та перегляду структури бібліотечної системи, спрямованих на підвищення суспільно-політичного значення публічних і масових бібліотек та їх ролі в ідеологічному вихованні мас. Оголошено й перебудову діяльності наукових бібліотек: вона спрямована на зміцнення науково-технічного потенціалу радянської науки на тлі задекларованої ще перед війною політики централізації бібліотечної справи [128].

В умовах ідеологічних вимог до складу фонду та виховної ролі бібліотек реалізуються теоретичні концепції З. Амбарцумяна щодо реорганізації довідково-пошукового апарату на базі так званих рекомендаційних каталогів [129]. Здійснюється розподіл каталогів на службові, де залишилася вся дореволюційна і частково довоєнна література, та читацькі, де відображалася післявоєнна література. Також вилучалася література, що визнавалася "шкідливою" (зокрема, в умовах боротьби проти впливів буржуазної науки в біології та кібернетиці).

У 1956 р. засновано Республіканську бібліотеку ім. КПРС на базі Київської обласної бібліотеки та Науково-методичного кабінету бібліотекознавства Міністерства культури УРСР, якій надано роль центру науково-методичної роботи у сфері бібліотекознавства та бібліографії, передусім для публічних та масових бібліотек [130].

Юрій Меженко.

Комітет у справах культурно-просвітних установ при Раді Міністрів УРСР

[126] *Меженко Ю.О.* Бібліографія української книги; її завдання, обсяг і легенди її створення // Наук. зб. Бібліотеки АН УРСР. — 1946. — № 1. — С. 4—14; На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвяченої складанню бібліографії української книжки 1798—1924 рр., яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21—22 груд. 1945 р. // Підгот. тексту та прим. Л.І. Ільницької; автор вступ. ст. і відп. ред. Я.Р. Дашкевич. — Львів, 1991.

[127] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — С. 117—122.

[128] Там само.

[129] *Амбарцумян З.И.* Основные вопросы теории каталогов советских библиотек // Библиотекарь. — 1951. — № 4. — С. 27—32.

[130] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. — С. 325—349; *Гимальдинова З.В.* Зазн. праця. — С. 22, 23.

відроджує мережу бібліотечних колекторів. Книговидавництва України почали видання спеціальних серій, призначених для масових бібліотек, зокрема "Колгоспної бібліотеки", "Шкільної бібліотеки" [131]. За короткий час масові бібліотеки в декілька разів збільшили свої фонди. Наприкінці 50-х рр. 20 % книжкового фонду масових бібліотек становила суспільно-політична література (в наукових — 10 %).

У 1950—1953 рр., в умовах посилення переслідувань діячів науки, культури, освіти та соціальної сфери, починаються нові цензурні чистки видавничої продукції та бібліотечних фондів. Головліт України в 1947—1953 рр. переглядає понад 7 тис. масових бібліотек системи промислової кооперації, бібліотеки відділів партшколи КП(б)У, Київського державного контролю, університетських бібліотек та Бібліотеки АН УРСР. Було списано понад 100 тис. видань "антирадянської літератури" [132].

У межах чергової сталінської ідеологічної кампанії знову починаються дискусії стосовно якості рекомендаційної бібліографії, не витриманої в актуальній для промисловості та сільського господарства проблематиці; їй закидали недотримання марксистсько-ленінських методологічних вимог. В усіх наукових та обласних бібліотеках також пройшло обговорення питань підвищення рівня бібліотечного обслуговування та спрямування роботи на розвиток народного господарства та виховання народних мас [133].

У 1953 р. створено республіканські, у тому числі і в УРСР, і союзне міністерства культури, котрим передавалися всі права комітетів у справах культурно-просвітницьких установ; започатковано Головну бібліотечну інспекцію для контролю за виконанням партійних і державних рішень у бібліотечній галузі. Це призвело до поступового поширення єдиних методологічних засад розвитку та діяльності мережі великих публічних і масових бібліотек СРСР у цілому та України зокрема.

Одним із наслідків війни стало усвідомлення керівництвом країни економічного відставання СРСР. У зв'язку з розвитком промисловості, будівництва, транспорту увагу звернули на фонди науково-технічної літератури, розвивається мережа науково-технічних бібліотек, створюються союзні та республіканські науково-технічні бібліотеки. 25 липня 1953 р. Рада Міністрів УРСР ухвалює Постанову "Про заходи по поліпшенню використання наукової і технічної літератури, патентів і каталогів зарубіжних країн в Українській РСР". Вжито заходів із розширення фондів іноземної науково-технічної літератури в наукових бібліотеках та бібліотеках інститутів академічної системи. Значну роль у цьому відіграла Бібліотечна комісія АН УРСР [134].

Важливе значення мало створення у 1955 р. в УРСР Інституту наукової інформації. У бібліотеках системи АН УРСР розвивається міжнародний безвалютний книгообмін із зарубіжними науковими установами. Впродовж 1956—1958 рр. ДПБ УРСР стає депозитарієм ООН (1956), ЮНЕСКО (1956), Міжнародної організації праці (МОП; 1957), Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ; 1958), Всесвітньої ор-

[131] *Гимальдинова З.В.* Зазн. праця. — С. 20, 21.

[132] *Федотова О.* Перевірка фондів українських бібліотек у 1950—1953 роках: (За матеріалами ЦДАГО) // Вісник Книжкової палати. — 2004. — № 6. — С. 33—35.

[133] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. — С. 339, 340.

[134] Там само. — С. 335—339.

ганізації охорони здоров'я (ВООЗ; 1958) [135]. Від 1957 р. ДПБ УРСР включається в систему міжнародного абонемента із соціалістичними країнами, а з 1958 р. — із західними, що регулювалося "Конвенцією про міжнародний обмін виданнями", підписаною Х сесією Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки та культури в Парижі (4 листопада — 5 грудня 1958 р.) [136].

У кінці 50-х рр. почалися перші ознаки хрущовської "відлиги". Вона характеризувалася не лише певним дозволом на вільніший розвиток науки, культури, освіти, а й протилежними тенденціями, які відбилися на складі бібліотечних фондів. Так, переглянуто "застарілі" фонди, щоб позбавитися літератури, пов'язаної з культом особи, та перерозподілити технічну літературу. З 1959 р. у складі відділу спецфондів створюється фонд емігрантської літератури "з метою посилення боротьби проти ревізіонізму та ворожої ідеології взагалі" [137]. Одночасно впроваджується послідовніша система контролю за формуванням соціалістичної свідомості через бібліотечну методологію нав'язування "керівництва читанням", яка, на відміну від попередніх часів, почала впроваджуватися не лише в масових, а й в наукових бібліотеках.

Бібліотечна справа в 60—80-х роках. На початку 60-х рр. бібліотечна мережа УРСР включала всю сукупність бібліотек різного підпорядкування. Це, зокрема, бібліотеки Комітету у справах культурно-освітніх установ: республіканські наукові, самостійні масові для дорослих, обласні, міські, районні, сільські, а також бібліотеки при районних будинках культури, клубах, технікумах, музеях, бібліотеках системи Комітету; колгоспні бібліотеки (при клубах і хатах-читальнях); бібліотеки системи Міністерства освіти: при педагогічних інститутах, учительських інститутах, педагогічних школах, шкільні, при дитячих будинках, палацах культури і клубах піонерів; бібліотеки різних відомств і організацій: промислової кооперації, радгоспів, МТС та МТМ, самостійні наукові бібліотеки, технічні та спеціальні бібліотеки підприємств транспорту, бібліотеки при науково-дослідних установах, парткабінетах, вищих навчальних закладів, середніх спеціальних закладів, середніх спеціальних навчальних закладів, ремісничих шкіл тощо. Крім того, існували профспілкові бібліотеки при клубах, палацах культури, фабзавкомах [138]. Ця система виходила з принципу підпорядкованості, однак не враховувала критерії змісту фондів та загальнодержавного значення, соціокультурні функції, історико-культурну та наукову цінність бібліотек. Низка загальнодержавних, наукових та обласних бібліотек (понад 230), що визначали пріоритети розвитку економіки, науки та культури, а також володіли половиною бібліотечного фонду країни, була розчиненою в системі формальної класифікації бібліотек. Водночас реалії життя вимагали значної уваги з боку держави до науково-інформаційної діяльності цих бібліотек.

У вересні 1960 р. виходить наказ Міністерства культури УРСР "Про централізовану класифікацію та каталогізацію книг". Центром організації координування довідково-бібліографічної роботи в республіці визнано Державну республіканську бібліотеку ім. КПРС. Координацію в областях відповідно мали здійснювати державні обласні бібліоте-

[135] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1941—1964. — С. 365, 366.

[136] Законодавство — бібліотекам України: Довідкове вид. — Вип. 1: Загальні засади діяльності бібліотек. — Ч. 2. — Київ, 2001. — С. 108—112.

[137] Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1021, арк. 36.

[138] *Гимальдинова З.В.* Зазн. праця. — С. 12.

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького.

Читальний зал Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

ки, за винятком Харківської обласної, де цю координацію здійснювала ДПБ ім. В.Г. Короленка, і Одеської області, де координувала все ДНБ ім. М. Горького. Створювалися центри з окремих галузей знань і техніки: з технічних питань — Державна республіканська науково-технічна бібліотека УРСР; із сільськогосподарських — Одеська ДНБ ім. М. Горького; з питань медицини — Державна республіканська науково-медична бібліотека. Функції координації з інших галузей науки були надані ДРБ.

Науково-методична робота у бібліотечній справі та бібліотекознавстві сконцентрувалася в кількох союзних центрах, що звело майже нанівець самостійну наукову діяльність українських бібліотек. Методичним центром загальнодоступних бібліотек у СРСР стала ДБЛ, що в цей період почала випускати методичні посібники та рекомендації для всіх видів і типів загальнодоступних бібліотек; для мережі наукових бібліотек — БАН СРСР і Фундаментальної бібліотеки з суспільних наук, Державної публічної науково-технічної бібліотеки СРСР; для мережі вишівських бібліотек — Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. Республіканські бібліотеки УРСР мали керуватися зазначеними рекомендаціями та координувати свою роботу з цими союзними центрами [139].

Почалася взаємодія між бібліотеками різних відомств, розробка основних засад їхньої діяльності, зокрема створення Міжбібліотечної каталогізаційної комісії, підготовка "Єдиних правил книгоописування творів друку для бібліотечних каталогів", зведених каталогів радянської та іноземної книги, видано низку праць із теорії та практики каталогізації і систематизації, реалізовується радянська система бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК) [140].

[139] Див.: *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX столітті.

[140] *Коновалова М.Н.* Алфавитно-предметный указатель к систематическому каталогу. — Ленинград, 1955; *Шамурин Е.И.* Пособие по составлению предметного указателя к систематическому каталогу. — Ленинград, 1956. — С. 76—82; *Марченко П.В.* Общая методика предметизации произведений печати. — Москва, 1956.

Будівля Державної республіканської наукової медичної бібліотеки (нині — Державна національна наукова медична бібліотека). Київ.

У 60-х рр. припинила своє існування самостійна бібліотечна освіта як в СРСР, так і в Україні. Вона стає часткою освіти у галузі культури. У 1964 р. Харківський бібліотечний інститут реорганізовано в Харківський державний інститут культури з бібліотечним факультетом [141]. Такий факультет теж відкрився у створеному в 1968 р. Київському інституті культури на базі Київської філії Харківського інституту. 1979 р. засновано Державний інститут культури Міністерства культури УРСР у м. Рівному на базі культурно-просвітницького факультету Київського державного інституту культури ім. О.Є. Корнійчука.

У 70-х рр. держава приділяла багато уваги розвитку масовим бібліотекам, активізувалося поповнення фондів художньою та суспільно-політичною літературою. Увага до виховання молодого покоління на радянських ідеалах виявилася в цей період у створенні ДРБ для юнацтва в м. Києві (1975) [142].

У період боротьби з дисидентством велику роль приділено відповідності змісту фондів завданням комуністичного будівництва; проведено спеціальні наради та прийнято відповідні рішення про перегляд фондів і підвищення функцій ідейно-політичного виховання [143]. У січні 1975 р. при Міністерстві культури створюється Головна бібліотечна інспекція, покликана ідеологізувати функцію державного контролю за діяльністю бібліотек незалежно від відомчої належності.

Здійснено спробу реалізації запланованого впорядкування бібліотечної мережі на принципах централізації та планомірної організації, створення єдиної системи бібліотек усіх типів та видів, відомчого підпорядкування. У 1971—1972 рр. Міністерство культури УРСР проводить спільний експеримент із централізації бібліотек на базі м. Севастополя, який здійснюється ДРБ УРСР ім. КПРС та ДРБ для дітей при методичній допомозі ДБЛ. Однак експеримент засвідчив і необхідність ґрунтовного

[141] *Березюк Н.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // Бібліотечний вісн. — 2000. — № 1. — С. 34, 35.

[142] Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941—1984 гг.) — Киев, 1986. — Т. 2. — С. 342.

[143] Там само. — С. 370—372.

Донецька обласна універсальна наукова бібліотека.

Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека.

опрацювання методичних питань, пов'язаних із централізацією мережі різних бібліотек та визначення засобів об'єднання їх у єдину загальну систему [144]. Хоча в 1976 р. в Україні вже існувало 69 централізованих бібліотечних систем, що об'єднували 2 тис. бібліотек і планувалося створити ще 477 районних і 113 міських систем державних масових бібліотек, усе ж розв'язати питання централізації не вдавалося [145].

У 1974—1980 рр. відбувається подальше розширення мережі: відкриваються 553 бібліотеки, на базі 22 140 бібліотек створено 609 великих закладів (ЦБС), які обслуговували 25,8 млн читачів, нові приміщення отримали 2174 бібліотеки [146]. На базі Бібліотеки для дорослих ім. В. Василевської Московського району м. Києва в 1975 р. створюється ДРБ для юнацтва [147].

Значну роботу з комплектування фондів та обслуговування всіх категорій читачів здійснювали обласні та республіканські бібліотеки, фонди яких постійно поповнювалися книжками та періодикою.

Форми та методи пропаганди книги та бібліотечно-бібліографічного знання суттєво розширилися; розгорталася культурно-масова та інформаційна діяльність, проводилися публічні святкові заходи та бібліотечні фестивалі; урочисто відзначалися виставками усі державні свята й дати народження видатних діячів науки та культури, широко проводилася лекційна діяльність з питань історії та діяльності бібліотек. У 1972 р. проводиться урочисте святкування Міжнародного року книги в Україні.

Розвивається й інфраструктура книгознавчих інституцій. Створено Державний музей книги та книгодрукування Української РСР у м. Києві (1972), він розміщується на території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника.

---

[144] Див.: *Дубровіна Л.А.*, *Онищенко О.С.* Бібліотечна справа в Україні в XX століття.

[145] Книга и книжное дело... — Т. 2. — С. 383.

[146] Там само. — С. 427.

[147] Наукові бібліотеки України: Довідник. — Київ, 2006. — С. 20—22.

Сумська обласна універсальна наукова бібліотека.

Тернопільська обласна універсальна наукова бібліотека.

Однак на кінець 70-х рр. аналіз користування фондами масових бібліотек свідчить про наявність кризових ознак: фіксується падіння показників користування масовою книгою, яка становить усього 30 % від загального бібліотечного фонду, розвиток радіомовлення та телебачення складає конкуренцію бібліотекам, починає скорочуватися чисельність загальнодоступних бібліотек [148].

Водночас із розвитком загальнодержавної системи науково-технічної інформації різко зростає користування науковими бібліотеками, чому сприяє діяльність Міжвідомчої комісії з координації діяльності наукових, технічних

[148] *Абрамов К.И.* Зазн. праця. — С. 118, 119, 123, 124.

та інших спеціалізованих бібліотек при Державному комітеті з науки та техніки. У 1973 р. створюються великі загальносоюзні заклади — Бібліотека з природничих наук АН СРСР і на базі Фундаментальної бібліотеки суспільних наук — Інститут наукової інформації з суспільних наук. У центрі та республіках — відповідні інформаційні служби координації керівництва бібліотечною справою, розвитком науково-дослідної роботи, зокрема починає діяти Державна міжвідомча бібліотечна комісія [149]. Тоді ж створюються "Положення про організацію депозитарного зберігання книжкових фондів бібліотек" (1974), "Положення щодо взаємодії універсальних та науково-технічних бібліотек" (1978).

Бібліотеками-депозитаріями на республіканському рівні затверджені: ЦНБ АН УРСР, ДРБ ім. КПРС, Державна республіканська науково-технічна бібліотека Українського науково-дослідного інституту технічної інформації Держплану УРСР, ЦНСГБ Південного відділення ВАСГНІЛ, Республіканська науково-медична бібліотека, Державна історична бібліотека УРСР, Науково-технічна бібліотека Південно-західної залізниці Міністерства шляхів, ЦНБ Міністерства харчової промисловості УРСР, ЦНБ Науково-дослідного інституту будівельного виробництва Держбуду УРСР, Центральна бібліотека ім. М. Островського Українського товариства сліпих, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР (ЛНБ), ЦНБ Міністерства лісової промисловості УРСР (Івано-Франківськ), Центральна науково-технічна бібліотека Міністерства чорної металургії УРСР (Дніпропетровськ), ЦНБ Міністерства вугільної промисловості УРСР (Донецьк). Міжобласними бібліотеками-депозитаріями стали: Одеська ДНБ ім. М. Горького, Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка, Запорізька обласна бібліотека ім. М. Горького, ЦНТБ Львівського, Запорізького та Харківського центрів науково-технічної інформації [150].

Наприкінці 70-х рр. з'являються перші прояви автоматизації бібліотечних процесів, зокрема у сфері науково-технічних бібліотек організовано відділи механізації та автоматизації. Однак бібліотеки досить повільно постачалися електронно-обчислювальною технікою, сучасним бібліотечним обладнанням; створення бібліотечних баз даних та систем стримувала відсутність відповідних фахівців, новизна і складність завдань автоматизації бібліотечних процесів, класифікації та систематизації літератури, побудованої на радянській системі ББК, тощо.

Найпомітнішим явищем 80-х рр. стало затвердження першого союзного нормативного акта — "Положення про бібліотечну справу в СРСР" (13 березня 1984 р.). Акт на єдиних засадах регулював діяльність бібліотек як ідеологічних, культурно-просвітницьких та науково-інформаційних установ [151]. Це Положення зафіксувало як факт методичну централізацію бібліотечної справи в масштабах СРСР, чим, відповідно, практично позбавило союзні республіки ініціативи в питаннях розбудови національної бібліотечної системи та бібліотечної галузі. Цьому завданню слугували й методичні документи зі створення єдиних схем класифікації у книговиданні, бібліотечно-бібліографічній діяльності, стандартизації галузі. Упродовж 1981—1985 рр. впроваджується "Єдина схема класифікації літератури для книговидання в СРСР", що мала на меті підвищити

[149] КПСС в резолюциях и решениях. — Т. 2. — С. 388—393.

[150] Книга и книжное дело... — Т. 2.— С. 381, 382.

[151] Там само. — С. 485—498.

Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії наук України (нині — Державна національна наукова сільськогосподарська бібліотека).

ефективність тематичного планування та розподілу літератури. Директивним порядком у масових бібліотеках планувалося (проте так і не було виконане до кінця) впровадити радянську бібліотечно-бібліографічну класифікацію.

У 1983 р. у бібліотечну справу вводиться система стандартів [152], у тому числі 7.1—84 "Библиографическое описание документа" [153]. Централізація бібліотечної справи довела необхідність якісної трансформації бібліотечних технологій [154].

Суспільно-політична криза другої половини 80-х рр. спричинила деякі суперечливі тенденції у розвитку бібліотечної галузі. З одного боку, процес перебудови супроводжувався звільненням від ідеологічних підходів та штампів, відкривалися "спецсхови", активно вивчалася історико-культурна спадщина. У 1987 р., згідно зі спеціальним рішенням Політбюро КПРС, було створено міжвідомчу комісію з перегляду видань, які зберігалися у спецфондах. Із 7 тис. заборонених творів до основних фондів повернулося близько 6 тис. видань. З іншого боку, почалися процеси руйнування матеріально-технічної бази бібліотек.

Серед першочергових завдань названо актуалізацію фондів дореволюційних і національних просвітницьких та державних установ; релігійних товариств; установ культури різних віросповідань; іноземних та вітчизняних діячів; діячів дореволюційного часу; націоналізованих у період 1918—1920 рр.

Основним напрямом бібліографії в 60-х рр. оголошено рекомендаційну бібліографію, однак значних теоретичних праць, де б розвивалися питання бібліотечної науки та наукової бібліографії, до кінця 80-х років не з'явилося. Разом

[152] Там само. — С. 391, 460—465.

[153] Библиографическое описание сериальных изданий: Альбом образцов. — Киев, 1985. — Ч. 1; Библиографическое описание документа по ГОСТу 7.1—84: Альбом образцов. — Киев, 1986. — Ч. 2.

[154] XIII Научная конференция Библиотеки АН СССР "Актуальные вопросы централизации библиотечного и информационного обслуживания в системе БАН СССР", Ленинград, 16—18 дек. 1975 г. — Ленинград, 1975.

із тим у 60—80-х рр. підготовлено міцну школу практиків бібліотечної науки та бібліографії. Серед них: Г. Гіммельфарб, Л. Гольденберг, Т. Золотар, М. Каганова, К. Коваленко, Ф. Королевич, Ф. Максименко, О. Матвієнко, В. Машотас, Г. Плеський, П. Попов, Ф. Сарана, К. Скокан, С. Сороковська, К. Тараманова, М. Швалб, Т. Шерстюк, А. Ульянова, Р. Целінський, І. Шовкопляс та ін. Позитивну роль для розвитку рекомендаційної бібліографії в бібліотеці Міністерства культури мало затвердження в 1964 р. Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС координаційним і методичним центром бібліотечної та бібліографічної роботи [155].

Із 70-х рр. почалася масштабна розробка проблем бібліографічної "шевченкіани", українських літературних альманахів і збірників українських письменників, бібліографії філологічних наук в Україні (Ф. Сарана, І. Бойко та Г. Гіммельфарб, О. Кізлик, Н. Королевич, Є. Кравченко, К. Скокан, Л. Бєляєва, М. Булавицька, Є. Лабеза, М. Вальо; рукописної — А. Адаменко, М. Візир, І. Лисоченко, Й. Шубинський).

Одним із масштабних напрямів в бібліографії 60-х рр. стало бібліографічне забезпечення фундаментальної 26-томної "Історії міст і сіл України" [156].

Із середини 60-х і до 90-х рр. регулярно виходять бібліографічні посібники, присвячені новим іноземним книгам [157]. Почалися регулярні видання бібліографій вчених, зокрема Є. Патона, Ю. Митропольського, П. Першина, І. Штокала, В. Водяницького, В. Глушкова та багатьох інших. Продовжували серійні видання науково-допоміжних бібліографічних покажчиків у галузі природничих і технічних наук [158].

Питання теорії та практики державної бібліографії розглядаються у комплексних тематичних серіях "Державна бібліографія на Україні" [159]. Відбувається активізація створення системи бібліографічної інформації щодо фондів України: М. Дмитрієнко, Л. Пахучої, О. Лук'янчук, І. Сірої. Книжкова палата публікує "Періодичні видання УРСР. 1917—1960 рр.".

Історію, теорію та практику бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства вивчають В. Бабич, М. Вальо, А. Клименко, І. Корнейчик, Л. Вакуленко, Л. Гольденберг, В. Пашкова, І. Вовченко, Ф. Єщенко, Н. Фрід'єва. Теоретичні та практичні питання бібліотечної професії розробляла А. Чачко [160]. Видатна роль в історії та практиці української бібліографії належить львівсько-

---

[155] *Бабич В.С., Клименко А.С.* Некоторые итоги. — С. 33.

[156] *Кизликов А.Д.* Иноязычные материалы по истории городов и сел Украины. — Львов, 1967; Бібліографія бібліографії з історії Української РСР / Уклад. О.В. Молодчиков, С.В. Сороковська. — Київ, 1960—1965.

[157] Довідкові та бібліографічні зарубіжні книжкові видання у фондах ЦНБ і бібліотек наукових установ АН УРСР з середини 60-х років: "Нові іноземні книги, що надійшли до ЦНБ та бібліотек наукових установ АН УРСР" (з 1966 р.); "Нові надходження іноземної зарубіжної літератури" (з 1973 р.); "Зарубежные издания в фондах ЦНБ" (1900—1992); Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Історичний нарис. — Київ, 1989. — С. 176, 177; *Максимова Є.О.* Комплектування фондів Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР іноземною літературою. — Київ, 1984.

[158] Див: "Охорона природи та раціональне використання ресурсів Української РСР" (1977—1992); "Розвиток фізичних наук на Україні: (1917—1967)", "Видання Академії наук України: 1918—1967"; "Фізико-технічні і математичні науки" (1967); "Развитие отечественной коллоидной химии" (1967—1978), "Порошковая металлургия" (1980—1988); "Розвиток топливно-енергетичного комплексу Української РСР" (1984—1988) тощо.

[159] Державна бібліографія на Україні. — Харків, 1965.

[160] *Чачко А.С.* Библиотечный специалист: особенности труда и профессионализации. — Киев, 1986.

Журнал "Бібліотекознавство і бібліографія" (№ 27 за 1987 р.).

Журнал "Українська книга" (№ 1 за 1971 р.).

му бібліографові М. Гуменюку, який досліджував персоналії відомих українських бібліографів.

Із 1964 до 1992 рр. Харківський державний інститут культури випускає український періодичний збірник "Бібліотекознавство і бібліографія" [161].

З'являються розвідки з історії бібліотечної справи в Україні (серед авторів — О. Олениченко, О. Олександрова, О. Кущ, Н. Королевич, О. Апанович, Є. Стасюк, М. Галушко, В. Гуменюк та ін.). Харківський державний бібліотечний інститут за ініціативою Н. Фрідьєвої здійснює видання курсів лекцій та допоміжних посібників, підручників з історії бібліотечної справи в Україні [162].

Значний поступ простежено в питаннях історії книги, а також наукового опису рідкісних та цінних фондів наукових бібліотек. Формуються київська (С. Петров, Г. Ломонос-Рівна, Т. Золотар, П. Попов, М. Рудь та О. Молодчиков, М. Геппенер, М. Візир, Й. Шубинський), львівська (Ф. Максименко, Р. Луцик, П. Запаско, Я. Ісаєвич, Ю. Ясиновський, О. Дзьобан, О. Мацюк, Р. Харабадот, Р. Біганський), харківська (І. Каганов, Ю. Медведєв, І. Лосієвський) та дніпропетровська (М. Ковальський) школи істориків української книги та книгознавства. Ці школи розвиваються і набувають значної ваги у 70—80-х рр.

У 80-х рр. теорію та практику радянських книги і плаката розвивають М. Суслопаров, О. Демченко, М. Дмитрієнко, Н. Іванова, Я. Янчак, М. Кодак, Л. Гольденберг. Вивчення історії цінних колекцій та зібрань України розпочинають І. Шовкопляс та О. Колесник.

---

[161] *Бабич В.С., Пашкова В.С.* Питання історії бібліотечної справи і бібліографії на сторінках збірника "Бібліотекознавство і бібліографія" (До 30-річчя з дня заснування) // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — Вип. 1. — С. 78—84.

[162] *Єщенко Ф.О.* Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921—1925): Матеріали до лекцій з курсу "Історія бібліотечної справи в СРСР". — Харків, 1961; Бібліотечна справа на Україні в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945): Лекції для студ. з курсу "Історія бібліотечної справи в СРСР". — Харків, 1963.

Наприкінці 80-х рр. почалися важливі процеси в суспільстві, які, з одного боку, руйнували всі усталені методологічні принципи організації бібліотечної галузі, а з другого — вимагали опрацювання принципово нових засад організації бібліотечної справи на базі новітніх інформаційних технологій, організації технологічних процесів, формування бібліотечно-інформаційних ресурсів та їх повноцінного використання. Бібліотеки включаються в стрімкий розвиток інформаційної сфери суспільства, швидка деідеологізація суспільства створює нові умови для звільнення та використання значних бібліотечних фондів, незатребуваних у радянські часи, викликає усезростаючий інтерес до історичного розвитку України та заповнення білих плям, а відповідно — до бібліотечних фондів, що впродовж десятиліть були викреслені з наукового обігу.

Бібліотечна справа в умовах незалежності України: 90-ті роки. У 1991 р. в Україні починається етап національно-державного будівництва, що уможливив формування нових умов для розвитку бібліотек, бібліотечної справи та науки.

Однією з важливих умов розвитку бібліотек та бібліотечної справи було створення правової бази розвитку культури та основ законодавства України про культуру (1992)[163], де бібліотеки й бібліотечні фонди визнано об'єктами національного культурного надбання, заборонено вилучення друкованих видань, творів, експонатів, документів із бібліотечних, музейних та архівних фондів, знищення об'єктів матеріальної і духовної культури з ідеологічних та політичних міркувань. Тоді ж затверджено "Положення про Державний реєстр національного культурного надбання" (1992), де визначено особливий стан документальних пам'яток, що зберігаються в бібліотеках, музеях, архівах [164]. Оскільки бібліотеки увійшли до складу національної системи науково-технічної інформації, на них було поширено й законодавство у галузі інформації (зокрема, Закон України "Про інформацію", 1992) [165] та Закон України "Про науково-технічну інформацію" (1993) [166].

Вперше за історію України прийнято окремі закони: Закон України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" (1993) та "Про обов'язковий примірник документів" (1999) [167], ухвалено "Мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні" [168].

Національним бібліотекам надається першочергове значення. Державній бібліотеці Міністерства культури України присвоєно статус НПБ (1993) [169], ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України повертається статус і назва — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУВ; 1996) [170].

Окрім них, отримали статус наукових установ знані бібліотеки: Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН, Державна науково-педагогічна бібліотека України, а також

---

[163] Законодавство — бібліотекам України: Довідкове вид. — Київ, 2000. — Вип. 1: Загальні засади діяльності бібліотек. — С. 16—26.

[164] Там само. — Ч. 1. — С. 143, 144.

[165] Там само. — С. 26—32.

[166] Там само. — С. 44—57.

[167] Там само. — С. 115—119. Див. також: Закон України "Про обов'язковий примірник документів" від 9 квітня 1999 р. // Бібліотечний вісн. — 1999. — № 4. — С. 5—8.

[168] Законодавство — бібліотекам України: Довідкове вид. — Вип. 1: Загальні засади діяльності бібліотек. — Київ, 2000. — Ч. 1. — С. 148.

[169] Там само. — Ч. 2. — Київ, 2001. — С. 123.

[170] Там само. — С. 127, 128.

Новий будинок НБУВ.

Читальний зал з обслуговування періодичними виданнями НБУВ.

Книжкова палата України. Науковим бібліотекам надані права визначати свою структуру відповідно до виконуваних функцій. Бібліотеки вдосконалюють свою структуру: у складі великих наукових бібліотечних закладів створюються наукові інститути, центри, служби. У складі НБУВ із 1993 р. починають функціонувати науково-дослідні інститути: бібліотекознавства, української книги, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень, а також чотири центри: бібліотечно-інформаційних технологій, консервації та реставрації, культурно-

просвітницький, редакційно-видавничий [171]. При бібліотеці засновано Національну юридичну бібліотеку, а також Службу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади, Фонд президентів України [172].

Бібліотечна система України наприкінці 90-х рр. об'єднує всі види бібліотек: за масштабом та значенням (національні, загальнодержавні, республіканські — (Автономної Республіки Крим), — обласні, міські, районні, селищні, сільські); за змістом фондів (універсальні, міжгалузеві, галузеві); за призначенням (публічні; спеціальні — наукових установ, навчальних закладів, підприємств, організацій, відомств; спеціалізовані — дитячі, юнацькі, для осіб із фізичними обмеженнями [173].

У кінці XX ст. в Україні існувало понад 40 тис. бібліотек, які були об'єднані в мережах міністерств культури, освіти і науки, охорони здоров'я, сільського господарства, академій наук (Національної, Педагогічної, Медичної, Аграрної), а також інших відомств, профспілок, підприємств, установ і організацій. Дитячим бібліотекам приділено значну увагу на всіх рівнях, збільшується кількість читачів, використовуються різноманітні засоби залучення дітей до читання, художньої творчості.

Головні бібліотеки України виконують також роль центральних для бібліотечної системи відповідних відомств, зокрема для системи бібліотек установ НАН України — НБУВ; для централізованої системи Міністерства культури і мистецтв України головною є НПБ; для Міністерства освіти і науки України — Наукова бібліотека Київського національного університету імені Тараса Шевченка; для Міністерства охорони здоров'я України — Державна наукова медична бібліотека; для Міністерства сільського господарства України — Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека.

Значної ролі набувають науково-технічні бібліотеки, в тому числі Державна науково-технічна, а також одна з найстаріших — Політехнічного інституту (нині — Науково-технічна бібліотека імені проф. Г. Денисенка Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут").

З'являються нові форми бібліотек — і традиційних, і електронних. Створюється Національна електронна бібліотека України на базі НБУВ та електронних ресурсів наукових бібліотек [174]. Починають функціонувати електронні бібліотеки, що створювалися в поточному режимі. Серед них: наукова бібліотека України ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Кіровоградська обласна універсальна бібліотека ім. Д.І. Чижевського, Наукова бібліотека Тернопільського державного технічного університету. В цих закладах сформовано значні фонди електронних документів, створено пошуковий апарат для них.

Відбувається паралельний розвиток електронних каталогів і спеціальних баз

[171] *Дубровіна Л.А.* Інститут рукопису: завдання і перспективи // Бібліотечний вісн. — 1993. — № 3/4.— С. 41—45; *Куриленко Т., Ляшко С.* Інститут біографічних досліджень: напрями діяльності. — 1998. — № 5. — С. 53—56.

[172] *Горовой В.* СІАЗ — нова структура бібліотеки // Бібліотечний вісн. — 1998. — № 5. — С. 50—52; *Чепуренко Я.О.* Фонд президентів України як бібліотечно-архівна колекція. — Бібліотечний вісн. — 2002. — № 4. — С. 2—11.

[173] Бібліотечна Україна: Довідник / Уклад.: О.Ф. Артем'юк, Т.М. Слєпцова. — Київ, 1996.

[174] *Чекмарьов А.О., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П.* Національна система електронних бібліотек / НБУВ. — Київ, 1998; Національна електронна бібліотека України: проектні рішення, інформаційні ресурси, вхідні формати. — Київ, 2000.

Миколаївська центральна міська дитяча бібліотека ім. Ш. Кобера і В. Хоменка "Читаючі крихітки".

Вашківська міська бібліотека Чернівецької обл.

Національна бібліотека України для дітей. Відділ мистецтв.

Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Національного університету імені Тараса Шевченка.

Науково-технічна бібліотека імені проф. Г.І. Денисенка Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут".

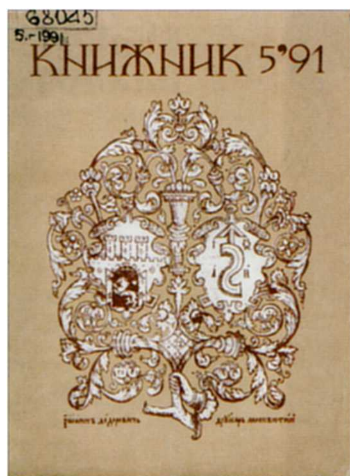
даних, ведення поточної і ретроспективної бібліографії, а також видання наукових каталогів і покажчиків рукописних фондів, рідкісної та цінної книги, спеціалізованих видань [175].

Суспільно-політичні реформи призвели до бурхливого зростання інтересу до національної історії та культури, розкриття фондів заборонених видань у галузі національної культури та політичних аспектів розвитку суспільства, в наукових бібліотеках створено колекцію видань зарубіжної україніки [176].

Видозмінюються форми та види діяльності бібліотеки як культурного закладу, охоплюючи всю соціокультурну сферу за культурно-просвітницькою та інформаційно-культурологічною проблематикою. Розвиваються комплексні культурні заходи, коли, крім виставок, лек-

[175] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Зазн. праця. — С. 456.

[176] *Дідківська Г.Г., Дегтеренко Л.А.* "Бути духовно єдиними" // Бібліотечний вісн. — 1993. — № 1/2. — С. 54, 55.

Часопис "Книжник". 1991.

Вісник Харківської державної академії культури.

цій та екскурсій, широко проводяться конференції, читання, наради, семінари, присвячені видатним подіям науки та культури, творчі зустрічі з цікавими особистостями, літературні та музичні вечори, вітальні, засідання клубів та лекторіїв, презентації нових книг і виставок, культурних подій у країні, публікація інформаційних і рекламних видань, інформації про події у періодичних виданнях, радіо, телебаченні, хронік подій тощо.

У 1992 р. проведено I Всеукраїнський конгрес бібліотекарів, що окреслив нові завдання бібліотечної справи та діяльності бібліотек з урахуванням новітніх суспільно-політичних умов та розвитку інформаційного суспільства. Створено асоціації бібліотек і бібліотекарів.

Виходять нові колективні та індивідуальні підручники з бібліотекознавства [177], інформаційного сервісу в Інтернеті [178], документознавства та бібліографознавства [179], розвивається українська школа бібліотечних кадрів вищої кваліфікації. Такі кадри починає готувати аспірантура й докторантура Київського національного університету культури і мистецтв, Харківська академія культури та НБУВ.

Відкриваються спеціалізовані вчені ради з історичних та педагогічних наук із захисту кандидатських і докторських дисертацій з історичних наук (книгознавство, бібліотекознавство, бібліогра-

[177] Організація діяльності бібліотек: Навч.-метод. посібник / В.О. Ільганаєва, В.Я. Онуфрієва, М.С. Слободяник, В.Г. Попроцька. — Харків, 1993; Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотек: Підручник / В.О. Ільганаєва, Г.Д. Ковальчук, Т.П. Самійленко та ін. — Харків, 1993; Організація діяльності бібліотек: Навч. посібник / В.О. Ільганаєва, М.С. Слободяник. — Харків, 1998; *Мейжис И.А.* Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: Учеб. пособие. — Николаев, 1994.

[178] Інформаційний сервіс в Інтернеті: Навч. посібник / В.М. Шейко, Б.М. Смолянський, Л.Я. Філіпова та ін. — Харків, 1998.

[179] *Кушнаренко Н.Н.* Документоведение: Учеб. для студ. ин-тов культуры. — Харьков, 1997; *Швецова-Водка Г.М.* Загальне бібліографознавство (Основи теорії бібліографії): Навч. посібник для студ. ін-тів культури. — Рівне, 1995; *Її ж.* Типологія документа: Навч. посібник для студ. ін-тів культури. — Київ, 1998; *Соляник А.А.* Документні масиви: Навч. посібник. — Харків, 2000.

Обкладинка журналу "Бібліотечний вісник" (№ 4 за 2001 р.).

"Вісник Книжкової палати". 2004.

Обкладинка журналу "Бібліотечна планета" (№ 1 за 2003 р.).

фознавство), а також із технічних (бібліотечні системи та мережі). З'явилися перші доктори наук, підготовлені на базі власної національної школи, — В. Ільганаєва, Т.Ківшар, С. Кулешов, В. Ляхоцький, Г. Ковальчук, А. Непомнящий, І. Мейжис, М. Слободяник, Л. Філіпова, Г. Швецова-Водка та ін. Визнані докторські дисертації, що були захищені поза межами України (Н. Кушнаренко, А. Чачко). Велике значення має залучення до бібліотечної системи докторів наук, які захистили докторські з інших спеціальностей, — філософських наук (акад. О. Онищенко), спеціальних історичних дисциплін, зокрема зі спеціальності "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" (Г. Боряк, Л. Дубровіна, М. Романюк, В. Чишко) та "Археологія України" (Л. Крушельницька, І. Шовкопляс), "Історія України" (П. Тронько, В. Омельчук та ін.), філологічних наук (І. Лосієвський), а також технічних наук (С. Гриша, О. Литвиненко, В. Широков) та багато інших.

У кінці 90-х рр. XX ст. — на початку XXI ст. відкриваються нові фахові часописи "Бібліотечний вісник" (з 1993 р.), "Бібліотечна планета", "Вісник Книжкової палати України", "Бібліотечний форум України", книгознавчі журнали "Книжник", "Друкарство", український реферативний журнал "Джерело", спеціальні аналітичні видання служби СІАЗ НБУВ: "Резонанс" (на базі аналізу матеріалів Інтернет-видань про Україну), "Україна регіональна сьогодні" (на основі аналізу джерел інформації в областях України), проводяться роботи зі створення карти електронних інформаційних ресурсів реґіонів України, поповнення та підтримка баз даних "Україна: події, факти, коментарі", "Політичне життя" тощо.

Головні бібліотеки та вищі навчальні заклади в галузі культури починають видавати власні збірники наукових праць: НБУВ, ЛНБ, Харківська ДНБ, Одеська ДНБ, Львівський національний університет імені Івана Франка, Київський національний університет культури та мистецтв, Харківська академія культури. Крім того, при великих бібліотеках започатковуються серійні видання профільних наукових праць — "Рукописна та книжкова спадщина Ук-

“Світ дитячих бібліотек” (№ 1 за 2003 р.).

“Бібліотечний форум України” (№ 3 за 2004 р.)

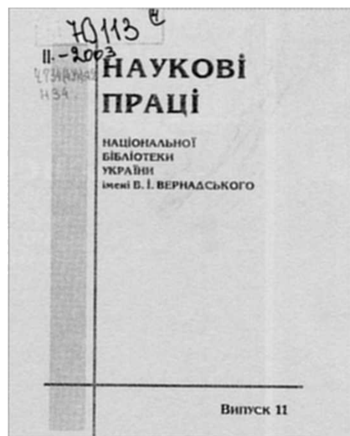
“Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника” (№ 7/8 за 2000 р.).

раїни”, “Українська біографістика”, “Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития”, “Збірник наукових праць науково-дослідного центру періодики” ЛНБ тощо.

Створюються бібліотечні асоціації та товариства; уводяться почесні відзнаки Української бібліотечної асоціації “За внесок у розвиток бібліографії та бібліографознавства”, “За відданість бібліотечній справі”, “За внесок у бібліотечну освіту”, “За внесок у бібліотекознавство” та ін.

Провідні бібліотеки України є членами Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА) і беруть участь у виконанні її програм. Ряд українських бібліотек входить до Бібліотечної асоціації Євразії (БАЄ). Бібліотеки академічних установ взаємодіють з відповідними структурами Міжнародної асоціації академій наук (МААН).

Важливе значення має діяльність українських організацій за кордоном, які допомагають українським бібліотекам за рахунок гуманітарної допомоги формувати фонди українознавчими виданнями української діаспори: американсько-українська фундація “Сейбр — Світло” (США; співкерівники — Т. Вітвицька, О. Ісаєвич). Перелік зарубіжних бібліотек, що мають книгообмін, поповнився українознавчими зарубіжними центрами, які ще не так давно входили до переліку закритих з ідеологічних причин для України. З-поміж українських партнерів, які здійснюють книгообмін, — Бібліотека Українського наукового інституту при Гарвардському університеті (Ukrainian Research Institute); Канадський Інститут українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies); Бібліотека ім. Симона Петлюри (Франція); Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Сарселлі (Франція); Товариство сприяння розвитку науки у Бонні (Німеччина); Бібліотека Українського вільного університету у Мюнхені (Німеччина); Центр українських досліджень (Wuhan University Library, Китай) та багато ін. Значну допомогу в становленні видавничої діяльності бібліотек, зокрема наукових, підтримку наукових ви-

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

дань здійснювала українська громада США та Канади, яка фінансувала за рахунок благодійних внесків програму українознавчих досліджень, фундатором якої став Фонд катедр українознавства (на чолі з С. Хемичем, Р. Процико). До бібліотек надходять і особисті пожертви видатних українських діячів діаспори, наприклад Антоновичів.

В Україну мали можливість приїхати фахівці, які працювали в українських та слов'янських відділах провідних західних бібліотек, зокрема бібліотеках Гарвардського університету (насамперед Harvard College Library та Widener Memorial Library, де працювала український науковець О. Процик); Бібліотеки Конгресу США (де працював український учений та бібліограф Б. Ясинський). Книгообмінні зв'язки активізувалися з Інститутом славістики Університету ім. Ернста-Моріца Арндта у Грейфсвальді, з кафедрою україністики (відповідальна за книгообмін проф. У. Єкуч); Інститутом славістики університету Ерлан-Нюрнберг у м. Ерлангені (Німеччина) (відповідальна Л. Байєр) та ін.

Активно використовуються ретроспективні бібліотечні фонди як джерельна база вивчення історії та культури людства, заповнюються лакуни в історії національної культури українського народу та інших народів, що проживали на території України. Створюється загальнодержавна електронна база рефератів вітчизняної наукової літератури та Український реферативний журнал "Джерело" в трьох серіях (технічній, природничій, гуманітарній) [180].

Особлива увага приділяється збереженню бібліотечних фондів. Від 1992 р. ЮНЕСКО затвердила комплексну програму "Пам'ять світу", спрямовану на здійснення заходів щодо збереження історичної та культурної спадщини людства, накопичених народами духовних цінностей, розповсюдження інформації та сприяння доступу до інтелектуальних скарбів світу. До виконання цієї програми приєдналися й українські бібліотекарі, зокрема у 1999 р. ухвалена державна "Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000—2005 рр.", де заплановано комплекс заходів щодо фізичного збереження фондів, страхового копіювання та організації видання пам'яток книжкової культури, проведення державного обліку та реєстрації книжкових пам'яток як національного культурного надбання.

Вже у 80-х рр. бібліотекознавство активно інтегрує питання інформатизації бібліотечної справи та документальних ресурсів бібліотек. Починається розробка концепцій розвитку автоматизації бібліотек (В. Баннов, В. Дріянський). Наприкінці 80-х рр. формуються спільні колективи фахівців у галузі інформатики та бібліотечної справи, які працюють над прискоренням автоматизації бібліотек: зокрема в ЦНБ

[180] *Петров В.* Інформаційна революція та її вплив на еволюцію бібліотек // Бібліотечний вісн. — 2000. — № 2. — С. 18—20.

Урочисте відкриття відділення "Палацу мистецтв імені Тетяни і Омеляна Антоновичів" 4 квітня 2006 р. у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Виступ академіка НАН України, генерального директора НБУ імені В.І. Вернадського О. Онищенка. Зліва направо сидять: директор М. Романюк, меценат О. Антонович, почесний директор Л. Крушельницька, меценат М. Коць.

АН УРСР: М. Сенченко, Л. Костенко, М. Пийтер, В. Ясулайтіс, М. Слободяник, Т. Павлуша, І. Антоненко, М. Берлінська, А. Бровкін, Л. Дубровіна, Б. Беліцький та ін. Шляхи автоматизації обговорюються на республіканських нарадах публічних і наукових бібліотек, що оформлюються у збірниках наукових праць [181], опрацьовується концепція загальнореспубліканської автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи наукових бібліотек [182].

Характерною особливістю 90-х рр. для бібліотечної справи стало поєднання традиційних бібліотекознавчих досліджень із новим напрямом, розвитком інформаційної сфери суспільства, впровадженням інформаційних Інтернет-технологій бібліотечної справи та електронних ресурсів, передусім формування електронних каталогів та електронних бібліотек (Л. Костенко, А. Чекмарьов, І. Антоненко, Т. Павлуша, І. Павлуша, О. Баркова, І. Торлін, Т. Березіна, В. Воронков, Н. Морозова, О. Волохін та ін.) [183]. Розвиваються дослідження еволюції структури і функцій наукової

[181] Автоматизация и механизация библиотечно-библиографических процессов: Сб. науч. трудов. — Киев, 1989; Прогрессивные библиотечные технологии и организация управления. Сб. науч. трудов. — Киев, 1989; Роль библиотек в развитии общества // Библиотека—информатизация—наука: Тезисы докл. и сообщ. науч. конф. (Киев, 8—10 окт. 1991 г.) — Киев, 1991. — Ч. 1—2.

[182] Автоматизированная библиотечно-информационная система республиканских научных библиотек Украинской ССР: Техническое задание. — Киев, 1988.

[183] *Чекмарьов А.О., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П.* Зазн. праця.

бібліотеки у системі електронних комунікацій (М. Слободяник) [184]. Окреслюються нові підходи довідково-бібліографічної роботи (Т. Добко) [185], бібліотечно-інформаційного та аналітичного забезпечення органів влади та управління (В. Горовий, А. Бровкін) [186].

Починає реалізовуватися концепція інформатизації наукових бібліотек та створення інтегрованих науково-інформаційних ресурсів (О. Онищенко)[187]. З-поміж лідерів бібліотечно-інформаційної сфери: Л. Костенко, завідувач Центру інформаційно-бібліотечних технологій; В. Воронков, заступник директора Українського інституту науково-технічної та економічної інформації; Н. Морозова, завідувач відділу автоматизації Вінницької ОУНБ ім. К. Тімірязєва; О. Волохін, головний інженер відділу автоматизації Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д.І. Чижевського; В. Александров, заступник генерального директора НПБ України; І. Торлін, заступник директора з питань автоматизації бібліотечних процесів Національної бібліотеки України для дітей (Київ) та багато ін. Значний внесок у розвиток інформатизації бібліотек, створення єдиного інформаційного простору роблять ініціативні директори наукових бібліотек, зокрема директор НТБ "КПІ" В. Дригайло, Державної медичної наукової бібліотеки Р. Павленко, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Нестеренко.

Учені розв'язують складні завдання діяльності бібліотек в інформаційному суспільстві: створюється модель системної архітектури онлайнового бібліотечного сервісу (Д. Солов'яненко) [188], виникають дослідження, що з'ясовують проблеми створення електронних книг із дотриманням традицій книжкової культури, створюються технології і стандарти, дотичні розвиткові електронних книг (І. Остапова) [189]; розглядаються питання соціально-психологічних засад бібліотечного обслуговування (І. Мейжис, Я. Хіміч) [190], вивчається еволюція системи реферування наукової літератури

---

[184] *Слободяник М.С.* Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій. — Київ, 1995; *Його ж.* Бібліотека та її роль у системі наукових комунікацій // Бібліотечний вісн. — 1994. — № 2. — С. 2—16.

[185] *Добко Т.В.* Довідково-бібліографічне обслуговування в науковій бібліотеці // Бібліотекознавство і бібліографознавство. — 1988. — Вип. 28. — С. 73—80.

[186] *Горовий В.М.* "СИАЗ" как элемент информационной структуры новой Украины // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Науч.-практ. и теор. сб. — Киев, 2000. — Вып. 1. — С. 68—75; *Бровкін А.Г.* Інформаційне забезпечення парламенту — шлях до європейського співтовариства // Культура і національна свідомість: проблеми теорії та завдання практики. — Київ, 1991. — С. 61, 62.

[187] *Онищенко О.С.* Доминирующая тенденция развития информационной сферы // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Науч.-практ. и теор. сб. — С. 3—6; *Його ж.* Поширення наукових знань як чинник інтелектуального збагачення суспільства // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молоді: Наук. праці матеріалів конф. — Київ, 2001. — С. 46—51; Про стан та завдання розвитку в НАН України бібліотечно-інформаційної справи // Бібліотечний вісн. — 2003. — № 5. — С. 7.

[188] *Солов'яненко Д.* Концептуальна модель архітектури онлайнового бібліотечного сервісу // Там само. — С. 31—37.

[189] *Остапова І.* Електронна книга і традиційна книжкова культура // Бібліотечний вісн. — 2003. — № 5. — С. 38—44.

[190] *Мейжис И.А.* Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Санкт-Петербург, 1996; *Хіміч Я.О.* Бібліотечна психологічна служба: Аналітичне дослідження. — Київ, 1997.

(М. Сорока) [191], починають досліджуватися питання трансформації бібліографічних технологій та створення електронних бібліографічних ресурсів (Л. Філіпова) [192].

Важливим питанням є розробка національного стандарту бібліографічного опису всіх видів документів, відповідного міжнародним стандартам, для забезпечення сумісності українських та світових інформаційних потоків створюється міжвідомча бібліотечна група з метою розробки українського національного формату представлення бібліографічних даних (УкрМАРК) [193].

Розпочинається розвиток фундаментальних і прикладних досліджень теоретичного, методичного та організаційного функціонування наукових бібліотек. Ці питання досліджують такі вчені, як О. Онищенко, М. Слободяник, Л. Філіпова, О. Воскобойнікова-Гузєва, Т. Павлуша та ін. Виникає концепція інтеграційної науково-інформаційної ролі бібліотеки у формуванні та ініціативному впливі на процес становлення нового устрою інформаційного суспільства (О. Онищенко, В. Немошкаленко) [194].

Розвиваються й традиційні напрями бібліотекознавчих досліджень. Уперше важлива увага надається вивченню зарубіжного досвіду в бібліотечній галузі (В. Пашкова, Я. Чепуренко). Роботу з читачем та історичний шлях розвитку читачезнавства досліджує В. Новальська, вдосконалюють науково-методичну діяльність публічних бібліотек Г. Попроцька, О. Виноградова, А. Свобода, питання фондознавства (наукові видання в структурі фонду НБУВ) вивчає О. Воскобойнікова-Гузєва, системою обслуговування читачів обласної бібліотеки займається В. Ярощук [195]. Історію, теорію та практику бібліотечної справи в Галичині досліджувала Л. Крушельницька, історичні засади та сучасні аспекти науково-методичної проблематики в діяльності наукової бібліотеки вивчає М. Галушко.

Розбудовується комплексна дисципліна, що перебуває на стадії розробки нових концептуальних засад, — документознавство. В Україні цей напрям розвивається в працях С. Кулешова, Н. Кушнаренко, М. Слободяника, Г. Швецової-Водки [196]. Центром соціологічних досліджень стала НПБ [197], де випускається

---

[191] *Сорока М.Б.* Становлення та розвиток системи реферування української наукової літератури (1991—2000): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2001.

[192] *Філіпова Л.Я.* Бібліографічні системи України в інформаційно-комп'ютерному середовищі: теорія, організація, технологія: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Харків, 1999; *Филиппова Л.Я.* Автоматизированные библиографические базы данных: пользовательский подход: Книга для работников электронных библиотек и информационных служб, имеющих гуманитарное образование. — Киев, 1998.

[193] Про проект Національного формату представлення бібліографічних даних УкрМАРК // Бібліотечний вісн. — 2003. — № 5. — С. 19; *Багрій І.* Блок визначення тематики формату УкрМАРК // Там само. — С. 23—30.

[194] *Немошкаленко В.* Тенденції глобалізації економіки, науки, освіти в XX столітті та завдання науково-інформаційної діяльності бібліотек // Там само. — 2001. — № 6. — С. 2—7.

[195] *Ярощук В.П.* Обслуговування читачів: аспекти оновлення. — Рівне, 1997; *Її ж.* Система обслуговування читачів обласних універсальних наукових бібліотек України (80—90-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1997.

[196] *Кулешов С.Г.* Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. — Київ, 1995; *Його ж.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи. — Київ, 2000; *Кушнаренко Н.Н.* Документоведение: Учеб. для студ. вузов культуры. — 2-е изд. — Киев, 2000; *Швецова-Водка Г.М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій. — Рівне, 2001.

[197] *Студенкова В.І., Зборовський Ю.А.* Організація соціологічних досліджень в бібліотеках: Метод. поради. — Київ, 1995.

бюлетень "Соціологічні дослідження в бібліотеках" (від 1992 р.).

Українські бібліотекознавці починають вивчати зарубіжний досвід. На порядку денному постають питання розвитку бібліотечно-інформаційної освіти (В. Бабич, В. Ільганаєва) [198]; аналізуються питання маркетингу (О. Башун, Г. Сарикін, Л. Петрова) [199], проблеми бібліотечної професіології порушено в працях А. Чачко та О. Грозовської; специфічні засади будівництва бібліотек як функціональних комплексів вивчає Л. Амлинський, технологічні питання діяльності бібліотеки — О. Кириленко [200]; бібліометричний аналіз вітчизняних монографій як метод вивчення когнітивної структури бібліотекознавства здійснює О. Кобєлєв [201]; М. Слободяник започатковує історіографічний напрям у бібліотекознавстві [202].

Інтеграційні тенденції бібліографії, археографії та кодикографії знайшли відображення у спеціальних проектах Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності (до 2000 р. — Міністерство у справах науки та технологій), що розроблялися в 1992—1996 рр. У проектах брали участь археографи та кодикологи — Л. Дубровіна, М. Пещак, М. Боянівська, Г. Волосюк; бібліографи — І. Антоненко, Т. Павлуша, В. Омельчук, Л. Муха, В. Фрис, О. Колосовська, В. Соколов, І. Качур; інформатики — Ю. Дудка, Л. Костенко, С. Гриша, О. Сохань, В. Пшеничний, В. Широков та ін.

З'являються фундаментальні праці з історії бібліотек. Так, історію НБУВ комплексно досліджували О. Онищенко та Л. Дубровіна [203]. Багато науковців висвітлювали історію бібліотек та інформаційно-бібліографічних закладів, зокрема Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника — Л. Крушельницька; Книжкової палати (М. Сенченко, Н. Сенченко); НПБ — П. Гапченко, С. Зворський та ін.; Центральної наукової бібліотеки Харківського університету — В. Мазманьянц, Б. Зайцев, С. Куделко, М. Березюк, І. Левченко, Р. Чигринова [204], дитячих бібліотек України — Г. Погребняк; Науково-технічної бібліотеки імені проф. Г. Денисенка Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" — В. Дригайло, С. Дригайло [205], НПБ видає спеціальне видання "Літопис Національної

[198] *Бабич В.С.* Еволюція бібліотечно-інформаційної освіти. — Київ, 1997; *Ільганаєва В.О.* Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку. — Київ, 1996.

[199] *Башун О.В.* Вплив маркетингу і фандрейзингу на трансформацію бібліотек. — Донецьк, 1999; *Петрова Л.* Менеджмент і маркетинг як стратегічна основа розвитку сучасної бібліотеки // Бібліотечний вісн. — 2003. — № 3. — С. 8—11.

[200] *Амлинский Л.З.* Библиотековедческие основы функциональной организации зданий библиотек как фактор совершенствования обслуживания читателей: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. — Москва, 1988; *Кириленко О.Г.* Еволюція наукових уявлень про бібліотечну технологію в Україні (80—90-ті роки): Автореф. дис. ... канд. наук. — Київ, 1996.

[201] *Кобєлєв О.М.* Бібліометричний аналіз вітчизняних монографій як метод вивчення когнітивної структури бібліотекознавства // Вісн. ВДАК: Зб. наук. праць. — Харків, 2000. — Вип. 3. — С. 42—55.

[202] *Слободяник М.* Бібліотечна наука в Україні: До підсумків десятирічного розвитку // Бібліотечна планета. — 2002. — № 1. — С. 6—13.

[203] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918—1941. — Київ, 1998.

[204] *Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.И.* История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805—1917 гг.) / Под ред. Э.В. Баллы. — Харьков, 1992; *Березюк М.Н., Левченко И.Г., Чигринова Р.П.* Библиотека Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина за 200 лет (1805—2006). — Харьков, 2006.

[205] *Дригайло В.Г., Дригайло С.В.* Зазн. праця.

парламентської бібліотеки України" [206]. Історичним дослідженням присвячуються конференції та збірники наукових праць "Бібліотека і час" [207], "Історія бібліотечної справи в Україні" [208] тощо.

Актуальним стає вивчення історії бібліотек XVII—XX ст.: досліджуються монастирські книгозбірні Лівобережної України (О. Дзюба), бібліотеки НТШ (Л. Ільницька, м. Львів), Київського університету св. Володимира (Т. Мяскова, м. Київ), Київської духовної академії (Л. Дениско, м. Київ), Волинського науково-дослідного краєзнавчого музею (С. Міщук, м. Житомир); вивчаються бібліотечні колекції стародрукованої книги в Галичині (О. Колосовська, м. Львів); бібліотечна діяльність "просвіт" (Л. Зворський та Л. Бандилко) та діяльність Харківського товариства грамотності (А. Волинець, Л. Одинока), аналізуються фонди бібліотек ліцеїв України в XIX—XX ст., зокрема Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв XIX ст. (В. Мозгова), та колекційні зібрання в бібліотеках Півдня України (Г. Бородіна).

Спеціальні біографічні дослідження про українських бібліографів кінця XIX — початку XX ст. публікує М. Гуменюк; про бібліографів XX ст. — Н. Королевич, Н. Стрішенець, Н. Казакова, В. Буран, М. Геращенко, М. Зніщенко, В. Грамма, Н. Березюк, С. Глибицька, С. Костюк, Т.Ківшар, О. Онищенко, Л. Дубровіна, Г. Ковальчук та ін.

Активізується бібліографічний напрям. Разом із Державною бібліографією, що її веде Книжкова палата України, виникають центри національного бібліографічного реєстру української книжки та національної бібліографії: НБУВ та ЛНБ, Одеська, Харківська та Дніпропетровська наукові бібліотеки, що видають фундаментальні бібліографічні покажчики. Важливого значення набуває наукова розробка питань національної книги та бібліографічного репертуару української книжки (В. Омельчук). Ця тематика актуалізувалася вже на початку 90-х рр. у працях Б. Грановського, Н. Погребрецької, С. Рилькова, В. Костири, Н. Танатар, Р. Жданової, В. Клапіюк [209].

Почалися дискусії стосовно терміна "національна бібліографія", бібліографічного змісту понять "українська книга", "репертуар української книжки" (Я. Дашкевич, В. Омельчук, О. Коновець, Н. Зелінська, Л. Крушельницька, М. Романюк, Л. Ільницька та ін.).

Роботи зі створення репертуару української книжки розгорнулися в НБУВ, ЛНБ, НПБ, Одеській та Харківських наукових бібліотеках. У 90-х рр. виходять капітальні праці з україномовної книжки та україніки [210]. Важливими виданнями є покажчики, що вперше в історії з погляду бібліографії повноцінно висвітлювали складні періоди української історії, зокрема Української революції 1917—1920 рр. Останній період представлений у колективній праці біб-

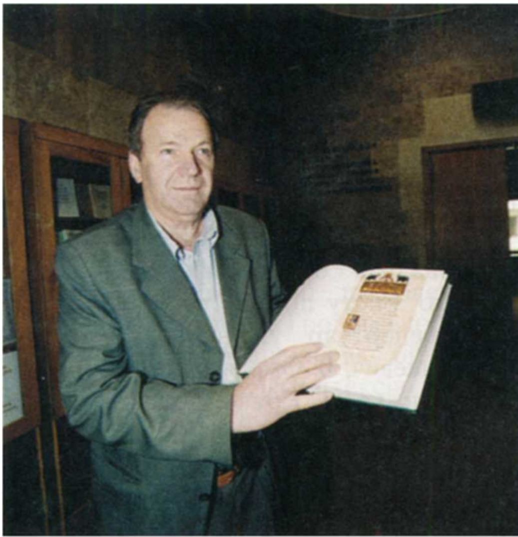
[206] Літопис Національної парламентської бібліотеки України / Національна парламентська бібліотека України. — Київ, 1996; — Ч. 1: 1866 — лютий 1917 р.; Вип. 2: Березень 1917—1943 р. / Автор. кол.: П.Б. Гапченко, С.Л. Зворський. — Київ, 2001.

[207] Бібліотека і час: Ювіл. зб. до 130-річчя Нац. парл. б-ки України. — Київ, 1996.

[208] Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — Вип. 1.

[209] Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Зб. наук. праць. — Львів, 1996.

[210] Репертуар української книги 1798—1916 рр. — Львів, 1995—1997. — Т. 1—2; Україномовна книга в фондах НБУВ: 1798—1923. — Київ, 1997—2003; Т. 1—5; 2-ге перевид. — Київ, 2003. — Т. 1—3; Книга в Україні. 1861—1917: Матеріали до репертуару української книги. — Уклад. С.Й. Петров, С.С. Петров. — Київ, 1998—2003. — Вип. 1—3.

Генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського академік О. Онищенко з виданням "Пересопницького Євангелія". Київ, 2001.

ліографів НБУВ "Українська революція та державність. 1917—1920" (1998) та бібліографічному покажчику Г. Рудого, присвяченому українським газетам цього періоду (1997). Питання національного бібліографічного репертуару рукописних книг опрацьовують Л. Дубровіна, В. Фрис, Л. Гнатенко, О. Іванова, М. Боянівська. Паралельно створено концепцію "архівної та рукописної україніки, що поширюється як на архіви, так і бібліотеки" (В. Ульяновський, Л. Дубровіна, К. Новохатський) [211]. Бібліографічно-книгознавчий опис кириличних книг, що зберігаються в різних сховищах України, здійснюють такі вчені, як С. Половікова та І. Ситий (Чернігівський історичний музей); О. Полегайлов, Г. Боряк, І. Циборовська-Римарович, Н. Яковенко (ЦДІА України).

Серії покажчиків видають провідні публічні бібліотеки, зокрема "Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України", двічі на рік виходить бібліографічний посібник "Бібліотекознавство і бібліографія України", ретроспективний бібліографічний покажчик "Бібліотекознавство України" (від 1991 р.), "Бібліографознавство України" тощо. Національною бібліотекою України для дітей засновано бібліографічне видання "Українська дитяча література" (від 1975 р.); Державна бібліотека для юнацтва публікує інформаційний бюлетень "Бібліотеки України — юнацтву: досвід, проблеми, перспективи" (від 1998 р. — інформаційний вісник "Бібліосвіт").

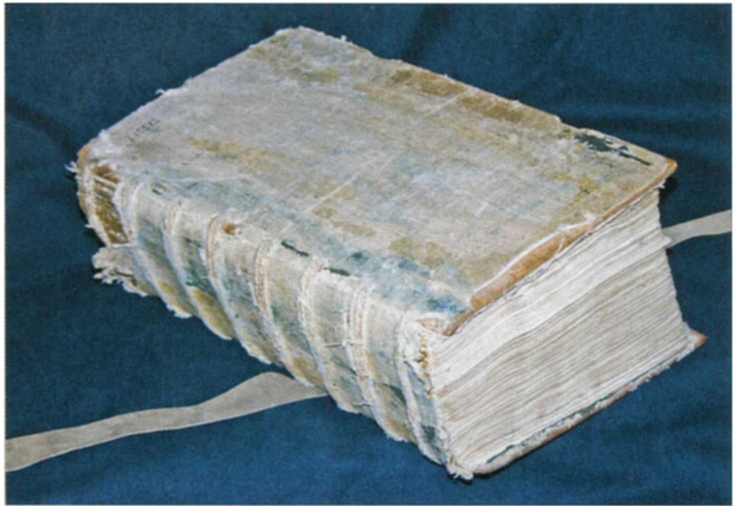
Державна історична бібліотека видає науково-допоміжний покажчик "Історія України за ... рік" (від 1968 р.); Державна наукова медична бібліотека України — "Історію медицини України"; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук — "Бюлетень Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук" та реферативний журнал "Агропромисловий комплекс України", бібліографічні покажчики та біобібліографії.

Окрему групу складають дослідження щодо становлення періодичної преси України та її розвитку (М. Романюк та М. Галушко, І. Крупський, В. Антонюк, В. Парубій, Л. Сніцарчук, М. Мартинюк, І. Павлюк), відбуваються конференції та публікуються збірники "Українська періодика: Історія і сучасність" [212]. У Києві працюють відомі пресознавці та дослідники фахової періодики Г. Рудий, Б. Грановський, І. Матяш, Н. Солонська, Т. Борисенко та ін.

---

[211] Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної наради... — Київ, 1992.

[212] Українська періодика: Історія і сучасність / Тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теор. конф. Львів, 9—10 груд. 1993 р. / Редкол.: М.М. Романюк (відп. ред.) та ін. — Львів, 1993.

Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.

Свій внесок у дослідження питань української бібліографії зробила українська діаспора, про що свідчить фундаментальний довідник М. Бойка "Українська бібліографія материка і діаспори" та англомовні бібліографії щодо українських видань Б. Винара, А. Рутковського, Н. Цинкара [213].

Об'єктом наукових студій уперше стали питання історії розвитку укра-

[213] *Бойко М.* Українська бібліографія материка і діаспори: Вид. Мад. архіву-бібліотеки УАТПА. — Блумінгтон, 1989; *Никифорчук Ю.* Західна Україна: Матеріали до бібліографії. Список літератури, опублікованої на терені У.С.Р.Р. 1917—1929 рр. — Едмонтон; Альберта, 1992; Ukrainian Serials. A Checklist of Ukrainian Journals, Periodicals and Newspapers in the University of Alberta Library / Compiled by A. Rutkowski, N. Cyncar. — Edmonton; Alberta, 1987; A Bibliographic Guide to English-Language Publicatoin / B.S. Wynar. — Englewood, Colorado, U.S.A, 1990.

Стародруки та рукописні книги із фондів НБУВ.

їнського книгознавства, теоретичні питання історії книги та книгознавства [214].

Вони розглядаються в наукових працях київських дослідників старої книги — В. Голобуцького, Л. Дубровіної, Г. Ковальчук, М. Шамрай, Г. Глотової, В. Шевчука, О. Гальченко, Н. Солонської, Н. Бондар. Теоретичні питання у галузі картографічних фондів опрацьовують львівські науковці — Я. Дашкевич, М. Вавричин, Т. Падюка, Б. Паславський.

Значну наукову діяльність у галузі історії друкарства, книжкової спадщини,

[214] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Бібліотечна справа у XX ст. — С. 481—487.

мистецтва книги, книжкових колекцій проводять львівські вчені, зокрема Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, Я. Запаско, О. Колосовська, В. Фрис, Н. Швець, О. Мацюк, В. Стасенко, І. Качур, М. Галушко. Вони розвивають комплексні дослідження рукописних книг і стародруків, інкунабул, досліджують питання історії формування колекцій стародруків у Галичині, колекціонерську діяльність видатних українських діячів XIX—XX ст., видають каталоги стародруків ЛНБ.

Важливою подією стало прийняття Пересопницького Євангелія, — рукопису XVI ст., що зберігається в НБУВ, — національно-політичним символом незалежної України. На ньому присягають на вірність українському народові президенти.

Київські книгознавці займаються дослідженнями унікальних книжок і колекцій (М. Шамрай, І. Циборовська-Римарович, О. Полегайлов, Р. Кісельов, К. Клімова, С. Белокінь, С. Сохань, В. Нестеренко, О. Клименко, Т. Мяскова, Н. Зубкова, О. Степченко, Л. Дениско, В. Соколов, С. Булатова, І. Сергєєва, О. Хамрай, Л. Лисенко, Т. Коваль, Т. Міцан). Мистецькі колекції вивчають Л. Івченко та Г. Юхимець. Активізуються дослідження рукописної книги, кириличної, латинської, грецької (Л. Гнатенко, М. Боянівська, О. Іванова, В. Фрис, М. Іваннікова, К. Чернухін та ін.), мистецтва книги (Я. Запаско), оправи східнослов'янської рукописної книги та стародруку (О. Гальченко).

У Харкові плідно працює книгознавець І. Лосієвський, в Одесі — В. Райко. Школа істориків книги створена в Житомирі — С. Міщук, Є. Біленький. Питання історії книговидання української книги нового та новітнього часу розвивають у своїх працях такі українські історики, як Т. Ківшар, Л. Гальчук, Т. Петриченко, І. Клименко. Українську видавничу справу XX ст. досліджують М. Тимошик (історія українського книговидання та видавнича діяльність І. Огієнка) та В. Ляхоцький (видавнича та бібліотечно-бібліографічна діяльність І. Огієнка). Питання збереженості фондів розглядають Л. Муха, Г. Новикова, М. Омельченко, О. Гальченко та ін. [215]

Отже, розвиток суспільства у XX ст. характеризувався колосальним прискоренням науково-технічного прогресу, глобальними суспільно-політичними та економічними перетвореннями, що не могло не відбитися на такому важливому соціальному інституті суспільства, як бібліотека: відбулися докорінні зміни у системі, статусі та функціях бібліотек, здійснилася трансформація їх місії.

Наприкінці XX ст. відчутно проявилися нові тенденції розвитку бібліотечної справи. Інформаційний поступ суспільства в 70—90-х рр. спричинив суттєві інновації в бібліотечних технологіях і змісті документно-інформаційної та соціокультурної діяльності бібліотек, їх трансформації від книгосховищ до сховищ знань, від сховищ знань до активних центрів управління знанням та бібліотечно-інформаційними ресурсами. Перетворення бібліотек на документально-інформаційні центри не означає втрату їх індивідуальності як соціального інституту, а вкладає у форму та зміст поняття "бібліотека" нове значення відповідно до вимог часу. Спадкоємність соціокультурних, у тому числі й інформаційних, функцій бібліотек забезпечується наявністю документально-інформаційних фондів різних категорій, поєднанням меморіальної, кумулятивної та науково-інформаційної функцій, зберіганням, формуванням та використанням як документальної спадщини, так і

[215] *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Зазн. праця. — С. 485, 486.

сучасних знань, нагромаджених людством. Бібліотека як соціальний інститут у кінці XX ст. так само виконує завдання організації збирання, зберігання (як в документальній, так і в електронній формі) та використання знання в інтересах розвитку суспільства. За допомогою новітніх технологій бібліотека репрезентує своє нове значення у швидкоплинному світі.

2.6. Книгодрукування та засоби масової інформації

На рубежі XIX і XX ст. українство, незважаючи на політику жорстокого духовного гноблення з боку колонізаторів, зазнавало значного впливу загальнолюдських ідей, які поширювала засобами друку цивілізована Європа. Заборони, накладені на українське друковане слово Росією в 1876, 1881, 1892 та інших роках, кодифікація Австро-Угорщиною польської мови як офіційної в усій Галичині (1867), шовіністична політика Румунії на етнічно українських теренах Бесарабії та Буковини не призвели до повної деградації нашої культури, літератури, преси. Колоніальна Україна не стала інформаційною пустелею. Національний культурний процес матеріалізувався в книзі, брошурі, альманасі, журналі, газеті, хоч нерідко й іномовних [1].

В умовах, які М. Лемке навіть стосовно російської книговидавничої діяльності та журналістики називав цензурним терором, українській інтелігенції часом удавалося поставити на службу національним інтересам іншомовний друк. Як свідчив досвід "Киевского телеграфа" М. Драгоманова, "Труда" О. Русова, "Pracy" І. Франка, такі видання входили до контексту двох, а то й трьох-чотирьох культур.

Постає питання: чи була в XIX — на початку XX ст. реальна потреба в україномовній пресі взагалі, чи існувала потенційна аудиторія української періодики? Адже російська періодика намагалася історико-філологічними софізмами обґрунтувати так зване "триединство русского народа", а отже — непотрібність друку "на малороссийском языке". З одного боку, газета "Киевлянин" безупинно пропагувала гасло: "Этот край русский, русский, русский!" З другого — панросійську ідеологію підтримували західноукраїнські "москвофіли", які послугувалися у видавничій справі так званим язичієм, ігноруючи живонародну мову.

Безперечно, рівень національно-культурної самосвідомості українців залишався низьким. Проте ситуація не була безнадійною. Наприклад, ще в 1874 р. група науковців на чолі з М. Зібером, аби довести, що Київ — українське місто, провела унікальний перепис його населення. Опитування показало, що рідною мовою більшості була українська. Переважне число киян уміло читати [2]. У 80-х рр. лише в таких аграрних губерніях, як Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, було понад 90 тис. школярів [3]. Досить значний рівень грамотності українського на-

[1] Див.: *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — Київ, 1994. — С. 35; *Федченко П.М.* Преса та її попередники. — Київ, 1969. — С. 250—286.

[2] *Чубинский П.П.* Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного отделения Русского императорского географического общества. — Киев, 1875. — Т. 2. — С. 178—218.

[3] Заря. — 1881. — № 69.

роду засвідчив перший всеросійський перепис 1897 р. Якщо 1874 р. зі 127 тис. киян уміло читати 70 тис., то 1897 р. серед 247 тис. мешканців міста налічувалося вже 137 тис. письменних. За статистикою, це були жителі переважно українського походження, позбавлені самої можливості читати буквар, підручник, повість, журнал, газету рідною мовою.

Отже, на рубежі XIX—XX ст. існувала суспільна потреба в масовій друкованій продукції. Так, селяни Наддніпрянщини в розмові з кореспондентом "Літературно-наукового вісника" критикували власті за заборону друку "по-нашому": "Уряд хоче, щоб ми забули свою мову" [4].

На зламі віків духовна сфера зазнавала дедалі глибшого впливу приватного капіталу. В результаті в Україні різко розширилася мережа друкарень, модернізувалася технологічна база (впроваджувалися швидкісні плоскодрукарська і ротаційна машини, лінотип, навіть офсет). Налагоджувалася справжня система розповсюдження книг, журналів, газет за передплатою, на замовлення і вроздріб.

Чітко простежується процес інтенсифікації виробництва і реалізації інформаційної продукції. Якщо в 1894 р. в Києві діяло 38 друкарень та літографій, то 1899 р. — 47, а 1905 р. — 54. Кількість бібліотечних закладів зросла вдвічі, а книгарень — утричі. У 1897 р. при редакції журналу "Киевская старина" відкрилася перша українська книгарня. Число "вуличних торговців творами друку" протягом десятиріччя перевершило півтисячі [5]. Подібними були темпи розвитку видавничо-поліграфічної індустрії в Одесі, дещо нижчими — в Харкові, Катеринославі, Полтаві.

Після смерті провідника контрреформ імператора Олександра III (1894) цензурні утиски в Україні ослабли, проте лише в книговидавничій галузі. Крім художніх творів, українською мовою

Марка Укрпошти на честь ювілею письменника, вченого і видавця Б. Грінченка.

почали масово виходити науково-популярні, просвітницькі праці. У Чернігові Б. Грінченко спільно з І. Череватенком, який виділив значні кошти, заснував видавництво (1894—1902), якому "довелося стати на цілком комерційний шлях, робити перші спроби пристосуватися до книжкового ринку, до читача, вивчити його" [6]. Воно випустило в Чернігові майже півсотні просвітницьких та художніх брошур тиражем по 5—10 тис. примірників. Подіями культурного життя всієї Наддніпрянщини стали перша книга для читання українською мовою "Рідне слово", "Українська граматика", інші підручники Б. Грінченка та його однодумців. У 1896 р. київська молодь на чолі з О. Лотоцьким, С. Єфремовим, В. Доманицьким заснувала видавничу спілку "Вік". До Першої світової війни вона видала 140 книг загальним накладом 560 тис. примірників. Це були переважно прикладні видання серії "Сільська бібліотека" та твори художньої літератури.

У 1899 р. в Петербурзі діячі української культури заснували "Благочинне то-

[4] Літературно-науковий вісник. — 1904. — № 5. — С. 65.

[5] ЦДІА, ф. 442, оп. 624, од. зб. 446, арк. 4; ф. 442, оп. 630, од. зб. 140, арк. 3; ф. 442, оп. 637, од. зб. 205, арк. 3, 8—9, 11.

[6] *Козаченко А.* Минуле книги на Україні. — Харків; Київ, 1930. — С. 65.

вариство для видання загальнокорисних і дешевих книг". За півтора десятиріччя воно випустило понад 80 творів друку загальним накладом понад 1 млн примірників [7]. Здебільшого це були так звані метелики науково-популярного та аграрно-практичного характеру, написані у формі бесід або белетризованих оповідей. Побачило світ два видання "Кобзаря", в яких була вперше вміщена низка заборонених віршів. Сім видань витримала брошура Є. Чикаленка "Чорний пар". Лубочні україномовні видання продукували для населення Подніпров'я російські підприємці Літови, І. Ситін, І. Губанов.

З наростанням революційних і національно-визвольних настроїв демократична громадськість дедалі рішучіше виступала проти шовіністичної політики Росії. У 1903 р. учасники урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві висунули вимогу скасувати заборони щодо українського друкованого слова. Через рік аналогічну резолюцію ухвалило 300 учасників святкування ювілею І. Нечуя-Левицького. Подібні заяви прийняли збори діячів української культури в Харкові, Одесі, Полтаві, інших її осередках. Але уряд, незважаючи на підтримку таких вимог спеціальною комісією Академії наук, визнав усе це "несвоєчасним" [8].

Українська інтелігенція посилила натиск. До уряду і російської громадськості з відкритим зверненням "Про потреби української преси" звернулося 100 видатних діячів української культури — В. Винниченко, П. Житецький, Б. Кістяківський, М. Лисенко, М. Садовський, Леся Українка... [9]. Під час відзначення шевченківських роковин 1905 р. 50 осіб підписало відкритий лист, у якому була висунута вимога "вільного користування українською пресою" [10]. У квітні того ж року за скасування Емського указу виступив І Всеросійський з'їзд письменників і журналістів.

Поступово в Україні революція соціальна виявила тенденцію до переростання в революцію загальнонаціональну. Тож приймаючи Маніфест від 17 жовтня і "Тимчасові правила про періодичний друк" від 12 листопада 1905 р., царат змушений був скасувати Емський указ.

Почався стрімкий розвиток національної видавничої справи і преси. Цієї революційної доби в Східній Україні вже діє 17 українських видавництв, із них 13 — у Києві, зокрема, "Час", "Ранок", "Криниця", "Дзвін", "Наша кооперація", "Лан". У Катеринославі з'являється "Українське видавництво", в Кам'янці-Подільському — "Дністер". Українську літературу випускають приватні підприємці С. Кульженко, Л. Ідзіковський у Києві, Ф. Йогансон — у Києві та Харкові, Ю. Фесенко — в Одесі, К. Маркевич — у Полтаві.

Інформаційно-поліграфічна галузь України зробила значний внесок у процес виходу Російської імперії на друге місце у світі за обсягами книжкового виробництва. Напередодні Першої світової війни Київ перебував за цим показником на четвертому місці в країні — після Петербурга, Москви і Варшави [11].

Проте, хоч українці за чисельністю населення були в імперії другими після

---

[7] Українська літературна енциклопедія. — Київ, 1988. — Т. 1. — С. 193.

[8] Императорская Академия наук об отмене стеснений малорусского печатного слова. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 96.

[9] Нужды украинской печати // Сын Отечества. — 1905. — № 21.

[10] Там само. — 1905. — № 65.

[11] Каталог русского отдела Международной выставки печатного дела и графики в Лейпциге 1914 г. — Санкт-Петербург, 1914. — С. 207.

росіян, власне українські видання на її ринку посідали лише восьме—дванадцяте місця. З одного боку, до 1905 р. цензура пропускала тільки третину рукописів, а з іншого — бракувало капіталів. Підприємці прагнули випускати продукцію якомога меншої собівартості. Переважала брошура, видрукувана на низькосортному папері, недбало оформлена. Книги рівня "Словаря української мови" Б. Грінченка (1907—1909) чи "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського (1911) були винятками як з точки зору змісту, так і оформлення та якості друку. Навіть найбагатша друкарня — Києво-Печерської лаври — змушена була замовляти форми для цінних видань у Парижі. Не можна назвати жодного видавництва, що "справді уважно, любовно дбало б про книгу. Поодинокі гарні видання... потопають у морі макулатури... Українська книжка в стислому розумінні цього слова — книга українською мовою — дає квінтесенцію тогочасного безсмаку" [12].

У Наддністрянській Україні, на яку, крім законів ринку, поширювалися права і свободи австрійської конституції, загальний рівень видавничої справи значно випереджав східноукраїнський. Дослідники традиційно вважали її органічною частиною культури Західної Європи. Українськоруська видавнича спілка (УВС) на чолі з І. Франком, М. Грушевським, В. Гнатюком випустила протягом 1898—1917 рр. 310 художніх та наукових книг рідною мовою. Провідними були дві серії — белетристична і науково-просвітницька. УВС видала, зокрема, твори Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, українські народні казки, фінський епос "Калевала".

Широку видавничу діяльність вели "Просвіта", Товариство прихильників української літератури, науки і штуки,

Фототипія і книгарня київського видавця С. Кульженка.

"Руська історична бібліотека". З приходом М. Грушевського до керівництва Наукового товариства імені Шевченка воно зайнялося видавничою справою як першорядною. Протягом 1892—1914 рр. вийшло 319 томів праць НТШ, а 1916—1939 рр. — ще 127 [13]. Видано 116 томів збірників філологічної, історико-філософської та іншої секцій. Побачили світ 22 томи "Матеріалів до української етнології", стільки ж — "Жерел до історії України-Руси", 7 томів "Матеріалів до української бібліографії", 15 томів "Українсько-Руського архіву", 5 випусків "Студій з поля суспільних наук і статистики". Було видруковано чимало досліджень юристів, медиків, математиків, фахівців природничих галузей. Якщо взяти до уваги також журнальну продукцію НТШ, то впродовж 1892—1939 рр. воно випустило "близько 1200 видань з відбитками" [14], у тому числі понад 600 томів книжкових серій. Про-

[12] *Ернст Ф.Г.* Нарбут та нова українська книга. — Київ, 1926. — С. 6—7.

[13] Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 245.

[14] Там само.

довжували систематично виходити серії "Бібліотека найзнаменитіших повістей" (1881—1900), "Руська історична бібліотека" (1886—1904), популярна "Загальна бібліотека" Я. Оренштайна.

Загалом число і фаховий рівень продукції народовських, українських видавництв у Галичині дедалі зростали. Зміцнювалася матеріально-технічна основа поліграфії, надто у Львові. У самому місті було 24 видавництва, не рахуючи "москвофільські" й лубочні. Якщо 1894 р. тут вийшло 177 книг, то 1913 р. — 312.

Цікава тенденція: через брак соціальної бази, а отже — читацької аудиторії дедалі знижувало активність москвофільське товариство для просвітньої та літературно-видавничої справи "Галицько-Руська матиця". Воно випускало язичієм малотиражний "Научно-литературный сборник" (1901—1906, 1908) та зрідка книжкові додатки. Занепадала книговидавнича діяльність москвофілів і на Закарпатті. Зрештою, після припинення існування пряшівського "Общества св. Василія Великого" (1864—1902) вона зійшла нанівець.

У громадській думці Буковини також домінувала народовська течія. Демократичне товариство "Руська бесіда" видавало серії книг — для міщанства, селян, молоді тощо. Це була література народною, українською мовою. Чернівецьке товариство "Руська школа" спеціалізувалося на підручниках та навчальних посібниках.

У 1909 р. Львівський просвітньо-економічний конгрес, який розглянув здобутки і недоліки видавничої справи в Східній і Західній Україні, визнав її реальний стан за «покажчик, що ми як нація, свідома свого "я", дійсно посуваємося наперед» [15]. Справді, у 1798—1840 рр. вийшло 44 українські (україномовні) книги, у 1841—1905 рр. — 1250, а з 1905 до революції 1917 р. — 1920 [16]. І це за найтяжчих на всю Європу цензурних умов.

Як уже зазначалося, на початку XX ст. цензурно-мовна політика Росії мала на меті безповоротну асиміляцію колоніальних народів, передусім українців і білорусів. Лише в цих народів не було жодної трибуни публічного вияву свого національного духу рідною мовою — фіни, євреї, грузини, вірмени мали від одного до п'яти періодичних видань [17].

Характерно, що в Україні підозр у сепаратизмі та утисків зазнавала навіть російськомовна періодика. Якщо в Петербурзі та Москві попередня цензура була скасована 1864 р., то тут зберігали силу ще миколаївські "чавунні" правила і традиції [18]. Уряд Росії боявся звільнити від попередньої цензури насамперед приватні видання, хоч би й суто інформаційні — типу "Черниговского торгово-промышленного листка". Міру недовір'я до українських видавців та редакторів ще різкіше окреслює той факт, що й офіційні "Подольские губернские ведомости" чи офіціозні "Полтавские епархиальные ведомости" також залишалися підцензурними. Водночас відверто антиукраїнські видання на кшталт "Киевлянина" не цензурувалися.

І все ж, незважаючи на вкрай несприятливі умови для виживання періодики, вона до Першої світової війни зростала кількісно та якісно. Після Вар-

---

[15] *Козаченко А.* Зазн. праця. — С. 75.

[16] *Скрипник Т.О.* Історія книги. — Харків, 1973. — С. 102.

[17] *Есин Б.И.* Русская легальная пресса конца XIX — начала XX века // Из истории русской журналистики конца XIX — начала XX в.: Статьи, материалы, библиография. — Москва, 1973. — С. 7.

[18] *Энгельгардт Н.Н.* Очерк истории цензуры в связи с развитием печати. — Санкт-Петербург, 1904.

шави Київ та Одеса були найрозвиненішими центрами журналістики в російській провінції. В Києві різночасно виходило 270 часописів і 121 газета, в Одесі відповідно — 208 і 170 [19]. На початку XX ст. в російській Україні видавалося близько 540 органів [20], переважно газет — рупорів громадської думки. Денники "Приазовский край", "Южный край", "Одесские новости", "Одесский листок", "Киевская мысль", де українській тематиці приділялася значна увага, вже мали від 12 до 40 тис. примірників [21]. Солідні журнали виходили в Києві, Одесі, Харкові, Чернігові, Херсоні, Полтаві, Катеринославі, Миколаєві, навіть у невеликих містах — Ніжині, Умані, Почаєві.

Але справді українська — мовою, змістом і духом — періодика перебувала під забороною. Брак національної преси якоюсь мірою компенсувала так звана альманашна література. Помітними подіями в громадсько-культурному житті кінця XIX — початку XX ст. стали альманахи та збірки "Складка" К. Білиловського (1896, 1897), "Криничка" (1896), "Степові квітки" (1899), "Хвиля за хвилею" (1900), "Дубове листя" (1900), "Досвітні вогні" (1906, 1908, 1914) Б. Грінченка, "Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського" (1903), "З-над хмар і з долин" (1903) М. Вороного, "На вічну пам'ять Котляревському" (1904), "З потоку життя" (1905) М. Коцюбинського та М. Чернявського, "Багаття" (1905) І. Липи, "За красою" (1905) О. Луцького, "Нова рада" М. Старицького, Олени Пчілки, Л. Старицької, І. Стешенка (1908), "Терновий вінок" О. Коваленка. На їхніх сторінках побачили світ, зокрема, твори І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Стефаника, Олександра Олеся, Б. Лепкого, Г. Чупринки.

Ці видання також потрапляли в цензурні лещата. Наприклад, майже весь тираж петербурзького альманаху "З неволі" був конфіскований, а проти "винних" у друкові збірки "малоросійським наріччям" порушено кримінальну справу. В 1904 р. видавництву "Вік" удалося заснувати календар для дітей "Веселка". Зрештою, влада його закрила. На зміну прийшов календар київської "Просвіти", але й він зазнав тієї ж долі.

У ході першої революції в Росії демократична інтелігенція прагнула скасувати антиукраїнські акти де-факто, знизу. Брати Шемети в м. Лубнах на Полтавщині створили таку газету "явочним порядком". Перше число їхньої газети під назвою, однойменною зі знаменитим виданням І. Франка — "Хлібороб", вийшло 12 листопада 1905 р., за два тижні до появи "Тимчасових правил про періодичний друк", які цілком усували попередню цензуру. Сам факт зародження наддніпрянської україномовної журналістики не в університетському центрі, а в повітовому місті засвідчив появу масового культурного інтересу. Якщо перше число вийшло 5-тисячним, то п'яте — 80-тисячним тиражем. Газета поширювалася в усіх губерніях України, будила свідоме й несвідоме українство до боротьби за утвердження національної ідеї. Вона виступала також за те, "щоб не було ні панів, ні мужиків, а всі були рівні та всім рівне право й суд були". Закономірно, що "Хлібороб" був забо-

[19] *Махонина С.Я.* Русская легальная журналистика XX в. (1905 — февраль 1917): Опыт системного анализа // Из истории русской журналистики начала XX века. — Москва, 1984. — С. 27.

[20] *Довгич В.А.* Система легальної преси України 1905—1907 рр. // Журналістика. — 1985. — Вип. 17. — С. 108.

[21] *Срединский С.Н.* Газетно-издательское дело. — Москва, 1924. — С. 11.

ронений (1905, грудень), тільки тепер не російським урядом, а російським судом.

Та зупинити україномовний потік масової інформації було вже неможливо. На зміну "Хліборобові" прийшов тижневик "Рідний край" (1905—1907, Полтава; 1907—1912, Київ; 1914—1916, Гадяч). Три його головні розділи редагували М. Дмитрієв, П. Мирний та Г. Коваленко. Коли 1907 р. видання зазнало репресій і його вдалося відновити в Києві, редакторська роль перейшла до Олени Пчілки. Він тепер виходив із різною періодичністю. А завершив свою історію "Рідний край" уже як журнал: випускати загальнополітичний орган газетного типу було занадто дорого. Це видання зробило помітний внесок у популяризацію надбань української суспільної думки, літератури, мистецтва. Воно стояло на досі традиційних для національної ідеології засадах федералізму. Кінцевою політичною метою "Рідний край" вважав республіканську автономію в складі демократичної Російської держави.

Усвідомлюючи, що національна культура не може бути повною і повноцінною без щоденної преси рідною мовою, прогалину взявся заповнити і відомий громадський діяч та меценат Є. Чикаленко. І це йому вдалося значно успішніше. Ще 1905 р. він подав прохання про дозвіл на видання денника "Громадське слово" і місячника "Нове життя". Проектована газета мала відстоювати "права українського народу на національно-політичне життя" [22], та київський генерал-губернатор наклав заборону. Тоді видавець Є. Чикаленко і редактор Ф. Матушевський об'єдналися з В. Леонтовичем (В. Левенком), який у ролі видавця-редактора одержав дозвіл на випуск газети з поміркованішою, інформаційно-просвітницькою програмою. Так народилася перша в російській Україні щоденна україномовна газета "Громадська думка" (1905—1906), наступницею якої стала газета "Рада" (1906—1914).

Вони склали гідну ідеологічну та фахову конкуренцію як шовіністичним денникам на кшталт "Киевлянина", "Южного края" (Харків), "Новороссийского телеграфа" (Одеса), так і російськомовній пресі в цілому. Обидві газети переконали найзатятіших, найбільш вороже настроєних скептиків у тому, що для високопрофесійної україномовної преси не існує проблеми читача, а отже — й виживання "хуторянської" мови, "патріархальної" культури. Це передусім заслуга фактичного редактора "Громадської думки" Ф. Матушевського та єдиного справжнього, як свідчив співвидавець Є. Чикаленко, журналіста — С. Єфремова.

Якщо "Рідний край" виражав позиції Української радикально-демократичної партії, то "Громадська думка" була позапартійною. Навколо газети об'єдналися найкращі інтелектуальні сили Сходу і Заходу України: М. Коцюбинський і І. Франко, А. Кримський і О. Маковей, М. Лисенко і М. Грушевський, В. Антонович, М. Вороний, Дніпрова Чайка, Панас Мирний, В. Перетц, О. Русов, С. Русова, М. Туган-Барановський. Таке сузіття імен склало б честь будь-якому європейському органові преси.

Газета підняла голос на захист потреб і прав українського народу його рідною мовою. М. Грушевський як один із ідеологів редакції обстоював "демократизм, волю, освіту, рівність і щастя для всіх людей і народів". Надзвичайно активно виступав у різних жанрах Б. Грінченко. Водночас він розцінив публіцистичну активність галичан як спробу перебрати на себе ідейне керівництво політичним і культурним рухом на Над-

[22] Киевское слово. — 1905. — № 6396.

дніпрянщині. Грінченко виступив у газеті з "осторогою" проти втручання львів'ян у не свої справи. Насправді ж Грушевський і Франко домагалися перетворення Києва на духовну столицю всієї України.

"Громадська думка" була закрита місцевою владою. Сталося це 18 серпня 1906 р., а через місяць редакція випустила перше число оновленої газети під назвою "Рада". Дозвіл на неї ще з початку року зберігав Б. Грінченко. Меценатами видання стали Є. Чикаленко та В. Симиренко. Безпосередні редакторські функції в різні часи виконували Б. Грінченко, М. Павловський, В. Галевич, Ю. Яновський, а секретарські — С. Петлюра. Найпомітнішими співробітниками були С. Єфремов, С. Черкасенко, Д. Дорошенко, М. Лозинський, Л. Старицька-Черняхівська, М. Грушевський.

У роки наступу реакції "Рада" гідно продовжила ідейно-тематичну лінію своєї попередниці й стала виразником глибинних інтересів усього українорусського народу, єдиної, соборної України. На сторінках "Ради" була широко представлена художня література. Це твори М. Коцюбинського, В. Самійленка, Олександра Олеся, С. Васильченка.

Крім загальногромадських видань, з'явилися й суто партійні органи. З-поміж них вирізнялася газета "Слово" (1907—1909). Вона була органом УСДРП. У 1907 р. редакторські функції виконувала О. Королева, потім — С. Петлюра. Тут систематично друкувалися Д. Донцов, Г. Коваленко, Дніпрова Чайка, Г. Чупринка, С. Черкасенко. "Слово" виражало інтереси низових верств народу. Газета протистояла асиміляційним настроям у революційному русі Росії, висунула проблему українізації українського ж пролетаріату.

Однією з визначальних тенденцій в українській журналістиці стала фахововидова диференціація. На відміну від "Рідного краю", який у різні часи був і тижневиком, і декадником, більшість видань чітко додержувала єдиної типологічної концепції. Це давало можливість повніше задовольнити запити не лише інтелігенції, яка в XX ст. вже переставала бути домінуючою читацькою аудиторією, а й найрізноманітніших соціальних груп.

Яскравим зразком тижневика виявив себе київський "Шершень" (1906), близький до радикальних течій суспільної думки. Це було ілюстроване сатирично-гумористичне видання. Вийшло 26 чисел тижневика. З номера в номер "Шершень" знайомив досить масову аудиторію з дотепним, дошкульним словом В. Самійленка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, О. Маковея, Олександра Олеся та інших визначних українських письменників. Журнал із сарказмом писав про Миколу II та його міністрів, немилосердно висміював псевдоконституцію, зображував виборчу систему й Державну думу як пародію на демократію. Місцевій адміністрації діставалося від численних кореспондентів. Широкою популярністю тижневик завдячував також плеяді блискучих карикатуристів — В. Різниченку, І. Бурячку, О. Сластьоні, О. Бабенку, Ф. Красицькому, М. Яковлєву та ін. Як змістом, так і зображальною сатирою "Шершень" не поступався кращому петербурзькому аналогу — "Сатирикону".

Відносна свобода преси також дала можливість утвердити в громадсько-політичному і культурному житті Східної України тип "товстого" україномовного журналу. Протягом усього 1906 р. регулярно, щомісяця, виходив журнал "Нова громада". Починали його редагувати В. Леонтович та Б. Грінченко, продовжив С. Єфремов, а завершив Є. Чикаленко. Часопис надавав великого значення як публіцистиці, так і творам

красного письменства. Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський публікували огляди найпекучіших проблем національно-визвольного руху на Сході, М. Лозинський, В. Кушнір — на Заході України. Леся Українка виступила і як літературний критик (стаття "Утопія в белетристиці"), і як перекладач, і як драматург. Наукові й літературні твори видрукував А. Кримський. Авторами журналу були також М. Коцюбинський, М. Вороний, В. Винниченко, В. Самійленко, А. Тесленко.

Журнал набував популярності. Проте в часописній періодиці склалася така ситуація, що ним треба було пожертвувати. Стара "Громада" вирішила по відзначенні 25-річчя "Киевской старины" сполучити свій журнал або з "Новою громадою", або із "Записками Наукового товариства імені Шевченка". Тоді ж М. Грушевський прагнув перенести "Літературно-науковий вістник" (ЛНВ) до Києва, і Є. Чикаленко вважав доцільним об'єднати ЛНВ та "Нову громаду". Зрештою, так і сталося, а спадкоємність "Киевской старины" перейшла до журналу "Україна".

"Літературно-науковому вістникові" (1907—1914, Київ; 1917—1919, Київ, Львів; 1922—1939, Львів) судилося стати всеукраїнською суспільно-культурною трибуною. Очолив нове київське видання М. Грушевський. ЛНВ висунув високі критерії публіцистики і красного письменства. Тим самим журнал стимулював самобутній творчий пошук нової генерації журналістів і письменників. Поряд із Панасом Мирним, І. Франком, Лесею Українкою, М. Коцюбинським, О. Кобилянською дедалі впевненіше заявляли про себе М. Вороний, Олександр Олесь, Г. Чупринка, С. Черкасенко, інші прихильники новітніх художніх течій. У радянській науці традиційно стверджувалося про розрив І. Франка з М. Грушевським. Насправді, незважаючи на реальні розходження, до цього не дійшло. Зокрема, як співредактори вони були солідарними, публікуючи на шпальтах ЛНВ заклик М. Вороного піти шляхом М. Метерлінка, Г. Гауптмана, Г. Ібсена, К. Тетмаєра, Е. По, Ш. Бодлера, П. Верлена, С. Малларме. О. Білецький зауважив, що Вороний "визначив потреби свого читача в даний історичний момент і підкреслив неминучість розриву з народницькою традицією" [23]. У Києві ЛНВ підтримував як традиційні, так і модерні шукання в естетиці, готував науковий і художній ґрунт для виведення української культури на новітні світові обшири.

Наступник "Киевской старины" журнал "Україна" виходив протягом 1907 р. щомісяця. Головними його розділами стали публіцистичний і науковий. Редакція вмістила цінні розвідки Д. Дорошенка, І. Нечуя-Левицького, О. Русова. Художня література була представлена епізодично. Часопис не набув популярності. Оскільки новостворене Українське наукове товариство вирішило заснувати суто дослідницький журнал, на базі "України" з'явилися "Записки Українського наукового товариства в Києві" (1908—1914). Очолили видання М. Грушевський, В. Перетц та Г. Павлуцький. Вони залучили до співпраці фахівців у різних галузях знань — І. Франка, А. Кримського, О. Шахматова, М. Біляшівського, Б. Грінченка, В. Адріянова, М. Василенка, І. Огієнка. Ця автура змогла закласти міцні підвалини українознавства. Паралельно товариство випустило по три томи записок природничо-технічної та медичної секцій. У 1914 р. УНТ вирішило, що варто відновити науково-популярний орган. Ним став квар-

[23] *Білецький О.* Микола Вороний // Микола Вороний. Вибрані поезії. — Київ, 1959.— С. 14.

тальник “Україна” (1914, 1917—1918, Київ).

У революційні 1905—1907 рр. намітилася ще одна надзвичайно важлива тенденція — утвердження українськомовної преси в реґіонах, у тому числі в зросійщених індустріальних центрах. Найбільш оптимальним типом провінційного видання був тижневик — газета потребувала забезпечення значними фінансами й підготовленими кадрами, які вміли б поєднувати оперативність із аналітичністю. В 1906 р. в Одесі І. Луценко заснував двомовний тижневик “Народное дело”, яке змінили “Народна справа” та “Вісти”. Тоді ж з'явилися тижневики “Добра порада” М. Бикова та “Запоріжжє” Д. Яворницького (Катеринослав), “Світова зірниця” (Могилів-Подільський). Відверто національний характер культурних, а отже, політичних цілей цих видань зумовив закриття їх адміністрацією. Колоніальна влада боялася всього українського так же панічно, як і вкрай революційного. М. Міхновському, який був і соціал-демократом, і переконаним самостійником, вдалося видати лише один номер газети “Слобожанщина” (1906), яка мала стати першим у Харкові денником. Тоді ж тут з'явився двотижневик “Порада”. Це видання не вижило, але не через утиски влади, а через низький фаховий рівень. Характерно, що саме тому видання зазнало нищівної критики передусім із боку україномовної преси.

У 1905—1907 рр. преса України дедалі зростала чисельно і якісно. Складалася система легальної періодики. Та революцію змінила реакція. 1910 року П. Столипін видав циркуляр, у якому українців визнав за “інородців”, а українську культуру — ворожою російській ідеї. В результаті преса України опинилася у вкрай несприятливому становищі.

Загалом, у період між Революцією 1905—1907 рр. і Першою світовою війною україномовна періодика утвердилася як серйозна соціальна сила. Якщо в 1908 р. налічувалося 47 видань (у Східній Україні — 9, Західній — 33, в діаспорі — 8), то в 1911 — вже 104 (16, 51 і 28 відповідно). Але ці цифри тьмяніють на тлі даних щодо інших колоній Росії. Так, 1911 р. у Варшаві виходило 175 газет і журналів, у тому числі польською мовою — 143; у Тбілісі — 53, з них грузинською — 16, вірменською — 18; у Києві — також 53, але російською — 48, польською — 4 й українською — однеєдине видання. Це газета “Рада”. В Одесі й Харкові не було жодного українськомовного органу.

У Росії ніколи не існувало закону про друк і пресу — лише підзаконні акти, часто таємні. Врешті-решт, Державна дума взялася до розробки такого закону. Але проект мав винятково реакційний характер. Прийняттю закону завадила війна.

Її початок знаменував настання для української журналістики новоемських часів. 31 липня 1914 р., ще до офіційного відкриття фронту, Росія запровадила військову цензуру. У січні 1915 р. царат заново ввів у дію Емський указ 1876 р. Зайняття Росією західних земель України супроводжувалося погромами видавництв і редакцій. “Визволення” означало тотальну боротьбу проти української культури, закриття газет і журналів.

У 1915 р. в Харкові В. Винниченко та Ю. Сірий почали видавати газету “Слово”, В. Коряк — “Крайову газетку”, згодом — “Гасло” (1915—1916), але видання були припинені. В 1916 р. зафіксована спроба випускати газету “Промінь” у Москві, але також невдала. Виходили деякі нелегальні, переважно соціал-демократичні, органи.

У червні 1915 р., після відступу росіян із Західної України, відновилися “Діло”, “Українське слово”, “Буковина”

та ін. Д. Донцов та Ф. Федорців заснували літературно-громадський двотижневик "Шляхи", який зайняв самостійно-соборні позиції. Січові стрільці організували фронтові гектографічні видання. В середовищі полонених австрійською армією українців виникли листки, що займали перехідну форму між денником і тижневиком, — "Розсвіт", "Розвага", "Громадська думка", "Вільне слово", "Селянин" (1915—1918). Виходили вони на поліграфічній базі Союзу визволення України.

У передвоєнні роки нових загальнонаціональних газет українською мовою, розрахованих на всі верстви читачів, не з'явилося. Крім щоденної "Ради", виходило лише кілька тижневиків. Значно стабільнішою і водночас динамічнішою була ситуація з місячниками. Помітний внесок у європеїзацію національної культури зробив журнал "Українська хата" П. Богацького (1909—1914). Це було модерністське видання. Воно негативно поставилося до ідей автономізму в культурі, що їх сповідувала газета "Рада". В журналі публікувалися Олександр Олесь, Г. Хоткевич, М. Вороний, Г. Чупринка, М. Семенко, М. Рильський, П. Тичина, Б. Лепкий. Традиційні мистецькі напрями представляв журнал "Сяйво" О. Корольчука (1913—1914). УСДРП заснувала очолений В. Левинським "Дзвін" — "місячник літератури, науки й мистецтва марксистського напрямку" (1913—1914). Він виявляв самостійницькі тенденції, передусім у сфері політики. Об'єднати національно-визвольний і робітничий рух — таку мету ставили провідні співробітники Л. Юркевич, Д. Донцов, В. Винниченко. Крім останнього, художні твори тут друкували Леся Українка, М. Коцюбинський, С. Васильченко, С. Черкасенко, М. Вороний.

Зароджуються сучасні типи періодики, зокрема ілюстровані видання: газети "Село" (1909—1911, Київ), "Дніпрові хвилі" (1910—1913, Катеринослав), журнал "Вістник культури і життя" (1913, Київ). У Києві, Харкові, Гадячі з'явилася також низка спеціалізованих часописів. Принципово новими стали журнал для дітей "Молода Україна" (1906—1914) Олени Пчілки та "Світло" (1910—1914) М. Старицької, Л. Шерстюка, П. Діденка — для сімейного та шкільного читання. Заслуговують на увагу видання суто господарські. Вони пропагували культуру виробництва, виховували цивілізованого господаря української землі. Показово, що за просвітницьку діяльність місячник "Рілля" (1910—1914) був нагороджений на агропромислових виставках у Східній і Західній Україні золотою і срібною медалями. Усього напередодні Першої світової війни на Наддніпрянщині виходило 17 україномовних журналів, чимало календарів, збірників.

Українська преса на заході України. Цензурно-політична система в Західній Україні була багато в чому відмінною. Загалом, на рубежі століть не лише книга, календар, а й журнал, газета стали звичними ознаками побуту навіть незаможних "західняків". До кінця XIX ст. тут склалася досить цілісна система української преси. Вона виражала політичні та духовні інтереси різних течій суспільної думки, громадських рухів, легальних партій, яких у Росії до 1905 р. не було.

На початку XX ст. в Галичині виходило 31 періодичне видання русинською, тобто українською, мовою, на Буковині — 4. Це величезна перевага порівняно з підросійською Україною. Але відставання від рівня інших етносів Австро-Угорщини було видно навіть неозброєним оком. У Габсбурзькій імперії "одна німецька газета припадала на 6136 осіб, одна італійська — на 9004, одна

ческа — на 13 187, одна словінська — на 30 171, одна польська — на 31 787, одна сербо-хорватська — на 33 943, одна русинська — на 135 009". Якщо ж брати весь контекст періодики, то "в Нижній Австрії одна газета припадає на 17 750 осіб, в Болгарії на 40 000, в Буковині — на 65 000, у Галичині — на 117 000" [24].

Через припинення, за браком коштів, виходу журналів "Народ" М. Павлика, "Житє і слово" І. Франка, двотижневика "Зоря", газет "Хлібороб" і "Радикал" українська преса зазнала відчутних втрат. Але 1897 р. НТШ спромоглося створити новий впливовий орган — "Літературно-науковий вістник" (1898—1907, Львів; 1907—1914, 1917—1922, Київ). Очолили ЛНВ І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк. За словами Франка, журнал був закроєний "по типу європейських révue". Редакція популяризувала, як узагальнював В. Доманицький, "найважливіші здобутки вселюдської науки і наш науковий рух", вела хроніку "літератури й культурного життя українськоруського народу в Австрії і Росії". Такою масштабною була діяльність ЛНВ. Закономірно він, зрештою, набув загальнонаціонального звучання.

Журнал знайомив читача з останніми творами живих класиків національного письменства, вводив у літературу зовсім молодих письменників. Чільне місце відводилося зарубіжним авторам — Е. Золя, М. Твену, А. Чехову, І. Чавчавадзе, П. Верлену.

1902 року ЛНВ вступив у полеміку з "Киевской стариной" щодо естетичних принципів українського мистецтва. І. Франко у відповідь на статтю С. Єфремова "В пошуках нової краси" показав, що його опонент шукає в літературі тенденцію, студію, рецепти лікування соціальних вад, а це складає "домену публіцистики, соціології, статистики та практичної політики". Франко рішуче застерігав від нехтування естетичною стороною художньої творчості. Дискусія сприяла інтелектуалізації творчого життя всієї України.

Значне місце ЛНВ приділяв подіям у Росії. Журнал критикував курс РСДРП на пролетарський переворот у селянській країні. Під час революції М. Грушевський став власним кореспондентом ЛНВ у Петербурзі й аналізував російську дійсність, зосереджуючи увагу на національному питанні, на можливостях автономізації України як республіки в складі Росії.

Серед оперативної періодики провідні позиції зберігала газета "Діло". З 1888 й до закриття радянською владою (понад піввіку) це було щоденне видання. Його редагували В. Барвінський, А. Горбачевський, І. Белей (протягом 18 років), В. Охримович, Є. Левицький, Л. Цегельський, Л. Весоловський, В. Кушнір, В. Панейко. Газета близько стояла до товариства "Народна рада" на чолі з О. Огоновським, пізніше — до Української національно-демократичної партії. Серед провідних співробітників різночасно були відомі письменники та журналісти І. Франко, К. Устиянович, В. Навроцький, В. Коцовський, педагоги Ю. Романчук, Ю. Целевич, О. Барвінський, юристи К. Левицький, Є. Олесницький.

На рубежі віків ця традиційно компромісна газета перейшла до відкритої боротьби проти москво- й полонофільської преси. Згодом "Діло" стало впливовим виразником загальноукраїнської національної ідеї. Газета охоче надавала слово патріотично налаштованим публіцистам з усіх теренів України. З Наддніпрянщини дописували О. Ко-

[24] *Звездич П.* Развитие печати в Австрии // Периодическая печать на Западе. — Санкт-Петербург, 1904. — С. 101—166.

ниський, І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, І. Липа. Після Революції 1905—1907 рр. тут активно друкувалися політичні емігранти В. Дорошенко, А. Жук, Г. Хоткевич, В. Степанківський.

Органом Української національно-демократичної партії була газета "Свобода" (1897—1939). За австрійського панування це було найпоширеніше видання. Воно відіграло важливу просвітницьку роль серед селянства.

Програму Радикальної української партії (РУП) розділяла газета "Громадський голос" (1895—1916, Львів) під редакцією В. Будзиновського, а згодом М. Павлика. В 1897 р. з нею злився чернівецький двотижневик "Праця". Серед найпомітніших співробітників були І. Франко, Л. Мартович, В. Стефаник. Газета широко висвітлювала робітничий і селянський рух, боролася проти політичної дискримінації "руського народу", вимагала відкриття українських кафедр у вищих навчальних закладах Західної України. Окремі рубрики присвячувалися подіям у політичному і культурному житті Наддніпрянщини. Ще 1901 р. газета прогнозувала для Росії переростання селянських бунтів у революцію.

Загалом, постання РУП було підготовлене суспільно-політичним двотижневиком "Будучність". Він виходив лише один рік (1898, Львів), але дуже прислужився до кристалізації політичної думки в Галичині.

Українська соціал-демократична партія видавала двотижневик "Воля" (1900—1907). Його редакторами були М. Ганкевич і С. Вітик. Згодом видання видозмінилося в газету "Земля і воля".

Помітним явищем громадсько-політичного життя Галичини став орган Католицького русько-народного союзу "Руслан", редагований В. Барвінським. Це була щоденна газета проурядового характеру. На її сторінках друкувалися В. Щурат, О. Кониський, О. Маковей, М. Старицький, Б. Лепкий. "Руслан" систематично публікував матеріали до історії національно-політичного та культурного рухів русинства.

У Чернівцях газетна справа також була поставлена професійно. Тут виходила солідна газета "Буковина" (1885—1910, 1913—1918), заснована Ю. Федьковичем. У різний час її редагували О. Маковей, В. Щурат, А. Крушельницький, Я. Весоловський. Ще 1895 р. газета стала щоденною. Видання традиційно стояло на народовських позиціях, але надавало шпальти найширшій за складом автурі з усіх частин України. У 90-х рр. у "Буковині" розгорнулася дискусія загальнонаціонального характеру між Б. Грінченком і М. Драгомановим щодо перспектив розвитку України, зокрема ймовірності її політичної самостійності. В літературному фейлетоні друкувалися І. Франко, О. Маковей, які, власне, полемізували між собою, О. Кобилянська, В. Самійленко, Є. Ярошинська.

Спадкоємицею "Буковини" стала в 1913 р. "Нова Буковина", яка була закрита після анексії краю Румунією.

У Чернівцях наддніпрянські члени РУП, які в умовах Росії не могли діяти легально, випускали часопис "Гасло" (1902—1903). Редакція на чолі з Д. Антоновичем перебувала в Києві. Було видруковано 17 номерів. Вони поширювалися на території всієї України. До речі, пізніше у Львові члени РУП видавали свій орган "Праця" (1904—1905).

У цілому демократична періодика ідейно підготувала громадську думку до загального визнання належності буковинських русинів до українського етносу, що й знайшло логічне вираження в проголошенні народним вічем возз'єднання зі Східною Україною (1918).

На Закарпатті домінували видання, зорієнтовані на Москву і Будапешт, а не

на Київ. Одна з вирішальних причин — таємні та явні субсидії урядів обох імперій. Найпомітнішим був тижневик "Наука" (1897—1914) Ю. Чучки. Характерною ознакою нав'язуваних читачам культурних і політичних орієнтирів є факт відмови "Науки" від "язичія", а у зв'язку з цим — і від багатьох міфів ідеології "єдинонеділимства Русі" від Карпат до Курил. Цікавим явищем була "поучально-господарска газета для угрорусского народу" під назвою "Неділя" (1898—1914). Вона мала аграрну специфіку, але примітнішою була її багатомовність: числа дублювалися словацькою, угорською, румунською, німецькою, сербською мовами. В ідейному розумінні закарпатська періодика була густо замішана на клерикалізмі, і тому боротьба патріотичної інтелігенції за відродження загальноукраїнських ідеалів "Русалки Дністрової" увінчалася реальними успіхами лише в 30-х рр. XX ст.

Паралельно до партійно-політичної відбувалася соціально-фахова диференціація преси. Марксистська група М. Ганкевича та Ю. Бачинського видавала газету "Robitnyk" (1897). Вона друкувалася латинкою. На зміну цій газеті прийшов орган УСДРП "Воля" (1900—1907). Його редагували М. Ганкевич та С. Вітик.

З'являються галузеві журнали — "Провідник рільничих гуртків" (1898—1914), "Господар" (1898—1913), "Часопись правнича і економічна" (1902—1914), "Економіст" (1904—1914). Додаток до останнього мав наклад 10 000 примірників. Митрополит А. Шептицький та отець П. Філяс заснували клерикальний журнал "Місіонер" (1897—1944). Для духовенства виходив церковно-просвітницький двотижневик "Нива" (1904—1914, 1916—1939), який по війні став місячником.

Українська преса у Росії. На початку XX ст. українська преса розвивалася також у східній діаспорі — як українською, так і російською мовами. Вже 1906 р. у Петербурзі почав виходити літературно-політичний місячник "Вільна Україна". Спочатку журнал виступав за автономію України, але після різкої критики органів РСДРП перейшов на так звані інтернаціональні позиції. Незважаючи на це, уряд П. Столипіна репресував видання.

Тут же з'явився тижневик "Украинский вестник" (1906). У ньому брали участь депутати Державної думи від України, а також М. Туган-Барановський, Ф. Вовк, О. та С. Русови, М. Грушевський, який готував програмні публікації. Видання пропагувало автономістські ідеї, обстоювало рівноправність української мови і культури з російською. На 14-му номері тижневик припинив своє існування.

У Москві С. Петлюра заснував місячник "Украинская жизнь" (1912—1917), що цілеспрямовано відстоював національно-культурні права українського народу.

Українська преса на Американському континенті. На рубежі XIX—XX ст. зміцніла, розвинулась українська періодика в заокеанській діаспорі. Респектабельним виданням стала американська "Свобода", заснована в 1893 р. Вона виходила тричі на тиждень, а з 1921 р. — щоденно. Формально Український народний союз проголосив її своїм органом, але фактично газета була приватною. Засновник і редактор отець Г. Грушка прагнув, щоб видання писалося "українським серцем, українською мовою, українським духом"[25]. "Свобода" набула загальноукраїнського характеру. З часом тираж склав 20 000 примірників. З газетою активно спів-

[25] *Животко А.* Історія української преси. — Мюнхен, 1989—1990. — С. 152.

СВОБОДА

"SVOBODA"

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНГРЕС РІШИВ УТВОРИТИ ВЛАСНЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСКА ЖАДАЮТЬ НЕЗАВИСИМОЇ УКРАЇНИ.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ РОЗПІЧНУТЬ СЯ ДНЯ 13. ЖОВТНЯ.

Вісти з України.

АВТОНОМІЯ УКРАЇНИ ПРОГОЛОШЕНА НА КОНГРЕСІ В КИЄВІ.

Провізоричне правительство ручить, що установчі збори узглядять [illegible] домагання України.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ КОНГРЕС ПРОТИ ВІДДІЛЕНЯ УКРАЇНИ ВІД РОСІЇ

100-членовий комітет приготовляє статути для автономії України.

Найстаріша у світі чинна українська газета "Свобода" (1893—2013). США.

працювали емігранти І. Ардан, Н. Дмитрів, Л. Пирч, а з України найчастіше дописували М. Павлик, Ю. Бачинський, Д. Дорошенко, М. Лозинський.

На першому етапі діяльності Г. Грушка вбачав своє головне завдання в згуртуванні діаспори, протистоянні асиміляції сотень тисяч представників самобутнього етносу. Газета боролася проти розколу еміграції, надто москвофілами. Вона першою в українській пресі проголосила чітку політичну мету — "з'єднання всіх українців в одну самостійну державу". "Свобода" відстоювала соціальні інтереси американських українців, виробляла тактику боротьби за економічні права робітництва. Газета широко висвітлювала національно-визвольний рух в Україні, особливо революційні події 1905—1907 рр. Читачі навіть зібрали кошти на потреби РУП і УДП. Водночас, аналізуючи програму РСДРП, "Свобода" дійшла висновку, що утверджується такий централізм, ніби на чолі партії стоїть цар. Звідси й осторога щодо УСДРП.

1912 року Союз українців-католиків "Провидіння" заснував газету "Америка". Спочатку вона виходила щотижнево, а під час війни стала щоденником. Її ідейно-тематичне спрямування було виражене в гаслі-епіграфі "За віру, за волю, за Русь-Україну". Як і "Свобода", "Америка" прагнула набути всеукраїнського характеру. Вона настійливо пропагувала ідеал — соборну християнську національну державу "від Сяну до Дону".

Інші органи в діаспорі Америки виявилися недовговічними. Загалом, до Першої світової війни в США було засновано 32 українські видання. Ця преса "взяла на себе ролю вчителя, виховника, порадника, інформатора, організатора, формувача, опікуна-консерватора, вартівника і захисника української душі" [26].

Новим центром української пресової культури став Вінніпег у Канаді. Перша газета дістала назву "Канадійський фармер" (1903—1981). Політичну лінію видання зумовлювала матеріальна підтримка ліберальної партії, яка, щоправда, не втручалася в суто українські проблеми. Тому газета вільно пропагувала ідеї національної єдності, підтримувала визвольні змагання на Батьківщині.

На противагу цьому виданню консервативна партія субсидувала газету "Слово" (Вінніпег, 1904—1905). Її редагував Й. Косовий. На відміну від свого політичного конкурента, "Слово" більше уваги приділяло культурологічній проблематиці. Соціалістична партія заснувала тут же тижневик "Червоний прапор" (1907—1908). Він ставив за мету політичне виховання українського робітництва як складової частини пролетаріату Канади.

---

[26] *Костів К.* Еміграція. Друга світова війна й роки після неї // Животко А. Зазн. праця. — С. 291.

Першим незалежним загальноінформаційним органом діаспори в Канаді стала щотижнева газета "Український голос", заснована 1910 р. Вона намагалася збалансувати обсяг політичних та економічних публікацій, присвячених переважно місцевому життю, і матеріалів усеукраїнського звучання. Значне місце посіла історична тема. В белетристичному розділі часто друкувалися твори української класики, пробували перо молоді емігранти. Газета дожила до сучасної доби. У цілому на початку XX ст. в Канаді з'явилося 24 видання українців-русинів.

Значно важче проходив процес становлення емігрантської преси в Бразилії. Мізерними накладами виходили недовговічні двотижневики "Зоря", "Прапор", "Праця". Усі три видання мали культурно-просвітницьке спрямування.

Доба революції. У 1917 р. Наддніпрянщина пережила справжній інформаційний вибух. Після Лютневої революції склалися сприятливі політичні умови для українізації підросійської України. Центральна Рада забезпечила свободу друкованого слова. Стихійно в Києві та регіонах, у східній діаспорі виникає дедалі більше видавництв. У 1917 р. діяло 78, у 1918 р. — 98 видавничих організацій. Було випущено відповідно 814 і 1079 книжок українською мовою. Характерно, що за цей час число російськомовних видань тут зменшилося з 2127 до 1184. Пізніше розвал економіки призвів до різкого скорочення поліграфічного виробництва.

Занехаяність матеріальної бази, брак паперу взагалі й добротного зокрема, низька кваліфікація графіків зумовили низький рівень продукції. "Радикально змінилися характер, зміст, тираж української книжки. Але зовнішній її вигляд... ще більше погіршав. Десятками та сотнями тисяч друкується брошура — справжньої книги, власне, немає" [27]. Лише видання, оформлені Г. Нарбутом, стали подіями культурного життя країни. Його книга "Українська азбука" (1917—1918) спричинила переворот у видавничому дизайні.

Однією з особливостей національно-демократичної революції став бурхливий розвиток журналістики. Лише через півтора місяця після падіння імперії Романових з'явилося кілька щоденних українських газет. Товариство підмоги літературі, науці й штуці заснувало "Нову раду", яку очолив А. Ніковський. За редакцією В. Винниченка вийшов орган УСДРП "Робітнича газета". Українська партія соціалістів-революціонерів почала випускати "Боротьбу", а Українська селянська спілка — "Народну волю". Національна преса швидко поширюється навіть у віддалених містах. Це Канів і Жмеринка, Гуляйполе і Новоросійськ, Коломия і Катеринодар, Сквира і Павлоград... Більше того, газети з'явилися й у віддаленіших регіонах: у Тбілісі — "Українські вісти Закавказу", у Хабаровську — "Хвиля України", у Владивостоці — "Українець на Зеленому Клині", у Благовіщенську — "Українська амурська справа", навіть у Харбіні — "Засів".

Відбулося реструктурування системи ЗМІ. В умовах революційної ситуації пріоритет повністю перейшов до газети. Журнал, альманах, календар втратили провідні позиції в журналістиці. Громадська думка вже не могла задовольнятися малотиражними й епізодичними виданнями, вона гостро потребувала масової преси, яка б оперативно інформувала про швидкоплинні події, розкривала тенденції їх розвитку і мала зворотний зв'язок. Серед газет домінували загальнополітичні денники, переважно партійні органи. Крім зазначених, УСДРП

[27] *Ернст Ф.* Зазн. праця. — С. 8.

видавала газети "Робітник" (Харків), "Голос робітника" (Катеринослав), "Вільний голос" (Полтава), УПСР — "Рух" (Харків), "Земля і воля" (Катеринослав), "Соціяліст-революціонер" (Полтава), Партія соціалістів-самостійників — "Самостійник" (Київ), Партія соціалістів-федералістів — "Вільна спілка" (Київ). Чимало органів заснувала РСДРП — переважно російськомовних, чим виявила нерозуміння етнополітичної ситуації. Загалом, "в українській пресі провідною була думка про федеративну ідею України" [28].

Відновлюються закриті у розпал війни видання. Це передусім "Літературно-науковий вістник". Журнал "Шлях" (Москва—Київ) став наступником "Української хати", а "Вільна українська школа" — педагогічного місячника "Світло". Дуже швидко, без особливої матеріальної й кадрової підготовки, інтелігенція приступила до випуску видань, розрахованих на конкретні читацькі аудиторії.

Характерно, що з'явилося багато друкованих органів урядових структур УНР, хоча це суперечило європейським тенденціям розвитку журналістики. В ЗУНР відбувався аналогічний процес: майже третина видань була урядовою. Для прикладу — "Український голос" (листопад 1918 — січень 1919, Тернопіль).

У цілому 1917 р. у Східній Україні виходило 106, наступного — 218 україномовних видань. Прикметно, що скорочувалося число видань російською мовою, але не через цензурні утиски властей УНР, а суто природним чином. Наприклад, "Киевские губернские ведомости", "Известия Херсонского уездного земства" стали двомовними, а "Народные Волынские известия", катеринославська земська "Народная жизнь" повністю перейшли на українську. Показово, що остання зробила це після соціологічного обстеження громадської думки. За переведення видання на українську висловилося 1079 читачів, за двомовний статус — лише четверо, а за збереження статус-кво — троє.

З 1917 р. нова українськомовна періодика набуває дедалі більшої сили, передусім моральної. Національна преса стала як фактором відновлення державності, так і значущим символом, своєрідним прапором цього процесу.

О. Мукомела робить особливий акцент на тому, що вона дала яскраві зразки журналістської творчості, які збагатили всю українську культуру XX ст. Значна частина публіцистів одразу з недовірою поставилася до декларацій вождів РСДРП. Так, у "Боротьбі" М. Шаповал (М. Сріблянський) «вже тоді у статті "Одкрито карти!" висловився однозначно» щодо більшовицьких намірів: "Нам і нашим національностям демократія російська ясно вказала шлях, по якому піде визволення, — в Якутську область! Ні, ми не віримо російській демократії!" [29].

Зі встановленням над Україною військово-політичного контролю більшовицької Росії галузь друку, книговидання, преси опинилася під дією підзаконних актів РРФСР. Передусім, це "тимчасовий" ленінський декрет про пресу, який запроваджував цензуру "до настання нормальних умов суспільного життя". Його реалізацію забезпечував революційний трибунал преси, який вистежував "злочини і дії проти народу, вчинені шляхом друку". Вільна українська преса стає "антинародною", її забороняють. Над кожним українським видавцем, редактором, журналістом нависає загроза

[28] *Крупський І.* Національно-патріотична журналістика України. — Львів, 1995. — С. 150.

[29] *Мукомела О.* Гірка правда історії // Українська журналістика: Вчора. Сьогодні. Завтра. — Київ, 1996. — С. 45.

звинувачення в націоналізмі, "петлюрівщині", "махновщині".

Завершення війни не принесло обіцяної свободи. У серпні 1920 р. ВУЦВК поклав контрольні функції на Всеукрвидав, а через два роки — на спеціально створене Центральне управління у справах друку при Наркомосвіти УСРР. Його завданням було "об'єднання всіх видів цензури друкованих творів і забезпечення достатнього політичного контролю над видавництвом і розповсюдженням друкованих творів". До його компетенції належали попередній розгляд творів, ліцензування діяльності видавництв, укладання "чорних списків" забороненої літератури.

Таким чином, зі свободою слова і друку було практично покінчено. Елементи ідеологічного плюралізму допускалися лише в науці: праці Академії наук були звільнені від цензури нарівні з виданнями Комінтерну, РКП(б), КП(б)У, рад та профспілок. Це давало змогу інколи друкуватися опозиційно настроєним письменникам, ученим, публіцистам, у тому числі колишнім державним та політичним діячам УНР. Коли наприкінці 1921 р. уряд узаконив приватні видавництва, це послабило загальний цензурний гніт.

Видавнича діяльність в УСРР розвивалася вищими темпами, ніж в УНР. Це значною мірою пояснюється тим, що уряд РРФСР, усвідомлюючи вирішальну роль друку, преси в ідеологічній війні проти самостійництва, забезпечив знекровлену поліграфію України матеріально-сировинними ресурсами. Капіталовкладення концентровано спрямовувалися в перспективні об'єкти.

Після прийняття ВУЦВК декрету "Про об'єднання всіх окремих видавництв у Всеукраїнське видавництво" (1919) відбувається централізація видавничої справи і націоналізація поліграфічної бази. У 18 містах створюються філії "Всевидаву", реорганізованого згодом у Держвидав України. Засновуються спеціалізовані видавництва: Академії наук, "Юрвидав", "Шлях освіти", газетне — "Коммунист", соціально-економічної літератури — "Пролетарий", молодіжної — "Молодой рабочий". У роки непу активно діяли приватні видавництва — "Друкар", "Слово", "Сяйво", "Час" (Київ), "Космос", "Рух" (Харків), "Омега", "Светоч" (Одеса).

Російська брошура і книжка починає різко переважати на ринку. У 1921—1923 рр. з'явилося російською та українською мовами відповідно 448 і 214, 1315 і 385, 1848 і 855 видань. До того ж нескінченним потоком (близько 3 млн примірників щорічно) сюди надходили недорогі, якісно оформлені книги з Росії.

Протягом 1921—1922 рр., коли в Україні не вщухали збройні заворушення, коли в громадській думці жевріли антимосковські настрої, РКП(б) санкціонувала офіційну політику "українізації". Вирішено було пригальмувати наступ російськомовної літератури. У декреті Раднаркому України від 27 липня 1923 р., прийнятому згідно з рішеннями XII з'їзду РКП(б), визначалися заходи українізації культурно-освітньої сфери, книговидавництва, преси. Позитивну роль відіграла й спільна постанова ВУЦВК та РНК від 1 серпня 1923 р. про українізацію державного апарату, складовою частиною якого був Держвидав України, очолюваний В. Блакитним (Елланським). Багатьох комуністів щиро "захоплює ідея відродження української нації" [30], будівництва Української держави у складі Союзу РСР.

До об'єктивних здобутків книговидавництва того часу слід зарахувати пу-

[30] *Голубенко П.* Україна і Росія в світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987. — С. 438.

блікацію національної художньої класики справді масовими, мільйонними тиражами. Значно зросла питома вага україномовних монографій, підручників, посібників, прикладних видань. За два роки українізації мовно-національна нерівність у видавничій галузі була подолана. 1928 р. вийшло книг і брошур загальним накладом понад 36 млн примірників, з них 66 % — україномовних. Лише "Книгоспілка" протягом 1922—1930 рр. видала понад 40 млн примірників економічної, навчальної, художньої літератури, передусім україномовної. Мова, яку вже того часу М. Горький дозволив собі кваліфікувати "наречием" [31], засвідчила свій глибинний інтелектуалізм і здатність передавати як найтонші відтінки почуттів, так і найскладніші теоретичні думки. Вийшло чимало книг польською, болгарською, єврейською, іншими мовами національних меншин. Згодом ця справа була сконцентрована у спеціально створеному Укрнацменвидаві.

Преса у 20-ті — на початку 30-х рр. "Роки 1918—1929 були золотою добою української науки, а головне — гуманістичних та суспільних. Це був той недовгий період, коли книги випускалися у світ без цензури. Систематичний каталог видань УАН за ті роки — це книга на 285 сторінок, у якій 888 бібліографічних позицій. З них більше половини, власне, присвячено різним галузям українознавства" [32]. Ці праці виходили за підписом неодмінного секретаря АН А. Кримського. Побачило світ 26 випусків "Записок Історично-філологічного відділу ВУАН" (1919—1931). Цінні розвідки в них видрукували Олена Пчілка, В. Перетц, С. Маслов, М. Драй-Хмара, П. Филипович, інші визначні українознавці.

Поступово цензура підступилася й до царини академічних студій. Спочатку запроваджується наукове рецензування, яке набуває інквізиторських ознак. Так, не побачила світу "Коротка історія українського письменства": за вердиктом рецензента, "немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва" [33].

У журналістиці тепер домінують комуністичні, переважно російськомовні, органи. У самих комуністичних виданнях розгортається гостра полеміка щодо національної сутності радянської влади і преси. Преса Української комуністичної партії кваліфікувала КП(б)У та її органи як промосковський, більше того — окупаційний фактор. Одним із аргументів лідера і провідного публіциста А. Річицького було те, що в міру успіхів сил УНР більшовики відступали з України й поверталися лише з військами Росії. Врешті-решт, після злиття УКП з КП(б)У небільшовицька журналістика щезає (1922). Преса стає інструментом реалізації партійно-політичних рішень, спрямованих на будівництво соціалістичної економіки і культури, одним із наріжних каменів адміністративно-репресивної системи. Вільнішою була духовна атмосфера в журнальному середовищі.

Сутність нової журналістики, перетвореної в один із найголовніших елементів системи пропаганди й агітації РКП(б), виразно схарактеризував С. Єфремов 1924 р.: "Коли б Ленін міг читати цю безбарвну писанину, то певне пожалкував би за опозиційною пресою: краще жива зненависть, ніж це мертве і мертвуще словословіє, що своє вбожество і байдужість квітчає фольговими квітами надуманого фразерства" [34].

[31] *Хвильовий М.* Твори: У 2 т. — Київ, 1990. — Т. 2. — С. 604.

[32] *Пріцак О.* Агатангел Кримський // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 22.

[33] Фрагменти з щоденника С.О. Єфремова // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 40.

[34] Там само. — С. 41.

1920 року в УСРР виходило 151 видання російською мовою і 73 — українською. А до 1923 р. в результаті переведення періодики на самоокупність останніх залишилося тільки 10. Влада переглянула політику щодо україномовної преси. Їй були виділені дотації. Невдовзі ситуація змінилася на користь україномовних видань. Цьому сприяли і кадрові зміни. "Вісти ВУЦВК", які першими з офіційних видань перейшли на українську мову (1921), очолив В. Блакитний, газету "Радянське село" — С. Пилипенко, журнал "Червоний шлях" — Г. Гринько. М. Грушевський, який повернувся з еміграції, заснував журнал "Україна" (1924—1930), збірник "За сто літ". З'являється масова газета для молоді "Комсомолець України" (1925). Нарешті, на українську мову переходять найвпливовіші партійні органи — київська "Пролетарская правда", об'єднана із селянським денником "Більшовик" (1925), харківський "Коммунист" (1926).

Поступово україномовна періодика починає переважати російськомовну як числом видань, так і масовістю. Це був результат не лише адміністративних заходів, а й зрослого фахового рівня національної журналістики. Великим авторитетом користувалися "Вісти ВУЦВК", де, крім оперативних новин і гострої публіцистики, читач постійно знаходив художні твори В. Сосюри, В. Поліщука, Г. Косинки, К. Гордієнка, Ю. Смолича, шаржі та карикатури О. Довженка. Цікаво, по-сучасному робилися щотижневі додатки до газети — "Література, наука, мистецтво", "Література і мистецтво", "Культура і побут". В останньому М. Хвильовий друкує памфлетні цикли "Камо грядеши?" та "Думки проти течії" (1925), "Апологети писаризму" (1926). Він висуває знамените гасло "Геть від Москви!", різко критикує "москвофільські" засади брошури "Росія чи Європа?" К. Буревія. Згодом останній стає прихильником свого опонента. Державницька лінія характерна для статті "Україна чи Малоросія?", де Хвильовий прямо заявляє: "ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз" [35]. Цензура не пропустила цей твір, і він поширювався в рукописі.

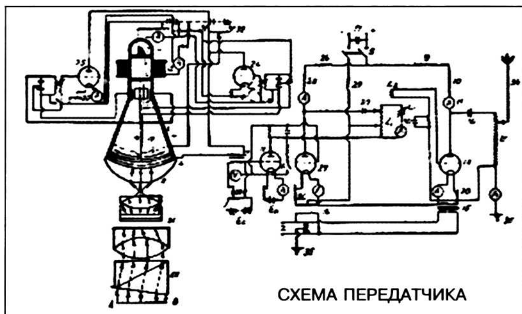
Різноманітною внутрішньою та міжнародною інформацією республіканські й місцеві газети постачали ілюстровані "Вікна УкРОСТА" (Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агентства, з 1921 р. — РАТАУ). Тут співпрацювали О. Досвітній, К. Котко, Ю. Олеша, Е. Багрицький, О. Довженко, В. Нарбут, О. Хвостенко-Хвостов.

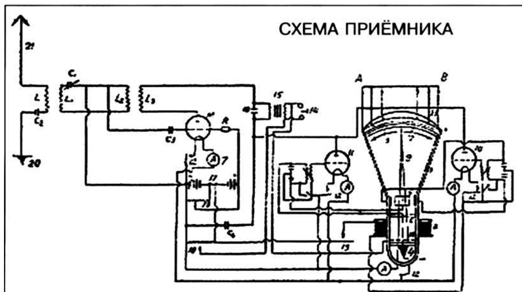
Надзвичайної популярності набув ілюстрований журнал "Червоний перець" (1922—1934), навколо якого згуртувалися талановиті гумористи К. Котко, Ю. Ґедзь, Ю. Вухналь, В. Чечвянський, графіки А. Петрицький, О. Козюренко, Б. Шаповал. Всенародної слави зажив Остап Вишня, фейлетони та усмішки якого ввійшли до фонду класики. Згодом вони ж стали причиною його заслання. Значний внесок у модернізацію культури зробив журнал "Всесвіт" (1925—1934, Харків). Він друкував міжнародну інформацію, художні твори М. Рильського, М. Бажана, М. Йогансена, М. Ірчана, Е. Верхарна, К. Клебера та ін. Не меншою популярністю користувався ілюстрований двотижневик "Глобус" (1923—1935, Київ), серед авторів якого були В. Сосюра, М. Рильський, Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, М. Зеров. Розмаїття літературно-естетичних течій відбивали журнали "Червоний шлях" (1923—1936), "Життя й революція" (1925—1934), які об'єднува-

[35] *Хвильовий М.* Зазн. праця. — С. 590.

Фундатор сучасного телебачення Б. Грабовський (ліворуч) і Н. Пискунов на Електровакуумному заводі.

Патент № 5592 Б. Грабовського на винахід "телефота", виданий 9 листопада 1925 р.

ли письменників усіх поколінь, видання Вільної академії пролетарської літератури журнали "Вапліте" (1927) та "Гарт" (1927—1932), Всеукраїнської спілки пролетарсько-селянських письменників — "Плуг" (1925—1932), футуристів — "Нова генерація" (1927—1930) та ін. Склалася широка мережа галузевих, спеціальних періодичних видань — "Шляхи мистецтва", "Нове мистецтво", "Мистецтво — масам", "Масовий театр", "Сільський театр", "Музика", "Кіно", "Господарство України", "Науково-технічний вісник", "Вісті Всеукраїнської академії наук" та багато інших.

Доба українізації спричинила поглиблення національної самосвідомості всього народу. Поступово по-державницькому настроєні публіцисти переносять акцент на завдання "деколонізації", і не лише в галузі культури, а й економіки. Показово, що виступи проти колоніальної залежності народного господарства України від Москви з'являлися на сторінках навіть таких офіціозів, як журнал "Більшовик України". Багато статей перегукувалося з публікаціями емігрантів (В. Винниченка, Д. Дорошенка, навіть Д. Донцова). То було "явище органічне, а не наносне, і дуже часто збіг думок та ідей пояснюється не впливом, а єдністю духовного процесу на всіх українських землях" [36].

Це викликало занепокоєння Кремля. Вже 1926 р. гострого осуду офіційної пропаганди зазнала науково-публіцистична стаття М. Грушевського "Ганебній пам'яті". Вона присвячувалася сумному ювілеєві Емського указу. Вчений, по суті, повів мову про неоколоніальну політику в СРСР, а це не могло лишитися поза увагою як генсека КП(б)У М. Кагановича, так і генсека ВКП(б) Й. Сталіна. Московська преса розпочала наступ на "грушев'янство", "український буржуазний націоналізм". Врешті-решт, 1930 р. влада розгромила юридично непідцензурну як науковий орган "Україну": під ніж було пущено наклад 44-ї книжки, а видання заборонено — цілком у дусі Емського указу. Трьома роками раніше на шостому номері був закритий журнал "Вапліте", який почав друкувати роман М. Хвильового "Вальд-

[36] *Голубенко П.* Зазн. праця. — С. 446.

шнепи". Прихильники Хвильового перейшли на езопову мову. В новоствореному журналі "Літературний ярмарок" (1928—1930) вони "дали хоч і замасковану, але глибоку й жорстоку критику політичного режиму і викриття його російської імперіялістичної суті" [37].

Настає смуга цензурного мракобісся, жорстоких репресій. "Починаючи з 1929—1930 рр. стало цілком ясно, що сили контрукраїнізації беруть верх" [38]. Дедалі більше видань ("Всесвіт", "Нове мистецтво", "Музика", "Кіно" та ін.) потрапляє під заборону. Преса уніфікується. У 30-х рр. редакторів україномовних органів, журналістів, працівників видавництв одного за одним кидають до в'язниць НКВС. Вийшли на волю одиниці.

У 1938 р. повсюдно з'являються масові російськомовні видання — "Советская Украина", "Сталинское племя", "Юный пионер", органи багатьох обкомів КП(б)У — "Красное знамя" (Харків), "Большевистское знамя" (Одеса), "Днепровская правда" (Дніпропетровськ), "Южная правда" (Миколаїв) та ін. У 1939 р. радянська влада засновує "Львовскую правду", хоча в Галичині було обмаль російськомовного населення.

У друкарській галузі, водночас зі звуженням ідейно-тематичного спектра видань, тривало зростання питомої ваги україномовних книг. У 1940 р. їх видано 51 млн примірників, з них українською мовою — чотири п'ятих. Збільшувалися тиражі партійно-радянської періодики, на передплату якої було запроваджено рознарядки. У цілому напередодні Другої світової війни функціонувало два десятки республіканських книжкових і газетно-журнальних видавництв. Зміцнювалася поліграфічна промисловість у столиці та обласних центрах, одна за одною з'являлися друкарні в райцентрах.

Національне радіомовлення. У 20—30-х рр. відбулося становлення нового виду журналістики — національного радіо. Перші українські радіопрограми вийшли в ефір 1924 р. Велися вони з Харкова через малосильні передавачі. Наступного року стали до ладу потужні радіостанції в Харкові та Києві. Це дало змогу сотням тисяч людей стати свідками й співучасниками епохальних подій внутрішнього і зовнішнього життя, прилучитися до світу високої культури. 1 березня 1925 р. відбувся перший радіоконцерт, поставлений Державним українським хором імені М. Леонтовича [39]. Постійними учасниками таких музичних "радіопересилань" стали найвидатніші актори — О. Петрусенко, З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, М. Гришко...

10 грудня 1926 р. в Харкові вийшов перший випуск всеукраїнської радіога-

Борис Грабовський.

[37] Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 992.

[38] *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація?.. Крах українізації 20-х — 30-х рр. // Літературна Україна. — 1990. — 4 жовт. — С. 4.

[39] Консерваторія мільйонів // Українському радіо — 50. — Київ, 1974. — С. 75.

зети "Пролетар". Це був дубль одноіменного друкованого органу. У 1927 р. з'явилася окрема півгодинна служба новин "Радіо-Пролетар". Вона виходила двічі, а згодом чотири рази на тиждень. Готуються адресні випуски — для селянства, молоді, військовиків; радіожурнали за інтересами — літературні, музичні. На їхній базі з 1929 р. утворюються радіогазети "Радянське село", "Комсомолець України", "Червона оборона". Невдовзі "їх видається близько двадцяти з урахуванням соціального й вікового складу аудиторії. Передача здійснювалася не тільки з основного радіоцентру республіки (Харків), а й з чотирьох окружних (Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Артемівськ) та багатьох місцевих трансляційних вузлів" [40].

До середини 30-х рр. радіомовлення утвердилося як самостійний вид української журналістики і культури. Безперечно, "радіопересилання" були елементом сталінської пропагандистської машини. З іншого боку, на всю Україну лунала мова, створена генієм корінного народу. Кращі його сини одержали можливість спілкуватися з багатомільйонною аудиторією. Систематично йшли в ефір передачі з "національно-культурного будівництва", зокрема й для етнічних меншин.

З 1934 р. готуються універсальні випуски новин — "для всіх". Незважаючи на громіздкість техніки, радіожурналістам удавалося вести живі передачі з підприємств, сіл, новобудов, театрів, стадіонів, навіть аеропланів. У практику ввійшли радіопереклики міст. У другій половині 30-х рр. почали застосовувати технологію звукозапису, що провіщало незрівнянне розширення як творчої палітри журналістів, так і географії мовлення. Інтенсивного розвитку набуло місцеве радіомовлення.

Паралельно з розвитком радіотехніки вчені Харкова та Києва інтенсивно працювали над проблемою "передачі зображення по радіо". Вони розвивали "телефот" — винахід Б. Грабовського (сина видатного поета), який у 1928 р. "вперше в світі з допомогою повністю елетронного методу" [41] зумів передати на відстань рухоме зображення. Україна майже не відставала від Заходу і в практичному застосуванні новації. Вже 1939 р. в дослідну експлуатацію було здано телецентр у столиці України. Першою його передачею став концерт за участю М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, інших корифеїв сцени. Лише передвоєнне лихоліття перешкодило створити мережу масового прийому програм населенням.

У міжвоєнну добу Західна Україна, опинившись під Польщею, Румунією, Чехословаччиною, також зазнавала утисків. Число українських видань тут дедалі скорочувалося. Після 1932 р. уряд Пілсудського взагалі перейшов до відкритої полонізаторської політики. Втім, на відміну від СРСР, тут усе-таки діяла судочинна система. Тому тотальних репресій не було. Виживали видавництва і редакції різних напрямів — від ультраправих до лівих.

У Галичині наукові, художні, публіцистичні книги продовжували випускати Наукове товариство імені Шевченка, "Просвіта", видавництва "Діло", "Вісник", "Червона калина", "Нова культура", "Книжка", "Рідна школа", "Бистриця". На літературі прикладного характеру спеціалізувалися кооперативи "Маслосоюз", "Ревізійний союз", "Сільський господар", товариство тверезості "Відродження". Енергійну діяльність

[40] *Мирonченко В.Я.* Інформаційне радіомовлення на Україні. — Київ, 1984. — С. 12.

[41] *Мащенко І.* Телефот Грабовського // Телерадіовісник України. — 1994. — № 7. — С. 48.

розгорнули приватні видавці І. Тиктор, М. Матчак, Р. Паладійчук, М. Таранько. Якщо напередодні Першої світової війни тут побачили світ 362 книги, то у 1924 р. — 195, у 1927 — 321, а у 1928 р. — вже 450. Протягом 30-х рр. щороку друкувалося в середньому 366 книг [42].

Продовжували виходити згадувані вже довготривалі серії НТШ, художня класика. Побачили світ також історико-літературна "Загальна бібліотека" (8 книг), популярна "Народна бібліотека" (38 книг), серйозні дослідження з історії національно-визвольного руху, масові календарі. Видатною подією культурного життя всієї нації стала "Українська загальна енциклопедія" (УЗЕ; 1930—1935, Львів). Цей тритомник за редакцією І. Раковського продовжив справу, розпочату М. Грушевським колективною працею "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1914—1916, Петербург). УЗЕ відзначається більшою універсальністю і завершеністю матеріалу. Різноманітність тематики і жанрової типології властива 48-томній «Бібліотеці "Діла"» (1936—1939). Солідні книги випустив у серії "Історична бібліотека" І. Тиктор: "Велика всесвітня історія", "Велика історія України", "Історія української культури" та ін. Загалом галицькі книги вирізнялися модерним поліграфічним виконанням. Над їх оформленням працювали видатні художники І. Труш, К. Устиянович, П. Ковжун.

Високим був і рівень преси. У 1923 р. відновила свою первісну назву провідна газета "Діло", яка після закриття польськими властями змушена була виходити під іншими назвами. У 20—30-х рр. "Діло" очолювали Д. Левицький, В. Охримович, Ф. Федорців, В. Мудрий. Вона виходила щоденно, була одним із факторів збереження національної ідентичності західноукраїнського населення. З середини 20-х рр. газета провадила ідеологію Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), хоч так і не стала його органом. У редакції 10—16-сторінкового денника, який за обсягом і якістю інформації не поступався європейським аналогам, працювали висококваліфіковані журналісти. Широкою була мережа закордонних кореспондентів. З "Ділом" охоче співпрацювали відомі публіцисти, письменники, вчені. Значної популярності зажили тижневі додатки "Неділя" (літературний) та "Змаг" (спортивний).

Видавництво І. Тиктора "Українська преса", яке спочатку також перебувало під впливом УНДО, а в 1933 р. набуло незалежного статусу, випускало газету "Новий час" (1923—1939). У 1928 р. видавництво заснувало ілюстрований тижневик "Народня справа", який мав 30 тис. передплатників і висилав їм книжкові додатки прикладного характеру. Згодом починає виходити ілюстрований двотижневик "Наш прапор" (1932—1939), що мав книжкові серії "Українська бібліотека" та "Музична бібліотека". Крім загальноінформаційної преси, І. Тиктор випускав також спеціалізовані журнали — "Аматорський театр", "Дзвіночок" (дитячий), "Комар" (сатирико-гумористичний).

Розвивається преса різних громадських рухів, партій, політичних угруповань. Це журнали соціалістів-радикалів "Громадський голос", "Проти хвиль", соціал-демократів — "Вперед", "Робітнича трибуна", комуністів — "Культура", "Нові шляхи". Група пролетарських письменників "Горно" — В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Я. Кондра — випускали впливовий місячник "Вікна". Українська націо-

[42] Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 1051.

нально-робітнича партія мала журнал "Заграва". «Пізніш виходять такі органи націоналістичного напрямку, як "Вісті", "Наш клич", "Голос нації" і, врешті, тижнева газета "Голос" у виданні Б. Кравціва, змінюючи один одного внаслідок адміністративних впливів»[43]. Змістовністю, європейською орієнтацією відзначалися журнали "Світ", "Назустріч", "Українська ілюстрація" та ін. Сприятливими були умови для випуску наукової, сільськогосподарської, просвітницької, педагогічної, жіночої, молодіжної, дитячої періодики.

Українська видавнича спілка відновила у Львові ЛНВ (1923—1932). Тепер його редагував Д. Донцов. Незважаючи на протести М. Грушевського, оновлений журнал сповідував ідеологію українського інтегрального націоналізму, ніцшеанський культ сили. Згодом Донцов перейшов до випуску власного журналу "Вістник" (1933—1939), де співпрацювали Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга, Ю. Липа та ін. Подібної ж орієнтації дотримувалися журнали "Дажбог", "Обрії", "Напередодні".

У складних умовах наростаючої румунізації діяла преса на Буковині. Це газети "Робітник" (1920), "Народній голос", "Громада" (1921). Румунська хліборобська партія засновує україномовні органи "Хліборобська правда" (1923), "Хліборобське слово" (1925). Перші в умовах офіційної політики асиміляції були цілком українськими, останні — лише за мовною ознакою. З 1928 р. виходить денник "Час" — найпопулярніше буковинське видання. Помітним інтелектуальним явищем став літературно-громадський журнал "Самостійна думка" (1931—1939). Один із його додатків — "Державно-творча трибуна Буковина" — був речником так званої єдинонаціоналістичної течії. Всього до початку Другої світової війни в цьому краї видавалося 17 газет і журналів, які повністю або частково входили до контексту української культури.

Ліберальні умови Закарпаття дали змогу видати тут у міжвоєнну добу понад 1000 книжок та брошур. За часів "червоної Угорщини" в Руській Країні язичієм виходив москвофільський урядовий вісник "Руська правда". Йому протистояв журнал "Руська Країна", який повернувся до старої назви "Наука", а згодом перейменувався у "Свободу". Редактор А. Волошин пропагував ідеї єдності, соборності України-Русі. Він же створив матеріальне, ідейне й фахове підґрунтя для появи масової щоденної газети "Нова свобода".

Коли Карпатська Русь була включена до складу новоствореної Чехословаччини, преса диференціювалася принаймні на п'ять ідеологічних течій: українську, русинську, москвофільську, проугорську і прочехословацьку. Перша була в найскладнішому становищі — не в останню чергу через суперечливі означення краю (застосування прикметників, крім *український*, *руський*, *русинський*, *руский* і навіть *руський* та *російський*), що перешкоджало національній самоідентифікації русинів-українців. Треба віддати належне ужгородській щоденній газеті Ф. Жатковича "Русин", тижневику М. Брайщака "Руська нива", газетам "Народ", "Вперед", "Карпатська правда", "Українське слово", "Земля і воля": незважаючи на політичні розбіжності, вони одностайно декларували належність русинства до української культури, впливали на розвиток і спрямованість громадської думки Закарпаття. Важливо зазначити, що напередодні кризи, викликаної Мюнхенською змовою, українською мовою тут видавалася більшість газет і журналів — 62, російською — 39, язичієм — 25.

[43] *Животко А.* Зазн. праця. — С. 243.

У Галичині неперіодично з'являлися в ефірі стислі українські радіопередачі зі Львова. У січні—березні 1939 р. короткохвильове радіомовлення велося зі столиці Карпатської України Хуста.

Українські ЗМІ у діаспорах. Українські ЗМІ існували також у східній діаспорі, переважно в Російській Федерації — на Кубані, в Ростові, на Зеленому Клину. Та в 1933 р. на всій радянській території вони були заборонені. Тим часом у Китаї з'явилися газети "Шанхайська громада", "Український голос на Далекому Сході".

Досить інтенсивно розвивалася газетна журналістика в західній діаспорі. Це засвідчило зрілий духовний рівень другого-третього поколінь еміграції. Продовжують діяти вже згадувані щоденні газети "Америка", "Свобода". Остання з часом стала провідним виданням усієї західної діаспори. В. Винниченко засновує в Празі газету "Нова доба". Згодом він бере діяльну участь у журналі "Нова Україна", який тут видає М. Шаповал. У Нью-Йорку з'являється "Вісник Організації державного визволення України". С. Петлюра створює в Парижі тижневик "Тризуб", І. Огієнко започатковує журнали "Рідна мова" і "Наша культура". Малотиражні видання виходили в таборах воїнів УНР, ЗУНР та гетьманату.

У цілому, за підрахунками А. Животка, напередодні Другої світової війни за межами СРСР виходило 202 українські періодичні видання, в тому числі 72 газети, 116 журналів, 14 бюлетенів. У межах Польщі було 106, Румунії — 5, Чехословаччини — 35, Америки — 40, Німеччини та Австрії — 5, Франції — 4, Англії і Китаю — по 2 видання [44].

У Чехословаччині тривалий час точилася боротьба за мову радіопередач для русинів. Спочатку під тиском білогвардійської еміграції гору взяли промо-

Фотожурналіст і кінодокументаліст Петро Лисюк фіксує на плівку події в Карпатській Україні.

сковські настрої. І все-таки переміг "народовецький" (русино-український) напрям. У 1934 р. радіо Братислави перейшло на українську мову. Згодом у Пряшеві була створена Українська студія Чехословацького радіо [45]. Певний час мали радіо українці Кубані, Зеленого Клину, інших країв східної діаспори. У 1941—1942 рр. діяло радіомовлення для українців Шанхаю.

Друга світова війна почалася для українства тоді ж, коли й для поляків, — 1 вересня 1939 р. З одного боку, багато творчих сил гине на антигітлерівському фронті в складі Армії Крайової. З іншого — приєднання Західної України до УРСР супроводжується сталінськими репресіями. Вся періодика, в тому числі органи КПЗУ, потрапила під заборону. Натомість утворюються провінційні видання за звичною для тоталітарної держави схемою.

Після 22 червня 1941 р., коли Німеччина розв'язала війну проти СРСР, видавничі організації, преса, радіо респу-

[44] *Животко А.* Зазн. праця. — С. 287.

[45] *Фоллрихова М.* Украинская национальная журналистика в Чехословакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Киев, 1989. — С. 15.

бліки одразу переключили весь свій творчий і технічний потенціал на мобілізацію українського народу до боротьби проти фашистської навали. Кращі художні та публіцистичні сили природним чином звертаються до патріотичної тематики і крок за кроком відвойовують у сталінської цензури дедалі більше ідейного простору. Змінюється спрямованість, тональність і стилістика публікацій на українські теми. Інтелігенція знову звертається до історії української державності, будить національну самосвідомість народу, хоч не так давно через це стали жертвами режиму С. Єфремов, М. Грушевський, М. Хвильовий, сотні інших письменників і журналістів. Якщо раніше великим був лише російський народ, то тепер окремі публіцисти апелюють до "великого українського народу". Крім кремлівського гасла "За Родину, за Сталина!", з'являється заклик "За нашу Україну!" — у 1943 р. Сталін особисто відредагував його як "За нашу Радянську Україну!"

В евакуації швидко відновлюють роботу видавництва Академії наук, "Комуніст", "Радянський письменник", "Укрвидав". Оперативно йде у виробництво "Нарис історії України" (Уфа, 1942). Розгортається підготовка "Нарису історії української літератури" (Уфа, 1945), класики, творів провідних митців, звинувачуваних раніше в націоналізмі, монографії "Українці" (вихід останньої було припинено: в міру звільнення України Сталін відновлював стару національну політику). Систематично друкувалася художньо-публіцистична серія "Фронт і тил". Найвизначніші письменники підготували два випуски збірника "Україна в огні", наскрізь перейнятого національно-патріотичними мотивами. У цілому протягом 1941—1945 рр. вийшло 5156 україномовних книг та брошур тиражем 58 млн примірників.

З липня 1941 р. М. Бажан редагує газету "За Радянську Україну!", призначену для населення окупованих територій. З нею активно співпрацювали П. Тичина, А. Малишко, О. Корнійчук, В. Василевська. Щомісяця з літаків скидалося 1,5—2 млн примірників видання [46]. У прифронтовій смузі виходила газета "Комуніст", постійними співробітниками якої були А. Головко, П. Усенко, М. Шеремет, Л. Новиченко. У Москві, де в мирний час були заборонені українські видання, Ю. Смоличу випадає починати новозаснований журнал "Україна", а згодом "переміщатися з редакцією у щойно визволений, прифронтовий Харків, потім до щойно визволеного, прифронтового Києва" [47]. В Уфі виходять газета "Література і мистецтво", журнали "Українська література", "Доповіді Академії наук УРСР". Військова рада І Українського фронту видає для воїнів-українців газету "За честь Батьківщини!". Населенню України адресуються журнал "Перець", плакатний додаток "Перчиця", сотні мільйонів листівок. В окупації діяло 30 партизанських газет. Характерно, що ЦК КПУ зобов'язав командування партизанських загонів "простежити за тим, щоб газети і листівки видавалися українською мовою" [48].

Та провідне місце серед засобів масової інформації займає радіожурналістика. Із самого початку війни Українське радіо співпрацює з радіостанцією Південно-Західного фронту. В прямий ефір ідуть репортажі з місць боїв. Ведуться радіопереклики Києва з Ленінградом, Москвою, Одесою. Із 23 листопада 1941 р. в Саратові починає цілодо-

[46] УЛЕ. — Т. 2. — С. 220.

[47] *Смолич Ю.* На хвилі української радіостанції в Москві // Українському радіо — 50. — Київ, 1974. — С. 114.

[48] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, од. зб. 24, арк. 11.

бове мовлення радіостанція імені Т.Г. Шевченка. Тут працювали С. Олійник, О. Ющенко, І. Цюпа та ін. Провідним коментатором-полемістом був Я. Галан. 1942 року більше половини з 1,5 тис. год. політичного мовлення радіостанції імені Т.Г. Шевченка склали новини. Крім вістей і публіцистики, в ефір ішли спеціальні матеріали для поширення в усній, рукописній та друкованій формах. 28 листопада 1941 р. з Москви повела мовлення радіостанція "Радянська Україна". З січня наступного року обсяг її передач складав 5,5 год. на добу. Невдовзі запрацювала радіостанція "Партизанка" — "сорок хвилин щодня у спеціально визначений час, на трьох хвилях" [49]. До радіожурналістики були залучені кращі літературні сили — О. Копиленко, І. Нехода, А. Малишко, П. Тичина, М. Рильський, О. Довженко, Ю. Смолич, В. Сосюра. Ситуація потребувала такого оперативного реагування на події, що українські радіопубліцисти часто виходили в ефір поза будь-якою цензурою. Цікаво, що збірка радіовиступів Я. Галана "Фронт в ефірі" побачила світ у Москві мовою оригіналу (1943).

1 травня 1943 р. для воїнів-українців і населення республіки запрацювала фронтова філія радіостанції імені Т.Г. Шевченка — пересувна радіостанція "Дніпро", редакторами якої стали П. Козланюк, В. Кучер, Л. Шиян. У лютому 1944 р. Київ відновлює передачі для всієї України. Позивними стають заголовні звуки радіостанції "Дніпро" — "Реве та стогне..." Відтепер дедалі зростає питома вага народногосподарських і культосвітніх передач.

У Західній Україні активно діяла видавничо-пресова служба Української повстанської армії. Брошури, підпільні газети "Вісті", "Самостійність", журнал "Ідея і чин", прокламації та листівки роз'яснювали, що УПА бореться за самостійну соборну Україну "без панів, поміщиків, капіталістів та більшовицьких комісарів", за новий міжнародний лад, "побудований на пошануванні прав кожного народу"; проти "німецького та московського імперіалістичних наїзників" [50]. Пізніше працювало Бюро інформації Української головної визвольної ради. Воно видавало "Бюлетень", листівки, відозви. Періодика вела своєрідний мартиролог тоталітаризму "З більшовицького терору на українських землях".

Існувала й колабораційна преса. Частина діячів культури співробітничала в ній, маючи на меті проведення незалежницьких ідей. Не один з них за це потрапив до гестапо і був розстріляний — О. Теліга, І. Рогач, О. Чеминський та ін., а чимало потім емігрувало до країн, визволених союзницькими арміями.

У повоєнний період працівники видавництв, преси, радіо, телебачення УРСР зосереджують зусилля народу на відбудові економіки. Матеріальна база друкарства була пограбована відступаючими гітлерівцями і практично знищена. Зазнали руйнації столичні газетно-журнальна і книжково-журнальна фабрики, Харківська книжкова фабрика, літографії в Києві, Харкові, Одесі та інші високотехнологічні підприємства. Але темпи відбудовних робіт були такими, що вже в 1949 р. потужності поліграфії досягли довоєнного рівня. Це дало можливість наступного року випустити 4136 книг та брошур накладом 77,6 млн примірників. Згодом стали до ладу книжкові друкарні у Харкові, Донецьку, Білій Церкві,

[49] *Суярко Л.* Радіостанція "Радянська Україна". 28 листоп. 1941 — 10 лип. 1944 рр. // Телерадіовісник України. — 1995. — № 3. — С. 12.

[50] *Мірчук П.* Українська повстанська армія. 1942—1952: Документи і матеріали. — Львів, 1991. — С. 293—294.

обласні газетні виробництва в Полтаві, Дніпропетровську, Вінниці, Хмельницькому. В Києві здано до експлуатації газетно-журнальний комбінат "Радянська Україна", фабрику кольорового друку. Було забезпечено високий ступінь механізації поліграфічних процесів. Усе це створило можливості для реалізації книжкових проектів на європейському рівні, для випуску преси наймасовішими накладами.

Протягом 50-х рр. українське друкарство значно зміцніло. З'явилися нові видавництва — Київського, Харківського, Львівського університетів, Головна редакція "Української радянської енциклопедії". З "Молоді" виокремився "Дитвидав". У 1963 р. розпочалася реорганізація всієї видавничої мережі. Утворено 29 потужних видавництв певної спеціалізації — "Політвидав України", "Наукова думка", "Мистецтво", "Техніка", "Будівельник", "Урожай", "Здоров'я", "Веселка", "Реклама" та ін. Профілем "Радянського письменника" стають нові твори українських письменників, "Дніпра" — національна й світова класика. Праці регіональної проблематики, художні твори місцевих авторів стають пріоритетом видавництв "Донбас" (Донецьк), "Каменяр" (Львів), "Карпати" (Ужгород), "Крим" (Сімферополь), "Маяк" (Одеса), "Прапор" (Харків), "Промінь" (Дніпропетровськ). Внаслідок ужитих заходів протягом повоєнної чверті віку побачили світ книги та брошури з питань культури й освіти тиражем 123,9 млн, науки — 100,2 млн, мистецтва — 26,9 млн примірників [51]. У повсякденне життя пересічної родини ввійшли твори корифеїв як національної, так і літератур союзних республік та зарубіжних країн. Величезними стали наклади дитячих видань.

У добу "відлиги" вдалося повернути культурі імена і праці таких "буржуазних націоналістів", як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, Б. Грінченко, Д. Яворницький, Олександр Олесь та ін. До видавничої роботи залучаються визначні художники — І. Їжакевич, М. Дерегус, В. Касіян та ін. Багато книг стає здобутком не лише поліграфії, а й друкарського мистецтва. Це, зокрема, "Земля" О. Кобилянської (1960), "Пан Халявський" Г. Квітки-Основ'яненка (1961), "Ярослав Мудрий", "Свіччине весілля" І. Кочерги (1962), "Енеїда" І. Котляревського (1969), оформлені самобутніми майстрами С. Адамовичем, А. Базилевичем, Г. Якутовичем.

У 70-х рр. вийшли академічні багатотомники П. Тичини і М. Рильського, пізніше — 50-томне зібрання творів І. Франка. Протягом 1958—1967 рр. побачила світ 17-томна "Українська радянська енциклопедія", згодом — 26-томна серія "Історія міст і сіл України". Видавництво "Дніпро" випускає бібліотеки українського і світового письменства, "Наукова думка" — бібліотеку української літератури, "Молодь" та "Веселка" — шкільну бібліотеку, численні серії за читацькими інтересами. Знаковою подією в науковому і культурному житті України стала поява першої у світі "Енциклопедії кібернетики", яка згодом була перекладена російською і німецькою мовами. Науково-технічні видавництва систематично друкують монографії з найрізноманітніших галузей — від генетики до космонавтики.

У цілому протягом 1918—1985 рр. у межах УРСР вийшло 392 тис. книг і брошур тиражем майже 5,9 млрд примірників, у тому числі понад 4,1 млрд українською мовою [52]. Наклад творів

[51] Преса Української РСР. 1918—1980: Статистичний довідник. — Харків, 1981. — С. 65, 66, 74, 75, 80, 81.

[52] Преса Української РСР. 1918—1985: Статистичний довідник. — Київ, 1986.

Хрещатик і перша київська телерадіовежа. 1951.

Т. Шевченка склав 25,6 млн, І. Франка — 24,3 млн, М. Коцюбинського — 18,9 млн, Остапа Вишні — 8,1 млн, М. Рильського — 6,1 млн примірників [53].

У галузі газетно-журнального виробництва повоєнна відбудова давалася зі значними труднощами. Лише у 1957 р. вдалося перевищити довоєнний разовий тираж газет. У часи "відлиги" журналісти вперше відчули смак свободи слова. Динаміка політичної боротьби проти сталінщини та її тяжкої спадщини була стрімкою, і цензори не завжди орієнтувалися, що "вже можна" і кого "ще не пущать". На рубежі 50—60-х рр. сіру офіціозну пресу змінюють різноманітніші за тематикою й способами оформлення газети і журнали, позбавлені імперативного тону. Журналістика стає особистісною. Широкої популярності набувають "Вечірні розмови" М. Рильського у "Вечірньому Києві", гостра полеміка Д. Прилюка в "Колгоспному селі", життєві сюжети В. Симоненка в "Черкаській правді", народознавча публіцистика С. Плачинди, екологічні нариси С. Колесника.

У часи брежнєвської реакції яскравою сторінкою історії була дисидентська політична публіцистика. Подією десятиліття стало есе І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" У 1968 р. 139 осіб виступило з письмовим протестом проти політичних репресій, проти "реставрації сталінізму". З'являються нелегальні видання. З 1970 р. В. Чорновіл редагує правозахисницький "Український вісник", який викриває імперську політику Москви. Після його другого ув'язнення редактором стає С. Хмара.

Радіожурналістика України спромоглася досягти передвоєнних обсягів мовлення та рівня радіофікації лише у 1951 р., коли вже були відновлені основні радіостанції, діяло майже півтора мільйона радіоточок та 314 000 приймачів. Провідною темою випусків була відбудова зруйнованої економіки України. Ясна річ, у них не знаходилося місця фактам голоду 1946—1947 рр., репресій, нового наступу на українську культуру. Водночас радіо було найдоступнішим джерелом універсальної інформації, засобом спілкування цвіту національної інтелігенції з народом.

---

[53] Там само. — С. 58—60.

У 1952 р. став до ладу Будинок радіомовлення і звукозапису, що дало змогу радикально підвищити якість передач. У фаховому плані поворотною подією стало застосування магнітофона "Дніпро", який почав випускатися в Києві. Радіожурналістика одержала можливість остаточно позбутися родової залежності від газетярства. Завдяки магнітозапису різко зросла мобільність репортера. З'явилися оригінальні видові та жанрові риси передач. Це переважно результат повсякденного застосування монтажної технології, що раніше використовувалася лише для підготовки масштабних програм типу "Театр перед мікрофоном".

Згодом Українське радіо стає трипрограмним: крім союзно-республіканської і стереофонічної, на середніх хвилях починає функціонувати програма "Промінь" (1965). Відтепер українською мовою новини передаються цілодобово. Постійними стають найрізноманітніші літературні передачі за участю видатних поетів і прозаїків. Обсяг щодобових музичних передач перевищив 30 год. У фондовій фонотеці нагромадилося понад 80 тис. документальних, літературних та музичних магнітозаписів — своєрідна жива історія України XX ст.

У першій половині 80-х рр. Україна стала повністю радіофікованою. В розпорядженні населення було 17,6 млн одно- та трипрограмних гучномовців і 10,7 млн приймачів, значною мірою коротнохвильових. Отже, українці слухали також передачі не лише системи Держтелерадіо УРСР, а й українських редакцій "Голосу Америки", "Свободи", "Радіо Ватікану", "Радіо Монте-Карло", Бі-Бі-Сі. Зарубіжні радіостанції виходили на багатомільйонну аудиторію і значною мірою формували антитоталітарні та незалежницькі настрої в усіх верствах українського народу.

Телебачення. Потужним фактором прилучення українського народу до світової цивілізації стало телебачення. Воно швидко пройшло шлях від експериментів до практики. Вже в 1951 р. став до ладу телецентр у Києві: 6 листопада демонструвався художній фільм "Велика заграва". Наступного дня УТ показало в прямому ефірі парад військ і маніфестацію на Хрещатику. Першою передачею зі студії став концерт акторів столичної опери. Згодом пішли в телеефір спектаклі Львівського драмтеатру "Під золотим орлом" і "Бронепоїзд 14—69" Київського театру імені Лесі Українки. Протягом 1951—1953 рр. телебачення подарувало глядачам 112 вистав столичних театрів і 60 спектаклів гастрольних труп. Але їх бачили тільки кияни [54].

Поступово стають до ладу телецентри в Харкові, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Львові, Сімферополі та Чернівцях, а також потужні ретранслятори. До кінця десятиріччя вже чверть мільйона родин мають телевізори.

У середині 50-х рр. апробовано прямі репортажі з господарств і промислових підприємств. 1956 року започатковані телеальманах "Слово", тележурнал "Мистецтво", інші художні цикли як на УТ, так і на обласних студіях. Тоді ж уперше на екрані з'явилися "Останні вісті". Але подібно до того, як у 20—30-х рр. радіопередачі дублювали пресу, вони були, по суті, "радіобаченням". Лише через три-чотири роки в Києві, Донецьку, Херсоні, Запоріжжі, Дніпропетровську утверджуються власне телеві-

[54] УРЕ. — 2-ге вид. — Київ, 1984. — Т. 11, кн. 1. —С. 183.

зійні новини. Глядачі знайомляться з першими пробами телепубліцистики.

До середини 60-х рр. була телефікована половина України. У 1965 р. створюється об'єднана загальнореспубліканська програма, але тільки через сім років вона одержує окремий трансляційний канал.

1968 року на екрани республіки приходить колір. У 1972 р. УТ стає 2-програмним. Відеомагнітофон і електронний монтаж розширюють естетичні можливості національного телебачення. Висока якість зображення, звуку та монтажу створює ґрунт для утвердження новітніх жанрів. Редакції та нове об'єднання "Укртелефільм" знімають відеоспектаклі, відеофільми, тематичні відеосеріали. Такі з них, як "Украдене щастя", "Довженко. Щоденник 1941—1944 рр.", "Я стійко кріпився. М. Тригуб" та ін., збагачують скарбницю національного мистецтва. З'являються висококфахові художньо-публіцистичні програми. Це телерадіопереклик "Темп", молодіжна програма "Гарт", телеконкурс "Сонячні кларнети" та ін.

У другій половині 80-х рр. провідною темою Українського телебачення став Чорнобиль. В умовах цензурних заборон журналісти — багато хто ціною власного здоров'я і навіть життя — намагалися показати реальний стан справ на забруднених радіацією теренах. Висококфаховим твором теледокументалістів стала відеотрилогія "Чорнобиль: два кольори часу", яка в 1989 р. здобула Шевченківську премію.

У міжнародному мовленні яскравими сторінками стали супутникові теледіалоги. У 1986 р. прокладено перший такий телеміст Київ—Братислава. Згодом відбулися "чорнобильський" перегук фахівців Київ—Москва—Сан-Франциско, інтеркультурні діалоги Київ—Кельн, Київ—Бірмінгем, Київ—Софія, Львів—Вінніпег, Одеса—Варна, Київ—Вінніпег.

Квартальний часопис рідновірів США і Канади. 1982.

По війні в західній діаспорі, після скасування обмежень військової цензури, видавнича сфера явила нові імена, ідеї, стилі. Еміграція повною мірою реалізувала свій інтелектуальний потенціал у фундаментальній "Енциклопедії українознавства" (1949—1989), започаткованій з ініціативи В. Кубійовича. Протягом 1945—1951 рр. у таборах Німеччини та Австрії, де перебувала чверть мільйона українців, вийшли 1624 книги та брошури [55]. Тут виникла солідна преса. Газета "Час" (1945—1948, Фюрт) досягла 15-тисячного тиражу, а потім злилася з паризьким "Українцем". Згодом з'являється "Українська трибуна" (1946—1949, Мюнхен), яка здобула популярність у всій діаспорі. З 1954 р. в Мюнхені виходить газета "Шлях перемоги". В добу незалежної України вона, як і засноване 1933 р. в Парижі "Українське слово", перенесла центр своєї діяльності в Київ.

[55] *Маруняк В.* Українська еміграція. — Мюнхен, 1985. — С. 212.

Ми твої діти, Україно!

Гомін

ГАЗЕТА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В МОЛДАВІЇ

ПРИВІТАННЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Газета української громади в Молдавії "Гомін" за 1 січня 1992 р.

Alex Ursuliak: From Edmonton to Stuttgart — page 5

"МАМО, Я ВАС ЛЮБЛЮ!" — сторінка 13

UKRAINIAN CANADIAN HERALD • ВІСНИК УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКИЙ

Single Copy Price $1.25

Budget Mostly Dazzle, With Little Substance

Українсько-канадська газета "Вісник". 1992.

У США найпопулярнішими залишаються газети "Свобода", "Америка", "Народна воля", "Українське народне слово". Перша має 20-тисячний наклад, а з початку 90-х років XX ст. дублюється в Інтернеті. У Канаді провідну роль відіграє приватний "Канадійський фармер", а після його закриття (1981) — газета Ліги визволення України "Гомін України", яка прагне "охопити усі ділянки українського організованого життя" як у Канаді, так і в усій діаспорі [56]. Зі світських видань помітне місце займають органи Союзу українців-самостійників "Український голос", Українського національного об'єднання "Новий шлях". Досі виходять органи Товариства об'єднаних українців Канади "Українське життя", "Українське слово", клерикальні видання "Євангельський ранок", "Канадійський українець", "Українські вісті".

У 70-х рр. українська діаспора 16 країн мала 554 видання. Найбільше в США — 243, Канаді — 139, Австралії — 41, ФРН — 31, Великобританії — 29, Югославії — 17, Аргентині — 13, Франції — 10, Бельгії — 9, Чехословаччині — 8, Італії і Бразилії — по 7. Це переважно журнали. Нові покоління українців зазнають асиміляції, і потенційна аудиторія, а отже, й число наших національних ЗМІ за кордоном дедалі скорочуються.

Економічна та духовна кризи радянського суспільства другої половини XX ст. спричинили інтенсивний інтелектуальний пошук їхніх першоджерел. Поступово визрівали опозиційні настрої як в елітарних колах, так і в широких верствах населення, надто в так званих національних республіках. Прагнучи запобігти соціальному вибуху й розпаду СРСР, Кремль змушений був у 1985 р. проголосити політику демократизації, перебудови, гласності в усіх сферах життя. Український народ усвідомив її облудність уже через рік, коли в результаті замовчування й спотворення сутності та масштабів Чорнобильської катастрофи мільйони людей стали жертвами радіоактивного зараження.

Незважаючи на цензурні лещата Головліту, правда про "аварію" пробивалася на сторінки книг, брошур, газет, журналів, у радіо- та телевізійний ефір, який значною мірою був прямим (передусім через брак записуючої техніки, особливо в реґіонах). Осмислення глобальної проблеми Чорнобиля в худож-

[56] *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. — Мюнхен, 1977. — С. 152.

ніх, наукових, публіцистичних книгах, у ЗМІ зокрема, створило ідейний ґрунт для усвідомлення народом колоніального статусу України та необхідності її суверенізації й унезалежнення.

На зламі імперської і пострадянської епох спостерігався видавничий вибух. Масовими тиражами, одна за одною, виходили невідомі та маловідомі твори класиків української літератури, видатних учених, митців. Пік епохи "гласності" ознаменувався публікацією сотень заборонених творів — І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Єфремова, П. Тичини, В. Винниченка, М. Хвильового, Б. Лепкого, М. Руденка, В. Стуса та ін. У 1989 р. уперше в історії вийшов без жодної купюри "Кобзар". Цей гарно оформлений двотомник видавництва "Радянський письменник" удостоєний Шевченківської премії.

Гострі чи й, по суті, антирадянські твори Ю. Бадзя, І. Драча, Л. Лук'яненка, Д. Павличка, Є. Сверстюка, В. Чорновола, Ю. Щербака, В. Яворівського, багатьох інших майстрів слова з'являлися як легально, так і підпільно. Масовий друк безцензурних видань відбувався в Прибалтиці. "Крамола" множилася організовано й стихійно — на ксероксах, факсах, комп'ютерних принтерах, які тоді масово ввозили з-за кордону наукові установи, навчальні заклади, підприємства, кооперативи, громадські організації. Один із центрів неузаконеної ксерополіграфії діяв на повну потужність у Спілці письменників України. Зрештою, цей множильний апарат опечатали співробітники КДБ. Відповідні заходи для запобігання "нелітованому" друку вживав Держкомвидав. Проте всі цензурні зусилля виявилися марними після появи закону про перші демократичні вибори (1988), який дозволив публікацію різнотипної агітаційної продукції кандидатів у народні депутати СРСР.

"Український вісник", заснований В. Чорноволом.

У 1990 р. союзний закон про пресу — перший за всю 425-літню історію видавничої справи на теренах Російської імперії та СРСР — скасував цензуру й легалізував неурядові видання. До 1990/91 навчального року було видано 46 млн примірників підручників і посібників, підготовлених із урахуванням новітніх реалій суверенізованої України.

Доба становлення незалежної держави характеризується драматичними, а то й почасти колапсними тенденціями у друкарській галузі. Вона виявилася абсолютно не готовою швидко перейти від планової до ринкової системи господарювання. Опинившись без державної підтримки, у 1992 р. поліграфічна промисловість України — найпотужніша в екс-СРСР — практично зупинилася: різко подорожчали імпортні машини, зап-

Львівська газета “Поступ” доби проголошення й утвердження незалежності України. 1991.

рух народ україна

Розкуйтеся, братайтеся!

Вільне Слово

№ 14-15
1990
київ

НЕЗАЛЕЖНА ГАЗЕТА

народний рух — надія україни

ПЕРЕМОГА!

Незалежна газета “Вільне слово” К. Зелінської та С. Набоки. 1990.

частини, матеріали. У 1993 р. катастрофічно дався взнаки брак паперу національного виробництва. До того ж вітчизняна книга потрапила під податковий прес нарівні зі звичайними споживчими товарами. Парадоксально, але факт: видавцям стало вигідніше замовляти друк у Росії, Білорусі, Словаччині, Чехії й навіть Фінляндії чи Іспанії, ніж у рідній країні.

У результаті недалекоглядної видавничо-інформаційної політики владних структур як державні, так і новостворювані комерційні видавництва опинилися в затяжній кризі. Якщо на хвилі соціального та національного піднесення було видано 189,5 млн книг та брошур (1989), то в рік 10-літнього ювілею незалежності — лише 4,6 млн [57]. У 1990 р. на душу населення припадало 3,2 книжки, а наступні роки принесли таку динаміку занепаду друкарства і, ширше, духовності, освіченості, культури українства: 1994 — 1,01, 1996 — 1,1, 1999 — 0,36 [58].

Тим часом український ринок заполонили десятки, навіть сотні мільйонів примірників книг із Росії, яка скасувала “всі митні перешкоди на шляху просування своєї книжки до країн СНД”, а отже, впродовж 90-х рр. російська книжка проросла “в Україні потужнім неукраїнським духом” [59].

Ще не привчена до систематичного читання українською мовою, зросійщене населення індустріальних регіонів так і залишилося в оточенні російськомовного друкованого слова. У свою чергу, ця обставина стала для більшості видавництв маркетинговим приводом майже цілковито ігнорувати літературні, мистецькі, наукові твори національної еліти. Якщо в 1991 р., на який припадав 500-літній ювілей першої власне української книги “Октоїх”, дві третини всіх вітчизняних книжок випущено державною мовою, то на початку XXI ст.

[57] Інформаційна сфера України: стан, проблеми і перспективи. — Київ, 2002. — С. 55, 56.

[58] Там само. — С. 57.

[59] *Родик К.* Невивчені уроки Ситіна, або “Гоголізація” триває. — Львів, 2000. — С. 166.

"ця частка обіймає близько 15 відсотків з виразною тенденцією до скорочення" [60].

Про критичний стан у надважливій галузі духовного виробництва свідчить той факт, що протягом 90-х рр. побачило світ одне-єдине письменницьке зібрання творів — 6-томник у дев'яти книгах В. Стуса (Львів: Просвіта, 1994—1999). Не завершено проект Повного зібрання творів Тараса Шевченка, а також енциклопедію "Мистецтво України", "Українську літературну енциклопедію", "Юридичну енциклопедію", "Етимологічний словник української мови" та цілий ряд інших багатотомників універсального характеру. В шухлядах письменників роками чекають своїх видавців сотні оригінальних, високохудожніх творів. Численні розвідки непересічних учених спочатку виходять у світ за кордоном, а вже потім поширюються на Батьківщині. За неофіційними даними, українці щороку ксерокопіюють, порушуючи авторські та суміжні права, близько 25 млн примірників творів, що ad contraro є доказом високого потенціалу книжкового ринку.

Таким чином, видавці змушені діяти на свій страх і ризик, переважно всупереч украй несприятливій законодавчо-нормативній базі. Варто відзначити, що на початку століття спромоглися вижити майже всі державні видавництва. Мережа видавництв інших форм власності невпинно розширювалася: у 2002 р. їх налічувалося 1091, тобто 97 % від загальної кількості [61]. Міцно стали на ноги, зокрема, "Абрис", "Основи", "Генеза", "Факт", "Орфей", "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА" (Київ), "Кальварія", "Свічадо", "Класика", "Центр Європи" (Львів), "Фоліо", "Око" (Харків), "Сталкер", "БАО" (Донецьк), "Дике поле" (Запоріжжя), "Лілея-НВ" (Івано-Франківськ), "Центр соціального розвитку освітянства" (Рівне), "Перун" (Ірпінь). Так, рік за роком, формувалося середовище внутрішньої конкуренції, яка дедалі загострювалася цілеспрямованою експансією російської продукції, імпортованої як легально, так і контрабандою. Тож на рубежі XX—XXI ст. звичним явищем став друк книг на якісному папері, в повноколірній обкладинці, з виразними ілюстраціями. Знову набули провідних ролей у творчому процесі — від задуму до накладу — професійні художники-оформлювачі. Дедалі більше книг почало виходити на рівні зразків європейського друкарського мистецтва.

Незаперечними здобутками стали перевидання 10-томних "Енциклопедії українознавства" (НТШ) й "Історії України-Руси" М. Грушевського ("Наукова думка"), 4-томного "Словаря української мови" Б. Грінченка ("Наукова думка", "Лексикон"), 3-томної "Всесвітньої історії" І. Крип'якевича ("Либідь"), "Літопис Самійла Величка", "Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657" ("Альтернативи"), "Опис України" Г. Боплана (в конволюті з твором П. Меріме "Богдан Хмельницький"), "Історія українського друкарства" І. Огієнка ("Либідь"), чимало творів класичної та сучасної національної літератури. Розвиваються серії "Текст + контекст" та "Динамічна проза" ("Факт"), "Український історичний роман" ("Спалах"), "100..." ("Орфей"), антологійні серії сучасної прози ("Каменяр", "Кальварія", "Лілея-НВ"). Столична продюсерська агенція "Зелений пес", поєднуючи серіальну, форматну та шоу-методики, має на меті творення популярних україномовних книг і просуває їх на ринок до рівня бестселерів.

[60] Там само. — С. 167.
[61] Інформаційна сфера України... — С. 60.

Порушивши багатолітню монополію "Дніпра", започаткували одно-, дво- й багатотомні серії зарубіжної художньої класики видавництва "Борисфен", "Ніка-Центр", "Юніверс", "Основи", "Класика", "Фоліо". Прикметно, що неодноразово ця продукція потрапляла до престижних російських рейтингів, як і окремі видання вершинних здобутків зарубіжної філософії, соціології, психології, реалізовані "Духом і літерою", "Ваклером" (Київ), "Основами", "Альтернативами", "Фоліо", "Оком". Загалом, уже наприкінці 90-х рр. харківське "Фоліо" ввійшло до числа найкращих на теренах СНД видавців красного письменства, столичні "Діалектика" й "BHV" — книг комп'ютерної тематики, "Софія" (Київ) — езотеричної, "Сталкер" і "БАО" (Донецьк) — прикладної літератури.

Взірець друкарського мистецтва кінця XX ст. — 1500-сторінковий фоліант "УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія" ("Ірина"). Помітними стали книги "Софія-Логос. Словник" С. Аверинцева ("Дух і літера"), "Шедеври українського іконопису XII—XIX ст." ("Мистецтво"), "Інтервали: Космізм в історії українського мистецтва" ("Видавництво Раєвського"), "Світ тварин" ("Три крапки"), альбоми "Все про Україну" ("Альтернативи") та "Це — Україна" ("Комп'ютерні системи"). Важливий внесок у розвиток національної науки й освіти зробила "Наукова думка", видавши серію російсько-українських словників наукової термінології у галузях суспільствознавства, біології, хімії, медицини, математики, фізики, техніки, космонавтики. До зразків європейського книгарства належить також чимало дитячих книжок видавництва "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА", зокрема "Українська абетка", "Котик і півник", "Снігова королева", "Пан Коцький", "Казки Туманного Альбіону". Деякі казки воно випустило мільйонним накладом і за низькою ціною реалізувало по всій країні через мережу Мінзв'язку. Кожна україномовна книга 7-томної серії "Гаррі Поттера" Дж. Роулінг, випереджаючи російськомовні переклади, ставала бестселером. Нині видавництво досить успішно працює на ринках Америки, Західної Європи, Росії, Південно-Східної Азії.

В цілому ж доводиться констатувати окремі події та явища видавничого й загальнокультурного життя кінця XX — початку XXI ст. Широкого, динамічного й безперервного друкарського процесу, який мали б творити книги оптимальним річним обсягом 150—180 млн примірників, досі немає. Так, за даними Книжкової палати, якщо в 1991 р. було видано книг і брошур загальним накладом 136 415,9 млн, то в 2011 р. — 46 565,7 млн примірників. Поки що на українському книжковому ринку зміцнюється панування "вторинної продукції російського книжкового бізнесу", що "стимулює розширене відтворення психології меншовартості" [62]. Лише у 2002 р. Верховна Рада — більшістю в 406 голосів — прийняла давно очікуваний закон про 5-річні податкові "канікули" для видавничо-поліграфічної галузі, а у 2003 р. подолала накладене на нього президентське вето. Згодом пільги було подовжено. Це давало підстави сподіватися, що нарешті українська книга поверне собі своє законне місце на магазинних і читацьких полицях, у всьому інтелектуальному, духовному, суспільному житті української нації.

Засоби масової інформації. Наприкінці 80-х рр. розквітають рукописні, машинописні і навіть комп'ютерні ЗМІ. У 1987 р. В. Чорновіл відновив у Львові

[62] *Родик К.* Зазн. праця. — С. 7.

випуск "Українського вісника". Типологічно видання мало ознаки альманаху, політично — органу всеукраїнської опозиції. Демократи копіювали його як повністю, так і фрагментами й поширювали на теренах усієї України.

Піонером незалежної (приватної) преси не лише в Україні, а й у СРСР виступила в липні 1988 р. газета "Орієнтир" (Харків). Вона відображала дедалі зростаючі опозиційні настрої інтелектуальної еліти Лівобережжя. Поступово видання набуло загальноукраїнського характеру. Стартувавши з 30-тисячного накладу, газета довела його в 1991 р. до 150 000. На Правобережжі першим органом демократичної опозиції стала київська газета "Голос відродження", заснована в березні 1989 р. Українською Гельсінською спілкою (з 1991 р. — "Самостійна Україна"). Видання висунуло на перший план дві теми — виходу України зі складу СРСР і забезпечення прав людини.

Трохи згодом, у тому ж таки 1989 р., виникли десятки інших безцензурних газет — у столиці ("Вибір", "Вільне слово", "Голос", "Наша віра — православ'я", "Пол-слова", "Досвітні вогні", "Слово", "Незалежність", "За народний парламент", "Зелений світ", "Наша дитина"), Львові ("Поступ", "Віче", "Голос сумління", "Крок", "Інформатор", "Братство", "Просвіта", "Спадщина"), Тернополі ("Дзвін"), Рівному ("Рада", "Шлях до волі"), Луцьку ("Народна справа"), Запоріжжі ("Січ", "Рух"), Дніпропетровську ("Жорна", "Форум"), Харкові ("Набат"), Кіровограді ("Думка"), Житомирі ("Житній ринок") та ін. Альтернативні газети з'являються навіть у невеликих містах — Боярці ("Мова є нація"), Коломиї ("Агро"), "В сім'ї новій, вольній" (Мелітополь), "Поклик" (Лубни), "Рух" (Бердянськ), "Соборність" (Борислав), "Дике поле" (Краснокутськ на Харків-

ДОРОГІ ДРУЗІ! ДЕЛЕГАТИ І ГОСТІ! З'ЇЗДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ «ЗЕЛЕНИЙ СВІТ»! ВІТАЄМО ВАС ІЗ ЗНАМЕННОЮ ПОДІЄЮ І ПРИСВЯЧУЄМО ВАМ ЦЕЙ ВІСНИК, ВИПУЩЕНИЙ З БЛАГОДІЙНИЦЬКОЮ МЕТОЮ.

ЗЕЛЕНИЙ СВІТ

ВИЖИВАННЯ
ДЕМОКРАТІЯ
ГУМАНІЗМ

Вісник з'їзду
№ 1
28 жовтня 1989 р.

КАРТА ЕКОЛОГІЧНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНИ

Вісник з'їзду Української екологічної асоціації (28 жовтня 1989 р.).

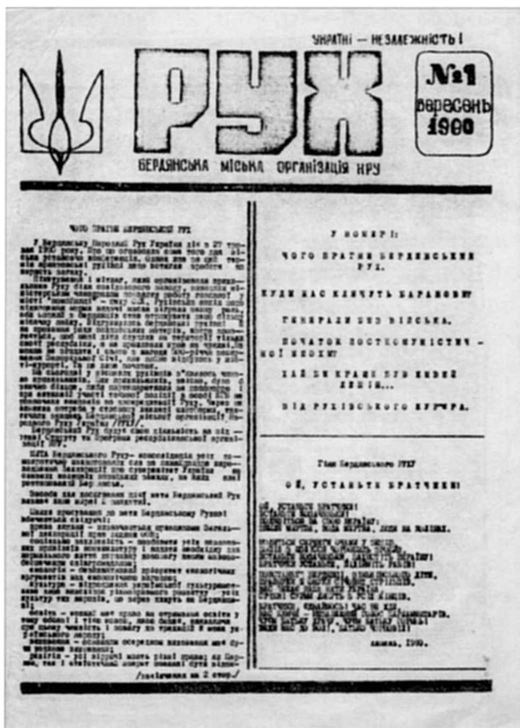

СЛОВО

№1
вересень
1989

ОРГАН ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Перше число культурологічної газети "Слово" — де-факто трибуни НРУ. 1989.

УКРАЇНІ — НЕЗАЛЕЖНІСТЬ!

РУХ

№1 вересень 1990

БЕРДЯНСЬКА МІСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ НРУ

У НОМЕРІ:

ЧОГО ПРАГНЕ БЕРДЯНСЬКИЙ РУХ.

ГЕНЕРАЛИ БЕЗ ВІЙСЬКА.

ОЙ, УСТАНЬТЕ БРАТЧИКИ!

Масова газета Народного руху України у Причорномор'ї. 1990.

щині), "Ломикамінь" (Кременчук), "Червона калина" (Умань). Ця преса друкувалася приховано (часто в Прибалтиці) масовими накладами [63]. Вона відчутно вплинула на розхитування основ імперії, усвідомлення найширшими верствами об'єктивної необхідності виходу України з СРСР.

Водночас відбувався процес демократизації підцензурної преси. Її лідерами закономірно стають письменницькі органи — газета "Літературна Україна", журнали "Вітчизна", "Київ", "Дніпро", "Всесвіт", "Радуга", "Жовтень" ("Дзвін"), "Прапор" ("Березіль"), "Донбас". Вони вводять у контекст культури численні художні та наукові твори, які роками й десятиліттями не могли прорватися до читача, підтримують ініціаторів створення Товариства української мови імені Т. Шевченка й Народного руху, ведуть гострі дискусії щодо деколонізації України.

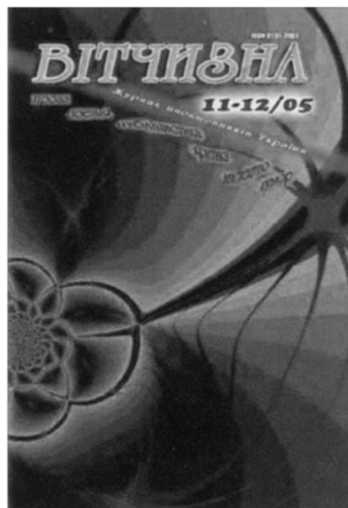
Закони про вибори до союзного й республіканського парламентів надали можливості представляти альтернативні точки зору навіть у партійних та комсомольських органах. У результаті на демократичні позиції легально перейшли великотиражні газети "Сільські вісті", "Молодь України", "Комсомольское знамя", "Вечірній Київ". У 1991 р. до них приєдналася новостворена газета Верховної Ради "Голос України", яка згодом почала видавати додатки для польської, болгарської, єврейської громад. Важливу роль у підтримці незалежницьких настроїв громадської думки відіграли місцеві ЗМІ. Зокрема, газета "Нове життя" (м. Бровари Київської області) була трибуною М. Сома та декількох інших письменників, які починали в ній творчу діяльність. Щоденно виходячи на багатомільйонну аудиторію, ЗМІ будили національну свідомість усього українства й готували духовний ґрунт для суверенізації та унезалежнення республіки.

Після провалу путчу (ГКЧП), прийняття парламентом Акта про державну незалежність України та законодавчої заборони діяльності КПУ як підструктури КПРС абсолютна більшість видань у столиці й на місцях перейшла на чітко виражені державницькі позиції. Ідеться, зокрема, про великотиражні російськомовні газети в індустріальних центрах — донецький "Акцент" (кол. "Комсомолец Донбасса"), "Вечерний Харьков", "Днепровская правда", "Днепр вечерний" (Дніпропетровськ), одеський "Юг" (кол.

[63] Див.: Неурядова преса України / В. Довгич та ін. — Київ, 1991.

Обкладинка журналу "Всесвіт" (1988. — № 10).

Обкладинка журналу "Вітчизна" (2005. — № 11/12).

"Знамя коммунизма"), "Вечерняя Одесса" та ін. Об'єднані ідеями соборності та самостійності України, друковані ЗМІ значною мірою вплинули на те, що на референдумі 1 грудня 1991 р. більшість виборців у всіх реґіонах без винятку проголосувала за незалежність нашої країни.

Для доби становлення відновленої Української держави характерні парадоксальні процеси в галузі періодики. З одного боку, преса утверджується як вирішальний фактор будівництва громадянського суспільства та європеїзації національної культури. З іншого — друковані ЗМІ стрімко деукраїнізуються. Протягом 1990—1994 рр. число загальнодержавних газет, що виходили українською мовою, впало із 70 до 27 %. На реґіональному рівні склалася значно гірша ситуація. У східних і південних областях впливова україномовна преса була "демократичним" способом переведена на російську мову. З десятків газет у Харкові, Донецьку, Одесі виняткова українською мовою виходить лише по одній — державній — газеті. В Луганську не залишилося жодного україномовного органу. Все це пояснюється тим, що передусім в галузь друку хлинув капітал, далекий за походженням і цілями від української національної ідеї.

Протягом 90-х рр. відбувався інтенсивний процес роздержавлення преси. В результаті частка періодики, зареєстрованої владними структурами, скоротилася до мінімуму. У 2002 р. серед 6637 друкованих ЗМІ, зареєстрованих на загальнодержавну сферу розповсюдження, переважали видання суб'єктів підприємницької діяльності — 3237 (64 %), фізичним особам належало 912 видань, громадським організаціям — 540, релігійним об'єднанням — 74. Структури виконавчої влади та місцеві ради мають 264 друковані органи, тобто 5,26 % [64].

Наприкінці XX ст. преса пройшла етап досить чіткої соціальної диференціації, передусім за змістом і відповід-

[64] Інформаційна сфера України. — С. 55, 56.

Українка

Газета «Союзу українок». Виходить з березня 1991 року. №№4-5 Ціна 60 коп.

ЧИ ЗНАЄМО ТАРАСА?

Газета "Союзу українок".

ГОЛОС ВІДРОДЖЕННЯ

№18 НЕЗАЛЕЖНА ГАЗЕТА 1991р. КИЇВ

КОГО ОБЕРЕШ, УКРАЇНО?

СЕМЕРО - НА ПЕРЕГОНАХ

Незалежна газета "Голос Відродження". Київ. 1991.

ною формою подачі текстової та візуальної інформації, а отже, й орієнтацією на читача. З одного боку, сформувалася група якісної (елітарної) періодики, з іншого — популярної (частково "жовтої"). Україномовні газети та журнали належать переважно до першої категорії. Причому це стосується як державних (урядових), так і приватних та акціонерних за формою власності видань, які протягом 90-х рр. завоювали до 95 % ринку друкованих ЗМІ. Серед офіційних денників якісними можна вважати парламентський "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Хрещатик", "Столицю" (Київ), "Слобідський край" (Харків), "Донеччину" (Донецьк), "Зорю" (Дніпропетровськ), "Думську площу" (Одеса), "Ратушу" (Львів). З недержавних газет — "День", що має також російсько- та англомовний варіанти, "Дзеркало тижня" (український дубль з'явився в 2001 р.), "Молодь України", "Самостійну Україну", "Українське слово", "Літературну Україну", "Книжник-ревю" (Київ), "Шлях перемоги", "Галицькі контракти" (Львів—Київ), "Сіверщину" (Чернігів), "Кримську світлицю" (Сімферополь), літературно-мистецький додаток до "Вечерней Одессы". Наклади якісних видань невеликі, але вони значною мірою впливають на формування громадської думки в середовищі наукової, мистецької, політичної та бізнесової еліти незалежної України.

Найпопулярнішою газетою стали роздержавлені "Сільські вісті", передплата на які стабільно перевищувала 500 тис. примірників. Цей своєрідний безвідсотковий кредит та надходження від реклами забезпечують деннику фінансову, а отже, і політичну незалежність — від уряду, партій, профспілок, виборчих блоків. Виражаючи інтереси та настрої найширших верств селянства, газета традиційно перебувала в опозиції до виконавчої влади щодо виконання нею передвиборчих зобов'язань і в аграрній, і в духовній сферах. На загальнодержавний ринок вийшли львівські "Експрес" (із додатками наклад перевищив 450 тис. примірників) та "Високий замок" (402 тис.). Серед реґіональних видань популярні чернігівський "Гарт" (80 тис.), "Полтавський вісник" (50 тис.), "Поступ" (40 тис.), "Молодий буковинець" (40 тис.), "Зоря Полтавщини" (34 тис.), херсонський "Новий день" (39 тис.), "Тернопільська газета" (23 тис.), рівненський тижневик "Ого" (18 тис.), ужгородський "Фест" (12 тис.) та ін.

Але в роздрібному продажу домінують російськомовні газети. Засновані,

скуплені чи перекуплені олігархами в очікуванні чергових виборів, вони є специфічною піар-продукцією. «Газети, подібні до "Фактів", — це скоріше виборчі PR-проекти, аніж засоби масової інформації в класичному розумінні», головна мета яких — "маніпулювання масовою свідомістю електорату" [65].

Переживають бум найрізноманітніші журнали. Сукупний разовий наклад останніх, за даними агенції "Обрій-маркетинг", виріс протягом 1996—2000 рр. на 1300 %. Так, жіночий місячник "Натали" збільшив тираж із 75 тис. до 700 тис. примірників.

Склався й тип видань, які поєднують риси якісної і популярної преси. Вони зорієнтовані на так званий середній клас, що поступово формується в країні. Понад 100-тисячну аудиторію має столичний денник "Україна молода". Цікавим явищем у цій групі стали нові ілюстровані тижневики "Політика і культура" (1999, Київ) і "Корреспондент" (2002, Київ).

Найбільші передплатні наклади газет у 2000 р. [66]

"Порадниця"	1 390 556
"Сільські вісті"	635 239
"Голос України"	168 977
"Урядовий кур'єр"	116 328
"Книжковий кур'єр"	114 029
"Робітнича газета" (укр. та рос.)	93 656
"Комуніст" (укр. та рос.)	84 587
"Україна молода"	71 923
"Вісті Центральної спілки споживчих товариств"	49 735
"Доктор Нострадамус"	48 988
"Праця і зарплата"	41 146
"Товариш" (укр. та рос.)	34 559
"Киевские ведомости"	34 362
"Факты и комментарии"	27 265
"Український футбол"	24 107

Соціальне розшарування та політична структуризація суспільства зумовили появу наприкінці 90-х рр. суто опозиційної преси. До неї належить чимало з назва-

УКРАЇНСЬКИЙ КУР'ЄР

НЕЗАЛЕЖНА ГАЗЕТА

№ 1 ЛИСТОПАД 1991 року Ціна: 1 крб.

ЗАСНОВНИК: МОСКОВСЬКЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ «СЛАВУТИЧ»

РЕАЛІЗУВАТИ СЕБЕ

І ОДНАК — ЧАС

ПОТРІБНЕ НЕЗАЛЕЖНЕ ВИДАННЯ

Незалежна газета "Український кур'єр" Московського товариства української культури "Славутич". (1991. — № 1).

Volume 1 No. 1 — December 15, 1990

UKRAINIAN

Український Комерційний Дайджест

BUSINESS DIGEST

A MONTHLY REPORT ON THE BUSINESS ENVIRONMENT IN UKRAINE

COMPANIES/MARKETING

JOHNSON WAX TAKES A SHINE TO UKRAINE

Buys 80% Of Household Products Manufacturing Company In Kiev

Two years of searching and negotiating have finally paid off for Wisconsin-based SC Johnson, makers of Johnson Wax and other household products. Officially termed a joint venture, Johnson holds an 80% majority ownership in the business previously called "Ukrbytkhim" and now, "SC Johnson Kiev." With 400 employees, the company is already one of the major Soviet producers of detergents and shampoos. But the new General Manager of the subsidiary, James M. Shepherd, sees no end in sight.

Shepherd, an early member of the Peace Corps, retained the Ukrainian Directors of Operations and Human Resources, and brought in Western managers for finance and product research and development. In fact, his Manager of R&D and New Product Development, Franck Benhamou, brought modern marketing techniques to Ukraine in June, months before Johnson's ownership became effective. Benhamou

AGRICULTURE

IS "EUROPE'S BREADBASKET" EMPTY?

Picture, If You Can, U.S. Productivity On Ukrainian Soil

If the words "food shortage" evoke a hair-trigger response from Ukrainians, it's understandable. In 1932, to speed collectivization, Moscow created an artificial famine to break recalcitrant Ukrainian farmers. Huge amounts of grain were requisitioned by Moscow with a promise that enough would be returned to meet local needs. The promise was never kept, resulting in death by starvation of seven million Ukrainians.

Today, shelves in state food stores are bare again. This time, however, the problem is Union-wide. Areas in greatest need include major cities in the Russian Republic, especially Leningrad and Moscow. The situation is not good anywhere for those who depend on others to grow their food. There is more food in the cooperatives and privately-owned stores, but the prices are 2-3 times higher. Pensioners and tens of millions of other Soviets living below the official poverty level are hardest hit.

In This Issue

"Український комерційний дайджест" (1990. — 15 грудня).

них вище, а також заснований В. Чорноволом "Час-Time", «Слово "Просвіти"» (Київ), "Ого", "Діалог" (Рівне), "Вечер-

[65] *Родик К.* Зазн. праця. — С. 116.

[66] Джерела: Сільські вісті. — 2000. — 5 січ.; Прес-інформ. — 2000. — Квіт. — трав. — С. 27.

Самостійній некомуністичній Україні потрібні нові люди, висококваліфіковані фахівці.
Не зволікайте з підбором кадрів на всіх рівнях управління державою Україна.
Створюйте нові структури влади, які забезпечать перехід від тоталітарної системи до громадянського суспільства на Україні.

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КЛАСИЧНОГО В'ЯЗНЯ ЛЕНІНСЬКО-СТАЛІНСЬКОЇ СИСТЕМИ

ГОЛОС ГРОМАДЯНИНА

ВСЕУКРАЇНСЬКА ГАЗЕТА ВСІХ І ДЛЯ ВСІХ

✦ ІЗ 64 РОКІВ ЗЕМНОГО БУТТЯ 26 (ТРОХИ МЕНШЕ ПОЛОВИНИ!) НАГЛО ВИКРЕСЛИЛИ ВІРНІ СЛУГИ СИСТЕМИ: КГБ — КПСС.

✦ НАЙПОСЛІДОВНІША БОРОТЬБА ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА ЗА САМОСТІЙНУ УКРАЇНУ ВПРОДОВЖ УСЬОГО СВІДОМОГО ЖИТТЯ ВИКЛИКАЄ ГЛИБОКУ СИМПАТІЮ ДО НЬОГО НЕ ЛИШЕ ОДНОДУМЦІВ (ДЛЯ НИХ ЛЕВКО — БАТЬКО!), А Й У ЙОГО ОПОНЕНТІВ НАЙПРАВІШИХ, НАЙКОНСЕРВАТИВНІШИХ.

ВАСИЛЬ СТУС ПИСАВ ПРО СЕБЕ І ПРО ТАКИХ, ЯК САМ: «ВІН ЖИВ, ЛЮБИВ І НЕ НАБРАВСЯ СКВЕРНИ, НЕНАВИСТІ, ПРОКЛЬОНУ, КАЯТТЯ». ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО І ВАСИЛЬ СТУС З РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ, ПРОТЕ З ОДНОГО КОНЦТАБОРУ.

Газета "Голос громадянина" (1991. — № 44/45).

ние вести" (Київ—Харків—Дніпропетровськ—Одеса), "Юг" (Одеса); двомовні "Свобода", "Грані-плюс", "Товариш", "Комуніст" (Київ), "Антена" (Черкаси), "Інформаційний бюлетень" (Кременчук). Загалом, газети, що представляють як праві, так і ліві течії антиолігархічної опозиції, мали сукупний разовий наклад близько 2 млн примірників.

Владні структури та фінансово-промислові клани не сприймають це як європейську норму, за якої одна частина ЗМІ підтримує уряд, інша — опозицію, а рано чи пізно вони міняються ролями. Гострі, часто викривальні публікації викликають рецидиви авторитарно-цензурних репресій. Протягом 1992—2002 рр. в Україні 62 журналісти зазнали побоїв, а 27 загинуло. За словами генерального секретаря "Репортерів без кордонів" Робера Менара, це більше, ніж у Колумбії, охопленій полум'ям тривалої громадянської війни.

У царині літературно-мистецької та науково-популярної періодики провідні позиції зберегли україномовні видання. Лідером цієї елітарної групи ЗМІ утвердився місячник "Сучасність", осідком якого 1991 р. став Київ. На початку 2003 р. громадськість відзначила вихід 500-го числа журналу, започаткованого в США за моделлю видатного польського часопису "Культура". Серед інших нових журналів для інтелектуальної публіки помітними стали "Слово і час" (1990), "Світо-вид", "Українські питання" (1991), "Кіно-Театр", "Київська старовина" (1992), "Пам'ять століть" (1997), "Світ науки", "Дух і літера" (1998). У 2003 р. з'явився перший недержавний часопис міжнародного життя "Євроатлантика". Зі столичними журналами конкурують модерними та постмодерними публікаціями передусім "Авжеж" (Житомир), "Кур'єр Кривбасу" (Кривий Ріг), "Ї" (Львів) і значно меншою мірою "Борисфен" (Дніпропетровськ), "Буковинський журнал" (Чернівці). Цікавий ігровий часопис "Четвер" виходить у Івано-Франківську, науковий "Слов'янський вісник" — у Рівному. А з точки зору дизайнерського розв'язання проблеми поєднання змісту і форми найоригінальнішим в Україні є місячник молодіжної культури "Наш" (Дніпропетровськ).

Радіо. На зламі радянської і пострадянської епох істотно посилився вплив Українського радіо на соціально-політичні та культурні процеси. Застосовуючи офіційно проголошені Москвою принципи гласності та плюралізму думок, Держтелерадіо надавало слово ідеологам демократичних течій суспільної думки, знайомило найширші кола населення з невідомими сторінками історії

України, замовчуваними раніше творами класиків національної літератури. В ході передвиборчих кампаній 1988—1989 та 1989—1990 рр. доступ до безцензурних програм одержали дисиденти, керівники опозиційних партій, лідери нових молодіжних організацій. Достопам'ятним явищем громадського життя стали дебати про місце і роль Народного руху спочатку в перебудові, а згодом — у трансформації суспільства. Радикалізації політичних настроїв українства помітно сприяли започатковані 1990 р. прямі трансляції сесійних засідань Верховної Ради. Багатомільйонну аудиторію збирали репортажі про події на музично-пісенному фестивалі "Червона рута" в Чернівцях (1989), а згодом у Запоріжжі, Донецьку, Харкові, Севастополі.

У 80-х рр. спочатку на другій, а потім і на першій програмі Українського радіо утвердилося модераторство — західна методика ведення новинних випусків журналістом спільно з диктором і, зрештою, без нього. Тож на тлі Всесоюзного радіо республіканські "Останні вісті" були менш офіціозними. Закономірно, що після 1 грудня 1991 р. Українське радіо цілком витіснило Москву з першої, тоді союзно-республіканської, програми, не зустрівши опору слухачів.

Незважаючи на економічну кризу перехідного періоду, наприкінці століття обсяг україномовних трансляцій зі столиці та обласних центрів досяг 95 год. на добу. Вижило мовлення "Радіо Україна" на закордонну аудиторію. Воно щодобово пропонує нашій діаспорі та корінним мешканцям сотень країн світу 31 годину програм українською, англійською, німецькою, румунською мовами. В 1997—1999 рр. завдяки співпраці НРКУ з американськими мовниками окремі передачі першого радіоканалу транслювали ЧМ-станції США. Більше того, започатковано створення корпунктів у Брюсселі, Берліні, Римі, Варшаві, столицях інших західних країн. Це дало змогу журналістам позбутися вторинності міжнародної інформації, а аудиторії — відчути контекст світової політики і культури.

заповіт

ІНТЕРВ'Ю З ВЯЧЕСЛАВОМ ЧОРНОВОЛОМ

СВОБОДУ

Всеукраїнський тижневик "Заповіт".

Світло для світу

3(11)

НАША ВІРА

1991

Українська Автокефальна Православна Церква

Відбудовча місія Патріярха Мстислава

"Наша віра" — друкований орган Української автокефальної православної церкви (1991. — № 3).

В умовах браку бюджетних коштів керівництво Українського радіо, трансформованого в Національну радіокомпанію (1995), спромоглося зберегти кадровий потенціал та всі три канали. Другий канал ("Промінь") орієнтується на інформаційно-музичні смаки молоді нової генерації. Формат програм переважно розважального характеру було модернізовано з огляду на появу жор-

Київський ЧАС

Станемо соратниками

Народ підняв над Києвом синьо-жовтий прапор!

Видання Київської крайової організації Української республіканської партії "Київський час".

НАРОДНА ГАЗЕТА

БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ

вісник народного руху України за перебудову

ВІТАЄМО ДЕПУТАТІВ НОВОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ!

КАНДИДАТИ ДЕМОКРАТИЧНОГО БЛОКУ — ОБРАНЦІ НАРОДУ

До членів Руху та до всіх громадян України

Вісник Народного руху України за перебудову "Народна газета" (1992. — Березень).

сткого конкурентного середовища. Третій канал ("Радіо муз", згодом "Культура") — якісний, елітарний. Його 7 літературно-драматичних, історико-культурологічних та музичних програм задовольняють найвитонченіші запити освіченої публіки. Загалом, найголовнішим здобутком НРКУ кінця XX ст. слід вважати включення в зону активного українського мовно-культурного мислення мільйонів слухачів, які раніше мали комплекс національної меншовартості.

Проникнення приватного капіталу в галузь електронних ЗМІ зумовило втрату НРКУ монополії на мовлення. Ще 1999 р. показник присутності державних телерадіокомпаній в інформаційному просторі дорівнював 17,5 %, а 2002 — лише 3,1 %. Решту часу мовлять студії комунальної, приватної та інших форм недержавної власності. Через економічні труднощі число точок мережі провідового радіо до 2002 р. скоротилося з 16,6 млн (1991) до 6,7 млн. Незважаючи на це, різні дослідження засвідчили найвищий рейтинг Національного радіо, яке послідовно проводить державницьку лінію в новинних, соціально-економічних, культурологічних програмах.

Наприкінці століття спостерігається інтенсивна експансія радіо частотно-модуляційного (ЧМ) діапазону. До 2000 р. в ефірі столичного реґіону утвердилося 22 ЧМ-станції, в тому числі львівське "Радіо Люкс" й одеське "Просто радіо". Кілька студій є філіями російських радіокомпаній. Програми більшості ЧМ-станцій ретранслюються реґіональними радіомовниками. В основному, ці популярні інформаційно-музичні канали, порушуючи ліцензійні норми, ігнорують вітчизняну духовну продукцію. В обсязі трансльованих ними пісень українські твори не перевищують 5 %. Лише на початку XXI ст. під тиском Національної ради з питань телебачення і радіомовлення ЧМ-станції перейшли на ведення новинних передач переважно державною мовою.

Нині ЧМ-станції України вільно ретранслюють передачі зарубіжних радіостанцій "Свобода", "Голос Америки", Бі-Бі-Сі, "Німецька хвиля".

На рубежі 80—90-х рр. партійне керівництво УРСР де-факто втратило контроль над ***телебаченням***. Першим етапом цього процесу стали "живі" дебати між функціонерами КПУ і лідерами Товариства української мови та Народного руху. В 1990 р. багатомільйонну аудиторію захопили безкупюрні відео-

записи сесій Верховної Ради. Це реально сприяло підвищенню національно-політичної активності українського народу.

Завдяки телебаченню прямого ефіру десятки мільйонів виборців стали співучасниками проголошення їхніми депутатами Декларації про державний суверенітет і Акта про державну незалежність України. Як найпотужніший ЗМІ Українське телебачення вирішальною мірою вплинуло на 92-відсотковий результат референдуму 1 грудня 1991 р.

Доба становлення незалежної держави знаменувала переворот у телевізійному виробництві. У 1992 р. в Києві стала до ладу перша черга багатолітнього "довгобуду" — 24-поверхового апаратно-студійного комплексу, оснащеного сучасною технікою. Невдовзі було завершено процес реґіоналізації національного телебачення, зупинений союзним центром ще в 1967 р. Станом на 1994 р. власну телепродукцію випускали ТРК Кримської Автономії, 23 областей, Севастополя і Кривого Рогу. Таким чином, в умовах економічної кризи молода держава знайшла можливості створити українським телевізійникам умови для реального конкурування з російським ТБ, яке все ще домінувало у вітчизняному телепросторі.

Водночас відбулося становлення комерційного телебачення, яке починалося як кабельне. Першою недержавною не лише в Україні, а й у колишньому Союзі РСР стала компанія "Тоніс" (1988, Миколаїв). Згодом вона стала надреґіональною, з виробничою базою в Києві. У 1990 р. з'являється приватна телестудія "ТБ-Старт", у 1991 р. — ICTV, у 1992 — "Тет-а-тет". Уже на початок 1994 р. ліцензії на мовлення мало близько 1000 компаній в усіх реґіонах. "Загальний обсяг мовлення недержавних телерадіоорганізацій, які діяли в Україні у 1993 р., складав близько 2 тисяч годин на добу" [67].

На обкладинці книги — сучасна київська телевежа, яка є найвищою вільною (без підтримуючих дротів) металевою конструкцією у світі. Стала до ладу 1973 р., висота 385 м.

У 1995 р. сталася знакова подія: Держтелерадіо України (голова — М. Охмакевич) перекомутувало передавачі та ретранслятори УТ на мережу першого каналу, який займала Громадська ТРК "Останкіно", а її перемістило на другий канал. У результаті Київ закономірно, хоч і зі значним запізненням, одержав вихід практично на 100 % українських теренів. Третій канал було передано в користування обласним телецентрам. Синхронно УТ припинило ретрансляцію програм Російського державного телебачення.

[67] *Мащенко І.Г.* Телебачення України. — Т. 1: Телебачення de facto. — Київ, 1998. — С. 343.

Ці заходи, спрямовані на зміцнення національного інформаційного простору, спричинили в суспільстві справжнє політичне напруження. Проте швидке реформування роботи державного телебачення, а також передача значної частини так званого прайм-тайму комерційній Студії "1+1", яка зробила ставку на журналістське, авторське, публіцистичне мовлення, дали змогу зробити канал конкурентоспроможним. За даними І. Мащенка, тоді вечірній випуск УТН регулярно дивилося понад 70 % глядачів. У 1996 р. Студія "1+1" почала виходити на 2-му, а новостворена компанія "Інтер" — на 3-му загальнонаціональних каналах.

Проблема домінування російських телекомпаній в українському ефірі була розв'язана цілком професійно. Створена 1995 р. фаховими кінематографістами "1+1" запропонувала і змістовну продукцію, й модерну художню режисуру. Йдеться як про новинний блок та авторські програми "Телеманія", "Проти ночі", "Післямова", "Сніданок...", так і про рейтингові західні кінофільми та телесеріали, дубльовані державною мовою, що само собою стало помітним явищем національного культурного контексту.

Поступово розширилася присутність україномовної теле- та кінопродукції на "Інтері". Зрештою, компанія перейшла до двомовних випусків новин, а у 2002 р. тут була створена окрема редакція для підготовки "Подробиць" державною мовою.

На межі століть, крім НТК, "1+1", "Інтеру", на аудиторію всієї країни стали виходити телекомпанії другого плану — ICTV, "Новий канал", СТБ. Для поширення свого сигналу вони використовують ретранслятори місцевих студій. У реґіонах повсюдно, в тому числі на рівні районів і містечок, набули значного розгалуження системи кабельного телебачення.

Водночас на всіх каналах поступово почали наростати тривожні тенденції, пов'язані з дедалі ширшим використанням російської телепродукції за рахунок власного виробництва. Фахівці констатують, що вітчизняної телевізійної "індустрії як такої не склалося" — є "лише фрагментарні виробничі осередки", тобто "українське ТБ у цілому на нинішньому етапі зазнало поразки", а переміг "принцип використання популярних і ефективних російських форматів" [68]. Про це виразно свідчить критичний брак коштів для культурологічних, освітніх, науково-популярних, дитячих та інших соціально важливих програм як державних та комунальних, так і комерційних телерадіоорганізацій.

Загалом, у першому десятилітті XXI ст. в Україні функціонувало понад 1200 телерадіокомпаній, із яких 62 % — приватні, 35 % — комунальні й лише 3 % — державні [69].

Наразі на порядку денному Української держави стоїть і низка інших телевізійних проблем: повного переходу до започаткованого у 2001 р. цифрового мовлення (2010—2015 рр.), організації Суспільного телебачення, розширення супутникового телемовлення, яке ще в 1994 р. апробував "Тоніс", півроку виходячи на 500-мільйонну аудиторію Європи та Північної Африки.

Протягом 90-х рр. з'явилися україномовні ЗМІ в східній діаспорі. Зокрема, в Росії — газети "Український кур'єр", "Український вибір", "Тинди-ринди" (Москва), "Козацьке слово", "Вісник Товариства української культури Кубані" (Краснодар), "Голос України в Західно-

[68] *Роднянський О.* Українське ТБ у цілому на нинішньому етапі зазнало поразки // День. — 2003. — 21 лют. — № 33.

[69] *Мащенко І.* Хроніка Українського радіо і телебачення в контексті світового аудіовізуального процесу. — Київ, 2005. — С. 369, 370.

му Сибіру" (Тюмень), "Українець на Зеленому Клині" (Владивосток), "Українське слово" (Мурманськ) та ін. Переживаючи матеріальні труднощі, більшість із них виходить неперіодично. Українські радіостудії діють у Балтії, Польщі, Росії, Словаччині, Канаді, США, Австралії, Аргентині, Італії, Іспанії, деяких інших країнах. У прикордонних регіонах сусідніх країн є можливість приймати сигнали найбільших телеканалів України, і вони користуються досить високим рейтингом у всього місцевого населення.

Кінець XX — початок XXI ст. знаменують науково-технологічну революцію у видавничо-інформаційній галузі. Україна переживає цю епоху змін практично одночасно з найрозвиненішими країнами Заходу. Останнім часом стираються відмінності між книжковою, журнальною, газетною, радіо- чи телевізійною продукцією. Уже в 1993 р. на УТ започаткована телевізійна комп'ютерна газета "Все для всіх". З'явилися експериментальні книги, альманахи, журнали, календарі на комп'ютерних дискетах і лазерних компакт-дисках. З другої половини 90-х рр. у наш побут входять пейджери та мобільні телефони, на які оператори стільникового зв'язку періодично передають новини та інші повідомлення інформаційних агенцій. На рубежі століть у продаж надходять мобільники, обладнані мікрокомп'ютерами. Поліграфічна, радіо-, теле-, відео-, фототехніка переходить на цифрову основу, що знаменує якісний стрибок у царині видавничо-журналістської творчості — її синкретизацію.

У другій половині 90-х рр. засобом масової інформації у світі (частково — і в Україні) стала глобальна електронна мережа — Інтернет, який у вузькоспеціалізованих галузях діяв із кінця 60-х рр. У 2003 р. його ресурсами як систематично, так і непостійно користувалося

НОВЕ ЖИТТЯ

ТИЖНЕВИК СОЮЗУ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ЧСФР
TÝŽDENNÍK ZVÄZU RUSÍNOV-UKRAJINCOV ČSFR

24 (2314) 12 ЧЕРВНЯ 1992 ЦІНА 1 КРОНА

В нашім гаю зелененькім

Сонячна неділя з піснею

Свято в числах

Виставка вишивок

Друкований орган українців-русинів Чехословацької Федерації. 1992.

близько 1 млн українців. Це, на перший погляд, мало, проте треба мати на увазі, що зовсім нещодавно, в 1990 р., стільки було користувачів Інтернету в усьому світі [70]. Іншими словами, темпи опанування мережі в Україні, яка інтенсивно комп'ютеризувалася в усіх галузевих і просторових напрямках, засвідчили близькі перспективи включення всіх освічених верств нації у сферу глобального інформаційно-культурного діалогу. Якщо у 2007 р. Інтернет-ресурсами систематично і непостійно користувалося близько 7 млн, то у 2011 р., за даними Держадміністрації зв'язку, — 15,3 млн українців. Нині Україна входить до пер-

[70] *Довгич В.* Глобальна медіалогія. — Рівне, 2001. — С. 50, 51.

шої десятки країн Європи за кількістю Інтернет-користувачів [71]. За даними Фонду інформаційного суспільства, "середньомісячне збільшення медіа-трафіку в українському сегменті Інтернету становить 3—5 відсотків на місяць. Ці цифри є відображенням світової тенденції, що сьогодні спостерігається у більшості розвинутих країн" [72]. За оцінкою Інтернет-асоціації України, до кінця 2012 р. користувачем Інтернету став кожен другий українець старше 15 років.

Наприкінці XX ст. з'явились українські мережеві книги, доступні читачам на всіх континентах. Помітним здобутком вітчизняного Інтернету стала "Вікіпедія" — електронна інтерактивна енциклопедія. Наприкінці 2010 р. в ній було переглянуто рекордну кількість сторінок — 29,1 млн, що вивело її на 24-те місце у світі. За динамікою зростання числа відвідувань (+64 % у листопаді 2010 р. відносно листопада 2009 р.) українська "Вікіпедія" вийшла на перше місце у світі серед 50 найбільших різномовних "Вікіпедій" [73]. Значним досягненням стало також створення електронного словника української мови — (режим доступу: www.slovnyk.net), який тлумачить понад 200 000 лексем і 20 000 ідіом. У 10-х роках XXI ст. дедалі популярнішими стають кишенькові електронні книги, що дають змогу копіювати з Інтернету і читати як класику, так і сучасну літературу, наукові, навчальні та інші твори — на будь-які смаки інформатизованої аудиторії.

Національні, регіональні й, більше того, районні, заводські, інститутські ЗМІ почали видавати компакт- і онлайн-варіанти своїх випусків. Йдеться як про газети та журнали, так і про радіо та телебачення. Піонерами створення електронних копій найцінніших одиниць зберігання і на їхній основі — власних сайтів виступили Національна наукова бібліотека ім. В. Вернадського та Національний музей-заповідник "Києво-Печерська лавра". Згодом свої сторінки в Інтернеті почали вміщувати найрізноманітніші установи, організації, підприємства й просто приватні особи. У вітчизняному інформаційному просторі утворилося потужне мультимедійне поле, де текст, графіка, фото, звук, відео взаємодоповнюються. У 1999 р. з'явилася суто інтернетна газета "Приватний погляд". На початку XXI ст. уже діяло понад 10 аналогічних мас-медіа. Це "Українська правда", "Ю-ей тудей", "ПроЮей", "Бигмир", "ПартОрг", "ЕлВісті", "ТеНет", "ОбКом", "Корреспондент", "Телекритика", "Вільний мікрофон" та ін. Статус інтернетних видань досі не узаконений, що дає авторам повну свободу самовираження, яке обмежує лише самоцензура на рівні їхньої загальної та професійної культури.

Інтернет-газети, публікуючи новини в сьогохвилинному режимі, успішно конкурують не лише з радіо, ТБ, а й з усіма інформаційними агенціями — 3 державними і 74 комерційними. Адже тепер є можливість надоперативно оприлюднити як щойно написаний у редакції або продиктований по мобільному телефону з місця події текст, так і зняте цифровою фото- чи відеокамерою зображення. Новину може супроводжувати звуковий ряд. Показово, що саме в Інтернеті 2001 р. започатковано Громадське радіо, причому в єдиному звуко-писемно-візуальному форматі, фраг-

[71] Електронний ресурс. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Інтернет_в_Україні; http://www.epochtimes.com.ua/articles/view/3/18772.html

[72] Електронний ресурс. — Режим доступу: http://novoukrainka.ucoz.ua/publ/192-1-0-800

[73] Електронний ресурс. — Режим доступу: http://stats.wikimedia.org/EN/TablesPageViewsMonthly.htm

менти якого можна скопіювати на компакт-диск і папір. «Говорить і показує телерадіокомпанія "Ера-FM"» — це вже звичний позивний інформаційно-аналітичної студії, яка створена у 2002 р. і має півмільйонну аудиторію в радіо-, теле- й Інтернет-просторі.

На межі століть традиційні газети, журнали, телестудії, радіокомпанії почали створювати свої електронні версії. Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів налічує 164 електронні варіанти друкованих видань, 17 сайтів, які стосуються телебачення, 23 — радіо і 66 винятково мережевих видань [74]. Насправді останніх значно більше: законодавство не зобов'язує їх отримувати ліцензії. Лідером за відвідуваністю серед інтернет-ЗМІ залишається заснована Г. Гонгадзе "Українська правда": станом на лютий 2010 р. щодня вона мала в середньому 167 377 відвідувань [75].

Завдяки Інтернету вітчизняні аудіовізуальні канали виходять не лише на національну, а й зарубіжну аудиторію. Показово, що «Всесвітня служба "Українське телебачення і радіо"» (УТР), яка 24 години на добу веде онлайнове мовлення на 107 країн, займає третє місце серед телеканалів пострадянського простору, маючи 1,8 млн інтернет-глядачів [76].

Отже, на наших очах завершується 500-літня епоха, започаткована в українській культурі першодруками Ю. Котермака-Дрогобича (1482) та С. Фіоля (1491). Усталена поліграфія відходить у минуле — їй на зміну йдуть комп'ютерний друк і тиражування твору в Інтернеті та на принципово нових носіях інформації. Закінчується й доба традиційного радіо та телебачення з однобічним рухом інформації — завдяки новітнім технологіям глядач із пасивного стає активним, рівноправним учасником комунікативного процесу.

Все це має послужити зміцненню над багатостраждальною Україною того культурного шару, який перший президент ВУАН В. Вернадський називав ноосферою. Її формування він пов'язував саме з ерою безперервного продукування, поширення та зберігання інформації, що неймовірно збільшила "силу людської особистості" і не дала щезнути "зародкам нового наукового світогляду — світогляду нашого часу" [77]. З одного боку, протягом XX ст. вітчизняна видавничо-інформаційна індустрія перетворювала населення різних регіонів України і діаспору в націю, інтелектуалізувала однокровних братів, єднала їх українською ідеєю, мрією про самостійну соборну державу. З іншого ж — була також інструментом колоніальної політики, масової денаціоналізації українців. Драматизм боротьби цих двох факторів зберігається, і від стану національної книги, газети, журналу, радіо, телебачення, інтернетних видань залежить виживання, розвиток і розквіт усієї української культури, яка зазнає глобальної експансії інших культур.

---

[74] *Красноступ Г.* Правове регулювання "інтернет-засобів масової інформації // http://www.minjust.gov.ua/0/24640

[75] Електронний ресурс. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_правда

[76] *Земляний В.* Євроінтеграція на каналі УТР // Євроатлантика. — 2010. — № 4. — С. 38.

[77] *Вернадский В.И.* Очерки по истории современного научного мировоззрения // Труды по всеобщей истории науки. — Москва, 1988. — С. 104.

2.7. Фотографія та фотомистецтво

Історик фотографії X. Хернсхейм стверджував, що "фотографія — єдина мова, яку розуміють в усіх країнах світу, поєднуючи всі нації та культури, вона підсилює єдність людського роду", а італійський критик Янус назвав фотографію "найбільш досконалим витвором інтелекту".

Фотографія є одним з ефективних способів відображення дійсності, поширення інформації. Її використовують у побуті, техніці, науці, мистецтві, вона стала унікальним засобом збереження історії та культури народів.

Недарма історик Б. Ньюхол назвав фотографію "дзеркалом, наділеним пам'яттю", а теоретик Л. Мохолі-Надь вважав, що «фотографія — це "золотий ключ до дверей, що ведуть до див зовнішнього світу"».

Фотограф виступає і як художник, і як психолог, і як дослідник. Будучи засобом масової комунікації, фотографія стала чинником формування культури, консолідації різних її галузей, активного формуванням громадської думки. Художня фотографія збагачує наші уявлення про різноманіття життя, вчить поетичному баченню світу.

Датою народження фотографії прийнято вважати 7 січня 1839 р., коли у Франції з'явилося повідомлення про винахід Дагера. Її розвиток визначався вдосконаленням фотографічних матеріалів, процесів, фотоапаратури, а також, певна річ, суспільно-історичними обставинами та процесами культурно-мистецького розвитку.

Основні фотопроцеси та фотоматеріали. 1840—1855 рр. позначені розвитком *дагеротипії* та *калотипії*. Під час першого процесу зображення одержували на мідній пластині. Його недолік — неможливість масового тиражування фотографій. Під час другого, запропонованого англійцем Ф. Талботом, негативне зображення одержували на папері, а потім контактним або проекційним засобом перетворювали в позитивний відбиток.

Варто наголосити, що метод вираження освітлення для дагеротипного процесу запропонував львів'янин К. Левандовський (1843).

Під час *мокроколодійного процесу* (1851—1870), запропонованого англійцем С. Арчером, світлочутливий шар наносили на скляну пластину.

Низька чутливість фотографічних шарів, необхідність приготування їх безпосередньо перед зйомкою спонукали до пошуків. У 1871 р. англієць Р. Медокс застосував *сухі бромосрібні платівки*, що відкрили шлях моментальній фотографії. Це надало змогу розділити процес фотографування на два етапи: промислове виготовлення фотоматеріалів і власне фотографування. 1880-ті рр. стали початком сучасної фотографії. У 1887 р. американець Г. Гудвін винайшов *фотографічну плівку*, що сприяло фундаментальним змінам у фотопромисловості — фотографія стала доступною широким колам фотографів-аматорів.

Загальна історія фотографії поділяється на кілька періодів, що визначають відповідними фотоматеріалами та фотопроцесами.

Висока вартість, складність та тривалість дагеротипії зробили її непридатною у часи промислової революції XIX ст. Застосування калотипії дало можливість одержати м'яке зображення, яке нагадує гравюру та малюнок, скоротити експозицію, а головне — ввести двостадійний процес (негатив, позитив). Однак обидва фотопроцеси не забезпечили суттєвого комерційного успіху. Ви-

користання нового фотоматеріалу, де за основу було взято скляну платівку, гарантувало точніше передавання деталей та тональних переходів, дало змогу підвищити світлочутливість і, як наслідок, робити "миттєві" знімки. У 1883 р. француз Лебер писав, що застосування бромосрібних платівок — це справжня революція у фотографії. Таким чином, негативне зображення одержували на металі, на папері, на прозорих матеріалах (скло, плівка).

Під час позитивної стадії фотопроцесу зображення одержували на металі, папері (платинотипія, карбо, альбуміновий друк), на прозорих матеріалах (опалотипія, амбротипія, вудберитипія). І, нарешті, зображення почали отримувати на фарфорі, деревині, тканині, шкірі та ін.

Найбільшого поширення набули позитивні процеси на галоїдних солях срібла. Крім того, використовували друк на солях заліза, хромової кислоти. Класифікацію останнього розробив киянин М. Петров (1915). Це були так звані звичайний пігментний метод, озобром, гуміарабіковий спосіб, клейовий, олійний та бромойль. Роботи в галузі оптичної сенсибілізації фотоматеріалів (1870—1930) уможливили широке застосування кольорової фотографії, справжній наступ якої розпочався з 1950-х рр.

Із фотопроцесів другої половини XX ст. назвемо *одноступінний дифузійний процес* (1950—1980), під час якого операції експонування фотоматеріалу та одержання готового відбитка були об'єднані. І, нарешті, у 1990-х рр. почалася ера *цифрової фотографії*, де для реєстрації зображення використовують електронооптичний перетворювач. Цифрове зображення можна представити або на папері, або на екрані комп'ютера. У 2006 р. в Україні продаж цифрових апаратів досяг рівня продажів плівкових — було продано 600 000 штук.

Фототехніка. Перше століття після винаходу фотографії головними розробниками та виробниками фототехніки були Німеччина, Англія та США. З 1960-х рр. лідером стала Японія.

Перші фотоапарати мали значну вагу (до 50 кг) та розміри. Подальший розвиток привів до більш легкого та транспортабельного дорожнього фотоапарата. У 1840—1850-ті рр. з'явилися стерео та панорамний апарати. Протягом 1890—1950-х рр. широкого вжитку набула бокс-камера. Виробництво малоформатних фотоапаратів почалося у 1925 р. Друга половина XX ст. характеризується побутуванням широкої гами фотоапаратів, що відрізнялися призначенням, форматом кадру, ступенем автоматизації тощо.

З моменту винаходу фотографії формат кадру змінювався від 8 × 11 мм (1839) до 1,37 × 2,44 мм (1900). Щодо розмірів відбитків, то у XIX ст. використовували формати "міньон", "візитний", "кабінетний", "променад", "будуар", "імперіал" та "панель", тобто від 36 × 70 мм до 160 × 300 мм.

У 1983 р. німець В. Флюссер писав, що фотоапарат — "це чорна скринька, що стимулює за допомогою цифрових символів мислення у сенсі комбінаторної гри і при цьому так механізує мислення, що у подальшому людина ставатиме менше компетентною й все більше буде покладатися на апарат. Він здійснює розумові операції краще за людину, тому що краще поводиться з символами". Реалізуючи можливості, закладені у програмі апарата, фотограф одержує нові можливості створення інформації. Апарат звільняє фотографа, дає йому можливість свободи до гри.

На думку В. Флюссера, філософія фотографа полягає у виявленні боротьби між людиною і фотоапаратом, вирішенні цього конфлікту. Найкращою фо-

тографією є та, в якій фотограф перевершив апаратні програми у сенсі своїх людських намірів, тобто він розмістив на зображенні інформацію, не передбачену програмою фотоапарата, тим самим досягнув свободи творчості. На початку XXI ст. популярності набули цифрові фотоапарати.

Фотооб'єктиви пройшли шлях від одиничної лінзи Воластона до багатолінзових оптичних систем.

Перший оптичний експонометр з'явився у 1888 р.

Щодо штучних засобів освітлення, то спочатку вживали так зване Друммондове світло, з 1870-х рр. — електричне, з 1880-х рр. — спалах магнію, з 1932 р. — електронну лампу-спалах багаторазової дії.

Жанри фотографії. У перші десятиріччя фотографія запозичила класичні жанри від живопису: портрет, пейзаж та натюрморт. У першому жанрі композиція кадру підпорядковувалась створенню портретного образу. Увага фотографа була зосереджена на людині, на передаванні її індивідуальності. Портрети спочатку були площинні, позбавлені простору та руху. Причина — низька чутливість фотоматеріалів, малий відносний отвір об'єктива, далекий від сонячного спектр першоджерел штучного світла. У радянські часи (1930—1980) поширеним був репортажний портрет.

Покращення технічних показників фотоматеріалу та фототехніки дало змогу фотографові вийти з павільйону на природу, почати *пейзажну зйомку*. В цьому жанрі домінує гармонійне поєднання об'єкта зйомки та простору, при цьому акцентується друге. Створення і розвиток нових методів друку на початку XX ст. внесли у пейзаж більше лірики. У радянський період провідними були індустріальний, сільськогосподарський, архітектурний та географічний пейзажі.

Зйомка *жанрових побутових сцен* мала на меті передавання взаємодії фігур та простору, тобто суті та характеру сцени. Жанрова фотографія допомагає фотографові глибоко вивчати життя, психологію оточуючих, їхні взаємостосунки. У *натюрморті* композицію будують на пластичних зв'язках фотографованих речей, а простір є лише фоном. Для нього характерна внутрішня єдність світу штучної реальності, трансформованої фотографом. У радянські часи був поширеним індустріальний натюрморт (механізми, верстати). Нині його використовують у рекламі.

Окрім того, у фотографії наявні *фрагмент* і *фотомонтаж*. У першому випадку використовується частина, що передає якість цілого. Це щось близьке до великого плану у кіно. І, нарешті, *фотомонтаж* (термін введено у 1915 р.), де простір компонується із заздалегідь сфотографованих фрагментів. Сьогодні він відіграє важливу роль у рекламній фотографії.

Зрозуміло, що кожний жанр має свою галузь використання.

В Україні фотографія з'явилася на межі 1830—1840-х рр. Журнал "The Ukrainian Canadian" (1989, травень) називає 1840 р. (Київ, виставка "Контракти"), а О. Закович стверджує, що перші знімки зробив професор львівського університету Я. Глойзнер влітку 1839 року.

Але, на жаль, як писав у 1997 р. фотограф В. Милосердов: "Ніким не написана історія української фотографії. Не виявили до неї уваги вітчизняні історики культури та мистецтвознавці. Мовби не існує в морі української культури такої течії, як фотографія".

Запропонований огляд є першою спробою системного аналізу розвитку фотографії в Україні. У ньому розглянуто професійні установи побутової фотографії, фотоаматорство, фотожур-

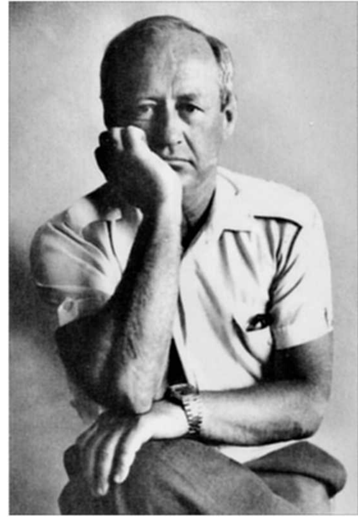
налістику, фотооб'єднання, фоторух, доробок кращих фотомайстрів. Згадано найбільші виставки фотографії, окреслено визначальні напрями фотомистецтва, розвиток освіти, науки, літератури; висвітлено стан фотопромисловості, організацію та керування фотосправою. Автор цього огляду присвятив фотографії 50 років свого життя.

Фотографічні установи (студії, ательє). У зв'язку зі складністю перших фотопроцесів, необхідністю спеціального обладнання, приміщення, належної фахової підготовки фотографія почала існувати у професійних комерційних фотоустановах. Протягом 1840—1880-х рр. фотоустанови були осередками фотографічного життя, а їхні власники, як правило, — єдиними професійними фотографами.

Варто розглянути фотоустанови ряду міст країни у певний історичний період.

Київ. Відомості про появу фотографії в місті досить суперечливі. А. Сімзен-Сичевський вважає, що першим фотографом був француз Жак, який з'явився на Подолі у 1840-ві рр. Тері Хересім із журналу "The Ukrainian Canadian" називає француза Шарля-Поля Хербста (Поділ, виставка "Контракти", 1840), а М. Рибаков — пруського підданого Карла-Фрідріха Гербста. І, нарешті, канадська "Енциклопедія України" (1994) — пруського підданого К. Шодровітського (грудень 1844 — початок 1845 р.). Перша видова зйомка була зроблена англійцем Д. Борном під час будівництва мосту через Дніпро у 1853 р. Ці 13 великих фотографій були першими калотипіями, зробленими у Києві.

Серед перших київських фотографів XIX ст. був І. Гудовський, у домі якого в 1859 р. жив Т. Шевченко. Колись він разом із поетом навчався у Петербурзькій академії мистецтв і навіть жив із ним у одній кімнаті. До Києва І. Гудовський повернувся у 1849 р. і відкрив власну фотоустанову на вул. Малопідвальній. Фотограф зробив два знімки Шевченка: портрет поета, який сидить на стільці у світлому з палицею, поряд із фікусом і плющем, а також портрет у темному сюртуку та світлих штанях.

Історик фотографії Олександр Трачун. Фото В. Лунченка.

Фотограф В. Войюцький у травні 1861 р. зробив фотографію труни Шевченка, яку тоді перевозили до Канева. Збереглася також його фоторобота "Копачі могили Шевченка". До речі, Войюцький став одним із авторів першого в Росії фотокалендаря (1867).

Дмитро Біркін (1819—1886), військовий інженер, протягом 1865—1874 рр. керував військовою фотографією при інженерно-навчальних майстернях інженерного двору київської Ново-Печерської фортеці. Збереглася його фоторобота "Будівництво будинку М. Грабовському" (1859). Репродукції 21 його фотороботи ("Аскольдова могила", "Софійський собор", "Фролівський монастир" та ін.) були надруковані у кни-

Тарас Шевченко. Фото І. Гудовського.

зі “Київ та його святині” (1864). У 1872 р. він підготував альбом “Київ. Фото Д. Біркіна” (12 робіт). У 1878 р. очолив у Москві фотографічний відділ при Імператорському російському технічному товаристві (далі — ІРТТ). Розробник фотографічного приладу для знімання місцевості та нівелювання.

У 1865 р. Міністерство внутрішніх справ Росії встановило порядок отримання дозволу на відкриття приватної фотоустанови.

У 1866 р. у Києві було 19 фотоустанов (Й. Кордиша, Ф. де Мезера, Б. Захаркевича та ін.). Більшість фотографів займалася портретною фотографією, Д. Біркін та Б. Захаркевич (“Вид на Контрактову площу”, “Житній базар”, 1860) — видовою.

Про популярність фотографії того часу свідчить такий факт. 13 січня 1866 р. газета “Киевлянин” писала про фотоустанову Волоховського на Хрещатику: “Через велике скупчення публіки часто неможливо встигнути зняти портрети для всіх бажаючих”.

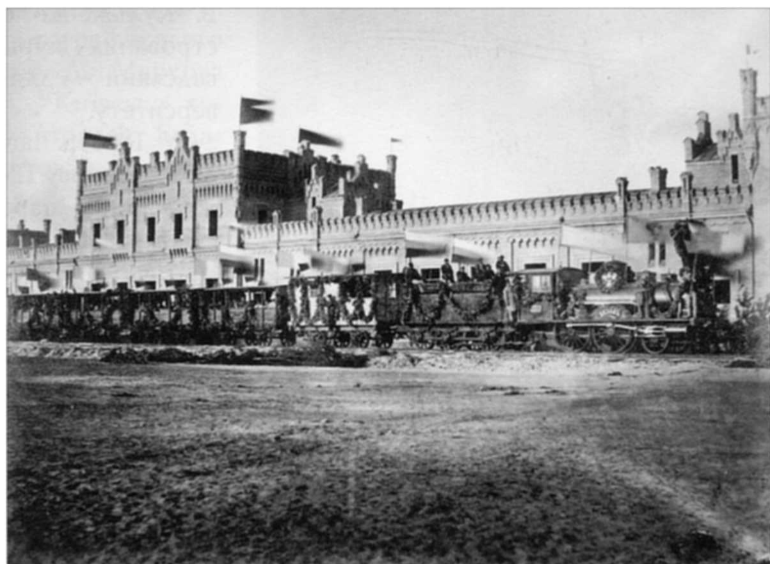
У 1870 р. Я. Темненко знімав киян — чоловіків у національному одязі. Й. Кордиш видав фотоальбом української етнографії (“Альбом Малоросії”), де містилися портрети друзів і знайомих М. Драгоманова. Збереглися його портрети М. Костомарова, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького; види Києва (1870), портрети службовців банку (1862—1880).

У 1869 р. на Хрещатику відкрив свою фотоустанову М. Пастернак, який випускав фотоальбоми на продаж. У 1885 р. за альбом видів міста імператор нагородив фотографа золотою каблучкою, прикрашеною дорогоцінним камінням.

У 1870 р. почалася масова торгівля фотографічними видами Києва. На цей період припадає початок жанрової фотографії. Ф. де Мезер зробив знімки “Прибуття першого робочого потягу колії Балта—Київ 23 серпня 1868” та “Володимирська гірка під час січневого хресного ходу з народом та військами” (1870-ті рр.).

У цей час з’явилися фотоустанови В. Висоцького (1874), К. Юневича (1874), Києво-Печерської лаври (1877) та ін. Роботи київських фотографів того часу високо котирувалися в Росії. Так, у 1882 р. у Москві на Всеросійській виставці де Мезер та Висоцький одержали срібні медалі. Журнал “Фотограф” (1882, № 7) писав, що “треба вітати Київ із такими чудовими успіхами у фотографії та привітати його мешканців з можливістю зніматися у двох прекрасних фотографів-портретистів”.

Влодзімеж Висоцький (1846—1894) у 1874 р. заснував фотоустанову на розі Хрещатика та Лютеранської. У нього фотографувалися В. Антонович, М. Заньковецька, Леся Українка, М. Лисенко,

Прибуття першого робочого потяга по лінії Балта—Київ 23 серпня 1868 р. Фото Ф. де Мезера.

І. Франко та ін. Коло його діяльності було дуже широким. Він займався питаннями джерел штучного освітлення (1888), застосуванням фотографії для визначення підроблених документів (1891), першим серед фотографів міста почав виготовляти й використовувати платиновий фотопапір, писав вірші. Висоцький був одним з успішніших фотографів Києва. У 1890-ті рр. щорічний обіг його фотоустанови становив 40 000—50 000 карбованців. Він був почесним фотографом Київського університету, заступником Голови Київського фотовідділу ІРТТ (1893), нагороджений каблучкою російського імператора, був переможцем вітчизняних та закордонних фотовиставок.

Франсуа (Франц) де Мезер (?—1922) народився на Волині. У 1865 р. відкрив фотоустанову на Хрещатику, 25. Його творчий доробок включає три альбоми видів Києва (150 фотографій) та ін. Ряд його робіт знаходиться в Росії в колекції Ермітажу (каталог 375—378). Йому належать портрети М. Бердяєва, М. Лисенка, Олени Пчілки, С. Бернар та ін.

Фотороботи майстра свідчать про широкий діапазон використаних жанрів, творчий пошук, високу майстерність. У 1882 р. журнал "Фотограф" писав про його роботи таке: "Різноманітність сюжету, поз, освітлення, розмірів майже не залишають бажати нічого кращого"; наголошував на тому, що "самий витончений смак можна знайти у фотографіях де Мезера, більше соковитості, деяких ефектів освітлення, більше глибини тіні", додавав, що "треба вітати Київ з такими чудовими успіхами у фотографії".

Цікаво, що у 1982 р. Український музей у Нью-Йорку видав книгу "Втрачена архітектура Києва", де були використані роботи Ф. де Мезера.

Він мав звання постачальника двору Його Імператорської Величності. У 1869 р. йому було замовлено альбом видів Києва для царівни Марії Федорівни. Учасник та переможець фотовиставок у Санкт-Петербурзі, Москві, Мадриді, Флоренції. У 1890 р. на Всесвітній виставці у Парижі отримав золоту медаль та орден Почесного легіону, а також золоту медаль на

Франсуа де Мезер.

виставці "Наука та мистецтво", що відбулась у Брюсселі.

У 1890 р. у Києві було 14 фотоустанов, у 1900 р. — 30. У 1890-х рр. тут, крім приватних фотозакладів, також діяли університетська фотографія, фотолабораторія при Управлінні залізничних шляхів, особисті лабораторії кількох київських професорів.

П. Ландау, критик паризької газети "Фігаро", писав, що у Брюсселі де Мезер одержав єдину нагороду в галузі фотографії — медаль "У великому колі творчості народів". Його було обрано членом Академії прекрасних мистецтв і науки. До речі, киянин був також членом Національної академії Франції.

Помер фотограф у 1922 р., після того як радянська влада конфіскувала його фотообладнання, вважаючи це розкішшю. Між іншим, у той час де Мезер безкоштовно надавав приміщення своєї фотоустанови для занять студентам Фотографічного інституту.

Наприкінці XIX ст. з'явились фотоустанови, які робили знімки на відкритому повітрі, виконували архітектурні та стереоскопічні зйомки (О. Фольман). В. Кульженко фотографував для ілюстрованих журналів та видань, В. Завадський — для видань Київського університету.

У 1891 р. на Хрещатику, 28 відкрив фотоустанову Г. Лазовський, відомий фотографіями царського виходу з Успенського собору, фотографіями Володимирського собору, онуки М. Старицького. За вміння поєднувати штучне та природне освітлення Паризька Національна академія нагородила киянина Великою золотою медаллю та Дипломом почесного члена, Академія винахідників — почесним дипломом. У 1890 р. за альбом фотографій волинських маневрів він був нагороджений імператором каблучкою, а за альбом коронації — знаком фотографа-художника (1896).

М. Уземський відомий фотографіями промислових споруд, КПІ, акторів О. Леонідова, П. Саксаганського, вихованців Київського кадетського корпусу.

Щодо художнього та технічного рівня фоторобіт, то в кінці 1890-х рр. один із інспекторів Міністерства внутрішніх справ писав у своєму рапорті, що "фотографії де Мезера, Висоцького, Лазовського та Уземського за своєю художністю не поступаються кращим столичним фотографіям".

У 1896 р. відомий російський вчений і фотограф В. Срезневський писав, що Київ, Полтава та Харків мають представників фотографії, що "працюють і свідомо, і зі смаком, і різноманітно".

З фотографіями Києва XIX ст. можна ознайомитись в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г.С. Пшеничного (альбоми 10, 11, 44, 116 та ін.), з фотороботами київських майстрів — у Інституті рукопису, у київських музеях.

На початку XX ст. з'явилося товариство "Гудшон та Губчевський". До їхніх фоторобіт належать "Гімназисти у саду

1-ої гімназії" (1910) та "Викладачі 1-ої гімназії" (1911). Серед фотографів цього періоду виділимо також Д. Маркова ("Колегія П. Галагана", "Київське художнє училище", "Скульптор Ф. Белавенський" та багато поштових карток із видами Києва).

Протягом 1901—1914 рр. працювали Ф. де Мезер, М. Уземський, а також М. Козловський, І. Левитський, який мав найбільший фотопавільйон на вулиці Миколаївській, 4, де можна було фотографувати за будь-якої погоди. Серед власників фотоустанов були й жінки: Н. Гульба, Е. Зеленська, О. Фролова та ін.

У 1911 р. було прийнято "Положення про авторське право". В залежності від виду фотовидання термін дії права становив 10—25 років.

І, нарешті, у місті з'явилися перші крамниці та склади фототоварів (С. Дубинський, 1891; Т. Бєлянкін, 1891; Й. Покірний, 1897). У 1913 р. кількість фотоустанов досягла 69, торгових складів — 7.

У XIX ст. домінували портретна, пейзажна та жанрова фотографії. Запропонований у 1859 р. французом Діздері формат "карте-де-візіт" (6 × 8 см) мільйонами заполонив Європу. Вже тоді знімали портрети у фас та у три чверті, фотографованого розташовували не у центрі кадру (іноді навіть по діагоналі), намагалися уникати контрастів, почали акцентувати тональні переходи. Однак обмежені можливості фотооптики давали малу глибину різкозображуваного простору. Це змушувало фотографів розташовувати об'єкти знімання в одній площині. Згодом роботи кращих фотомайстрів композиційно та за світловим рішенням вже могли конкурувати з творами художників-портретистів. Але більшість була звичайними ремісниками. Саме про них у 1912 р. В. Пашкевич писав: "...всі ці лиця у мундирах, сюртуках,

Портрет. Фото Ф. де Мезера.

шубах, ...незважаючи на різну стать, вік, одяг, меблі, так схожі між собою".

Переглядаючи фотопортрети того часу дехто вважає, що люди на них статичні, якісь закам'янілі, часом навіть помпезні. Але це помилкове враження. У 2008 р. у Києві пройшла виставка "Жіночий образ на поштовій листівці". Вже самі назви розділів експозиції засвідчують протилежне: "Гламур та мода", "Кокетування та позування" тощо.

У 1850-ті рр. була запропонована ретуш, що, як писав порадник "Публіка у фотографа", дала змогу фотографові "перекрити недоліки природи". Існували навіть інструкції щодо того, як повинні виглядати на фотографії чоловік і жінка. Було запропоновано, щоб ретуш "ковзнула та скруглила" жіночу талію,

виходячи з власних поглядів майстра про форму і розмір.

Фотографи використовували кілька певних поз. Тут були і спокійно-байдужа, і трохи вільна, і велично-політична, і глибокомисляча геніальна. Якщо на перших фотопортретах погляд було направлено у простір, то з часом він почав вступати у спілкування з глядачем.

У кінці XIX ст. фотопортрет увійшов у побут інтелігентної родини. На межі XIX—XX ст. у портретах вже були помітні декоративний ритм ліній, романтичні мотиви, бажання передати чуттєвість жінки. На початку XX ст. особливостями зйомки стали розроблення нових способів освітлення, використання м'якомалюючих об'єктивів, нових позитивних процесів, крупнозернистого фотопаперу. Що стосується композиції, то з'явились крупний план, динаміка. Крім класичного портрету, де увагу приділяли голові, з'явилися індивідуальний, парний, груповий, автопортрет.

Так, наприклад, Я. Гольденберг використовував вертикальну побудову тих, кого фотографують, М. Лещинський — горизонтальну, В. Фесенко — діагональну, М. Петров — пірамідальну.

Успіхи пейзажної фотографії були скромнішими. При зніманні пейзажу використовували дальній план, архітектури — середній. Забезпечити одночасно різкість кількох планів не давали змоги тогочасні об'єктиви. Ще однією проблемою було передавання на знімку неба та хмар. Справа в тому, що негативні матеріали були недостатньо чутливі до зеленого кольору (трава) й дуже чутливі до синього (небо). Це ускладнювало забезпечення необхідного контрасту між зеленню природи та синню неба. Ось чому у 1850-ті рр. було запропоновано використовувати комбінування негативів при друкуванні. Тривав пошук законів просторово-часової організації кадру, власної мови фотографії. Популярність пейзажу стала можливою тільки після того, як фотоматеріали стали чутливими до зеленого, червоного та інших кольорів.

Щодо жанрової та документальної фотографій в Україні у XIX ст., то тут слід назвати роботи полтавчанина Й. Хмелевського, М. Грейма з Кам'янця-Подільського, киян Й. Кордиша, Я. Темненка та інших, котрі створили галерею типів людей різних регіонів України, а також англійця Р. Фентона, який зробив 360 фотографій під час Кримської війни і видав їх в Англії у 1855 р.

Україна — колиска православ'я на території Російської імперії, тому не дивно, що ще у XIX ст. почалася архітектурна зйомка релігійних споруд. Їхній вигляд на межі XIX—XX ст. зберегли фотографи М. Пастернак (Київ), О. Іваницький (Харків), М. Бродський (Умань) та ін. Фотографуючи історичні пам'ятки архітектури, майстри інтерпретували візуальною мовою традиції розвитку національної культури.

Що стосується фотографування подій та предметів, то деякі вважають, що першим на початку 1850-х рр. Ланцюговий міст у Києві сфотографував італієць Дж. Біанкі.

Після важких 1914—1924 рр. фотографічне життя у Києві покращало. У 1928 р. вже працювало 30 фотоустанов приватних кустарів (В. Духовський, Ш. Баренгольц, П. Юровський та ін.). Проте, як писав у 1928 р. Нарком освіти М. Скрипник, "теперішній стан фото майже не відрізняється від старого дореволюційного стану фото в Україні. Маленькі дрібні фотографії містечкового типу, ремісничий характер фотографування, примітивна техніка, неусуспільнена організація — все по-старому, індивідуалістично".

На початку 1930-х рр. почалася заміна приватних фотоустанов централі-

зованим управлінням. Як наслідок у 1931 р. було створено фотокомбінат із 14-ма фотоустановами. Ще до цього, у 1929 р., відкрили Зразкове фотоательє Київського Крайвідділу ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління) та було проведено фотоконференцію.

З відомих фотомайстрів 1920—1930-х років варто назвати *Данила Демуцького* (1893—1954). Ще у 1917 р. він надрукував у Москві роботи "Етюд" та "Голівка". У 1917—1918 рр. він займався питаннями композиційних рішень у фотографії. Підмальовував натуру, вклеював фігури, монтував розрізані на частини фотографії, робив портрети з променів, одержаних під час різних витримок окремих частин фотографії, займався пейзажною фотографією у стилі художників-пересувників, імпресіоністів. Киянин опробував різні техніки зйомки та друкування, зокрема, зйомку моноклем, процеси "озобром", "бромойль", "гуміарабік", коли він працював у манері під старий портрет. Займався фотограф і зйомкою оголеної натури (100 композицій).

Демуцький був майстром тонального рішення фотографії, його твори відзначалися м'якими тональними переходами, знімки фотохудожника виділялися вмілим колористичним рішенням, завершеністю композиції, виразністю зображувальної форми, лаконізмом і, нарешті, м'яким ліризмом. Наочним прикладом цього твердження є зроблений Демуцьким портрет О. Довженка, на якому бачимо м'яку, добру, сердечну людину. Як це контрастує з портретом Довженка роботи О. Родченка!

У 1921 р. він одержав запрошення організувати фотомайстерню у театрі "Березіль", де знімав видатних українських акторів. З 1925 р. завідував фотолабораторією на Одеській кінофабриці, займався фоторекламою. У 1924 р. одержав нагороду на московській виставці ("Етюд", "Експресія"), у 1925 р. — на паризькій виставці декоративних мистецтв. Учасник XXI Міжнародного салону художньої фотографії (Париж, 1926). У середині 1930-х рр. був висланий до Узбекистану. Основоположник українського кіномистецтва О. Довженко назвав Д. Демуцького "великим художником нашого кінематографа". А журнал "Фото для всіх" визнав його "одним з великих та видатних наших фотохудожників" (1928, № 4).

У 1957 р. було прийнято постанову Київміськради про розширення мережі державних фотографій, де працювали такі майстри, як Дехтяр, Лузанчук, Никифоров та ін. Серед фотографів середини 1970-х рр. назвемо, зокрема, Л. Альксніна, О. Бєлєвцева, В. Рєпіка. З-поміж київських установ 1990-х рр. виділялися "Об'єктив" (І. Спектор), "Ексар" (О. Ктиторчук), "Студія 16" (І. Гайдай), "Еліт-Студіо" (В. Мединський), "Цитадель" (Д. та Е. Дорошенки), "Студія 88" (І. Туранський) та ін.

Зазвичай фотоустанови виконували паспортні, документальні, технічні, віньєточні тощо роботи, тобто необхідні, корисні, але рутинні. Та серед київських фотомайстрів останньої третини XX ст. були й справжні фотохудожники. Так, на бульварі Шевченка, 3 працював *Роман Баран* (1925—1997). Після закінчення Художнього інституту у Кракові (1944) він займався фотографією у Снятині, Запоріжжі, Києві, Львові. Створив галерею портретів художників, учених, композиторів. Організатор у СРСР виставок фотопортрету "Сучасник". Популяризатор фотографії (50 публікацій). Учасник 430 фотовиставок, де здобув 9 гран-прі, 23 золоті, 43 срібні та 65 бронзових медалей. Протягом 1974—1984 рр. був одним з п'ятдесяти кращих фотографів світу.

Фотохудожник Роман Баран.
Фото В. Пилип'юка.

Ще один відомий фотохудожник — *Леонід Левіт* (р. н. 1925), який у 1971 р. відкрив фотосалон "Портрет". Серед його робіт назвемо портрети співака Б. Гмирі, актриси Н. Ужвій, композиторів Л. Ревуцького, Д. Шостаковича, А. Хачатуряна, колишніх політв'язнів Л. Лук'яненка й С. Хмари. У 2001 р. відбулась його персональна виставка "У славу України". Кращі роботи майстра увійшли до книг "Крупним планом (камерний фотопортрет)" та "Образ України в фотопортреті" (2002). Частину своїх фоторобіт він подарував кільком київським музеям, а 200 портретів — Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського.

Харків. Перші фотографи з'явилися у місті на початку 1850-х рр. — В. Зайцев (Зайченко) (1851), Я. Данилевський (1856), автор портрета вченого І. Мечникова, Левдик, якого "Харьковские губернские ведомости" (1851) визнали майстерним портретистом. Його роботи відзначалися незвичайною граціозністю та колоритом. А також Л. Плахов, який у 1851 р. зробив 20 дагеротипних зображень Святих Гір, та О. Пшенний — автор калотипного портрета губернатора (1857).

Найвідомішим став *Василь Досєкін* (1829—1900), який зробив серію знімків Харкова, багато портретів, його твори були використані Д. Багалієм в "Історії Харкова за 250 років". Журнал "Фотограф" (1864. — № 10) стверджував, що твори В. Досєкіна "без перебільшення можуть конкурувати з фотографіями у Європі".

У 1860-ті виділимо фотоустанови Б. Захаркевича та Ю. Бильдта. М. Бекетов, професор місцевого університету, у праці "Развитие и современное состояние светописи" зазначав, що "світлопис за короткий час зробив чудові успіхи..., дає у розпорядження людей новий орган, новий засіб для його розвитку" (1865).

З кращих фотографів 1870-х рр. назвемо Н. Дурново, Ю. Глентцнера (у Харкові з 1872 р.), О. Іванова та М. Овчинникова. Ю. Глентцнер — автор групового портрета "Корифеї українського театру" (1886). О. Іванов зробив 166 фотографій видання "Забалканский поход 1877—1878 годов. Альбом снимков, выполненных с натуры походной фотографией харьковского фотографа Ал. Дм. Иванова"; М. Овчинников (працював з 1879 р.) — альбом видів міста (1901).

У 1880-ті фотографія стає доступнішою та популярнішою. З'явилися фотоустанови О. Іваницького, О. Мишона, Ф. Трохимова, А. Федецького.

За дорученням місцевої думи порушено питання про створення у Харківському музеї спеціального фотовідділу. У 1883 р. тут уже були вітрини з фотороботами Іваницького, Подеревського, Щекова та ін.

Олексій Іваницький (1854—1920) придбав фотоустанову у 1882 р. Для нього характерними були роботи у різних жанрах. Тут і портрети (М. Горький, П. Саксаганський, Д. Яворницький, А. Чехов); пейзажі ("Біля підніжжя Козачої Гори", "Вигляд Катеринославської вулиці з Університетської гірки"); альбом, присвячений 100-річчю Харківського універ-

ситету; фотографії Всеросійської сільськогосподарської виставки (1887) та ін. Одним із перших в Україні використовував фотомонтаж та фотоколаж. Він був фотокореспондентом газети "Южный край". Справжню славу О. Іваницькому принесли фотографії аварії імператорського потягу у Борках (1888) та освячення храму Христа Спасителя. Ці фотоальбоми він подарував імператору та Російському музею у Петербурзі, за що одержав подяку Миколи II, діамантовий перстень та інші відзнаки від імператорської родини, зокрема дві медалі "За працелюбність та мистецтво". У 1902 р. за два альбоми військових маневрів фотохудожник одержав золоті запонки із зображенням імператорської корони, інкрустовані діамантами. Учасник та переможець багатьох виставок. Срібні медалі за діапозитивну виставку ІРТТ (1891), виставки у Петербурзі (1895, 1903), у Москві (1896), V виставку ІРТТ (1898). Золота медаль на харківській виставці (1888). О. Іваницького як дворянина та біженця було страчено у Криму за рішенням особових відділів Південно-Західного фронту від 7 грудня 1920 р.

О. Мишон — автор серії фотовиставок "Види Ізюма та його околиць", "Види річки Північний Донець", "Сувенірні краєвиди". Володар бронзової медалі у Санкт-Петербурзі (1891).

Ф. Трофимов, котрий розпочав фотографічну діяльність 1888 р., відомий портретами діячів української культури та науки (Марко Вовчок, М. Лисенко, І. Пулюй).

Альфред Федецький (1857—1902) вчився фотографії у фотоінституті у Відні. 1886 року відкрив власну фотоустанову. Автор портретів художника І. Айвазовського, композитора П. Чайковського, актриси М. Заньковецької, освітянок М. та Х. Алчевських.

У 1888 р. фотографував аварію імператорського потягу, у 1894 та 1898 рр. — імператора, у 1896 р. — мандрівку царської родини Францією. Пейзажист (зйомки у Криму), жанровий фотограф. Займався кольоровою фотографією за власною технологією (з 1894 р.), рельєфною фотографією (1898), запропонував спосіб, який давав змогу імітувати офорт, гравюру на кольоровому металі, що "є величезним прогресом у справі фотографії і має блискуче майбутнє" (Фотографическое обозрение. — 1901). А. Федецький був пропагандистом фотоосвіти, пропонував створити фотоінститут.

У 1902 р. "Харьковские губернские ведомости" писали, що "не було жодної виставки, на якій роботи Федецького не удостоювалися б високих нагород та відзнак". Це були почесний диплом фотовиставки у Парижі (1891), срібна медаль на IV Всеросійській ювілейній фотовиставці у Москві (1889), золоті медалі на Всесвітній виставці у Брюсселі (1888, 1889), від короля Данії Християна IX (1889), імператора Німеччини Вільгельма II (1889), Промислової виставки у Парижі (1889), Всесвітньої академії наук у Брюсселі (1890), виставок у Мадриді (1890), Лондоні (1891), Антверпені (1894). У 1898 р. у Парижі А. Федецький одержав золотий перстень за фотоальбом, презентований ним французькому президентові. Учасник Міжнародного фотоконгресу у Ліоні (1895).

А. Федецький був одним "із найвидатніших фотографів Росії" (Фотографическое обозрение. — 1898. — № 4).

Серед фотографів 1890-х рр. виділимо О. Гусєва, І. Магазанникова, М. Лещинського.

О. Гусєв (працював з 1895 р.) відомий фотографіями університету, Технологічного інституту, обсерваторії. Його знімки ввійшли до збірки "Історико-довідковий путівник. Харків, його минуле та сьогодення з малюнками та знімками".

І. Магазанников (Магазанник) заснував фотоустанову у 1892 р. і створив серію листівок з видами Харкова. Заступник голови Харківського товариства фотографів-аматорів. Володар срібної медалі у Санкт-Петербурзі (1903), золотої у Марселі (1905).

Михайло Лещинський (1867—1927) відкрив фотоустанову "Російський світлопис" (1897). У 1904 р. закінчив Мюнхенську фотошколу. На державній службі був фотографом місць ув'язнення. Після 1917 р. М. Лещинський створив фотоустанову "Червоний світлопис" при Українському центральному виконавчому комітеті.

З його творів назвемо портрети акторів Ф. Шаляпіна, В. Петіпа. Він — автор листівок акторів качаловської трупи, видів Харкова, знімку "Матроси Українського чорноморського флоту". Один із "найкращих фотографів усього Півдня" ("Профессионал-фотограф", 1911). Учасник та переможець багатьох фотовиставок, а саме: Першої полтавської, виставок у Вітебську, Москві (1903), Петербурзі (1912). У 1910 р. був нагороджений імператором срібною медаллю "За старанність". Володар золотих медалей у Римі (1903), Ліллі (Франція), Лондоні (1903).

З фотографів 1900—1920-х рр. назвемо П. Михайлівського, О. Гапона, Д. Гореліка, В. Шабельського, А. Вернера, Ландсберга, Я. Піцека, Ф. Целава.

У 1905 р. у місті було 22 фотоустанови, причому чверть із них належала жінкам.

П. Михайлівський був фотографом Харківського університету (1901), займався зйомкою церков, храмів, археологічних пам'яток. Нагороджений золотими медалями в Остенді (1904) та Парижі (1905).

О. Гапон відомий роботами "За мольбертом", "Пейзаж", "Етюд". Володар нагород Харбінського фотоклубу (1912), виставок у Іркутську, Харкові, Кубанського фототовариства (1914). У 1913 р. у Амстердамі Гапон одержав премію за кращі відбитки на фотопапері фірми "Геверт", медаль на конкурсі за кращу роботу на фотопапері Сполучених фабрик фотопаперу (Дрезден).

В. Шабельський, засновник фотосалону "А. Скасі та К°", відомий першими українськими фотосесіями (актриса Комісаржевська, 1902). В його роботах відчувається подих нових напрямів фотомистецтва початку XX ст.

І, нарешті, А. Вернер. У 1904 р. він одержав диплом ІРТТ за сприяння розвитку фотографії на Півдні Росії, у 1910 р. — срібну медаль на виставці у Катеринославі ("За прекрасну постановку фотографічної справи"). Він першим у місті виготовив кольорові фотографії з використанням способу автохрому, за що одержав золоту медаль ІРТТ.

У 1913 р. у Харкові налічувалося 11 фотоустанов. Загалом у 1851—1917 рр. у Харківській губернії було більше 250 фотоустанов. Після 1917 р. їхня кількість суттєво зменшилася. У 1926 р. — лише 4 (ВУФКУ, "Севзапкіно", "Перемога" та "Уніон"), у 1939 р. — 24 ("Судкооп", "Коопхімкомбінат" та ін.). З фотокрамниць початку XX ст. назвемо крамниці А. Вернера, І. Дворкінда, Л. Малкіна, В. Тухшніта, товариства "Уніон" та "Буцлер М. та К°".

Одесу можна зарахувати до найстаріших центрів фотографії в Україні. У першій половині 1840-х рр. на вул. Поліцейській було відкрито дагеротипну майстерню Гааса. На початку 1850-х рр. у місті з'явились заїжджі фотоконсультанти. Відомий одеський фотограф Й. Мигурський писав: "Наша публіка була більшою мірою експлуатована... заїжджими іноземцями, провінції і зараз завалені набродом панів, що не мають по-

няття про фотографію як мистецтво, а просто працюють за якимись нібито секретами, усім, ознайомленим хоч трошки з літературою, давно відомими".

У 1857 р. "Одеський вісник" писав, що число фотографів у місті величезне (Гольдштейн, Сковронський, Хлопонін та ін.). Із майстрів 1860-х рр. назвемо Й. Мигурського, автора першого підручника з фотографії (1859). У 1862 р. він зазначав, що його фotoроботи "можуть витримати порівняння з кращими фотографіями, що вийшли з європейських установ". У 1869 р. він створив фотоальбом "Види міста Аккермана". У 1876 р. "Новоросійський телеграф" писав про успіх робіт Мигурського за кордоном. Він був членом Паризького фотографічного товариства. Згодом Мигурський залишив фотопавільйон та почав працювати у військовій фотографії при штабі російських військ під час війни з турками.

Ще одним відомим фотографом був Ж. Рауль, який протягом 1871—1872 рр. видав "Туркестанський альбом" (1200 фоторобіт). В. Стасов писав, що цей "альбом — явище зовсім виняткове між усіма європейськими виданнями, відображаючими побут та життя народів". У 70-х рр. XIX ст. Рауль також видав альбом "Народні типи, побутові знімки та види місцевості, переважно Півдня Росії". За це він одержав нагороду Паризької географічної виставки 1875 р. та Всесвітньої — у 1878 р. З фотографів 1860—1870-х рр. назвемо Б. Готліба, який мав нагороди на виставках у Брюсселі, Женеві, Кельні, Лондоні, Парижі; Р. Фреодоровича, який одержав медаль у Афінах (1875); В. Чеховського, автора портретів М. Заньковецької, М. Садовського, Ф. Шаляпіна та інших, М. Грабяжа ("Брати Тобілевичі"). Серед фотографів Одеси 1880-х рр. — І. Антонопуло, О. Госневський, Л. Яворський, 1890-х рр. — І. Григоренко, Й. Покірний, К. Сокорно.

Актриса МХТ Марія Роксанова. Фото В. Чеховського.

У 1892 р. у місті на одного працівника сфери фотообслуговування (власники, службовці, робітники та учні) припадало 2660 мешканців (для порівняння: в Англії у 1881 р. — 2774, у Києві у 1874 р. — тільки 1900), причому власники — 23,4 %, службовці — 10,9 %, робітники — 45,3 %, учні — 20,4 %. А в цілому в Одесі було 128 працівників (з них 9 жінок), у Києві — 67 (8 жінок).

Активно розвивалась фотосправа у XX ст. В Одесі в 1914 р. налічувалось 32, в 1957 р. — 13, в 1992 р. — 20 фотоустанов. Одним із кращих на початку століття був *Адольф Горнштейн* (1872—1926), який відкрив власний фотозаклад у 1900 р. Вчився фотографії він у фотоінституті у Відні, стажувався в Німеччині у Р. Дюркоопа.

А. Горнштейна вирізняло поклоніння красі природи та життя, які він, будучи прибічником пікторіалізму, намагався відобразити у своїх творах. Одесит надавав перевагу елегійному пейзажу. Його приваблювало таємниче, навіть містичне. Ось чому він часто знімав в останніх променях призахідного сонця. Щодо зображення людини, жанрових

Йозеф Хмелевський.

сцен, то тут переважали задумливий спокій, деяка замріяність і навіть сум та туга. Чудове володіння фотографічною технікою дало змогу А. Горнштейну відійти від шаблону. Він не користувався традиційними аксесуарами фотостудії (декорація, фон, стійки тощо), ретушшю. Одесит був автором кількох теоретичних праць з фотографії, наприклад, "Про Nature morte" (1916), доповідачем на II З'їзді російських діячів фотографічної справи (Київ, 1908).

Протягом 1906—1909 pp. очолював Професійне товариство фотографів-власників Одеси та Півдня Росії. Згодом Горнштейн став одним із організаторів Всеросійської спілки фотографів (1913). Серед його робіт виділимо "Портрет у місячну ніч", "Вакх". Остання була показана на Лондонському салоні (1922). Учасник Міжнародного салону в Парижі (1924), відзначений на міжнародній фотовиставці декоративних мистецтв (Париж, 1925).

Полтава. Першу фотоустанову у місті відкрив Л. Тираспольський (1861). У 1860-х pp. тут працював і *Євген Котельников* (1843—1889), автор книги "Фотографія на колодіумі". З фотографів останньої третини XIX ст. назвемо В. Волкова, відомого своїм фотопортретом "М.В. Гоголь", Ю. Горсолька, К. Лехніцького, якому належить фотопортрет М. Старицького (1895); відоме ім'я фотографа Д. Меєровича, який зробив портрет дружини співака І. Козловського; Б. Варнавського, М. Фріденталя, Й. Хмелевського.

М. Фріденталь — автор зйомки святкування 200-ліття Полтавської битви, відкриття пам'ятника І. Котляревському, інтер'єра хати І. Котляревського, палацу Кочубея. У 1925 р. він став членом Полтавського товариства кустарів та ремісників-одинаків, які не використовували чужу працю.

У 1913 р. у Полтаві працювало 6 фотоустанов (І. Грінгауза, Д. Меєровича, Р. Салітана, М. Фріденталя, Г. Харлаба, Й. Хмелевського), а в інших містах Полтавської губернії — 28.

Утім знаковою фігурою у полтавській фотографії був *Йозеф Хмелевський* (1849—1924), який відкрив фотоустанову у 1875 р., займався жанровою фотографією ("Українки-вишивальниці", 1885; "Пралі", 1898). Йому належать групові портрети М. Старицького, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки та ін. (1903), індивідуальні портрети М. Заньковецької, В. Короленка, Панаса Мирного та ін.

Й. Хмелевський відрізнявся широким діапазоном фотографічних уподобань. Він працював не тільки у жанрах портрета, пейзажу, а й займався зйомкою архітектури, фотографуванням театральних сцен. Жанрові роботи полтавчанина не просто відображали дійсність, а й поетизували життя та побут людей. Журнал "Фотограф-любитель" (1905, № 5) писав про знімок "У Малоросії" таке: "Скільки правди та осмислення у роботі нашого обдарованого описувача побуту!"

У 1870-ті рр. Хмелевський брав участь у створенні "Альбому костюмів Росії". У 1902 р. видав фотозбірку "Гоголь на Батьківщині. Альбом художніх фотографій та геліогравюр, які належать до пам'яті М.В. Гоголя", за який імператор Росії нагородив його срібним ковшем художньої роботи. Ще у 1882 р. журнал "Фотограф" писав: "Загальний характер робіт Хмелевського — свіжість, багатство напівтонів, чудова ніжність малюнка". За фотографіями майстра були надруковані (у Києві, Москві, Стокгольмі) серії поштових листівок "Типи Малоросії", "Види Полтави", "Види Малоросії".

Полтавчанин був фотографом-новатором, шукав нові шляхи удосконалення фотографії. Наприклад, у 1888 р. він застосував електричне освітлення у соляній копальні, власноруч виготовляв різні фотоплатівки. 23 лютого 1888 р. на засіданні київського фотовідділу зробив доповідь про способи забарвлення прозорих фотографій, переважно для чарівного ліхтаря.

Хмелевський — учасник понад 20 фотовиставок (Антверпен, Брюссель, Брістоль, Лозанна та ін.). Нагороджений на фотовиставках у Парижі (1880), Стокгольмі (1897). У 1900 р. одержав Знак відзнаки французького уряду.

У 1999 р. у Полтаві пройшла виставка, присвячена 150-річчю з дня народження Й. Хмелевського. На ній було експоновано 49 фоторобіт майстра, 36 листівок з його фотографій, родинні фотоальбоми полтавських старожилів, альбоми дореволюційних навчальних закладів Полтави, зроблених майстром.

Львів. Перші фотографії у місті були створені влітку 1839 р. Я. Глойзнером. Як писала "Газета львівська" (1841, № 75), професор зробив фотографії з балкону будинку по вул. Чарнецького, 24 і виставив їх у книжковому магазині (пл. Ринок, 2).

У 1842 р. фотографією займався К. Левандовський, у 1843 р. — І. Холонієвський (вул. Ягелонська, 6), якого називали "маестро дагеротипії". До нашого часу збереглися 4 дагеротипи, зроблені львівськими майстрами 1843—1846 рр. З фотографів 1840—1860-х рр. назвемо також І. Похлмана, Й. Стахла, Й. Глембіовського, *Юзефа Едера* (1831—1903), який відкрив фотоустанову у 1861 р. у готелі "Англійський". Він займався портретною, пейзажною, документальною фотографією та натюрмортом. У 1868 р. Едер зробив фотоальбом видів дороги Львів—Броди, у 1871 р. — "Альбом визначних місць Львова", фотографії надгробків Личаківського кладовища. Кілька його фоторобіт було використано для першого путівника по Львову (1871): "Ратуша та фрагмент Ринку", "Собор Святого Юра" та ін.

У 1870 р. у місті було 12 фотоустанов, у 1910 р. — 31. З фотографів 1870—1900-х рр. виділимо *Едварда Тшемеського* (1843—1905) та *Давіда Мазура* (?—1916). Перший запровадив у місті фотоцинкографію (1885), переніс фотозображення на матову поверхню фарфору (1890), використовував новітні фотопроцеси (пігментний спосіб, платинотипію, гумі). Він був автором фотоальбомів "Види міста Львова", "Виставка будівельної промисловості у Львові" (1892) та ін. Тшемеського нагороджено медалями фотовиставок у Лондоні (1871), Відні (1873), Львові (1877). Д. Мазур відкрив фотоустанову в 1887 р. (вул. Панська, 5). Славу йому приніс "Альбом прекрасних наших львів'янок" (1894). У 1894 р. він одержав золоту медаль та почесну нагороду за фотороботи, показані на Загальній крайовій виставці у Львові.

У 1910 р. у місті працювала 31 фотоустанова (Т. Багринович, В. Вибра-

Портрет. Фото Й. Хмелевського.

новський, Г. Шайнок). Варто назвати К. Яворського, який залишив багату колекцію документальних знімків Львова (1908—1918); Н. Лиса — автора портрета І. Крип'якевича; М. Мюнца — автора видів міста; Л. Вележинського, відомого згодом фотографіями руйнації Львова (1941—1944).

Серед фотографів 1900—1939 рр. назвемо також В. Беднарчука, І. Грибовського, Х. Мелера, Я. Межецьку, Я. Рознера. Перший з них у 1930 р. одержав нагороду за роботу "Конструкція" на виставці в Уругваї.

Для захисту інтересів власників фотоустанов були створені Львівське фотографічне товариство "Коперник" (1909) та "Колектив фотографів у Львові" (1912).

У середині 1970-х рр. у сфері побутового обслуговування населення міста працювали Л. Єршов, Л. Кример, В. Павловський, М. Погодін та ін.

Інші міста. Серед фотографів Західної України XIX — початку XX ст. слід згадати М. Фритмана з Тернополя (1883), Ю. Дуткевича (1885), Е. Юркевича, О. Кіблера з Коломиї. Останній був автором робіт "Коломийські пані та панночки", "Молода з Коломиї". Е. Юркевич видав фотоальбом із видами Яремчі (1897), займався кольоровою фотографією, зробив портрет Соломії Крушельницької (1898). Деякі роботи О. Кіблера, який приїхав у Коломию у 1900 р., знаходяться в місцевому Музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття.

Справжнім фотолітописцем Гуцульщини був *Микола Сеньковський (Сеньківський)* (1893—?), котрий видав "Гуцульські типи" (1930) і у 1931 р. в Парижі одержав гран-прі за знімок "Стара гуцулка" (1926).

М. Сеньковський відомий і як видавець поштових листівок, на яких можна побачити краєвиди міст і сіл, мешканців, родини, життя громади, зокрема заняття гуцулів ("Дараби на Чорному Черемоші"), матеріальну культуру краю ("Гуцули. Інтер'єр гуцульської хати").

У 1996 р. у Львові відбулася виставка "Гуцули у світлинах Миколи Сеньківського".

У Перемишлі знімав С. Дмоховський (1893), у Івано-Франківську — Ю. Едер (1888), у Чернівцях — Л. Кохлер (1898), Г. Бахринович (портрет В. Стефаника), який заснував фотоустанову в 1849 р., володар медалей у Брюсселі та Парижі; у Рожнятові — Я. Коваль. У 1941 р. він створив артіль "Фотохудожник". У 1944 р. за членство в ОУН був засуджений до страти, яку потім замінили 20-літньою каторгою.

Серед фотографів 1970-х рр. назвемо С. Кравцова та С. Назаренка з Івано-Франківська, П. Блащука, В. Велитченка

та М. Салейка з Рівного; В. Балюха, М. Горбачевського та Б. Костюкова з Тернополя.

Після Другої світової війни емігрувавши до США, С. Федів редагував "Щоденник Свободи", де була "Сторінка фотокіноаматора" (1954—1956). Протягом 1950—1970 рр. працювали українські фотостудії О. Дарковича у Чикаго; у Нью-Йорку — В. Гринишина, У. Старостяка та О. Майстренка.

19 травня 1996 р. у Філадельфії (США) було створено Всесвітнє об'єднання фотографів України. Президентом його Головної Управи був О. Соловей, його заступником в Україні — львів'янин В. Пилип'юк.

Підкреслимо, що у XIX ст. фотоустанови існували не тільки у великих містах України. Наприклад, перші комерційні фотозаклади з'явилися ще на початку 1870-х рр. у Балті, Білій Церкві, Сквирі, Умані, Ямполі. У 1889 р. фотоустанови працювали у понад 30 невеликих містечках (у Кременчуці, Лохвиці, Прилуках, Ромнах та ін.). У 1913 р. працювали фотоательє у Білій Церкві (Ф. Адамчик), Василькові (С. Поліщук), Єлисаветграді (Д. Харлаб), Кременці (Б. Доброжанський), Житомирі (С. Корецький, С. Ташинський), Миколаєві (Г. Дунбек), Пирятині (М. Пархомов), Сквирі (В. Гулько), Чигирині (Д. Зобак), Ніжині (Вільковський), Черкасах (Л. Львув), Чернігові (Р. Чернецький) та ін. Там працювали такі відомі фотографи, як М. Грейм (Кам'янець-Подільський), який створив колекцію етнографічних типів Подільської та Бесарабської губерній і подарував їх Імператорському географічному товариству. Цей альбом зберігається в Ермітажі (каталог 67—68). А також його земляк В. Гречинський, котрий на І Міжнародній фотовиставці у Петербурзі (1903) показав "Елементарний самовчитель для фотолюбителів", брошюри "Збільшення" та "Розфарбовування відбитків". Житомирянин Ф. Рейн, який, крім звичайної побутової зйомки, пропонував роботи з наукової, зокрема астрономії, та сільськогосподарської фотографії, виготовлення кольорових автохромів, стерефотографію у простому або поляризованому світлі, фотомікрографію, діапозитиви та навіть технічні переклади з фотографії (з французької, німецької та англійської), займався питаннями термінології у фотографії, був винахідником.

Паспарту фотографій Й. Хмелевського.

Що стосується східної частини України, зокрема колишньої Харківської губернії, то у 1878 р. було відкрито фотоустанову у Чугуєві (Т. Іжевський), у 1880 р. — у Сумах (Д. Олексенко), у 1890 р. — в Ізюмі (М. Баранников), у 1894 р. — в Охтирці (М. Боднаровський), у 1895 р. — у Лебедині (І. Данильченко), у 1896 р. — у Куп'янську (М. Винников).

Стара гуцулка. Фото М. Сеньковського.

Серед фотографів цього регіону виділимо М. Грамма з Сум, який заснував фотоустанову в 1892 р. Він у 1905 р. одержав на фотовиставці в Брюсселі золотий почесний хрест і медаль. У тому ж році на Паризькій фотовиставці його було нагороджено гран-прі при великій Золотій медалі та дипломом Де-Гонер.

Відносно фотографів Півдня України, зокрема Криму, назвемо В. Сокорнова.

Кримчанин *Василь Сокорнов* (1876—1946) займався пейзажною фотографією. У 1920-х рр. співпрацював із "Кримдержвидавом", у 1940-ві рр. працював у Алупкінському палаці-музеї. З його робіт назвемо "Ніч у Криму", "У місті біля Ялти", "Буря в морі". Учасник Першої виставки радянського фотомистецтва (1937), нагороджений медалями фотовиставок у Петербурзі (1903), Києві (1908), Парижі та ін. В Ермітажі зберігається фотоальбом його робіт із видами маєтку З. Юсупової ("Кореїз", 1912). 2005 року у Петербурзі в Державному центрі фотографії пройшла виставка робіт митця.

З кримських фотографів 1970-х рр. назвемо О. Вечерю, І. Колядка, П. Московченка. На початку XX ст. на Чернігівщині працювали В. Досєкін, володар срібної медалі (Київ, 1908), І. Любомирський, володар золотої медалі "За працелюбність у мистецтві" (1909), В. Гольдфайн, автор портрета М. Коцюбинського; С. Утевський (1920-ті).

У 1934 р. у підпорядкуванні фотоуправління "Українфільму" знаходилося 118 фотоустанов. Це були фотоательє у Київській області — 27 (Київ — 13), Харківській — 18 (Харків — 8), Дніпропетровській — 18 (Дніпропетровськ — 4), Одеській — 17 (Одеса — 8), Вінницькій — 17 (Вінниця — 3), Донецькій — 13 (Донецьк — 3), Чернігівській — 8 (Чернігів — 2). Залежно від розмірів приміщення, обладнання, кваліфікації персоналу ательє поділялись на показові (по одному у Києві, Харкові та Одесі), другорозрядні, сільські та дитячі.

Крім суто комерційних завдань побутового обслуговування населення, фотоустановам належало також займатися масовою роботою. Зокрема, сприяти розгортанню фоторуху, випускати фотогазети, фотогалереї, проводити консультації, лекції тощо.

Щодо другої половини XX ст., то створене у 1939 р. "Укрфото" мало 321, а у 1950 р. — 520 фотоустанов, "Укррада кооперації інвалідів" — 343, на вулицях та в парках працювало більше 1000 "п'ятихвилинників". У 1960 р. установ стало 1014, у 1990 р. — 2514, у 1999 р. — 1944, причому у сільській місцевості було тільки 52 (1998). Обсяг реалізації відповідно становив 5,025 і

107,9 млн крб. та 43,2 млн грн. Наприкінці 1990-х рр. працювали одеська "Мить" (М. Балик), донецький "Промінь" (Р. Білецька), луганський "Об'єктив" (Б. Шаренко), кіровоградські "Світлини" (Б. Дозорець), вінницький фотосалон "Об'єктив" (О. Мельник) та ін. У кінці XX — на початку XXI ст. плідно працювали професійні фотографи В. Балега (Ужгород), І. Бережний (Херсон), О. Котлярчук, О. Ктиторчук та О. Ранчуков (усі — Київ), Я. Проців (Івано-Франківськ) та ін.

Отже, фотоустанови стали фундаментом, на якому була побудована українська фотографія XX ст. Серед фотографів-власників фотоустанов виросли відомі фотохудожники.

Останні десятиріччя XIX ст. стали початком розвитку фотоаматорства.

Фотоаматорство. Розвиток фотографії зробив її у 1890-ті рр. доступною широким колам населення. З метою поширення фотографії та вдосконалення майстерності фотоаматори почали об'єднуватися у фотографічні відділи, товариства, фотогуртки й клуби, які скеровували фотографічний рух, роботу окремих осіб.

Перша спроба створення фотоаматорського товариства відбулася ще до 1858 р. Ініціатором цього був одеський фотограф Й. Мигурський. На жаль, він не одержав на це дозволу місцевого генерал-губернатора А. Строгонова.

Фотографічні відділи ІРТТ. Першим із них став *фотовідділ Одеського відділення ІРТТ* (1887). У 1892 р. при ньому працювали хімічна лабораторія і фотопавільйон. У 1901 р. відділ нараховував 51 особу. Його співробітники займалися науковою роботою, заслуховували доповіді, організовували фотовиставки тощо. Так, у 1889 р. Ф. Милятицький зробив доповідь на тему "Хід відкриття фотографії". Без перебільшення можна стверджувати, що у XIX ст. ні в Україні, ні в Росії не було більш змістовного дослідження розвитку фотографії за її перші 50 років. У 1895 р. Г. Нілус доповів про вплив фотографії на живопис. Перша фотовиставка відбулася у 1890 р. На ній І. Антонопуло одержав золотий з алмазом жетон "За відмінне виконання фоторобіт та художнє освітлення".

Портрет. Фото Г. Шмаровіна.

Фотовідділ Харківського відділення ІРТТ було засновано між 1886 та 1888 рр. У XIX ст. його головою був М. Серединський. З доповідей харків'ян відзначимо "Сучасний стан питання про кольорову фотографію" В. Рюміна. У 1910 р. відділ випустив перший в Україні російськомовний фотожурнал "Фотограф" (редактор-видавець — А. Вернер).

Фотовідділ Київського відділення ІРТТ. Одним із перших київських фо-

тоаматорів був професор університету Г. Чугуєвич. Фотографією почав займатися у 1850-ті рр. У 1860 р. зробив кілька знімків Києва ("Золоті ворота", "Київський Акрополь", "Сінна площа" та ін.). Виконував роботи для майстерень В. Беца та С. Кульженка, проводив фотографічні дослідження, готував підручник із фотографії. Збереглося понад 20 його фоторобіт із видами міста. На них — зображення релігійних споруд міста. Особливу цінність представляють знімки, де показані вже неіснуючі церкви, наприклад церква Всіх Святих на Щекавиці. Кілька робіт, наприклад "Залізна церква та водорозбірний кран", цікаві не тільки як пам'ять про київську архітектуру XIX ст., а й як суто жанрової фотографії. До речі, на знімках збереглася атрибуція, зроблена О. Чугуєвичем олівцем.

Фотовідділ було засновано у 1888 р. Голова — В. Бец. Пізніше відділ очолювали Г. Де-Метц (1893—1903), Б. Семека (1903—1906), М. Петров (1906—1917). Він був нечисленний (спочатку 10, а в 1906—1907 рр. — 20—23 особи). У його складі працювали вчені, інженери, професійні фотографи (В. Висоцький, С. Дубинський, В. Кульженко, Ф. де Мезер, М. Щукін та ін.). Протягом 1888—1917 рр. було проведено 65 засідань, заслухано близько 100 доповідей, наприклад, В. Кульженка "Про виготовлення колодійних платівок" (1895), М. Петрова "Про портретну фотографію" (1906), С. Волохова "Стереопроекція та завдання утворення ілюзії дійсності" (1908). Відділ організував у Києві Міжнародну фотовиставку (1908), брав участь у підготуванні та проведенні у Києві II З'їзду російських діячів фотографічної справи (1908).

Фотографічні відділи охоплювали порівняно вузьке коло фотоаматорів. Справа у тому, що вони мали бути членами ІРТТ. Тому не дивно, що в кінці XIX ст. було зроблено спроби створення товариств, які об'єднували б не тільки професіоналів, учених, а й звичайних фотоаматорів.

Фотографічні товариства. Першим із них стало *Одеське фотографічне товариство* (1891). Його засновниками були О. Вериго, Е. Князев, П. Кузьминський, Г. Маразлі, С. Стемковський та М. Шимановський. Останній став головою. Із відомих членів Товариства назвемо Е. Князева, який у 1896 р. виступив на I З'їзді російських діячів із фотографічної справи у Москві ("Фотографія як жіноча ручна праця"), був експертом із фотосправи на Всеросійській виставці у Нижньому Новгороді. Спочатку було 24 члени, у 1899 р. — 192, у 1915 р. — 126. У XIX ст. Товариство мало бібліотеку, кімнату для виставок, фотолабораторію, хімічну лабораторію, павільйон для зйомок, депо фотографічного приладдя. Це був єдиний фотомагазин серед товариств Росії.

У 1892 р. Одеське товариство створило фотоальбом кращих місцевостей та старожитностей Криму, фотоальбом історичних діячів Одеси. На засіданнях постійно розглядали питання з теорії та практики фотографії. Наприклад, у 1899 р. М. Коструба-Корецький підготував доповідь "Фотографічне мистецтво, його призначення, виховне та практичне значення", у 1900 р. В. Коренєв зробив повідомлення "Імпресіонізм і декаденство та їх прояви в сучасному фотографічному мистецтві". У 1915 р. одесити провели Салон художньої фотографії за участю робіт фотомайстрів з Лондона, Нью-Йорка, Парижа, в тому числі видатного американця Е. Стейхена. Члени Товариства брали участь і в закордонних фотовиставках.

Роботу Товариства висвітлювали у Санкт-Петербурзькому журналі "Фото-

Хрещатик.

граф-любитель", який з 1894 р. (№ 6) став його органом. У 1912—1914 рр. одеситн видавали журнал "Вісник Одеського фотографічного товариства", а з 1915 р. — "Російський фотографічний вісник". Після 1917 р. Товариство було перетворено на Об'єднання професійних фотографів.

Фотографія прийшла до Криму у середині XIX ст. Так, у Петербурзі в Ермітажі зберігаються "Стереоскопічні види палацу в Алупці", зроблені О. Владським ще у 1866 р.

У 1896 р. у Сімферополі було засновано *Кримський відділ Імператорського Товариства любителів фотографії*. Ініціатором, а потім його головою був О. Смирнов. Відділ нараховував близько 100 членів, провів за перший рік 9 засідань. Із відомих фотомайстрів Криму кінця XIX ст. назвемо Г. Миса, Ф. Орлова. У 1897 р. відділ було перетворено у фотогурток.

З аматорів початку століття виділимо М. Клепініна, який у 1908 р. у Києві одержав бронзову медаль за знімки геологічного характеру. На початку другого десятиріччя XX ст. працювало Кримське товариство природознавців та любителів природи, при якому існувала фотосекція. У 1914 р. у Сімферополі пройшов Салон художньої фотографії, де було презентовано роботи із Західної Європи та Америки. Салон мав також відділи наукової та кольорової фотографії.

Спроба створити Київський фотоклуб у 1897 р. не була підтримана владою.

Київське товариство фотографів-любителів "Дагер" (1901) у 1903 р. нараховувало 100 осіб, серед яких були інженери, лікарі, юристи, викладачі, художники і, звісно, фотографи. Крім дійсних членів (О. Губчевський, В. Лебов, К. Романюк та ін.) і кандидатів, Товариство мало почесних членів, у тому числі й закордонних (М. Бюке). Першим головою Товариства став інженер-колійник М. Щукін, секретарем — його колега фотограф-пейзажист М. Бобир.

Статут Товариства декларував теоретичне та практичне розроблення фотографії, заохочення до її застосування у наукових дослідженнях, збір матеріалів для вивчення батьківщини, фотографування історичних пам'яток тощо. Тематика доповідей була широкою. Наприклад, "Значення діапозитивів у художній фотографії" (А. Ертель, 1904), "Про користь аматорської фотографії при вивченні вітчизняної старовини" (М. Біляшівський, 1903; 1916).

Московський журнал "Вісник фотографії" протягом 1908—1916 pp. був одночасно органом Товариства. Перша фотовиставка відбулася на рубежі 1902—1903 pp. У 1903 р. кияни одержали срібну медаль на Міжнародній фотовиставці в Петербурзі. У 1910 р. журнал "Мистецтво та друкарська справа" (№ 6—7) писав, що роботи фотографів Товариства (С. Андрієвського, М. Петрова) "судячи з відгуків спеціальної преси Німеччини, Англії та Італії, мали великий успіх на міжнародній виставці в Дрездені" (1909). У 1911 р. Товариство провело Міжнародний салон художнього світлопису. У 1913 р. журнал "Мистецтво у Південній Русі" писав: "Треба віддати справедливість, технічне вміння Київського товариства "Дагер" — блискуче". У 1911 р. "Фотографічний листок" (№ 3) писав, що «у жодному з російських фотографічних товариств діяльність у сенсі культування інтересу до художньої фотографії не виявлялася так рельєфно, як у Київському товаристві фотографів-любителів "Дагер"». У 1985 р. С. Морозов писав, що Товариство було "одним із вогнищ художньої фотографії не тільки в Росії, але й у Європі".

Секретар Товариства *Микола Бобир* — учень художника Саврасова, видав за допомогою Гудшона збірник автотипій з фотографій "Околиці Києва. Пустині" (1900), до якого входило 64 пейзажні та жанрові роботи; книгу "Художня фотографія. Бесіди пейзажиста" (1907). Останню журнал "Світлопис" (1907, № 2) оцінив як єдину "самостійну роботу російською мовою з пейзажної фотографії". З робіт М. Бобиря виділимо "Після дощу", "Зимовий вечір", "Сутінки".

Журнал "Фотограф-любитель" писав, що "роботи Бобиря прекрасно ілюструють, що значить відчувати та розуміти природу" (1899), що киянин "уміє знайти навіть у нескладному мотиві картину та пластикою відтворити не рабську копію природи, а художню річ" (1900). "Фотографический листок" визнав, що майстру "вдалося створити у російській пейзажній фотографії дещо самобутнє, навіяне настроєм" (1915).

У 1908 р. на II З'їзді російських діячів фотографічної справи кольорові фотографії М. Бобиря викликали загальне захоплення та оплески. Він був учасником та переможцем фотовиставок у Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі, Ніцці, Гамбурзі, Парижі тощо. У 1913 р. М. Петров писав, що роботи таких, як М. Бобир, "є найбажанішими експонатами на виставках, знімки їх передруковуються в усіх європейських та американських фотожурналах, художня критика... присвячує їм захоплені статті, репродукції з їх творів, видані у вигляді розкішних та коштовних альбомів, розкуповуються нарозхват".

Голова Товариства *Микола Петров* (1875—1940), агроном за фахом, з 1905 р. працював на кафедрі ботаніки у Київському політесі. Ще у студентські роки захопився фотографією, одержав золоту медаль на виставці в Ризі (1896). Це про нього у 1940 р. журнал "Радянське фото" писав, що "у його портретних роботах вражають, крім досконалої техніки, високий психологізм, емоційність, високий художній смак..." Історик С. Морозов у 1985 р. зазначав: "В особі Петрова... фотографи початку століття... внесли багато у розвиток образотворчих засобів". Більше того, А. Донде вважав пікторіаліста М. Петрова одним із найголовніших теоретиків світу в галузі художньої фотографії.

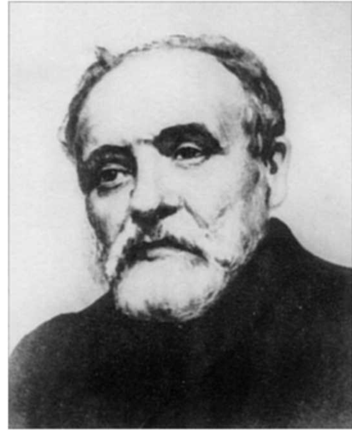
Із відомих фоторобіт Петрова назвемо "Чоловічий портрет", "Дама у чорному", "Портрет актриси Е.Д. Воронець". У 1917 р. преса писала про його фото-

роботи: "Всі портрети експресивні, знімки типові, всі люди живуть, думають, вони характерні. У автора благородний, художній смак. Усе у п. Петрова і вміле, і художнє, і старанно продумане".

Його роботи відрізняються вмілою передачею форми, об'єму, фігури та обличчя, виразністю у фіксації душевного стану людини. Для Петрова жінка була символом краси та чарівності, тому його роботи випромінювали справжню поезію. Це був фотограф-експериментатор, який використовував різні світлові ефекти, тональності, способи друку (бромойль, озобром). Він був майстром психологічного камерного портрета. Глибоке знання техніки фотографування дало змогу киянину користуватися об'єктивом, як художнику пензлем. У 1911 р. М. Мурзін писав, що портрети роботи Петрова — "представники особливого, ним самим створеного стилю, вражають легкістю та пластичністю. Вони сповнені життям та красою".

Петров був майстерним пейзажистом ("На Дніпрі", "Захід сонця", "Зимова ніч"). Так, у роботі "У лісі" туманні градації кількох планів прекрасно передають простір, на знімку "У далину" — еталоні композиційної майстерності дерева створюють ефект об'ємності. С. Морозов зазначав, що киянин "зіграв немалу роль у підйомі фотопейзажу".

У 1910 р. журнал "Искусство и печатное дело" писав, що роботи М. Петрова, "судячи з відгуків спеціальної преси Німеччини, Англії та Італії, мали визначний успіх". У 1914 р. преса назвала його "титаном сучасного художнього світлопису", писала про те, що його твори прикрашають фотовиставки, як вітчизняні так і закордонні, викликають справжній захват у глядачів. А професор Болтянський назвав роботи Петрова шедеврами.

Микола Петров.

А ось що писали у США: "Російські фотографи-пейзажисти та фотографи жанрової фотографії йшли за Петровим, беззаперечно підкорюючись" [1].

М. Петров — один із піонерів теорії художньої фотографії, один із перших, хто застосував естетичне вчення до фотографії. Він був упевнений, що фотограф повинен вирішувати такі художні завдання, як "проблеми світла, руху, краси, розподілу мас та ліній, гармонічного сполучення фарб та відтінків, виявлення зображувального мотиву". Киянин був ідеологом українського пікторіалізму.

М. Петров — відомий фотопубліцист. Кілька років він очолював художній відділ московського журналу "Вестник фотографии". Як писав у 1940 р. А. Донде, цей відділ був поставлений киянином на значно більшу висоту, ніж у сучасних йому закордонних фотожурналів, а щодо питань фотоестетики, то відповідав рівню американських видань.

Киянин написав багато статей про фотографію та фотомайстрів, як віт-

---

[1] *Розенблюм Н.* Світова історія фотографії. — Нью-Йорк, 1894. Переклад О. Трачуна.

Стара пані. Фото М. Петрова.

чизняних так і закордонних (Англія, США, Франція), надрукував матеріали про нашу фотографію в Англії та Німеччині.

У 1921 р. М. Петров залишив художню фотографію, його було віднесено до "старих майстрів" та "естетів". На жаль, він, як писав А. Фомін із "Советского фото", не вписався в радянське фотомистецтво, фактично був забороненим автором, а його творча спадщина (100 фоторобіт у авторському друку) пролежала в його племінниці у Москві майже 50 років.

М. Петров був учасником 15 фотовиставок у Росії та Україні, 3 в СРСР, 7 закордонних, де неодноразово одержував нагороди (Дрезден, Будапешт тощо). У 1937 р. Г. Дусавицький писав, що М. Петров відкрив "вікно в Європу" для російського фотомистецтва. До 1917 р. за кордоном його вважали єдиним визначним фотомайстром з Росії. У 1990 р. "Советское фото" писало, що "не було яскравішої фігури, ніж Микола Петров". Він — відомий діяч фоторуху. Протягом 1906—1912 рр. Петров був головою Товариства фотографів-любителів "Дагер", протягом 1906—1917 рр. — головою фотовідділу Київського відділення ІРТТ, головою Міжнародного салону художнього світлопису (Київ, 1911). Ще до 1917 р. він надрукував понад 50 статей з фотографії.

Професор М. Петров відомий педагогічною діяльністю. З 1906 р. викладав фотографію у Київському політехнічному інституті, протягом 1922—1923 рр. — у Фотографічному інституті, протягом 1924—1930 рр. — у Художньому, з 1930 р. — в Інституті кінематографії, з 1930 р. — у кінотехнікумі, у 1926 р. — у Художньо-промисловій школі. Петров відомий і як науковець. З 1909 р. він запровадив в Україні нові методи складних позитивних процесів (бромойль, гуміарабіковий друк, озобром), нові засоби вирірування відбитків та ін. Протягом 1925—1934 рр. він працював завідувачем відділу фотографічних досліджень Київського НДІ судових експертиз, де разом із В. Фаворським виконав цикл досліджень, надрукованих у 1934 р.

За здобутки у галузі фотомистецтва М. Петрова було обрано почесним членом багатьох вітчизняних та закордонних товариств. У 1937 р. його висунули на присвоєння звання "Заслужений діяч мистецтв".

У 2004 р. Державний історичний музей Росії провів виставку "Світлини настрою", де були експоновані твори київського фотоенциклопедиста.

Що стосується Західної України, то у Львові у 1891 р. було створено *Клуб аматорів мистецтва фотографічного*, який очолив С. Соболевський. У 1903 р. клуб було реорганізовано у *Львівське фотографічне товариство* (голова — Г. Миколяш). Після перерви 1914—1919 рр. Товариство поновило роботу.

У далину.
Фото М. Петрова.

Так, у 1926 р. було заслухано доповідь В. Ромера "Про репродукційну техніку", у 1927 р. — Я.Ноймана "Зображення фізіологічне та зображення оптичне", у 1937 р. — Я. Зайовича "Роден та його творчість у світлі фотографії".

Генрик Миколяш (1872—1931) — львівський фотохудожник, фотопубліцист, педагог, учений. Прихильник пікторіальної фотографії, роботи якого були показані на виставках у Будапешті, Глазго, Парижі тощо. Переможець "Слов'янської виставки фотографії" (1903). Із фоторобіт Миколяша назвемо "Вид Львова" (1901), "Дівчина з абрикосами" (1910), "Глина та скло" (1930). Він — автор багатьох публікацій ("Мистецтво проявлення фотографічних знімків", "Шлях від концепції до фотографічного зображення" та ін.). Протягом 1921—1931 рр. викладав фотографію у Львівській політехніці. Один із організаторів фоторуху в Західній Україні.

Про фотографа було надруковано більш ніж 30 робіт. Зокрема, у 1928 р. про нього писав "Американський щорічник з фотографії" ("Хто є хто у пікторіальній фотографії. 1927—1928"). У 1984 р. Н. Розенблюм у виданій в Нью-Йорку "Світовій історії фотографії" писала, що президент львівської групи Г. Миколяш помітив, що фотохудожники могли "відображати думку, звук та слово" замість "позбавленої смаку та педантичної точності", а саме концепцію, яка вела його до ідеалізації селянського життя у його зображеннях, які він друкував у гумі.

І, нарешті, ще кілька львівських фотоаматорів. Це інженер Е. Любанський (1862—1928), який у 1910 р. підготував альбом фотографій, зроблених під час польоту на повітряній кулі, а у 1928 р. — у літаку; Сенкевич (1888—1941) — автор видів міста; архітектор В. Січинський (1894—1962) — автор альбому "Св. Юр. Фото".

У 1931 р. Товариство очолював Й. Світковський, 1938 р. — В. Ромер. Того року Товариство налічувало 125 осіб.

Фотографи-початківці Львова проходили підготовку у *Технічному колі фотографів-аматорів.* Останнє було створено за ініціативою X. Бельського та В. Козла.

Ще одним видатним львівським фотоаматором був *Йосип Світковський* (1876—1942), який з 1922 р. читав фотографію в університеті. З його фоторо-

біт назвемо “Автопортрет з цигаркою”, “Пейзаж над водою”, “Дівчина на сходах”. Ним було написано 12 книг з фотографії (“Практична фотографія в нарисах для застосування аматорами”, 1903; “Найкращі рецепти” та ін.). У 1931 р. був делегатом Міжнародного конгресу з фотографії в Берліні. Учасник 15 фотовиставок.

Серед відомих фотоаматорів Львова 1920—1930-х рр. назвемо професора університету Ф. Гроера (1887—1965), викладачів Я. Ноймана (1900—1941) та Т. Масейко, архітектора А. Крживоблоцького (1901—1979).

Подільське фотографічне товариство було засновано у Кам’янець-Подільському. У 1908 р. головою його Правління обрано К. Дуніна-Барковського. У 1910 р. Товариство нараховувало 33 особи (І. Нацкевич, О. Раєвський, М. Любинський та ін.).

Волинське фотографічне товариство було засновано в Житомирі у 1910 р. (голова — К. Яцина). Серед його членів — С. Шереметьєв, Б. Шимкович, Д. Войтех. У 1912 р. Товариство провело фотовиставку. З робіт виставки виділимо автохроми Ф. Рейна.

Полтавське фотографічне товариство засновано у 1911 р. Його головою було обрано Є. Галино. Товариство провело художньо-фотографічну виставку.

У 1911 р. почало роботу *Одеське художньо-фотографічне товариство.* Його було утворено після розколу Одеського фотографічного товариства (голова — А. Рубець, військовий, експерт із судової фотографії).

На початку 1910-х рр. у Харкові функціонувало *Товариство фотографів-аматорів.* У 1913 р. його очолював гірничий інженер О. Рутченко.

У 1916—1918 рр. у Фрайштадському таборі українців-військовополонених діяло *Фотографічне товариство “Світло”* (Головін, Губін, Лошачко, Кобец та ін.). Альбоми його фотографій зберігаються в Кінофотофоноархіві України ім. Г.С. Пшеничного (альбоми № 80, 81).

Фотографія з’явилася у період позитивізму, який пропагував неупереджене відображення дійсності. Спочатку вважали, що знімок здатний тільки механічно відображати природу, але не може викликати естетичних почуттів. Але з часом у фотографії, крім реалістичного напряму, виник і формотворчий, який віддавав перевагу художнім цінностям. Завдання фотографа — знайти вірне поєднання між реалістичним і формотворчим напрямами. Ось чому теоретик Л. Мохолі-Надь назвав фотографію “ідеальним засобом зорового вираження”, заявив, що “ми хочемо творити”, виражати у фотографії суб’єктивне сприйняття.

У 1889—1914 рр. найбільшого поширення здобула *пікторіальна фотографія.* Прибічники цієї течії, ідеологами якої були Г. Робінсон, П. Емерсон та А. Стігліц, вважали, що фотографія повинна показувати не тільки правду життя, а й викликати естетичне задоволення. Г. Робінсон вважав, що можна навчитися композиції та світлотіні, але для одержання справжньої художньої фотографії ще потрібні “поезія, думка, почуття, настрій”. П. Емерсон категорично виступав проти маніпулювання під час друку. Виходячи з фізіологічної теорії зору, він вважав протиприродними вимоги до повної різкості фотозображення, пропонував певну ступінь м’якості негативу.

Зрозуміти коріння цього підходу можна, відвідавши район Броадс у Східній Англії. Саме там жив та знімав П. Емерсон. У цьому районі штучних каналів підвищена вологість повітря завжди пом’якшує та розмиває контури об’єкту, який знімають.

Американець А. Стігліц вважав, що “справжня фотографія — це не тільки

акуратне та технічне зображення професіонала, а це твори тих, хто любить мистецтво і шукає інші засоби, ніж пензель та олівець, які б дозволили реалізувати їх ідеї". Пікторіальна фотографія стала гібридом алегоричного та жанрового напрямів, натуралізму та фотоімпресіонізму. Вона була двох видів: класична, що відрізнялась балансом між ліричністю та точністю, і романтична, де для одержання відбитку характерним було широке використання контрольованих процесів друкування. Прибічники такого напряму вважали, що пікторіалізм повінчав мистецтво з наукою, дав можливість перетворити фотографію з простого механічного продукту на засіб вираження художніх намірів, подолав загрозу подавлення фотоапаратом волі фотографа. Поставив фотоапарат на службу мистецтву. На початку XX ст. пікторіальна фотографія була визнана мистецтвом. Питання: "Чи мистецтво — фотографія?" — було трансформовано в питання: "Яким видом мистецтва є фотографія?"

Радянські противники пікторіалізму (1930-ті рр.) називали його стилізацією під імпресіоністський живопис, оздоблювально-декоративним стилем, котрий суперечить природі фотографії, ставили йому у провину камерну обмеженість. Американка Н. Розенблюм писала, що "пікторіалізм був інструментом, який дав можливість вважати естетичну фотографію переконливим вираженням персонального характеру та вибору" (1984).

На жаль, пікторіальна фотографія, слідуючи канонам живопису, не сприяла розвитку суто фотографічних зображувальних засобів, була відсторонена від соціального життя, передавала тільки абстрактну красу.

Але не повинно скластися враження, що епоха пікторіалізму закінчилася у 1914 р. Американець М. Уайт у середині 1960-х рр. писав, що пікторіалізм завжди буде з нами, змінюючи свій стиль із часом, тому що цей напрям фотографії передбачає певний рівень та людей, які прагнуть мистецтва або можуть сприймати його.

Що стосується фотографічних товариств 1920—1930 рр., то у 1922 р. було зроблено спробу створити *Українське фотографічне товариство у Харкові*, яке ліквідували у 1924 р. У 1925 р. при фотоустанові "Червоний світлопис" було зроблено спробу створити товариство "*Друзі фотографії*". У 1927 р. створено *Харківське фотографічне товариство* (вул. Пушкінська, 10). Воно мало науково-лабораторну та організаційну секції (голова — П. Жигалко). Товариство налічувало 104 фотоаматора, провело 10 засідань, де було розглянуто 48 питань. У 1928 р. було створено *Полтавське товариство фотоаматорів-кореспондентів* (голова — О. Терещенко). При Товаристві працювали консультаційна та центральна лабораторії. Його члени виїздили до окремих кінофабрик, Одеського кінотехнікуму та *Одеського науково-фотографічного товариства* (1929). Останнє після появи в журналі "Фото соцбудівництву" (1932) заклику "Ліквідувати опортуністичну діяльність Одеського фототовариства" припинило своє існування (звинувачено у відсутності інтернаціональної роботи). Утім діяльність Товариства була досить успішною. Так, наприклад, воно обмінялося фотовиставками з Голландією. Наприкінці 1920-х рр. діяло *Чернігівське фотографічне товариство* (35 членів). Воно провело кілька лекцій, організувало фотокурси, провело фотовиставку.

Українське фотографічне товариство (УФОТО) було утворено в Західній Україні у 1930 р. Ініціатори — О. Балицький та С. Дмоховський (голова). Знаходилось воно у Львові; мало

філіали в Івано-Франківську, Коломиї, Стриї, Перемишлі, Тернополі. У 1937 р. серед львівських фотоаматорів були 52 студента, 18 вчителів, 13 інженерів, 27 приватних підприємців та ін. У 1936 р. УФОТО налічувало 216 членів, з них 169 — у львівській філії (1938). При УФОТО діяв сектор краєзнавства. У 1937 р. розпочали створення краєзнавчого фотомузею.

Стосовно тематики засідань, то обговорювали такі питання: “Як пропагувати українську фотографію?” (С. Федів, 1937), “Фотослужба при Українських січових стрільцях” (І. Іванець, 1937), “Фотохімічні речовини та засоби їх зберігання” (Б. Тишинський, 1938). У 1938 р. В. Лазовський писав у статті “Українська художня фотографія”, що для західноукраїнської фотографії того часу характерними були не тільки класицизм і романтизм, а й роботи в манері символізму та експресіонізму. Пошуком у напрямі формалізму займалися Я. Савка, Д. Фіголь, Р. Мирович та ін.

У 1933 р. кілька членів Товариства взяли участь у VII Міжнародному салоні фотографії в Кракові, а також у Чикаго, у 1935 р. — у Виставці художньої фотографії в Загребі.

УФОТО відіграло важливу роль у розвитку української фотографії у Західній частині країни. Під час Другої світової війни УФОТО припинило свою роботу. Знаковими фігурами Товариства були Ю. Дорош, О. Мох, В. Тарновський, а також лікарі С. Дмоховський та О. Балицький, яких С. Щурат назвав заслуженими українськими фотоаматорами. Після війни Товариство поновило роботу як секція Клубу літературного мистецтва в Нью-Йорку (1950).

Ще одним видатним львівським фотоаматором був архітектор *Олександр Пежанський* (1892—1972), який з 1966 р. жив у США. У 1970 р. на виставці *Українського фотографічного товариства в Нью-Йорку* за фотографію “Натруджені руки” Пежанський отримав першу премію. У 1992 р. у Львові вийшов фотоальбом робіт фотомайстра “Ностальгія”. До нього увійшли знімки Прикарпаття початку XX ст., фотографії відомих релігійних діячів (А. Шептицький, Й. Сліпий та ін.).

Фотографічні гуртки. Перші спроби створення аматорських гуртків радянського періоду відносяться до другої половини 1920-х рр. 17 лютого 1927 р. на нараді з питань фотороботи та фотографічних товариств було запропоновано відмовитись від створення фотографічних товариств, а фотоаматорам стати під опіку профспілок. Саме тоді у Києві з’явилися фотогуртки в Інституті української наукової мови при УАН, при Державних курсах іноземних мов, Конторі Всеукраїнської кооперативної спілки, при Будинку вчених та ін. У 1930 р. київські фотогуртки об’єднували 58 установ, нараховували 608 членів, серед яких було: робітників — 282, службовців — 187, утриманців — 129, жінок — 76. Налічувалось 32 фотолабораторії. Було створено гуртки у Харкові при клубі “Металіст” (1925), у Полтаві при клубі “Робос” (1927), в Івано-Франківську при товаристві студентів-техніків “Основа” (1920-ті рр.) та ін.

У 1929 р. в Києві було розроблено положення про аматорський гурток, програму його роботи, орієнтовну калькуляцію. У 1934 р. С. Кравцов-Крига написав статтю “Про організацію матеріально-технічної бази та бібліотеки для учбового процесу фотогуртка”. Вийшли книги “Фотогурток в класі”, “Лабораторія для піонерського гуртка” тощо.

Держава запропонувала свою програму розвитку фотоаматорства, де аматору треба було стати колективним

літописцем. Журнал "Робітничо-селянський кореспондент" писав, що, знімаючи друзів, фотолюбитель відвертається від суспільного життя, не підвищує свою класову свідомість. У 1931 р. журнал "За радянське фото" закликав: "Всю роботу фотогуртків — на рейки соцзмагання та ударництва! За масовість, за чітку політичну спрямованість, високу ідейність фотороботи!" Але поставлена мета не була досягнута, а причиною названо буржуазний вплив. У середині 1930-х рр. фотогуртки були покинуті державою напризволяще. І це зрозуміло, бо у 1934 р. в СРСР тільки 0,5 % дорослого населення мали фотоапарати (у Німеччині — 15—18 %).

Фотографічні клуби. У другій половині XX ст. фотоаматорство зосереджувалось у фотоклубах. Одними з перших були створені у 1950-х рр. київський (голова — Білогур), членом якого з 1958 р. був і автор цього огляду (диплом на міській фотовиставці за знімок "Двоє", 1961) та львівський (голова — Поліканов). До речі, ще у 1891 р. у Львові створили Клуб любителів мистецтва фотографічного, а у Києві у 1939 р. — свій фотоклуб (фотоаматори, фоторепортери, професійні фотографи — 300 членів). У 1957 р. було засновано фотоклуб "Одеса", у 1968 — "Ватра" (Івано-Франківськ), "Панорама" (Снятин), "Гуцульщина" (Коломия), "Запоріжжя" (1963), "Колорит" (Александрія, 1984). Деякі клуби активно співпрацювали з пресою, брали участь у телевізійних фотоконкурсах, проводили фотовиставки, видавництво "Мистецтво" видало книги "Знімають фотоаматори" (1974, 1986).

У 1982 р. в Україні налічувалось 56 фотоклубів, а саме: у Києві — "Діалог", "Либідь", "Студія—113", "Панорама"; у Миколаєві — "Корабел", у Харкові — "Клуб підводних капітанів", "Промінь", "Семафор"; у Сімферополі — "Південь",

Штормам назустріч. Фото М. Албула.

"Ритм", а також "Вуглик" (Донецьк), "Чайка" (Феодосія), "Промінь" (Луцьк) та ін.

Як писав В. Купріянов, "це був час, коли на спільному фоні тотальної ідеології соціалістичного табору камера в руках непрофесійного фотографа була надзвичайно активною, легкою у виборі сюжетів і фантастичною в колі позиційній організації кадру, головне — вона завжди фіксувала неймовірну жагу до життя та радість буття".

У другій половині 1970-х рр. було створено Раду фотоклубів України. У 1977 р. під час семінару в Чернівцях голови фотоклубів домовились про обмін колекціями фоторобіт (так зване "Українське кільце"). У Бердянську пройшла фотовиставка "Українське кільце — 77—78", у якій взяли участь 13 фотоклубів, у 1988 р. на Волині — "ФіС—88", у 1991 р. в Євпаторії — "Об'єктив—91".

Куратором цього руху став кінофотовідділ Центрального будинку народної творчості України.

З роками у фотороботах аматорів намітився поворот від салонного портрета та картинного пейзажу до жанрової фотографії. Збагатилась тематична й жанрова різноманітність. З'явилось бажання осмислення дійсності. Цікаві фотороботи показав киянин І. Алексеєнко.

Окремо слід зупинитися на досягненнях харківської групи "Час", створеної у 1971 р. (Г. Дрюков, О. Мальований, Б. Михайлов, Є. Павлов, О. Супрун та ін.). У 1989 р. французький журнал "Photo" опублікував статтю про радянську фотографію 1980-х рр., де значну увагу приділено саме харків'янам.

Характерною рисою їх творчості стало застосування нової візуальної мови, бажання звільнити фотомистецтво від ідеологічного диктату. Члени групи використовували динамізм простору, прийом підвищення концентрації сліпих плям, поетизацію ландшафту. Деякі з них вживали "ілюзійні" мотиви з гротескним перебільшенням, "накладанням" (перекриттям) негативів, слайдів, що було поступом у напрямі абстрактної фотографії. Для їх творів характерні серійність із горизонтальним розгортанням, монтаж із використанням вертикального принципу. Вони намагалися створити образну систему культури урбанізованого міста. Наприклад, Є. Павлов своє ставлення до стану сучасної екології продемонстрував знімком "Альтернатива". З інших фоторобіт цього автора назвемо "Кохання", "Наодинці з собою", "Червоний канат", які характеризуються абстрактністю та метафоричністю.

Г. Дрюкову був характерний ліричний документалізм. О. Мальований за допомогою мультиекспозиції та кольорових фільтрів створював незвичайні зображення, наприклад, велике дерево — символ вибуху. Члени групи керувалися постмодерністським мисленням. У 1980-ті роки група отримала світове визнання. Їх твори називали "іншою радянською фотографією". Образно-стилістична система творчості групи "Час" спрямовувалася проти парадного образу реальності радянської пропаганди, показувала справжню атмосферу радянського соціалізму, пануючі соціальні відносини у суспільстві, була направлена на захист особистості. Це було поєднання документальності та креативності. Фотографи фіксували увагу глядача на характерних рисах радянської урбанізації.

Одним із найвідоміших членів групи "Час" став Б. Михайлов ("Двоє", "Зміна параметрів зйомки", серії "Біля землі", "Соц-арт" тощо). Поява його творів за кордоном, участь у фотовиставках в Амстердамі, Берліні та Парижі (1999) принесли йому визнання у світовому фотомистецтві. Д. Віленський писав, що Б. Михайлов "міцно ввійшов у світову художню еліту". І справді, про цього фотографа писали в Німеччині (1996), Англії (2001), Швеції (2001), Польщі (2004), Росії (2008, 2009).

У 2007 р. на венеціанському Бієнале Б. Михайлов одержав премію, яку за значущістю у галузі фотографії прирівнюють до Нобелівської. У 2008 р. у Москві відбулися дві виставки робіт харків'янина, який зараз мешкає у Німеччині. Одна з них пройшла у Державному центрі сучасного мистецтва. Це були нові форми фотопогляду на історію кінця XX ст., розповідь про "комунальне" життя людини у соціальному та екзистенційному контекстах. У 2009 р. у Москві відбулася виставка "Місце, час...". Фотороботи Михайлова зберігаються в американському музеї "Метрополітен" та у Музеї сучасного мистецтва у Нью-Йорку.

Ще одним відомим харківським фотографом є С. Братков (1960), член гру-

Лавра.
Фото І. Алєксєєнка.

пи "Держпром". Саме його та Б. Михайлова внесли до книги "Сучасне мистецтво України періоду Незалежності. 100 імен" (2008).

Братков займається соціальною фотографією. У 1993 р. він заснував гурт "Летючий загін", фотогалерею "Up-down". Працював для журналу "Playboy". Братков — автор провокативних серій "Принцеси" (1996), "Страхаючі історії" (1998), "Діти 1" (2000), "Україна". З його робіт назвемо "Російський пілот" (1993), "Армійські дівчата" (2000), "Поліна" (2001), "Пацієнтка" (2004), "Священа хода" (2007).

Його фотороботам притаманний гострий реалізм. Художник зосереджується на соціальних взаєминах та психологічних явищах. Його твори показують суспільство пострадянського періоду. С. Браткова вирізняє критичний погляд — часом це гумор, часом сатира і навіть трагікомедія, що доходить до абсурду.

У 2000 р. Братков переїхав до Москви. Він учасник виставок у Венеції (2002, 2007), Сан-Пауло (2002), Швейцарії (2004, 2008), "ПінчукАртЦентрі" (2010) тощо.

Роботи С. Браткова зберігаються у музеях Сучасного мистецтва Антверпена, Бостона, Гента та ін.

Якщо торкнутися творчого боку фотоаматорського руху, то у 1960—1970 рр. намітився перехід від салонного портрета, картинного пейзажу, постановочного знімка до живої реальності. Однією з тем став спорт, де акцент було зроблено на психологію боротьби. Якщо для 1960-х рр. характерним було відносне пластичне та тематичне поєднання, то для 1970-х — більша різносторонність напрямів і манер.

У 1980-ті рр. фотоаматорству властиві більша свобода пошуку та рішень розширення змісту аматорської фотографії, збагачення тематичного та жанрового різноманіття. Тема природи почала набувати публіцистичної направленості. Колишня гармонія людини та природи у пейзажі поступилася місцем напруженості. Загальний погляд на натуру поступився фрагментарному баченню. Актуальнішою стала соціальна тематика. У 1980-ті рр. знову помічається повернення до постановочної фотографії, але на вищому рівні (метод "прихованої камери"). У портреті фотоаматори почина-

Альтернатива. Фото Є. Павлова.

ють застосовувати складні просторові зображення, використовують портрет для об'ємного розкриття характеру.

У кінці 1980-х рр. клубний рух перестав відповідати потребам часу. З одного боку, розпад СРСР завдав серйозного удару аматорській фотографії, у людей стало менше вільного часу, менше друкували фотолітератури та ін. А з другого — із Заходу прийшла система централізованого обслуговування, так званого фотосервісу, яка збільшила кількість аматорів початкового рівня, але не сприяла підвищенню їх кваліфікації, щоб займатися фотографією на більш високому рівні.

У 1992 р. у Києві Український центр народної творчості провів конференцію з питання розвитку фотомистецтва, де О. Левитський доповів про історію та теорію фотографії, В. Лілик — про естетичну фотографію, О. Трачун — про сучасну фототехніку.

Треба відзначити, що клубний рух менше зазнавав ідеологічного тиску, що сприяло розвитку творчої фотографії. Зміна умов життя після розпаду СРСР завдала певного удару по фотоаматорству. Однак деякі клуби продовжували свою діяльність. Наприклад, у грудні 2005 р. відбулася фотовиставка, присвячена 25-річчю київського фотоклубу "Ікар" (голова — О. Козулько), створеного при АНТК ім. О. Антонова. Роботи членів клубу експонувалися у Німеччині (1989), Франції (1993), Об'єднаних Арабських Еміратах (2003). Було створено й нові фотоклуби. Наприклад, "Автор" (Дніпропетровськ, 2004).

У 2006 р. в Києві відбувся фестиваль фотоклубів (17 клубів з 11 регіонів), де було запропоновано поновити обмін фотовиставками.

Що стосується окремих фотоаматорів, то на зламі XX—XXI ст. найплідніше працювали Е. Комаров (Ялта), В. Опольска (Одеса), В. Островий (Київ), О. Супрун (Харків), Ю. Шипунов (Львів), В. Шайгородський (Чернігів).

Завершуючи розповідь про розвиток аматорської фотографії в Україні, слід зазначити, що у нас уже 120 років діє мережа різних об'єднань. Деякі товариства, наприклад "Дагер", були визнані в Європі. Ці об'єднання стали центрами, де зосереджувалися кращі фотографічні сили країни. Вони сприяли популяризації фотографії, вихованню визнаних фотомайстрів (М. Бобир, М. Петров, В. Опольска), створювали умови для подальшого розвитку фотографії.

Перші десятиріччя XX ст. стали початком фотожурналістики.

Фотожурналістика. Фіксувати події навколишнього світу почали ще у середині XIX ст. Такий вид фотографії називали "фотографією новин", "пресовою фотографією", "журнальною фотографією". Термін "фотожурналістика" з'явився тільки у 1940 р. Вперше його використав К. Ідон, професор із США.

Фотожурналістика не дає змоги трансформувати об'єкт зображення. Фотожурналіст не узагальнює, а шукає типовий документальний факт. Француз Картьє-Брессон писав, що "факт сам по собі нецікавий. Цікава точка зору, з якою автор до нього підходить, а ця

точка зору обумовлюється світоглядом фотографа".

Практично все XIX ст. газети виходили зі "сліпими" полосами, тобто без ілюстрацій. Згодом кліше для друкування ілюстрацій стали виготовляти з малюнка, зробленого з фотографії. Так, у 1861 р. у додатку до "Киевского телеграфа" № 84 розмістили пейзаж із видом Аскольдової могили, де було зазначено, що він зроблений "з фотографії Д.Г. Біркіна", малював О. Васильєв, літограф — О. Минятов.

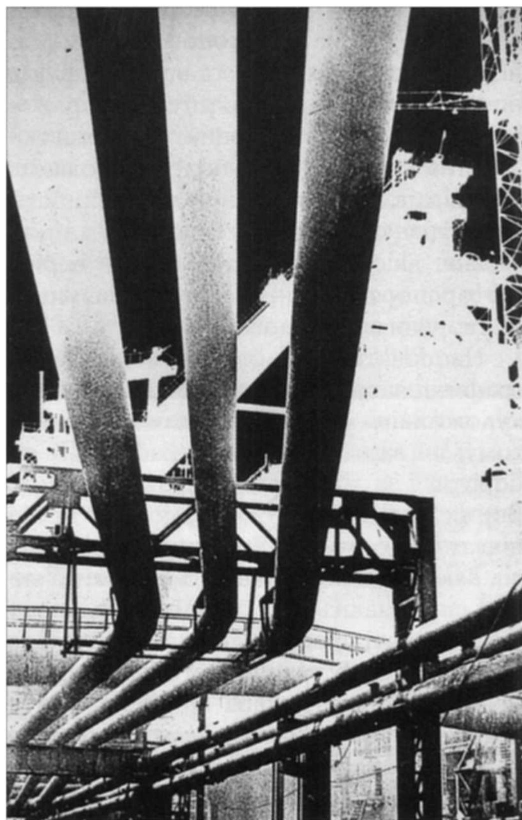
Лише у 1880-ті рр. розроблення нових фотомеханічних процесів друкування забезпечило впровадження у пресі тонових репродукцій. Перші справжні фотоілюстрації в Києві стала вміщувати газета "Життя та мистецтво" (1894). У 1900 р. у Києві було 2 фототипії, 5 фотоцинкографій.

Справжнє піднесення фотопублікацій припало на 1905—1907 рр.

Характерною рисою фотографії є документальність, конкретність, наочність, достовірність, емоційність, швидкість сприйняття. Витоки фотожурналістики беруть початок із соціальної фотографії XIX ст., коли вона звернулася до важливих проблем, стала відображати життя людей.

Фотографи документували життя бідних та багатих, городян та селян, робітників та інтелігенції, фіксували їх побут, звички, одяг тощо.

Суттєвим поштовхом для народження фотожурналістики стала поява нових фотоматеріалів, фототехнічних засобів, події Першої світової війни. Перші десятиріччя XX ст. — початок української фотожурналістики. Ще у 1914—1918 рр. у Західній Україні І. Іванець, Т. Мосейович, М. Угрин-Безгрішний робили світлописну історію Українського січового війська. У 1917 р. було засновано "Світлопис Українського січового війська". У 1916 р. у Відні І. Іванець та М. Угрин-

Індустріальний пейзаж. Фото Г. Дрюкова.

Безгрішний взяли участь у виставці робіт з військової фотографії. *Микола Угрин-Безгрішний* (1883—1960) працював у Пресовій квартирі Українських січових стрільців (надалі — УСС) військовим журналістом, а згодом фотографом. З інших фотолітописців УСС назвемо О. Курилося та В. Оробця, І. Озеркевича та В. Яцуру. Колекції фотографій УСС знаходяться в архівах Києва, Львова, Бродів, Варшави, Відня.

Саме завдяки фоторепортерам можна побачити знімки "Члени першого складу Генерального секретаріату Української Центральної Ради" (1917), "Урочиста маніфестація на Софійському майдані УНР та ЗУНР 22.01.1919", "Фундатори Української академії мистецтв"

(1917) та багато інших безцінних фотодокументів. Вже тоді головним принципом фотожурналіста стало авторське осмислення дійсності, яку відображають, метою — вироблення та розповсюдження зображувальних друкованих матеріалів, вимогами — достовірність, оперативність, висока технічна та художня якість відбитка. Настав період фоторепортажу — документального відтворення реального життя.

На початку XX ст. з'явилися фотографи-новатори, до речі, вихідці зі світу художників, у яких виникли сумніви у тому, чи варто було фотографії XIX ст. боротися за досягнення висот живопису. Вони слушно обґрунтовували свою позицію тим, що закони фотооптики відмінні від законів роботи ока, що око та об'єктив сприймають світ неоднаково, що у фотоапараті зображення формується інакше — воно трансформується.

У 1920-ті рр. у світі поширилась так звана *пряма фотографія* (француз Е. Атже, американці А. Адамс, А. Стігліц, Е. Уестон). Її прибічники вважали, що кінцевий результат фотографії треба визначати у момент знімання ще до спуску затвора, а після цього зображення не слід піддавати штучним змінам.

Щодо інших загальних напрямів розвитку творчої фотографії, то 1920—1930-ті рр. були у світі періодом продовження пошуку власної мови художньої фотографії (фотомонтаж, фотоколаж, фотограми), відмінної від мови живопису (М. Рей, Л. Мохолі-Надь, О. Родченко). Нова течія одержала назву "*Нове бачення*".

У 1935 р. О. Родченко писав, що "Ман Рей йшов від лівого живопису". Фотопортрети моделей, зроблені американцем, називали "музами сюрреалізму".

Угорець Л. Мохолі-Надь, який працював у "Баухаузі" (Німеччина), був упевнений, що "прийоми фотографії та кіно є незрівнянно досконалішим та виразнішим засобом для зображення, ніж рутинні прийоми до цього часу відомого зображувального живопису". Він пропонував використовувати світло як зображувальний фактор: світлотінь — замість фарб. Недарма американець П. Поллак (1969) назвав угорця "теоретиком художнього виховання, який зробив революцію у художньому мисленні".

Л. Мохолі-Надь стверджував, що розподіл світлотіні впливає на глядача навіть незалежно від сюжету знімка, що фотографія повинна стати універсальним зображувальним інструментом художника, вона є засобом для створення нової реальності, а не тільки інструментом для репродукування існуючого, намагався знайти та сформулювати власну мову фотографії.

Для О. Родченка характерним було прагнення подолати шаблони канонічного знімання, поглиблена увага до архітектоніки кадру, тональна насиченість та фактурність зображення. Фотограф вважав, що він започаткував нову фотографію у СРСР.

У 1928 р. Родченко писав, що революція у фотографії полягає у тому, щоб знятий факт завдяки якості "як знято" діяв настільки сильно, неочікувано, щоб міг не тільки конкурувати з живописом, а й показати будь-кому новий досконалий засіб розкриття світу. Він закликав знайти нову естетику для відтворення фотографією нових соціальних фактів: "...фотографія вирвалася на власний шлях, все розквітло... багатоплановість складна. З величезного крупного плану — перехід на найтонкішу та найміллкішу сітку. Контрасти світла. Контрасти форм. Ракурс з перебільшеним скороченням, з безжалісною фактурою матеріалів... композиції, що за складністю перевершують фантазії художників".

Цікаво, що ще за 5 років до ідеолога "Нового бачення" угорця Мохолі-Надя українець Л. Ковалів займався фотогра-

мами, про що писав у журналі "Гонг комункульту" (1924, № 9).

Нагадаємо інших українських прибічників цієї течії. Фотограми надрукували також харків'янин Д. Сотник, одесит В. Шкарбатов. У 1928 р. А. Біденко зробив знімок "Харків. Будинок Держпромисловості", виконаний у манері О. Родченка. В кінці 1920-х рр. у харківському журналі "Нова генерація", який сповідував ідеї конструктивізму та футуризму, з'явилися фотороботи представників "Баухауза", зокрема Л. Мохолі-Надя, його стаття.

Навколо цього журналу групувалися такі фотографи, як А. Біденко, Б. Косарів, Л. Скрипник, Д. Сотник. З'явилися фотоплакати та фотоколажі Б. Косаріва — фотоаматора і театрального художника. Наприкінці 1920-х рр. він був асистентом Д. Демуцького під час зйомки О. Довженком фільму "Земля".

Дуже цікавою постаттю був Л. Скрипник — інженер-хімік, фотограф-практик та теоретик, публіцист. Він став автором статей у галузі мистецтва, зокрема, "Нариси теорії мистецтва кіно", "Мистецтво та соціальна культура" та ін.

Це був період, як стверджував "Путівник лондонської виставки 1839—1989", коли "фотографи-модерністи були зацікавлені у демонстрації всякого ефекту, крім звичайного показу речей. Вони віддавали перевагу створенню світлових образів, розміщували предмети безпосередньо на світловий папір, застосовували ракурси у їх фотографічних композиціях за допомогою короткофокусної оптики. Створювали експресіоністські ефекти, зорово пародіювали відомі сюжети та теми".

У 2007 р. в Україні відбулись виставки "Баухауз: фотографії" (Німеччина), де були показані роботи ряду ідеологів цієї течії.

У "Новому баченні" використовували зйомку під незвичним кутом зору, з близької відстані, подвійне освітлення, рефлекторну гру кольору та світла, віддзеркалення від складних металевих поверхонь, багаторазове зображення, навмисне його деформування, абстрактні композиції. Здобутки "Нового бачення" були використані у журналістиці, рекламі, авангардних течіях, у графічному мистецтві. Але течія, відома під назвою "Нове бачення", крім Європи, після 1920-х рр. була типова лише для фотографів Західної України до 1939 р., бо в радянській Україні її назвали буржуазним формалізмом. Із початку 1930-х рр. панував метод соціалістичного реалізму.

У цей же період розквітла індустріальна фотографія (з обрисами ферм, труб тощо). До речі, наша індустріальна фотографія бере початок з кінця XIX ст. (завод у Макіївці, 1898). Значно виросло в Україні зацікавлення індустріальною фотографією у 1920—1930 рр. (Н. Білоцерківський, Б. Зелінгер, К. Лишко та ін.). "Фото для Всіх" (1929, № 10) надрукувало статтю "Індустріальні мотиви у художній фотографії".

У перші роки радянської влади переважали ідеї Пролеткульту, які закликали до створення пролетарської культури, не пов'язаної з культурною спадщиною минулого, обстоювалась фактографія.

У 1920-ті рр. були зроблені спроби створити "виробничо-утилітарне" мистецтво, мистецтво як форму організації колективного життя суспільства, подальших революційних перетворень, а по суті, політично заангажоване мистецтво. Культурна революція повинна була закріпити результати подій 1917 р., почати будівництво соціалізму. Для цього уклали союз між художниками, поетами-авангардистами та теоретиками-марксистами. Б. Гройс у праці "Стиль Сталін" (1988) вважав, що авангард був прихованою сутністю сталінської культури, яка з часом відкинула авангардний інструментарій.

Після московської фотовиставки "10 років радянського фотомистецтва" (1928) почалося "створення" радянського фотомистецтва (головний ідеолог — Л. Межеричер). Влада розгорнула боротьбу зі старими фотомайстрами, із так званими натуралізмом, формалізмом. У 1936 р. у Москві відбулася дискусія "Про формалізм та натуралізм у фотомистецтві". У тому ж році київське видавництво "Мистецтво" випустило збірку статей "Про формалізм, натуралізм і спрощення у мистецтві". Насправді все це вилилося у боротьбу із сучасним світовим фотомистецтвом. Цікаво, що у 1936 р. Межеричер визнав, що його теорія про можливість створення пролетарської фотографії — "насправді нісенітниця". Рік по тому його було репресовано. У СРСР фотографія була поставлена на службу масовій агітації та пропаганді. У квітні 1931 р. журнал "За радянське фото" писав: «Фотоапарат — це не гарна розвага, а бойове знаряддя у боротьбі "5 за 4" [виконання п'ятирічки. — *О. Т.*]», попереджав про «можливе захоплення літньою "екзотикою", абстрактним безцільним ландшафтом».

Колишній киянин фотограф І. Бохонов писав про фотографію О. Родченка "Піонерки": "Чому піонерка дивиться уверх? Піонерки не сміють дивитися уверх. Це — не ідейно. Вперед повинні дивитися піонерки та комсомолки".

Влада вважала фотографію однією з активних дієвих сил впливу на тотальне осуспільнення. Вона стала засобом дестанковізації мистецтва, впровадження елементів нової культури. На перший план вийшла категорія факту. Спочатку естетичною моделлю став фотомонтаж, який використовував документальні образи. Якщо миттєвий знімок закарбовував статичний момент, то монтаж (набір елементів, організованих певним чином) став його діалектичним розвитком. У композиції монтажу не використовували традиційні естетичні принципи. Для нього характерними стали різномасштабність, контраст за формою, кольором. Це був політичний фотолозунговий монтаж.

Наступним кроком був пошук форм із поліфонічною структурою. Ним стала фотосерія — синтез монтажу та миттєвого знімку. Вона показувала об'єкт із різних точок зору. Приклад — фотосерія про київського токаря Андреєва.

І, нарешті, підсумком еволюції виробничого руху стала концепція "нового епосу", який відображав реальність, що динамічно змінюється, поява монументальної фотографії — фотофрески. Елементи епосу можна було побачити у газетній інформації, у резолюціях величних будов соціалізму.

У цілому протягом 1920—1930-х рр. поширеними були три напрями фотографії: "правий", дуже слабенький, був канонічною фотографією дорадянського періоду; "лівий" — це авангардна група "Жовтень"; і, нарешті, центром було Російське об'єднання пролетарських фотографів. Його ідеолог Л. Межеричер запропонував термін "фотокартина". Він був прибічником традиційної форми, але революційного класового змісту, і вважав, що фотоавангард хоче у нас реконструювати буржуазну культуру, у 1935 р. намагався ідеологічно обґрунтувати соцреалізм у фотографії.

У 1930-ті рр. фотографія відображала злети трудящих, збори передовиків виробництва, пуск нових підприємств, народні свята, подвиги льотчиків, спорт, героїзм Червоної армії, створювала "колективний образ" радянського народу. З фотокореспондентів того часу назвемо харків'ян О. Борисова, Д. Сотника, киян Н. Білоцерківського, Н. Боде, Р. Диамента, Г. Зайцева, Ф. Петрова, К. Лишка, С. Пучкова, Г. Угриновича; донеччанина В. Березовського. Заідеологізова-

Група київських фотокореспондентів (1950—1960). Фото І. Хижняка.

ність радянського фотомистецтва змушувала фотомайстрів працювати з оглядкою, щоб не бути звинуваченим у формалізмі та натуралізмі. Про це свідчать спогади О. Шамринського.

З фотокорів Великої Вітчизняної війни назвемо Т. Мельника, С. Шиманського, В. Юдіна. У 1950-ті документальна фотографія була потіснена художньою. 1960—1970 рр. були роками репортажу, портрета-нарису. На шпальтах газет з'явилися фотороботи, присвячені боротьбі за мир, відображенню міжнародних фестивалів, направлених на зміцнення дружби та взаєморозуміння між народами. З вітчизняної тематики переважали фоторепортажі будівництва гідроелектростанцій, про сільське господарство, культурне будівництво, спортивне життя.

У цей час німець З. Кракауер писав, що знімок є фотографічним тоді, коли автор намагається сприйняти природу у недоторканому вигляді; підкреслює елементи нарочитого, неочікуваного, випадкового; передає відчуття незавершеності, безкінечності; показує змістовну невизначеність та багатозначність, тобто невпорядковану дійсність, природу її недосяжності.

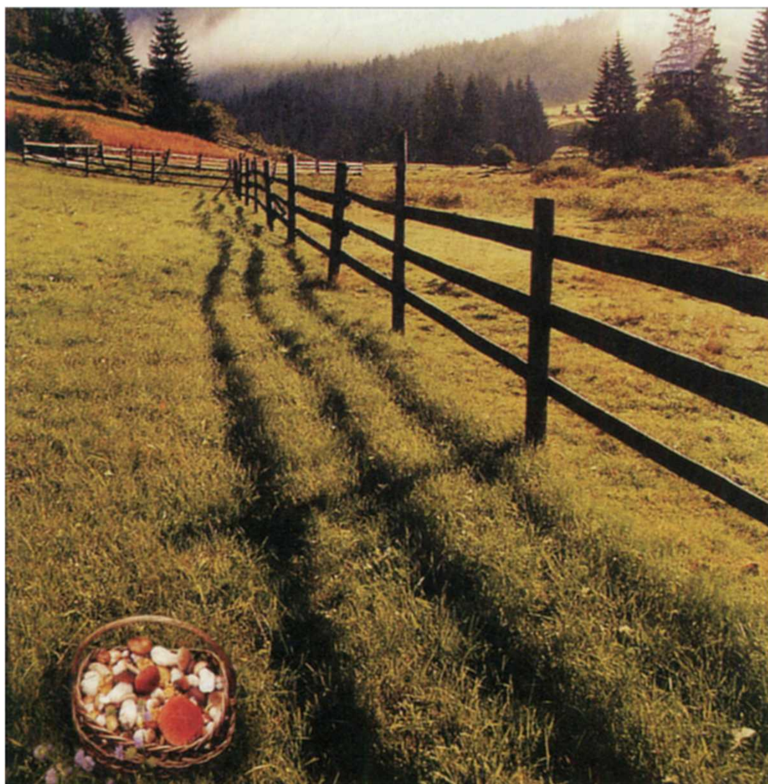
1960—1970-ті рр. — час розквіту репортажної фотографії.

На межі 1960—1970-х рр. фотографію трохи потіснило телебачення (відео), яке мало більше інформаційних можливостей. Телебачення випередило фотографів у оперативному подаванні новин. Втрачаючи вплив у газетах та журналах, фотожурналістика зробила поворот у бік книг та виставок. У документальній фотографії з'явилися такі тенденції: від окремої фотографії та її серій до альбому, від альбому до книги (М. Козловський). У 1970—1980-ті рр. відбувся поворот до постановчої фотографії. І, нарешті, у січні 1987 р. КПРС було визнано, що "світ повсякденної дійсності та світ показного благополуччя все більш розходилися друг з другом".

З фотокореспондентів другої половини XX ст. відзначимо Б. Градова, Я. Давидзона, М. Козловського, І. Костіна, В. Сичова, М. Селюченка, Б. Суюшева, О. Примаченко, В. Балюха, Т. Д'Авіньйон та ін.

Керівництво роботою фотожурналістів із 1957 р. виконувала фотосекція при Спілці журналістів України (голова — Я. Давидзон), а з 1989 р. — Національна спілка фотохудожників України (далі — НСФХУ). У другій половині XX ст. набули поширення рекламна фотографія, фотографія моди, фотографування славнозвісностей, жанр ню, абстрактна фотографія.

1880—1930 рр. у світі були позначені стрімким зближенням зовнішнього

Карпати.
Фото В. Балюха.

вигляду привілейованих вищих верств суспільства, які мали художній смак. Це створило умови для використання фотографії у зйомці реклами та моди, відомих людей.

Рекламна фотографія поширилася після того, як у 1928 р. англійський журнал "Комерційне мистецтво та індустрія" звернув увагу на те, що фотографія стала недорогою та якісною, що її варто частіше використовувати в рекламі. Перша виставка рекламної фотографії відбулася в Японії у 1930 р. Рекламна фотографія відрізняється яскравістю зорових образів, сміливістю композиції, лаконізмом, вимагає дуже високого рівня фотомайстерності.

Перші паростки *фотографії моди* з'явилися у Парижі у XIX ст., значного поширення вона набула у другому десятиріччі XX ст., коли з'явилися знімки у журналі "Мода" (Париж, Лондон, Нью-Йорк). Головною метою фотографії моди було створити ілюзію привабливості, встановити певні канони смаку (модель, поза, одяг), показати ставлення до жінки. Після 1950-х рр. фотографи моди зосередили увагу на молоді, у 1980-ті рр. увагу фотографів привернула чоловіча мода.

Фотографи почали використовувати більш контрастне освітлення, краще показувати форми та деталі об'єкта зйомки, застосовувати м'якомалюючі об'єктиви, газові (марлеві) тканини для пом'якшення, одержання романтичнішого зображення, усувати елементи, що не підходять (завдяки розфокусуванню та роботі зі світлом).

Фотографія моди містила елементи документальності "нового об'єктивізму", сюрреалізму. Натуралізм та маньєризм продовжували надихати фотографів моди.

Жанр ню, тобто оголена натура, має глибоке коріння. Поклонінню перед красою гармонійно розвиненого тіла віддали данину багато поколінь. Перші такі фотографії з'явилися у Франції, а їх авторів за це було викликано до суду. В Україні ще у 1916 р. харків'янин М. Заболоцький друкував ню-фотознімки у московському журналі "Вестник фотографии" (№ 4). У СРСР ця тема була табу. Наприклад, у 1928 р. "Советское фото" статтю "Про голі тіла та робітничого фотографа" закінчило словами: "Любі товариші, опам'ятайтеся!"

У 1932 р. українське "Фото соцбудівництву" виступило зі звинуваченнями на адресу Одеського науково-фотографічного товариства у тому, що на його конкурсі приз одержала фотографія оголеної жінки, яка купається. Товариство було ліквідовано. Сьогодні цей жанр вийшов з "підпілля". На сторінках вітчизняних фотожурналів можна побачити фотографії жанру ню, зроблені І. Гайдаєм, О. Огородником та іншими. У 2007 р. відбулася виставка робіт Л. Мальської "Одягнена у тінь".

Арт-ню — це авторське самовираження через наповнений філософічністю образ жінки, образ чистий, піднесений. Процес зйомки — це використання різних поз, освітленості, характеру обстановки. При цьому використовують природну пластику, витонченість ліній, гру світла й тіні.

Модель фотографують або у студії, або на природі. У студії завдяки моделюванню світла є можливість створити графічну картину. На природі відповідним підбором ландшафту вдається показати жінку як символ материнства, передати її здатність встояти перед випробуваннями долі в ім'я кохання та народження нового життя.

Дівчина. Фото Т. Д'Авіньйон.

Фотографія славнозвісностей поширилася з 1930-х рр. Із сучасних вітчизняних фотомайстрів, що займаються цим видом зйомки, виділимо І. Гайдая.

Зупинімось на деяких напрямах розвитку фотографії другої половини XX ст.

Абстрактна фотографія виникла як супротив звичайному сприйняттю світу, як протест проти стереотипного мислення. Вона перегукується із сюрреалістичним живописом. Цей вид фотографії став новим експериментальним жанром, який базується на фантазіях та емоціях. Але більшість сюжетів використовується з реального світу. Для абстрактної фотографії характерна суво-

Мінометник Н. Полікарпов. Фото В. Юдіна.

ра геометрія та мінімалізм. З українських експериментаторів назвемо киянина О. Рябова ("Сінеграфія").

Постмодерністи вважали, що трансформація фотографії зі звичайної документальної сприяє перетворенню її в естетичний товар, уможливлює пошук нових співвідношень між зображенням та соціальною реальністю. З українських фотографів-постмодерністів назвемо Є. Компанійченка (Запоріжжя), автора фоторобіт "Пристрасті", "Полювання", серії "Пляж", а також В. Шайгородського (Чернігів), автора знімків "Сон трубача", "Прибуття", "Анатомія жінки".

Поява нових видів друкування одержала назву "новий пікторіалізм".

У 1970-ті рр. фотожурналісти звернулися до конфлікту між людиною та природою. Домінантною темою став феномен змін. З'явився урбанізований пейзаж. Відбулося зрушення акцентів від формалістичної естетики до етичних, концептуальних та соціополітичних проблем, питання про роль фотографії як інструмента знання, комунікації та культури. З'явилися серії фотографій (3—8), розташованих у певній послідовності, повтори та дзеркальні відбиття форм, гратчасті формати-набори зображень, які істотно не відрізняються. Наприклад, набір фотографій із родинного альбому однієї і тієї ж людини, приведених до одного масштабу. Побудовані ряди у вигляді грат-формату відображали історію життя конкретної людини.

В останні десятиріччя відбулося об'єднання різних форм фотографії з іншими зображувальними засобами, а також нетрадиційними матеріалами. Сучасне покоління фотохудожників припинило дотримання одного стилю, одних культурних та національних кордонів, перестало бути простим реєстратором подій, а стало творцем фотографій — документів, які критикують культурний простір. Вони вирізняються критичним поглядом на життя та культуру, що ґрунтується на глибокому розумінні історичного розвитку. Практично була знята проблема обмеження у виражальних засобах.

Більшість цих нових напрямів спочатку була впроваджена за кордоном, а у нас тільки після проголошення Україною незалежності.

Щодо стану нашої фотожурналістики протягом 1950—1980-х рр., то тут новацій було обмаль. Справа в тому, що у СРСР тоді практично не було компетентних теоретиків фотомистецтва, ВНЗ не готували дипломованих фотожурналістів та більдредакторів. Для порівняння: у США їх готували у 67 університетах.

У ті часи склався плакатно-героїчний стереотип радянської людини, поширилась постановочна фотографія з іміта-

цією подій, розквітла картинність. У більшості фоторобіт, які були примітивною підробкою під справжнє життя, звичайними штампами, не вистачало думки, асоціацій, алегорій. І, нарешті, як писав у 1989 р. відомий фотожурналіст В. Тарасевич: "...і фальсифікували, і брехали. Натхненно і переконливо". Все це призвело до того, що згодом радянська фотожурналістика перестала бути оперативно-інформаційною, переконувальною дійсністю.

Після розпаду Радянського Союзу доступними стали надбання світової фотографії, з'явилась можливість опанувати сучасні методи європейського та американського фотомистецтва.

Фотограф А. Картьє-Брессон (Франція) вважав, що одні фотографи спостерігають за життям, а інші придумують ситуацію. Раніше, у період пікторіалізму, щоб досягти рівня творів живопису, фотографи під час друкування маніпулювали зображенням вручну. І це було рідко. Тепер стали створювати нову, відмінну від навколишнього світу віртуальну реальність. Ще філософ М. Бердяєв писав: "Творчий акт є настання кінця цього світу, початок іншого світу", — тобто необхідно викликати образ, уявити інший світ, новий у порівнянні з дійсністю.

Таку можливість надала цифрова фотографія (комп'ютер, програма "Photoshop"). Вона дала змогу відбирати та видаляти зображення, негайно переглянути його, забезпечила різноманітні режими кольору, і тим самим уможливила контроль зображення за допомогою комп'ютерного оброблення. Використовуючи різні фотозаготівки, фотохудожник синтезує нове оригінальне зображення, створює візуальні фантазії, реалізує різні стилі та напрями фотомистецтва.

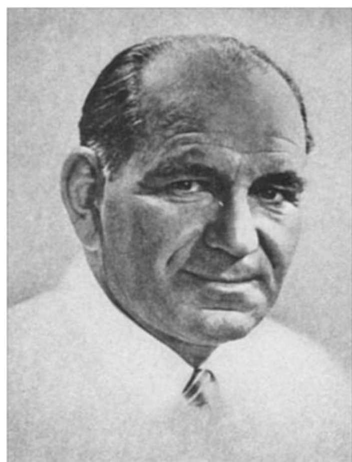
Серед майстрів цього напряму — І. Тацюля (р. н. 1961) з Дніпропетровська. Він поєднує фотозображення з комп'ютерною графікою, займається трансформацією простору, використовує парадоксальні форми. Цим він створює кольорові мозаїки, які за емоційним сприйняттям не залишають нікого байдужим ("Оракул", "Дракон і суші"). У тому ж напрямі працює С. Стрельників із Сімферополя. Цікаві, незвичайні роботи у киянина О. Рябова ("Сінеграфія").

Освенцим. Фото В. Юдіна.

Майстрами колажу та фотомонтажу показали себе О. Супрун (р. н. 1945) з Харкова ("Бакенщик", "Монумент", "Троє") та В. Шайгородський (р. н. 1955) з Чернігова ("Перехід", "Прибуття", "Сон трубача"). Житомирянин В. Радецький (р. н. 1958), синтезуючи різні види мистецтва, запропонував новий жанр комп'ютерного фотободіарту. І, нарешті, Є. Компанійченко (Запоріжжя) балансує у руслі постмодернізму на межі комізму та трагізму ("Пристрасті", серії "Пляж" та "Глюкоза"). Він вважає, що для нього "найголовніше — це процес, рух, пошук. Новий крок відкриває новий простір".

Правда, іноді виникає питання: чи це фотографія, характерною рисою якої

Фотохудожник М. Козловський.

завжди було достовірне відображення реальної дійсності? І це не дивно, бо ще у 1980 р. американець П. Принс, фотографуючи рекламні оголошення, створив із цього власну віртуальну реальність. Це дало привід М. Орвелу ("Американська фотографія", 2003) стверджувати, що нині ми живемо у постфотографічну епоху, у кризовий момент функції фотографії у культурі, що результат цього стану ще не визначено.

Цікаво, що у 2005 р. К. Хонер у статті "Фотографія" (книга "Мистецтво 20-го століття") останній параграф, присвячений закінченню того періоду, назвав "Перемога мистецтва та програш природних якостей". Автор пише, що фотографія трансформується із засобу опису візуальної реальності у саму реальність, стає засобом виявлення естетичного потенціалу автора твору.

Щодо художньої фотографії кінця XX ст., то як вважає її теоретик О. Лапін: "Художня фотографія, — не є останні вісті, це скоріше поезія... художня фотографія — це завжди сполучення зайвого та необхідного, організованості та випадковості, з одного боку, прагнення до творчості, а з другого — до розкриття дійсності світу, все залежить від почуття міри та смаку фотографа".

Завершуючи огляд розвитку фотожурналістики, слід зазначити, що на початку XXI ст. киянин викладач Б. Черняков запропонував таку класифікацію жанрів: інформаційні (фотозамітка, фотоанонс, фотоанотація, фотозвіт, фоторепортаж); аналітичні (фотокореспонденція, фотоогляд, фотофельєтон, фотозвинувачення); художньо-публіцистичні (фотонарис, фотозамальовка, фотокнига, фотомонтаж, книжкове образотворче видання, публіцистичний альбом).

Розповімо про кількох відомих фотожурналістів XX ст.

Харків'янин *Дан Сотник* був однією з найвідоміших постатей української фотожурналістики 1920—1930-х рр. Йому належать фоторепортажі з Вінниці, Донбасу, Києва, Криму, Одеси та Харкова. Він був упевнений, що фотографія замінить станкове малярство, боровся з фотостанковізмом, вважав, що іде одним із шляхів лівої естетики О. Родченка.

Д. Сотник приділяв увагу розгортанню фоторуху, виступив у 1930 р. із програмною статтею "Як працювати фотогурткам". Він завідував редакцією художнього оформлення журналу "Нова генерація", був секретарем Бюро пропаганди Асоціації робітників комуністичної культури.

Дія Гай — особистість у фотографічному житті Харкова. Однією з перших її робіт була фотографія молодого В. Сосюри (1923). Їй належать портрети поетів М. Рильського та П. Тичини, фоторобота "Відкриття пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Харкові" (1935), портрети балерини Г. Уланової (1934) та художника М. Самокиша (1936), поета Б. Чичибабіна (1965). Фотохудожниця створила галерею портретів відомих фізиків-ядерників, які працювали в Харківському фізико-технічному інституті (Л. Ландау,

1934; К. Синельников, 1948; І. Обреїмов, 1974). Учасниця Першої виставки радянського фотомистецтва в Москві (1937).

З відомих фотографів 1920—1930-х рр. назвемо також П. Новицького (1883—1942), С. Шиманського (1898—1972), володаря Диплому І ступеня Першої виставки радянського фотомистецтва (1937).

Володимир Юдін (1906—1986) працював у київських газетах з 1930 р. Під час війни — фотокореспондент армійської газети 1-го Українського фронту. Одна з кращих його фоторобіт "Мінометник Н. Полікарпов" була зроблена 5 листопада 1943 р. у Пущі-Водиці під Києвом. В. Юдіну належить вражаюча за силою емоційного впливу фотографія "Освенцим". Кілька його знімків війни увійшли до "Антології радянської фотографії" (1941—1945). Він — автор книги "Від Волги до Ельби" (1990). Усі свої негативи (понад 6000) В. Юдін заповів Центральному державному кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного.

Сторінки війни у Західній Україні відображені у виданій у Львові книзі "Повстанські світлини. Армія безсмертних" (2006). У ній зібрано 240 знімків, які висвітлюють боротьбу УПА та ОУН проти німців.

М. Козловський (1921—1994) — киянин, який з 1948 р. працював кореспондентом журналу "Огонек" в Україні. Справжній фотолітописець України. Видав понад 15 фотокниг та фотоальбомів ("Київ та кияни", "Патоновці", "Балет" та ін.). Йому належать портрети авіаконструктора О. Антонова, поета М. Рильського, академіка В. Глушкова. В унікальній фотовиставці уславленого американця Е. Стейхена "Рід людський", що презентувала кращі фотографії світу, була й фоторобота М. Козловського.

В одній зі своїх книг фотожурналіст писав: «Люди — найпрекрасніше на нашій планеті, і ми, пильно вдивляючись у безкінечну низку образів, питаємо: "Яка ж вона — Земля Людей? Які ж вони — Люди?" ...Я люблю світ, у якому живу, і хочу розповісти про нього». Він учасник виставок більш ніж у 90 країнах, де одержав понад 20 нагород (Англія, Бразилія, Німеччина та ін.), лауреат Державної премії України імені Т.Г. Шевченка, заслужений діяч культури України.

Неаполь — місто мільйонерів.
Фото М. Козловського.

Фотомайстрами — лауреатами Державної премії України імені Т.Г. Шевченка були також Я. Давидзон та В. Пилип'юк.

Яків Давидзон (1912—1998) — літописець трудових та бойових буднів. Фотографував партизанський рух в Україні. У 1975 р. вийшла його книга "Йшли у похід партизани", присвячена загонам С. Ковпака та О. Федорова. Багато ро-

Поет Максим Рильський. Фото М. Козловського.

ків працював у газеті "Радянська Україна". Також він автор книг "Орлята партизанських лісів" (1979), "Незабутнє" (1982), "Миттєвості війни" (1994).

Давидзон — заслужений працівник культури (1987). У 2005 р. в Києві пройшла виставка "Яків Давидзон. Відомий—невідомий", де було показано фотороботи, які не публікувалися раніше.

Василь Пилип'юк (р. н. 1950) — львівський фотомайстер, автор фотоальбомів ("Львів", "Ровенщина", "У світ широкий" та ін.), портретів діячів української культури (С. Людкевич, Р. Братунь), серії історичних документальних фотографій 1991—1994 рр. Учасник багатьох фотовиставок, головний редактор фотожурналу "Світло й Тінь".

Усього Пилип'юк видав 65 фотоальбомів, зокрема, "Це — моя Україна", "Україно, ти моя молитва", "Нам пора жити для України", "Українська ікона XIV—XVIII ст.". Поет Д. Павличко писав, що "мова Пилип'юкових фотографій... це зрима історія України, помножена на промовляючу, осяяну, вічну тишину світлини". А письменниця І. Вільде вважала, що у фотографіях В. Пилип'юка відчувається душа народу та душа художника".

У 1990-ті роки він учасник виставок у Канаді, Німеччині, США тощо. Провів більше ніж 60 персональних виставок (Нью-Йорк, Париж, Торонто та ін.). Заслужений діяч мистецтв України (1998), лауреат Премії імені І. Крип'якевича та премії "Золотий Ікар", яку присуджують кращим діячам культури східноєвропейських країн.

Микола Селюченко (1934—2008) працював у РАТАУ ("Радіотелеграфне агентство України"). З 1966 р. — спеціальний кореспондент Агентства преси "Новини". Учасник і дипломант багатьох виставок. Автор численних літературних та фотопубліцистичних творів, художньо-публіцистичної трилогії про Велику Вітчизняну війну: "Співдружність. Співробітництво. Перемога." (1994—1995), фотокниг "Миттєвості з життя святійшого Патріарха Київського і всієї України-Русі Філарета" (2001). Організатор і голова Національної спілки фотохудожників України, голова Українського національного комітету Всесвітньої федерації фотомистецтва. Заслужений діяч мистецтв України.

У грудні 2009 — січні 2010 рр. у Києві пройшла виставка, присвячена 75-річчю з дня народження фотомайстра, на якій були представлені його твори про буденне життя різних регіонів України, працю та відпочинок наших людей: і портрет, і пейзаж, і репортаж, і натюрморт.

Цікавою постаттю другої половини XX ст. був М. Гнисюк, який працював у Москві в "Советском экране". Він єдиний з фотожурналістів-українців радянської доби потрапив до "Світової історії фотографії", виданої у США (1984). Як там сказано, М. Гнисюк — один із небагатьох радянських фото-

Сцена з балету "Ромео і Джульєтта" Фото М. Козловського.

журналістів, хто використовував прийоми зйомки, прийняті на Заході, що він "вніс у портрети особистостей кіноекрану сюрреалістичну грайливість, не доходячи до ексцентричності".

Ігор Костін (р. н. 1936) — з 1974 р. спецкор агентства преси "Новини"; відомий своєю фотокнигою "Чорнобиль: сповідь репортера". Його робота ввійшла до "Антології світової публіцистики" (100 репортерів XX ст.). З фоторобіт книги І. Костіна на нас дивиться горе та страждання України. Він одержав гран-прі у Німеччині, золоту медаль "Асахі" у Японії, "Золоте око" у Голландії та ін. Про нього знято фільми в Італії та Японії.

І. Гайдай — фотограф-рекламіст, у 1985—1987 рр. викладав фотоосвітлення та композицію у Театральному інституті, потім працював рекламним фотографом на Кіностудії ім. О. Довженка. Створив колективний портрет України, видавши книгу "Українці. Початок III тисячоліття", в якій уміщено галерею портретів діячів культури, спортсменів, робітників, селян та ін. Цікаво, що в ній не було портретів державних діячів, політиків, генералів, олігархів. Автор проектів "Космос українського хліба", "Діти індиго", "Разом".

Останній проект — колективний портрет сучасної епохи держави. Він складався з 50 робіт розміром 950 × 2900 см, на кожній з яких — щонайменше 100 осіб. На фотографіях можна побачити свято Водохрещі в с. Криворівня, особовий склад президентського полку, інтернат для дітей-інвалідів та інші сцени. Брав участь у фотовиставках у Відні, Женеві, Інсбруку, Лейпцигу, Франкфурті-на-Майні, Тулузі. У 2006 р. студія І. Гайдая стала першим Міжнародним центром фотографії в Україні.

Віктор Марущенко (р. н. 1946) — киянин, відомий своїми серіями фоторобіт "Креничи" про життя села, "Персонально" про діячів української культури, "Донбас — країна мрій". В останньому проекті він використав принцип гіперболізації та відчуження, категорії піднесення та злиденності, показав зворотній бік шахтарського міфу.

Аналізуючи творчість В. Марущенка, соціолог Ю. Саєнко писав, що фотограф у своїх роботах "сягає суті явищ крізь поверховий блиск, імідж і маски та дошукується істотної вартості і сенсу людини".

Микола Селюченко.

У 1990 р. Єлісейський музей фотографії у Лозанні (Швейцарія) запросив В. Марущенка, єдиного з України, взяти участь у експозиції "Сто фотографів зі Східної Європи". У 1997 р. у Берні (Швейцарія) вийшов фотоальбом "Віктор Марущенко. Україна. Фотографії". Він — учасник виставок у Німеччині (1996, 2003, 2008), Венеції (2001), Бразилії (2004); співзасновник незалежного інформаційного агентства "Укрпрес", фундатор фотожурналу "5, 6" (2010).

Наприкінці XX — на початку XXI ст. плідно працювали такі фоторепортери, як кияни О. Задирака, В. Фалін та М. Черничкін, львів'янин О. Огородник, С. Світлицький із Севастополя.

Із кращих фотохудожників незалежної України варто також назвати Г. Борисовського (Львів), С. Бусленка (Рівне), О. Мартинюк (Одеса), Б. Панова (Миколаїв), О. Бурбовського (Запоріжжя).

Нами було показано, що 1920—1930 рр. стали періодом становлення української фотожурналістики. Друга половина XX ст. дала цілу плеяду відомих фотожурналістів (М. Козловський, М. Селюченко, В. Пилип'юк та ін.). Українська фотографія увібрала в себе досвід світової фотографії та розвивалася в цілому в її руслі; рубіж XX—XXI ст. став періодом визнання успіхів фотомайстрів незалежної України на міжнародній арені.

Фотографічні виставки. Фотовиставка є оглядом рівня та напряму розвитку фотографії, майстерності окремих фотографів, змаганням кращих, обмінювання досвідом. М. Петров писав, що "фотографічні виставки повинні служити задоволенню естетичних потреб відвідувачів". Виставка — це школа естетичного виховання, засіб просування фотомистецтва у життя.

Виставки XIX ст. були порівняно невеликими. На них, окрім фоторобіт, презентували також фототехніку, лабораторне обладнання тощо. Наприкінці XIX ст. з'явилися міжнародні салони художньої фотографії, у XX ст. — виставки тематичні, персональні, міжклубні тощо. Традиційними стали фотоконкурси, що проводили газети і журнали. Відбувався обмін кращими фотовиставками світу. Так, у 2005 р. у Києві було показано експозицію "Уорлд прес фото — 2005", у 2007 — "Мода та стиль у фотографії", у 2008 р. — спільний українсько-литовський проект "4 × 4".

Першою виставкою в Україні (Київ, 1867) можна вважати *Художню галерею картин з подарунками*, де було показано 18 картин із видами різних міст Європи. Наприклад, "Ореанда — маєток Государині Імператриці у Криму". У 1888 р. у Харкові відбулася виставка, на якій презентовано фотографії Всеросійської виставки у місті; фотографії, зроблені з повітряної кулі; фотографії рослинних тканин та інші роботи. Зрозуміло, що наприкінці XIX ст. перші виставки було організовано фо-

тографічними відділами ІРТТ та товариствами. Наприклад, одеським фотовідділом ІРТТ у 1890 р. — виставка робіт 50 авторів.

У 1908 р. пройшла Міжнародна фотовиставка у Києві. Журнал "Мистецтво та друкарська справа" писав: «Навіть гучні імена іноземців, що фігурували на нинішній виставці, не в змозі применшити достоїнства робіт, виставлених т-вом "Дагер", ні в якому відношенні».

У 1911 р. у Києві товариство фотографів-любителів "Дагер" організувало *Міжнародний салон художнього світлопису*, на якому експонувалося 436 робіт. Це були фотографії киян О. Губчевського, В. Лебова, П. Новицького, М. Тарновського, В. Фаворського та ін. Найбільшою була колекція М. Петрова (16 фотографій). Крім того, презентувалося 48 робіт з Америки, 40 з Англії, 78 з Німеччини, 24 з Франції тощо. Із закордонних майстрів назвемо ціле сузір'я видатних фотохудожників: американці Е. Стейхен та А. Стігліц, англієць Г. Давидсон, німець Р. Дюркооп, француз К. Пийо, бельгієць Л. Мисон та ін.

У 1928 р. в Москві відбулася *Виставка радянської фотографії за 10 років*. З 400 авторів 18 — з України. У "Художньому розділі" почесний диплом одержав Г. Мис (Севастополь), у розділі "Фотографія у робочих клубах" — Кащеєв (Маріуполь), у розділі "Прикладна фотографія" — схвальний відгук С. Попов (Харків), у розділі "Професійна та технічна фотографія" — почесний диплом Л. Ландсберг (Харків), схвальні відгуки — Л. Миколаєвський (Прилуки), Ф. Файн (Маріуполь), М. Сталінський (Київ). Ця виставка завершила епоху старої фотографії, названої в СРСР "чистим мистецтвом". Після цього в країні почалася жорстока боротьба за нову пролетарську фотографію. Дискусія

Чорнобиль. Фото І. Костіна.

"Про формалізм і натуралізм у фотомистецтві" (Москва, 1936) завершилася розгромом як старих фотохудожників, котрих було названо саботажниками і звинувачено у небажанні відображати нову радянську людину "правильним" методом (соціалістичний реалізм). Були звинувачені й молоді прибічники "Нового бачення". Згодом все це суттєво і негативно позначилося на розвитку вітчизняного фотомистецтва. Цілком закономірно, що коли у 2007 р. фотороботи ідеологів "Нового бачення" з Баухаузу були експоновані у Києві, відвідувачі виставки зрозуміли це і писали у своїх відгуках, що "ті люди відчували наступну епоху", що їх роботи — "основа основ для розуміння 20 сторіччя".

Українські фотомайстри 1920-х рр. брали участь у міжнародних виставках. Наприклад, у 1925 р. Г. Мис (Се-

В. Пилип'юка благословляє Папа Римський Павло Іоанн II.

вастополь) був учасником Першого італійського салону художньої фотографії (Турин), а у 1928 р. — виставки у Торонто (Канада). Тоді ж Ф. Файн (Маріуполь) взяв участь у XXIII Міжнародному паризькому салоні, Д. Демуцький — у XXI Міжнародному салоні художньої фотографії (Париж, 1926).

У 1930 р. в Києві відбулася виставка "Винахідництво у фотокіноапаратурі". Багатогранною була виставочна діяльність і у Західній Україні. Так, наприклад, у Львові в 1934 р. пройшли I Виставка фотографіки та фотографії середніх шкіл, "Львів старовинний та сучасний в графіці та фотографії" (173 роботи; 25 авторів), Виставка технічної фотографії (125 робіт; 18 авторів), Виставка радянської фотографії (197 робіт; 25 авторів). У 1935 р. було проведено Львівську академічну виставку фотографії (146 робіт; 35 авторів). Тоді ж УФОТО разом із Краєзнавчим музеєм організувало *виставку "Наша Батьківщина у світлопису"* (466 робіт; 67 авторів). Вона мала три розділи: "Художньо-краєзнавчий", "Документально-краєзнавчий", "Розділ для початківців". Серед учасників були О. Балицький, М. Говдяк, С. Дмоховський, Ю. Дорош, О. Мох, Я. Савка, Д. Фіголь, М. Угрин-Безгрішний та ін. З фоторобіт виділялися знімки М. Драгана, які відображали архітектуру дерев'яних церков, Р. Мировича ("Старі пні"), Р. Крохмального ("Спиці"), а також фотороботи, що презентували краєзнавство та етнографію Західної України (Я. та Р. Масляки, В. Банах, М. Говдяк). Переможцями виставки стали О. Балицький, Б. Дорош, О. Пежанський, Я. Савка, В. Савицький, Д. Фіголь, О. Янушкевич.

У 1936 р. відбулася *Перша українська виставка фотомистецтва* (120 авторів; 1000 фоторобіт). На ній в основному переважали портрет та пейзаж. Після виставки "Советское фото" підкреслило, що "якщо сьогодні у Москві ми не можемо назвати великої кількості фотохудожників-портретистів, то в Україні, навпаки, цей жанр досить успішно роз-

Завжди разом. Фото В. Пилип'юка.

вивається". М. Петров показав роботи "На Дніпрі", "Пагорби під Києвом", "Перед грозою", "Місячна ніч" та ін. Серед авторів виставки назвемо Г. Зайцева, О. Кореневича, К. Лінкіта. У 1937 р. відбулася Виставка фотографії пам'яток культури України.

У 1937 р. в Москві у *Першій виставці радянського фотомистецтва* взяли участь кияни Діамент, Шиманський, харків'янин Ринкевич, одесит Елін та ін. (38 експонентів; 82 експоната). Шиманський одержав диплом 1-го ступеня. У відділі "Фотопромисловість та фотовинахідництво" перше місце посів харківський фотоапарат ФЕД, який "Советское фото" (1937, № 12) назвало "гордістю радянського фотоапаратобудування".

Перша післявоєнна виставка відбулась у 1947 р. У 1960 р. — *Українська виставка художньої фотографії* (400 робіт; 140 авторів). Найяскравіші роботи — «Будівники заводу "Азовсталь"» К. Лишка, "На будівництві Київського метро" М. Селюченка. З інших відомих майстрів назвемо Р. Азріеля, В. Березовського, Б. Градова, Я. Давидзона, М. Козловського, М. Мельника.

Більшість республіканських фотовиставок було приурочено до певних дат у житті держави. Так, наприклад, кілька з них відбулися під гаслами "П'ятирічка у дії", "Семирічка у дії". Остання — у першій половині 1960-х рр. (350 фоторобіт). Серед кращих назвемо М. Селюченка ("Двоє на дорозі", "Побачення на висоті", "Винуватий", які відзначалися зосередженістю, поетичністю, лаконічністю); М. Козловського ("Полум'я", "Таврійський виноград").

У кінці 1980-х рр. відбулася виставка "В об'єктиві — життя", присвячена 150-річчю фотографії (450 робіт; 142 автори). Серед переможців відзначимо киян І. Костіна ("Трагедія Чорнобиля"), О. Малаховського ("С. Биковня. Незабутнє"), М. Козловського ("Це балет"). У 1992 р. було організовано Першу звітну виставку Національної спілки фотохудожників України "Жінка XX століття" (146 авторів із 32 міст). Переможцями стали В. Оглоблін (Харків), В. Рєпік

Перед грозою. Фото В. Пилип'юка.

(Київ). У 1996 р. відбулася Всеукраїнська виставка тематичної фотографії та кінодокументів, у 1998 — виставка художньої фотографії "Україно моя, Україно", у 2000 р. — Перший міжнародний фотографічний салон "Рівне-2001" (700 авторів із 52 країн), у 2006 — "Любіть Україну", у 2007 р. — "Культурно-історичні пам'ятки України". Також було проведено фотоконкурси виробників фототехніки й фотоматеріалів. Наприклад, у 1965 р. — конкурс робіт, виконаних фотоапаратом ФЕД; у 1974 р. "СВЕМА" провела конкурс робіт на фотоматеріалах з Шостки. У 2004—2007 рр. у Києві відбулися міжнародні фотовиставки "Цифрова фотографія", де було показано кращу світову фототехніку, фотороботи вітчизняних та закордонних фотомайстрів.

У 2006 р. відбувся III Всеукраїнський конкурс наукової фотографії "Наука й іновації — суспільству", переможцем якого стала одеситка О. Василевська (серія фотографій "Дивний сад").

У 2009 р. у Львові відбувся Перший міжнародний салон художньої фотографії, а у Києві — виставка, присвячена 20-річчю створення НСФХУ. Як було вказано у її прес-релізі, "основна мета виставки — формування кола творчих та суспільно активних людей, створення візуальних художніх образів засобами фотомистецтва, показати розмаїття життя України, участь молодої генерації у процесі формування сучасного культурного середовища".

Окрім республіканських, відбувалися обласні виставки різної тематики. Наприклад, "З минулого і теперішнього рідного краю" (Львів, 1962). "Юність Прикарпаття" (Івано-Франківськ, 1969); "Людина та море" (Одеса, 1972). Звернімо увагу на виставку "Вінниця-91" під

На шляху до вічності. Фото В. Пилип'юка.

патронатом Американської спілки фотомистецтва. Було представлено 287 робіт 168 авторів із 36 країн. Газета "День" протягом 1999—2009 рр. провела кілька щорічних фотоконкурсів. У першому переміг житомирянин С. Глабук ("Крок у бізнес"), у 2004 р. — львів'янин Е. Кравс ("Остап Хміль. Скнилів").

Національна спілка фотохудожників України демонструвала фотовиставки в інших країнах, наприклад, у 2001 р. під назвою "Україна" у Вільнюсі (Литва), Ризі (Латвія), Абу-Дабі (Об'єднані Арабські Емірати).

Відбулися персональні фотовиставки відомих фотохудожників у 1964 р. (присвячена 25-річчю творчості А. Азріеля, Донецьк), у 1974 р. (з нагоди 60-річчя киянина О. Примаченка) та у 1994 р. (з нагоди 60-ти річчя М. Селюченка).

Україна неодноразово мала можливість ознайомитись із фотомистецтвом зарубіжних фотомайстрів. Наприклад, у 1990-ті рр. на виставках "Фотографія Німеччини" — американки українського походження Т. Д'Авіньйон ("Просто Україна"), швейцарських фотохудожників Сламтері та Лівоті-Могі, американця В.-Л. Тіффта ("Американський портрет України"), у 2003 і 2008 рр. — російської фотомайстрині К. Рождественської, у 2006 р. — "Моменти дитинства. 60 років після війни в Японії".

Однією із найзначиміших була виставка "Баухауз. Фотографії" (2006—2007) — справжня фотошкола. Один із глядачів написав у "Книзі відгуків" подяку за "можливість побачити оригінальні фотографії, що складають історію розвитку фотографії".

У 2007 р. у Києві відбулася виставка "Мода та стиль у фотографії", в якій брали участь французькі фотомайстри. У 2008 р. — "Гарні перспективи — нова

Майдан свободи. Фото Г. Вишеславського.

німецька фотографія"; у 2009 р. — "1989—2009. Мінливий світ — розказаний час", де було показано сучасні перетворення у пострадянських державах. Наприкінці того ж року відбулася виставка робіт австралійця П. Ліка "Живі картини" — колекція пейзажних робіт, справжній гімн Природі. Автору вдалося передати її пробудження, дихання життя, рух, душу. Роботи вражали ідеальною композиційною побудовою, вмінням використовувати простір і світло, колористичним і тональним рішеннями.

І, нарешті, у 2010 р. у столиці відбулися виставки "Уорлд прес фото 09" та "Уорлд прес фото 10". В першій взяли участь 24 українця, із них Г. Гаранич та С. Рудик посіли треті місця. На фотографії Г. Гаранича чоловік плаче, притискуючи до грудей тіло свого брата після бомбардування у Горі в Грузії 9 серпня 2008 р. С. Рудик — автор спортивної серії "Вуличні бої".

Протягом 1992—2002 рр. члени Національної спілки фотохудожників України завоювали на міжнародних виставках понад 350 нагород, що набагато більше, ніж Росія, Білорусь, Грузія, країни Прибалтики разом узяті. Персонально слід виділити О. Мартинюк (Одеса), яка отримала у 2001 р. два гран-прі в Австрії та Македонії, золоті медалі в Аргентині, Бельгії, Великобританії, Франції, спецпризи на фотовиставках в Австрії, Японії та 11 інших нагород.

До речі, в часи СРСР права виступати на фотосалонах Міжнародної федерації фотомистецтва та Американського фотографічного товариства домагалися, як правило, представники двох республік — Литви та України.

Проведений огляд фотовиставок показав, що за останні 140 років відбулися тисячі виставок різного рівня: від невеликих гурткових до загальнодержавного значення і навіть міжнародних. Виставки відзначилися широкою тематикою. Вже більше століття наші кращі фотомайстри беруть участь у закордонних фотовиставках, де здобули вищі нагороди та престижні почесні звання.

Завершуючи огляд різних видів фотографії, подаємо їх класифікацію.

Класифікація видів фотографії. Варто зазначити, що протягом багатьох років тривали спроби класифікувати фотографію. Наприклад, ще у 1904 р. в американському журналі "Camera Work" Д. Варбург запропонував такий розподіл:

Графіті революції. Фото І. Алєксєєнка. 2004.

1. Освітня та наукова.
2. Особиста й топографічна.
3. Пікторіальна, чи художня.

А в кінці XX ст. О. Лапіним було запропоновано таку класифікацію:

1. Фотографія, що дає просто зображення предметів, тобто фактографія.
2. Фотографія, що забезпечує естетичну інформацію, де зовнішні об'єкти викликають зацікавленість, бо несуть у собі певний зміст.
3. Фотографія, яка дає художнє фотозображення, що має емоційність та дієвість.

Суттєву роль у розвитку фотографії відіграли освіта й наука.

Освіта. Наука. Література. Україна виявляла інтерес до фотолітератури дуже давно. У Києві в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В.Г. Заболотного зберігається книга Грекова, видана у Москві ще у 1841 р. У Львові в Науковій бібліотеці імені В. Стефаника є книга, видана у Парижі 1855 р. Ш. Шевальє, оптиком, який виготовив перші фотооб'єктиви до фотоапаратів винахідників фотографії Н. Ньєпса та Л. Дагера.

Першою книгою з фотографії, видрукуваною в Україні, була російськомовна робота (548 сторінок) одеського фотографа Й. Мигурського "Практичний підручник з фотографії і з новітніх її удосконалень та застосувань" (1859). Наступним став нарис харків'янина М. Бекетова "Розвиток та сучасний стан світлопису" (1865). Полтавчанин Й. Хмелевський у 1902 р. в Києві видав роботу "Гоголь на Батьківщині. Альбом художніх фотографій та геліогравюр, що належать до пам'яті М.В. Гоголя". М. Бобир надрукував "Художню фотографію. Бесіди пейзажиста" (1907), В. Рюмін — "Сучасний стан питання про

Материнство. Фото І. Алєксєєнка. 1977.

кольорову фотографію" (Миколаїв, 1908), Гудшон — "Короткий курс фотографії" (Київ, 1917). Таким чином, ми бачимо, що коріння нашої фотолітератури сягає першого десятиріччя XX ст., тематика її різноманітна, географія видань широка.

З видавців XIX ст. слід відзначити *Стефана Кульженка* (1836—1904) — власника київської майстерні фотолітографії. У ній було видано фотоальбоми краєвидів Києва, Одеси, Житомира. Наприклад, "Києво-Золотоверхий Михайлівський монастир. Історичний нарис від заснування його до теперішнього часу" (1889); "Св. Софія київська нині Києво-Софійський собор" (1890) та ін. Видавця нагородили Почесним дипломом 1-го ступеня на фотовиставці у Санкт-Петербурзі (1890).

Але це все була російськомовна література. У 1926 р. харківський журнал "Знання" (№ 11) звернув увагу на "повну відсутність яких-небудь фотокниг, написаних українською мовою". Першою україномовною книгою став "Порадник фотографа (Практика фотографування на солях срібла)", виданий Л. Скрипником (Одеса, 1927). У Галичині першою україномовною книгою був "Підручник фотоаматора" Ю. Дороша (1930).

Першою ластівкою для вітчизняних фотоаматорів радянської доби була книга С. Кравцова-Криги "Що треба знати фотоаматорові" (короткий довідник із фотографії з ілюстраціями). На рубежі 1930-х рр. з'явилися книжки Г. Поляка з фототехніки, у 1938 р. — "Як виникла фотографія". У 1934 р. С. Кравцов видав "Порадник з позитивного процесу". Кілька популярних книжок видали Берковський, Бунімович, Туляр, Шиманський та ін. У 1930-ті рр. з'явилися перші українські радянські фотоплакати, фотоальбоми. Наприклад, у 1934 р. у Вінниці вийшов альбом "Будинок-музей М. Коцюбинського". І, нарешті, у 1930-ті рр. було надруковано переклади з німецької, французької та англійської (А. Міте, Х. Дювів'є, П. Нойгебауер, Л. Клерк). З'явилася серія книг "Заочний курс фотографії". На жаль, наприкінці 1930-х рр., після періоду репресії, друк книг із фотографії практично було припинено. Наприклад, у 1939—1940 рр. вийшло тільки по одному найменуванню.

Щодо фотолітератури, виданої у Західній Україні, то першим став "Путівник фотографічний для використання фотографами-професіоналами та любителями" (Т. Зайнок, 1893). У 1903 р.

з'явилася "Фотографічна настільна книга" В. Волчинського. Кілька книг було написано Г. Миколяшем та Й. Світковським. Останньому належать "Найкращі рецепти" та "Збільшення" (1938).

Аналіз літератури другої половини XX ст. показав, що було видано понад 100 книг, 100 фотоальбомів, каталогів фотовиставок та іншої фотопродукції. З їх авторів виділимо І. Солов'я, Д. Стародуба, М. Шахрову. Окремі автори видавали свої роботи не тільки в Україні, а й за її межами. Так, О. Трачун видав в Україні "Сучасну фотоапаратуру" (1988), у Росії — "Дзеркальний фотоапарат як система" (1986), у Білорусі — "Фотографія. Енциклопедичний довідник" (у співавторстві, 1992).

Більшість книг призначалася для фотоаматорів. Кількість підручників була дуже обмеженою. Поодинокі роботи присвячувалися теорії фотожурналістики (Ю. Шаповал, Б. Черняков). Практично не друкували українських книжок про фотографію як мистецтво, естетику фотографії, історію. Одним із основних видів фотопродукції були фотоальбоми (М. Козловський, Є. Дерлеменко, В. Пилип'юк та ін.). У 1980-ті найбільш плідно у галузі фотолітератури працювали видавництва "Мистецтво" й "Техніка". Наприкінці XX — на початку XXI ст. література з фотографії практично не видавалася (за винятком фотоальбомів та фотокниг). Наприклад, "Інсайт. Українська чорно-біла фотографія XXI ст.". З них особливо відзначимо два: у 2004 р. М. Бабак видав альбом фотографій українського села "Небесна хроніка", зроблених невідомими авторами (1900—1970); у 2006—2007 рр. Український центр народної культури Івана Гончара видав історико-етнографічний мистецтвознавчий альбом "Україна і українці" у двох фотокнигах. У ньому зібрано фотографії (портрети, пейзажі) українського селянства з кінця XIX ст. Ці видання спростовують поширену думку, що фотографія того часу була привілеєм тільки мешканців міста. Вони є безцінними для істориків, етнографів, культурологів, які вивчають побут українського народу.

Щодо книг, то слід назвати переклад С. Зонтаг "Про фотографію" (2002), "Давня фотографія Львівська. 1839—1939" (2004), "Срібне століття харківської фотографії" (2007), "Фотографи харківської губернії. 1851—1917" (2008). Видавництвом "Артбук" було започатковано серію "Українська фотографія". Наприклад, книга про О. Ранчукова.

Важливу роль для розвитку фотографії завжди відігравала *фотоперіодика.* Ще у 1859 р. киянин І. Чехович та чернігівець Покорськи-Журавко зробили спробу заснувати історико-етнографічне видання "Світлописна Русь". У 1895—1896 рр. у Львові друкували "Огляд фотографічний", у 1898—1899 рр. — "Хроніку фотографічну", 1903—1906 рр. — "Відомості фотографічні", у 1907—1911 рр. — "Місячник фотографічний".

У 1905 р. художник І. Труш надрукував матеріал про стосунки фотографії та живопису.

На початку XX ст. у Києві виходив журнал "Мистецтво та Друкарська справа", де містились матеріали із фотографії.

У 1910 р. харків'яни випустили російськомовний журнал "Фотограф" (редактор-видавець — А. Вернер), а одесити у 1912 р. — "Вісник Одеського фотографічного товариства", у 1915 р. — "Російський фотографічний вісник". У 1922 р. харків'яни випустили журнал "Фотокіно". І, нарешті, у 1928 р. там же — перший україномовний журнал "Фото для всіх". У 1929 р. "Советское фото" розкритикувало журнал за відсутність політичного впливу на ма-

Туман. Фото І. Алексеєнка. 2012.

сового фотоаматора. Після цього з 1931 р. він мав назву "За радянське фото", а в 1932—1934 рр. — "Фото соцбудівництву". Тираж — 1000—2000 екземплярів.

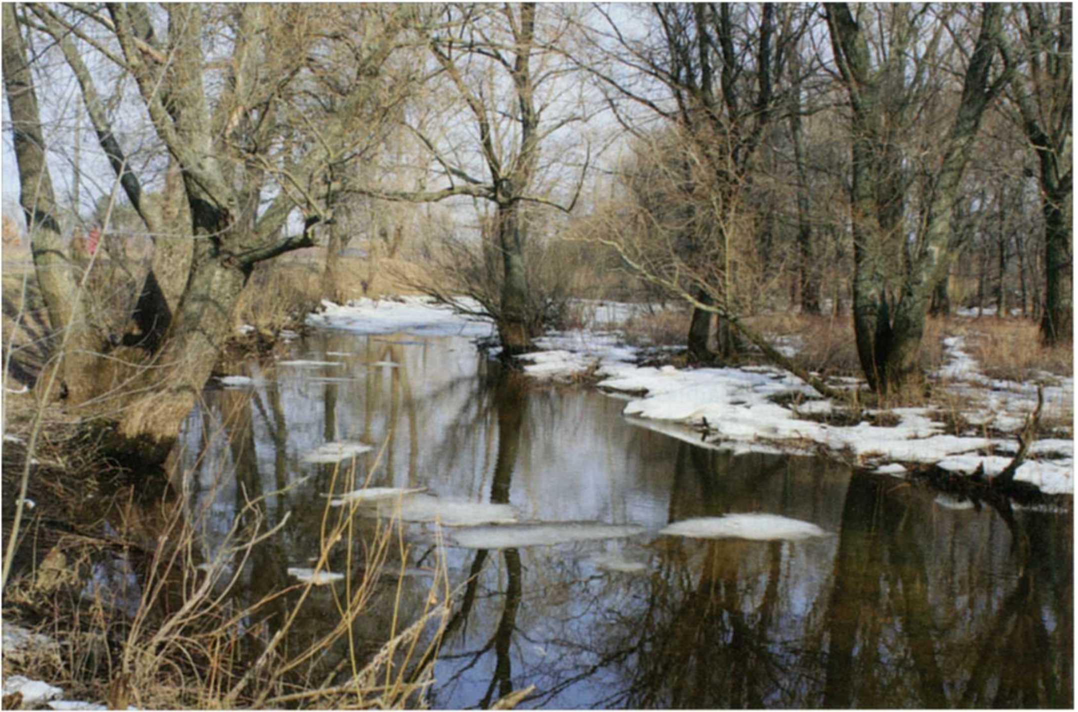
У Львові протягом 1933—1939 рр. виходив фотожурнал "Світло й Тінь" (редактори — О. Мох, С. Щурат), який поновив роботу у 1991—1997 рр. (редактор — В. Пилип'юк). У 1934 р. у Києві вийшло чотири "Науково-технічних збірники".

Протягом 1950—1980 рр. матеріали з фотографії друкувалися, в основному, в мистецьких журналах. За цей час надрукували близько 130 робіт. Пік припав на 1970—1980 рр. (53 роботи).

У Києві у другій половині 1990-х рр. вийшли по одному номеру нові журнали "Фотографія" та "Студія", а також "Фотомаркет 9 × 2", "Foto Світ". У 2003 р. вийшло "D-Foto", у 2004 — "Digital photographer" та "Digital Photo & Video Camera", у 2005 р. — газета "Фотосвіт України".

Листівки. У 1895 р. друкарня С. Кульженка почала випускати листівки з видами Одеси, Полтави, Чернівців тощо. Спочатку набули поширення видові та етнографічні серії ("Види Малоросії", "Види українських сіл та хуторів", "Типи і види Малоросії", "Українські типи та краєвиди", "Малоросійські типи").

Одним із відомих фотографів, за творами якого друкувалися листівки, був О. Завадський. На Полтавщині у 1902 р. він підготував 12, а потім 50 листівок "Малоросійські типи" ("Молоде подружжя", "Гурт селян", "Чоловіча розмова"), у 1905—1907 рр. близько 50 листівок серії "Типи та види Малоросії" було зроблено за фототворами полтавчанина Й. Хмелевського ("Ярмаркують гончарі", "Дівчина з серпом", "Краєвид з

Весна. Фото І. Алексєєнка. 2012.

річкою"). У 1901—1906 рр. там само над "Малоросійськими типами" працював професор М. Кніпович. У 1907—1916 рр. на Полтавщині фотографував В. Світличний ("В селі", "Після дощу", "У святковий день"). Харків'янин О. Іваницький створив листівки "Український театр. Серія А: Тобілевичі". Серед київських авторів назвемо Д. Маркова.

Окрему тему становлять численні листівки про Т. Шевченка. Зокрема, Г. Шевченко (1868—1941), внучатий племінник поета, на початку XX ст. зробив світлини шевченківського краю та видав їх у вигляді поштових листівок.

Таким чином, ми бачимо, що витоки української фотолітератури беруть початок ще у 1850-ті рр., вона різноманітна, географія видань широка. Перша україномовна книга вийшла у 1927 р., фотожурнал — 1928 р. Друга половина XX ст. була позначена збільшенням обсягу фотолітератури, з наступним поступовим зменшенням у 1990-ті рр.

Освіта. Перша згадка про початок української фотоосвіти з'явилася у 1863 р., коли в Одесі фотограф Й. Мигурський почав викладати теорію та практику мистецтва у так званому Інституті фотографії (Енциклопедія України. — Торонто, 1994 — Т. 4.). На рубежі XIX—XX ст. центром освіти були фотовідділи ІРТТ та фотографічні товариства. Необхідність зробити фотографію доступною широким колам фотоаматорів диктувала організацію курсів і фотошкіл. У 1895 р. в Одесі почали читати лекції для учнів старших класів середніх навчальних закладів, у 1897 р. — для інтелектуальних жінок. У першій школі, крім фотохімії, фотооптики та фотодруку, був курс "Мистецтво у фотографії, або фотографічна естетика". У

1896 р. у Львові А. Ніколаї відкрив фотошколу, у Києві почали читати публічні платні лекції. Була відкрита "Художньо-реміснича майстерня друкарської справи" (Київ, 1903), де вивчали фотохімію, історію фотомистецтва, репродукційну фотографію, фотогравюру, фотолітографію. На той час це була єдина у Росії школа фотографічної справи. На міжнародній фотовиставці 1908 р. фототехнічний відділ майстерні отримав золоту медаль.

М. Петров читав фотографію у Політехнічному інституті (з 1906 р.), у Пролетарській спілці київських фотографів (1907—1908). У 1908 р. у Києві відбувся II З'їзд російських діячів фотографічної справи, який сприяв розвитку фотоосвіти в Україні. У 1915 р. Г. Михайлов-Мучник зробив спробу відкрити в Одесі "Фототехнічні курси".

У 1920-ті рр. намітився певний злам у системі фотоосвіти. 1926 р. у Києві фотографію викладали у Художньо-промисловій школі. В 1921 р. тут було відкрито Фотографічний інститут (ректор — С. Аршеневський), але за браком коштів у 1923 р. його було реорганізовано у фототехнікум. У 1921 р. у Львові в університеті викладали фотографію, а при Політехнічному інституті відкрили Доцентуру фотографії та фотографіки документальної, якою керував Г. Миколяш, а у 1930-х рр. — В. Ромер. Навчання фотозйомці проводили в Одеському кінофототехнікумі (1924), у 1930 р. відкрили Київський кінофототехнікум, хіміко-технологічний технікум у Шостці.

У 1928 р. при Шосткінському хіміко-технологічному інституті було створено кафедру кіноплівки та пластмас. У 1932 р. у місті відкрили філіал Всесоюзного науково-дослідного кінофотоінституту (керівник — Є. Підгородецький).

Було організовано Інститут кінематографії (Київ, 1930—1954) з фототехнічним відділенням та кафедрою фотографії. Студентам викладали фотохімію, кольорознавство, наукову та технічну фотографію, технологію фотокіноматеріалів, а з 1937 р. на операторському факультеті почали готувати фахівців із фотозйомки. Серед викладачів виділимо О. Балла, М. Петрова, В. Фаворського.

Протягом 1925—1932 рр. у Київському художньому інституті працювало теа-кінофотовідділення, де готували спеціалістів із фотогенії. Студенти цього відділення оформили першу експозицію Музею Т. Шевченка у Каневі. На рубежі XX—XXI ст. у цьому виші читали курс "Фотографіка".

В останній чверті XX ст. фотографію викладали у Київських інститутах — культури та театральному (з 1961 р.), Львівському поліграфічному, на початку XXI ст. — у Київському інституті кіно та телебачення, Інституті реклами, Харківській державній академії дизайну та мистецтва (з 1963 р.), у київських Інституті журналістики при Університеті ім. Тараса Шевченка, Державному інституті прикладного мистецтва та дизайну ім. М. Бойчука, Інституті післядипломної освіти робітників сфери побутового обслуговування населення, у Львівській національній академії мистецтва.

У 1976 р. було відкрито факультет фотожурналістики при Інституті журналістської майстерності, який до 1985 р. очолювала І. Пап. Лекції читали Б. Градов, М. Козловський, В. Чупринін. Усього відбулося 7 випусків (800 слухачів). На межі 1980—1990-х рр. у Києві працювала Незалежна всеукраїнська академія фотомистецтва, де відбулося 2 випуски слухачів. Навчання проходило за методикою Американської академії фотомистецтва. У Києві у першій половині XX ст. фотосправу викладали Петров, Фаворський, Балл, Горицін, Калюта та ін., у другій — Борисюк, Лун-

ченко, Смородін, Черняков, Чупринін, Шахрова та ін.

Таким чином, в Україні було створено багаторівневу систему фотоосвіти: від фотокурсів для початківців до вишів, де готували спеціалістів із різних галузей фотографії та фотопромисловості. Це дало змогу не тільки зробити фотографію популярною у масах, а й підготувати кадри для створення й розвитку власної науки та промисловості, фотомистецтва. Наприклад, на фабриці кіноплівки у Шостці працювало 223 інженерно-технічних працівника у 1940 р., а у 1970 р. — 1850.

Наука. Застосування фотографії до наукових досліджень в Україні має глибоке коріння. Ще у 1858 р. уродженець Чернігівщини А. Муренко (1837—1875) під час наукової експедиції створив альбом "Від Оренбурга через Хіву до Бухари. Світлопис підпоручика Муренка". У 1874 р. уродженець Житомирщини Миклухо-Маклай зібрав колекцію антропологічних фотографій у Південно-Східній Азії. У 1893 р. Ф. Фогель надрукував роботу "Використання фотографії для рішення астрономічних питань". У 1894 р. уродженець Херсонщини С. Дудін (1863—1929) виконав наукову зйомку для Музею етнографії та антропології. Наприкінці XIX ст. ботанік академік В. Липський використав фотографію у книзі "Гірська Бухара". До піонерів вітчизняної фотографічної науки належать також київські професори Г. Чугуєвич та В. Бец, Г. Де-Метц, М. Петров, В. Фаворський.

Перші цілеспрямовані кроки українська наука зробила у фотовідділах ІРТТ і товариствах. Так, у 1910 р. киянин Б. Лундін писав, що після того, як він опублікував свій метод виготовлення кольорових фотоплівок, він отримав "масу листів з усіх сторін світу (за винятком Росії) від різних фірм та професорів, всі дуже зацікавлені, пропонують гроші та лабораторії. Приїжджали кореспонденти різних іноземних газет".

У 1914 р. в Києві та Одесі, а у 1923 р. у Харкові було створено кабінети науково-судових експертиз, де використовували фотографію. Перші серйозні спроби дослідницької роботи зроблено в одеському кінотехнікумі у 1920—1930 рр. Тут розробляли методи контратипування, одержання беззернистих збільшень, імерсійний метод контактного друку. У 1930-ті рр. фотохімічні дослідження проводили в Харкові в Українському науковому інституті метрології та стандартизації, де були емульсійний та сенситометричний відділи; в Одесі у Науково-дослідному інституті фізики "Українфільму", де працювала секція наукової фотографії та аспірантура; у Науково-технічній лабораторії у Шостці. У 1933 р. в Києві було створено відділення Всесоюзної Ради наукових інженерів технічних товариств фотопромисловості і фотографії. 1948 р. у Києві було організовано науково-дослідну лабораторію фотографії при Українському держтресті фотографії. У другій половині XX ст. в Інституті органічної хімії АН УРСР проводили роботи з оптичної сенсибілізації фотографічних емульсій та синтезу сенсибілізаторів.

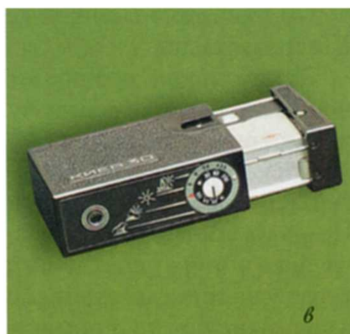
Наукові роботи з фотоапаратури велися на київському заводі "Арсенал", де науково-дослідну лабораторію очолював Б. Стеценко. Там розроблено перші українські державні термінологічні стандарти з фототехніки, наприклад "Апарати фотографічні. Терміни та визначення" (О. Трачун, 1998); галузеві стандарти, приміром "Фотоапаратура. Умовні функціональні позначення" (О. Трачун, 1996). Добре була поставлена робота з винахідництвом. Наприклад, у 1964 р. Л. Корчной, В. Мартаков та О. Трачун одержали авторське свідоцтво СРСР

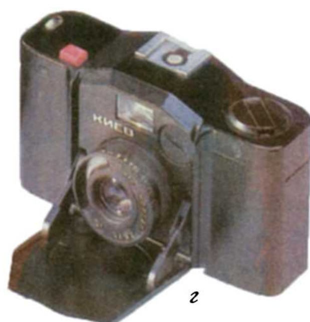
а

б

в

г

д

е

ж

з

и

і

Фотоапарати:
а — ФЕД, б — "Київ-4АМ", в — "Київ-30", г — "Київ-35АМ", д — "Київ-10", е — "Київ-17", ж — "Салют", з — "Київ-88TTL", и — "Київ-60TTL", і — "ФЕД-Стерео".

"Механізм автоматичної установки діафрагми у фотографічних апаратах, переважно дзеркальних із змінними об'єктивами". Цей винахід було реалізовано в одному з перших у світі авто-

матичних дзеркальних фотоапаратів "Київ-10". Представники заводу "Арсенал" виступали з доповідями на всесоюзних конференціях з фотографії, наприклад у 1983 р. у Ленінграді (А. Борисюк, О. Трачун "Про ергономічність службової інформації у сучасній фотокамері"). Вони також друкувалися у наукових виданнях (С. Парняков, П. Сокуренко, О. Трачун). Так, О. Трачун надрукував у Москві аналітичний огляд "Аналіз програм, реалізуємих у багатопрограмних дзеркальних автоматичних фотоапаратах".

Наукові роботи в галузі прикладної фотографії проводили переважно у створеному в 1925 р. київському Науково-дослідному інституті судових експертиз, де працював відділ судово-фотографічних досліджень. Там було створено українську школу судової фотографії (В. Фаворський, М. Петров, М. Зюськін, Е. Брайчевська). Остання захистила дисертацію на тему "Судово-фотографічні методи зміни контрастів у криміналістиці" (1950).

Окремо зупинімось на найвідоміших учених та діячах у галузі фотографічної науки.

Володимир Бец (1834—1894) — професор Київського університету. У 1874 р. відкрив фотолабораторію. У 1883 р. випустив "Атлас поверхні головного мозку", для якого зробив 200 фотографій та до 150 фотокліше. За це у 1883 р. на Всесвітній виставці у Відні був удостоєний Медалі Прогресу. Перший голова Київського фотовідділу ІРТТ.

Георгій Де-Метц (1861—1947) — вчений, організатор науки, педагог. Професор Київського університету (з 1892), Політехнічного інституту (з 1898), ректор останнього (1919). З 1893 р. — голова фотовідділу ІРТТ. Автор доповідей "Кольорова фотографія", "Дослідження будови чутливого шару платівок", "Про радій та радіофотографію" та ін. Учасник міжнародних наукових конгресів у Франції (1909), Бельгії (1910).

Василь Фаворський (1880—1935) — вчений у галузі судової фотографії, з 1925 р. — директор київського НДІ судових експертиз. Автор циклу праць, зокрема "Виявлення та читання невидимих написів за допомогою озобромного процесу" (1909). У 1934 р. надрукував "Новий метод озобромного посилення контрастів, призначений для читання вицвілих, виправлених, стертих написів".

Згадаємо учених, вихідців з України, які з різних причин працювали в інших країнах.

Володимир Русецький (1881—1925) — випускник Київського університету, фотограф, секретар товариства "Дагер", фахівець у галузі судової фотографії. У 1918 р. — професор Вищого фототехнічного інституту у Петрограді, у 1919 р. — експерт Центрального управління карного розшуку, голова Московського обласного комітету фотографії та фототехніки.

Альфред Гай (1892—1931), який народився у Чернівцях, з 1926 р. викладав у віденському Дослідному інституті графічного навчання. Редагував багатотомний "Підручник з наукової та прикладної фотографії", видав "Практикум з фотографії для медиків та біологів", "Фотографію у науці й практиці". Разом із видатним австрійським вченим Й.-М. Едером написав "Теоретичні та практичні основи автотипії".

Володимир Лінник (1889—1984), колишній харків'янин. Після закінчення Київського університету у 1914 р. став керівником єдиної у Росії ремонтної майстерні оптичних приладів (Київ). У 1926 р. читав оптику у Художньому інституті. Тоді ж майбутнього академіка було запрошено до Оптичного інституту у Ленінграді, де він згодом за-

ймався розробленням методів дослідження якості зображення в оптичних системах.

Ігор Чорний (1900—1970), який займався у Харкові теоретичною сенситометрією, був визнаний кращим сенситометристом СРСР. У 1934 р. його запрошено до Оптичного інституту в Ленінграді, де він очолив лабораторії сенсиметрії, фототехніки. Свою фотографічну майстерність І. Чорний продемонстрував під час блокади міста, де зробив із верхівки купола Ісакіївського собору панораму позицій німецьких військ, за що одержав Державну премію.

Олександр Смакула (1900—1983), який народився та вчився на Тернопільщині, спробував працювати в Одеському університеті (1927). У 1934 р. очолив лабораторію німецької фірми "Карл Цейс" (Йена). У 1935 р. винайшов багатошарове ахроматичне покриття оптичних деталей. Японський журнал "Camerart" (1992, № 2) назвав це відкриття "одним з найепохальніших". З 1951 р. — професор Масачусетського технологічного інституту (США). Член Оптичного товариства Америки та Товариства українських інженерів (США). У 1972 р. Смакула відвідав батьківщину. У с. Доброводи побудовано пам'ятник ученому, відкрито музей. Рішенням XXX сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО 2000 р. було проголошено Роком Олександра Смакули.

Вітольд Ромер (1890—1967) — львівський учений, автор праць "Про вибір критерія світлочутливості фотографічних матеріалів", "Різкість оптичного зображення" та ін., винахідних фотопроцесу "Ізогелія" (1932). У 1940 р. емігрував до Англії, де працював у компанії "Кодак" (Харроу), протягом 1943—1946 рр. керував фотовідділом Центру королівських повітряних сил Великобританії (Фарнборо), і, нарешті, згодом два десятиріччя очолював кафедру фототехніки у Вроцлаві (Польща).

Остап Стасів (1903—1985), який народився на Львівщині. Протягом 1937—1945 рр. керував лабораторією фірми "Цейс Ікон" у Дрездені. Вперше провів дослідження механізму первинних фотопроцесів у фотоемульсіях на основі галогенидів срібла, за що був нагороджений німецькою премією.

Таким чином, ми бачимо, що початок української фотографічної науки сягає ще 1870-х рр. Становлення фотохімічної науки відбувалося на межі 1920—1930-х рр. Стосовно фототехніки, то тут підйом припав на 1950—1960-ті рр. Слід зазначити, що в галузі вітчизняної прикладної фотографії найбільших успіхів було досягнуто у судовій фотографії.

Фотопромисловість. Фотохімічна промисловість. Першим помітним виробником фотоплівок та фотоприладдя було Торгівельно-промислове товариство "Буцлер М. і К°" у Харкові (1915). Піонером радянського періоду стало Київське кооперативне фототехнічне промислове товариство "Фототехпром" (1924) — фабрика фотоплівок та фотопаперу. У 1929 р. керівники фабрики Олейников та Поляк писали, що "продукція... фабрики визнана найкращою в СРСР... Київ став центром фотокіновиробництва". У той рік фабрика випустила 120 000 листів фотопаперу, який за якістю практично не поступався імпортному, але був утричі дешевшим. Крім того, випускали фотоплівки низької та високої світлочутливості, ортохроматичні, діапозитивні.

У 1931 р. почала працювати фабрика у Шостці, яка випускала 35-міліметрову кіноплівку. Її було побудовано згідно з договором із французькою фірмою "Люм'єр". Організатор виробництва — О. Машкін, директор місцевого хіміко-

технологічного інституту. У 1932 р. було виготовлено більш ніж 23 млн м погонних позитивної кіноплівки. До 1939 р. зросли фотографічна широта плівки, чутливість (у 4 рази), вуаль зменшилась удвічі.

У 1950-ті рр. було засвоєно виробництво високочутливих кольорових негативних фотоплівок, плівок для зйомки з лампами жаріння, обернених плівок. У 1960-ті рр. з'явилися чорно-білі плівки типу КН-1 та "Фото-32", у 1970-ті рр. — кольорові типу ДС-5М.

У 1975 р. на базі колишньої фабрики було створено об'єднання "СВЕМА" — одне з найбільших у Європі, яке освоїло 320 найменувань фотокіноматеріалів. З інших підприємств фотохімічної промисловості назвемо Держпаперову фабрику № 7 (Київ, 1937), відому у 1990-х рр. під назвою "Фотон".

У 1988 р. Україна випустила 3,4 тис. т фотохімікатів, 125 млн $м^2$ фотоплівок, 9,9 млн $м^2$ фотопаперу.

Фототехнічна промисловість. Фотоапарати та лабораторне обладнання почали виготовляти ще у XIX ст., але то були поодинокі зразки з кустарних майстерень (А. Боженко, С. Дубинський, Й. Покірний). Наприклад, у 1891 р. професор В. Бец заявив, що фотоапарат майстерні киянина С. Дубинського у використанні нічим не відрізняється від камер закордонних. У 1894 р. одесит Й. Покірний одержав срібну медаль за виготовлення салонної фотокамери. На початку XX ст. майстерні Й. Покірного виробляли фотоапарати "Любитель", "Космос", стереофотоапарат "Покірноскоп" (1903) та ручні бокс-камери.

Після 1917 р., коли було призупинено ввезення до СРСР закордонних фотоапаратів, виник гострий дефіцит. У 1930 р. К. Лінкіт, завідувач фотосектором "Українфільму", писав, що "фотоапаратів нема не тільки для торгівлі в

Система фотоапарату "Київ-88".

магазинах, але й для виробництва та наукових цілей". Нагальним стало питання виробництва фотоапаратів.

У 1930 р. було зроблено спробу розробити 1000 фотоапаратів на Ізюмському оптичному заводі. У Харкові на маслокомбінаті було виготовлено 500 ящикових "Ударників" на формат кадру 6 × 9 (конструктор — Улесько), але їх не було реалізовано у торгівлі через низьку якість. У 1932 р. харківський завод фотомеханічної апаратури намагався розробити клап-камеру, репродукційну та дерев'яну. Виробничий серійний випуск фотоапаратів розпочався ящиковим фотоапаратом "Піонер" у Києві (1932). У 1940 р. випущено 32,2 тис. малоформатних далекомірних фотоапаратів ФЕД. У 1963 р. Україна виробила 458,3 тис. апаратів, у 1990 — 338 тис., у 1995 — 20,4 тис., у 2000 р. — 0,9 тис.

У 1990 р. за показником кількості фотоапаратів на 100 сімей Україна випереджала інші республіки СРСР (36 проти 34). Цікаво, що у 1937 р. планували мати тільки 2 фотоапарати на 100 сімей. Протягом 1930—1990 рр. було випущено більше ніж 50 моделей любительських апаратів, 5 — професійних. З них 29 — київським заводом "Арсенал", 18 — харківським ВМО, 3 — уманським "Вега", 5 — харківським "Оргтехніка", 1 — ніжинським "Прогрес". Наприклад,

Хронологія постановки на виробництво фотоапаратів, фотозбільшувачів, діапроекторів (1931—2000)

Рік	Марка	Рік	Марка
Фотоапарати			
1932	“Піонер”	1976	“Київ-15”
1934	ФЕД	1977	ФЕД-4Л
1948	“Київ-2”		ФЕД-5
1950	“Київ-3”		ФЕД-5С
1955	ФЕД-2	1978	“Мікрон-2”
	“Київ-2А”		“Київ-6С TTL”
	“Київ-3А”		“Київ-17”
1958	“Київ-4”	1979	“Київ-4М”
	“Київ-4А”		“Київ-15 TTL”
	“Салют”	1980	“Київ-4АМ”
1959	“Київ-Вега”		“Київ-88”
	“Зоря”		“Київ-88 TTL”
1961	ФЕД-3	1982	“Київ-20”
1963	ФЕД-2Л	1984	ФЕД-35
	“Вега-2”		“Київ-60”
1964	ФЕД-10		“Київ-60 TTL”
1965	“Київ-10”	1985	“Київ-19”
1967	ФЕД-11		“Київ-35А”
	ФЕД-Мікрон	1986	ФЕД-50
1968	“Київ-5”	1987	ФЕД-35А
1969	ФК 13×18	1988	ФЕД-стерео
	ФК 18×24		“Київ-30М”
1971	“Київ-6С”	1989	“Київ-90”
1975	ФКД 13×18	1990	“Київ-35АМ”
	ФКД 18×24		“Київ-303”
	ФКП 18×24	1996	“Київ-19М”
	“Київ-30”	1999	“Київ-88СМ”
	“Салют-С”		
	ФЕД-5В		
Фотозбільшувачі			
1931	ПА-18	1954	ФЕД
1933	ХТМП-18	1969	“Світ-4”
1937	У-0	1975	“Таврія”
1938	У-100	1991	“Таврія-302”
1939	У-200		
Діапроектори			
1970	“Етюд”	1985	“Київ-66-автомат”
	“Кругозір”		
1974	“Альфа 35-50”	1986	“Київ-66” з приладом інфрачервоного керування “Електроніка ПУ-02 ІЧ”
1975	“Альфа 35-50-автофокус”		
1978	“Етюд-2С”		
1979	ФЕД-Етюд		
	“Київ-66-універсал”	1989	“Діана МС”
			“Київ-66”
1981	“Альфа-203”	1990	“Етюд-5М”
		1990-ті	“Етюд-стерео”

у 1990 р. кияни випустили 66,6, а харків'яни — 222,2 тис. фотоапаратів.

Які це були фотоапарати? За ознакою “фотоматеріал, що використовується” на 16-міліметрову, 35-міліметрову, на 6-сантиметрову плівку, на листову плівку, а також на матеріал одноступінного дифузійного процесу. За ознакою “формат кадру” можна виділити мініатюрні (5) напівформатні (2), малоформатні (32), середньоформатні (10), великоформатні (5). За ознакою “конструкція видошукача” — дзеркальні (16) та недзеркальні (шкальні, далекомірні, з матовим склом). За ознакою “ступінь автоматизації” — з ручним керуванням, з напівавтоматичним, з автоматичним.

Наприклад, у 1988 р. загальний обсяг середньоформатних становив 6,72 %, малоформатних — 80,83 %, з яких дзеркальних — 8,05 %, далекомірних — 72,78 %.

У другій половині XX ст. суттєве поширення використання фотографії нагально вимагало збільшення номенклатури різних пристроїв та приладів, які б розширювали функціональні можливості фотоапарату. Системи деяких фотоапаратів складалися з технічних засобів, об'єднаних у такі групи: об'єктиви, видошукачі, фільм-магазини, пристрої для фотографування з близької відстані, мікрофотографії, джерела живлення, пристрої дистанційного управління, світлофільтри, футляри та ін. Системний підхід дозволив враховувати усі зв'язки кожного технічного засобу з іншим елементом, забезпечити раціональність вкладання коштів за рахунок збільшення цінності кожного компоненту під час неодноразового використання, гарантував постійне оновлення системи замість технічно та морально відмираючих засобів. Зокрема, ще у 1930-ті рр. почалося виробництво об'єктивів, видошукачів,

Громада с. Лип'янки на Черкащині. 1914.

касет, пристроїв для зйомки з близької відстані, мікрофотографії, експонометрів, автоспусків, штативів тощо.

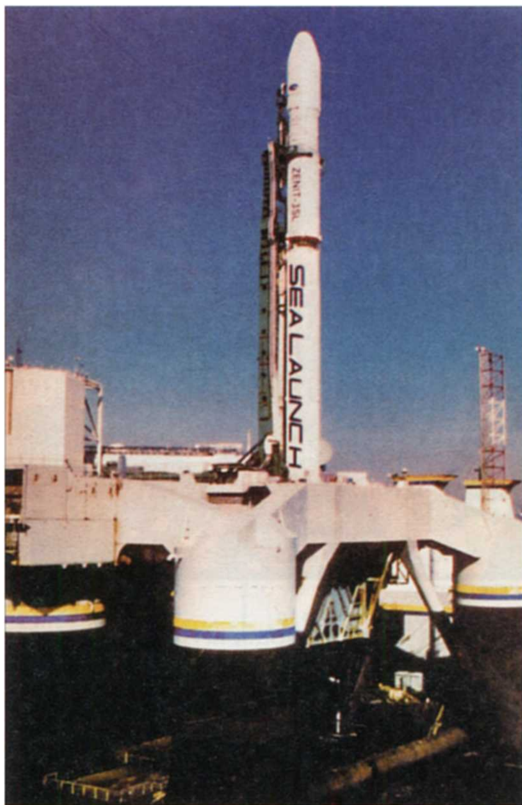
Фотозбільшувачі виробляли Харків, Київ, Одеса, Феодосія. Першим був ПА-18 (Харків, 1931). Лабораторне обладнання в основному випускав Черкаський завод "Фотоприбор". Діапроектори виготовляли у Києві, Харкові, Ніжині, Волчанську ("Альфа 35-50", ФЕД-Етюд, "Київ-66-універсал" та ін.). Для фотозбільшувачів, діапроекторів та фотоапаратів було випущено близько 100 найменувань об'єктивів, із них для середньоформатних фотоапаратів — до 30, малоформатних — більше 40.

У 1988 р. було вироблено 96,3 тис. фотозбільшувачів, об'єктивів — 140,5 тис., фотоприладдя — на 10,1 млн руб. (у роздрібних цінах).

З лабораторного обладнання назвемо копіювальні рамки, бачки для проявки, кювети, касети-пробники, прилади для контрастного друку, для сушіння та глянцювання тощо.

Кияни випускали найкращу і найдосконалішу продукцію у СРСР, поставляли її на експорт, одержували нагороди на міжнародних промислових виставках-ярмарках. У 1994 р. американський журнал "Popular photography" писав, що об'єктиви "МС Яшма-4Н" та ПК "МС Мир-67" за показником "якість зображення на долар" кращі за об'єктиви славнозвісної японської "Ніппон Корп". Того ж року київський завод "Арсенал" було запрошено до Парижа для вручення нагороди "Trade Award" за високу якість продукції.

Недарма киянам протягом 1965—1975 рр. було доручено виробництво фотоапаратури для наукової зйомки поверхонь Землі та Місяця з автоматичних і пілотованих космічних кораблів та станцій. Це були фотоапарати "Салют-1", "Салют-1М", "Салют-1В", СКД, ФК-6, ЛКСА, ЛКСА-3. "Салют-1В" було застосовано 18 березня 1965 р. О. Леоновим, першим у світі космонавтом, що працював у відкритому космосі. У 1969 р. фотоапаратом "Київ-С" (СКД) було зроблено знімки Землі з відстані 70 000 км. Фотоапарати СКД та ФК-6, "Київ-10" було використано для спільного ра-

"Морський старт". Підготовка до запуску ракетоносія "Зеніт" (з фотоальбому "Україна", 2007).

дянсько-американського польоту за програмою "Союз"—"Аполлон" (1975). Розробляли космічні фотоапарати конструктори В. Мартаков та А. Носко, а виробництвом керував О. Трачун. Складальниками були П. Бойко, Ф. Гущин, О. Люшин.

Наприкінці XX ст., після розпаду СРСР та появи на українському ринку японських і американських фототоварів, виробництво вітчизняної фототехніки та фотоматеріалів практично було згорнуто. Зокрема, виробництво фотоапаратів ФЕД було зупинено у 1997 р.

Організація та керування. До 1917 р. фотографічними справами займалося Міністерство торгівлі та промисловості, місцеві губернатори. Нагляд за фотоустановами на місцях виконували інспектори Міністерства внутрішніх справ. Причому працювали вони досить прискіпливо. Наприклад, у 1894 р. один із київських інспекторів писав у своєму рапорті про те, що "деякі особи, переважно дами, висловлювали своє незадоволення за виставлення у вітринах їхніх карток поруч із зовсім не відомими їм особами. Мною було запропоновано виставляти у вітринах лише картки тих осіб, які виявили на те письмову або усну згоду".

У 1920 р. у Харкові було створено *Фотокінокомітет.* У 1922 р. засновано *Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ),* яке здійснювало монопольне керівництво усіма підприємствами фотокінопромисловості. Низовим осередком структури ВУФКУ було фотоательє. У 1930 р. ВУФКУ перетворили на *Державний український трест фотопромисловості "Українфільм"*, що діяв до 1938 р. Ще до його ліквідації мережа фотопідприємств перейшла у підпорядкування обласних виконкомів, які створили обласні фототрести (1934).

Окрім того, у 1931 р. було створено *Всеукраїнське державне об'єднання фотосправи "Укрфотооб'єднання" (УФО),* підпорядковане Народному комісаріату освіти. В обов'язки УФО входили організація мережі пресбюро та кореспондентських пунктів, розширення мережі фотоательє, фотопідприємств, фотовиставки, поширення фотознань, організація курсів, фотогуртків.

Лінія на централізоване керування фотосправою приватних установ призвела до створення крайових фотокомбінатів. Їм були підпорядковані місцеві органи *Товариства друзів радянського фото та кіно.* У 1929 р. у Харкові було засновано його Оргбюро, яке ставило за мету сприяння розвитку фото-

Святковий феєрверк на майдані Незалежності (з фотоальбому "Україна", 2007).

графії та оволодіння культурою фотографії, проведення політико-просвітницької роботи. Товариство зобов'язувалося організовувати фотолюбителів, проводити фотовиставки, відкривати фотобібліотеки, фотолабораторії, майстерні ремонту фототехніки, крамниці з продажу фототоварів, підтримувати зв'язки з науковими установами, фотопромисловістю, зарубіжними фотомайстрами. Організаційна структура Товариства передбачала таку вертикаль: гурток (10 осіб), районне, окружне та центральне правління. У 1930 р. відбувся

Перший з'їзд Товариства, яке у 1931 р. нараховувало 200 000 членів.

У 1939 р. було створено *Управління фотохроніки РАТАУ* (Радіотелеграфне агентство України). У 1939 р. було створено Український державний трест фотографії "Укрфото". У підпорядкуванні останнього перебували усі портретні фотоустанови та фотопідприємства обласних кінофототрестів. У 1941 р. "Укрфото" мало 500 фотоательє, у 1950 — 520. У зв'язку з реорганізацією управління промисловістю у 1959 р. "Укрфото" було ліквідовано, а фотоательє передані до новостворених комбінатів місцевого підпорядкування, згодом Міністерства побутового обслуговування. У Києві працювали фабрика масового фотодруку, організована у 1949 р., фоторемонтна майстерня, фотоательє кольорової фотографії, центральний склад. Щодо продукції, то у побутових фотографіях виконували паспортні, документальні, технічні, він'єточні та інші роботи; у масовому фотодруці — листівки, портрети, плакати тощо.

Таким чином, ми бачимо, що протягом 1920—1950 рр. управлінські структури неодноразово змінювалися, що, звісно, не завжди сприяло покращенню функціювання фотосправи.

У другій половині XX ст. у зв'язку з подальшою централізацією керування в СРСР керівництво фотопромисловістю України здійснювалося з Москви союзними міністерствами. І тільки після здобуття незалежності виробництво фототехніки стало підпорядкованим Міністерству промислової політики України.

Стосовно головних наукових організацій, то вони також знаходилися у Росії. Наприклад, наукову політику в галузі фотоапаратури здійснював Оптичний інститут у Санкт-Петербурзі, а пізніше й московський Будинок оптики. Зроблена ще у 1920-ті рр. спроба організувати в Україні науковий інститут не була підтримана Москвою.

Щодо організації та керування фотомистецтвом в Україні, то після фотосекції Союзу журналістів України, яка існувала протягом 1950—1980-х рр., у 1989 р. було засновано Всеукраїнську творчу громадську організацію діячів фотомистецтва *Спілка фотохудожників України.* Пізніше її було визнано національною. У 1992 р. Спілка нараховувала 374, у 2005 — 700 членів. У 1993 р. на її Першому з'їзді головою правління було обрано М. Селюченка. При Спілці почали діяти комісії з художньої фотографічної критики, авангардної та екранної фотографії. Крім того, було створено фотофонд, фотогалерею, дитячу народну фотостудію "Об'єктив та життя" (1992), творчо-виробниче підприємство. Протягом 1990—1993 рр. НСФХУ випускало щоквартальний бюлетень "Фотохудожник України". НСФХУ організовувало роботу починаючи з фотоклубів, проводило творчі семінари ("Екранна фотографія", 1992; "Фотожурналістика в США і в Україні", 1993), обласні та Всеукраїнські фотовиставки.

У 1992 р. НСФХУ було визнано Всесвітньою федерацією фотомистецтва при ЮНЕСКО. До 2005 р. українців було найбільше серед членів цієї організації у порівнянні з іншими країнами Європи. НСФХУ брала участь у світових конгресах діячів фотомистецтва в Андорі (1995), Китаї (1997, 2006), Італії (2001).

І, нарешті, у кінці 1990-х рр. створено *Лігу фотографів України* (голова — С. Косих), яка займалася питаннями побутового обслуговування населення. У 1999 р. було прийнято рішення про створення регіональних ліг, проведено семінар із фотомайстрами, організовано фотовиставку-конкурс.

За роки існування фотографії було зроблено багато мільйонів відбитків. Во-

ни розосереджені у багатьох архівах, музеях, приватних колекціях, в тому числі у звичайних родинах, де їх зберігають як реліквії власного генеалогічного древа.

Наприкінці 1980-х рр. у Львові було відкрито фотомузей, у ряді міст з'явилися фотогалереї. Наприклад, у Києві така галерея працювала при фотомагазині "Ексар", у Харкові у 1991—1996 рр. С. Братков відкрив галерею "Up-Down".

Торгівля фотоапаратами. Одним із дієвих способів поширення фотографії є добре організована торгівля фототоварами. Перші фотомагазини з'явилися наприкінці XIX ст. Так, у Харкові в 1897 р. працювали установи Фреландта, у 1902 р. — "Вернер А". Цей оптово-роздрібний склад був найбільшим в Україні до 1917 р.

В Одесі у 1914 р. працювало 10 магазинів. У Львові протягом 1882—1903 рр. апарати можна було придбати у В. Бергера, фотоматеріали — у Склепинського.

У Києві в 1891 р. з'явилися склади фототоварів С. Дубинського та П. Белянкіна, у 1897 р. — Й. Покірного. У 1891 р. В. Бец заявив, що "був час, коли у Києві з-за кожного дріб'язку у фотографічній справі зверталися за кордон, тепер же ми маємо все у себе".

У продажу з'явилися фотолистівки з видами міст, репродукцій творів фотохудожників. Наприклад, у 1897 р. Д. Марков виготовив 1500 копій. Їх продавали у магазині Л. Ідзіковського.

У 1924—1930 рр. торгівлею займалося ВУФКУ. У другій половині XX ст. збут фотоапаратів відбувався через широку мережу магазинів "Культтовари" та спеціалізовані магазини, наприклад, заводу "Арсенал".

Архіви. *Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного* засновано у 1932 р. У ньому зібрано фотонегативи (понад 360 000), фотоальбоми (понад 160), які відображають суспільно-політичне, соціально-економічне та культурне життя країни із середини XIX ст. до теперішнього часу. Найранішими фотодокументами є картини оборони Севастополя у 1853—1856 рр., портрети Т. Шевченка, альбом з краєвидами Києва 1880-х рр. Тематика альбомів дуже широка, наприклад: "Україна. Край та народ" (XIX — початок XX ст.), "Альбом заслужених русинів" (Грінченко, Драгоманов, Франко, Яворницький); "Фотодокументи про злодійства німецько-фашистських окупантів у місті Києві (1941—1943 рр.)" тощо. В архіві можна побачити прижиттєві фотографії відомих українських фотомайстрів середини XX ст. (Б. Градов, Я. Давидзон, І. Пап, Г. Угринович та ін.), виробників харківської та київської фотоапаратури.

Джерелом комплектування архіву багато років було РАТАУ, потім Укрінформ, редакції газет і журналів, музеї, приватні колекції. Його діяльність спрямована на комплектування, науковий відбір та експертизу фотодокументів, забезпечення їх збереження та всебічне використання у науково-історичних, народногосподарчих та культурних цілях, тобто для ілюстрування книг і журналів, у лекційній роботі, на телебаченні, в організації виставок фотодокументів.

В *Історичному архіві України* можна знайти матеріали про фотоустанови, організацію Київського фотовідділу, статути фототовариств початку XX ст., матеріали про фотовиставки (1867, 1908, 1911 рр.).

У *Архіві Вищих органів управління* зберігаються матеріали про організацію управління фотосправою, створення вітчизняної фотопромисловості.

На нашу думку, найбільша колекція фоторобіт українських фотографів дорадянського періоду зібрана у фондах *Інституту рукопису* Національної біб-

ліотеки України ім. В.І. Вернадського. Це роботи В. Висоцького, Г. Лазовського, Ф. де Мезера, М. Лещинського, О. Іваницького, А. Федецького, Й. Кордиша, Г. Готліба, В. Чеховського та ін.

Музеї. Значна кількість фотографій зібрана у музеях. Наприклад, у *Національному музеї літератури України* можна побачити фотороботи В. Висоцького (І. Франко, 1886); Ф. де Мезера, де на груповому фотопортреті знято І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, П. Чубинського та ін. (1874), а на фотороботі Й. Хмелевського — М. Коцюбинського, Олену Пчілку, В. Стефаника та ін.

У *Музеї Т.Г. Шевченка* можна побачити образ поета, відтворений у фотографіях І. Гудовського, М. Досса, Г. Деньєра, О. Шпаківського.

У *Музеї Лесі Українки* знаходяться кілька робіт В. Висоцького, Ф. де Мезера, Й. Хмелевського. До речі, батьки поетеси займалися фотографією. Її батько мав стереофотоапарат. На стенді музею виставлено стереоскоп, за допомогою якого розглядали стереопари. А в одному із залів експонується фотографія, зроблена Лесиним батьком.

У *Музеї театрального, музичного та кіномистецтва* експонуються фотороботи В. Висоцького, Ф. де Мезера, А. Федецького, Й. Хмелевського, В. Чеховського. Тут можна побачити портрети М. Заньковецької, М. Гая, Т. Чужинова, харківську трупу (1860), львівське театральне товариство "Руська бесіда" (1864), хор трупи М. Старицького (1884). У *Музеї М. Заньковецької* експонується фоторобота одесита М. Грабяжа "Брати Тобілевичі: П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовський". У *Музеї М. Старицького* представлені фотороботи В. Висоцького, О. Іваницького, Д. Маркова, Г. Лазовського.

У *Музеї М. Лисенка* можна знайти його портрети, зроблені В. Висоцьким, Л. Краєвським, І. Левитським, Ф. де Мезером. Одна з фотографій датована 1861 р. Тут можна побачити і фотоальбом із портретами М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Кониського та ін. І, нарешті, у *Національному музеї історії України* представлені роботи Д. Маркова, М. Уземського, А. Федецького та ін. Зокрема, це зображення О. Кобилянської, Л. Курбаса, О. Ольжича, Є. Плужника, О. Теліги.

Колекції фоторобіт українських фотографів зберігаються також у архівах та музеях Варшави, Відня, Вроцлава, Москви, Петербурга, Стрендфордського університету (США). Так, у Петербурзі в Ермітажі знаходяться твори В. Висоцького, В. Досєкіна, О. Іванова, Ф. де Мезера, А. Муренка, В. Сокорнова.

Приватні колекції. Унікальні фотографії має колекція родини киян Шереметьєвих. Вони відображають життя українського війська. Це фотороботи В. Висоцького, М. Грейма, Б. Готліба, О. Губчевського, О. Іваницького, М. Лещинського, Ф. де Мезера, М. Тираспольського, Й. Хмелевського та ін. Зокрема, це картини вихованців київського та полтавського кадетських корпусів, нижчі та вищі чини різних родів військ, паради та буденне життя, підготовка і, нарешті, події Першої світової війни, громадянська війна на рубежі 1910—1920-х рр.

Цікавими є колекції С. Сурніна та Г. Кіркевича, за якими випущено у 2007 р. фотоальбом "Жіночий образ на поштовій листівці".

Цікаві колекції зібрали львів'яни Ігор та Ірина Котлобулатови, харків'яни М. Жур та В. Титар, С. Голота.

2.8. Грамзаписи і дискографія музики та літератури України

Грамзапис — один із перших способів звукозапису, що широко використовувався протягом минулого століття і довгий час (більше 50 років) існував поряд з електромагнітним способом (магнітофони), а в останні десятиліття витісняється оптичним способом звукозапису (кіно- і телефільми, компакт-диски).

З давніх часів були поширені різноманітні музичні автомати, що складалися з металевих кругів з дірочками або валиків з виступами, які через систему важелів спонукали вдаряння молоточків по відповідних струнах. Складні інструментальні твори були записані і на рулонах для механічного фортепіано (гра піаніста фіксувалася на рулоні у вигляді дірочок, які через важелі приводили в рух потрібні клавіші і струни). Умовно прийнято вважати, що в музичних автоматах звук зафіксований механічним способом. Але голос людини та інші подібні звуки були записані тільки після винаходу грамзапису, який спочатку існував у вигляді фонографа і воскових чи пластмасових валиків (циліндрів), а потім — у вигляді грамофона (програвача) і грамофонних платівок.

Звуконосії початкового періоду (фоновалики і грамплатівки) записувалися акустично-механічним способом: звук направлявся в конусоподібний рупор, вузький отвір якого був заклеєний чутливою перегородкою (її називають діафрагма або мембрана). Припаяна до перегородки голка записувала звукові коливання у вигляді хвилястої спіралі на поверхні воскового чи лакового круга. Отриманий запис називають вертикальним або горизонтальним, що залежить від взаємного розміщення голки і поверхні запису (голка під час запису коливається вертикально або горизонтально до поверхні). Первинний запис покривали електропровідним шаром і за допомогою електролізу виготовляли копії, з яких теж знімали копії і так далі. Непарні копії служили формами (матрицями) для штампування грамплатівок: розплавлену пластмасу поміщали між двома матрицями і стискували у пресі, після чого охолоджували і виймали готову грамплатівку. Подібна технологія згодом була розроблена і для виплавки записаних фоновaликів.

Наукові основи звукозапису на фоновaликах і грамплатівках обґрунтував французький поет і багатогранний учений Шарль Кро у своїй публікації 1877 р. Тоді ж американський винахідник Томас Едісон здійснив на практиці перший в історії запис людського голосу на воскові валики фонографа, над удосконаленням якого він працював протягом усього наступного життя (приблизно півстоліття!), з дивною впертістю заперечуючи перспективність грамплатівок.

Спочатку фонограф і валики використовувалися в домашніх умовах як магнітофон, а тиражовані фоновалики записувалися кожен окремо, однак вони виготовлялися з воскової маси, що витримувала тільки 5—6 програвань і псувалася при довгому зберіганні. Тільки з 1902 р. почали випускати записані фоновалики, які виплавляли з пластмаси за допомогою спеціальних форм, причому у 1908 р. збільшили розмір фоновaликів, і тривалість їх звучання зросла з 2 до 4 хвилин. З 1912 р. Едісон змушений був перейти на випуск грамплатівок, але вони по аналогії з фоновaликами записувалися вертикальним способом і мали обмежений попит, тому що їх не можна було програвати на більш дешевих гра-

мофонах, які випускали фірми, котрі використовували горизонтальний спосіб звукозапису. Тільки на початку 1929 р. Едісон перейшов на випуск горизонтально записаних грамплатівок, але ринки збуту були вже давно поділені, і в кінці того ж року його фірма припинила виробничу діяльність.

У 1920 і 1924 рр. фірма "Едісон" записала п'ять українських народних пісень у виконанні О. Сашка і М. Зазуляка, причому одна з них була випущена на фоновалику і грамплатівці одночасно.

Технологію запису і виготовлення грамплатівок розробив у 1887 р. німецький винахідник Еміль Берлінер, який тоді працював у США. У промисловому масштабі грамплатівки почали випускати в Америці з 1894 р., а в Європі — з 1897 р. Перші фірми грамзапису були створені майже одночасно в США (Вашингтон, Нью-Йорк, Філадельфія) і в Європі (Ганновер, звідки Берлінер і був родом; Лондон, Петербург, Рига та ін.).

Європейські фірми грамзапису та їхні філії в 1899—1901 рр. об'єдналися в акціонерне товариство "Грамофон", яке мало відділення в десятках країн Європи та робило записи в найвіддаленіших куточках континенту і світу. Одразу після створення частина американських фірм грамзапису намагалася відділитися; вони виступили проти свого засновника і навіть почали завойовувати ринки Європи під виглядом фірми "Зонофон", але незабаром не витримали конкуренції та розорилися, а "Зонофон" у Ризі став відділенням "Грамофона".

З американських фірм тільки "Віктор" залишився вірним Берлінеру, переміг на судових процесах конкурентів і підтримував ділові зв'язки з європейським "Грамофоном", обмінювався з ним матрицями, тож і на американському континенті звучали українські грамзаписи. "Віктор" був єдиною фірмою США, яка ніколи не випускала фонографи і валики до них, бо свою виробничу діяльність вона почала з випуску грамофонів і грамплатівок. З американським "Віктором" співпрацювала фірма "Колумбія", створена ще в 1889 р. Едісоном у Вашингтоні для реклами і продажу фонографів. У 1901 р. "Колумбія" вже й перейшла на випуск грамплатівок і уклала з "Віктором" патентну угоду, яка дозволила їм стати монополістами на ринку грамзапису до 1920 р., а в 1925 р. вони відновили монополію, викупивши єдину ліцензію на використання електромеханічного способу звукозапису, який у 1929 р. дійшов і до СРСР.

При електрозапису замість рупора використовувався більш чутливий мікрофон, а рекордер (колишня записуюча голка) точно передавав найтонші звукові відтінки, що йшли від мікрофона у вигляді змінної сили струму. В 1925 р. був також прийнятий міжнародний стандарт, згідно з яким грамплатівки записувалися (і програвалися) при швидкості 78 обертів за хвилину, що збігалося з технічними умовами "Грамофона".

Використовуючи 20-річний практичний досвід звукозапису різних фірм світу, зокрема "Грамофона", в багатьох державах Європи вже з 1901 р. почали виникати нові фірми і студії грамзапису, число яких у 1917 р. наближалося до 50. Багато з них записувало й український репертуар не тільки на теренах України, а і різних країн Європи та Америки.

Співаки українського походження вперше записалися на грамплатівки ще 1897 р. у Ганновері в російському репертуарі, а українські народні пісні були записані в Лондоні в березні 1899 р. Ці та багато інших грамзаписів зробила фірма "Грамофон", яка до революції в

Один з перших записів голосу української артистки С. Крушельницької. Арія Графині з однойменної опери С. Монюшка ("Збудитися з ілюзорних сновидь"). Запис зроблено у Варшаві наприкінці 1902 р. (у світ платівка вийшла 1903 р.).

Арія Наталки ("Віють вітри") з опери "Наталка Полтавка" (І. Котляревський, М. Лисенко) у виконанні С. Крушельницької. Фірма "Парлофон", заснована 1896 р. в Німеччині Карлом Ліндстремом.

"Не вернувся із походу", романс на слова Т. Шевченка. Виконання О. Петляш (сопрано). Запис орієнтовно 1911 р.

українському репертуарі записала понад 100 співаків і 20 хорових колективів, причому було зроблено біля 700 грамзаписів, половина з яких виходила з етикетками "Зонофона" (це були не копії, а паралельні або повторні тиражі), а решта грамплатівок виходили під торговими марками "Пишучий амур" і "Голос його хазяїна". Багато українських грамзаписів випустили також інші фірми: понад 100 "Екстрафон" (Київ), 150 — "Сирена" (Варшава), 250 — "Пате" (Париж—Москва), по 60 — "Метрополь" (Москва) і "РАОГ" (Русское акционерное общество граммофонов), по кілька десятків грамзаписів — "Товарищество В.И. Ребикова" і "Звукопись" (Петербург), "Фаворит" (Ганновер), "Поляфон" (Берлін—Одеса), "Лірофон" (Ляйпціг) та ін.

За спостереженнями дослідника (С. Максимюк), дискографію Шевченкіани розпочинає запис 1900 р. Це була записана фірмою "Берлінерс Грамофон" пісня на слова Т. Шевченка "Нащо мені чорні брови" у виконанні сопрано П. Гаврильцевої-Хмари. Ще у 1900-х рр. пісні, романси, кантати, текстову складову яких становлять твори Шевченка, записано було у виконанні артиста Маріїнського театру І. Григоровича, артистки Петербурзького театру оперети О. Гвоздецької (згодом — також солістки Маріїнського театру), відомого польського співака О. Каміонського, українських хорових колективів, під керівництвом П. Шереметинського, Г. Козаченка, А. Романченка. Серед перших читців-декламаторів творів Шевченка були актори й театральні діячі Марко Кропивницький та Микола Садовський.

За приблизними підрахунками на грамплатівках дореволюційних фірм увіковічені голоси понад 150 співаків і 50 хорових колективів, які записали приблизно 400 українських народних пісень, причому було зроблено понад 1200 грамзаписів, оскільки багато пісень записувалося по кілька разів і різними виконавцями. З українських композиторів до революції найчастіше записувалися твори М. Лисенка (понад 100 записів), Д. Бортнянського (90), С. Гулака-Артемовського (70), П. Ніщинського (15), по кілька разів — твори М. Березовського,

"Якби мені, мамо, намисто", романс на слова Т. Шевченка, музика М. Лисенка. Виконавець М. Менцинський (тенор). Записано у Стокгольмі 1910 р.

Поема "Чернець" Т. Шевченка. Декламація М. Кропивницького. Запис зроблено 1906 р. у Полтаві.

"До Основ'яненка" Т. Шевченка, "Нива" М. Старицького. Декламація М. Садовського. Запис зроблено наприкінці 1913 р.

М. Васильєва-Святошенка, А. Веделя, М. Завадського, Г. Козаченка, М. Кропивницького, С. Людкевича, О. Нижанківського, Б. Підгорецького, Д. Січинського, К. Стеценка, Я. Ярославенка та інших (всього 25 композиторів).

Відомості про грамзаписи п'яти різних хорів під керуванням О. Кошиця були опубліковані в дореволюційній періодиці, рекламних каталогах і спеціальних наукових розвідках. Ще краще були досліджені грамзаписи С. Крушельницької, зроблені різними фірмами світу й опубліковані в зарубіжній пресі, їх перелік було наведено М. Головащенком у його двотомній розвідці про співачку видання 1978—1979 рр.

Європейський звукозапис, на відміну від американського, поширювався у вигляді грамплатівок з горизонтальним записом. У США, крім Едісона, випускали "вертикальні" грамзаписи фірми "Марафон" і "Музограм", а в Європі — французька фірма братів Еміля і Шарля Пате (скорочено "Пате"), яка спочатку торгувала записаними фоноваликами, що мали швидкість 160 об/хв., у 1905—1916 рр. випускала грамплатівки на 90 об/хв. (початок запису з центру), а в 1916—1931 рр. — на 80 об/хв. (початок запису скраю). Грамплатівки фірми "Пате" можна було прослуховувати тільки на спеціальних програвачах, які називалися "патефонами". Слово це, як відомо, дійшло до наших днів і тепер вживається для позначення невеликих переносних грамофонів із прихованим рупором (він знаходиться під кругом для грамплатівок і відкривається у задній частині біля кришки). Назва грамофон тепер закріпилася за механічним програвачем з відкритим рупором (із "трубою"; а вираз "патефонні грамплатівки", що колись означав лише платівки фірми "Пате" з вертикальним записом, тепер не тільки в розмовній мові, але й у наукових публікаціях вживається на позначення старих грамплатівок на 78 об/хв. (у СРСР їх випускали до 1970 р.).

Радянський грамзапис зазнав такого ж спотворення і деградації, як і всі інші види мистецтва та гуманітарні науки. Величезна індустрія дореволюційного грамзапису на території України, Росії і Прибалтики була повністю знищена в перші ж роки радянської влади і більше ніколи не відновлювалася. Фірми грамзапису були розорені, а залишки облад-

нання й сировини звезли до Москви і почали використовувати для грамзаписів революційних пісень і агітаційних промов "вождів" та їх соратників.

Грамплатівки записували і випускали різні промислово-пропагандистські об'єднання з досить дивними і незрозумілими назвами: Центропечать, Госпросснаб, Музпред, Культурпром — і Музобъединение, Грампласттрест і навіть Металлоснабширпотреб. Керували цими довоєнними "фірмами" чиновники спецслужб, партійних апаратів, раднаргоспів і народних комісаріатів легкої і важкої промисловості або загального машинобудування. Тільки в 1938 р. почав працювати "Всесоюзный дом звукозаписи" (після війни його підпорядкували новоствореному Міністерству культури СРСР), а з 1957 р. — "Всесоюзная студия грамзаписи", на базі якої в 1964 р. було організовано фірму "Мелодия" (вона була одна-єдина на весь Радянський Союз).

Українські грамплатівки в невеликій кількості випускали названі радянські "фірми". Деякий час (протягом десятиліття між двома штучними голодоморами 1922 і 1932 рр.) повторно тиражувалися українські грамзаписи дореволюційних фірм "Грамофон", "Зонофон", "Метрополь", "РАОГ" та інших (за винятком церковної музики). Нові українські грамзаписи почали випускати з 1927 р., особливо після голодомору 1933 р., і перед декадою українського мистецтва в Москві 1936 р. з демагогічною метою демонстрування "розквіту" української культури. На грамплатівки, фоновалики і стрічки звукового кіно в довоєнні роки були записані співаки, хори, вокальні ансамблі, лірники, кобзарі, артисти різних жанрів... Але на той

Арія Наталки ("Віють вітри, віють буйні") з опери "Наталка Полтавка" І. Котляревського. Музика О. Марковича в редакції А. Єдлічки. Виконавець — Марія Михайленко (Михайлова), артистка Маріїнського театру. Орієнтовно 1910 р.

Ф. Шаляпін — виконавець української народної пісні.

Запис фірмами "Стелла Концерт рекорд" та "Поляфон концерт рекорд" українських народних пісень у виконанні хору трупи М. Кропивницького. Кінець 1900-х рр.

Колядка "А в Куківці церкву будують", аранжування К. Стеценка. Виконує хор студентів і курсисток Університету св. Володимира під керуванням О. Кошиця. Київ, 10 лютого 1914 р.

Запис Херувимської пісні ("Іже Херувими"). Хор Святоволодимирського собору Києво-Печерської лаври, диригент — М. Надєждинський. Київ, 1912—1914.

час, коли випущені грамплатівки поширювалися за кордоном, записані на них артисти здебільшого були репресовані або розстріляні, а музичні колективи розформовані. З музичного обрію зникли вокальний квартет ім. М. Лисенка, Українська хорова капела з Москви П. Бігдаш-Бігдашева, київська капела ім. М. Леонтовича, Держхоранс (Державний жіночий хоровий ансамбль), самодіяльні й професійні капели бандуристів, які перед тим, як зійти з культурної арени, записали кілька своїх грамплатівок.

Своєрідним доповненням до грамзапису дореволюційного і радянського періодів були записи на фоноваликах, якими широко користувалися фольклористи. Записи кобзарів, лірників і народних співців робили Є. Ліньова (1903), Ф. Колесса, К. Квітка і Леся Українка (1908 р. і наступні), а в довоєнні роки — О. Роздольський, Г. Хоткевич та інші, але тільки деякі з цих записів були пізніше реставровані й перевидані на довгограючих грамплатівках і компакт-дисках.

Деякий ріст кількості українських грамзаписів спостерігався в роки хрущовської "відлиги", але після "брежнєвських" погромів 1965 і 1973 рр. їх кількість різко зменшилася. Незважаючи на тенденційну одноманітність репертуару українського грамзапису радянського періоду, він за 70 років досяг деяких результатів. До війни було випущено більше 400 українських грамплатівок, до 1951 р. — понад 600, а до 1970 р. — майже 1200 патефонних грамплатівок (на 78 об/хв.).

З 1951 р. почали випускати довгограючі грамплатівки (на 33 і 45 об/хв.), а з 1960 р. — стереозаписи, в яких об'єднано вертикальний і горизонтальний способи звукозапису. Українська народна і професійна музика та деякі літературні твори записані на 1100 довгограючих грамплатівках (700 моно і понад 400 стерео), на яких звучать твори 150 професійних і 280 самодіяльних композиторів України, а також твори понад 450 літераторів республіки (включно з авторами музичних текстів). Понад 260 співаків колишнього СРСР записали частину свого українського репертуару, що складався з 650 народних пісень і більше 1000 творів українських композиторів. Всього на радянських

Запис на грамплатівках українських народних пісень у виконанні відомих хорів 1900—1910-х рр.

грамплатівках записано майже 1000 українських народних пісень, причому було зроблено близько 3000 записів, тобто кожна пісня записувалася в середньому по три рази.

У перші десятиліття радянської влади літературних грамзаписів робилося дуже мало, оскільки репресії були спрямовані в першу чергу проти українських письменників. Якщо за перші 15 років існування грамзапису (до 1914 р.) в царській Росії було випущено понад 70 українських грамплатівок з літературними записами, то за 30 років радянської влади (1917—1947) таких платівок назбирається менше 20. Значно пізніше (1970—1985 рр.) було випущено 120 довгограючих грамплатівок навчальних фонохрестоматій, на яких були записані зразки української музики і деякі програмні твори письменників.

Музика православної церкви на радянські грамплатівки почала інтенсивно записуватися тільки в роки перебудови, зокрема на честь 1000-літнього ювілею хрещення Русі-України.

Дуже цінним доповненням до радянського є грамзапис зарубіжних держав, у багатьох з яких працювали сотні фірм грамзапису, що випускали й українські платівки. На них були записані артисти українського походження, церковна музика і заборонена в УРСР унікальна у світовій фольклористиці пісенна творчість українського війська часів двох світових воєн: УСС (Українських січових стрільців часів Першої світової війни) та УПА (Української повстанської армії часів Другої світової війни). Зарубіжний український грамзапис довоєнних десятиліть основний акцент робив на народну музику (вокальну та інструментальну), а класичну музику українських композиторів (романси, хори, симфонії, опери) почали записувати в післявоєнні роки на довгограючих грамплатівках. На цей час діячі нової хвилі української еміграції уже освоїлися в нових для себе умовах і, маючи певні можливості, зокрема у доступі до технічних засобів грамзапису, допомогли у збереженні безцінного національного скарбу.

Дискографія (опис грамплатівок) як наука виникла одночасно з появою на світовому ринку грамплатівок фабричного виробництва. Першими публікаціями з дискографії були рекламні повідомлення в періодичній пресі і спеціальних товарних каталогах, в яких давали назву фірми, номер грамплатівки (він тому називається каталожним), зміст записів і прізвища виконавців. Біля етикетки (зрідка під нею) був вибитий матричний номер — шифр звукотехніка з цифр і літер, а на етикетці, крім назви фірми і

Українські народні пісні на грамплатівках радянської доби.

"Фабрика памяти 1905 года". Музпред НКП (Народний комісаріат Освіти). Перезапис хору української трупи Льва Сабініна, зробленого відділенням "Грамофона" у Харкові 1911—1912 рр.

Електрозапис "Фабрики памяти 1905 года". 1927—1931. Музтрест Всесоюзної ради народного господарства.

Платівка періоду перебування грамзапису у віданні Наркомату важкої промисловості (НКТП). 1931—1933.

переліку записів та їх виконавців, друкували основні відомості про грамплатівку, а іноді також спрощений номер замовлення і додаткові каталожні номери, якщо грамплатівка перевидавалася в іншій серії грамзаписів або іншою фірмою. Кожна фірма розробляла свою власну систему нумерації грамзаписів, яка часто була досить складною, і тому за каталожними номерами рік запису чи повторного тиражу визначити досить важко (для цього треба порівнювати повідомлення періодичної преси, щорічні каталоги, щоденники звукотехніків і матричні номери грамплатівок). Загалом було тільки два способи нумерації: грамплатівки в цілому або кожної сторони окремо — і тоді номер платівки був подвійним, бо складався з номерів двох сторін, причому ці номери могли відрізнятися на одиницю або яке завгодно число, якщо спарювалися нові і попередні записи. Але на таку просту особливість нумерації платівок дослідники грамзапису здебільшого не звертали уваги, тому більшість опублікованих дискографій містять очевидні помилки: каталожні номери неточні або розділені на дві половини.

У сучасній дискографії також трапляється чимало помилок. Подеколи неможливо визначити рік запису чи повторного тиражу, а назви фірм спотворюють. Імовірно, це трапляється через те, що деякі дореволюційні фірми грамзапису мали досить-таки "пишні" назви, наприклад: "Бека гранд пластинка", "Колумбія грамофон рекорд", "Поляфон концерт рекорд", "Сирена гранд рекорд" тощо. Проблемним навіть у минулому столітті було з'ясування справжньої назви фірми "Грамофон" (вона мала до 30 помилкових і спотворених назв, які можна було зустріти не тільки на сторінках періодики, а й у солідних монографіях і навіть авторитетних енциклопедіях, як радянських, так і зарубіжних). Причиною цих непорозумінь були численні філії в багатьох державах і кілька товарних марок фірми, які можна вважати серіями грамзаписів. За власну назву фірми помилково приймали не тільки назви марок, а також різні написи на етикетках, що позначали розмір грамплатівки і назву об'єднання, в яке спочатку входила фірма звукозапису.

"Грампласттрест НКТП СССР". SovSong — грамплатівка в імпортному виконанні. 1934—1936.

"Грампласттрест НКТП СССР". Ногінський завод грамплатівок. 1934—1935.

"Грампласттрест. НКТП". Ногінський завод. 1936—1937.

Перші грамплатівки мали запис тільки з однієї сторони, на звороті був вибитий барельєфний круг із двох однакових слів "Gramophone". Всередині цього круга і на етикетці було зображення однієї з двох емблем фірми: перша — крилатий ангел сидить на грамплатівці і пише по ній гусячим пером. Ця емблема (торгова марка) фірми в каталогах і рекламних оголошеннях спочатку називалася "Пишущий ангел", а пізніше (після 1910 р.) — "Пишущий амур" чи "Amour record", причому на етикетках були надруковані обидва слова двома мовами (національною й англійською). В іноземних публікаціях грамплатівки з цією емблемою описують скорочено словом "Angel", а у вітчизняних пропонується скорочення "ПА".

Другою є емблема фірми "His Master's Voice" (HMV) — "Голос його хазяїна" (ГХ): песик сидить перед рупором грамофона і здивовано впізнає голос свого господаря, що був раніше записаний на грамплатівку. В зарубіжних публікаціях грамплатівки з емблемою "HMV" описують скорочено "Dog" (песик), з червоною етикеткою — "Red Dog". На грамплатівках "Зонофона" спочатку був напис "INTERNATIONAL ZONOPHONE COMPANY", а потім — емблема "ПА". Коли після 1917 р. західні філії "Грамофона" перевидавали українські, польські чи російські грамзаписи, то на етикетках вміщували дві емблеми: "HMV" і "ПА". Американський "Віктор" випускав паралельні тиражі європейських записів "Грамофона", що позначалося на етикетці емблемою "HMV", її назвою і написом "Recorder in Europe". Оскільки "Віктор" співпрацював з американською "Колумбією", то "Грамофон" був, по суті, міжнародною фірмою звукозапису. В 1931 р. англійське відділення "Колумбії" об'єдналося з лондонським філіалом "Грамофона" (його називають фірмою "HMV") і разом вони створили корпорацію "ЕМІ" — Електромузична індустрія, до якої перейшли й емблеми "Грамофона".

За власну назву фірми "Грамофон" помилково приймали не тільки назви двох основних емблем фірми, але й назву об'єднання, в яке спочатку входила фірма звукозапису. В 1899—1900 рр. це об'єднання фірм називалося "E. Berliner's Gramophone", бо такий напис містився зверху етикетки, хоча на зворотній стороні грамплатівки був напис "GRAMOPHONE" — назва фірми звукозапису. Приблизно з 1901 р. назва об'єд-

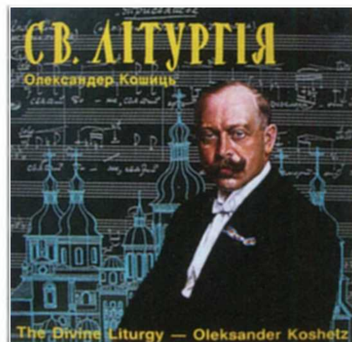
Колядки в обробці К. Стеценка та коломийка в запису Ф. Колесси, виконує хор під керівництвом О. Кошиця. Запис фірми "Brunswick". США, 1922 р.

Гліб Шандровський, бассо-профундо, український співак із США. Записи 1920—1930-х рр.

Ольга Басистюк, сопрано. Супровід оркестру Великого театру СРСР. Москва, "Мелодія". 1977.

"Божественна Свята літургія" Олександра Кошиця. Виконання хору ім. О. Кошиця під керівництвом проф. Петра Куриленка. Орієнтовно 1968 р.

нання змінилася, бо під емблемою "ПА" англійською мовою було зазначено, що грамплатівку випустили "The Gramophone and Typewriter Limited and Sister Companies", але з 1909 р. слово "тайпрайтер" (англ. "друкарська машинка" або "кулемет") викинули. Таким чином об'єднання фірм деякий час випускало не тільки грамплатівки, але й грамофони (програвачі) і друкарські машинки.

Розмір грамплатівок виражали в дюймах її діаметра (1 дюйм — 2,52 см) і позначали латинськими написами зверху етикетки: "Грамофоне рекорд", "Грамофоне концерт рекорд" і "Грамофоне монарх рекорд" — для 7, 10 і 12-дюймових грамплатівок відповідно. Найменші грамплатівки називають міньон, середні — гранд (діаметр 25 см), а великі — гігант (діаметр 30 см). Гіганти можна було програвати тільки на великих грамофонах "монарх".

Хоча грамзапис існує вже понад 110 років, але до цього часу ще не розроблені навіть основні правила дискографічного опису грамплатівок, тому в опублікованих дискографіях форма і порядок подачі матеріалу не продумані, дискографічні відомості спотворені і містять помилки як у нумерації грамзаписів, так і в роках їх випуску.

За минуле століття на грамплатівках різних фірм світу були записані сотні й тисячі творів українських композиторів і літераторів, голоси співаків українського походження і артистів різних жанрів, політиків і громадських діячів, але монографії і збірники про них досі, на жаль, виходять без дискографічних розділів. За весь період радянської влади і незалежності опубліковано всього кілька десятків дискографічних розділів у таких російських виданнях, як "Ф.И. Шаляпин" (1957—1958, два то-

Солісти капели бандуристів ім. Т. Шевченка (Детройт, США) Віктор Мішалов та Павло Писаренко. Видавець: Спільне підприємство "Кобза" (Україна—Канада), орієнтовно 1989 р.

Візантійський хор, диригент М. Антонович, Утрехт (Голландія). Запис зроблений у США після Другої світової війни. Сам хор існував у 1951—1991 рр.

Один із компакт-дисків із записами голосу Б. Гмирі. Москва, 2007.

Мультимедійний компакт-диск "Кобзар". Авторська ідея Д. Ломанчука. Товариство української мови ім. Т. Шевченка — "Просвіта". Київ, 2004.

ми), "Л.В. Собинов" (1970, два томи), "И.С. Паторжинский" (1976), "Е.В. Образцова. Записки в пути" (1984) Р. Шейко, "М.О. Рейзен" (1986), "Н.Г. Рахлин" (1990), "Музыка жизни. Ирина Архипова" (1997) і в українських виданнях "І.О. Алчевський" (1980), "О.А. Петрусенко" (1980), "Мелодии джаза" (1976) і "Лексикон джаза" (1981) В. Симоненка, "А.Б. Соловьяненко" (1982) А. Терещенко, "Б.Н. Лятошинский" (1987), "Історія однієї кар'єри" С. Павлишин (про І.О. Маланюк, 1994), "С.В. Турчак" (1994) В. Рожка, "С.А. Крушельницька" (1979), "М.О. Менцинський" (1995) та ін.

У багатьох публікаціях дискографічні відомості поділені на непотрібні колонки, причому назви записаних творів та їх виконавці подаються занадто скорочено, номери грамплатівок та роки їх випуску неточні, а назви фірм часто-густо неправильні. Наприклад, у дискографії Ф. Шаляпіна фірма "Грамофон" чомусь не згадується, хоча вона записала і випустила всі грамплатівки співака (ця помилка виправлена через 20 років у новому виданні тритомного збірника). У дискографії І. Паторжинського номери патефонних грамплатівок розрізані на дві половинки, роки записів не вказані, а поділ інформації на чотири колонки і словесне позначення величини грамплатівок є зайвими, оскільки розмір позначався кількістю нулів перед номером грамплатівки. У дискографії Н. Рахліна номери платівок подано правильно, але роки їх запису чи випуску не вказані. Дискографії О. Петрусенко, М. Рейзена та І. Алчевського складені автором книжки про історію грамзапису А. Железним, але тільки остання дискографія не викликає жодних зауважень, бо всі грамплатівки співака були випущені

"Живий голос Василя Симоненка". Компакт-диск. Видавці: Фонд "Справедлива країна" та Національна радіокомпанія України. 2008.

"З піснею в серці". Компакт-диск. Пісні у виконанні етнографічного хору "Гомін" Будинку культури метробуду, керівник Леопольд Ященко. Київ, 2006.

Ліна Костенко. "Річка Геракліта". Подарункова книга та диск із записом читання творів. Київ, видавництво "Либідь", 2011.

"Грамофоном" на односторонніх дисках, а радянські платівки завжди мали запис із двох сторін, хоча і часто описуються як односторонні, в тому числі й названим автором (подається тільки половина номера). Через велику кількість помилок і брак відомостей майже всі названі дискографії потрібно ретельно редагувати або складати заново. Це стосується і дискографій Г. Вишневської, І. Архипової та О. Образцової, причому в двох останніх дискографіях описано відповідно понад 90 і 40 грамплатівок, але стільки ж і пропущено.

Серію грамплатівок з музикою М. Лисенка та співом О. Петляш у фортепіанному супроводі композитора випустила київська фірма "Естрафон" у 1909 р. Ці унікальні записи ще в 1975 р. знайшли і передали державі в особі Музею М.В. Лисенка колекціонери Києва. І хоча в 1992 р. на честь 150-літнього ювілею композитора було організовано фахову реставрацію платівок, яку успішно здійснив О. Богатирьов (ініціаторами виступили А. Желєзний та М. Зьола), вони, на жаль, до сьогодні ще не видані. Ці та інші грамзаписи композитора заслуговують далеко більшої уваги музикознавців і театрознавців України, які опублікували величезну кількість статей та ряд монографій, присвячених М. Лисенкові.

Подібна картина спостерігається і в галузі вивчення кобзарського мистецтва. Про кобзарів опубліковані вірші, поеми, повісті, наукові розвідки і монографії, серед яких слід назвати книжки Л. Ященка (1970), Ф. Лаврова (1980), Б. Кардаша та А. Омельченка (1980), М. Литвина (1994), Р. Польового (2003), спогади про Г. Хоткевича (1992—1994), В. Кабачка (1992, 1995) та інші видання. Але в жодній з цих публікацій немає дискографічних розділів, хоча грамзаписи кобзарів-бандуристів часто випускали різні фірми світу як до революції, так і в пізніші часи, в тому числі і в СРСР. Якщо до війни кобзарське мистецтво було записано на 50 радянських грамплатівках, то з 1950 по 1970 р. було випущено 110 патефонних грамплатівок, а з 1950 по 1990 р. — ще 65 довгограючих грамплатівок з во-

Компакт-диски із записами класики української драматургії та електронний запис фільму "Білий птах з чорною ознакою". Київ, 2009.

кальною та інструментальною музикою кобзарів-бандуристів.

Спосіб звукозапису початкового періоду був досить чутливим, про що свідчать грамплатівки випуску 1901—1925 рр., записані відомими співаками Е. Карузо, С. Крушельницькою, М. Михайленко, М. Менцинським, Ф. Шаляпіним, Л. Собіновим. Прості розрахунки показують, що акустично-механічним способом високочастотні звуки записувалися гірше, ніж низькочастотні. Для цього потрібно розрахувати відстань, яку проходить голка по звуковій доріжці грамплатівки, і поділити це число на частоту записаних звуків, яку виражають у герцах (Гц) — кількість коливань за секунду. Відомо, що довжина кола S = 2ПР = ПД, де Р — радіус, Д — діаметр, число П = 3,14. Оскільки старі грамплатівки крутилися зі швидкістю приблизно 78 обертів за хвилину, то за 1 секунду вони робили 1,3 оберта (78 : 60 = 1,3). Помноживши останню цифру на довжину кола, ми побачимо, що голка за секунду проходить віддаль 100—120 см скраю грамплатівки (діаметром відповідно 25 і 30 см) і приблизно 40 см біля етикетки. Якщо одержані значення швидкості поділити на частоти записаних звуків, то ми отримаємо так звану записану довжину хвилі, тобто величину ділянки звукової доріжки, на якому записана одна хвиля. Наприклад, одна звукова хвиля з частотою 20 Гц буде записуватися на ділянці 5 см (100 : 20) скраю грамплатівки діаметром 25 см, а з частотою 20 000 Гц — на ділянці в 1000 разів коротшій, тобто довжиною всього 0,05 мм.

Відомо, що люди чують звуки в діапазоні від 20 до 20 000 Гц. Звуки музичних інструментів мають діапазон частот від 20 до 5000 Гц (9 октав), а людські голоси охоплюють діапазон приблизно від 50 до 1550 Гц (4,5 октави). Але всі звуки і голоси супроводжуються так званими обертонами (призвуки, вищі гармоніки), які мають меншу інтенсивність, вищу частоту і можуть охоплювати весь діапазон частот. Ці високочастотні призвуки записуються гірше, що призводить до деякої зміни тембру голосів та звуків музичних інструментів. Акустично-механічним способом можна було досить якісно записувати звуки приблизно в діапазоні 70—6000 Гц. Більш досконалий електромеханічний спосіб звукозапису (з 1925 р.) розширив діапазон записуваних частот до 50—10 000 Гц, а пізніше цей діапазон охопив усі звукові частоти, які чує вухо людини (20—20 000 Гц).

Помилкова оцінка акустичних грамзаписів також може пояснюватися тим,

що дореволюційні фірми використовували різні швидкості запису грамплатівок, а тепер їх прослуховують при швидкості 78 об/хв. Але головна причина помилок полягає в тому, що старі грамплатівки дійшли до нас в дуже "заграному" вигляді, в результаті чого було зруйновано не тільки високочастотний діапазон записаних частот, а й взагалі всю звукову доріжку. Про загальну необізнаність із грамзаписом свідчить і той факт, що у передачах по телевізору, бажаючи дати глядачеві й слухачеві уявлення про виконавців та співаків давніших часів, часто демонструють звучання грамофонів та патефонів, хоча ці механічні програвачі не відтворювали усі записані звуки і дуже псували звукову доріжку. Старі грамплатівки треба прослуховувати на більш чутливих електрограмофонах (програвачах), що мають швидкість 78 об/хв., а найбільш універсальним засобом їх відтворення і збереження на сьогодні є перезапис на сучасні електронні носії.

Розділ 3

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ОСВОЄННЯ ПРОСТОРУ

В. Гонтарів. Тарасова доля. 2007.

3.1. Візуальне мистецтво пострадянської доби (90-ті рр. XX — початок XXI ст.)

Проголошення України вільною незалежною державою стало видатним історичним актом, що докорінно змінив існуючі соціальні та політико-економічні відносини, вплинув на розвиток культури, в тому числі образотворчого мистецтва, заклав засади розвитку мистецької творчості, яка була за умов попередньої радянської влади позбавлена насамперед свободи.

Нові умови розвитку мистецтва, звільненого від ідеологічного більшовицького диктату, прискорили формування нових мистецьких процесів, зумовили сплеск талантів, позитивно позначилися на мистецькій освіті, урізноманітнили, збагативши якісно, мистецьке життя, ініціювали динамічну еволюцію арт-ринку з розмаїттям галерей, виставкових залів, аукційних проектів.

Незалежність України, проголошені в Конституції та закріплені інституціями державного суверенітету зміни в житті позбавили мистецтво герметичної замкнутості, а перед митцями відкрили двері у світ мистецьких взаємин, культурних контактів, розширивши програми виставкового життя. Однак обмежені фінансово-економічні ресурси держави зменшили потоки мистецького фінансування, негативно позначилися на закупівельній політиці, що негативно вплинуло на розвиток музейництва, призупинивши на державному рівні колекційну політику, пов'язану з придбанням творів сучасного мистецтва. Міністерство культури України, на плечі якого держава поклала завдання поповнення музейних збірок за рахунок масштабних виставкових проектів, фактично самоусунулося від цієї справи, а меценатів, які б уболівали за розвиток музейної справи, виступали б у полі донаторів, не було виховано через існуючі закони про культуру та відсутність нормативів про меценатство в галузі мистецтва.

Масштабність змін у галузі мистецького життя, творчості була підготовлена також поступом незалежної мистецької думки, яка визрівала в умовах стагнації, рухом шістдесятництва, еволюцією андеграунду в середовищі художників і прагненням доступу до мистецької правди, спротивом від численних табуйованих офіційних норм та вказівок, що належить і як потрібно творити. Ґрунт для мистецького відродження був підживлений політичною ситуацією, що настала в період горбачовської "перебудови".

Офіційні канони приреченістю окреслюваних догматів служили стимулом для відновлення й виникнення заборо-

нених течій, заповнення білих плям у загальному потоці мистецтва. Так, 100-річчя від дня народження М. Бойчука у 1982 р. перетворилося на свято реабілітації імені вчителя та його школи, привело до відродження національних світоглядних засад у мистецтві. Творчість художників-киян А. Горської, В. Зарецького, Г. Семикіної, Т. Зубченка, В. Кушніра, М. Грицюка, О. Рапай-Маркиш, львів'ян К. Звіринського, учнів Р. Сельського А. Бокотея, Л. Медвідя, З. Флінти, О. Мінька, закарпатців Є. Бедзир-Кремницької, П. Бедзира, Ф. Семана, іванофранківця О. Заливахи, тернопільчанина Д. Стецька продовжувала заборонені національні традиції, наближаючись у багатьох випадках до модерних інспірацій. Імпульси протесту, що виявилися у творчості А. Суммара, В. Ламаха, Г. Гавриленка, були піднесені до рівня пріоритетів, а мистецькі новації Ф. Гуменюка, А. Лимарєва, Ю. Єгорова та багатьох інших здобули визнання й були щедро репрезентовані на різного роду виставках.

Розвал ідеологічної вертикалі, яка існувала як єдиний механізм, спричинив піднесення у мистецькій сфері, і спочатку на національному підґрунті. Відкриття розмаїтих нових форм сучасного світового мистецтва оживило експериментаторський пошук, забезпечило міцні позиції українського мистецтва у майбутньому. Художникам доводилося водночас немовби рухатися у протилежних часових вимірах: їм украй необхідно було переосмислити минулі національно-авангардні здобутки початку XX ст., увібравши сучасні тенденції інших країн, і таким чином увійти у світовий контекст.

В умовах консолідації із західними мистецькими напрямами, через спротив до програм офіційних наставлень відроджувалися мистецькі національно-фольклоризовані стильові розгалуження, утверджувалися плюралістичні мистецькі напрями. Зростала увага до реактивованої абстракції, лунав голос постмодерністичного дискурсу, декларувалися новації авангарду, ідеї Малевича, Архипенка, із забуття виринали праісторично-трипільські, скіфсько-давньослов'янські інтенції (О. Бабак, П. Антип, Д. Стецько, О. Бородай, А. Антонюк, Ф. Гуменюк), сюрреалістичні візії (М. Кумановський, І. Марчук, Ф. Семан).

Стагнація політичної радянської системи, що розбалансувала наявну тодішню економіку, зародила в українському мистецтві прагнення до подальшого розвитку національних культурних традицій, а також потребу всебічного пізнання об'єктивних закономірностей світового мистецтва упродовж XX ст. і входження у світовий мистецький простір.

Українська нова хвиля, трансавангард — це термінологічні визначення, що характеризують версії мистецьких пошуків другої половини 80 — початку 90-х рр. XX ст., набули розвитку в багатьох містах України. Рух, спричинений сподіваннями на краще, справедливіше суспільство, увиразнював свою мову, набирав обертів, стаючи "художнім портретом" епохи. "Нова хвиля" розбурхала творчі ініціативи багатьох представників середнього і молодшого покоління, що були затиснуті лещатами офіційних соціалістичних канонів, готуючи перехід до постмодерних ініціацій. Седнівські пленери 1988—1989 рр., організовані Спілкою художників України під керівництвом голови молодіжного об'єднання Тіберія Сильваші, молодіжні виставки, зокрема київська "Молодість країни" 1987 р., були надзвичайно важливими у плані реактивації мистецьких напрямів, урізноманітнення і збагачення мистецьких форм вислову та входження на мистецьку сцену плеяди талановитої молоді (М. Бабак, О. Голосій (1965—1993), П. Керестей, О. Гнилицький

1. Віктор Сидоренко. Деперсоналізація. 2005—2009. Гіпс.

2. Світлана Юсім. Без назви. 2007. Полотно, олія.

1

2

(1961—2009), Т. Трубіна, Р. Жук, О. Ройтбурд, С. Панич, П. Маков, О. Сухоліт, О. Животков, С. Ликов, А. Твердий).

Картиною "Печаль Клеопатри", виставленою у Манежі в Москві (була виконана спільно з Г. Сенченком, 1987), А. Савадов упевнено забезпечив собі позицію лідера молодіжного мистецького руху, що означив споріднені тенденції розвитку з європейською "новою хвилею" (New wave). Наступні твори цього художника "Вітальний сезон", "Меланхолія", "Вавилонський притулок", фотоцикли "Deespinsider", "Донбас" (1998) окреслили проблематику "постсавадизму" як фактора постмодерного мислення. Досить сказати, що прибічниками світоглядних переконань "нової хвилі" стало покоління митців, які в той чи інший спосіб пройшовши седнівські "курації" — серед них О. Голосій, О. Гнилицький, П. Маков, Т. Трубіна, С. Панич, П. Керестей, К. Реунов, Ю. Соломко, Р. Жук, Д. Кавсан, — підхопили необарокові моделі, зродили міфопочуттєві реалії.

Демократизація суспільства торкнулася також творчих спілок. На зборах було вирішено проводити виставки без залучення журі. Мистецтво ставало більш розкутим. Прикладом вільного творчого вияву може бути молодіжна виставка 1987 р. у Харкові. Просто неба в саду Шевченка на риштуваннях створили справжній павільйон, де кожен міг побачити картини різних напрямів і стилів та власноруч написати відгук на величезній повітряній кулі. Мистецьким осередком у Києві з 1987 р. став Андріївський узвіз. У ті роки на імпровізованих вернісажах можна було побачити твори таких знаних академіків живопису, як Т. Яблонська, С. Григор'єв та ін.

Але стихійний підхід до виставок, які скоріше нагадували ярмарок, де було представлено все — від авангарду до соцреалізму або національної тематики, не міг бути тривалим та визначальним. Необхідно було шукати як притаманні історично, так і адекватні сучасності мистецькі форми вираження. Адаптуватися до нової ситуації можна було за допомогою ідентифікації українського мистецтва та фундаментального перегляду мистецьких цінностей. Важливим у цьому сенсі виявилося поетапне, планомірне об'єднання творчих зусиль митців і мистецтвознавців не тільки з України, а й з-за кордону.

У найбільших культурних осередках наприкінці 1980-х рр. почало активізуватися мистецьке життя. В арт-простір України поверталися митці андеграунду, представники неофіційного мистецтва. Їхні персональні й групові виставки вже з другої половини 80-х можна було побачити на різних експозиційних майданчиках: виставка одеських монументалістів (1988), "Львівська мистецька сцена 60—80-х років" (1992), "Шістдесят з шістдесятих" (Київ, 1993). Широкий загал ознайомлювався з яскравими особистостями — Г. Гавриленком, І. Марчуком, А. Лимарєвим, О. Дубовиком, А. Антонюком, Ф. Гуменюком. Відкривалися запасники державних музеїв, експонувалася велика кількість невідомих за радянських часів робіт, проводилися конференції, на яких намагалися проаналізувати здобутки і втрати соціалістичної культури. Наприкінці 80-х рр. відродився рух об'єднання художників за певним спрямуванням. У Харкові 1988 р. відбулася конференція художників-монументалістів, які одні з перших почали займатися синтетичним мистецтвом. 1989-го в Івано-Франківську організовано культурно-мистецьку акцію "Імпреза". Вона розпочала справу гуртування українських митців довкола забутих ідей розвитку національного мистецтва. 1991-го це починання продовжило бієнале су-

часного українського образотворчого мистецтва "Відродження". Прикметним можна вважати той факт, що в словах великого каталогу до виставки "Відродження" відчутною стала та сама віра у велику справу, яка свого часу надихала керівників мистецьких об'єднань АРМУ та АНУМ.

Помітним явищем у Львові стала діяльність групи "Шлях", котра об'єднала ініціативних художників (М. Андрущук, В. Кауфман, Ю. Кох, М. Красник, Ю. Шимін), що провели українську акцію "Погляд", потім — об'єднання "Ґердан" (ініціатор — О. Шейка). "Ґердан" спромігся об'єднати українських художників і організувати бієнале українського образотворчого мистецтва "Львів 91 — Відродження", в якому взяла участь значна кількість митців, що творили в умовах еміграції в Європі, Північній Америці (Н. Гусар, Л. Гуцалюк, Д. Дорош, О. Кочман, Х. Зелінська, А. Перейма, Н. Климовська, Р. Коваль, О. Коверко, А. Коломієць, С. Лада, В. Сеньчук, Т. Левицький, В. де Гейсус, В. Лобчук, П. Лопата, Р. Лучаковська-Амстронг, О. Мазурик, В. Макаренко, О. Марищук, І. та Н. Микитини, К. Мілонадіс, Л. Молодожанин, Л. Нижанківська, А. Оленська-Петришин, М. Сокульська, Ю. Онух, І. Осадца, Л. Сарафінчан, Ю. Соловій, І. Сочинська, М. Стиранка, В. Стрельников, А. Фаріон, М. Черешньовський).

Ідеї новітнього мистецтва втілювала група митців у складі Т. Сильваші, А. Криволапа, О. Животкова, М. Кривенка, М. Гейка (1956—2009), О. Бабака, П. Керестея, які у 1992 р. увійшли до складу "Живописного заповідника". В їхніх творах реанімовано нефігуратив, артикульовано модерні фігуративні версії. Набула розголосу практика інсталяцій, перформансів, мистецьких акцій, відео. Художників об'єднувала серйозність намірів у творенні інтелектуальних моделей мистецтва, в ангажуванні модерних концепцій художньої форми, активізації мистецьких процесів, у виробленні критеріїв елітарної мистецької практики, співзвучної світовому культурному досвіду. У їх творчості знайшли яскраве відображення нові форми вислову, оригінальні техніки, живописні фактури, плями, ритми кольорів. Бурхливий прорив творчості "Живописного заповідника" продемонстрували картини Т. Сильваші (серія "Варіації", 1992), А. Криволапа ("Вечірній інтер'єр", "Жовтий натюрморт", обидві — 1992), М. Кривенка ("Зима снів", "Данина місяцю", обидві — 1992), О. Животкова ("Дівчина з розп'яттям", "Дівчина з птахом", обидві — 1992), С. Животкова ("Розп'яття", "Старовинний мотив", обидві — 1992), М. Гейка ("Комбінаторика в сірих тонах", 1992).

Художники "Живописного заповідника" за короткий термін подолали герметизм експозицій і стрімко вийшли на міжнародний простір.

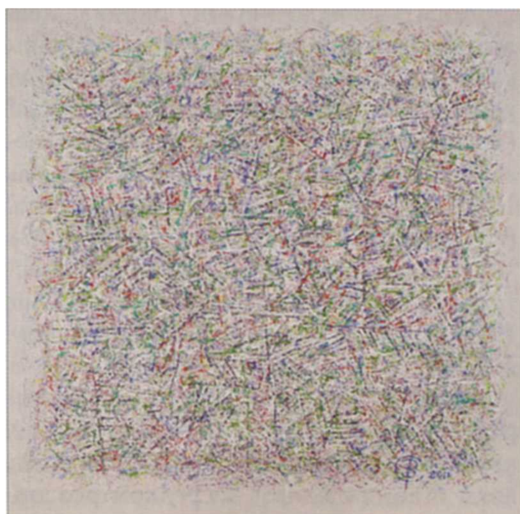
Мову "нової хвилі" в Києві актуалізувало об'єднання "Паризька комуна" (1990—1994), до складу якого увійшли піонери українського постмодернізму О. Голосій, О. Гнилицький, О. Клименко, М. Мамсіков, Ю. Соломко, В. Трубіна, В. Цаголов та ін. Художники цієї групи уможливили стрімке входження трансавангарду в українське мистецтво, довівши культуру мистецького експерименту до статусу самопрезентацій. Вони девальвували класичне поняття твору мистецтва і у своїх реаліях сакралізували образ-предмет, афішуючи доконаний факт мистецької провокації. Учасники цієї групи започаткували за короткий період традицію постмодернізму, збагативши мистецький досвід концептуальних рішень.

Ближче до середини 90-х рр. актуальні ідеї живописної експресії або постмодерністського необароко поступово себе вичерпують. Їх місце займають нові мистецькі форми. Своєрідним центром активної експериментаторської діяльності столичних митців стають художні майстерні в будинку по вул. Паризької комуни, які об'єднували художників, критиків, кураторів.

Новітні тенденції підтримувалися Центром сучасних мистецтв Дж. Сороса, який стимулював мистецьку діяльність і фінансував проекти, забезпечував ефективні міжнародні зв'язки, поширення сучасних медіа (керівники Центру — М. Кузьма, згодом — Ю. Онух). Саме існування "Паризької комуни", як і широкомасштабна діяльність Центру Сороса, було нетривалим, однак їх вплив на розвиток подій — помітним. Зміни стали відчутними у самому живопису, зокрема у творчих пошуках митців О. Голосія, О. Гнилицького, А. Савадова, В. Цаголова та молодих — М. Мамсікова, Д. Дульфана, І. Гусєва, І. Чичкана та ін. Малярство стало значно стриманішим, скупішим у виражальних засобах, застосовувало кіно-, фотографічні та сценічні ефекти, оперувало словом. В останньому випадку назва твору часто стає ключем до сприйняття. Дедалі виразніше проглядається прагнення багатьох авторів до виражальних засобів кіно- та фотомистецтва. Певною тенденцією в живопису стає монохромність. Усі ці пошуки поступово виявилися у зверненні до освоєння не ілюзорного, а реального простору — відео, фото, інсталяції, перформансу.

Важливою була діяльність творчої альтернативної до офіційної Спілки художників України організації у Львові "Клубу українських митців" (скорочено — КУМ), що виник наприкінці 80-х рр. і продовжує своє існування до наших днів як Спілка художників "Клуб українських митців". Причиною виникнення КУМу, який об'єднав митців різних профілів і мистецтвознавців, були спротиви ідеологічним офіційним канонам, сповідування творчої свободи, активізації мистецького процесу. Маніфестацією новітнього мистецтва стала перша виставка КУМу (червень—липень 1989 р. у залах Львівської картинної галереї) та експозицій у Києві, Чернівцях, Рівному, у містах Польщі, Чехії, Литви, Німеччини, Голландії, Бельгії. КУМ почав друкувати з 1991 р. мистецький журнал "Мистецькі студії" (вийшло 2 номери). Засновники і члени КУМу В. Богуславський, Б. Буряк, В. Патик, П. Сипняк, В. Савчук, О. Скоп, В. Федорук, М. Шимчук, В. Сколоздра, В. Риботицький, М. Демцю, Д. Парута, Р. Романішин, Б. Пікулицький, В. Петришин, І. Микитюк, В. Ропецький, В. Ярич, Т. Левків, І. Копчик, О. Сидор, Р. Яців задекларували зв'язок із загальноєвропейськими духовними орієнтирами і вартостями, а також із національними модерними новаціями, в тому числі спадкоємність із традиціями АНУМу, протидію деструктивним тенденціям. Здобули визнання полотна В. Патика "Іній" (1994), "Великий шум" (1997), В. Савчука "Спогади", В. Риботицького "Запуск повітряних зміїв" (обидва — 2007), П. Сипняка "В дорозі" (1999), О. Скопа "Жінки та парасольки" (2008), В. Федорука "Спадщина" (1990), пластика І. Копчика "Шлях у вічність" (2004), Т. Левківа "Зустріч" (2001), В. Ярича "Адам і Єва" (2003), графіка Д. Парути "Силует у вікні золотому" (1998), Б. Пікулицького "Розмова з птахом" (1996).

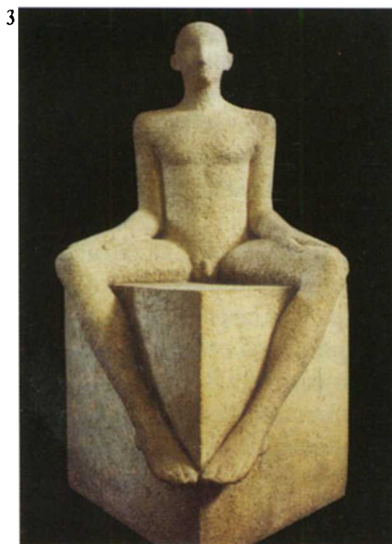
Заслуга КУМу в тому, що він гуртував довкола себе значні мистецькі сили, скеровуючи їх до творення модерних форм мистецтва. Його діяльність набувала всеукраїнських масштабів.

1

2

3

4

1. Василь Сад. Композиція X. 2009. Полотно, олія.

2. Ігор Божко. Світлі враження. 2007. Полотно, олія.

3. Олександр Дяченко. Композиція з гострими кутами. 1992. Шамот.

4. Валерій Басанець. Марево Півдня. 2008. Полотно, олія.

Члени КУМу організували низку виставок і доброчинних мистецьких акцій у містах України, а також в осередках української діаспори за кордоном, наприклад у Празі (1995), Градську (1998). За ініціативи "кумівців" у Львівському палаці мистецтв відкрито щорічний всеукраїнський, а згодом міжнародний, Осінній салон "Високий замок" і відроджено традицію визначати та нагороджувати лауреатів у різних мистецьких номінаціях.

Слід згадати про яскравий приклад плідної співпраці київського об'єднання "Погляд" та львівського "Шлях", створе-

них майже одночасно, серед перших українських мистецьких угруповань нового часу. Перша виставка "Погляду" відбулася 1987 р. у приміщенні Київського політехнічного інституту, об'єднавши досвідчених і молодих митців. Наступним був "Діалог крізь віки", присвячений 1000-літтю хрещення Русі (1988), а згодом — "Погляд-90", який підтвердив стабільність складу і поглядів угруповання.

Засновники львівського "Шляху" від самого початку офіційно заявили про продовження лінії, розпочатої АНУМ, а тому намагалися активно налагоджувати контакти зі своїми колегами по всій Україні й за кордоном. За ініціативи керівництва "Шляху" та підтримки місцевого відділення Українського фонду культури організовано персональну виставку відомого художника-живописця Опанаса Заливахи (1988), згодом виставки Ф. Гуменюка, а також народного майстра розпису на склі І. Сколоздри. Їхня творчість наочно доводила, що актуальна національна тематика може виявлятися у яскраво індивідуальних, оригінальних мистецьких формах.

У 1989 р. за ініціативи Харківської організації Спілки художників проведено першу міжнародну виставку графіки і плакату "Четвертий блок", на якій представили свої роботи десятки художників з багатьох країн світу. Вперше до Харкова запросили членів журі з-за кордону. Цей мистецький форум, що відбувається раз на три роки, і донині є однією з найпрестижніших виставок графіки у світі. Сьогодні його колекція налічує близько п'яти тисяч робіт. Крім основної виставки плакату і графіки, проводяться арт-шоу, конференції та майстер-класи зірок світового графічного дизайну. За останні роки виставки плакатів із колекції "Четвертий блок" відбулися у п'ятнадцяти містах України, Туреччини, Росії, Німеччини, Швейцарії.

Досить швидко Україну охопила хвиля відновлення мистецьких об'єднань, що стало прикметною ознакою часу. Серед інших були створені: "Хоругва" (Тернопіль, 1990), "Живописний заповідник" (Київ, 1992), "Човен" (Одеса, 1992), Сумська філія "Малевич-Центру" (Суми, 1992), "Літера А" (Харків, 1992), "Дзиґа" (Львів, 1993), "Джерело" (Шостка, 1994), "Паризька комуна" (Київ, 1988—1994), "Плоский рів" (Хмельницький, 1995).

Ближче до середини 90-х рр. безперечне лідерство в організації головних культурно-мистецьких подій мав Київ, який стає провідним осередком розгортання нового на той час явища — арт-бізнесу. Виникають і постійно функціонують десятки приватних галерей, власники яких з ентузіазмом беруться до справи: "Триптих" (1988), "Совіарт" (1988), "Ойкумена" (1989), "Інкоарт" (1989), "Тарас" (1992), "Світ Л" (1993), «Арт-центр "Відродження"» (1993), "Бланк Арт" (1994) та інші. Згодом виникають корпоративні галереї, які належать певним організаціям (наприклад, "Українська національна галерея" Градобанку, 1991). Проте ринок диктує інші відносини і, природно, що з часом більшість із названих галерей втрачає інтерес до сучасного мистецтва, схиляється у бік салонної кон'юнктури — стають популярними зразки соцреалізму. На власних принципах лишаються лише одиниці. У Києві започатковується нова форма всеукраїнських мистецьких акцій — художні ярмарки. Незважаючи на надзвичайну строкатість, а в окремих випадках недостатній мистецький рівень творів, вони відіграють важливу роль, демонструють реальне стихійно сформоване розмаїття шляхів, якими рухаються українські митці. На першому Київському художньому ярмарку (1994) учасниками було 30 галерей, на другому

твори митців експонували 22 галереї (1995). Позитивною ознакою стало розширення географічних меж. Крім київських галерей, були представлені новостворені галереї "Ковчег" (Одеса), "Вернісаж", "Смальта" (Харків), "Артс" (Суми), "Музей сучасного мистецтва" (Кривий Ріг), "Макош" (Черкаси), "Пластарт" (Чернігів), "Схід-арт" (Горлівка), "Обрій" (Хуст), "Маріуполь-87" (Маріуполь) та багато інших.

Так поступово зародився щорічний арт-фестиваль, що відбувався в Києві у Палаці мистецтв "Український дім". Показовою є сама назва однієї з цих акцій, організованої 1996 р., — "Український класичний авангард і сучасне мистецтво". Проте найбільшим був 3-й Міжнародний арт-фестиваль, який проходив у червні 1998 р. У його рамках розпочалася презентація масштабного проекту "Мистецтво України XX століття". Реалізація його охоплювала 1998—2000 рр. і передбачала почергове експонування дванадцяти окремих виставок — авторських тематичних проектів. Серед мистецьких акцій арт-фестивалю були: Перше бієнале нефігуративного живопису, Фестиваль відеоарту, українсько-німецький проект "Образ ворога". З 1997 р. проводяться київські фестивалі медіа-мистецтва "Dreamcatcher (Пастка для снів)".

На загальному тлі тогочасних подій слід відзначити особливу роль в організації мистецьких процесів, які відбувалися в Україні, Центру сучасного мистецтва "Совіарт", створеного в Києві 1987 р. На сьогодні ця установа володіє значною колекцією сучасного мистецтва в Україні, в якій налічується понад двісті робіт художників з України, Росії, Прибалтики, Грузії, Вірменії, Білорусії, Франції, Данії, США, Канади, ПАР, Німеччини. Однією з перших акцій "Совіарту" була радянсько-американська виставка сучасного мистецтва (1988), а 1989 р. — виставка творів молодих художників України "21 погляд", експонована в Києві та Харкові. Значної ваги набула велика виставка "Українське маляARTство 1960—1980-х років: три покоління українського живопису", представлена в датських містах Оденсе і Копенгагені (1990). Уперше в подібному масштабі продемонстровано потужне і багатогранне, незнане досі на Заході українське мистецтво, з його внутрішніми суперечностями, а тому безмежно цікаве: "Ствердження через заперечення, заперечення як позитивна якість, іронія і гротеск, естетизація абсурду та підкреслена суміш різних змістових рівнів". Виставка засвідчила значний творчий потенціал наших митців та їх причетність до загальноєвропейських мистецьких процесів. У цьому самому році в Мюнхені організовано ще одну виставку українських художників.

На початку 90-х рр. проведено низку спільних з датською стороною акцій: 1-ша та 2-га виставки "7+7", названі спільними підприємствами, які відбувалися почергово в Києві, Харкові, Оденсе і Копенгагені; Україно-датська виставка "Міс-АРТ"; "Виставка скульптури України" та "Сучасна українська ікона".

Головною подією стало створення за ініціативи "Совіарту" та його партнерів Асоціації арт-галерей України. Воно уможливило координацію дій, зосередження коштів і спільних зусиль, формування певних рейтингів тощо. Метою Асоціації було проведення арт-фестивалів, конференцій, семінарів мистецтвознавців, керівників галерей.

Створено також різні громадські організації. При Комітеті Верховної Ради України з питань культури і духовності пізніше, 2003 р., почала діяти Громадська рада — консультативно-дорадчий орган, серед завдань якого є сприяння сус-

1. Анатолій Тертичний. Марії. 2011. Полотно, олія.

2. Любомир Медвідь. Пісочний годинник. 1995. Картон, темпера.

1

2

3

4

5

6

3. Володимир Наконечний. Серія "Мамай". Проект "7514". 2006. Бронза.

4. Микола Шимчук. Серія "Знахарі". 1991. Картон, темпера.

5. Олександр Михайлицький. На межі. 2010. Поліхромне дерево.

6. Петро Старух, Мар'ян Олексяк, Мирослав Яремак. Манна. 1993. Акція.

пільному діалогу під час вироблення державної політики в галузі духовності й культури, її більшій відкритості та прозорості, а також внесення пропозицій стосовно необхідності розробки і проведення експертиз законопроектів та законодавчих ініціатив, проведення необхідних аналітичних й інших досліджень. Крім того, організована 2002 р. Асоціація діячів сучасного мистецтва України прагнула об'єднати фахівців, експертів і практиків з усіх видів мистецтва для обстоювання їхніх професійних інтересів перед державою і суспільством, а також виробити узгоджену стратегію діяльності.

У середині 90-х рр. у Києві в середовищі художників з'являється Інституція нестабільних думок — своєрідна пародія на офіційні бюрократичні установи. З кінця 90-х спостерігаємо тенденцію створення різноманітних віртуальних мистецьких форумів, Інтернет-ресурсів. З'явилися 2000 р. так звані альтернативні візуальні студії, метою діяльності яких було дослідження нових експериментальних форм та ідей у сучасному візуальному мистецтві, що народжуються на перетині наукових та соціальних досліджень, музики, нових медіа. Було засновано Український мистецький форум — незалежний представницький орган, який об'єднував недержавні організації.

Звичайно, зрозуміле прагнення фахівців, мистецтвознавців, художників створити певні спілки, де можна обговорювати професійні інтереси перед державою і суспільством, метою діяльності яких було б дослідження експериментальних форм, ідей сучасного мистецтва. Але, на жаль, багато з цих об'єднань перетворилися на формальні.

Новітнє модерне одеське мистецтво з координатами європейських образних пошуків започатковувалося наприкінці 60-х — у 70-ті рр. Воно було закорінене на ідеях шістдесятництва і зростало в умовах андеграунду. В колі його авторів лідерство мали О. Ануфрієв, В. Басанець, О. Волошинов, С. Сичов, В. Стрельников, В. Сазонов, О. Стовбур, Є. Рахманін, В. Маринюк, В. Цюпко, Л. Ястреб, М. Степанов, С. Савченко, І. Марковський, Ю. Коваленко. Одесити гуртувалися в об'єднаннях "Шлях", потім "Мамай", демонструючи свою творчу присутність у галереї "Човен" (1992). Повагою й пієтетом в одеському середовищі користувалося ім'я Ю. Єгорова, автора багатьох композицій, що тішилися увагою глядачів та колекціонерів.

Кожен з перелічених одеських художників вписав своєю творчістю яскраві сторінки до історії українського мистецтва. Усі вони, а також В. Алтанець, В. Хрущ, М. Рум'янцев, Ю. Пліс ввели у художній простір потужні форми мистецького мислення, витворили безпрецедентний за вагомістю створеного особливий мистецький клімат, доводячи класичні традиції Товариства південноросійських художників до ствердних вершин українського реактивованого авангарду. Маринюк і Ястреб, Цюпко і Басанець, Межевчук і Рахманін активно дотримувалися класичних версій модерної культури, що дозволяє віднести їх, поруч з іншими представниками одеської школи (А. Шопін, В. Кабаченко, Б. Лукін, Г. Палатников), до тих майстрів, які пов'язали свою творчість з культурою авангарду, однаково ствердну в нефігуративних і фігуративних категоріальних вимірах. Немало з них, якот: В. Маринюк у композиціях "Хлопчина" (1969), "Обличчя" (1991), "Образ" (2004) або В. Цюпко у полотнах "Автопортрет" (1971), "Портрет" (1973), "В білому світлі" (1992), "Балада" (1997), "Чорна постать" (2003), пройшли класичні етапи розвитку від фігуративу до абстракції, інші — сповідували тільки

чистий нефігуративізм (В. Стрельников "Композиція", 1976; "Композиція", 1980; С. Савченко "Човен", 1985; "Версія білого", 2007).

Кінець 80 — початок 90-х рр. став шляхом творчого сходження одеських прихильників постмодернізму (С. Ликов, О. Некрасова, В. Рябченко, О. Ройтбурд, Ю. Пліс, Т. Гончаренко), що реалізували спонтанні наміри, почуттєві провокації, створюючи небачені до того і неочікувані образи. Експериментальна динаміка стала їхньою стихією.

Авторитет Ю. Єгорова в одеському мистецькому середовищі був загальновизнаним: він відіграв велику роль у формуванні цілого покоління митців, зберігаючи високу межу мистецького одкровення у краєвидах рідного міста, натюрмортах, образах юнок, наспівах про море та його стихію. На одну з останніх прижиттєвих для майстра київських виставок Єгоров подав характерне для цього символізуючого колоризму полотно "Човен на лимані" — інтенсивний згусток уявлень про розпечений сонцем краєвид з палаючим небом, прозорістю повітря і рефлексами проміння на воді. Це був типовий єгорівський до особливої пропорційної величі зведений мотив, який він залюбки повторював, милуючись чарами барв на воді, землі й в небесах, так само як повторював до того численні ню в сонячних інтер'єрах. Усе у нього було виповнене його великою експресією, ефектами природної потуги. Єгоров свято зберігав свою унікальну школу колористичних відношень з тисячами тональних відтінків.

Важливою для розвитку мистецтва в Одесі була творча і педагогічна діяльність Валерія Гегамяна. Його учні М. Резніченко, Є. Рахманін, В. Волков, С. Ликов, В. Рябченко, О. Ройтбурд, А. і О. Фурлети стали відомими художниками. Серед картин В. Гегамяна здобули визнання композиції "Дагестанець" (1970-ті), "Апокаліпсис" (1970), "Криваве весілля" (1985—2000), "Хачкар" (1990).

Спостерігалася мистецька активність й у інших регіонах. Так, наприкінці 80 — на початку 90-х рр. фонди Художнього музею м. Сум поповнювалися творами митців "нової хвилі". Можна навести також приклад діяльності Хмельницького художнього музею (директор А. Мельник, котрий упродовж останніх десяти років очолює Національний художній музей України і в останні роки зайнявся творчою діяльністю).

Анатолій Мельник (р. н. 1953) увійшов у мистецьку атмосферу останнього п'ятиріччя, розкривши можливості живописця динамічного, енергійного. Палітра художника експресивна, з бурхливими лексичними інтонаціями.

Мельник — творець на рівні колористичної екзальтації в найкращому розумінні цього слова. Його серію "Стара фортеця у Кам'янці-Подільському" доповнюють роздуми художника про архітектурні перлини Меджибіж, Мукачево, про собори в Києві, дерев'яні церкви Закарпаття, костели Бердичева (2006—2010). На основі численних персональних і групових виставок у середині 90-х рр. сформовано оригінальну колекцію, яка становила перший в Україні музей сучасного мистецтва.

У Львові 1996 р. відкрито виставковий комплекс "Палац мистецтв". Його загальна площа становить нині 8,7 тис. м^2, а площа експозиційних залів — 3,6 тис. м^2. Завдання Палацу — представити широкій публіці пошуки і здобутки сучасного мистецтва, розвивати творчі зв'язки між регіонами України, стати містком інтеграції у європейський мистецький простір, ознайомлювати з маловідомими творчими здобутками і пошуками таких видатних митців, як

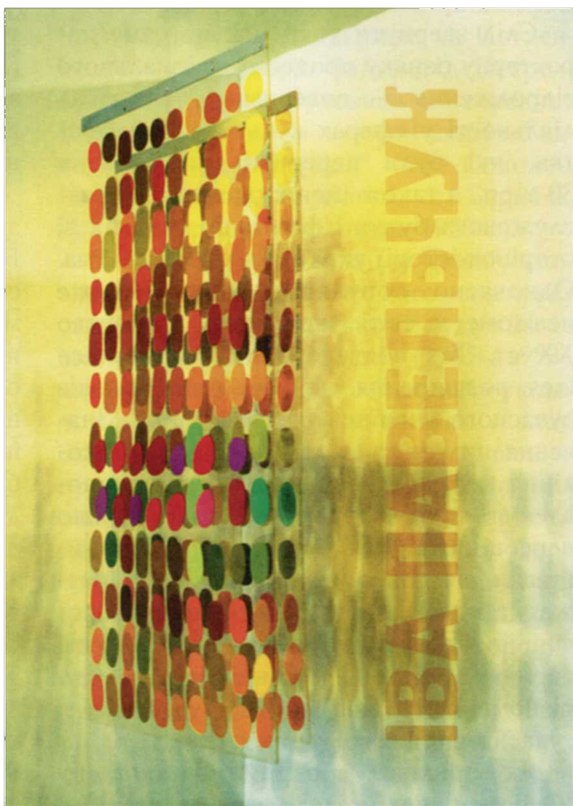
1

2

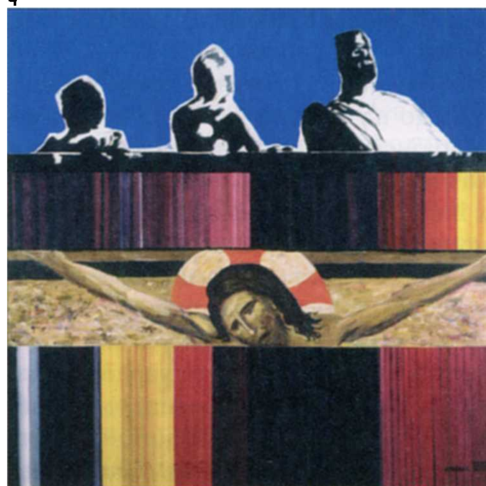

3

5

4

1. *Олег Тістол. Роксолана. 1996. Полотно, олія.*
2. *Сергій Савченко. Білий простір. 2000. Папір, акрил.*
3. *Володимир Стрельников. Земля. 1990. Дошка, олія.*
4. *Олександр Дубовик. Президія. 2002—2007. Полотно, олія.*
5. *Іва Павельчук. Референтна колористика. 2000. Плексиглас, емаль.*

Є. Лисик, К. Звіринський, З. Флінта, Г. Якутович.

У Херсоні 2004 р. відкрився приватний Музей сучасного мистецтва, в основу якого покладено колекцію В. Машницького, яка складається з творів українських художників 1989—2004 рр. На виставці "Колекція" було представлено роботи В. Тишкевича, Ю. Соломка, Є. Толкунова, О. Голосія, О. Гнилицького, О. Тістола, М. Мамсікова та народної майстрині П. Райко.

Слід звернути увагу на ще одну характерну ознаку процесів національного відродження — повернення тих засад діяльності у сферах культури і мистецтва, які були перервані на початку 30-х рр., а також імен художників, незаслужено забутих і фактично стертих зі сторінок історії українського мистецтва. Одночасно популяризувалося майже невідоме у світі українське мистецтво XX ст. Так поступово реалізовувалася ідея розширення міжнародних зв'язків сучасного українського мистецтва. Значення цих зв'язків, особливо для покоління митців, повноцінне творче становлення яких відбувається нині, важко переоцінити. Вихід на закордонні виставки, симпозіуми і мистецькі акції завжди активно протидіяв синдрому провінційності, відмежування і замкнутості, сприяв об'єктивній оцінці всього того різноманіття явищ, що відбуваються в сучасному світовому мистецтві.

Як приклад виокремимо виставку "Феномен українського авангарду 1910—1930". Ця експозиція стала результатом тривалої плідної співпраці Національного художнього музею України з Мистецькою галереєю у Вінніпезі. Важливо, що її підготовка супроводжувалася виданням фундаментального каталогу зі статтями мистецтвознавців України й української діаспори англійською, французькою та українською мовами. Виставка відбулася 2001 р., втім складна поетапна підготовка до неї тривала з початку 1990-х. Світові було наочно показано (і доведено) причетність українських художників до авангардного руху початку XX ст.

Першою у співпраці з Мистецькою галереєю у Вінніпезі була грандіозна за задумом виставка "Дух України: 500-ліття малярства", яка продемонструвала широкомасштабний історичний зріз давнього і новітнього українського мистецтва, твори його кращих представників (1991). За її матеріалами також видано значний за обсягом каталог, де опубліковано статті багатьох відомих дослідників українського мистецтва.

Серед інших подій всеукраїнського значення згадаємо виставку "Бойчук. Бойчукісти. Бойчукізм", відкриту у Львівській картинній галереї 1990 р. За її матеріалами підготовлено каталог-монографію з докладним переліком усіх осіб, причетних до кола художника-монументаліста. Особливістю мистецьких процесів кінця 80 — початку 90-х рр. було повернення творчого доробку художників-емігрантів, зокрема, репрезентації в Національному музеї та Палаці мистецтв у Львові праць С. Гординського (1989), Е. Козака (1990) та Я. Гніздовського (1990), П. Мегика, А. Перейми, Т. Вірсти, Л. Морозової.

Необхідно зауважити таку тенденцію: якщо на початку 90-х рр. презентація українського мистецтва за кордоном у багатьох випадках була справою наших іноземних партнерів та ініціювалася консульствами і посольствами, то наприкінці століття такі виставки мали більш цілеспрямований, програмний характер, а тому залишили помітний слід і певну обізнаність у галузі українського мистецтва. Яскравим прикладом таких акцій можуть бути: "Постанестезія" (Мюнхен, 1992), "Ангели над Україною"

(Единбург, 1993), "Степи Європи" (Варшава, 1993), "Роксоланія" (Бельгія, Коеколаре, 1994), "Поза простором і часом" (Бонн—Кассель, 1997).

Адаптація постмодернізму в Україні порівняно зі світовими тенденціями вийшла запізнілою. Але попри ці, зумовлені історичними процесами фактори, український постмодернізм активно реалізував свої творчі фактори, парадоксально поєднуючи контекст міжнародного спілкування на прикладах активного впровадження вітчизняних мистецьких традицій з намірами демістифікації культурних традицій, деконструкції усталених світових мистецьких орієнтацій. Гасла постмодернізму віддзеркалювали мінливу картину людського дискурсу в його часовій послідовності, були звернені до художніх кліше з метою алієнації готових фетишів. Символи культу, штучно привнесені знаками цивілізаційного поступу, несли зерна дегуманізації, провокуючи постмодерністське мистецтво до пошуку активних, часто шокуючих характеристик.

Відлуння минулого химерно перепліталися з поступальними тенденціями. Радикальний у своїй основі постмодерністський еклектизм збігався з еклектикою навколишнього життя, з повсякденням, у якому змушений був жити. Рудименти міфологізації ідеологічно мистецьких сфер, поширені в період соцреалізму, накладалися на "новітню" міфологізацію, яка була однією з найхарактерніших ознак постмодерністського мислення. Усе це позначилося на поетиці живопису українських постмодерністів.

Ідеї постмодернізму до певної міри були співзвучні зі змішуванням стилів, перехрещенням впливів різних культур і пошуками складної "синтезованої" художньої мови, загалом властивої в історичному зрізі українського мистецтва.

Український постмодерністський живопис "виділявся бароковою ірраціональністю, вітальною живописною стихією, почуттєво багатою та через це іноді й у чомусь надмірно брутальною ментальністю". Не випадковими були й посилання на італійський трансавангард як культурно найближче відгалуження постмодернізму.

Постмодернізм в українській культурі зародився в середовищі митців одеського "АПТАРТУ" — Л. Войцехов, С. Ануфрієв, Ю. Лейдерман, О. Петренко, Л. Скрипкіна, І. Чайкін, О. Петреллі та ін. (перша половина — середина 1980-х), у Львові — вуличні акції об'єднання "Центр Європи" (Ю. Соколов, П. Сільвестров, В. Богун, І. Барабах, П. Гранкін; друга половина 1980-х).

Виразником "художньої хвилі", сповідником трансавангардного дискурсу став випускник Київського художнього інституту *Олег Голосій* (1965—1993), який у своєму динамічно-короткому чотирирічному життєво-творчому злеті означив багато векторів, що виявилися пророчими в глобалізаційно-постіндустріальному, технологічно-інформативному модерному суспільстві. Його твори сприймалися сучасниками як некомерційна гра, на молодіжній виставці були такою формою вислову, яка відсторонювала автора від загальноприйнятих стереотипів художнього вираження. Твори молодого художника кінця 80-х рр. критика не забарилася віднести до ковчегу трансавангардових мрій, що започатковували міфологізоване ставлення до пластичної форми (поруч і в парі візуально увиразнювалися О. Гнилицький, С. Братков, В. Раєвський, Ю. Соломко, О. Тістол, В. Цаголов).

Міфологізовані твори Голосія 1988—1989 рр. "Вихід до моря", "Страта", "На терасі", "Оплакування", "Атіс", "Омовіння", "Фавн", "Великодні ламентації",

"Жмурки" означили присутність індивідуальної авторської лексики, прив'язаність до певних мотивів, пошуковість несподіваного, невідповідного, свого роду клаустрофобічну замкнутість, приречену трагічність, психологічну ізоляцію. Вже в "Автопортреті" (1987) Голосій намітив інтонації есхатологічного роздвоєння. Це були свого роду пошуки "шляху без шляху", моменти безвиході, втрати віри. За орієнтацію — в інших композиціях — могла правити плиткова підлога, розташована в геометрично-шаховій перспективі (ренесансовий "хід"), що опонувала засаді нестійкості, нетривкості стану, забезпечуючи можливість ладу. Але нетривкість стану збільшувалася і наростала до меж "Психологічної атаки блакитних кроликів" (1990) або ж увиразнювалася в казково-тропікальних фікціях того, що оприлюднене в композиції "Так".

Тенденції фотореалізму намітилися в пейзажних композиціях Голосія "Канатна дорога в Сочі", "Над айсбергами", "Кактуси", "Острів", у роботах, що транслюють ніби випадкові об'єкти "Вершник", "Gillette", "Читають лист", "Моторний човен". Водночас у 1989—1991 рр. зростали у творчості мотиви безвиході "Безумство жовтої кімнати", "Ганно Сергіївно, я чув, у вас син помер", "Смерть Миколи Берьозкіна", "Голлівуд", "Інтер'єр з повішеним", "Очі".

Голосій залишив після себе мистецьку спадщину, наповнену гострими драматичними світовідчуваннями, яка засвідчила наявність мистецьких спроб самозаглиблення у підсвідоме, в індивідуально нонфінітивне тлумачення конкретного часу. В усьому цьому виявилася емоційно загострена почуттєва поетика художньої мови її автора.

"Нова хвиля" була спонтанним явищем, яке налічувало сотні митців у багатьох містах України. Роботу в традиційних видах мистецтва вони поєднували із акціонізмом, вуличними перформансами, просторовими експериментами і незвичними матеріалами. Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. на тлі "Нової хвилі" виникли невеликі мистецькі спільноти з більш визначеними естетичними уподобаннями, наприклад "Паризька комуна" (Київ), "Вольова межа національного постеклектизму" (Москва—Київ), "ТОХ" і "Тірс" (Одеса), "Центр Європи", "Фонд Захер-Мазоха" (Львів).

Найбільшим центром залишався Київ, де активно працювали Олег Голосій, Василь Цаголов, Олександр Гнилицький, Арсен Савадов, Георгій Сенченко, Гліб Вишеславський, Сергій Панич, Олександр Сухоліт, Дмитро Кавсан, Леонід Вартиванов, Валентин Мальченко, Анатолій Твердий, Валерія Трубіна, Олег Тістол, Костянтин Реунов, Анатолій Степаненко та ін. Пізніше до них приєдналися Максим Мамсіков, Кирило Проценко, Юрій Соломко, Ілля Ісупов, Ілля Чичкан, Олександр Клименко.

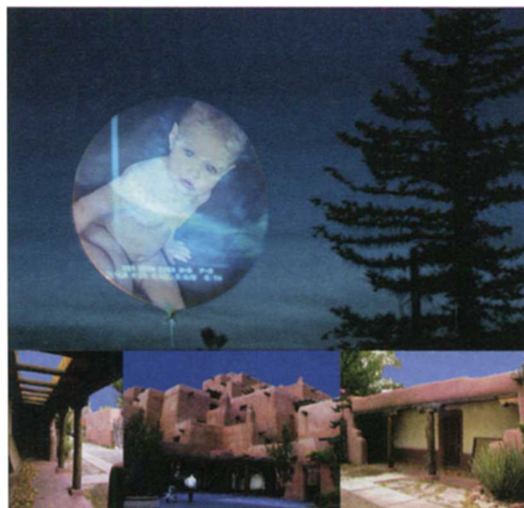
У Львові працювали Василь Бажай, Ігор Барабах, Петро Старух, Роман Жук, Ігор Подольчак та Ігор Дюрич.

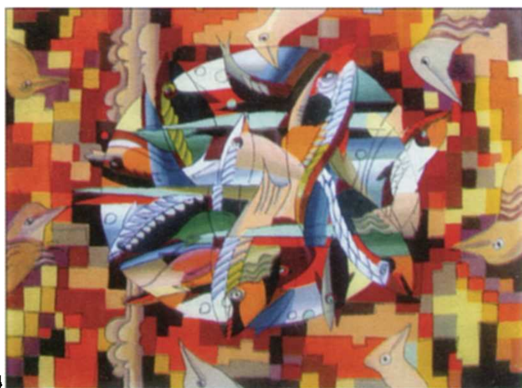
Серед художників Одеси після генерації концептуалістів у цьому напрямі працювали Олександр Ройтбурд, Василь Рябченко, Сергій Ликов, Дмитро Дульфан; в Ужгороді — Павло Ковач, Габріел Булеца, Павло Керестей; в Черкасах — Володимир Яковець, Микола Бабак, Валерій Мальський; у Миколаєві — Володимир Бахтов, Олексій Маркитан, Віктор Покиданець, Григорій Молдав'ян; в Івано-Франківську — Володимир Мулик, Олександр Чулков, Ярослав Яновський та ін.

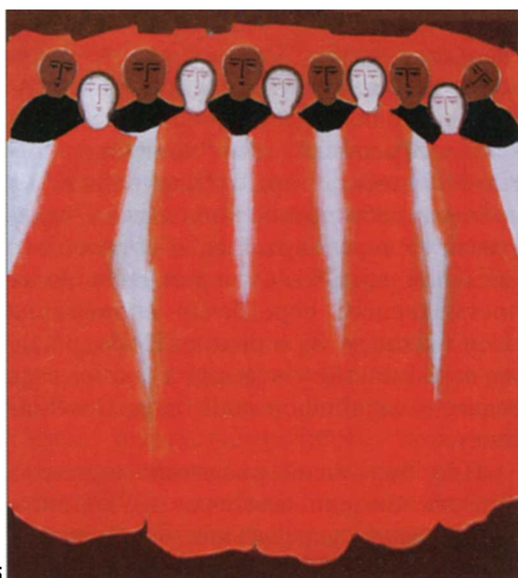
Твори митців "Нової хвилі" вражали барочним розмахом і пишнотою, дикою сумішшю іронії і палкої наївності. Цей

1

2

3

4

5

1. Петро Антип. Поцілунок Іуди. 2001. Штучний камінь.

2. Микола Журавель. Агресивне бджолярство. 2002. Перформанс.

3. Оксана Чепелик. Початок. 2007. Мультимедійна інсталяція.

4. Іван Остафійчук. Риби. 2004. Скло, акрил.

5. Андрій Ментух. Разом. Єднаймося. 2004. Полотно, олія.

напрям був глибоко пов'язаний з українською культурою.

До кінця 90-х рр. на авансцену мистецтва вийшли одесити Ігор Гусєв, Гліб Катчук, Пилип Перловський, Мирослав Кульчицький, Вадим Чекорський. Проте, незважаючи на їхню активну виставкову діяльність та міжнародні успіхи, офіційного широкого визнання в Україні вони так і не здобули. Деякі з цих митців нині живуть за кордоном, найсильніше розгалуження в Канаді (наприклад, Т. Полатайко, В. Трубіна) та Росії, у Німеччині — С. та І. Копистянські, П. Керестей, у Голландії — Р. Жук, в Угорщині — Г. Булеца, в Данії — С. Святченко, у Франції — Я. Бистрова.

Попри досить поширену різноманітну мистецьку практику, зокрема акціонізм (перформанси), та роботу із простором (об'єкти, інсталяції, ленд-арт), увага мистецтвознавців на початку 90-х рр. була прикута тільки до живопису. Дійсно, поміж іншими мистецькими формами живопис посідав чільне місце. "Картинна" форма художнього мислення за інерцією десятиліттями виконувала роль своєрідного еквівалента "справжнього", звичного для сприйняття мистецького твору. Стійким еквівалентом вона залишалася навіть у виразно поляризованих поняттях, таких як "соціалістичний реалізм" або "постмодерністський трансавангард". "Картинність" у процесах образотворення можна трактувати як певну архаїзацію естетичного мислення українських художників. Адже постмодернізм передбачає сприймання світу як хаосу. За оцінкою Ж. Бодріяра, ми перебуваємо у всесвіті, в якому стає дедалі більше інформації і дедалі менше сенсу.

Про бурхливий розвиток мистецтва свідчать численні виставки в Україні, а також участь українських митців у всесоюзних молодіжних виставках "Молодість країни" в Москві (1987) та "Молодіжній виставці творів художників соціалістичних країн" (1988). У них брало участь більш ніж 100 митців з багатьох міст України, зокрема: О. Ройтбурд, К. Реунов, Л. Вартиванов, Д. Кавсан, Г. Вишеславський, В. Раєвський, Г. Сенченко, О. Сухоліт, В. Бахтов, В. Бовкун, О. Подерев'янський, М. Гейко, К. Ляшев, С. Ликов, В. Попов, Н. Мироненко та ін.

Метаморфози постмодерністського малярства передбачали значні зміни у сфері естетичних уявлень. Звучання мистецького твору виходило за межі звичних естетичних категорій прекрасного. Критерії оцінки картини, її якості вже не пов'язувалися з досконалістю художньої форми. Естетичні відчуття немовби виносилися за межі художньої форми, яка сама по собі не була естетично значущою. Такі динамічні зміни у сфері мистецьких форм і засобів художньої виразності викликали нерозуміння не лише у глядача, а й у фахівців. Про це, зокрема, свідчить оцінка на сторінках преси Міжнародної бієнале українського мистецтва "Імпреза '89", відкритої в Івано-Франківську. Йшлося про те, що бієнале продемонструвала відвертий "надмір зображень людей з хижими пташиними головами, яйцеподібних, з неоформленими зліпками замість голів", де панувала "тема сатанинського верховенства світом, вивернутого або спотвореного світу, тема пам'яті про страхіття життя або про втрачені цінності, передчуття катаклізму, апокаліпсису".

Як бачимо, тривалі десятиліття замовчування проблем, що існували в реальному світі, його лакування і прикрашання правди про драматичну напругу в суспільстві й викривлення свідомості індивідуума спричинило шокуючу дію.

Як не парадоксально, але в бурхливому розвитку постмодерністського ма-

лярства в наших специфічних умовах і "несинхронізованих" ритмах був відразу ж закладений його швидкий занепад. Ми немовби проходили певний етап розвитку в надзвичайно прискореному темпі. Та все ж твори О. Гнилицького, О. Голосія, Д. Кавсана, М. Мамсікова, О. Ройтбурда, О. Тістола, В. Трубіної, В. Цаголова, І. Чичкана та ін. залишали сильне враження внутрішнім протиріччям і глибоким нерозгаданим змістом. У той час як більшість творів не втрачали попередню бароковість, кольорову і фактурну насиченість, композиції необарокового стилю набувають стриманих форм ("Білочка" О. Гнилицького), тяжіють до кінематографічності, вербального вираження (цикл В. Цаголова "Гама почуттів").

Після О. Голосія, який загинув 1993 р., витворювали новий метаміф прибічники необарокового типу О. Тістол і М. Маценко. Їхні проекти "Музей України. Фрагмент" і "Українські гроші" став характерним виявом послідовного втілення згаданих ідей, свідченням різностильового переплетення міфів і стереотипів. Частина проекту "Українські гроші" у вигляді своєрідної горельєфної інсталяції демонструвалася на "Київських мистецьких зустрічах" 1995 р. в Українському домі. Технологічне поєднання у єдине ціле скляних і паперових модулів створювало відчуття віртуозності й водночас примарливості. Містифікувалися самі підходи до виставкових територій: засліплюють зображення полиск світла, шви і розломи.

Законодавцем художніх екзерсисів у дусі трансавангарду виявився *Олександр Гнилицький* (1961—2009), який у ствердженні "нової хвилі", поруч із ровесниками з "Паризької комуни", дотримувався засад "нео", динамізуючи інтелект в імпульсах іронії, гротеску, аналітики, епатажі, поп-ляльок та педалюючи новотвори у візіях відео. Він збагатив інтелектом новітній живопис ("Даная", 1994; "Далай-лама", 1995; "Штірліц із мавпою", 2003; "Лолепа в лісі", 2008).

У співавторстві з Лесею Заєць Гнилицький до 52-ї венеційської бієнале створив знамениту "Кімнату", а його проекти та інсталяції вказували шлях до небачених просторів уяви. Інформаційно-компсупційна провокаційність Гнилицького відкривала небачені межі креації з поп-артівською іронією (проект "Бутик" — 2002, "Мотоцикл" — 2007), оповитою ілюстраціями "звабу" цивілізаційного побуту.

Діяльність арт-галерей у Києві, Львові, Харкові, Одесі, "Совіарту", Центрів сучасного мистецтва Сороса (Києва, Одеси), аукційних численних презентацій сприяла зростанню виставкового життя в країні, а з ним — якісних змін у мистецтві, розвитку нових спрямувань, зокрема contemporary art, власне актуального мистецтва.

Творчість багатьох художників віддзеркалила провідні тенденції сучасного мистецтва. Ознакою часу і стало те, що разом із нетривалим сплеском виразно постмодерністського явища — так званої нової фігуративності тенденція лідерства живопису виявилася в місцевих, надто своєрідних "синтезованих" формах, властивих саме українській традиції. Маємо на увазі тих художників, які звернулися до техніки іконопису і змогли знайти їй застосування в сучасних мистецьких творах (М. Журавель, Р. Романішин).

У роботах одного з представників одеського постмодернізму кінця 80-х рр. О. Ройтбурда відчутні біблійний міфологізм, фантасмагоричність, архетипні коди, драматизм і водночас іронія й сарказм ("Я цього ніколи не запам'ятаю", "Пророк", "Рух у напрямку моря", "Видіння Єзекіїла"). Подібні стильові мотиви,

1

2

4

5

3

1. Василь Цаголов. Прополювання. 2002. Полотно, олія.
2. Анатолій Мельник. Із серії "Стара фортеця у Кам'янці-Подільському". 2008. Полотно, олія.
3. Петро Лебединець. Синій чайник. 1990. Полотно, олія.
4. Василь Татарський. Манекен. 2007. Сталь, електрозварка.
5. Єгор Зігура. Колос, що руйнується. 2010. Поліефірні смоли.

але вже на основі національного історичного міфу, створили К. Реунов, О. Тістол і згодом М. Маценко — художники, які заснували групу "Вольова грань національного постеклектизму". Характерними в цьому плані є твори "Возз'єднання", "Вправа з булавами", "Богдан Хмельницький" О. Тістола та "Переможця не судять" К. Реунова.

Одним з ефективних представників постмодерного мистецтва, яскравим стверджником формальних новацій став *Олег Тістол* (р. н. 1960), який в живописних полотнах, художніх об'єктах, інсталяціях починаючи з кінця 80-х рр. зробив рішучий поворот до постмодерних цінностей. У 1987 р. Тістол створив серію постеклектичних краєвидів "Синай", "Везувій", "Говерла", а через рік полотна "Вправи з булавами", "Возз'єднання", трансформувавши історичний міф у дусі барокового бурлеску. Разом із К. Реуновим він утворив групу, що презентувала "національний постеклектизм", продукуючи трансавангардові авторські візії в дусі необарокових візуальних формул. Згодом Тістол так захопився, з властивим для нього іронічним підтекстом, медійними версифікаціями, аж поки не зупинився на фантазійних версіях "Ю. Бе. Ка". Проекти Тістола завжди йшли в ногу з постмодерним часом, і це відчували скрізь на престижних презентаціях актуального мистецтва у світі — від Венеції до Сан-Паоло, де він артикулював особисті враження.

Численні перформанси, інсталяції, замість звичних полотен і скульптур заповнили виставкові площі, урізноманітнили урбанізоване середовище, простори сіл. Проекти початку 90-х рр. В. Раєвського, В. Цаголова, Г. Вишеславського, Ф. Тетянича, В. Кауфмана, М. Журавля, О. і Т. Бабаків увиразнили координати розвитку сучасного мистецтва, намітили напрям руху по новій мистецькій дорозі. До числа важливих мистецьких акцій слід віднести проекти "Три слони" (1993, учасники — В. Раєвський, В. Цаголов), "Карла Маркса — Пер Лашез" (1993, В. Цаголов), "Технологія чуйності" (1996, В. Кауфман), "Пасіка" (1996—2006, М. Журавель), "Пляжна роздягальня" (2006, куратор — Л. Авраменко), "Присвята Ван Гогу" (1998—2003, О. Чепелик).

Інсталяція як найуніверсальніший вид сучасного мистецтва набув з кінця 80-х рр. особливого поширення — у Києві: Ф. Тетянич, О. Бабак, Г. Вишеславський, О. Бородай; у Львові: С. та І. Копистянські, Ю. Соколов, А. Сагайдаковський, П. Сільвестров, С. Якунін, Г. Сидоренко, В. Кауфман, В. Костирко; в Івано-Франківську: Ю. Іздрик, Р. Котерлін, А. Звіжинський, М. Яремак та ін. Інсталяції цього періоду найчастіше відображають захопленість митців естетикою архаїчних культур, зацікавлення світовідчуттям носіїв автентичних традицій, тотемізму, побутової магії — як альтернативних до офіційного радянського світобачення.

Киянин О. Малих використовує тіло картини, перетворюючи її зміст на нерівноправний симбіоз. Інсталяція може захоплювати площину стін (енвайронмент), а може бути лише її "скороченим" варіантом (асамбляж). Метафорою сучасного живопису сприймається творчість Ансельма Кіфера ("Палітра, що літає", 1983). У Г. Вишеславського інсталяція реалізується у формах язичницького капища ("Ворота сонця", 1988), в А. Лісовського — у вигляді антикваріату, у Т. Бабак — українського плетива з лози (1990).

Популярним є також квазітеатральне дійство — перформанс, режисуру і виконання якого здійснює професійний художник, наймаючи статистів або залучаючи колег. Зазвичай при цьому від-

сутній або є зовсім незначним текстовий супровід. Немає і фабульної подієвості, проте часто наявні шокуючі елементи, хореографія, музика, карнавальне дійство. Може також містити натяки на креногенні настрої епохи (В. Цаголов "Розстріл паризьких комунарів", Київ, 1993).

Відеозображення використовує й інша арт-технологія — відеоарт, засновником якого вважається корейсько-американський художник Нам Джун Пайк. Будда, що дивиться на власне зображення в телевізорі в реальному часі, — це найбільш відома робота митця. З розвитком технічної революції відеоарт перетворився у масову художню практику. Класиком відеоарту вважається американець Біл Вайола, який теоретично обґрунтував цей напрям у книжці "Причини стукати у порожній будинок" (збірник текстів 1973—1994 рр.).

На сьогодні найбільш повно медіароботи українських художників були представлені на виставці "Перевірка реальності" (В. Цаголов, І. Чичкан, А. Савадов, О. Тістол, С. Братков, І. Гусєв, М. Маценко, О. Кашимбекова, "Інституція нестабільних думок" та інші).

У подальшому всі ці напрями стають лабораторією або джерелом несподіваних візуальних розробок.

Впровадження нових мистецьких форм тісно пов'язане з явищем, яке можна окреслити поняттям "акціонізму". Реалізація мистецької ідеї передбачала своєрідний "четвертий" часовий вимір. У цьому сенсі мистецькі твори за характером використання засобів виразності наближалися до кінематографа або театру. Однак художник, який планував і здійснював певну акцію, в жодному разі не прагнув грати "запрограмовану" роль, а тим більше повторювати її. Його дії були завжди підкреслено індивідуальними, нарочито спонтанними та емоційно насиченими, спрямованими на асоціативну, часто підсвідому форму передачі певної ідеї. Митці, які приєднувалися до цього напряму, здебільшого намагалися виділятися серед інших, поводитися нестандартно. Вони кидали виклик суспільству і пропонували внести кардинальні зміни у сферу контакту художника з публікою. Для них не існувало будь-яких комплексів, заборонених тем і форм вираження, вони самі їх провокували. В їхній творчості нівелювалися всі традиційні межі мистецтва і часто народжувалися дивні, парадоксальні явища.

Цілком очевидно, що творчі пошуки таких митців не вкладалися в загальноприйняті норми сприйняття. Для багатьох вони звучали відверто авантюрно і були надто складними для розуміння. Навіть сміливе експериментування у сфері інсталяції та енвайронменту, де на розсуд публіки представлялися сталі в просторі й часі мистецькі об'єкти, не видавалося настільки незвичним, як, наприклад, відеоарт, із використанням телевізорів або моніторів з важко пояснюваними екзерсисами на них чи перформанс. Глядачі не могли знайти необхідного ключа до сприйняття. Адже вони переважно йшли звичним шляхом, який передбачав пошуки конкретики. У цьому разі потрібно було розвивати здатність співпереживати побачене і почуте на асоціативному, підсвідомому рівні. Тому для непідготовленого глядача, вихованого на традиціях класичного театру, абсурдні, на перший погляд, дії художника могли трактуватися як відверте знущання над публікою.

Характерним прикладом можуть бути такі акції: "Der Winter kaput" (П. Старух, 1992), що передбачала абсурдне, експресивне розмальовування автором снігу; "Манна" (П. Старух, М. Олексяк, М. Яремак, 1993), де в структуру дійства

вплітаалася демонстрація оголеного тіла авторів; "Мазепа" (В. Цаголов, 1995), у якій для передачі всього перформансу та відеоінформації було використано звичайний телевізор; "З Днем Перемоги, герр Мюллере!" (І. Подольчак, І. Дюрич, 1995); "П'яно-форте" (В. Бажай, 1997), коли художник роздавав хірургічні інструменти замість столових приборів для "споживання" розкладених для гостей на столі каменів, перев'язаних мотуззям і густо облитих чорною фарбою. Харківська "Група швидкого реагування" (Б. Михайлов, С. Братков, С. Солонський) у фотоінсталяції "Якби я був німцем?" (1994) порушила питання національної самоідентифікації в осмисленні трагедії Другої світової війни.

Митці в цілому рухалися вперед, і їхня творчість сприймалася як поступ у розумінні мистецтва в контексті світового. Не завжди зрозумілими були їх нібито агресивність, антиестетичність, навмисне зосередження уваги на негативних аспектах повсякденного життя і людських стосунків. Головною причиною, очевидно, виявилась неготовність нашого суспільства сприймати й оцінювати форми новітнього мистецтва. В країні, де мало не щодня доводилося стикатися з оприлюдненням страхітливих фактів минулого та переживати труднощі й парадокси сьогодення, такі емоційні стреси спричиняли відверте роздратування. Якщо в західному світі основною їх позитивною метою була апеляція до суспільства, впевненого у завтрашньому дні, то в Україні люди перебували у стані збудженості (а то й на межі нервового зриву), а пласт середнього прошарку взагалі був практично відсутнім, адже саме до нього найчастіше апелюють митці.

Нові тенденції виявилися також в експериментах у сфері нового для українських митців явища — ленд-арту. Цей мистецький напрям активно культивувався, зокрема згадаємо ленд-артівські симпозіуми під загальною назвою "Простір прикордоння". Шість років поспіль вони відбувалися в одній і тій самій живописній місцевості, поблизу села Могриця на Сумщині. Організатори щоразу обирали певну тему, наприклад: "Дійство відкритого вогню" (1998), "Символіка течії" (1999), "Крейдяний період" (2002). У тісному контакті з природою художники означували шляхи тактовного входження в середовище, його цілеспрямованої смислової трансформації. Вони прагнули застосовувати лише природні матеріали і барвники, а іноді виконували філософськи осмислені маніпуляції, які вражали очевидною абсурдністю. Ця абсурдність, проте, сприяла конкретній меті — виявленню екологічних проблем та асоціативно пов'язувалася зі страхітливими наслідками планомірного нищення природи як основи власного буття — "Консервація туману" (М. Журавель), "Стіна самодостатності" (Ю. Фірсік, І. Швачунов), "Крейдяний час" (П. Бевза, О. Литвиненко), "Жовта діагональ" (А. Блудов, В. Шкарупа) та ін.

Прикметно, що від самого початку екстремальність нових поглядів виявлялася не лише у використанні незвичних форм, а в самому способі експонування творів, у загальній організації експозиційної площі. Про це яскраво свідчила виставка "Простір культурної революції", що її було організовано в травні 1994 р. За задумом авторів вона була альтернативою демонстрованій одночасно експозиції 1-го Київського художнього ярмарку. Суть ідеї полягала в поділі експозиційного простору на дві принципово відмінні зони. По периметру величезної круглої зали Українського дому простягався високий оранжево-червоний паркан. У такій оригінальній формі втілився широкий діапазон

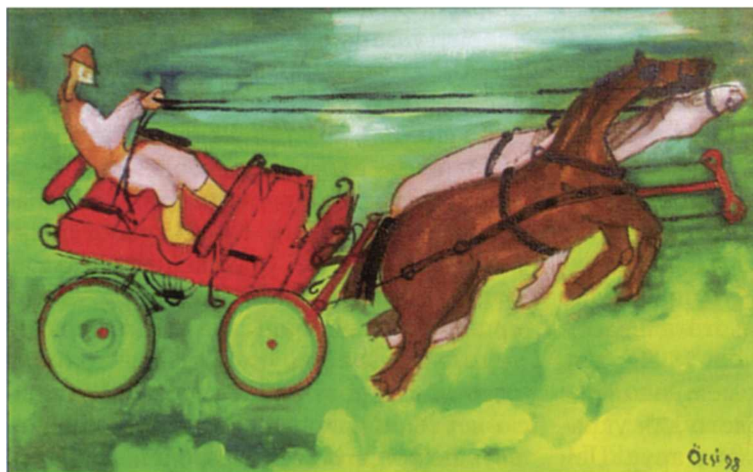
1

2

3

4

1. Олександр Сердюк. Перші слобожани. Панно. 2005. Полотно, олія.

2. Олександр Івахненко. Жниця. 1994. Полотно, темпера.

3. Віктор Погорелов. Атланти. 2007. Полотно, олія.

4. Ференц Семан. Візник. 1998. Полотно, олія.

асоціацій — гротескно-містичні метафори примари-революції, барикади, процесів ремонту тощо. Площину паркану нерівномірно вкривали засоби "нової" комунікації — графіті, плакати, реклама, листівки. Мистецькі твори учасників виставки, приховані за парканом, були практично недоступними для глядача. Здивовані відвідувачі виявляли, що експонати можна було лише побачити немовби під мікроскопом, у зворотно обернених лінзах біноклів, вмонтованих у паркан. Таким чином досягався співзвучний сучасності ефект "непотрібності", відсутності, неймовірної віддаленості мистецьких творів від глядача, а сам глядач перетворювався на своєрідний експонат виставки. Подібний хід організації виставкового простору було використано і в проекті "Парниковий ефект" у лютому 1997 р. у Центрі сучасних мистецтв Дж. Сороса в Києві. Цілком нетрадиційна експозиція викликала відчуття тривоги, породжувала певні катастрофічно-апокаліпсичні настрої. Результат досягався через сприйняття об'єктів, розміщених усередині великої "теплиці", крізь матову поверхню плівки, у вузьких проходах по периметру зали. Отже, у багатьох випадках звучання мистецького твору практично виходило за межі звичних естетичних категорій краси. А подібні явища свідчили про репрезентацію візуального мистецтва в Україні.

Європейський мистецький досвід поступово став часткою нашого досвіду, а мистецькі надбання українських художників почали входити у міжнародний контекст загальних творчих здобутків.

Бурхливий прорив мистецьких ініціатив стимулювали масштабні виставки "Реалізм та соціалістичний реалізм в українському живопису українського часу. Історія, колекція, експеримент", де із сучасних позицій оцінювалися мистецькі твори 50—80-х рр.; "Мистецтво України XX ст.", в якій панорамно розгорталися еволюція творчості, явища, події, факти на усьому складному повному протиріч відрізку останнього століття; "XX художників України", "Українське малАРТство", організоване "Совіартом" В. Хаматова.

Ці та інші загальномистецькі, мистецтвознавчі вияви модерного мислення, як, наприклад, проект "Олександр Архипенко та його спадкоємці", організований Національним художнім музеєм України, розкривали творчість видатних майстрів українського класичного мистецтва і його представників на перехресті епох.

На наших теренах традиції абстракціонізму фактично ніколи не зникали. Але оскільки він не був офіційно визнаним, то перебував у підпіллі, а будучи антитезою соцреалізмові, набув популярності як вияв противаги радянському мистецтву. Відзначаючи швидке повернення в Україні наприкінці 80 — на початку 90-х рр. засад нефігуративного мистецтва (яке ще називають абстрактним, непредметним, ненаративним), важливо зважити й на те, що їх відкрите декларування авторами середнього і молодшого покоління у своїй основі спиралося на багатий досвід художників-нонконформістів. Цим пояснюється і звертання до абстракціонізму й оновлення експресіоністичних тенденцій (переважно в поєднанні з рисами сюрреалізму).

Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. до абстрактного живопису зверталися чимало українських художників. Декого захопила кон'юнктурна позиція, бажання будь-що активно продемонструвати сучасний погляд. Інші відкривали для себе простір для творчого експерименту і надалі обирали власний мистецький шлях. Проте найбільший інтерес стано-

вили ті, для кого нефігуративність була принциповою у формуванні творчого пошуку, що ґрунтується на кольорі, лінії, формі й фактурі.

На рівні творчого об'єднання вперше задекларували свою причетність до абстракціонізму художники, які ввійшли до складу "Живописного заповідника", створеного в Києві 1992 р. Від початку заснування членами групи були О. Бабак, М. Гейко, О. Животков, П. Керестей, М. Кривенко, А. Криволап, С. Семернін, Т. Сильваші. Однак згодом у ній залишилося п'ятеро: С. Семернін емігрував до США, П. Керестей виїхав до Німеччини, а О. Бабак обрав незалежний від об'єднання шлях, хоча завжди підтримував їх мистецькі акції.

Основним натхненником та ідеологом об'єднання разом із Т. Сильваші став А. Криволап. У ті часи він очолював молодіжну секцію Спілки художників і виступав організатором кількох творчих груп молодих митців у Седневі. Принагідно зазначимо, що серед названих художників засад нефігуративного малярства принципово додержували лише троє — М. Кривенко, А. Криволап і Т. Сильваші, тоді як М. Гейко та О. Животков періодично тяжіли до певних виявів фігуративності.

Членів "Живописного заповідника" єднало не лише захоплення формою мистецького твору, а й цілком інше розуміння самої природи малярства. «Однією зі спільних ознак їх підходів на 1992 р., як відомо, було те, що всі п'ятеро залишили в минулому етап "силового" ставлення до твору, етап живопису як односторонньої дії художника щодо полотна: заглиблення у стихію живопису дало відчуття його власної активності, непідвладної людині своєзаконності, і з певного моменту твір уже починає "диктувати" художнику свою волю, перебираючи ініціативу».

На перший погляд видавалося, що художники-однодумці із "Живописного заповідника" не відкривали нічого нового. Проте, утверджуючи ідеї всесвітньо відомих майстрів початку XX ст., вони адаптували їх до власних переконань, світогляду і світосприйняття, процесів безупинного вдосконалення індивідуального "духовного порядку", неухильно наближаючись до чистого мистецтва.

У принциповій переорієнтації мистецького середовища важливу роль відіграли виставки авангардного спрямування, що відновлювали втрачені модерністські мистецькі течії, популяризували нові, невідомі досі форми сучасного мистецтва. "Живописний заповідник" залишався єдиним в Україні активно діючим мистецьким об'єднанням, що сповідувало принципи нефігуративного мистецтва. Його учасники організували кілька виставок, що значно вплинуло на формування нового мислення в українських митців, утвердження нових естетичних критеріїв. Яскравим свідченням визнання їхніх поглядів та результатів діяльності стала виставка, присвячена 10-й річниці від дня заснування об'єднання, яка відбувалася 2002 р. у Національному художньому музеї в Києві.

Окрім митців, які виставляли свої твори у "Живописному заповіднику", в Києві у сфері нефігуративного мистецтва працювало і працює чимало яскравих особистостей. Так, завжди оригінальними і несподіваними творчими концепціями, своєрідним філософським підходом до вибору теми, виразним емоційним, іноді підкреслено драматичним напруженням вирізняються полотна О. Бабака. Неповторний у своїх гранично естетизованих композиціях, де домінують чітко впорядковані, загадкові знаки-символи, контрасти великих, детально структуризованих мас та інертного тла,

О. Дубовик — представник холодної, постмондріанівської лінії в українському живопису. Експресія зіставлення активних відкритих барв перетворює на дивні згустки насиченої енергії твори П. Лебединця. Висока культура поєднання стриманих і вишуканих кольорових зіставлень, ефективне застосування фактур і розкутого мазка властиве малярству П. Бевзи.

Значну популярність і традиційно високий професійний рівень зберігає мистецтво абстракціонізму в Одесі. Одеські нефігуративісти витворили власний неповторний світ, що ніби каскад дивовижних, напрочуд світлих метафор, схожих на грінівський приморський карнавал, світ, увесь пройнятий ритмами, який як пружина безкінечних чудових історій, що розгинається і тремтить на очах. Такі визнані майстри, як В. Маринюк, В. Басанець, С. Савченко, В. Сад, О. Стовбур та В. Цюпко, були членами відомих мистецьких угруповань — "Човен" і "Мамай". У Харкові в цьому напрямі працюють художники Ю. Шеїн, А. Гладкий, Є. Світличний; в Луцьку — К. Борисюк; в Ужгороді — Ф. Семан (Ичі), З. Мічка, В. Габда; в Полтаві — В. Маркосян.

Починаючи у середині 80-х рр., *Тіберій Сильваші* (р. н. 1947) відтворив власні медитативно-нефігуративні уподобання, що дозволило йому зайняти позиції лідера українського мистецького сьогодення, підняти на високий рівень шкалу живописного професіоналізму на всіх його витках — пов'язаність із фотореалізмом, чиста локальна живописність, абстрактна інтенційність, співвідносна зі світовим досвідом (А. Готліб, М. Ротко, Н. де Сталь), хронореалізм (за Сильваші: "поверхня, фарба, фактура"), мінімалізм. Художник метафорично окреслює материкову суть живопису як "шлях додому", що матеріалізувалася у серіалах однойменного екзистенційного самодостатнього пульсування кольору на полотні у розмаїтих його пластичних виявленнях — густій весняності зелені, напруженій чуттєвості кобальту, драматизмі краплаку, мінливості спеченого жаром жовтого. Художник емоційну наповненість відведеного йому часу переповнює субстанцією кольору. Він летризує метафорику художності, яка не має ані початку, ані кінця. Цей кольоропис живопису формує краєвид полотна, картини, образу (серія "Живопис", 1996; серія "Композиція", початок 2000-х; серії "Живопис", 2006—2008; 2007—2008). Разом із польським художником Л. Тарасевичем у Центрі сучасних мистецтв Сороса у Києві вимуровує вежу "Живопис" (проект, 2000), і це становить домінанту їх образних звершень. Художників вирізняли активна дія і колір як один із основних засобів увиразнення. Сильваші насолоджується тональними градаціями, мінімалізацією кольорової площини, як свого часу класичний авангардист В. Стшемінський — теорією й практикою унізму. Площина полотна — безмежне поле його роздумів і почуттів, поле духовної чистоти. Він — активний речник відродженої нефігуративності й безкомпромісний провісник сучасних настроїв в українському мистецтві.

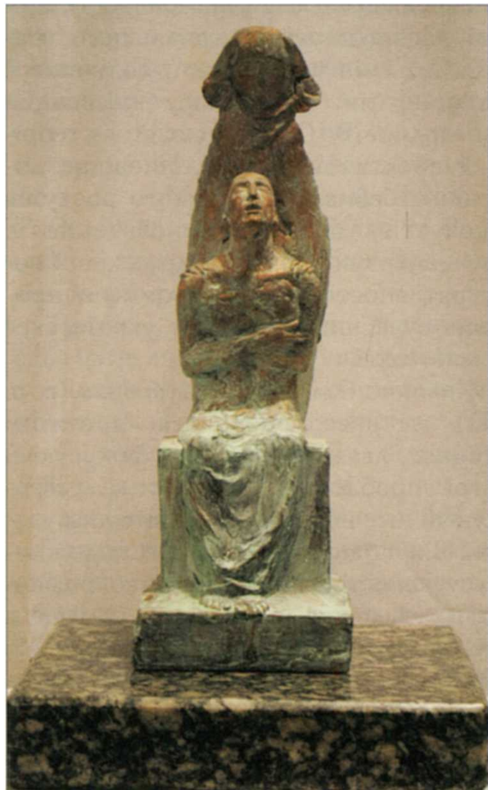
Живопис *Олександра Дубовика* (р. н. 1931) яскраво розкрився протягом останніх двадцяти років, фокусуючи гострі проблеми сучасності і стверджуючи інтенції новітньої світової культури. Він є одним із провідних художників сучасності, що поліфонічно розширюють уявлення людини про її місце в часі та просторі, з однаковою силою формуючи власні метафорично-символічні роздуми в мозаїчній творчості у вітражах, розписах, дизайні книжок та інтер'єрів. Полотна художника "Ма-

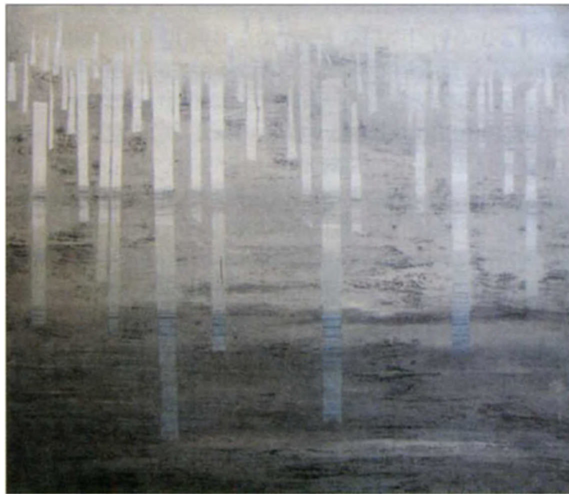
1

*1. Віктор Гонтарів.
Хортиця. Байдина
пісня. 2006.
Полотно, олія.*

2

3

*2. Віталій Андріанов.
Митець і муза.
2010. Бронза.*

*3. Альбіна Ялоза.
Із серії "Втрачений рай".
2012. Папір, акрил, ліногравюра.*

ятник", "Тріумфатор" (обидва — 1990), "Діалог" (1993), "День восьмий" (1993—1995), "Атракціон" (2000), "Тінь" (2001), "Здрастуйте, пане Дубовик!" (2001) сповнені внутрішньої енергетики, конструктивної логіки, емоційної відкритості. Оригінальність мови Дубовика — наслідок інтелектуальних роздумів митця про вартості такого ґатунку, які виявляють глибину образного наповнення кожного твору. Власне "акцентування творчої особистості" Дубовик окреслив у філософсько-мистецьких поглядах, що мають назву "Палімпсести" (2004), про сенс буття, взаємозв'язки людини і простору — того, що є в земних координатах і що розумово відчутно у безмірі Космосу. В контексті цих міркувань обертаються багатогранно живопис і графіка художника, естетична глибина яких була відчутна на персональній виставці у Національному художньому музеї України (березень, 2011). Картини митця супроводжує успіх у численних презентаціях мистецтва України і на багатьох виставках країн світу. Зв'язок із реаліями і вихід, складні асоціативно-метафоричні простори нефігуративу, масштабні узагальнення і конкретні спостереження ідеальних вимірів, осяги глибоких кольорово-просторових відношень — усе це, як писав Дубовик у власних "Палімпсестах", становить основу гармонійного існування "в універсумі, не втрачаючи при цьому своєї одиничності". Визнаний художник, Дубовик у розквіті творчих сил, у вираженні нових пластично-образних ідей, що обіймають і прогнозують прогресивні орієнтації часу.

Реальність абстракції — цей вислів киянина *Петра Бевзи* (р. н. 1963), звищуючи сприйняття нефігуративного живопису, переводить вербальні контексти у пластичні, координує відстань від фактури, кольору, форми до людського почуття й розуму. Проект абстрактних композицій художника "C'est moi" (1995) продукує світ духовного буття картини як мікросхеми образу світу.

Художник-самітник, присутній у мистецькому соціумі поза усілякими творчими об'єднаннями, Бевза своїми живописними композиціями довів самодостатність власних мистецьких відкриттів ("Реальність живопису", 1995; "Реальність фактури", 1995; "Драбина до неба", 1996; "Нога судьби", 2009; "Краєвид для Сергія Кримського", 2010; "Глибина. Істота", 2011).

Петро Лебединець (р. н. 1956) відкрив, за його словами, свій шлях у простір живопису, поєднаний чарами кольорів з гармонією композицій. Численні твори художника і є позавербальні композиції, змережані імпульсами інтуїції, асоціативною образністю. Вони акумулюють енергію почуттів, переживань, емоційних станів, запрошуючи до співпереживань у межах досконалого, ідеального. Твори художника струмують до глибинних виражень людської свідомості ("Композиція І, ІІ", 1995; "Передчуття XX", 1996; "Початок", 1996; "Звук кольору", 2009).

Наприкінці 90-х рр. концептуальні пропозиції contemporary-art поширилися в галузь нефігуративного живопису. Представником нової неакадемічної абстракції виступила *Іва (Іванна) Павельчук* (р. н. 1968) у 2000 р. із серією творів на плексигласі у форматі інсталяції, що називалася "Референтна колористика". Поєднання основних спектральних кольорів передбачало альтернативну форму комунікації, що сутнісно відрізнялася від природи op-artu. Проект експонувався у Києві, Москві, Варшаві, Берліні.

Вияв нефігуративного мистецтва у Львові пов'язаний з іменем *Василя Бажая* (р. н. 1950). Його перша персональ-

на виставка, яка відбулася у Львівській картинній галереї 1989 р., стала виразною антитезою традиційній станковій картині, продемонструвала довершеність робіт митця, розуміння можливостей сучасного живопису. Цьому сприяли значні розміри полотен (причому деякі композиції складалися з кількох частин і сягали 5—6 м), відсутність звичних рам, що дало змогу спрямувати малярство на активний контакт із навколишнім середовищем.

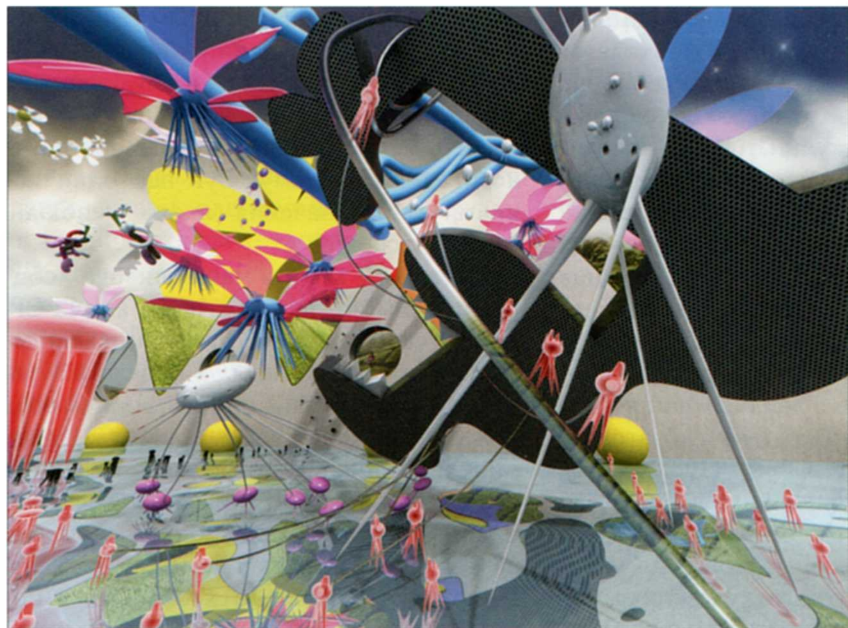
Доречно тут акцентувати певну загальну тенденцію: прагнення до виходу за межі полотна й освоєння абстрактним живописом простору. Отже "вихід" малярства із усталеної площини ставав у другій половині 90-х рр. поширеним явищем.

Своєрідним апогеєм і підсумковим етапом бурхливого розвитку абстрактного живопису в Україні стала Перша бієнале нефігуративного живопису. Вона відбувалася в межах 3-го Міжнародного арт-фестивалю у червні 1998 р. у Палаці мистецтв "Український дім".

Оцінюючи в цілому шляхи розвитку нефігуративного мистецтва в Україні в період 1980-х — початку 2000-х рр., зробимо певні висновки. Так, привертають увагу виразно переважаючі у творах українських митців індивідуальне самовираження, емоційні відтінки. Як своєрідний протест проти понурості й замкненості минулої епохи відчувається бурхлива динаміка часу, яка передається у відкритості кольорів, незвичному поєднанні барв і тональних зіставлень. Тож одним із виявів суспільних емоцій було звернення до експресіонізму, що також стало закономірним явищем перехідного періоду. Багатьом художникам старшого покоління було значно легше переорієнтовуватися у звичних межах фігуративного мистецтва, а молодим — розпочинати новаторські пошуки. Природно було при цьому звертатися до національних коренів, народних традицій, українського наївного мистецтва та іконопису. Важливо й те, що експресіоністичні тенденції цілком логічно й органічно синхронізувалися з постмодерністським поверненням до фігуративності. Як приклад художника старшого покоління експресіоністичного спрямування можна навести експерименти львів'янина *Любомира Медвідя* (р. н. 1941). Підкреслена емоційність і гранична внутрішня напруга його робіт ніби відкривають той нерв, який разом із розумом керує на іншому, спонтанно-емоційному рівні. Досить відчутним є глибинне реалістично-фігуративне підґрунтя, трансформоване за допомогою свідомого застосування образотворчих "міксів", немовби запозичених у фотографії та кінематографі, фото- і кіноефектів.

Передати рух Медвідь намагається за допомогою кінематографічних засобів. Його полотна вражають глядача, звичного до загальноприйнятої штучної "позитивної естетизації" і лакування мистецьких творів. Автор не приховує, а навпаки, всіляко намагається привернути увагу до багатьох проблем. У його малярстві відчувається відвертість, прискіпливість і водночас певна сюрреалістичність процесу образотворення.

Присутність Л. Медвідя в українському мистецтві і вчора, формулюючи його вислів, "за часів загратовано-казенної радянської системи", і сьогодні, коли, як він каже, "змінилася сценографія, але залишилася драма", — ця присутність детермінантна стосовно таких понять, як висока мистецька майстерність, мистецька ерудиція і мистецька медитативність. На київському небосхилі твори львівського художника з'явилися у спільному із О. Міньком та З. Флінтою проекті в 1982 р. Виставки

1

1. Степан Рябченко. Спокуса святого Антонія. 2010. Цифровий друк.

2

3

4

2. Андрій Іванчо. Місто. 2012. Полотно, змішана техніка.

3. Валерій Вітер. «А ми дивились, та мовчали...» 1990—1997 рр. Плакат.

4. Дмитро Стецько. Архангел Михаїл. 2003. Полотно, олія.

трьох львів'ян у Києві, Вільнюсі, Москві мали магнетичний вплив. Вже тоді за плечима митця були важливі серії, що мали пролонгацію в часі, "Периферії" (1962—1965), "Евакуації" (1964—2004), в яких особистісні драматичні медитації вилилися в зображення стосунків між людьми, що за характером трагедійних тлумачень наближалися до біблійних означень нещастя і гоніння особистості. Потім митця полонила сувора правда Е. Уайта, що спричинило серію композицій, аж поки не з'явилися наприкінці 80-х рр. полотна на тему "Розточчя" (1986—2007), "Інтер'єри" (1989—1991), не настала пора "блукання" в розкритті того, що є насправді "Блудний син" — і це спровокувало нові роздоріжжя у мистецькій долі видатного художника, які свою тривалість пронесли до наших днів.

Окрема сторінка у творчості художника Медвідя — монументальні розписи в багатьох храмах, де чистота авторського духу є променистою в біблійно-євангельських сюжетах. Свій великий досвід монументаліста Медвідь передає численним учням, очолюючи у Львівській національній академії мистецтва монументальну кафедру.

Нова зустріч Медвідя з киянами — це драматичні полотна "Блудний син" з однойменного циклу, композиції "Пісочний годинник" (1994), "Кровавник" (1995), це серії "Terra incognita", "Esse homo", це його незвичні "Ремінісценції" (2011), що оприлюднили глибокі переживання митця над поняттями часу, простору, драми людини, її місця в мікро-макросвіті. Полотна Медвідя "Шезлонги", "Дебет—кредит", "Земля", "Відлуння", "Космос" підтверджують загальну стверджність, що художник належить до унікальних митців сучасності.

Отже, в Україні в мистецтві 1990-х рр. найпотужніше і досить виразно виявилися дві лінії — фігуративне мистецтво, що тяжіло до експресіонізму та трансавангарду, і абстрактний живопис, з одного боку, спрямований на авангардний досвід початку століття, з іншого — на експерименти американського абстрактного експресіонізму. Був іще один напрям, для означення якого необхідні певні пояснення.

Загалом, країни колишнього соцтабору та й ті, що були в складі СРСР, мають свої особливості, обумовлені історичними чинниками. Та, незважаючи на принципові відмінності, вони мають об'єднуючу ознаку — посттоталітарне минуле. Єдина ідеологія, протиріччя між утопічною мрією і правдою реальних подій — чинники, що суттєво вплинули на всі сфери життя і на саму людину. Попри все це, багато хто і досі з ностальгією сприймає ту епоху, коли для цілого покоління були звичними так звані кухонні розмови. У цьому сенсі ситуація сучасної Росії подібна до нашої, і причина цього в тому, що Росія досі не пройшла справжню "десталінізацію", натомість Німеччина пережила процес "денацифікації". Саме тому фашистське мистецтво в Німеччині однозначно табуйоване, тоді як соцреалізм все ще сприймається багатьма як щось рідне, за яким тужливо квилить душа. Все це й обумовлює особливий психологічний стан людини пострадянського простору, є однією зі складників нашої дійсності. Мистецтво, як відомо, завжди оперує ментальним, екзистенціальними переживаннями конкретної особистості й суспільства в цілому. Митець завжди першим зчитує імпульси та настрої, а отже, він є інтерпретатором свого часу (саме цим, до речі, можна пояснити той факт, що у зовсім різних художників іноді відчутний певний перегук у темах робіт).

З ім'ям Сидоренка пов'язані ініціативи по відродженню новітніх тенденцій у мистецтві й актуалізації мистецьких

процесів в Україні. Він є ствердником важливого напряму, який можна назвати мистецтвом посттоталітарної рефлексії.

Віктор Сидоренко (р. н. 1953) надто швидко подолав міжнародні мистецькі репрезентації, одержуючи скрізь схвальне сприйняття своєї творчості — у Венеції, Парижі, Берліні, Нью-Йорку. Постмодерні "навернення" запропонованих ним циклів повертали важелі естетизму до активного пластичного вислову, концентрували потугу мистецької думки в координатах такої проблематики, яка запалювала думку неофітів, наближаючись згодом до розуміння дисгармонійних вольових модулів у циклі "Амнезія" (1995—1999). Він з уламків минулого вихопив вольові імперативи "Ритуальні танці" (1997), "Вторгнення" (1996), "Контури реального" (1999). У серії "Цитохронізми" (1994—1997), вийшовши на постмодерний п'єдестал творення, запропонував такі варіанти самовираження, які повели його уяву до "мікроструктур світу" і спокусили розширити парадигми візуалізму. У Венеції в проекті "Жорна часу" (2003) Сидоренко підключив до арсеналу своїх засобів новітні технології, що якісно увиразнили масштабний концепт. Він не пройшов повз увагу світової мистецької спільноти. Через три роки народилися "Аутентифікації", що були структуровані логікою інсталяції, яка обіймала як форму регістра мультимедіа і ставила багатопланові питання про межові лінії життя й нежиття. Згодом кияни, а відтак парижани познайомилися з об'єктами митця, що маніфестували пошану до Малевича. Прийшла черга на скульптурні об'єкти Сидоренка. І врешті розгорнутий цикл творів "Ultra — C" (2001—2010), в якому фантоми минулого спливли, немов примари тоталітаризації з молитвами муштри, дисципліни, порядку. У цій серії розкрилися нові візійні якості видатного майстра сучасності.

Мистецький талант Сидоренка доповнили його неординарні організаційні якості. У 2001 р. він організував у структурі Національної академії мистецтв Інститут проблем сучасного мистецтва, де були зінтегровані мистецька теорія й практика і де молода мистецька парость з усієї України одержала презентативну виставкову залу для організації систематичних проектів contemporary art.

У період 1990—2010-х рр. далі успішно творять неординарні особистості, які сколихували глядача неординарними арт-пропозиціями, актуалізуючи суспільне призначення мистецтва й апелюючи до гострих, почасти екстремальних форм спілкування з глядачем.

Художником виразно національного спрямування з опертям на фольклорні витоки виявив себе *Опанас Заливаха* (р. н. 1925), що в монументальних композиціях — вітражі, мозаїка, у живописі, графіці, різьбленні домагався гармонійної довершеності, демонстрував високу професійну майстерність. Для автора були дорогі традиції М. Бойчука, і в їх дусі він формулював власні образотворчі концепції. Духом протесту перейняті полотна художника "Розпука" (1975), "Політбюро" (1975), "За московською завісою" (1977), "Пам'яті Горської" (1987), "Портрет В. Стуса" (1987), "Пам'ять" (1996).

У творчості видатного майстра відбивалися його враження, надії, сподівання. Стійкий у переконаннях, Заливаха фіксував минуле через призму сучасного, а сучасне не відділяв від роздумів про майбутнє. Декоративні композиції його полотен позначені чергуванням локально окреслених ритмів, виваженістю формальних структур ("Храмове", 1986;

1

1. Анатолій Федірко. Арт-проект "(Non)Cult". 2007.

2

3

4

2. Володимир Смаровоз. Прокляття зрадникам і ворогам. 2008. Вапняк.

3. Микола Білик. Поцілунок. 2005. Мармур.

4. Неллі Ісупова. Присвята Марії Приймаченко. 2008. Майоліка, поливи, ліплення.

триптих "Вертикалі", 1995; "Молитва", 1997; "Святошне", 1997).

О. Заливаха стверджував своє мистецтво активно, безкомпромісно, у ритмах щоденної творчої праці.

Висока вимогливість, творча відповідальність, професіоналізм, — такі критерії живопису *Анатолія Криволапа* (р. н. 1946). Пошуки у галузі колористики художник доводить щоразу до рівня, який відповідає його ідеальним прагненням. Починаючи з 80-х рр. Криволап збагачував палітру, експериментував у межах монохромного живопису ("Дерево", 1987; "Подвір'я на Володарського", 1987; "Балкон", 1988), чергуючи фігуративні сюжети з нефігуративними кольороформами. З роками художник стає все вимогливішим, суворішим у відборі барв, прагнучи передати стан у вигляді кольорових знаків ("Композиція в квадраті", 1990). Мотиви "хатинок", "сонця", "небес" звучать у творах художника епічно, велично, стверджуючи прив'язаність митця до рідних коренів. Із символічним узагальненням у картині "Портрет України" Криволап доносить думку про духовну чистоту краєвиду. У полотнах "Зимовий вечір", "Хати в Засупоївці", "Ранок у Засупоївці" (2002—2006) переживання, внутрішній стан, емоції матеріалізуються у витончених кольорових сполуках, досягають драматургії у феномені певних барв, у звучанні фіолетового, червоного, жовтого, синього. Криволап обирає "стихію смуг", "музику структур" — серії полотен 2000—2011 рр. — з метою максимального виявлення поліхромної площини полотна, що в інтерпретації автора отримує формулу "пульсуючих координат". У серії полотен "Український краєвид" художник виструнчує самодостатню мотивацію кольору, підносячи його до рівня символу, знаку, досягаючи цим емоційної глибинності, виразного образного тлумачення суті зображення. Творчість Криволапа визнана, шанована на батьківщині й поза нею. Вона становить яскраву сторінку модерної образотворчості в Україні.

Олександр Бабак (р. н. 1957) — художник унікального обдарування, який постійно перебуває у творчому пошуку. Його інсталяції, проекти, — останній з них "Паркан" (2010) у приміщенні "Мистецького арсеналу" із зображеннями корів, силуети яких вирізані зі сталі автогеном, — повертають думку до трансформацій тваринного світу так само, як попередні, служили застереженням до сучасної цивілізації, перед технологіями якої зникають вогнища селянської культури, гинуть людські осілості, тобто це був перегук зниклих людських осель — античних, скажімо, в Ольвії та українських на полтавській землі. Гармонійно доповнюють об'єкти О. Бабака плетені з лози чи очерету форми Тамари Бабак.

Художник заявив про себе в середині 80-х рр. картинами, що міфологізували природу і середовище, які на початку 90-х поступилися місцем інсталяціям "Корабель старої ткалі", "Тихе свято суму" (разом з О. Бородаєм, 1990—1991), що увійшли до скарбниці українського постмодернізму. Легко, вільно намальовані краєвиди Полтавщини, його рідних Шишак, Криму дають багато поживи для роздумів про насичені живописні структури, в яких рух пензля поетизує реальний світ квітів, умовних куточків землі. Бабак є стверджником великої живописної культури — стихії, в якій кожен поринає у таємниці кольоропису.

Киянин *Іван Марчук* (р. н. 1936) у своєму індивідуальному розвитку пройшов багатовекторний шлях пошуків — від метафоричного реалізму до нефігуративу, від сюрреалістичних почуттєвих

фантазій до емоційних бачень "української ночі з місяцем", від локально саморегульованих краєвидів до монологів про безкінечність світів. Проект "Погляд у безмежність" (2010) обіймає серію композиційних полотен, цілісно об'єднаних констатацією переходів від просторів земного до космічно неосяжних ірраціональних вимірів. Марчук — у сучасному мистецькому середовищі неординарна постать. Виставки його творів провокативні, з розлогою амплітудою мистецьких пошуків і знахідок. За усіма цими сходженнями власними авторськими стежками стоїть індивідуальна постать визнаного художника.

Одним із найвидатніших митців-новаторів у царині авторського художнього скла є *Андрій Бокотей* (р. н. 1938), який пройшов за довгі роки творчої праці шлях від виробів у манері традиційного гутництва до високих постмодерних образних звершень у пластиці. Художник прорвав вузькі рамки професійного регіоналізму і витворив мистецьку зону, що наставлена на інтелектуальні дії та образну вартість. Перші композиції Бокотея — декоративні вази "Червоні" (1975), "Українське бароко" (1976), "Гуцульські мадонни" (1981), об'ємно-просторові об'єкти "Муру присвята" (1983), "Танок" (1983), об'єкти "Склоскопи" (1983) виявили талант митця, а досліди із пластами утвердили пластично-зображальні якості мистецтва скла. Численні пласти-композиції "Зима" (1983), "Нічний шлях" (1986), "Вечір" (1986), "Козак Мамай" (1987) втілюють енергію кола як одного з конструктивних елементів образотворчості й увиразнюють кольорову культуру художнього матеріалу.

А. Бокотей здобув світове визнання як майстер постмодерних об'єктів ("Візок", 1988; "Вершник", 1992; "Фігура на драконі", 2002; "Чумацький віз", 2004; багатофігурна композиція "Мойсей", 2003), організатор восьми міжнародних симпозіумів скла у Львові, Бережанах, що об'єднали майстрів-склярів з усього світу, творець музею художнього скла у Львові, вдумливий педагог, що випустив у світ немало вихованців на кафедрі художнього скла Львівської національної академії мистецтва, активних сьогодні митців (А. Петровський, Р. Дмитрик, Катерина Гончак, Евеліна Принчолин, Т. Гармасій).

Українська belle epoque не відійшла, а набирає особливо витонченого присмаку у виявах фігурації чи нонфігурації, у феноменальних спокусах графічного чи скульптурного вокабулерів, у тому, щоб талант не бився тривогою чорних крил у замкненій сталевій сітці суспільної байдужості. Тому ініціативи стосовно трієнале скульптури, графіки, contemporary art, актуального мистецтва, розмаїтих реґіональних чи всеукраїнських презентацій, конкурсних програм мають своєю метою підтримку і забезпечення динаміки мистецького дискурсу, насамперед в його авторському різнопрочитанні, в зосередженості на розгортання неповторної творчої енергетики.

Виставкова діяльність. Невід'ємною часткою мистецького процесу останньої доби є налаштованість українських художників, виставкових галерей, арт-менеджерів, кураторів на контекст із світовими художніми подіями, явищами. 2002 року в Сан-Паулу український проект художника Тараса Полатайка (куратор — Єжи Онух) мав назву "З висоти пташиного лету" і ґрунтувався на головній концепції всієї бієнале "11 Метрополій". В українському проекті, здійсненому за підтримки ЦСМ при НаУКМА, порушувалося питання маргіналізації значних груп населення у результаті світового урбаністичного проекту, а також розглядалися такі мистецькі проблеми, як співвідношення

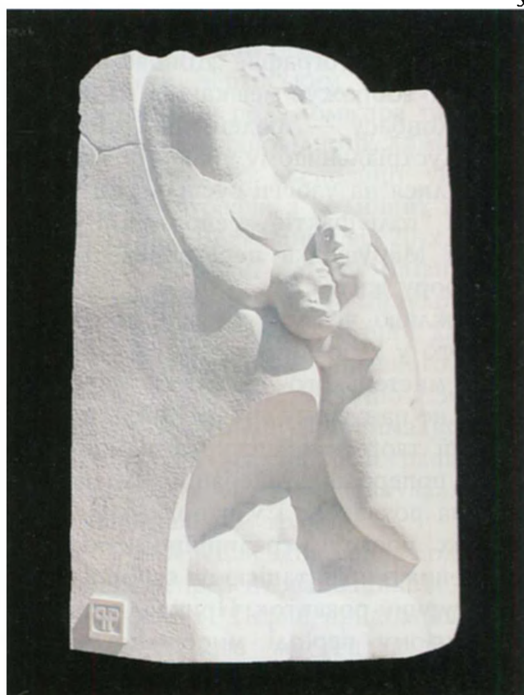
1

2

3

змісту іміджу та його формальних характеристик. На початку відкриття виставки було розміщено 11 дзеркал, а 11 безробітних мешканців Сан-Паулу укривали дзеркала шматками пазлів із 11 фотографій міст-метрополій, зроблених

1. Андрій Антонюк. Поклоніння землі і воді. 1993. Полотно, олія.

2. Антон Логов. Ліфт. 2011. Полотно, олія.

3. Василь Федорук. Небо і земля. 2008. Граніт.

із супутника. До завершення виставки на кожному дзеркалі було викладено по одній фотографії, що нагадувало абстрактний живопис, насамперед німецького митця Г. Ріхтера. Кожен із безробітних ніби виклав власну мрію про далеке і прекрасне місто, затуляючи нею (фрагментами фотографій) своє відображення, тобто реальне "я".

У "Сан-Паулу '2004" Україну було представлено фотопроектом *Віктора Марущенка* "Донбас — країна мрії" (куратор — Є. Онух). Виходячи з концепції головного куратора бієнале Альфонса Гуга "Контрабандисти зображення на Вільній території", український проект стосувався важливої проблеми спустошення реального світу і міжособових стосунків та їх віддзеркалення у мистецтві. Серія фотографій "Донбас — країна мрії" зображує мешканців маленьких міст Донбасу — людей, які, живучи в найіндустріальнішому районі України, опинилися на узбіччі суспільства. Передаючи "голі факти", репортажні фотографії Марущенка перетворюються на метафору життя.

Важливо усвідомити, що момент істинного у творенні сучасного українського мистецького продукту народжується не на голому ґрунті. Він, континуований творчими дискурсами минулого часу, попередніх генерацій, налаштований на розвиток, а у неординарних випадках поєднує традиційне культурне мислення з орієнтацією на європейський культурний розвиток. Прикладів цього в останньому періоді мистецького руху України немало. Важливо, окрім того, інше: мистецький продукт має універсальний характер, позаяк мобільні зсуви у бік модерних і постмодерних творчих ін'єкцій співіснують поруч із протосовєтськими і постсовєтськими продуктами тематичного веризму, напіваматорськими сентиментами до натуралізму.

Ландшафт українського мистецтва не уніфікований, він повнокровний, цілісний, єдиний. Починаючи з кінця 90-х рр. розширюється виставкова мистецька діяльність українських художників поза межами України, зростає презентація здобутків українських художників на визнаних у світі мистецьких форумах.

Серед найбільших світових мистецьких форумів Венеційська бієнале посідає провідне місце. В різні роки тут експонувалися твори українських митців Ф. Кричевського, М. Бойчука, К. Гвоздика, М. Глущенка, Т. Яблонської, В. Пальмова, В. Касіяна, О. Богомазова і багатьох інших. Чимало художників було представлено у складі експозиції колишнього Радянського Союзу. Свого часу полотно "Інваліди" А. Петрицького у Венеції привернуло загальну увагу, а сам автор був удостоєний спеціальної нагороди бієнале.

Простір, відведений українським художникам на всесвітніх венеційських бієнале, був відкритий у 2001 р. на знак 49-ї всесвітньої презентації. Тема мистецького форуму була сформульована головним куратором Г. Зееманом як "Плато людства". Тоді куратором української презентації було призначено в результаті конкурсу В. Раєвського (1956—2010), а комісаром О. Федорука. Український концепт отримав форму намету, що був поставлений поруч із центральним входом до павільйонної зони у славнозвісному Джардіні ді Кастело. Авторська група "Нового творчого об'єднання", що взяла участь у цьому проекті, складалася з таких митців: А. Савадов, В. Раєвський, О. Тістол, С. Панич, Ю. Соломко, О. Мілентій. Перший український проект репрезентував так звану постчорнобильську генерацію українського мистецтва, художників із різними орієнтаціями, які, відмовившись від власних амбіцій, консолідували

зусилля для створення цілісного об'єкта. На ярмарку супертехнологій та нових медіа український павільйон, усередині якого було розміщено діораму, був добре сприйнятий. Зеєман високо оцінив українську презентацію, вважаючи ідею "військового намету" надзвичайно вдалою.

На ювілейній 50-й бієнале, що мала мотто "Мрії та конфлікти. Диктат глядача" (2003) вперед вийшов проект В. Сидоренка "Жорна часу" (комісар — О. Федорук, куратори — О. Соловйов, В. Бурлака), що являв складну високомистецьку інсталяцію з центруючим полем у вигляді кришталевого підсвіченого ультрафіолетовим промінням конуса та однойменним масштабним полотном. Сюжетно було зінтерпретовано композицію Леонардо да Вінчі, але з новітніми психологічними втаємниченнями у межі часу та проблеми пізнання. Живописно-мультимедійний проект В. Сидоренка, філософський за характером спрямування, вводив у понятійну сферу конфлікт реалій та уяви.

Однією з головних ідей проекту стали роздуми на тему двобою людини з часом. Відтворювався певний ритуал, що поглинав людину монотонністю повторюваних дій, з одного боку, а з іншого — забезпечував органічне входження минулого в сучасність. Спочатку персонажі здаються нереальними, вигаданими, інсценованими художником. Але саме ця ледь вловима межа реальності надає потрібного ефекту. Ми бачимо в знятому відеоряді солдатів, які чудово зіграли свої ролі. Їхні тілесні ушкодження — не спеціальний грим, а цілковита реальність, своєрідна метафора людини, яка пройшла нелегкий шлях.

У процесі експериментаторської роботи над проектом виявилося, що в напівтемному просторі можна застосувати певні системи відображення реального руху. Так з'явилася ідея своєрідного виникнення відеоінсталяції з реальних рухомих відображень. У результаті її розробки було досягнуто поступове розкриття пластичної ідеї. Живописна картина-фреска представляла основний момент фіксації події. Одним із головних завдань було показати у метафоричній формі через постійно повторюваний рух безкінечність часу.

Композиційним "цементуючим" центром проекту став оригінальний світловипромінюючий об'єкт — "кристал", що концентрував уявлення про єдність часу і простору, пошуку і творення, думки та ідеї. Проект був високо оцінений світовою громадськістю, яка відзначила його професіоналізм.

Третій український проект на 51-й Венеційській бієнале у 2005 р. викликав симпатії критики та глядача. Проект був реалізований черкаським художником М. Бабаком, а у ролі комісара та куратора виступили відповідно В. Хаматов та О. Титаренко. До експозиції увійшли колекції фотографій з родинних альбомів мешканців Черкащини від 20-х рр. до сучасності, народні ляльки, наївні картинки, рушники як свідки минулого, як фактори історичної культурної дистанції, що склала сутність образного лейттематизму "Діти твої, Україно". Звукові ремінісценції Майдану сприймалися так само свіжо, як реальні фотографії, експоновані ним, що ідентифікували вірність національним традиціям.

На 51-й Венеційській бієнале одночасно було репрезентовано також незалежний проект "Перші придбання" (від Фонду сучасного мистецтва Віктора Пінчука). За словами комісара українського павільйону В. Хаматова, проект Миколи Бабака "Діти твої, Україно" — це була спроба довести, що в Україні є й інший напрям, який шукає певні автентичні форми, щоб поєднати українські художні та народні традиції, такі кореневі, базисні речі в житті народу, те-

риторії, поєднати традиції із сучасним контекстом за допомогою новітнього мистецького інструментарію — фото, відео, перформанс, об'єкти, інсталяція, хепенінги тощо.

Альтернативний проект Фонду Пінчука — презентація приватної колекції “Перші придбання” — відбувся в Palazzo Papadopoli, там були представлені твори українських художників Василя Цаголова, Арсена Савадова, Бориса Михайлова, Сергія Браткова, а також твори митців з Данії, Німеччини, Франції, Японії.

Презентація українського проекту 2007 р. на 52-й Венеційській бієнале трансформувала, зіронізувавши, усім із дитинства знану метафоричну назву “Поема про море” як “Поему про внутрішнє море”. Головним репрезентантом виступив Pinchuk Art Centre, до участі в проекті України були запрошені відомі українські художники О. Гнилицький, Л. Заяць, С. Братков, Б. Михайлов та ряд всесвітньо знаних іноземних майстрів.

Комісар П. Дорошенко розвинув ідеї в українському проекті І. Чичкана та Міхара Ясухіра “Степи мрійників”, пов'язані з діяльністю українських кінематографістів на сцені 53-ї Венеційської бієнале (2009).

Продовжив традиції участі українських художників у Венеційській бієнале проект одеситки Оксани Мась “Post-vs-Proto Renaissance” (куратори — Б. Оліва та О. Роготченко). В той самий час у Венеції на 54-й бієнале був репрезентований проект “Вулик. Барабани долі” М. Журавля та В. Очеретяного, а також Фонд В. Пінчука, що демонстрував проект “The Future Generation Art”.

Українські мистецькі презентації на венеційських бієнале стали результатом корпоративної творчості, яка згуртувала художників до концентрації спільної мистецької волі. Слід у цьому плані відзначити експресивну наповненість у різних проектах багатьох відеосюжетів, зокрема О. Ройтбурда, що на 49-й презентації подав одноосібну версію в дусі плато «Вторгнення броненосця “Потьомкін” у тавтологічний галюциноз Ейзенштейна». Українські презентації у Венеції стали часткою світового художнього дискурсу.

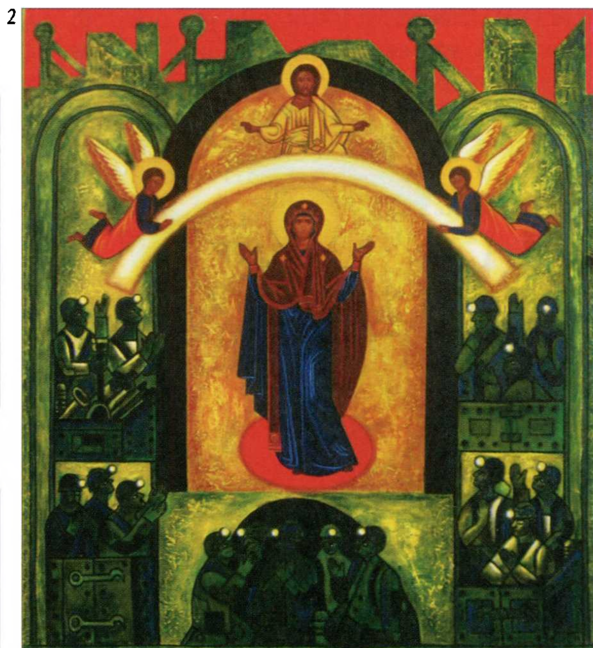
Нинішня епоха відзначається багатоголоссям намірів та реалізацій як повноцінних, так, зрештою, і декоративних, за духом позавчорашніх, а за апетитами — ринково-профанаційних. У нашому розумінні, переломова епоха мілеліуму, а з нею прикінцеве у XX ст. десятиріччя, — усе це сукупно вибудувало естетично професійну вертикаль, і сьогодні є період надій, нестандартних позицій, що його можна ототожнити з поняттям belle epoque (часів 80-х рр. XIX ст.). Останній період мистецького життя складає вертикаль несподіваних стилеутворень, що мають чисте звучання, свіжу інтонацію, яка засвідчує новизну і потребу мистецьких проблем, переключаючи спектри уваги від реалістичних формотворчих конструкцій в усіх видах мистецтв до шокуючих ін'єкцій contemporary art, які подеколи, однак, мають у нас — і не тільки у нас! — присмак схоластичної ентропії і які нас інтригують, заворожують.

Скульптурна пластика М. Грицюка, М. Степанова, Ю. Укадер, А. Куща, П. Антипа, Ю. Синькевича, В. Шишова, В. Чепелика, Р. Петрука, О. Дяченка, О. Сухоліта, І. Микитюка, В. Кочмара, О. Владимирова, М. Горлового, І. Гречаника, В. Корчового, З. Федика, А. Забой об'єднує творчість художників різних поколінь. Трієнале скульптури в НСХУ, скульптурні Салони останніх років в Українському домі, “Арсеналі” демонструють досягнення української пластики, новаторські грані її форм, її самобутність і оригінальність, новітні художньо-естетичні обрії.

1

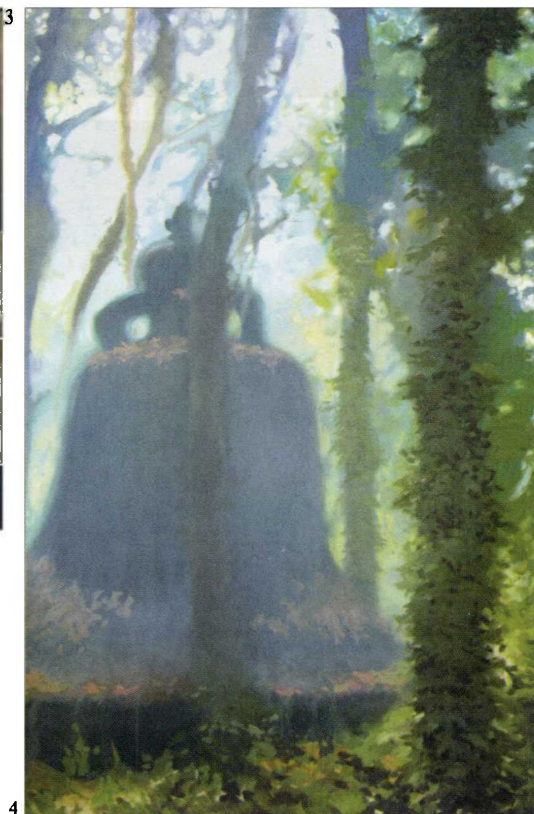

2

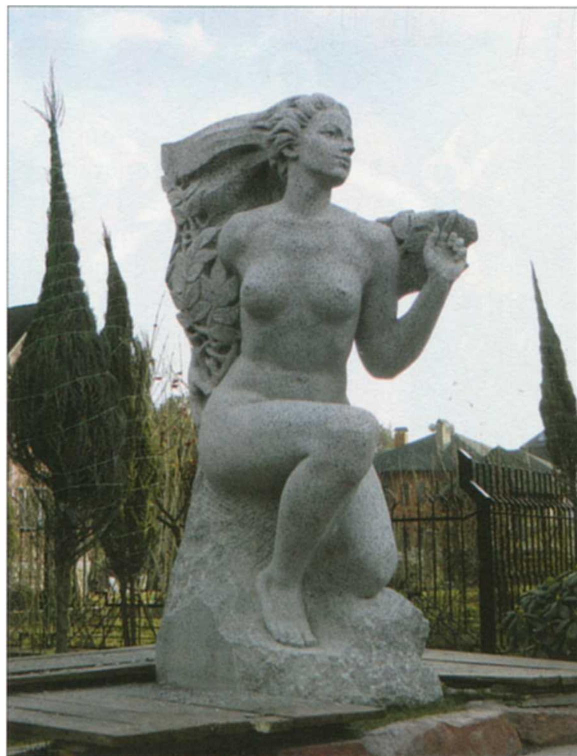

3

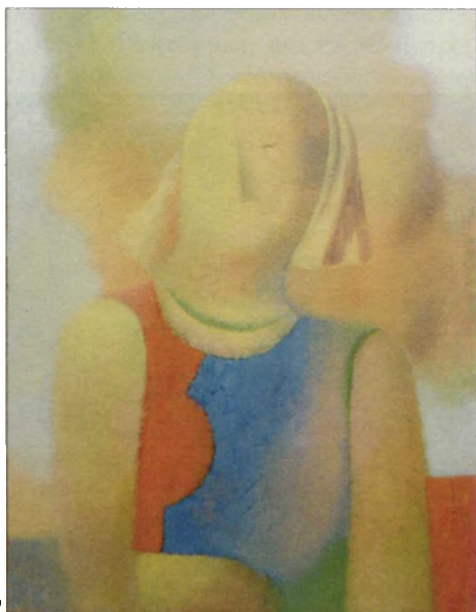

4

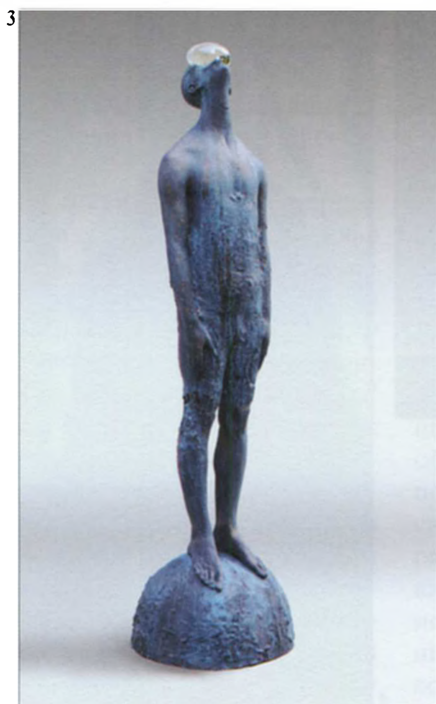
1. *Віктор Григоров. Трійця. 1999. Полотно, олія.*
2. *Роман Мінін. Шахтарська Покрова. 2007—2011. Полотно, акрил.*
3. *Золтан Мичка. Кристалізація думки. 2010. Авторська техніка.*
4. *Олександр Гнилицький. Без назви. З циклу "Jurassik future". 2008. Полотно, олія.*

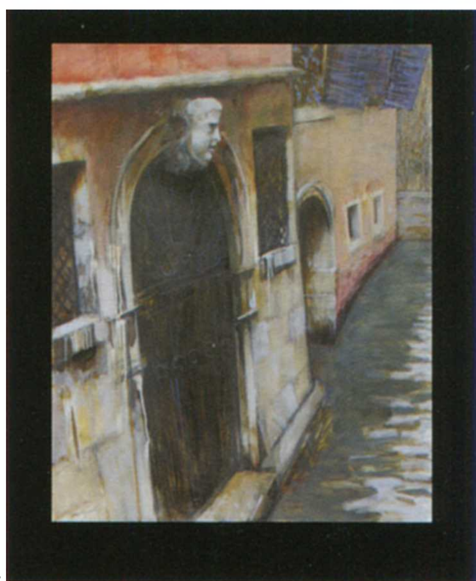
1

2

3

4

1. *Адріан Балог. Вечір. 2011. Граніт.*
2. *Валерій Басанець. Образ. 2005. Полотно, олія.*
3. *Назар Білик. Дощ. 2010. Бронза, скло.*
4. *Віктор Соловар. Спрага. 2010. Полотно, олія.*

Винятково талановитим скульптором був *Михайло Грицюк* (1929—1979), що з однаковою силою таланту виявив себе у монументальній скульптурі (пам'ятники Т. Шевченку у Москві — в співдружності з А. Фуженком, Ю. Синькевичем; П. Пікассо — в Тулузі) і в станкових її формах ("Феофан Грек", "Мстислав Ростропович", "Ігор Стравінський", "Євген Мравінський", "Артемій Ведель", "Сергій Параджанов", "Борис Пастернак"). Грицюк переосмислював класичну модерну спадщину XX ст., в тому числі О. Архипенка, створюючи новаторські архітектонічно цілісні композиції. Творчість цього майстра чекає глибоких відкриттів і об'єктивних оцінок.

Зазначену вище актуальну проблематику перехідного періоду глибоко відчували художники харківської школи фотографії ще з кінця 80-х. Їхні пошуки збіглися з надто бурхливим розвитком мистецьких процесів. Можливо, цим пояснюється недостатня увага дослідників до творчості харківських фотографів-концептуалістів *Бориса Михайлова, Сергія Браткова*. Їхнє "харківське" походження є надзвичайно показовим і симптоматичним. Харків можна з певністю назвати "найбільш радянським" містом України. Тут партійний вплив особливо відчувався. Навіть рух нонконформізму був скоріше дисидентським, спрямованим проти системи, але не національним, як це було у Львові або Києві. Не дивно, що унікальні особливості Харкова є однією з центральних моментів робіт Б. Михайлова — знакової постаті як у галузі фотографії, так і сучасного мистецтва загалом. За його висловом, "Харків — це моє місто і моя справжня сутність. Гадаю, що Захід має занадто багато місць, які відволікають увагу. У Харкові тотальна нестача місць, які відволікають увагу". На ранніх фотографіях Б. Михайлов прагне відобразити міське життя на перехрестях зі світлофорами і безлюдними вулицями. Це своєрідне "входження" у життя індустріального міста. У своїх роботах митець, якого західні мистецтвознавці (зокрема, Гільза Уільямс) порівнюють з Деном Грехемом, Томасом Штрусом чи Сінді Шерман, завжди фіксує організм натовпу, історію хвороби країни.

Цікаво зіставити фотоцикл "Лурікі" (1971—1985) Б. Михайлова та живописну серію В. Сидоренка "Амнезія" (1994—2000). У них є багато спільного. Форма, засоби, мова цих творів — різні, проте однаковим є матеріал, з яким працює художник. А це — спогади, ностальгія, образи радянського минулого, що увібрали фотографії 50—60-х рр. — відсторонені документи тієї дійсності.

У серії "Лурікі" простежується намагання дистанціонувати суб'єкти від їхньої реальності. "Я знайшов кольорові фотографії з родинного альбому, в яких дозволив собі сказати більше, ніж дозволялося в Радянському Союзі", — зазначав Михайлов. Це одна з перших спроб створити візуальну традицію, незалежну від офіційної культури. Надаючи перевагу кольоровому насиченню, митець розфарбовував фотографії, як це робили в сільських майстернях до появи кольорових світлин. Так, Михайлов створив узагальнений багатошаровий і багатоаспектний портрет радянського громадянина — на перший погляд досить іронічний, він містить у собі значну частину екзистенційного смутку і самотності маленької людини.

У живопису "Амнезії" фотографії використано як прототип зображення. Образи легко впізнавані — відбувається миттєвий процес зчитування почуттєвих кодів між автором і глядачем. «Художник, нагадуючи своїми творами про радянське минуле, переповнений ясністю, що його рудименти не відійшли, а залишаються в повсякденному житті сьогодення, що їх потоки сягають вимірів

особистої творчості й суспільної психології. Вони — наче ракова пухлина. Митець пропонує глядачеві індивідуальну модель радянської ідеологічної парадигми, репрезентовану особистісними дитячими враженнями. Вона вільна від штампів, не викликає полеміки та не спирається на загальновизнані радянські міфологеми. Автора не цікавлять події як такі. Об'єктом його художнього дослідження стає ледь відчутний відбиток, що живе в глибинах підсвідомого. Лише він один справжній і піддається "трансляції" (переведенню) в актуальне буття, оскільки має значення не тільки для особи художника, а й для певного загалу»[1].

Останні роки на арт-сцену Києва вийшла нова генерація галерей "Колекція", "Я-Галерея", "Kyiv Fine Art", "Боттега". Систематична робота арт-Києва, який з кожним роком набирає обертів, також свідчить про пожвавлення арт-ринку. Поява продюсерів, галеристів і кураторів у галузі сучасного мистецтва, зміна ролі критики свідчать про серйозні трансформації, що потребують детального аналізу рольової структури нашого суспільства.

Ситуація для сприйняття сучасного мистецтва в суспільстві є нині сприятливою. Публіка дедалі більше стає готовою розуміти провокативні, іноді брутальні жести сучасного мистецтва. Хай краще "шокова терапія" відбувається у виставковому залі як застереження від можливого, аніж це здійсниться насправді. У цьому сенсі твори сучасних художників є своєрідним попередженням, бажанням збудити інертне суспільство.

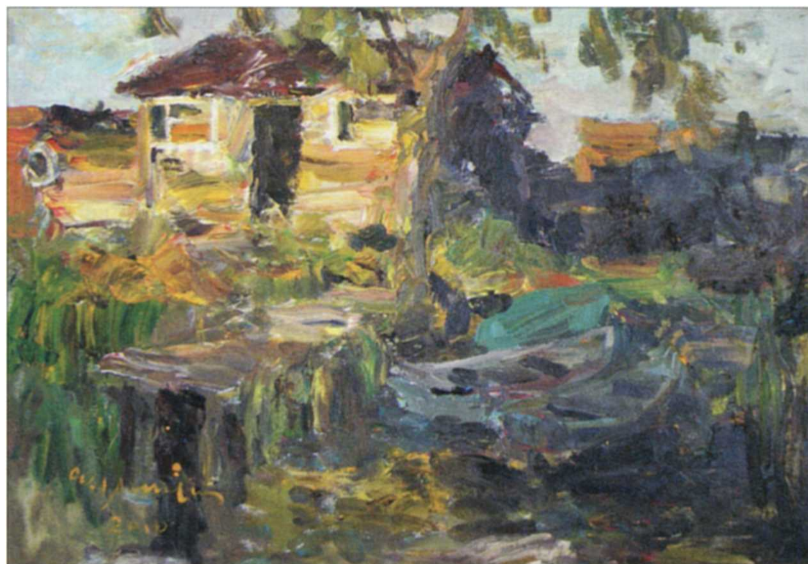
Щодо формування інституціональної системи, треба зазначити, що за останні роки в культурному полі нашої держави виникли досить потужні установи нового зразка: ПінчукАртЦентр (з 2006 р.) та з приходом ініціативного арт-менеджера Наталії Заболотної — "Мистецький арсенал" (2009), Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України (з грудня 2001 р.). Усі ці організації стрімко увірвалися в мистецьке життя не тільки Києва, а й усієї України.

В Інституті проблем сучасного мистецтва було проведено Міжнародний фестиваль соціальної скульптури. Художник *Оксана Чепелик* (р. н. 1961) представила мультимедійний проект "Origin/Початок" (2007), концепція якого передбачала нетрадиційну розробку сфери людських взаємин та тему генофонду нації засобами моніторингу народжуваності в реальному часі. Таким чином, розмова щодо універсалізації перейшла із зони естетичних студій чи біополітики у простір життя, де зіткнення з мистецтвом мало стати не просто естетичним переживанням, а "онтологічною пригодою", де художній проект спроможний продемонструвати свою дієвість як соціальна скульптура, інструмент у громадському просторі, засіб трансформації та комунікації.

Як стверджник ідей актуального мистецтва О. Чепелик перейнята думками про взаємини людини і соціуму, особистісного і колективного, про вектори сучасної цивілізації. Проекти художниці останніх років "Техногенеза", "Генеза 2" (2011), "Генеза" (2008) відображають широке поле формальних рішень з використанням комплексних художніх мультимедійних засобів виразності, освоєнням новітніх технологій, широким полем контекстуальних верифікацій, прочитань. Творчість Чепелик перебуває у зоні складної, нерідко соціальної проблематики актуального мистецтва.

Поява нових мистецьких форм стимулювала активність художників, зокре-

[1] *Сидоренко В.* Візуальне мистецтво. Від авангардових зрушень до новітніх спрямувань. Розвиток візуального мистецтва України XX—XXI століття. — Київ, 2008. — С. 122.

1

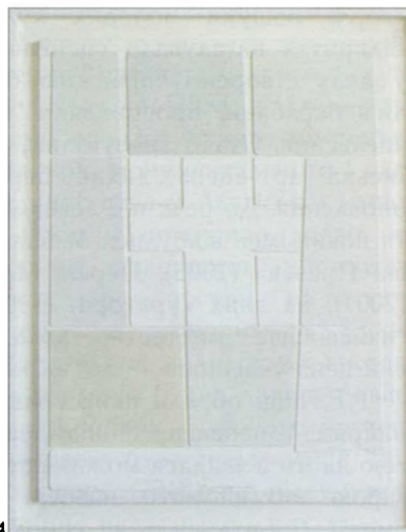
1. Сергій Скрипіцин. Човни в Дубні. 2010. Полотно, олія.

2

3

4

5

2. Микола Малишко. Пра... пра... правісь. 2001. Дерево.

3. Микола Рідний. Вантаж паперів. 2010. Мармур.

4. Олександр Стовбур. Тиша. 2012. Авторська техніка.

5. Микола Кумановський. Цикл "Умовні українці". 2007—2008. Полотно, олія.

ма молодого покоління. Мистецькі акції часто містять сміливий експеримент, хоч іноді й межують з відвертою провокацією, шокують незвичних до подібних виразів творчої активності глядачів. На початку нового десятиліття на авансцену мистецького життя вийшли художні групи Р.Е.П. і SOSKa. Обидва об'єднання мають помітну соціальну спрямованість, в активі кожного — солідний перелік вуличних перформансів та акцій.

Під абревіатурою Р.Е.П. (Революційний експериментальний простір) після Помаранчевої революції виступили Ксенія Гнилицька, Жанна Кадирова, Саша Семенов, Володимир Кузнецов, Микита Кадан, Леся Хоменко, Саша Макарська. Центр сучасного мистецтва підтримав творчі пошуки молодих художників. Відкриття нагадувало сценічне шоу — у залах створено справжню бурю, били в барабани, пропонували "наколоті" апельсини. Стало зрозумілим, що українська арт-сцена дихає передчуттям оновлення. До речі, під девізом відкриття нових імен відбулися бієнале — Перша Празька (2003), Перша Московська (2005), на яких куратори, щоб виявити "найсвіжіше" мистецтво, вводили віковий ценз учасників — до 30 років.

Р.Е.Півці обрали найреволюційніший напрям — неоекспресіонізм, за допомогою якого з'явилася можливість повною мірою вихлюпувати назовні бурхливі емоції. Спонтанність як спрощення мови, відмова від традиційних умовностей передбачали високий потенціал артистизму і належний рівень професіоналізму, який, звичайно, набувається впродовж не одного року. Але в даному випадку ця простота ще не є творчим принципом, а скоріше втратою професійного рівня. Проте молоді "антиглобалісти" вперто не бажають підлаштовуватися під кон'юнктуру і продовжують шукати себе в минулому, що підтвердилося на виставці "Розгублені" в Центрі сучасного мистецтва. Іронічним висловлюванням митців стала також виставка "Український Ермітаж" (2005).

SOSKa — менш численна група, сформована 2005 р. До її складу входили Микола Рідний, Ганна Кривенцова, Олена Полященко, Белла Логачова та ін. Початком групи можна вважати організації молодими художниками галереї-сквоту, створеної шляхом самозахоплення одноповерхового будинку в центрі Харкова. Проекти, перформанси і виступи групи стосуються соціальних проблем, містять потужну іронічну складову (проекти «"Вони" на вулиці», "Лежи і чекай", "Бартер", "Ве Нарру", "Українська готика", "Нова історія").

Простір актуальної соціальної спрямованості, представлений творами харків'янина *Романа Мініна*, чиї цикли присвячені драматичним умовам життя шахтарів на Донбасі, а також серією робіт "Сни про війну" (2010), розхитує стереотипи звичних соціальних сентенцій про відносини між владою та народом, місце людини у світлі соціальних протиріч.

Альтернативними до традиційних форм художнього виразу є мистецькі проекти харків'ян Миколи Рідного "Вантаж паперів" (2010), "Мурашиний цех" (2011); Аліни Клейтман. Клейтман в інсталяції "Споживчий кошик" (2009) увиразнює складні суперечності в сучасному раціоналізованому міському середовищі. Традиції харківських арт-класиків минулого впевнено інтерпретують відповідно до сучасних естетично філософських потреб представники наймолодшої генерації Т. Камінний, І. Світличний, Г. Зіньківський.

Різного роду групові та авторські живописні презентації (трієнале скульптури, бієнале графіки, виставки акварелі у Центральному будинку художника

України, симпозіуми скла, кераміки, трієнале художнього текстилю), пленерні ініціативи по всій Україні, інтенсифікація музейного руху (Національний художній музей, київський "Арсенал", центри сучасного мистецтва у Києві, Одесі), численні перформанси, інсталяції у галереях згуртували художників різних за віком і мистецькими уподобаннями, витворивши особливий культурно-мистецький клімат у сучасній Україні, що об'єднує в цій загальній атмосфері і безпосередніх глядачів, і пріоритетні зацікавлення великого числа сучасних колекціонерів.

Виразниками актуального мистецтва зарекомендували себе представники ряду сквотів Києва, Одеси, у виставках-акціях молоді митці різних міст України, фестивалях сучасного мистецтва "Гоголь-фест" (організатор — В. Троїцький) в "Арсеналі".

Невід'ємною часткою українського contemporary art стали перформанси, "режисуру і виконання яких здійснює професійний художник, наймаючи статистів або залучаючи колег". Перформанси мультикреативні, можуть включати театральні ефекти, музичне наповнення, хореографічні супроводи і т. п. Легендами овіяні імена таких майстрів перформансу, як Ф. Тетянич, Ю. Соколов, В. Раєвський, А. Федірко, В. Цаголов, В. Бажай, І. Павлишин. Класичними стали перформанси, наповнені метафорами, алегоріями, прихованими семантичними змістами, що їх створювали прихильники театралізованих дійств в Одесі упродовж останніх двадцяти років. Кульмінацією розвитку перформансу стали фестивалі "Дні перформансу у Львові", що згуртовують учасників акціонізму упродовж останніх чотирьох років і відкривають простір для зацікавленої молоді у "Школі перформансу". На останньому львівському фестивалі (2011) з цікавими композиціями виступили організатор і послідовник мистецтва перформансу, інсталяції Владко Кауфман, а також Василь Бажай, Володимир Топій, Ярослав Вайда.

Художнє обличчя мистецтва пострадянської доби останнього двадцятиріччя репрезентують представники різних поколінь, у тому числі наймолодшої генерації, вчорашні випускники Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури Львівської національної академії, Харківської державної академії дизайну та мистецтв, ряду мистецьких коледжів і художніх училищ.

Зміни в сучасному мистецтві засвідчила ювілейна виставка "Національна спілка художників України. 70", присвячена ювілейній даті мистецького колективу (2008).

Утворення "майстерень живопису та храмової культури" (1994) в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури, монументального і сакрального мистецтва у Львівській національній академії поширило досвід на базовій основі академічного мистецтва. Його демонструють постійно на виставках сакрального живопису у Києві, Львові, Харкові, на молодіжних виставках трьох академій (Київ, Харків, Львів), в Інституті проблем сучасного мистецтва. Показовою була презентація "Від школи до храму" (2010), що підсумувала багаторічний педагогічно-мистецький досвід М. Стороженка. Вона унормувала престижні почини численних вихованців школи (І. Пилипенко, О. Цугорка, В. Чечеля, А. Цоя, О. Соловія, Г. Фурс, М. Михайлюка, М. Гайового, І. Гончара, О. Вислободова, А. Копайгоренка, О. Ковтун, А. Коваленко, С. Герасименка та ін.).

У перші роки третього тисячоліття позитивним став факт проведення розмаїтих виставок, конкурсів актуального мистецтва саме серед молоді. Згадаймо

1

2

3

4

5

1. *Віктор Москалюк. Іконописний мотив. 2003. Полотно, олія.*
2. *Альбіна Ялоза. Петриківка. 2009. Лінорит.*
3. *Клим Степанов. Поховання князя. 1998. Авторська техніка.*
4. *Володимир Цюпко. Без назви. 2006. Мішана техніка.*
5. *Віктор Маринюк. Образ. 2004. Полотно, олія.*

проект ПінчукАртЦентру UAUSA, де в одному виставковому просторі зустрілися молоді митці з України та США, або перший конкурс сучасних візуальних мистецтв серед молоді "Самооборона", що його провів фонд Ейдос 2007 р. Безперечно, такі акції відіграють неабияку роль на шляху становлення творчої особистості, здійснюють комунікативну функцію, стають творчими лабораторіями актуального мистецтва. Адже важливим для нас лишається питання про стан мистецької освіти, про роль і місце творчих спілок, про місце мистецтва або й ширше — мистецької культури в новій Україні, про місце України й українських художників в об'єднаній Європі, у світі.

До середини 90-х рр. з'явилася нова генерація художників і арт-менеджерів, зорієнтованих на публічність, використання інформаційного ресурсу художніх подій. За законами жанру мистецтво такого типу є епатажним, антисоціальним за сприйняттям, але воно уможливило розширення поняття особистої свободи, права на проголошення власної думки.

Заворожуюче молодими, притягальними, ефектно пульсуючими є сьогодні Т. Ковач, О. Сердюк, С. Волязловський, Н. Журавльова, О. Принада, Н. Кадан, К. Добрянський, Д. Галкін, Ж. Кадирова, А. Сидоренко, М. Шалений, С. Петлюк, О. Салманов, Д. Корнієнко, О. Глобун — усі вони (а їх поза названими — легіон) заслуговують на діалог, підтримку і увагу, необхідну за таких обставин оцінку. Дистанція "свобода сьогодні" з цими мистецькими іменами переходить у простір "завтра".

У другій половині 2005—2011 рр. в українському мистецтві відбулися значні зміни і однією з яскраво відчутних тенденцій стало стрімке підвищення інтересу до діяльності молодих художників, поява цілого ряду державних, громадських та приватних ініціатив у царині актуального мистецтва. Кроки в цьому напрямі за останні п'ять років були зроблені майже у всіх інституціях, що мають на меті підтримку та розвиток сучасного мистецтва. З 2008 р. засновано Премію ім. Казимира Малевича за ініціативи Польського інституту у Києві.

Ця нагорода вручається раз на два роки митцеві віком до 40 років, що народився в Україні, який отримав визнання і в Україні, і на міжнародній арені. Так, 2008 р. лауреатом премії стала Алевтина Кахідзе, 2010-го — Стас Волязловський.

2009 року стартувала перша в Україні приватна загальнонаціональна премія PinchukArtCentre, метою якої є відкриття, визнання та довгострокова підтримка нового покоління молодих українських художників віком до 35 років. Артем Волокітін став першим лауреатом Головної премії, а Олексій Салманов і Маша Шубіна — двох Спеціальних премій. В 2011-му головний приз дістався Микиті Кадану, а дві Спеціальні премії отримали Жана Кадирова та Сергій Радкевич. Лауреат Головної премії PinchukArtCentre також автоматично потрапляє до списку номінантів на Премію Future Generation Art Prize — міжнародного конкурсу молодих художників, що проходить раз на два роки. У 2009-му також стартував довгостроковий щорічний конкурс молодих художників України (МУХі), ініційований приватною галереєю Боттега (Київ). У 2010 р. конкурс отримав підтримку Інституту проблем сучасного мистецтва і ця співпраця продовжилась у 2011 р. У 2010 р. перша премія дісталася Зої Орловій, друга та третя — Назару Білику та Любові Маліковій відповідно. У 2011-му — першу премію отримав Данило Галкін, другу — Максим Чатський, третьою премією було відзначено Андрія Сігунцова та Василя Савченка.

З 2010 р. "Я-Галерея" розпочала довгострокову програму-дослідження "Генофонд", у рамках якої куратор та галерист Павло Гудімов співпрацює з молодими художниками. Артем Волокітін і Юрій Пікуль є стипендіатами арт-центру "Я-Галереї", а з групами Р.Е.П., SOSKa, Анатолієм Бєловим та Дмитром Мойсеєвим, Алевтиною Кахідзе було реалізовано низку спільних проектів.

Влітку 2011-го за ініціативи Інституту проблем сучасного мистецтва та при підтримці Міністерства культури України було поновлено проведення щорічної виставки художників "Новітні спрямування" з конкурсною програмою — довгострокової програми Інституту, яка веде свою історію з 2000 р. В 2011-му в рамках цієї програми було реалізовано всеукраїнський проект "Колективні сновидіння" (куратори — А. Сидоренко та І. Яцик), в якому взяли участь більше 30 художників з різних міст України. Спеціальними відзнаками були нагороджені Роман Мінін та Гамлет Зіньковський, Альбіна Ялоза та street-art гурт "Інтересні казки".

Треба сказати, що саме завдяки Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України, який засновано 2001 р., українське актуальне мистецтво вперше стало предметом академічного наукового дослідження, чого не було раніше. Це єдина науково-дослідна установа України, що здійснює фундаментальні наукові дослідження в галузі всіх видів сучасного мистецтва, практичні та пошукові студії, з метою розвитку професійного сучасного мистецтва та архітектури, залучення нових мистецьких практик, здійснює широку видавничу діяльність.

Інститут регулярно проводить науково-практичні конференції, круглі столи, кураторські проекти (Picture's manager, "Поза системою", куратор — В. Бурлака; "Метаморфози простору", куратор — Г. Вишеславський; "Гурзуфські сезони", куратор — Л. Авраменко).

Продовжуючи розмову про конкурсні програми в Україні у другій половині 2000-х рр., треба згадати діяльність міжнародного благодійного фонду "Ейдос", що був заснований як приватна ініціатива з метою сприяння інтеграції українського мистецтва у світовий культурний простір та заохочення молодих українських митців та кураторів. За час існування з 2005 р., МБФ "Ейдос" було реалізовано ряд проектів, серед яких — проведення першого Міжнародного конкурсу візуальних мистецтв для творчої молоді "Ейдос-2006/07" (в результаті якого було нагороджено 7 найкращих проектів, серед яких роботи А. Волокітіна, Ю. Кручака, М. Шубіної); грантова програма Public space 2007—2008 "Місто — територія мистецтва" (у підсумку якої в міському середовищі Києва було реалізовано низку творчих проектів Аліни Копиці, Дениса Селіванова та Аліни Якубенко, Юрія Кручака, Дмитра Єрмоленка); Міжнародний конкурс кураторських проектів у музейному просторі "Мистецтво а priori: актуальні історії" (серед фіналістів проекту можна зазначити кураторів Ларису Бабій, Марину Конєву, Надію Перевізник).

Серед грантових програм, запроваджених в Україні, слід також згадати заснований 2010 р. Фондом Ріната Ахметова "Розвиток України" конкурс грантів "$і^3$ [Ідея — імпульс — інновація]" (керівник — Олеся Островська-Люта), завданням якої є впровадження інноваційних підходів у культурі, втілення експерименту у царині культури та стимуляція діалогу між різними регіонами України через налагодження співпраці між організаціями та культурними операторами з різних куточків країни. За час існування програми було успішно

1

2

3

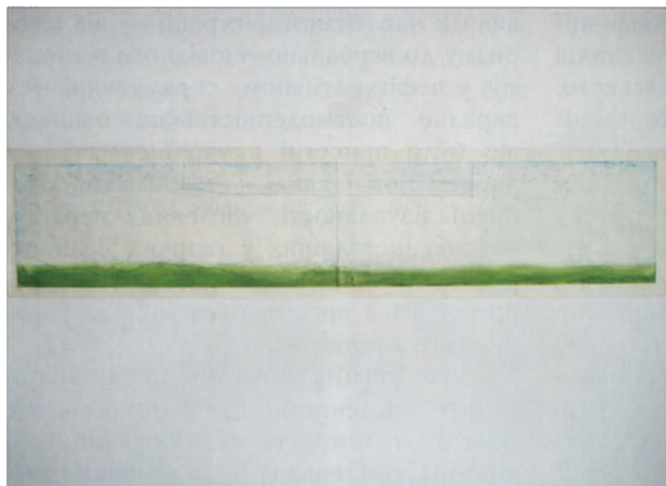
4

1. *Юрій Єгоров. Вечір у липні. 1991. Полотно, олія.*
2. *Марко Гейко. Композиція. 1991. Полотно, олія.*
3. *Василь Рябченко. Любов. 1991. Полотно, олія.*
4. *Іван Микитюк. Бунт. 1996. Бронза.*

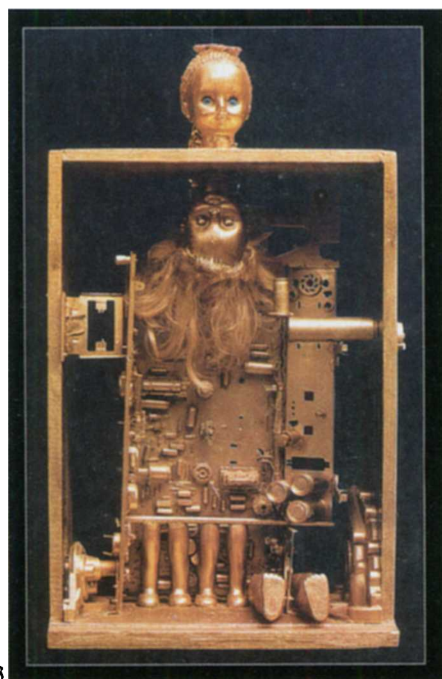
реалізовано більше 60 проектів у таких, зокрема, сферах культури, як візуальне мистецтво, література, музейна справа, кіно, а також міждисциплінарних проектів.

З травня 2007 р. бере свій початок ще одна приватна ініціатива в галузі сучасного мистецтва — фестиваль Гогольфест (Київ), що позиціонується як перший мультидисциплінарний міжнародний фестиваль сучасного мистецтва. Завдяки цьому форуму значно підвищився інтерес до сучасної візуальної культури серед громадськості. З 2006 р. спочатку в Українському домі, а з 2010-го в "Мистецькому арсеналі" щорічно проводиться ярмарок Арт-Київ, з якого в 2009-му р. виокремився проект "Арт-Київ Contemporary", що з кожним роком все більше набирає обертів та сприяє формуванню активного поля взаємодії між колекціонерами, галеристами, художниками та глядачами. З 2009 р. регулярно проводяться масштабні мистецькі проекти в Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі "Мистецький арсенал", наприклад, Перший міжнародний тиждень сучасного мистецтва "Космічна Одіссея" — 2011, а з травня 2012 р. "Мистецький арсенал" планував започаткувати ARSENALE — української бієнале сучасного мистецтва. В програму бієнале входить не лише головний та спеціальний проекти, а й широка дискусійна платформа за участю світових експертів у галузі сучасного мистецтва. З 2009 р. з'явився "Культурний проект" (керівник програми — Наталія Живаго) — недержавна інституція, створена для проведення освітніх програм у сфері візуального мистецтва. Серед лекторів фундації — як молоді, так і досвідчені українські художники та теоретики сучасного мистецтва (Віктор Марущенко, Микита Кадан, Лада Наконечна, Павло Гудімов, Катерина Ботанова, Алевтина Кахідзе та ін.). За декілька років роботи ця інституція реалізувала ряд безкоштовних освітніх програм. У другій половині 2000-х рр. значні зміни відбулися і в галерейному русі, зокрема відкрилися "Цех" (2005), "Колекція" (2006), "Kyiv Fine Art Gallery" (2006), "Я-Галерея" (2007), "ХудГраф" (2007), "Bottega" (2008), "Brucie Collections" (2008), Ludmila Bereznitska & Partner Gallery (2009), Галерея на Інститутській (2010) Мала галерея "Мистецького арсеналу", які зараз складають мистецьке обличчя України.

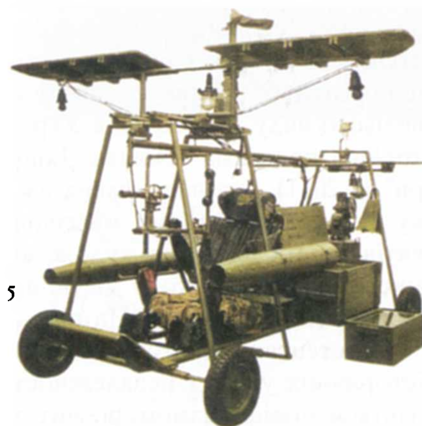
Та не лише в Києві відбуваються всі ключові події сучасного мистецтва. Цікаві ініціативи бачимо і в реґіонах. Так, з 2008 р. у Львові щорічно проходить фестиваль "Тиждень актуального мистецтва". Проект містить перформанси, інсталяції, проекти "нових медіа", відео, кінопокази, круглі столи, лекції тощо та розподілені на три блоки: "Авторські проекти", "Дні Мистецтва Перформанс у Львові", "МедіаДепо". Ця подія реалізована за участі Інституту актуального мистецтва — громадської організації, заснованої того ж 2008 р. з метою розвитку актуального мистецтва у Львові та в Україні, подолання бар'єру між творцями сучасного мистецтва та громадою міста і виходу його у суспільний простір. Громадська організація проводить семінари, дискусії, конференції, круглі столи з питань розвитку і стану актуального мистецтва із залученням міської громади. У Донецьку з 2010 р. працює приватний фонд "Ізоляція. Платформа культурних ініціатив", розташований на території колишнього заводу з виробництва ізоляційних матеріалів. Серед започаткованих програм фонду — Програма художніх резиденцій з метою залучення художників із різних країн світу до Донецька і реґіону як поля розвитку творчої ініціа-

1

2

3

4

5

1. *Олександр Сухоліт.*
   Земля. 1999. Монотипія, суха голка.
2. *Костянтин Синицький.*
   Зоологічний казус. 2009. Метал.
3. *Олександр Міловзоров.*
   Феміна. 2002. Дерево, метал, пластмаса.
4. *Олег Мінько. Пророк. 1997. Полотно, олія.*
5. *Валентин Раєвський.*
   Блятоптер біохімічний Р-1ТМ.
   1999—2002. Київ-Париж-Осло.

тиви. Результатом першої резиденції стала виставка творів її учасників Д. Чичкана, Ю. Пікуля, Г. Зіньковського, АРІ 315, В. Кузнецова під кураторським керівництвом Адама Нанкервіса. Також фондом ініційовано ряд екологічних та енвайронмент-проектів (сноу-проект "Сліди на снігу. 2011", "Екоізоляція" — міждисциплінарний креативно-освітній модуль ЕкоРух). У Харкові активну участь в полі сучасного мистецтва бере Харківська муніципальна галерея. Зокрема, за ініціативи цієї інституції з 2003 р. проводиться єдиний в країні Молодіжний фестиваль проектів "NON STOP MEDIA", який репрезентує сучасний арт-рух молодих. Ця платформа уможливлює перші контакти з публікою для молодих митців, що є дуже важливим (саме тут вперше було презентовано твори нині відомих художників Миколи Рідного та Артема Волокітіна). Серед некомерційних неурядових організацій слід зазначити діяльність фундації Центру сучасного мистецтва (Київ), що почала роботу 2008 р., коли закрився Центр сучасного мистецтва Сороса, й відтоді працює в ніші підтримки некомерційного сучасного молодого мистецтва. Завдяки цій інституції було реалізовано ряд проектів, серед яких цикл подій у 2010-му за кураторства Яніни Пруденко "Криві дзеркала. Історія українського медіа-мистецтва в словах і рухомих картинках", що презентує історію розвитку цього новітнього виду мистецтва в Україні; багаторічна програма "Пошук: Інші простори" (з 2011), яка направлена на підтримку експериментальних мистецьких проектів та дослідження художниками "не мистецького" простору міста; проект неформальних дискусій "На підлозі".

Мистецтво посттоталітарної доби в історичних умовах незалежності відзначається поліфонізмом розвитку і багатоманіттям творчих виявів у розмаїтих виявах наративної фігурації — від історизму до вербально-оповідного жанризму; у нефігуративному спрямуванні — у виразно постмодерністських ознаках, що були присутні в українському малярстві нової хвилі, у масивах просторової візуальності, численних перформансах, інсталяціях у творчих медійних розв'язаннях, амбіційних виявах contemporary art і, врешті, презентаціях українського мистецтва.

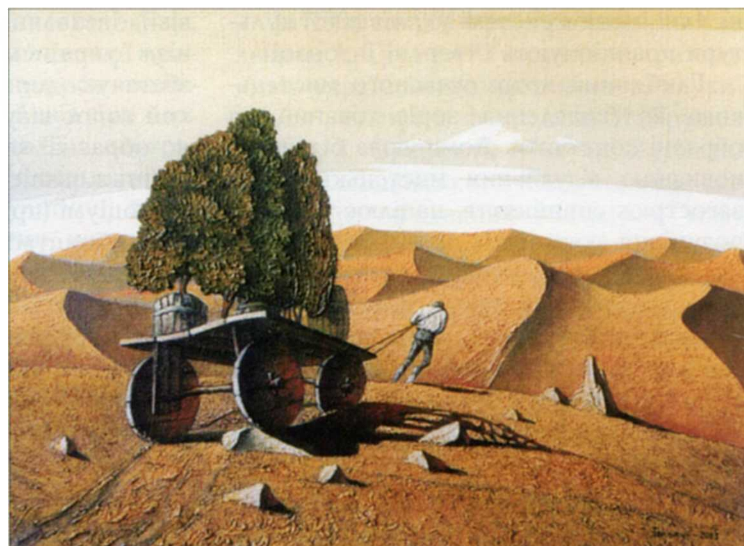
Поле українського арт-ринку збагатилося численними презентаціями, що їх яскраво демонстрували потужні носії новітніх мистецьких спрямувань "Совіарт", Центр сучасного мистецтва Сороса, ініціації Інституту проблем сучасного мистецтва, "Ейдосу". Зросла кількість арт-галерей в різних містах України, аукціонів, виставкових зал. Мистецький поступ висвітлювали різні журнали, зокрема, "Art line", "Terra incognita", "Галерея", "Art курсив" і найпотужніші з-поміж них "Образотворче мистецтво", "Fine art", "Art Ukraine", "Антикваріат".

Цілком зрозумілою є орієнтація на світовий мистецький досвід, який, природно, сприймається органічно з багатьма виявами українського образотворчого мистецтва. Масштабні ініціативи contemporary art, актуального мистецтва впродовж останнього десятиріччя яскраво виявляються у творчості багатьох митців у різних регіонах України, в розмаїтті етноестетичних виявів, у традиціях української мистецької ментальності. Сучасне мистецтво вводить глядача у притягальне поле новітніх рецепцій, які відповідають усталеним уявленням про місце і роль мистецтва в житті людини, а інколи розхитують ці погляди та уявлення, залишаючи місце для сумнівів щодо правди творення та засад художньої творчості.

Велика кількість талановитих імен важать багато у мистецькому сьогоден-

*1. Ігор Токарук.
Місіонер. 2003.
Полотно, олія.*

*2. Анатолій Бурбельний.
1932—1933. 2006.
Бронза.*

1

2

3

4

5

*3. Вадим Петров.
Тріумфатор. 2003.
Полотно, олія.*

*4. Борис Кузьма.
Вуличка в Ужгороді. 2009.
Полотно, акрил.*

*5. Андрій Сидоренко.
Діти Індиго. 2010.
Полотно, акрил.*

ні. Їхні імена в системі української культури позиціонують ствердні інтонації.

Глибинний потік сучасного мистецького волевиявлення зорієнтований на образні константи. Домінуюча більшість новизною візуальних мистецьких заяв загострює сприйняття, націлює увагу на розуміння актуальних проблем сьогодення. У комплексі українського мистецького продукту органічно поєднані фігурація з нефігурацією, символізм, метафоризм із колоризмом, асоціативна візуальність зі знаковими константами, історизм і наративність, раціональна настановленість з ірраціональною стихією почуття, розмаїті постмодерні варіації, просторово-технологічні, мультимедійні візії, інсталяції — одне слово, поліфонізм української творчості розширює, збагачує, динамізує загальноукраїнський топос візуальності. Його пізнавально-образна конститутивність, тональна заангажованість присутні в українському соціумі (арт-ринок, салони, аукціони, галерейництво). Український мистецький феноменалізм виборюється в міжнародному контексті, тому що він є надійною рушійною силою, так само, як стабільним якорем, де кожний, хто цього бажає, знаходить опертя. Адже загальна мета і виправдовує конкретні дії й діапазон сучасного мистецького мислення стає дедалі панорамнішим, привабливішим, притягальним.

3.2. Українська графіка XX ст.

Українська графіка першої третини XX ст. репрезентувала країну на найвизначніших міжнародних виставках. Розквіту графічного мистецтва в Україні на зламі XIX—XX ст. сприяло те, що у розвиткові художньої ситуації збіглися в часі кілька важливих складників: піднесення національно-культурного руху, укріплення ідей "нового" мистецтва, що відмовлялося від звичного мімезису, поширення символізму і стилю модерн. "Спресованість" перехідної доби зумовила як швидкий розвиток графічного мистецтва, так і ускладненість проходження процесу адаптації нових віянь, існування в одному часі великої кількості різноманітних явищ та напрямів. Оглянувши весь процес розвитку української графіки першої третини XX ст., можна відзначити, що він проходив ті самі етапи, що й загальноєвропейське мистецтво цієї доби. Від пізнього реалізму до стилю модерн і далі — до різних "ізмів" XX ст.

Доба на зламі XIX—XX ст. виявилася надзвичайно творчою в Україні. Активізація художнього життя значною мірою була спричинена економічним розвитком, який стимулював міську культуру. Збільшується кількість великих міст, на цей час припадає створення нових музеїв, виставкових салонів, мистецьких об'єднань, які, в свою чергу, ініціювали появу нових мистецьких періодичних видань. Художники відчули свою причетність до єдиного мистецького процесу, що захопив тогочасну Європу. Навчання або творчі поїздки занурили молодих майстрів у художнє життя Парижа, Відня, Мюнхена, Кракова, Москви, Петербурга. Особливо важливим чинником розвитку української культури на зламі XIX—XX ст. була взаємодія з польським та російським мистецтвом.

Стиль модерн в українському мистецтві розпочав свій рух у Львові. Тут на зламі XIX—XX ст. відбувалося динамічне формування нового типу міської культури. Львів, пов'язаний своєю довгою історією із західноєвропейською культурою, завжди плекав традиції "міста", ви-

шуканої кам'яної гармонії середовища, яка відрізняється від навколишньої природи. На рубежі століть, у добу активного наступу цивілізації, Львів був особливо відкритим до взаємодії з центрами Австро-Угорщини і Польщі, він мав комунікативні, торгові, культурні зв'язки із західноєвропейськими містами, з Німеччиною і Францією. Вигідне геополітичне розташування міста сприяло швидкому поступу нових художніх процесів. Особливо відчутними в культурі були впливи польського мистецтва.

Львів стає столицею галицьких земель, розвивається завдяки новому будівництву, зростанню виробництва і промислів, місто набуває статусу справжнього культурного центру Західної України. Маючи постійний обмін художніми ідеями з Краковом, Львів зберігав неповторний характер свого мистецького життя і став оплотом новітніх художніх тенденцій. Тут виникали різні художні об'єднання, які активізували творчі процеси, пронизували атмосферу міста потужними мистецькими імпульсами.

У 1895 р. сформувалося "Товариство любителів красних мистецтв", у якому найактивнішу участь брали І. Труш, Ю. Панькевич, І. Северін, О. Кульчицька, Я. Пстрак, М. Паращук. Це товариство проіснувало до 1914 р. і відіграло значну роль у поширенні інтересу до стилю модерн або до сецесії, як називали цей стиль у Львові. Улітку 1898 р. за ініціативи І. Труша, М. Грушевського, В. Нагірного, Ю. Панькевича було створено "Товариство для розвою руської штуки", яке поставило собі за мету об'єднати українське мистецтво. Завдяки зусиллям організаторів відбулося чотири виставки — у 1898, 1900, 1902 та 1903 рр., які продемонстрували не тільки публіці, а й передовсім самим художникам, що національне мистецтво набирає сили, отримує вагу й визначеність серед різноманітної панорами художніх тенденцій Львова.

Із 1904 по 1914 рр. проіснувало очолюване І. Трушем "Товариство прихильників українського письменства, науки і штуки", створене фундацією М. Грушевського, І. Франка, І. Макуха, В. Гнатюка, С. Томашівського. Своє головне завдання це об'єднання вбачало в тому, щоб "Формувати облік українського мистецтва у Львові" [1]. Найважливішим у політиці товариства стала велика виставка, яка відкрилася у січні 1905 р. як перша Всеукраїнська. На ній були представлені твори майстрів Західної і Східної України, художників нової генерації, серед яких нині добре відомі І. Труш, М. Сосенко, М. Жук, М. Бурачек, М. Бойчук. У 1905 р. почав виходити у Львові створений І. Трушем "Артистичний вістник" — перший мистецький україномовний журнал.

В "Артистичному вістнику", що позиціював себе як "місячник, посвячений музиці і штуці", друкувалися статті про зарубіжне й вітчизняне мистецтво, аналізувався стан художнього життя в Україні. Відчуття вагомої ролі художника, літератора, театрального діяча в суспільному житті на зламі художніх епох і століть спонукало митців активно виступати на сторінках часописів, які пропагували нові погляди, ідеї, форми. У Львові вельми значущими були часописи "Iris" (1899—1900), "Будучність" (1899), "Молода Україна" (1900—1903) "Liberum Voto" (1904—1905), "Артистичний вістник" (1905), "Nacz Kraj" (1906—1910). Журнали давали змогу використати засоби поліграфічного виробництва для втілення і поширення художніх ідей, вони поставили техніку на службу мистецтву; завдяки художньому оформленню часописів індивідуальна, неповторна графіка мала величезні наклади.

[1] Артистичний вістник. — 1905. — № 1. — С. 7.

Г. Колцуняк. Ескіз обкладинки книжки. 1912—1913.

З новими журналами охоче співпрацювали художники, що сповідували стиль модерн. У стилістиці модерну оформлюються книжки і вирішуються плакати. Цікаво відзначити, що в мистецтві львівського плаката початку XX ст. своєрідно відобразився естетизм, культ краси. Витонченість, любов до декору, орнаменталізація форми засвідчують в цих творах особливе розуміння прекрасного як загадкового, тендітного, незахищеного, спонтанного. Водночас дотримуючись законів сприйняття плаката як рекламного масового мистецтва, майстри все частіше застосовують насичені кольори, надаючи творам декоративного звучання.

Національний або "гуцульський" варіант модерну у Львові розробляв Іван Северін, який багато працював з натури в гуцульських селах. Майстер навчався у Миргородській художньо-промисловій школі, у 1907 р. закінчив Краківську академію мистецтв, де він учився у Я. Станіславського і С. Виспянського, потім працював у Римі й Парижі. Северін був членом об'єднання "Молода Муза". Відомі його пастелі "Гуцульська дівчина в кожушку" (1907—1909, НМЛ), "Гуцулик-школярик" (1909, НМЛ), "Гуцулка в зеленій хустці" (НМЛ).

Зовсім інший характер мають пастельні портрети, виконані Казимиром Сіхульським, майстром, який, подібно І. Северіну, дуже часто звертався до гуцульської тематики, був одним із засновників "гуцульського" варіанту львівської сецесії. Художник навчався в Краківській академії мистецтв у С. Виспянського, Ю. Мегоффера, Л. Вичулковського (1900—1904), а потім ще й у Віденській художньо-промисловій школі (1904—1908), був одним із провідних майстрів львівської сецесії, членом краківського мистецького об'єднання "Штука", віденського "Хагенбунду".

До "гуцульської" сецесії належать графічні твори Владислава Яроцького, який, подібно К. Сіхульському, вчився у Краківській академії мистецтв (в 1902—1906 у Ю. Мегоффера, Л. Вичулковського), входив до краківського мистецького об'єднання "Штука". У 1903, 1907—1911 рр. В. Яроцький подорожував Україною, жив у Львові. Його роботи "Молодий гуцул" (1905, ЛГМ), "Свято Йордану на Гуцульщині" (1909, ЛГМ), "Гуцульське подвір'я" (1912, ЛГМ) підтверджують стійкий інтерес майстра до гуцульської тематики, розвивають стилістику модерну.

Любов до декоративного орнаментування притаманна творчості Гната Колцуняка. Геометричні й рослинні орнаменти стають провідною темою у його книжковій графіці. Так, відому його обкладинку до книжки видавництва "Новітня бібліотека" (1912—1913, НМЛ) прикрашає щільно покладений орнаментальний декор, що складається із зображення двох павичів, симетрично розміщених рослинних і спіралеподібних мотивів. Образ павича в естетиці символістів уособлював культ краси; цей мотив зустрічається і в графічних роботах Г. Фогеллера, О. Бьордслі, І. Білібіна. Г. Колцуняк наближує свого павича до народного мистецтва.

"Львівським Морісом" називають дослідники Мар'яна Ольшевського, який проектував будинки й інтер'єри, створював ескізи вітражів, стінних розписів, мозаїки, художнього металу, меблів, кераміки, одягу, театральних декорацій, працював у галузі книжкової та ужиткової графіки [2]. Ольшевський був відомий як мистецтвознавець, поет, філософ, публіцист. Він учився малярству в художніх студіях Мюнхена, вивчав історію мистецтва та філософію в університетах Львова, Мюнхена, Берліна. Ольшевський став засновником товариства "Зеспул". У плакаті другої виставки товариства "Зеспул" (1913, літографія, ЛГМ) він у лаконічному символі розкриває програму товариства: центр композиції займає фігура жінки, що нагадує класичну статую, а голову її увінчує башта Львівського кафедрального собору. Героїня тримає в руках символи живих творчих енергій.

Стиль модерн подав чимало зразків підкресленої театралізації і посиленої акцентуації орієнтальних сюжетів та костюмів. Нерідко художники створювали свій уявний Схід, де життя наповнено розкішшю та екзотикою. У львівській сецесії східна тематика знайшла яскраве втілення в ілюстраціях Івана Косиніна, у живописних та графічних роботах Каетана Стефановича. Стефанович навчався на архітектурному відділенні Львівського політехнічного інституту, у Краківській академії мистецтв у Ю. Мегоффера і Ю. Панкевича, в Мюнхенській академії мистецтв та в Парижі. Він виконував у Львові монументальні розписи, оформляв інтер'єри, працював у станковій, книжковій та ужитковій графіці. Майстер спирався на традиції індійського, перського, вірменського мистецтва, використовував іконографічні схеми українського іконопису. Захоплення різними національними традиціями і пошук східних витоків у культурі спостерігалися в мистецькому середовищі багатонаціонального Львова.

М. Сосенко. Екслібрис митрополита А. Шептицького. 1905.

До давніх традицій українського і візантійського мистецтва зверталися М. Сосенко та Ю. Панкевич, згодом — М. Бойчук. Неовізантинізм затвердився як один із напрямів сецесії. Характерне для естетики на рубежі століть тяжіння до Середньовіччя було пов'язане як з ідеями національного відродження, так і з ідеями символізму, модерну. Новаторство Сосенка в розписах виявилося в поєднанні сучасної художньої мови і давньої традиції. Модест Сосенко навчався в Краківській школі красних мистецтв (1896—1900), Мюнхенській академії мистецтв (1901—1902), Національній школі мистецтв у Парижі у Л. Бонна (1902—1905). Навчання майстра підтримував митрополит Андрій Шептицький. Художник здійснив поїздки до Палестини, Єгипту, Греції, Італії, вивчаючи пам'ятки монументального та прикладного мистецтв. Новаторські тенденції у власних монументальних розписах Сосенка проявилися чималою мірою завдяки його посиленій увазі до орнаментики. Ескізи монументальних розписів, виконані майстром у техніці акварелі та пас-

[2] *Бірульов Ю.* Мистецтво львівської сецесії. — Львів, 2005. — С. 126.

О. Кульчицька. Жертва Світовидові. 1910.

М. Бойчук. Пастушка. Початок 1910-х рр.

телі, являють собою зразки чудових графічних стилізацій традиційних орнаментів, а також площинну розробку нових рослинних мотивів, навіяних натурою.

Майстром характерних ліній був визнаний Фридерік Паутч, член мистецького об'єднання "Штука", який упродовж 1904—1912 рр. працював у Львові. Його відомі карикатури вирізнялися гострою лінеарністю, динамізмом образів, лаконічними пластичними рішеннями. Карикатури в техніці акварелі та кольорової туші виконував Одо Добровольський, який створив цілу галерею образів львівських відомих персонажів, занотував "гомін" сценок міського побуту. Добровольський уславився також міськими пейзажами, виконаними в техніці акварелі й туші, в яких він досягав ефекту світіння самої атмосфери міста ("Галицька площа у Львові" (1907), "Вілла Пининського" (ЛГМ) тощо). Художник опрацьовує в пейзажах улюблені подробиці, ретельно зображуючи фасади будинків, ліхтарі, тротуари, театральні тумби, ніби побачені городянином, що неспішно й з насолодою прогулюється містом. Але завжди образ міста постає при цьому узагальнено, цілісно; зображення будується на великих плямах стриманого, "цивілізованого" кольору. В 1914—1915 рр. О. Добровольський створив великий цикл автолітографій "Львів".

Найбільш послідовним й талановитим графіком у Львові на початку XX ст. цілком справедливо була визнана Олена Кульчицька. У 1903—1908 рр. вона навчалася у Віденській художньо-промисловій школі, де опановувала живопис, графіку, декоративно-прикладне мистецтво. На початку 1909 р. художниця брала участь у виставці Товариства приятелів красних мистецтв у Львові і "...виставила одразу понад п'ятдесят своїх робіт, які за кількома винятками були роботами студентського часу. Перший виступ художниці був дуже вдалий". Відтоді починається пора творчих

успіхів і визнання О. Кульчицької [3]. "На наступних виставках у Львові, Кракові, Познані, Варшаві та Києві Кульчицька виставляла переважно графічні твори, які принесли їй новий успіх, а на Всеукраїнській виставці образотворчого мистецтва в Києві (1911, 1913) як графік вона завоювала перше місце" [4].

Художниця працювала в різних естампних техніках, майстерно використовувала пластичні й художні можливості кожної з них. Кульчицька вміло посилює контрастові зіставлення чорного та білого кольорів, що сприймалося як неповторна привілея мистецтва графіки і було піднято на щит апологетами стилю модерн. У кольоровій ліногравюрі майстриня з такою ж відвертістю виявляє силу кольорових злиттів. Олена Кульчицька вміла відкривати естетичні якості естампа через ускладнення пластичних завдань, які вона ставила перед собою, і, разом з тим, через надто велике спрощення художніх засобів. "Геніальна простота" підкорює нас у таких творах, як "Акація" (1908, кольорова ліногравюра, НМЛ) або "Хмари" (1912, кольорова ліногравюра, ЛГМ). Працюючи в офорті, О. Кульчицька також майстерно виявляє особливості самої техніки у створенні художнього образу. Художниця плідно працювала у книжковій графіці, привносячи в цей жанр бездоганне відчуття композиції і символізму художніх образів. О. Кульчицька залишила помітний слід і в мистецтві екслібрису.

Від творчого доробку Михайла Бойчука 1909—1910 рр. збереглися переважно малюнки, виконані однією лінією. М. Бойчук завдяки підтримці митрополита А. Шептицького в 1899—1904 рр. навчався в Краківській академії мистецтв. У 1906 р. студіював у Мюнхенській академії мистецтв, а в 1907—1910 рр. працював у Парижі. Бойчук став ідеологом "Школи візантійського Відродження", яка представляла колективні твори на виставках "Салону незалежних" та "Осіннього Салону". Рух до неовізантинізму був органічним для Бойчука, він послідовно проходить через творчість майстра. Йому з дитинства були відомі народні образи. Спираючись на українську ікону народного письма, майстер поєднує неовізантинізм із неопримітивізмом.

Повернувшись до Львова, М. Бойчук у 1910—1914 рр. працює над реставрацією ікон у Національному музеї, створює живописні та графічні роботи в стилі неовізантинізму. Своєю працею і власним мистецтвом він стверджує те, що в світлі символізму особливої цінності набувають речі архаїчні й традиційні. В цей час він створює відомий дереворит "Пастушка" (початок 1910-х, ЛГМ), де навколо постаті дівчини розгортається "цілий світ". Образ пастушки нагадує середньовічну гравюру на торці з її короткими жорсткими штрихами. У творі відчутно ідилію, буття поза часом, і все ж є аромат сучасності, наповненості пружною енергією.

Малюнки майстра цього часу легкі, прозорі, олівець тендітно торкається паперу, лінія виникає неначе на одному диханні, без виправлень і коливань. Однією лінією майстер створює абриси в портретних композиціях, як у "Портреті А. Шептицького" (початок 1910-х, НХМУ), "Портреті М. Грушевського" (початок 1910-х, ЛГМ), "Портреті Т. Шевченка" (1910—1914, ЛГМ).

Творчі зусилля майстрів, що розвивали різні напрями мистецтва модерну або львівської сецесії, дали позитивні наслідки. Змінилася культурна атмосфера міста, тут склався той необхідний контекст, у якому могли вже більш вільно розвиватися наступні авангардові течії.

[3] *Сенів І.* О.Л. Кульчицька: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1955. — С. 4.

[4] Олена Кульчицька // Альбом / Упоряд. та авт. ст. А. В'юник. — Київ, 1969. — С. 6.

М. Жук. Ескіз віньєтки до журналу "Українська хата". 1910.

Власне стиль модерн затримався тут відносно надовго, він став підосновою, тлом, на яке накладалися нові напрями.

У дещо інших, ніж у Львові, хронологічних межах, розвивався новий культурно-художній рух у Харкові та Києві. На самому початку нового століття, у 1900 р. в Києві відбувається Міжнародна виставка плаката, де широко представлені твори відомих західноєвропейських майстрів, що сповідували ідеї стилю модерн — Ж. Шере, А. Тулуз-Лотрека, Т. Гейне, А. Мухи, Франца фон Штука. На виставці експонувалися й роботи російських майстрів об'єднання "Мир искусства". Ця виставка засвідчила великий інтерес художників та широкої публіки до нового мистецтва.

У Києві культурне життя на зламі століть оживає. Потужний поштовх до його розвою дали культурні події попередніх 1880—1890-х рр., коли інтелектуальні й творчі зусилля акумулюються навколо будівництва Володимирського собору та нових розписів Кирилівської церкви, коли відроджується слава Києва як столиці Давньої Русі, центру православного релігійного духовного життя. Розкриття в ході реставраційних робіт справжньої краси фресок і мозаїк Софійського та Михайлівського соборів, Кирилівської церкви мали непересічний вплив на весь подальший розвиток російського й українського живопису. Діяльність А. Прахова, творчість В. Васнєцова, М. Нестерова, М. Врубеля, В. Котарбинського відкривають нові горизонти в мистецькому житті міста. У розписах Володимирського собору та Кирилівської церкви традиції давньоруського мистецтва набувають нових естетичних якостей, переосмислюються в ключі символізму, поєднуються з пластичними формами протомодерну. Не лише закінчений стінопис, але й самі ескізи до розписів, виконані М. Врубелем та В. Васнєцовим, мали величезний вплив на нове покоління київських художників.

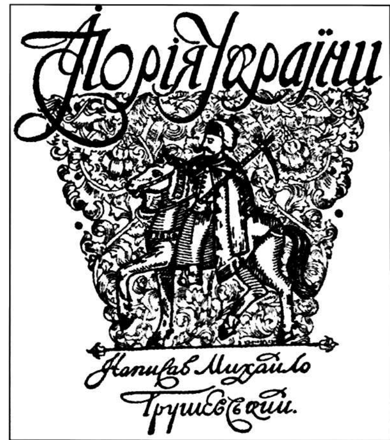
Наприкінці XIX та початку XX ст. активними чинниками у художньому житті Києва стають виставки польських художників, серед експонентів — такі відомі майстри, як Я. Матейко, Я. Мальчевський, Г. Семирадський, Я. Станіславський, Е. Окунь, В. Котарбинський. Як і у Львові, польські художники, поруч з російськими та українськими майстрами, через свою творчість доносять імпульси нового мистецтва. Графічні твори Я. Мальчевського та В. Котарбинського відкривають собою лінію символізму в цьому виді мистецтва в Україні. Особливо значущою в київському художньому житті була роль Котарбинського, який став одним зі співзасновників Товариства київських художників, постійним учасником його виставок.

У 1899 р. в Києві відкривається перший загальнодоступний міський музей, на початку століття в місті працюють приватні художні галереї. Водночас активну діяльність зі збирання матеріалів проводять колекціонери, виникають нові творчі угруповання, як уже згадуване Товариство київських художників, що об'єднувало майстрів різних стилістичних напрямів — реалізму, імпресіонізму, академізму, символізму. У 1907 р. створено Київське товариство шанувальників літератури і мистецтва.

Із 1907 по 1910 р. виходив журнал "В мире искусств", який пропагував нові течії у мистецтві, подавав аналітичні статті й літературні твори, а також огляди мистецького життя Києва, кореспонденції з Лондона і Відня, що популяризували сучасне західноєвропейське мистецтво. Художники В. Замирайло, Г. Бурданов, Д. Митрохін прикрашали заставками твори письменників і поетів-символістів. Обкладинки виконували Г. Бурданов, який завідував у журналі художнім відділом, та І. Каришев. У журналах "В мире искусств" надруковано декілька робіт самого Г. Бурданова, які близькі за естетикою до Бьордслі, але зовсім не повторюють цього майстра.

Журнал "В мире искусств" поєднав художників, яким було притаманне сповідування символізму і використання пластичних засобів модерну. У стилі модерн було оформлено більшу частину журналів 1910-х рр. в Україні, над їхнім оформленням працювали Г. Золотов, І. Каришев, М. Денисов, А. Середа, О. Судомора, М. Жук.

Поєднання символізму і стилю модерн яскраво проявилося у творчості Михайла Жука. Його книжкова графіка, декоративні, символістичні композиції демонструють зразки синтезних рішень. Жук був універсальним у творчих формах вислову — працював у графічних техніках і в живописі, був поетом, прозаїком, драматургом, мистецьким критиком. Жук навчався в Київській рисувальній школі М. Мурашка, у Краківській академії мистецтв (у С. Виспянського та Ю. Мегоффера). Майстер працював у Чернігові, Києві, Одесі. Жук створив велику галерею портретів діячів нової української культури: у 1907 р. написав пастеллю портрет М. Коцюбинського, у 1919 р. для журналу "Музагет" він виконав у техніці малюнку олівцем портрети П. Тичини, Д. Загула, Ю. Меженка, О. Слісаренка, В. Ярошенка, Л. Курбаса.

В. Кричевський. Обкладинка "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського. 1911.

Становлення національного варіанта модерну пов'язане з творчістю Василя Кричевського. Майстер розпочав свою мистецьку діяльність як архітектор. Взірцем нового, так званого українського стилю, став створений за його проектом будинок Полтавського земства (1903—1908). Майстер поєднав у своїй творчості два аспекти романтизму — скерованість у майбутнє і любов до минулого. Він продемонстрував новий механізм формоутворення, який спирається на традиції, що сягають глибин культурної пам'яті, у міфологію і фольклор. Крім архітектури Кричевський займався живописом, аквареллю, художньою керамікою, виконував проекти килимів, оформляв виставки, театральні вистави, був колекціонером і дослідником творів українського народного мистецтва. Мистецтвознавці Ф. Ернст, С. Таранушенко, Д. Антонович, В. Павловський, В. Щербаківський, С. Гординський, М. Драган, С. Сильванський, М. Винницький вважали В. Кричевського основоположником нової української книжкової графіки.

В. Максимович. Поцілунок. 1913—1914.

Графічне оформлення "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського (Київ; Львів, 1911) та книги М. Грушевського "Культурно-національний рух на Україні XVI—XVII віків" (Київ; Львів, 1912) втілювало бажання В. Кричевського відновити перерваний зв'язок сучасної української культури з мистецтвом давніх епох. Ідея про відродження української культури і нації як такої була тісно пов'язана ще з доби романтизму з ідеєю про славне минуле України. Кричевський з великим піететом поставився до української графіки XVII—XVIII ст. і дав їй нове життя. У 1913 р. В. Кричевський створив обкладинки до видання "Українське мистецтво. І. " та "Українське мистецтво. ІІ." для віденського видавництва. Ці роботи демонструють вишукану геометризацію форм, використання мотивів народного мистецтва і надання їм нових ритмів. Ці твори майстра якнайкраще демонструють привабливість "жорстких форм" модерну і їхню близькість до відшліфованих століттями форм мистецтва народного.

Символістичну лінію модерну стверджує творчість Віктора Замирайла, який працював у книжковій та журнальній графіці, плакаті, монументально-декоративному мистецтві, театрально-декораційному живописі. Найбільш близькою майстрові була техніка акварелі, оскільки вона давала змогу втілити його відчуття "прозорості" матеріального світу, крізь який проступає незмінне і позачасове. У Києві Замирайло пройшов навчання у школі М. Мурашка, у 1895 р. він переїхав до Москви, де працював як графік, плакатист, брав участь у виставках відомих об'єднань "Мир искусства", "Союз русских художников", "Московское товарищество художников". Але з Києвом не поривав відчутних зв'язків, вони помітні як у самій творчості художника, так і в тому, що майстер регулярно експонував свої роботи на київських виставках, а київський журнал "В мире искусства" постійно репродукував твори художника.

Невеликі символістичні композиції виконував аквареллю Олександр Мурашко, у його роботах "Біля водоймища" і "Чернець" (обидві — 1900-ті) відчутні особливий вечірній настрій, елегійна мелодія, що наповнює душу, передаючи стан якоїсь глибинної втоми й тонкого щему серця. На початку 1900-х рр., під час перебування в Парижі, О. Мурашко створює перші великі графічні роботи, виконані в стилістиці Ар Нуво. Такою є його робота "Парижанка" (1902—1904), написана на жовтуватому папері вуглем та білилами. У 1910-ті рр. художник звертається до творення графічних портретів.

Більш літературним символізмом позначені роботи Георгія Нарбута. Символізм у творчості Нарбута проявлявся несподівано, непослідовно, поруч із грою, іронією. Дві його відомі роботи 1910 р. "Пейзаж з кометою" та "Орган. Відкритий лист" були створені майстром під час його перебування в

Мюнхені. В них символістична естетика втілювалася у незвичних формах, виражаючи світ мрії, фантазії, світ ірреального, у якому актуальні сон і смерть.

До символізму тяжіє творчість К. Піскорського та В. Максимовича. Піскорський вчився короткий час у Г. Нарбута в Українській академії мистецтв, куди він вступив у 1919 р. Але вплив відомого вчителя не помітний у творчих роботах Костянтина Піскорського, який досяг зрілості в молодому віці. Художникові особливо близькі ідеї символістів: культ краси і неповторної творчої особистості, відчуття космічних ритмів у гармонії світобудови.

Сюжети, які обирав В. Максимович, були поширеними в західноєвропейському мистецтві модерну: це тема маски, маскараду життя, тема любові й смерті. Особливо помітним в його творах є культ тілесності, плоті, який отримав поширення на зламі століть. Найбільш довершеною є композиція "Поцілунок" (НХМУ). Досить пізно проявив себе символізм через творчість Юхима Михайліва. Значну кількість творів цього майстра, просякнутих символізмом, виконано пастеллю на папері. Видіння, оповиті туманами, передають то елегійно-печальні, то піднесено-романтичні настрої, які набувають космічного звучання. До лінії модерну можна віднести декоративні пейзажі В. Фельдмана, ностальгійні архітектурні пейзажі В. Лукомського. Посиленої декоративної контрастності чорного й білого набувають офорти В. Заузе.

Особливого вияву набувало мистецтво стилю модерн у Харкові. Тут характерним і довготривалим стало поєднання мови модерну із символістичним змістом у графічних роботах, що їх створювала ціла плеяда художників. У Харкові склався певний осередок художників-символістів, які входили до об'єднання "Голубая лилия" або залишалися поза об'єднаннями. Як у Львові та Києві, можна відзначити й тут захоплення нової генерації художників мистецтвом Сходу, але в Харкові цей інтерес стимулювали не так західноєвропейські новітні течії, як функціонування в місті своєрідного Музею Сходу. Кабінет мистецтва Сходу існував при Харківському університеті, у пореволюційний час він буде переданий до Харківського державного художньо-історичного музею. Колекція мала два великі розділи — мистецтво Далекого Сходу і мистецтво Близького Сходу. Скульптура Індії, Китаю, Тибету, китайський бронзовий посуд та порцеляна, живопис по шовку Японії та Китаю, японська гравюра XVII—XIX ст. могли надихати художників так само, як і перська мініатюра, керамічний посуд, килими і тканини Близького Сходу.

Другою важливою рисою мистецького життя Харкова було існування тут "Художнього цеху", який брав замовлення на виконання суто практичних завдань. Здається, що для засновників цього Цеху особливо привабливими були ідеї англійського художника і теоретика мистецтва Вільяма Морріса про злиття мистецтва з плинною дійсністю, про культ художнього ремесла. Чимало художників отримували освіту в Харківській художньо-ремесловій майстерні. Кредо майстерні нагадувало і про Віденський Сецесіон — "мистецтво має ошляхетнити повсякденне життя". Інтереси до ремесла, до декоративного живопису залучали молодих художників до проблематики стилю модерн.

У 1900 р. було засноване Товариство харківських художників, яке проіснувало до 1916 р. і чимало зробило для об'єднання художніх сил цього міста. Товариство влаштовувало художні виставки, передплачувало іноземні журнали, які пропагували мистецтво стилю

М. Синякова. Війна. 1916.

модерн, як "Studio" (Лондон), "Art et decoration" (Париж), надходили й журнали з Петербурга.

Мистецьке об'єднання "Голубая лилия" існувало в 1909—1912 рр. Саме створення об'єднання і його назва засвідчують прагнення майстрів продовжити лінію романтизму, нагадують про той час на зламі XVIII—XIX ст., коли поети та художники об'єднувалися для протистояння брутальності навколишнього світу. Крім того, назва налаштовує на порівняння з московським об'єднанням "Голубая роза". Насправді, розглядаючи твори художників-харків'ян, можна знайти чимало спільного з їхніми московськими колегами в самому світосприйнятті і навіть у виборі художніх пріоритетів. Це відчуття гармонійної єдності між людиною і природою, бачення їхньої цілісності в способі буття. Спільним для названих об'єднань є інтерес до наївного мистецтва.

Організатором і лідером групи "Голубая лилия" був Євген Агафонов, який закінчив Петербурзьку Академію мистецтва. В його студії пройшли навчання Федір Надєждін, Олексій Почтенний, Сергій Щербаков, Микола Недашковський, які й створили ядро об'єднання. Євген Агафонов прагнув поширити нові мистецькі спрямування, але, очевидно, він вважав за необхідне поєднати художні відкриття з національними традиціями, прищепити їх, так би мовити, до національного ґрунту. Його творам притаманне поєднання реалістичної характеристики образу і вільної манери виконання, позначеної рисами стилю модерн, що межує з фовізмом.

Федір Надєждін, учасник "Голубой лилии", — один із найближчих учнів Є. Агафонова, мандрував різними країнами Далекого Сходу. Він залишив чимало робіт, позначених єдиною манерою виконання, яка свідчить про те, що майстер перебував під сильним впливом графіки Ф. Валлотона. Надєждін працює зазвичай у техніці ксилографії, будує зображення на контрастних зіставленнях великих площин білого й чорного. Тема пристрасті була тією таїною, над якою витала муза художника. Жіночі образи особливо виразні в його творах.

Роль збирача художніх сил відіграли у Харкові щотижневик "Колосья" та журнал "Творчество", поєднавши любов до стилю модерн і до нових авангардних напрямів в образотворчому мистецтві. Щотижневик виходив 1918 р. з роботами В. Бобрицького, Б. Цибіса; на сторінках журналу "Творчество" 1919 р. вміщено роботи Л. Розенберга, Е. Штейнберга, В. Пичети. Графічні роботи харківських авангардистів М. Синякової, В. Бобрицького, М. Мищенка, Б. Косарева, Г. Цапка, М. Калмикова подав на своїх сторінках "Сборник нового искусства" (1919).

У збірнику-альбомі "Семь плюс три", виданому в 1918 р., були репродуковані

твори членів "Союзу семи" — В. Бобрицького, В. Дьякова, М. Калмикова, Б. Косарева, М. Мищенко, Г. Цапка, Б. Цибіса, які працювали разом упродовж чотирьох років, а також роботи художників, котрі приєдналися до них — В. Єрмилова, О. Гладкова, Мане-Каца, була представлена колекція творів східного мистецтва. Художники — автори альбому визначали свою творчість як футуризм, хоча пластична мова їхніх творів містить ознаки кубізму, експресіонізму, футуризму, неопримітивізму.

Інакше, ніж у Харкові, формувалося мистецтво авангарду в Києві. Тут особливо значущими були не творчі об'єднання, а спільні виставки й особисті зусилля окремих художників. У Києві були всі підстави для виникнення потужного авангардного руху. В Київському художньому училищі навчалися такі нині добре відомі майстри, як О. Архипенко, В. Бурлюк, О. Екстер, О. Кручених, А. Лентулов, С. Бодуен де Куртене, С. Ястребцов (Серж Фера), О. Богомазов, А. Петрицький, В. Седляр. Але система художньої освіти в училищі була підпорядкована Петербурзькій Академії мистецтв, де викладання проводилось за встановленими нормами. Саме тому в різні роки найбільш революційно налаштовані у своїх мистецьких уподобаннях студенти залишили Київ і продовжили навчання в інших місцях. До Парижа поїхала О. Екстер. О. Архипенко продовжив навчання в Московському училищі живопису, скульптури і архітектури, а В. Бурлюк — в Одеському художньому училищі. За межі України виїхали С. Бодуен де Куртене, Серж Фера, О. Кручених, А. Лентулов. Багатьох молодих художників вабила Москва з її відомими зібраннями сучасного французького мистецтва в колекціях І. Морозова та С. Щукіна.

Особливо значущими для формування нової генерації українських художників стали акції під назвою "Інтернаціональна виставка картин, скульптур, гравюр та малюнків" (1909—1911) або "Салони", котрі проводив Володимир Іздебський — одеський скульптор, який навчався в Мюнхені. Будучи чудовим організатором, Іздебський зумів зібрати для експонування на виставці в Одесі 800 робіт художників Франції, Німеччини, Росії, України. Серед експонентів було 45 закордонних майстрів, а кількість вітчизняних авторів змінювалася в процесі подорожування виставки.

Г. Цапок. Скрипаль кафе "Rouge". 1917.

У Києві в цей час інтерес до сучасного французького мистецтва стимулювали також статті А. Луначарського, який жив у Парижі і надсилав свої критичні матеріали до київських періодичних видань. У 1912 р. в київському журналі "Искусство" було надруковано статтю "Новое во французской живописи", підготовлену О. Екстер.

Роль Олександри Екстер була дуже вагомою у ствердженні нових мистець-

ких ідей в київському художньому середовищі. У 1907 р. в Парижі Екстер ознайомилася з кубізмом, а згодом — з італійським футуризмом. Вона черпала нові знання в безпосередньому спілкуванні з художниками-авангардистами. У Парижі художниця відвідувала Академію де ла Гранд Шомьер. Вона доволі рано познайомилася з П. Пікассо, Ж. Браком, Г. Аполлінером, Ф. Леже, А. Соффічі. Набуті в паризьких майстернях нові ідеї та форми художниця поширює в Києві. О. Екстер разом із М. Кульбіним та Д. Бурлюком організовує в Києві у 1908 р. першу виставку авангардного мистецтва "Звено". Водночас художниця експонує свої живописні роботи та вишивки на виставці, влаштованій київським журналом "В мире искусств". У 1912 та 1914 рр. Екстер бере участь у виставках "Салону незалежних" у Парижі. Нові роботи художниці експонувалися й у Києві, на організованій нею сумісно з О. Богомазовим виставці картин групи "Кольцо" (1914). Художня діяльність О. Екстер стала творчою ланкою між Парижем і Києвом: молоді київські художники отримували не лише інформацію з перших рук, але й відчували себе учасниками єдиного авангардного художнього процесу. В 1918 р. художниця створює "Студію О. Екстер" у Києві, у 1919 р. — в Одесі, в 1920 — знову в Києві, справляючи цим недовгим викладанням живопису та декоративного мистецтва великий вплив на нове покоління художників.

Давида Бурлюка Василь Кандинський охрестив "батьком російського футуризму". Народився ж Д. Бурлюк на хуторі Семиротовщина під Харковом, у 1899—1901 рр. він навчався в Одеському художньому училищі, потім — у Казанському художньому училищі та в школі Ашбе в Мюнхені, а в 1904 р. відвідував студію Кармона в Парижі. Ідеї "нового мистецтва" він поширив і в Києві, організувавши тут у 1908 р. виставку "Звено", пізніше втілив їх у гілейських виданнях авторських футуристичних книг.

Наприкінці 1913 р. в Києві була заснована літературно-художня футуристична група "Кверо" поетом Михайлем Семенком, художником і поетом Василем Семенком, художником Павлом Ковжуном. У лютому 1914 р. вони видали першу збірку "Дерзание", потім другу, доповнену статтями, фотографіями авторів та малюнками Павла Ковжуна. Видавництво "Кверо" видало в тому ж 1914 р. поезії Михайля Семенка "Кверо-футуризм", зокрема і маніфест футуризму.

У лютому 1914 р. в Києві відкрилася виставка авангардного спрямування — "Кольцо". Цю виставку було організовано гуртком "Мистецтво" при Київському політехнічному інституті. Активну роль в організації виставки відіграли Михайло Денисов та Катерина Васильєва. У виставці брали участь молоді художники Ісаак Рабінович, Ніссон Шифрін, які навчалися у студії О. Мурашко, Олександр Богомазов, Сарра Шор та вже відома Олександра Екстер. У каталозі виставки публікуються тези "Суть четырёх элементов", де виділено такі елементи, як лінія, форма, колір, площина картини. Викладені тут аналітичні роздуми викликають прямі аналогії з текстом "Живопис та елементи", що був написаний О. Богомазовим улітку 1914 р.

Олександр Богомазов — художник і теоретик — був визначною фігурою у київському авангардному мистецтві. Починав він свою художню творчість із захоплення символізмом і стилем модерн. У його акварелях 1907—1908 рр. бачимо замріяних дів біля водойм, таємничі парки, вкриті сутінковою вуаллю. Від робіт 1913 р. в графіці О. Богомазова розпочався новий етап його творчості, кубофутуристичний. У роботі "Потяг" (1913, НХМУ), виконаній олівцем "не-

О. Богомазов. Боярка. Потяг. 1913.

М. Епштейн. Віолончеліст. 1919.

гро", головним художнім образом є рух. Саме зображення потягу ледь помітне, а діагональ, що унаочнює стрімкий рух, рішуче перетинає центральне поле аркуша. Від неї заряджаються імпульсами руху гори, дерева, люди. Богомазов акцентує на домінуванні одного мотиву над усіма іншими, рух захоплює собою всі предмети, неначе все потрапляє до єдиного потоку. У 1914 р. кубофутуристичні роботи майстра експонувалися на виставці поруч із творами художників, що увійшли згодом до об'єднання "Культур-Ліга".

Секція пластичних мистецтв "Культур-Ліги" була заснована в Києві наприкінці 1917 р., її ядро склали Іссахар Бер Рибак, Борис Аронсон, Олександр Тишлер, Ніссон Шифрін, Іосиф Ельман, Ісаак Рабічев, Марк Епштейн. У роботі художньої секції брали участь Марк Шагал, Лазарь (Ель) Лисицький, Абрам Маневич, Соломон Нікрітін, Сарра Шор, Іосиф Чайков. Живописні, скульптурні та графічні роботи художників "Культур-Ліги" увійшли до єдиного загальноєвропейського процесу розвитку мистецтва авангарду. Книжкова ж графіка, що прикрашала видання "Культур-Ліги", була далекою від абстракції; вона спиралася на форми й художні мотиви давнього національного культового мистецтва, твори народних художників — на осучаснення традиції.

Роки діяльності київської "Культур-Ліги" позначені злетом графічного мистецтва Марка Епштейна. Із 1918 р. починається період захоплення майстра кубізмом. Найбільш динамічна серед його кубістичних робіт — композиція "Віолончеліст" (1919, папір, туш, перо, акварель тону сепії, НХМУ), гострі кути, пружні дуги, натягнуті і звучно рифмовані діагоналі якої наочно втілюють вібрацію струн і рух мелодії. У графіці М. Епштейна бачимо поєднання прийомів аналітичного методу кубізму, що працював над формою, і тяжіння до сюжетності, однак оповідь у таких його композиціях як "Кравець" та "Родина"

(обидві — 1919, папір, олівець, туш, перо) не лежить на поверхні.

Поруч із яскраво авангардними явищами в художньому житті України зберігали свою силу й інші напрями: широко представлені тут зразки етнографічного натуралізму, салонного академізму, еклектизму. Нове співіснувало зі старим. На початку XX ст. на противагу неоакадемізму та офіційному, салонному мистецтву виникає мистецтво стилю модерн у різних його виявах, варіантах — символістичний, декоративний, національний. Утім варто зауважити, що відносини між різними спрямуваннями не були виключно войовничими; нерідко в єдиному полі взаємодії тенденцій символізму, академізму, пізнього реалізму, модерну, авангардних течій виникають своєрідні синтетичні форми станкової, книжкової та журнальної графіки.

Культура в цілому стає більш діалогічною та динамічною. На початку 1910-х рр. в Україні з'являються авангардові осередки, що майже одночасно виникають у Києві, Харкові, Львові, Одесі. Але нові тенденції не переросли в окреслені напрями та школи. Кількість учасників руху була невеликою. В контексті культури на противагу, а нерідко й активну протидію модерністичним спрямуванням виступали сили, які сповідували ідеї народництва, займали просвітянську позицію. Через цілий комплекс причин, незважаючи на значні успіхи в царині графічного мистецтва в 1900—1910-ті рр., відчувається, що нова українська графічна школа в цей час тільки формувалася. На специфічній складності мистецької ситуації в Україні зламу доби позначилася відсутність національного вищого мистецького освітнього закладу. Віхою у культурному процесі в Україні став 1917 р. Народження Української Народної Республіки створило умови для заснування Української академії мистецтв (УАМ) — першого в історії країни вищого навчального художнього закладу.

До складу викладачів першої національної художньої академії були запрошені відомі майстри, яким притаманне спільне прагнення — поєднати давні традиції українського мистецтва з новими відкриттями європейських художніх течій. Художники різних поколінь, які стали фундаторами УАМ, здобували освіту в Петербурзі, Кракові, Мюнхені й Парижі. Засновники нової школи пройшли в образотворчому мистецтві через стиль модерн з його тяжінням до синтезу мистецтв. Майстерню графіки в УАМ очолив Георгій Нарбут, який був визнаним "професіоналом книги" [5]. Систему художньої освіти в його майстерні зорієнтовано на книжкову графіку.

Учнями Г. Нарбута по майстерні були А. Ага, І. Адамська, М. Бурк, Л. Лозовський, М. Кирнарський, утім фактично не лише вони стали його послідовниками. Варто зауважити, що розподіл студентів по майстернях існував, але це не обмежувало можливості переходу до інших майстрів; можна було користуватися і їхніми порадами. Таким чином, майбутні графіки здобували академічну освіту під керівництвом Г. Нарбута, а також у майстернях В. Кричевського та М. Бойчука. Михайло Бойчук і Василь Кричевський зверталися до графіки, і до книжкової графіки зокрема, як художники стилю модерн, котрі прагнули створити синтетичне мистецтво, яке б охоплювало всі сфери життя.

Привабливість творчих робіт Нарбута, точність його пластичних рішень, вишуканий смак і знання художніх стилів сприяли тому, що художник став на довгі роки кумиром графіків, започатку-

[5] *Ернст Ф.* Георгій Нарбут та нова українська книга. — Київ, 1927. — С. 8.

вав нову течію в українському графічному мистецтві 20-х рр., що отримала назву "нарбутівської" (у статтях Ф. Ернста, С. Таранушенка, Е. Голлербаха, В. Січинського, П. Ковжуна). Нарбут поставив перед собою складне завдання: віднайти національний стиль, який здатний поєднати ємний зміст із якостями універсалу. В київський період пластична мова в роботах Г. Нарбута поступово змінюється порівняно з попередніми, петербурзькими. У київській графіці Георгій Нарбут історичні образи перетворює в категоріальні, надаючи їм таким чином онтологічного статусу. Проблему традиції він розглядає як процес засвоєння і розвитку певної спадщини. Кожний свій значущий твір він створює на перехресті традиції і сучасності: тут простежуються імпульси, які йдуть від минулого, і нові ознаки, привнесені ритмом, світосприйняттям сього дня.

Багатолітній досвід майстра допоміг йому осмислити й опрацювати засоби і мотиви народного мистецтва, а крім того, використати ті можливості, які відкрилися у модерністичних течіях. Роботи художника 1919 та 1920-го рр. становлять зовсім новий етап творчості майстра — вони позначені найвищим спрощенням мови й синтетизмом. У новому опрацюванні традиційних мотивів проглядається рух майстра в стилістиці, що отримала назву Ар Деко. Широта художнього мислення, тонке відчуття потреб та імпульсів доби стали, очевидно, причиною того, що Г. Нарбут був здатний не лише втілити обдарування у власних творах, а мав виняткову можливість виховати нову генерацію українських графіків.

Термін "школа Нарбутова" був загальноприйнятим в українському мистецтвознавстві 20-х рр. Він позначав легко впізнаваний напрям, майстри якого працювали над створенням нового типу національної книжки. С. Таранушенко у

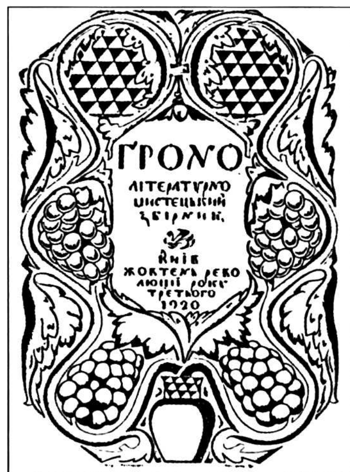
Г. Нарбут. Обкладинка журналу "Наше минуле". 1918.

вступній статті до каталогу виставки української книжкової графіки, що проходила в Харкові 1929 р., наголошував: "Найбільш широкою і впливовою течією на сьогодні залишається група, що продовжує традиції творчості Нарбута"[6]. Творці нарбутівського напряму зверталися насамперед до української барокової книжки, запозичуючи композиційні схеми оформлення стародруків, вивчаючи шрифти й орнаменти. Традиціоналізм цього руху перегукувався з творчістю Вільяма Морріса та його послідовників в Англії, з роботами "мирискусников" молодшого покоління в Росії. Особливістю нарбутівської школи було прагнення опанувати саме рідні національні традиції. Це аж ніяк не відокремлює її творчу спадщину від загального розвитку європейського мистецтва. В тяжінні до народного орнаменту відчутне прагнення оволодіти основами національної образотворчої культури. У народній творчо-

[6] *Виставка* української книжкової графіки. — Харків, 1929. — С. 20.

Г. Нарбут. Обкладинка журналу "Мистецтво". 1920.

М. Кирнарський. Титульна сторінка Збірника секції мистецтв. 1920.

сті зберігалися ті мотиви, засоби творення образу, які виходили згодом із користування у професійному мистецтві.

У 1920-ті рр. орнаменталізм розглядався як закон умовності форми і простору, повторення орнаментального мотиву — як посилення ритмової суті явища, тобто домінували формальні вияви. В роботах художників-нарбутівців органічно поєднувалося новаторство з національними традиціями. До переосмислення старих шрифтів, орнаментів, композицій художники нарбутівського напряму підходили з різних формотворчих позицій, їхня образотворча мова була чутливою до мистецьких шукань. У творах помітні впливи різних художніх напрямів — футуризму, неопримітивізму, експресіонізму, кубізму, конструктивізму, при тому, що визначальними залишаються традиційні мотиви. Мистецтвознавці не випадково надавали цілій течії особисте ім'я художника. У творчості Г. Нарбута названі тенденції знайшли блискуче втілення.

У 1922 р. УАМ за умов нової політичної ситуації перейменовано на Київський інститут пластичних мистецтв. Програми майстерень були переглянуті й наближені до вищих навчальних закладів художньо-промислового напряму. Станковим формам відводилося ще менше місця, ніж це було в УАМ. До інституту прийшли талановиті художники, які у своїй творчості сповідували нові мистецькі напрями — кубофутуризм, неопримітивізм, експресіонізм: О. Богомазов, В. Меллер, Л. Крамаренко, А. Таран, С. Налепинська-Бойчук, Є. Сагайдачний. У 1924 р., внаслідок чергової реорганізації — об'єднання Київського інституту пластичних мистецтв і Архітектурного інституту, було створено Київський художній інститут, який у 1925 р. отримав, нарешті, своє постійне приміщення на Вознесенському узвозі. Завдяки всесоюзним конкурсам і особистим запрошенням до складу викладачів увійшли В. Пальмов, П. Голубятников, І. Плещинський, В. Татлін, М. Козик, С. Колос та ін.

Художня освіта в реформованому закладі була скерована на підготовку майстрів, які могли б інтегрувати своє мистецтво з плинним життям, формуючи навколишнє середовище, оформлюючи

виробництво, побут. Ідеї засновників академії отримали нове підгрунтя і нові форми, скориговані соціально-політичною ситуацією 1920-х рр. Графічна майстерня в стінах інституту поступово перетворюється на поліграфічне відділення.

Спеціалізовану майстерню графіки в Інституті пластичних мистецтв з 1922 р. очолює Софія Налепинська-Бойчук, яка здобула художню освіту в професора Петербурзької академії мистецтв Я. Ціоглінського, у мюнхенських і паризьких студіях, а з 1910 р. сповідувала й розвивала мистецькі ідеї М. Бойчука. Вона навчає студентів мистецтву деревориту, орієнтує їх на створення книжкових ілюстрацій, адже гравюра є одним із найдешевших способів друку і добре узгоджується з набірними текстами книжки. С. Налепинська-Бойчук наслідує Г. Нарбута і В. Кричевського у зверненні до української барокової книжки, але вона відмовляється від стилізації у матеріалі, а безпосередньо переходить до деревориту.

Налепинська-Бойчук та її послідовники відроджували в дереворитi прийоми майстрів XVI—XVII ст., засоби графічного примітиву. Художники відкривали інші шляхи поєднання пластичних засобів авангардових загальноєвропейських художніх течій з особливостями художньої мови українського народного мистецтва, ніж це продемонстрували "нарбутівці". Монументальні ритми, апелювання до давньої іконографії переводили на майже ритуальну значущість події, спостережені в плинному житті. У багатьох роботах Налепинської-Бойчук відчувається геральдичний еготизм, зокрема у таких її творах, як "Дівчата з книгою" (1927), "Пряха", "Перед іспитом" (1928), "Робітфаківки" (1931), "Подруги" (1931).

Творчість і викладацька діяльність Софії Налепинської-Бойчук зумовили

С. Налепинська-Бойчук. Гітаристка. 1921.

виникнення цілої графічної школи, яка має не менш упізнані спільні ознаки, ніж школа Нарбута. Під впливом художниці сформувалося чимало графіків, серед яких такі відомі майстри, як О. Сахновська, О. Рубан. Послідовніше наслідували творчий метод С. Налепинської-Бойчук ті її учні, творчість яких рідко або зовсім не потрапляла до уваги мистецтвознавців. Це такі графіки, як С. Узунова, Х. Омельченко, В. Бура-Мацапура.

Поліграфічне відділення відкривається у 1925 р., до викладання запрошені І. Плещинський і О. Усачов, у 1926 — В. Касіян і В. Юнг. Олексій Усачов пройшов довгу школу графічної підготовки — від копіювання японських гравюр, оволодіння майстерністю ксилографії під керівництвом І. Павлова — до захоплення образною системою і філософією графічного мистецтва В. Фаворського. Високу майстерність художника засвідчує одна з ранніх його робіт "Дівчина з книгою" (1923). У роботі "Човни" (дереворит, 1926, НХМУ) Усачов демонструє величезні можливості штриху, неначе розгортає палітру різноманітного штрихування. Абсолютно реалістичний мотив на очах глядача перетворюється на абстрактну за своїм звучанням композицію.

О. Усачов. Дівчина з книгою. 1923.

Плещинський приїхав до Києва досить відомим художником. Його твори початку 20-х рр. мають ознаки стилістики посткубізму та експресіонізму. Роботи альбому літографій "Вершник" (1921) демонструють відмінні стани, різні грані світовідчуття. Контрасти чорного й білого, гранені форми, кубістичне рішення простору, спрощені до знаковості образи відзначають такі роботи Плещинського, виконані в техніці ліногравюри, як "Вулиця", "Татарин з відрами", "Музикант" (усі — 1924). При тому художник уміє за необхідності зберегти психологічне трактування образів і подій, як це демонструє робота "Двоє за столом" (1924).

Літографії В. Юнга нерідко нагадують малюнок тушшю, м'які затемнення подібні до легко покладених плям туші за допомогою пензля. Сюжет його роботи "Безпритульні" (1926, НХМУ) типовий для графіки тих літ; цій темі присвятили роботи С. Налепинська-Бойчук, С. Узунова, М. Котляревська. Ліричний реалізм В. Юнга підтримали і випускники вищого навчального закладу в графіці 30-х рр.

Наприкінці 20-х рр. особливо привертала увагу студентів Київського художнього інституту графічна творчість Василя Касіяна. Вихованець Празької академії мистецтв, улюблений учень Макса Швабинського, В. Касіян умів органічно використовувати матеріал, особливості та можливості різних графічних технік. Перші експоновані ним праці з'явилися на виставках у Празі 1923 р. А далі з кожним роком збільшуватиметься кількість робіт майстра та кількість виставок, де вони експонуються.

Роботи Касіяна представляють гаму різних психологічних характеристик героїв, за кожним образом відчувається певна життєва ситуація, стан душі. Здатність до режисерської майстерності художника високо оцінили критики й глядачі. Згодом у графічних композиціях В. Касіяна починає переважати чітка, послідовна, дохідлива розповідь, радянське сьогодення та героїчна революційна історія стають головними темами його робіт. Улітку 1928 р. він їде у Донбаський край, відвідує металургійний завод, шахти Єнакієво, створює численні нариси з натури, які пізніше склали цикл дереворитів 1931 р. ("Крицевий промфінплан", "Соцзмагання мартенівців", "Третій вирішальний", "Бригада ударників", "Вугільний фронт"). Майстер проторює той шлях, яким довгі роки рухатиметься мистецтво станкової графіки, що відповідало методу соціалістичного реалізму.

В Одеському політехнікумі образотворчих мистецтв, що пізніше отримав назву Художнього інституту, на графічному факультеті викладали В. Заузе та М. Жук. Володимир Заузе — вихованець школи Строганівського училища в Москві, член Товариства південноросійських художників, один із засновни-

ків Товариства художників ім. К. Костанді, працював у інституті впродовж 1920—1931 рр. У навчальному закладі він упровадив високу вимогливість до оволодіння майстерним реалістичним малюнком із натури, передавав студентам знання та практичні навички різноманітних графічних технік. Художник працював у відомих естампних техніках, йому цікаво було знаходити їхні особливі можливості, неповторні ефекти звучання форми, фарби, відбитки. Офорт, акватинта, суха голка, м'який лак, випуклий офорт, меццо-тинто, ліногравюра, літографія — всі вони пройшли через руки майстра.

У 1925 р. майстерню графіки в Одеському художньому інституті очолив Михайло Жук, який назавжди переїхав до Одеси. Професор УАМ з 1917 р., з 1925 — професор Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв, М. Жук брав активну участь у формуванні нової художньої ситуації першої третини XX ст. Він поєднував викладацьку діяльність зі співпрацею у літературних і художніх журналах, у видавництвах, з участю у виставках, які стали визначними подіями художнього життя. В образотворчих роботах майстра відобразилися різні художні течії, починаючи від символізму та стилю модерн і до конструктивізму.

1925 року вийшла серія літографованих плакатів із портретами видатних діячів української культури. Серед цих робіт найвідоміші портрети М. Коцюбинського, Г. Сковороди, І. Франка. У станковій графіці, як і в плакаті, художник приділяє значну увагу створенню портретів відомих діячів культури. В "Портреті поета М. Зерова" (1925, вугіль, кольоровий олівець, збірка С. Лущика) головну роль художньої виразності бере на себе лінія; у "Портреті І. Франка" літографський штрих не лише передає риси обличчя, а й створює

В. Касіян. Родина безробітного. 1925.

елегійний настрій; у "Портреті режисера В. Василька" (1928) майстер сангіною проробляє риси обличчя, залишаючи майже недоторканим тло. До портретного жанру М. Жук ще звернеться в 1932 р., коли він у техніці офорту створить чималу серію портретів українських художників (Г. Нарбута, В. Кричевського, М. Бойчука, М. Пимоненка, М. Бурачека, В. Пальмова, А. Тарана). У 20-ті рр. художник особливо захоплювався дослідженням творів народного мистецтва. Його учні ретельно вивчали і копіювали народні розписи й орнаменти, за їхніми замальовками був створений альбом літографій "Степова Україна". За ініціативи М. Жука в Одеському художньому інституті було відкрито майстерню стилізації для ґрунтовної підготовки знавців народної творчості.

У Харківському художньому технікумі від 1922 р. графічною майстернею керував Василь Єрмилов, а із січня 1925 р.

тут починає працювати випускник майстерні М. Бойчука в УАМ Іван Падалка. Ці два художники стали фундаторами двох напрямів харківської графічної школи — одна тяжіла до європейських авангардових течій, передовсім до конструктивізму, друга — до розвитку такого національного явища, як "бойчукізм".

Найвідоміші серед неопримітивістських робіт І. Падалки — його обкладинки до книг С. Таранушенка "Мистецтво Слобожанщини" (без року вид.) та І. Котляревського "Енеїда" (Харків, 1933). Ілюстрації майстра до другої книжки вирізняються щільною побудовою композицій, насичених багатолюдними сценами. У станкових роботах художник відображує сучасні події в житті міста, як у роботах "Будинок Держпромисловості" (1927), "Вантажники на Дніпрі" (1926). Творчість І. Падалки неможливо віднести до якогось одного певного напряму — неопримітивізму, реалізму, конструктивізму, функціоналізму. Він віддав належне кожному з них, змінюючись, повертаючись, залишаючись самобутнім майстром. Із 1925-го по 1934-й р. І. Падалка викладав графічну майстерність у Харківському художньому технікумі. Завдяки йому бойчукістська школа набула розвитку в творчості О. Довгаля, М. Котляревської, Б. Бланка, Й. Дайца, М. Фрадкіна.

Більшість творчого доробку В. Єрмилова належить до конструктивізму. Художник займався проблемами технічної естетики, працював у напрямі технічного й художнього конструювання книжки, брав участь в оформленні свят і агітпоїздів, театральних вистав, інтер'єрів, виконував пам'ятні дошки і вільні абстрактні композиції, займався живописом. У пореволюційну добу мистецтво В. Єрмилова увійшло в міський простір розписними агітпоїздами та яскравими плакатами.

Майстер захоплювався футуризмом і кубізмом. У 20-ті рр. його особливо цікавили пошуки художників Баухауза. В. Єрмилов проводив творчі досліди над фактурами, відшукуючи при цьому взаємозв'язок простих елементів форми (кола, квадрата, трикутника), вивчав можливості кольору. Пластичні відкриття певною мірою позначилися на його книжкових роботах. В обкладинці до видання "Інтернаціонал. Переклад для хору О. Костальського" (Харків, 1921) Єрмилов створює кубістичну композицію.

У стилістиці конструктивізму вирішено відомі його найлаконічніші праці — обкладинки до "Бюлетеня авангарду" (Харків, 1927), журналу "Авангард. Мистецькі матеріали авангарду" (Харків, 1929), журналу "Радянський театр" (Харків, 1923), до монографії В. Поліщука "Василь Єрмілов" (Харків, 1931). В обкладинці до брошури "Більшовицький засів" В. Єрмилов створив супрематичну діагональну композицію з прямокутних плашок, широких та вузьких друкарських лінійок, виконаних чорною фарбою.

Аналізуючи можливості поліграфії, експериментуючи з різними її пластичними засобами, В. Єрмилов зазвичай виконував не лише обкладинки, а вирішував або конструював книжку з набірних елементів. Зміцнивши конструктивізм у книжковій графіці, художник на певному етапі відчув, що твір мистецтва уподібнюється до продукту виробництва, деперсоналізується. Майстер відчуває ностальгію за свіжим сприйняттям і новим відображенням навколишнього світу. Це спонукало його шукати інші шляхи, і на межі 20—30-х рр. він дедалі частіше звертається до фотографії, до, так би мовити, живого факту, до фотомонтажу. Фотографія повертає фігуративність, вона, як документ, приваблює своєю нерукотворністю. Фотографію

В. Заузе. Чумаки. Офорт. 1929.

В. Єрмилов поєднує з конструктивістичним рішенням композиції. Так оформлено, зокрема, книжки "Токарство по дереву" (Харків, 1929), "Поїзди підуть на Париж" Гро Вакара (Харків, 1932), "Ні п'яді" М. Шеремета (Харків, 1932), "Суддя Рейтан" М. Панківа (Харків, 1931). Творчість Василя Єрмилова залишила настільки яскравий слід у художньому житті Харкова, що це дало підстави називати добу 20-х рр. "єрмилівською". Поруч із Єрмиловим в 20-х на поч. 30-х рр. працювали й інші відомі майстри, які затвердили конструктивізм в українському мистецтві — В. Меллер, Н. Генке-Меллер, Гео Фішер. Їхня творчість розширює уявлення про харківську графічну школу.

У Львові, як і в попередню добу, на початку XX ст. працювали художники, які здобували художню освіту в академіях і художніх школах Кракова, Мюнхена, Праги, Відня, Парижа. У самому ж Львові ще з кінця XIX ст. існували мистецькі школи, що переважно були зорієнтовані на підготовку майстрів декоративно-прикладного мистецтва. У 1923 р. у власній майстерні відкрив художню студію Олекса Новаківський, яку активно опікував митрополит А. Шептицький.

Вихованці школи О. Новаківського організовували щорічні звітні виставки, брали участь у багатьох відомих мистецьких акціях, художніх імпрезах, ставали учасниками мистецьких об'єднань. Знаковою подією галицького культурного життя було влаштування виставок із залученням митців із Наддніпрянщини: намагання об'єднати колись єдине українське мистецтво стало спільною метою прогресивних діячів культури. Графіка в цей час дедалі більше стверджується як самостійний образотворчий жанр. Значущість художньо оформленої книжки добре усвідомлювали О. Кульчицька, Ю. Панькевич, М. Сосенко, Г. Колцуняк. Вони використовували елементи народних орнаментів і стилізацію в дусі старої української гравюри. Але створення дійсно нової національної графічної школи пов'язано з творчою працею у Львові колишніх наддніпрянців: Р. Лісовського, П. Ковжуна, П. Холодного та В. Січинського. Від них отримували досвід графічної роботи й вихованці мистецької

М. Жук. Портрет М. Бойчука. 1932.

студії Олекси Новаківського. Через взаємодію різних традицій народжувалася неповторна львівська школа української графіки 20—30-х рр.

Дуже вагомою для формування нової графічної школи була традиція, сформована в стінах УАМ і привнесена такими майстрами, як Роберт Лісовський. Експресіоністична інтерпретація національно-романтичних мотивів уводить творчість Лісовського в русло стилю Ар Деко. Ознаки цього стилю особливо позначилися на оформленні книжкових обкладинок. Творча діяльність Р. Лісовського 20-х рр. здебільшого проходила у Львові, де він жив з 1922 р. Він брав активну участь у виставках "Гуртка Діячів Українського Мистецтва". У той час Р. Лісовський, крім книжкової графіки, займався аквареллю, робив ескізи для виготовлення килимів у Косові, що також є показовим для стилю Ар Деко.

Не менш значущою для розвитку львівської графічної школи в 20-ті рр. були діяльність і творчість Павла Ковжуна. Він також утілював у художнє життя Львова нарбутівську традицію, надаючи їй блискучого розвитку, використовуючи для цього всі можливості книговидавничої та журнальної справи мистецького осередка. Ковжун був активним учасником "Гуртка Діячів Українського Мистецтва", створеного у 1922 р. У 1931 р. він став співзасновником об'єднання "Асоціація Незалежних Українських Митців" (АНУМ). П. Ковжун займався станковим та монументальним живописом, промисловою графікою, редакційною роботою, був автором мистецтвознавчих статей. Його книжкові роботи стали відомі у всій Західній Україні. Творчий доробок та ідеї Павла Ковжуна в українському мистецтві 1920—1930-х рр. були настільки значущими для сучасників майстра, що його творчості ще за життя присвячено дві монографії, які вийшли друком у Львові: "П. Ковжун. Графіка. Текст М. Федюка" 1924 р. та "М. Голубець. Павло Ковжун" 1939 р. У 1943 р. побачила світ ще одна, найбільш ґрунтовна монографія, написана С. Гординським і видана у Кракові—Львові. Про майстра згадували й у численних статтях.

У галузі графіки Павло Ковжун безперечно вважав своїм учителем Георгія Нарбута; він наслідував його й тоді, коли засвоював нові пластичні коди європейських течій, і тоді, коли так само дбав про збереження оригінальної автохтонної культури, відроджуючи давні традиції українського мистецтва. У книжковій графіці Ковжуна зображальні й орнаментальні мотиви народного мистецтва, українського бароко перетиналися формальними впливами футуризму, кубізму, неопримітивізму, експресіонізму, конструктивізму.

Захоплення художника книжкою і графікою поєдналося у такому камерному жанрі, як екслібрис. І тут художник зміг рішуче змінити ситуацію. Відомий критик Микола Голубець писав із гумором, що Ковжун стверджував у Львові новий жанр, "насаджуючи його штучно і насильно, нерідко серед людей,

І. Падалка. Обкладинка книжки І. Котляревського "Енеїда". 1933.

В. Єрмилов. Ескізи обкладинки журналу "Авангард. Мистецькі матеріали авангарду". 1929.

які не маючи книжок, все ж таки мають... екслібриси" [7].

Ковжун не просто сам виконував чудові екслібриси, він стимулював творчі зусилля своїх колег у цьому напрямі. Він організував участь українських екслібрисистів у Виставці слов'янського екслібриса у Львові в 1930 р., був найактивнішим організатором виставки й упорядником прекрасного каталогу "Екслібрис" у 1932 р. Займаючись книжковою графікою, малярством, театральною декорацією, плакатом, пишучи дослідницькі та критичні статті, організовуючи виставки, видаючи журнали, збираючи навколо себе талановиті сили, Павло Ковжун прагнув підвищити рівень національного мистецтва й вірив у те, що українська культура входить до загальноєвропейського художнього процесу як невід'ємна його складова.

Нові художньо-освітні заклади, які виникли на терені України кінця 10 — початку 20-х рр., створили міцні основи для широкого розвитку графічного мистецтва. У вищих навчальних закладах викладали художники, визнані майстри, які здобували художню освіту в різних мистецьких центрах: Петербурзі (Г. Нарбут, С. Налепинська-Бойчук), Москві (В. Заузе, В. Єрмилов, О. Усачов), Кракові (М. Бойчук, М. Жук, О. Новаківський), Празі (В. Касіян), Мюнхені (С. Налепинська-Бойчук), Парижі (М. Бойчук, Л. Крамаренко). А поруч з ними працювали й виховували молодих майстрів ті художники, які закінчили УАМ, як І. Падалка. Вплив школи УАМ помітний у самій системі художнього виховання і в наслідуванні певних пластичних засобів Г. Нарбута у графічних майстернях Харківського художнього інституту, Одеського державного художнього інституту, в роботах нової генерації художників-графіків Львова.

Існування самостійних графічних шкіл у Києві, Харкові, Одесі, Львові, а також їхня тісна взаємодія, обмін виставками, взаємозбагачення ідеями, пластичними засобами, що пульсували у

[7] *Голубець М.* Павло Ковжун. — Львів, 1939. — С. 26.

П. Ковжун. Екслібрис М. Семенка. 1929.

відносинах між окремими майстрами і школами в цілому, стали причиною того, що склалося єдине поле мистецтва української графіки. В цьому єдиному полі, незважаючи на політичні й ідеологічні кордони, виявляли себе спільні течії, напрями. Багатошаровий простір культури вбирав у себе різні тенденції, традиції та новації, відпрацьовуючи неповторний образ такого явища, як мистецтво графіки України доби 20 — початку 30-х рр.

Найстійкішою та найпоширенішою течією в українській графіці названої доби можна визнати неопримітивізм. Цьому сприяло чимало факторів, передусім — вплив глобальних процесів демократизації, що відбувалися в культурі на зламі XIX—XX ст., які після кількох революцій в Російській імперії стали не лише закономірними, але й нав'язаними суспільству. Нова культура не могла вже орієнтуватися виключно на певні кола знавців, замовників, любителів прекрасного. Поняття масової культури, опрацьоване апологетами стилю модерн, набуло нового трактування в теорії конструктивізму, а на початку 30-х стало актуальною проблемою соціалістичної ідеології.

Для мистецтва початку XX ст. відкриття культур первісного суспільства, переоцінка надбання середньовічної Європи і Сходу, археологічні знахідки в Єгипті, Месопотамії, Індії надали потужних імпульсів у пошуках нової художньої мови, яка суттєво вирізнялася зі звичної системи класичного європейського образотворчого мистецтва. На цьому шляху ідеї М. Бойчука, який в українському мистецтві визнаний як основоположник течії неопримітивізму, відповідали тим потребам, що були акцентовані художниками і письменниками символізму. Прагнення відкрити такі джерела в мистецтві, до яких могли б долучитися всі, хто прагне пізнати істину в існуючому світі, було палким і насущним. Для М. Бойчука, М. Сосенка, Ю. Панкевича та їхніх послідовників прообразом такого мистецького твору була ікона.

Бойчук проторив шлях від стилю модерн до авангарду. Його неопримітивізм спирався не тільки на сакральне споконвічне мистецтво іконопису. Бойчук відкриває естетичні цінності лубочної картинки, міського примітиву, але як професійний художник, що здобув освіту в різних академічних мистецьких закладах, він переоцінює художнє надбання давніх культур, найновіші відкриття авангардистів і поєднує їх із традицією українського іконопису, з народною картинкою та міським примітивом.

Наступним етапом розвитку неопримітивізму в українській графіці стало його плідне опрацювання й творча розробка С. Налепинською-Бойчук, І. Падалкою та їхніми учнями і послідовниками. Прихильники неопримітивізму виробили власні способи осучаснення традиційних форм і опрацювання "некласичних" прийомів давніх культур, щоби передати через них сучасний зміст. Наївність і безпосередність світосприйняття, сакрально-магічна значимість дій і предметів, канонічність форм і водночас свобода від тиску цивілізації, ясна простота та ірраціональність смислів парадоксально поєднались в пошуках і відкриттях художниками нової образної мови. У 20-ті рр. течія неопримітивізму була дуже широкою, її наповнювали різноманітні в пластичних проявах ху-

О. Павленко. Додому. 1924.

О. Сахновська. Через кладку. 1927.

дожні явища. Яскрава й оповідальна, як народна картинка, акварель М. Синякової, стриманий ліризм малюнків М. Бойчука, витинанковий за характером малюнок тушшю І. Мозалевського, "лубочні" ліногравюри І. Падалки і М. Фрадкіна, "вибійчані" дереворити О. Кульчицької. Ознаки неопримітивізму знаходимо у творах В. Кричевського, Г. Нарбута, С. Налепинської-Бойчук, Т. Бойчука, Є. Сагайдачного, О. Павленко, В. Седляра, М. Котляревської, М. Жука, П. Ковжуна, М. Бутовича, І. Іванова, О. Довгаля і навіть В. Касіяна.

Посиленням впливу давньої гравюри ознаменовані ранні роботи Олени Сахновської. У них, здається, сконденсовані головні ознаки неопримітивізму в українській графіці 20-х рр., насамперед школи С. Налепинської-Бойчук. Сахновська звертається до техніки дереворізу, легко долає протидію матеріалу. Композиція "Через кладку" (1927, НХМУ) подає традиційний для українського мистецтва мотив, до якого звертався і Є. Сагайдачний.

До течії неопримітивізму сучасні дослідники зараховують графічну школу Івана Падалки [8]. Найбільш послідовно дотримувалася взірців старої української гравюри на дереві Марія Котляревська. Її "Жінка з дитиною" (1926, лінорит) бере свої витоки від народної ікони. Більш "осучаснені" в пластичному рішенні твори художниці, присвячені подіям громадянської війни. Її роботи "Партизани" (1927, лінорит, НХМУ), "Махновці" (1927, лінорит, ХХМ) мають оповідний характер.

Таким же майстром графічної розповіді виступає Олександр Довгаль у композиціях, що відображають події громадянської війни та економічної розрухи країни. Так, у роботі "Розподіл пайка" (1927, лінорит, НХМУ) бачимо колоритних представників різних верств міського населення. Але найбільше у творах О. Довгаля приваблює не оповідь, а май-

[8] Графічна школа Івана Падалки. Харків. 20-ті роки: Каталог виставки. — Харків, 1994.

М. Котляревська. Жінка з дитиною. 1926.

О. Довгаль. Штилі носять. 1926.

стерне вирішення формальних завдань. Талант художника особливо виявляється в роботах із сюжетом лаконічним, як, скажімо, "Штилі носять" (1926, лінорит, НХМУ), "Стайня" (1927, лінорит, акварель, НХМУ), "Сільський мотив" (1928, лінорит, акварель, НХМУ).

Бер Бланк у своєму творчому становленні в колі учнів І. Падалки також захоплювався старою гравюрою, примітивом. Це відчувається в його дбайливому ставленні до кожного штриха, економною відібраністю пластичних засобів, вирішенні художньої будови робіт. У творчості Мойсея Фрадкіна більш послідовною і наочною є захопленість засобами міського примітиву. Здається, його надихав міський фольклор, художникові цікаво було спостерігати за сценками з життя штетлу. Майстер умів донести в своїх графічних роботах своєрідність гумору містечкових євреїв. У 1931 р. М. Фрадкін та Бер Бланк об'єдналися в творчий союз для створення гравюр-плакатів, а в 1932 — для створення циклу "Євреї на землі". Для оповідних сценок, щоб найцікавіше й проникливіше донести глибинність життя, художники знову обрали пластичну мову примітиву.

На початку 30-х рр. над подібною ж темою — "Євреї на землі" працював Марк Епштейн. Він створює понад 100 композицій, присвячених єврейським переселенцям-колоністам. Гіперболізуючи тілесність в пластичному трактуванні персонажів, М. Епштейн наділяє своїх героїв деякою первісною, архаїчною красою. Вони неначе наповнені силами природи — землі, води, соковитих плодів. Художник зображує велично-неспішний ритм селянського життя, зовсім несхожий на стиль життя городян.

У багатьох роботах М. Епштейна кінця 20-х рр. відчувається тяжіння до неокласики. Особливо це характерно в зображенні жіночих образів, величні його "Пралі". Античне самовідчуття пластичної об'ємності тіла, його краси, вагомості, замкненої самодостатності простежується в цілому ряді робіт "На пляжі". Знову майстер розглядає єднання людини зі світом, зі стихіями, але тепер ця взаємодія народжується не в праці, а в спокої, щасливому недіянні.

Неокласичними рисами були відмічені останні твори Г. Нарбута, особливо його обкладинка книги "Антології римських поетів" М. Зерова (1920). У цій роботі майстер піднявся до виключної простоти і бездоганності, обкладинка нагадує мармурову плиту. У графічній творчості Нарбута поєдналися різні сти-

лі й мистецькі напрями, від модерну, символізму, неокласицизму, необароко, до неопримітивізму, футуризму включно. В роботах майстра добре відчутні риси стилю Ар Деко. Полістилізм пластичної мови Г. Нарбута став тим ґрунтом, на якому з'явилося таке неповторне явище, яке називали "нарбутівська течія" [9]. Цей напрям визначали такі послідовники Нарбута, як Л. Лозовський, М. Кирнарський, Р. Лісовський, П. Ковжун, М. Бутович. Вплив нарбутівської течії помітний в окремих творах таких майстрів, як М. Жук, І. Падалка, А. Страхов, О. Маренков, С. Конончук, В. Січинський, І. Мозалевський, А. Середа, О. Судомора, Ю. Михайлів, Т. Москалева, Я. Фартух, В. Дядинюк. Художники цього кола працювали переважно над художнім оформленням книжки, варто відзначити їхню роботу в галузях екслібриса й видавничої марки.

Близькою до творчого шляху Георгія Нарбута видалася творчість Івана Мозалевського. Майстер навчався в мальовальній школі Товариства заохочення художників, працював у майстерні І. Білібіна, перші свої роботи створив у колі художників-"міріскусників" у Петербурзі. Наприкінці 1917 р. І. Мозалевський прибув до Києва, отримав тут посаду завідувача експедиції заготівлі державних паперів Української Народної Республіки. У 1922 р. родина Мозалевського переїхала до Німеччини. У Берліні майстер виконує замовлення на оформлення книжок. У 1923 р. І. Мозалевський вирушає до Праги, де сформувався потужний культурний осередок української еміграції. Тут було відкрито Українську студію пластичного мистецтва, вищий навчальний заклад, у якому довелося викладати Мозалевському. Художник працює і над замовленнями українських видавництв. У 1924 р. в Празі відбулася виставка української книжкової графіки, для каталогу виставки І. Мозалевський створив обкладинку, на якій зобразив вазон із Древом життя, стилізувавши його в дусі народного мистецтва.

І. Мозалевський. Обкладинка каталогу. 1924.

У 1926 р. Мозалевський переїхав до Парижа. Тут він співпрацює з україномовним виданням "Українські вісті", створює для нього заставки й кінцівки, по-бароковому пишні, вишукані. Серед робіт художника паризького періоду життя є й плакатні роботи, наприклад театральний плакат до спектаклю "Доногоо" у театрі "Пищаль" (ескіз 1932, СХМ), виконаний виключно як шрифтова композиція.

Мистецтво плаката — дитя урбанізації європейського життя — досягло високого щабля й поширилося в європейському мистецтві у першій третині XX ст. Плакат у Країні Рад пореволюційної доби був найактивнішим за своїм кількісним впливом на глядача. Дослідник українського плаката революційної

[9] *Таранушенко С.* Виставка української книжкової графіки. — Харків, 1929. — С. 20.

В. Меллер. Блакитна танцівниця. 1919.

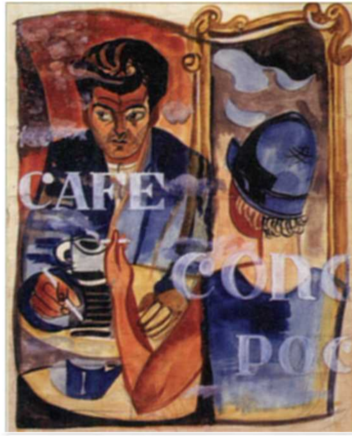
доби Василь Хмурий писав: "Натомість радянський революційний плакат на кожнім ступні міської вулиці, на кожнім вокзалі. Скрізь майорів чіткою клясовою спрямованістю, дотепністю думки й бив у вічі яскравими барвами. <...> Радянський революційний плакат вбирав у себе всі форми й засоби психічного впливу на маси — від гумору народної картинки до рафінованої барвової гами супрематистів" [10]. У пластичній мові плаката позначився вплив неопримітивізму та нарбутівської течії. Саме ці напрями обрав для творення художньої мови плаката О. Маренков. Паралельно у галузі плаката та книжкової графіки працював А. Страхов. Він використовував не тільки аналогічні методи, в його творчості трапився випадок, коли художню композицію обкладинки до роману Дж. Ріда "Десять днів, що потрясли світ" (Харків, 1923) без істотних змін художник переніс на плакат "Ленін" (1924).

На відміну від полістилізму нарбутівської течії чистої лінії в українській графіці дотримувався кубофутуризм. Кубофутуризм як напрям в українському мистецтві відкрили Олександр Богомазов та Олександра Екстер. Він знайшов відгук в 20-ті рр. у творах В. Єрмилова, М. Епштейна, В. Меллера, А. Петрицького, Б. Косарева, О. Хвостенко-Хвостова. Цей стилістичний напрям мав яскраве втілення не тільки в станковій, книжковій і журнальній графіці, а й в ескізах театральних костюмів, які створювалися як самоцінні графічні речі і нерідко експонувалися на художніх виставках, друкувалися у часописах і монографіях (наприклад, у монографії про творчість Анатоля Петрицького: *Хмурий В*. Театральні строї. — Харків, 1931). На ювілейній виставці "10 років Жовтня. 1917—1927", що відбулася у Харкові, Києві, Одесі, у розділі графіки експонувалися ескізи до теапостановок В. Меллера та О. Хвостенка-Хвостова.

Для картини розвитку театральної, книжкової та журнальної графіки в Україні 20—30-х рр. показовим є шлях Анатоля Петрицького, що поєднував різні стилістичні напрями і течії. Особистість майстра полягає у найхарактернішому для Ар Деко типі універсального художника, живописця, графіка, театрального декоратора. Ескізи костюмів художника вражають своєю вишуканістю — як кольорів, так і стильної геометризації елементів. Деформації, порушення пропорцій, невичерпне багатство силуетних трактувань форми тіла, фовістська естетика вітаїльного декоративізму, відмова від зайвої деталізації — всі впізнані ознаки стилю Ар Деко помітні в його театральній графіці. Здатність до пластичного втілення та перевтілення, до вільного маніпулювання різними елементами і засобами знайшла

[10] *Хмурий В*. Український революційний плакат. — Харків, 1932. — С. 11.

А. Петрицький. Обкладинка книги Д. Петровського "Повстання". 1932.

А. Петрицький. Портрет поета Михайля Семенка. 1929.

В. Кричевський. Ескіз обкладинки книжки "Українське малярство". 1931.

відповідне рішення і в оформленні книжок та журналів. Перші книжкові спроби майстра пов'язані з футуризмом, майстер оформив дві збірки поезій Михайля Семенка, які видала група "Фламінго", — "Blok notes" і "П'єро мертвопетлює" (обидві — Київ, 1919). Далі він подав зразки конструктивізму і навіть функціоналізму, повернувся наприкінці 20-х рр. до фігуративних рішень.

Окремою сторінкою графічної творчості майстра стали його портретні роботи, виконані впродовж 1928—1930-го рр. Художник створив сорок графічних портретів, але в ситуації посилення політичних репресій альбом не був виданий. Збереглися лише нечисленні оригінальні роботи майстра. Найвідоміші серед портретної серії, виконаної в техніці акварелі та гуаші, — "Портрет письменника Якова Савченка" і "Портрет поета Михайля Семенка" (обидва — 1929), у яких А. Петрицький зумів поєднати гостру виразність пластичної мови з точністю психологічних характеристик.

У 20-ті рр. продовжив свою працю в царині книжкової графіки Василь Кричевський. У його обкладинках цього періоду можна помітити ознаки різних течій: традиціоналізму — "Українське малярство XVII—XX сторіч" (Київ, 1929), неопримітивізму — "Буденний хліб" А. Крушельницького (Харків, 1929), експресіонізму — "Чорний ангел" О. Снісаренка (Харків, 1929), конструктивізму — "Будівлі" М. Бажана (Харків, 1929), синтетичного реалістичного мистецтва — "Лебедин" (1928), стилю Ар Деко — "Майстер корабля" Ю. Яновського (Харків, 1927). Проте головна ознака всіх книжкових робіт художника 20-х рр. — конструктивне розуміння самого пластичного матеріалу: лінії, плями, площини аркуша, кольору.

В. Кричевський, як і В. Єрмилов, був основоположником конструктивізму в українській графіці. Конструктивізм став одним із головних напрямів українського авангарду, він висунув на перший план раціонально вивірений тип композиційної організації твору, де художнє рішення підпорядковане функціональному призначенню мистецької речі. В книжковій графіці конструктивізм поєднав мистецтво геометричної абстракції та мистецтво шрифту, а крім того вплинув на формальні рішення вну-

М. Бутович. Ілюстрація до книжки В. Стефаника "Твори". 1933.

трішньої організації текстового набору, доцільне використання образних можливостей друкарських елементів. Конструктивістський напрям у 20 — початку 30-х рр. створювала ціла плеяда художників: В. Меллер, Н. Генке-Меллер, Г. Цапок, Гео Фішер, А. Петрицький, Б. Соколов. Окремі роботи за естетикою конструктивізму виконали А. Страхов, І. Падалка, І. Плещинський, С. Гординський. Художники, дотримуючись цього напряму, працювали над художнім конструюванням книжки, журналу, стінної газети, над промисловою графікою у її численних формах і призначеннях.

Значним явищем в українській графіці став експресіонізм, притаманний творчості великої групи художників. Експресіонізмом відзначені книжкові і станкові роботи М. Бутовича, М. Осінчука, М. Федюка, Я. Музики, О. Сорохтея, О. Довгаля, А. Петрицького. На думку С. Гординського, цей напрям — один із найвиразніших серед авангардних течій: "В основі його лежить деформація й динамічність форм. Експресіонізм доводить фарбу до абсолюту, при чому сильно акцентує духовні почування, символізм" [11].

До теми демонології не раз звертався у графічних творах Микола Бутович. Він був визнаний відразу після появи в Лейпцигу 1924 р. видання "Ukrainische Geister" із шістьма автентичними дереворитами. Фінезійну техніку майстер застосовує, щоб наділити образи відчуттям таємничого й водночас нестримно гумористичного — легко й природно поєднуючи одне з одним. Демонологія, сконцентрована на перших станкових аркушах, із часом переходить в ілюстрації, зроблені майстром до творів М. Гоголя. У 1926 р. в Берліні Бутович працював над ілюстраціями в техніці офорту, у 1929 р. вже в Парижі він створює дереворити. У серії дереворитів "Відпуст на Закарпатті" (1933) виявляються еротичні мотиви, заховані або напіввідкриті, що потужно вибухають в ілюстраціях 1933 р. до творів В. Стефаника.

Яскраво експресіоністські твори залишили буковинські художники Леон Копельман та Артур Кольник. Леон Копельман не раз звертався до біблійних тем. Майстер вводить сучасні мотиви у канонічні сюжети, або навпаки, переводить у позачасовий вимір події, спостережені у реальності. У графічних роботах Артура Кольника експресіонізм домінує протягом 20—30-х рр. Великий резонанс викликали ілюстрації Кольника до книжки Е. Штейнбарга "Крізь окуляри". Майстер виконав 12 дереворитів до байок цієї збірки. Зображуючи в ілюстраціях тварин, героїв байок, художник наділяє їхні зовнішність, міміку, рухи людськими особливостями. У 1931 р. Кольник переїхав до Парижа, але на початку 30-х рр. він ще підтримував зв'язки з рідними Чернівцями. У Парижі в 1934 р. вийшла книжка, що містила 24

[11] *Гординський С.* Формальні завдання сучасного малярства // Альманах лівого мистецтва. І. ЗУМО. — Львів, 1931. — С. 7.

А. Кольник. Ілюстрація до книжки Е. Штейнбарга "Крізь окуляри". 1921.

С. Гординський. Обкладинка книги А. Шніцлера "Зелений какаду". Початок 30-х рр.

дереворити Кольника, під назвою "Під циліндром". Експресіоністський цикл робіт навіяний спогадами про світову війну минулу, сповнений передчуттям війни майбутньої.

Зовсім інакше виявляє себе експресіонізм у творах Миколи Федюка та Михайла Осінчука — майстрів, що працювали переважно у Львові. Ці художники спиралися на традицію середньовічного мистецтва, продовжували лінію неовізантинізму, яку вони перейняли безпосередньо від М. Бойчука під час його роботи у Львові (1910—1914). Але на відміну від Бойчука, у їхніх творах панують інші, більш напружені ритми, а посилена контрастовість сполучень чорного та білого в їхній графіці дає змогу зіставити твори цих художників з роботами німецьких експресіоністів.

Біблійна тематика була провідною в роботах Осипа Сорохтея. В 1925 р. він створює велику серію робіт (близько 50) на теми біблійних притч. Посилання на відомі сюжети позначено в назвах робіт, але нерідко розроблення сюжетів має сучасне звучання. О. Сорохтей навчався в Краківській академії мистецтв у 1911—1914 та 1919—1920-х рр., у 30-ті художник був експонентом виставок, які влаштовувала АНУМ. У 30-х рр. він створив графічну серію "Голгофа" із 42 робіт. Працюючи в техніці деревориту, художник виконує зображення блискавичними білими штрихами на чорному тлі. Образ Христа наділений рисами неймовірного страждання — духовного й тілесного.

До експресіонізму належить і значна частина графічних робіт Ярослави Музики, створених на початку 30-х р. Художниця брала участь у створенні АНУМ, була головою цієї асоціації. Професійну освіту вона здобула у Вільній академії у Львові, потім в Академії А. Лота в Парижі. На 1910-ті рр. припадає її спілкування з М. Бойчуком у майстерні НТШ, а з 1924 вона працювала в Національному музеї у Львові. Художниця надовго зберегла тяжіння до неопримітивізму, але в її екслібрисах початку 30-х рр. очевидно те, наскільки її "примітивізація" авангардова.

Мистецтво екслібриса в Україні в 20—30-ті рр. досягло, здається, найвищого рівня розвитку, якого не було ні

Я. Музика. Екслібрис Ю. Панчишина. 1932.

до, ні після цього. Виставки українського екслібриса проводилися за кордоном, отримували високі оцінки в рецензіях мистецької преси у Варшаві, Берліні, Брюсселі, Венеції, Петрограді. Через спільні творчі зусилля графіків книжковий знак став яскравим художнім явищем.

Святослав Гординський, звертаючись до екслібриса на початку 30-х рр., повертає цю графічну мініатюру до фігуративізму. Художник працював із силуетом, поєднував декоративізм і конструктивність. Гординський виступає в екслібрисі як поет пливких ліній, майстерно рифмує написи й зображення. С. Гординський — відомий графік, живописець, мистецтвознавець, поет, перекладач — здобув художню освіту в мистецькій школі О. Новаківського (з 1924 р.) у Львові, 1927 р. перебрався до Берліна, де був вільним студентом у Берлінській академії мистецтв і водночас вивчав історію візантійського мистецтва в Українському науковому інституті. В середині 1928 р. він переїхав до Парижа, де студіював у Академії Жюльєна. Декілька місяців провів у Модерній академії Ф. Леже.

У Парижі з 1929 р. майстер брав участь у виставках у "Салоні незалежних", "Товаристві французьких митців-декораторів", у 1931 р. був учасником Міжнародної виставки мистецької книжки (де представив "десяток своїх книжкових обкладинок і екслібрисів" [12]. Твори художника були репродуковані в журналах "Mobilier et Decoration" (Париж), "Studio" (Лондон), "Gebrauchsgraphik" (Берлін). У 1931 р. він повернувся до Львова, де став співзасновником АНУМ.

Станкові графічні роботи майстра, виконані переважно в техніці гуаші, представляють поєднання фігуративізму і гротескно акцентованої геометризації форм. Книжкова графіка Святослава Гординського на початку 30-х рр. була доволі різноманітною. Майстер віддав належне конструктивізмові, його, без сумніву, захоплювали й роботи художників нарбутівського напряму. Стилістика мови С. Гординського в багатьох роботах видалася дуже близькою до творів А. Петрицького, майстрів зближує здатність перетворити книжкову обкладинку на театр пластичних засобів, складно збалансувати форми й кольорові сполучення, уміння використати пластичні можливості стилю Ар Деко.

У галузі плаката найбільше проявив себе стиль Ар Деко. У цій стилістиці працювали над створенням плаката у Львові П. Ковжун, С. Гординський, Ханнс і Е. Коеллер, польські художники Г. Гриневецький, Т. Гроновський, Ф. Бартломейчик. Тадеуш Гроновський, який створив чимало рекламних плакатів, за плакат для "Східних торгів" (1924, ЛГМ) отримав гран прі на Міжнародній виставці в Парижі [13]. Плакат, створений Отто Ганом для виставки об'єднання "Artes" (1930, ЛГМ), належить до іншої стилістичної течії — сюрреалізму, і нагадує він пластичні композиції Ганса

[12] *Гординський С.* Спогаді про АНУМ // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 5. — С. 4.

[13] Art Deco у Львові: Каталог виставки / Упоряд. та авт. ст. Г. Банцекова. — Львів, 2001. — С. 35.

Арпа. Отто Ган навчався в Художньо-промисловій школі у К. Сіхульського, 1923 р. він опинився в Парижі, де поступив до Модерної академії Ф. Леже та А. Озанфана (1925). Велике враження справив на майстра виступ сюрреалістів у Парижі 1925 р. Повернувшись до Львова у 1928 р. показав роботи на персональній виставці, а в 1929 став одним із співзасновників об'єднання "Artes".

У 1930 р. відбулася на Весняному салоні в львівському Палаці мистецтв перша виставка об'єднання "Artes", де були представлені роботи О. Гана, С. Войцеховського, Л. Лілле, О. Римера, М. Райх, Р. Сельського, Л. Тировича, Г. Штренга. "За три роки відбувається 13 виставок у Львові, Варшаві, Тернополі, Станіславі, Кракові, Лодзі. В авангардизмі Artes, далеко не граничному, переплітаються риси конструктивізму, пуризму, дадаїзму, символізму, сюрреалізму. (Однак через кілька років починається схиляння до нового реалізму)" [14].

У 1932 та 1935 рр. у Львові відбулися виставки робіт угруповання "Нова генерація" або "Львівська група". У них брав участь художник із Дрогобича — відомий письменник Бруно Шульц. Міфологізація плинного життя, містифікація дійсності втілювалася на сторінках шульцевої "поетизованої прози", як її визначають літературознавці. Пластична мова графічних зображень переживає ті ж метаморфози, що й образи словесні. Найбільш послідовному розкриттю еротичної тематики присвятив Бруно Шульц відому графічну сюїту — "Книгу бовванізму". Графічні роботи Б. Шульц виконував у складній техніці cliche-verre. Попри всі розбіжності в художніх засобах літератури й образотворчого мистецтва, між прозою Бруно Шульца і його графікою простежується внутрішня спорідненість, яка ґрунтується на особливому світосприйнятті майстра. Взаємопроникнення реального й фантастичного виводить художню мову графіки Шульца до експресіонізму і сюрреалізму.

О. Ган. Плакат до виставки об'єднання "Artes". 1930.

У Львові наприкінці 20-х на початку 30-х вирує художнє життя, позначене найкращими здобутками у царині графічного мистецтва. В цей час існували численні мистецькі об'єднання: Гурток діячів українського мистецтва (1922—1926), "Artes" (1929—1935), Асоціація незалежних українських митців (1931—1939), Руб (1932—1936), Львівський професійний союз артистів пластиків (1932—1939). У Варшаві виникла група "Спокій" (1927—1938), у Кракові — "Зарево" (1933—1936) та "Краківська група" (1932—1937).

Ініціатори створення Асоціації незалежних українських митців ставили собі за мету об'єднати всі найбільш прогресивні сили українського мистецтва заради того, щоб вивести культуру з провінціалізму до досягнень загальноєвропейського мистецького життя, зробити новітні течії впливовими й загальновідомими. П. Ковжун, визначаючи завдання АНУМ, наголошував: "А йде нам про великі і глибокі речі. 1) Робота всіх митців України мусить доповнюватися взаємно і бути близькою духом усім нам; 2) Ба-

[14] *Мистецтво* Львова першої половини XX століття: Каталог виставки / Упоряд. О. Ріпко. — Львів, 1996. — С. 47.

О. Архипенко. Жінка, що сидить. 1920-ті рр.

С. Девицька. Збирання винограду. Початок 1920-х рр.

гатство течій і шукань тоді буде мати значення, чим вони будуть ясніші і, через організацію, доступніші й простіші" [15]. На виставках АНУМ у Львові експонувалися серед інших графічні роботи парижан М. Грищенка, М. Глущенка, С. Зарицької, твори О. Архипенка із США, В. Січинського та М. Бутовича з Праги, "львівського парижанина" Р. Сельського. Твори цих майстрів значно розширюють уявлення про розвиток української графіки першої третини XX ст., адже вони створюють інший контекст, ніж той, який зазвичай розглядався в історії мистецтва радянської доби.

Паризька художня школа залишила яскравий слід у творчості Миколи Глущенка. Художню освіту він отримав у Берлінській академії мистецтв, де навчався в майстерні відомого графіка Вольсфельда. У 1925 р. М. Глущенко переїхав до Франції. Того ж року на виставках в "Осінньому Салоні" та в галереї Фабр майстер представив роботи, виконані в дусі неокласики, "нової речовинності", отримав схвальні відгуки паризької критики, але з часом він назавжди залишив цей напрям. Особливо майстерно Глущенко виявив свій талант у графіці, в паризьких Салонах експонуються його пейзажі та "Ню". "Рисунок — це те, в чому Глущенко особливо відзначається, він є одним з небагатьох справжніх рисувальників сьогодні", — писав відомий французький критик Анрі Пуляй [16].

У 1929—1934 рр. художник не раз здійснює подорожі до Голландії, Іспа-

[15] Цит. за: *Гординський С.* Павло Ковжун. — Краків; Львів, 1943. — С. 48.

[16] Цит. за: *Асєєва Н.* Паризький період творчості М.П. Глущенка // Українське мистецтвознавство. — Вип. 5. — Київ, 1971. — С. 87.

нії, Великобританії, робить численні малюнки з натури. На початку 30-х рр. він звернувся до книжкової графіки і створив ілюстрації до "Мертвих душ" М. Гоголя (1932) та до "Фата моргана" М. Коцюбинського (1933). У роботах до книжки М. Гоголя майстер використав, окрім притаманної йому техніки, туш, перо, пензель, ще трафаретну техніку накладання на папір шматочків тканини, натертих тушшю.

У 1933 р. Глущенко виконує для журналу "Монд" малюнки, присвячені Дніпробуду. Зроблені вони легко, у впізнаній техніці малюнку пером та пензлем, персонажі тут такі ж безтурботні, як і образи паризьких вулиць. На межі 20—30-х рр. М. Глущенко виставляв свої роботи в галереях Парижа, Стокгольма, Рима, Мілана, Праги, в Москві, Львові. У 1934 р. у Львові вийшло видання, присвячене творчості Глущенка, статті написані відомими художниками та мистецькими критиками П. Ковжуном і С. Гординським.

Знаменною датою в історії українофранцузьких культурних взаємовідносин стало 27 січня 1929 р., коли відбулася презентація "Паризької групи українських митців". "Паризька група" складалася з п'ятьох секцій — театральної, образотворчої, музичної, хореографічної й кіносекції. В секцію образотворчого мистецтва входило 30 художників, серед них відомі по виставках "Осіннього Салону" та "Салону незалежних" С. Левицька, І. Бабій, М. Глущенко, М. Бутович, В. Перебийніс, С. Зарицька, П. Омельченко; С. Гординський і В. Дядинюк експонували свої роботи на "Весняному Салоні" 1928 р. Художники "Паризької групи" не дотримувалися єдиного напряму в мистецтві, кожний з них обрав свій шлях. Об'єднувало їх, окрім бажання разом організовувати виставки, прагнення зберігати пам'ять про традиції своєї батьківщини

М. Глущенко. Коробочка. Ілюстрація до поеми М. Гоголя "Мертві душі". 1932.

й синтезувати їх з новими пластичними відкриттями мистецтва Франції.

У радянській Україні в цей час посилювалася ідеологізація та політизація мистецтва. Постановою ЦК КПРС від 23 квітня 1932 р. "Про перебудову літературно-художніх організацій" започатковано знищення всіх творчих організацій, різних мистецьких напрямів заради створення єдиного методу соціалістичного реалізму і великих професійних спілок, які були цілком згодні з політикою партії у галузі мистецтва. Головною вимогою була відповідність позиції художника постулатам марксизму-ленінізму, вміння орієнтуватися у політичній ситуації відповідно до настанов комуністичної партії. Метод соціалістичного реалізму скеровував художників до сприйняття дійсності "у її революційному розвиткові", тобто вимагав певного налаштування ока, яке спроможне бачити не просто реальність, а те, якою вона насправді має бути, враховуючи її налаштованість на світле комуністичне майбутнє за законами наукового комунізму.

Один із найвагоміших аргументів стосовно призначення художника міститься у лаконічно поданій цитаті В. Леніна "Мистецтво належить народу". І хоча далі в цих роздумах вождя мова йде про те, що мистецтво має виховувати і піднімати духовне життя народних мас, головним висновком стала налаштованість на зрозумілість творів мистецтва всіма верствами населення як єдиного "гласу народу". Соціалістичний реалізм, замішаний на мімезисі, підправлений пластично і скорегований ідеологічно, став єдиним прийнятним "творчим" методом. Всі інші "ізми" мали бути витравленими з палітри художників як "буржуазні", "шкідливі" для здорового народного сприйняття.

Задля більш впливового керівництва правляча партія використала всі можливі важелі — від політичних репресій, позбавлення волі чи самого життя, до суто економічних реформ, що змушували художника піклуватися про засоби існування. З ліквідацією недержавних видавництв і централізацією поліграфічної бази художники-графіки, як і майстри іншого художнього фаху, що були позбавлені приватних замовлень і придбань, потрапили у суцільну залежність від державного замовлення, тобто від компартійного контролю.

У 1934—1935 рр. закриваються Харківський та Одеський художні виші. Київський художній інститут залишився єдиним вищим мистецьким закладом, він перетворюється на Український художній інститут. З усіх фахових дисциплін тут була впроваджена програма Всеросійської академії мистецтв. "Для допомоги в перебудові" навчального процесу запрошувалися визнані російські художники як І. Бротський, Б. Іогансон, О. Герасимов, Г. Ряжський та ін.[17] У 1937 р. були заарештовані, звинувачені як "вороги народу" і позбавлені життя М. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр, С. Налепинська-Бойчук.

Відтоді і надовго запанував у художньому інституті метод соціалістичного реалізму. Як би хотіли того чи не хотіли викладачі й студенти, але тематика дипломної роботи мала бути суспільно важлива, ідеологічно витримана, повинна відповідати принципу "пізнання дійсності в її революційному розвиткові". Можна було сприймати цю даність порізному: як символ справжньої віри, як незаперечні правила гри, важелі кар'єри й добробуту, як умови фізичного і творчого виживання. Адже щоб мати статус художника необхідно було отримати диплом, пройти через виставкоми на ряд тематичних виставок і нарешті — стати членом Спілки художників СРСР.

Від середини 30-х в інституті викладали відомі художники, творчість яких мала вже відповідне реалістичне підґрунтя: Ф. Кричевський, О. Шовкуненко, Б. Кратко, К. Єлева, П. Волокідін, М. Шаронов, К. Трохименко та ін.[18] Вони створили міцні підвалини школи високої професійної майстерності, спрямованої на станкові форми мистецтва. Основою професіоналізму визнавалося вміння реалістично передавати натуру — натюрморт, портрет, пейзаж, оголену модель, жанрову композицію. Досконалий малюнок, що передає об'ємні форми, здатність втілювати пластичні особливості натури, знання технології матеріалів, законів побудови композиції, законів мистецтва — це єдина школа, яка охоплювала всі творчі факультети: живописний, скульптурний, графічний.

Графіка розвивалася в загальному руслі, але завдяки специфіці притаман-

[17] *Чебикін А.* Українська академія мистецтва — 75 років // Образотворче мистецтво. — 1992. — № 6. — С. 47.

[18] Там само.

них їй технік, вона могла пропонувати студентам суто формально-технічні вправи. І все ж у будь-яких графічних речах, при найскладніших чи найпростіших технічних засобах, очевидним був вибір художником власного творчого шляху. Поруч з ортодоксальним соцреалізмом існував ліричний реалізм, який зберігав незаангажованість, внутрішню сповідальність майстра. Показові щодо цього роздуми редактора журналу "Искусство" О. Бьоскіна після московської виставки української графіки 1940 р.: «Ми бачили за останні роки багато як добрих, так і поганих Дніпробудів та Дніпрогесів. Ми бачили Дніпро індустріальний, Дніпро багатоводний, полонений, бурхливий і т. п. Плещинський поплив Дніпром на човні. Він ковзав водною гладдю, забирався у затоки та вигини, гойдався у берегів <...> Художник глибоко пантеїстично увійшов у інтимне життя Дніпра. І звичайно, якби його малюнок був хоч трохи "шикарнійший", то пропорційно цьому знижувалося б враження відвертості і простоти» [19].

Графічна школа в Українській академії мистецтва — Київському художньому інституті склалася у певний творчий феномен. Незважаючи на всі несприятливі економічні чи ідеологічні умови, вона існувала, розвивалася, змінювалася, зберігала естафету поколінь і навіть спадкоємність традицій. Вона виховала гідну плеяду українських графіків, що плідно працювали над художнім оформленням книжок, створенням станкових композицій, виконуваних в естампних або авторських техніках.

Ця школа трималася не лише на тих або інших методиках викладання, а головним чином — на особистостях художників, які працювали на цій творчій ниві. Від учителя до учня надходили ті імпульси, які важко зафіксувати, але які через вплив сильної особистості відображалися у самому ставленні до творчого процесу. Пієтет до мистецтва, здатність усе життя присвятити своєму покликанню — це було тим, що об'єднувало художників, різних за світовідчуттям та художньою мовою. Відома, наприклад, вимоглива методика В. Касіяна: "...нанести дев'ять складок, а потім... вісім з них викинути, щоб одна, яка залишилась, діяла сильніше, ніж усі" [20].

Насправді затвердження нового методу соціалістичного реалізму було хоча і владним, але тривалим процесом. Навіть у роботах тих майстрів, що отримали офіційне визнання як "свідомі послідовники методу соціалістичного реалізму", очевидні різні впливи сучасних "буржуазних течій". Сьогодні особливо цікаво відзначити ознаки експресіонізму в творчості Василя Касіяна. Саме до цієї течії близька робота майстра "Погромлені", яку він показав на виставці, присвяченій десятим роковинам Жовтневої революції. Цей дереворит звучить як реквієм невинно убієнним: на передньому плані зображено тіла загиблих, а за ними розгорнуто цілу панораму страждань — матері, діди й діти, жінки й чоловіки завмерли в невимовному горі. На цій ювілейній виставці були представлені й такі роботи В. Касіяна, як "Горе" (літографія), "Робочі на мості" (офорт), "Безробітні" (офорт), "Сплячі" (офорт), у яких домінує настрій пригніченості, безвиході. Обличчя людей порізані глибокими зморшками, потемнілі від розпачу, їхні риси здеформовані, експресивно виразні. Радянська критика завжди відзначала ці твори як такі, що відтворюють страждання робітників західних капіталістичних країн.

[19] *Бёскин О.* Украинская графика // Искусство. — 1940. — № 5. — С. 120.

[20] *Владич Л.* Василь Касіян. — Київ, 1978. — С. 32.

В. Седляр. Ілюстрація до "Кобзаря" Т. Шевченка. 1930.

С. Конончук. Дощ, дощ, дощ... 1934.

Найвідомішим серед робіт В. Касіяна є його дереворит "Перекоп" (1927), де на передньому плані монолітний ряд героїв. Вони суворі, без минулого і майбутнього, тільки тут і тепер — у вузькому, щільно збитому композиційному полі, у домінуванні чорного кольору, що стикається з кольором білим. У цій роботі Касіяна немає вільного дихання, немає, здається, самого життєвого простору, де можуть жити ці люди. Їх обличчя страшні, м'язи зведені від ненависті й рішучості боротися не на життя, а на смерть, єдина воля перетворює кожного бійця на частину спільного ритму, спільного механізму боротьби.

Чимало художників наприкінці 20-х рр. ще зберігали тяжіння до авангардних пластичних засобів, які поєднувалися з реалізмом. У радянській Україні над зображальними композиціями, мова яких відповідала вимогам реалізму, але ще утримувала здобутки новітніх художніх течій, в той час працювали М. Котляревська, Г. Пустовійт, Б. Бланк, М. Фрадкін, М. Епштейн, Й. Дайц, Д. Шавикін, Г. Бондаренко, В. Аверін, О. Довгаль, Б. Фрідкін, Л. Каплан, О. Сахновська, О. Рубан, В. Касіян, О. Усачов, А. Страхов, Б. Крюков, Я. Фартух.

Великим майстром авторської графіки, виконаної в техніці малюнку, був Василь Седляр. Він навчався в Київському художньому училищі (1915—1919), потім вступив до УАМ (лютий 1919 р.) і навчався в майстерні М. Бойчука. На виставки, які відбувалися в Києві та Москві, майстер подавав малюнки, виконані переважно в техніці туш, пензель. Василь Седляр був відомий і як критик, його теоретичні роздуми допомагали колегам "по цеху" сформулювати ті завдання, які постали перед Асоціацією Революційних Митців України (до складу АРМУ він увійшов 1925 року).

Із численних робіт художника, які були знищені після його арешту, збереглися здебільшого ті, що були надруковані у часописах 20 — початку 30-х рр., а також дійшли до нашого часу як ілюстрації до "Кобзаря" Т. Шевченка, виданого в 1931 р.

Особливою поетичністю серед ілюстрацій вирізняються графічні образи, присвячені темі материнства. В ілюстрації до вірша "У нашім раї на землі..." ху-

Л. Крамаренко. Верблюди. Саманний базар. 1934.

дожник зображує молоду матір, яка присіла біля немовляти край поля. Енергійними дугоподібними лініями Седляр окреслює фігуру жінки, пружний рух її рук, згин колін. Цих ліній достатньо, щоб передати відчуття наповненості тіла молодою силою, разом з тим вони унаочнюють бажання жінки перелити цю силу в малюка, символізують той материнський магнетизм, який притягує тіло матері й усю її сутність до дитини. Коли розглядаєш ілюстрації Седляра, пригадуються малюнки А. Матісса, Р. Дюфі з їхньою легкістю ліній, прозорістю форм, а головне — точністю узагальнених художніх образів. Графіка В. Седляра належить до цього ж високого щаблю майстерності, але при тому вона впізнавано українська, неповторна, оригінальна.

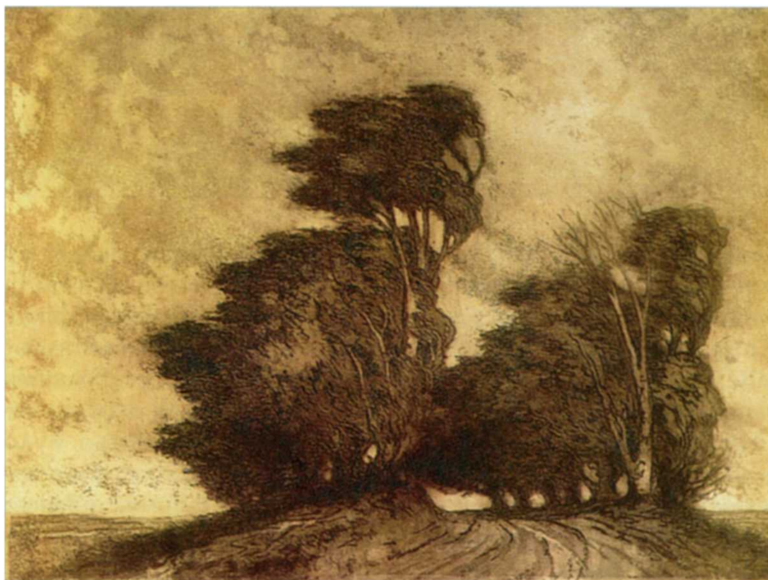
Неперевершеним майстром малюнку в техніці туш, пензель був Сергій Кончук. Його талант яскраво спалахнув на межі 20—30-х рр. Але в перших роботах молодого майстра очевидне наслідування творів Г. Нарбута, як, наприклад, його обкладинки до "Новел" В. Стефаника (1928), книжки С. Васильченка "Осінній ескіз" (1929) та "Творів" В. Стефаника (1930). Ліричною поезією звучить твір С. Конончука "Дощ, дощ, дощ..." (1934), де головний герой зображення — фікус на підвіконні. Його величезні листя мають різні стани і настрої, передаючи безліч нюансів усамітненого споглядання. Для С. Конончука мистецтво було символом внутрішньої свободи, воно захоплювало естетикою форми, красою вільної гри з лініями, площинами, фарбою і папером.

Вільний малюнок тушшю став основним пластичним засобом численних книжкових графік Дмитра Шавикіна. Художник відомий живописними і графічними творами, у Київському художньому інституті він навчався у М. Бурачека і Л. Крамаренка. У майстерні Крамаренка культивувався інтерес до малюнку, імовірно, саме там виникло у Шавикіна захоплення, що виплеснулося у його книжкову графіку, якою займався він протягом усього життя. Графічні твори студентів Л. Крамаренка не раз експонувалися на виставках, зокрема серед експонентів творчого об'єднання АРМУ.

У 1928 р. за ініціативи АРМУ у Києві відбулася Всесоюзна виставка графі-

Г. Пустовійт. Свиноферма. Папір, кольорова літографія. 1937.

М. Дерегус. Вітер. Папір, офорт. 1940.

ки і рисунка. На ній були представлені твори В. Фаворського, О. Кравченка, М. Купреянова, П. Павлінова, Д. Митрохіна, О. Круглякової, С. Налепинської-Бойчук, І. Падалки, О. Сахновської, В. Касіяна, В. Седляра, О. Довгаля. Того ж 1928 р. в Києві відбулася конференція, присвячена проблемам книжки та журналу для дітей, де особливо наголошувалось на вагомій ролі графічного оформлення. В Україні над створенням дитячої ілюстрації працювали такі графіки, як О. Довгаль, В. Аверін, Г. Бондаренко, Є. Рачев, М. Дерегус, О. Бондарович, Ке-ша (Проскурняков), М. Котляревська. Інтерес до нової галузі спільних творчих пошуків виявився і в організації виставок дитячої книжки Японії та Німеччини, які відбулися в Москві, Києві, Харкові в 1928 р.

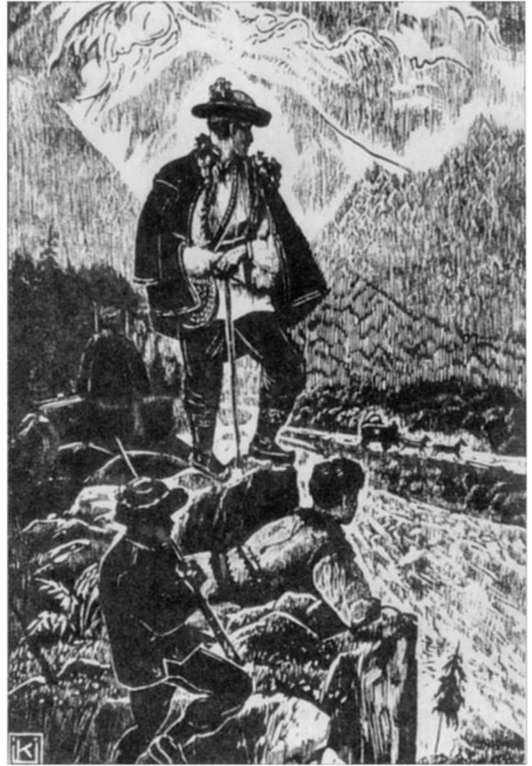
Від наступу ідеологічної цензури художники рятували свою творчу свободу, як правило, у ліричному реалізмові. Саме існування такого напряму в радянській культурі стверджує певну автономію образотворчого мистецтва від політичної і соціальної обумовленості. У творчості проявляє себе та сила, яку А. Ригль визначив як “художню волю”. Вона скеровує розвиток пластичних мистецтв за власними законами. В ситуації радянського суспільства художники при тому

повинні були забезпечити своє натхнення "нейтральною" темою. До зображення світу тварин звертаються в цей час К. Єлева, В. Аверін.

Для Всеволода Аверіна анімалістична тема стала головною у його творчості. Вона близька йому як невтомному мандрівникові, закоханому у природу. Малюнки Аверіна гострохарактерні, віртуозні, точні з точки зору вірності натурі. Майстер у 1929 р. створив цілий альбом автолітографій "Звірі зоосаду", який уславив його творчий шлях.

У стилістиці реалізму на межі 20—30-х рр. працював Кость Козловський, віддаючи перевагу техніці деревориту. В 1925—1930-х рр. він вчився в КХІ, опановував графічну майстерність під керівництвом С. Налепинської-Бойчук, І. Плещинського. Його роботи 1930 р. із серії "Межа осілості. Гетто. Єрусалимка" найбільш близькі до пізніх робіт Налепинської-Бойчук. У них відчувається і вплив московської ксилографічної школи — В. Фаворського, О. Кравченка. Майстер легко долає протидію матеріалу, вільно володіє штрихом, накладаючи його діагоналями, дугами, пружними абрисами. Засобами ліричного пейзажу К. Козловський вмів говорити про ледь вловимі стани душі, що найбільше втілились в його роботах початку 30-х рр.

В українському мистецтві, графіці зокрема, як ми підкреслювали, тяжіння до пластичних експериментів збігалося зі зверненням до традицій у таких художніх явищах, як бойчукізм, нарбутівська течія, що зумовлено добою національного підйому. В ситуації 30-х рр. синтез відбувався на іншому ґрунті, на основі реалізму. Над зображальними графічними композиціями, мова яких вже відповідала вимогам реалізму, але ще утримувала формальні здобутки новітніх течій, у цей час працювали випускники Київського та Харківського художніх інститутів, а також відомі майстри: М. Котляревська, Г. Пустовійт, Б. Бланк, М. Фрадкін, Й. Дайц, Д. Шавикін, Г. Бондаренко, О. Довгаль, Б. Фрідкін, Л. Каплан, С. Налепинська-Бойчук, О. Сахновська, О. Рубан, В. Касіян, Т. Москалева, П. Жалко-Титаренко, П. Лапін, Я. Фартух, Б. Крюков, Я. Леус, Г. Золотов. Слід зазначити, що це була широка течія, майстри якої працювали у різноманітних графічних техніках — ксилографії, літографії, ліногравюрі, офорті, в авторській рисувальній техніці.

О. Кульчицька. Олекса Довбуш. Папір, ксилографія. 1940.

Політика правлячої партії змінила хід художнього життя. Але докорінно знищити творчі імпульси вона була не в змозі. Вільна творча сила пробивалася навіть через кригу нав'язаних тем, обумовлених засобів художніх рішень. Таким прикладом може слугувати ко-

З. Толкачов. Птахи відлетіли. Із серії "Квіти Освенцима". Папір, кольорова крейда. 1945.

льорова літографія Григорія Пустовійта "Свиноферма" (1937). Тут є все, що вимагає метод соціалістичного реалізму — сюжет передає щасливі будні колгоспного життя, зображення цілком реалістично-впізнаване. Але от поетика образу при тому не штучна, абсолютно природна. Художник зумів наповнити зображення справжньою красою елегійного пейзажу, вхопити неспішний плин часу, передати відчуття гармонійності стосунків людини з тваринами.

Подібний гармонійний стан панує в малюнках Костя Єлеви, де зображені улюблені майстром кози біля села на пагорбі над Дніпром. Такі ліричні пейзажно-побутові роботи містять у собі непересічні цінності життя людини на землі, в них без зайвого пафосу і без відкритого виклику пануючій владі стверджується право людини на щасливе життя незалежно від зовнішніх соціально-політичних обставин. Таку внутрішню силу і стійкість могла зруйнувати тільки війна.

Її подув був відчутий художниками-графіками ще в 1940 р., і в Західній Україні, що з 1939 р. увійшла до складу СРСР, і в Східній радянській Україні. Не випадково саме в цей час відома львівська майстриня графіки Олена Кульчицька звертається до образу Олекси Довбуша, підкреслюючи героїзм, волелюбність, незламні моральні сили українського народу. В її ксилографії постать Олекси Довбуша рифмується з горами, домінує над стрімкими потоками, спирається не лише на міцне каміння скелі, а й на підтримку таких самих сміливців-однодумців.

Харківський графік Михайло Дерегус передає тривожний стан передвоєнного життя в офорті "Вітер" (1940), де крони тополей-велетнів край дороги сповнені вітром, неначе охоплені полум'ям. Блискучий майстер реалістичного малюнка Микола Самокиш, як і раніше, оспівує героїку боїв, зображуючи коней у найскладніших ракурсах, у пориві шаленого бігу, а вершники вправно тримаються в сідлі, охоплені войовничим азартом.

Під час Великої Вітчизняної війни в образотворчому мистецтві загострилася увага до людини, до відповідальності, яку несе вона власним життям. З'являються численні портрети, зафіксовані у творах мистецтва обличчя — героїв, рядових, дітей. У цю буремну смертоносну добу особливої актуальності серед графічних жанрів набув плакат. Мистецтво плакату "воювало" на фронті, надихаючи бійців, підтримувало в тилу, переконуючи у неминучості перемоги над ворогом.

Окрім плакату таким же важливим у цей трагічний час був малюнок, скромний начерк олівцем у польовому блокноті чи альбомі. Саме ці замальовки з

Г. Меліхов. У хвилини відпочинку. З альбому "Фронтові зарисовки". Папір, олівець. 1944.

натури стали документом доби. Вони допомагали вижити людським почуттям у нелюдських обставинах. Фіксуючи портретні риси однополчан, художники ніби дарували цим людям вічне життя, протидіяли таким чином всевладдю смерті. І сьогодні дивує те, що майстри цієї камерної графіки зуміли створити такі сильні твори, які підкорюють і своєю щирістю, і навіть поетичністю.

У страшних реаліях Освенцима Зіновій Толкачов, змальовуючи дітей, передавав їхню красу, чистоту безвинних очей, безпосередність у відгуку на порухи природи — як у роботі "Птахи відлетіли". Його серія робіт "Квіти Освенцима" (1945), зроблена з натури, найбільше говорить нам сьогодні і про громадський статус мистецтва, і про біль живої душі. Інші грані війни і людської гідності відкриває Георгій Меліхов у альбомі "Фронтові зарисовки" (1944). Він занотовує в малюнку олівцем "У хвилини відпочинку" такий жаданий плин мелодії, яку народжують руки солдата, що торкаються клавіш роялю у потрощеній залі відвойованого міста.

Тема війни знайшла широке втілення у графічних роботах, поєднаних у серії, як-от "Україна в огні" (1943) М. Дерегуса, "Україна моя" (1943) В. Мироненка, "Окупанти" (1941—1943) З. Толкачова, "Шляхами війни" (1944) О. Довгаля. Анатоль Петрицький у 1943 р. за живими враженнями створював етюди аквареллю і гуашшю, які теж стали документами доби, вони зберігаються нині у НХМУ: "Розвалини села Царичанка", "Село Мерефа, спалене фашистами". Велику теку портретних малюнків створив Сергій Подерв'янський під час перебування на фронті.

Тема перемоги тріумфально пролунала в численних творах усіх форм мистецтва. Графіка не стояла осторонь від цього щасливого увічнення моменту кінця війни. Парадоксальним чином ця тема перемоги проявилася навіть у пейзажних творах, таких, наприклад, як робота Валентина Бунова "Київський державний музей українського мистецтва" (1945). Зображений тут образ улюбленого киянами "будинку з левами" сприймається як символ перемоги куль-

В. Бунов. Київський державний музей українського мистецтва. Папір, туш. 1945.

тури над хаосом руйнівної сили війни. Світла скульптура могутнього лева на тлі доричного "храму мистецтв" набуває патетичного звучання.

Після трагедії війни ліричний реалізм був уже не тільки захистком від ідеологічного офіціозу, а й втіленням сподівань на світле та гармонійне життя. Так, кольоровий офорт Олени Кульчицької "Пралі" (1947) стверджує природність фізичної праці, близькість ритму життя людини до ритмів води, дерев, гір. А сангіна Іларіона Плещинського "Вилкове" (1945) висвічує стан медитативного споглядання вібруючих форм природи, стан внутрішнього затишку під тихий плескіт ріки.

Але тема війни не скоро відступить, вона болітиме у серцях тих, хто пройшов її дорогами, хто її пережив, і тих, хто залишився без близьких, з покаліченим дитинством. Микола Гнойовий у серії "Спогади" (1947) в техніці офорту закарбовує образи буденні як "Фронтова весна", де солдати з автоматами за спиною кіньми виорюють звільнені поля.

У 1953 р. Всеволод Парчевський створить серію кольорових автолітографій "Шляхами війни". Знову таки художник без будь-якого героїчного пафосу, з болем відверто зображує такі буденні явища, як розбиті й розмиті дороги, де у глибокій колії грузне бойова техніка, не в змозі дістатися до лінії бою. Ця побутова проблема переростає у трагічну безвихідь, адже серед безлюдних полів не дочекаєшся жодної допомоги. Ця тема не раз була відбита у фронтовій кінохроніці, але подібні сюжети "не цікавили" державу-замовника, відкладалися "на полицю" в архіви "не для показу", можливо тому вони справили таке сильне враження у фільмі Олександра Сакурова, створеному на документах кінохроніки вже наприкінці 80-х, під час "перебудови".

Але у 1953 р. подібні роботи не могли схвально прийматися на виставкомах, тоді більш жаданими були зображення героїчних боїв, славних перемог або гротескове розкриття образу ворога. Наприкінці 40 — на початку 50-х знову посилюється тиск ідеології на мистецтво. В цей час він пов'язаний не лише з вимогами методу соцреалізму, а й з оспівуванням "мудрого вождя", з культом особи Й. Сталіна.

Найцікавіші з мистецького боку твори цього часу, присвячені темі відродження господарської діяльності, відродження мирного життя, особливу увагу привертають ліричні пейзажі й опоетизовані історичні сюжети. Саме такими є кольорові офорти Віктора Віхтинського, наприклад його "Вечір" (1951), де ми бачимо кораблі, баржі, вітрильники, що елегійно-спокійно завмерли у морській

І. Плещинський. Вилкове. Папір, сангіна. 1945.

В. Парчевський. Ех, дороги! Із серії "Шляхами війни". Папір, кольорова автолітогравюра. 1953.

гавані. Аналогічно на живописне видовище перетворює Віхтинський "Завантаження домни" (1951). У кольоровому офорті, доповненому акватинтою, майстер уміло поєднує графізм і живописність, зберігаючи специфіку графічної мови, доповнюючи її такими живописними якостями, як тонке нюансування тонових переходів у моделюванні поверхні води чи простору неба.

Йосип Дайц у 1947 р. у техніці офорту й акватинти створив серію "Відбудова почалася". Особливою свіжістю вражає його робота "У квітах", де буяння цвіту на тлі величезної домни звучить алегорією оновленого життя, а образ дівчини, що поливає квіти, нагадує богинь плодючості давніх часів.

Подібне поєднання високої мистецької якості та цілком сприйнятної ідеологічно витриманої теми було не таким частим явищем у повоєнному мистецтві радянської країни. Політична заангажованість мистецтва, яку послідовно сповідували і проводили в життя ідеологи комуністичної партії, розбивала творчість

В. Літвиненко. Мисливська лірика. Папір, кольорова ліногравюра. 1951.

радянського художника на дві частини: для себе й на замовлення. Маргінальну позицію деякою мірою зміг зберегти ліричний реалізм у станкових творах, а в книжковій графіці художника підтримувала позачасовість культурного простору класичної літератури.

Інколи художники знаходили можливість висловлюватись критично, застосовуючи езопівську мову. Визнаним майстром такого критичного гумору був Валентин Літвиненко, який здебільшого ілюстрував байки (І. Крилова (1945), Л. Глібова (1946)), або сам створював алегоричні композиції як, наприклад, широковідоме його "Журі" (1945), де спів солов'я оцінюють великі й суворі фахівці — сірі ворони. Пізніше, в 1960 р. майстер створив прекрасні й досі неперевершені ілюстрації до казки-притчі Лесі Українки "Біда навчить". Але сьогодні найбільше привертають нашу увагу його ліричні пейзажі — "Мисливська лірика" (1951), де чудово переданий присмерковий стан природи за допомогою двох кольорових площин — теплого і холодного відтінку фіолетового, поєднаних із чорними силуетами дерев. Створена згодом кольорова ліногравюра "Весняна тиша" (1960) передає прозорість і щем того стану природи, коли в оголених деревах уже струмують токи молодого життя, піднімаючи віти до самого неба з молодим місяцем. В. Літвиненко був серед перших, хто рішуче повернув мистецтву графіки лаконізм і умовність пластичних рішень, він проторив той шлях, яким пішли художники молодого покоління 60-х рр., котрі захопилися технікою ліногравюри.

У техніці ліногравюри в 30—50-х рр. плідно працював Олександр Пащенко. Його творчість відома здебільшого завдяки його серіям робіт на індустріальну тематику, що відповідали "вимогам часу" (як заведено було визначати творчі спрямування, скеровані ідеологією Компартії). Такими є його цикли робіт "Відбудова Дніпрогесу" (1945—1946), "У металургів Придніпров'я" (1952), "Народження Кременчуцької ГЕС" (1958—1960). Але найпривабливішими з точки зору мистецьких якостей є, безумовно, альбом Пащенка "Київська сюїта"

О. Пащенко. Весняні води. Папір, кольорова ліногравюра. 1955.

(1936—1960). Майстер тонко відчував можливості, які дарує техніка кольорової ліногравюри. Він уміло застосовував контрастне зіткнення кольорових площин, надаючи тим самим сильного і декоративного звучання пейзажу, як, наприклад, вирішено "Вечір на Дніпрі" (1951). А міг бути неймовірно лагідним у зіставленні напівтонів кольору, створюючи ліричний і водночас наповнений відчуттям нових сил і рухів "Весняний пейзаж" (1955).

На межі ліричного та індустріального пейзажу народжувалися прекрасні кольорові офорти харківського графіка Василя Мироненка. В цій складній естампній техніці майстер виконав графічні серії "Каховські пейзажі" (1952), "На колгоспних ланах України" (1957), "Приазов'я" (1954). Його кольоровий офорт "Високовольтна лінія Кривий Ріг—Нова Каховка" (1952) має наочно засвідчити, що праця людини привносить стрункі ритми в природне середовище, принаймні саме так виглядає ця високовольтна лінія з могутніми та ажурними металевими опорами, показана автором у панорамному пейзажі. Поетичні пейзажі Мироненка абсолютно позбавлені прикмет нового часу з його "металевим присмаком", тут художник стає ближчим до класичного живопису європейської школи живопису, як це видно, наприклад, у його роботі "Захід сонця" (1955).

У цьому тяжінні до високої класики роботи В. Мироненка близькі до кольорових офортів Євгена Тригуба, тонкого майстра ліричного пейзажу. А одеський майстер Олександр Постель в серії "Одеські пейзажі" (1957) зумів поєднати класичне "налаштування ока" і подати такі сміливі новації в композиційних рішеннях, які стали передвісниками творчих експериментів у пластичних рішеннях майстрів наступного покоління 60-х рр. Так і його офорт "У вихідний день" (1955) став взірцем для живописних пейзажів, побудованих на контрастному зіставленні умовно-площинного тла і прописаних фігур на першому плані.

Класичне мистецтво було тим джерелом, до якого зверталися у 30—50-ті рр.

А. Базилевич. Гулянка в лісі. Ілюстрація до повісті Марка Вовчка "Записки причетника". Папір, сепія. 1954.

майстри книжкової ілюстрації як це видно у роботах Івана Їжакевича, Олени Сахновської, Бориса (Бера) Бланка, Марка Фрадкіна, Василя Касіяна, Дмитра Шавикіна та ін. Художники запозичували і творчо переосмислювали засоби мистецтва реалізму у побудові композицій, у творенні форми з характерним об'ємним моделюванням, що допомагало їм знаходити таке образне рішення, яке було абсолютно переконливим для читача-глядача. Не менш важливим для книжкової ілюстрації стало молоде мистецтво кіно, яке демонструвало режисерські прийоми побудови сцен, виразно створювало характери героїв. Саме психологічна режисура кожної окремої сцени приваблює нас у книжковій графіці 30—50-х рр., незважаючи на те, що об'ємне реалістичне опрацювання кожної ілюстрації викликає суперечності з умовною природою графічного мистецтва і з цілісним вирішенням художнього образу книги. Як досконалі взірці такої психологічно точно розробленої характеристики героїв сприймаються ілюстрації А. Резніченка до роману М. Островського "Як гартувалася сталь" (1949) та А. Базилевича до повісті Марка Вовчка "Записки причетника" (1954). Не випадково ці цикли ілюстрацій виконані не в естампних, а в авторських техніках — вугіль, олівець, сепія — адже вони допомагають роботам бути ближчими до міметичного відтворення дійсності, яку нібито копіює, хоча насправді створює, художник.

У повоєнний час у книжковій та станковій графіці сильно зазвучала історична тематика. Героїчне минуле народу, оспіване у піснях і легендах, надихало Михайла Дерегуса на створення циклу "Українські народні думи та історичні пісні" (1947—1958). Любов до історії виявилася і в його книжкових роботах — в ілюстраціях до роману Н. Рибака "Переяславська Рада" (1953). До мистецтва книги звернувся і Віктор Полтавець, створивши ілюстрації до роману Івана Ле "Наливайко" (1953). Олександр Данченко в техніці офорту створив цикл "Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр." (1953—1954), а поєднання офорту й акватинти знадобилося йому, щоби більш живописно передати героїчні образи у циклі робіт за мотивами роману П. Панча "Гомоніла Україна" (1957). Образи великих особистостей з історії України увічнює в серії портретів Олена Кульчицька. Іван Селіванов розробляє велику серію робіт "Непереможені" (1954), поєднує в них конкретність образів і подій, близьку до книжкової ілюстрації, та монументалізм станкової композиції. Для цього йому довелося поєднати і різні техніки — вугіль, олівець і акварель.

В. Полтавець. Ілюстрація до роману Івана Ле "Наливайко". Папір, туш. 1953.

О. Данченко. За мотивами роману Петра Панча "Гомоніла Україна". Папір, офорт, акватинта. 1957.

Українська графіка 30—50-х рр., незважаючи на всі трагічні обставини історичного і соціально-політичного життя, зберегла високий мистецький рівень, моральну гідність, відданість національній тематиці. Особливу місію у ситуації ідеологічного тиску відіграв ліричний реалізм із його поетикою та відвертістю, він проявляв такі незнищенні якості української ментальності, як любов до краси природного світу, відчуття гармонії світоустрою на противагу всім каліцтвам, які несла будь-яка ідеологія.

Наприкінці 50-х рр. у культурі країни відбулися суттєві зміни, які стали можливими внаслідок політичних подій. Після розвінчання культу Сталіна на XX з'їзді КПРС починається період хрущовської "відлиги". Повернення політв'язнів, часткова реабілітація тих мистецьких явищ, що були засуджені за "націоналізм" і "формалізм" (в українській культурі — школа М. Бойчука, творчість 20-х рр. О. Богомазова, А. Петрицького, В. Єрмилова, О. Архипенка, поезія та проза "розстріляного відродження"), нове відкриття філософії XIX—XX ст., європейської літератури і образотворчого мистецтва доби модернізму, зарубіжної кінематографії і театрального мистецтва — всі ці явища стали різними гранями прояву лібералізації суспільного життя радянської країни. Виставки творів Ф. Леже, П. Пікассо, А. Матісса, що відбулися у Москві, здається, повертали художнє життя до загальноєвропейського контексту. Але процес "відлиги" тривав не довго, вже від 1962—1963 рр. починається посилення ідеологічної цензури,

С. Адамович. Вертаються з поля. Ілюстрація до повісті О. Кобилянської "Земля". Папір, кольоровий лінорит. 1960.

знову жорстко пролягає межа між "дозволеним" і "забороненим".

Історична місія творців мистецтва 60-х рр. полягала в тому, що вони створили опозицію соцреалізму, повернули суспільний інтерес до зразків світового мистецтва і національних традицій. Вони переосмислили сутність і призначення творчості як такої, наголошуючи на тому, що мистецтво має самостійну цінність, естетичну місію, є незалежним від ідеології та політики.

Центрами художньої та інтелектуальної опозиції стають "неформальні академії" Романа Сельського і Карла Звиринського у Львові, Федора Манайла в Ужгороді, у Києві в оселях Сергія Параджанова і Григорія Гавриленка, в майстернях Валентина Задорожного, Ігоря Григор'єва, Алли Горської і Віктора Зарецького, в Одесі у квартирі Олега Соколова. Важливою складовою в утвердженні нонконформізму була взаємодія з мистецькими осередками Прибалтики, Грузії, Польщі, Росії. Притому для молодих шістдесятників дуже важливим було відродження національних традицій; у Києві і Львові виникають клуби творчої молоді "Сучасник", "Брама", "Пролісок". Свобода асоціювалася зі свободою національною, свободою особистості, свободою формальних пошуків у мистецтві на противагу "єдиному методу" відображення дійсності.

Початок змін в українській графіці поклав 1957 р., коли молоді митці продемонстрували свої перші знакові твори: ілюстрації до повісті М. Коцюбинського "Fata morgana" Г. Якутовича, гравюри О. Губарева і В. Куткіна, створені за мотивами поезій Т. Шевченка, ілюстрації до книги Ф. Достоєвського "Злочин і кара" С. Адамовича. Художники звернулися до техніки ліногравюри з її посиленою умовністю і силою контрастових зіткнень чорного і білого, як і в ситуації доби панувало прагнення розставити "всі точки над і", відверто і сильно, без напівтонів.

Для Георгія Якутовича поштовхом до переосмислення пластичних можливостей ліногравюри стала мексиканська графіка, побачена на виставці в Москві 1956 р. Процес пошуку нової виразності й експресивності привів його до відкриття високих художніх якостей графіки С. Налепинської-Бойчук, І. Падалки, В. Седляра, О. Кульчицької, Л. Левицького. Цікавило його мистецтво гравюри В. Фаворського й особливо теоретичні виклади про специфіку мови графіки.

За короткий час молода плеяда художників — Г. Якутович, О. Губарев, Г. Гавриленко, О. Данченко, В. Куткін, С. Адамович, Г. Малаков відновили потужну силу графічного мистецтва у нових вимірах художньої мови. Найближчою до їхніх творчих настанов була техніка ліногравюри. Рішуче відвертаючись від "живописних" можливостей, які можна було досягти у літографії, сепії, малюнку олівцем чи тушшю, навіть у офорті з акватинтою, художники воліли посилити графізм лінії, енергійної, плин-

Г. Гавриленко. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка "Катерина". Папір, лінорит. 1963.

Г. Якутович. Фронтиспіс до повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків". Папір, дереворит. 1965.

В. Перевальський. Їхав чумак. Папір, ліногравюра. 1968.

О. Губарев. Оженила мати сина. Із серії "Народні балади Закарпаття". Папір, лінорит, акварель. 1966.

Н. Лопухова. Мавка сумує. Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня". Папір, лінорит. 1970.

О. Фіщенко. Звуки полів. Папір, кольорова ліногравюра. 1968.

ної чи рвучкої, здобутої штихелем, прагнули підкреслити площинність чорної плями на білому тлі. Умовні засоби приходять на зміну зображенню глибокого простору та об'ємних фігур, посилюється лаконізм і виразність пластичних рішень, контрастовість і декоративізм.

Художники генерації 60-х рр. найбільш плідно працювали в галузі книжкової ілюстрації. Мистецтво книги надавало їм можливість втілити ідеали синтезу, створити цілісний часопросторовий образ, що поєднував у собі не тільки літературу і зображення, а й "архітектуру" книжкового блоку, естетику шрифту, ритміку текстового і візуального ряду. Показово, що всі визнані майстри української графіки увійшли до історії мистецтва завдяки їх роботі над книгою — над ілюстраціями до літератури національної, до творів класичних і сучасних. Найкращі книги виходили одна за одною: у 1960 р. — "Земля" О. Кобилянської з ілюстраціями С. Адамовича, в 1961 — "Вершники" Ю. Яновського з ілюстраціями І. Селіванова, у 1963 р. Г. Гавриленко і В. Куткін створили ілюстрації до ювілейного видання "Кобзаря" Т. Шевченка, в 1964 побачив світ роман О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу" з ілюстраціями О. Данченка, а з ілюстраціями Г. Якутовича були видані п'єси І. Кочерги "Ярослав Мудрий" і "Свіччине весілля" 1963 р. і повість М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" 1965 р.

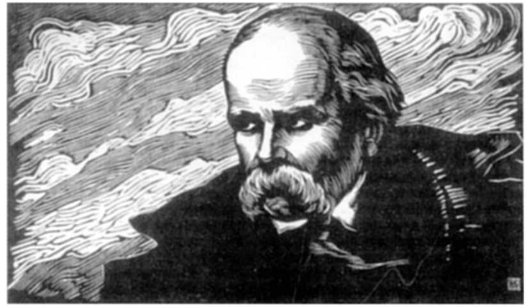
Із поверненням до естампних технік починається процес відродження графіки як мистецтва умовної площинної форми. І не випадково цей процес збігається з поверненням історичних, національно-фольклорних сюжетів у творчості Ярослави Музики, Юзефи Кратохвілі-Відимської, Софії Караффи-Корбут, Георгія Якутовича. "Є у мене топір, топір..." — виспівує герой великої ліногравюри Якутовича, радісно відчуваючи силу молод-

нечу, гори під ногами, красу споконвічного гуцульського танку, а молодий художник завзято експериментує з кубістичними формами, пристосовуючи їх до передачі відчуття танцюючої фігури.

"Ярославна" (1966) С. Караффи-Корбут, "Вітер" (1957) М. Дерегуса бринять прадавніми піснями з часів князівської Русі й козаччини. Ці роботи проторюють шлях "пісенної" тематики в українській графіці, який прикрашатимуть кращі твори 60—80-х рр. Їх важко всі перелічити, але варто назвати такі вивірені музичним ладом праці, як ліногравюри Василя Перевальського до "Українських народних пісень" (1968), де у перегуках форм і ритмів пісня ллється нескінченно; у суперобкладинці Володимира Юрчишина до збірки "Коломийки" (1967) міцно збиті авангардові фігуративні композиції вибудовують цілісну "ікону з клеймами" із фрагментів народного життя, наскрізь прошитого рядками пісень. Олександр Губарев створює серію "Народні балади Закарпаття" (1966), Іван Крислач ілюструє збірку "Волинь у піснях" (1968). У 70-ті рр. цю лінію продовжить Іван Остафійчук, створюючи станкові композиції "За мотивами українських народних пісень" (1978), у 80-ті А. Крвавич кольоровими ліногравюрами проілюструє українські народні думи, як "Сокіл і соколя" (1986).

Цікаво те, що народна пісня давала змогу художникам вдаватися до сміливого експериментування з образотворчою мовою, втілювати абсолютно природно метаморфози простору і часу, підкреслювати ритми пластичної форми. Майстри знов опановували художні відкриття, що відбулися в українському, як і в європейському, мистецтві у першій половині XX ст.

А "чисте" експериментування з формою впродовж 30—60-х рр. відбувалося в діаспорі. У творчості Михайла Андрієнка-Нечитайла і Ганни Старицької, які

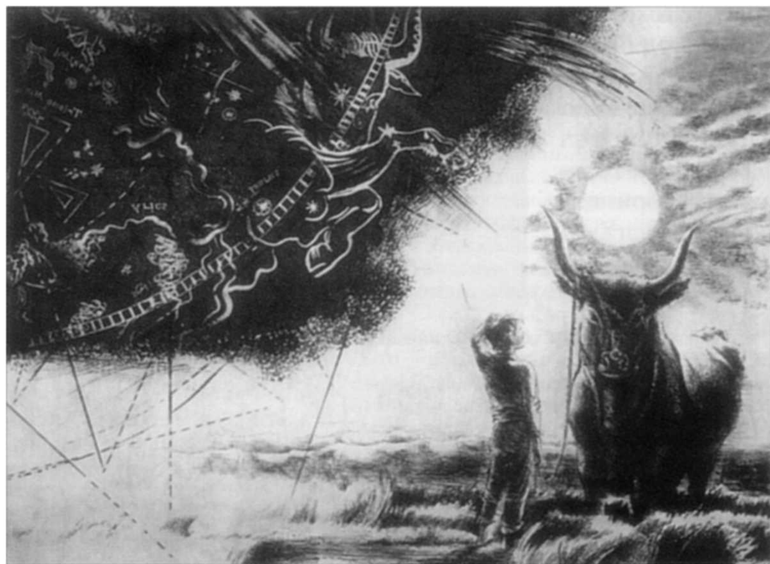

І. Крислач. Тарас Шевченко. Папір, лінорит. 1963.

працювали в Парижі, а також Якова Гніздовського, котрий жив в Америці, традиції мистецтва 20-х рр. не піддавалися насильницькій руйнації, тому можемо побачити тут результати послідовного розвитку національної графіки. Конструктивістичні композиції М. Андрієнка-Нечитайла 50-х рр., сміливі аплікації Г. Старицької 60-х, оп-артівські дереворити Я. Гніздовського початку 60-х стали, в свою чергу, своєрідним містком над пасткою соцреалізму для художників України.

У Києві в 60—70-ті рр. у лабораторії майстерні відкривав нові мистецькі виміри Григорій Гавриленко, у Львові створював "духовну школу" Карло Звіринський. Їхні абстрактні гуашові композиції налаштовують глядача на філософські роздуми про світобудову, але разом з тим вони викликають почуття любові до чуттєвого світу через посилено емоційне сприймання кольору, його взаємодії з формою. Графіка межує з малярством і музикою.

Зовсім інше "випробування форми" відбувалося в цей час у книжковій графіці. Вона знову-таки займає маргінальну позицію, але вже не тільки поміж офіціозом і творчою сповідальністю, а й поміж "формалізмом" і "реалізмом". Площинно розкладає тривимірні об'єкти Сергій Адамович в ілюстраціях до книги О. Кобилянської "Земля" (1960), у фор-

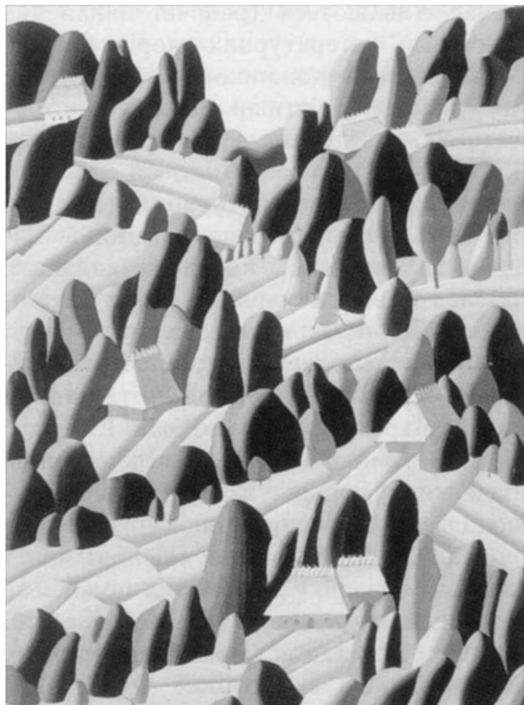
А. Чебикін.
З дитинства. Із серії "Космос—Земля".
Папір, офорт, акватинта. 1976.

му квадрата вписує діагонально розташовані сильветні плями. Олександр Данченко ретельно виважує композиції з еліпсовидних форм і прямокутників, щоб потім перетворити ці ескізні начерки на фігуративні ілюстрації до "Декамерону" Дж. Бокаччо (1966). В ілюстраціях А. Базилевича до "Енеїди" І. Котляревського (1969) та Г. Малакова до "Декамерону" Дж. Боккаччо (1966) набуває легітимності дух авантюризму, еротики, розгулу, безоглядної молодості. Всі ці роботи, як і книжкова графіка Г. Якутовича, стали вже класикою, дарма що твори Малакова не були видані.

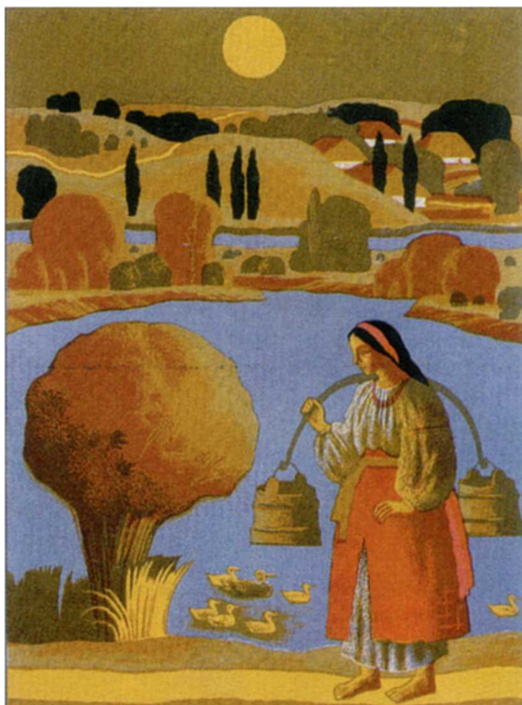
У 70-ті рр. все частіше в сюжетах станкової та книжкової графіки з'являються міфологічні персонажі, міметична реальність стає наскрізь метафоричною. Предметність алогізується, міжчасові зв'язки перетворюються на містичні. Не дивно, що саме на цей період припадає розквіт дитячої книжки, де ілюстрація вводила у зачарований казковий світ.

У цей час "Лісова пісня" Лесі Українки відбилася у численних високопоетичних ілюстративних циклах Надії Лопухової, виконаних у техніці ліногравюри, офорту, гуаші. Яскраві, як метелики, ілюстрації Євгена Звездова до "Пригод Сопілкарика", "Сулакаурі і Рутвиця" (1970), переливчасті кольори загадкового світу казки Гутьєрреса "Кокорі", втілені Адою Рибачук і Володимиром Мельниченком, багатовимірний простір у казкових ілюстраціях Петра Гуліна і Надії Кирилової — всі ці графічні роботи створювали дивовижний світ, до якого можна доторкнутися рукою, увійти у нього, полишивши буденну реальність.

Спокусливо було б назвати ці твори "симулякрами" в дусі постмодерністичної термінології, але вони зберегли в собі таку поетичність, яка перекреслює холодне цитування. Вони живі й гарячі, як фантазія дитини. Можна по-різному оцінювати ситуацію 70-х — дитячій книжці пощастило на таланти, чи талантам не пощастило на втілення задумів у малярстві або в монументальних творах. Однак саме графіка стала благодатним прихистком від запрограмованості й байдужості.

І. Остафійчук. Село. Ілюстрація до оповідання І. Франка "Малий Мирон". Папір, гуаш. 1974.

О. Івахненко. Ілюстрація до вірша Т. Шевченка "Тече вода з-під явора". Папір, кольорова ліногравюра. 1981.

У 60—70-ті рр. лаконічна техніка кольорової ліногравюри сприяла Олексію Фіщенку у творенні ліричних пейзажів і натюрмортів, заряджених потужною силою. Майстер у найпростіших мотивах умів передавати відчуття планетарного обширу. А відчуття відкритих небес, космічного простору вперше з'явилося в офортах Андрія Чебикіна. Його серія офортів "Космос—Земля" (1979) донесла таку близьку присутність космічних вимірів у плинному земному житті, що затамовуєш подих від розуміння вічності, в якій повсякчасно живе людина.

Водночас у станковій графіці поетичну реальність створювали за законами аналітичного мистецтва Григорій Гавриленко, Іван Остафійчук, Леопольд Левицький. Творчість цих майстрів органічно вписується до контексту загальноєвропейського мистецтва 60—70-х рр. Самобутність українських майстрів виявляється не лише у збереженні фігуративності, національної тематики, скоріш у вимірі особистості художника, високих етичних цінностей, сформованих у свідомому відстоюванні власного вибору у мистецтві. В їхніх творах стільки художньої і моральної сили, що й зараз ми звертаємося до них, як до джерела.

На графіці 80-х рр. особливо позначилися інтелектуальні та технологічні захоплення художників молодої генерації. Природа книжкової ілюстрації давала змогу майстрам занурюватися у майже структуралістичні дослідження текстів з тим, щоб перевести їх на мову зображального простору-часу. Але вод-

Л. Левицький. Скрипаль. Папір, літографія. 1973.

М. Компанець. Ілюстрація до повісті М. Гоголя "Загублена грамота". Папір, туш, перо. 1981.

ночас з'являються графічні цикли "за мотивами" літературних творів, що дає можливість художникові вибудовувати свої власні асоціативні світи, демонструвати вільну інтелектуальну гру. І тут, як і в дитячій ілюстрації 70-х, ми спостерігаємо захоплене цитування класики, проте більш рафіноване від емоцій. Високим артистизмом позначені книжкові роботи Сергія Якутовича, Ігоря Вишинського, Юрія Чаришникова.

Іншу, більш емоційну лінію у книжковій графіці представляють твори Олександра Івахненка, Юлія Шейніса, Галини Галинської, а мова ілюстрацій Валентина Гордійчука і Миколи Компанця взагалі експресіоністична.

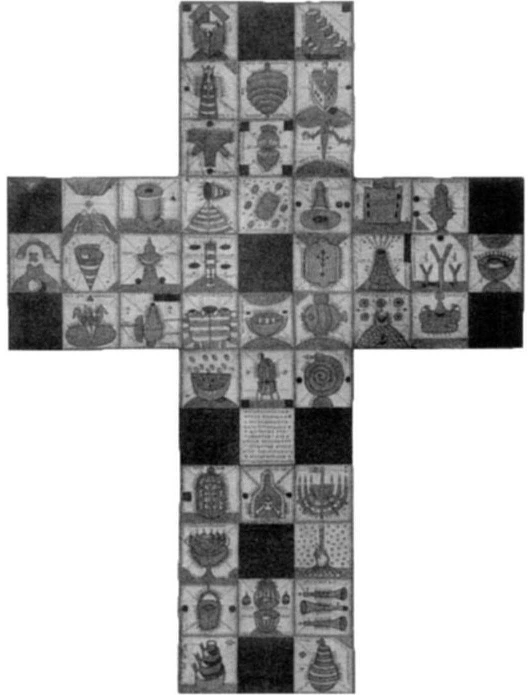
На дві лінії можна розподілити і станкову графіку 80-х. Одна позначена прагненням майстрів до все більшої технічної складності виконання роботи, що очевидно в офортах Олександра Аксініна, Андрія Чебикіна, Володимира Бахтова, Володимира Іванова-Ахметова, Геннадія Верещагіна, Наталії Ніколайчук. До протилежної лінії можна віднести, перш за все, виконані олівцем роботи Олексія Фіщенка. Продемонструвавши довершене володіння естампними техніками в 60-ті рр., він легко відмовився від них, залишившись при тому вірним своєму поетичному реалізмові. Безпосередність авторського дотику стає самоцінністю у монотипіях Віктора Гукайла, в малюнках Олександра Сухоліта, Володимира Цюпка, Валерія Басанця, у пастелях Наталі Мироненко, Ігоря Марковського, Марка Гейка, в акварелях і гуашах Людмили Ястреб, Віктора Маринюка, Сергія Савченка, Федора Гуменюка.

До авторської неестампної техніки на початку 90-х звернувся Андрій Чебикін, якого вважали апологетом офорту через його теоретичні праці, творчу і викладацьку діяльність упродовж 70—

80-х рр. У його пружних малюнках, виконаних в техніці туш, пензель, нових мистецьких якостей набуває класичний мотив оголеної фігури. Такий хід майстра став містком між поколіннями, від графіки 80-х до 90-х.

Останнє десятиліття XX ст. сконденсувало в собі все і вся — наслідування найрізноманітніших "ізмів" з досвіду світової культури, використання традиційних естампних і авторських технік, застосування новітніх комп'ютерних технологій. Знаком свободи є те, що вибір того чи іншого пластичного коду відповідає лише індивідуальним вимогам. Класичний офорт відкриває нові горизонти світовідчуття у роботах Р. Романішина і О. Денисенка, В. Дем'янішина і М. Красника, О. Стратійчук і К. Ходаківської. Але їхня творчість дуже різниться за змістом і манерою виконання.

Офорти Валерія Дем'янішина спонукають до медитативного споглядання ледве помітних форм і фактур. Кольорові офорти Романа Романішина, створені у декілька дошок, зберігають у собі неймовірну витонченість ремесла і містику порожніх просторів. Роботи Богдана Пікулицького викликають бажання доторкнутися до них і відчути рельєфність декоративних орнаментальних обрамлень навколо зображення. Сюрреалістичні композиції Олега Денисенка ведуть у простір, наповнений текстами і лицарськими чеснотами, ретельно "зробленими" деталями, в них шелестить осінь Середньовіччя. Михайло Красник застосовує тиснення від літер газетного набору, перетворюючи його на білий рельєф на білому папері, доповнений грою асоціативних форм. На феєричне видовище перетворює офорт Ксенія Ходаківська, а Оксана Стратійчук — на нескінченну "Розмову зі сфінксом" (1997). Павло Маков наповнює горизонтальні сувої печатками різного походження, матеріалізованими слідами пам'яті. Людмила Бруєвич вписує тексти бароковим скорописом у "Доісторичних тварин" (1997), зображує русалок, котів, вази пишнобокі, притому її великі неопримітивістичні композиції пророблені професійно, скрупульозно, на металі.

О. Аксінін. Гектаграма "Сянь". Папір, гравюра на міді. 1984.

О. Стратійчук. Розмова зі сфінксом. Папір, кольоровий офорт. 1994.

Б. Сорока. Залежить від самого себе. Папір, ліногравюра. 1998.

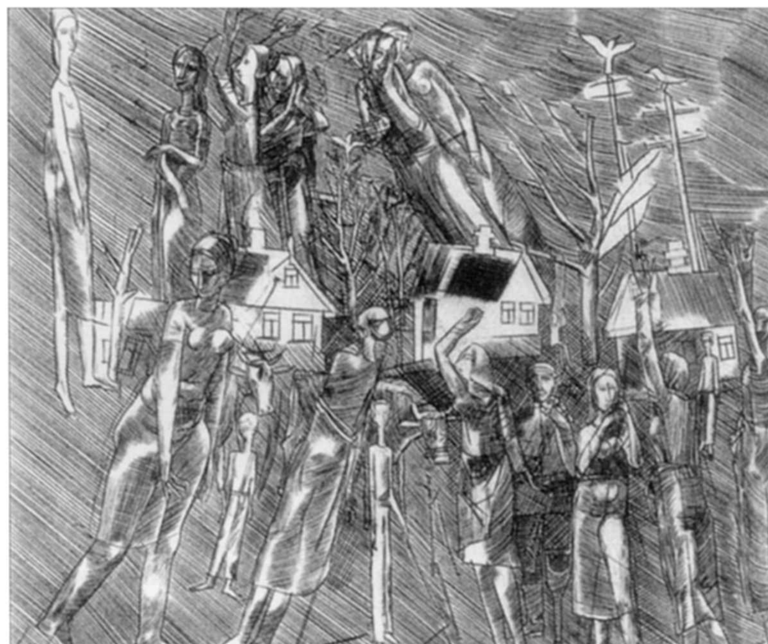
Так само, як і офорт, різноманітно проявляє себе сучасна ліногравюра — у гротескових мораліте Богдана Сороки, в оп-артівських композиціях Оксани Кирпенко, у романтичних видіннях раю Наталії Ніколайчук. З новими технологіями експериментують і досягають цікавих результатів Олена Яковлева, Ігор Яремчук, Володимир Вештак, Ірина Остроменська. А львів'янки Олена Турянська, Антоніна Денисюк, Галина Жегульська за допомогою авторської техніки оживлюють магію геометричних фігур із прадавніх орнаментів. У монотипії народжуються загадкові сюрреалістичні образи Володимира Пігіна. Напружено звучить пастель у Віталія Шості, лірично — у Андрія Піхахчі. Новостворену авторську техніку демонструють твори Володимира Кауфмана, які народжуються лише на папері, наповненому слідами дружніх спілкувань за "чайним столом". Простий олівець і чистий папір використовує Віталій Мітченко у 90-ті рр., щоб відбити красу куточків Києва. А Олександр Романець виготовляє свій власний папір за старими рецептами. Мистецтво графіки, за одним із визначень, є "мистецтвом паперового аркуша".

У 90-ті рр. графіка в Україні опинилася у досить парадоксальній ситуації. З одного боку — зона свободи в постперебудовчу добу в мистецтві розширилася і заполонила собою весь художній простір, ламаючи будь-які існуючі ієрархії, перетворюючись навіть на вседозволеність. А з іншого боку — економічна криза знищила мистецтво книжкової графіки, комерціалізація мистецького життя запропонувала художникам-графікам нові можливості і висунула нові вимоги. Станкова графіка, як і книжкова, опинилася перед екзистенційним вибором "бути чи не бути". Адже до сфери попиту потрапляли виключно твори з ознакою "полотно, олія, авангард"...

Якщо на початку XX ст. робота у книжковій графіці приваблювала і давала реальні соцзамовлення майстрам різних видів мистецтва, то наприкінці століття ми мусимо констатувати відхід від свого фаху, втечу до живопису багатьох і багатьох, і молодих, і досвідчених майстрів. У графіці, між тим, залишилися найвідданіші. Графічне мистецтво продовжує розвиватись, приміряючись до існуючих обставин, приймаючи пропоновані часом правила гри або зберігаючи відносну суверенність та самодостатність. Нині очевидно, що в Україні існує не один, а, як і раніше, чотири найбільші художні центри: Київ, Львів, Харків, Одеса, крім того свої особливості мають мистецькі осередки у різних містах, де є традиції культури, є музеї, є художні училища і школи, де потужно заявляє про себе народне мистецтво і надихає професіоналів — у Івано-Франківську, Тернополі, Ужгороді, Чернівцях, Чернігові, Полтаві, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Херсоні, Сімферополі, Вінниці, Сумах, Черкасах.

Д. Парута. Дзембронський мотив. Папір, авторська техніка. 1999.

В. Ігуменцев. Спогади. Гравюра на міді. 1992.

Київська графіка на виставках, як правило, має репрезентативний вигляд. Великі формати робіт, оформлених у гарні рами, різноманітність технік, використання новітніх комп'ютерних технологій — і єдине у всій різноманітності тяжіння до "картинності". Робота створюється з очевидною орієнтацією на включення її до офісного або житлового інтер'єру. Це перш за все — картина на стіні. Тяжінням до інтер'єрного простору можна пояснити і любов київських графіків до кольору. Так, наприклад, переливи сіро-фіолетового, площинність і знаковість уподібнюють гуаші Віти Хайдурової до гобеленів, де ме-

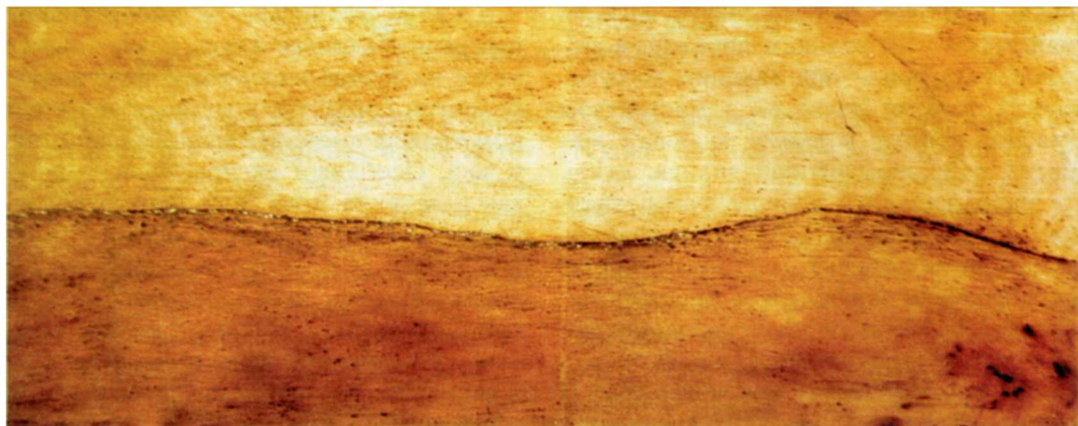
В. Гордійчук. Композиція на героїчні теми за мотивами "Енеїди" І. Котляревського. Папір, гуаш. 1992.

рехтять цілі світи дитячих снів. Аквареллю підсвічує свої маньєристично-вишукані офорти Оксана Стратійчук. У київській графіці особливо позначилася "жіноча лінія" — неначе кориатіди, тендітні "графині" тримають на своїх плечах це нелегке мистецтво.

Вірність суто графічній техніці офорта, як вже відмічалося, зберегли і львівські художники. Показовим є те, що працюють вони переважно у невеликих розмірах, робота нерідко створюється під розмір конверта. Щоб можна було відправити її у будь-який куточок землі. Перелік призів на престижних міжнародних бієнале і триєнале графіки складають цілі сторінки у портфоліо В. Дем'янішина, О. Денисенка, Р. Романішина, М. Красника. На великих всеукраїнських виставках Львівську школу графіки, як правило, гідно представляють твори Дмитра Парути, що зачаровують загадковою багатопросторовістю і витриманістю співвідношень ахроматичних кольорів, а також символічні композиції Люби Лебідь-Коровай, які вражають лаконізмом форми і кольору.

Харківську графіку найкращим чином представляють широковідомі Павло Маков, Наталія Мироненко, Віктор Ігуменцев. Графічні серії Макова завжди ґрунтуються на філософських концепціях, художник, подібно до вченого-експериментатора, ставить наукові досліди над навколишньою дійсністю, вивчаючи сліди реального життя у ландшафті, людській пам'яті, підсвідомому, в архіві, який залишає людство і конкретна, найближча людина. Але завжди логічний хід затоплюється іншим, естетизованим сприйняттям, що змушує відкривати художню цінність у випадкових клаптиках паперу, до яких доторкнулася рука людини.

Наталія Мироненко створює за допомогою комп'ютерної графіки нескінченні у тонких нюансах світи на поверхні великого аркуша авторського паперу. Її сріблясті лінії ведуть генеалогію від офорта, а залишені на папері білі лакуни нагадують відбиток "біле на білому". Відданість витонченому офортному штриху допомагає Віктору Ігуменцеву реалізувати в образах невичерпне тя-

О. Сухоліт. Земля. Папір, офорт. 1991.

В. Лопата. Ілюстрація до повісті М. Гоголя "Тарас Бульба". Папір, дереворит. 2000.

жіння до героїчної національної історії. Творчість Ігуменцева, як і Ільдана Яхіна, демонструє високий рівень книжкової графіки, яка відроджується наприкінці 90-х в Харкові завдяки видавництвам "Фоліо" і "Акта".

Школу одеської графіки на виставках 90-х рр. переважно представляють відомі живописці Валерій Басанець, Сергій Савченко, Віктор Маринюк, Володимир Цюпко, які створюють абстрактні кольорові композиції. Їхня графіка, виконана в техніці гуаші, тяжіє до живопису, хоча і культивує білий простір паперу. Гуаші й пастелі Ігоря Марковського, сповнені нескінченної туги або переможного внутрішнього світла, можна визначити як містичний реалізм.

Відмінності між регіональними школами в останнє десятиліття XX ст. існують, але вони несуттєві. Адже в цей час панує свобода у виборі художньої мови, технічних засобів, пластичних кодів, які мають відповідати тільки суб'єктивному світосприйманню кожного худож-

ника. Водночас дієвими стають діалоги майстрів з усім великим простором світової культури — від давнини до сучасності, в тому числі — з мистецтвом власної країни, в якому знайшли відбиток найрізноманітніші впливи, стилі, де народжувалися неперевершені зразки, що увійшли до найкращих надбань культури людства. У мистецтві української графіки запанував не просто полістилізм, а багатоманітність особистісних міфопоетичних світів.

Тонка, безтілесна, але ясна лінія в офорті Віти Хайдурової "Послідовність рухів життя" (1994) доносить аромат лотоса, що лине з глибин нашої прапам'яті, де у плинному просторі медитації відкривається замріяно-ніжний Єгипет. Не піраміди, а крила метеликів, не могутність магії, а легка низка абрису оголеної жіночої фігури. Як "пошкоджена матриця" історичної пам'яті працює офорт у ілюстраціях Катерини Радько до "Опису Києва" Феофана Прокоповича, де головним героєм є архангел Михаїл — самовпевнений і хитруватий, він владно височіє біля макета барокової реконструкції міста. В техніці інтагліо створює вишукані пейзажні сувої Андрій Левицький. Олена Яковлева в серії "Пошук контакту" влагоджує співвідношення між великим листом дерева і безоднею внутрішнього світу людини, між горизонталлю ландшафту і космічною субстанцією.

Можливості технологій ситодруку використовують Ірина Остроменська і Олександра Прахова. Остроменська створює при цьому монументальні і цілком урбаністичні роботи як, наприклад, "Вишивка хрестом" (1997), піднімаючи на поверхню наші тактильні враження і підсвідому укоріненість у світі сакральних символів. Прахова захоплюється сучасними міськими графіті, накладає їх поверх облич героїв, як у роботі "Емілія, або Графіті з Врубелем" (1997).

Галина Галинська в експресивних пастелях відкриває якусь нову, ліричну межу на основі класичного футуризму. Валентин Гордійчук розглядає, яким чином трансформується національний міф у часі. Особливої експресивності набуває пластична мова його ілюстрацій до поеми-травестії І. Котляревського "Енеїда" (1992), де наче під впливом афектованих почуттів розгортаються видіння гіперболізованих побоїщ, надмірних гулянь, веселих заручень зі смертю. Художник обігрує алогізми та парадокси, спираючись на емблематизм барокового мислення. Василь Лопата ретельно закарбовує історичні образи, але його документалістика природньо межує з видіннями, міфічними образами, набуває аромату легенди.

Георгій Якутович присвячує свої твори останніх років Карпатам, темі взаємовідносин людина-історія-природа. Люди і речі тут становлять єдиний сплав зі світом, входять у суцільний простір, і ця вкоріненість не поглинає, а, навпаки, дає людині опору. Така "реінтеграція" людини в природу (за визначенням К. Леві-Строса) у графіці Олександра Сухоліта набуває вже метафізичного характеру: його "Земля" (1993—1995) пульсує живою тілесністю. "Творення гори" є духовною справою, а людина працює над своїм тілом, через фізичні зусилля готуючи його до духовного сходження.

XX століття скінчилося, але не закінчено дослідження його набутків і втрат, кожний дослідник знову й знов опановуватиме цінності минулого, відкриватиме їхні якості і вибудовуватиме виклад історії, в тому числі й української графіки XX ст. Нескінченним є хід думки, що осмислює світ, себе, минуле і сучасне, вибудовує логічно-стрункий літопис і спостерігає за його природним порушенням через парадоксальність, через "гіпертекстуальність" живого руху життя.

3.3. Українське народне мистецтво на межі тисячоліть

Народне мистецтво на теренах України існувало з найдавніших часів. Витоки його художньої мови, стилістика, символіка, орнаментика, формотворення тісно пов'язані з дохристиянською культурою, яка, пройшовши тисячолітніми шляхами аж до наших днів, залишилася майже неушкодженою.

Упродовж віків, забезпечуючи духовні запити українців, народне мистецтво, як важлива складова народної культури, витворило особливу систему звичаїв, вірувань, моральних, правових і естетичних форм. Саме народна образотворчість культивувала традиційні засади нації і водночас формувала в людині почуття культурної ідентичності, тобто була консолідуючою силою етнічної цілісності українців. У складні періоди національної історії вона поставала важливим чинником формування, розвитку і модернізації культурних традицій, своєрідним оберегом єдності української нації.

Світогляд українців віддавна базувався на системах сакральних високохудожніх архетипів, що виявлялися, зокрема, в архаїчній орнаментиці, колористиці, формотворенні. До сьогодні майстри різних реґіонів України застосовують давні знаки і символи у килимарстві, художній вишивці, ткацтві, писанкарстві, деревоpізьбленні, малярстві й інших видах та жанрах народного мистецтва, зразки якого вирізняються своєю архетипністю з-поміж творів багатьох інших "модернізованих" народів світу. Здебільшого це — сакральні та обрядові речі, що несуть із минулого важливу етноінформацію та знання про навколишній світ, спільноту, історичні шляхи розвитку українського народу.

В останні десятиліття по-новому виявилося: неповторне культурно-мистецьке розмаїття нашої держави, потужна народно-мистецька сфера як естетичний канон світобачення українців, як ідеологія його життєтворення. Сьогодні перед мистецтвознавчою наукою і державотворчою практикою, установами культури постають нові завдання щодо глибокого усвідомлення ролі, місця та подальшого поступу традиційного народного мистецтва в націотворчих процесах.

За радянських часів існував принцип поділу мистецтв на "головні" та "другорядні". Народне мистецтво зазвичай вважалося "примітивним", селянським, меншовартісним, тобто вторинним. Принизливе потрактування народного мистецтва як самодіяльної творчості неосвічених мас, "побіжності" селянської культури триває і донині з боку окремих дипломованих мистецтвознавців, музейних працівників, державних службовців й нерозбірливих журналістів, які цинічно обзивають шароварщиною найхарактерніші, національно означені, мистецькі й раціоналістично вишукані предмети народного побуту українців, національне вбрання тощо. Варто згадати при цьому державницьке ставлення до національних традицій в Японії — "кімоно", Індії — "сарі", Шотландії — "кільт", багатьох інших країнах.

Зневажання етнічних мистецьких традицій призводить до розмивання споконвічних національних канонів українського народу, втрати української етнопам'яті, нехтування народних обрядів та звичаїв пращурів.

Термін "народне мистецтво", введений свого часу у вітчизняне мистецтвознавство Данилом і Вадимом Щербаківськими у значенні "мистецтво, успадковане від предків" й утверджений творчою практикою впродовж XX ст., не

підлягає сумніву. Причому народному мистецтву властивий свій особливий професіоналізм, який вибудовується на засадах канону, історико-генетичному підґрунті, етнокодах, а також на традиційних художніх прийомах і формотворчих технологіях, що утворюють мистецькі особливості осередку, реґіону, нації. Відтак народний майстер творить суголосно національному стилю етносу, в традиціях світоглядної та мистецької спадщини свого народу.

Минуле століття позначилося усвідомленням феномену народного мистецтва, його функцій і значення в системі національної культури. Пов'язані з народним мистецтвом відкриття, сталися внаслідок збиральницької діяльності знавців і шанувальників народної творчості та організації перших виставок у Львові, Києві, Коломиї, Стрию. На зламі XIX—XX ст. були започатковані перші наукові розвідки, публікації вчених-етнографів, мистецтвознавців, які розкрили широкому загалові української людності велич і художню цінність народної образотворчості українців. З минулим XX ст. пов'язані страхітливі війни, революційні погроми, голодомори, репресії, винищення мільйонів людей, паплюження національних святинь. Та український народ вижив, зберіг свою мову, пісню, народне мистецтво.

Із набуттям Україною 1991 р. державної незалежності кардинально змінилося розуміння ролі та місця традиційної народної культури, у тому числі народного мистецтва, в суспільстві на тлі загального зростання етнічної свідомості народу, зростання зацікавлення культурно-мистецькою спадщиною, її першоджерелами, загострення усвідомлення необхідності збереження духовних традицій культурного генофонду нації. Народне мистецтво стає важливою складовою національного способу життя, виразником етнічних ідеалів. Попри великі мистецькі втрати за останнє десятиліття XX ст., тотальне скорочення виробництва художніх виробів, зупинку підприємств художніх промислів, народне мистецтво продовжило своє життя в індивідуальній творчості майстрів. Його певний розвиток відбувається, як правило, належно незвіданими шляхами, долаючи труднощі й випробування, усвідомлюючи, що звернення до першоджерел традиційної народної культури, звичаїв рідного народу, загальнолюдської моралі, усвідомлення свого родоводу стане запорукою формування потужної, інтелектуально розвиненої нації, здатної гідно відповісти на виклики історії.

Слід означити, що на зламі XX—XXI ст. українське народне мистецтво не втратило цілісність своїх естетичного й етичного начал. Його реґіональна цілісність збережена у системі жанрів і стилістиці. Сьогодні духовний потенціал незалежної України формують сучасні майстри народного мистецтва, котрі беруть участь у формуванні нової моделі українського світобачення, нових естетичних вимірів духовності та сприяють усвідомленню глибинних історико-культурних процесів. Нинішні культурні потоки, на жаль, спотворено псевдохудожньою ерзац-продукцією. Це здебільшого імпортований ширпотреб країн "третього" світу. Попри нарощування глобалізаційних процесів у світі, загальну дегуманізацію суспільства, глибокі соціальні та політичні катаклізми, руйнування комунікаційної функції мистецтва, народно-мистецька галузь в Україні продовжує-таки розвиватися за традиційними канонами.

Кінець XX — початок XXI ст. виявився дуже складним і переломним періодом в історії розвитку традиційного народного мистецтва. Народна образотворчість у цей час розвивалася у двох основних сферах — народному мистецтві та народних художніх промислах. Зі

зміною політичної та економічної ситуації в Україні початку 1990-х рр. відбулася масштабна руйнація системи народних художніх промислів. За останні десятиріччя з культурної мапи держави зникли такі унікальні осередки народного мистецтва як Богуслав, Бубнівка, Глиняни, Дігтярі, Клембівка, Коболчин, Коломия, Нові Санжари, Опішне, Пістинь, Хотин та ін. Під загрозою опинилися Васильків, Косів, Кролевець, Петриківка і Переяслав-Хмельницький.

У цьому контексті показово, що ухвалена Верховною Радою України в 1993 р. постанова "Про збереження та розвиток народних художніх промислів України в ринкових умовах" передбачала, що лише впродовж трьох років після створення АТ "Укрхудожпром" вводився мораторій на відчуження належних державі акцій вищеназваного акціонерного товариства. Фактично постав прецедент для приватизації з подальшим перепрофілюванням десятків підприємств народних художніх промислів. Із часом припинили свою роботу п'ять виробничо-художніх об'єднань і 25 фабрик художніх виробів, а також численні філії, цехи, дільниці тощо. Прийняття Верховною Радою України Закону України "Про народні художні промисли" (2001 р.) і затвердження Кабінетом Міністрів України "Державної програми збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів до 2010 року" (2007 р.), на жаль, не змінили ситуацію на краще — стагнація галузі народних художніх промислів у державі продовжувалася. Вітчизняний ринок інтенсивно наповнювався продукцією іноземного виробництва — дешевою, малохудожньою і не завжди якісною.

У цей перехідний історичний період важливу місію зі збереження тисячолітньої традиційної культури народу, мистецьких шкіл та реґіональних осередків взяла на себе Національна спілка майстрів народного мистецтва України, створена в 1990 р. Завдяки послідовній творчій та організаційно-практичній роботі Спілці майстрів вдалося не лише надати підтримку традиційним видам народного мистецтва, а й поступово відродити ті, що були занедбані чи майже згасли. Народне мистецтво у сфері профільної творчої спілки за останнє десятиліття стверджувало спадкоємність тисячолітньої культурної спадщини, яскраво виявляючи це у різних галузях народної художньої культури. До того ж відбувався процес очищення цілого пласту народної образотворчості від ідеологічних нашарувань попередньої історичної епохи. Народні майстри натхненно вивчали кращі музейні взірці, удосконалювали художні техніки і свої технології творчості. Зросли соціальна роль і статус майстра народного мистецтва. Ті вироби народних майстрів, що раніше мали виключно вжиткове призначення, у новітній час набували, крім естетичної, ще й важливої символічної, сакральної функції.

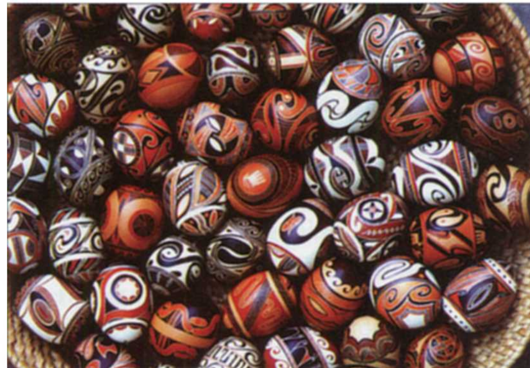
Варто відзначити, що відбулася якісна й кількісна переорієнтація народної образотворчості. Замість типового виробництва народних художніх промислів, яке тиражувало товари масового вжитку, з'явилися унікальні твори високого ґатунку, орієнтовані на поціновувачів, колекціонерів, на участь у художніх виставках, мистецьких вернісажах і ярмарках. Форми конвеєрного виробництва змінилися індивідуальною творчістю майстрів, майстерень. Таке спрямування народного мистецтва спричинило посилення індивідуальних пошуків, глибше плекання народних традицій, вивчення кращих музейних взірців. За останнє десятиліття на перший план вийшли такі різновиди народного мистецтва, як декоративне малювання, художня кераміка,

1

2

3

4

5

6

1. Учасники й організатори Першого всеукраїнського симпозіуму гончарного мистецтва "Бубнівська кераміка". Село Бубнівка на Вінниччині. 1995.

2. Григорій Денисенко. Куманець. 1998.

3. Марія Буряк. Декоративне малювання "Двоє птахів". 1996.

4. Іван Приходько. Декоративне малювання. 1997.

5. Оксана Білоус, Зоя Сташук. Писанки за трипільськими мотивами. 1996.

6. Опішнянські глиняні свищики. 2007.

народне малярство, народна іграшка та художня вишивка, особливого поширення набули писанкарство, витинанка, плетіння з природних матеріалів, виготовлення прикрас тощо.

Упродовж останніх двадцяти років зусиллями Національної спілки майстрів народного мистецтва вжито заходів на підтримку народного мистецтва, формування обласних і регіональних осередків, шкіл народної майстерності, проведення майстер-класів, круглих столів. З метою популяризації кращих досягнень народного мистецтва, утвердження національних мистецьких цінностей Спілкою майстрів було зорганізовано велику кількість всеукраїнських, обласних і регіональних виставок народного мистецтва, в тому числі персональних.

Чи не найважливішим досягненням Спілки стало гуртування навколо неї талановитої творчої молоді. Щорічно на симпозіуми, що відбувалися в різних регіонах України під егідою Спілки, зокрема в Бубнівці та Буші на Вінниччині, Чигирині та Суботові на Черкащині, Чернігові та Батурині, запрошувалися молоді майстри, котрі набували нового досвіду у співпраці з видатними українськими митцями, відшліфовували свою майстерність. Проведення таких симпозіумів стало своєрідним механізмом передачі мистецьких традицій народного рукотворення молодому поколінню майстрів.

З 1997 р. Національна спілка майстрів народного мистецтва започаткувала видання мистецького журналу "Народне мистецтво". Нині цей часопис постає одним із найавторитетніших мистецтвознавчих і культурологічних видань. Його мета — стверджувати кращі здобутки народної образотворчості, популяризувати художні перлини національної скарбниці, поширювати знання про життя і творче подвижництво майстрів народного мистецтва, залучати підростаючі покоління до джерел рідної культури.

Творчість майстрів народного мистецтва сучасності засвідчує тяглість генетичного зв'язку теперішніх поколінь українців зі своїми попередниками. Відтак є впевненість, що народна художньо-пластична мова буде розвиватися та вдосконалюватися кожним прийдешнім поколінням українців, відродження і розвиток народного мистецтва — запорука етнодуховного здоров'я нації.

Народне малярство. Поміж багатьох різновидів народного мистецтва чільне місце займає народне малярство, яке в Україні має давні традиції. Упродовж багатьох століть майстри народної картини відтворювали улюблені й ідеалізовані образи героїв, краєвиди українського села, красу природи у різних техніках і матеріалах — на фанері, полотні, папері чи дошці. Фольклорно-поетичні образи Козака Мамая, козака і дівчини, лірника, бандуриста і в наш час відтворюються майстрами народного мистецтва, що є природним виявом архаїчної світоглядності українців.

Українська народна картина початку XXI ст. продовжує традиції народного малярства, постає чистим джерелом натхнення для академічних художників — творців національного мистецтва.

На сьогодні в Україні сформувався потужний гурт майстрів народного малярства, який продовжує і примножує художні традиції минулого. Багатогранний духовний світ, лицарська героїка, щира зацікавленість земним життям в усіх його проявах — головні лейтмотиви творчості сучасних майстрів малярства. Вони звертаються до нас мовою народу, постають тим незамуленим джерелом, у якому плекається пам'ять предків, їх заповіти.

Не випадково всеукраїнські виставки народного малярства у Києві (1996, 2005, 2011) викликали великий інтерес з боку творчої інтелігенції, засвідчили, що творчі потуги майстрів успішно продовжують традиції народної образотворчості, зберігають класичну образність українського світобачення, найповніше розкривають українські реалії у їх сутєвих виявах.

Слід згадати талановиту плеяду майстрів народного мистецтва, яка в останні десятиріччя творчо працювала у різних регіонах України: Іван Горобчук, Марія Деркач, Віктор Крижанівський, Віктор Наконечний, Василь Слободянюк (Вінниччина); Петро Маєвський (Волинь); Станіслав Брунс, Андрій Пушкарьов, Тетяна Пушкарьова (Дніпропетровськ); Світлана Тіщенко (Донецьк); Ганна Яців (Івано-Франківщина); Сергій Танадайчук (Житомирщина); Василь Орос, Ольга Сінько (Закарпаття); Георгій Кожокар (Запоріжжя); Олександра Бардамід, Інна Вапнярська, Наталя Двояківська, Василь Завгородній, Микола Малярчук, Марфа Тимченко, Микола Угрімов, Ольга Шинкаренко (Київ); Людмила Вітковська, Вікторія Місюра, Марія Нелеп, Марія Примаченко (Приймаченко), Іван Приходько, Василь Скопич (Київщина); Любов Гусєва, Олена Добровольська, Лариса Зоріна (Кіровоградщина); Марія Ларіонова, Іван Сколоздра (Львів); Зоя Пасічна (Одеса); Наталя Дігтяр, Тетяна Кобзар, Іван Новобранець, Михайло Онацько, Анастасія Рак (Полтавщина); Іван Цюпка (Сумщина); Валентина Волошина, Микола Задорожний, Іван Лисенко, Іван Сердюк (Черкащина); Іван Просяник (Чернігівщина) та багато інших.

Глибока поетичність творів сучасних майстрів народного малярства нині позбавлена ідеологічного тиску, адже народна творчість нині формується в традиційному українському середовищі, має суто національний, суто народний характер. Полотна народних майстрів завдяки емоційній колористиці, експресивній ритміці, винахідливим знахідкам, набувають нового звучання, стають високо оптимістичними, гармонійно конструктивними, художньо цілісними.

У галузі народного малярства останніх років вирізнялися два мистецькі напрями. Першу групу творів об'єднували вишукана декоративність, умовна площинність трактовки, мова символіки і знаковості. Інша група — виконані на полотні олією чи темперою твори станкового малярства, які вирізнялися різномасштабними сюжетними композиціями.

Серед творів майстрів народного малярства, показаних на виставках, — твори всесвітньо відомої *Марії Примаченко (Приймаченко)* (1909—1997), митця з особливим самобутнім світобаченням. Вона органічно увібрала в себе рясний творчий доробок багатьох поколінь українських майстрів, вивершила художню образотворчість до якісно нового рівня.

Легенди поліського краю, народні пісні, чарівна природа, магічні форми деревопізьблення — усе це впливало на формування творчої палітри Марії Примаченко. Чільними персонажами її картин постають стилізовані сакральні тварини, птахи, риби, квіти, рослини, декоровані пишними орнаментальними мотивами. Стилістично-художня мова картин майстрині у своїй чистоті та ясному погляді на світ максимально наближена до народного малярства, водночас вона — глибоко індивідуальна за художньо-образним трактуванням сюжетів і колористикою. Світ Марії Примаченко — це опоетизоване, міфологізоване відображення навколишньої природи та світу тварин. Її мистецтво — явище глибоко національне, з яскраво виразним індивідуальним художнім стилем.

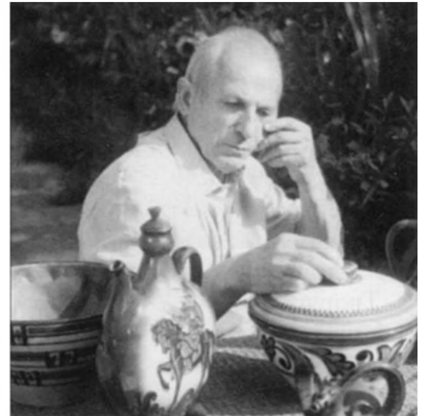
1

1. Марфа Тимченко. Декоративне малювання "Я з мамою на ярмарку". 1996.

2

2. Бондарські вироби Володимира Ворончака із с. Кути на Івано-Франківщині.

3

3. Заслужений діяч мистецтв України, майстер художньої кераміки із Василькова на Київщині Михайло Денисенко. 1980-ті рр.

4

4. Майстер писанкарства Зоя Сташук демонструє малювання писанки. 1998.

5

5. Народний художник України Марфа Тимченко у творчій робітні. 1997.

У розмаїтті річища народного малярства сучасності вирізняється творчість *Марфи Тимченко* (1922—2009), народного художника України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка. Мисткиня бере за основу багатющу спадщину петриківської школи декоративного малювання.

Багатогранний талант майстрині яскраво виявився у різних галузях і жанрах народного мистецтва — декоративному малюванні, пейзажному і монументальному живописі, орнаментальному малюванні на тканині, порцеляні та дереві. У своїх тематичних композиціях М. Тимченко часто зображує фантастичних птахів, домашніх тварин, диких звірів, людські постаті. Такими, наприклад, є композиції "Баба Павленко з онуками", "Господар", "На Сорочинський ярмарок", "Сватання на Гончарівці", "Свято Івана Купала", "Чернігівська легенда", "Як приверне к бережку, човником прив'яже". Вимальовуючи декоративними мазками сільські хати чи деталі пейзажу, мисткиня підсилює їхню гармонійну злагодженість й ніби оповідає захоплюючу історію свого народу.

Творчо розвиваючи і продовжуючи традиції петриківського розпису, Тимченко надавала декоративному орнаментові індивідуалізованого, "тимченківського" характеру. Вона створила сотні неповторних квіткових композицій на папері, полотні, порцеляні, картоні.

Мистецтво М. Тимченко має глибинно національний характер. Вона — невід'ємна складова України і українців, її картини випромінюють вібруючу енергетику із найпотаємнішого етномистецького єства. Неповторний світ художніх образів, овиди краси, кохання, любові до навколишнього світу — такими є визначальні чинники творчості славетної художниці.

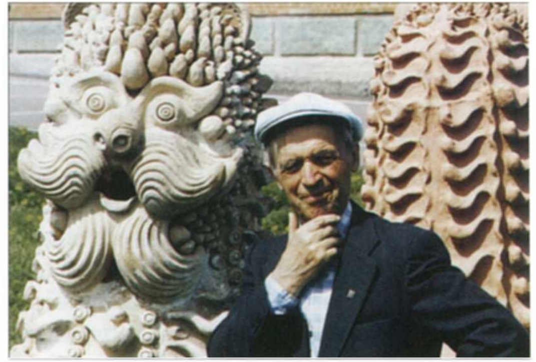
До когорти знаних майстрів українського народного малярства належить *Віктор Наконечний* (р. н. 1947) із с. Клембівка на Вінниччині. Природжений хист до критичного самоаналізу і віра у свої творчі сили допомогли митцю створити неймовірно велику кількість картин у техніці олійного і темперного живопису. Він уміло поєднав традиції народного малярства й академічного живопису. Основу творчості митця становить фольклорно-генетична пам'ять, народна творчість у своїх розмаїтих виявах. У картинах "Помисли моїх предків", "У ніч на Івана Купала", "Минуле спогадом вертає" та ін. В. Наконечний наближується до притаманної народній творчості символічності й метафоричності художніх образів. Йому вдається передати життєдайну ауру подільських обрядів, символіку народного мистецтва, реалії повсякдення, які сповнювали людське буття, уособлюючи духовну святість простих селян.

В. Наконечний — витончений колорист, котрий професійно володіє тонально-декоративним письмом. Його манері образотворення притаманні розгорнуті оповідні сюжети, ретельно вибудовані композиції, вишукана прорисовка деталей, особливо на малому форматі полотна чи картону, розмаїта і водночас гармонійно злагоджена палітра кольорів. Аналізуючи твори художника, переконуємося, що мальовниче Поділля є для нього тією материзною, без якої він себе не уявляє. Замріяні подоляни, вбрані в його картинах у народні строї, немовби наголошують людські чесноти. Указом Президента України 2009 р. Віктору Наконечному було присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка за цикл картин "Краю мій сонячний".

Мистецтво *Михайла Онацька* (р. н. 1941) із с. Шишаки на Полтавщині є одним із тих автентичних образотворчих явищ, що засвідчують високу духовно-

1

2

3

4

5

1. Заслужений майстер народної творчості України, майстер художньої кераміки із Опішні на Полтавщині Михайло Китриш. 1998. (Фото М. Голяка).

2. Заслужений майстер народної творчості України, майстер художньої кераміки із Опішні на Полтавщині Василь Омеляненко. 1998. (Фото М. Голяка).

3. Василь Сідак. Дерев'яна скульптура "Файний врожай". 2003.

4. Надія Вербівська. Керамічна посудина "Баранець". 2002.

5. Євген Шевченко. Дерев'яна скульптура "Дідо з рибою". 2003.

мистецьку цінність української народної культури. Майстер зображує на своїх полотнах та оргаліті ту романтичну, пісенну Україну, яка жила в його серці з дитинства, коли він колядував і щедрував на рідному хуторі, спостерігав колоритні весілля, коли молоді ще вбиралися у автентичні народні строї, ставали на родинний рушник, цілували хліб, віталися в поклоні з батьками і численною родиною, посвячувалися в одруження через низку інших обрядодій.

У творчому доробку М. Онацька домінують чотири основні тематичні напрями — обрядові сцени, народно-пісенні образи, героїка козацької доби, персонажі творів Гоголя. З великим пієтетом змальовує митець на своїх картинах величну панораму людського життя, повсякдення селянських буднів, спогади про славну минувшину: "Весільний обряд", "Гоголь повертається в Яновщину", "Колядники в Шишаках", "На хуторі біля Диканьки", "Ой радуйся земле", "Святвечір", "У зимовий похід", "Чумаки" та ін. Робота над такими творами інспірована багатою творчою уявою майстра, бажанням оспівати і, можливо, відродити у сьогоденні такі архетипні народні традиції, як носіння вечері хрещеним батькам, колядування, засівання, сватання тощо.

Творчість Онацька має яскраво виявлений національний, класично-народний характер. Базуючись на традиціях народного малярства, його живописні твори стали самобутніми станковими композиціями, зразками синтезного народного мистецтва сьогодення.

Своїм життєствердним колоритом вирізняються картини Марії Нелеп ("Батько і мати зі своїми дітками"), Івана Горобчука ("В осінньому саду", "Козак Мамай"), Василя Завгороднього ("Розмова"), Петра Маєвського ("Соняшники", "Осередок української влади на Холмщині"), Миколи Малярчука ("Великдень"). Поетико-фольклорними особливостями позначені малярські твори Анастасії Рак ("Двір у зимку", "У жнива", "Чумаки на возі"), Зої Пасічної ("Легенди Холодного яру", "Мамай", "Чигрине, Чигрине"), Андрія Пушкарьова ("Старшини гуляють"), Інни Вапнярської ("Косарі"), Тетяни Пушкарьової ("Прогулянка чарівного коня", "Родина"), Івана Цюпки ("Садок вишневий коло хати"). Образне інтерпретування дохристиянської міфології, символічна мова притаманні картинам Івана Просяника із Чернігівщини, тематика яких пов'язана із прадавніми віруваннями ("Будіння сонця", "Велесове рало", "Ор-дана", "Різдво Свароже", "Щедрий вечір").

Витоки творчості самобутнього видатного майстра із Миколаєва на Львівщині *Івана Сколоздри* (1934—2008) сягають глибинних традицій народного іконопису. Митець майстерно вибудовує багатоярусні й різномасштабні композиції своїх картин, наповнюючи їх складовими не лише площину землі, а й небо. Твори І. Сколоздри декоративні та монументальні. Тематика його картин на склі — багатосюжетна, він заглиблюється в історію свого народу, народний епос, українську обрядовість. Кількість сюжетів мистецьких оповідань — досить велика, — зокрема історико-героїчні сюжети: "Козак Мамай", "Скасування кріпацтва", "Козак-характерник", "Слава не вмре, не поляже"... Окремий цикл картин Сколоздра присвячує українській обрядовості ("Веснянки", "Весілля", "На Івана Купала", "Обжинки"). Творам майстра притаманна своєрідна народна мудрість, чистота помислів, оптимізм і життєстверджуюча сила. Декоративно віртуозні композиції Сколоздри ("Автопортрет", "Гончар", "Зустріч", "Мрії художника") виявляють силу українського духу, гармонійне єднання людини і природи.

Значною постаттю в розвиткові українського народного малярства є заслужений художник України *Іван Новобранець* (р. н. 1939) з Полтави. В його доробку переважають твори на історичну тематику: "Дума про козака", "Закувала та сива зозуля", "Іван Мазепа", "Лист до Мотрі", "Козак-бандурист", "Реквієм", "Скіфський меч", "Чумацький шлях". Манера малювання І. Новобранця не схожа на традиційну стилістику. Працюючи олійними фарбами, митець використовує не змішані, а чисті кольори. Творчості Новобранця притаманні здебільшого дві теми — історія України і народна пісня, які переплітаються між собою, доповнюють одна одну і виявляють авторське бачення історичного поступу нашого народу.

Мистецькі твори "Іван Мазепа", "Ой, піду я в минуле за спогадами", "Ой летіли дикі гуси" та інші надихають на мандрівку минувшиною наших пращурів.

Багатогранна образна тематика та художня досконалість творчих робіт Василя Григор'єва із Січеслава (Дніпропетровська обл.) ("Благословіння", "Біля криниці", "Роз'їзд біля переправи"), Миколи Задорожного із Умані на Черкащині ("Груша цвіте", "Дуби над Тікичем"), Сергія Танадайчука ("Селянин з волами"). У цих малярських творах відчутна сила радості життя і віри в духовне пробудження народу. Драматичні за кольором, монументальні, художньо виразні композиції Наталі й Анни Раєнко з Уманщини на Черкащині ("Весна", "Сільський мотив") та Ольги Сенько ("Дорога до рідного села"). А мальовничі краєвиди закарпатця Василя Ороса сповнені щирої любові до рідної землі. У його творах, що ваблять романтичністю, теплотою, емоційною настроєвістю зображено поетичні куточки Українських Карпат, життя і побут горян. Площинно-декоративні з народознавчими сюжетами картини Ганни Шабатури ("Жінка біля хати", "Маланка"), Івана Лисенка ("На добро", "Свічку заміж видавали, комина женили", "Я на тебе, колодію, маю ще надію") вражають своєю досконалою колористичною палітрою, етнографічним спрямуванням, поглибленням наших знань з народної звичаєвості та святкової обрядовості.

Жанрові роботи Олеся Доріченка "Богдан Хмельницький", "Гетьманські музики", "Сад божественних пісень", "Козак Мамай", "Молодий кобзар" відтворюють сцени, пов'язані з добою Козаччини. Героїчні образи козаків засвідчують прагнення митця відтворити засобами художньої мови образи захисників Вітчизни, дух визвольних змагань за незалежність і волю, що так актуально для Української держави.

Самобутні представники народного малярства нині творчо працюють у різних регіонах, несуть шанувальникам їхньої творчості ідеали добра, правдивого патріотизму і духовності.

Килимарство. Для українців, як і для багатьох інших народів світу, килим є одним із показників високої культури етносу, його естетичної довершеності. Результат багатовікової історії ткання — значна спадщина українського килима із багатющою орнаментикою, вишуканою колористикою, цілісною системою сакральних символів і знаків. Ручне килимарство з давніх часів побутувало на теренах українських земель. Провідними осередками з виготовлення килимів аж до 80-х рр. XX ст. залишалися Ганичі на Закарпатті, Глиняни на Львівщині, Дігтярі на Чернігівщині, Клембівка на Вінниччині, Косів і Коломия на Івано-Франківщині, Нові Санжари і Решетилівка на Полтавщині, Хотин на Буковині та ін. Особливості українського килимарства формувались віками і є результатом колективної творчості на-

1. Заслужений майстер народної творчості України, майстер художньої кераміки із Запоріжжя Олександр Вільчинський з Мирославою Шевченко. Пирогів. 2003.

2. Перше знайомство з народним мистецтвом. На творчій базі Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". 2003.

3. Євгенія Геник. Рушник "Гуцульський". Фрагмент. 2004.

4. Ласло Шип. Дерев'яна скульптура "Опришко". 2004.

5. Юрій Павлик. Різьблена таріль. 2002.

6. Анатолій Колошин. Декоративна таріль. 2008.

шого народу. Українські килими вражають багатством орнаментальних композицій, вишуканим колоритом, високою технікою виконання. В середині 90-х рр. зупинилися підприємства народних художніх промислів. Відбулося роздержавлення і перепрофілювання заводів і фабрик, де серійно виробляли килими та килимові вироби. Проте, завдяки праці окремих спеціалістів у галузі килимарства, майстрів-килимарів та за сприяння Національної спілки майстрів народного мистецтва, килимарські традиції в окремих осередках таки були збережені й продовжені.

В останньому десятиріччі творчо працював гурт провідних майстрів-килимарів і художників, серед яких Олександр Бабенко, Надія Бабенко, Сергій Вакуленко, Олена Владимирова, Степан Ганжа, Юлія Деркач, Наталя Дмитренко, Валентина Добровольська, Євген Пілюгін, Ольга Пілюгіна, Олександра Прокопенко, Тетяна Проскурня, Володимир Прядка, Ніна Саєнко, Валентина Ткач, Ніна Токова, Зінаїда Щербакова та ін.

До славетної когорти майстрів килимарського мистецтва, імена котрих увійшли в історію національної культури, належить лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка *Надія Бабенко* (1926—2006). Винятково рідкісний талант мисткині розквітнув на Полтавщині в містечку Решетилівка, де вона впродовж багатьох років самовіддано творила килими, передавала молоді знання давнього рукомесла. Художньо довершені килимові витвори Надії Несторівни щорічно прикрашали мистецькі виставки в Україні та за кордоном (зокрема, штаб-квартиру ООН у Нью-Йорку), музейні збірки, інтер'єри державних та громадських установ.

Як феноменально талановитий митець, Н. Бабенко піднесла українське килимарство на якісно новий щабель поступу. Могутня творча особистість, оригінальність художньо-образного мислення дозволили майстрині розвинути українську килимову культуру, віртуозно вплітаючи у композиції декоративно узагальнені рослинні та геометричні мотиви, казкових птахів. Водночас її творчість суголосна витвореним століттями художнім канонам українського національного килима. Вибудувані на характерних традиційних засадах, її килимові композиції вражають розмаєм розкішних інноваційних орнаментальних форм, що перегукуються з декором українського бароко, вишуканим, переважно пастельної тональності, колоритом. При цьому кожен килим Бабенко має індивідуальні риси, колірне вирішення і змістову визначеність. Це засвідчують самі назви творів — “Вересень”, “Дивоцвіт”, “Древо життя”, “Жоржини”, “Яблуневий цвіт” тощо. Майстриня навчила чимало учнів, серед яких чи не найсумлінніше засвоїв її науку син Олександр Бабенко, котрий створив галерею високохудожніх гобеленів, де відчувається реалізація творчих настанов його матері.

Творчість видатного митця, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка *Степана Ганжі* (р. н. 1942) — це світ поезії, щире оспівування героїчного минулого України, її багатої природи. С. Ганжа — автор багатьох неповторних килимів, які стилістично наближені до традиції Поділля, звідки він родом. Митець, залишаючись відданим давній килимарській традиції, гідно розвиває мистецтво сучасного килима як явища національної культури. У його доробку — понад півсотні високохудожніх килимів, частина яких зберігається у державних музейних і приватних колекціях. Характерними рисами творчого портрета народного митця є надзвичайно лірична філософія, рідкісне

колористичне бачення, володіння широкими знаннями килимарської техніки. Так, у килимі "Весільні музики" майстер винахідливо переосмислює характерні для народного килима композиційні принципи, прийоми декоративного трактування і стилізації людської постаті, уміло користується засобами умовного відображення форми, майже прирівняної до геометричного знака-символу. Козаки-символи Степана Ганжі ("Козак-характерник", "Мамай") занурюють глядача у глибини української героїчної минувшини. Майстер уникає півтонів, наслідуючи канони народної художньої традиції.

Зумисний орнаментально-декоративний принцип, що йде від традиційного подільського геометричного килима, С. Ганжа застосовує у килимових композиціях "І Слава і Воля", "Ой Січ-мати", "Павочка ходить, пір'ячко ронить". Наближено до народних традицій виконано килими "Ой гаю, гаю, зелен розмаю", "Подільський мотив № 3". А в килимах "А вже весна", "Богдан Хмельницький", "В похід з полуночі", "Гей, у лузі червона калина", "Козак Мамай", "Ой! Морозе, Морозенку", "Переджнив'я", "Чому я не сокіл — Козак Мамай" митець прагнув виразити невмирущий дух і геній українського народу.

Особливістю творчої праці С. Ганжі є власноручне ткання килимів за авторськими ескізами. По п'ять-сім місяців він не відходить від ткацького верстата, доки не завершить цю нелегку, виснажливу працю в ім'я збереження мистецької традиції українського килимарства.

Окрему групу килимових виробів становлять ліжники, одним із центрів виготовлення яких є Косівщина на Івано-Франківщині. Ліжники традиційно створюються у селах Бабині, Брусторах, Верховині, Річці, Снідавці, Соколівці та Яворові. Сучасними майстрами-ліжникарями збережено найдавніший тип поперечно-смугастого ліжника — "у паси". У Яворові на Івано-Франківщині поширеними та улюбленими візерунками на ліжниках є "кривий" і "російський". Сьогодні ліжникарство можна вважати видом народного мистецтва, який зберігся у своєму первинному вигляді від ареалу побутування до автентичних прийомів ткання, прядіння, відбілювання вовни, обробки у водяному "валилі".

Художньо довершеними є ліжники відомих майстринь із Яворова, зокрема, заслуженого майстра народної творчості України Василини Калинич, Ганни Копильчук, Василини Романчич, Анастасії Хім'як.

Олександра Прокопенко (р. н. 1937) із с. Літки на Київщині — одна із небагатьох сучасних майстринь-ткаль, котра володіє прадавньою технікою коцарства. Термін "коц" означає ворсові килими з характерним геометричним малюнком і відповідною фактурою, які відрізнялись з-поміж інших килимів більш довгою ворсою. Цей різновид художнього ткацтва набув особливого поширення на Слобожанщині в XIX — на початку XX ст. Орнаменти своїх композицій майстриня вибудовує на основі традиційного коцарства Наддніпрянщини, зокрема Київщини. Заслужений майстер народної творчості України, лауреат премії імені Катерини Білокур О. Прокопенко вправно володіє технікою коцарського ткання. Її композиційна, образотворча і колористична майстерність вражає, зачаровує вишуканістю візерунків, лаконічністю ліній, технологічною довершеністю. Твори мисткині гідно представляють народне мистецтво Київщини на всеукраїнських виставках, прикрашають музейні збірки, приватні колекції України. Нині своє мистецтво коцарства О. Прокопенко

1

2

3

5

4

1. *Василь Лупійчук. Дерев'яна скульптура "Сполох". 1996.*
2. *Василь Слободянюк. Дерев'яна іграшка "Рогатий". 2005.*
3. *Ганна Діденко. Глиняна іграшка "Вершник". 2006.*
4. *Галина Кучер. Набір плетеного посуду. 2006.*
5. *Заслужений майстер народної творчості України, майстер дерев'яної скульптури із Середнього на Закарпатті Василь Сідак в Музеї народності архітектури та побуту України. 2005.*

передає своїм молодим учням та колегам-майстрам.

Художнє ткацтво. Особливе місце у системі виробництва художніх тканин посідає тканий рушник, що був і залишається одним із джерел культурної самобутності українців. У народній обрядовості рушник пов'язувався із сакральним дійством, особливо при народженні дитини, весіллі, проводах небіжчика, у свята. Численні назви різновидів рушників засвідчують широке використання їх у побуті та обрядах — божник, брусята, великодній, весільний (шлюбний), втиральник, гайтки (для немовлят), горінковий, застольний, кілковий, миропольський, надіжниця, "на смерть", настільник, обрус, перебраний, пілка, плечовий, стирок... Донедавна вітчизняна продукція художнього ткацтва експортувалася до багатьох країн Європи та Сходу, де користувалася великим попитом.

Сьогодні виробництво тканих рушників переживає складний період. Із руйнацією народних художніх промислів спостерігається значний занепад галузі художнього ткацтва. Своє існування фактично припинили осередки художнього ткацтва в Богуславі, Глинянах, Дігтярях, Косові, Львові, Переяславі-Хмельницькому. Славнозвісний центр декоративного ткацтва у Кролевці ледьледь жевріє, виборюючи своє існування у новітніх економічних умовах.

Традиції художнього ткацтва розвивають окремі реґіони держави: Івано-Франківщина, Київщина, Львівщина, Миколаївщина, Полтавщина, Сумщина та Буковина.

Високохудожні рушники, виконані в техніці перебірного ткацтва, виготовляються ткалями з Кролевця, що на Сумщині. Їхні вироби приваблюють вишуканістю класичних орнаментальних мотивів, композиційною довершеністю, гармонійною колористикою і технічною досконалістю. Особливо слід відзначити авторські роботи Ольги Борисенко, Валентини Валової, Івана Дударя, Раїси Калмикової, Євдокії Коноваленко, Людмили Минтус, Валентини Мироненко, Олени Петрової, Олександри Соловйової, Тетяни Федосової.

Неабияке зацікавлення викликають роботи ткаль молодшого покоління із Львівщини і Миколаївщини. Слід відмітити твори, зокрема, заслуженого майстра народної творчості України Тетяни Базилевської-Барташевич із Миколаєва ("Дума моя вінком пливе за долиною", "Відродження України", "На хвилях кохання"). Особливу увагу до себе привертають рушникові композиції заслуженого майстра народної творчості України Олени Попової із Богуслава на Київщині — "Богуславська весна", "Ой роде наш красний", котра продовжує славні традиції богуславських рушників, на яких закарбувалося мистецтво давнього геометричного орнаменту Київщини.

Художньо досконалими є і творчі роботи Марії Василькевич із с. Іспас Чернівецької обл., Лесі Вайнової із Миколаєва, Ольги Гайовишин, Ольги Кунець, Марії Мацковської, Лесі Фігурської зі Львова, Альбіни Литвиненко із містечка Решетилівка Полтавської обл., Ніни Рабчевської із с. Крупове Рівненської обл.

З-поміж тканих творів народних майстрів особливо вирізняються творчі роботи патріарха художнього ткацтва, народного художника України *Сергія Нечипоренка* (р. н. 1922), котрий зробив значний внесок у відродження плахтової тканини. Його плахти вирізняються традиційними орнаментальними мотивами, масштабними співвідношеннями кольорових візерунків, вишуканою кольоровою гамою. До вагомих набутків останнього десятиліття можна віднести

сто творів його циклу "Мої берегині". В основу композиції С. Нечипоренко закладає ромби, квадрати, що трансформуючись, набувають форм символічних знаків-оберегів. Ці ткані панно синтезують неповторну традицію кролевецького рушника. Сьогодні Нечипоренко докладає чимало зусиль в освітянській сфері — навчає молодь мистецтву художнього ткацтва, зокрема, унікальним технікам і прийомам ручного виготовлення декоративних тканин.

Традиції поліського перебірного ткацтва на Київщині подвижницьки розвивала славетна майстриня-ткаля, народний художник України *Ганна Верес* (1928—2003) із с. Обуховичі Іванківського району та її доньки — Валентина й Олена. Її творчості притаманне розмаїття виражальних засобів, вишуканість орнаментальних мотивів — "віконець", "гречки", "зубчиків", "козликів", "кривуль", "павучків", "ялинок" тощо. Назва твору визначає колір тла: червоний — у рушниках "Братерство", зелений — у покривалі "Шумить гай", чорний — у рушнику "Нічна гроза". Домінантою творів майстрині виступають насичений червоний, урочистий чорний і сліпучий білий кольори.

У творах заслуженого художника України Валентини Верес із Києва — "Весільний", "Орнаментальний", "Поліський" збережено архаїчні традиції поліського рушника. Технологічно довершені, автентично виконані рушники презентує Олександра Прокопенко із с. Літки на Київщині. Отже, як бачимо, народне ткацтво сучасності освячене споконвічними традиціями, в новітніх умовах досягло високих мистецьких вершин, забезпечує безперервність художніх традицій українського народу.

Народна іграшка. Іграшкарство є одним із найцікавіших, високодуховних пластів традиційної культури нашого народу. Для багатьох поколінь українців народна іграшка слугувала важливим засобом виховання, зокрема сприяла естетичному, фізичному й інтелектуальному розвиткові дітей. У світі дитини вона поставала першим духовним чинником пізнання навколишнього життєвого простору, народних звичаїв, обрядів, занять та побуту дорослих. Століттями екологічно чистими матеріалами для виготовлення іграшок слугували глина, деревина, тканина, сир, тісто, рослинні матеріали (листя кукурудзи, лоза, рогоза, солома, трава) тощо.

Мистецтво народної іграшки початку XXI ст. зазнає період "очищення" від ідеологічних нашарувань, кічовості, самодіяльного аматорства. Йому притаманні широта тематики, розмаїття пластичних форм, вишукане орнаментальне та поліхромне декорування виробів. Показово, що саме майстри народного мистецтва першими збагнули нагальність відродження традиційної іграшкової культури, що дієво слугує відродженню української нації. Наша дитина нині має сприймати народну іграшку як витвір мистецтва, оберіг етнодуші, символ духовного єднання з далекими пращурами та індивідуального самоствердження.

Сучасне народне іграшкарство як різновид художньої творчості широко представлене майстрами-іграшкарями з Вінниччини, Волині, Дніпропетровщини, Донеччини, Закарпаття, Запоріжжя, Івано-Франківщини, Київщини, Львівщини, Луганщини, Миколаївщини, Полтавщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини, Чернівеччини, Чернігівщини. Майстри нового покоління, не заангажовані чужими ідеологемами, а натхненні ідеєю творення національно-мистецьких цінностей на основі глибинного вивчення кращих художніх традицій свого народу.

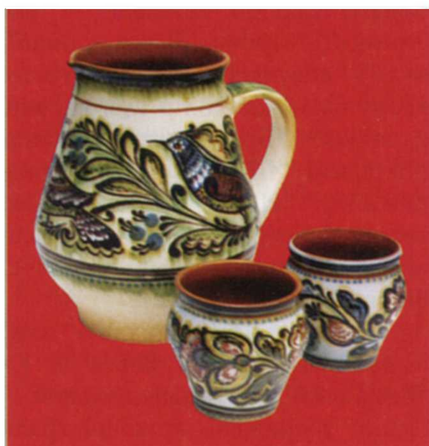

1. Тетяна Пушкарьова. Розвідники. 2006.

1

2

3

4

2. Людмила Вітковська. Серед квітів. 2006.

3. Марина Кривонос. Набір керамічного посуду. 2008.

4. Олександр Вільчинський. Набір гончарного посуду. 2006.

Слід зазначити, що останнім часом з'явилася велика кількість іграшок за давніми зразками, а також пластичних творів на історичні та фольклорні теми. Завдяки наполегливості майстрів народного мистецтва набуло значного розвитку виготовлення ляльки із текстилю (вузлової та шитої). Вражали своєю вишуканістю експоновані ляльки-мотанки. Уникаючи прямої реконструкції давніх зразків, окремі майстрині вміло створили сучасні художні образи, тактовно використовуючи мотиви традиційних орнаментів, при цьому не руйнуючи традицію, а творчо її розвиваючи та примножуючи.

Чільне місце в мистецькій сфері займають етнографічні ляльки, які вирізняються з-поміж інших яскравим втіленням авторського бачення історичних образів, фаховим використанням різних матеріалів у конструюванні виробів.

У сьогоденні широким асортиментом представлена дерев'яна іграшка: господарський реманент, засоби пересування, "хитромудрі мороки", кухонне начиння, моделі стародавньої зброї і меблів, музичні інструменти, скульптура малих форм, рухомі та звукові іграшки тощо. Більшість виробів орнаментовані контурним, плоско-виїмчастим і рельєфним різьбленням.

Серед орнаментованих виробів найвиразніше виглядають звукові забавки та моделі музичних інструментів — деркачі, дзиги, калатала, свищики, сопілки, скрипочки, фуркала, тарахкальця. Крім звукового ефекту, ці твори вирізняє пластичне та поліхромне оздоблення форми.

Найбільший розділ складають численні керамічні іграшки: баранці, бички, вершники, іграшки-монетки, окарини, олені, півники, пташки, рибки, свищики-коники, скульптурна пластика малих форм тощо. Семантика сучасної керамічної пластики здебільшого ідентична символізму образів дохристиянських часів. Сучасні свищики із глини нагадують зразки дрібної пластики багатьох археологічних культур.

Основу народної керамічної іграшки становить певне коло образів-типів — зображення коней, людей, птахів, тварин, що засвідчує сталість традицій народного мистецтва. Для митців джерелом відтворення міфологічних образів слугує український фольклор — міфи, народні казки, перекази, прислів'я, приказки, замовляння, де звірі, птахи та люди співіснують в гармонії з всесвітом.

Висока майстерність у виготовленні свищиків і невеликих фігурних композицій притаманна Івану Бойку, Надії Вербівській, Олександру Вільчинському, Лесі Денисенко-Єременко, Михайлу Китришу, Марині Кривонос, Ользі і Роману Мицканам, Франі Міщенко, Юрію Нечаю, Людмилі Никитюк, Василю Омеляненку, Олександрі Порохівник, Миколі Пошивайлу, Людмилі Філінській, Тетяні Шпак та ін.

Славетні майстри народного гончарства Опішного Михайло Китриш, Василь Омеляненко і Микола Пошивайло виготовляють теракотові іграшки. Їхній творчості притаманне мінімальне використання пластичного декору для створення виразного художньо узагальненого образу.

Гармонійна співмірність частин об'ємів форми виробу і вишуканий пластичний декор засвідчують високу майстерність корифеїв українського гончарства.

Молода майстриня з Черкащини Анжела Драч відтворює керамічні свищики, серед яких особливо вирізняються вершники-свищики суголосні традиції іграшкарства с. Громи, що на Уманщині.

Керамічні вироби Ганни Діденко із Опішного на Полтавщині — коники, вершники, баранці, кізки, птахи, прикрашені насиченими, барвистими смугами мальовки, виявляють неабиякий талант цієї "майстрині від Бога". Вживані нею коричневий, червоний, синій, вишневий, сірий кольори — глибоко традиційні, найчастіше застосовані в українському народному мистецтві.

Особливо високої оцінки заслуговує керамічна пластика майстрів, котрі вже відійшли у вічність — Михайла Галаса, Григорія Денисенка, Надії Протор'євої, Олександри Селюченко, Сергія Танадайчука, Ольги Шиян. Їхній творчий доробок належить до раритетів народного мистецтва.

Сирна іграшка — баранчики, вершники, коники, курочки, коники з бербеницями, олені та інші Марії Матійчук із с. Брустори, що на Івано-Франківщині, є реліктом гуцульського народного мистецтва, пов'язаним із прадавніми культово-магічними символами і знаками карпатських верховинців.

Самобутньою художньою інтерпретацією традиційних народних плетених іграшок є твори з рогози Олени Дейнеки і Ярослава Ремінецького із Тернопільщини. Їх скульптурі властива вишукана декоративність, гармонійність композиції, віртуозне володіння техніками плетіння.

Самобутні іграшки з соломи виготовляє Марія Кравчук із с. Туличів на Волині, зокрема брязкальця, відзначені чистотою форми, виразною декоративністю, тонким відчуттям матеріалу — соломи.

Долаючи невластиві їй нашарування, іграшкова культура поширюється, стає зрозумілою і привабливою для багатьох її шанувальників як в Україні, так і за її межами. Іграшка — нова чи архаїчна — є важливою реалією культурно-мистецького життя етносу, складовою автентичної культури нашої нації у світовому культурному просторі.

Особливе зацікавлення викликають етнографічні ляльки Марії Генди, Любові Губаль, Юрія Мельничука, Галини Павлів, Жанни Шевченко. Заслужений майстер народної творчості України Тетяна Федорова з Київщини виготовила авторську ляльку "Боярин і бояриня доби Київської Русі", "Карпо і Дарина", "Мотря Кочубеївна", "Оксана", "Пилип Орлик", які вирізняються індивідуальним баченням історичних образів, фаховим використанням різних матеріалів у конструюванні творів.

В Україні сьогодні працює потужний гурт майстрів народної ляльки, які піднесли цей різновид народного мистецтва на високий рівень — Ірина Кір'янова, Маріанна Любас (Дніпропетровщина); Тетяна Марченко (Донеччина); Людмила Губаль (Закарпаття); Валентина Бердник, Юлія Волошина, Валентина Корнієнко, Варвара Мацела, Вікторія Погорецька, Ірина Суликівська, Тетяна Трофімова, Тетяна Федорова, Віра Цимбал, Мирослава Шевченко (Київ); Вікторія Дяченко, Наталія Лимаренко (Київщина); Діна Гетьманець, Людмила Кривенко, Світлана Пасашкова, Наталія Правда, Олександра Пренко, Ольга Яковенко (Кіровоградщина); Тетяна Ваценко, Анна Кива, Злата Кива, Ольга Кузьменко, Алла Маркар'ян, Валентина Омельченко, Людмила Рижій, Тетяна Саєнко, Наталія Свиридюк (Полтавщина); Галина Джус (Тернопільщина); Галина Бучківська, Валентина Греськовська (Хмельниччина); Ольга Костюченко, Тетяна Стадниченко (Чернігівщина) та ін.

Цікавим явищем є серія колекційних ляльок у національному вбранні гурту митців під керівництвом Юрія Мельничука, котрі прагнуть реконструювати характерні для того чи іншого етно-

1. Джерело Замкової гори в с. Буша на Вінниччині, опоряджене майстрами каменотесами Національної спілки майстрів народного мистецтва України в 2006 р.

1

2

3

4

2. Василь Слободянюк. В невістки. 2007.

3. Анжела Драч. Керамічна іграшка "Вершник". 2009.

4. Наталія Симоненко. Солом'яний "Баранець". 2006.

регіону орнаментальні мотиви вишивок і крої народних строїв, вміло поєднують одвічний канон і виважене новаторство. До історичної тематики у своїй творчості звернулася майстриня із Запоріжжя Галина Павлів, створивши у техніці підлакового малювання на дереві такі знаменні ляльки, як "Богдан Хмельницький", "Ганна Хмельницька", "Князь Ярослав Мудрий", "Князь Володимир" та ін.

До когорти талановитих майстрів деревозізьблення належать Ігор Білевич, Андрій Каменецький, Ігор Ковальський, Андрій Колошин, Алла Маркар'ян, Сергій Святний, Василь Слободянюк, Віктор Фурман, Іван Чех, Володимир Швець, Микола Штець.

Мальовану дерев'яну іграшку представляють Іван і Світлана Бабійчуки, Тамара Вакуленко, Олександр Вакуленко, Тетяна Зацеркляна, Василь Логин, Михайло Макогон, Оксана Трубнікова, Роман Петровський, Іван Приходько, Василь Слободянюк, Анатолій Шопський.

Приємно, що нині відроджується іграшка із таких природних матеріалів, як лоза, корінь сосни, солома, рогіз, трава, листя кукурудзи — здебільшого завдяки таким майстрам, як Галина Воловик, Ірина Гнатишин, Лідія Гончар, Ольга Дейнека, Анна Дем'якіна, Дарина Жебко, Марія Кравчук, Федір Куркчі, Галина Кучер, Зінаїда Лугова, Вероніка Мікулеску, Раїса Павленко, Тетяна Поліщук, Ольга Процюк, Наталія Симоненко, Надія Химиченко.

Творчість майстрів народної іграшки переконливо засвідчує невмирущість духовного зв'язку сучасних українців зі своїми пращурами. І найголовніше — народна художньо-пластична мова є глибоко національною і, сподіваємось, вона буде розвиватись та вдосконалюватись прийдешніми поколіннями українців, адже відродження народного іграшкарства — це запорука етнодуховного здоров'я нації.

Художня кераміка. Україна належить до провідних держав світу, де збереглися і розвиваються давні традиції гончарства. Багаті на гончарські глини українські землі сприяли розвитку цієї важливої галузі народної культури. Кожна історична епоха залишала по собі широкий асортимент виробів із випаленої глини, символічні композиції орнаментів, мальований трипільський посуд епохи міді, граціозні керамічні форми епохи бронзи, шедеври монументальної кераміки Київської Русі, ошатний посуд часів козацького бароко.

За доби черняхівської культури IV—VI ст. в Україні вперше почали застосовувати гончарний круг, який згодом набув значного поширення. Така новаторська і знаменна подія призвела до появи нових технологій гончарування, до змін системи формотворення і декору. Оновлювався і розширювався асортимент виробів, покращувалася технологічна культура виробництва тонкостінного посуду, яка впливала на орнаментування.

Асортимент українських гончарських виробів вражає — це кухонний, столовий і побутовий посуд (барила, бродильники для приготування вина, глечики, горщики, горнята, кухлі, люльки, макітри, маслобійки, маснички, миски, носатки, полумиски, ринки, сільнички, слоїки, ставчики, пасківники, тикви, чарки), святковий посуд ("ведмеді", "баранці" й "леви" для міцних напоїв, куманці), фігуративний посуд у вигляді людини, тварин та птахів (вази, підвазонки, попільнички, вмістища для рідини), речі культового призначення (купелі, куришки, свічники, ставники, чаші) та багато іншого. Окрім цього в українських селах із глини виготовляли вулики для бджіл і

покришки для вуликів, будівельну кераміку, грузила, димарі, дренажні труби, кахлі, комини, цеглу тощо. Найпопулярнішими були простий теракотовий і полив'яний посуд, а також чорнодимлені гончарні вироби. Форми посуду впродовж декількох століть майже не змінювалися. Теракотові вироби найчастіше прикрашали кольоровою ангобною поливою, рідше — ритуванням.

XX століття завдало чималих збитків народним гончарним осередкам. Політичні потрясіння минулого століття, війни, примусова колективізація, голодомори 1932—1933, 1947 рр. забрали життя тисяч і тисяч гончарів, які вимирали цілими родинами, навіть кутками і хуторами. Радянська політика примусової колективізації започаткувала масовий наступ на майстра, обкладаючи його непосильними податками та затягаючи в колгосп чи радгосп. Податкова репресійна політика 1950—1960-х рр. із руйнуванням дрібного виробництва, ліквідацією горнів та виселенням майстрів у інші області СРСР остаточно зруйнували традиційний устрій гончарських осередків, який зберігався з часів Гетьманщини. Реорганізація артілей і цехів, та перетворення їх на заводи, дільниці при великих підприємствах, колгоспах на початку 1960-х рр., кооперативний рух кінця 1980-х рр. і, як наслідок, економічна криза початку 1990-х спричинили закриття більшості підприємств системи народних художніх промислів і остаточний регрес гончарства в Барі та Бубнівці на Вінниччині, Пістині на Івано-Франківщині, Дибенцях на Київщині, Межирічі на Сумщині, Адамівці і Смотричі на Хмельниччині, Головківці та Маньківці на Черкащині, Коболчині та Малинці на Буковині та ін. У той час різко скорочується кількість гончарських осередків, поступово зникають цілі династії гончарів, мистецькі школи, значно скорочується асортимент виробів та погіршується їх якість. Обривається спадковість традицій, не передається досвід майстерності, художніх технологій і врешті-решт розвіюється велич народного гончарства.

1990-ті роки позначені новими матеріальними і моральними збитками, нанесеними галузі художньої кераміки і, зокрема, народного гончарства, звуженням сфери виготовлення художньої продукції масового виробництва, а також перепрофілюванням фірмової торгівлі художніми виробами. Фактично внутрішній ринок продажу гончарних виробів утратив свою масовість, лише на ярмарках чи етнографічних святах у музеях можна було придбати традиційний глечик чи мальовану миску.

Сучасне гончарне мистецтво в Україні розвивається здебільшого як індивідуальна робота майстрів. Критеріями їх творчості виступають традиційність із притаманною їй системою художніх образів, а також індивідуальність пошуків у межах збереження локальних канонів. Художньо-виробничий процес майстрів-гончарів зорієнтовано на виробництво продукції сувенірного плану. Все менше народні майстри переймаються удосконаленням технологій формування на гончарному крузі, випалювання, застосуванням давніх, перевірених століттями керамічних технік, підбором відповідних полив власного виробництва.

Позитивну роль у поширенні кращих здобутків народного гончарства відіграли виставки-ярмарки в Національному музеї народної архітектури та побуту України (Київ), Історико-культурному комплексі "Запорозька Січ" Національного заповідника "Хортиця" (Запоріжжя), Національному центрі народної культури "Музей Івана Гончара" (Київ);

симпозіуми — в Національному історико-культурному заповіднику "Чигирин" (спільно із Національною спілкою майстрів народного мистецтва України), Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному; етнографічні свята — "Гончарі на Хортиці" (Запоріжжя), Сорочинський ярмарок (с. Сорочинці Полтавської обл.); виставки майстрів народного мистецтва в рамках Всеукраїнського звіту майстрів мистецтв і художніх колективів областей у Києві. В наш час народне гончарство продовжує своє життя в таких осередках як Васильків на Київщині, Коломия і Косів на Івано-Франківщині, Олешня на Чернігівщині, Опішне на Полтавщині, Гавареччина і Червоноград на Львівщині та ін.

Одним із активних осередків художньої кераміки є Косів на Івано-Франківщині. Традиційні ритовані вироби гуцульських гончарів з давніх часів застосовувалися в побуті та оздобленні інтер'єру житла не лише місцевого населення, а й поза межами України. Це барильця, вази, глечики, іграшки, кахлі, куманці, підвазонники, полумиски, свічники, тарелі тощо. Більшість виробів цього осередку має рясні, ритмічні розписи, в яких домінує рослинна орнаментика, серед яких можна побачити ритовані образи звірів, птахів, постаті людей. Улюбленими кольорами гуцульських майстрів були і залишаються яскраві поєднання зеленого, коричневого та жовтого на білому тлі виробу.

Щоправда, останні десятиріччя позначені помітним спадом активності майстрів художньої кераміки Гуцульщини. Причина цьому суспільно-політичні зміни в країні, капіталізація економіки, знищення підприємств народних художніх промислів, які, зокрема в Косові, були надзвичайно потужними свого часу. У зв'язку з цим значна кількість досвідчених майстрів подалася на заробітки, "в бізнес" або змінила свою професію.

Серед сучасних майстрів косівської кераміки вирізняються вироби Оксани Бейсюк, Олександра Вербівського, Валентини Джуранюк, Івана Захарківа, Василя Івасюка, Оксани Кабин, Іванки Козак, Івана Рйопки, Ірини Серьогіної, Василя і Юрія Стрипків, Михайла і Галини Трушиків, Ореста Чорного, Уляни Шкром'юк, Романа і Людмили Якібчуків. Їх твори можна бачити на всеукраїнських, реґіональних і обласних художніх виставках, мистецьких вернісажах, святах народного мистецтва, ярмарках.

У першій половині XX ст. видатною постаттю гуцульської кераміки була Павлина Цвілик із Косова. На виставці 1962 р. у Празі її вироби малих форм, рясно орнаментовані квітучими гілочками, листочками та іншими традиційними мотивами, отримали срібну медаль. Справу видатної майстрині нині продовжують її онука Ірина Серьогіна, правнуки Олександр Вербівський і Оксана Кабин.

Серед майстрів молодшого покоління косівських керамістів вирізняється творчість Івана Захарківа, Михайла і Галини Трушиків, Ореста Чорного. Вони створюють речі побутового та декоративного призначення, зберігають при цьому традиції гуцульської ритованої кераміки. Проте, кожен майстер має свій особливий індивідуальний стиль і асортимент вишуканих форм.

Неповторними, позначеними новаторством є керамічні вироби Василя Слижука та Ігора Радиша із с. Рожнів Косівського району на Івано-Франківщині. У творчому тандемі вони виготовляють декоративні тарелі, блюда, вази, келехи, чаші, оздоблені складним розписом кольоровими ангобами. Ці майстри

1

2

3

1. Художник декоративного мистецтва Людмила Тесленко на святі Родослав в Івано-Франківську. 2007.

2. Заслужений майстер народної творчості України, майстер художньої кераміки із с. Бубнівка на Вінниччині Тетяна Шпак. 2008.

3. Майстер лозоплетіння із Луцька Руслана Вронська. 2007.

розписують свої вироби темними барвами на білому тлі.

Уславлену колись гончарними традиціями Полтавщину нині представляють молоді керамісти Дмитро і Любов Громові, Микола Варвинський, Юрко Пошивайло, Анатолій та Олександр Шкурпели (Опішне); Юрій Нечай (Кременчук). Поряд із цими майстрами продовжують плідно працювати славетні опішнянські корифеї, лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайло Китриш і Василь Омеляненко, заслужені майстри народної творчості України Ганна Діденко і Микола Пошивайло.

Яскравим і оригінальним явищем сучасної керамічної пластики є творчість патріарха народної керамічної скульптури *Василя Омеляненка* (р. н. 1925). Творчості митця притаманна неповторна образна мова, самобутність народної пластики, що наділена рисами власного світогляду, з притаманними лише йому формами та символікою. У його монументальних творах — баранцях, кониках, левах, турах — поєднуються граціозність, бароковість форми і лаконічний декор. Теракотові чи полив'яні фантастичні образи В. Омеляненка наділені напруженою динамікою форми і декоративністю.

Гончарство Полтавщини нині переживає період індивідуалізації у середовищі молодих майстрів. Ведуться інтенсивні пошуки класичних форм і стилю, виразно виявляється прагнення художньої самобутності. Запорукою творчого успіху молодої генерації майстрів має стати чітке дотримання місцевих традицій як у трактуванні форми, так і в декоративному розписі.

У 1990-х рр. розквітнув талант заслуженого майстра народної творчості України *Григорія Денисенка* (1925—2002) із м. Васильків на Київщині. Сам митець народився у славнозвісному гончарському осередку Олешні на Чернігівщині. Він працював у кількох керамічних техніках — гончарстві, формотворенні, скульптурній пластиці, розписі ангобами тощо. Г. Денисенко створив серію образотворчих скульптурних творів "Князь Володимир", "Ода гончареві", куманець "В опішнянському лісі", кахлі "Богдан Хмельницький", "Петро Сагайдачний", "Петро Дорошенко", "Іван Мазепа" та ін.

Визначною постаттю серед майстрів мальованої миски Наддніпрянщини є заслужений майстер народної творчості України *Яків Брюховецький* (1931—2006) із Чигирина на Черкащині. Сам майстер родом з відомого осередку гончарства — с. Головківки, де з дідапрадіда виготовляли знамениті головківські миски, які традиційно оздоблювались у центрі виробу спіральною фляндрівкою, вихровою сваргою чи орнаментальним мотивом "сосонка". Розпис майстер виконував ріжкуванням, вільно, від руки, при цьому орнаменти компонував на всю площину полив'яної частини виробу.

Глибока традиційність та пластична виразність характерна для творчості закарпатського кераміста, заслуженого майстра народної творчості України *Ендре Гіді* (р. н. 1944) із с. Велика Добронь. Митець продовжує розвивати кращі традиції угорської художньої кераміки. Він учасник багатьох художніх виставок в Україні, Угорщині, Словаччині. Персональні виставки митця відбулися в Києві (1993, 2005), Ужгороді (1990, 2004), а також 1995 р. в Угорщині (Шарош-Потог, Гатван).

На увагу заслуговує гончарська творчість майстрів Криму: Айдера Абдулаєва, Ельдара Гусенкова, Абдюль Саїд-Аметова та Рустема Скибіна. Кримські майстри дбайливо розвивають сьогодні

традиційні форми, художні технології кримськотатарського народного мистецтва. Їхні твори вирізняються високою якістю черепка, бездоганною пластикою, високою культурою орнаментального декору.

Дедалі частіше з'являються твори майстрів народного мистецтва, в яких висока культура форми співіснує з декором і фактурою виробу. Гончарні речі не лише повертають свої утилітарні функції, а й стають своєрідними культурними знаками в оселях українських родин. Такими, зокрема, постають твори заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Всеукраїнської премії імені Д. Щербаківського Олександра Вільчинського із Запоріжжя. Форми посуду цього майстра — пластичні, органічно поєднані з чіткими лініями, виконані в техніці ритування і лискування, доповнені геометричними елементами.

Потужна когорта майстрів художньої кераміки сьогодні сформувалася на Київщині — це Василь Бесєдін, Надія Білик, Лариса Денисенко-Єременко, Сергій Денисенко, Сергій Тодорчук (Васильків); Іван Бобков, Анатолій Байда, Михайло Головко, Марина Кривонос, Тетяна Музиченко, Леонід Нагірняк, Олексій Ростопора, Мирослава Шевченко, Олександр Яровий (Київ); Катерина Меркушева (Обухів); Юлія Козятник (Малютянка). Ці майстри кераміки Київщини гідно продовжують гончарські традиції нації, при цьому зберігаючи самобутність власної творчості.

Успішно працюють на ниві народного гончарства, продовжуючи традиції своїх земель, — Олександр Дворак із Іршави на Закарпатті, Сергій Івашків із Червонограда на Львівщині, В'ячеслав Одарченко із с. Воскобійники на Полтавщині, Сергій Пелих із Дніпропетровська, Євген Поступайло із Чигирина, Сергій Радько із с. Межиріч і Валерій Савченко із с. Гудзівка на Черкащині, Микола Шавула із Луцька, Тетяна Шпак із с. Бубнівка на Вінниччині та інші.

Димлена кераміка є яскравим явищем в українському народному мистецтві. З історії розвитку гончарства відомо, що димлена кераміка постає однією з найдавніших технологій гончарства, яка поступово витіснена іншими техніками, зокрема, мальовки, підполив'яного розпису тощо. Цей давній вид гончарства зберігся до нашого часу, зокрема, на Буковині в с. Коболчин, в с. Олешня на Чернігівщині, в с. Гавареччина на Львівщині. Традиції виробництва димленої кераміки в осередках її історичного побутування не переривалися. Натомість, новий центр димленої кераміки виник у Червонограді на Львівщині, де сьогодні працює гурт молодих керамістів. Чорного кольору ця кераміка набуває у дров'яному горні в умовах безкисневого випалювання виробів, для цього в кінці випалу отвір у горні щільно закривався, і гончарні вироби надалі охолоджувалися без доступу кисню. До цього, в процесі висушування такі вироби здебільшого гравіювали і лискували (лощили).

Наприкінці 80-х — у 90-ті рр. гончарі старшого покоління Мар'ян Бакусевич, Степан Гарбузинський і Василь Куземський із Гавареччини на Львівщині, Іван Мазур та Іван Гончар із Коболчина на Буковині, Семен Романюк на Тернопільщині передали своє вміння молодим гончарям, які продовжують давні традиції чорнолощеної кераміки.

Зацікавлення димленою керамікою з подальшим її відродженням і розвитком почалося в 1990-х рр. У Києві 1996 р. за сприяння Національної спілки майстрів народного мистецтва відбулася перша Всеукраїнська виставка димленої кераміки, що відкрила культурно-мистецькій

1

1. Заслужений майстер народної творчості України, майстер художньої обробки металу Роман Стринадюк із Косова на Івано-Франківщині. 2007.

2

3

2. Заслужений працівник культури України, майстер соломоплетіння із Січеславщини Микола Чирва. 2007.

3. Степан Ганжа. Килим "Гей у лузі червона калина". 2009.

громадськості нові імена, нові осередки, сучасний стан гончарства. Слід відзначити у цьому контексті лощені вироби заслуженого майстра народної творчості України Івана Бібіка із Олешні на Чернігівщині, Семена Романюка із с. Духів, Івана Бойка із с. Гончарівка, Степана Дяківа із с. Голгоче на Тернопільщині, Богдана і Євгена Бакусевичів із с. Гавареччина на Львівщині, Володимира Кусика із Луцька, Ярослава Славінського із с. Подвірне на Буковині та інших.

Подальший розвиток кераміки і, зокрема, гончарства, як й інших видів народного мистецтва, залежить від державної політики у народномистецькій сфері, дбайливого застосування сучасними майстрами досвіду попередників, активізації внутрішнього ринку національного художнього продукту. Сьогодні, як ніколи, актуальними є питання збереження мистецьких шкіл кераміки, розвитку художньо-стильових особливостей її визначних осередків, збереження самобутності гончарських династій та окремих майстрів.

Художня обробка деревини належить до найрозвиненіших галузей народного мистецтва. Деревина, порівняно з іншими видами природної сировини, мала великі переваги. Міцність, простота обробки, легка вага, загальнодоступність надавали цьому матеріалу високої цінності, особливо у виготовленні житла, культових споруд, знарядь праці, транспортних засобів, меблів, хатнього та господарського начиння, церковних предметів тощо. Впродовж століть у народному деревообробництві сформувалися різні галузі та види, прикладні та художні традиції, що постійно розвивалися, передавалися майстрами з покоління в покоління, це бондарство, бортництво, виготовлення музичних інструментів, ложкарство, народне будівництво, стельмаство, столярство, токарство, художнє різьбярство та ін.

Народне художнє деревообробництво, будучи одним із важливих компонентів традиційної культури українців, впливало на розвиток свідомості народу, його інженерно-технологічної думки. Характерною ознакою деревообробного мистецтва є сталість і спадкоємність народних традицій, консерватизм у використанні технічних прийомів, традиційність форм асортиментного ряду дерев'яних виробів.

У другій половині XX ст. цехи з виготовлення сувенірного деревообробництва існували фактично при кожному лісгоспзагу. Окрім цього, працювали десятки підприємств різного підпорядкування, структури і виробничих потужностей — художньо-виробничі комбінати, фабрики, сувенірні цехи, дільниці, майстерні. Значна кількість осередків художнього деревообробництва сформувалася на Гуцульщині, Закарпатті, Поділлі та Поліссі. Традиційними центрами цієї галузі постали Косів, Чернігів, Кременчук, Львів, Миргород, Тернопіль, Ужгород та Чернівці. Занепад народних художніх промислів, зупинка виробництва масової продукції на початку 1990-х рр., фактично зруйнували систему деревообробної галузі держави.

Єдиний сегмент, де нині розвивається деревообробництво, це індивідуальна творчість майстрів, які плідно працюють у Вижниці, Києві, Косові, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Сумах, Ужгороді, Чернігові та Яворові на Львівщині.

Творчість сучасних майстрів народного деревообробництва відзначається високим художнім рівнем, стилістичною цільністю, технічною майстерністю. За своїми особливостями і технічними прийомами художнє дереворізьблення поділяється на традиційні школи — гуцульську, полтавську, чернігівську та яворівську (на Львівщині).

Формування сучасної стилістики різьбярського мистецтва на Гуцульщині по-

стало на традиціях оздоблення виробів із дерева, які започатковував фундатор гуцульського різьблення *Юрій Шкрібляк* (1823—1885) із с. Яворів на Івано-Франківщині, патріарх династії видатних різьбярів Шкрібляків-Корпанюків.

Найвідомішими осередками гуцульського різьбярства на Івано-Франківщині є Брустори, Річка, Косів, Соколівка, Яворів та ін. Тут сформувалися особливості цього виду художньої творчості: чіткість геометричних мотивів, складність орнаментальних композицій, специфічна кольорова гама. Вироби гуцульських майстрів, виконані у вишуканій техніці "сухого" різьблення, часом інкрустуються елементами кольорового дерева, баранячого рогу, мідного дроту, кольорового бісеру. Гуцульські майстри створювали широкий асортимент виробів: баклажки, барильця, кужелі, ложки, плесканці, пляшки, свічники, скрині, рахви, тарілки, топірці, хрести, чаркипорції, чаші, — який відзначався оригінальною формою, вишуканою манерою різьблення.

Нині гуцульське деревообзьблення представляють Володимир Ворончак, Микола Грепиняк, Петро і Світлана Корпанюки, Мирослав Присяжний (Косівщина); Іван Ткачик (Івано-Франківськ); Володимир Запорожець та Федір Чев'юк (Вижниця). Кожному із цих майстрів притаманні свої, усталені тривалою практикою способи орнаментування, побудови композиції, техніки різьблення. Їхні твори є органічним продовженням народних традицій гуцульської різьби по дереву, переважно репрезентативно-виставкового характеру.

Невеликі за розміром бондарські вироби, традиційних форм коновки, бочечки, маснички, цебрики, що мають сувенірне призначення, виготовляє заслужений майстер народної творчості України *Володимир Ворончак* (р. н. 1951) із с. Кути на Косівщині. Свої твори майстер прикрашає технікою випалювання штампиками. Художній ефект цієї техніки полягає в контрастному зіставленні орнаменту чорного кольору різних відтінків зі світлими породами деревини. В. Ворончак мистецтву бондарства навчався у заслуженого майстра народної творчості Івана Грималюка із с. Річка Косівського району. Свої вироби майстер виготовляє вручну, що надає їм особливої неповторності.

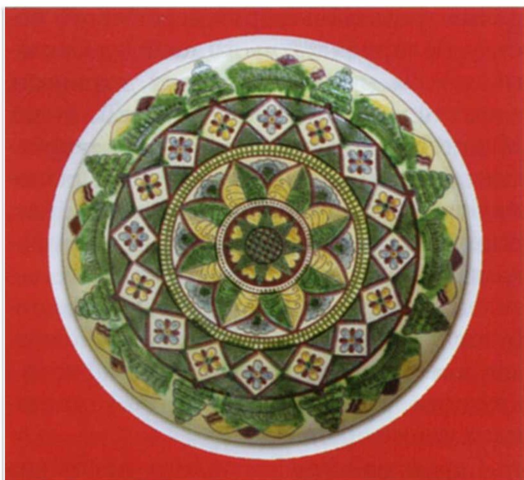
Формування чернігівської школи різьби пов'язане з доробком заслуженого майстра народної творчості України *Анатолія Колошина* (р. н. 1941) із Новгорода-Сіверського на Чернігівщині, котрий іще в 1970-х рр. відродив за старими взірцями техніку орнаментального деревообзьблення Сіверського Полісся. Подвижницьку працю А. Колошина заповзято продовжує молодше покоління — заслужені майстри народної творчості України Віктор Ворожбит, Анатолій Іваньков і Андрій Колошин.

Традицій чернігівської школи деревообзьблення дотримуються у своїй творчості Дмитро Лисак, Роман Ярмоленко (Чернігів); Григорій Василенко (Ніжин); Ігор Білевич (Глухів); Олександр Чорний (Новгород-Сіверський). Майстри молодого покоління ретельно розвивають усталений стиль і канони мистецтва різьблення та оберігають від чужих впливів, спираються на високохудожні твори видатних митців-різьбярів, зокрема таких, як Андрій Каменецький, заслужений майстер народної творчості України, лауреат Всеукраїнської молодіжної премії в галузі народного мистецтва імені Костя Широцького.

В останні десятиріччя традиції полтавської школи різьблення активно продовжував заслужений майстер народної творчості України *Микола Зацеркляний* (1942—2011) із Кременчука. Він відтво-

1

2

3

4

5

1. Євген Поступайло. Миска. 2008.

2. Михайло Трушик. Декоративна таріль. 2008.

3. Процес малювання керамічної миски.

4. Процес виготовлення глечика на гончарному крузі.

5. Надія Бабенко. Килим "Дивоцвіт".

рював традиційні форми дерев'яного посуду та вироби хатнього вжитку: баклаги, ложки, мисники, полички, скриньки, таці, тарелі, хлібниці, черпаки тощо. Майстер вишукано оздоблював їх орнаментальними мотивами у вигляді різноманітних геометричних розеток, змійок, розеток-сливок з горошинками, кривульками, багатопелюстковими квітами, що виявляли архітектоніку твору. Окрім побутових виробів, М. Зацеркляний працював у меблярстві, в техніці рельєфного і круглого різьблення сюжетно-тематичного характеру.

Серед майстрів молодого покоління вирізняється творчість Алли Маркар'ян, яка успішно продовжує традиції полтавської школи різьблення по дереву. В орнаментальних композиціях пряничних дошок вона уміло поєднує геометричні й рослинні мотиви, застосовуючи техніку контррельєфного різьблення. Полтавський різьбяр Володимир Маркар'ян уміло використовує у своїй творчості мотиви полтавського різьблення для виготовлення вибійчаних форм, що застосовуються для декорування вибійчаних тканин.

Чільне місце в народному дереворізьбленні українців посідають вироби яворівської школи, відомої самобутніми декоративними скриньками і тарелями. Їхня особливість полягає у контрастному зіставленні полірованого темно-червоного, коричневого тла з орнаментом натурального дерева, що складається з дрібних рослинних і геометричних мотивів неглибокого різьблення. Найпоширенішими мотивами яворівської орнаментики є вербове листя, яке поєднується з іншими елементами декору й утворює самобутню, візерункову форму.

Сьогодні у багатьох областях України плідно працюють майстри художньої обробки дерева — Володимир Ворончак, Володимир Запорожець і Федір Чев'юк (Буковина); Василь Слободянюк (Вінниччина); Михайло Рибак і Микола Штець (Дніпропетровщина); Олексій Терещенко (Донецьк); Феодосій Сполітак (Запоріжжя); Петро Девда, Іван Ткачик і Іван Чемерис (Івано-Франківщина); Олександр Зозуля, Валентин Рудковський, Євген Шевченко та Василь Шевчук (Київ); Іван Бабійчук, Ігор Ковальський, Михайло Макогон, Микола Шатківський і Андрій Шопський (Львівщина); Олександр Катілов (Миколаїв); Алла і Володимир Маркар'ян (Полтава); Олександр Ковальов (Суми); Оксана Гавриш-Сікорська (Тернопільщина); Анатолій Алексеєв і Володимир Швець (Черкащина); Андрій Каменецький, Дмитро Лисак, Андрій Мигрин, Сергій Святний і Анатолій Семенцов (Чернігівщина) та інші.

Упродовж останніх десятиліть в галузі народної дерев'яної скульптури відбулися значні зміни, адже майстри активно налаштувалися на пошуки свого етномистецького коріння, осмислення суспільних явищ, творення нових образно-виражальних засобів. Народних скульпторів сьогодні особливо захоплює тема героїчного минулого, популяризація козацької ідеї, прагнення розкрити духовну спадщину Тараса Шевченка, показати в образах протистояння добра і зла. Символізм і декоративна виразність пластичного народного мистецтва завжди супроводжували народних майстрів, чиї твори за духом і суттю часом тяжіють до метафізичної царини.

Серед розмаїття дерев'яної скульптури сьогодні чільне місце посідають складні, багатокомпонентні фігурні композиції відомих в Україні майстрів народної пластики Василя Сідака (Закарпаття), Івана Чемериса (Івано-Франківщина), Віталія Шума (Суми). На особливу увагу заслуговують твори самобутнього майстра народної скульптури Во-

лодимира Варави із Києва, що вражають монументальністю форми та національним колоритом (композиції "Козак на коні", "Прощання козака", "Підняв коня"). Самобутнім явищем у цьому виді народного мистецтва є пластика великих форм Василя Слободянюка (Вінниця), Миколи Штеця (Дніпропетровщина) та Володимира Толстоп'ятова (Черкащина). У скульптурі "Закарпатська пасіка" В. Сідака відчувається подих Закарпаття, що гармонує з любов'ю майстра до рідного краю, краян-горян. Близькими до фольклорних традицій є і витвори В. Слободянюка "Ярило" і В. Толстоп'ятова "Кобзареві думи". Слід відзначити і символічну скульптуру М. Штеця "Рід-Сварог-Світовид". Митець сягає у своїй творчості пракоренів української традиційної народної культури, апелює до праукраїнських символів і знаків, що перекликаються з образним світом Велесової книги.

У творчості багатьох майстрів народної пластики дедалі відчутніше звучить тематика, пов'язана з прадавніми віруваннями. Образне осмислення праукраїнської історії притаманне скульптурам "Скіфянка" Василя Завгороднього, "Свічник Велес" Володимира Маркар'яна (Полтава), "Сонячна мелодія" Івана Приходька (Київщина), "Велесове коло" і "Семарг-Переплут" Євгена Шевченка (Київ). Вражає багатство образної тематики та художня досконалість однофігурних композицій малої пластики, виконаних Володимиром Денисовим, Сергієм Кузнєцовим (Буковина); Іваном Гоньком (Вінниця); Юрієм Зубаничем (Закарпаття); Володимиром Зарембою, Дмитром Мимриком, Ярославом Хмілярем (Львівщина); Іваном Коваленасом (Рівненщина); Іваном Нащубським (Хмельниччина); Володимиром Толстоп'ятовим (Черкащина); Віктором Лупійчуком (Тернопільщина).

Творчість закарпатського скульптора *Василя Сідака* (р. н. 1947) із с. Середнє, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, заслуженого майстра народної творчості України, постає вагомим здобутком сучасної, національно-самобутньої скульптури. Творчість митця базується на традиціях, звичаях, обрядах і етичних засадах етносу. Він створив широку галерею художніх образів у скульптурі малих форм, сюжетних композицій, виконаних у техніці круглого, горельєфного і барельєфного різьблення. Сюжети для своїх творів майстер віднаходить у довкіллі, зазвичай у сільському середовищі, зображаючи сцени праці й дозвілля горян, гармонію людських стосунків, сцени місцевого побуту, працю і відпочинок односельців, мистецькі сюжети, тварин. Промовистими є навіть назви його творів: "Виноградарі", "Золоте весілля", "Карпатська мадонна", "Лісоруби", "Опришки", "Чардаш" "Файний врожай" тощо. В. Сідак із великою повагою ставиться до традиційних прийомів різьблення, особливо де йдеться про відтворення людської фігури, її пропорцій і архетипічних особливостей. Митець прагне багатозначно виявити духовну, внутрішню людську сутність, вірування і сподівання простих людей.

Анімалістичну скульптурну пластику сьогодні представляють відомі митці народної пластики Іван Сідун (Закарпаття); Юрій Бердаль, Андрій Красівський, Іван та Віталій Сухорські (Львівщина). Їхнє художнє осмислення навколишнього світу, любов до тварин не залишить байдужими шанувальників їх творчості. Майстри виготовляють різнопланові скульптури із дерева: косуль, оленів, орлів, диких кабанів, особливо поширеними є зображення гірських орлів, які в народній уяві є символом свободи і незалежності. Народна зооморфна пла-

стика сповнена динаміки й водночас демонструє природну красу дерева.

Естетика сучасного й глибока сутність архаїчного гармонійно поєднались у творах Івана Фізера (Черкаси) і Ласла Шипа (Ужгород), котрі започаткували новітній напрям "язичницьке новаторство" в образотворчій пластиці ("Вартові степу" І. Фізера, "Сопілкар" Л. Шипа).

З'ява на початку XXI ст. талановитої й активної когорти митців народної дерев'яної скульптури у мистецькому світі, людей з небуденним мисленням, яскравою творчою індивідуальністю є запорукою відродження та подальшого розвитку тяглих традицій пластичного мислення в народному мистецтві України.

Плетіння з природних матеріалів відоме на українських теренах з часів неоліту. Наявність необхідного матеріалу, нескладна технологія виробництва, функціональна доцільність і водночас естетична ошатність плетених виробів зумовили поширення цього виду рукомесла в народному побуті: спорудженні господарських будівель, виготовленні транспортних засобів, тинів, рибальського знаряддя, меблів, взуття, дитячих іграшок, різноманітного хатнього і господарського начиння тощо. Віками удосконалювалися технічні прийоми обробки матеріалу для плетіння, розвивалося вміння застосовувати його в побуті.

Найбільші в Україні осередки плетіння знаходилися на Буковині, Закарпатті, Івано-Франківщині, Полтавщині, Сумщині, Черкащині та Чернігівщині. Наприкінці 90-х рр. XX ст. центрами лозоплетіння були м. Сторожинець та с. Мілієве (Буковина); с. Іза, міста Тячів, Хуст (Закарпаття); с. Джурів (Івано-Франківщина); с. Городище, м. Кременчук (Полтавщина); м. Боромля (Сумщина); м. Полонне (Хмельниччина); м. Корсунь-Шевченківський (Черкащина); м. Чернігів.

У наш час плетені вироби з природних матеріалів набули особливої популярності, стали частиною сучасних інтер'єрів, оскільки є зручними та екологічними. Цей вид народної творчості розвивається також у сфері масового виробництва плетених виробів (на профільних підприємствах, лозомеблевих фабриках, приватних майстернях), а також як індивідуальна творчість майстрів народного мистецтва. Залежно від матеріалу художнє плетіння поділяють на лозоплетіння, рогозоплетіння, плетіння соломкою та кукурудзяним листям. Кожен з цих видів має свої художні особливості, технологічні прийоми і формотворчі техніки.

Плетінням з рогози, соломи та листя качанів кукурудзи займаються переважно поодинокі майстри, не пов'язані з діяльністю підприємства та фабрик. Із соломи виплітають брилі, капелюхи, кошики, серветки, скриньки, таці, твори декоративної та обрядової пластики — різдвяні "дідухи", "павуки", новорічні прикраси, скульптури тощо. З листя качанів кукурудзи виготовляють різноманітні жіночі торбинки, кошики, хлібниці, дитячі ляльки та ін. Для плетення виробів використовують рогозу та її різновиди, так звані боднар, ситник, шувар. З рогози виплітають брилі, килимки-рогожки, полотна для решіток, стрічки для меблів, кошики, капці-рогозянки, ляльки та іграшки.

У різних областях України творчо працює ціла когорта майстрів лозоплетіння, зокрема, Руслана Вронська, Орися Щур (Волинь); Андрій Ковальчук, Зінаїда Лугова (Київ); Марина Зуєва, Галина Кучер (Київщина); Сергій Ткачов (Кіровоградщина); Ігор Пелих, Валентина Соколік, Катерина Федоренко (Полтавщина); Євген і Олександра Пиленкови (Харківщина); Олена Даницька (Хмельниччина); Лідія Гончар, Микола Тараненко, Володимир Чуб

1

2

3

4

1. *Сергій Радько. Керамічна посудина "Корівка". 2010.*
2. *Василь Омеляненко. Керамічний лев. 2011.*
3. *Зінаїда Щербакова. Килим "Квітковий". 2009.*
4. *Ольга Шинкаренко. Витинанка "Вишня вбралася в намисто". 2005.*

(Чернігівщина). Творчі розробки сучасних майстрів народного мистецтва мають високу естетику і технічну довершеність, це бочівки, бутелі, діжечки, дитячі колиски, жбанчики, зерновики, іграшки, новорічні прикраси, кошики, скрині, таці, фруктовниці, хлібниці, скульптурна пластика тощо. Ці вироби мають високу художню цінність, практичну доцільність та зручність у щоденному використанні.

Художні вироби із соломки в наш час мають широкий асортиментний ряд, це брилі, дитячі іграшки, капелюхи, новорічні прикраси, різдв'яні "дідухи", "павуки", скульптурна пластика, сумочки, скриньки та багато іншого. Серед відомих українських майстрів плетіння із соломи слід назвати Марію Кравчук (Волинь); Анжеліку Журавель, Миколу Чирву (Січеславщина); Ірину Білай, Раїсу Павленко (Київ); Ольгу Іщук (Київщина); Івана Кравчука (Львівщина); Людмилу Лещенко, Тетяну Поліщук (Миколаїв); Наталію Симоненко (Сумщина); Галину Воловик, Марину Міхальчук (Харківщина); Валентину Сірук (Хмельниччина); Ніну Гачегову (Чернігів); Нілу Салаутіну (Черкащина). Творчість майстрів плетіння із соломи розвивається в єдності традицій та новаторства і є запорукою сталості традицій народного мистецтва.

У 1990-ті рр. значного поширення набула скульптура з рогози талановитих майстрів Тернопільщини — заслуженого майстра народної творчості України *Ярослава Ремінецького* (1936—2007) і його учениці Ольги Дейнеки. Їх плетіння із рогози є унікальними творами народної скульптурної пластики ("Вівчар", "На озері", "Солом'яний бичок" Я. Ремінецького; "Біля тина", "Несе Галя воду", "Параска і Палашка" О. Дейнеки). Мистецтво рогозоплетіння продовжують Володимир і Ганна Мурини зі Львова.

Класикою плетення є традиційні вироби з кореня сосни заслуженого майстра народної творчості України *Раїси Корякіної* (р. н. 1947), представниці славної династії Корякіних — Валентина і Олександра із с. Мигалки на Київщині, які вражають архаїкою форми, природністю матеріалу. Серед робіт майстрині вирізняються такі види посуду, як грибниці, жбани, короби для сипучих речовин, скриньки, таці, хлібниці тощо.

Кукурудзяне листя для своїх виробів використовують Валентина Олійник із смт Козин на Київщині, Ілона Рущак із с. Биштино на Закарпатті, Сільва Боднарюк із с. Недобоївці на Буковині.

Мистецтво художнього плетіння з природних матеріалів набуває популярності серед великого гурту майстрів народного мистецтва, котрі опановують нові технології обробки матеріалів, декоративні та формотворчі техніки, ретельно досліджують музейні експонати.

Писанкарство є унікальним видом народного мистецтва, витоки якого сягають тисячолітніх глибин української народної образотворчості.

З давніх часів у різних народів світу існували обряди, пов'язані з символікою пташиного яйця як персоніфікацією Світила, життя, родючості, охоронної та цілющої сили, воскресіння. Українці зберегли до наших днів автохтонні мальовані уявлення про навколишній світ та життя.

Впродовж тривалого історичного періоду орнаментальна культура писанок сформувалася у традиційні форми малюнків, які пройшли довгий і складний шлях еволюції. Орнаментика українських писанок вирізняється самобутністю, багатством символічних і декоративних мотивів, вишуканою колористикою, довершеністю композиційних рішень та архаїчністю техніки виконання.

Творчий геній потужної когорти майстрів-писанкарів створив унікальну орнаментальну абетку у вигляді численних символічних знаків і мотивів, що є яскравою сторінкою в історії світової культури.

За технікою виконання писанки поділяються на "дряпанки" (вкриті темною фарбою і оздоблені різноманітним орнаментом "зішкрібування" металевим вістрям); "крапанки" (зі світлими кольоровими плямами на темному тлі); "крашанки" (вкриті одним суцільним кольором); "мальованки" (розмальовані пензлем); "писанки" (розмальовані декоративним орнаментом).

За художньо-стилістичними особливостями можна вирізняти писанки Буковини, Волині, Карпат, Наддніпрянщини, Поділля, Полісся, Прикарпаття та Слобожанщини. Різноманітність символів і декоративних мотивів, прийомів письма віддзеркалюють реґіональні особливості кожного району й, можливо, окремого села чи міста. Однак деякі мотиви поширені по всій Україні: "безконечник", "Дерево життя", "зірка", "квітка", "клинці", "рожа", "сварґа", "сігма (юрок)", "хрест" та ін. Вони вважаються найдавнішими символами, магічними знаками, оберегами, своєрідним генетичним кодом народу.

В орнаментиці українських писанок часто бачимо поєднання геометричного малюнка із зображеннями традиційних форм баранців, коней, людських постатей, оленів, птахів, риб тощо. Окрему групу утворюють композиції з квітково-рослинних мотивів, поєднані з геометричними елементами. Найчастіше це зображення дерева із симетричними галузками ("Дерево життя"), на яких зображено здебільшого фантастичних птахів.

Традиція малювання писанок ніколи не переривалась на українських теренах, лише в радянські часи за ідеологічними догмами заборонялося творити писанку.

1990-ті роки в Україні вважаються часом відродження писанкарства як самобутнього виду народної образотворчості. Важливим на той час стало проведення Міжнародного з'їзду писанкарів у Києві (1992), створення Музею писанки у м. Коломия на Івано-Франківщині, заснування часопису "Писанка", проведення Національною спілкою майстрів народного мистецтва України щорічних всеукраїнських виставок писанкарського мистецтва.

В останні десятиліття у галузі писанкарства формуються дві тенденції: з одного боку, розвиток цього виду творчості в традиційних осередках народного мистецтва, передусім в західних областях України, де не переривалися художньо-стильові особливості малювання писанки; з іншого — творчі пошуки великого гурту ентузіастів, які з великим заповзяттям взялися за відродження писанкарства, частина котрих (переважно з центральних і східних областей) намагається зберегти автентичність писанки. Решта — шукає в культурі писанки нових індивідуальних художніх рішень та інших композиційних ритмів з метою досягти урізноманітнення й неповторності цих делікатних витворів. Домінантою творчості такої категорії майстрів є досконалість, художньо-образна виразність декору писанки.

Окремі науковці констатують, що писанка втрачає своє первісне сакральне функціональне призначення. Проте і в наш час відроджується традиція малювання писанки напередодні Великодніх свят, тобто цілком у контексті традиційної обрядовості. Духовно-обрядовий аспект у процесі малювання сакральної писанки сьогодні виходить на перший план у творчості майстрів.

1

2

3

1. Учасники й організатори Всеукраїнського молодіжного симпозіуму гончарного мистецтва "Чигирин-2009".

2. Валентина Джуранюк. Куманець. 2007.

3. Тетяна Федорова. Лялька "Наталка". 2010.

Прикметною ознакою сучасного писанкарства є масовий інтерес до малювання писанок. Майстри-писанкарі вивчають першоджерела, технології малювання природними барвниками, передають навики народної творчості молодим поколінням.

Особливо плідно працюють на ниві писанкарства Оксана Верхова-Єднак, Марина Юрченко (Вінниця); Оксана Білоус, Світлана Вискочил, Марія Відейко, Тетяна Влененко, Любов Ктіторова, Людмила Проценко, Любов Романів, Зоя Сташук, Наталія Фененко (Київ);

Тетяна Стороженко та Сергій Яковенко (Кіровоградщина); Олег Кіращук, Василина Сумаряк (Івано-Франківщина); Зоряна Грегорійчук, Марина Іванишин, Віра Манько, Оксана Наконечна (Львівщина); Тетяна Коновал (Луганщина); Світлана Пишняк, Тетяна Улянкіна (Миколаїв); Наталія Дешко (Полтавщина); Наталія Войтенко, Анна Поджаренко (Січеславщина); Наталія Лахтарина, Любов Михайленко, Світлана Фільок, Дарина Хурсенко (Сумщина); Світлана Делікатна (Хмельниччина). Художня майстерність сучасних писанкарів вражає так само, як і їхня обізнаність з давньою символікою, народною обрядовістю, розуміння професійних завдань щодо відродження традиційного писанкарства. Творчі здобутки досвідчених майстрів повертають нам українську духовність, знання та світоглядність наших далеких пращурів.

Заслужені майстри народної творчості України Оксана Білоус і Зоя Сташук із Києва зосередили свій талант на опануванні мистецької спадщини автентичної писанки. Окрім власних, індивідуально створених писанкових колекцій, вони відмалювали близько 2000 писанок за давніми зразками з видання 1899 р. "Описание коллекции народных писанок" Є. Скаржинської (упор. — С. Кульжинський).

Цікаво й плідно працюють київські писанкарки Любов Ктіторова і Тетяна Влененко, які вперше відродили технологію фарбування писанок природними барвниками. Основні орнаментальні мотиви і сакральні знаки для своєї творчості вони відроджують з літератури, музейних джерел. Їм вдалося ретельно відновити колекцію писанок, вивезених у воєнні часи 1941—1945 рр. у Німеччину і нещодавно повернутих Національному музею українського народного декоративного мистецтва (Київ).

Декоративне малювання є однією з найцікавіших галузей народного мистецтва. Упродовж століть в Україні сформувалися регіональні особливості цього виду народної творчості з самобутньою стилістикою, орнаментикою, колористикою, системою символів. У процесі свого розвитку народне малювання виконувало захисну й естетичну функції, тісно пов'язані зі світоглядними уявленнями українців, обрядовістю, вірою в силу магічних дійств.

Мальованки на хатніх стінах, печі, комині, навколо віконниць, одвірка мали захистити людину від можливих негативних впливів. Орнаментальні композиції та окремі їх елементи (зірки, кола, розетки, хвильки, безкінечники, сварги, хрести) мали передусім оберегове значення. Згодом давні знання про сутність таких орнаментальних мальованок забувалися, а відтак вони почали виконувати здебільшого декоративно-естетичну функцію, слугували прикрасою. Пізніше в народному малюванні почало з'являтися більше рослинних мотивів, що наслідували орнаменти вишивок, деревоpізьблення, кахлів, килимів тощо.

В монументальних орнаментальних формах настінного малювання, вишуканих композиційних схемах, колористиці виявилися художньо-естетичні смаки українців з численними регіональними особливостями. Так, цей вид мистецтва набув свого найбільшого поширення на Буковині, Київщині, Одещині, Поділлі, Полтавщині, Січеславщині (Дніпропетровщині), Слобожанщині, Черкащині, Херсонщині та Чернігівщині.

З початку XIX ст. на основі настінного малювання почав розвиватися "декоративний" стиль малювання, який майстри втілювали на архітектурних елементах хат і господарських будівель: коминах, печах, сволоках, стінах; різних предметах хатнього та господарського

вжитку: візках, дитячих колясках, корцях, мисках, музичних інструментах, меблях, тарілках тощо. Народні майстри використовували природні фарби, застосовували крейду, манію (червона фарба), сажу, синьку, кольорові глини, які розводили водою, яєчним жовтком, молоком, природним клеєм та ін.

Провідна роль у різнобарвних орнаментах належала рослинним мотивам, часто з гармонійно закомпонованими стилізованими фантастичними птахами, людськими постатями, тваринами. Їх основними мотивами та елементами є "бігунці", букети, вазони, "Дерево життя", зірки, квіти, людські постаті (козаки), коні, пташки, розетки, хрести, янголи та ін. Первісний символізм, а особливо апотропеїчне значення, цих орнаментів з часом було втрачено.

Із розвитком настінного малювання і появою талановитих майстрів, котрі прикрашали хати на замовлення, з'явилося малювання на окремих аркушах паперу — "мальовки". Вони поступово перетворилися на станковий вид декоративного живопису, що мав самостійне художнє значення і цінність.

У XX ст. декоративне малювання набуло великої популярності не тільки в селі, а й у місті. Воно знайшло широке застосування в народних промислах, художній індустрії, особливо фарфоровій, текстильній, поліграфічній. Таким чином, виникла нова галузь народного образотворення — декоративне малювання. Впродовж минулого століття і в новітній час цю галузь в мистецтвознавчій літературі означили як "декоративний розпис" (*з рос.* "декоративная роспись").

Творчість сучасних майстрів народного декоративного малювання відзначається високим художнім рівнем, стилістичною цільністю, майстерністю виконання. За своїми особливостями і технічними прийомами декоративне малювання умовно поділяється на традиційні школи — київську, петриківську та самчиківську.

Одним із найпотужніших і активних осередків декоративного малювання була і залишається Петриківка на Січеславщині (Дніпропетровщині). Майстри-петриківчани донині створюють художні речі в класичному стилі, притаманному місцевій школі малювання. Сьогодні на цій ниві плідно працює творчий колектив таких майстрів, як Наталія Бородіна-Рудовол, Лідія Булавіна (Статива), Валентина Дека (Статива), Володимир Глущенко, Людмила Горбуля, Вікторія і Любов Іванченки, Наталія Калюга, Валентина Карпець, Ірина Кібець, Наталія Купренко (Тимошенко), Марія Курінька, Валентина Міленко, Валентина Панко, Марія і Андрій Пікуш, Наталка Рибак, Василь Соколенко, Тамара Тесленко (Самець), Катерина Тимошенко, Ніна і Анатолій Чернуські, Вікторія Шевченко. Молоде покоління продовжує традиції видатних майстрів петриківського орнаменту — Тетяни Пати, Надії Білокінь, сестер Віри Павленко та Галини Павленко-Чередніченко, Ярини Пилипенко, Надії Тимошенко, Марфи Тимченко, твори котрих увійшли до скарбниці українського народного мистецтва.

Серед майстрів декоративного малювання Київщини особливо вирізняється творчість Марії Буряк (Ковалин), Людмили Вітковської (Макарів), Марії Нелеп (Обухів), Івана Приходька (Дударків), Василя Скопича (Іванків), Інни Вапнярської, Надії Гайдай, Олени Кулик, Олени Скицюк, Олени Харченко, Ольги Шинкаренко (Київ). Кожен майстер має свій особливий індивідуальний стиль і своєрідну колористичну манеру.

Декоративне малювання заслуженого майстра народної творчості України

Марії Буряк (1935—2008) із с. Ковалин на Переяслав-Хмельниччині засвідчує глибинні джерела народної образотворчості. У цієї самобутньої талановитої майстрині особлива манера бачення навколишнього світу. Продовжуючи народні традиції малярства Київщини, вона зображувала на папері вишуканий рослинний світ, людину як частку природи і носія етнічного досвіду. Рослинно-орнаментальні композиції мисткиня доповнювала зображеннями птахів і тварин, завдяки чому вони набували яскраво виразної оповідальності, глибокої філософії (твори "Перед святом", "В задумі", "Нічний птах", "Пісня весни", "Куди їдеш, Явтуше?", "Хата моя біла").

Неповторними, сповненими індивідуальної творчості та новаторства, є художні роботи заслуженого майстра народної творчості України *Людмили Вітковської* (р. н. 1950) із Макарова на Київщині. Їхні основні мотиви і сюжети ілюструють українські казки та пісні — "Великдень", "Весняний вечір", "Дідусь Джмелик із худібкою" "Квітка сонця", "Люба розмова", "Свято землі", вони сповнені метафоричних, фольклорних образів. Колорит творів Л. Вітковської — співзвучний народній традиції, базується на контрасті теплих і холодних кольорів. Майстриня у своїх творах уміло передає давні архетипи-образи, знаки, символи, забезпечує спадкоємність традицій народного малярства Київщини.

У яскравій творчості киянки *Ольги Шинкаренко* (р. н. 1952) з поетичною живописністю втілився національний колорит. Праобразом її квітів, птахів, тварин є природа, яку майстриня трансформує, створюючи свій особливий духовний світ. Серед мистецьких творів О. Шинкаренко вирізняються орнаментальні композиції з яскравими, життєрадісними квітами, рослинами, фантастичними птахами, людськими постатями і тваринами.

Відомим осередком декоративного малярства є село Самчики на Хмельниччині, що базується на традиціях народного мистецтва Південно-Східної Волині. Самчиківське малювання бере початок у 60-х рр. XX ст., коли гурт місцевих майстрів і художників розвинув традиції місцевого декоративного малювання, збагативши його орнаментально, сюжетно, колористично. Серед таких новаторських мотивів чільне місце посідають стилізовані вазони, килимкові орнаменти, людські постаті, писанкові орнаменти, фантастичні птахи та ін.

Сьогодні особливо прикметною є творчість старшого покоління майстрів самчиківського малювання — Олександра Пажимського, Віктора Раковського, Бориса Шнайдера та Михайла Юзвука. Оригінальні декоративні твори заслуженого майстра народної творчості України О. Пажимського — "Господиня", "Круг містечка Берестечка", "Козак Мамай", "Гончарики", "Писанка" та ін. — позначені багатством монументального рослинно-геометричного орнаментування, колористикою, низкою цікавих сюжетів, стилізованих елементів, притаманним традиційному народному мистецтву Волині та Поділля. Самчиківське малювання, безумовно, є перлиною українського народного мистецтва.

Серед потужної когорти майстрів народного малювання вирізняється творчість Лариси Гарбузенко, Любові Гусєвої, Ольги Кравченко, Юлії Марежик (Кіровоградщина); Ніни Кіріненко (Київщина); Катерини Бабко, Надії Гудилко (Суми); Наталії Чубко (Луцьк); Валентини Волошиної (Черкаси); Наталії Дігтяр (Полтава). Остання з названих май-

1

2

3

4

5

1. Творчий ужинок учасників Всеукраїнського молодіжного симпозіуму "Чигирин-2008".

2. Чорнодимлений гончарський посуд в горні. 2007.

3. Заслужений майстер народної творчості України, майстер ложкарства із села Тептіївка на Київщині Михайло Царенко за творчою роботою. 1995.

4. Яків Брюховецький. Головківські миски. 2004.

5. Марія Матійчук. Сирна іграшка "Вершник". 2005.

стринь плідно працює в жанрі малювання на склі. Майстриня пізнала специфіку технології малювання і нині створює цікаві поліхромні квіткові орнаменти. Позначені самобутністю і декоративні композиції Ганни Єрменчук-Гручман (Хмельниччина), Зої Пасічної (Одеса), Тетяни Стадниченко (Чернігів), Параски Хоми (Івано-Франківськ).

Талановито трансформує мистецьку традицію петриківського розпису заслужений майстер народної творчості України *Зоя Пасічна* (р. н. 1947) з Одеси. Засвоївши основні художні принципи цієї школи, майстриня створила свою неповторну мистецьку стилістику, що засвідчують її непересічні композиції "Годувальниця", "Козак Мамай", "Чигрине, Чигрине...", "Світанок".

Доволі глибоко осягнули і послідовно розвивають власні творчі інтерпретації петриківського малювання заслужені майстри народної творчості України Олександр і Тамара Вакуленки із Харківщини. Причому кожен із цього подружжя робить це по-своєму, індивідуалізовано, неповторно, їхня творча манера малювання базується на монументальному мазку.

Витинанка як вид народної образотворчості має в Україні давні традиції. Декоративні паперові витинанки-"кустодії" (захисні підкладки під воскові та сургучеві печатки), ажурно вирізані ножицями чи ножем, відомі вже із XVI—XVII ст., їх зустрічаємо на гетьманських документах, майнових грамотах тощо. У XIX ст. витинанки набувають значного поширення. Їх використовують у хатньому інтер'єрі, для оздоблення вікон, груб, печей, стін, мисників, полиць та ін. Паперові витинанки в різних регіонах України називали по-різному: "вазони", "голуби", "Дерево життя", "квіти", "павучки", "стригунці", "фіранки", "хрестики". З плином часу витинанка поступово зникла з побуту разом із заміною меблів, новим плануванням житла тощо. Дослідники відзначають, що на той час цей вид народного мистецтва вже мав свої регіональні відмінності, характерні семантичні та художні вирішення.

У наш час витинанка розвивається у площині індивідуальної творчості майстрів народного мистецтва. Техніка витинання успішно застосовується для оздоблення книг, журналів, екслібрисів, книжкових закладок, листівок тощо. Майстри примножують традиції народної витинанки, розширюють її мистецькі форми, поглиблюють композиційні структури. Основою композицій здебільшого постають орнаменти, що беруть витоки у стародавніх символах-свааргах, геометричних елементах, меандрі, спіралях, часто доповнених фігурами людей, птахів, фантастичних тварин, риб, квітів, які набувають декоративних форм.

Сьогодні своїм індивідуальним творчим почерком вирізняються такі майстри витинанки, як Віктор Наконечний (Вінниччина); Катерина Каркадим (Івано-Франківщина); Наталія Лимаренко, Людмила Проценко, Ольга Шинкаренко (Київщина); Зоя Богдан (Львів); Наталія Авдєєнко, Валерій і Маріанна Любаси, Андрій Пушкарьов (Січеславщина); Валентина Коздровська (Суми); Андрій Кушнір (Харківщина); Віктор Співак, Микола Теліженко (Черкащина) та інші. Їхнім творам притаманні життєстверджне мистецьке натхнення і водночас новаторство, збереження традицій народного мистецтва.

Особливими художніми якостями вирізняються витинанки і "вириванки" Ольги Шинкаренко із Києва, яким властиве вишукане композиційне і колірне вирішення — суголосність давнім традиціям і модерновість стилістики. Впродовж багатьох років ця талановита май-

стриня передає свої знання та вміння учням. Високомистецькі витинанки "Дерево життя", "Запах богульника", "Олені" О. Шинкаренко сповнені духом віковічної давнини, запрошують глядачів у чарівний світ природи.

Творчість *Віктора Співака* (р. н. 1940) з Черкас — це подорож у минувшину наших пращурів, різнобарвний світ навколишньої природи. Уміло використовуючи виражальні якості лінії і контуру, майстру вдається образно передати автентику народних обрядів, атмосферу легенд, символіку народного мистецтва. В. Співак вирізує на кольоровому папері складні сюжетні композиції із сакральних знаків і символів, образно інтерпретує традиційне "Древо життя", орнаментує постаті людей, фантастичних птахів, звірів тощо. Завдяки добре структурованій композиції, цей майстер досягає найбільшої стилістичної і художньої виразності. В циклі робіт "Трипільська цивілізація" Співак глибоко занурюється в буттєво-сутнісні основи українського життя, в національну самобутність культурної спадщини.

Останнім часом зростає тенденція до створення тематичних витинанок. Особливо це притаманне творчості В. і М. Любас з Кривого Рога, що на Січеславщині (Дніпропетровщині), В. Наконечного із Клембівки на Вінниччині, Л. Проценко із Києва, М. Теліженка з Черкас. Ці майстри сміливо вводять у витинанковий орнамент солярні знаки, узагальнені зображення людських постатей, птахів, тварин, компонуючи їх у цілі жанрові сцени, за допомогою яких створюється враження надчасності зображення, виникає відчуття метафізичного часу і простору.

Показово, що майстри витинанки активно відгукуються на різноманітні події сучасності, їх образна орнаментально-символічна мова повертає нам етнопам'ять, відкриває перед шанувальниками традиційної народної культури світ наших пращурів, навертає молоді генерації до джерел національної духовності.

Художня вишивка є одним із найпоширеніших видів народного мистецтва, що має в Україні багатовікову історію. Давні зображення вишивки на сорочці зустрічаємо на срібних чоловічих скульптурках з Мартинівського скарбу (VI ст.) на Черкащині, а також на бронзовій статуетці (VI—VII ст.) з околиць Хорола на Полтавщині. Доказом давнього побутування вишивки є також фрагменти тканин, знайдені під час розкопок Десятинної церкви у Києві. На шматках тканин чітко проглядаються орнаментальні взірці з низок ламаних ліній, сітки ромбів, "S-подібних знаків" та подвійних кол, а на одному фрагменті можна розпізнати техніку вишивання — "ланцюжок". На Уманщині в могилі воїна (XVI ст.) зберігся комір сорочки з низинною вишивкою, схожою на відомі нам сучасні зразки. Значно частіше археологи знаходять зразки вишиття на дорогих шовкових тканинах, які збереглися у похованнях X—XI ст. Це фрагменти шиття золотими нитками: налобні пов'язки, стоячі комірці, стрічки, плащі, пояси тощо. Численні історичні й етнографічні матеріали засвідчують широке побутування традиції вишиття за козацьких часів, особливо в оздобленні верхнього одягу, інтер'єрних і побутових виробів.

Упродовж тривалого розвитку народна вишивка зберігала архаїчні мотиви, систему знаків, які пов'язані з народними віруваннями й естетичними уподобаннями українців. Вишиванням в Україні займалися чи не в кожній се-

1

1. Валентина Карпець. Декоративне малювання "Птахи". 2006.

2

3

2. Обкладинка журналу "Народне мистецтво" до 360-річчя утворення Козацької держави. 2009.

3. Обкладинка журналу "Народне мистецтво". 2010.

лянській родині, а також в міському середовищі. Вона відображала соціальний статус людини, її походження. Вишивкою оздоблювали чоловічі та жіночі сорочки; верхній одяг — ґуґлі, жупани, кептарі, свити, сердаки, юпки; головні убори — намітки, очіпки, стрічки, хустини; речі хатнього й обрядового призначення — доріжки, наволочки, рушники, серветки, скатерки тощо. Орнаментальні мотиви, композиції, колір передавалися з покоління в покоління, ставали традиційними. Вишивальниці впродовж сторіч зберігали найбільш типові, довершені зразки орнаментів, колір, техніку вишивання. Під впливом багатьох чинників в Україні сформувалися окремі осередки, локальні стильові художні школи вишивки, які були особливо поширені на Бойківщині, Буковині, Волині, Гуцульщині, Закарпатті, Наддніпрянщині, Поділлі, Покутті, Поліссі та інших реґіонах України.

На стилістику орнаментальних мотивів безпосередньо впливали вишивальні техніки, яких в Україні налічують понад сто. Кожна місцевість мала свої найпоширеніші технічні прийоми, наприклад на Поділлі це була низь; занизування — типове для Волині, Чернігівщини; набирування, гладь — для Київщини, Полтавщини, Черкащини; низинка — для Поділля, Полісся, Буковини, Гуцульщини, Бойківщини. В кожній місцевості окремі техніки виконувалися в різних кольорах. Від техніки вишивання залежав характер трактування орнаментальних мотивів, її образно-композиційне, колористичне рішення. Орнаменти вишивок тематично поділялися здебільшого на геометричні, рослинні, зооморфні та антропоморфні. Композиція орнаменту, його розміщення перебували в тісному зв'язку з призначенням вишивки, конструкцією і функцією виробу.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. активно відроджується мистецтво художньої вишивки в більшості областях України завдяки індивідуальній творчості майстрів народного мистецтва. Когорта сучасних майстрів вишивки, зокрема мистецтва вишиття рушників, нині перебуває у творчих пошуках етнокоренів, прагне до мистецької досконалості, краси, досягнення гармонії між людиною і природою.

Провідні майстрині-вишивальниці з Буковини, Вінниччини, Волині, Донеччини, Закарпаття, Запоріжжя, Івано-Франківщини, Київщини, Львівщини, Луганщини, Миколаївщини, Полтавщини, Сумщини, Тернопільщини, Харківщини, Черкащини та Чернігівщини відроджують і розвивають традиції народної вишивки минулих століть. Вони створюють осучаснені, стилізовані форми строїв — жіночі блузи, чоловічі сорочки, сукні; речі інтер'єрного призначення — рушники, серветки, скатерки, штори, які використовуються в різноманітних обрядах (зокрема, у весільних, поховальних, родильних) і органічно вписуються в сьогодення.

На високому художньому рівні вишивають жіночі блузи і чоловічі сорочки Людмила Ільченко, Світлана Макаренко, Галина Хмель-Дунай (Дніпропетровщина); Таїсія Мазур (1948—2012) (Запоріжжя), Лариса Головня, Олександра Костомаха, Ольга Пожоджук (Київ); Віра Клок (Миколаїв); Надія Вакуленко, Ганна Гойда, Віра Забора, Лариса Пілюгіна (Полтавщина); Надія Демчук, Галина Зінченко, Ірина Окаянюк (Гриців на Хмельниччині); Наталія Некраса (Черкаси); Анастасія Жмендак, Дарія Стасюк (Чернівці). Заслужений майстер народної творчості України Раїса Гончарова з Миколаєва створює чоловічі сорочки, в яких гармонійно поєд-

нано крій з кращими традиціями народної вишивки.

В останні роки особливо поширилося вишивання рушників. Вишиваний рушник в Україні посідав особливе місце, був неодмінним атрибутом народної обрядовості, непересічним явищем духовного життя народу. Важливі етапи життя українців — від народження, весілля, до проводів померлого в останню дорогу — не обходились без рушника. Ними прикрашали вікна, двері, вішали в хаті на дерев'яні кілки. Відповідно до призначення рушники називали "кілковий" або "плечовий". Виконуючи утилітарні декоративні функції, рушники мали цілий ряд обрядових призначень. Під час багатьох значних у житті людини подій — сватання, весілля, закладання нової хати, зустрічі дорогих гостей, при похованні тощо — вишитий рушник був обов'язковим атрибутом.

Особливої уваги заслуговує активна плеяда майстрів вишиття рушників з Обухова, що на Київщині, — Світлана Зохнюк, Валентина Крамаренко, Валентина Ленда, Ірина Онищук, Галина Рубан, Надія Химиченко, котрі з мистецьким смаком і любов'ю відродили самобутню обухівську школу вишивання рушників.

Орнаментальна культура і висока технічна вправність притаманна вишуканим рушникам, вишитим "білим по білому", Світлани Неділько з Обухова і Ніни Мамалиги із Фастова на Київщині; Валентини Лаврик із Кривого Рогу і Світлани Бойченко з Новомосковська на Січеславщині; Світлани Гутник з Харківщини.

Уміле збереження традицій українських рушників вбачається у творах талановитих вишивальниць, а саме: Ірини Данилюк, Євгенії Журби, Лідії Задорожної, Олени Шуригіної з Донецька; Валентини Костюкової, Вероніки і Надії Поліщук, Олени Феоклістової, Марини Чудної з Києва; Олени Спеціальної з Красного Луча на Луганщині; Ганни Кардівар, Дарини Кунгурової, Світлани Пахомової, Арети Хачатурян з Миколаєва; Тетяни Чев'юк з Львівщини; Ольги Закорки з Лубен на Полтавщині; Наталії Бабенко, Лариси Кириченко із Сум; Лідії Бебешко, Ольги Мартинової з Черкащини, які створюють унікальні рушникові образи на основі глибоких знань народної традиції і стилістики, віртуозного володіння техніками вишиття.

Варто відзначити "козацькі" рушники майстрів вишивки Запорізького краю Марії Аполонової, Олександри Артем'євої, Лідії Арутенянц, Лідії Баранник, Катерини Вашуриної, Людмили Войтенко, Надії Денисюк, Світлани Ігнатченко, Тетяни Листопад, Слави Луків, Людмили Мельник, Ганни Тимошенко, Людмили Харченко, Валентини Чипули, Валентини Юхименко. Їхні твори відзначаються довершеною композицією, вишуканим колористичним рішенням, технічною майстерністю.

Плідно працюють і майстри Тернопільщини — Стефанія Бабій-Семців, Алла Байдак, Любов і Марія Віятик, Марія Гарапюк, Ольга Драбик, Тетяна Дубіч, Марія Козловська, Надія Радзіх, Галина Проців, Христина Прус, Ганна Семеняк, Надія Семців. У їхніх рушниках закарбувалося мистецтво давнього геометричного орнаменту Західного Поділля, що несе в собі сакральні знаки, гармонію форми, ритму, багатого поліхромного колориту.

Помітне відродження рушникового мистецтва спостерігається на Донеччині завдяки майстриням-вишивальницям Євдокії Антоновій, Людмилі Огнєвій, Лідії Тичині, Вірі Харіній, Олені Шуригіній.

Велике значення для розвитку художньої вишивки мало проведення Всеукраїнських виставок-конкурсів "Укра-

їнський вишитий рушник" (1999, 2005) Національної спілки майстрів народного мистецтва України.

У наш час художня вишивка демонструє високий рівень розвитку українського народного мистецтва. Саме життя засвідчує, що ця галузь народної образотворчості успішно розвивається стараннями сучасних майстринь-вишивальниць.

Народне мистецтво сьогодні постає дієвим фактором у житті українського суспільства, допомагає людині усвідомлювати своє коріння, етнічну ідентичність, стає рушієм духовних звитяг у побудові новітньої культури XXI ст.

Народне мистецтво, як невід'ємна складова сучасної культури, є тим незламним стрижнем, своєрідною світовою віссю, довкола якої вибудовуються політико-економічні та соціокультурні конструкти цивілізованого світу, слугує чинником непорушної соборності України та правдивим орієнтиром успішного поступу української нації у своє новітнє майбутнє.

ПРИРОДА, МАТЕРІАЛЬНИЙ СВІТ, ТІЛЕСНІСТЬ ЛЮДИНИ: КУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Розділ 4

Віталій і Володимир Кличко.

4.1. Культура побуту

Народна обрядовість. Важливою ланкою народної культури була і є обрядовість. На початок XX ст. календарна й сімейна обрядовість українців не зазнала структурних змін, хоча широкий наступ буржуазних відносин на село і особливо на місто зумовив певні трансформації, які не носили, однак, вирішального характеру.

Календарна обрядовість цього періоду була, як і в XIX ст., прив'язана до аграрно-трудового традиційного циклу й тісно пов'язаного з ним церковно-християнського календаря. Широко святкувались і входили почасти навіть в офіційний державний календар такі свята, як Святий вечір (Вілія), Різдво, Водохреща (Йордан), Масляна (Масниця), Великдень (з Вербною неділею, Чистим четвергом, Страсною п'ятницею, Полив'яним понеділком), Проводи (Гробки, Могилки, Радуниця), Зелені свята (Трійця, Клечальний тиждень, Квітна неділя), Купайла (Купала), Петра, Іллі, Маковія (Маккавеїв), Спаса (Преображення), Покрови, Андрія, Миколи.

Післяжовтневі радянські декрети, що ставили своєю метою впровадження нової соціалістичної ідеології, сприяли руйнуванню традиційної обрядової сфери, переважно у тих її елементах, де вона отримала безпосередній вплив християнства. Цей процес відбувався раптово і його тяжко переживало сільське населення. Вульгарний атеїзм, впроваджуваний насильно, не міг повністю знищити побутову релігійність, а лише сприяв виведенню календарної обрядовості з офіційної сфери громадського побуту й отриманню нею в такий спосіб вужчого сімейного, особистісного статусу. Гасла боротьби з церквою, націоналізмом, етнографізмом виголошувалися протягом сімдесяти років радянської влади, внаслідок чого календарні звичаї та обряди дійсно втратили чимало типових рис і елементів.

Протягом 20-х рр. зникли такі громадські обрядові форми, як масові релігійні процесії, хресні ходи й молебни просто неба, в тому числі водосвяття під час Водохреща у відкритих водоймах. Пізніше занепали обряди закликання дощу під час засухи, поступово витіснені й масові звичаєві заборони, пов'язані з постом чи роботою в певні свята, дні тижня, фази Місяця тощо.

У повоєнні 40-ві — 50-ті рр. залишилися спорадично, а подекуди й зовсім щезли деякі звичаї, пов'язані з народним календарем (ігри з коржем Калитою на Андрія, водіння куста на Зелені

Великодній ярмарок. Пасхальна випічка. Черкаський хлібокомбінат. 2004. Фото Л. Артюх.

Великодній кошик. Київ. 2010. Фото Л. Артюх.

свята, пастуші гулянки на Петра, зимові й весняні дівочо-парубочі гуляння та ін.). У період потепління й певної демократизації суспільства 60-х рр. почалося відродження деяких календарних обрядів, масових ігрищ, що після сценарної обробки як вторинні форми повернулися в сучасне село і навіть місто. Поширилися новорічні щедрування й безрелігійні колядування, Масляна була перепрофільована у Свято проводів зими тощо. Відроджувалися й вечорниці у вигляді самодіяльних вистав чи вечорів. Ці зерна відновленої і трансформованої традиції впали на добрий ґрунт, прижилися та існують уже десятки років. Щоправда, сценарії нових святкувань нерідко подавалися в узагальненій формі, без урахувань традиційних зональних особливостей. Такий підхід нівелював звичаєво-обрядову сферу. І все ж певною мірою ці процеси передували процесам відродження традиційної обрядової культури, що відбуваються впродовж останнього десятиліття. У справі відродження обрядових традицій у часи незалежності України особливо активізувалася діяльність громадських установ, церкви, засобів масової інформації.

Крім того, у колі сім'ї протягом десятиріч зберігалися й первинні форми традиційної календарної обрядовості. Носіями цих традицій є люди переважно старшого покоління. Не переривалася традиція святкування Великодня в колі родини, трапези з пасхальним хлібом-паскою і крашанками (на Заході й писанками), святвечірньої вечері з кутею й різдвяного обіду, означення хрестами оселі й господарських будівель на Водохреща, квітчання зеленню садиб, жител, а іноді й громадських центрів села, пускання купальських вінків дівчатами й гулянь навколо купальських вогнів тощо. Майже без змін залишилися громадські поминки (Проводи, Гробки), які ідеологічні працівники безуспішно приурочували до Дня Перемоги.

У пожовтневий період виникли й досить стійко утвердилися в побуті свята так званого червоного календаря: Перше травня — День міжнародної солідарності трудящих, 7 листопада — Свято великого Жовтня, День Радянської Армії, 8 Березня — Міжнародний жіночий

Різдвяний вертеп. Село Туф'я Долинського району Івано-Франківської обл. 2002. Фото О. Клименко.

день, 9 Травня — День Перемоги. Ці свята відзначалися здебільшого як громадські, мало торкаючись сімейно-побутової сфери. Вони не несли ніякого етнічного навантаження і були в прямому значенні слова — загальнорадянськими, інтернаціональними.

З утвердженням самостійності Української держави ці свята, окрім 8 Березня і Дня Перемоги, поступово втрачають свою актуальність. Натомість з'явилося нове всенародне свято — День Незалежності України (24 серпня).

У 20-ті рр. різко змінилися обряди, пов'язані з офіційним укладенням шлюбу, реєстрацією новонароджених і померлих. Вінчання, хрещення, відспівування (похоронна відправа), які ще на початку століття були обов'язковими релігійними таїнствами, після революції, з відділенням церкви від держави, занепадають і майже повністю виходять з побуту. Серед цих дійств ритуал хрещення зберігався найдовше, хоча з певних причин проводився нерідко таємно і здебільшого у приходах чужого адміністративного району. Менше значення мала похоронна відправа, яку відбували вдома, рідше у церкві й винятково для людей похилого віку чи суто релігійних. І майже зовсім за роки радянської влади було витіснене з побуту церковне вінчання молодих. Тиск антирелігійної пропаганди впливав на державну адміністрацію, яка суворо регламентувала цю сферу людського існування. Натомість міцно утвердилися реєстрація новонародженого, шлюбу й ритуал громадянських похоронів. У 20-х рр. впроваджувалися обряди урочистої реєстрації дитини ("звіздини") і комсомольські весілля, проте вони не набули як тоді, так і пізніше великого поширення.

Новий сплеск процесу радянського обрядотворення не обминув родинну сферу і в 60—70-ті рр. Розроблені спеціальними комісіями з урахуванням традиційної місцевої специфіки сценарії ритуалів урочистої реєстрації шлюбу, новонародженого й похоронів заповнили ту природну лакуну, яка утворилася внаслідок витіснення релігійних обрядів. Процес засвоєння цих нових, радянських по суті, обрядів проходив повільно,

Урочиста реєстрація шлюбу. Глухів Сумської обл. 1973. Фото Л. Артюх.

але без суттєвих заперечень з боку носіїв культури. На той час упровадження в побут нових громадських обрядів було закономірним явищем у тих випадках, коли нові обряди пристосовувалися на місцях до локальних традиційних форм, набуваючи таким чином етнічних і субетнічних рис. За роки незалежності України ці нововведення так само повільно і без спротиву населення на місцях почали відходити в небуття. Залишилося лише урочисте святкування громадянського укладення шлюбу з обов'язковим короваєм, шампанським, посипанням молодих зерном і цукерками. Але водночас останніми десятиліттями значно збільшилася кількість церковних вінчань, хрещень дітей і дорослих, церковних відспівувань покійних.

Спадкоємність традицій в обрядах родинного циклу найкраще збереглася у власне сімейних структурах. Так, незмінною залишилась традиційна обрядова схема українського весілля, усіх його функціональних етапів. Суттєво скоротилися лише передвесільні обряди — сватання, заручини, оглядини, які тепер найчастіше об'єднуються в один спільний ритуал знайомства двох родин. Зберіг свою структуру обряд випікання й розподілу весільного короваю. Весільний хліб (коровай, калач, шишки тощо) продовжує нести символічне та естетичне навантаження і лишається до наших днів одним із найвиразніших атрибутів українського весілля, його символом. Не лише в селі, а й у місті різновиди весільного хліба, зокрема коровай, продовжують широко побутувати.

Майже по всій території України ще до 80-х рр. XX ст. на селі зберігалися звичаї розплетення коси молодої, проводжання молодих до шлюбу, обсівання їх зерном, перейми молодих. Продовжується традиція патрилокального поселення молодих, і у зв'язку з цим діє обряд виряджання молодої з рідного дому. Побутує й "покривання" молодої, яке було і досі залишається ключовим у весіллі: воно символізує перехід молодої до престижнішої соціальної групи — дорослих, одружених. Повністю забуто нині обряд "комори" (перевірка цнотливості молодої), який почав занепадати ще на початку століття. Продовжує жити й розвиватися традиція післявесільного ряження ("циганщина", "перебетрія"), як один з яскравих проявів архаїчного, але надзвичайно стабільного елементу народної сміхової культури. Побутує й жартівливий ритуал "забивання кілка", коли батьки одружують останню дитину. Великого значення ще й досі надають звичаю відвідин молодими батьків молодої ("одвідини", "похлібини", "поклони"). Подекуди ще пам'ятають і виконують при цьому звичаєву заборону: молода протягом тижня не має права провідувати своїх батьків.

Останні два десятиліття характеризуються уніфікаційними процесами навіть у сфері сімейної обрядовості на селі. Зберігаються переважно ігрові елементи (перейми, викуп молодої, ряження тощо), не знижується функціональне

Весілля. Сестра молодого зустрічає молодих з весільним короваєм. Село Коженики Білоцерківського району Київської обл. 1973. Фото Л. Артюх.

Весілля. Коровайниці. Село Ленінівка Менського району Чернігівської обл. 1984. Фото Л. Артюх.

значення весільного хліба (коровай, шишки, калачі).

На Середній Наддніпрянщині та усій Лівобережній Україні ще широко побутує обряд "снідання" (прощання молодої зі своїми подругами, тобто отримання нею нового соціального статусу). Об'єднання двох раніше чужих родин в одну сім'ю закріплюється і в поширеному в Україні обряді "даровизни" ("перезва"). Усі ці символи ініціаційного характеру протягом XX ст. і в наші дні широко побутують.

У родильній обрядовості повністю зникли обряди і звичаї, пов'язані з "бабою" (бабою-повитухою, "бранкою"). Її функції вже у 30-ті рр. почали виконувати фахівці-акушери, а у повоєнні роки "баба" як феномен народної культури повністю зникла. В обрядах родин і хрестин відбулася в цей час певна трансформація: місце баби-повитухи в них нерідко займає рідна баба немовляти. Вона частує гостей на родинах ("одвідинах", "одвідках"), подає квітки, калачі чи кашу на хрестинах у тих районах, де ці обряди збереглися (Волинь, Поділля, Полісся). Заміна головного персонажа спричинила і втрату мотивації даних обрядів, які тепер відбуваються лише за звичаєм, хоча й досить стабільно в даних регіонах.

Повністю зберігся в сучасній Україні інститут кумівства навіть у його локальних проявах (кількість обраних кумів, пріоритети у їх виборі, їхні головні функції тощо). Благородна традиція обирання хрещених батьків була підхоплена у 70-ті рр. при введенні обряду урочистої реєстрації дитини. Призначалися "почесні батьки", які до того ж ставали й хрещеними батьками, оскільки громадянський обряд надання імені дитині не витіснив традиційного хрещення, яке відбувалося переважно потай від владних і партійних структур. За роки незалежності громадянська реєстрація дитини стала повною формальністю, а

хрещення і хрестини набули публічного статусу.

Велику роль і на початку століття, і в наш час відіграє обід після хрещення дитини — хрестини. Цей обряд має й досі виразний характер ініціації: за народними уявленнями хрещена й нехрещена дитина мають різний соціальний статус. До XXI ст. збереглося чимало повір'їв, забобонів, пов'язаних із нехрещеною дитиною, яка, за народними віруваннями, особливо піддається шкодочинним силам. Із цієї ж причини так само багато збереглося всіляких заборон для вагітних жінок. Часто й досі вірять, що недотримання цих звичаєвих табу може зашкодити матері й дитині. У родильній обрядовості збереглося також багато ігрових елементів, пов'язаних, зокрема, з народною сміховою культурою (дарування породіллі й немовляти, в'язання квіток (Поділля), роздавання чи розбивання каші, "торгівля" за неї з кумом (Полісся), частування баби, кепкування з молодого батька тощо).

Майже не змінилися протягом століття похорони як частина сімейної обрядовості. Глибоко гуманістичне ставлення до такої події, як смерть, характерне для народної свідомості. В Україні продовжують дотримуватися більшості звичаїв: обряджання покійного, винос тіла з хати і з двору, порядок жалобної процесії, поминки. Як у селі, так і у місті обов'язковими вважаються поминки в день поховання ("обід"), на дев'ятий ("дев'ятини"), сороковий день ("сороковини") і в рік по смерті ("роковини", "годовини"). Збереглися звичаї, пов'язані з зерном і хлібом (обов'язкова поминальна страва — коливо (канун), посівання житом місця після виносу покійного, хлібина на вікові труни, хлібні поминальні дарування тощо). Всі ці традиції, як і на початку століття, мають яскраво виражений локальний (субетнічний) характер.

Масований наступ на релігію у 20—30-ті рр. приніс свої плоди. Проводжання людини в останню путь обходилося переважно без релігійних відправ. Відспівування у церкві удостоювалися лише старші й дуже богомільні люди. Але до 90-х рр. на селі зберігся звичай запрошувати додому й на кладовище півчих. Використовувалися також і християнські атрибути — так званий провідний папір, ікона, хрест, свічки.

У 70—80-ті рр. з активізацією процесу радянського обрядотворення впроваджується громадянський поховальний обряд із громадянською панахидою, жалобною музикою (духовий оркестр), почесним караулом біля труни та ін. У місті такий обряд майже повністю витіснив релігійний, на селі ж і досі часто співіснують обидві форми, не заперечуючи одна одну. Трапляється, що в одних і тих самих похоронах спершу запрошують півчих, а потім ховають із музикою. При цьому використовують і громадянську, і церковну, і традиційну народну атрибутику: прапори з жалобними стрічками, нарукавні пов'язки, хрест, свічки, ікони, рушники, хустки, хліб.

Отже, в інтимній, особистісній сфері народної культури збереженість етнічних і субетнічних рис значно вища, аніж у сферах громадській і громадянській. А у співвідношенні місто—село традиційна сільська обрядова культура, безумовно, стійкіша і менш підпорядкована нівеляційним та уніфікаційним процесам. У місті ж, навіть за умови збереження більшості елементів традиційної духовної культури, відбулися певні інтеграційні процеси, і обрядова культура набула в цілому загальноукраїнських рис, особливо у великих містах. Тенденція до

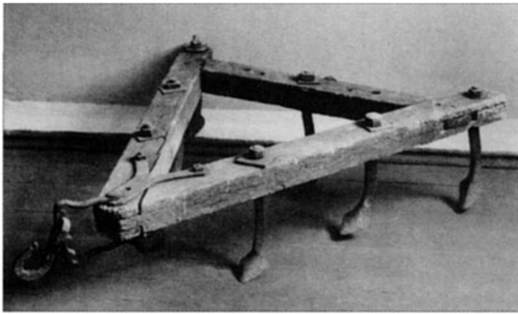
Поховальна процесія з іконою й радянським прапором. Село Домонтове Золотоніського району Черкаської обл. 1987. Фото Л. Артюх.

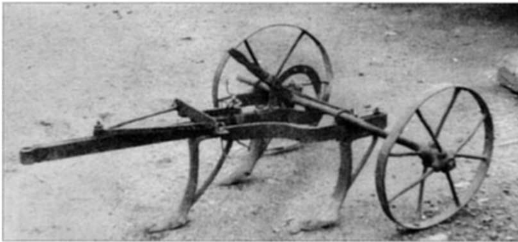
уніфікації обрядовості у рамках етносу в цілому виявляється навіть у таких локально визначених її компонентах, як похорони. Не занепадає, а продовжує традиційно побутувати інститут хрещених батьків. Куми і у XXI ст. виконують функції опікунів, наставників, а у разі сирітства неповнолітніх — і названих батьків.

У родинній звичаєвій сфері протягом XX ст. продовжує побутувати й народна педагогіка, значно втративши свої позиції у громадському побуті. Основні принципи виховання дітей, характерні для традиційної української народної педагогіки, залишилися у практиці й сьогодні: гуманізм, повага до особистості дитини й виховання в неї відповідної поваги до людини, особливо до старших; виховання дбайливого ставлення до природи й навколишньої дійсності; працьовитість. Зміна укладу життя спричинила зміну методів виховання, але не провідних його принципів. З розпадом великої багатопоколінної сім'ї зростає роль матері й батька у вихованні дитини, при цьому материнський вплив на неї піднімається до рівня батьківського. Підвищується рівень освіти, а водночас і роль освітніх закладів у вихованні молодого покоління.

Практика народного виховання високих моральних принципів має глибокі корені. Найвищими моральними якостями в народній педагогіці вважаються доброта, людяність, чесність, шляхетність, працелюбність, людська гідність, повага до старших, любов до своєї землі. Відомі десять християнських заповідей і майже повністю скопійований з них моральний кодекс будівника комунізму 60-х рр., який за винятком деяких ідеологічних настанов повторює загальнолюдські принципи моралі, побутують у народній звичаєвості й нині.

Матеріальна культура. У народній побутовій культурі важливе місце посідає так звана матеріальна культура, або культура життєзабезпечення, яка складається з двох взаємодоповнювальних чинників — системи побутового виробництва і системи споживання для

Плуги 20—30-х рр. XX ст. Село Кукавка Могилів-Подільського району Вінницької обл. 1970. Фото Л. Артюх.

підтримування життєдіяльності. Життєдіяльність слід розглядати тут не лише як систему задоволення вітальних потреб людини, вона виявляє й відображує різноманітні прояви громадянського й родинного побуту, а отже, різнопланові аспекти соціального й духовного життя етносу.

До народної культури життєзабезпечення входять такі важливі елементи, як землеробські знаряддя, житло, одяг, транспорт і їжа. У минулому велику роль в народній культурі життєзабезпечення відігравали також ремесла і промисли.

Найпоширенішим напрямом сільськогосподарського виробництва в Україні у XX — на початку XXI ст. є землеробство, яке охоплює три головні галузі: рільництво, городництво й садівництво. Вироблені віками ***агротехнічні традиції*** (способи обробки ґрунту, збирання й переробка врожаю, агротехнічні знання, уміння й навички, землеробські знаряддя й техніка) піддалися докорінним трансформаціям протягом цього періоду.

З початку XX ст. і до кінця першого десятиріччя радянської влади селянство продовжувало в цілому зберігати традиційні землеробські знаряддя і недовірливо ставилося до впровадження будь-яких змін у цій галузі виробництва. Поставлені Декретом про землю в однакові умови, селяни до кінця 20-х рр. уже значно диференціювалися в соціальному плані. Наприкінці 20-х рр. у заможного й середнього селянства, окрім традиційних плуга, рала, дерев'яно-залізної борони, коси (серпа), ціпа, з'являються багатокорпусні плуги, залізні борони, жатки, молотарки, віялки, парові млини тощо. Традиційні дерев'яні знаряддя землеробства також піддалися значній модифікації — дерев'яні деталі замінено на залізні, насамперед у системах кріплення і робочих системах.

Усуспільнення засобів виробництва, а пізніше курс на індустріалізацію й колективізацію, що здійснювався в обстановці масового тиску і терору призвели до різкої зміни способу життя українського селянства, до руйнівних перетворень у сфері народної культури і, зрештою, голодомору. Разом із прогресивними тенденціями розвитку сільськогосподарського виробництва відбувалися й негативні процеси відриву селянина від землі, вікових традицій її обробітку, тих духовних надбань, які були неодмінними складниками культури життєзабезпечення.

Зміни в галузі соціально-економічного й політичного устрою спричинили зміни в агрокультурі, зокрема в землеробській техніці українців. Не лише руйнування соціальних та економічних основ традиційного господарства принесла з собою колективізація. Передусім протягом 30-х рр. процес модифіка-

ції (вдосконалення) існуючої традиційної сільськогосподарської техніки змінився активним впровадженням нової, розпочався процес механізації сільського господарства, освоєння машинної тяги. Землеробська техніка ставала все більш пристосованою до великих площ, котрими володіли чималі колективні й державні господарства (колгоспи й радгоспи). У 30-ті — 40-ві рр. потужні трактори і комбайни ще не повністю витіснили знаряддя заводського й кустарного виробництва — плуги, обгортачі, рала, драпаки і навіть коси й ручні віялки. Нова техніка застосовувалась насамперед у зерновому господарстві для двох видів робіт — оранки і збирання хліба. Городництво й садівництво до 50-х рр. задовольнялося переважно ручними знаряддями.

Традиційні комплекси землеробських знарядь (обробки ґрунту, збирання й переробки врожаю), які на початку XX ст. були представлені трьома великими зональними типами: північним, або поліським, центральним і південним, уже з 50-х рр. майже повністю нівелювалися. До другої половини XX ст. традиційні землеробські знаряддя повністю вийшли з ужитку у великих господарствах. Збереглися лише деякі елементи цих комплексів, які використовувалися для обробітку особистих присадибних ділянок, садів і городів. У 90-х рр. з упровадженням фермерства процес реставрації деяких видів традиційної техніки, малої механізації значно пожвавився. Для садівництва й городництва створюються невеликі самохідні плуги з різноманітними насадками (для зорювання, обгортання, прополки тощо). Попит на таку техніку досі, на жаль, не задовольняється.

Об'єктивний процес витіснення менш продуктивних знарядь продуктивнішою технікою, комплексна механізація землеробства призвели до повної зміни матеріальної культури у цій сфері життєдіяльності, уніфікації її із загальноєвропейськими формами. Етнічні риси збереглися у галузі народних знань — агрокалендарі, народній фенології, навиках догляду за рослинами, а також у способах використання традиційних землеробських знарядь, що подекуди існують у приватних господарствах.

Подібні процеси уніфікації відбулися протягом XX ст. і в інших елементах культури життєзабезпечення, зокрема в ***народному одязі.***

Наприкінці XIX — на початку XX ст. (до 1917 р.) традиційний український народний костюм був представлений шістьма комплексами: вбранням Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Карпат, Полісся, Слобожанщини й Півдня України. Спільним для всіх комплексів був незмінний набір предметів: для жінок — сорочка, архаїчні дерга чи запаска із незшитих шматків тканини або спідниця — зшитий поясний вид одягу і безрукавка (керсетка, кептар); для чоловіків — сорочка й штани. Верхній одяг на зразок юпки, свити, кобеняка, а взимку — кожуха був характерним для всіх реґіонів України. Варіативність комплексів народжувалася відмінностями орнаментації (вишивки чи художнього ткання); елементів крою, пріоритетами вихідного матеріалу тощо.

Локальні комплекси народного одягу зберегли своє значення і в перші пожовтневі роки. Перша світова війна, революція, громадянська війна призвели до занепаду промислового виробництва тканин і одягу. Процес поступової модифікації деяких елементів народного вбрання (використання замість лляних і конопляних полотен бавовняних тканин фабричного виробництва, поява на селі жіночих спідниць і чоловічих штанів та піджаків міського крою, а також легко-

го взуття на зразок черевиків і головних уборів — капелюхів тощо) уповільнюється, і сільське, а подекуди й частина міського населення повертається до вбрання, виготовленого з традиційних матеріалів у традиційний спосіб (саморобне або кустарне виробництво).

Проте така вимушена консервація традицій народного вбрання не тривала довго. Процес індустріалізації, що особливо поширився у 30-ті рр., торкнувся і сфери народного одягу: передусім були витіснені з побуту саморобні тканини для вбрання, впроваджені елементи міського одягу. Найперше зазнав змін чоловічий костюм, який інтенсивно набував урбанізованих форм, втрачаючи етнічні ознаки. Прямі полотняні штани замінили брюки класичного для європейської моди XX ст. крою, поширилися піджаки й сорочки, а також пальта й напівпальта на зразок бушлатів. Жіночий одяг повільніше, але також швидкими темпами набував рис загальноєвропейської моди. Полотняні сорочки, домоткані запаски й дерги, суконні свити й киреї на селі зникали з ужитку, натомість з'являлися зовсім нові для української традиції блузи й кофти, спідниці й фартушки з тканин фабричного виробництва (ситцю, сатину, бязі тощо). Повністю був витіснений жіночий безрукавний одяг, який замінили жакетки, напівпальта й пальта. Власне, саме в 30-ті рр. відбулася відмова від традиційних форм одягу й перехід на уніфіковані загальноєвропейські форми, спершу в місті, а потім і на селі.

Інакше склалася доля народного костюма в Карпатах (Закарпатті й Прикарпатті). Процеси нівеляції, відмова від національних традицій в одязі у 30-ті рр. майже не торкнулися цих територій. Більше того, престижність міського ("шляхетського") способу вбрання (спідниці, блузки, відмова від вишивок та ін.), яку спостерігали українські етнографи у перші десятиріччя XX ст., пізніше знижується. Посилення національного утиску з боку Польщі викликало сплеск національної самосвідомості, який виявлявся у використанні національних символів (зокрема, традиційного одягу з обов'язковим вишиваним орнаментом).

Повернення до елементів традиційного одягу, щоправда, значно спрощеного його варіанта, характерне й для 40-х рр. і повоєнного часу з тих же причин, що й у пожовтневі роки.

Наприкінці 50-х і в 60-ті рр. зростання промислового виробництва одягу й тканин, вплив засобів масової комунікації, пропаганда урбанізованих форм побутової культури як найпрестижніших досягнень сучасних модельєрів спричинили повну перемогу міжнаціональних моделей одягу над його традиційними етнічними формами. У ці ж роки у пошуках своєрідності професійна культура моделювання одягу звертається до традиційного народного костюма як до джерела нових форм. Повернення у побут після відповідної фахової обробки деяких елементів традиційного вбрання, так званих вторинних форм матеріальної культури, стало позитивним явищем, характерним і для пізніших десятиліть. Міське населення сприймає ці моделі не лише як можливість урізноманітнити свій гардероб, відірватися від стандартизованих форм, але й як певний символ національної приналежності. Тенденція до презентації своєї національності особливо помітною була у другій половині 60-х та наприкінці 80 — початку 90-х рр.

У побуті ж сучасного села традиційний одяг зберігся в обрядовій культурі, найбільше у весільних — при запрошенні гостей, а також у поховальних обрядах.

Жінки у вбранні кінця XX ст. Село Чорногородка Макарівського району Київської обл. 1987. Фото Л. Артюх.

Мешканка села Драбівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської обл. Таран Домаха Василівна (р. н. 1907) в народному вбранні. 1987. Фото Л. Артюх.

Таким чином, протягом XX ст. відбувся перехід на одяг загальноєвропейського типу, значно поширився так званий фольклорний стиль, а традиційне вбрання початку століття зберегло свою первинну сутність лише в обрядових формах.

За часів незалежності етнічні елементи народного вбрання в сучасному костюмі переходять у символічну нішу. Традиційне вбрання продовжує існувати як функціональний об'єкт лише у святковій сфері сучасних Карпат. На більшій же частині України український традиційний костюм з його варіантами репрезентує українську культуру через сучасні сценічні форми (автентично відтворені чи стилізовані), колекції сучасних українських модельєрів, виконані на основі творчого використання зональних комплексів одягу чи їх окремих деталей.

Кожен етнос, віками виробляючи власні традиції у звичаєвій, обрядовій і повсякденній сферах, створює систему уподобань, котрі вкорінюються у побут, обумовлюючи певні стандарти утилітарної поведінки. Декотрі з них, особливо виразні, перетворюються на етнічні (субетнічні) символи. Вироблені віками на ґрунті переваг стереотипи можуть стати етнічними символами. Таким символічним предметом стала українська сорочка-вишиванка, яка, особливо про-

С. Прохоров. Українська дівчина. 1925. (Український живопис. — Київ, 1985).

А. Коцка. На Гуцульщині. 1972. (Український живопис. — Київ, 1985).

тягом останнього двадцятиріччя, репрезентує приналежність носіїв культури до її витоків.

Житло. Важливе місце у системі народної культури життєзабезпечення посідає житло. Паралельно з архітектурою, створеною фахівцями, побутувало й народне будівництво, яке не припинилося й до сьогодні. За комплексом типологічних ознак українське традиційне народне житло наприкінці XIX — на початку XX ст. було представлене п'ятьма зональними типами: північноукраїнським, або поліським, центральноукраїнським правобережним, центральноукраїнським лівобережним, західноукраїнським (карпатським) і південноукраїнським.

За планом найпоширенішим типом сільського житла на початок XX ст. були дво- і трикамерні хати. В останніх у XX ст. у північному реґіоні обидва житлові приміщення вже мали системи опалення (печі). Протягом перших десятиріч XX ст. на Поліссі й Лівобережжі відбувається процес ускладнення плану двокамерних жител типу хата—сіни за рахунок виділення в сінях житлового приміщення або повного перетворення в нього сіней і прибудови ґанку. Трансформується й найпоширеніше в Україні трикамерне житло (типу хата—сіни—хата), де також у сінях відокремлюється комірчина або хатина.

За формою вертикального розвитку українське народне житло початку XX ст. являло собою наземну одноповерхову споруду, за винятком гірських районів Карпат, придністровських районів Буковини й Поділля, де під житлом, використовуючи ландшафтні особливості, облаштовували цокольне господарське приміщення.

За конструктивними особливостями традиційна українська хата початку століття найчастіше була каркасного типу, і лише на Поліссі, у зоні Карпат і частково на правобережній Центральній Україні поряд із каркасним споруджують зрубне житло.

Хата 1947 р. Село Шестиринці Лисянського району Черкаської обл. 1987. Фото Л. Артюх.

Що стосується системи забудови селянського двору, то найхарактернішими спорудами були льох, хлів, стайня (конюшня), саж, курник, возовня, дровітня, клуня (стодола) або половник, комора й оборіг. У районах, де вирощували велику кількість кукурудзи (Карпати, Подністров'я, Південь), ставили коші.

Ці особливості народного житла в Україні зберігалися аж до 30-х рр., надалі у соціально-економічному становищі села відбуваються докорінні перетворення. Внаслідок насильницької колективізації і зміни господарської функції селянської родини змінюється й традиційне значення сільськогосподарських будівель у формуванні сільської садиби, зменшується їх кількість. До кінця 50-х рр. стають непотрібними і майже повністю зникають стайні, клуні, комори. У результаті хибної орієнтації винятково на укрупнені колективно-державні форми господарювання (колгоспи, радгоспи) і вироблення негативного ставлення до особистої та приватної власності, занепадають досить розвинені у минулому форми господарювання, змінюється й тип забудови двору.

Проте зі зміною ставлення до особистих господарств і проведення ряду аграрних реформ після 1960 р. знову повертаються сушні для фруктів (центральноукраїнські райони), масово вибудовуються літні кухні.

У дореволюційному українському селі початку XX ст. характер будівельних матеріалів і конструкцій житла обумовлювався природно-кліматичними і соціально-економічними умовами. Аж до 30-х рр. будматеріали промислового виробництва сільські й навіть міські індивідуальні забудовники використовували мінімально. У південному історико-етнографічному реґіоні переважали природний камінь, глина і сирцева цегла ("лампач", "саман", "колиб"), у центральному — глина-дерево, у поліському і карпатському — дерево. Пізніше як будівельний матеріал в Україні поширюється цегла. Проте традиційне для Карпат і Полісся дерево продовжує в цих реґіонах превалювати і донині.

Певні зміни сталися в 50-х рр. і у вертикальній побудові житла. Замість дерев'яних стояків чи кутових підмурків повсюди в Україні почали споруджувати високі кам'яні фундаменти. А в останні десятиріччя на селі нерідко ставлять будинки з мансардою і навіть двоповерхові. При цьому на Центральному Право-

Готель в етностилі. Село Манжелія Глобинського району Полтавської обл. 1987. Фото Л. Артюх.

бережжі та Центральному Лівобережжі, на Півдні поширюється тип сучасного карпатського житла з його безсумнівними перевагами: різноповерховістю, що надає широкі можливості для використання цокольного й мансардного рівнів, а також другого поверху, оригінальність стрімкого силуету, мальовничість оздоблення тощо. Нерідко це пояснюється впливом традиційних смаків будівельників з Карпат та Прикарпаття, котрі в останні роки займаються зведенням індивідуальних жител і громадських споруд у різних регіонах України.

Найбільші зміни відбулися у плануванні сільського житла, хоча воно й базується на народних традиціях. Протягом 50—80-х рр. житло розвивалося з трьохдільної основи (типу хата—сіни—хата). При цьому збільшувалася ширина хати, що створювало додаткові шанси для виділення ще двох кімнат у жилих приміщеннях і кухні в теплих сінях.

Особливістю сучасного етапу розвитку оформлення сільського житла в Україні є синтез створення необхідних для нормального побутування вигод і якомога повнішого розкриття функціональних і художніх можливостей нових будівельних матеріалів. Народні будівельники використовують вікові художні традиції для задоволення сучасних естетичних потреб. Таким чином, сучасне сільське житло, ґрунтуючись на традиційних елементах народної будівельної культури і водночас збагатившись досвідом сучасної професіональної архітектури, продовжує виявляти зональну варіативність. Нині за рядом типологічних ознак, по-перше, можна виділити житло північноукраїнського типу, хоча його ареал і значно звузився. Характерними особливостями цього історико-етнографічного району є двосхилий дах із традиційним покриттям (дерево) та новим (шифер), традиційна схема забудови двору, ширше, ніж в інших регіонах використання дерева як стінобудівного матеріалу. По-друге, зберегли свою специфіку центральноукраїнський район, де значно зменшилася різниця між правобережним і лівобережним типами житла, а також південноукраїнський, в яких збереглися традиції планування (з виділенням ґанків, веранд), ширшого застосування природних будівельних матеріалів, побутування чотирисхилих м'якого силуету дахів тощо. По-третє, житло карпатського (західноукраїнського) типу значно розширило ареал побутування, зберігши основні свої традиційні риси.

Система харчування етносу, що складається із сукупності певних ознак (набір продуктів; виготовлення харчових запасів, консервація продуктів; способи приготування страв; харчові переваги й уподобання, обмеження й заборони, набір страв у повсякденних і обрядових трапезах), є однією з найстійкіших складових культури життєзабезпечення. Вона менше, ніж інші її компоненти, піддається трансформуванню і навіть стандартизації, довше зберігає традиційні форми.

На початку століття (аж до 30-х рр.) зміни у харчуванні селян відбувалися повільніше, аніж в інших елементах матеріальної культури, завдяки постачанню основних продуктів із власних господарств, слабкому розвиткові харчової промисловості, неконкурентоспроможності підприємств громадського харчування порівняно з домашнім, значній ощадливості селянина, яку обумовлювали переважно матеріальні причини, а зрештою й консервативністю смаків у цій інтимній сфері життєдіяльності. Власне до 30-х рр. система харчування зберігала свою цілісність у рамках субетнічних зональних типів (поліський, карпатський з Прикарпаттям, подільський, середньонаддніпрянський, слобожанський і південний).

На початку 30-х рр. система традиційного харчування була порушена екстремальними подіями — спровокованим радянським урядом голодом в Україні. Голод завжди і в усіх народів супроводжувався передусім повною відмовою від звичаєвих харчових заборон. У 1932—1933 рр. у їжу вживалися рослини й тварини, які в звичайних умовах вважалися нечистими, неїстівними (комахи, плазуни, земноводні, коти, собаки, коні, жолуді, липове листя тощо). Трагічність ситуації поглиблювалася тим, що в ці роки врожай у республіці був не нижчий, ніж звичайно. Міське населення потерпіло від голоду значно менше, оскільки на ті роки постачання хліба та інших хлібопродуктів промислового виробництва, круп, борошна, а також м'яса і м'ясопродуктів було досить налагоджене.

Зміни в народному харчуванні в першому двадцятилітті XX ст. не були структурними, а характеризувалися активнішим упровадженням у раціон нових продуктів, раніше доступних лише заможнішому міському населенню. У харчування вводяться помідори (томати), які до 40-х рр. майже повністю витісняють традиційну закваску для борщу — буряковий квас; баклажани, солодкий перець (угорський, паприка, ротунда). Соняшник, як найрентабельніша олійна рослина, майже повністю витісняє коноплю, льон, ріпак, рижій. Зростає споживання кукурудзи, особливо у південних і західних районах.

Після 50-х рр. особливо поширився як харчовий продукт рис. Спершу його використовували винятково у ритуальних стравах (коливо), а в 60—80-ті рр. він став однією з повсякденних страв.

Розширення посівних площ під цукровим буряком і поширення підприємств цукропереробної промисловості спричинило збільшення споживання у містах і селах цукру та солодких кондитерських виробів.

У міській кухні з початку XX ст. значно зросло споживання повсякденних м'ясних страв, навіть серед людей середнього достатку; копченого м'яса і ковбас, а також страв із меленого м'яса.

У 40 — на початку 50-х рр. унаслідок війни та повоєнної розрухи система народного харчування не розвивалася. Звузився асортимент продуктів і страв, збіднився, навіть порівняно з 20-ми рр., харчовий раціон. Це було наслідком повної руйнації не лише приватних, а й особистих присадибних господарств, жорсткої політики соціального й матеріального пригнічення селянина-хлібороба.

З кінця 50-х рр. з відродженням особистих господарств, інтенсивним розвитком засобів масової комунікації, посиленням міграції населення (в тому числі й маятникової: село—місто), розширенням державної та кооперативної торгівлі (зокрема, зростанням кількості підприємств громадського харчування) й харчової промисловості збільшуються

можливості для обміну культурною інформацією, для урізноманітнення асортименту страв. До раціону харчування українців уходять страви інших народів, які раніше в українській народній кухні не побутували: шніцель, котлети, тефтелі, плов, шашлик, гуляш, харчо, м'ясні салати, різноманітні кондитерські вироби на зразок тортів тощо.

При цьому такі страви адаптуються до традиційних смаків, наближаючись до звичних українських наїдків. Спершу вони завойовують міську кухню, стаючи приналежністю повсякденного столу. У сільському побуті в 60—70-ті рр. вони потрапляють насамперед у святкові трапези, а пізніше переходять і в повсякденне меню.

Звичайно, кухня кожного народу не є явищем унікальним, бо, живучи поруч, спілкуючись, люди обмінюються кулінарною інформацією, дещо запозичують, щось дарують. Нині особливо помітне міжетнічне зближення в урбанізованих прошарках народної культури, а також у зонах активного міжетнічного спілкування. Цьому особливо сприяють майже безмежні можливості засобів інформації, зокрема електронних, поширення комунікаційних зв'язків — рухливість людських потоків з країни в країну, а з тим і полегшення передачі й сприйняття культури різних народів.

В останні десятиріччя дедалі більшу роль відіграє і в місті, й на селі громадське харчування. За всіх недоліків цієї системи, які, зокрема, виявляються у тенденції до стандартизації та уніфікації харчування, вона чимало сприяє закріпленню в побуті, збереженню і навіть відродженню деяких традиційних страв. Після певного фахового вдосконалення такі стави, як борщ із пампушками, галушки, вареники та ін., завойовують нові території і не лише в Україні, стають символами української кухні, народної матеріальної культури взагалі. Деякі напівзабуті страви, характерні в минулому лише для невеликих регіонів, пропаговані професіональною кулінарією, поширюються Україною, повертаються в домашній побут жителів міста й села (крученики по-волинському, верещака, бігус, вушка чи мазурики з грибами тощо).

Проте, незважаючи на кращу збереженість традицій народної їжі у сфері матеріальної культури, і в цій галузі помітні втрати, зокрема в асортименті продуктів і страв. Деякі продукти, що посідали в традиційній кухні чільне місце як додаткові джерела вуглеводів і білків (гречані та пшоняні крупи й борошно, на Півдні й Заході — кукурудзяні крупи й борошно, ячні, житні, вівсяні крупи й борошно, страви з них, виготовлені за допомогою природної ферментації), майже повністю виходять з раціону сільських і особливо міських жителів. Такі небажані зміни відбуваються внаслідок уніфікації зернового господарства, збільшення посівних площ під найрентабельнішою пшеницею і відповідного зменшення їх під так званими другорядними культурами: гречкою, просом, вівсом та ін. Кукурудза, особливо поширена в кінці 50 — на початку 60-х рр., перетворилася переважно на кормову культуру.

Практично повністю зникли олійні культури — коноплі, льон, рижій, ріпак, а в останні роки й мак. Мало вживають в останні десятиліття страв із сочевиці, бобів і взагалі значно скоротилося споживання всіх бобових. З городніх рослин наприкінці XX ст. майже повністю вийшли з ужитку ріпа, пастернак, мало сіяли селери, кмину. Знижувалася питома вага посівних площ під баштанами. Щоправда, розвиток сільськогосподарського підприємництва в роки незалежності сприяє поверненню на городи, а за-

Поминальний обід. Кухарки готують традиційний капусняк. Село Домонтове Золотоніського району Черкаської обл. 1987. Фото Л. Артюх.

тим і на столи українців призабутих за радянські часи селери й пастернаку, бобів і сочевиці, кавунів, динь, гарбузів тощо. Швидко завоювали популярність рідкісні в минулому види капусти: броколі, кольрабі, брюссельська, цвітна.

Сезонність у системі харчування нині не відіграє такої вирішальної ролі, як 70—100 років тому. Розвиток кулінарії сприяв універсалізації домашніх продуктових заготівель не лише в традиційний спосіб (квашення, соління, сушіння), але й за допомогою консервування різних овочів, фруктів, ягід, грибів і навіть м'яса й сала. Значно розширився ареал коптіння сала, м'яса, риби, який займає тепер практично всю територію Правобережної України.

Найкраще зберігаються традиції у харчових перевагах. Як і на початку минулого століття, так і тепер у сільській місцевості продовжують домінувати традиційні способи обробки продуктів — варіння, тушкування, печіння. Це навіть стало однією з причин відновлення традиційних систем вогнища — печі, яка в типових проектах сільського житла 60—80-х рр. не планувалася. Останніми роками почастішали випадки зведення варистих печей у житлових будинках або в окремих приміщеннях (так званих літніх кухнях) при збереженні й газових плит для приготування їжі і корму для худоби, сушіння фруктів, ягід, грибів, а також для приготування ритуальних страв (в основному весільних і поховальних).

Переваги як традиційних способів приготування, так і остаточної обробки страв (за рахунок спецій, приправ, заквасок, соусів) проявляються і в пристосуванні нетрадиційних страв до традиційних смаків. Готуючи гуляш, шашлик, плов, харчо українці обмежують, а то й зовсім не використовують винні й оцтові соуси, скорочують кількість приправ і спецій. Угорський гуляш в українському виконанні нагадує традиційну українську печеню, а грузинське харчо — юшку з помідорами. Смакові стереотипи переважають навіть в інноваційних формах. Хоча взагалі для українців характерна пристрасть до більш гострої, ніж, скажімо, у білорусів, поляків чи росіян їжі. Згадаймо лише "змагання" запорожців, які на спір з'їдали за обіднім борщем по цілому стручку гострого червоного перцю. Нормою вважалося (і досі заведено) подавати до борщу часник чи цибулю,

червоний перець. Часником затирають і пампушки до борщу, готують їх не лише в домашній кухні, а й у найвишуканіших ресторанах.

У режимі харчування також не відбулося суттєвих змін. Превалює три-чотириразовий режим прийняття їжі протягом дня (сніданок, обід, підвечірок, вечеря). Найбільш характерними, як і на початку століття, обідніми стравами є борщ чи капусняк. За традицією готують їжу жінки.

Особливу схильність до збереження традиційних форм має обрядо-ритуальна їжа. Впродовж усього XX ст. (за винятком голодних і воєнних років) у весільній обрядовості продовжує побутувати коровай, який є стрижнем усього обряду. Він залишає за собою традиційну знакову функцію, символізуючи перехід молодих у нову, солідніщу, соціальну групу, добробут, благоденство, єднання двох раніше чужих родин, несе високе естетичне й етичне навантаження. Коровай та інше традиційне обрядове печиво (шишка, калач, лежень, дивень, зозулька, верч, гусочка, перепієць тощо) зберігають донині зональну прикріпленість. Знакова функція не зникає й у інших ритуальних стравах — поминальне коливо (канун), хрестинні калачі, пироги й "бабина каша". Залишається й традиційний для обрядових трапез (весілля, хрестини, родини, похорони) набір страв, характерний для певних історико-етнографічних реґіонів. При цьому традиційне для кожного району меню поповнюється новими стравами, які вже стали загальноукраїнськими: м'ясними й овочевими салатами з майонезом, котлетами, печеною чи копченою птицею тощо. Такі страви звичайно не несуть символічного навантаження, а виконують переважно престижну функцію, підкреслюючи статус господаря в громаді, рівень його добробуту, щедрість і гостинність. Адже у народній звичаєвості важливим є престижність господаря в його соціумі. Господар мусить прийняти гостей так, щоб його шанували у своєму оточенні.

Повсякденне харчування в останні роки мало відрізняється від недільного, а часом і святкового. Це свідчить про зростання ролі їжі в ієрархії потреб життєзабезпечення і в системі вартостей на селі. Сучасне харчування (зокрема, на селі) виконує таку ж престижну функцію, як і одяг.

Таким чином, система народного харчування зберегла свою традиційну структуру (за винятком деяких втрат і деяких інновацій в асортименті продуктів і страв). Найстійкішими елементами в системі харчування виявилися харчові переваги в способах обробки продуктів і приготування їжі, побутування обрядового печива та інших ритуальних страв, що несуть значне символічне навантаження, правила поведінки під час приготування цих страв, деякі харчові заборони.

Можна цілком впевнено твердити, що нині на тлі глобалізаційних процесів іде повсякденна боротьба народів за збереження національної своєрідності, яка підтримується підсвідомим прагненням до єдності зі своїм соціумом. Найяскравіше це виявляється у сфері тих елементів традиційної культури, котрі не були втрачені й відроджувалися, а функціонували стабільно протягом століть. Одним із прикладів збереження традицій може служити сталість у системі народного харчування. Саме в їжі переважають тенденції тривалої збереженості традицій, що історично склалися. Підвалини традиційної культури тримають на собі й сучасний побутовий її шар, і вони не руйнуються попри войовниче втручання науково-технічного прогресу. Їх структура лишається не-

змінною, вони лише отримують нові імпульси до розвитку, модифікуються. Джерело стійкості цих елементів системи харчування полягає в прихильному ставленні до культурної спадщини, до тих її складових, які мають символічний характер.

Уявлення про етнічну виразність як одну з найсуттєвіших ознак етнічної культури формуються, зокрема, на порівняльному рівні: свій/чужий. Це зіставлення здійснюється передусім у побутовій сфері (порівнюється одяг, житло, начиння, вишивка, їжа тощо свого народу й іншого або свого регіону й сусіднього). Процес порівняння сприяє формуванню загальноетнічних або субетнічних (зональних, етнічно-групових, локальних та ін.) уявлень про кожен із цих предметів. При цьому найвиразніші предмети отримують статус етнічних символів-знаків, репрезентантів національної культури.

У предметній сфері народного побуту протягом віків склалася система символів, які продовжували активно функціонувати і у XX, і в XXI ст.

В ієрархії предметів-символів одним з найвиразніших в українській культурі є хліб. Виробництво його, тобто, власне, трудовий процес хліборобства, не входить безпосередньо до символічної сфери. Однак "сакральність" хліба яскраво виявляється у звичаях і ритуалах, тісно пов'язаних саме з цим процесом. Віками вироблена повага до важкої, але почесної праці хлібороба формувала й певний ідеал у системі цінностей. Втіленням його є хліб. Стереотип уявлень: праця — хліб як її втілення — благоденство, добробут як її результат — проявився у ряді ритуальних дій, спрямованих на забезпечення морального й матеріального благополуччя родини, громади, суспільства.

Хліб у широкому значенні слова (зерно, крупи, борошно, каші, печиво) є необхідним атрибутом усіх регламентованих звичаєм етапів календарного життя українського селянина, переважної більшості обрядів родинного циклу. Не лише у сільській звичаєвості, а й в широкому громадському житті побутує нині хліб як символ гостинності, навіть побратимства (хліб-сіль). Не зменшилося значення хліба у сучасному весіллі, похоронах, у родильних обрядах. Із хлібом ідуть на входини в нову хату, святкують обжинки.

Про високий знаковий статус хліба свідчить і те, що в українців, які живуть у відриві від головного етнічного масиву (у Канаді, зокрема) у звичаях і обрядах донині широко побутує хліб (короваї, калачі, паски тощо), який сприймається там як символ "українства" і єдності з материнськими етнічними традиціями. В українців Башкортостану до хліба також ставляться як до найвищої святині, символу добробуту й гостинності: хлібом благословляють молодих на подружнє життя, зустрічають близьких, рідних і друзів, із хлібом ідуть сватались старости й гості на входини тощо.

Після 60-х рр. XX ст. з розширенням сітки масової комунікації посилилися можливості обміну досягненнями культури, етнокультурною інформацією на міжетнічному рівні. Тоді як кращі зразки елементів національної культури отримують етнічне символічне забарвлення. У системі народного харчування статус етнічного символу закріпився, зокрема, й за борщем, який в Україні є головною й найпопулярнішою обідньою повсякденною й навіть святковою стравою. Вона без перебільшення є одним із найліпших взірців світової народної кулінарії, що сприяло її поширенню на сусідніх з Україною територіях (Росія, Білорусь, Молдова) і у від-

далених регіонах (Казахстан, Середня Азія, Кавказ). І хоча борщ є презентантом української національної кухні, про його популярність серед інших народів свідчать факти його "привласнення" (визнання своєю національною або місцевою, локальною стравою) іншими етносами чи субетносами: "борщ російський", "борщ ростовський" і навіть "сибірський борщ".

Деякі локальні комплекси культури, найпоширеніші й найвідоміші як у середовищі власного етносу-носія, так і серед інших етносів, беруть на себе роль загальноетнічних символів. Сільське житло (як і народний костюм) центральних районів України (Середнього Подніпров'я, Поділля, Полтавщини, Південної Чернігівщини) в уявленнях сучасних українців і є найтиповішим для народної культури явищем. Широко розповсюджена у центральних районах України хата-мазанка каркасної конструкції з обов'язковою побілкою, оточена садом-городом з квітником, отримала статус загальноукраїнського символу. Це відзначали чужинці-мандрівники від П. Алепського до Й. Коля, який зауважував, що українці "живуть в чисто утримуваних хатах, які тобі усміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожен тиждень їх миють, як це роблять голландці, але й кожні два тижні їх білять. Тому хати мають білий колір, наче свіжовибілене полотно".

Українська "біла хата", пройшовши ряд культурних ступенів і конструктивних удосконалень і у XX ст. являла собою символ народної культури і як її явище у свідомості українців стала втіленням рідного дому в широкому значенні цього слова, символом рідного краю.

Можна вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину...
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата, —

писав відомий український поет В. Симоненко.

Поняття український національний костюм асоціюється також з комплексами одягу центральних регіонів України. Символічний статус отримав чоловічий костюм запорізького козака — захисника вітчизни, носія ідей свободи та незалежності. Особливо виразні елементи матеріальної культури нерідко протягом більш-менш тривалого періоду функціонують і як звичайні утилітарні предмети, і як символічні. Показовим є трактування образу-символу народного героя — козака Мамая з його незмінними матеріальними атрибутами: козацьке вбрання, люлька, бандура, кінь зі збруєю та сідлом, шабля. Усі ці предмети в народній свідомості також отримують статус символів, як і історичні козацькі клейноди — булава, бунчук тощо. Зникнення з побутової сфери цих речей не потягло за собою витіснення зі свідомості носіїв культури усталеного стереотипу уявлень, образу, котрий побутує значно довше за сам предмет. Тому, звичайно, образ українця в сучасній культурі втілюється саме в образі козака (а не селянина), а в сучасній сценічній культурі переважає козацький костюм. Образ-символ козака з люлькою, шаблею, конем, бандурою тощо переданий сьогодні у різних формах матеріальної культури, у сувенірній продукції, художніх творах, у тому числі у прикладному мистецтві.

Матеріальні предмети-символи як феномен традиційно-побутової народної культури українців, сягаючи корінням в історичне минуле, є в той же час і передусім предметною реалізацією передачі кращого, прогресивного досвіду, його засвоєння і закріплення в сучасній системі матеріальних і духовних цінностей.

4.2. Охорона природи в Україні як складова частина культури

Глобальна загроза екологічної кризи потребує осмислення стосунків людини і всього суспільства з природою. Окрім глобальних екологічних викликів кожна нація та кожна країна стикаються з власними екологічними проблемами, оскільки екологічні проблеми є наслідком попередньої історії природокористування, загальних суспільних парадигм і преференцій, менталітету нації.

Від потенційної здатності нації розв'язувати екологічні проблеми залежить не лише сучасний її стан і перспективи подальшого збалансованого розвитку, а й питання власного існування. Здатність суспільства (нації) узгоджувати соціально-екологічні проблеми із законами розвитку природи та функціонування біосфери можна визначити поняттям екологічної культури. Водночас екологічна культура містить увесь комплекс (всю систему) стосунків нації з довкіллям. Екологічна культура є важливим і невід'ємним складником національної культури. Універсальний екологічний зв'язок організм—середовище трансформується у зв'язок суспільство—природа, а останній наповнюється конкретно-історичним змістом у зв'язку нація (етнос як соціоприродне утворення) — довкілля. Різні аспекти життєдіяльності нації та національної культури зокрема тією чи іншою мірою охоплюються специфікою зв'язку нація—природа і вивчаються наукою *етноекологією*.

Екологічна культура, яка імпліцитно пронизує всю історію людства, інституалізується у відносно самостійний комплекс проблем — філософських, світоглядних, етичних, соціально-економічних, політичних — саме у XX ст., що є наслідком стрімкого розвитку цивілізації, виснаження природних ресурсів, урбанізації, зростання чисельності населення тощо.

Стосовно України проблема екологічної культури набуває особливої актуальності з кількох причин. По-перше, національно-культурний та економічний розвиток України безпосередньо пов'язаний з екологічним відродженням і підвищенням екологічної культури суспільства; по-друге, в умовах державотворення від правильно обраної державної стратегії в галузі екологічної політики, яка ґрунтується на загальній парадигмі природокористування, залежить майбутнє держави, включаючи як її природно-ресурсний потенціал, так й інтелектуальний, творчий потенціал нації.

Складниками екологічної культури нації є:

- система традиційного природокористування, а також комплекс традицій, вірувань, моральних норм тощо, що регулюють і стосунки етносу в цілому, і окремих спільнот всередині етносу з довкіллям у процесі природокористування;
- наукові знання в галузі екології, виходячи із розуміння науки як феномену культури;
- домінантні парадигми природокористування на сучасному етапі, які, з одного боку, зумовлюють державну екологічну політику, а з іншого — масову екологічну свідомість;
- громадські, або неурядові, природоохоронні та екологічні рухи, спілки, організації тощо як складові громадянського суспільства та форма інституалізації масової екологічної свідомості.

Слід зазначити, що зі здобуттям державної незалежності Україна чи не вперше в своїй історії отримала можливість формувати й здійснювати власну

екологічну політику, успіх якої залежить: 1) від урахування позитивного досвіду природокористування; 2) урахування помилок природокористування минулого та визначення стратегій усунення їх негативних наслідків, а також шляхів і методів запобігання новим помилкам; 3) визначення пріоритетів соціально-економічного розвитку, включаючи стратегії природокористування й охорони природи, пріоритетів у виборі новітніх технологій і визначення меж їх сумісності з культурними традиціями нації, її ментальністю; 4) визначення принципів участі у процесах розподілу праці та капіталу на сучасному світовому ринку; 5) визначення засад участі України у вирішенні екологічних проблем глобального та європейського рівнів; 6) формування громадянського суспільства як умови громадської участі у вирішенні екологічних проблем та формування екологічного руху.

Незалежній Україні дісталася тяжка спадщина від СРСР. Займаючи близько 2,7 % території колишнього Радянського Союзу, республіка брала на себе майже чверть усіх промислових забруднень СРСР. Не випадково рішенням Верховної Ради України вся територія держави була оголошена зоною екологічного лиха [1].

Як уже зазначалося, одним із визначальних чинників, що зумовлюють стосунки з природою, є домінуюча парадигма природокористування, яка фіксується як у духовній, так і в матеріальній культурі нації.

"На світоглядно-філософському рівні, — зазначає І. Бичко, — національний характер (дух) являє себе у феномені ментальності або менталітету, ...який розкривається у спільній духовно-психологічній орієнтації певної суспільної, насамперед етнонаціональної групи, що інтегрує потік індивідуальних вражень, уявлень тощо у цілісне світобачення, світосприйняття, світовідчуття. Ментальність характеризує поведінку етнонаціональної групи... і окремого індивіда, органічно включаючи їх специфічну суб'єктивність у об'єктивний історичний процес" [2].

Українському етносу в цілому упродовж його генези було притаманне збалансоване, адаптивне природокористування, яке давало змогу уникати значних екологічних криз. Природокористування, основною формою якого з часів трипільської культури було орне землеробство, в свою чергу, зумовлювалося відповідним світосприйняттям і ставленням українців до природи, яке можна означити поняттям "природошанування". В етнічній свідомості українців архетип лагідної неньки-землі, її поетичне бачення ініціювало обрядовість народного життя. Таке емоційно-шанобливе ставлення до землі, до рідної природи загалом знайшло практичний вияв у працелюбстві й працездатності українців.

Природокористування включає в себе благоговійне ставлення до природних сил, сприйняття природи як спільника й помічника в житті людини. "Всі образи для своєї релігії, — пише І. Нечуй-Левицький, — давні українці мусили брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів..." [3] Форми українських міфів, на думку І. Нечуя-Левицького, "мають одну характерну прикмету: вони дуже близькі до природних форм".

[1] Навколишнє середовище й розвиток. Національна доповідь України // Ойкумена: Укр. екол. вісн. — 1992. — № 3. — С. 26—48.

[2] *Бичко І.В.* Етнонаціональні "виміри" історико-філософського процесу: українська світоглядна ментальність // Гуманізм. Людина. Культура. — Дрогобич, 1992. — С. 5—6.

[3] *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. — Київ, 1992. — С. 4.

Давня українська пантеїстична релігія була причиною того, що "народна українська поезія розкішно розвивалася за поміччю розкішної природи" [4].

Споконвічно особливою шаною користувалася земля. В українській міфології чітко проступають форми пастушого патріархально-хліборобського побуту, а "український народ любить творити собі богів в найулюбленішій формі багатого господаря-хлібороба" [5]. Таке світо- та природосприйняття зумовлювали й традиційне природокористування українців, яке в цілому було збалансованим, некризовим і забезпечувало в своїй динаміці взаємну адаптацію природи й етносу.

Причинами екокризових ситуацій, які можуть переростати в глибокі й затяжні екологічні кризи, є негативна дія таких чинників, як різкі зміни структури етносу або зміни в структурі природокористування, зумовлені переорієнтацією соціоекономічних стратегій. У таких випадках динаміка природокористування виглядає не як поступова взаємна адаптація етносу та довкілля (ландшафтів), а раптова, стрибкоподібна зміна, що має, як правило, негативні наслідки як для етносу, так і для довкілля.

У контексті історії України XX ст. зміни в структурі природокористування та їх екологічні наслідки пов'язані з певними обставинами. Насамперед слід брати до уваги статус України у складі Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. Це був період зародження та розвитку капіталізму в Росії, коли Україна розглядалася переважно як сировинний додаток — джерело сировини і природних ресурсів Російської імперії.

У цей період на території України відбувалося бурхливе освоєння земельних ресурсів: розорювалися степи, відкривалися нові родовища корисних копалин, закладалися потужні індустріальні об'єкти.

На зламі століть, за оцінкою О. Субтельного, в Україні були споруджені найбільші й найсучасніші в Європі фабрики, копальні, металургійні заводи, оточені селами, де люди все ще впрягалися в плуг, ледве животіючи на своїй землі. Економіка, яка досі розвивалася відносно самостійно, почала інтегруватися в систему імперії. У 1913 р. на Україну припадало 70 % усього видобутку сировини імперії і лише 15 % її потужностей у виробництві готових товарів. Отже, робить висновок О. Субтельний, потужний вибух промислового розвитку приховував однобічний, незрівноважений його характер [6].

Ці процеси супроводжувалися етнічними й демографічними змінами, пов'язаними зі значним припливом робочої сили з Росії, тобто міграційними процесами. За даними М. Яворського, абсолютна кількість "зайшлого" населення як у містах (520,4 тис. осіб), так і в селах (520,4 тис. осіб) України 1897 р. однакова, незважаючи на те, що сільська людність переважала міську майже у сім разів [7].

Важливим чинником формування стосунків суспільства з довкіллям стала зміна структури землекористування, спричинена так званою Столипінською реформою. П. Столипін вбачав головне гальмо розвитку сільського господарства в общині, до якої були прикріплені селяни і контроль якої тяжів над ними. Існування общин, як зазначено в дослідженні Н. Василенко-Полонської, не да-

[4] Там само. — С. 6, 7.

[5] Там само. — С. 5.

[6] *Субтельний О.* Україна: Історія. — Київ, 1991. — С. 238.

[7] *Яворський М.* Україна в епоху капіталізму. — Вип. 3. В суперечках імперіалізму. — Харків, 1925. — С. 59.

вало можливості застосовувати ліпші засоби виробництва, впроваджувати кращі сівозміни, використовувати сільськогосподарські машини та добрива. Особливо негативно община впливала на розвиток сільського господарства в Україні, де населення було звичне до індивідуального господарства хуторського типу. Суть Столипінської аграрної реформи полягала в тому, що, згідно із Законом 9 листопада 1909 р., сільська громада набувала права переходити на хутори. Відтепер кожний селянин міг стати власником своєї землі. У спільній власності лишалися, як правило, угіддя, ліси, сіножаті. В Україні, за висновком Н. Василенко-Полонської, аграрна реформа П. Столипіна мала найбільший успіх [8].

Проведення Столипінської аграрної реформи сприяло становленню фермерського господарства в Україні, тобто відродженню традиційного для неї хуторянства з притаманними йому формами обробітку землі. Адже споконвічна праця на родючих землях українського лісостепу й степу сприяла формуванню невеликих соціальних груп, перешкоджаючи утворенню характерних для північних і північно-східних земель Російської імперії великих патріархальних родин, в яких особистість неминуче "розчиняється" у комунітарному, общинному началі [9].

Водночас Столипінська реформа супроводжувалася швидкою експансією сільського господарства та міграцією населення. Вона відкривала можливості подальшого переселення українських селян на вільні землі поза Україною.

Після спорудження Транссибірської залізниці, між 1896 і 1909 рр., на схід переселилося близько 1,6 млн українців. У 1914 р. на Далекому Сході постійно проживало вже близько 2 млн українців [10]. О. Субтельний доходить висновку, що українці готові були йти на будь-які жертви, терпіти складнощі, аби отримати землю й обробляти її згідно з історичними традиціями народу.

Слід, однак, зазначити, що наслідком Столипінської аграрної реформи стало розорювання до того часу незайманих степів, що становило значну загрозу унікальній дикій природі [11].

Аналогічні зміни в структурі природокористування відбувалися і в Закарпатській Україні, що входила до складу Австро-Угорщини. У другій половині XIX — на початку XX ст. розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві супроводжувався розширенням виробничих площ, збільшенням виробництва землеробської продукції та сировини. В 70—90-х рр. XIX ст. завдяки регуляції річок, осушенню боліт, викорчовуванню чагарників площа земельних угідь зросла на 12 %.

З переходом до капіталістичного господарювання в Угорщині, у тому числі й на Закарпатті, певних змін зазнали способи обробітку землі та система землеробства. У деяких районах селяни почали практикувати так зване вільне господарювання, за якого, як правило, не дотримувалися порядку чергування культур. Перевага надавалася культурам, які користувалися попитом на ринку, що поступово виснажувало ґрунти [12].

Своєю чергою деградація та руйнація автохтонних природних ландшафтів, що

[8] *Полонська-Василенко Н.* Історія України. 1890—1923 рр. — Київ, 1992. — С. 22—25.

[9] *Бичко І.В.* Етнонаціональні "виміри" історико-філософського процесу: українська світоглядна ментальність. — С. 6.

[10] *Субтельний О.* Україна: Історія. — С. 233.

[11] *Вайнер (Уинер) Д.* Экология в Советской России: Архипелаг свободы. Заповедники и охрана природы. — Москва, 1991. — С. 34.

[12] Нариси історії Закарпаття. — Т. 1. З найдавніших часів до 1918 року. — Ужгород, 1993. — С. 299—303.

слугували тлом генези і становили основу буття нації, можуть мати наслідком зміну й деградацію генофонду нації та втрату її автентичних рис.

Стан довкілля значною мірою визначає морально-психологічний стан нації. Стосунки етносу (нації) з природою опосередковуються культурою. Вся природа, як і розмаїття зв'язків людини з нею, фіксуються й віддзеркалюються матеріальною та духовною культурою нації. Культура — це не лише форма освоєння природи людиною, а й спосіб сприйняття природи людиною та нацією загалом, що інтегрує "потік індивідуальних вражень, уявлень тощо у цілісне світобачення, світосприйняття, світовідчуття" [13], множину індивідуального досвіду — у цілісну систему.

Деградація природних екосистем і заміщення їх штучними спричиняє психологічний дискомфорт нації як природно-історичної цілісності. Крім того, втрата автентичних природно-історичних ландшафтів може унеможливити сприйняття сучасними й наступними поколіннями цілих пластів національної культури, зміст яких фіксує певні природно-ландшафтні системи, їх унікальність і цінність. Через це виникає загроза втрати культурної спадкоємності нації й знецінення культурного надбання попередніх поколінь. (Скажімо, опис українського степу сприйматиметься так само нереально, як і опис місячних ландшафтів у фантастичних оповіданнях.)

Саме тому охорона природи має розглядатись як визначний культурний феномен, спрямований не лише на збереження власне природи, а й як такий, що забезпечує адекватне буття й подальший розвиток нації та її культури.

Охорона природи є комплексною проблемою і має багатоцільові завдання. Аргументи щодо необхідності охорони природи можна об'єднати у три групи. Насамперед природоохоронна діяльність має утилітарну мотивацію, коли природа розглядається з вузькоекономічних позицій, а компоненти природи поділяються на корисні та шкідливі. Людина присвоює собі право безмежного втручання в природу, керуючись сьогоденними економічними потребами та вибірковою охороною природних об'єктів. По-друге, слід сказати про наукове значення охорони природи. Незаймана дика природа розглядається як об'єкт наукового пізнання, яке є основою для наукового обґрунтування подальшої господарської діяльності. По-третє, значної ваги набуває обґрунтування культурно-естетичної й етичної цінності природи [14].

Цілком закономірно, що швидка деградація природи за умов стрімкого капіталістичного розвитку та колоніального становища України у складі Російської імперії викликала стурбованість серед науковців і громадськості, активізувала природоохоронну діяльність в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Природоохоронна діяльність в Україні до 1917 р. була досить активною, а перші природоохоронні товариства створювалися тут іще у другій половині XIX ст.

Саме в Україні було організовано перший у Російській імперії природний заповідник "Асканія-Нова". Першу ділянку цілинного степу великий землевласник *Фрідріх Фальц-Фейн* (1863—1920) почав охороняти з 1889 р., але вибрана вона була не досить вдало. 1887 р. Ф. Фальц-Фейн створив у своєму землеволодінні зоопарк і ботанічний сад, а

[13] *Бичко І.В.* Етнонаціональні "виміри" історико-філософського процесу: українська світоглядна ментальність. — С. 5.

[14] *Вайнер (Уинер) Д.* Экология в Советской России. — С. 34.

Фрідріх Фальц-Фейн.

1898 р. — унікальний природничий музей. У 1898 р. еколог *Йосип Пачоський* (1864—1942) переконав Ф. Фальц-Фейна в доцільності відведення 500 га дикого степу у володіння "Асканії-Нової" під організацію заповідника [15]. Того ж року Ф. Фальц-Фейн заклав дві заповідні ділянки розміром 500 і 120 десятин. Відомий харківський природоохоронець В. Талієв писав у 1914 р.: "...в історії охорони природи не лише в Росії, але й взагалі, особлива заслуга належить видатному освіченому землевласнику Ф. Фальц-Фейну" [16].

Окрім "Асканії-Нової", в Україні до 1917 р. існував іще один заповідник — "Пілявін", що знаходився у маєтку І. Потоцького в Новоград-Волинському повіті Волинської губернії. Він займав 7000 десятин огородженого лісу серед лісових масивів Волинського Полісся. "Пілявін" слугував місцем безпечного мешкання диких звірів і птахів, а також як зоопарк для утримання "чужоземних" тварин [17].

В Україні також було створено перше природоохоронне товариство, організовані Перша і Друга виставки з охорони природи, побачила світ перша популярна природоохоронна брошура. Питання охорони природи широко висвітлювалися на сторінках "Бюллетеней Харьковского общества охранителей природы". В Україні працювали такі видатні природознавці й ентузіасти охорони природи, як В. Авєрін, В. Артоболевський, А. Баунер, П. Бузук, В. Докучаєв, І. Пузанов, В. Талієв, М. Шарлемань та ін. [18]

Природоохоронна діяльність здійснювалася природничими організаціями, що працювали в університетах й у великих містах, а також створюваними самостійними природоохоронними організаціями. Їхня діяльність полягала в поширенні знань про природу та важливість її охорони, у підготовці кадрів з охорони природи, здійсненні заходів зі збереження конкретних пам'яток природи та сприянні розробці наукових засад природоохоронної справи.

Серед природоохоронних товариств слід згадати Київське орнітологічне товариство ім. К.Ф. Кесслера (створено 1908 р.), Київське товариство "Защита животных", Кримське товариство природоохоронців і шанувальників природи (Сімферополь, 1910 р.), Кримсько-Кавказький гірський клуб (Одеса, 1890 р.), Новоросійське (Одеське) товариство природознавців (Одеса, 1869 р.), Товариство подільських природознавців і шанувальників природи (Кам'янець-Подільський, 1890 р.), Природничо-іс-

[15] Там само. — С. 34.

[16] *Борейко В.* Реабілітувати ім'я заповідника "Асканія-Нова" // Рідна природа. — 1995. — № 3. — С. 55.

[17] Охорона тваринного світу / В.Є. Борейко та ін. — Київ, 1992. — С. 11.

[18] *Борейко В.Е.* Деятельность первых природоохранных организаций Украины (до 1917 г.) // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биологии. — 1987. — **92**, вып. 4. — С. 134.

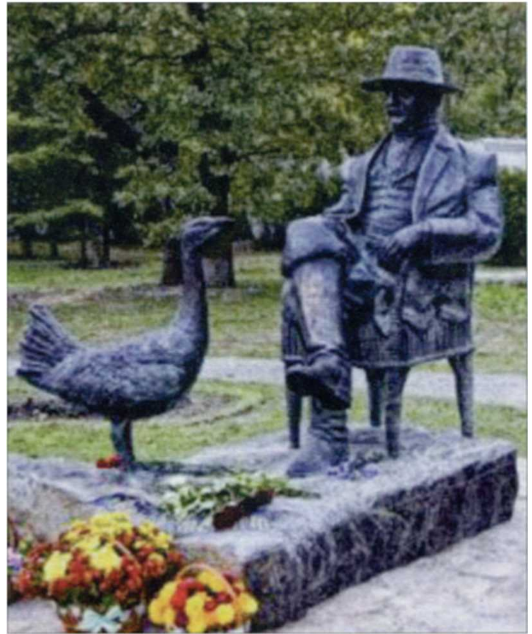
торичний музей Полтавського губернського земства (Полтава, 1881 р.), Хортицьке товариство зберігачів природи (с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії, 1910 р.), Харківське товариство шанувальників природи (Харків, 1911 р.) [19].

За радянської доби поштовхом до охорони природи на державному рівні став Перший з'їзд природознавців України (3—6 серпня 1918 р., Київ), в резолюції якого йшлося про необхідність охорони природи.

Через півроку при сільськогосподарському науковому комітеті Наркомзему України було створено секцію (1919), а згодом і комісію з охорони природи (1924). Головою комісії, яка діяла до 1929 р., було призначено ботаніка професора О. Янату, заступником — зоолога В. Аверіна. Наукова особистість О. Яната заслуговує на увагу також тому, що він активно працював над створенням "Української термінології" та "Української ботанічної номенклатури".

16 червня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР було прийнято "Положення про пам'ятники культури та природи", згідно з яким Народний комітет освіти України створив природоохоронну інспекцію.

1928 р. було організовано Український комітет з охорони пам'яток природи (УКОПП), в якому 1929 р. працювало 145 інспекторів, котрі здійснювали природоохоронну діяльність, допомагали обліковувати й охороняти заповідні об'єкти. На початок 30-х років УКОПП розробив перспективну мережу заповідників України, а в лютому—березні 1933 р. готувався до проведення Першого республіканського з'їзду з охорони природи, підготувавши проект Закону УРСР "Про охорону й розвиток природних ресурсів соціалістичного господарства". Проте цей закон так і не було прийнято.

Пам'ятник засновнику "Асканія-Нова", переданий у дар заповіднику племінником Фрідріха Фальц-Фейна Едуардом Фальц-Фейном.

Серед громадських природоохоронних організацій, що діяли в Україні впродовж 20—30-х рр., слід назвати Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин (ЖИВРАС, Харків, створено 1925 р.), Кримське товариство природодослідників і любителів природи (Сімферополь, діяло з 1918 р.), Полтавське товариство любителів природи (створене 1918 р., головою обрано *Володимира Вернадського* (1882—1942)), Харківське товариство любителів природи (діяло з 1919 р.) [20].

[19] Там само.

[20] *Борейко В.Е., Молодан Г.Н.* Деятельность природоохранных организаций на Украине в 1917—1941 гг. // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биологии. — 1991. — **36**, вып. 5. — С. 101—109.

Гранітно-степове Побужжя.

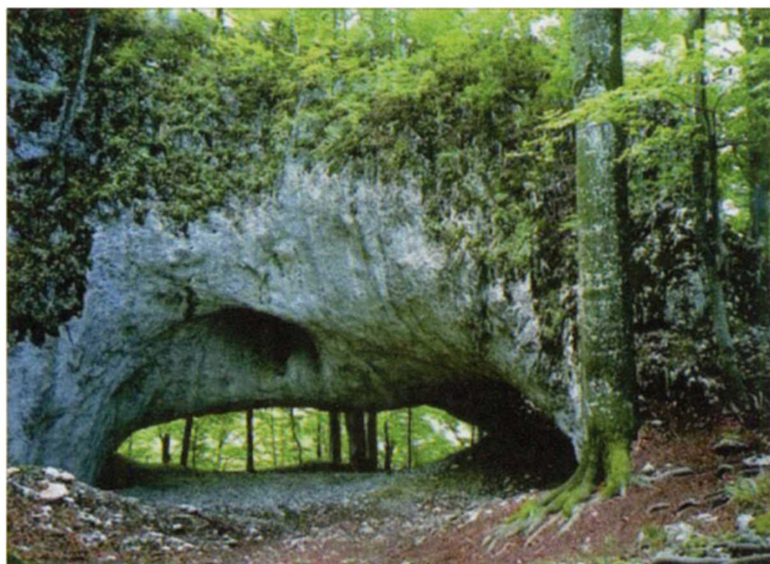
Природоохоронців непокоїли темпи руйнації природи України під тиском індустріального й аграрного розвитку. У виданій 1919 р. книзі "Зміна природи України під впливом діяльності людини" зазначалося: "Щоб бачити і вивчати, якою була наша колишня природа і як відновлювати її багатства, неодмінно потрібно мати в своєму розпорядженні хоча б шматки її. В ріжних місцевостях України й Росії ще випадково збереглося у великих власників: держави, монастирів і поміщиків — невеликі участки гарних старих лісів і неораних степів, які тепер мають надзвичайну вартість задля науки та всього майбутнього країни. Тут ми дійсно можемо вивчати природу, що не змінювалася, й одержувати від неї вказівки на те, що треба робити, щоб підвищити в інтересах всього населення продукцію країни" [21] (10 : 10). Необхідність організації заповідників і національних парків на кшталт національних парків США, які на той час досягли певного успіху у цій справі, цілком усвідомлювалася природоохоронцями України.

У науковий обіг було введено поняття "пам'ятки природи", яке визначали як "яка-небудь рештка первісної попередньої природи тієї чи іншої місцевості". «Цілина, вікові ліси, зникаючі багна, чудові краєвиди, красиві або рідкісні по формі скелі й кругляки (валуни), окремі рідкі животини та рослини, що зникають — все це буде пережитками минулого — "пам'ятки природи"» [22].

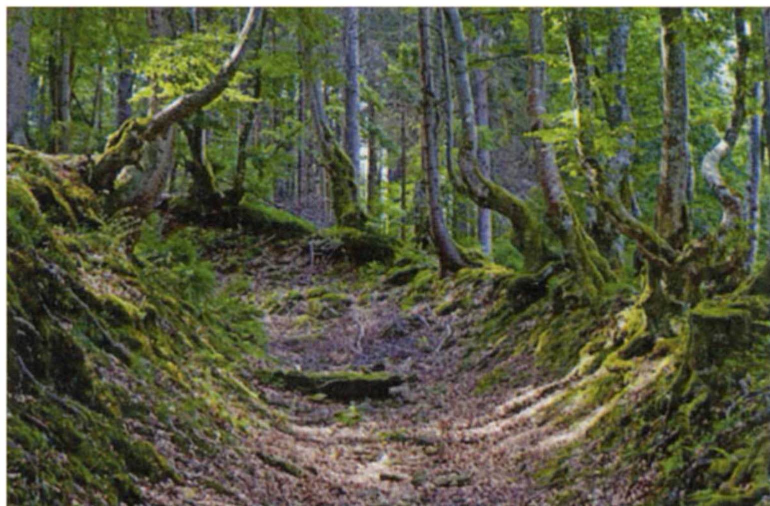
Особливого значення набула проблема охорони степів України, оскільки в українській ментальності степ сприймався як "арена" хліборобської діяльності, як глибинна історико-культурна символіка. "В сучасному науковому розумін-

[21] Зміна природи України під впливом діяльності людини. — Полтава, 1919. — С. 10.

[22] Там само. — С. 11.

Карпатські праліси.

Букові праліси Карпат. Список об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні.

ні, — писав 1926 р. В. Доманицький, — степ уявляє з себе сумарну природно-історичну формацію" [23]. Поняття степу наповнювалося багатим культуротворчим змістом.

Упродовж 1930—1941 рр. були оприлюднені перші узагальнюючі праці про заповідники України авторства М. Шаліти (1932), С. Іллічевського (1936), М. Котова (1937).

На території Західної України упродовж 1900—1940 рр. природоохоронну роботу здійснювали польські та чеські дослідники В. Шафер, М. Рациборський, Е. Волощак, Б. Павловський, С. Соко-

[23] *Доманицький В.* Проблеми організації господарства в степу // Український науковий з'їзд у Празі, 3—4 жовт. 1926 р. — Прага, 1928. — С. 52.

Олешківські піски.

ловський, А. Златник, К. Домін. У Карпатах і на Західному Поділлі було засновано низку невеликих за площею природоохоронних об'єктів [24].

Українські вчені зробили значний внесок у розвиток світової екологічної науки. Так, Г. Розенберг у складеному ним "Календарі екологічних подій" пропонує схему періодизації екології та найплідніші ідеї, що зумовили сучасний науковий синтез у цій галузі знань. Серед авторів цих ідей — імена українських екологів *Георгія Висоцького* (1865—1940), Й. Пачоського, *Володимира Станчинського* (1882—1942) [25].

1930 р. в Україні було створено перший науковий центр екологічних досліджень — сектор екології Інституту зоології та біології Харківського університету. Важливою галуззю ботанічних наук в Україні традиційно була екологія рослин [26]. Аналізуючи географічний розподіл рослинності європейської частини СРСР, Г. Висоцький порівнював рослинність різних географічних зон між собою та визначав залежність її складу від кліматичних умов із нанесенням на карту всіх елементів рослинності та середовища. Принцип єдності організмів і середовища знайшов подальший розвиток у працях українських фітоекологів П. Погребняка і Д. Воробйова. Академік *Петро Погребняк* (1900—1976) зробив значний внесок у дослідження й створення класифікації лісових угруповань. Йому також належать фундаментальні розробки з ґрунтознавства, лісової меліорації, екології ландшафтів.

Велику увагу проблемі охорони рослинного світу приділяв Інститут ботаніки АН УРСР. Значна природоохоронна робота здійснювалася ботанічними садами України.

Проте упродовж 1920—1930 рр. розуміння призначення й цінності природи

[24] Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Под ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. — Киев, 1987. — С. 6—9.

[25] *Розенберг Г.С.* О периодизации экологии // Экология. — 1992. — № 4. — С. 3—9.

[26] *Сытник К.М.* Экология и охрана природы // Развитие биологии на Украине: В 3 т. — Киев, 1984. — Т. 1. — С. 401—422.

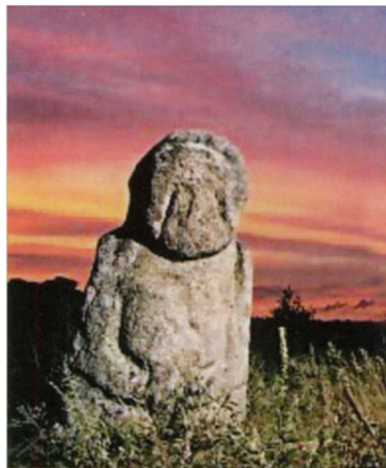
для людини і суспільства, принципи раціонального природокористування та природоохоронна діяльність вступали у жорстку суперечність з ідеологією соціалістичного господарювання та планами перших п'ятирічок.

Так, у період колективізації керівництво СРСР закликало радянське сільське господарство збільшити врожайність зернових на 35 %. Вчені доводили, що підвищення врожаїв можна досягти за рахунок впровадження раціональних екологічно обґрунтованих методів господарювання. Таке твердження виступало альтернативою тотальній колективізації, а заходи з охорони природи, таким чином, могли б бути досить ефективними чинниками оптимізації сільськогосподарської діяльності й такими, що не супроводжувалися б соціальними трагедіями [27].

Проте розпочата 1929 р. в Україні суцільна колективізація підірвала сільськогосподарське виробництво і призвела до різкого падіння його продуктивності. Соціальним наслідком колективізації був Голодомор 1932—1933 рр. Слід зважати й на екологічні наслідки колективізації, які полягали в порушенні природної рівноваги через запровадження монокультур.

Із середини 30-х рр. практично перестали друкуватися статті з питань охорони природи, припинилося видання часописів, брошур, плакатів, листівок природоохоронного спрямування. Наприкінці 30-х рр. минулого століття розпочалося повсюдне згортання природоохоронної діяльності. Були ліквідовані численні природоохоронні організації, а їх активісти репресовані. Так, 1933 р. О. Яната був заарештований за "протаскування буржуазної теорії боротьби з бур'янами" [28].

Заповідник "Асканія-Нова", що підпорядковувався Наркомзему УРСР, а

Михайлівська цілина.

потім ВАСГНІЛ на початку 40-х рр. перетворили на гігантську ферму з розведення свійської худоби.

Поряд зі згортанням природоохоронної діяльності до пережитків минулого зараховувалися й народні традиції та звичаї бережливого ставлення до природи. Натомість з'являлися заклики до покращання, переробки, підкорення природи. Вона визначалась як перешкода на шляху будівництва соціалізму та світлого майбутнього. Для будівничих "нової держави", зазначає Д. Вайнер, "кожна молекула живої природи мала бути перетворена на сировину для промисловості та сільського господарства" [29].

[27] *Вайнер (Уинер) Д.* Экология в Советской России: Архипелаг свободы. Заповедники и охрана природы.

[28] *Борейко В.Е., Молодан Г.Н.* Деятельность природоохранных организаций на Украине в 1917—1941 гг.; *Горлова Н.І.* О.А. Яната — дослідник природи Північної Таврії // Проблеми історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Тези доп. наук.-практ. конф., 15—16 верес. 1993 р. — Херсон, 1993. — С. 18—20.

[29] *Вайнер (Уинер) Д.* Экология в Советской России. — С. 251.

Екологічна наука та природоохоронна діяльність зазнали значного руйнівного впливу так званого творчого дарвінізму, провідниками якого були Т. Лисенко й І. Презент. "Творчим дарвінізмом" були накладені жорстокі заборони на цілі напрями наукових досліджень, а головне завдання "радянської екології", на думку його адептів, полягало в тому, щоб "повністю очистити екологію від вейсманізму—морганізму" [30].

Разом з тим 25 лютого 1945 р. за клопотанням академіка Б. Чернишова, професора М. Котова та інших було створено ініціативну групу з організації Українського товариства охорони природи (УТОП), яке почало діяти 1946 р.

20 жовтня 1948 р. РМ СРСР і ЦК ВКП(б) видали постанову "Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставів і водойм для забезпечення високих і сталих урожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР". Цей документ, відомий також під назвою сталінського плану перебудови природи, мав на меті втілити остаточну перемогу людини, а точніше нової комуністичної ідеології над природою, пристосувати природу "до потреб і вимог комуністичного суспільства". На практиці ж він являв собою цілковите ігнорування законів природи, усталених традицій господарювання, небувалий розмах гігантоманії. "Більшовики, — писала тодішня пропагандистська література, — докорінно перебудувавши на шостій частині земної кулі суспільство, успішно перетворюють природу" [31].

При АН СРСР і більшості республіканських академій були створені комітети сприяння новобудовам. Створений при Президії АН УРСР Комітет сприяння великим будовам комунізму мав координувати діяльність науково-дослідних установ Академії наук, галузевих науково-дослідних інститутів і вузів республіки, які здійснювали дослідження, пов'язані з великими будовами комунізму. Зведений план досліджень з цих питань містив 125 тем. Проте внаслідок реалізації сталінського плану природа зазнала подальшої непоправної руйнації.

У 1951 р. за наказом Й. Сталіна в СРСР, у тому числі й в Україні, було закрито 88 заповідників і розформовано всі республіканські главки по заповідниках [32]. Упродовж 50—60-х рр. за площею заповідних територій Україна посідала чи не останнє місце серед інших республік СРСР.

У ті ж роки посилилася кампанія боротьби з так званими шкідливими тваринами. Було прийнято низку постанов щодо розвитку мисливських господарств. Акліматизацію та "Генеральний план перетворення природи Європейської Росії й України" влада розглядала як черговий чудодійний засіб, здатний привести до швидких успіхів [33].

Хоч УТОП і здійснювало певну роботу з організації університетів "Природа", клубів любителів природи, будинків пропаганди природоохоронних знань, діяльність товариства упродовж 50—60-х рр. була спрямована переважно на утилітарне використання природи [34].

У 1958 р. ЦК КПУ та РМ УРСР прийняли постанову "Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР", а 1960 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про охорону природи Української РСР". За цим законом, державній охороні підлягають земля, на-

[30] Там само. — С. 325.

[31] *Гак Д.В., Романенко І.Н.* Великі будови комунізму і перетворення природи. — Київ, 1952. — С. 42.

[32] Охорона тваринного світу.

[33] *Вайнер (Уинер) Д.* Экология в Советской России. — С. 340.

[34] Охорона тваринного світу.

дра, водні ресурси, полезахисні та водоохоронні лісосмуги, зелені насадження, типові ландшафти, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, державні заповідники та заказники, тваринний світ, атмосферне повітря й інші природні багатства, які перебувають у господарському обороті, а також ті, що не експлуатуються [35].

Контроль за додержанням відповідних норм природокористування і виконанням відповідних постанов було покладено на створений 1968 р. Держкомітет України з охорони природи та раціонального природокористування.

Проте сам Закон про охорону природи та інші природоохоронні акти суттєво суперечили реальній практиці планового соціалістичного господарювання. Грунтовний науковий аналіз цих суперечностей було здійснено кандидатом юридичних наук *Василем Мунтяном* (р. н. 1922) у другому випуску щорічника "Людина і природа" (1969). Зазначимо принагідно, що цей науково-популярний щорічник було засновано 1968 р. задля поширення серед громадян знань про рідну природу та мобілізацію громадськості на боротьбу за примноження її багатств.

В. Мунтян наголошував на необхідності впровадження економічних механізмів природокористування і вказував на хибність практики безкоштовного використання природних ресурсів. «Концепція безплатності "дарових" благ природи, — зазначав він, — явно помилкова. В ній якраз і закладене безгосподарне розтринькування найважливіших першоджерел нашого багатства». Безкоштовність об'єктів природи, відсутність їхньої оцінки визначались як причина того, що проблема раціонального використання природних ресурсів вирішувалась головним чином за допомогою адміністративних, а не економічних за-

Діна Проценко (1936—2006). Голова Держкомітету УРСР з охорони природи (1978—1988), член Ради керуючих Програми ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП).

ходів. Якби була встановлена ціна на землю, слушно зазначав автор, зовсім іншою була б і рентабельність багатьох забудов, іншими були б масштаби затоплення цінних земель "морями" при кожній електростанції [36]. Утім ідеологи рукотворних морів керувалися не науковими підходами чи економічними аргументами, а насамперед прагненням перетворення природи.

Наслідком же таких проектів стала втрата Україною цінних земель, які були не лише житницею, а й ареною важливих історико-культурних подій, було спотворено святиню українського народу — Дніпро. Це призвело до розриву культурної спадкоємності.

За умов безплатності природних ресурсів, безкоштовного наділення ними

[35] Природа в Україні та її охорона. — Київ, 1975.

[36] *Мунтян В.* Природа і закон // Природа і людина: Щоріч. наук.-попул. зб. — Київ, 1969. — С. 81—87.

Карстові озера на території Природного заповідника "Медобори".

міністерств, відомств, підприємств юридичні норми часто-густо виявлялися не тільки малодієвими, а й економічно необґрунтованими. Нераціональне використання природних ресурсів було зумовлене наперед адміністративними рішеннями планових органів. Наявні методи господарювання спонукали передовсім до гонитви за "голою цифрою плану", яка призводила до того, що "ми робимо позичку у майбутніх поколінь" [37].

В. Мунтян пропонував запровадити чітку систему органів охорони природи на чолі з інституцією, яка б мала право накладати вето на всі економічно необґрунтовані проекти та рішення, поставала б на шляху відомчої заподатливості й здатна була запроваджувати наукові методи ведення господарства й економічно обґрунтовані рішення комплексного освоєння природних ресурсів.

Проте практична реалізація такого підходу була неможливою за умов екстенсивного господарювання, орієнтованого на максимальну утилізацію природних ресурсів з метою отримання миттєвих вигод без детального еколого-економічного обґрунтування й прогнозування.

Набували розмаху плани зрошення (іригації), осушення боліт (меліорації) та "поліпшеного" використання земельних ресурсів (хімізації). У цей час в Україні було споруджено найбільшу в Європі Каховську зрошувальну систему, Північно-Рогачинську, Північно-Кримську та кілька інших зрошувальних систем. Зрошення здійснювалося в 22 областях. До кінця 1975 р. в Україні планували ввести в дію 600 тис. га осушених земель [38]. Як зазначає С. Плачинда, природоохоронні питання стояли в цей час на задньому плані, вони ніяк не пов'язувалися з проблемами господарчими, економічними", "плани іригації та меліорації сприймалися як органічний і прогресивний процес підкорення природи" [39].

[37] Там само. — С. 83.

[38] Природа в Україні та її охорона. — С. 79.

[39] Набат. — Київ, 1990. — С. 92.

Наслідком невпинного збільшення площ орних земель і екстенсивного використання земельних ресурсів стали зникнення близько 3 тис. малих річок України, швидка ерозія земель. Лише з 60-х рр. їх площа збільшилася на 5 млн га. Загалом у розпалі меліоративної кампанії в Україні й Білорусі було осушено понад 5,6 млн га земель. Утім після тимчасового незначного підвищення збору врожаїв зернових почалися процеси деградації ґрунтів, флори й фауни, обміління й пересихання малих річок — притоків Прип'яті та Дніпра, Шацьких озер. Найвражаючим наслідком осушення поліських боліт стали торф'яні бурі. За роки осушувальної меліорації площа осушених земель зросла більше ніж удвічі, а якість земель і еродованість ґрунтового покриву погіршились у 27 разів [40]. Крім того, наслідком перетворення автентичної природи Українського Полісся стали занепад і втрата унікальної традиційної культури цього краю.

Перелік "гарячих" екологічних точок України можна множити й множити.

Найбільшим екологічним лихом, що спіткало Україну, стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р. Проте наслідки аварії виходять далеко за межі проблем довкілля, вони переростають у вагомі соціально-економічні, медико-біологічні, психологічні, морально-етичні та культурні проблеми. Аварія на ЧАЕС порушила господарську діяльність багатьох підприємств і господарських комплексів, завдала шкоди сільськогосподарському виробництву і лісовому господарству. Найтяжчим наслідком катастрофи є втрата людських життів, погіршення здоров'я населення, морально-психологічний дискомфорт людей, котрі опинилися вирваними зі звичного природно-культурного та соціального середовища.

Чорнобильська зона.

Чорнобильська катастрофа унаочнила як безпосередній зв'язок етносу з довкіллям, так і тяжкі наслідки, спричинені порушенням цього зв'язку. З одного боку, аварія на ЧАЕС є результат бездумного втручання в природу, ігнорування законів її розвитку, природних прав і інтересів людей, які проживають у цій місцевості. З іншого — аварія на ЧАЕС вразила, за висловом П. Толочка, "найукраїнськішу територію, прабатьківщину слов'ян" [41].

В Ухвалі науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження й охорони історико-культурної спадщини населення, що постраждало внаслідок аварії на ЧАЕС (м. Рівне, травень 1992 р.), зазначено, що внаслідок масової міграції населення під загрозою безповоротного зникнення опинилися безцінні надбання матеріальної й духовної культури — унікальні місцеві традиції, звичаї та обряди, фольклор, народні промисли, пам'ятки народної архітектури та побуту, що віками визначали етнокультурне обличчя цього краю й ма-

---

[40] Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. — Київ, 1993.

[41] *Крисаченко В.С.* Древлянська культура в небезпеці // Ойкумена: Укр. екол. вісн. — 1992. — № 3. — С. 110.

Юрій Щербак, міністр охорони навколишнього природного середовища України (1991—1992).

ють не лише національне, а й загальнослов'янське значення [42].

Отже, питання соціально-економічного, культурного й духовного відродження України, розбудова її державності найтіснішим чином пов'язані з екологічним відродженням, відтворенням високої вартості природи в українській ментальності. Адже згідно з висновками В. Сахаєва, саме існування екологічно безальтернативного економічного механізму господарювання і брак ефективної екологічної програми; монопольна експлуатація природних ресурсів за відсутності суверенітету і права самостійно послуговуватися власним національним надбанням, ідеологізація економічного розвитку і малопрофесійне ставлення до розв'язання проблем охорони природи; дегуманізація суспільства і деформація системи моральних цінностей включно з природою, призвели до того, що Україна з середини 80-х рр. опинилася на межі тотальної екологічної кризи [43].

Значна частина негараздів, у тому числі в галузі природокористування та охорони довкілля, була пов'язана із трансформаціями науки як специфічного соціального інституту та елімінацією цінностей наукового етносу під тиском панівної ідеології упродовж 30—50-х рр., заборонами на цілі напрями дослідження в біології й екології, а також значної залежності науки від командно-бюрократичної системи наступних років.

Україна втрачала унікальні природні ландшафти, видове розмаїття флори та фауни, мало місце катастрофічне зниження якості життя людей. Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. стало очевидь, що це — безпосередній наслідок безладного планування промислового розвитку й безмірної хижацької експлуатації природних ресурсів, нехтування елементарними потребами людей за умов відсутності демократичних механізмів прийняття рішень, порушення традиційних способів природокористування та втрати історичного зв'язку нації з природою.

Закономірною реакцією на це стало стрімке зростання громадської стурбованості станом довкілля в Україні на межі 80—90-х рр. XX ст. Така стурбованість була одним із вагомих рушіїв політизації українського суспільства. Збереження та невиснажливе використання національних природних ресурсів, підвищення екологічної безпеки, якості життя та здоров'я населення слугували вагомими аргументами у справі здобуття Україною державного суверенітету. Екологічні гасла й аргументи широко використову-

[42] Ухвала науково-практичної конференції з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, яке постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС // Там само. — С. 114—115.

[43] *Сахаєв В.* Екополітика розвитку // Кур'єр ЮНЕСКО. — 1992. — Січень. — С. 47—49.

Акція протесту проти спорудження малих ГЕС на річках у Карпатах.

"Не дай сфукусимитися!" Акція протесту проти будівництва нових АЕС на території України.

вались у політичному лексиконі кінця 80-х і особливо початку 90-х рр. Саме цей період покликав до життя становлення екологічного руху, який являє собою принципово нову рису пострадянського періоду. Становлення й розвиток екологічного руху в Україні були і є невід'ємною частиною побудови демократичного громадянського суспільства. Екологічний рух репрезентують неурядові екологічні організації різних рівнів — національного, регіонального, місцевого, — що об'єднують людей різних професій і політичних поглядів, вікових і соціальних груп. Створені національні відділення, агенції чи представництва міжнародних екологічних організацій; низка природоохоронних і екологічних організацій України є членами міжнародних організацій. Екологічний рух в Україні прагне подальшої інтеграції в міжнародний екологічний рух.

Власне право людини на життя зумовлене її правом на сприятливе довкілля. Останнє завжди передбачається права-

Акції громадськості на захист "зелених легенів" Києва.

ми людини [44]. Проте ні Конституцією СРСР, ні конституціями союзних та автономних республік, іншими радянськими законодавчими актами не було декларовано право громадян на сприятливе довкілля. Вперше таке право було проголошено у Декларації про державний суверенітет України [45]. З грудня 1991 р. Україна набула права самостійного формування власної екологічної політики як вагомого складника національної, державної політики.

Незалежна Україна також активно залучається до системи міжнародних відносин, прагнучи використовувати міжнародний досвід у розв'язанні власних екологічних проблем, а також узгоджувати національну екологічну політику з пріоритетами світового співтовариства. Україна була активним учасником Конференції ООН з довкілля та розвитку, яка відбулася в червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, де приєдналася до низки міжнародних конвенцій та ініціатив, поклавши на себе значні зобов'язання щодо довкілля перед світовим співтовариством. Вступивши 1995 р. до Ради Європи, Україна долучилася до європейських екологічних і природоохоронних ініціатив і робить вагомий внесок у розвиток процесу "Довкілля для Європи". Переконливим свідченням зростання міжнародного авторитету України як держави, що робить суттєві кроки в галузі розробки та впровадження екологічної політики, як суспільства, де спостерігається достатньо високий рівень екологічної стурбованості (попри економічні негаразди), є обрання її столиці — міста Києва — місцем проведення П'ятої конференції міністрів охорони довкілля європейських країн "Довкілля для Європи" (травень 2003 р.).

Насамкінець зазначимо, що в планетарному, загальноісторичному вимірі впродовж минулого століття турботу про збереження природи, окремих видів рослинного й тваринного світу заступила стурбованість та-

[44] *Шемшученко Ю.С.* Правовые проблемы экологии. — Киев, 1989. — С. 12.

[45] Декларація про державний суверенітет України // Рад. Україна. — 1990. — 17 липня.

кими глобальними проблемами, як кислотні дощі, глобальні зміни клімату, збіднення біологічного різноманіття, опустелювання, транспортування та утилізація токсичних відходів тощо. Водночас відбувся концептуальний перехід від філософії раціонального використання природних ресурсів до усвідомлення необхідності кардинального зменшення загальних обсягів забруднення та мінімізації відходів заради добробуту нинішніх і майбутніх поколінь, що знайшло втілення в концепції сталого (збалансованого) розвитку. Природоохоронний рух, як рух наукової та політичної еліти кінця XIX — початку XX ст., переріс у широкий демократичний рух 90-х рр. Проблеми екології, охорони довкілля та збереження природи замість бути простим додатком до політичних програм перетворилися на самостійну сферу політичної діяльності. Зрештою сучасна екологічна культура — це шлях еволюції екологічної науки кінця XIX ст. до новітньої екологічної етики нашого часу, яка визнає, що без природи не може бути людського щастя, людського спокою, не може бути й самого життя [46].

Історія української екологічної науки, природоохоронного й екологічного руху України є невід'ємною частиною глобальної екологічної культури, сучасного екологізму.

4.3. Охорона здоров'я

Охорона здоров'я — система соціально-економічних і медичних заходів, спрямованих на збереження і підвищення рівня здоров'я кожної окремої людини і населення загалом. Стан охорони здоров'я та її місце у житті народів на різних етапах розвитку суспільства зумовлюється суспільним ладом, рівнем розвитку науки та культури, зокрема медицини.

XX століття було насичене найбільшими геополітичними подіями, революційними, політичними і соціально-економічними змінами. Науково-технічна революція з вагомими відкриттями і новими знаннями значною мірою торкнулася й медицини. Жваві торговельні зв'язки зумовили необхідність боротьби із занесенням епідемічних захворювань і розробку санітарно-карантинних заходів міжнародного характеру. Держави надавали більшого значення запобіжним і санітарним заходам. У перші десятиліття в багатьох країнах були створені міністерства охорони здоров'я або відповідні їм департаменти. В деяких країнах приймали законодавчі акти стосовно охорони здоров'я населення. Незважаючи на економічні проблеми, політичну нестабільність, у всіх галузях природознавства продовжували відбуватися фундаментальні відкриття, були здійснені важливі дослідження, які розкривали сутність біологічних процесів та їх механізмів.

Російська імперія на початку XX ст. переживала період економічного піднесення, швидкими темпами розвивалося промислове виробництво. За станом здоров'я і демографічними процесами Російська імперія, попри відомий прогрес у розвитку економіки й деяке поліпшення загального стану народного здоров'я, все ще лишалася позаду біль-

[46] *Costain W.D., Lester J.P.* The Evolution of Environmentalism // Environmental Politics and Policy: Theory and Evidence. — Durham; London, 1995. — P. 15—38; The Fountainebleau Challenge // IUCN. Newsletter. Central and Eastern Europe. — 1998. — N 16 (29). — P. 1—2.

шості держав Західної Європи. До 1913 р. у Росії у всіх відомствах, окрім військового, налічувалося 23 тис. лікарів, тобто на лікаря припадало понад 7 тис. жителів. У інших країнах, наприклад у Німеччині, на одного лікаря припадало 2 тис. осіб.

Розвиток охорони здоров'я в Україні у XX ст. відбувався в складних суспільно-політичних умовах. За цей час Україна пройшла шлях від перебування свого Східного реґіону в складі Російської імперії, а Західного — Австро-Угорщини та Польщі до проголошення Української Народної Республіки (1917) і воз'єднання із Західноукраїнською Народною Республікою (1919), через понад 70-річне перебування в складі колишнього СРСР до проголошення Акту про незалежність (1991).

Характеризуючи стан медицини в Україні у дореволюційні часи, треба зважати на відсутність української державності, більше того, мати на увазі, що як Російська, так і Австро-Угорська імперії, проводячи великодержавницьку політику, не сприяли розвиткові національних традицій у галузі охорони здоров'я. Щодо рівня медичної допомоги на теренах України, то він вельми динамічно змінювався у позитивному напрямі, хоч його недостатність і недосконалість були очевидні для визначних науковців і діячів інтелігенції.

У Російській імперії на початку XX ст., у тому числі й в Україні, ознакою несприятливого соціально-економічного стану були епідемії інфекційних захворювань, особливо висипного тифу, на який протягом 1907—1917 рр. у країні захворіло понад 1 млн осіб. В умовах такої несприятливої санітарно-епідемічної ситуації правлячі кола докладали вкрай недостатніх зусиль для поліпшення здоров'я населення, запобігання епідеміям.

В Україні серед гострих інфекційних захворювань скарлатина, кір, дифтерія і кашлюк становили 400 тис. випадків, натуральна віспа — 20 тис., малярія — 650 тис. щорічно. З кишкових інфекцій найпоширенішим серед населення був черевний тиф, кількість жертв якого щорічно перевищувала 115 тис. осіб. Серед паразитарних тифів переважав висипний тиф; щорічно на нього хворіли понад 30 тис. осіб.

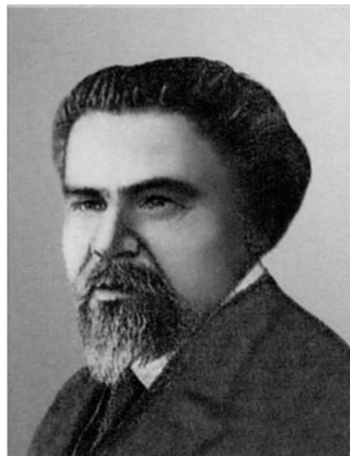
Напередодні Першої світової війни центральне водопостачання було лише у 22 містах України, у тому числі в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й частково в деяких губернських та інших містах: Чернігові, Полтаві, Житомирі, Вінниці, Херсоні, Маріуполі та ін. Переважно це був малопотужний водопровід з невеликою мережею будинкових приєднань. Протяжність мережі останніх становила лише 730 км. У Донбасі, Кривому Розі центрального водопостачання не було. Частка населення в містах з водопроводом становила лише близько 40 % населення України, а кількість населення, що користувалося водою з водопроводу, ледве досягала 16 %. Каналізаційна мережа була лише у чотирьох містах: Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі, переважно у центральних районах.

У XIX — на початку XX ст. були закладені підвалини організації медичної допомоги міському й сільському населенню і системи університетської медичної освіти. Українські університети (Харківський, Київський, Одеський, Львівський) готували кадри доволі високого фахового рівня, мали серед професорсько-викладацького складу чимало видатних учених і клініцистів, широко відомих не лише у межах імперії, а й за кордоном. Досить назвати такі насправді європейські відомі імена, як В. Висoкович, В. Підвисоцький, П. Перемежко, В. Образцов, *Феофіл Яновський* (1860—

1928), О. Павловський, Г. Рейн, М. Дітеріхс, Ф. Стефаніс, М. Волкович, Л. Тарасевич, Б. Веріго, Д. Лямбль, Л. Ценковський, І. Лазаревич, В. Шашкевич, В. Грубе, Л. Гіршман, О. Репрев, І. Троїцький, М. Трінклер та багато інших. Кожен з них був не лише видатним фахівцем, а й яскравою особистістю, що й визначало їх вплив на формування лікарського світогляду своїх вихованців, які майже повністю забезпечували медичну допомогу в Україні. Багато хто зі студентів, які долучилися до наукової роботи ще під час навчання, стали згодом видатними фахівцями, відомими дослідниками і клініцистами. Серед них Й. Мочутковський, Ф. Лозинський, *Володимир Підвисоцький* (1857—1913), Х. Гюббенет, Ю. Лауденбах, В. Дроботько та ін. Високий рівень викладання на медичних факультетах у дореволюційні часи зумовлювався ступенем наукової та клінічної підготовки викладачів, яку вони постійно вдосконалювали, в тому числі й за кордоном.

Характеризуючи стан медичної допомоги населенню України на межі XIX—XX ст., традиційно підкреслювали його негативні сторони: поширеність епідемічних захворювань, недостатню кількість лікарів і медичних закладів, низький рівень санітарної культури тощо. Усе це насправді мало місце. Однак не можна відкидати надбання вітчизняної охорони здоров'я у дорадянський час, адже це веде до нехтування розглядом цих явищ у їх розвитку.

У дорадянські роки зростала кількість медичних, насамперед лікарських кадрів, постійно підвищувався рівень їх загальної та спеціальної підготовки, від якого залежала ефективність протиепідемічних заходів, поширення санітарної культури, створення нових, прогресивних форм надання медичної допомоги населенню. Йдеться насамперед про організацію медичної служби у провінції на засадах земства. У XX ст. українські землі вступили вже із досить розвиненою земською лікарською мережею у Харківській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. У Київській, Волинській і Подільській губерніях земство (та й то в обмеженому обсязі) введено було лише у 1903 р., а в повному — у 1911 р. Проте не слід вважати, що ці регіони зовсім не мали повітово-сільської лікувальної мережі. Хоч і повільно, але вона розвивалася, для чого використовувалися не лише доволі обмежені державні асигнування, а й благодійні кошти. Земська медицина досягла пристойних показників забезпечення сільського населення лікарською допомогою, стрімких темпів розвитку лікувальної мережі: всього в українських губерніях діяло 766 лікарень. Зі збільшенням кількості лікувальних закладів і земських медичних працівників удосконалювалися й форми надання допомоги: робився наголос на організацію протиепідемічної та санітарної служб. Губернські санітарні бюро на чолі з санітарними лікарями керували всією санітарно-профілактичною справою. До бюро входили також ліка-

Володимир Підвисоцький.

Перша велика державна лікарня, збудована в Україні (Кременчук, 1800).

рі-епідеміологи, лікар-статистик, лікар з віспощеплення, які контролювали й допомагали повітовим санітарним радам і повітовим санітарним лікарям. Зростала кількість гігієнічних і бактеріологічних лабораторій, в яких була велика потреба.

Земські лікарі з України стали одними з ініціаторів запровадження профілактичного напряму в земській медицині і створення земської санітарної організації (М. Уваров, М. Тезяков, *Овксентій Корчак-Чепурківський* (1857—1947), *Сергій Ігумнов* (1864—1942) та ін.). Усі вони стали визначними діячами вітчизняної медицини, а О. Корчака-Чепурківського ще у 1921 р. було обрано академіком ВУАН. Слід також підкреслити, що їхня самовіддана праця спиралася на міцні наукові засади. В найбільших містах діяли бактеріологічні науково-дослідні інститути та пастерівські станції, які відповідали світовому науковому рівню. Перша в Росії, друга в Європі пастерівська станція була відкрита в Одесі ще в 1886 р. за участю М. Гамалії та уродженця Харківщини *Іллі Мечникова* (1845—1916), який у 1908 р. за розробку фагоцитарної теорії імунітету став лауреатом Нобелівської премії.

В основі земської медицини був принцип загальнодоступності, який взяли на "озброєння" радянська охорона здоров'я, а потім і національні системи охорони здоров'я різних країн; виник прогресивний принцип дільничного обслуговування сільського населення, що забезпечило населенню загальнодоступну медичну допомогу. Одним з основних був принцип безкоштовності медичної допомоги: в положенні про управління земським господарством було сказано, що "во всех содержимых на земские средства сельских лечебных заведениях жители губернии пользуются бесплатно" [1].

У земствах стрімко зростала мережа лікарень, причому не лише маленьких, дільничних, а й великих, спеціалізованих, медична допомога в яких надавалася на найсучаснішому рівні. Чимало земських лікарень слугували людям і в наступні десятиліття потому. Характеризуючи рівень земської медицини, слід підкреслити його постійне зростання. А щодо окремих осередків земської меди-

[1] *Мирский М.Б.* Медицина России XVI—XIX веков. — Москва, 1996. — С. 311.

цини, то вони, безумовно, було на рівні або й перевершували тогочасні світові стандарти надання допомоги сільському населенню. Найбільшою мірою це стосується хірургічної допомоги, яка надавалася в кращих земських лікарнях у такому самому обсязі, як і в кращих університетських клініках. Досягалося це подвижницькою працею та блискучою майстерністю таких видатних земських хірургів, як О. Богаєвський (Кременчук), Б. Козловський (Сміла), Л. Малиновський (Вінниця), І. Юцевич (Єлисаветград), Ю. Крамаренко (Умань), О. Абражанов (Полтава) та ін. Часом у повітових містечках видатним земським лікарям вдавалося створити й спеціалізовані лікарні, які набували заслуженої слави у цілому реґіоні, як, наприклад, створена М. Заринським акушерсько-гінекологічна лікарня у Жмеринці.

Земським хірургом працював і випускник медичного факультету Київського університету (1903) *Валентин Войно-Ясенецький* (1877—1961) — згодом відомий хірург, удостоєний Державної премії СРСР за свої праці, і церковний діяч (архієпископ Кримський і Сімферопольський).

Досить високий рівень мала й спеціалізована психіатрична допомога. Розроблені вітчизняними психіатрами принципи лікування психічно хворих оперативно реалізувалися в земських психлікарнях, серед яких були й такі зразково організовані заклади, як відома Полтавська психіатрична лікарня.

В організації медичної допомоги крім земської медицини важливе місце належить міській та фабрично-заводській медицині. Одним із основних напрямів турботи міських дум та управ була медико-соціальна допомога незаможним хворим. Не маючи достатніх коштів для повного фінансування охорони здоров'я, вони активно співпрацювали з бла-

Сергій Ігумнов.

годійними товариствами і приватними особами з метою розширення мережі медичних закладів. Поряд із лікарнями у містах розгорталося амбулаторне лікування населення, відкривалися заклади чи відділення родопомочі, створювалися спеціалізовані санаторії, формувалося медичне страхування. Самоврядування найбільших міст досягло значного розвитку настільки, що допомога знедоленим успішно функціонувала, вражаючи значною кількістю медичних і благодійних закладів, до того ж забезпечених першокласним медичним обладнанням. Органи міського самоврядування вживали заходів щодо поліпшення санітарно-гігієнічних умов міст, брали активну участь у боротьбі проти поширення інфекційних захворювань. Вони видавали постанови, листівки профілактичного змісту. В роки епідемій витрати міських управлінь сягали значних сум. Одним із важливих джерел фінансування охорони здоров'я стали пожертвування підприємців та інших добродійників.

На жаль, слід зауважити, що всі ці, безумовно, прогресивні зміни у наданні медичної допомоги населенню, насамперед сільському, не були характерні для

Земський лікар у хаті українського селянина. Національний музей медицини України. Київ.

Галичини, в якій лікарська допомога українському населенню була вкрай недостатньою і неефективною. Існувало обмеження на вступ українців до медичного факультету Львівського університету (в межах 5 %). Однак і ті, хто попри все здобували вищу медичну освіту, практично не мали права займатися науково-педагогічною діяльністю та працювати на штатних посадах у клініках і лікарнях, їм залишалася лише приватна практика.

Перша світова війна стала справжнім випробуванням для медико-санітарної системи і тяжким тягарем лягла на Україну. Понад 60 % військ російської діючої армії було розміщено на теренах України. Воєнні дії Південно-Західного фронту проходили на території прикордонних українських губерній. Вирішення багатьох важливих організаційних питань медико-санітарного будівництва, господарчо-матеріального поліпшення й розширення лікувальної мережі було перервано. Медична допомога населенню відразу зазнала втрат. Від 10 до 15 % дільничних лікарів було мобілізовано до армії, інші 10 % добровільно пішли в земські й міські союзи, крім того, матеріальні можливості земств були перекинуті на потреби, пов'язані з війною. Після мобілізації лікарів до армії земська медицина зазнала значного кадрового дефіциту, у губерніях збільшилася кількість незареєстрованих хворих.

Після воєнних невдач Росії у 1915 р. до різних міст України був спрямований потік біженців і переселенців. Водночас ліжковий фонд міських лікарень зменшився через передачу значної частини місць для розташування поранених і хворих військовослужбовців.

Скупчення біженців — погано нагодованих, нерідко хворих і виснажених людей — у спільних непристосованих приміщеннях було надзвичайно небезпечним з огляду на санітарно-епідеміологічне становище міст. Певним чином ситуацією вдавалося оволодівати. На залізничних станціях проводились реєстрація та первинний огляд біженців, діяли розподільчі пункти, влаштовувалися житлові й обсерваційні бараки. Біженці користувались безкоштовною медичною допомогою в міських амбулаторіях. Протягом короткого часу в Україні за активної участі органів самоврядування було створено широку мережу госпіталів і лазаретів.

Завдяки енергійним і своєчасним заходам у роки Першої світової війни вдалося задовільно розв'язати складні питання допомоги біженцям та евакуйованим, розміщення поранених і хворих військовослужбовців; забезпечувалась діяльність мережі медичних закладів, фінансувались важливі соціальні напрями.

Нарівні з великими втратами на полі бою армія страждала й від високої епідемічної захворюваності. Царський уряд не міг у необхідному обсязі налагодити

медичне забезпечення армії й тилу, в зв'язку з чим виникали епідемії, кількість яких в арміях, що діяли на території України в 1914—1918 рр., досягала понад 200 тис. випадків.

Особливо страждали від епідемій біженці, які пересувалися з прифронтових районів у глиб України. Велике скупчення людей призвело до поширення епідемічних хвороб. До того ж через мобілізацію значної кількості лікарів на фронт була суттєво послаблена діяльність цивільної медико-санітарної служби.

Кількість гострих інфекційних захворювань серед цивільного населення України в 1915—1918 рр. становила понад 740 тис. випадків. Витрати на санітарно-протиепідемічні потреби в період війни значно скоротилися, а епідемії поширювались через незадовільний санітарний стан територій.

Загибель багатьох лікарів, мобілізація їх до армій спустошили лікарську службу. Велетенських втрат зазнав найкваліфікованіший контингент українсько ї медицини — професорсько-викладацький склад вищих і середніх медичних закладів. Досить зауважити, що в Києві протягом 1917—1922 рр. помер або загинув 21 професор медичного факультету університету, а якщо врахувати професорів, які змушені були емігрувати з України (а серед них такі відомі вчені, як О. Павловський, В. Ліндеман, М. Латинський, М. Дітеріхс та ін.), то можна сказати, що медичний факультет було доведено до спустошення. І це у той час, коли лютували епідемії іспанки, паразитарних тифів, холери, а резерви ліків майже вичерпались.

У Росії створювалися численні комісії з питань охорони здоров'я, що ретельно вивчали медичну справу в країні, подавали ґрунтовні пропозиції щодо її реорганізації. Важливе значення для подальшого розвитку охорони здоров'я мали урядове рішення про заснування Головного управління державної охорони здоров'я (1916), яке проіснувало до Лютневої революції (керівником був призначений *Георгій Рейн* (1854—1942), життя і діяльність якого пов'язані з медичним факультетом Київського університету); дебати в Державній Думі з питань медичної допомоги і критичної ситуації в здоров'ї населення; урядові ухвали щодо організації органів та установ страхування здоров'я. Незважаючи на діяльність унікальної земської організації, а також міської та фабрично-заводської медицини, не було створено соціально-економічних і політичних умов для радикального оздоровлення населення, організації в масштабах держави необхідної системи медичної допомоги.

Організації медичної допомоги в країні заважало підпорядкування органів і закладів охорони здоров'я різним відомствам. Медичною справою відали медичний департамент Міністерства внутрішніх справ, органи охорони здоров'я земств, міських дум і управ, фабрично-заводської медицини, Всеросійського земського союзу, Союзу міст, товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, організації під опікою царських персон, добродійні організації медичного спрямування, які забезпечували до 40 % усіх коштів охорони здоров'я.

До негативних сторін охорони здоров'я дорадянського періоду відносять низький рівень показників громадського здоров'я; значну поширеність епідемічних захворювань; нестачу ресурсів охорони здоров'я (лікарняних ліжок, медичних кадрів); мізерне матеріальне забезпечення; відсутність єдиної системи охорони здоров'я, підпорядкування інституцій охорони здоров'я різним відомствам, відсутність центрального органу управління системою охорони здоров'я; поширення страхування здоров'я на не-

велику групу населення — лише на тих, хто працював у промисловості в містах; недоступність кваліфікованої, спеціалізованої медичної допомоги всьому сільському й більшості міського населення; відсутність єдиної системи санітарного контролю за промисловими, сільськогосподарськими об'єктами, закладами торгівлі, транспорту тощо. Усі ці та інші вади в охороні здоров'я випливали з бюрократичної, чиновницької державної системи в царській Росії, яка не могла забезпечити пріоритетної ролі охорони здоров'я в суспільстві й створити необхідні умови для її організації, включаючи матеріально-технічні, кадрові, фінансові ресурси.

Після розпаду Російської імперії у період української державності (1917—1919), який за часом збігся з проголошенням у грудні 1917 р. України Республікою Рад, Українська Центральна Рада створила Крайову лікарську санітарну Раду — перший орган управління охороною здоров'я автономної України. В резолюції І Крайового лікарсько-санітарного з'їзду (жовтень 1917 р.) наголошувалось, що "весь лікарсько-санітарний устрій... повинен базуватись на тих же, напрацьованих громадською медичною думкою, демократичних основах, на яких раніше будувалась земська медицина". Крайова лікарсько-санітарна Рада проіснувала короткий час. Уже в січні 1918 р. замість неї було засновано Департамент охорони здоров'я.

За Гетьманату 8 травня 1918 р. було створено одне з перших у світі Міністерство народного здоров'я і опікування, що засвідчує розуміння й визнання державою пріоритетності питань охорони здоров'я населення. В самій назві міністерства, що поєднувала народне здоров'я з опікою, відтворювались історичні надбання вітчизняної медицини щодо всебічного підходу до справи піклування про здоров'я населення. Першим міністром народного здоров'я і опікування став В. Любинський — уродженець Київщини, лікар і громадський діяч, фармаколог. Директором медичного департаменту міністерства був Б. Матюшенко, санітарного — О. Корчак-Чепурківський. Функції міністерства формувалися за першочерговими вимогами того часу: організація охорони здоров'я цивільного населення, допомога полоненим, придбання за кордоном лікувальних засобів тощо.

Міністр закордонних справ у гетьманському уряді Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що "Міністерство народного здоров'я і опікування мало перед собою дуже складне і важке завдання: поліпшити санітарне становище краю, що був кілька років почасти тереном війни, або ж найближчим запіллям мільйонових армій, був весь захоплений виром громадянської війни; в краю розвинулись пошесні хвороби, загрожувала зі сходу холера, а тим часом медичний і санітарний апарат був у значній мірі зруйнований і почувався величезний брак медикаментів і санітарних засобів. Енергія міністра В. Любинського і його найближчих помічників — доктора Є. І. Яковенка і доктора Б. Матюшенка — була направлена в першій мірі на боротьбу з пошестю, на підтримку й оновлення існуючих уже в краю великих лікарських інституцій, на використання величезного майна особистого персоналу медико-санітарних організацій воєнного часу, таких як Червоний Хрест, Земський і Міський союзи та інших". Міністерство намагалося вжити необхідних заходів для відновлення медичної мережі на земських засадах, але їх ефективність залишалася невисокою, бо майже половина лікарських дільниць не мала лікарів, гостро потребувала найнеобхідніших ліків, предметів догляду за

хворими. Значно ускладнювала становище й велика кількість біженців з різних реґіонів колишньої імперії.

Усвідомлювалася загроза епідемій, в зв'язку з чим у січні 1919 р. Україну оголосили територією, неблагополучною з висипного тифу, і були накреслені певні протиепідемічні заходи, однак втілити їх у життя не вдалося.

За підтримки Гетьманського уряду було створено Українську академію наук (з 1921 р. — Всеукраїнська академія наук, ВУАН), медичну секцію якої очолив О. Корчак-Чепурківський.

За Директорії Урядова Комісія з розробки Конституції Української держави видала проект — Основний державний закон Української Народної Республіки, де було зазначено: "Людська праця, здоров'я і життя перебувають під охороною закону", а також: "Окремий закон забезпечить матеріально робітників або їх сім'ї за відповідною участю зацікавлених сторін на випадок хвороби, каліцтва, старості й смерті".

Другим міністром охорони здоров'я періоду Директорії короткий час був О. Корчак-Чепурківський.

На період правління уряду Директорії припало заснування першого радянського централізованого органу управління медико-санітарною справою — Народного комісаріату охорони здоров'я України, декрет про створення якого було видано 21 січня 1919 р.

У часи Західноукраїнської Народної Республіки поряд з іншими отриманими у спадок проблемами однією з найтяжчих була загрозлива епідемічна ситуація, яка стала наслідком воєнної розрухи, відсутності ліків і наявності великої кількості колишніх військовополонених. Упродовж 1919 р. за часів польської окупації від тифу померло 100 тис. цивільного населення, а впродовж Першої світової війни — 50 тис. осіб. Загалом протягом 1919 р. на тиф хворіло понад 400 тис. осіб, що становило понад 10 % усього населення. Здійснювалися всі можливі заходи, щоб утримувати ситуацію під контролем. Зусиллями органів влади ЗУНР, а особливо санітарного відділу Державного секретаріату внутрішніх справ, ситуація з інфекційними захворюваннями була взята під контроль.

У Галичині діяло Українське лікарське товариство, почесним головою якого було обрано професора медичної хімії Празького університету *Івана Горбачевського* (1854—1942), який зробив значні відкриття й створив велику школу чеських біохіміків. Він був ректором Празького університету, а в 1917—1918 рр. — першим міністром охорони здоров'я Австрії. У 1925 р. обраний академіком ВУАН.

Отже, період української державності характеризувався боротьбою за владу, громадянською війною, іноземною інтервенцією, двовладдям в управлінні. За таких умов мережа медико-санітарних закладів не тільки не розширилась і не зміцніла, а й зазнала значних руйнувань. Водночас зазначений період української державності ознаменувався створенням перших національних централізованих органів управління медичною справою.

На початку радянського періоду впроваджувалась одна з перших державних систем охорони здоров'я, побудована на принципах концепції М. Семашка.

У перші роки радянської влади лютували епідемії тифу, холери та інших інфекційних захворювань. Не вистачало кваліфікованих медичних кадрів, медичних закладів, медикаментів. Населення голодувало. Бракувало палива, транспорт, системи водопостачання та очистки населених пунктів знаходились у незадовільному стані, що створювало небезпечну епідемічну ситуацію. Завдяки великим зусиллям влади, героїчній ро-

Картина "Висипний тиф у роки громадянської війни в Україні". Національний музей медицини України. Київ.

боті медичних працівників епідемії на кінець 1923 р. значно зменшились, і можна було розпочати планову побудову охорони здоров'я за принципами радянської медицини.

В Україні за короткий час було створено унікальну систему робітничої медицини для надання медичної допомоги застрахованим працівникам. Оскільки матеріальні ресурси в країні після закінчення громадянської війни були дуже обмежені, спочатку особливу увагу було звернуто на забезпечення медичною допомогою робітників промисловості. Було створено відділи робітничої медицини (робмеди), до яких перейшли кращі медичні заклади з організацією в них медичної допомоги за спеціалізацією. На підприємствах було відкрито нові поліклініки, амбулаторії, медичні пункти. Велика увага приділялась оздоровленню умов праці й побуту робітників, запобіганню захворюванням. Після повної ліквідації масових епідемій, поліпшення економічного становища країни рішенням Раднаркому УРСР у 1927 р. систему робмеду було ліквідовано й об'єднано із загальною медичною мережею.

У перше десятиліття радянського довоєнного періоду вирішувались питання переважно організаційної побудови системи охорони здоров'я в нових соціально-економічних умовах, формування радянських органів управління, відновлення зруйнованої мережі медичних закладів, боротьби із санітарними наслідками громадянської війни — епідеміями і голодом (1921—1923), пошуків нових організаційних форм надання медичної допомоги.

Упродовж 1920-х рр. спільними зусиллями уряду, місцевих органів влади, медичних працівників санітарно-гігієнічне, медико-лікувальне забезпечення громадян УСРР значно поліпшилось.

У 1922 р. було видано декрет "Про санітарні органи республіки", яким визначалися завдання, права й обов'язки санітарної служби в країні, підтверджувався державний характер її діяльності.

У 1928 р. в Україні вже працювало 544 санітарних лікарів, яким допомагали 955 середніх санітарних медичних пра-

цівників. Для постійного санітарного нагляду було створено Державну санітарну інспекцію.

Серед новаторських починань в організації медичної допомоги, що виникли в Україні й витримали випробування часом, були санітарно-епідеміологічні станції, відкриті в 1927 р. і поширені потім по всьому Радянському Союзу. Засновником санітарно-епідеміологічної станції був організатор санітарної служби, вчений-гігієніст, майбутній академік *Олександр Марзєєв* (1883—1956).

Упродовж довоєнного періоду у розвитку системи охорони здоров'я в Україні важливим був диспансерний метод обслуговування (систематичне спостереження за хворими на хронічні захворювання), перевагу якого було доведено в боротьбі з соціальними хворобами і засвідчено доцільність його перенесення на діяльність усієї системи охорони здоров'я.

Зростання з роками медичної мережі дало змогу розвивати спеціалізовану стаціонарну й поліклінічну допомогу. Було створено 118 тубдиспансерів і 103 дермато-венерологічні диспансери. Це були нові спеціалізовані лікувально-профілактичні заклади.

Особлива увага приділялася справі охорони материнства і дитинства. При Наркоматі охорони здоров'я було організовано відділ охорони материнства і дитинства з широкою мережею закладів. В умовах складного економічного становища, розрухи й голоду, масових епідемій виключне значення надавалось підготовці лікарів і розширенню мережі вищих навчальних закладів.

У медичних інститутах створювались робітничі факультети ("робфаки"), слухачів яких готували до вступу в інститути. Навчання на цих факультетах давало змогу слухачам заповнити прогалини у своїй освіті й вступити до вищого навчального закладу.

Олександр Марзєєв.

У 1930 р. медичні інститути було передано з підпорядкування Наркомату освіти до Наркомату охорони здоров'я, що сприяло зміцненню зв'язку викладання з потребами охорони здоров'я.

Нестача медичних кадрів зумовила організацію таких навчальних закладів, як лікарні—медичні вузи з трирічним терміном навчання без відриву від виробництва, в яких навчались переважно медичні працівники з середньою освітою. Такі заклади було створено в Харкові, Києві, Полтаві (1930), Кременчуці (1932). Згодом у Харкові й Києві було відкрито по два медінститути, а Полтавський і Кременчуцький виробничі вузи було переведено до Вінниці, де був організований стаціонарний медінститут; в інших містах після випуску перших лікарів їх ліквідували.

Велику допомогу вищим медичним навчальним закладам надавали Академія наук УРСР, її президенти — видатні вчені-медики *Данило Заболотний* (1866—1929) і *Олександр Богомолець* (1881—1946). Вченим секретарем Академії у 1928—1934 рр. був О. Корчак-Чепурківський, обраний академіком одним із перших серед медиків.

Данило Заболотний.

У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про медичне обслуговування робітників і селян", в якій наголошувалося: "Враховуючи гостру недостатність медичної допомоги на селі, особливо в обслуговуванні бідняцько-батрацьких мас, ЦК пропонує Наркомздоров'я союзних республік намітити плани систематичного розширення сільської лікувальної мережі. Розгортання роботи на селі повинно бути пов'язане з колгоспним і радгоспним будівництвом, що охоплює широкі маси батраків, бідняків і середняків". А от як пояснювалися ці настанови на сторінках журналу "На фронті охорони здоров'я": "Органи охорони здоров'я повинні перед усією колгоспною громадськістю поставити рішуче питання про широку участь самих колгоспів у будівництві лікарень, амбулаторій, ясел, бо інакше абсолютно неможливо розвивати справу охорони здоров'я хоч у якійсь задовільній відповідності з темпами розвитку колективізації".

1930 р. в Україні було створено перші медико-санітарні цехи, реорганізовані згодом у медико-санітарні частини.

Під час колективізації та Голодомору 1932—1933 рр. медична служба була позбавлена головної своєї функції — надавати допомогу населенню, що вимирало від голоду і супутніх хвороб. Під час Голодомору малопотужна мережа закладів сільської охорони здоров'я зазнала великих втрат, а переважна більшість медичних закладів, у яких за відсутності медикаментів харчування ставало чи не єдиним засобом лікування, перебувала під загрозою закриття. Внаслідок голоду різко зменшилися можливості надання жителям села медичної допомоги в міських лікувальних закладах, обсяги якої скоротилися з 26,9 % у 1930 р. до 4,1 % у 1933 р.

Медична проблема голоду багатоскладова: це стан лікувально-профілактичних закладів і медичних працівників у сільській місцевості у зв'язку з нестачею продовольчих товарів; голод і захворюваність населення; облік голодуючих, хворих з безбілковими набряками й померлих від голоду; фальсифікація діагнозів; природний рух населення; дитяча безпритульність; бездомність серед дорослих; методи боротьби з цими явищами; санітарний стан дитячих закладів; плинність медичного персоналу у сільській місцевості; харчування голодуючого населення сурогатами; отруєння й захворювання, спричинені вживанням замінників харчування; наукові дослідження з питань голоду; допомога голодуючим з боку органів охорони здоров'я тощо.

У довоєнний час становлення медичної науки відбувалося на нових засадах. Створювалась мережа профільних науково-дослідних інститутів санітарно-бактеріологічного профілю, робітничої медицини, охорони материнства й дитинства, клінічного профілю. Нововведенням цього періоду стало формування системи післядипломної медичної осві-

ти, початок якому поклали Київський (1918) і Харківський (1923) інститути удосконалення лікарів.

Довоєнний період характеризувався утвердженням профілактичного напряму в діяльності системи охорони здоров'я України, широким впровадженням диспансерного методу і його поширенням на всі верстви населення, розвитком дільнично-територіального принципу, поєднанням медичного обслуговування за місцем проживання з обслуговуванням промислових робітників на підприємствах.

Трагічні обставини 30-х рр. XX ст. відбилися і на колективах медиків. Ще в 1930 р. за сфабрикованою справою "Спілки визволення України" до різних термінів ув'язнення було засуджено відомих діячів української культури й науки, серед яких і професори Київського медичного інституту О. Черняхівський, В. Удовенко, В. Підгаєцький, викладачі А. Барбар і М. Кудрицький. Показовою для періоду адміністративно-командної системи в колишньому СРСР стала доля академіка О. Корчака-Чепурківського, який у 30-ті рр. зазнав гоніння за публікацію з його ініціативи наукової праці щодо смертності населення Києва, Харкова, Одеси і Дніпропетровська, де відтворювались наслідки штучного голодомору в Україні. Працю підготував син академіка Юрій Корчак-Чепурківський, який був засуджений на тривалий термін. Безпосередньо самого О. Корчака-Чепурківського репресії не торкнулися, проте його праці перестали друкувати.

Система охорони здоров'я України в довоєнний період розвивалась у складних умовах авторитарного режиму. Однак за цей період у справі якісного поліпшення галузі охорони здоров'я, що розвивалася виправданим на той час екстенсивним шляхом, було зроблено багато. Було закладено фундамент тієї системи медико-санітарної допомоги, яка витримала випробування в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Олександр Богомолець, Отто Шмідт і Олександр Палладін (зліва направо).

З перших днів війни медична служба зазнавала серйозних труднощів, відчувався різкий брак лікувальних засобів, не вистачало лікарів і середнього медичного персоналу. У зв'язку з цим було проведено дострокові випуски у вищих і середніх медичних навчальних закладах країни.

У роки Великої Вітчизняної війни головними завданнями охорони здоров'я стали допомога пораненим і хворим військовослужбовцям, медичне обслуговування працівників тилу, охорона здоров'я дітей та широкі протиепідемічні заходи. Було створено мережу евакуаційних госпіталів, сформовано систему етапного лікування поранених і хворих з евакуацією за призначенням, удосконалено організацію спеціалізованої медичної допомоги.

Медична служба зробила значний внесок у справу підтримання сприятливого епідемічного стану військ. Завдяки запровадженню системи протиепідеміч-

Картина "Голодомор в Україні 1931—1933 pp." Національний музей медицини України. Київ.

них заходів і дієвого санітарно-гігієнічного забезпечення армії у військах під час війни не було епідемій інфекційних захворювань.

Військових санітарів і носіїв за винесення поранених з поля бою нагороджували. Вперше в історії військової медицини врятування пораненого було прирівняно до подвигу бійців на полі бою.

Організація евакуації та лікування у спеціалізованих закладах з обов'язковим застосуванням на всіх етапах лікувальних засобів, регламентованих єдиною військово-польовою медичною доктриною, дали змогу в час Великої Вітчизняної війни досягти незнаних в історії війн результатів: повернення 72,3 % поранених і 90,6 % хворих у діючу армію.

Важливу роль у роботі медичних закладів відігравала діяльність головних спеціалістів фронтів, армій, госпіталів, які, крім безпосереднього керівництва, узагальнювали, підтримували й поширювали позитивний досвід лікування, виправляли помилки, використовували перерви між боями для навчання, а також проведення наукових конференцій. Під час Великої Вітчизняної війни значний внесок у перемогу зробили українські лікарі. Серед них було чимало начальників військово-санітарних управлінь фронтів і флотів, головних хірургів і головних терапевтів фронтів, флотів та армій.

У винятково тяжких і небезпечних умовах надавалась медична допомога пораненим партизанських загонів. Доводилося працювати у примітивних умовах, в імпровізованих операційних за нестачі перев'язувального матеріалу, інструментів.

У роки війни було розроблено ефективні способи лікування, впроваджено нові методики й медикаментозні засоби, створено вітчизняні сульфаніламідні препарати та антибіотики. У роки війни широко застосовувалась розроблена академіком О. Богомольцем антиретикулярна цитотоксична сироватка. Праці *Миколи Стражеска* (1876—1952) та його школи в галузі вивчення патогенезу раневого сепсису відіграли важливу роль у боротьбі за здоров'я поранених. *Олександр Палладін* (1885—1972) синтезував аналог вітаміну К — вікасол, який застосовувався для боротьби з кровотечами. Академік *Володимир Філатов* (1875—1956) розв'язав проблеми

пересадки рогівки та тканинної терапії, що дало змогу врятувати зір багатьом пораненим бійцям.

За час війни було нагромаджено великий досвід у різних галузях військової медицини. Цей досвід було глибоко вивчено й узагальнено в спеціальних друкованих виданнях.

У 1944 р. було створено Академію медичних наук СРСР у складі 28 провідних теоретичних і клінічних інститутів. Дійсними членами АМН СРСР у роки війни стали відомі українські вчені Л. Громашевський, О. Кримов, Б. Маньківський, О. Марзєєв, М. Стражеско.

Війна завдала величезних збитків охороні здоров'я України, тяжких санітарних наслідків. Під час війни на території України нацисти знищили 18 тис. лікувальних закладів, завдали загальних збитків системі охорони здоров'я на суму 3 млрд крб. (за цінами того часу). Так, у Харківській області було зруйновано 600 медико-санітарних закладів; у Дніпропетровській області із 154 лікарень залишилося 40; на Полтавщині було знищено 689 медичних закладів.

Об'єднаними зусиллями військових і цивільних медиків у звільнених районах почалось відновлення зруйнованої системи охорони здоров'я, проводились протиепідемічні заходи, відроджувалась медична мережа й профілактичні заклади. Постали практичні питання у діяльності медичної мережі у зв'язку з масовою демобілізацією зі Збройних Сил.

На кінець 1945 р. в Україні вже функціонувало 2488 медичних закладів, що становило 99,6 % їх довоєнної кількості. Кількість лікарняних ліжок у них досягало 144,5 тис., що становило 89,8 % їх кількості на кінець 1940 р.

Основні напрями подальшої відбудови та відновлення медико-санітарної мережі в республіці були визначені п'ятирічним планом (1946—1950). Завдання, поставлені урядом, передбачали не лише відновлення довоєнного рівня медичного обслуговування, а й подальший розвиток та поліпшення діяльності медико-санітарної мережі.

Виконанню поставлених завдань мала сприяти реформа медичної мережі. Причиною здійснення такої реформи стала відсталість рівня надання медичної допомоги у поліклініках і на лікарських дільницях порівняно зі стаціонарами та лікарнями, що зумовлювалось недостатньою практичною кваліфікацією поліклінічних лікарів. Система окремої діяльності лікарень і поліклінік не забезпечувала якісного послідовного лікувально-профілактичного обслуговування населення.

Проведення реформи в квітні 1947 р. ініціювали збори активу працівників охорони здоров'я СРСР, на яких було обговорено результати обстеження діяльності медичних закладів країни та виявлених при цьому серйозних недоліків у лікувально-профілактичній і протиепідемічній роботі. Збори активу ухвалили рішення про об'єднання лікарень і поліклінік в єдині медичні заклади. Рішення було підтримане Радою Міністрів СРСР, яка в квітні того ж року прийняла постанову "Про реформування закладів охорони здоров'я", якою "...дозволила об'єднання лікарень і поліклінік з метою створення єдиного закладу на чолі з головним лікарем".

Відповідно до поставлених завдань було визначено основні напрями реформи: підвищення рівня матеріального забезпечення та якості медичного обслуговування; підвищення практичної кваліфікації поліклінічного лікаря до рівня кваліфікації лікаря стаціонару; раціональніше використання ліжок у стаціонарах; зменшення діагностичних помилок в амбулаторіях і кількості летальних випадків. Проведення реформи мало стати новим етапом

Левко Медведь.

розвитку радянської системи охорони здоров'я.

Складність виконання цього завдання була пов'язана насамперед з тим, що проведення реформи відбувалось у важких умовах післявоєнної відбудови. Успішніше реформування проходило у містах. Важливим напрямом проведення реформи було збільшення профільних ліжок у лікарнях.

Проведена в рамках реформи реорганізація медичних закладів усіх рівнів та впровадження нових підходів у справі медичної допомоги населенню дали позитивні результати. Так, у 1949 р. спалахів серйозних інфекційних хвороб на території України не фіксувалося. Зросла кількість лікарняних закладів. У 1950 р. їх було 3533 тис., що значно перевищувало довоєнну кількість. Як у містах, так і в сільській місцевості значно підвищився професійний рівень лікарів і середнього медперсоналу.

У 1946—1950 рр. у республіці було закладено фундамент для подальшого розвитку та прогресу в галузі медицини, що дало можливість у майбутньому вивести її на доволі високий рівень, особливо в наближенні медицини до потреб населення. Реформа, здійснена в 1947 р., сприяла не лише відновленню медичних закладів, а й значному підвищенню професійного рівня лікарів, що позитивно вплинуло на рівень надання медико-профілактичної допомоги населенню України та на процес ліквідації медико-санітарних наслідків війни.

На початок 50-х рр. XX ст. ліжковий фонд медичних закладів України був в основному відновлений.

У поліклінічну службу впроваджувався диспансерний метод. В медичну практику запроваджувалися нові лікувальні засоби й методи, розширювалася спеціалізована медична допомога. Широко розгорнулось лікарняне будівництво. Для підвищення кваліфікації й правильного використання кадрів було введено систему атестації лікарів.

Міністром охорони здоров'я в 1947—1952 рр. був академік АМН СРСР *Левко Медведь* (1905—1982), який у 1941—1945 рр. очолював Київський медичний інститут, згодом — Всесоюзний НДІ гігієни і токсикології пестицидів, полімерів і пластмас (1964—1982).

Серед трагедій, пережитих радянськими медиками, одна з найбільших — так звана справа лікарів 1953 р. За задумом ініціаторів, ця справа загрожувала надзвичайно тяжкими наслідками не тільки тим, хто був безпосередньо віднесений до неї, а й досить широкому колу осіб. Лише смерть Й. Сталіна і пов'язане з цим замішання у "верхах" затримали розвиток справи і дали їй зворотний хід.

Починаючи з 60-х рр. в Україні розгорнулось будівництво великих лікарень для забезпечення потреби населення в усіх видах висококваліфікованої медичної допомоги. Будівництво багатопрофільних центрів сприяло розширенню спеціалізованої медичної допомоги, інтенсивний розвиток якої потребував

серйозної перебудови вищої медичної освіти — від підготовки лікарів загального профілю до підготовки спеціалістів з окремих галузей медицини. За реформою медичної освіти було впроваджено три рівні підготовки лікаря-спеціаліста: загальнолікарська підготовка, субординатура та інтернатура.

Основи законодавства про охорону здоров'я 1969 р. стали узагальнюючим актом з основними правовими документами. В документі вперше на рівні закону був узагальнений і закріплений досвід у сфері охорони здоров'я, який був накопичений за майже піввіковий період діяльності радянської охорони здоров'я.

Двічі міністром охорони здоров'я України (1954—1956, 1968—1975) був *Василь Братусь* (1916—2008) — чл.-кор. АН УРСР, ректор Київського інституту удосконалення лікарів, Київського медичного інституту ім. О.О. Богомольця.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо дальшого поліпшення охорони здоров'я народу" (1977) було визначено широку програму будівництва поліклінік, великих багатопрофільних лікарень, пологових будинків, дитячих поліклінік, дитячих санаторіїв та інших медичних закладів. Було поставлено завдання щодо створення й виробництва нової медичної техніки для використання передусім у кардіології, реанімації, анестезіологічній і лабораторній службах.

У вирішенні завдань охорони здоров'я вагоме місце належить розробленій в країні концепції організації первинної медичної допомоги. Пріоритет профілактики у створенні системи первинної медичної допомоги дав змогу ефективно розв'язати такі проблеми, як ліквідація віспи, чуми, холери, істотно знизити захворюваність на інші інфекційні хвороби.

Василь Братусь.

Всесвітня організація охорони здоров'я в Алма-Атинській декларації 1978 р. рекомендувала всім країнам надати пріоритет первинній медико-санітарній допомозі в національних системах охорони здоров'я.

Профілактичний напрям радянської охорони здоров'я забезпечувався в державних масштабах проведенням таких важливих заходів, як охорона довкілля, у тому числі санітарна охорона атмосферного повітря, ґрунту, водоймищ, кордонів, оздоровлення умов праці, побуту й відпочинку населення, що були передбачені санітарним законодавством.

Додержання санітарних норм і правил контролювалося санітарно-епідеміологічною службою, серед населення проводилася санітарно-освітня робота.

З середини 70-х рр. XX ст. почалося зниження темпів економічного зростання. Це відбилося на всіх галузях народного господарства, у тому числі й на системі охорони здоров'я, фінансування якої проводилося за залишковим принципом. Частка бюджетних видатків на охорону здоров'я неухильно зменшувалась, що різко сповільнило процес оновлення матеріально-технічної бази охо-

рони здоров'я, її модернізацію, зумовило низьку заробітну плату медичних працівників.

Найтяжчою катастрофою цього періоду з далекосяжними, важкопередбачуваними наслідками для населення стала Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Для медичного обстеження й надання медичної допомоги постраждалим було створено 1964 лікарсько-сестринські бригади, які обстежили понад 600 тис. осіб, відкрито спеціалізовані диспансери. З метою забезпечення наукового аналізу наслідків аварії та координації заходів диспансерного нагляду в Києві було створено Науковий центр радіаційної медицини АМН України. Ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС потребувала не лише медичних, а й значних державних заходів.

У 80-х рр. XX ст. система охорони здоров'я все помітніше відчувала труднощі, пов'язані з недостатнім фінансуванням і екстенсивним механізмом розвитку. Суперечності між масштабами завдань і рівнем їх фінансування зростали. Реальні можливості галузі охорони здоров'я відставали від потреб населення у медичній допомозі. Потрібні були серйозні зміни в системі фінансування, впровадження нових економічних методів управління охороною здоров'я, ширше залучення державних і приватних структур. Спроби проведення окремих економічних експериментів у сфері охорони здоров'я не дали очікуваних результатів.

Реальність же протягом усього радянського будівництва залишалася суворою: постійна дефіцитність медицини, хронічний брак місць у лікувальних закладах, незадовільні умови праці та побуту для переважної більшості населення, прогресуюче погіршення екологічної ситуації і навіть майже неймовірне — недостатність медичного персоналу, хоч в СРСР та УРСР кількість лікарів і середнього медичного персоналу постійно зростала. На теренах України працювало 15 медичних вузів, 99 медичних училищ, які щороку випускали тисячі лікарів і середнього медперсоналу. Внаслідок цього у 80-ті рр. XX ст. в Україні працювало понад 170 тис. лікарів і 495 тис. середнього медичного персоналу, а всього у сфері охорони здоров'я України — понад 1 млн 200 тис. осіб. На кожні 300 осіб населення припадав один лікар і 3 середніх медичних працівники — показник чи не найвищий у світі.

За числовими показниками все було гаразд і в інших вимірах охорони здоров'я: в Україні діяло понад 750 санітарно-епідеміологічних станцій, у складі яких було 685 бактеріологічних і 196 санітарно-гігієнічних лабораторій, які контролювали стан довкілля, будівництво промислових і комунальних об'єктів, водогонів, очисних споруд, виробництво їжі, охорону праці тощо.

Кожного року проводилося понад мільйон аналізів і понад 200 тис. інструментальних вимірювань. Здавалося б, достатньо, але попри всі ці високі показники стан довкілля і санітарно-гігієнічні умови на виробництві та в побуті багато в чому погіршувалися. Незадовільний стан зберігався і щодо охорони праці сільського населення, хоча в Україні було створено перший в СРСР спеціалізований науково-дослідний заклад — Інститут гігієни і токсикології пестицидів, полімерів і пластичних мас, який мав опікуватися насамперед проблемами охорони праці сільського населення в умовах зростаючої хімізації господарства.

За головними, насамперед кількісними показниками, не можна порівняти дорадянський і радянський рівні надання лікувально-профілактичної допомоги населенню. Збереження принципу територіальної дільниці забезпечувало на-

ближення медичної мережі до населення, а об'єднання поліклінічної та стаціонарної допомоги в межах одного закладу допомагало здійснювати наступність лікування.

У 70—80-х рр. XX ст. в Україні діяло близько 10 тис. амбулаторно-профілактичних і стаціонарних лікувально-профілактичних медичних закладів, в яких налічувалося майже 610 тис. лікарняних ліжок. А якщо додати до цього понад 300 санаторіїв-профілакторіїв на великих промислових підприємствах, то кількість лікувально-профілактичних ліжок можна охарактеризувати як велику.

І все ж їх весь час не вистачало, що зумовлювалося розвитком негативних тенденцій у стані здоров'я населення, насамперед зростанням захворюваності на певні хвороби (серцево-судинні, онкологічні, пульмонологічні, нервові та ін.). У 80-ті рр. минулого століття кожен житель України звертався за лікарською допомогою в середньому 10 разів на рік, що є надто високим показником. Щодо таких масштабних починань, як загальна диспансеризація всіх жителів України, яка мала на меті раннє виявлення захворювань і профілактику, то вони не виправдали сподівань, бо залишилися більше в царині ідеологічній, ніж у практичній, і не були забезпечені необхідними ресурсами.

Вдалішими були спроби налагодження диспансеризації за окремими захворюваннями, такими, як туберкульоз, ревматизм, інфарктна хвороба. Зокрема, було створено в цілому ефективну службу диспансеризації, лікування і реабілітації хворих, які перенесли інфаркт міокарда. І якщо не в такому вже далекому минулому майже 80 % пацієнтів після інфаркту міокарда не поверталися до активного життя, то у 80-ті рр. ті самі 80 % після проходження повного курсу науково обґрунтованих заходів реабілітації поверталися до праці та повноцінного життя.

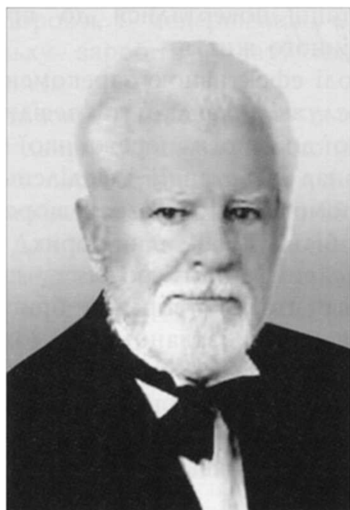
Доволі ефективною зарекомендувала себе і служба швидкої та невідкладної медичної допомоги, мережа якої налічувала понад 700 станцій і відділень швидкої допомоги, які надавали щороку допомогу більш як 14 млн хворих.

Важливим етапом розвитку швидкої допомоги стало створення бригад для надання спеціалізованої допомоги хворим, а також будівництво спеціальних лікарень швидкої допомоги у великих містах України — Києві, Донецьку, Запоріжжі, Миколаєві, Харкові, Сімферополі та ін.

Міністром охорони здоров'я України у 1975—1989 рр. був відомий учений гігієніст-радіолог, організатор охорони здоров'я, академік *Анатолій Романенко* (р. н. 1928).

Які б проблеми не стояли перед українською медициною, які б труднощі не виникали на її шляху, вона не залишалася осторонь загального розвитку світової медицини. І це стосується не лише лікувальної практики, а й медико-біологічної науки. Світова тенденція до подальшої фахової диференціації та спеціалізації медицини знайшла своє відображення у створенні в Україні науково-дослідних інститутів (усього в Україні їх понад 50), серед яких є й відомі наукові заклади світового рівня.

У цьому сенсі слід назвати створені О. Богомольцем Інститут експериментальної біології і патології та Інститут клінічної фізіології (на базі цих інститутів у 1953 р. було створено Інститут фізіології ім. О.О. Богомольця), в яких вивчалося широке коло найактуальніших проблем світової медицини. Рівень же вивчення цих проблем здобув беззсумнівне світове визнання. Характерно, що напрями наукових пошуків у цих інститутах привели до відкриття нових

Анатолій Романенко.

Любов Мала.

науково-дослідних інститутів, які створювали й очолювали учні О. Богомольця. Це Інститут геронтології, Інститут ендокринології та обміну речовин, Інститут фармакології і токсикології, Інститут проблем онкології (нині — Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.Є. Кавецького НАН України).

Велику увагу у науковому світі мав й Інститут біохімії АН УРСР, заснований і очолюваний О. Палладіним, в якому вивчалися не лише фундаментальні, а й суто практичні проблеми тогочасної експериментальної і клінічної медицини (вітамінологія, ревматологія, алергологія тощо).

В Україні радянської доби працювали видатні клініцисти і вчені ще дорадянського формування — Ф. Яновський, М. Волкович, Д. Заболотний, О. Корчак-Чепурківський, В. Воробйов, М. Стражеско, В. Данилевський, О. Богомолець, В. Чаговець, Л. Громашевський, В. Філатов, О. Палладін, М. Губергріц та багато інших, а згодом славнозвісні лікарі *Микола Амосов* (1913—2002), *Любов Мала* (1919—2003), *Олександр Шалімов* (1918—2006), *Андрій Ромоданов* (1920—1993) та ін. Їм довелося пройти випробування і війною, і постійними дефіцитами; їх досягнення відомі всьому світові й визнані ним, а створені ними інститути і клініки заклали підвалини нових напрямів у вітчизняній медицині.

Підбиваючи підсумки огляду української медицини, мусимо визнати, що охорона здоров'я, медична наука і практика в Україні пройшли великий шлях і досягли певних успіхів.

У XX ст. на розвиток медицини та охорони здоров'я вплинуло усвідомлення загальної небезпеки розв'язування третьої світової війни, визначення її наслідків для людства, об'єднання зусиль прогресивних сил, насамперед політиків, учених, лікарів, організацій і установ для запобігання війнам, ядерній катастрофі; загроза екологічної катастрофи, демографічна проблема, продовольча проблема.

З ініціативи учених-медиків виник міжнародний рух "Лікарі світу за запобігання ядерній війні". Одним зі співголів цього руху став відомий радянський і російський кардіолог, Герой Соціалі-

Андрій Ромоданов.

Олександр Возіанов.

стичної праці, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР, Міністр охорони здоров'я СРСР (1987—1990), випускник Київського медичного інституту ім. О.О. Богомольця (1953) академік АМН СРСР і АН СРСР *Євген Чазов* (р. н. 1929), удостоєний Нобелівської премії миру (1985).

Відбувалась диференціація та інтеграція медичних наук, виникали й розвивалися нові медичні науки, діагностичні методи, методи лікування, проводились профілактичні заходи.

З часу відновлення незалежності України в 1991 р. розпочався період формування нормативно-правових засад охорони здоров'я в нових соціально-економічних умовах. У 1992 р. були прийняті Основи законодавства України про охорону здоров'я. У Конституції України (1996) проголошено право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

У 1993 р. створено Академію медичних наук України. Першим президентом Академії став відомий учений-медик академік *Олександр Возіанов* (р. н. 1938).

Стратегія розвитку охорони здоров'я в Україні у 1990-ті рр. визначалася станом і динамікою здоров'я населення, діяльністю закладів охорони здоров'я, а також соціально-економічною та політичною ситуацією в країні, яка була зумовлена змінами в державному і громадському житті. Демократизація суспільства, перехід до ринкових відносин створили передумови для подальшого прогресу та порушили низку питань, що потребували вирішення.

Трансформації у соціально-економічній сфері супроводжувалися погіршенням фінансування охорони здоров'я та інших соціальних програм. Система охорони здоров'я України перестала відповідати основним сучасним вимогам — забезпечувати збереження й зміцнення здоров'я народу, гарантувати доступність і якість кваліфікованої медичної допомоги, що викликало необхідність її реформування. Необхідність системного підходу до планування та здійснення реформ обумовила розробку Концепції розвитку охорони здоров'я населення України, яка визначила принципи і шляхи реформування галузі на сучасному етапі й стала стратегією розбудови на майбутні роки.

У 1999—2000 рр. Міністром охорони здоров'я України була *Раїса Богатирьова* (р. н. 1953) — згодом секретар Ради

Раїса Богатирьова.

національної безпеки і оборони України, віце-прем'єр-міністр України, чл.-кор. НАМН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки.

Тісна співпраця Міністерства охорони здоров'я, урядових структур, комітетів Верховної Ради України дала певні результати, було досягнуто позитивних зрушень у розбудові правового поля охорони здоров'я, створенні її сучасної законодавчої бази.

Протягом 1991—2000 рр. було прийнято 170 законів України, 505 постанов і рішень уряду, які стосувалися проблем охорони здоров'я. У 2000 р. в країні успішно реалізовувалися близько 30 національних, державних цільових комплексних програм і заходів в охороні здоров'я, спрямованих на поліпшення стану здоров'я населення, підвищення доступності та якості медичного обслуговування, запобігання можливим збиткам і отримання значного економічного ефекту при раціональному використанні бюджетних коштів.

З метою реорганізації системи охорони здоров'я на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги і відповідної раціоналізації та оптимізації спеціалізованої й стаціонарної медичної допомоги було розпочато реструктуризацію галузі, яка насамперед полягала в перегляді й корекції норм потреб населення у різних видах медичної допомоги і нормативів навантаження медичних працівників різних спеціальностей, обґрунтованому впорядкуванні мережі медичних закладів, а також удосконаленні їх структури і функцій.

Зважаючи на реальний стан здоров'я населення, було визначено фактичні потреби в основних видах медичної допомоги, уточнено штатні нормативи лікувально-профілактичних закладів.

Було впорядковано й оптимізовано ліжковий фонд, що дало можливість змінити структуру витрат на безпосереднє забезпечення лікувально-діагностичного процесу. При цьому поліпшилися показники використання лікарняних ліжок: цілком обґрунтовано знизився рівень госпіталізації, збільшилася середня зайнятість стаціонарних ліжок, скоротилася середня тривалість перебування хворих у лікарнях, зменшилися ресурсні витрати галузі. Раціоналізації використання лікарняних ліжок сприяв розвиток стаціонарозамінних форм медичної допомоги, зокрема денних стаціонарів при амбулаторно-поліклінічних закладах і стаціонарів удома.

Кадровий потенціал галузі охорони здоров'я на кінець XX ст. налічував 1,1 млн працівників різного профілю. Головну роль в організації й наданні медичної допомоги відігравали лікарі й середні медичні працівники, чисельність яких у 2000 р. становила 200,0 тис. і 476,8 тис. відповідно. Спостерігалося зростання показника забезпеченості населення лікарями, які безпосередньо зайняті медичним обслуговуванням пацієнтів.

У 2000—2002 рр. Міністром охорони здоров'я України був відомий учений в галузі громадського здоров'я, соціальної медицини *Віталій Москаленко* (р. н. 1949), нині — академік, віце-президент Національної академії медичних наук, ректор Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, заслужений діяч науки і техніки України. В. Москаленко обґрунтував, розробив і запровадив нові підходи до реформування медичної галузі. За його керівництва розроблено Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України, міжгалузеву комплексну програму "Здоров'я нації" на 2002—2011 рр., Комплексні заходи щодо впровадження сімейної медицини в систему охорони здоров'я, концептуальну модель створення нормативно-правової бази охорони здоров'я населення України. В. Москаленко — автор понад 20 національних, державних і галузевих програм.

Віталій Москаленко.

Стратегічними завданнями кадрової політики в цей період було визначено вдосконалення системи кадрового забезпечення галузі з урахуванням сучасних соціально-економічних умов та реальних потреб; запровадження в установленому порядку укладання трудового договору на умовах контракту з керівниками закладів охорони здоров'я, а в подальшому — з усіма медичними працівниками; реорганізацію системи планування і розподілу кадрового потенціалу у співвідношенні "лікар—медичний працівник середньої ланки" шляхом збільшення кількості працівників середньої ланки; реформування ступеневої медичної і фармацевтичної освіти; здійснення підготовки фахівців за новими спеціальностями; розширення підготовки сімейних лікарів — лікарів загальної практики; розроблення нових державних стандартів вищої медичної та фармацевтичної освіти, освітньо-професійних програм і засобів уніфікованої оцінки рівня знань медичних і фармацевтичних працівників; удосконалення системи підготовки медичних сестер, розроблення і реалізацію програми розвитку сестринства, розширення функцій медичних сестер відповідно до світового досвіду.

Оптимізації лікувально-профілактичної допомоги сприяло впровадження ефективних медичних технологій, розроблення стандартів діагностики та лікування, створення системи забезпечення і контролю за якістю медичної допомоги на основі стандартів лікування, сертифікації та атестації медичних працівників, акредитації і ліцензування закладів охорони здоров'я.

Враховуючи пріоритетність охорони материнства й дитинства, діяльність галузі спрямовувалася на забезпечення

прав жінок і дітей в усіх сферах життєдіяльності, соціальну підтримку молодих сімей, охорону праці жінки, розвиток індустрії дитячого харчування, удосконалення служб репродуктивного здоров'я, забезпечення належного рівня медичної допомоги під час вагітності та пологів. Особлива увага приділялася створенню умов для зміцнення фізичного, психічного та соціального благополуччя дітей і молоді, розвитку мережі оздоровчих закладів і закладів дозвілля. Удосконалювалася структура пологових і дитячих закладів, поліпшувалось оснащення їх сучасною лікувально-діагностичною апаратурою.

Важливу роль у розбудовчих процесах галузі забезпечував потужний науковий потенціал охорони здоров'я України. Актуальні проблеми медицини вирішували 35 інститутів Академії медичних наук України і 22 наукових заклади Міністерства охорони здоров'я України. Досягнення та розробки наукових закладів стали широко відомі в Україні й за її межами, активно впроваджувались у практику охорони здоров'я.

Наукові дослідження з актуальних проблем медицини і охорони здоров'я проводилися також у вищих навчальних закладах.

Важливими напрямами досліджень учених XX — початку XXI ст. були синтетична теорія еволюції, хромосомна теорія спадковості, вчення про імунітет, вчення про вищу нервову діяльність, психоаналіз, учення про стрес, адаптаційний синдром і хвороби адаптації, концепція про внутрішні захисні сили організму, соціально-етичні проблеми генної інженерії, учення про здоровий спосіб життя, громадське здоров'я і біостатистика тощо.

Стратегічним напрямом реформування охорони здоров'я стало посилення її профілактичної спрямованості, створення умов для формування здорового способу життя, його пропаганди і стимулювання, відмови від тютюнопаління та інших шкідливих звичок, упровадження програми безперервного гігієнічного навчання.

Розбудова галузі охорони здоров'я здійснювалась у тісній співпраці з провідними міжнародними організаціями, у тому числі Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Дитячим фондом ООН/ЮНІСЕФ та іншими агенціями Організації Об'єднаних Націй. Спільні зусилля спрямовувались на реалізацію загальноєвропейської стратегії "Здоров'я для всіх у XXI столітті", виконання положень Міжнародної конвенції про права дитини, інших важливих нормативно-правових актів в охороні здоров'я міжнародного та європейського рівнів.

За підтримки об'єднаної програми ООН з ВІЛ/СНІДу було розпочато процес стратегічного планування національних заходів стримання та протидії епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу.

Досягнутий досвід розвитку зовнішніх відносин у галузі охорони здоров'я дав змогу сформувати певну систему міжнародної співпраці, принципами якої стали багатовекторність співробітництва; залучення донорських коштів для реалізації заходів у межах низки національних програм у системі охорони здоров'я; гармонізація вітчизняних нормативів і стандартів зі світовими; цілеспрямованість та оптимізація бюджетних витрат галузі; дотримання фундаментальних засад стратегії ВООЗ "Здоров'я для всіх".

Процес розвитку та реформування охорони здоров'я продовжується. Його реалізація дасть можливість вийти на якісно новий рівень, досягти головної мети державної політики у цій сфері — збереження і зміцнення здоров'я населення, забезпечення конституційних

прав громадян на охорону здоров'я, доступну і якісну медичну допомогу, дотримання справедливості й рівності в питаннях охорони здоров'я.

Огляд історичної спадщини розвитку охорони здоров'я в Україні засвідчує складний шлях, пройдений нею. На цьому шляху система охорони здоров'я зазнавала як успіхів, так і невдач, пов'язаних із зовнішніми і внутрішніми чинниками, проте свою головну функцію — забезпечення населення доступною медичною допомогою — вона виконала.

"Кожне століття в історії нашої держави має свій неповторний вигляд. XX століття відрізняється від попередніх особливим динамізмом, масштабом подій і якістю змін. Події 1917 р., перемога над нацизмом у Другій світовій війні, розпад СРСР, політ людини у космос, створення ООН, розщеплення атома, поява телебачення, комп'ютера та Інтернету, відкриття геному людини та принципу клонування клітини — це фрагментарне планетарне тло, на якому розвивалася українська нація: зі своєю першою спробою здобутися на власну державність, із колективізацією й Голодомором, із Чорнобилем, проголошенням незалежності, з без'ядерним статусом та повільним, але неспростовним відродженням" [2].

4.4. Військова справа. Збройні сили України

6 грудня 1991 р. вважають днем народження Збройних сил України. Слід зазначити, що процес розбудови української армії був надзвичайно складним через низку різноманітних причин. Серед них — труднощі соціально-економічного характеру, відсутність правової бази та військових кадрів, які б мали інший, відмінний від радянського, вишкіл. Важко було відмовитися від традицій минулого, переорієнтуватися на нові демократичні цінності, пристосуватися до активного існування в новій системі міжнародних відносин. Непросто було подолати ворожість і недовіру до військового досвіду передових держав світу. Важко було спрогнозувати поведінку військ колишнього СРСР, розташованих на території України. Однак, попри усі ці труднощі, можна констатувати, що створення національних збройних сил є певним історичним фактом.

Утім, аналізуючи різні аспекти цього складного процесу, слід також зупинитися на досвіді військового будівництва, здобутому в роки Першої та Другої світових воєн.

Перша світова війна стала для України жахливим досвідом ведення війн третього покоління. Поділена між двома головними учасниками воєнних дій — Австро-Угорською монархією та Російською імперією, вона зазнала найбільших руйнувань та спустошень. Фронт тричі прокотився через землю Галичини. Близько 3,75 млн українських солдат воювали з двох боків фронту, захищаючи інтереси імперій, і змушені були вбивати один одного. Якщо Австро-Угорщина досить толерантно ставилася до того, щоб надати Українським землям автономію в майбутньому, то на території Російської імперії будь-яка політична чи етнокультурна діяльність з метою надання автономії була суворо заборонена.

Революція в Росії докорінно змінила не тільки ситуацію на фронтах Першої

---

[2] *Литвин В.М., Смолій В.А., Шпаковатий М.І.* Україна: XX століття: У 2 кн. — Київ, 2002. — С. 8.

світової війни, а й становище українців. 17 березня 1917 р. вони заснували власний орган управління — Центральну Раду, котра 23 червня видала Перший універсал, який проголошував остаточне відокремлення від Росії без розриву зв'язків з Російською державою. Проте незабаром стало зрозуміло, що управляти новою державою без власної армії та чиновників неможливо, особливо в умовах анархії безвладдя. Користуючись цим, Тимчасовий Уряд Росії призначав в Україну комісарів, обраних місцевими земськими зборами і революційними комітетами. Таким чином, в Україні встановилося двовладдя — Української Центральної Ради і Тимчасового Уряду. Все це зумовило переростання революції у громадянську війну, що тривала наступних три роки і супроводжувалася масовим терором і тероризмом у боротьбі за владу в Україні, яка стала ареною хаотичної кровопролитної війни. Врешті-решт до вересня 1919 р. більшовики захопили значну частину України, придушивши її в політичному та економічному відношеннях. 28 грудня 1920 р. між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і РРФСР був підписаний союзний договір про військову і господарську співпрацю.

Перша світова та громадянська війни призвели до втрати на теренах України 1,5 млн життів. Політика "воєнного комунізму" з її націоналізацією приватної промисловості й торгівлі, а також повальним вилученням продовольства на селі призвела до голоду 1921—1923 рр., внаслідок якого загинуло 1,5 млн селян.

Воєнні дії Польщі й більшовицької Росії закінчились тим, що з 1919 р. під польською окупацією опинились землі Західної України. Ще у 1918 р. Румунія окупувала Бессарабію та Буковину. Частина українців потрапила під владу Чехословаччини. В усіх державах українці, наштовхнувшись на асиміляційну політику владних структур, прагнули протягом усього міжвоєнного періоду до національного самовизначення.

До 24 серпня 1939 р. керівництво СРСР не мало чіткого курсу всієї зовнішньої політики у Східній Європі. З початком Другої світової війни Сталін діяв не тільки за умовами пакту Молотова—Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., а й виходячи з реального розвитку подій. 29 вересня 1939 р. у Москві був підписаний новий договір, який окреслив сфери інтересів СРСР і Німеччини. Литва була включена у сферу інтересів Радянського Союзу, за що Сталін поступився частиною території Польщі. Нова демаркація випрямляла лінію зіткнення німецьких військ із Червоною армією у майбутній війні, що мало певне стратегічне значення. Таким чином, дві сторони домовились про розподіл Європи на відповідні сфери впливу та окупації. За цими договорами СРСР передавались майже всі західноукраїнські землі й підтримувався нейтралітет з Румунією щодо окупації захоплених територій.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила у Східну Польщу і зайняла майже всі землі, заселені українцями та білорусами, проте у червні 1940 р. Радянський Союз мусив віддати Північну Буковину і Південну Бессарабію Румунії.

Після походу Червоної армії в Західну Україну та Білорусію у жовтні 1939 р. відбулись вибори до Установчих народних зборів Західної України, на яких було проголошено рішення приєднати Західну Україну до УРСР. Постановою від 2 серпня Верховна Рада СРСР включила Північну Буковину і Південну Бессарабію до Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Події 1939—1940 рр. докорінно змінили стратегічну обстановку в Європі. Відбулася передислокація радянських

військ, змінився державний кордон і бойовий склад військових округів. Під час походу був отриманий досвід розгортання двох воєнних округів у фронти. Досвід цих подій, а потім і радянсько-фінська війна показали, що війська розгортались і відмобілізовувались у простій ситуації без протидії з боку противника. Такі ж умови були закладені в документах щодо прикриття державної мобілізації на найважливіших ділянках Великої Вітчизняної війни.

Слід зазначити, що німецькі війська випередили Червону армію в стратегічному розгортанні на 25 діб. Враховуючи загрозу війни, військово-політичним керівництвом СРСР були вжиті заходи щодо підвищення боєздатності. До середини 1941 р. із 320 дивізій, призначених для стратегічного розгортання згідно з мобілізаційним планом, у складі сухопутних військ було 303. Із цієї кількості 81 дивізія перебувала у процесі формування. У зв'язку з цим першочерговою задачею стало створення достатньої кількості резервів.

З 1 по 10 червня 1941 р. здійснюється призив 755 тис. чол. на навчальні збори. Однак мобілізація особового складу не вирішила задачі приведення частин і з'єднань у бойову готовність. Автотранспорт, трактори і коні поступили в обмеженій кількості. Дивізії залишались у місцях постійної дислокації на випадок повної мобілізації. У Київському особливому військовому окрузі всі війська першого та другого ешелонів армій прикриття знаходилися в місцях постійної дислокації.

Авіація західних прикордонних округів базувалася на постійних аеродромах: армійська авіація — у смузі 100—150 км від кордону, авіація головного командування — на відстані 600—900 км. Літаки на аеродромах були розташовані скупчено. На деяких летовищах був подвійний комплект літаків, проте частина з них не мала екіпажів. Наприклад, в Київському особливому військовому окрузі без льотчиків було 342 літаки. Порушувалося маскування бойових машин, прикриття аеродромів засобами протиповітряної оборони було слабким. Ці причини й призвели до знищення авіації на аеродромах у перші дні війни.

Винищувач І-15.

22 червня 1941 р. штаби армій і корпусів до п'ятої-шостої години ранку проводили заходи для виконання наказу про приведення частин і з'єднань у бойову готовність. Підняті по тривозі полки та дивізії під ударами противника прибували в район збору. Але обстановка була неясною, свідчення про противника відсутні, зв'язок між частинами і з'єднаннями перерваний. За таких обставин кожен бачив, що діється перед ним, і чинив на власний розсуд. Подолання військовими частинами кількох кілометрів для заняття оборонних смуг призвело до втрати багатьох бійців. Війська вступали в бій без належної артилерійської підтримки, без захисту від авіації противника і вели бойові дії на непідготовленій місцевості. Частини вступали в бій неорганізовано. Дивізії і полки мали тільки один боєкомплект і палива на одну заправку. Решта матеріальних запасів зберігалася на артилерійських та окружних складах.

Там, де заходи щодо підвищення бойової готовності вдалося здійснити до початку війни, частини і з'єднання, які

за дві години до вторгнення встигли зайняти позиції, вступили в бій і зупинили наступ противника. На жаль, таких прикладів було мало, тому що війська виявилися непідготовленими до війни.

Висування стрілецьких корпусів із другого оперативного ешелону округів розпочалось ще 16—18 червня. Війна застала їх на марші. В той час, коли передові загони і авангарди ряду з'єднань уже виходили в райони зосередження, інші частини щойно розпочинали передислокацію. З метою таємності марші здійснювалися тільки вночі, до того ж війська на початку війни знаходились на відстані 50—200 км від назначених рубежів і для повного зосередження їм необхідно було ще від 2 до 8 діб.

На другу-четверту добу війни директивою Наркому оборони було створено Південний фронт і визначено його склад. До нього увійшли новостворена 18-та армія (17-й стрілецький і 16-й механізований корпуси), 64-та авіадивізія, 88-й винищувальний авіаційний полк, а також головні сили Одеського військового округу. При його розгортанні виникли великі труднощі. Навіть на третій день війни командуванню фронтом не вдалося налагодити зв'язок з арміями, українськими районами та іншими з'єднаннями. Відомостей про розгортання військ і загального плану ведення бойових дій в штабі фронту не було. Штаб був непрацездатним як в організаційному, так і в оперативному відношенні.

У зв'язку з початком війни оперативні заходи фронтів були відірвані від мобілізаційних, через що війська висувались до кордону і вступали в бій невідмобілізованими — з неукомплектованими особовим складом, озброєнням і технікою, особливо транспортними засобами. Більше того, органи оперативного управління військами часто не знали про стан їхньої мобілізаційної готовності.

Величезний простір, на якому точилася збройна боротьба, змусив у перші два місяці війни додатково до плану розгорнути шість фронтових і більше 20 загальновійськових армійських управлінь. Формувалися головні командування напрямків, що заздалегідь не планувалося і здійснювалося поспіхом.

Мобілізація виконувалась у важких умовах. З 23 червня була оголошена мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження в 14 військових округах. У Забайкальському, Середньоазіатському і Далекосхідному округах мобілізація була оголошена тільки через місяць на підставі особливого рішення уряду і утаємничено під виглядом "великих навчальних зборів". Оповіщення в західних областях Київського особливого військового округу через напад противника було зірване.

Напад противника на війська прикордонних округів ускладнив призов військовозобов'язаних. Практично мобілізацію армій прикриття було зірвано. В Одеському військовому окрузі мобілізація військ першого ешелону замість 2—3 діб виконувалася протягом тижня. Головною причиною цього був неорганізований збір приписного складу. Навіть там, де цей захід вдалося провести в установлений термін, особовий склад із пунктів збору направлявся у відповідності з мобпланом у військові частини за місцем їхньої довоєнної дислокації, однак у більшості випадків ці місця були вже залишені військами.

Таким чином, розрахунки, які проводились в умовах мирного часу, не були реалістичними. Вони не враховували зосередження реального противника, його мобілізацію і повну готовність до ведення бойових дій, що й забезпечувало німецьким військам значний темп руху. На темпи та якість мобілізації ряду частин і з'єднань негативно вплинув і той

факт, що до початку війни вони розташовувалися на великій відстані від районів формування і частково знаходилися на навчаннях, стрільбах, реконструкції залізничних шляхів, будівництві УР та ін.

В Одеському та Харківському військових округах не була відпрацьована приписка особового складу, особливо формувань Народного комісаріату зв'язку, через що прибуття на пункти збору проходило незадовільно і терміни розгортання зривалися.

За цих обставин перед воєнкоматами встали складні задачі організованого виведення військовозобов'язаних запасу з територій, які знаходилися під загрозою окупації противником. Однак плану та досвіду організації і проведення таких заходів не було. Під час відступу й здійснення маршів виникали труднощі в харчуванні, медичному обслуговуванні, управлінні. Все це призводило до неорганізованості і значних людських втрат.

Аналіз проблем мобілізації в цілому показав, що в складній обстановці перших місяців війни облікові органи не змогли дати об'єктивних свідчень про стан людських ресурсів, призначених для комплектування військ, а довоєнні відомості в умовах, коли частина військовозобов'язаних залишилась на окупованій території, виявилися недійсними для планування комплектування збройних сил. Тільки у вересні 1941 р. почала перебудовуватися вся система обліку, а в 1942 р. була закінчена загальна перереєстрація призовників і військовозобов'язаних.

Украй незадовільно проходила мобілізація механізованого транспорту. В цілому наряди не були виконані: щодо поставки легкових автомашин — на 30 %, вантажних автомашин — на 15, тракторів — на 219 %. Головна причина була в незадовільному технічному стані близько 40 % наданого транспорту, а також у відсутності запасних частин і покришок. На здаточних пунктах накопичились тисячі одиниць техніки, яка потребувала ремонту. Перед воєнкоматами постало складне питання організації ремонту транспорту, до виконання якого вони не були готові.

Забезпечення військових частин технічним майном і озброєнням було також пов'язане з великими труднощами. Мобілізаційні запаси в основному були зосереджені в прикордонних округах. У цій ситуації більша частина їх була знищена в ході бойових дій чи залишена на території, окупованій противником. Вдалось евакуювати тільки 27,5 %. Так, у Харківському окрузі станом на 30 червня військові частини були забезпечені майном на 50—60 %. Часто у поспіху автомобілі вантажилися в ешелони і відправлялися на фронт без водіїв і пального. Утім навіть і в цих випадках ешелони не доходили до пунктів призначення: потяги простоювали на залізній дорозі в той час, як війська залишалися без автотранспорту. Наприклад, Південний фронт 28 червня 1941 р. мав тільки 280 автомашин.

У прикордонних округах не вдалося своєчасно розгорнути армійський і фронтовий тил. Погано укомплектовані тилові частини і установи не могли належним чином виконувати матеріально-технічне забезпечення військ. Для підвезення пального, набоїв, продовольства не вистачало транспорту. Місцезнаходження багатьох складів не було відоме частинам і з'єднанням. Станції забезпечення не встигли розгорнутись і організувати свою роботу.

Цілковита чисельна перевага сил і засобів СРСР над розгорнутими і готовими до вторгнення німецькими збройними силами, була зведена нанівець діями радянського воєнно-політичного керів-

ництва. Воно не здійснило найголовнішого — не привело в бойову готовність прикордонні війська, оскільки директива про це надійшла зі значним запізненням. Чимала кількість дивізій була піднята по тривозі лише авіаційними і артилерійськими ударами німців. Частини і з'єднання, вирушивши в указані райони, як правило, зустрічали на своєму шляху танкові колони противника і змушені були вступати в бій з ходу. Райони, в які повинні були прибути радянські війська, вже були зайняті противником, котрий зумів досягти тактичної, оперативної, а потім і стратегічної переваги. Німці зробили все, щоб порушити зв'язок, паралізувати управління радянськими військами. Командувач та командири не володіли ситуацією. Повною несподіванкою стало просування рухомих угруповань німців углиб території СРСР за 1 добу на 50—60 км. Радянські війська другого ешелону висувались до кордону під безперервними ударами німецької авіації. Назустріч військам рухався натовп біженців.

У стратегічних оборонних операціях на центральному, південному та північному напрямках наступу німецьких військ у 1941 р. значними були втрати військової техніки, що й визначило характер збройної боротьби. Так, людські втрати радянських військ у трьох оборонних стратегічних операціях досягли за чотири місяці оборонних боїв 4, 2 млн чол., було втрачено 4800 танків, близько 1800 літаків, 36 тис. гармат та мінометів. Глибина відступу в кожній з цих операцій склала від 150 до 600 км. У зв'язку з оточенням і розгромом військ утворилися великі прогалини на фронті шириною до 600 км. Практично був знищений Південно-Західний фронт. Ціною неймовірних жертв і нелюдської стійкості ця катастрофа, як і ряд інших, була ліквідована. Ворог — ударне угруповання німців (51 дивізія) — вперше був зупинений під Москвою в листопаді 1941 р., пізніше Червона армія перейшла у контрнаступ.

Однак у червні 1942 р. в районі Барвенково в результаті потужного удару противника на з'єднанні Брянського і Південно-Західного фронтів потрапили в оточення дві армії радянських військ і був відкритий шлях до Волги. 28 липня 1942 р. вийшов наказ Народного комісара оборони СРСР № 227, відомий під назвою "Ні кроку назад", щодо створення загороджувальних загонів, завданням яких було зупинити втечу і паніку бійців силою зброї.

19 листопада 1942 р. після важких кровопролитних оборонних боїв розпочався контрнаступ радянських військ під Сталінградом. Він був успішним не тільки тому, що на сталінградському напрямку була зосереджена чисельна перевага над противником у силі і засобах, а й тому, що операція була ретельно підготовлена. Наступ закінчився розгромом німецьких військ і оточенням та здачею в полон 6-ї армії вермахту. Після Сталінграда Червоною армією було здійснено 36 стратегічних наступальних операцій, дев'ять з яких проведено на території України. В них брали участь війська шести фронтів, сили Чорноморського флоту, а також трьох флотилій.

Одна з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни — Дніпровсько-Карпатська була проведена військами п'яти фронтів загальною чисельністю 2 406 000 чол. Тривалість операції — 116 діб, ширина фронту бойових дій — 1300—1400 км, глибина операції — 250—450 км. Середній бойовий темп наступу 2—4 км. Результат проведення цієї операції — розгром південного крила фронту фашистської Німеччини, докорінна зміна обстановки на інших театрах воєнних дій. Німецьке ко-

мандування було змушене перекинути на Правобережну Україну 34 дивізії і 3 бригади, чим значно послабило угруповання своїх військ у Західній Європі.

У війні з фашистською Німеччиною союзниками СРСР були США, Англія, Франція та інші держави, що надали допомогу по "ленд-лізу", яка вилилася у поставку всього необхідного для ведення воєнних дій. Територія України використовувалася для здійснення човникових польотів американської стратегічної авіації.

На заключному етапі Великої Вітчизняної війни були проведені Берлінська і Празька стратегічні операції, які закінчилися розгромом вермахту і капітуляцією гітлерівської Німеччини. Після цього, виконуючи союзні домовленості Ялтинської конференції, СРСР розпочав розгром союзника Німеччини — Японії. Війська Червоної армії, частково перекинуті на Далекий Схід, розгромили основну ударну силу Японії — Квантунську армію. 9 вересня 1945 р. закінчилася Друга світова війна. Наприкінці війни в серпні 1945 р. США вперше застосували у воєнних діях ядерну зброю, нанісши удари по японських містах Хіросима і Нагасакі.

Наслідком війни стало включення України та Білорусії разом з СРСР до складу 47 країн — засновників Організації Об'єднаних Націй. Цим була віддана шана Україні, яка зробила істотний внесок у розгром фашистської коаліції в Другій світовій війні.

Понад 40 місяців — з червня 1941 по жовтень 1944 р. — в Україні велись бойові дії. Смерч війни двічі пройшовся по нашій землі, Україна зазнала величезних втрат: щонайменше 6 млн людей загинули під час війни, 2,3 млн людей примусово вивезено на роботу до Німеччини; цілком чи частково зруйновано 700 міст та 28 тис. сіл, без домівок залишилося 10 млн людей. Економічні збитки, нанесені війною, сягали 40 %.

Після закінчення Другої світової війни народи планети сподівалися на тривалий і стійкий мир, проте їхні надії не справдилися. На зміну Другій світовій прийшла "холодна війна", яка тривала з 1946 по 1990 р. Протистояння двох полюсів напруги призводило до виникнення локальних війн та збройних конфліктів. Деякі з них були пов'язані зі спробами застосувати ракетно-ядерну зброю. "Холодна війна" супроводжувалась гонкою озброєнь, що було однією з причин розвалу Радянського Союзу.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України проголосила Декларацію про державний суверенітет України. Почалася нова історія Українських Збройних сил.

Аналіз історії створення національних Збройних сил свідчить про те, що в ній можливо виділити три основні етапи: перший (1991—1996) — формування основ Збройних сил України; другий (1997—2000) — подальша їх розбудова; третій (2000 р. — до теперішнього часу) — реформування та розвиток Збройних сил. Кожний етап має свої певні особливості.

Процес створення Збройних сил України розпочався 24 серпня 1991 р. з проголошенням Акту про незалежність України. Він базувався перш за все на реаліях розпаду СРСР, а також на урахуванні геополітичних змін у світі та розумінні важливої ролі військової компоненти — збройних сил — у становленні незалежної суверенної держави. Тому, того ж дня (24 серпня) Верховна Рада України прийняла Постанову "Про військові формування в Україні" і зобов'язала Уряд приступити до створення власних збройних сил.

Водночас Уряд України повинен був вирішити низку питань: які збройні сили потрібні державі? як їх будувати і готувати? як організовувати бойову та опе-

Стратегічний бомбардувальник 3М.

ративну підготовку військ та їх матеріально-технічне забезпечення? тощо.

Найважливішими і суперечливими у всьому комплексі питань військової сфери були проблема ядерної зброї і скорочення чисельності військових формувань колишнього СРСР.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні залишились війська трьох військових округів: Київського, Одеського, Прикарпатського — чотири повітряні армії, 8-ма окрема армія ППО, 28-й корпус ППО, 43-тя армія Ракетних військ стратегічного призначення. Загальна чисельність особового складу всіх військових формувань в Україні сягала 780 тис. чол. На їх озброєнні знаходилось більше 170 міжконтинентальних ракет РС-18 і РС-22 (по термінології НАТО СС-19 і СС-24 відповідно). У складі стратегічних ядерних сил було близько 40 бомбардувальників Ту-95МС і Ту-160 з боєкомплектом до 500 крилатих ракет з ядерною бойовою частиною [1].

Серед першочергових завдань стосовно вирішення усіх проблем військового будівництва було створення нормативно-правової бази. Верховна Рада з вересня 1991 р. прийняла Постанову "Про Міністра оборони України", а 11 жовтня 1991 р. затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України [2].

У концепції були сформульовані основні принципи побудови Збройних сил України. Вона передбачала поступове і поетапне скорочення і переформування усіх частин, з'єднань і об'єднань, дислокованих на території держави, створення на їх основі власних збройних сил.

Концепція визначила, що Збройні сили України будуть складатися з Сухопутних військ (Військ наземної оборони), Військово-Повітряних сил і Сил протиповітряної оборони (Військ повітряної оборони), Військово-Морських сил. Чисельність Збройних сил України визначалась на рівні 400—420 тис. осіб.

Одним із головних положень Концепції було визначення системи органів військового управління. Передбачалося, що Головнокомандувачем Збройних сил України буде Президент України (до обрання Президента України — Голова Верховної Ради).

Міністр оборони України проводить у державі єдину воєнно-технічну політику, керує Збройними силами Украї-

[1] *Перепелиця Г.М.* Без'ядерний статус і національна безпека України. — Київ, 1992. — С. 10.

[2] Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. — Київ, 1992. — С. 48.

Стратегічний бомбардувальник 3МД.

ни, розробляє плани їх застосування і розвитку, несе відповідальність за стан Збройних сил, їх бойову і мобілізаційну готовність, своєчасне розгортання і захист територіальної цілісності держави.

Начальник Головного штабу (у подальшому — начальник Генерального штабу) є першим заступником Міністра оборони України. Йому підпорядковується Головний штаб, який визначається основним органом безпосереднього управління військами (силами) у мирний і воєнний час.

Законодавче регулювання в галузі оборони, національної безпеки та військового будівництва здійснює Верховна Рада України. Вона постановою від 11 жовтня 1991 р. створила Раду оборони України, яка мала розробити основні напрямки воєнної політики та військового будівництва в державі. Були також затверджені Положення про Раду оборони України і склад посадових осіб, які входять до неї.

У Концепції декларувалося, що Україна має намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у воєнно-політичних блоках, буде дотримуватись усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї.

Виходячи з цієї Концепції, Верховна Рада України 4 листопада 1991 р. прийняла низку законів стосовно військового будівництва: "Про державний кордон України", "Про прикордонні війська", "Про Національну гвардію України".

Однак головною нормативно-правовою базою військового будівництва в Україні стали закони, прийняті Верховною Радою 6 грудня 1991 р.: "Про Збройні сили України" і "Про оборону України". Того ж дня було затверджено текст Військової присяги. Саме в цей день — 6 грудня, згідно з Постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р., в державі відзначається День Збройних сил України.

Закон "Про Збройні сили України" визначає сутність і призначення Збройних сил, основи їхнього будівництва, структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації і мобілізації. Однією з основ будівництва Збройних сил України проголошувалася їхня безпартійність.

У Законі "Про оборону України" сформульовані загальні положення про оборону держави, правові засади діяльності органів державної влади та управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу. В Законі продекларовано, що Україна прагне до мирного існування з усіма державами, не визнає війну як

Стратегічний бомбардувальник Ту-160.

засіб розв'язання міжнародних проблем, ніколи першою не розпочне бойових дій проти будь-якої країни, якщо сама не стане об'єктом агресії. Закон закріпив положення Концепції оборони і будівництва Збройних сил України від 11 жовтня 1991 р. щодо нейтралітету держави і дотримання неядерних принципів.

Президент України Л.М. Кравчук Указом від 12 грудня 1991 р. № 3 взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних сил України. Того ж дня він видав Указ "Про Збройні сили України", який став практично основою їх створення. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", який регулює відносини між державою та військовослужбовцями Збройних сил України і надає військовим особам гарантії як у період проходження ними військової служби, так і після її завершення.

На підставі прийнятих Законів України і Указів Президента України 31 грудня 1991 р. у війська була надіслана відповідна шифротелеграма Міністра оборони України із вказівками про початок добровільного прийняття військової присяги на вірність народу України військовослужбовцями військових формувань колишнього СРСР, дислокованих на території України. Починаючи з 3 січня 1992 р. почалося добровільне складання військової присяги, до кінця січня того ж року кількість осіб, які прийняли присягу, досягла 310 тис. [3]

Паралельно з прийняттям присяги військовослужбовцями колишнього СРСР створювалась законодавча база врегулювання відношення громадян України до військової служби. Найважливішим документом з цього питання став Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу", прийнятий Верховною Радою України 25 березня 1992 р.

Одночасно почалося практичне створення органів військового управління. У травні 1992 р. формується колегія Міністерства оборони України та військові ради у військових округах (оперативних командуваннях), об'єднаннях Збройних сил України.

З метою правового забезпечення функціонування військових частин і підрозділів Указом Президента України від 7 жовтня 1993 р. затверджено Тимчасові статути Збройних сил України. По-

[3] Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на період до 2001 року. Затверджена Указом Президента України від 4 листопада 1998 року №1209/98 // Наука і оборона. — №1.

становою Верховної Ради від 19 жовтня 1993 р. була затверджена Воєнна доктрина України. Структурно й змістовно вона включала три основні аспекти: воєнно-політичний, воєнно-технічний і воєнно-економічний і стала основою загальної концепції національної безпеки та оборони України. Відмінною ознакою Воєнної доктрини став її оборонний характер.

Однак вищим законодавчим актом воєнної політики держави стала Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Вона законодавчо закріпила призначення Збройних сил України, права та обов'язки громадян України щодо оборони своєї держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

На першому етапі військового будівництва Україна зробила важливий крок в реалізації принципів без'ядерної держави. Виходячи з без'ядерного статусу, Україна в грудні 1991 р. зобов'язалася приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968) як неядерна держава, вивезти до Росії всю тактичну ядерну зброю до 1 липня 1992 р. і підписала з МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії національної безпеки з боку ядерних держав. Ці зобов'язання Україна виконала до 6 травня 1992 р. [4]

Практичним закріпленням без'ядерного статусу стало підписання Україною 23 травня 1992 р. Лісабонського протоколу, згідно з яким вона приєдналася до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), укладеного СРСР і США у липні 1991 р. А 18 листопада 1993 р. Верховна Рада України ратифікувала цей Договір. У січні 1994 р. на вимогу Президента України була підписана тристороння угода, яка закріпила гарантії безпеки та територіальної цілісності України з боку Росії і США. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила закон про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій такої безпеки з боку ядерних держав. 5 грудня 1994 р. у Будапешті така гарантія Україні була надана главами Великобританії, Російської Федерації, Китаю, Франції та США у відповідь на наші зобов'язання ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на території країни. До 1 червня 1996 р. Україна завершила процес свого ядерного роззброєння, на її території не залишилося жодного ядерного боєзаряду або боєприпасу [5].

Слід зауважити, що гарантії безпеки, надані Україні, мали тільки політичний характер і не були юридично обов'язковими. Їх не ратифікували парламенти країн, котрі надали Україні такі гарантії. Однак, незважаючи на це, ліквідація ядерної зброї на нашій території засвідчила перед усім світом прагнення України до без'ядерного миру і стабільності.

Таким чином, попри всі труднощі першого етапу військового будівництва, основи воєнної політики держави були закладені, вирішені основні завдання у військовій сфері, створена її нормативно-правова база й відповідні органи військового управління та забезпечення, реорганізована структура і зброя армії колишнього СРСР та ін.

Другий етап створення національних збройних сил надав цьому процесу більш цілеспрямованого характеру, чітко окреслив його пріоритетні напрями та завдання, а головне — об'єднав у єдиний комплекс будівництво Збройних

[4] Там само. — С. 286.

[5] *Кузьмук О.І.* Збройні сили України на початку XXI століття // Наука і оборона. — 1999. — №4. — С. 19.

сил України із загальним процесом державотворення [6].

Головним документом, що визначав основні напрями державної оборонної політики на другому етапі, була Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, схвалена Постановою Верховної Ради України 16 січня 1997 р. У ній вперше за час незалежності України було чітко визначено склад та призначення Воєнної організації держави. Станом на січень 1997 р. Воєнна організація України включала в себе Збройні сили, Службу безпеки України, Національну гвардію (згідно з Указом Президента України від 17 грудня 1999 р. вона розформована, а її підрозділи передані до складу інших військових формувань), Внутрішні війська, органи і підрозділи МВС, Прикордонні війська, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, інші військові формування, утворені відповідно до Конституції України [7].

Згідно з Концепцією Воєнна організація держави забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності її кордонів; протидіє зовнішнім і внутрішнім загрозам воєнного характеру; бореться з організованою злочинністю; забезпечує захист населення в разі катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо.

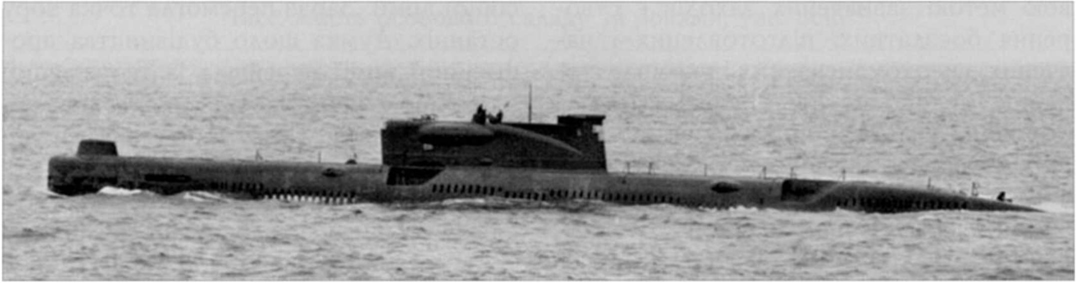
Характерною рисою Концепції було те, що в ній були визначені основні можливі загрози в різних сферах життєдіяльності країни: в політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, інформаційній та ін. У воєнній сфері як можливі загрози зазначені: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність; нарощування поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; воєнно-політична нестабільність та конфлікти в сусідніх країнах; можливість застосування зброї масового ураження проти України; зниження рівня боєздатності воєнної організації держави; політизація силових структур держави, створення та функціонування незаконних збройних формувань.

Практична реалізація положень Концепції національної безпеки України була визначена в Державній програмі будівництва та розвитку Збройних сил України до 2005 року, затверджена Указом Президента України від 20 січня 1997 р. Ця програма передбачає мати три види збройних сил: Сухопутні війська, Повітряні сили та Військово-Морські сили; основні органи управління: Міністерство оборони України, Генеральний штаб, штаби видів збройних сил, оперативне командування, а також військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних сил України. 21 серпня 1997 р. Указом Президента України “Про затвердження Положень про Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України” було здійснено розмежування функцій та повноважень цих двох органів управління Збройними силами. Важливим кроком щодо удосконалення правового поля діяльності українського війська стало прийняття 24 березня 1999 р. Закону “Про статути Збройних сил України”.

З метою виконання громадянами України конституційного обов’язку щодо захисту Вітчизни 18 червня 1999 р. Президент України підписав Закон України

[6] *Папікян А.Л.* Збройні сили України XX століття. — Львів, 1999.

[7] Державна програма співробітництва України... — С. 283.

Дизель-електричний підводний човен.

"Про загальновійськовий обов'язок і військову службу". Цей Закон регулює правові основи загального військового обов'язку і військової служби, підготовку громадян до військової служби, приписку громадян до призовних дільниць, призов і прийняття на військову службу, проходження військової служби, виконання військового обов'язку в запасі, облік військовозобов'язаних і призовників, призов під час мобілізації, відповідальність за порушення законодавства про загальний військовий обов'язок і військову службу, фінансове і матеріальне забезпечення військовослужбовців.

Важливим кроком подальшого формування нормативно-правових засад у військовій галузі й державній безпеці стало прийняття у новій редакції Законів України від 24 січня 2000 р. "Про оборону України" та "Про Збройні сили України". Вони принципово відрізняються від відповідних законів України від 6 грудня 1991 р. Закони в новій редакції чітко визначають функції та завдання всіх органів влади, а також органів військового управління, розмежовують функції Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних сил України, вирішують питання про можливість залучення Збройних сил до виконання деяких внутрішніх завдань в країні, здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними силами України, можливості призначення на посаду Міністра оборони України цивільної особи та ін.

На третьому етапі створення національних Збройних сил в липні 2000 р. Указом Президента України була затверджена Державна програма реформування та розвитку Збройних сил України до 2005 року. Порівняно з Державною програмою будівництва та розвитку Збройних сил України від 20 січня 1997 р., вона чіткіше визначає функції, роль та місце видів Збройних сил, оперативних командувань, родів військ і спеціальних військ, передбачає суттєві зміни в структурі й системі управління військами. Серед пріоритетних напрямів реформування Збройних сил України вона визначила: збалансованість видів і родів військ, приведення їх організаційно-штатної структури у відповідність до задач, що ними вирішуються; виробництво сучасного озброєння і військової техніки; вдосконалення систем управління військами (силами), технічного і тилового забезпечення; підвищення в складі Збройних сил України питомої ваги бойових з'єднань та частин, оптимізація їх структур при одночасному скороченні проміжних дублюючих органів управління та забезпечення; розвиток військ (сил), які призначені для стримування агресії, сил та засобів розвідки, радіоелектронної боротьби, протиповітряної оборони, розгортання та ведення бойових дій в будь-якому реґіоні, де може виникнути загроза державі; поступовий перехід до професійної армії. Кінце-

вою метою зазначених заходів є створення боєздатних, підготовлених і навчених, високоманеврених і укомплектованих висококласними спеціалістами Збройних сил України.

Процес формування і становлення українського війська супроводжувався значним скороченням чисельності військових структур. Аналіз цього процесу показав, що він залежить від економічних можливостей України, врахування світового досвіду військового будівництва, геополітичної ситуації та інших чинників.

Стосовно чисельності Збройних сил України висловлювалось багато думок, інколи прямо протилежних. Дехто вважав, що вони не повинні перебільшувати 200 тис. осіб, інші ж, навпаки, обґрунтовували їх чисельність не менше 780 тис. чоловік [8].

Навіть на офіційному рівні ця проблема залишалася дискусійною. Так, при обговоренні на засіданнях Верховної Ради в жовтні 1991 р. Концепції оборони і будівництва Збройних сил їх чисельність визначалася у 400—420 тис. чол. Ця чисельність підтверджувалася і Постановою Верховної Ради України від 22 грудня 1998 р. Однак при обговоренні Державної програми реформування та розвитку Збройних сил України до 2005 року визначилась цифра 375 тис. осіб (295 тис. військовослужбовців і 80 тис. цивільних працівників)[9].

Слід зазначити, що практика минулих років наочно підтвердила життєвість ключових положень цієї програми. Проте ціла низка її завдань не була втілена в життя через економічні можливості держави, а також соціальне напруження, яке виникало у зв'язку з неоднаковим ставленням громади до армії. Дискусійними були питання, яка армія потрібна Україні, як її комплектувати та ін. Наше суспільство поділилося на прихильників існуючої системи змішаного комплектування військ (сил) та прибічників професійної армії. Зараз перемогла точка зору останніх. Думка щодо будівництва професійної армії перейшла із теоретичної площини у практичну і вийшла на державний рівень. Ця думка стала визначальною при розробленні Концепції переходу Збройних сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року, затвердженої Указом Президента України від 7 квітня 2001 р. [10]

Пізніше, 17 квітня 2002 р. вона була конкретизована в Державній програмі переходу Збройних сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять службу за контрактом. Ця програма дала можливість систематизувати основні проблеми, розв'язання яких сприятиме створенню в державі високого рівня мотивації громадян стосовно вступу на військову службу і, як наслідок, виконати основні її завдання: реформувати існуючу і створити нову систему комплектування Збройних сил; оптимізувати чисельність і поліпшити якісний склад військ (сил); удосконалити систему соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей; створити нову систему військового резерву людських ресурсів та інших військових формувань під час мобілізації.

У Програмі чітко визначено три етапи: 2002—2005 рр. — перший, 2006—2010 рр. — другий, 2011—2015 рр. — третій.

---

[8] Державна програма реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року // Військо України. — 2000. — № 11/12. — С. 25.

[9] *Шкідченко В.П.* Стратегія України у сфері реформування Збройних сил: Здобутки та погляди у майбутнє // Наука і оборона. — 2000. — №4.

[10] *Матюх М.* Професійній армії в Україні бути // Військо України. — 2001. — № 3/4. С. 13—15.

Чисельність особового складу за роками, тис. осіб [11]

Категорія особового складу	Роки			
	2002	2005	2010	2015
Військовослужбовці	295,5	275	200	180
У тому числі:				
офіцери	79,5	66	44	36
прапорщики (мічмани)	41,4	33	—	—
Військовослужбовці контрактної служби	40	50	75	138,5
Військовослужбовці строкової служби	120,31	13	73,5	—
Курсанти вищих військових навчальних закладів	14,9	13	7,5	5,95
Працівники Збройних сил	93,5	75	60	50
Усього	389	350	260	230

На першому етапі виконання Програми почалась розробка нормативно-правової бази переходу на військову службу за контрактом, зменшені терміни строкової служби для осіб, які проходитимуть її на другорядних посадах до 12 місяців, визначена чисельність особового складу Збройних сил України (див. таблицю).

На другому етапі виконання Програми передбачається удосконалити нормативно-правову базу, що регламентує комплектування та проходження військової служби за контрактом; внести зміни до військових статутів Збройних сил України та Положення про порядок проходження військової служби різними категоріями військовослужбовців; визначити нові критерії професійної підготовки військовослужбовців контрактної служби; упорядкувати систему їх матеріального і морального стимулювання, а також перелік гарантій і пільг та ін. Наприкінці другого етапу виконання Державної програми планується мати 200 тис. військовослужбовців, з яких 75 тис. — за контрактом.

На третьому етапі виконання Державної програми передбачено створити професійні Збройні сили України і довести чисельність їх особового складу до 180 тис. осіб.

Таким чином, перед Україною стоїть грандіозне за своїм обсягом і політичним значенням завдання зі створення професійної армії, яка покликана забезпечити безумовний захист національного суверенітету й територіальної цілісності нашої держави. Однак без активної підтримки цієї діяльності з боку суспільства воно залишиться лише прожектом, який не матиме майбутнього.

У роки незалежності України неодноразово змінювалися погляди на структуру видів військ. З початку військового будівництва не виникало ніякого сумніву, що Україні не потрібні Ракетні війська стратегічного призначення. Водночас існувала ідея об'єднання Військово-Повітряних сил (ВПС) і Військ протиповітряної оборони (ППО) в один вид — Війська повітряної оборони (ВПО). У цьому напрямі були здійснені й практичні кроки, та 1995 р. процес об'єднання ВПС і ППО в єдиний вид було припине-

[11] Таблиця складена за матеріалами журналу "Наука і оборона": 1998. — №1. — С. 3—8; 1999. — № 4. — С. 3—7; 2002. — № 2. — С. 15—20.

но, він продовжився лише в 2004 р. і завершився створенням нового виду Збройних сил — Повітряні сили.

Нині Збройні сили України складаються з трьох видів: Сухопутні війська, Повітряні сили, Військово-Морські сили. Пріоритетність в чисельності особового складу надавалася Сухопутним військам. Однак їх створення проходило в складних умовах, пов'язаних з розробкою правової основи будівництва української армії, реформування угруповань військ військових округів, що існували в Україні. Так, 7 квітня 1994 р. командувачем Сухопутних військ було призначено генерал-полковника В. Собкова, але організаційно Сухопутні війська в той час ще не були створені. Вони були сформовані лише у першій половині 1996 р. З 30 вересня 1998 р. посаду командувача Сухопутних військ обіймає генерал-полковник П. Шуляк. У відповідності до Указу Президента України з серпня 2001 р. запроваджені посади головнокомандувачів видів Збройних сил України. Головнокомандувачем Сухопутних військ з серпня 2001 р. знову призначено генерал-полковника П. Шуляка. З 19 листопада 2004 р. цю посаду обіймав генерал-лейтенант М. Петрук.

Наприкінці 1998 р. Сухопутні війська налічували понад 150 тис. осіб особового складу, шість родів військ, три оперативні командування, п'ять армійських корпусів, 15 з'єднань (9 механізованих, 2 танкові, 2 артилерійські, аеромобільна та ракетна дивізії), 29 окремих бригад. З'єднання та частини були дисловані майже у 1500 військових містечками [12].

Родами Сухопутних військ є механізовані, танкові, аеромобільні, ракетні війська й артилерія, армійська авіація, війська протиповітряної оборони. До складу спеціальних військ увійшли: розвідувальні, інженерні з'єднання та частини, з'єднання та частини радіаційного, хімічного та біологічного захисту, зв'язку, радіоелектронної боротьби, топографічні, медичного забезпечення. Подальші напрями розвитку Сухопутних військ передбачені Державною програмою 17 квітня 2002 р. Головною метою визначено створення боєздатних, оснащених сучасними зразками озброєння та військової техніки з'єднань і військових частин. Найхарактернішою особливістю цього процесу є перехід від дивізійно-полкової до бригадно-батальйонної структури, що, на думку військових аналітиків, дає змогу підвищити мобільність, автономність, вогневу та ударну силу з'єднань і військових частин [13].

Сухопутні війська стали головним носієм бойової могутності армії і за своїм призначенням та обсягом покладених на них завдань покликані відіграти вирішальну роль у виконанні Збройними силами України своєї функції як у мирний, так і у воєнний час [14].

Враховуючи заслуги Сухопутних військ України у забезпеченні обороноздатності держави, Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. встановлено свято — День Сухопутних військ України, яке відзначається щорічно 12 грудня.

У складних економічних умовах, при недостатньому матеріальному та фінансовому забезпеченні розпочалося будівництво Військово-Повітряних сил. Протягом 1992—1996 рр. воно супроводжувалося скороченням чисельності особового складу ВПС, удосконаленням структури їх управління. У 1992 р. ВПС налічували 4 повітряні армії, 10 авіадиві-

---

[12] Державна програма реформування та розвитку Збройних сил України... — С. 129.

[13] *Матюх М.* Професійній армії в Україні бути. — С. 5.

[14] *Шекідченко В.П.* Стратегія України у сфері реформування Збройних сил... — С. 7, 8.

зій, 7 авіаучилищ, понад 3000 літальних апаратів, з яких майже 1500 належали до бойових. За п'ять років існування ВПС скоротилися майже наполовину, розформовано 200 військових частин. До народного господарства передано понад 40 аеродромів, 8 полігонів, 18 військових містечок [15].

Першим командувачем ВПС України Указом Президента України від 23 квітня 1992 р. було призначено генерал-лейтенанта В. Васильєва. Коли розпочався процес об'єднання ВПС та Військ ППО в єдиний вид — Війська повітряної оборони, командувачем створюваного виду Збройних сил України був призначений генерал-лейтенант В. Антонець, а 18 лютого 1994 р. він був призначений заступником Міністра оборони України. Після призупинення цього процесу у 1995 р. він знову був призначений командувачем ВПС. З 19 травня 1999 р. цю посаду обіймає генерал-полковник В. Стрельников. Із серпня 2001 р. він — головнокомандувач ВПС України. З об'єднанням у 2004 р. ВПС і ППО в єдиний вид ЗСУ — Повітряні сили (ПС), їхнім головнокомандувачем був призначений генерал-полковник А. Торопчін.

Але треба відмітити той факт, що, незважаючи на створення ПС, в їхньому складі залишились компоненти (повітряний і протиповітряний), які самостійно вирішують притаманні їм оперативно-тактичні задачі.

Як і до об'єднання з ППО, ВПС призначені разом з іншими видами Збройних сил України вирішувати завдання з вогневого ураження противника, забезпечення підтримки наземних військ та проведення самостійних повітряних операцій. Для вирішення цих завдань ВПС мають роди авіації: бомбардувальну (літаки Су-24М), штурмову (Су-25), винищувальну (Су-27, Міг-29), розвідувальну (Су-24 МР, Су-17М4Р), військово-транспортну (Іл-76 МД).

Стратегічний бомбардувальник Ту-160. Вид зверху.

Боєздатність та боєготовність ВПС протягом 1991—2005 рр. значною мірою залежали від їх матеріально-технічного забезпечення, яке, на жаль, було недостатнім. Для того, щоб виправити цю ситуацію і не втратити військову авіацію, треба було вирішити два питання. Перше полягало у забезпеченні належного рівня справності озброєння, військової техніки та її збереження; подовженні ресурсу основних типів озброєння і техніки, що входили до бойового складу; модернізації існуючого парку озброєння та військової техніки ВПС з метою підвищення їх бойових можливостей та ефективності. При цьому необхідно було мати більше засобів для проведення інтенсивної бойової підготовки — підтримки льотних навичок у висококласних фахівців і навчання молодих пілотів.

Виходячи з реальних фінансово-економічних можливостей держави, пріоритетним напрямом розвитку авіаційної техніки на цей час стала модернізація існуючого парку літальних апаратів, що дає змогу продовжити термін експлуатації на 10—15 років. Для вирішення цьо-

[15] Державна програма співробітництва України... — С. 294.

Бойовий комплект винищувача-бомбардувальника Су-27.

го питання в Україні вистачає авіаремонтних підприємств, здатних виконувати ремонтні роботи на усіх типах літаків. Але це кардинально не вирішує проблеми збереження бойового потенціалу ВПС у перспективі.

Вирішення другого питання передбачає спільну з розвиненими авіаційними державами розробку власного багатоцільового літака. На вирішення цих проблем і була спрямована Державна програма реформування та розвитку ВПС України на період до 2005 року. Незважаючи на численні труднощі, ВПС протягом 1991—2005 рр. виконали покладені на них завдання і на сьогодні є єдиним компонентом Збройних сил України, здатним здійснити вогневе ураження противника на всю глибину його оперативної побудови. За умов відсутності в Україні ядерної зброї і ракетних військ стратегічного та оперативного призначення цей вид Збройних сил України залишається одним із вагомих гарантів безпеки держави.

Головною метою реформування та розвитку ВПС України починаючи з 2001 р. є створення боєздатного, невеликого за чисельністю авіаційного угруповання (до 16 % всього складу Збройних сил України), спроможного з високою ефективністю виконувати завдання за призначенням [16]. Враховуючи заслуги ВПС, Президент України своїм Указом встановив свято — День авіації, яке відзначається щороку в останню суботу серпня.

Війська ППО також пройшли складний шлях реформування та розвитку. Їх основу склала 8-ма окрема армія ППО, яка перейшла під юрисдикцію України в

[16] Державна програма співробітництва України... — С. 34.

1991 р. і нараховувала близько 270 стартових позицій зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) та 7 винищувальних полків у кількості 270 літаків. Існування військ ППО як окремого виду обґрунтовувалося тим, що у разі виникнення воєнного конфлікту повітряно-космічний простір може стати найважливішою сферою збройної боротьби. Досвід воєнних конфліктів та локальних війн 90-х років XX ст. яскраво свідчив про зростання вимог до готовності збройних сил держави протистояти агресії з повітря. А це в умовах війни перетворювалося у вирішальний фактор. Навіть у мирний час війська ППО несуть бойове чергування і припиняють порушення державного кордону. Так, тільки протягом 1994—1997 рр. підрозділи радіотехнічних військ, зенітно-ракетні дивізіони, винищувальна авіація ППО України 3,5 тис. разів приводилися у готовність номер один для виконання можливих бойових завдань. Виявлено 100 порушень повітряного простору України. За цей період 200 підйомів у повітряний простір здійснила винищувальна авіація для припинення порушень державного кордону [17].

Протягом 1995—1998 рр. розглядалася можливість створення єдиної системи ППО країни в складі сил та засобів протиповітряної оборони всіх видів збройних сил та військових формувань держави, бойові дії яких мають бути організовані за єдиним задумом та планом і здійснюватися під єдиним керівництвом для максимального використання складників системи та їх бойових можливостей у боротьбі із засобами повітряного нападу.

Реформування Військ ППО нині передбачає створення сучасного компоненту Збройних сил України, здатного забезпечити недоторканість повітряних кордонів держави у мирний час, надійно прикрити війська і об'єкти від ударів сучасних й перспективних засобів повітряного нападу в умовах масового застосування високоточної зброї та радіоелектронних перешкод [18].

Війська протиповітряної оборони як складова частина Повітряних сил включають: авіацію, зенітно-ракетні, радіотехнічні та спеціальні війська (радіо- і радіотехнічної розвідки, радіоелектронної боротьби, зв'язку та радіотехнічного забезпечення польотів, інженерні, радіаційного, хімічного та біологічного захисту), а також частини та підрозділи забезпечення.

Основу зенітних ракетних Військ ППО складають з'єднання і частини, озброєні зенітною ракетною системою С-300 і зенітним ракетним комплексом "Бук". Ці зенітні ракетні системи і комплекси, будучи високоточними розвідувально-вогневими засобами, здатні надійно уразити різні засоби повітряного нападу. Їх перевагою є висока мобільність. Вогневі підрозділи спроможні здійснювати марш на велику відстань зі швидкістю близько 40—50 км/год, розгорнутися в бойове положення не більш як за п'ять хвилин і тривалий час вести бій.

Першим командувачем Військ (сил) ППО з 29 травня 1992 р. був генерал-лейтенант М. Лопатін (у подальшому генерал-полковник). Указом Президента України від 20 червня 1996 р. командувачем Військ ППО призначається генерал-лейтенант (у подальшому генерал-полковник) О. Стеценко. З 31 липня 2000 р. цю посаду обіймає генерал-полковник В. Ткачов. У серпні 2001 р. він же стає головнокомандувачем Військ ППО України.

Враховуючи заслуги Військ ППО України, Указом Президента України від

[17] Там само. — С. 296.

[18] *Шкідченко В.П.* Стратегія України у сфері реформування Збройних сил... — С. 31.

2 липня 1997 р. встановлено свято — День Військ протиповітряної оборони України, який щорічно відзначається у першу неділю липня.

Створення та становлення Військово-Морських сил України проходило у доволі гострій політичній ситуації. Це пов'язано з надзвичайно складним процесом розподілу Чорноморського флоту Радянського Союзу після 1991 р. між Російською Федерацією та Україною. Цей процес неодноразово заходив у глухий кут, вихід з якого вдалося знайти з великими труднощами лише у квітні 1992 р., коли Президент України підписав Указ "Про невідкладні заходи з будівництва Збройних сил України". Згідно з цим документом належало сформувати Військово-Морські сили (ВМС) України на базі сил (кораблі, літальні апарати, озброєння, військова техніка та об'єкти інфраструктури військових частин) Чорноморського флоту, дислокованих на території України [19].

Із самого початку створення ВМС необхідно було вирішити проблему базування його підрозділів і частин. Було прийнято рішення основними пунктами базування визначити міста: Одесу, Миколаїв, Чорноморське, Новоозерне, Севастополь, Балаклаву, Феодосію.

Для забезпечення практичного будівництва ВМС України були розроблені важливі нормативно-правові документи, зокрема: Програма будівництва та розвитку ВМС, проект Програми розвитку морського озброєння та військово-морської техніки, Корабельний статут ВМС, Положення про командування ВМС, Положення про морську авіаційну групу, Положення про морський район та багато інших керівних документів.

Велике значення при створенні ВМС мала особистість командувача. Першим командувачем Військово-Морськими силами України Указом Президента України 7 квітня 1992 р. було призначено контр-адмірала (у подальшому віце-адмірал) Б. Кожина. Пізніше цю посаду обіймав віце-адмірал В. Безкоровайний. З жовтня 1996 р. заступником Міністра оборони України, командувачем ВМС України стає адмірал М. Єжель. У серпні 2001 р. М. Єжель призначається головнокомандувачем ВМС України. На даний час цю посаду обіймає контр-адмірал І. Князь.

Істотне значення для розвитку ВМС мала Державна програма реформування і розвитку Збройних сил України на період до 2005 року, яка передбачала створення боєздатного, структурно збалансованого виду збройних сил, оснащеного сучасною морською зброєю, спроможного виконувати завдання у визначеній операційній зоні самостійно та у взаємодії з іншими видами Збройних сил України. Програма передбачає розв'язання проблеми існування в Україні двох військових флотів (Збройних сил України та з'єднань морських сил Прикордонних військ) [20].

Важливу роль у будівництві та становленні ВМС України відіграла їх всенародна підтримка. Президент України 7 жовтня 1994 р. підписав Указ "Про організацію шефства над кораблями Військово-Морських сил України". Завдяки шефській допомозі, яка надходила з усіх регіонів України, вдалося ввести в дію кораблі та судна, які дісталися українським ВМС в результаті часткового розподілу Чорноморського флоту. Ці кораблі отримували назву тих міст, які взяли над ними шефство. Так на флоті з'явилися кораблі з назвами "Сімферополь", "Луцьк", "Славутич", "Умань", "Він-

[19] Державна програма реформування та розвитку Збройних сил України... — С. 118—155.

[20] *Шкідченко В.П.* Стратегія України у сфері реформування Збройних сил... — С. 31.

Великий протичовновий корабель.

ниця", "Чернігів", "Івано-Франківськ", "Хмельницький", "Донецьк", "Каховка" та ін. Наприкінці 1998 р. у складі ВМС було близько 30 кораблів, що носили назву міст України, які безпосередньо здійснювали шефську допомогу та забезпечення суден.

У складі ВМС України створено такі роди сил флоту: надводні сили, підводні сили, морська авіація, берегові ракетно-артилерійські війська, морська піхота, спеціальні сили.

Надводні сили мають кораблі таких класів, як фрегати, корвети, ракетні катери, тральщики, десантні кораблі та кораблі спеціального призначення. Основним тактичним з'єднанням надводних сил є бригада. На цей час сили ВМС призначені для пошуку та знищення корабельних угруповань і підводних човнів противника, захисту пунктів базування і морських комунікацій, постановки мінних та сіткових загороджень, порушення морських комунікацій противника, участі у вогневій підтримці Сухопутних військ на узбережжі, забезпечення висадки морських десантів, ведення розвідки та радіоелектронної боротьби, пошуку та рятування екіпажів літальних апаратів, надводних суден, підводних човнів, які потерпіли аварію.

Підводні сили ВМС призначені для пошуку і знищення підводних і надводних кораблів і суден противника, ведення розвідки, висадки диверсійних груп на узбережжя противника, виконання мінних постановок та вирішення інших завдань.

Морська авіація є тактичним з'єднанням, організаційно зведеним у морську авіаційну групу. Морська авіація має на озброєнні літаки та вертольоти корабельного базування і включає: протичовнову, транспортну та пошуково-рятувальну авіацію.

Берегові ракетно-артилерійські війська (БРАВ) мають стаціонарні та рухомі ракетні й артилерійські комплекси оперативно-тактичного і тактичного призначення. Головним завданням БРАВ є ураження надводних кораблів, десантних загонів, конвоїв і суден противника. Основним тактичним з'єднанням берегових ракетно-артилерійських військ є бригада.

Морська піхота ВМС України, передовий загін сил висадки, призначена для дії у складі тактичних і оперативно-тактичних десантів, а також для оборони пунктів базування ВМС, островів і ділянок узбережжя, портів, аеродромів та інших важливих об'єктів. Основним так-

тичним з'єднанням морської піхоти є окрема бригада.

Спеціальні сили призначені для забезпечення бойової і повсякденної діяльності об'єднань і частин ВМС та виконання властивих їм інших спеціальних завдань. Вони мають у своєму складі з'єднання та частини: розвідки, радіаційного, хімічного і біологічного захисту, радіотехнічні, радіоелектронної боротьби, зв'язку, пошуково-рятувальної, гідрографічної та гідрометеорологічної служб, морської інженерної служби.

До частин та установ технічного і тилового забезпечення ВМС належать: частини, підрозділи та установи технічного забезпечення, озброєння і судноремонту, медичні частини та установи, окремий інженерно-аеродромний батальйон, майстерні (заводи) по ремонту авіаційної, автомобільної і бронетехніки.

Військово-Морські сили Збройних сил України, примножуючи славні національно-історичні традиції, здатні вирішувати відповідальні завдання охорони морських рубежів, гарантують надійний захист суверенітету і територіальної цілісності нашої держави.

Зважаючи на ту велику роль, яку відіграють ВМС у забезпеченні оборони України, 1 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ "Про День Військово-Морських сил України", який з того часу відзначається щорічно в цей день.

Таким чином, за роки незалежності України було створено власне національне військо. На основі відповідної нормативно-правової бази сформовані всі необхідні елементи Збройних сил: Міністерство оборони, Генеральний штаб, види збройних сил, система управління військами, всебічного забезпечення, визначені основні напрями та пріоритети подальшої розбудови української армії та флоту. Збройні сили України сьогодні — гарант її воєнної безпеки.

4.5. Фізична культура і спорт

Із утратою наприкінці XVIII ст. останніх атрибутів незалежності у вигляді політичної автономії Україна протягом XIX ст. сповзла у трясовину провінціалізму. Культурні процеси на її теренах відбувалися в межах тогочасного культурного розвитку Російської імперії, і про суттєвий поступ національної фізичної культури в цей час говорити не доводиться. Водночас у народному середовищі, у побуті селян і городян збереглося багато з того, що було накопичено на ниві традиційної ігрової культури [1].

Використовуючи народний досвід і враховуючи запити соціально-економічного розвитку нового часу, перші фізкультурні та спортивні організації в Україні почали створюватися у другій половині XIX ст. Це, зокрема, гімнастичні товариства (перше створене в Одесі 1863 р.), тенісні гуртки та клуби (Київ, Миколаїв, Одеса), аристократичні яхт-клуби (Київ, Одеса, Катеринослав), атлетичні гуртки (Київ — 1895 р., Одеса та Полтава — 1897 р.). Розмір внесків обмежував коло членів таких клубів, оскільки дозволити собі подібні "розваги" могли тільки заможні люди.

Першими офіційними змаганнями в Україні вважаються змагання флотських

[1] *Приступа Є.Н.* Народна фізична культура українців. — Львів, 1995; *Старков В.А.* Традиційна ігрова культура населення України. — Київ, 2009; *Цьось А.В.* Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. — Луцьк, 2000.

екіпажів і солдатів 1858 р. в Миколаєві. Наприкінці 70-х і протягом 80-х рр. відкривалися вітрильні й веслувальні клуби на Дніпрі, Південному Бузі й Чорноморському узбережжі. У великих містах будували тенісні корти, започатковували нові тенісні клуби. На початку 80-х рр. XIX ст. почав бурхливо розвиватися велосипедний спорт: у Києві, Харкові, Умані, Сімферополі, Вінниці, Одесі, Юзівці організовували клуби й товариства велосипедистів, будували велотреки. У 1888 р. виникли гуртки ковзанярського спорту в Катеринославі, Харкові та Києві. Там само, а також у Полтаві та Черкасах наприкінці XIX ст. відкрилися фехтувально-гімнастичні зали, утворилися спортивно-гімнастичні гуртки й товариства. Набував поширення сокільський гімнастичний рух як соціокультурний феномен, який насамперед сприяв фізичному розвиткові людини [2]. Загалом же на території України в межах Російської імперії напередодні Першої світової війни існувало близько 200 спортивних клубів, спілок, гуртків, включаючи університетські та гімназійні, в яких займалося близько 8 тис. осіб, а заняттями керувало близько 300 інструкторів [3].

У Західній Україні сокільський рух зародився ще на початку 1890-х рр. У лютому 1894 р. пройшли перші загальні установчі збори членів товариства "Сокіл" у Львові, яке мало фізкультурно-протипожежну спрямованість [4].

Саме цього року, 14 липня, у Львові відбувся перший футбольний матч між командами Львова і Кракова (1 : 0 — перемогли львів'яни), що започаткував історію сучасного футболу на українських землях [5]. Утім відомо, що грали у футбол ще у 70-х рр. XIX ст. в Одесі англійські службовці [6].

У Галичині перші спортивні гуртки виникли вже на початку XX ст. ("Слава" — 1903 р., "Український спортовий кружок" та ін.). Найвиразнішою особливістю спортивного руху в Західній Україні було те, що від зародження й практично до 1939 р. його розвиток відбувався за національним принципом: у Західній Україні існували мережі польських, українських, єврейських, німецьких спортивних клубів. Згодом були засновані й перші українські спортивні товариства: 1905 р. — "Поділля" у Тернополі [7], 1907 р. — "Чорногора" в Станіславі, 1910 р. — "Сянова чайка" у Перемишлі, 22 вересня 1911 р. — "Україна" у Львові [8] та ін.

Сокільський рух у цей час був стрижнем українського спортивно-гімнастичного руху Західної України та органічною складовою національно-культур-

---

[2] Золоті сторінки олімпійського спорту в Україні. 1894—2000 / В.М. Платонов, М.М. Бака, М.М. Булатова та ін.; За ред. І. Федоренка. — Київ, 2000. — С. 22; *Лях-Породько О.О.* Сокільська гімнастика та спортивний рух на українських землях Російської імперії на початку XX ст. // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. — 2008. — № 3. — С. 66—69.

[3] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт // Українська Радянська Соціалістична Республіка: Енциклопедичний довідник. — Київ, 1986. — С. 319.

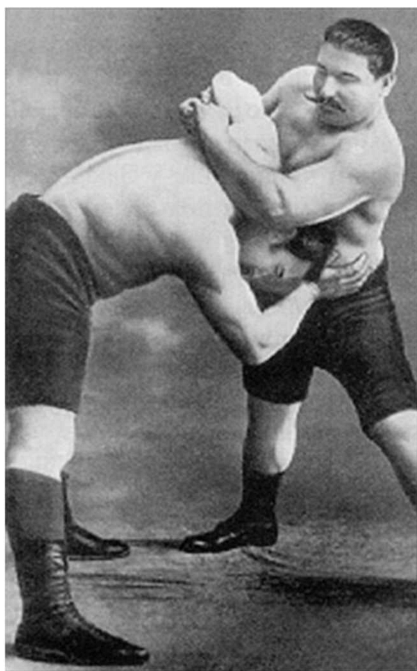
[4] *Вацеба О.М.* Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 23.

[5] Gazeta Lwowska. — 1894. — 17 липня (№ 161). Спеціальне рішення з цього приводу 1999 р. прийняла Федерація футболу України.

[6] *Балакін М.М., Михайлов М.І.* Футбол України. — Київ, 1968. — С. 6.

[7] *Кравченюк О.* Українське спортове товариство "Поділля" // Шляхами золотого Поділля: Регіональний історико-мемуарний збірник. — Філадельфія, 1983. — С. 254—260. Іншу дату — 1909 р. — подає Б. Трофим'як (Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.). — Київ, 1997. — С. 186.

[8] *Вацеба О.М.* Зазн. праця. — С. 69—71.

Іван Піддубний (праворуч) — славетний український борець, багаторазовий чемпіон світу.

ного відродження українського народу. Особливо важливими українські гімнастичні й спортивні організації були для патріотично-військового виховання молоді. Основу українських військових формувань першої половини XX ст. становили члени спортивно-гімнастичних товариств. Напередодні Першої світової війни членами понад 900 сокільських товариств були 33 тис. українців, які також організовували культурно-просвітницькі та мистецькі заходи [9].

На території України, що входила до складу Російської імперії, зацікавлення фізичною культурою і спортом наприкінці XIX — на початку XX ст. мало спочатку переважно спорадичний, аматорський характер. Плавання, веслування, волейбол, футбол, лижі були розвагою заможнішої міської та сільської молоді, а катання на ковзанах і санках було доступне практично всім. У містах і в сільській місцевості почав поширюватися скаутський рух. Також дуже популярними були спортивні ігри, зокрема футбол. На початку XX ст. вже виникають футбольні команди, а 1913 р. футбольна команда Одеси здобула звання чемпіона Російської імперії, хоча результат програного з рахунком 2 : 4 фінального матчу команда Петербурга оскаржила у Всеросійському футбольному союзі [10]. Атлетичні самодіяльні робітничі гуртки виникли у Харкові, Катеринославі, Юзівці, Луганську, Одесі. Тоді ж в Україні з'явилися спортсмени високого класу з різних видів спорту (борець Іван Піддубний з Черкащини, фехтувальник Петро Заковорот з Харківщини, важкоатлет Федір Гриненко з Києва, Сергій Уточкін з Одеси, який відзначився в багатьох спортивних дисциплінах, та ін.), котрі успішно виступали на міжнародній арені.

Серед засновників і перших членів Міжнародного олімпійського комітету були українці за походженням *Олексій Бутовський* (1894—1900) з Полтавщини та *Сергій Білосельський-Білозерський* (1900—1908), а учасником І Олімпійських ігор сучасності в Афінах (1896) був киянин Микола Ріттер. Повернувшись із Афін, О. Бутовський та М. Ріттер доклали чимало зусиль для пропаганди олімпійських ідей на вітчизняному ґрунті [11]. Першим головою Російського олімпійського комітету 16 березня 1911 р. був обраний один із засновників Петербурзького товариства любителів бігу на ковзанах і тогочасний його керівник В'ячеслав Срезневський, син відомого українського і російського філолога, професора Харківського університету Ізмаї-

[9] Там само. — С. 154, 155.

[10] Украина // История футбола. — Вып. 3. Путеводитель по странам и континентам. — Москва, 2002. — С. 497.

[11] Золоті сторінки... — С. 20.

Група членів Міжнародного олімпійського комітету. Сидять (зліва направо): П'єр Кубертен, президент НОК Деметріус Вікелас (Греція), Олексій Бутовський (Росія); стоять: Вільгельм Герхардт (Німеччина), Іржі Гут-Ярковскі (Чехія), Ференц Кемень (Угорщина), генерал Віктор Балк (Швеція).

ла Срезневського. В уряді О. Керенського В. Срезневський очолював відомство спорту [12].

На початку XX ст. помітне посилення впливу на громадське життя ідеї зміцнення здоров'я за допомогою фізичних вправ та активної рухової діяльності. В Україні її просували педагоги кияни О. Анохін та В. Крамаренко, а також І. Боберський зі Львівщини. Професор Київського університету *Валентин Крамаренко* (1868—1958) та володар першого в тогочасній Росії диплома "Тренер з важкої атлетики" *Олександр Анохін* (1882—1920) неабияк сприяли популяризації спорту в Україні.

Професор-медик В. Крамаренко, автор багатьох наукових праць та навчальних посібників, 1908 р. у Києві відкрив школу лікувальної гімнастики, а з 1910 р. очолив літні курси з підготовки вчителів гімнастики при Київському навчальному окрузі. Такі самі курси були організовані при Харківському та Одеському навчальних округах. О. Анохін був невтомним пропагандистом, теоретиком і практиком важкої атлетики і спорту, головою Київського олімпійського комітету (1913) та київського гуртка "Спорт" (1912—1917), автором численних публікацій та кількох книг, як-от: "Новая система. Психофизиологические движения" (1910), "Сила и здоровье для всех" (1911). З ім'ям *Івана Боберського* (1873—1949) пов'язаний розвиток фізичної культури і спорту в Західній Україні. Конституція Австро-Угорської монархії певною мірою сприяла розвиткові національного гімнастичного життя, зокрема спортивно-гімнастичного руху. І. Боберський — викладач Львівської академічної гімназії, мовознавець, автор близько 30 праць із проблем фізичного виховання — активно домагався українського представництва на Олімпійських іграх [13].

Спортивне товариство "Україна", створене за участі І. Боберського, — це перша українська інституція, що взяла собі за назву ім'я рідного краю — України [14]. Товариство було ініціатором ор-

[12] Там само. — С. 21.

[13] Там само. — С. 26, 27.

[14] Про зародження та історію спортивного товариства "Україна" див.: Спортове Товариство "Україна" (Львів). До 80-річчя заснування: Альманах / Ред. кол.: Й. Лось та ін. — Львів, 1991.

Іван Боберський.

ганізації та проведення перших всеукраїнських змагань — Запорізьких ігрищ на взірець новітніх Олімпійських ігор. Ці змагання органічно сполучали тогочасну молоду олімпійську ідею із загальноукраїнськими національними традиціями. Перші Запорізькі ігрища відбулися 15 жовтня 1911 р., тоді до програми увійшли тільки легкоатлетичні дисципліни. Взагалі напередодні Першої світової війни майже кожне третє село в Західній Україні мало свій фізкультурний осередок. У 1914 р. був проведений "Шевченківський здвиг" — змагання, приурочені до Шевченкового ювілею 1914 р.

Після невдалого виступу 1912 р. значної за кількістю (169 осіб) команди Російської імперії на V Олімпійських іграх у Стокгольмі, в Росії дійшли висновку, що до цих змагань треба готуватися значно ретельніше й набагато довше. Наступного року Київ було обрано місцем проведення І Всеросійської олімпіади. Під час підготовки спортивне життя в Україні, особливо в олімпійських видах спорту, відчутно активізувалося. Було відкрито чимало нових спортивних гуртків і товариств. Київський олімпійський комітет на чолі з О. Анохіним запрацював на повну потужність. До програми ввели легку та важку атлетику, плавання, стрибки у воду, фехтування, гімнастику, стрільбу, кінний, велосипедний і мотоциклетний спорт. До змагань з окремих видів легкої атлетики та фехтування на рапірах були допущені й жінки. Також провели показові змагання футболістів. До участі в олімпіаді були запрошені усі спортивні організації Києва та різних міст Російської імперії, з України в них брали участь представники Києва, Харкова, Чернігова, Одеси, Кам'янця-Подільського, Рівного, Луцька, Севастополя, Катеринослава. Це свідчило про діяльне зацікавлення спортом широкого українського загалу.

Змагання, у яких взяли участь 579 учасників, відбулися з 20 до 24 серпня. Незважаючи на 30-градусну спеку, все місто жило спортом. Було встановлено 22 рекорди Російської імперії. Дуже вдало виступили київські атлети: гурток "Спорт" дістав приз за найбільшу кількість перемог з усіх видів змагань, а чимало киян стали переможцями в окремих видах програми, наприклад, Смутний — у штовханні ядра, Фукс — у бігу на 400 і 1500 м, Галаневич — у стрибках у довжину [15]. Під час цих змагань киянка Ніна Попова навіть встановила світовий рекорд у бігу на 100 метрів. Вдало виступив важкоатлет з Чернігова Костянтин Павленко, який наступного року став першим українським рекордсменом світу з важкої атлетики [16].

[15] Золоті сторінки... — С. 34, 35, 40, 41.

[16] *Гром'як І.* Від витоків до Олімпу // Урядовий кур'єр. — 2002. — 1 листоп.

Розвиткові фізкультурно-спортивного руху в Україні сприяла і поява перших спортивних періодичних видань: "Спорт" (1897—1898), "Красота и сила" (1910—1913), "Спорт и игры" (1912—1913), які видавалися в Києві; "Сокільські вісті" (1908—1909), "Вісті з Запорожа" (1910—1914), щорічник "Сокільський календар", що виходили у Львові [17], а також окремих видань на фізкультурно-спортивну тематику.

Перша світова війна, а згодом революція та поразка у визвольній боротьбі загальмували розвиток фізичної культури і спорту в Україні. Фізкультурно-спортивний рух був майже зруйнований, але прагнення людності до фізичного вдосконалення й любов до спорту сприяли його відродженню. Колишні клуби, бази, товариства реорганізовувалися, створювалися нові. Ще 1918 р. на Чернігівщині було організовано перший спортивний клуб "Спартак", який згодом переріс у загальноукраїнське товариство [18]. У 1919 р. виникли спортивні клуби в Харкові та Дніпропетровську [19]. В усіх губерніях, багатьох повітах, волостях, де була встановлена радянська влада, були створені відділи Всевобучу, заснованого ВЦВК 22 квітня 1918 р., їхня діяльність була спрямована на підготовку резервів для Червоної Армії [20]. У травні 1919 р. в Києві відбулося перше спортивне свято Всевобучу.

У Музеї спортивної слави України зберігається положення про Всеукраїнський олімпійський комітет (ВУОК), заснований 1921 р. Його очолив харківський спортивний діяч В. Вацек. Щоправда, проіснував він лише два роки і був ліквідований під час реформування фізкультурного руху в СРСР [21]. У той самий час у Всеукраїнській академії наук був сформований Науково-дослідний інститут фізичної культури на чолі з професором В.Я. Підгаєцьким.

Після включення наприкінці 1922 р. України до складу СРСР всі галузі культури опинилися під жорстким партійно-державним диктатом, а фізична культура і спорт стали одним із засобів впливу на населення з боку радянської держави. Спортивному життю 20—30-х рр. XX ст. притаманна масовість і яскраво виражений пропагандистський характер: регулярно проводились велотури, велопробіги, лижні та шлюпкові переходи тощо. У 1923 р. з метою координації та об'єднання зусиль різних організацій і відомств, що мусили дбати про фізичне виховання населення, постановою ВУЦВК було створено Вищу раду фізичної культури України [22].

Ще влітку 1922 р. в Україні провели губернські олімпіади, а в серпні того ж року в Харкові під егідою ВУОК відбулися змагання І Всеукраїнської олімпіади, в якій взяли участь понад 150 спортсменів. Після створення Всеукраїнської організації фізичної культури "Спартак" за сприяння комсомолу республіканські спортивні змагання стали називати "спартакіадами", і у вересні 1923 р. в Харкові відбулася І Всеукраїнська спартакіада. Програма охоплювала змагання з п'яти видів спорту: легкої атлетики,

[17] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 319; *Вацеба О.О.* Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. — С. 51—54.

[18] Золоті сторінки... — С. 42.

[19] *Чернова Е.М.* Украинская ССР, развитие физической культуры и спорта // Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. — Москва, 1963. — Т. 3. — С. 195.

[20] *Чудинов И.Г.* Развитие физической культуры и спорта в первые годы советской власти (1917—1925) // История физической культуры и спорта / Под общ. ред. В.В. Столбова. — Москва, 1975. — С. 145.

[21] *Гром'як І.* Зазн. праця.

[22] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 320.

Василь Калина.

футболу, гімнастики, важкої атлетики та велоспорту. У цій боротьбі взяли участь близько 300 спортсменів із Харківської, Київської, Донецької, Одеської, Полтавської, Катеринославської, Волинської, Подільської губерній та Криму. У Харкові відбулися II Всеукраїнська спартакіада 1924 р. та I зимова Всеукраїнська спартакіада 1927 р. [23] Від 1922 р. українські спортсмени брали участь у змаганнях на першість РРФСР, а згодом і СРСР, а від 1924 р. — у міжнародних змаганнях.

У 20-х рр. розвиткові фізкультурно-спортивного руху України більше перешкоджали, ніж сприяли. Помилки та прорахунки в організації фізкультурно-масової роботи призвели до різних ухилів ("пролетарський", "гігієністський", "рекордсменський" тощо), які шкодили справі оздоровлення населення. До того ж СРСР, а тому і всі радянські спортсмени, були майже цілком ізольовані від міжнародного спортивного руху.

З'явилася низка директивних листів і постанов, які формулювали ідеологічні засади радянського спорту. Так, 1925 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову "Про завдання партії в галузі фізичної культури". Уже 16 лютого 1926 р. ЦК КП(б)У разом з ЦК ЛКСМУ прийняли постанову "Про посилення роботи з фізичної культури", в якій підкреслювалося, що фізична культура покликана розв'язати широке коло соціальних завдань, а як засіб оздоровлення і громадського виховання трудящих, потребує посиленої уваги та керівництва з боку партійних організацій [24]. Такі, здебільшого декларативні, постанови видавали ЦК ВКП(б) та ЦК КПРС (найвідоміші — постанови від 27 грудня 1948 р., 11 серпня 1966 р. та 11 вересня 1981 р.), а згодом "перевидавала" ЦК КПУ для України (відповідно 6 квітня 1949 р., у жовтні 1966 р. та 16 жовтня 1981 р.).

Незважаючи на всі недоліки розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні, у другій половині 20-х рр. організовувалися спортивні клуби й товариства, стверджувалися українські осередки всесоюзних товариств "Динамо", "Спартак", "Локомотив", започатковувалися профспілкові товариства "Хімік", "Будівельник", "Буревісник" та ін.

На початку 1929 р. в Україні вже було 1950 фізкультурних гуртків, що об'єднували близько 300 тис. мешканців міст і сіл. З них близько 40 % — робітники і по 30 % — селяни та службовці. Взагалі, 20-ті роки XX ст. були періодом становлення українського радянського спорту. Серед перших чемпіонів РРФСР та СРСР 20-х рр. — такі визначні українські спортсмени, як Василь Фурманюк (плавання, 1921, 1924, 1925), Василь Калина (легка атлетика, 1922—1924), Давид Ехт (важка атлетика, 1922, 1923, 1926), Петро Махницький (класична боротьба,

[23] Золоті сторінки... — С. 42—43; *Бака М.М.* Зазн. праця. — С. 320.

[24] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 320.

1924, 1926), Микола Сажко (класична боротьба, 1924, 1926) [25] та ін. Збірна футбольна команда Харкова 1924 р. здобула перемогу в першому чемпіонаті СРСР серед міст і союзних республік. Зазначимо, що Всеросійським першостям 1922—1923 рр., у яких брали участь українські спортсмени, в радянській спортивній історіографії згодом було "надано" статус першостей СРСР [26].

Варто також згадати імена інших славетних українських спортсменів 20—30-х рр., які торували наступним поколінням шлях до олімпійських вершин і досягли значних успіхів на всесоюзній і міжнародній аренах. Це важкоатлети Яків Шепелянський, Іван Жуков, Федір Кондратьєв, Георгій Попов, Яків Куценко, Григорій Новак; легкоатлети Марко Підгаєцький, Зоя і Зосим Синицькі, Гаврило та Іван Раєвські, Ксенія Шило, Олександр Безруков (перший в Україні заслужений майстер спорту); борці Дмитро Горін та Арам Ялтирян; гімнасти Євдокія Бокова, Таїсія Демиденко, Антоніна Зайцева, Михайло Дмитрієв. Блискучу перемогу здобула збірна України з футболу, обігравши 30 серпня 1935 р. у Парижі з рахунком 6 : 1 футболістів професійного клубу "Ред Стар Олімпік" [27].

Підсумком спортивної роботи в Україні у 20-х рр. стали виступи української команди на І Всесоюзній спартакіаді 1928 р. Збірна команда УРСР, що складалася із 400 спортсменів, які представляли 29 округів республіки, посіла друге загальнокомандне місце, поступившись команді РРФСР, а в деяких видах спорту (волейбол, гандбол, гімнастика, стрілецький спорт, мотоспорт) стала першою, встановивши 13 республіканських та 2 всесоюзні рекорди. У 1929 р. збірна команда юних спортсменів республіки перемогла в І Всесоюзній піонерській спартакіаді.

У 1930 р. було створено Всеукраїнську раду фізичної культури при ВУЦВК та реорганізовано місцеві ради фізичної культури в державні органи. У школах були запроваджені нові програми, фізичне виховання стало обов'язковим для студентів, тому у вищих навчальних закладах були утворені кафедри фізичного виховання. У 30-х рр., згідно з рішенням І Всесоюзної конференції профспілок з питань фізичної культури і спорту, тривала масова перебудова організації робітничого спорту за виробничим принципом, створювалися колективи фізичної культури підприємств і установ. Фізична культура і спорт тісно пов'язувалися з виробничою діяльністю, на підприємствах запроваджувалася виробнича гімнастика [28]. Апологетично, відповідно до умов часу, в літературі висвітлювався український фізкультурно-спортивний рух [29].

Робилися спроби активізувати розвиток фізичної культури в сільській місцевості. У 1930 р. в Києві відбулася перша в історії радянського спорту Всеукра-

[25] Советские спортсмены — чемпионы СССР, Европы, мира, Олимпийских игр // Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. — Т. 3. — С. 347, 377, 380, 395, 396, 410.

[26] *Вацеба О.М.* Нариси з історії... — С. 110.

[27] *Балакін М.М., Михайлов М.І.* Футбол України... — С. 32; *Воскресенский Б.М., Терпиловский С.С.* Динамо (Киев): Иллюстрированный хронологический справочник. — Одесса, 1998. — С. 12.

[28] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 197; *Кулик В.В.* Від Всевобучу до світових рекордів. — Київ, 1971. — С. 38—43.

[29] Див., наприклад: *Буценко А.* V-річчя радянської фізкультури на Україні. — Харків, 1928; Фізкультура на нових рейках. — Одеса, 1930; Фізкультурники України в боротьбі за перший урожай другої п'ятирічки. — Харків, 1933; Десятиріччя радянської фізкультури на Україні. — Київ, 1935.

їнська сільська спартакіада, фіналу якої передували 300 районних і 25 окружних спартакіад. Поряд із таким трагічним явищем в історії українського народу, як Голодомор початку 30-х рр., існували й ініційовані владою всеукраїнські "естафети врожаю", які проводили у 1931—1934 рр. [30]

Засобом організації масової фізичної культури в Україні починаючи від 1931 р. стало запровадження комплексу "Готовий до праці й оборони СРСР" (ГПО) [31]. Згодом для школярів молодших класів комплекс "Будь готовий до праці й оборони" (БГПО) став обов'язковим. Норми й вимоги цих комплексів лягли в основу програм із фізичного виховання шкіл і вищих навчальних закладів, дали змогу перебудувати тогочасну систему масових спортивних організацій.

Від 1930 р. починається створення мережі спеціальних навчальних закладів: засновано Державний інститут фізичної культури в Харкові (нині — Київський національний університет фізичного виховання і спорту) та організовано на базі науково-дослідної кафедри харківського Центрального будинку фізкультури Науково-дослідний інститут фізичної культури з філіями в Одесі (1930) та Києві (1932). Також були відкриті технікуми фізичної культури в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Луганську та Артемівську.

Фізична культура і спорт в Україні у 30-ті рр. XX ст. мали яскраво виражений військовий ухил. Масові воєнізовані кроси, надзвичайна популярність стрілецького спорту, перебудова комплексу ГПО у зв'язку із завданнями військової підготовки були частиною великої оборонної роботи, яку тоді проводили в Україні. У великих містах (Київ, Харків, Одеса) з 1933 р. традиційними стали щорічні фізкультурні паради, які мали певне ідеологічне навантаження. У 1936 р. вся країна вітала спортивний подвиг українських динамівців Л. Людмирського, В. Морєва, І. Радевича, В. Тимофєєва, В. Шубіна, котрі на велосипедах подолали 30 872 км, проїхавши вздовж кордонів усього СРСР [32]. У воєнізованих весняних і осінніх кросах 1940 р. в Україні взяло участь близько мільйона осіб, а в лижному кросі — близько 300 тис. За офіційними даними на той час в Україні фізичною культурою і спортом регулярно займалися близько 1185 тис. осіб, було підготовлено 20 890 спортсменів третього, 4361 — другого і 1133 — першого розрядів, 70 майстрів спорту СРСР (за нормативами Єдиної всесоюзної спортивної класифікації) [33]. Тоді ж було побудовано 180 великих стадіонів, 3 критих плавальних басейни, близько 2 тис. гімнастичних залів та інших спортивних споруд [34].

Подальший розвиток фізичної культури і спорту в Україні та, зокрема, футболу, про що свідчить успішне турне футболістів збірної України 1935 р. Францією, суперечив загальним засадам радянської системи фізичної культури. Щодо футболу в Україні, то в період між двома світовими війнами були закладені основи його професіоналізації, проте офіційно це не визнавалося, а професійний спорт різко засуджувався. Насправді ж гравці футбольних команд, що брали участь у різних чемпіонатах (республіканських, всесоюзному), діставали винагороду за свою спортивну

---

[30] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 320.

[31] Основные вехи советского физкультурного движения // Все о спорте. — Москва, 1974. — Вып. 2. — С. 24.

[32] *Ткачев Г.* Украина // 50 лет "Динамо". — Москва, 1973. — С. 218.

[33] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 320.

[34] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 197.

діяльність, хоча вважалися робітниками, службовцями, колгоспниками тощо. Після припинення виступів колишні гравці часто втрачали будь-який соціальний захист і були приречені на непевне існування. Такий стан речей довгий час був характерним для усього радянського спорту вищих досягнень [35].

Фізична культура і спорт на західноукраїнських землях у цей період існували в річищі розвитку країн, яким належали ці землі, — Польщі, Чехословаччині, Румунії, тому влада намагалася ввести фізичне виховання українців у рамки своїх державних і спортивних організацій. Проте українці весь час боролися за власні національні форми фізичної культури. Західноукраїнський спортивно-гімнастичний рух орієнтувався на найкращі європейські традиції. Йому була притаманна велика кількість масових спортивних заходів, змагань, щорічне відзначення "Дня українського спортовця", відновлення щорічних Запорізьких ігрищ (1923—1929, IV—X Запорізькі ігрища). До програми ігрищ входили легка атлетика, плавання, велоспорт, теніс, футбол, важка атлетика, бокс. Жінки вправлялися в різних видах легкої атлетики та баскетболі, починаючи з VI ігрищ 1925 р.

У 30-ті роки XX ст. польська влада намагалася ліквідувати фізкультурно-спортивний рух на західноукраїнських землях. Незважаючи на це, у лютому 1935 р. вдалося провести Перші зимові Запорізькі ігрища, програма яких включала лижні перегони чоловіків та жінок, лижні естафети, стрибки на лижах із трампліна та швидкісний спуск і слалом. Проте вже оголошені XI літні Запорізькі ігрища 1935 р., у яких зголосилися взяти участь майже 90 спортивних товариств Західної України, польська влада заборонила [36]. У вересні 1930 р. були офіційно заборонені український скаутський рух ("Пласт"), діяльність "січових" і "лугових" товариств, які займалися національно-патріотичним вихованням молоді. Відтак організації діяли нелегально [37].

Особливістю фізкультурно-спортивного руху Західної України була своєрідність розвитку українського спорту на Буковині та в Закарпатті. Як і в Галичині, спортивно-гімнастичний рух у Закарпатті й Буковині розвивався на національній основі. Через утиски з боку влади спортивний рух у цих регіонах не був масовим. І в Закарпатті й на Буковині існувало по одному популярному українському спортивному клубові, довкола якого і будувалася крайова спортивна робота: в Ужгороді — СК "Русь", в Чернівцях — СК "Довбуш". У багатьох методах і формах спортивно-фізкультурної роботи ці клуби орієнтувалися на Галичину [38]. Слід зазначити, що на противагу спортивним організаціям, які несли ідею відродження України та її фізичної культури на державницьких та національних традиціях, створювалися і пролетарські спортивні організації, які здебільшого очолювали комуністи, котрі

---

[35] Вказівки на професіоналізм у радянському футболі можна знайти в тогочасній радянській пресі: «Лише на утримання футбольної команди майстрів київського "Динамо" асигновано кількасот тисяч рублів на рік» (газета "Правда" від 4 вересня 1937 р.). Про це ж свідчать і згадки про великі премії згідно з рішенням Ради Народних Комісарів за спортивні успіхи на міжнародній та всесоюзній арені, навіть для юніорів (газета "Красный спорт" за жовтень 1945 р.). Відверто про суть професіоналізму в радянському спорті у 70-ті рр. в газеті "Українське слово" писав В. Гординський (числа 2023, 2024, 2026 та ін.).

[36] *Вацеба О.М.* Нариси з історії... — С. 113—115.

[37] Там само. — С. 143, 144.

[38] Там само. — С. 123. Див. також: *Гонча М.Т.* Спортивний рух на Північній Буковині (1918—1940). — Чернівці, 2000.

пропагували досягнення фізичної культури у СРСР [39]. Приєднання західних областей до УРСР 1939 р. завдало відчутного удару фізкультурно-спортивній інфраструктурі, яка там існувала [40].

Ідеологи радянського спорту усвідомили марність політики ізоляції і починаючи з 1924 р. дозволили окремим спортсменам брати участь у змаганнях під егідою Червоного спортивного Інтернаціоналу з атлетами робітничих спортивних організацій Фінляндії, Німеччини, Данії, Норвегії [41]. У 1934 р. команда України стала учасником антифашистських спортивних заходів у Парижі, де найбільше відзначилися футболісти. Велика кількість спортсменів України ввійшла до складу радянської команди на Міжнародній робітничій олімпіаді 1937 р. в Антверпені, де вони змагалися в легкій та важкій атлетиці, гімнастиці, боксі, боротьбі, плаванні та футболі. З іншого боку, українські делегації змагалися на міжнародних робітничих спортивних форумах, що проводилися під егідою Міжнародного робітничого спортивного союзу (Прага, 1921, 1927, 1934; Відень, 1931). Це були здебільшого представники українських еміграційних кіл [42].

Колективізація, голодомор, сталінські репресії в СРСР значною мірою підірвали генофонд української нації, знищили культурну еліту, негативно вплинули на розвиток національної фізичної культури. Тому Україну на міжнародній арені представляла Західна Україна та українська діаспора. Українські спортсмени потрапляли на Олімпійські ігри різними шляхами. У міжвоєнний час на Олімпійських іграх 1924—1936 рр. виступали спортсмени Галичини, Буковини та Закарпаття, що офіційно представляли Польщу, Румунію або Чехословаччину. У 1924 р. в Парижі виступив Андрій Фовицький (Чехословаччина), 1936 р. в Гарміш-Партенкірхені — Роман Турушанко (Румунія), 1936 р. в Берліні — Адальберт Бубенко (Латвія). Українці за походженням, спортсмени виступали за олімпійські команди Канади та США [43].

Багато українських фізкультурників і спортсменів уславилися під час Великої Вітчизняної війни. Вони були розвідниками, снайперами, бійцями лижних батальйонів, танкістами і льотчиками, десантниками-парашутистами Червоної армії, партизанами, бійцями Української повстанської армії. Самовіддано вони працювали і в тилу, навчаючи бійців потрібних прийомів. Такі визначні спортсмени як Олександр Канакі, Костянтин Ольшанський, Євген Буланчик, Віктор Чукарін, Вадим Андрієвський, Олександр Донськой, Яків Куценко, Іван Вржесневський, Гаврило та Іван Раєвські, Юрій Гаммерштедт, Микола Лапутін та багато інших уславили себе і на ратному полі [44]. Мужньо діяли футболісти київських команд "Динамо" та "Локомотив", коли в окупованому Києві влітку 1942 р. їм довелося на футбольному полі зустрічатися з командами окупантів. Десять ігор — десять перемог. Згодом чотирьох футболістів київського "Динамо" Івана Кузьменка, Олексія Клименка, Миколу Трусевича, Миколу Коротких фашисти розстріляли. Після війни на київських стадіонах

[39] *Трофим'як Б.Є.* Фізична культура і спорт в Українській РСР. — Львів, 1987. — С. 28—31.

[40] Див., наприклад: *Трофим'як Б.Є.* Фізичне виховання і спортивний рух... — С. 203, 209, 218.

[41] Золоті сторінки... — С. 50, 51.

[42] Там само. — С. 51

[43] Там само. — С. 52, 53, 56, 57.

[44] Основну бібліографію про українських спортсменів — воїнів Другої світової війни див.: *Бака М.М.* Подвиг во имя Родины, во славу спорта. — Киев, 2000. — С. 98, 99.

"Динамо" (1971) та "Старт" (1981), а також на Сирці, на місці колишнього концтабору (2000) на знак пам'яті про незламних українських спортсменів було споруджено пам'ятники [45].

Після перемоги у війні взялися до відродження не лише економіки та культури, а й фізкультурно-спортивного руху. Уже наприкінці 1943 р. в Харкові поновив свою діяльність Республіканський комітет з фізичної культури та спорту, а навесні 1944 р. — Державний інститут фізичної культури. У Києві 25 червня 1944 р. було урочисто відкрито Республіканський стадіон. Відновили роботу добровільні спортивні товариства, технікуми фізичної культури [46].

Люди із радістю брали участь у змаганнях. Кількість учасників лижного кросу 1944 р. перевищила півмільйона чоловік, того ж року відбувся розіграш Кубка України з футболу, а на весняному кросі 1945 р. стартувало вже близько мільйона осіб. Тоді ж відбулися першості України з футболу, легкої та важкої атлетики, тенісу, боротьби, плавання, стрибків у воду, рукопашного бою, стендової стрільби, гімнастики та шахів [47]. Восени 1945 р. пройшли фінальні змагання Української спартакіади, присвяченої перемозі над фашистами, в якій взяли участь понад три тисячі спортсменів, а змагання попередньої та фінальної частини спартакіади відвідали понад 450 тис. глядачів. Вже 1947 р. в Україні налічувалося 24 тис. колективів фізичної культури, що об'єднували 1,3 млн фізкультурників. Цього ж року прийшли і перші спортивні успіхи: команда України з вільної боротьби здобула звання чемпіона СРСР, а важкоатлети виграли командну першість країни [48].

У повоєнні роки активізувалася діяльність дитячо-юнацьких спортивних шкіл, тоді відбудовувалися старі та будувалися нові спортивні бази, басейни, зали, корти. Наприклад, в Донецькій області наприкінці війни було збудовано 11 стадіонів, 26 спортзалів, десятки спортмайданчиків. Загалом за чотири повоєнні роки в Україні було підготовлено майже 90 тис. спортсменів-розрядників, чому сприяло й розширення мережі спортивних споруд. У 1949 р. їх налічувалося понад 30 тис., зокрема діяло 543 стадіони. Протягом 1945—1949 рр. понад 450 разів оновлювалися рекорди України та було встановлено 44 всесоюзних та 6 світових [49]. Вже 1946 р. чемпіоном світу з важкої атлетики став Григорій Новак, а чемпіонами Європи 1946 та 1947 рр. — Григорій Новак та Яків Куценко [50]. Стан розвитку фізкультурно-спортивної галузі України станом на 1950 р., за офіційною радянською статистикою, характеризували такі цифри: 43 185 колективів фізкультури, 3 880 766 фізкультурників, 932,4 тис. значкістів ГПО всіх ступенів, 157 тис. спортсменів-розрядників, 55 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, у яких займалася 13 791 дитина [51].

---

[45] Історіографія та фільмографія цих подій досить велика, див., наприклад: *Кузьмин Г.* Динамо, которое вы не знаете // Киевские новости. — 1992. — № 41. — С. 8, 9; № 42. — С. 8, 9; № 43. — С. 8, 9; *Воскресенский Б.М., Терпиловский С.С.* Динамо (Киев)... — С. 13—14. Найбільш ґрунтовно матчі в окупованому Києві висвітлені в публікаціях: *Коломієць А., Кабанець О.* Правда про "матч смерті" // Український футбол. — 2002. — 7 серп. — С. 4—7; *Пристайко В.І.* "Чи був матч смерті"? Документи свідчать. — Киев, 2005. — 168 с.

[46] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 198.

[47] Золоті сторінки... — С. 68.

[48] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 198.

[49] Там само. — С. 69.

[50] Советские спортсмены — чемпионы СССР, Европы, мира, Олимпийских игр... — С. 411.

[51] Структура управления спортивным движением // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 46, 47.

Олександр Мишаков (у центрі) зі своїми вихованцями Ларисою Латиніною та Борисом Шахліним.

Щоб подолати згубні наслідки світової війни, знадобилося близько десятка років. Першими виробничими колективами, які поєднували принцип масового розвитку фізичної культури і підготовки спортсменів високого класу, були трудові колективи "Запоріжсталі", Дніпропетровського металургійного заводу та ін. За ініціативою колгоспників Вінницької обл. почалося створення колективів фізкультури в сільських трудових колективах. 21 серпня 1950 р. ухвалили рішення про утворення республіканського добровільного спортивного товариства (ДСТ) "Колгоспник" (нині — "Колос"), що об'єднувало фізкультурників та спортсменів села. За офіційною статистикою, вже 1951 р. "Колгоспник" налічував 922 тис. осіб [52]. Досвід організації сільських фізкультурників і спортсменів в УРСР було використано в процесі реорганізації та утворення сільських ДСТ в інших республіках СРСР у 1956 р. [53]

50-ті роки XX ст. характеризувалися подальшим розвитком як масової фізичної культури, так і спорту вищих досягнень і в СРСР, і в Україні. Тоді було відроджено загальносоюзні комплексні змагання — спартакіади [54]. Знову відбувалися Всесоюзні спартакіади профспілок (від 1932 р.), студентські спартакіади (від 1951 р.), спартакіади учнів шкіл та училищ (від 1954 р.). Так, у Києві пройшли фінальні змагання шкільної (1955), а згодом і студентських (1958, 1960) спартакіад. Українські команди в цілому вдало виступали на цих змаганнях, постійно виборюючи призові місця. 22 січня 1955 р. постановили проводити Спартакіади народів СРСР [55], які б охоплювали змагання в колективах фізичної культури колгоспів, радгоспів, індустріальних підприємств, шкіл та навчальних закладів, а згодом — районів, міст, областей, союзних республік. Завершувати спартакіади мали змагання збірних команд союзних республік, які б свідчили про здобутки в галузі фізичної культури та спорту. Спартакіада УРСР, у якій, за офіційними даними, взяли участь 10 млн фізкультурників і спортсменів, відбулася в липні 1956 р. За результатами фінальних змагань I Спартакіади народів СРСР у Москві (серпень 1956 р.) збірна команда УРСР зайняла четверте місце, а команди з волейболу, веслування на байдарках і каное вийшли переможцями Спартакіади [56].

У 1959 р. були проведені попередні та фінальні (7—14 червня) змагання Спартакіади України. У фіналі суперничали близько 6 тис. спортсменів. У серпні 1959 р. у Москві на фінальних змаганнях II Спартакіади народів СРСР збірна

---

[52] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 321.

[53] Спортивные общества // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 73.

[54] Всесоюзные спартакиады // Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. — Москва, 1961. — Т. 1. — С. 171, 172.

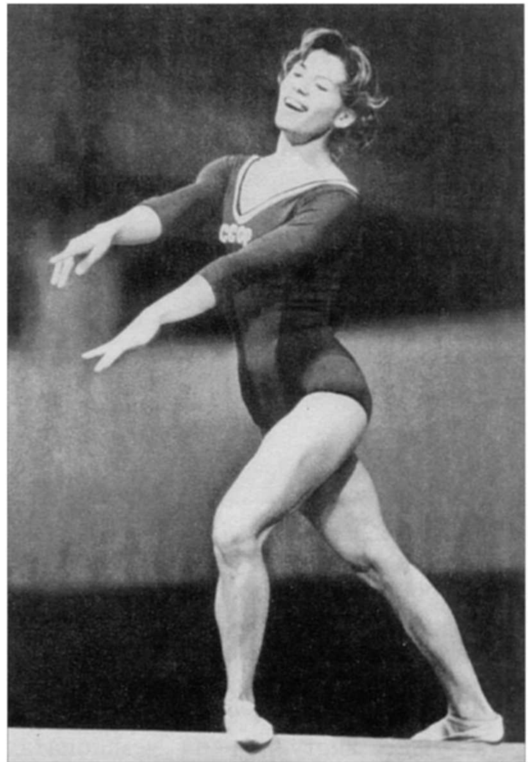
[55] Основные вехи советского физкультурного движения // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 28.

[56] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 198, 199; Спартакиада народов СССР // Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. — Т. 3. — С. 59.

команда України знову посіла четверте місце, поступившись, як і на І Спартакіаді сильним командам Москви, РРФСР та Ленінграда [57]. Стан розвитку фізичної культури та спорту в Україні на початку 60-х рр. характеризувався такими офіційними кількісними показниками: 8 027 760 фізкультурників у 43 201 колективі фізичної культури, 1025,3 тис. значкістів ГПО, 485,5 тис. спортсменів-розрядників, 222 дитячо-юнацьких спортивних школи, де займалися 83 128 учнів [58]. На цей час в Україні налічувалося понад 400 стадіонів, близько 1300 комплексних спортивних майданчиків, понад 500 лижних станцій, близько 7 тис. футбольних полів [59].

У 50-ті рр. українські спортсмени успішно виступали на міжнародній арені, стали чемпіонами та призерами на чемпіонатах Європи, світу та на XV (Гельсінкі, 1952), XVI (Мельбурн, 1956) і XVII (Рим, 1960) Олімпійських іграх [60].

У 1960-х рр. в Україні працювали над поліпшенням фізкультурної роботи за місцем проживання. Досвід Нової Каховки та Сєвєродонецька, які розпочали спортивну роботу на масивах житлових мікрорайонів, став прикладом для інших міст. Фізкультурні організації Харкова і Львова виступили ініціаторами створення підліткових спортивних клубів при житлових об'єднаннях будинків [61]. Фізкультурно-масова робота досягла певної стабілізації: за десять років в Українській РСР, за офіційними даними, в лавах майже такої ж кількості колективів фізкультури (43 080 на 1970 р.) трохи збільшилась кількість (9 212 805) фізкультурників [62]. Команда України, сформована за результатами Всеукраїнських спартакіад, продовжувала успішно змагатися на фіналах Спартакіад народів СРСР: друге загальнокомандне місце за результатами III Спартакіади (серпень 1963 р.), треті місця на IV (серпень 1967 р.) та V (липень 1971 р.) Спартакіадах і перемоги в окремих видах (класична боротьба, настільний теніс та стендова стрільба — III Спартакіада; баскетбол (чоловіки), волейбол (чоловіки), сучасне п'ятиборство, стендова стрільба, важка атлетика — IV Спарта-

Лариса Латиніна.

[57] Там само.

[58] Структура управления спортивным движением // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 46, 47.

[59] *Чернова Е.М.* Украинская ССР... — С. 199. Видання: Спортивные сооружения (Все о спорте. —Вып. 2. — С. 170) подає іншу кількість стадіонів на цей час — 549.

[60] Золоті сторінки... — С. 74—83.

[61] *Савицкий П.Ф.* Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. — Киев, 1983. — С. 45—48.

[62] Структура управления спортивным движением // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 46.

Леонід Жаботинський.

кіада; боротьба самбо, водне поло, легка атлетика, вітрильний спорт, гандбол (жінки), стрільба з лука — V Спартакіада) [63]. Українські спортсмени у складі збірних Радянського Союзу продовжували гідно виступати на чемпіонатах Європи, світу та на XVIII (Токіо, 1964) і XIX (Мехіко, 1968) Олімпійських іграх [64].

Державна політика у сфері фізичної культури та спорту була орієнтована на користь спорту великих досягнень. І хоча нові ініціативи українських фізкультурних організацій у масовому фізкультурному русі ("цехи здоров'я" на підприємствах, "зони здоров'я" в місцях відпочинку населення, поширення досвіду Нової Каховки та Сєвєродонецька у Дніпродзержинську, Кривому Розі, Бердянську та інших містах, запровадження нового комплексу ГПО) давали змогу до певної міри поліпшити стан масової фізичної культури, основні зусилля, однак, були спрямовані на виховання чемпіонів, на що була зорієнтована добре налагоджена система підготовки вищих спортивних кадрів: і функціонерів, і спортсменів. Так, у 1971—1975 рр. в Україні було збудовано 52 стадіони, 54 криті плавальні басейни, 2940 спортивно-гімнастичних залів. Упродовж 1975 р. у комплексних і спеціалізованих ДЮСШ республіки підготовлено 9285 спортсменів-першорозрядників і 2246 кандидатів у майстри спорту, а збірна команда України перемогла на XII Всесоюзній спартакіаді школярів [65]. Офіційні цифри "основних показників розвитку фізичної культури і спорту" свідчать про невпинне зростання протягом 1975—1984 рр. кількості колективів фізкультури (з 42,3 до 47,5 тис.), чисельності фізкультурників (з 10,4 до 16,3 млн осіб), спортсменів-розрядників (з 3,2 до 7,3 млн осіб), значківців ГПО (з 4,1 до 7,1 млн осіб), стадіонів (з 850 до 947), плавальних басейнів (з 240 до 367), спортивних залів (з 11,9 до 14,4 тис.), спортивних майданчиків і полів (з 113,9 до 120,9 тис.). В Українській РСР у середині 80-х рр. культивувалися понад 50 видів спорту, заняттями фізкультурників і спортсменів керували 59,5 тис. штатних та 2360 тис. громадських інструкторів і тренерів, змагання обслуговували 1788 тис. спортивних суддів [66].

Варто зазначити, що в УРСР влада до фізичної культури і спорту, виходячи із

---

[63] Спартакиады народов СССР // Все о спорте. — Вып. 2. — С. 135—157.

[64] Золоті сторінки... — С. 84—90.

[65] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 321.

[66] Там само. — С. 321, 322. Зазначимо цифри, що характеризують матеріальний стан розвитку фізичної культури і спорту в Українській РСР на 1980 р.: 909 стадіонів, понад 20 тис. футбольних полів, майже 8,5 тис. стрілецьких тирів, 274 плавальних басейни (у тому числі 185 критих), 13 750 спортзалів, понад 1700 водних станцій. Однак не всі ці споруди використовувалися належним чином. Див.: *Горський Ю.В.* Розвиток фізичної культури і спорту Української РСР в одинадцятій п'ятирічці. — Київ, 1981. — С. 7, 8.

їх соціальної ваги, ставилася позитивно, що значно сприяло розв'язанню багатьох пов'язаних із цим проблем. У керівництві Держкомспорту були небайдужі люди, які всі сили та енергію спрямовували на досягнення українськими спортсменами найвищих результатів. Енергійний та комунікабельний керівник Дніпропетровського обласного спорткомітету (1956—1966), який вивів Дніпропетровщину на передові позиції в республіці у розвитку фізичної культури та спорту, Михайло Бака був переведений у Київ як перший заступник голови республіканського товариства "Динамо" [67]. Завдяки успішній праці на цій посаді (українське "Динамо" стало одним із головних постачальників атлетів до олімпійської збірної СРСР та ініціатором великого спортивного будівництва і переходу спорту на госпрозрахунок) М. Бака 1974 р. призначили головою Державного комітету України з фізичної культури та спорту. На цій посаді він перебував до 1990 р.

Успіхи українських спортсменів у останні десятиріччя існування СРСР можна впевнено пов'язувати з іменами таких визначних організаторів у галузі фізичної культури та спорту, як згаданий вище Михайло Бака, керівники Харківського обласного спорткомітету Віталій Зуб, Одеського — Євген Горбачов та Анатолій Гавенко, Київського — Владислав Одуд, Донецького — Анатолій Кучеров, спортивні функціонери — Володимир Кулик, Адріян Мізяк, Юрій Горський, партійні та державні діячі — Володимир Щербицький, Олександр Ляшко, Віталій Масол, Яків Погребняк, Леонід Кравчук, Леонід Павленко, Павло Єсипенко та багато інших. Найкращі спортсмени діставали як моральну, так і значну матеріальну винагороду [68].

За таких умов стали можливими чергові значні успіхи на всесоюзній та міжнародній аренах. Українські атлети успішно виступали в першостях Радянського Союзу та на фіналах Спартакіад народів СРСР, де їхні медалі лічили сотнями. У фіналах VII (1979) та VIII (1983) Спартакіад народів СРСР спортсмени України посіли другі загальнокомандні місця та здобули 573 медалі (179 золотих, 201 срібну, 193 бронзові), перемігши в багатьох командних видах змагань. У 1971—1975 рр. українці встановили 643 рекорди республіки, 122 — СРСР, 24 — Європи, 53 — світу, 822 спортсмени стали переможцями всесоюзних, європейських та світових чемпіонатів. Видатних перемог на всесоюзній та європейській аренах досягли футболісти київського "Динамо" (тринадцятиразові чемпіони СРСР та двічі переможці Кубка володарів кубків європейських країн 1975 та 1986 рр.) і багаторазові чемпіонки СРСР гандболістки київського "Спартака". Україна дедалі частіше ставала ареною великих міжнародних змагань (чемпіонати Європи з кінного спорту, 1973—1975, Київ; фінал Кубка Європи з легкої атлетики, 1975, Київ; футбольний турнір за фінальною олімпійською програмою, 1980, Київ; матч СРСР—США з боксу, 1982, Донецьк; легкоатлетичний матч СРСР—США, 1983, Київ та ін.). Ігри XX, XXI та XXII Олімпіад 70-х рр. (Мюнхен, 1972; Монреаль, 1976; Москва, 1980) були дуже успішними для українських спортсменів. У складі команди СРСР вони виграли 188 особистих олімпійських медалей: 88 золотих, 48 срібних та 52 бронзових [69].

[67] Головою товариства за традицією і тоді, і нині обирається знаний генерал від правоохоронних органів.

[68] *Башкатов А., Бака М.* Родом мы все из спортивной "массовки" // 2000. — 2000. — 1 декабря. — С. 33, 37.

[69] Золоті сторінки... — С. 179—183, 187—189.

Фінішує Валерій Борзов.

Сергій Бубка.

У 1980-х рр. працювали над поєднанням підвищення спортивної майстерності та розвитку форм масової фізичної культури. У найбільших спортивних клубах промислових підприємств, таких як "Метеор" і "Монтажник" (Дніпропетровськ), "Трубник" (Нікополь), "Кочегарка" (Горлівка), "Зоря" (Луганськ), "Азовець" (Маріуполь), "Металіст" (Харків) та ін. [70] У Нікопольському районі на Дніпропетровщині набував сили створений 1973 р. перший в СРСР міжколгоспний спортклуб "Колос" [71]. З'явилися деякі нові форми оздоровчої роботи за місцем проживання. Поруч із традиційними формами роботи (підліткові клуби, масові змагання на призи клубів "Шкіряний м'яч", "Диво-шашки" та ін.) в окремих реґіонах (Одеса, Дніпропетровськ, Чернігів, Закарпаття) проводили змагання "Спортивна сім'я", в яких брали участь дорослі та діти. Як приклад належної організації спортивно-оздоровчої роботи за місцем проживання можна навести досвід Севастополя, де така робота спрямовувалася єдиним центром, створеним адміністрацією міста. Набули поширення і "спортивні класи", які об'єднували юних спортсменів за спортивною спеціалізацією [72].

У середині 80-х рр. Україна мала значну матеріальну базу для розвитку спорту: 963 стадіони, 419 плавальних басейнів, 14 900 спортивних залів, 121 тис. спортивних майданчиків і полів. До найвизначніших спортивних споруд України належали спорткомплекс "Олімпійський" з центральним ядром на 100 тис. місць до реконструкції (побудований 1941 р., відкритий 1944 р., після остан-

[70] *Савицкий П.Ф.* Массовое физкультурное движение... — С. 26—45.

[71] Там само. — С. 58—60.

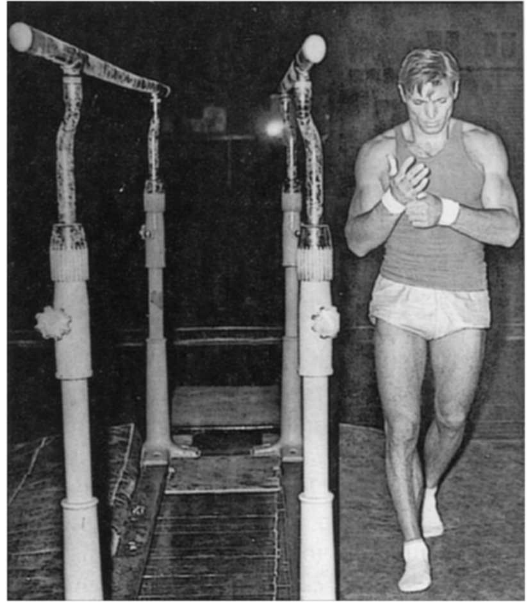
[72] *Бака М.М.* Фізична культура і спорт... — С. 322.

ньої реконструкції 1999 р. вміщував понад 83 тис. глядачів), київський Палац спорту на 12 тис. глядачів (відкритий 1960 р.), Льодовий стадіон в Києві, льодові палаци в Одесі та Донецьку, палаци спорту "Трудові резерви" (Львів), "Юність" (Запоріжжя), спортивний комплекс Київського політехнічного інституту та ін.

Кваліфікованих фахівців із фізичного виховання і викладачів-тренерів з різних видів спорту готували в інститутах фізичної культури, підпорядкованих Держкомспорту УРСР у Києві, Львові та Дніпропетровську, а також на факультетах фізичного виховання в педагогічних інститутах різних міст України [73]. Успішно працювали також технікуми фізичного виховання у Дніпродзержинську, Івано-Франківську, Донецьку, які готували переважно викладачів середніх навчальних закладів [74].

Державні бюджетні витрати на охорону здоров'я та фізичну культуру (саме так це було прийнято в офіційній радянській статистиці) в 70—80-х рр. становили близько однієї десятої загальних видатків, але зростаючи абсолютно, вони зменшувались у відносному вирахуванні: 1970 р. — 1610 млн крб. (12,0 %), 1975 — 1943 млн крб. (10,6 %), 1980 — 2443 млн крб. (10,1 %), 1987 — 3144 млн крб. (8,9 %). Унаслідок цього матеріальна й організаційна база масової фізичної культури поступово звужувалася, втрачалося багато з накопиченого раніше. Припинив існувати не один спортивний майданчик, натомість їх віддавали під забудову, в багатьох організаціях були скасовані посади інструктора фізичної культури, дитячого тренера тощо [75].

Оскільки на час формування світового олімпійського руху наприкінці XIX — на початку XX ст. Україна не була самостійною державою, а сучасний спорт — основа олімпійського руху — тільки зароджувався на Україні, вихід її посланців на світову олімпійську арену зміг відбутися лише в середині XX ст. у складі збірної команди СРСР. У Західній Україні у 1920-ті й особливо 1930-ті рр. людність з підвищеним інтересом сприймала олімпійський рух, а поодинокі українці у складі команд інших держав домоглися бути учасниками Олімпійських ігор 1924 р. в Парижі, 1928 р. в Амстердамі і 1936 р. в Гарміш-Партенкірхені (зимові) та в Берліні (літні) [76].

Борис Шахлін біля снаряду.

[73] Це такі міста: Вінниця, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Кіровоград, Луганськ, Луцьк, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Харків, Черкаси, Чернігів.

[74] *Жарський Е.* Фізкультури інститути // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. — Париж; Нью-Йорк, 1995. — Т. 11. — С. 245, 246.

[75] *Старков В.* Фізкультура й спорт // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина — доповнення. — Т. 11. — С. 244.

[76] Золоті сторінки... — С. 124.

Посланці України відігравали неабияку роль на Олімпійських іграх у складі команди СРСР. На іграх 1952 р. (Гельсінкі) першими українськими олімпійськими чемпіонами стали Віктор Чукарін, Дмитро Леонкін, Марія Гороховська, Ніна Бочарова (спортивна гімнастика) та Яків Пункін (греко-римська боротьба), які зробили вагомий внесок у командну скарбничку збірної СРСР. І надалі на кожних чергових Олімпійських іграх українські спортсмени були серед олімпійських героїв. Це — гімнасти, багаторазові олімпійські чемпіони Лариса Латиніна, Поліна Астахова, Борис Шахлін (1956, 1960, 1964); легкоатлет-скороход Володимир Голубничий, учасник п'яти і призер чотирьох Олімпіад (1960, 1964, 1968, 1972); важкоатлет Леонід Жаботинський, двічі олімпійський чемпіон у суперважкій вазі (1964, 1968); найвидатніший ватерполіст в історії радянського спорту, тричі призер та двічі олімпійський чемпіон Олексій Баркалов (1972, 1980); легкоатлет-спринтер, олімпійський чемпіон з бігу на 100 та 200 метрів Валерій Борзов (1972); Валентин Манкін, триразовий олімпійський чемпіон з вітрильного спорту, найвидатніший український яхтсмен (1968, 1972, 1980); найсильніший метальник молота, чий світовий рекорд і досі є непорушним (86 м 74 см), дворазовий олімпійський чемпіон (1976, 1980) Юрій Сєдих; стрибун з жердиною Сергій Бубка, олімпійський чемпіон (1988), 35-разовий рекордсмен світу, переможець перших шести чемпіонатів світу, у яких брав участь, з неперевершеним і донині світовим рекордом (6 м 15 см); дворазова олімпійська чемпіонка з плавання Яна Клочкова (2000, 2004) та багато інших.

Враховуючи й здобутки українських спортсменів на Олімпійських іграх 2008 р. в Пекіні, 171 атлет України носить найпрестижніше у світі спорту звання олімпійського чемпіона, а 213 — звання призера Олімпійських ігор. Серед них — Лариса Латиніна, володарка 18 олімпійських медалей, з яких 9 — золоті (1956—1964 рр., спортивна гімнастика); Борис Шахлін — відповідно 13 і 7 (1956—1964 рр, спортивна гімнастика); Віктор Чукарін — 11 і 7 (1952—1956 рр., спортивна гімнастика); Поліна Астахова — 10 і 5 (1956—1964 рр., спортивна гімнастика); Марія Гороховська — 7 і 2 (1952, спортивна гімнастика); Юрій Титов — 9 і 1 (1956—1964 рр., спортивна гімнастика); Павло Ледньов — 7 і 2 (1968—1980 рр., сучасне п'ятиборство); Григорій Місютін — 6 і 1 (1992—1996 рр., спортивна гімнастика); Валерій Борзов — 5 і 2 (1972—1976 рр., легка атлетика); Ольга Бризгіна — 4 і 3 (1988—1992 рр., легка атлетика); Володимир Голубничий — 4 і 2 (1960—1972 рр., легка атлетика); Ніна Бочарова — 4 і 2 (1952, спортивна гімнастика); Григорій Крисс — 4 і 1 (1964—1972 рр., фехтування); Валентин Манкін — 4 і 3 (1968—1980 рр., вітрильний спорт); Тетяна Гуцу — 4 і 2 (1992, спортивна гімнастика); Сергій Чухрай — 3 і 3 (1976—1980 рр., веслування на байдарках і каное); Юрій Поярков — 3 і 2 (1964—1972 рр., волейбол); Олександр Шапаренко — 3 і 2 (1968—1972 рр., веслування на байдарках і каное); Олексій Баркалов — 3 і 2 (1968—1980 рр., водне поло); Лариса Карлова — 3 і 2 (1976—1988 рр., гандбол); Зінаїда Турчина — 3 і 2 (1976—1988 рр., гандбол); Юрій Сєдих — 3 і 2 (1976—1988 рр., легка атлетика); Рустам Шаріпов — 3 і 2 (1992—1996 рр., спортивна гімнастика); Лілія Подкопаєва — 3 і 2 (1996, спортивна гімнастика); Яна Клочкова — 5 і 4 (2000—2004 рр., плавання); Борис Онищенко — 3 і 1 (1968—1972 рр., сучасне п'ятиборство); Ігор Коробчинський — 3 і 1 (1992—1996 рр., спортивна гімнастика); Тетяна Лисен-

ко — 3 і 1 (1992, спортивна гімнастика). Ще десять українських спортсменів є дворазовими олімпійськими чемпіонами: Іван Богдан, Леонід Жаботинський, Володимир Морозов, Юрій Філатов, Олександр Колчинський, Наталя Шерстюк, Тетяна Макарець, Лариса Бобрусь, Сергій Петренко, Людмила Джигалова. Загалом протягом 1952—2010 рр. українські атлети на літніх та зимових Олімпійських іграх здобули 590 медалей (226 золотих, 167 срібних, 197 бронзових).

В останні десятиліття в Україні — як за часів СРСР, так і в період незалежності — було створено розгалужену мережу спортивних організацій для підготовки спортсменів-олімпійців: ДЮСШ (дитячо-юнацькі спортивні школи), ШВСМ (школи вищої спортивної майстерності). Однак немає підстав стверджувати, що в Україні сформувався олімпійський рух, який охоплює широкі верстви населення. Олімпійський рух України, як усього колишнього СРСР, характеризувався блиском медалей і "другорядністю" масового спорту. На думку визначного вітчизняного спортивного функціонера, члена МОКу Валерія Борзова, "спорт за своїм розвитком завжди випереджав фізичну культуру" і "розрив був дуже великим" [77].

Враховуючи складну економічну ситуацію в Україні початку 90-х рр., і наслідок цього — зменшення державної допомоги фізичній культурі і спорту, витрати на цю галузь та охорону здоров'я у 1992—1993 рр. були зменшені приблизно до 2 % видаткової частини бюджету, що у відсотковому відношенні значно менше, ніж у радянський час. У бюджеті на 1993 р. уперше окремо були зазначені витрати на фізичну культуру та спорт і молодіжні організації, в тому числі на цільову підготовку українських спортсменів до Олімпійських ігор [78].

До того, що Україна домоглася відновлення своєї державності й стала са-

Валентин Манкін.

Оксана Баюл.

мостійною, причетні її великі спортсмени, які підносили авторитет Батьківщини у світі. Розпад СРСР та економічна, фінансова й організаційна скрута першого десятиріччя незалежності болісно позначилися на розбудові спортивного руху в Україні та на її спортивних досягненнях. Проте наша країна за результатами ігор двох останніх у минулому сто-

[77] *Артеменко О.* Держава і молодь: нам не жити один без одного // Дзеркало тижня. — 2000. — 1 квіт. — С. 19.

[78] *Старков В.* Фізкультура й спорт... — С. 245.

річчі Олімпіад і перших у XXI ст. (1996 р. в Атланті, 2000 р. у Сіднеї, 2004 р. в Афінах, 2008 р. у Пекіні) впевнено посідала пристойні місця у загальнокомандному заліку, тричі одержуючи по 23 олімпійські медалі, а на останній — 27.

22 грудня 1990 р., ще за вісім місяців до проголошення незалежності, представники українських федерацій з олімпійських видів спорту, територіальних спортпідрозділів України, республіканських спортивних товариств, державних і громадських організацій ухвалили рішення про створення Національного олімпійського комітету (НОК) України, до якого увійшли 89 осіб. Того ж дня відбулася перша сесія Генеральної асамблеї НОК, що обрала президентом комітету тодішнього міністра у справах молоді та спорту, видатного спортсмена Валерія Борзова. Значна організаційна робота й авторитет українського спорту дали змогу уже 1992 р. на чергових зимових (Альбервіль) та літніх (Барселона) Олімпійських іграх виступати в об'єднаній команді СНД, але вже зі своєю національною символікою. Фігурист Віктор Петренко став першим олімпійським чемпіоном незалежної України. 9 березня 1992 р. виконком Міжнародного олімпійського комітету надав НОК України статус тимчасового члена МОК, а 24 вересня 1993 р. на 101-й сесії МОК у Монако Україна стала повноправним членом олімпійської сім'ї та отримала право на зимових і літніх Іграх виступати як самостійна команда [79].

Можна стверджувати, що українських спортсменів під час добору до збірних команд із різних видів спорту певним чином дискримінували. Лише того українця, який напевне гарантував медаль, включали до олімпійської команди. Цікаво, що відсоток спортсменів, які брали участь в Олімпійських іграх і дістали медаль для України, набагато вищий (за період 1952—1976 рр. — 74 %), ніж для Росії (за той самий період — 52 %). Особливо виразно ця тенденція проявилася під час добору на Ігри 1992 р., коли вже від незалежної України в об'єднану (за рішенням МОК) команду СНД потрапило 80 спортсменів, або 16 % від загальної кількості членів об'єднаної команди. Це був найнижчий відсоток для України від 1968 р. [80] Становлячи тільки одну шосту команди, українці забезпечили п'яту частину її здобутків — 20 медалей (зокрема, 4 золоті) в індивідуальних видах програми та 20 (із них 13 золоті) — у командних [81]. Розрахунки, зроблені В. Платоновим і С. Гуськовим, також підтверджують, що українські спортсмени зробили неабиякий внесок у загальнокомандні перемоги радянських олімпійців протягом 1952—1992 рр. [82]

Після визнання Міжнародним олімпійським комітетом НОКу України перед олімпійським рухом України постало багато нагальних питань. Перебудова суспільства, яка супроводжувалася кризою у всіх сферах життя, не могла не вплинути на структуру спорту вищих досягнень. По суті, виникла проблема формування принципово нової системи олімпійського спорту. Україна опинилася в дуже невигідному становищі: практично всі структури колишнього СРСР (федерації з олімпійських видів спорту, представники колишнього СРСР в міжнародних спортивних структурах, провідні спеціалісти з видів спорту) опинилися в Росії. Таким чином, переважна

---

[79] *Башкатов А.* Отсроченный юбилей // 2000. — 2000. — 22 дек. — С. 25, 26.

[80] *Старков В.* Фізкультура й спорт... — С. 245.

[81] Золоті сторінки... — С. 131.

[82] *Платонов В.Н., Гуськов С.И.* Олимпийский спорт. — Киев, 1994. — С. 440—443.

Футбольна команда "Динамо" (Київ) з тренером Валерієм Лобановським (стоїть у першому ряду першим зліва). 1985.

більшість українських спеціалістів була відлучена від міжнародного олімпійського спорту. В Україні, як і в інших союзних республіках колишнього СРСР, готувався переважно спортивний резерв — до рівня кандидата в збірну СРСР. Іншу роботу централізовано виконували в збірних командах СРСР, керованих переважно московськими фахівцями [83], за винятком лише деяких видатних українських спеціалістів — Ігоря Турчина (гандбол), Валерія Лобановського (футбол) та ін.

Однак Держкомспорт України довго не міг перейти до самостійної роботи, виконуючи "спущені" з Москви вказівки. Замість того, щоб напрацьовувати загальну стратегію галузі, реалізовувати державну політику в галузі фізичної культури та спорту, Держкомспорт виконував суто технічні функції, зокрема, проводив змагання, організацію тренувальних зборів тощо. Невирішені питання, пов'язані з підготовкою до різних змагань, постійне недофінансування галузі, безконтрольні відкриття нових вишів і факультетів негативно позначилися на роботі головного спортивного відомства. До того ж стан речей погіршувало скрутне соціально-економічне становище України в цей час. Роками затримували заробітну плату, закривали або перепрофільовували дитячо-юнацькі спортивні заклади, майже всюди в народному господарстві були ліквідовані посади фізкультурно-спортивних працівників середньої та нижчої ланки. Добровільні спортивні товариства, як і раніше, утворювали згори, що суперечить законодавству про громадські об'єднання України. Поза цим спортивні федерації з видів спорту за радянською традицією поволі перетворилися на придатки Держкомспорту [84]. Не виконувалися укази Президента України, спрямовані на розвиток фізичної культури та спорту, зокрема Указ "Про затвердження цільової комплексної програми "Фізичне виховання — здоров'я нації" від 1 вересня 1998 р. [85]

За 1996—2010 рр. спортивне відомство кілька разів змінювало свою назву й керівників: Міністерство у справах молоді та спорту було перетворене на Держкомспорт України, який трансформувався в Держкомітет молодіжної політики, спорту і туризму, а Валерія Борзова заступив Іван Федоренко, потім прий-

[83] Там само. — С. 444.

[84] *Рибальченко В.* Вибір вірного курсу потрібен кораблю фізичного виховання та спорту // Дзеркало тижня. — 2001. — 29 груд. — С. 19.

[85] Фізичне виховання — здоров'я нації // Спортивна газета. — 1999. — 12 жовт. — С. 5.

Андрій Шевченко.

шов Олександр Волков, після чого до керівництва повернули І. Федоренка, який згодом, утім, теж був відправлений у відставку. Все це не сприяло діяльності як самого головного спортивного відомства України, так і НОКу, тим більше, що головою відомства і президентом НОК за традицією була одна і та сама особа [86].

Водночас у суспільстві точилася дискусія щодо шляхів реформування масової фізичної культури. На думку В. Борзова, голови профільного комітету Верховної Ради у 2000—2002 рр., дещо скоротився розрив між розвитком спорту та фізичної культури за рахунок недержавного сектору. Виник інтерес до створення оздоровчих комплексів, центрів, які залучають прихильників того чи іншого виду фізкультурно-оздоровчих занять. На часі — питання розширення інфраструктури цього напряму. В сільській місцевості для молоді оздоровчі комплекси треба розташовувати в місцях компактного мешкання. Уроки фізкультури у школі слід перетворити на діяльність школярів у спортивних секціях [87].

22 листопада 2001 р. Президент України підписав указ "Про реорганізацію Державного комітету молодіжної політики, спорту та туризму України". Замість цієї структури, що не виправдала себе, були утворені Держкомітет України у справах сім'ї та молоді, Держкомітет України з питань фізичної культури і спорту і державна туристична акціонерна компанія "Укртур". Головою відтвореного Держкомспорту вперше в історії колишнього СРСР та СНД була призначена жінка — 41-річна Марія Булатова, професор Національного університету фізичного виховання і спорту України, президент Олімпійської академії України [88]. Але й вона цю посаду обіймала трохи більше року і в лютому 2003 р. новим головою Держкомспорту став відомий фахівець Микола Костенко, який пообіцяв, що "нічого ламати не буде, але стратегія спортивної галузі все-таки дещо зміниться" [89]. Нове керівництво взялося до реформування галузі. Напередодні Олімпійських ігор 2004 р. в Афінах було встановлено сто стипендій

[86] *Башкатов А.* Отсроченный юбилей... — С. 26.

[87] *Артеменко О.* Держава і молодь... — С. 19.

[88] *Рибальченко В.* Вибір вірного курсу... — С. 19.

[89] *Бобрусенко Ю., Корольов І.* Микола Костенко: Для олімпійських перемог треба закласти належну фінансову базу // Україна молода. — 2003. — 15 лют. — С. 7.

для найкращих спортсменів і тренерів, а тодішнього прем'єр-міністра України В. Януковича було обрано президентом НОК. У січні 2003 р. Кабінет Міністрів України видав постанову про створення центрів фізичної культури, які мали залучати якомога більше людей до занять спортом, надавати оздоровчі послуги, поєднувати масові та індивідуальні форми роботи за місцем проживання та в зонах масового відпочинку. У 2003 р. Держкомспорту доручили організувати Всеукраїнський центр "Спорт для всіх" як державну бюджетну організацію і розробити методичні рекомендації для діяльності аналогічних структур у Криму, обласних центрах, у Києві та в інших містах країни. Він мав утримуватися за рахунок коштів, передбачених бюджетом на програми з фізичної культури і спорту [90].

У березні 2004 р. в Києві відбувся Перший спортивний конгрес України. Поряд із національною фаховою елітою на конгресі була присутня делегація департаменту спорту Ради Європи на чолі з її директором Джорджем Ролкером, а також практично весь склад комітету Верховної Ради України. На цьому конгресі підсумували розвиток фізичної культури та спорту в Україні за часи незалежності та відверто обговорили як певні досягнення, так і недоліки стану галузі.

Серед позитивних тенденцій було відзначено збереження традицій вітчизняного олімпійського спорту на світових аренах з багатьох видів спорту, стрімкий розвиток спорту інвалідів разом із розвитком центрів для фізичної та соціальної реабілітації, появу нових видів спорту, постійне збільшення медалей, які виборюють українські спортсмени з неолімпійських видів спорту, формування мережі центрів фізичного здоров'я населення "Спорт для всіх". Водночас на конгресі визнали, що рівень масового спорту не відповідає сучасним вимогам. Найгострішою проблемою в цьому контексті є низький рівень залучення населення до відповідних занять — це лише десята частина наших громадян. Соціологічні опитування показують, що рухова активність населення (ранкова гімнастика, біг, оздоровчі прогулянки, відвідування спортивних споруд) постійно знижується [91].

Перед сучасним фізкультурно-спортивним рухом України постає низка проблем: неефективний механізм залучення до фізкультури і спорту дітей, невідповідність сучасним вимогам рівня матеріально-технічного, фінансового, кадрового, науково-методичного й медичного забезпечення підготовки та участі національних збірних команд в Олімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи, проблема підвищення ефективності діяльності тренерів, недосконалість нормативно-правової бази спорту.

Щоб розв'язати ці проблеми, Президент України своїм Указом "Про додаткові заходи державної підтримки розвитку фізичної культури і спорту в Україні" доручив розробити Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту. Вона вимагає нових ідей, але при цьому дозволяє примножити кращі досягнення минулого. Держкомспорт розробив засади доктрини, і після річного обговорення вона була ухвалена конгресом.

В основі доктрини — ідея надання переваги загальнолюдським цінностям, задоволення потреби кожного громадянина країни шляхом створення належ-

[90] Центр "Спорт для всіх" мають створити цього року // Хрещатик. — 24 січ.; *Малишенко О.* Спорт для всіх і кожного // Робітнича газета. — 2003. — 25 лют.

[91] Соціологічна служба "Дня" // День. — 2004. — 29 січ.

Футбольна команда "Динамо" (Київ). 2003.

них умов для занять фізичною культурою і спортом. У ній ідеться про те, що нормативною основою вітчизняної системи фізичного виховання та масового спорту повинен стати комплекс показників обсягу щотижневої рухової активності, рівня спеціальних знань про особливості рухової активності сучасної людини. У системі спорту для всіх запропоновано виділити дитячий спорт, щоб охопити практично всіх дітей короткочасними курсами з навчання основних елементів певних видів спорту. У доктрині показано взаємозв'язок і послідовність підготовки спортсменів у системі дитячо-юнацького, резервного й спорту вищих досягнень у всіх його напрямах. Організаційною основою розвитку спорту повинна стати розгалужена мережа спортивних клубів і центрів різних форм власності та спрямованості. Конгрес ухвалив запропоновану доктрину як керівництво до дії [92].

Станом на 2004 р. в Україні існувала така матеріальна база фізичної культури і спорту: 1150 стадіонів із трибунами на 1500 місць і більше; 39 466 спортивних майданчиків, з яких 1137 — тенісні корти; 10 722 футбольних поля; 116 лижних баз на 100 пар лиж і більше; 6783 стрілецьких тири на дистанцію не менше 25 метрів; 504 плавальних басейни, з яких 47 — 50-метрових, 428 — критих, 24 — 50-метрових критих; 17 067 спортивних залів площею не менше 162 м^2; 11 145 майданчиків (гімнастичних містечок) з тренажерним обладнанням; 14 730 приміщень для оздоровчих занять; 21 лижний трамплін; 32 кінноспортивні бази; 4 велотреки; 11 споруд зі штучним льодом [93].

Загалом у сфері фізичної культури і спорту в Україні на 1 січня 2004 р. працювало 70 627 фахівців усіх ланок, у тому числі в сільській місцевості — 17 380 [94]. Загальні витрати на фізичну культуру і спорт у 2003 р. становили 374 276 тис. грн. (18 296 тис. грн. — в сільській місцевості) [95]. Осіб, які займалися фізичною культурою і спортом, в Україні на початку 2004 р. налічувалось

[92] *Ісаченко Л.* Розвивати фізичну культуру // Урядовий кур'єр. — 2004. — 30 берез.

[93] Україна спортивна в цифрах і коментарях. — Київ, 2004. — С. 2.

[94] Там само. — С. 1, 7.

[95] Там само. — С. 3, 9.

5 840 686 (1 394 635 — в сільській місцевості), що становить близько 12 % від кількості населення країни [96]. Водночас кількість осіб, які займалися олімпійськими видами спорту, складала 920 408. Найпопулярнішими тут є футбол — 242 764, легка атлетика — 104 767, волейбол — 88 012, баскетбол — 75 209, плавання — 58 626, бокс — 41 217, дзюдо — 40 529. Неолімпійськими видами спорту займалися 246 217 осіб, у тому числі шахами — 32 727, спортивним туризмом — 20 739, міні-футболом — 16 556, спортивною аеробікою — 15 672, карате-до — 14 793, спортивними танцями — 13 294 [97].

За даними Держкомспорту, 2003 р. ознаменувався певними зрушеннями у стані фізкультурної роботи у виробничій сфері. Кількість осіб, які займаються нею на підприємствах, установах та організаціях, збільшилася порівняно з попереднім роком на 80 тис. і склала 1623 тис. [98]

Добре організована фізкультурно-масова і оздоровча робота серед працівників запорізького ВАТ "Мотор-Січ", де в спартакіаді підприємства з 19 видів спорту беруть участь понад 6 тис. учасників. Взагалі, можна навести чимало прикладів успішної постановки спортивно-масової роботи. Це спортклуби маріупольського концерну "Азовмаш", запорізькі "Металург" і "Автозаз-Деу", "Зоря" ВО "Південний турбінний завод" з Миколаєва, "Рось" ВАТ "Росава" з Білої Церкви, "Море" ФПО "Море" з Феодосії, колективи фізкультури швейної фабрики "Гоян" з Переяслава-Хмельницького, луганської дирекції ВАТ "Укртелеком", "Хімік" ВО "Азот" із Сєвєродонецька, ВАТ "Сумихімпром" і багато інших. Починають проводити галузеві спартакіади [99].

Запровадження системи організації шкільної та позашкільної фізкультурно-оздоровчої й спортивної роботи, орієнтованої на створення спортивних клубів і спеціалізованих класів, призвело до того, що у 2003 р. зменшилася їх загальна кількість.

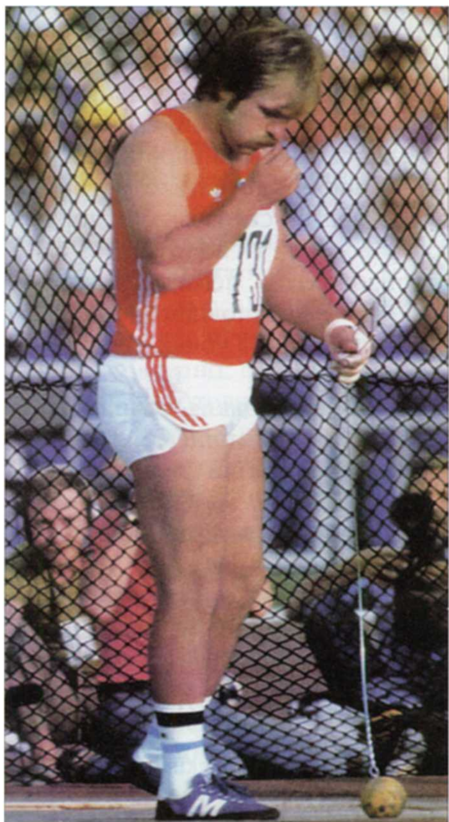
Що ж до клубної роботи у спортивній сфері в межах України, то на початку 2004 р. її характеризували такі дані. Загальна кількість спортивних клубів — 4771, з них 1541 — державної форми власності, 2860 — колективної, 370 — приватної. Із загального числа спортивних клубів 288 — професійні, 4120 — спортивно-оздоровчі та фітнес-клуби, 72 — клуби інвалідного спорту [100]. Клубна система, яка посідає чільне місце у розвитку фізичної культури і спорту в багатьох високорозвинених країнах, діє і в Україні. Утворюються елітні спортклуби, які допомагають провідним спортсменам країни у підготовці й виступах у всеукраїнських і міжнародних змаганнях, в їх організації [101].

Поповнювались і спортивні здобутки України. В передолімпійському 2003 р. атлети на світових та європейських чемпіонатах вибороли багато нагород. Зокрема, з олімпійських видів спорту здобуто 38 медалей (7 золотих, 13 срібних, 18 бронзових) на чемпіонатах світу та 27 (12, 11, 4 — відповідно) — на чемпіонатах Європи, на Кубках світу — 20 (1, 6, 14) та Європи — 12 (5, 4, 3). На юніорських і юнацьких чемпіонатах світу та Європи з олімпійських видів спорту здобутки України теж вагомі — 23 (5, 6, 12) і 133 (30, 36, 67) відповідно [102]. У неолімпійських номерах програми

[96] Там само. — С. 13, 16.
[97] Там само. — С. 58, 122.
[98] Там само. — С. 22.
[99] Там само. — С. 22, 23.
[100] Там само. — С. 51.
[101] *Корольов І.* До Пекіна-2008 із клубною системою // Україна молода. — 2005. — 27 січ.
[102] Україна спортивна... — С. 63, 68, 72, 75, 82, 86, 89, 92.

Яна Клочкова.

Юрій Білоног.

олімпійських видів спорту завойовано на чемпіонатах світу та Європи 109 медалей (21, 28, 60) і на Кубках світу та Європи — 6 (2, 3, 1) [103].

Близько п'ятдесяти видів спорту, що розвиваються в Україні (акробатика, альпінізм, боротьба самбо, козацький двобій, міні-футбол, регбі, спортивні танці, шахи, шашки тощо), є неолімпійськими і займаються ними понад чверть мільйона осіб. Здобутки в цих видах спорту на світовій та європейській арені у 2003 р. теж вагомі — 478 (142, 176, 160) медалей [104].

Головним іспитом українських атлетів 2004 р. були XXVIII Олімпійські ігри в Афінах. Українські атлети на головних змаганнях чотириріччя виступили досить успішно, посівши в неофіційному командному заліку 12 місце, завоювавши 9 золотих, 5 срібних та 9 бронзових медалей. Чемпіонами Олімпійських ігор стали Яна Клочкова (Київ, "Динамо"; 200 та 400 м комплексне плавання), Юрій Білоном (Одеса, "Динамо"; легка атлетика, штовхання ядра), Валерій Гончаров (Харків, "Динамо"; спортивна гімнастика, бруси), Олена Костевич (Чернігів, "Колос"; кульова стрільба, пневматичний пістолет), Ірина Мерлені (Мельник) (Львів, "Спартак"; боротьба вільна, категорія до 48 кг), Юрій Нікітін (Миколаїв, "Україна"; стрибки на батуті, особиста першість), Наталія Скакун (Чернігів, "Україна"; важка атлетика, категорія до 63 кг), Ельбрус Тедеєв (Київ, Збройні сили; боротьба вільна, категорія до 66 кг). Жіноча збірна України з гандболу увійшла в історію як перша наша національна команда з ігрових видів спорту, що здобула медаль на Олімпійських іграх [105].

[103] Там само. — С. 97, 103, 117, 120.
[104] Там само. — С. 131, 140, 157, 160.
[105] Спортивна газета. — 2004. — 3—6 верес.

Жіноча збірна України з гандболу — призер Олімпійських ігор.

Українські спортсмени з обмеженими фізичними можливостями на Параолімпіаді-2004 в Афінах здобули 55 нагород у 9 видах спорту. У січні 2005 р. на XX Дефлімпійських іграх для спортсменів з порушенням слуху в Мельбурні збірна України перемогла у загальнокомандному заліку, здобувши 52 медалі (21 золоту, 17 срібних, 14 бронзових).

Визначними досягненнями ознаменувався 2004 р. в неолімпійських видах спорту. Чоловіча збірна вперше виграла Всесвітню шахову олімпіаду, Віталій Кличко захистив титул чемпіона світу в надважкій вазі за найпопулярнішою версією — WBC.

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй оголосила 2005 р. Міжнародним роком спорту і фізичного виховання. Зроблено це було з метою сприяння формуванню і реалізації політики та програм розвитку фізичної культури і спорту, зміцнення взаємин у культурній сфері, утвердження загальнолюдських цінностей, підвищення інформованості громадян з питань здоров'я та рухової активності; використання можливостей спорту для солідарності й співробітництва заради миру, розвитку соціальної та тендерної рівності. Наша держава теж відгукнулася на ініціативу ООН. 2 листопада 2004 р. Президент України видав розпорядження про організацію проведення в Україні 2005 р. Міжнародного року спорту і фізичного виховання, а Кабінет Міністрів затвердив склад оргкомітету. Було заплановано багато заходів, серед яких чільне місце посідали комплексні спортивні змагання, зокрема, Всеукраїнські зимові спортивні ігри, юнацькі літні спортивні ігри та багато інших. 2005 рік був першим роком реалізації Національної доктрини розвитку фізичного виховання і спорту й завершальним роком виконання Цільової комплексної програми "Фізичне виховання — здоров'я нації" [106].

Наступним випробовуванням українського спорту були XXIX літні Олімпійські ігри у Пекіні 2008 р., де українці змагалися в 28 видах спорту, в яких виконали критерії відбору на Олімпійські ігри. Варто зазначити, що у складі збірної було сім діючих олімпійських чем-

[106] *Дубчак М.* Спорт під егідою ООН // Урядовий кур'єр. — 2005. — 22 січ.

Бій Віталія Кличка.

піонів і 97 атлетів, що мали досвід виступів на Іграх. Також збірна команда України вперше мала свій талісман — лелек. 23 серпня 2008 р. українські спортсмени встановили рекорд по кількості медалей, завойованих на Олімпійських іграх — 27 нагород (7 золотих, 5 срібних та 15 бронзових), що перевищило 23 медалі, на кожній із трьох останніх літніх Олімпіад. Чемпіонами стали: Галина Пундик, Ольга Харлан, Олена Хомрова, Ольга Жовнір (фехтування — жінки, шабля, командна першість), Артур Айвазян (кульова стрільба — чоловіки, гвинтівка, лежачи, 50 м), Віктор Рубан (стрільба з лука, чоловіки, особиста першість), Олександр Петрів (кульова стрільба — чоловіки, швидкісний пістолет, 25 м), Наталя Добринська (легка атлетика — жінки, семиборство), Інна Осипенко-Радомська (веслування на байдарках та каное — жінки, байдарка одиночна, 500 м), Василь Ломаченко (бокс — чоловіки, до 57 кг).

Здобутки українських спортсменів на зимових Олімпійських іграх значно скромніші. Якщо на XX зимових іграх в італійському Турині було завойовано дві бронзові медалі (Лілія Єфремова — біатлон, жінки; Руслан Гончаров і Олена Грушина — фігурне катання, танці), то на XXI іграх у канадському Ванкувері — жодної. Це свідчить про недостатній розвиток зимових видів спорту в Україні.

Як же змінилась спортивна інфраструктура за останні роки? На початок 2011 р. в Україні нараховувалось 104 839 спортивних споруд, у тому числі 1108 стадіонів із трибунами на 1500 місць і більше, 63 728 площинних спортивних споруди, з них: 1344 тенісних корти, 11 730 футбольних полів. Окрім того, налічується 16 234 приміщення для спортивно-оздоровчих занять, з яких 5810 обладнані тренажерами; 593 плавальних басейни, з яких 52 — 50-метрові, а 420 — 25-метрові; 5379 стрілецьких тири; 6 біатлонних стрільбищ; 4 велотреки; 57 кінноспортивних баз; 61 споруда зі штучним льодом; 85 веслувально-спортивних баз; 36 водноспортивних баз; 25 лижних трамплінів; 72 лижні бази на 100 пар лиж та більше.

Водночас склад фізкультурних кадрів такий. Загальна кількість штатних працівників у галузі — 76 020. З них: працівників фізичної культури навчальних закладів — 39 294; методистів та інструкторів-методистів фізичної культури — 3833; тренерів зі спорту, тренерів-методистів — 18 475; працівників спортивних шкіл — 4301; працівників

структурних підрозділів з фізичної культури і спорту органів виконавчої влади — 1453; працівників спортивних товариств та установ — 1291; працівників спортивних споруд — 2682 тощо.

Фінансові показники галузі: загальні витрати з державного та місцевих бюджетів і позабюджетних джерел — 3 941 066,12 тис. грн. З них: на спортивні заходи і навчально-тренувальну роботу — 388 664,63; на придбання спортивного обладнання та інвентарю — 359 399,68; на капітальний ремонт і реконструкцію спортивних споруд — 698 795,27; на будівництво нових спортивних споруд — 112 950,17; на утримання спортивних споруд — 524 006,01; на оренду спортивних споруд — 71 941,38; на заробітну плату — 1 585 984,63; на інші заходи і послуги — 199 324,35 тис. грн.

Осіб, які займалися всіма видами фізкультурно-оздоровчої роботи в Україні на початку 2011 р. налічувалось 4 918 331 особа, в тому числі — у загальноосвітніх навчальних закладах — 1 520 243; на підприємствах, в установах та організаціях — 1 400 258; у дошкільних навчальних закладах — 420 797 осіб тощо. Загальна кількість центрів фізичного здоров'я населення "Спорт для всіх" зросла до 202, з них 25 — обласних, 129 — міських, 24 — районних у містах. Кількість масових фізкультурно-спортивних заходів у 2010 р. склала 61 171, в яких взяло участь 7 522 704 особи.

Стосовно спортивної роботи, то на початок 2011 р. усіма видами спорту в Україні займалося 1 218 362 особи, з них літніми олімпійськими видами — 858 919, зимовими олімпійськими видами — 18 811 осіб; видами спорту, які не входять до олімпійської програми, — 292 074 особи; спортивно-технічними та прикладними видами спорту — 27 820 осіб; видами спорту для осіб із різними вадами — 19 738 осіб.

Ірина Осипенко-Радомська.

Найпопулярнішими з олімпійських видів спорту залишалися футбол (252 903 спортсмена), волейбол (96 816), легка атлетика (79 929), баскетбол (72 157), плавання (50 403), теніс настільний (37 484), бокс (36 047), дзюдо (34 037). Найпопулярніші зимові олімпійські види спорту — лижні гонки (5548) та фігурне катання на ковзанах (3969). З неолімпійських видів спорту найбільш популярні шахи (27 478 спортсменів), футзал (23 875), фітнес (22 546), карате та його версії (19 936), спортивні танці (17 079), спортивний туризм (15 215), а зі спортивно-технічних і прикладних — військово-технічні багатоборства (6961 спортсмен) та парашутний спорт (3340).

В Україні на початок 2011 р. налічувалось 4195 клубів спортивної та фізкультурно-оздоровчої спрямованості, якими було охоплено 846 689 осіб, причому основна частина цих клубів (3575) працювала за місцем проживання [107].

Якщо порівняти кількісні показники початку 2004 та 2011 рр., то ми не по-

[107] Звіт фізичної культури і спорту за 2010 рік станом на 01.01.2011 рік // Державна служба молоді та спорту. — Режим доступу: http://www.msms.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=129823&cat_id=91814

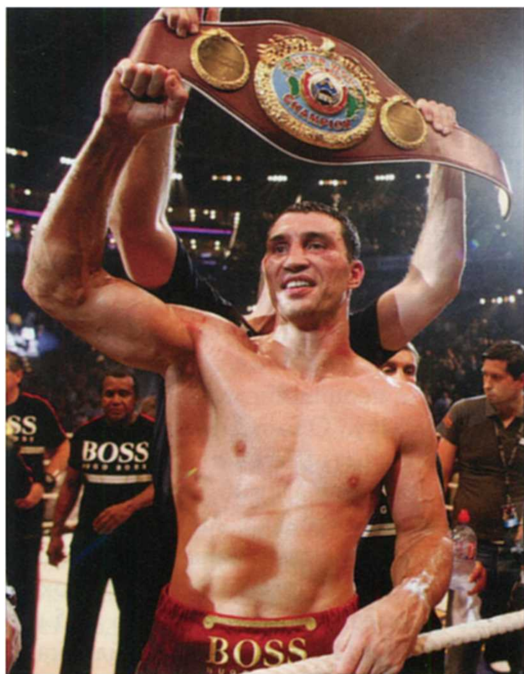

Виступи призерів XX Олімпійських ігор Руслана Гончарова і Олени Грушиної.

бачимо суттєвих змін як у матеріально-технічній базі, так і в "людському" факторі. "Цифрові" дані матеріально-технічної бази галузі на початок 2011 р. де вище, а де нижче відповідних показників початку 2004 р. Незважаючи на те, що у галузі стало більше працювати фахівців, а також збільшились фінансові надходження, в першу чергу за рахунок позабюджетних коштів, кількість тих, хто займається фізичною культурою та спортом постійно зменшується. Звичайно, на це впливає і демографічний чинник, оскільки вже понад двадцять років в Україні триває депопуляція.

Пертурбації у сфері управління фізкультурно-спортивною галуззю трива-

Володимир Кличко.

Брати Віталій та Володимир (зліва) Клички.

ють. Постійні об'єднання та роз'єднання фізичної культури й спорту із "сімейно-молодіжною" та туристичною галузями, а нині — і з освітою і наукою, стали хронічними. Видається, ніби держава не склала чіткої політики відносно фізичної культури і спорту. Керівником Міністерства у справах сім'ї, молоді і спорту з початку 2005 р. до початку 2010 р. був Ю. Павленко (з перервою на 2007 р., коли відомство очолював В. Корж), а з березня по грудень 2010 р. — Р. Сафіуллін. У своєму інтерв'ю від листопада 2010 р. він критично аналізував стан галузі й констатував, що "рівень здоров'я населення опустився до таких низьких позначок, що це стає питанням національної безпеки країни" і продовжував "за рівнем забезпечення населення фізкультурно-спортивними залами з розрахунку на 10 тис. осіб Україна у 2—3 рази поступається провідним країнам, а щодо басейнів — відставання разів у 30. І хоч в Україні зараз є понад 104 тис. спортивних споруд, але багато з них існує на папері. Не секрет, що більше половини споруд побудовано ще понад 20 років тому, вісім з десяти не відповідають вимогам сьогодення. До останнього часу продовжувалося знищення інфраструктури. Лише протягом минулого року в країні стало на 54 плавальних басейни менше, загалом у 2009 р. не працювало понад 3100 спортивних споруд, 145 були передані в довгострокову оренду, 529 зовсім ліквідовані" [108]. Але незважаючи на очевидні проблеми галузі і на необхідність її підтримки, 9 грудня 2010 р. Кабінет Міністрів ліквідував Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту і включив його вже як Державну службу мо-

[108] Равіль Сафіуллін: Місія здійсненна // Олімпійська арена. — 2010. — № 10—11. — С. 20.

лоді та спорту у Міністерство освіти і науки.

Новоутвореним Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (МОНмолодьспорт України) керує Міністр освіти і науки, молоді та спорту України (2012 р. — Д. Табачник). Через нього Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність таких центральних органів виконавчої влади, як Державна служба інтелектуальної власності України, Державна служба молоді та спорту України, Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України. Новоутворена служба подала проект Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичного виховання та спорту на 2012—2016 рр. [109]

Серед важливих організаційних і спортивних успіхів останніх років відзначимо завоювання Україною права на проведення фінальної частини першості Європи з футболу у 2012 р. та права проводити фінал баскетбольної першості Європи у 2015 р., домінування братів Віталія і Володимира Кличків у надважкій вазі у професійному боксі, виграш футбольним клубом "Шахтар" (Донецьк) 2009 р. Кубка УЄФА та окремі досягнення найкращих українських спортсменів на чемпіонатах і кубках світу та Європи (Ольга Саладуха — чемпіонка світу з потрійного стрибка, Тегу, Корея, 2011 р.; Василь Ломаченко, Тарас Шелестюк, Євген Хитров, Олександр Усик — чемпіони світу з боксу, Баку, Азербайджан, 2011 р.; Наталя Добринська — чемпіонка світу із семиборства у закритих приміщеннях, Стамбул, Туреччина, 2012 р. і Ганна Ушеніна — чотирнадцята чемпіонка світу із шахів серед жінок, Ханти-Мансійськ, РФ, тощо).

Останнім великим іспитом для спорту великих досягнень України були Олімпійські ігри у Лондоні 2012 р. У порівнянні з попередніми іграми відбувся певний крок назад — усього 20 медалей (6 золотих, 5 срібних, 9 бронзових) і 14 місце у неофіційному загальнокомандному заліку. Олімпійськими чемпіонами стали Яна Шемякіна (фехтування, індивідуальна шпага); Катерина Тарасенко, Наталія Довгодько, Анастасія Коженкова, Яна Дементьєва (академічне веслування, парні четвірки); Олексій Торохтій (важка атлетика, категорія до 105 кг); Юрій Чебан (веслування на байдарках і каное, каное-одиночки, 200 м); Олександр Усик (бокс, категорія до 91 кг); Василь Ломаченко (бокс, категорія до 60 кг).

Відсутність прогресу як у становищі масової фізичної культури, так і у спорті великих досягнень спонукали уряд відновити у лютому 2013 р. Міністерство молоді і спорту на чолі із Равілем Сафіуллінім.

---

[109] Проект Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичного виховання та спорту 2012—2016 роки // Державна служба молоді та спорту. — Режим доступу: http://www.msms.gov.ua/sport/control/uk/index

ПІСЛЯМОВА

Українська культура — це культура народу з більш як тисячолітньою історією, з багатою духовною спадщиною, з глибокими джерелами творчої енергії, якому, одначе, постійно доводилося обстоювати своє право на існування і самостверджуватися в сім'ї народів світу всупереч загрозливим історичним обставинам. І саме двадцяте століття стало добою, може, найконцентрованішого вираження життєздатності українського народу за обставин майже апокаліптичних, під котком двох світових воєн, серед чуми терорів і голодоморів, у принадах асиміляції, і в цій опірності виявилася також і висока міра життєздатності його культури.

Історично українська культура засвідчила цю свою життєздатність, витворивши значний ідейний та естетичний потенціал, — і то здебільше за умов бездержавності народу та національного гноблення, а в певні історичні періоди — і прямого фізичного нищення.

На рівні етнічної самобутності ця життєздатність виявилася у збереженні багатьох традицій естетики побуту, художніх ремесел, пісенної та малярської творчості селянства, взагалі у значному обсязі фольклорної пам'яті та фольклорних форм самовиявлення, а головне — у збереженні культурно-генеративної енергії, принаймні почасти; у невтраченій здатності породжувати нові творчі сили і давати ґрунт для художніх шукань. У галузі професійного мистецтва ця життєздатність виявилася у тому, що українська культура, долаючи утиски й заборони або наполегливо використовуючи ті можливості, які для неї виникали час від часу внаслідок освітніх проектів та вимушених поступок царського режиму, порівняно ліберальніших умов у Австро-Угорщині (та навіть у шляхетській Польщі), а також "діалектики" радянської національної політики, — зуміла розвинути більшість сучасних видів мистецтва, а в багатьох із них створити класичні цінності й дати імена світового значення.

Кінець XIX і початок XX ст. — це період активізації громадського і культурного життя в Україні, нагромадження сил і тенденцій, зорієнтованих на національне відродження, ґрунт для якого був значною мірою підготовлений зусиллями діячів XIX ст. Потужним поштовхом для політичного і культурного піднесення стала буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Російській імперії. Численні народи імперії голосно заявили про свої права; виступи селян і робітництва супроводжувалися вимогами національної інтелігенції. Українці дістали можливість видавати пресу й книжки рідною мовою, легально ство-

рювати громадські об'єднання та культурні осередки. І хоча революцію придушено й повернулася хвиля реакції та заборон, але здобутки цих кількох років порівняно вільного дихання створили той потенціал демократичного руху, який забезпечив потугу національновизвольних змагань 1918—1920 рр. та змусив рахуватися з собою і пізніше.

Українська культура початку XX ст., всупереч об'єктивно зумовленій обмеженості можливостей, прагнула до універсальності. Зразком такої універсальності була творчість Івана Франка та Лесі Українки. Прозаїки маніфестували своєю метою вихід за межі селоцентризму та народницького реалізму й відтворення життя всіх верств суспільства в нових естетичних формах — підтвердженням поважності цих намірів були новели і повісті М. Коцюбинського та пізніше В. Винниченка. До тематики з життя робітництва звернувся в "Донецьких сонетах" М. Чернявський. В поезії вимальовується широкий спектр модерністських шукань — від "Молодої музи" галичан до "культу краси" М. Вороного та кверофутуризму М. Семенка. Малярство, музика, театр шукають нових естетичних обріїв, молодих амбітних митців вабить досвід європейських колег. Ще наприкінці XIX ст. Леся Українка намагалася згуртувати своїх друзів навколо проекту перекладання шедеврів світової літератури українською мовою. Тепер ця справа постає як одне з першорядних загальнонаціональних завдань. Проте, попри значні здобутки в літературі, мистецтві, суспільних і гуманітарних знаннях, загальна картина національної культури викликає гостре невдоволення її суб'єктів і усвідомлюється як невідповідна історичній перспективі української нації, стан якої також уявляється проблематичним.

Неповнота соціальної структури українського суспільства (що виявилася, зокрема, в національній ущербності робітничого класу, слабкості національної інтелігенції, відсутності національної еліти як більш-менш визначеної суспільної сили) вкупі з іншими чинниками зумовлювала неповноту структури національної культури.

Ця неповнота драматизувалася і розірваністю простору української культури як унаслідок розірваності етнічної території між різними імперськими утвореннями, так і внаслідок поліційних переслідувань у цих імперіях.

Перспектива політичного і культурного самоствердження українства стала реальною після Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії, а потім у процесі національної революції в Україні. Українська інтелігенція в більшості своїй, за винятком проросійськи або пробільшовицьки настроєних осіб, з ентузіазмом привітала її, активно в неї включилася. До складу урядів Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії входять визначні науковці та літератори. Всі ці уряди, незалежно від своєї політичної орієнтації, надають першорядної ваги національній освіті, науці, мистецтву. За короткий час, попри обмеженість матеріальних можливостей і критичну нестабільність воєнно-політичної ситуації, розпочато створення інфраструктури національної культури. Бурхливо розвиваються національна преса і книговидання.

Але поразка національної революції та визвольних змагань урвала цей обнадійливий процес. Значна частина видатних українських науковців, митців, літераторів опинилася в еміграції — в Чехословаччині, Польщі, Австрії, Німеччині, що відчутно знекровило сили національної інтелігенції в самій Україні, хоч тут і з'явилося молоде амбітне покоління (мовби на здійснення поклику П. Тичини: "Хлюпни нам, море, свіжі лави").

Внаслідок цього та ще одного — наприкінці Другої світової війни — політично вимушеного відтоку потужних сил інтелектуальної еліти, у XX ст. маємо картину сирітської розкиданості української культури мало не по всьому світу. Причому цінності, створені в українській діаспорі, та й у Західній Україні, цьому "українському П'ємонті", не тільки не були доступні народові в радянській Україні, а й здебільше піддавалися запеклому ідеологічному запереченню.

У системі Радянського Союзу Україну було поступово перетворено на політичну провінцію, і це провінційне самоусвідомлення суспільства тяжіло й над культурою, зміст і форми якої також були значною мірою вражені провінційністю.

Здорові творчі сили української культури та мистецтва боляче усвідомлювали ці прокляття, що тяжіли над ними, і вперто шукали шляхів виходу або принаймні творчої компенсації, бодай часткової. І ці зусилля не були марними.

Двадцяте століття стало століттям постійного самовідновлення культуротворчої енергії українського народу і формування багатьох елементів модерної національної культури. (При цьому раз у раз культурі, надто ж літературі, доводилося брати на себе — і в царські часи, і в радянські — функцію представництва нації взагалі, оскільки культура давала останній прихисток національному сентиментові, в ній кодувалися заборонені політичні та ідеологічні смисли.)

На жаль, тяглість цього процесу культурної самореалізації нації уривалася з трагічною регулярністю. Чи не найяскравіші сторінки української культури були написані в 20-ті рр., коли наукова (соціогуманітарна) й мистецька інтелігенція, спираючись на творчий потенціал початку століття та часів національної революції і скориставшись з політики "українізації", на яку більшовики пішли задля політичного опанування революціонізованої України, створила дивовижний феномен культурного ренесансу (енергетичне поле якого долучило до себе й інтелектуальні та мистецькі сили Галичини й було спрямоване на контакти з модерною європейською культурою), якому, одначе, судилася трагічна доля і назва "розстріляного відродження". Після Голодомору і терору 30-х рр. додаткового удару українській культурі завдала гітлерівська навала, згоріла у вогні війни або була пограбована безцінна культурна спадщина. У перші роки війни, під загрозою поразки, сталінське керівництво апелює до патріотичних почуттів народів СРСР, і в українській радянській літературі з'являються національно акцентовані твори (як-от "Слово про рідну матір" і "Мандрівка в молодість" М. Рильського), невдовзі засуджені офіційною критикою. Треба також сказати про певне пожвавлення культурного життя в Галичині 1941—1944 рр. (порівняно з роками 1939—1940, коли радянська влада ліквідувала "буржуазно-націоналістичні" культурні установи і наклала табу на вільні літературно-мистецькі шукання, дозволені навіть за часів польського панування) та спроби відновити його на решті України, що наразилися на підозри і спротив німецької окупаційної влади.

Чергове культурно-мистецьке піднесення припадає на 60-ті рр., коли українська інтелігенція максимально використала деяку лібералізацію режиму (хрущовська "відлига"). І хоч "відлига" дуже швидко змінилася звичними "приморозками", повернення до масового терору вже не було можливим, і в літературі та мистецтві тривало "тихе" розхитування догм соцреалізму, нагромадження нових естетичних ідей. У часи горбачовської "перебудови" цей процес стає очевид-

ним і навіть демонстративним. А з досягненням Україною державної незалежності для української культури відкриваються нові перспективи і, на жаль, нові загрози, зумовлені проблематичністю цієї незалежності, особливо в перше її десятиліття.

І все-таки українська культура протягом XX ст. засвідчила свою творчу силу і незаперечну самобутність.

* * *

Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві XX ст. мали такі масштаби, що до них часто застосовують термін "духовний геноцид". Ця гостра емоційна метафора, хоч як це парадоксально, не передає глибини трагізму і тривалості наслідків того, що пережив український народ у сфері духу і культури. Геноцид — це винищення певного соціуму, а в переносному значенні — злочинна дія, після якої в певних сферах суспільного життя залишається "випалена земля". Те, що робилося в духовній сфері, мало інший характер. Випалювано не все, і випалені ділянки інтенсивно засаджувано — створювався новий біоценоз змішаного характеру. Тобто духовність не знищували тотально, її знищували вибірково, а головне — *підмінювали* і *змінювали*, створювали нову духовність чи псевдодуховність, влада якої над поколіннями почасти триває й досі. А в добу утвердження і переможної експансії цієї "нової духовності" вона уявлялася її адептам як усесвітня і всевічна, як остаточне духовне визволення людства.

Отже, йдеться не про те, як розуміти ті або ті терміни й метафори, а про те, як розуміти історичний процес.

Усе XIX століття, особливо ж його друга половина і початок XX, в усьому світі пройшли під знаком гострої критики буржуазного суспільства і буржуазності взагалі, під знаком "зривання всіх і всіляких масок". Це була критика в усіх аспектах — економічному, політичному, етичному, естетичному, і з боку не лише соціалістів та анархістів усіх мастей, а й консерваторів, неоромантиків, релігійних містиків, реформаторів, модерністів. На гребені цієї критики виникли такі екстремні енергії, як націонал-соціалізм і більшовизм. Особливо ж більшовизм підхопив і руйнівну силу викриття буржуазності, і екзальтовану мрію про нову духовність, мрію, яка дуже швидко матеріалізувалася в систему масових гіпнозів і тисків — ідеологічних, моральних, естетичних. Коли "старе" знищували задля "нового", багатьом здавалося, що "старе" вже саме себе заперечило, а нове обіцяє вищу красу і вищу справедливість, і не всім і не зразу ставала зрозумілою неадекватність, а потім і злочинність цієї підміни.

Ми сьогодні не маємо опису й аналізу цього драматичного світового процесу в усьому його спектрі, що обмежує можливість об'єктивного розуміння того, що діялося в Україні і в усьому СРСР у сфері духовності.

Події революції та силове встановлення радянської влади в Україні, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Казахстані, Якутії, Бурятії тощо викликали розкол у середовищі інтелігенції цих народів. Частина її пішла в еміграцію, частина принишкла, частина шукала співпраці з новою владою, а частина ентузіастично підхопила її ідеї. Нині вибір двох останніх груп інтелігенції часто інтерпретується як зумовлений примусом, не вільний, а отже, й внутрішньо фальшивий. Таке спрощене пояснення не відповідає складності процесів, що відбувалися в колах інтелігенції. І це стає зрозумілим, якщо брати проблему вибору (знамените: "З ким ви, майстри культури?") у світовому чи європейському масштабі. Якщо, скажімо, Павло Тичина, Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола

Хвильовий, Михайло Бойчук, Тиціан Табідзе, Паоло Яшвілі, Георгій Леонідзе, Єгіше Чаренц, Аксель Бакунц, Платон Ойунський, Олексій Кулаковський, зрештою Максим Горький, Володимир Маяковський, Сергій Єсенін, Леонід Леонов та багато інших були в несвободі, в "полоні", то в якому полоні були Ромен Роллан і Пабло Неруда, Луї Арагон і Пабло Пікассо, Бертольд Брехт і Мартін Андерсен Нексе, Андрій Упіт і Пятрас Цвірка, Вітас Монтвіла і Аугуст Якобсон? Мабуть, тут треба говорити про інший полон — полон ідеї, і, по суті, параметри цього полону не досліджено, не кажучи про тонкощі дії його атмосфери.

Як відбувався, які етапи проходив отой процес викорінювання одних і підсаджування інших елементів духовності, процес переродження духовності в Україні? Відстежувати цей довгий історичний ланцюг перетворень можна — умовно, звичайно, — з підпорядкування у XVII ст. української церкви Москві, що поступово змінювало її характер, відривало від українського життя, бюрократизувало її структуру; задовго до більшовиків церква застосувала дуже ефективний метод боротьби із сепаратизмом — "горизонтальну ротацію кадрів", зрештою, стала основним, поряд із царською адміністрацією, агентом русифікації. У XIX ст. вона в переважній більшості була вже не носієм духовності, а носієм духовного гніту. Йдеться, звісно, не про християнську релігію, а про московську церкву, достатньо свідчень про діяльність якої дала класична література.

Паралельно відбувалася передислокація духовних сил, переміщення духовних потенціалів з Півдня на Північ. Цей процес із погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але ще не достатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське "вербування мізків", а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про особистий вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов'язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Елементом справді лінгвоцидної і культуроцидної політики царизму була довга низка актів заборонного характеру протягом XVIII і XIX ст.

Складовою ідеологічного етноциду була й діяльність київського гурту "русских националистов", "истинно русских людей" на початку XX ст. Київські "русские" повели широким фронтом наступ на паростки українства, в київській же пресі викриваючи "мазепинців" і "сепаратистів", висміюючи українську мову, мовляв, недолугі потуги "разных Франков и Грушевских", а в "наукових" працях доводячи штучність української мови, безперспективність української культури і необхідність утвердження "единого (або: *триединого*) русского народа", "единой (або: *триединой*) русской культуры", при цьому одверто закликаючи владу до репресій і силового придушення українського руху.

Ще одним ударом по українській духовності було тотальне знищення української громадянської і культурної інфраструктури в Галичині після її окупації російським військом у 1914—1915 рр. Це теж іще малознана на сьогодні сторінка української трагедії.

Терор проти української інтелігенції і навіть взагалі проти носіїв української мови здійснювали протягом 1918—1919 рр. і денікінці, і червоні війська.

Але з остаточним утвердженням радянської влади, а власне, ще раніше — з 1919 р., другого приходу більшовиків, починається принципово інакша національна і культурна політика. Методи фі-

зичної ліквідації культурних діячів тривають, але "впорядковуються", трохи обмежуються до "необхідного" мінімуму, а на перший план виходить перспективна національно-культурна програма як складова частина програми більшовизації України.

У перші роки більшовизм перемагав і утверджувався на етосі соціальної і національної справедливості (в іпостасі інтернаціоналізму), всебічного заперечення спадщини царизму, в тому числі і Російської імперії як тюрми народів. Це мав бути плацдарм світової революції, в якій ударною силою були б колоніальні народи. Саме в цьому контексті можна зрозуміти українську політику більшовизму 20-х рр.; як і зусилля боротьбистів та націонал-комуністів максимально використати цю обставину; як і пафос української літератури і публіцистично-політичної думки, сконцентрований на ідеї будівництва могутньої індустріальної, культурно самобутньої, в усіх відношеннях модерної України. Це була спроба національної самореалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності, і непробачною інтелектуальною убогістю є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристосуванства української інтелігенції.

Коли зникли останні надії на світову революцію і на перший план вийшло завдання зміцнення великодержавного моноліту, — зростання національних еліт і національних культур, насамперед української, стало сприйматися як смертельна загроза. І вибірково сплановані репресії проти української інтелігенції приблизно від 1928 р. починають переростати в масовий терор, який набув небачених в історії масштабів.

Терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності. Як і тактика в боротьбі з українською інтелігенцією: нацьковування одних груп на інші, використання спершу комуністичних вірних проти скептиків, потім заляканих проти вірних, потім новозавербованих проти "старих" і т. д. Усе це створювало таку психологічну, а отже, й духовну атмосферу в суспільстві, яка ставала базою формування нового типу інтелігента, позбавленого ідентичності й напряму "підключеного" до струмів офіційної політики.

Глибокий і довготривалий деструктивний вплив на психіку і духовність народу мала добровільна або вимушена участь сотен тисяч, а може, і мільйонів українців у політичних кампаніях проти "ворогів народу" та в розкуркуленні. І причини, і наслідки такої соціальної поведінки ще мало досліджені в нашій етно- і соціопсихології.

Форсована державою індустріалізація у її варварських формах призвела до посилення розриву між містом і селом, до різкої диференціації між сільським і міським населенням, до відчуження великих мас людності від національної культури.

І, звичайно ж, мільйони жертв голодомору — це не тільки страшні муки кожної людини з цих мільйонів, і не тільки страшний удар по вітальній силі нації, це й удар по її майбутньому, це нищення її духовності: зникла Атлантида традиційного українського села.

Але в історії не буває пустот. Хоч і зі страшними ранами, українське суспільство існувало і загоювало рани. Народ жив, хоч і зранений, і жила його духовність, хоч і ущерблена, а в чомусь спотворена.

* * *

Те, що пережито за 70 років радянської влади на "одній шостій земної кулі", — це, всупереч досить популярній думці, не якесь випадкове затьмарення

світового розуму чи якийсь фантастичний рикошет світової історії, а закономірний результат дії багатьох сил і тенденцій, у якому реалізувалася одна із можливих ліній розвитку людства, що виявилася тупиковою. Можливо, це трагічний крах останньої великої соціальної утопії людства.

Ніяке суспільство — хай хоч яку "антикультурну" політику воно проводить — не може існувати без "своєї" культури, так чи інакше співвіднесеної з культурною спадщиною людства. Бо саме в культурі і тільки в культурі воно знаходить своє вище оформлення і вищу санкцію свого буття, своє уславлення й увічнення. Отож ніяке суспільство не зацікавлене в тому, щоб мати "гіршу" культуру; будь-яке суспільство хоче мати "найкращу" культуру, — питання лише в тому, чи здатне воно її створити, чи воно "культурогенне" за своєю природою. Всі тоталітарні режими були вищою мірою заклопотані витворенням власної (здебільше "нової") культури, що мала б перевищувати всі раніше знані людству. Але ґандж крився вже й у самій меті, за "величчю" якої прозирав утилітаризм: культура не мала бути самодостатньою і регулятивною щодо суспільства інстанцією, а, навпаки, мала служити політичним планам декретального моделювання цього "нового" суспільства і "нової" людини. Поступово її роль неминуче редукувалася до ролі одного з ідеологічних знарядь партії. Але не все і не зразу ставало таким прозорим. Якщо порівняти культурну політику китайського гоміндану в 30-ті рр., німецького націонал-соціалізму, італійського фашизму, іспанського "каудільїзму", нарешті, російського більшовизму, — можна, за всіх відмінностей, спостерігати чимало схожого, надто в моралі й естетиці: орієнтація на героїчне начало, високу ідею, вірну цій ідеї "сталеву" людину, моральне оздоровлення суспільства, народність, зрозумілість літератури й мистецтва, а здебільше також і гостре заперечення гнилого декадансу, герметизму, формалізму, абстракціонізму тощо. В такій орієнтації (оминаючи питання про її демагогічний характер і про своєрідність дезорієнтуючого ідеологічного та естетичного жаргону) було й те, що змогло привабити або ввести в оману митців певного емоційного і творчого складу, певного світогляду.

Коли ж говорити про культурну політику саме в СРСР, то "глобальність" її завдань і масштабів, претензія на успадкування кращих традицій світової культури, заклик до використання національних джерел творчості та багато що іншого створювали ілюзію великого культурного простору, яка багатьох митців до певної міри "змирювала" із суворою регламентацією їхньої творчості й "затушковувала" реальну культурну ситуацію. Тобто культурна політика партії вміло поєднувала "негативні" стимули (примус, терор) з "позитивними" (матеріальна підтримка певних культурних інституцій, ілюзія творення для народу тощо).

Ця культурна політика під тиском потреб життя і логіки розвитку самого суспільства набувала компромісного характеру, вона взагалі — зразок високого мистецтва стратегічних компромісів, які, не змінюючи суті більшовизму, допомагали йому вижити, утверджуватися й перемагати.

Одним із прикладів такого переможного компромісу може бути так званий соціалістичний реалізм. Він не був, як часто говорять, довільною вигадкою Сталіна, Жданова чи Горького. Досить простежити за шуканнями, борсаннями і "мученнями" напруженої (хоч і підневільної) естетичної думки 20-х — початку 30-х рр., щоб побачити, як він "ви-

топлювався" в тиглі тогочасної культури. Він поставав, по-перше, як закономірний результат *спотвореного* розвитку суспільства, по-друге, як закономірний результат розвитку певної галузки лівацької світової естетичної думки, "марксистської" теорії і культурології. Порівняно з крайньо лівими мистецькими платформами, вітчизняними і західними, порівняно із савонаролівськи-непримиренними теоріями "пролетарського мистецтва", "пролетарської літератури", "пролетарського стилю", "пролетарської психіки" тощо, він був навіть певним кроком до "лібералізації", певним компромісом між вимогами літературного (та мистецького) комісарства і потребами літературного (мистецького) життя, в ньому була поступка мистецтву й літературі в бік стильової (а почасти й світоглядної) еклектики, принаймні формальне визнання відносної самоцінності літературно-мистецької сфери.

Всяка система, в тому числі й суспільна, хоч би якою вона була недосконалою чи й злочинною, виробляє свій механізм саморегуляції, завдяки якому тільки й може утривалити своє існування, без нього вона не протрималася б і дня. Цей механізм включає в себе компроміси, поступки, відступи, зміни курсу і швидкості руху тощо. А ще частіше різні нібито взаємозаперечні заходи були тонко розрахованою політичною грою, покликаною "змазати" реальну картину дій держави, дезорієнтувати суспільну свідомість, зменшити негативне враження від непопулярних, а то й страхітливих акцій.

Те ж саме було і в культурі, тільки в складнішому комплексі одночасних і різноспрямованих процесів. Адже культура не живе одним днем, вона тримається на тих константах, про які говорив Макс Вебер і які вона неминуче бере зі свого минулого стану; цей минулий стан можна скільки завгодно "долати" і "скасовувати", але він озиватиметься в стані новому. Сфера культури була тією, де насамперед захлинувся героїчний більшовицький "штурм неба": довелося послідовно відмовлятися від ілюзій про створення особливої "пролетарської" культури і літератури, від кваліфікації великої культури людства минулих часів як "феодальної", "торговельно-буржуазної", "промислово-буржуазної" тощо, реабілітувати класику, терпіти "міщанські" цінності (від капелюха і краватки до оперет Кальмана) тощо... І що парадоксально: цей поворот у культурній політиці здійснювався в страшні 30-ті рр. і мав продумано компенсаторський характер.

Політика партії щодо української національної культури, за всієї видимості послідовності, також була зигзагоподібною, і її зигзаги та повороти зумовлювалися, по-перше, впертим спротивом самого "матеріалу" української культури; по-друге, внутрішньою суперечністю національно-культурного настановлення партії, яка мала поєднати теоретичний інтернаціоналізм із практикою русифікації і водночас по можливості не скомпрометувати себе в очах світової "прогресивної" громадськості надто відвертим проведенням русифікації, надто цинічною відмовою від власних теоретичних принципів. Крім того, не слід забувати, що в партії та в її керівництві були розбіжності, часом досить принципові, в розумінні завдань та способів проведення національної і національно-культурної політики, навколо цих питань точилася гостра боротьба. І в Україні, і в інших республіках на всіх рівнях партійного керівництва були досить авторитетні групи (затавровані пізніше як "націонал-ухильники" і знищені), що стояли на позиціях повноцінного національного розвитку своїх народів та їхніх культур; до початку 30-х рр. вони справляли

значний вплив на теорію і практику національної політики, і здобутки цього часу давалися взнаки й пізніше. Та й навіть сталіністи не могли собі дозволити виступати в ролі чесних асиміляторів: і мотивація, і малюнок їхньої національної політики були складнішими. Їм теж потрібна була "національна" культура, яка була б провідником їхнього впливу на український народ, мобілізувала його на виконання завдань партії, брала активну участь у вибудовуванні казарменного соціалізму і українською мовою в українських національних формах проводила роботу деукраїнізації, денаціоналізації, поступової духовної самоліквідації українського народу. Таку українську культуру сталінізм заохочував і плекав. Послідовно і цілеспрямовано підтримуючи таку українську культуру, яка працювала б на більшовицький режим, на створення того нового суспільства, яке він спроектував, влада йшла на значні інвестиції та зусилля. Вперше в новітній історії була створена інфраструктура української національної культури, хоч і обмежена та спотворена. Але на периферії цієї *офіційної культури*, почасти в межах її інфраструктури, підтримувалася і життєдіяльність потенційно альтернативних творчих сил. "Невдячна" українська культура раз у раз виривалася з визначених їй меж, з опікунських лабет, і сталінізм "змушений" був раз у раз вдаватися до кривавих репресій.

Кожну шпаринку, кожне тимчасове попущення чи кон'юнктурний жест українська культура використовувала для назбирування, нарощування сил, які так чи інакше працювали на утвердження національного буття народу, засвідчуючи свою вперту живучість і життєздатність, резерви регенерації.

Деякі види мистецтва, які у своїй природі не несуть виразної національної чи ідеологічної визначеності або ж мають архаїзований етнографічний характер, — оперне, балетне, хореографічне мистецтво тощо, і через те не перебували в епіцентрі ідеологічних випробувань, сягали високого професійного рівня. Багато що і в інших галузях культури вирішував талант митця та його опірність політичному і психологічному тискові.

Особливо слід відзначити добру постанову в Україні освіти, зокрема естетичної освіти у системі музичних і художніх шкіл, хоч ця освіта великою мірою була позбавлена національного характеру.

Водночас українська національна культура в цілому зазнала глибоких спотворень під тиском тоталітаризму, набула рис ущербності і навіть приреченості.

Витравлення історичної пам'яті і релігійних традицій у суспільстві, яких не могли замінити догмати офіційної ідеології, породили почуття глибокої духовної спустошеності, що трагічним чином відбилося на якості культурного життя.

Протягом багатьох десятиліть українська суспільність і українська культура були ізольовані від Заходу, від світового культурного життя, і водночас безборонні перед культурною інфільтрацією з північного сходу, яка далеко вийшла за межі нормальних культурних обмінів і співпраці, а фактично набрала ознак культурної агресії. Незбалансованість міжнародних і міжнаціональних культурних взаємодій та впливів у контексті загальної русифікаторської політики режиму призводила до втрати культурної самобутності та заникання національної ідентичності.

У контексті денаціоналізаційної політики ігнорувалися і послідовно очорнювалися культурні надбання багатомільйонної української діаспори на Заході. Українці у "вільному світі" докладали значних зусиль для збереження національної ідентичності, функціонування

рідної мови, підтримання тонусу культурного життя в традиційних і нетрадиційних формах. Протягом десятиліть у діаспорі напрацьовано значний культурний потенціал, створено немалі наукові, літературні, художні цінності; там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців; національну культуру в діаспорі підпирала досить потужна видавнича, поліграфічна база; на Заході зосереджена значна частина документальних і архівних матеріалів з історії та культури України; там видано твори і праці радянських письменників і вчених — жертв сталінських репресій; висвітлено — і нерідко науково об'єктивно — теми, які у нас протягом десятиліть були заборонені або фальсифікувалися. Але всього цього не дозволено було помічати і визнавати, культивувалося огульно вороже ставлення до всіх, хто не посідав слухняно прорадянської позиції, тобто практично до всієї реальної діаспори. Крім іншого, це був один зі способів перекривання "небажаних" зв'язків українського радянського суспільства із західним світом.

* * *

Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, а й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурами інших народів є свідченням її власного рівня розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо не спроможна резонувати на високі явища. Малооригінальна культура не може щось запропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування.

У минулому маємо періоди інтенсивних культурних обмінів нашого народу з іншими.

Культура наших предків докиївської доби поєднувала елементи давньоіранські з тими, що розвинулися під впливом культур Греції і Переднього Сходу. Величезний культурний субстрат, що таким чином утворився на території нинішньої України, бувши відкритим для найрізноманітніших впливів і допливів, водночас мав риси автохтонної стійкості. Культура Київської Русі входила в систему візантійсько-південно-східнослов'янської спільності, але також була пов'язана з культурами Хазарії, країн Центральної і Західної Європи, Південного Кавказу і Закавказзя.

В козацькі і гетьманські часи українська культура виступає як пряма спадкоємниця культури Київської Русі, а її своєрідність і багатоємність визначаються тим, що Україна й далі залишається не лише торговельним, а й духовним перехрестям Заходу і Сходу, перехрестям ліній, що йшли з Туреччини, Близького Сходу, Індії до Скандинавії, з Італії до Росії, з країн Західної Європи через Польщу. Із Заходу йшли впливи європейського гуманізму, Ренесансу, Реформації, бароко і Просвітництва — політичного і літературного. Створювалася культура нового типу — насамперед у сфері ідей та форм Реформації і бароко, але з орієнтацією на ренесансні тенденції.

Хоча творчий потенціал українського бароко не вигасав і у XVIII ст., загалом це було століття остаточного руйнування царизмом самобутніх соціальних і культурних структур, які склалися в Україні в козацькі й гетьманські часи. Відповідно занепадали й міжнародні контакти української культури, а в контактах з Росією на зміну українській культурній експансії приходить механічне відловлювання талантів з України та їх пересаджування на російський ґрунт, а потім починається і зворотний духовний

рух з Росії на Україну внаслідок зміни культурних потенціалів і виразного переважання тепер уже незрівнянно могутнішої російської культури як культури великої державної нації. А втім і в цей час українська нація дає постаті, що зберігають національну виразність і вписуються в загальноєвропейську духовність — Г. Сковорода, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, Г. Левицький, В. Боровиковський та ін.

Українське відродження першої половини XIX ст. відбувалося в контексті європейських політичних рухів XIX ст. (досі недостатньо вивчено вплив наполеонівських воєн та викликаних ними національно-консолідаційних рухів у Європі), європейського романтизму, політичного і літературного, слов'янських відроджень, причому українське Відродження поєднувало елементи різних моделей національних відроджень та різні форми культурної роботи — від емпіричного збирання фольклорного матеріалу до творення великих політичних і поетичних ідей.

Починаючи з 1860-х рр. спостерігається новий вихід української літератури на європейські обрії, насамперед через слов'янське середовище. Відбувалася оригінальна творча контамінація елементів різних великих стилів, що характерне для української культури в періоди, коли вона інтенсивно компенсувала своє запізнення (так було і з романтичним відродженням першої половини XIX ст., коли українська культура використала моделі раніших західно- і південнослов'янських відроджень, але вийшла на повнішу взаємодію фольклористичних, науково-лінгвістичних, історіософських і літературних рівнів; так було і в літературному процесі середини XIX ст., коли "наклалися" одна на одну сентименталістські, романтичні і реалістичні тенденції; так було і в 20-ті рр. XX ст., коли українське мистецтво хотіло "за одним разом" пройти школу багатьох стилів європейського мистецтва і коли в орієнтації на мистецьку Європу об'єднувалися, змагалися і ворогували між собою найрізноманітніші творчі напрями — від футуристів і авангардистів до неокласиків. Цей останній випадок особливо підкреслює множинність можливих напрямів міжнародних контактів і їхню вибірковість, зумовлену іманентними потребами самого національного мистецтва чи окремих його відгалужень).

Тривалий час наша гуманітарна наука не надавала належного значення вивченню української культури у світовому контексті, а у масовій свідомості взагалі панувало "хатнє" її сприйняття, уявлення про її неспівмірність і непорівнянність з культурами "історичних народів". Це заважало належно побачити навіть значення її для нас самих. І саме відтворення європейського та світового контексту показує, що наші класики, скажімо, не тільки не випадали з нього, а часом і виходили за його межі вперед. Феміністичні ідеї Ольги Кобилянської виграють у порівнянні не лише з феміністичними ідеями Жорж Санд, а й скандинавських авторів, а також Ромена Роллана й Стефана Цвейга: вони радикальніші й життєвіші, психологічно повнокровніші за рахунок болючого національного наповнення. Михайло Коцюбинський глибоко психологічно розробив тему страху як екзистенціального самопочуття до того, як вона широко ввійшла в європейські літератури, в нього ж можна знайти зародкові елементи того методу, що дістав назву потоку свідомості. Годі й казати про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, В. Стефаника, в яких немало моментів випередження сучасного їм рівня ідейного та художнього мислення, так само, як і в Ле-

ся Курбаса, О. Архипенка, М. Леонтовича, Т. Бойчука, К. Малевича, раннього П. Тичини, М. Бажана. Українська філософська думка в особі не лише Г. Сковороди, а й П. Юркевича, надто ж О. Потебні, — далеко не бліда сторінка в історії світової філософії. У різні періоди нашого мистецтва знайдемо й енергійні новаторські зусилля "модерністів", виходи на нові рівні художнього мислення. Це і музика Б. Лятошинського, С. Людкевича, Л. Ревуцького, В. Сильвестрова, Л. Грабовського, Є. Станковича, М. Скорика, І. Карабиця та ін., і фільми О. Довженка, Дзиґи Вертова, І. Савченка, С. Параджанова, Л. Осики, Ю. Іллєнка, і живопис Ф. Манайла, Т. Яблонської, В. Зарецького, І. Марчука та багатьох раніше "підпільних" художників, і поезія шістдесятників та вісімдесятників, і творчість молодшого покоління літераторів, музик, художників, акторів, чиї таланти розкрилися вже в часи державної незалежності України.

Українські вчені зробили великий внесок у розвиток багатьох галузей світової науки. Досить назвати прізвища І. Мечникова, М. Гамалії, Ю. Кондратюка, В. Вернадського, І. Лучицького, М. Туган-Барановського, М. Грушевського. З України вийшли й лауреати Нобелівської премії. За умов бездержавності й недостатньої розвиненості наукових інституцій багато українських учених працювали поза межами України. Створення Української Академії наук (1918) сприяло консолідації наукових сил та розвитку інфраструктури науки, і хоч подальша доля Академії складалася драматично, а її соціогуманітарні підрозділи стали жертвою більшовицького ідеологічного і фізичного терору, соціальні, господарські та мілітарні потреби змушували радянську владу вкладати значні кошти в розвиток освіти і науки. Українська наука була підпорядкованою частиною загальносоюзного науково-технічного комплексу, головні наукові центри було зосереджено в Москві. Проте Україні належало визначне місце у багатьох напрямках досліджень (зокрема, фізіології та зоології, біохімії, генетиці, ядерній фізиці, математиці, електрозварюванні, металознавстві, кристалознавстві, фізиці плазми, полімерів, напівпровідників, кібернетиці, медицині та ін.) пов'язаних з іменами О. Богомольця, І. Шмальгаузена, О. Палладіна, Н. Ахієзера, М. Боголюбова, Є. Патона, а пізніше Б. Патона, П. Костюка, М. Амосова, В. Глушкова, С. Гершензона, О. Ахієзера, В. Бар'яхтара, М. Азбеля, О. Давидова, С. Пекаря, Ю. Глеби, Г. Мацуки та багатьох інших. Успіхи української науки були б ще більшими, якби не волюнтаристське втручання компартійного керівництва у справи генетики, теоретичної фізики, кібернетики, що призводило до заборони найперспективніших напрямів досліджень. Натомість у часи державної незалежності України, особливо в 90-ті рр., українська наука опинилася в тяжкому становищі через катастрофічне недофінансування, внаслідок чого відбулася деградація дослідної бази багатьох наукових галузей, а тисячі вчених знайшли застосування своїм талантам за кордоном. Відшкодування цих втрат потребуватиме великих зусиль держави і немалого часу.

Окрема тема — література, мистецтво, наука української діаспори та їхня роль в освоєнні досвіду світової культури, адаптації до неї та в транспортуванні західної духовності на материзну. Серед великого грона талантів там знайдемо імена першорядної міри: Д. Чижевський, Д. Антонович, Ю. Шевельов, О. Пріцак, І. Лисяк-Рудницький, Г. Крук, І. Костецький, В. Барка, і не тільки вони. Наявність цього духовного "мосту" іс-

тотно збільшує можливості активної ролі української культури у світі.

Розгляд української культури у світовому і європейському контексті допомагає звільнитися від низки нав'язаних і глибоко закорінених у масовій, а часто й науковій свідомості стереотипів її сприйняття, як-от: сільськості, філологічності, консервативності, вторинності, непрестижності, провінціалізму та ін.

Дослідження міжнародного контексту і міжнародних зв'язків сьогодні ведеться досить широко і набирає розмаху. Зібрано й описано великий матеріал, насамперед у літературознавстві й мистецтвознавстві, висловлено багато цінних спостережень. Однак переважає описовий і почасти компаративістський підхід, а не системний чи на рівні типології (хіба що за винятком праць Д. Чижевського та ще деяких зарубіжних учених). Поки що не маємо, так би мовити, карти "ізоліній" світової культури та їхнього проходження на терені української культури.

Спроби окреслити українську культуру як цілісність, українську духовність у зв'язку зі своєрідністю національного характеру та історії також мали переважно есеїстичний характер. При всій повазі до публіцистичного таланту Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, Ю. Русова, доводиться визнати, що на їхніх концепціях української духовності помітна печать політичної тенденційності. Набагато меншою мірою це стосується М. Шлемкевича, І. Лисяка-Рудницького.

У дослідженнях і розважаннях про міжнародні рівні функціонування української культури віддається перевага одному напряму культурного обміну — західному, тимчасом як "східний напрям" мав для нашої культури не набагато менше значення. І не тільки в найдавніші часи. Особливо коли мати на увазі не лише емпіричні факти впливів та запозичень, а типологію культурних явищ. Так, релігійну полеміку в Україні XVI—XVII ст. варто співвіднести з релігійними полеміками того ж часу у Вірменії та Грузії (насамперед тут дуже показова постать І. Вишенського). Те ж саме стосується і проникнення ренесансних ідей, хоч, правда, у Вірменії та особливо у Грузії вони були виражені яскравіше.

Цікаве і таке питання: на які риси та явища української культури сприйнятливий Захід, а на які — Схід? Так, приміром, Шевченко на Заході більше може зацікавити своєю філософською і політичною лірикою, а в Індії справляють враження його "Катерина" і "Назар Стодоля".

Починаючи з кінця XIX ст. наша культура, насамперед література, виявляє вже цілком свідомий, політично мотивований інтерес до Сходу як спорідненої частини пригнобленого світу, що має близькі до українських завдання пробудження і визволення. Дальше поглиблення цієї орієнтації ми зрозуміємо, оглянувши панораму народження демократичних визвольних рухів та новітніх національних літератур на самому початку XX ст., особливо після революції 1905—1907 рр., яка знаменувала вихід на історичну арену десятків народів сходу царської Росії і поза нею, — панораму національних рухів і літератур у Персії, Туреччині, Азербайджані, Вірменії, Таджикистані, Казахстані, Татарії, Башкирії.

Так що призабута нині ідея Миколи Хвильового про "азіатський ренесанс" та революційну Україну як його лідера (ідея, надовго затінена для нас іншими його гаслами — "психологічної Європи", антимосковськими) — ця ідея не є волюнтаристською візією чи екзотичною вигадкою. За нею — коли не реальна геополітична і культурна роль України,

то реальна можливість такої ролі (можливість, на жаль, тоді втрачена). За нею — реальні тенденції визвольних рухів і культурно-відродженських процесів. Ця традиція може дістати актуалізацію на новому етапі історії, коли Україна відіграє важливу роль у співробітництві країн Чорноморського басейну, об'єднанні ГУАМ, в активізації відносин у напрямку колишнього так званого шовкового шляху.

Водночас у зв'язку зі зростаючою популярністю теми світового контексту української культури та збільшенням досліджень на цю тему особливої ваги набирає науковість критеріїв і науковий критицизм. Постійними нашими супутниками тут були і дедалі більше стають патріотичні емоції, безкритичні захоплення і натхненний гіперболізм — не лише як рудимент міфологічної стадії мислення, а й як зворотний бік нашого комплексу неповноцінності. Стало не те що модою, а пошестю шукати — навіть не шукати, а впевнено знаходити — коріння сучасних українців у всіх найдревніших вогнищах цивілізації. Добра й потрібна річ — увага до української поганської (дохристиянської) релігії та міфології, але дехто ладен вивищувати її над міфологією античного світу, не задумуючись над тим, чому ж тоді не вона, а антична стала основою європейської культури. Конче необхідно повернути Україні імена великих діячів, митців та вчених, "привласнених" іншими культурами, і тут ще майже нічого не зроблено, зате на цьому фоні безмовності серйозної науки процвітає любительство.

Невільна від патріотичного гіперболізму і сфера серйозної науки та літературознавства. Ще Пантелеймон Куліш знаходив в українській літературі середини XIX ст. зразу трьох геніїв, рівних Шекспірові, причому поставивши в один ряд постаті різної величини: Шевченка, Квітку і Гребінку, чим дав привід для глузування в російській критиці. Відтоді суперлятивів не поменшало, і в новітнім часі маємо багато прикладів довільності критеріїв та оцінок, неадекватності мислення, заниженості мірок і смаку, самохвальства, що зумовлене тривалою відірваністю від загальнолюдської культурної атмосфери, відключеністю від світових інтелектуальних потенціалів. У свою чергу такий наш стан заважатиме нашому гармонійному входженню в культурний світ, де панують поважні критерії та суворі вимоги, підриватиме довіру до нас та до нашої здатності адекватної самооцінки.

* * *

Починаючи з останнього десятиліття XX ст. українська культура зазнає впливу потужного світового процесу, який дістав назву глобалізації (термін цей уперше вжив 1985 р. американський соціолог Р. Робертсон). Масштаби і багатоаспектність цього процесу засвідчують, що людство вступило в нову добу свого розвитку, який матиме характер планетарних змін. Глобалізація опиняється в центрі уваги політологів, економістів, філософів, соціологів, культурологів. Наслідки і перспективи її дістають неоднозначну інтерпретацію, що відповідає докорінній суперечливості самого цього епохального явища.

Чи можна глобалізацію як наслідок динамізації світового життя і процес усесвітнення різних форм діяльності сучасного людства та зміну соціальної реальності вважати коли не здійсненням споконвічної мрії про об'єднання різних гілок роду людського в одну велику сім'ю, то принаймні вираженням об'єктивної потреби всесвітньо-історичного розвитку? Чи це лиш ідеалізована версія жорстокої боротьби за природні та інші ресурси? Історія знає багато спроб ве-

ликомасштабної експансії держав (володарів), релігій, ідей, культур, які теж були глобальними проектами на міру тодішніх можливостей суб'єктів експансії та умов життя людства. Ці проекти мали свою мотивацію і спершу були агресивно заманіфестовані, а вже потім їх намагалися реалізувати: намір і "теорія" йшли попереду дії та практики. Суб'єктивні поривання перевищували об'єктивні можливості. Ситуація починає змінюватися в добу капіталізму, коли промислова і фінансова діяльність буржуазії виходить за національні межі, набуває інтернаціонального характеру. Власне, тоді й почали укладатися об'єктивні умови для нинішньої глобалізації, яка увінчала науково-технічний прогрес та інформаційні технології XX ст., небувале збільшення обмінів продукцією та міграції трудових ресурсів, і рушієм якої стали транснаціональні мегакорпорації, світовий нафтобізнес, міжнародний фінансовий капітал, міжконтинентальні інформаційні структури, нові інструменти комунікацій, а рупорами — певні політичні урядові й неурядові інституції, ідеологи, теоретики. Можна сказати, що тут практика йде попереду теорії — на відміну від усіх попередніх, так чи інакше ідеологічно стимульованих, глобалізаторських зазіхань. Однак значна міра стихійності й високий ступінь об'єктивної зумовленості нинішньої "есхатологічної" глобалізації не виключають наявності структурних центрів глобалізаційної дії як її суб'єктів та цілеспрямовуючої ролі потужних суб'єктивних імпульсів (великодержавних і корпоративних інтересів). Тобто, з одного боку, маємо незаперечну тенденцію всесвітньо-історичного розвитку на досі небаченій високій стадії, а з другого — конкретну геостратегічну політику, зумовлену гіпертрофією споживацьких потреб "золотого мільярду", для задоволення яких слід мобілізувати енергетичні, сировинні, природні, екологічні та інші резерви всієї планети.

Якою є культурна складова цього процесу? В минулому культурна експансія або супроводжувала експансію мілітарну, економічну, ідеологічну, або передувала їй, підготовляла її. Нерідко саме культурний потенціал експансії виявлявся найбільш тривким і надавав їй характеру глобалізаційного процесу, залишаючись в історії як відносно позитивний "сухий залишок" драматичних змін у житті народів. Так, завоювання Александром Македонським Передньої Азії, а потім Середньої Азії, хоч і не було надто благодатним для високорозвинених, блискучих культур народів-аборигенів, але зрештою обернулося життєздатним симбіозом, відомим під назвою елліністичної культури. Інший варіант відносного культурного об'єднання частини людства бачимо на прикладі історії Римської імперії: на опанованому нею геополітичному просторі ті народи і ті культури, яким пощастило вціліти, мали можливість розширити свої контакти й обміни продуктами господарської та інтелектуальної діяльності. Арабські завоювання раннього середньовіччя принесли в християнську Європу високі досягнення східної науки, філософії, архітектури, літератури. Все назване вище залишилося в історії людства прикладами плідних культурних контактів, оскільки неминучі величезні людські й культурні втрати цих світових пертурбацій просто випали з пам'яті наступних поколінь. Натомість різні форми християнського експансіонізму, починаючи з хрестових походів і включаючи місіонерство, пов'язане з конкістадорством, мали переважно уніфікаторський характер (мотивований універсальністю ідей християнства) і супроводжувалися винищенням багатьох самобутніх куль-

тур, — і це було одним із найдраматичніших актів величезного духовного спустошення, яких періодично зазнає людство. В цьому контексті Великі географічні відкриття XV—XVI ст. мали досить амбівалентні наслідки: унаочнивши планетарність побутування людства, давши потужний імпульс європейській енергії світоосвоєння та європейській світопояснювальній думці, вони, однак, більше підживлювали європоцентристську гординю, ніж сприяли формуванню уявлень про багатоманітність способів життя народів та поваги до їхньої самобутності, — це останнє прийде з великим запізненням і в багатьох випадках уже тоді, коли відповідні феномени перейдуть в сумний архів історії.

У добу капіталізму значно розширюються культурні контакти народів; у колі європейських інтелектуалів та митців посилюється інтерес до "екзотичних" культур і народжуються ідеї творення світової культури (під якою розумілися, власне, подолання локальності й набуття національною культурою загальнолюдського змісту і значення; так, Шиллер і Гете закликали творити не національну літературу, а світову; вони й творили цю світову літературу, але вона була німецькою національною. В цьому сенсі всі великі твори літератур різних часів і народів провіщали світову літературу).

Наймасштабніший і найпродуманіший проект інтернаціоналізації культури, формування культури світової запропонував комунізм, зокрема в його радянській інтерпретації. Це мала бути важлива складова майбутності комуністичного людства. Після перемоги комунізму у світовому масштабі мало відбуватися поступове зближення народів, стирання національних відмінностей і формування уявного єдиного людства; в цьому процесі народи засвоюють "кращі", "прогресивні" надбання один одного, відкидаючи "гірші" й "реакційні" елементи історичної спадщини. В теорії це виглядало досить гуманістично, оскільки комунізм оголошував себе дбайливим спадкоємцем усіх цінних здобутків культури людства. Однак і в теорії дещо виглядало небезпечним: проблематичність критеріїв добору "кращого" і "прогресивного" та відбраковування "гіршого" і "реакційного", очевидна догматичність і провіденціальність проекту. На практиці ж реальний комуністичний (чи псевдокомуністичний) режим у СРСР, після нетривалого періоду підтримки національних культур, кардинально змінив орієнтацію і використовував інтернаціоналістську риторику для прикриття політики уніфікації та русифікації. Аналогічним чином і комуністичний Китай, показово демонструючи піклування про культури національних меншин, насправді утверджував великоханський шовінізм.

І все-таки комуністичні режими не відмовлялися остаточно від гуманістичної риторики, мусили оглядатися на власні теоретичні догми, і це давало можливість діячам національних культур обстоювати деякі важливі для них позиції. На міжнародній же арені комуністичні держави, насамперед СРСР, у намаганнях розширити сферу свого впливу підтримували різні форми національно-визвольних рухів і статус національних культур.

Нинішня глобалізація змушує рахуватися із собою як безумовний факт ("метафакт") історії, однак її імперативність не знімає проблем, сумнівів і тривог. Здобутки її безперечні, але так само безперечні і втрати, причому в будь-якій сфері життєдіяльності людства. В економіці поглиблюється поділ на країни з передовими технологіями і країни, в яких концентрується екологічно шкідливе виробництво або яким судилося залишати-

ся сировинними придатками перших; цілі народи витісняються на узбіччя цивілізації. Відповідно збільшується майнове розмежування людей, різниця в матеріальній забезпеченості, рівні та якості життя взагалі — і не тільки за реґіонами, а й усередині різних суспільств. Суспільно-політична сфера характеризується концентрацією владної енергії та концептуальних рішень у світових центрах і відповідно обмеженням можливостей світової периферії, дедалі більшим відчуженням людини від життя суспільства, пригніченням локальних ініціатив і традиційних форм суспільного життя, аж до силового, збройного нав'язування євроатлантичної моделі демократії як нібито універсальної для всіх народів. Хоч глобалізація високо підносить прапор свободи, але реально сфера свободи людини звужується, як шагренева шкіра, під дією не завжди помітних, але потужних маніпуляторів — економічних, політичних, мас-культурних, мас-медіальних та ін. Яке місце залишатиметься для особистості в глобалізованому світі, на що вона спиратиметься, який корінь матиме? Чи не перетвориться вона просто на статистичну одиницю, позбавлену можливості бути суб'єктом, творцем ані культури, ані економіки, ані інтелектуальної сфери? Інформаційний бум, усепроникність сучасних засобів масової інформації створюють для людини ілюзію всюдиприсутності і ввергають її у вир відомостей про життя світу, але водночас формують віртуальне середовище існування, вириваючи її з конкретики локального буття, оскільки потік інформації генерується в усе тих же світових центрах, в монополістичних інформаційних монстрах, і "змазує" картину життя інформаційних аутсайдерів, тим самим збіднюючи знання людства про самого себе і деформуючи свідомість суспільств і особистостей, створюючи кризу розуміння. А що вже говорити про екологію: принциповим глобалізаторам зовсім не до того, щоб дбати про збереження традиційних природних умов життя глобалізовуваних народів, надто ж "екзотичних", і навіть уже повсюдно усвідомлена реальна загроза планетарної екологічної катастрофи не знаходить адекватної відповіді світового співтовариства. Проблематичною стає безпека людини, людських груп та, зрештою, всього людства і з іншого погляду — у зв'язку з "глобалізацією" тероризму, який по-своєму використовує технології та можливості транстериторіальності. Під загрозою опиняється і психічне здоров'я людини через незмірно підвищений тиск вимог технологізованого і глобалізованого життя.

Але, може, найбільш кричущими суперечностями позначаються процеси глобалізації у величезній і тонкій сфері світової культури. Тут вони мають переважно стихійний, зазвичай неусвідомлений і непрогнозований характер. Можливості культурного обміну небачено збільшуються, але реальні впливи, як і інформаційні, є однобічно спрямованими, а їхній пресинговий характер суперечить самій природі здорових культурних взаємин: адже культури органічно і плідно засвоюють лише те, чого внутрішньо потребують і до чого підготовлені своїм попереднім розвитком та потенціями. Інакше ж суспільства засвоюють не культурний продукт, а його ерзаци; примітивніше, а не досконаліше, низьке, а не високе. Це і бачимо нині: в усі кутки і закутки світу проникають так звана масова культура і некращі стереотипи так званого американського способу життя. Культурна багатоманітність людства поставлена під загрозу, а багатоманітність — це спосіб буття культури. Апокаліптичного характеру набуває вимирання мов нечисленних народів, на черзі — їхніх численніших сусідів, а там — і зведення мовної картини люд-

ства до однієї-двох барв, що було б катастрофічним духовним зубожінням. Якщо людство не знайде іншого варіанта розвитку.

А воно не може не шукати. Антиглобалістський рух зростає, об'єднуючи найрізнорідніші соціальні, релігійні, інтелектуальні сили, і, хоч би як до нього ставитися, треба визнати, що він змушує глобалістів передбачати певні гуманістичні корекції. Набуває популярності ідея доповнення глобалізації — глокалізацією, що передбачає не тільки збереження, а й піднесення реґіональних господарських, суспільно-звичаєвих, культурних потенціалів. Це дало б можливість, не протидіючи позитивним тенденціям глобалізації, зменшити її уніфікаторську дію та повніше розкрити творчий потенціал усіх людських спільнот. Адже етнічна багатоманітність людства з розмаїтістю культур і різноманітністю мов — основний здобуток людської історії, і втрата його — величезне збіднення і примітивізація буття людства, загроза його майбутньому.

Якими ж виглядають за цих умов перспективи української культури? Вона опиняється в особливо складній ситуації. Насамперед це стосується художньої культури. Якщо для наук, у першу чергу природничих і точних, тісна міжнародна співпраця є нині річчю безальтернативною, і для українських учених проблема полягає тільки в тому, щоб їхня участь у світовій інтелектуальній кооперації була рівноправною, щоб вони могли реалізувати власні дослідницькі проекти, а не лише бути співвиконавцями чужих; якщо українська освіта, попри фінансові та організаційні труднощі, поступово звільняється від методології учорашнього дня й адаптується до міжнародних стандартів, намагаючись опанувати стратегію гуманітаризації освіти, забезпечити фундаментальну підготовку конкурентоспроможних фахівців у галузі новітніх технологій і при цьому зберегти свої традиційні переваги у всебічності загальної освіти та забезпечувати потреби власного суспільства в інтелектуальному ресурсі, а не перетворитися на донора інших; якщо наша політична культура, хоч поволі й важко, але все-таки модернізується, при розумінні необхідності враховувати історичний досвід та громадські традиції українського народу, — то делікатні механізми художньої культури, яка акумулює в собі національний творчий дух і найадекватніше виражає особливе обличчя того чи того народу на тлі людства, зазнають нині драматичних струсів. На колізію імперської та національної культур, тоталітарного тиску і демократичних традицій, на суперечливі стосунки української культури з гегемонічним російським світом тепер накладаються не менш суперечливі західні імпульси. Ще не сповна емансипувавшись від недавнього колоніального стану та його наслідків, ще не ставши твердо на обидві ноги, українська культура постала перед новими випробуваннями й ризиками, хоча водночас і новими перспективами.

* * *

Історична доля України остаточно вирішуватиметься у сфері культури. Політична, соціальна, економічна і культурна сфери не просто взаємозалежні, вони глибоко взаємопроникні і взаємостимулювальні, позитивно чи негативно, але саме в культурі й тільки в культурі, насамперед духовній, дістають остаточну "санкцію", як і гарантію історичного тривання, національна суб'єктність, національна ідентичність, національний розвиток.

Творення, збереження і розвиток культури є головним змістом історичного процесу, принаймні в тому значенні, що лише здобутки культури здатні зберігати свою актуальність для всіх поколінь

людства і таким чином брати участь у постійному самовідтворенні образу людства. В цьому сенсі культура є метапоняттям, яке реалізується в множинності її етнічних і національних форм, що відбивають багатоваріантність антропосфери.

Генератором культури є суспільно-етнічна система. З другого ж боку, саме у творенні культури та завдяки її почасти вже автономному розгортанню суспільно-етнічна система досягає зрілості. Культура стає способом вираження національної ідентичності та виявлення сенсу буття народу. Більше того, культура — це самотворення нації в часі та просторі. Водночас це не лише сукупний продукт духовної діяльності, а й глибоко індивідуальний, глибоко інтимний феномен. Участь у творенні культури є найорганічнішою самореалізацією особистості, а вільна орієнтація людини-реципієнта у сфері культури є найнадійнішою гарантією її духовної суверенності.

З цього погляду українська національна культура є узагальненим вираженням творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас — способом самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви: її способом бути українцем і бути індивідуальністю, яка прагне до універсальності.

Отже, саме культура, цілісна національна культура формує конкретну людину, вона ж увінчує й увічнює, освячує самоствердження суспільств, без чого можна говорити хіба що тільки про "заявку" на історичне буття в людстві.

Для України ж цей момент має особливу (не всім народам знану, на їхнє щастя) вагу. Ідеться про трагічний парадокс: є багата і самобутня культура, однак протягом століть її відтісняли на периферію суспільного буття та людської свідомості, і в результаті не можна сказати, що нинішнє українське суспільство формується в лоні національної культури.

Отож, навіть якщо припустити, що Україна і без оптимізації культурних чинників щасливо розв'яже вузли політичних і соціально-економічних проблем, утвердить свою незалежність за всіма формальними політичними і економічними параметрами, законодавчими регламентаціями суспільного життя тощо, все одно її державне самоствердження буде ущербним і неостаточним, допоки бракуватиме культурної самоідентифікації в суспільстві (в значній його частині), бракуватиме усвідомленого загальнонаціонального смислу існування.

А усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається у межах і формах культури, і тільки так. Міра культури є і мірою свободи. Ця культура, культура конкретного народу, є творчістю його самопізнання і самоствердження в матеріалі природи та історії, є — в найзагальнішому — здійсненням його історичного покликання, як водночас і глибинним, базовим рівнем мотивації поведінки особистості.

Українське суспільство ще не звільнилося від заохочуваної в радянські часи редукції культури до мистецтва (варіант — плюс фольклор, плюс наука). Насправді ж культура — це і сфера буденної свідомості, і звичаєві установлення, і правові поняття, і моральні орієнтації, і етнічне світопереживання, і естетизація побуту, і технологічна освіченість або неосвіченість, і характер взаємодії з природою: все, що формує стан духу і побут народу та спосіб його самореалізації у світі.

Тому не безвідносним до проблематики національної культури є і планове затоплення десятків старовинних українських сіл на Подніпров'ї в 50-ті рр., і Чорнобильська катастрофа, і деградація

шахтарських міст Донеччини, і ракова пухлина смітників на узліссях та берегах малих річок коло сіл як результат самодіяльності місцевого люду.

Найбезпосередніше відношення до проблематики культури, її якості та перспектив мають і ті загрози, що виникають з тенденцій до соціально-етичної деградації суспільства за умов незрілості ринкових відносин, руйнації старих структур і ціннісної дезорієнтації. Демістифікація радянства, руйнування комуністичних міфів для масової свідомості обернулися втратою життєвих смислів, оскільки не були компенсовані тим культурним переживанням світу, яке сублімується у відчуття національного призначення. За цих умов поглиблювалася деструкція суспільної свідомості, зростав психологічний дискомфорт мас. Потенціал негації в публіцистиці, літературі, мистецтві зростав уже не так порядком адекватності життю, як порядком самостимулювання і самороз'ятрювання, свого роду стахановського руху за чорноту, втрачаючи раціональні підстави.

Дегуманізація практичної соціальної етики викликає дегуманізацію культури і мистецтва — в них з'являються явища і стилі, зорієнтовані на задоволення примітивних смаків нових хазяїв життя.

Не менше тисне на рівень культури і занепад соціально-побутової моралі. Втрачаються ті цінності й норми, що їх віками відшліфовувала народна мораль як передумови гармонійного співжиття людей у суспільстві. Втрачається розуміння культури, як, зокрема, і системи плідних для людської еволюції заборон і стримів, як зони сублімації, перетворення нижчих імпульсів у вищі. На збіднення людської душі, на примітивізацію людської поведінки, тобто на створення суспільства душевної убогості, та й на регрес людини як біологічного виду взагалі працює нині потужна індустрія тих мас-медія, метою яких є зиск будь-що і тільки зиск.

З погляду долі культури не може не викликати тривоги і асиметрія в розумінні свободи і демократії, прав людини, коли фундаментальні соціальні права і свободи не мають того ореолу, що, сказати б, "вербальні". Водночас і політичні свободи та свобода слова в масовій практиці нерідко втрачають свій творчо-конструктивний характер і набувають деструктивної спрямованості, оскільки не мають своїм орієнтиром соціальні, культурні, етичні цінності, а зводяться до примітивної, асоціальної розперезаності й уседозволеності. За українських обставин це, зокрема, обертається зневажанням і паплюженням історичних традицій народу, його культурних здобутків, його видатних представників, що є частиною політичної боротьби проти державного майбуття української нації.

Водночас українському суспільству ще далеко до використання всіх життєвих можливостей свободи — як через суб'єктивну внутрішню несвободу особистості, так і через недостатню соціально-економічну забезпеченість вільного громадянського і житейського діяння.

Які ж чинники зумовили кризу культури? Ось деякі з них.

Це насамперед чинники глобальні, пов'язані з характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних поведінкових установок, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних фактів, стереотипів поведінки. Далі це, звичайно, страшні спустошення, яких зазнала Україна в XX ст. і які мали не лише демографічні та соціально-економічні наслідки, а й руйнівні духовні та моральні, про що вже бу-

ла мова. Це також і низький етичний рівень переважної частини пізньорадянської правлячої верстви, яка автоматично стала і правлячою верствою в незалежній Україні. Нарешті, це ті тяжкі розчарування і дезорієнтації, які викликала в суспільстві соціально-економічна катастрофа 90-х рр., що супроводжувалася небезпечним пониженням не лише морального, а й дисциплінарного авторитету влади та політичних діячів і навіть громадських інституцій, прирекла національну культуру на сирітську долю в зубоженій країні.

Однак криза викликала і енергію оновлення. Зазначені вище та інші негативні процеси відбувалися здебільше все-таки на поверхні суспільства і не скаламутили його глибин, принаймні не набули незворотного характеру і не деформували до кінця моральне чуття і "практичну етику" українського народу, не всі його культурні корені підірвали. В основі своїй він залишається позитивно зорієнтованим, здатним до соціальної солідарності та альтруїзму, спраглим правди і справедливості, не сприймає жорстокості, цинізму, безстидства, відчуває межу між морально дозволеним і недозволеним, між добром і злом, не втратив почуття краси і потреби в красі. Все це дістало незаперечне підтвердження у тому вибуху національної волі до гідного життя, який названо "помаранчевою революцією" 2004 р. Ця воля до кращого — головний соціально-етичний і культуротворчий резерв України, який треба зуміти використати і протиставити великомасштабній експлуатації розкладових тенденцій. Його треба розгорнути в усіх напрямах, і тут вистачить роботи і соціологам, і політологам, і культурологам, і політикам, і філософам, і журналістам. Попри все пережите, особливо в XX ст., український народ значною мірою зберіг свою культурно-генеративну енергію, здатність породжувати нові творчі сили і давати ґрунт для інтелектуальних звершень і художніх шукань.

А це — разом з немалими наявними професійними культурними і мистецькими силами, разом із нагромадженим за минулі століття інтелектуальним потенціалом, корпусом класичних текстів і традиціями відзивності на виклик часу — може бути достатньою підставою для нового піднесення національної культури за умов державної незалежності України. Можливо, орієнтири такого майбутнього розвитку міг би дати, умовно кажучи, загальнонаціональний культурний проект.

Такий загальнонаціональний культурний проект мав би синтезувати головні підходи до проблематики та перспектив розвитку української культури в контексті викликів XXI ст. На змісті й структурі цього проекту, на жаль, позначиться те, що і в XXI ст. доведеться віддавати борги XX і XIX, і не так просто буде не загрузнути в них, переключитися в інший часопростір, зберігши енергію для руху вперед.

Тут постає і ширше питання: яким може бути оптимальне місце України у світі? Чи може Україна в найближчому майбутньому здійснити якусь місію загальнолюдської чи загальноєвропейської ваги? Стартові умови на сьогодні не дуже сприятливі. Але історієтворчий і культуротворчий потенціал народу не слід скидати з рахунку. Вже й сьогодні Україна з її миролюбною політикою відіграє неабияку роль у забезпеченні політичної стабільності і безпеки на Сході Європи.

Не виключено, що їй з огляду на її стратегічне положення між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю, з огляду на її історичний досвід засвоєння і поєднання різних культурних тра-

дицій випаде нова роль у забезпеченні їх симбіозу, тобто не сама собою випаде, а може бути здобута завдяки відповідній політичній і культурній волі, відповідній інтелектуальній праці.

Україна у своїй історії стала ареною протистояння католицизму і православ'я. Але ж вона має і досвід примирення двох конфесій (зокрема, у так званій уніатській, чи греко-католицькій церкві, католицькій церкві східного обряду, що стала певним, хоч і не остаточним і не всіма однаково оціненим компромісом), досвід екуменічних спрямувань релігійної думки. Можливо, їй судитиметься зробити свій внесок у світовий екуменічний рух, що стає чимраз більше усвідомленою потребою принаймні християнської частини людства.

Мусить сказати своє слово Україна і в екологічному русі, у створенні нової екологічної свідомості людства. До цього зобов'язують її не тільки чорнобильська трагедія та потворність успадкованої від СРСР структури промисловості зі страхітливою мірою навантаження на природну сферу, а й напівзабуті, але придатні до регенерації традиції народної культури, народного світогляду...

Але найбільші надії можна було б покладати, за наявності відповідних сприятливих умов, на перспективи розвитку національної культури. По-перше, в Україні, як мало де ще в Європі, збереглися глибокі джерела автентичної народної творчості (у пісні, слові, малярстві, ремеслах тощо), які завжди були рятівним резервом для професійної культури і генерували, сказати б, сукупний мистецький талант нації (не випадково ж на українських співаків та інших виконавців існував і існує неабиякий попит у багатьох країнах). Це обставина, що виходить далеко за межі самого лиш мистецтва. Нині в Європі чимраз більше усвідомлюється негативний вплив на духовні аспекти життя і на культуротворчий потенціал народів механічного засвоєння уніфікованих споживацьких стандартів. Це стимулює драматичний перегляд ставлення до традиційних культурних норм. Культурницький неоконсерватизм виходить з того, що життя у своїх природних основах і людська психіка та поведінка змінилися значно менше, ніж передбачали модерністські проекти, і що народи, які не занехаяли свій історичний досвід і не позбулися своєї традиційної культури, більше здатні берегти духовне здоров'я і відповісти на виклик майбутнього.

По-друге, українська культура з відомих історичних причин не мала безперервної лінії розвитку, вона багато разів мусила починати ніби все спочатку (хоча насправді нагромаджений потенціал, історична база все-таки були постійно присутні в "підсвідомості" культури). Це зумовило величезні втрати, проминання цілих етапів і стилів європейської культури. Але, з другого боку, парадоксальним чином це, змушуючи національну культуру за нерівних умов конкуренції постійно "наздоганяти" і компенсувати втрати, сприяло оригінальній контамінації різних стилів і породжувало такі самобутні синкретичні явища, як українське бароко XVII—XVIII ст., як український неоромантизм кінця XIX — початку XX ст. (не кажу про універсалізм Шевченка і Франка — тут потрібні інші виміри), український авангард 20-х рр., модернізм декого з шістдесятників, українське поетичне кіно, а нині — своєрідну рецепцію постмодернізму та ін. Сюди долучається ще одна вагома обставина. Під страхітливим тиском ідеологічної та естетичної цензури і русифікаторської нівеляції українська культура нагромадила величезну "стиснену" енергію невикористаних можливостей, загальмова-

них поривань, і ця "пружина", починаючи розпрямлятися, обіцяє неабиякий культурно-історичний прорив.

Нарешті, по-третє, ще одна версія можливого розвитку ситуації. Культура — величина відносно самостійна і самостимульована в тому розумінні, що не детермінована безпосередньо матеріальним розвитком суспільства. Буває навпаки, що в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності.

У XIX ст. творці української культури не без підстав говорили про її демократичну соціальну базу як джерело гуманістичної якості, народності ідей та форм, нерідко новаторських для свого часу.

Виникає спокуса застосувати критерій культурної "непересиченості" щодо сучасної України, над якою не тяжіють культурна вичерпаність і стареча втома, відчуття, що "все вже було" (транспортування цих комплексів в українське суспільство має виразно штучний характер).

І тут, здається, варто враховувати ще один чинник. Змагальність (чи й боротьба) суспільств — стимул розвитку, гарантія від застиглості й тупиковості, але водночас вона може задавати примусовий напрям розвитку. В реальній історії національні цінності, ідеї, настановлення завжди зазнавали зовнішнього тиску, нерідко ставали жертвою конкурентності, не встигши або не спромігшись розгорнути власні сутності. Картина історичної змагальності цих ідей та сутностей значною мірою спотворена в результаті диктату позаціннісних, прагматичних потреб. Однією з таких деспотичних прагматичних потреб в історії була (і залишається) потреба військової ефективності суспільств, що деформувало їхню структуру цінностей і позбавляло перспектив більш гуманістично налаштовані суспільства. Не менш зловісною була і ще більшою мірою стає дія споживацького імпульсу, гіпертрофія споживацького стандарту, що, апелюючи нібито до природних людських потреб, насправді або спотворює їх, або експлуатує їх зовсім не в напрямі розвитку людської особистості та духовних цінностей. У сучасному світі гору бере суспільство, налаштоване на нескінченне задоволення нескінченно самопороджуваних вигадливих, але примітивних потреб, а не суспільства, які могли б зосередитися на духовному розвитку своїх громадян при забезпеченні справді необхідних потреб.

Така глобальна ситуація вносила і вноситиме свої істотні, часом геть несподівані корективи і в перспективи розвитку національних культур, і в їхні "діалоги".

Елементами національного культурного проекту мають бути і реальне освоєння всієї повноти культурної спадщини, перетворення її в актуальний чинник самоусвідомлення суспільства (важливе місце в цій спадщині належить цінностям, які створили українці в діаспорі — отже, йдеться про інтеграцію різних відламів національної культури); і подолання стереотипів сприйняття української культури; і модернізація інфраструктури культури, її технологічне переозброєння.

Однак треба визнати, що та переорганізація культурної свідомості й культурної реальності, яка нині відбувається, має багато в чому хаотичний характер, їй бракує структурності.

Наша культурна історія складалася так, що в ті порівняно сприятливі періоди, які випадали Україні не часто, творча енергія нації намагалася надолужити згаяне і за лічені роки пройти той шлях, який інші народи проходили за десятиліття і століття. В результаті ми одержували інколи спрощення, інколи непере-

травлені запозичення, а інколи поєднання різних стилів, що могло породжувати несподівані явища, здатні збагатити світову культуру оригінальним штрихом. Нині маємо коли контамінацію, а коли й механічну амальгаму класичної традиції і модних інновацій, елітарного модернізму і масового популярного постмодернізму та різних еклектичних стилів.

Змішування стилів і структур підсилюється постколоніальним синдромом. До цього долучається енергійний і молодечий дилетантизм. Можна сподіватися, що це стане процесом, хай і нелегким, але все-таки народження нової естетичної якості. Тим часом доводиться відзначити, що поки що не мають безсумнівного успіху спроби піднесення культурної сфери на якісний рівень, гідний незалежної європейської держави, особливо в тих ділянках, що мають індустріальний характер: телебачення, відео, кіно, радіо, видавнича сфера і друк, шоу-бізнес тощо.

Серед причин, крім зазначених вище, і дуже низький стартовий рівень, особливо в матеріальній базі та кваліфікації кадрів, і величезна інертність успадкованих від минулого структур за надзвичайної швидкості їхнього пристосування до нової кон'юнктури.

У загальному річищі суспільних та господарчих реформ, що їх процес відбувається в Україні, реформування культурної сфери має можливість сконцентруватися на таких головних напрямах:

• демонополізація індустрії культури з певним, різним для окремих галузей, роздержавленням її, при забезпеченні адекватної державної підтримки "станового хребта" культурної інфраструктури. Водночас створення на законодавчому рівні системи матеріального, правового, психологічно-педагогічного і організаційно-методологічного забезпечення широкої доступності цінностей культури для всіх верств населення. Розроблення державних гарантій захисту від надмірної комерціалізації культури та порушень принципу соціальної справедливості, особливо в естетичному вихованні дітей;

• технічне і технологічне переозброєння, абсолютно необхідне в такому масштабі, щоб кількісні різниці технічних параметрів не оберталися незворотним якісним відривом від передових культур;

• радикальне підвищення професійного рівня працівників індустрії культури;

• політичне, правове і матеріальне гарантування свободи творчості й плюралістичних тенденцій у культурі та мистецтві;

• радикальне піднесення теоретичного, концептуального рівня культурної політики і взагалі функціонування сфери культури, створення дослідницьких осередків сучасного світового рівня з аналітичними і прогностичними завданнями;

• інтеграція в європейські та світові культурні процеси, міжнародні технічні та організаційні структури.

Серед основних напрямів культурної політики окреслюються й такі: збереження, охорона і відтворення культурно-історичного довкілля; всебічне використання культурної спадщини; розширення культурної інфраструктури села та пристосування її до процесів децентралізації, роздержавлення і фермеризації, що змінюють структуру села; інтенсивне насичення міського культурного побуту і дозвілля формами української національної культури; розвиток молодіжної субкультури в національній формі, використання багатства альтернатив самої культури, різноманітності тенденцій і смаків; сприяння культурним інноваціям та пошуковим, авангардним, експериментальним тенденціям у мистецтві,

збалансування консервативної (стабілізуючої) і новаторської (динамізуючої) функції культури; підтримка культур різних національних груп, що є невід'ємною складовою частиною ширшого принципу захисту національних культур як сфери самосвідомості етносів, розумного відмежування цих культур від експансії інших і сильніших масовим потенціалом (при цьому не менш важливо уникати загрози замкнутості, обмеження природного діалогу культур).

Тут постає питання про наше місце в одному з найхарактерніших процесів сучасності — процесі реабілітації національних культур, відновлення цілісності національної культури як національної індивідуальності людства. В цьому світовому процесі Україна примикає до тих країн, де поєднуються три чинники: процес деколонізації, тривале збереження ролі домінантної в колишній імперії культури і мови, наявність різнонаціональних культурних ареалів.

Водночас українці є патронами менших національних груп на території України. Взагалі дотеперішній стан української культури міг би дати підстави для створення моделі, що має риси специфічності й водночас загальнозначущості, а саме: моделі розвитку національної культури за умов багатонаціонального складу населення та взаємодії культур різних народів і впливу культури сильнішої. Ідеться, по-перше, про українську культуру, що перебуває в оточенні російської, але водночас прагне вийти на прямі зв'язки з іншими великими культурами; по-друге, про культури численних національних груп в Україні (угорці, молдавани, євреї, поляки, кримські татари, вірмени, болгари, цигани, греки, гагаузи та ін.), що перебувають в оточенні російської та української культур.

Потрібна підтримка культурного життя в реґіонах, реґіональних форм культури. В сучасній українській культурі недостатньо використана її реґіональна багатоманітність і водночас ще не окреслений виразно її соборноцілісний образ.

Зміст і структура освіти будуть спрямовуватися на формування особистості громадянина незалежної демократичної України, включеної до європейської і світової спільноти. Стратегія розвитку освіти в Україні на найближче десятиліття і подальшу перспективу полягає у створенні такої її системи, яка відповідала б вимогам сучасної цивілізації, визначальною властивістю якої є висока міра динамізму. В системі освіти закладається здатність до саморегуляції, швидкого реагування й корекцій відповідно до вимог життя. Водночас враховуються й ті особливі умови, в яких перебуває Україна, ті специфічні завдання, що стоять перед нею. Пріоритетне місце в шкільних програмах слід забезпечити вивченню української мови і літератури, історії і географії України, народознавства і мистецтвознавства — тобто тих предметів, які формують в учнів національну самосвідомість, включають їх в український соціокультурний простір. Разом з тим система освіти й виховання має рішуче усувати національне вузькоглядство і самодостатність. Система освіти повинна створити передумови для формування особистості, вкоріненої в національний культурний ґрунт і водночас відкритої до інших культур, їхніх ідей та цінностей, здатної синтезувати національні й загальнолюдські цінності, спроможної давати адекватну відповідь на виклики доби.

Один із таких викликів — зміна форм функціонування культурних текстів. Зокрема, в міру того, як масового вживання набуває комп'ютерна і копіювальна техніка, як світ завойовує Інтернет, зменшується значення і незамінність книги, традиційну видавничу справу тіснить но-

вітній "самвидав". Дедалі більшою проблемою стає не пропозиція, а попит. Пропонувати зможе кожен, але хто на нього відгукнеться, хто його знайде в океані інформації, хто про нього взагалі знатиме? Особливо тривожні тут перспективи для українського слова, української культури, коло реципієнтів яких і без того вузьке і неконсолідоване.

Постає необхідність системи заходів, розрахованої на історичну перспективу. В цьому контексті великого значення набуває здійснення Національної програми інформатизації України, доповненої проектом "Інформатизація гуманітарної сфери України", що його розроблено в Національній академії наук України і що передбачає, зокрема, створення цифрової онлайнової бібліотеки наукової періодики України, нового покоління фундаментальних академічних словників на оптичних дисках, електронної енциклопедії "Тарас Шевченко" та інше, — ця програма почасти вже реалізується.

Необхідна модернізація словникарства. Сьогодні воно далеко не відповідає суспільним потребам і не задовольняє запитів освіти, культури, науки, діловодства, через що на книжковому ринку з'являються різні неякісні словникові продукти. Недорозвиненість української лексикографічної бази призводить і до відставання у галузі комп'ютерних систем опрацювання природної мови, що програмує відставання у галузі створення систем штучного інтелекту — ядра інтелектуальних технологій XXI ст. Сюди ж долучається і надзвичайно важлива проблема стандартизації наукової термінології, нерозв'язаність якої, крім усього іншого, гальмує і розвиток україномовної наукової продукції. Тобто одним із найважливіших завдань культурного розвитку є введення української мови в коло сучасних комп'ютерних комунікацій — цю роботу розпочав Мовно-інформаційний фонд НАНУ.

У галузі культурології, літературознавства і мистецтвознавства невідкладними завданнями є розроблення теоретичних засад наукового дослідження проблем культури і мистецтва, термінологічних нормативів, розвиток джерелознавчої бази (у тому числі повна каталогізація фондів українського мистецтва як музеїв, так і приватних колекцій в Україні й за кордоном, уведення відповідних даних до комп'ютерного обліку та комунікативних систем Інтернету); формування національної видавничої програми з культурології та мистецтвознавства; зближення культурології і мистецтвознавчої науки з освітою, видання підручників і посібників з культури та мистецтва для шкіл і вишів.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського розробив проект комплексної державної програми з екології етнокультури, яка передбачає державну систему охорони фольклорно-етнографічної спадщини нашого народу, спрямовану на збереження його традицій і духовних цінностей, включення їх в обсяг культурного самоусвідомлення сучасного українця. Можливо, це допоможе трохи "загнуздати" монстра маскульту, "посадивши" його на міцний хребет народного мистецтва? Професіоналізація народного мистецтва загрожує втратою буттійного характеру його функціонування, але може допомогти збереженню його творчого духу й активності сприймання на відміну від пасивного, споживацького сприйняття професійного мистецтва.

Які параметри культурної свідомості можуть гарантувати національну ідентичність особистості?

Такої гарантії не дає типове для значної частини інтелігенції "розчинення" деяких знань про українську культуру і відповідних ціннісних "віровизнань" у більш або менш широкому обсязі переживань світової культури (а фак-

тично — російської з елементами світової в російській задаптованості).

Не дає такої гарантії і культурна свідомість, що включає тільки явища української народної та почасти професійної культури. Певне коло суб'єктів такої свідомості, не скаламученої фактами інших культур і убезпеченої від них своїм порогом сприйняття, здається і собі, і багатьом непорушною фортецею української традиції, принциповим і демонстративним носієм національної ідентичності, відповідно й поводиться непоступливо і часто агресивно. Однак насправді це ущербні свідомість та ідентичність, не здатні вистояти в сучасному відкритому світі й безперспективні.

Справжню гарантію може дати лише та культурна самосвідомість, яка відповідає здатності національної культури бути інтерпретатором світового життя й опановувати, засвоювати, привласнювати світову культуру.

Три основні канали такого "привласнення": перекладання рідною мовою текстів світової культури; впровадження через освіту знання інших мов; власна, очима своєї культури, інтерпретація світової культури.

Сьогодні в Україні спостерігається посилення наукового інтересу до культур народів Заходу. Але чи не втрачено Шота Руставелі і Бараташвілі, Нізамі і Навої, Абовяна і Туманяна, Коласа і Райніса, Таммсааре і Юлію Жемайте, не кажучи вже про Мележа і Бикова, Друце і Гамзатова, Айтматова і Авіжюса? Втрачаються цілі пласти культури добрих сусідів — і водночас історія спільної з ними боротьби за самостояння, спільного протистояння царській і більшовицькій імперіям; затирається пам'ять про відзивність на болі один одного — і це тоді, коли перед народами знову стоять однакові історичні завдання.

Тривогу викликає і майбутнє славістичних досліджень в Україні. А тим часом ця тематика набуває особливої ваги, в тому числі й політичної, у зв'язку з підступним використанням міченої "слов'янської карти" в тотальному тиску на Україну.

Одним із найважливіших завдань є розвиток в Україні русистики. Всяке суспільство виробляє власний погляд на світову культуру і, зокрема та особливо, на ті культури, до яких воно найбільш сприйнятливе, які в ньому найвагоміше присутні. Для українців такою культурою є російська. Водночас у сучасній Україні недостатньо розвинена власна інтерпретація російської культури, з погляду своєї національної перцепції, в контексті своїх культурних процесів і перспектив. А це необхідно, особливо нині, коли культуру, культурні впливи намагаються використати в планах неоімперіалістичної експансії.

У зв'язку з такими тенденціями постає і необхідність теоретичного осмислення сутності й механізму взаємодії культур у сучасному світі, їхньої складної діалектики, яка не зводиться до успадкованої з радянських часів політично наснаженої тези про виключно благотворний вплив однієї культури на другу і банальної фрази "культури не воюють", тоді як насправді, по-перше, культури успішно використовуються у протистояннях і війнах держав, цивілізацій, рас; по-друге, взаємодія самих культур може включати і стимулювання однією другої, і загрозу знеособлення, і захисну реакцію, що теж можна розглядати як стимулювання від супротивного, і вибірковість у сприйнятті явищ інших культур тощо.

Найсприятливішою для всякої національної культури є ситуація взаємодії не з однією, а з багатьма культурами світу. Для України одним із чинників такої взаємодії є активна участь літературознавства та мистецтвознавства у вивченні літератур і культур світу. І хоті-

лося б, щоб українські здобутки тут були цікавими і важливими не лише для самих українців.

Здійснене українськими науковцями синтетичне дослідження історії національної культури дає осмислення її в усій повноті й різнорідності її компонентів — від феноменів буденної свідомості до вищих феноменів духу; в усій здебільше непрямій і прихованій, але неуникненній взаємодії цих компонентів. Від оптимізації їхньої взаємодії залежатиме потенціал української культури, а отже і національне майбуття України.

Багато говориться нині про пошуки втраченої самобутності української культури. Але, можливо, доречніше говорити не про відновлення втраченої, а про створення нової самобутності на основі не лише традицій, а й актуальної культурної свідомості, зорієнтованої на світовий культурний досвід. Культура має відповідати багатству і невичерпності ситуацій вибору, необмеженості ініціатив за умов свободи.

Можна передбачити, що майбутній розвиток української національної культури визначатиметься насамперед поглибленням історичного та культурного самопізнання. За умов демократизації суспільного та духовного життя, утвердження свободи творчості буде забезпечена змагальність різних напрямів, тенденцій, шкіл. Одним із найважливіших завдань є якнайширше прилучення до світового художнього досвіду, адаптація до нього та співучасть у міжнародному культурному обміні; входження в культурний час світової історії; поєднання імпульсів світового культурного життя з усвідомленням і використанням резервів національних культурних традицій та надбань, можливостей національної духовності й ментальності за умов підвищення якості духовного життя й орієнтації на створення оригінальних художніх цінностей, що мають значення для всього людства: оскільки саме це останнє і є ознакою зрілості етносу.

Отже, можна сподіватися піднесення і розквіту української національної культури. Певна річ, важко передбачити її конкретні форми в майбутньому, напрями художніх пошуків і характер здобутків. Але вже сьогодні бачимо розкріпачення творчої уяви, збагачення творчого арсеналу, розширення діапазону художньої умовності й водночас звертання до багатств фольклору (вербального, музичного, образотворчого) не як до джерела запозичень, а як до школи художнього мислення; стимулювання від прихованих потенціалів тих шарів національної культури, які були забуті або не оцінені...

Все це, разом узяте, має підняти рівень національної культури, а отже, збільшувати її “працездатність”, готувати її новий історичний злет усупереч незліченним труднощам, складностям і перешкодам.

Нині можна відзначити певну недостатність універсальних символів і міфів у нашій культурі, як і недостатню інтегрованість символів і міфів української культури до контексту світових цінностей, у загальнолюдську культурну символіку. Найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію досвіду, через розкриття універсального первня в самобутності, тобто через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу.

Не маргінальна культура, а універсальна — ось мета. Але універсальність — не в абстракції, а в конкретному: в широкому діапазоні національно самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства. На цьому і має базуватися культурний оптимізм сучасної України, України XXI століття.

БІБЛІОГРАФІЯ

Академія музичної еліти України: [Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського] / Гол. ред. кол. В.І. Рожок. — Київ, 2004.

Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: У 2 ч. — Київ, 1999.

Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. — Київ, 1991.

Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. — Тернопіль; Львів, 2000.

Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія: Історія, теорія, методологія. — 3-тє вид., випр. та доп. — Київ, 2006.

Антонич Б.-І. Національне мистецтво: (спроба ідеалістичної системи мистецтва) // Антонич Богдан-Ігор. Твори / Ред.-упоряд. М.Н. Москаленко. — Київ, 1998.

Антонович Д. Триста років українського театру: 1619—1919 [з додатком праць Л. Старицької-Черняхівської та Я. Мамонтова] / Ред. і передм. Г.Ф. Семенюк, Л.С. Дем'янівська. — Київ, 2003.

Антонович М. Станислав Людкевич, композитор, музиколог. — Рим, 1980.

Антонович М. Musica Sacra: Зб. статей з історії української церковної музики. — Львів, 1997.

Аркадьев Д.А. Футбол Лобановского. — Киев, 1991.

Артюх Л. Зміни в системі сучасного харчування українців (до проблеми уніфікації народної культури) // VI Міжнародний конгрес україністів. Донецьк, 2005: Доповіді та повідомлення. Кн. 1. Етнологія, фольклористика, культурологія. — Донецьк; Київ, 2005.

Артюх Л.Ф. Звичаї українців у народному календарі (українська народна кухня). — Київ, 2012.

Артюх Л.Ф., Космина Т.В. Историческое сознание и этнические стереотипы в современной материальной культуре украинцев // Традиции в современном обществе. — Москва, 1990.

Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. Етнічна своєрідність символіки елементів матеріальної культури українців у слов'янському контексті // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. X Міжнародний з'їзд славістів. Софія. — Київ, 1988.

Архівіст: Ювілейний збірник / Ред. І.Б. Матяш. — Київ, 2002.

Архімович Л. Українська класична опера: Історичний нарис / Ред. В. Довженко. — Київ, 1957.

Архімович Л.Б. Шляхи розвитку української радянської опери. — Київ, 1970.

Архімович Л., Каришева Т., Шеффер Т., Шреєр-Ткаченко О. Нариси з історії української музики: У 2 ч. — Київ, 1964.

Аспекти морфології культури України: генезис, типологія. Зб. наук. праць / І.М. Юдкін, С.Д. Безклубенко, О.М. Берегова та ін. — Київ, 2011.

Астаф'єв О. Лірика української еміграції: Еволюція стильових систем. — Київ, 1998.

Б.Є. Патон: 50 років на чолі Академії / Гол. ред. кол. А.Г. Наумовець. — Київ, 2012.

Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР. Поведение малой этнической группы в полиэтнической среде. — Уфа, 1992.

Бабишкін О.К. Кіноспадщина Юрія Яновського. — Київ, 1987.

Бабишкін О.К. Михайло Стельмах. — Київ, 1961.

Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. / Гол. ред. В.В. Кравченко. — Київ, 1999—2008.

Бака М.М. Подвиг во имя Родины, во славу спорта. — Киев, 2000.

Бака М.М. Спортивне п'ятиріччя України. — Київ, 1980.

Бака М.М., Бойко В.С., Гурвич С.С., Муравов И.В. Социально-биологические проблемы физической культуры и спорта. — Киев, 1983.

Бака М.М., Корж В.П. Фізичне і військово-патріотичне виховання молоді: Навч.-метод. посібник. — Київ, 2004.

Баканурський А.Г., Корнієнко В.В. Театрально-драматичний словник XX століття. — Київ, 2009.

Балакін М.М., Михайлов М.І. Футбол України. — Київ, 1968.

Барабан Л. Три драматурги: В.К. Винниченко, О.Ф. Коломієць, Я.М. Стельмах. — Біла Церква, 2007.

Барабаш С. Ліна Костенко: філософія поетичного живопису. — Кіровоград, 2003.

Барабаш Ю. Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко. — Київ, 2006.

Барабаш Ю.Я. Тарас Шевченко: Імператив України: Історіо- й націософська парадигма. — Київ, 2004.

Барка В. Хліборобський Орфей або кларнетизм: [Творчість Павла Тичини]. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1961.

Бас Л. Розповіді про композиторів. — 2-ге вид., випр. — Вип. 1—5. — Київ, 1976 — 1980.

Баскетбол: правила, гра, навчання / Заг. ред. Ж.Л. Козіна. — Харків, 2012.

Бачинський Й.В. Легка атлетика: Навч. посібник. — Львів, 1996.

Безвершук Ж.О. Історія культури в термінах і назвах. — Київ, 2003.

Безгін І.Д., Семашко О.М., Ковтуненко В.І. Театр і глядач в сучасній соціокультурній реальності. Ч. 1: Соціально-художні виміри українського театру: ретроспектива, стан, тенденції. — Київ, 2002.

Безклубенко С.Д. Мистецтво: Терміни та поняття: Енциклоп. видання: У 2 т. — Київ, 2008—2010.

Березовський І.П., Горленко В.Ф., Ніколаєва Т.О. Своєрідність трансформації народнопобутової культури східних слов'ян на сучасному етапі // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. X Міжнародний з'їзд славістів. Софія. — Київ, 1988.

Бернадська Н.І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція. — Київ, 2004.

Бетко І. На шляхах духовної інтеграції: Глибиннопсихологічні, релігійно-філософські та ритуально-міфологічні мотиви в українській постмодерній прозі. — Olsztyn, 2010.

Билинская М. Шевченко и музыка. — Киев, 1984.

Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943): Дослідження. Анот. покажчик. Публікації документів / Уклад. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова; Гол. ред. кол. О.С. Онищенко. — Київ, 2004.

Бідюк О. Психоаналіз мікрообразів художнього тексту: Творчість Ліни Костенко. — Луцьк, 2009.

Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Київ, 2006.

Білецький О.І. Зібрання праць: У 5 т. / Гол. ред. кол. М.К. Гудзій. — Київ, 1965—1966.

Білецький О.І. Літературно-критичні статті. — Київ, 1990.

Білецький П. Скарби нетлінні: Українське мистецтво у світовому художньому просторі. — Київ, 1974.

Білий птах з чорною ознакою. Іван Миколайчук: Спогади, інтерв'ю, сценарій / М.Є. Миколайчук. — Київ, 1991.

Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів: М. Зеров — доля і книги. — Київ, 1990.

Білоцерківець Н. В контексті епохи: Літературно-критичні статті. — Київ, 1990.

Бірульов Ю. Мистецтво львівської сецесії. — Львів, 2005.

Бобошко Ю.М. Гнат Юра. — Київ, 1980.

Богдан Ступка: митець і людина / Авт.-упоряд. М. Лабінський; Ред. М. Шудря. — Київ, 2008.

Бойко Л. З когорти одержимих: Життя і творчість Бориса Антоненка-Давидовича в літературному процесі XX століття. — Київ, 2003.

Бойко Ю. (*Бойко-Блохин*). Вибране: У 4 т. — Гейдельберг, 1972—1990.

Бондарева О. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання. — Київ, 2006.

Бондаренко А.І., Бондаренко Ю.І. Час вибору: Вивчення творчості Василя Стуса в школі: Посібник. — Київ, 2003.

Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40—80-х роках XX ст. — Київ, 2009.

Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910—1930-х років. — Київ, 2009.

Боньковська О. Львівський театр товариства "Українська Бесіда": 1915—1924. — Львів, 2003.

Борейко В.Е., Молодан Г.Н. Деятельность первых природоохранных организаций на Украине в 1917—1941 гг. // Бюллетень Московского общества испытателей природы. — 1991. — Вып. 4, 5.

Борис Гмиря: Статті, листи, спогади / Відп. ред. Б.С. Буряк; Передм. Г.І. Майборода. — Київ, 1975.

Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. — Мюнхен, 1977.

Боровик Н.К. Андрей Штогаренко: Жизнь, творчество, черты стиля. — Киев, 1984.

Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. — Київ, 1995.

Брайчевський М. Вибрані твори. — Нью-Йорк; Київ, 1999.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? — Торонто, 1972.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — Київ, 1988.

Брюгген В.О. Зерно і сходи: Літературно-критичні статті. — Київ, 1987.

Брюховецька Л. Іван Миколайчук. — Київ, 2004.

Брюховецька Л. Кіно часів своєї юності: Зб. статей. — Київ, 2008.

Брюховецька Л. Кіносвіт Юрія Іллєнка. — Київ, 2006.

Брюховецька Л. Приховані фільми: Українське кіно 1990-х. — Київ, 2003.

Брюховецький В. Микола Зеров: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1990.

Брюховецький В.С. Ліна Костенко: Нарис творчості. — Київ, 1990.

Булат Т.П. Український романс. — Київ, 1979.

Булат Т.П. Яків Степовий. — Київ, 1980.

Булатов М.А. Диалектика и культура: Историко-философский анализ. — Киев, 1984.

Булатов М.О., Загороднюк В.П., Малеєв К.С., Солонько Л.А. Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. — Київ, 2001.

Бурбела В. Література реального гуманізму. — Київ, 1982.

Бялик М.Г. Л. Ревуцький: Риси творчості. — Київ, 1973.

В.И. Вернадский и отечественная наука: Тезисы докл. Всесоюзной научной конф. / Отв. ред. Ю.А. Храмов. — Киев, 1988.

В.І. Вернадський: Громадянин. Вчений. Мислитель / Відп. ред. М.І. Сенченко. — Київ, 1992.

Вакуленко Д.Т. Сучасна українська драматургія. 1945—1972: Основні тенденції розвитку. — Київ, 1976.

Валерий Лобановский: Сб. статей и документов / Ред. Ю. Воронцов. — Киев, 2009.

Василенко В.Я. Характерні риси оперної драматургії П. Чайковського та Г. Майбороди. — Донецьк, 2006.

Василишин О.М. Володимир Івасюк: сила серця і таланту. — Львів, 2009.

Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упоряд. ред. О. Зінкевич, М. Француженко. — Балтимор; Торонто, 1987.

Василь Стус в контексті європейської літератури: Матеріали II Всеукраїнської наук. конф. — Донецьк, 2001.

Василь Стус: Життєві і творчі контакти: Матеріали наук. конференції. — Донецьк, 2008.

Василько В.С. Микола Садовський та його театр. — Київ, 1962.

Василько В.С. Театру віддане життя. — Київ, 1984.

Васькович Г. Шкільництво в Україні. 1905—1920 рр. — Київ, 1996.

Васюта О.А., Васюта С.І., Філінчук Г.Г. Екологічна політика: національні та глобальні реалії: У 4 т. — Чернівці, 2003—2004.

Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. — Івано-Франківськ, 1997.

Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. — Дрогобич, 1997.

Ващенко Г. Виховання волі і характеру: Підручник для педагогів. — Київ, 1999.

Велика ілюстрована енциклопедія України / В.К. Борисенко, Л.І. Брюховецька, Г.І. Веселовська та ін. — Київ, 2009.

Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. прим. А.П. Демиденко. — Київ, 1992.

Вервес Г. Як література самоутверджується у світі: Дослідження. — Київ, 1990.

Верикївська І.М. Становлення української радянської сценографії. — Київ, 1981.

Верикївська І.М. Художник і сцена: Основні тенденції розвитку українського театрально-декораційного мистецтва. — Київ, 1971.

Вернадский В.И. Избранные сочинения: В 6 т. — Москва, 1954—1960.

Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. — Москва, 1988.

Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. — Москва, 1988.

Вернадський В.І. Вибрані наукові праці: [У 10 т.] — Київ, 2011—2012.

Вернадський В.І. Вибрані праці / Пер. з рос. М.І. Кратко. — Київ, 2005.

Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя. — Київ, 1996.

Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. — Київ, 1991.

Вершинина И.Я. Ранние балеты Стравинского: "Жар-птица", "Петрушка", "Весна священная". — Москва, 1967.

Веселовська Г.І. Дванадцять вистав Леся Курбаса: Навч. посібник. — Київ, 2004.

Вечерський В. Українська спадщина: Історико-культурне есе. — Київ, 2004.

Виконавські школи вищих учбових закладів України: Тематичний зб. наук. праць / Кер. авт. кол. О.І. Малозьомова. — Київ, 1990.

Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. — Київ, 1995.

Винниченко В. Щоденник / Канадський Інститут українських студій. — Едмонтон; Нью-Йорк. — Т. 1: 1911—1920. — 1980; Т. 2: 1921—1925. — 1983; Т. 3: 1936—1928. — 2010; Т. 4: 1929—1931. — 2012.

Виставка української книжкової графіки. — Харків, 1929.

Витвицький В. Музикознавчі праці. Публіцистика. — Львів, 2003.

Вища педагогічна освіта і наука України: Історія, сьогодення та перспективи розвитку. Черкаська область / Гол. ред. А.І. Кузьмінський. — Черкаси, 2010.

Віват Г. Художні особливості та провідні мотиви творчості Василя Стуса. — Одеса, 2003.

Вінок пам'яті Олеся Гончара: Спогади. Хроніка / Уклад. В.Д. Гончар, В.Я. П'янов. — Київ, 1997.

Вінок спогадів про Заньковецьку / Ред. О.М. Ватуля. — Київ, 1950.

Віталій Губаренко: Сторінки творчості: Статті, дослідження, спогади / Упоряд. М.Р. Черкашина-Губаренко. — Київ, 2003.

Вічна загадка любові: Літературна спадщина Григора Тютюнника. Спогади про письменника / Упоряд. А.Я. Шевченко. — Київ, 1988.

Владич Л. Василь Касіян. — Київ, 1978.

Власов В.П. Народне виконавство — професійні традиції. — Одеса, 1994.

Вовк М. Міфо-символічні джерела прозової спадщини Василя Барки. — Київ, 2010.

Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний дискурс. — Київ, 2005.

Войчишин Ю. "Ярий крик і біль тужавий": Поетична особистість Євгена Маланюка. — Київ, 1993.

Волинський Й. Композитор Микола Колесса. — Львів, 1954.

Волинський П.К. З творчого доробку: Вибрані статті. — Київ, 1973.

Волинські дороги Уласа Самчука / Упоряд. Я. Поліщук. — Рівне, 1993.

Волицька І. Театральна юність Леся Курбаса: Проблема формування творчої особистості. — Львів, 1995.

Волков С.В. Избранные труды. — Киев, 2010.

Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей / Л. Залеська-Онишкевич. — Нью-Йорк, 2005.

Володимир Іванович Вернадський і Україна: У 2 кн. / Гол. ред. кол. О.С. Онищенко. — Київ, 2011.

Володимир Чепелик: Скульптура / Гол. ред. М. Маричевський; Вст. ст. О. Федорук. — Київ, 2002.

Вороний М. Театр і драма: Збірка статей / Упоряд. О.К. Бабишкін. — Київ, 1989.

Воскресенский Б., Терпиловский С. Динамо (Киев): Иллюстрированный хронологический справочник. — Одесса, 1998.

Воспоминания о Миколе Бажане: Сборник / Сост. Н.В. Бажан, Е.К. Дейч. — Москва, 1989.

Все про медіа регіонів України. — Київ, 2002.

Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений народной духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — Київ, 1981.

Гаврилюк Н.К., Курочкін О.В. Обрядово-спадкова спадщина східнослов'янських народів в умовах соціалізму // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. X Міжнародний з'їзд славістів. Софія. — Київ, 1988.

Гаєвський В. Гнат Петрович Юра: [Життєвий і творчий шлях актора і режисера театру ім. І. Франка]. — Київ, 1940.

Гайдабура В. Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941—1944): Історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. — Київ, 1998.

Гайдабура В. Театральні автографи часу: Дослідження, рецензії, творчі портрети, інтерв'ю, "фото-сайти". — Київ, 2007.

Галинский В. Валерий Лобановский: Четыре жизни в футболе. — Киев, 2002.

Галич В.М. Олесь Гончар — журналіст, публіцист, редактор: Еволюція творчої майстерності. — Київ, 2004.

Гальченко С. Скарби літературних архівів / Під ред. М.Г. Жулинського. — Київ, 2012.

Ган Я.И. Марьян Михайлович Крушельницкий. — Киев, 1960.

Ган Я.Й. Терентій Петрович Юра: Життєвий і творчий шлях актора театру ім. Ів. Франка. — Київ, 1940.

Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004.

Гатальська С. Філософія культури: Підручник. — Київ, 2005.

Геник-Березовська З. Грані культур: Бароко, романтизм, модернізм / Пер. з чес. Г. Сиваченко; Упоряд. М. Коцюбинська. — Київ, 2000.

Генофонд і здоров'я: відтворення населення України / Ред. А.М. Сердюк, О.І. Тимченко. — Київ, 2006.

Герасименко Х. До історії архівної справи на Полтавщині (Короткий історичний нарис) // Архівна справа. — Кн. 5—6. — Харків, 1928.

Герасимова-Персидська Н.О. М.І. Вериківський: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1959.

Гетьманат Павла Скоропадського: Історії, постаті, контроверсії: Всеукр. наук. конференція / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. — Київ, 2008.

Гливінська Л. Поетичне слово Миколи Вінграновського: лінгвостилістична інтерпретація. — Київ, 2006.

Гмыря Б.Р. Дневники. Щоденники: 1936—1969 / Сост. А.В. Принц. — Харьков, 2010.

Головащенко М.І. Феномен Олександра Кошиця. — Київ, 2007.

Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. — Київ, 1999.

Голодомор 1932—1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анот. довідник / Відп. ред. В. Марочко. — Львів, 2010.

Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / Наук. ред. В. Василенко, М. Антонович. — Київ, 2013.

Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг; Гол. ред. кол. В.А. Смолій. — Київ, 2007.

Голодомор 1932—1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукр. наук. конф. / МАУП. — Київ, 2003.

Голодомор в Україні 1932—1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Рес-

публіки Німеччини / Упоряд., перекл., вст. ст. А.І. Кудряченко. — Київ, 2008.

Голодомори в підрадянській Україні / Ред. О. Веселова. — Київ, 2003.

Голомб Л. Новаторські тенденції в українській літературі кінця XIX — перших десятиліть XX ст. — Ужгород, 2008.

Голубев П.В. Борис Романович Гмыря: Записки педагога. — Москва, 1959.

Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.

Голубєва З.С. Нові грані жанру: Сучасний український радянський роман. — Київ, 1978.

Гончар О. Чим живемо: На шляхах до українського відродження. — Київ, 1992.

Гончар О. Щоденники: У 3 т. / Упоряд., передм. В.Д. Гончар. — Київ, 2008.

Горбов А.С. Постановка видовищно-театралізованих заходів. — Київ, 2010.

Гордийчук Н.М. Николай Леонтович. — Киев, 1977.

Гординський С. В обороні культури: Спогади, портрети, нариси / Упоряд. М. Коцюбинська, Р. Корогодський. — Луцьк, 2004.

Гордійчук М.М. На музичних дорогах: Статті та рецензії. — Київ, 1973.

Гордійчук М.М. Українська радянська симфонічна музика. — Київ, 1969.

Гордійчук Я. Становлення українського музичного театру і критики (Київ, 20—30-ті рр.). — Київ, 1990.

Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України: Нариси. — Київ, 2006.

Городнюк Н. Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти. — Київ, 2006.

Горський В. Біля джерел: Нариси з історії філософської культури України. — Київ, 2006.

Горський В.С. Історія української філософії: Підручник. — Київ, 2004.

Горський В.С. Філософія в українській культурі: Методологія та історія: Філос. нариси. — Київ, 2001.

Горюхина Н.А. Эволюция сонатной формы. — 2-е изд., доп. — Киев, 1973.

Горюхіна Н.О. Симфонізм Л.М. Ревуцького. — Київ, 1965.

Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. — Київ, 2003.

Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — Київ, 1995.

Григір Тютюнник: "Образ України — здавна й по сьогодні": Щоденники, записники / Упоряд. О.І. Неживий. — Луганськ, 2005.

Григорій Верьовка: Спогади / Упоряд. Я. Клименко. — Київ, 1972.

Григорій Кочур і художній переклад: життєвими і творчими стежками майстра / Упоряд. Л. Коломієць. — Черкаси, 2008.

Грисенко Л.М. Лариса Руденко. — Київ, 1978.

Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). — Київ, 1966.

Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. — Київ, 1990.

Грінченко М. Вибране. — Київ, 1959.

Грінченко М. Історія української музики. — Київ, 1922.

Громадське здоров'я в Україні: Основні статистичні показники за 2010 р. / Уклад. Т.С. Грузєва; Заг. ред. В.Ф. Москаленка. — Київ, 2011.

Громадське здоров'я: Підручник / За ред. В.Ф. Москаленка. — Вінниця, 2013.

Гром'як Р.Т. Давнє і сучасне: Вибрані статті з літературознавства. — Тернопіль, 1997.

Гром'як Р.Т. Що доведено життям: Актуальні проблеми літератури і літературної критики. — Київ, 1988.

Гроно нездоланих співців: Літературні портрети українських письменників XX сторіччя, твори яких увійшли до оновлених шкільних програм: Навч. посібник / В.І. Кузьменко. — Київ, 1997.

Грушевский М.С. История Украины с иллюстрациями и дополнениями / Сост. И.И. Брояк, В.Ф. Верстюк, В.К. Губарев (статьи). — Донецк, 2010.

Грушевський М.С. Духовна Україна: Зб. творів. — Київ, 1994.

Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні / Ред. Д. Куликовський. — 2-ге вид. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962.

Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. — Т. 1—16. — Львів, 2002—2012 (видання продовжується).

Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991.

Губар О.І. Павло Тичина: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1981.

Губарець В., Падалка І. Світ, який не повинен загинути: людина і довкілля: Сучасний аспект. — Київ, 2009.

Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. — Київ, 2002.

Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: історія, суспільство, освіта: Підручник. — Київ, 2011.

Гуменний М. Поетика романного жанру Олеся Гончара: проблеми типологій. — Київ, 2005.

Гундорова Т. ПроЯвлення Слова: Дискурсія раннього українського модернізму. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Київ, 2009.

Гундорова Т. Транзитна культура: Симптоми постколоніальної травми: Статті та есеї. — Київ, 2013.

Гур'єва О.П. Витоки виникнення основних жанрів циркового мистецтва. — Маріуполь, 2009.

Даниленко В. Лісоруб у пустелі: письменник і літературний процес. — Київ, 2008.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — Київ, 1991.

Данченко С. Бесіди про театр / Упоряд. О.М. Коваленко. — Київ, 1999.

Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація?.. Крах українізації 20-х — 30-х рр. // Літ. Україна. — 1990. — 4 жовтня.

Дашківська Л.А. Ідейно-естетичні шукання в сучасному українському театрі // Режисура українського театру: Традиції і сучасність. — Київ, 1990.

Дашутін Г. Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна. — Київ, 2006.

20-ті роки: літературні дискусії, полеміки: Літературно-критичні статті / Упоряд. В.Г. Дончик. — Київ, 1991.

Двадцять літ подвижництва / Український фонд культури; Упоряд. Д.Г. Янко. — Київ, 2007.

Дем'янівська Л.С. Українська драматична поема: Проблематика, жанрова специфіка. — Київ, 1984.

Дем'янівська Л.С., Семенюк Г.Ф. Українська радянська драматургія: Тенденції сучасного розвитку. — Київ, 1987.

Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Військо України. — 2000. — № 11/12.

Державна програма співробітництва України з організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року // Наука і оборона. — № 1.

Державник, мислитель, богослов: Матеріали Міжнар. наук. конф. / За ред. В. Сергійчука. — Київ, 2005.

Державно-церковні відносини в Україні в контексті сучасного європейського досвіду: Зб. наук. матеріалів / Відп. ред. В.Д. Бондаренко. — Київ, 2004.

Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / Ред. Ю.С. Шемшученко. — Київ, 2001.

Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — Киев, 1912.

Дзюба И.М. Сквозь завихрения времени: В 3 т. — Киев, 2006—2007.

Дзюба І.М. З криниці літ: У 3 т. — Київ, 2006—2007.

Дзюба І.М. Між культурою і політикою.— Київ, 1998.

Дзюба І.М. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. — Київ, 2011.

Дзюба І.М. Не окремо взяте життя: Зб. спогадів і роздумів / Післямова М. Жулинського. — Київ, 2012.

Дзюба І.М. Пастка: 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна: Наук.-публіцист. дослідження. — Київ, 2003.

Дзюба І.М. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Передм. М.Г. Жулинський. — Київ, 2008.

Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / Передм. М.В. Поповича. — Київ, 2006.

Дзюба Т.А. Спрага народу і спрага Вітчизни: Публіцистика другої половини

XIX — першої третини XX ст.: модель національної ідентичності. — Чернігів, 2012.

Дністрянський М.С. Етнополітична географія України. — Львів, 2006.

До 120-річчя від дня народження Леся Курбаса: історія, теорія, критика / Упоряд. В. Собіянський, Т. Бойко. — Київ, 2007.

Доброокий: Спогади про Івана Світличного / Упоряд. Л. Світлична, Н. Світлична; Ред. В. Шевчук. — Київ, 1998.

Довбищенко Г.В., Лабінський М.Г. На сцені "Гайдамаки": До 155-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. — Київ, 1969.

Довгич В.А. Система легальної преси України 1905—1907 рр. // Журналістика. — 1985. — Вип. 17.

Довгич В.А. Темник — латентний циркуляр: Джерела до історії цензури в Україні. — Київ, 2005.

Довгич В. Глобальна медіалогія. — Рівне, 2001.

Довгич В., Журавський В. Неурядова преса України. — Київ, 1991.

Довженко В.Д. В.С. Косенко. — Киев, 1951.

Довженко В.Д. Нариси з історії української радянської музики. — Київ. — Ч. 1. — 1957; Ч. 2. — 1967.

Довженко і кіно XX століття: Зб. статей / Упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач; Ред. І. Дзюба. — Київ, 2004.

Довженко і світ: Творчість О.П. Довженка в контексті світової культури: Статті, есе, рецензії, спогади, доповіді, відгуки, листи, телеграми / Упоряд. С.П. Плачинда. — Київ, 1984.

Документ доби: Публіцистика Уласа Самчука 1941—1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. — Рівне, 2008.

Документ, музейный экспонат, нарратив, письменный источник в культурном трансфере Сибирь—Украина: Материалы Всероссийской научн. конференции с междунар. участием. — Томск, 2011.

Дончик В.Г. Доля української літератури — доля України: Монологи й полілоги. — Київ, 2011.

Дончик В.Г. Зупинені миті: Статті, спогади, полеміка. — Київ, 1989.

Дончик В.Г. Неминуче й неминуще: Літературні досліди і хроніки. — Київ, 2012.

Дончик В.Г. Спільний знаменник — тринадцять: 1987—2004. Хроніка свідка й учасника подій. — Київ, 2004.

Дончик В. Український радянський роман: Рух ідей і форм. — Київ, 1987.

Драк А. Українське театрально-декораційне мистецтво. — Київ, 1961.

Драч І. Твори: У 3 т. Т. 3: Статті та есеї / Передм. В. Брюгген; Післямова М. Жулинського. — Київ, 2010.

Дроздовський Д. Енергетика мовомислення: Тріумвірат мислення, мови та людини. — Одеса, 2005.

Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 2005.

Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. — Київ, 1992.

Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. — Київ, 2009.

Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Київ. — [Кн. 1]: 1918—1941. — 1988; [Кн. 2]: 1941—1964. — 2003; [Кн. 3]: 1965—1991. — 2008.

Дубровський В.В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. — Харків, 1930.

Дузь І.М. Українська радянська сатира 20-х років: Навч. посібник. — Одеса, 1962.

Дурилін С.М. Марія Заньковецька: Життя і творчість. — Київ, 1955.

Дяченко В.П. М. Леонтович. — 4-те вид. — Київ, 1985.

Екологічне виховання, народне оздоровлення, традиційне харчування в українській концепції національного здоров'я / В.В. Сніжко, М.П. Кононенко, Т.М. Присяжна та ін. — Київ, 2007.

Економічна енциклопедія: У 3 т. / Гол. ред. Б.Д. Гаврилишин. — Київ; Тернопіль, 2000—2002.

Елкин А.С. Степан Тудор: Критико-биографический очерк. — Москва, 1956.

Еловских Л.А. Под куполом цирка: Посвящается 120-летию цирка в Екатеринославе — Днепропетровске. — Днепропетровск, 2005.

Енциклопедія державного управління: У 8 т. / Наук. ред. Ю.В. Ковбасюк. — Київ, 2011.

Енциклопедія етнокультурознавства: Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи / Ред. рада Ю.І. Римаренко та ін. — Ч. 1: Особа, нація, культура. Кн. 1—6. — Київ, 2000—2002.

Енциклопедія історії України: В 10 т. / Гол. ред. кол. В.А. Смолій. — Т. 1—9. — Київ, 2003—2012 (видання продовжується).

Енциклопедія кібернетики: У 2 т. / Відп. ред. В.М. Глушков. — Київ, 1973.

Енциклопедія народного господарства Української РСР: У 4 т. / Відп. ред. С.М. Ямпольський. — Київ, 1969—1972.

Енциклопедія Олімпійського спорту України / Ред. В.М. Платонов. — Київ, 2005.

Енциклопедія освіти / Гол. ред. В.Г. Кремень. — Київ, 2008.

Енциклопедія педагогічної освіти України / Авт.-упоряд. В.В. Болгов. — Київ, 2010.

Енциклопедія сучасної України: У 25 т. / Співгол. ред. кол. І.М. Дзюба, А.І. Жуковський. — Т. 1—12. — Київ, 2001—2012 (видання продовжується).

Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля. — Т. 1—3. — Київ, 1994—1995.

Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович. — Т. 1—11. — Львів, 1993—2003.

Енциклопедія української діаспори: У 7 т. / Гол. ред. В. Маркусь; Співред. Д. Маркусь. — Нью-Йорк; Чикаго. — Т. 1: А—К. — 2009; Т. 2: Л—Р. — 2012.

Есин Б.И. Русская легальная пресса конца XIX — начала XX века // Из истории русской журналистики конца XIX — начала XX в.: Статьи, материалы, библиография. — Москва, 1973.

Етика наукових досліджень: Посібник / За ред. В.Ф. Москаленка. — Вінниця, 2011.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. — Київ, 1982—2012. — Т. 1—6.

Етнічна та етнокультурна історія України: У 3 т. / Відп. ред. Г.А. Скрипник. — Київ. — Т. 1, кн. 1, 2. — 2005; Т. 2. — 2011.

Етнографія України: Навч. посібник / Ред. С.А. Макарчук. — 2-ге вид., переоб. і доп. — Львів, 2004.

Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу / За заг. ред. Ю. Шаповала. — Київ, 2010.

Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Київ, 2011.

Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Упоряд., передм. Н. Шумило. — Київ, 1998.

Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Київ, 2002.

Єфремов С. Історія українського письменства. — Київ, 1995.

Єфремов С.О. Щоденники. 1923—1929 / Упоряд. О.С. Путро та ін. — Київ, 1997.

Железный А.И. Наш друг — грампластинка: Записки коллекционера. — Киев, 1989.

Живі сторінки української музики: Статті, дослідження, публікації / Відп. ред. В.Д. Довженко. — Київ, 1965.

Животко А. Історія української преси: Навч. посібник. — Київ, 1999.

Житницький А.З. Драматургія масових театралізованих заходів: Навч. посібник. — Харків, 2005.

Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конференції / За ред. В. Троян. — Київ, 2011.

Жінка як текст: Емма Андієвська, Соломія Павличко, Оксана Забужко: фрагменти творчості і контекст / Упоряд. Л. Таран. — Київ, 2002.

Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник / Гол. ред. М.А. Орлик. — Київ, 2001.

Жулинський М. Високий світ віри: Голодомор в Україні та роман Василя Барки "Жовтий князь". — Київ, 2003.

Жулинський М. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і

національної свідомості української людини. — Луцьк, 1999.

Жулинський М.Г. Він знав, "як много важить слово...": [Еволюція поглядів І. Франка]. — Київ, 2008.

Жулинський М.Г. Заявити про себе культурою: Тези трибунні, позатрибунні, а також роздуми й сповіді за парадною завісою. — Київ, 2001.

Жулинський М. Із забуття — в безсмертя: (Сторінки призабутої спадщини). — Київ, 1990.

Жулинський М.Г. Людина як міра часу: Концепція людини і проблема характеру в сучасній радянській літературі. — Київ, 1979.

Жулинський М.Г. Наближення: Літературні діалоги. — Київ, 1986.

Жулинський М. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. — Київ, 2010.

Жулинський М. Слово і доля: Українські письменники XIX—XX ст.: Навч. посібник. — Київ, 2006.

Жулинський М.Г. Українська література: творці і твори. — Київ, 2011.

Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843—1921: Нарис історії і діяльності. — Київ, 1993.

З історії архівного будівництва на Україні: Зб. статей / Ред. кол. І.Л. Бутич та ін. — Харків, 1958.

З історії української музичної культури: Тематичний зб. наук. праць / Гол. ред. І.Д. Безгін. — Київ, 1991.

З любов'ю і болем: Спогади про Павла Тичину: Збірник / Упоряд. М. Паленко; Ред., передм. М. Коцюбинська. — Київ, 2005.

З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. Вип. 1 / Упоряд. О.Г. Мусієнко; Ред. В.Ф. Гужва. — Київ, 1991.

Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика. — 3-тє вид., доп. — Київ, 2006.

Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — Київ, 2007.

Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX — на початку XX ст. — Київ, 1971.

Загайкевич М. С.П. Людкевич: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1957.

Загребельний П. Неложними устами: Статті, есе, портрети. — Київ, 1981.

Загребельный М. Сергей Параджанов. — Харьков, 2011.

Зак М., Парфенов Л., Якубович-Ясный О. Игорь Савченко. — Москва, 1959.

Закарпаття в етнополітичному вимірі. — Київ, 2008.

Законодавство про охорону пам'ятників історії та культури: Збірник нормативних актів. — Київ, 1970.

Законодавство України про охорону здоров'я: Зб. нормативних актів / Ред. В. Москаленко. — Київ, 2000.

Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. — Київ, 1992.

Залеська-Онишкевич Л. Драматургія української діяспори // Близнята ще зустрінуться: Антологія драматургії української діяспори. — Київ; Львів, 1997.

Залеська-Онишкевич Л. Модернізм в драмі // Антологія модерної української драми. — Київ; Едмонтон; Торонто, 1998.

Заньківчани: Львівський державний академічний український драматичний театр ім. М. Заньковецької: Збірник / Гол. ред. кол. М.К. Йосипенко. — Київ, 1972.

Запорожец Н. Б.Н. Лятошинский. — Москва, 1960.

Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія. Теорія. Сучасність. — Київ, 1995.

Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — Київ, 1998.

Збірник праць Симоненківських читань / Гол. ред. кол. В.Г. Дончик. — Черкаси, 2010.

Збройні Сили України: 20 років на захисті суверенітету держави / Під заг. ред. Г.М. Педченка. — Київ, 2011.

Збройні Сили України: Стан та проблеми розбудови / О.Я. Маначинський, В.Ф. Онищенко, М.І. Онищук та ін. — Київ, 1994.

Зварич В.В., Шуст Р.М. Нумізматика: Довідник. — Тернопіль; Львів, 1998.

Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. — Київ, 2009.

Звездич П. Развитие печати в Австрии // Периодическая печать на Западе. — Санкт-Петербург, 1904.

Згуровский М.З. Киевские политехники — пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. — 2-е изд., перераб. и доп. — Киев, 2011.

Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти в Україні. — Київ, 2006.

Згуровський М.З. Тернистий шлях до відродження: Статті та інтерв'ю. — Київ, 2010.

Земляний В. Євроінтеграція на каналі УТР // Євроатлантика. — 2010. — № 4.

Зеров М. Твори: У 2 т. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. — Київ, 1990.

Зеров М. Українське письменство / Упоряд. М. Сулима. — Київ, 2003.

Зинькевич Е.С. Динамика обновления: Украинская симфония на современном этапе в свете диалектики традиции и новаторства. — Киев, 1986.

Зинькевич Е. Симфонические гиперболы: О музыке Евгения Станковича. — Сумы, 1999.

Зинькевич Е. Mundus musicae: Тексты и контексты: Избр. статьи. — Киев, 2007.

Зінич С.Г. Кіномистецтво соціалістичного реалізму: Тенденції, пошуки, проблеми. — Київ, 1984.

Зінич С.Г., Капельгородська Н.М. Іван Кавалерідзе. — Київ, 1971.

Зінич С.Г., Капельгородська Н.М. Кіноестафета поколінь: Нариси. — Київ, 1974.

Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба: У джерел модерної української критики. — Балтимор; Торонто, 1967.

Зірки "Червоної рути" / Упоряд. Л.І. Брюховецька, О.М. Євтушенко. — Київ, 1993.

Зноско-Боровский А.Ф. А.Я. Штогаренко: Жизнь и творчество композитора. — Киев, 1951.

Зобенко М.О. Українське небо Олеся Гончара: Есеї, студії, полеміка. — Львів, 2003.

Золоті сторінки олімпійського спорту в Україні: 1894—2000 / В.М. Платонов, М.М. Бака, М.М. Булатова та ін.; За ред. І.Н. Федоренка. — Київ, 2000.

Золоті сторінки української культури [Електронний ресурс] / Ю.П. Богуцький та ін. — Київ, 2008.

Золочевський В. Ладо-гармонічні засади української радянської музики: (Деякі питання народності). — Київ, 1976.

Зоценко М.В. Євгенія Мірошниченко. — Київ, 1972.

Зоценко М.В. З піснею в серці: Нарис про Анатолія Мокренка. — Київ, 1978.

Зуб І.В. Зброя несхибного прицілу: Сучасна українська радянська сатира. — Київ, 1965.

Зубрицька М. Homo legens: Читання як соціокультурний феномен. — Львів, 2004.

Зьола М. Звукові реліквії України // Музика. — 1999. — № 1—2 (313—314).

Зьола М., Зьола М. Тарас Шевченко в грамзапису // Українська культура. — 1998. — № 3.

Зьола М. Музика православної церкви у вітчизняному грамзапису // Наука і суспільство. — 1997. — № 7/8.

Зьола М. Прижиттєві грамзаписи М.В. Лисенка на фоні проблем української дискографії // Collegium. — 1998. — № 1 (7/8).

Иван Кавалеридзе: Сб. статей и воспоминаний / Сост. Е.С. Глущенко. — Киев, 1988.

Иван Сергеевич Паторжинский / Ред.-сост. Е.А. Грошева. — Москва, 1976.

Иванченко В.Г. Содержание и форма симфонии (на примерах украинских симфоний). — Донецк, 1996.

Игорь Савченко: Сб. статей и воспоминаний / Сост. Н.И. Лучина, Т.Т. Деревянко. — Киев, 1980.

Имя: Михаил Водяной / Авт. и ред.-сост. В.С. Максименко. — Одесса, 1999.

Іван Кавалерідзе: Життя і творчість / Н.М. Капельгородська, О.Р. Синько, Г.Я. Скляренко та ін. — Київ, 2007.

Іванисенко В. Народження стилю: Творча індивідуальність у поезії. — Київ, 1964.

Іваничук Р. Чистий метал людського слова: Статті. — Київ, 1991.

Іванченко В.Г. Українська симфонія XX століття: чинники та носії змісту. — Донецьк, 2002.

Ігнатенко В.Д. На сцені львівської опери. — Львів, 1998.

Ігор Наумович Шамо: Сторінки життя і творчості: Зб. статей / Ред.-упоряд. М.М. Ско-

рик, О.А. Портянко, Д.П. Червінський. — Київ, 2007.

Ігор Стравинський: дискурс творчості: До 125-річчя з дня народження / Упоряд. О. Коменди. — Луцьк, 2008.

Ідеологія в сучасному світі: Наук.-практ. конф. / Гол. ред. Л.В. Губерський. — Київ, 2011.

Іллєнко Ю. Парадигма кіно. — Київ, 1999.

Ільєнко І.О. Жага: Труди і дні Максима Рильського: Документальний життєпис. — Київ, 1991.

Ільєнко І.О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ-НКВС) / Передм. М.Г. Жулинського. — Київ, 1995.

Ільницький М. Багатогранність єдності: Проблемно-стильові тенденції сучасної української радянської поезії. — Київ, 1984.

Ільницький М. Богдан-Ігор Антонич: Нарис життя і творчості. — Київ, 1991.

Ільницький М. Від "Молодої музи" до "Празької школи". — Львів, 1995.

Ільницький М. Енергія слова: Літературно-критичні статті. — Київ, 1978.

Ільницький М. На перехрестях віку: [Вибрані праці]: У 3 кн. — Київ. — Кн. 1. — 2008; Кн. 2. — 2008; Кн. 3. — 2009.

Інститут педагогіки: погляд через роки / Відп. ред. М.Д. Ярмаченко. — Київ, 2002.

Інтеграція вищої освіти України в європейську систему: Зб. наук. праць / Ред. Н.Є. Бойцун. — Дніпропетровськ, 2001.

Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи / В.А. Манжола, В.І. Муравйов, А.С. Філіпенко та ін.; Ред. Л.В. Губерський. — Київ, 2007.

Інтеграція України у світове співтовариство в контексті розвитку бібліотечних інформаційних технологій / О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, В.М. Горовий. — Київ, 2011.

Інформаційна політика України: європейський контекст / Л.В. Губерський, Є.Є. Камінський, Є.А. Макаренко та ін. — Київ, 2007.

Інформаційна сфера України: стан, проблеми і перспективи. — Київ, 2002.

"*Істину* встановлює суд історії...": Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. — Київ, 2004.

Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.): Зб. документів і матеріалів. — Київ, 1995.

Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. — Київ, 1998.

Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса. — Київ, 2009.

Історична ретроспектива в українській літературі: Зб. наук. праць / Гол. ред. Г.Ф. Семенюк. — Київ, 2003.

Історичне краєзнавство в Українській РСР. — Київ,1989.

Історія Академії наук вищої освіти України (1992—2007) / Заг. ред. М.І. Дубина. — Київ, 2007.

Історія академії наук України: 1918—1993 / Гол. ред. кол. Б.Є. Патон. — Київ, 1994.

Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. / Гол. ред. Г. Скрипник. — Київ, 2007—2011. — Т. 1—4.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. — Київ, 2009.

Історія економічних учень: Підручник / Ред. В.Д. Базилевич. — Київ, 2004.

Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська. — Київ, 1993.

Історія Збройних Сил України і проблеми військово-патріотичного виховання студентської та учнівської молоді: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / Гол. ред. кол. К.М. Левківський. — Миколаїв, 2010.

Історія і теорія релігії та вільнодумства: Навч. посібник / Заг. ред. М.М. Заковича. — Київ, 1996.

Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Гол. ред. кол. П.Т. Тронько. — Київ, 1967—1974.

Історія музики в минулому і сучасності: Наук. зб. / Упоряд. О. Зінкевич, М. Черкашина-Губаренко. — Київ, 2000.

Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. / Гол. ред. кол. І.І. Лукінов; Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. — Київ, 1983—1987.

Історія науки і техніки України: Підручник / За ред. Л.Є. Дещинського. — Львів, 2011.

Історія наукових бібліотек у контексті історії, культури, освіти України: Матеріали наук.-практ. конф. / Ред. В.П. Кисельова. — Київ, 1999.

Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред. А. Колодний. — Київ, 1996—2011.

Історія релігії в Україні: Навч. посібник / Ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. — Київ, 1999.

Історія релігій в Україні: Праці XII Міжнар. наук. конф. / Гол. ред. кол. В. Гаюк. — Львів, 2002.

Історія України: Навч. посібник / Відп. ред. П.П. Притуляк. — Київ, 2010.

Історія України: Навч. посібник / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Ред. В.А. Смолій. — 3-тє вид., доп. і переробл. — Київ, 2002.

Історія України: Новітня доба: Навч. посібник / За ред. В.М. Литвина. — Київ, 2012.

Історія українських політичних партій: Кінець XIX ст. — 1917: Хрестоматія-посібник / Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. — Київ, 2004.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. — 4-те вид., змін. і доп. — Т. 1, 2. — Львів, 1992.

Історія українського війська / В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник та ін.; Упоряд., передм. Я. Дашкевич. — Львів, 1996.

Історія українського мистецтва: У 5 т. / Гол. ред. Г. Скрипник. — Київ, 2006—2011.

Історія українського мистецтва: У 6 т., 7 кн. / Гол. ред. кол. М.П. Бажан. — Київ, 1966—1970.

Історія українського парламентаризму: У 3 т. / Кер. авт. кол. В.А. Смолій. — Київ, 2010.

Історія українського права: Навч. посібник / Ред. О.О. Шевченко. — Київ, 2001.

Історія українського радянського кіно: У 3 т. / Гол. ред. кол. Т.В. Левчук. — Київ. — Т. 1: 1917—1930 / Відп. ред. Б.С. Буряк. — 1986; Т. 2: 1931—1945 / Відп. ред. В.О. Кудін. — 1987.

Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій. — Київ, 2006.

Історія українського театру: У 3 т. / Гол. ред. кол. Г. Скрипник. — Т. 2: 1900—1945. — Київ, 2009.

Історія українського телебачення: перший ефір: Матеріали наук. колоквіуму / Упоряд., передм. В.В. Гоян; Заг. ред. В.В. Різуна. — Київ, 2011.

Історія української архітектури / Ред. В. Тимофієнко. — Київ, 2003.

Історія української дожовтневої музики / Заг. ред. О.Я. Шреєр-Ткаченко. — Київ, 1969.

Історія української еміграції: Навч. посібник / Ред. Б.Д. Лановик. — Київ, 1997.

Історія української імміграції в Америці: Збереження культурної спадщини / Авт.-упоряд. М. Куропась. — Нью-Йорк, 1984.

Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. — Київ, 1997.

Історія української культури / Ред. І. Крип'якевич. — Нью-Йорк, 1990.

Історія української культури: Навч. посібник / Ред. М.П. Гетьманчук. — Львів, 2011.

Історія української культури: Підручник / Ред. Л.В. Анучина, О.А. Стасевська, О.В. Уманець. — Харків, 2012.

Історія української культури: Словник термінів і персоналій / Ред. Л.В. Анучина, О.А. Стасевська, О.В. Уманець. — Харків, 2012.

Історія української літератури XIX століття: Підручник: У 2 кн. / Ред. М.Г. Жулинський. — Київ, 2005—2006.

Історія української літератури XX століття: Навч. посібник / Уклад. В.І. Кузьменко. — Київ, 2007.

Історія української літератури XX століття: Підручник: У 2 кн. / Ред. В.Г. Дончик. — Київ, 1998.

Історія української літератури XX століття: У 2 кн. / За ред. В.Г. Дончика. — Київ, 1998.

Історія української літератури: (кінець XIX — початок XX ст.). — 2-ге вид., доп. і переробл. / За ред. Н.Й. Жук, В.М. Лесина, С.М. Шаховського. — Київ, 1978.

Історія української літератури: кінець XIX — початок XX ст.: У 2 кн. / За заг. ред. О.Д. Гнідан. — Київ. — Кн. 1. — 2005; Кн. 2. — 2006.

Історія української літератури та літературно-критичної думки кінця XIX — початку XX ст.: Підручник / О.А. Галич,

О.О. Бровко, І.А. Веретейченко та ін. — Луганськ, 2008.

Історія української літератури: У 2 т. Т. 2: Радянська література / Гол. ред. кол. І.О. Дзеверін; Відп. ред. Л.М. Новиченко. — Київ, 1988.

Історія української літератури: У 8 т., 9 кн. / Гол. ред. кол. Є.П. Кирилюк. — Київ, 1967—1971.

Історія української музики: У 6 т. Т. 3: Кінець XIX — початок XX ст. / Гол. ред. кол. М.М. Гордійчук; Відп. ред. М.П. Загайкевич. — Київ, 1990; Т. 4: 1917—1941 / Гол. ред. кол. М.М. Гордійчук; Відп. ред. Л.О. Пархоменко. — 1992; Т. 5: 1941—1958 / Гол. ред. кол. Г.А. Скрипник; Відп. ред. А.І. Муха. — 2004.

Історія української радянської музики: Музична культура Радянської України: Учб. посібник / Л.Б. Архімович, Н.І. Грицюк, Л.М. Грисенко та ін. — Київ, 1990.

Історія української філософії / М.Ю. Русин, І.В. Огородник, С.В. Бондар та ін. — Київ, 2008.

Історія фундації Українського Вільного університету: 30 років діяльності, 1975—2005 / Гол. ред. П. Часто. — Нью-Йорк, 2006.

Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис / Відп. ред. О.С. Онищенко. — Київ, 1992.

Іщенко М.П., Руденко І.І. Філософія науки: Навч. посібник. — Київ, 2010.

Кагарлицький М. Легендарна Оксана Петрусенко: Художньо-документальна повість. — 4-те вид., ґрунт. перероб., доп. — Київ, 2007.

Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. — Київ, 2007.

Калениченко Н.Л. Михайло Коцюбинський: Нарис життя і творчості. — Київ, 1984.

Калениченко Н.Л. Українська література кінця XIX — початку XX ст.: Напрями, течії. — Київ, 1983.

Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX — початок XX ст.). — Полтава, 2009.

Кам'янець-Подільський — остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукр. наук. конф. / Гол. ред. кол. В.А. Смолій. — Кам'янець-Подільський, 2009.

Камінчук О. Художній дискурс української поезії кінця XIX — початку XX ст. — Київ, 2009.

Капельгородська Н.М. Ренесанс вітчизняного кіно: Нотатки сучасниці. — Київ, 2002.

Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. — Київ, 2008.

Карбованих слів володар: Спогади про Миколу Бажана / Упоряд. Н.В. Бажан-Лауер. — Київ, 1988.

Карпов В.В., Табачник Д.В. Військова символіка держави. — Київ, 2007.

Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — Київ, 1999.

Категории философии и категории культуры / М.А. Булатов, В.А. Звиглянич, Е.И. Андрос и др. — Киев, 1983.

Кашкадамова Н.Б. Фортеп'янне мистецтво у Львові: Статті, рецензії, матеріали. — Тернопіль, 2001.

Квіт С. Свобода стилю: Есеї та статті. — Київ, 1996.

Кенеді-Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Київ, 1991.

Київ музичний / Відп. ред. М.М. Гордійчук. — Київ, 1982.

Київський державний театр драми і комедії на Лівому березі Дніпра. — Київ, 1998.

Київський державний театр юного глядача на Липках: Театру — 70 років: 1924—1994. — Київ, 1994.

Київські неокласики / Упоряд. В. Агеєва. — Київ, 2003.

Килимник О.В. Олесь Гончар: Літ. портрет. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Київ, 1966.

Кириленко Н. Історія України у творах Ліни Костенко: Навч. посібник. — Суми, 2005.

Кирило Григорович Стеценко: спогади. Листи. Матеріали / Упоряд. Є.С. Федотов. — Київ, 1981.

Кириченко Т.О. Борис Романович Гмиря. — Київ, 1958.

Кириченко Т.О. Іван Сергійович Паторжинський. — Київ, 1958.

Киселев И. Гнат Юра. — Киев, 1951.

Кисельов Й.М. Поетеса української сцени: Життя і творчість Н.М. Ужвій. — Київ, 1978.

Кияновська Л. Мирослав Скорик: Творчий портрет композитора в дзеркалі епохи. — Львів, 1998.

Кияновська Л. Син століття: Микола Колесса в українській культурі XX віку: Сім новел з життя артиста. — Львів, 2003.

Кияновська Л. Українська музична культура: Навч. посібник. — Львів, 2009.

Кіно і література в тоталітарних режимах: Матеріали семінару / Ґете-Інститут в Києві. — Київ, 1996.

Кіномистецтво соціалістичного реалізму: Зб. статей і досліджень / Упоряд. В.О. Кудін. — Київ, 1974.

Кіномистецтво України в біографіях: Кінодовідник / Н. Капельгородська, Є. Глущенко, О. Синько. — Київ, 2004.

Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі: (Друга половина XIX — початок XX ст.). — Львів, 2012.

Климовський Я. Збірник нотаток до питань театрології. — Філадельфія, 1979.

Клин В.Л. Українська радянська фортепіанна музика (1917—1977). — Київ, 1980.

Книш І. Три ровесниці: 1860—1960: До сторіччя народин Уляни Кравченко, Марії Башкірцевої, Марії Заньковецької. — Вінніпег, 1960.

Ковалевський В.О. Інформаційна взаємодія у політико-владному полі великого міста. — Київ, 2010.

Коваленко Л. Статті та нариси. — Київ, 1987.

Ковалів Ю. Героїчний епос Олега Ольжича // Слово і Час. — 1994. — № 6.

Ковалів Ю. "Празька школа" на крутосхилах "філософії чину". — Київ, 2001.

Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. — Київ, 1991.

Ковалів Ю. Романтична стильова течія в українській радянській поезії 20—30-х років (М. Бажан, Ю. Яновський, О. Влизько, Л. Первомайський). — Київ, 1988.

Ковшарь И. Игорь Стравинский: Раннее творчество. — Баку, 1969.

Кодак Н.П. Время. Произведение. Книга. — Киев, 1987.

Козак С. Вічний жайвір: [Повість про життєвий і творчий шлях І.С. Козловського]. — Київ, 2001.

Козак С. Християнство — романтичний месіанізм — сучасність: Статті, розвідки, лекції / Передм. та заг. ред. Р. Радишевського. — Київ, 2011.

Козаренко О. Феномен української національної музичної мови / Відп. ред. І. Пясковський, О. Купчинський. — Львів, 2000.

Козаченко А. Минуле книги на Україні. — Харків; Київ, 1930.

Кокотюха А.А. Виталий Кличко. — Харьков, 2009.

Колективізація і голод на Україні: 1929—1933: Зб. документів і матеріалів / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Київ, 1992.

Колесник П.Й. Коцюбинський — художник слова. — Київ, 1964.

Колесник С. Довга кладка через літа: Художня публіцистика. — Київ, 1990.

Колесса М. Основи техніки диригування. — Київ, 1973.

Колесса Ф.М. Музикознавчі праці. — Київ, 1970.

Коломиец Р. Страсти по Богдану: Жизнь и творческий путь Б. Ступки. — Киев, 2006.

Коломієць Л. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу. — Київ, 2004.

Коломієць Р. Франківці: 1920—1995: Театр і час, митець і влада, душа і сцена: До 75-річчя Національного державного академічного театру ім. Івана Франка. — Київ, 1995.

Коломієць Р.Г. Сергій Данченко: Портрет режисера в інтер'єрі часу. — Київ, 2001.

Композитори світу в їх зв'язках з Україною: Довідник / Авт.-упоряд. А.І. Муха. — Київ, 2000.

Композиторы Советской Украины: Справочник / Ред. Л. Архимович. — Киев, 1950.

Коновал О.В. Музична культура Харкова кінця XVIII — початку XX століття. — Харків, 2004.

Кононенко В.Є., Мар'яненко М.Л. Лариса Архипівна Руденко. — Київ, 1963.

Кононенко П.П. Національна ідея, нація, націоналізм. — Київ, 2005.

Кононенко П.П. Українознавство — наука любові, етики, життєствердності: Зб. наук. праць. — Київ, 2006.

Консерваторія мільйонів // Українському радіо — 50. — Київ, 1974.

Копица М. Симфонии Б. Лятошинского: эпоха, коллизии, драматургия. — Киев, 1990.

Кордиани Б.Ф. Борис Васильевич Романицкий: [Жизнь и творчество]. — Киев, 1960.

Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник. — Житомир, 2002.

Кордон М.В., Муляр В.І. Українська та зарубіжна культура: Тематичний словник. — Житомир, 2003.

Корниенко Н. Театр сегодня — театр завтра: Социоэстетические заметки о драме, сцене и зрителе 70—80-х годов. — Киев, 1986.

Корнієнко І.С. Про кіномистецтво: У 2 т. / Упоряд. К.С. Корнієнко; Передм. Б.С. Буряк. — Київ, 1985.

Корнієнко Н. Запрошення до хаосу: Театр (художня культура) і синергетика: Спроба нелінійності. — Київ, 2008.

Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. — Київ, 2007.

Корнієнко Н. Український театр у переддень третього тисячоліття: Пошук. — Київ, 2000.

Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. — Львів, 2009.

Корогодський Р. У пошуках внутрішньої людини. І дороги. І правди. І життя. — Київ, 2002.

Королевич Н. Український бібліограф Ю.О. Меженко: Бібліографічний нарис. — Київ, 1993.

Королюк Н. Корифеї української хорової культури XX століття. — Київ, 1994.

Королюк Н. Полум'яне слово Шевченка в музиці: Хорова творчість українських композиторів. — Київ, 1995.

Косміна Т.В. Народні традиції у формуванні сучасних сільських житлових комплексів УРСР // Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя. — Київ, 1986.

Косміна Т.В. Поселення та житло // Культура і побут населення України. — Київ, 1991.

Костенко Н.В. Максим Рыльский — мастер украинского классического стиха. — Киев, 1988.

Костенко Н.В. Микола Бажан: Життя. Творчість. Особливості віршостилістики. — Київ, 2004.

Костенко Н.В. Поетика Павла Тичини: Особливості віршування. — Київ, 1982.

Костенко Н.В. Українське віршування XX століття: Навч. посібник. — Київ, 2006.

Костюк В., Денисенко В. Модерн як поле експерименту: Комічне, фрагмент, гіпертекстуальність. — Київ, 2002.

Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба: Дослідження, критика, полеміка. — Нью-Йорк, 1980.

Костюк Г. В світі ідей та образів: Вибране: Критичні та історико-літературні роздуми. 1930—1980. — Балтимор; Торонто, 1983.

Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади: У 2 кн. — Едмонтон, 1987.— Кн. 1.

Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі) / Вст. ст. М. Жулинський, Н. Баштова. — Вашингтон; Київ, 2002.

Костюк Г.О. Окаянні роки: Від Лук'янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935—1940). — Торонто, 1978.

Костюченко В. Літературними стежками. Нарис історії української літератури для дітей XX ст. — Київ, 2009.

Костюченко В. Українська радянська література для дітей: Літературно-критична хроніка. — Київ, 1984.

Косяченко В. Любов'ю окрилений сміх: Українська радянська сатирична поезія на шляхах становлення і розвитку: Літературно-критичні статті. — Київ, 1985.

Косяченко В. Українська радянська байка: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1972.

Кот С. Втрати українських культурних цінностей під час Другої світової війни // XI Всеукраїнська наукова конференція "Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події": Збірник доповідей і повідомлень. — Київ; Хмельницький, 2004.

Кот С. Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам'ятки України. — 2003. — № 1/2.

Кот С. Загибель Собору: шукаючи відповіді на задавнені питання // Пам'ятки України. — 2003. — № 1/2.

Кот С., Коренюк Ю. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України. — 2004. — Ч. 2.

Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917—1918: Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1996.

Кот С. У пошуках втрачених реліквій // Державна справа. — 2004. — № 1.

Кот С. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права. — Сер.: Повернення культурного надбання України. Проблеми, завдання, перспективи. — Київ, 1996. — Вип. 8.

Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — Київ, 2004.

Коцюбинська М. Книга споминів. — Харків, 2006.

Коцюбинська М. Мої обрії: У 2 т. — Київ, 2004.

Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі. — Київ, 1960.

Кочерга С. Культурософія Лесі Українки: Семіотичний аналіз текстів. — Луцьк, 2010.

Кочур Г. Література та переклад: Дослідження, рецензії, літературні портрети, інтерв'ю: У 2 т. / Упоряд. А. Кочур, М. Кочур. — Київ, 2008.

Кошелівець В. Сучасна література в УРСР. — Нью-Йорк, 1964.

Кошиць О. З піснею через світ: Подорож української республіканської капели / Упоряд., передм. М.І. Головащенко. — Київ, 1998.

Кошиць О. Про українську пісню й музику. — Київ, 1993.

Кошиць О. Спогади / Упоряд., передм. М.І. Головащенко; Післямова М.Ф. Слабошпицький. — Київ, 1995.

Кравченко А.Є. Художня умовність в українській радянській прозі. — Київ, 1988.

Кравчук П. В.С. Василько — режисер. — Київ, 1980.

Красильникова О.В. Історія українського театру XX сторіччя. — Київ, 1999.

Краснова Л. Поезія Ліни Костенко: Посібник для вчителів. — Дрогобич, 2001.

Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні: інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати. — Київ, 2005.

Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації. — Київ, 1999.

Крижанівський С.А. Микола Бажан: Критико-біографічний нарис. — Київ, 1954.

Крижанівський С.А. Ми пізнавали неповторний час: Портрети, есе, спогади. — Київ, 1986.

Крилов І. Система освіти в Україні. 1917—1930. — Мюнхен, 1956.

Кримський С.Б. Запити філософських смислів. — Київ, 2003.

Кримський С.Б. Про софійність, правду, смисли людського буття: Зб. наук.-публіцист. і філос. статей. — Київ, 2010.

Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. — Київ, 2007.

Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. — Київ, 1996—1997.

Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. — Київ, 2004.

Крисаченко С.В. Людина і біосфера: Основи екологічної антропології: Підручник. — Київ, 1998.

Криштопа Б.П. Розвиток системи охорони здоров'я в Україні // Панорама охорони здоров'я населення України. — Київ, 2003.

Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. — Львів, 1995.

Кудін В. Кіно Радянської України: Короткий нарис. — Київ, 1979.

Кудрик Б. Огляд історії української церковної музики. — Львів, 1995.

Кудрявцев М.Г. Драма ідей в українській новітній драматургії XX ст. — Кам'янець-Подільський, 1997.

Кузнецов Ю.Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX—початку XX ст.: Проблеми естетики і поетики. — Київ, 1995.

Кузнецова А.С. Народный артист: Страницы жизни и творчества И.С. Козловского. — Москва, 1964.

Кузык В.В. Платон Майборода. — Киев, 1983.

Кузьменко В. Письменницький епістолірій в українському літературному процесі 20—50-х років XX ст. — Київ, 1998.

Кузьмук О.І. Збройні Сили України на початку XXI століття // Наука і оборона. — 1999. — № 4.

Кузякіна Н. Драматург Іван Кочерга: Життя. П'єси. Вистави. — Київ, 1968.

Кузякіна Н. Нариси української радянської драматургії. — Київ. — Ч. 1. 1917—1934. —1958; Ч. 2. 1935—1960. — 1963.

Кузякіна Н. Українська драматургія початку XX століття: Шляхи оновлення. — Київ, 1979.

Кулик В.В. Від Всевобучу до світових рекордів. — Київ, 1971.

Культура і побут населення України: Навч. посібник / Кер. авт. кол. В.І. Наулко. — 2-ге вид., доп. та перероб. — Київ, 1993.

Культура українського народу: Навч. посібник / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес, М.В. Гончаренко та ін.; Кер. авт. кол. В.М. Русанівський. — Київ, 1994.

Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів і матеріалів. Київ. — Т. 1. — 1959; Т. 2. — 1961.

Культурно-просвітницька діяльність в сучасних умовах: Тези наук. конф. / Ред. Н.О. Запорожець. — Київ, 1994.

Культурологічні проблеми української музики: Наукові дискурси пам'яті академіка І.Ф. Ляшенка / Ред. О. Торба. — Київ, 2002.

Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". — Київ, 1991.

Кульчицький С.В., Мисик Ю.А., Власов В.С. Історія України: Довідник для абітурієнтів. — 2-ге вид., перероб. та доп. — Київ, 2012.

Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Руда С.П., Храмов Ю.О. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918—1998 / Ред. Ю.О. Храмов. — Київ, 2000.

Кундієв Ю.І., Нагорна А.М. Професійне здоров'я в Україні: Епідеміологічний аналіз. — Київ, 2006.

Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — Київ, 1999.

Курас І.Ф. Етнополітологія: Перші кроки становлення. — Київ, 2004.

Курас І.Ф., Геєць В.М., Онищенко О.С., Дзюба І.М. Розвиток соціогуманітарних досліджень в Національній академії наук України: 1993—2003. — Київ, 2003.

Курбас Л. Філософія театру / Упоряд. М. Лабінський; Ред. М. Москаленко. — Київ, 2001.

Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко; Гол. ред. кол. В.А. Смолій. — Київ, 2012.

Курінна Г.В. Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури. — Харків, 2008.

Куропась М. Історія української імiграції в Америці: Збереження культурної спадщини. — Нью-Йорк, 1984.

Кучерук О. До історії мистецького життя у Києві у час німецької окупації // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — Київ, 2005. — Вип. 4.

Кушнірук О. Музична феєрія 1990-х: Статті, репортажі, інтерв'ю. — Луцьк, 2003.

Лавренко В.А. Музыкальная комедия и 20-й век: актеры и их время. — Киев, 2008.

Лавренко В.О. Доля зірок у жорнах епохи: Актори музичної комедії та їх час. — Київ, 2003.

Лавріненко Ю. Павло Тичина і його поема "Сковорода" на тлі епохи: Спогади і спостереження // Сучасність. — 1980. — Ч. 1, 3, 5.

Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: поезія — проза — драма — есей / Підгот. тексту, передм. М.К. Наєнко. — Київ, 2005.

Лагутенко О.А. Українська графіка першої третини XX століття: загальноєвропейські тенденції та національні особливості розвитку. — Київ, 2006.

Лагутенко О.А. Українська книжкова обкладинка першої третини XX століття. — Київ, 2005.

Лев В. Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка. — Нью-Йорк, 1972.

Лев Миколайович Ревуцький: Статті. Спогади. — Київ, 1989.

Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — Київ, 2001.

Левченко М. Художній літопис вогненних років. — Київ, 1977.

Левчук Т.В. Люди и фильмы: Записки кинорежиссера. — Киев, 1984.

Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. — Київ, 1987.

Легка атлетика на Україні / Упоряд. А.Я. Яковцев. — Київ, 1961.

Ленцик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріярх Йосиф Сліпий. — Львів, 2001.

Леонтович М.Д.: Зб. статей та матеріалів / Упоряд., ред. В.Д. Довженко. — Київ, 1947.

Лепша І. Життя і смерть Володимира Івасюка. — Київ, 1994.

Лесь Курбас — людина театру: Матеріали Міжнар. наук. конференції / Гол. ред. В.М. Шейко. — Харків, 2007.

Лесь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи / Упоряд. О. Зінкевич; Ред. В. Ревуцький. — Балтимор; Торонто, 1989.

Лесь Курбас: Спогади сучасників / Ред. В.С. Василько. — Київ, 1969.

Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост. М.Г. Лабинский, Л.С. Танюк; Ред. Н.Б. Кузякина. — Москва, 1987.

Леся Дичко: Грані творчості: Зб. статей / Ред. О. Торба. — Київ, 2002.

Леся Українка і сучасність: Зб. наук. праць / Гол. ред. кол. М.Г. Жулинський; Упоряд. Н.Г. Сташенко. — Луцьк, 2003—2009. — Т. 1—5.

Липа Юрій: голос доби і приклад чину: Зб. наук. праць / Відп. ред. Т. Салига. — Львів, 2001.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956.

Липова Г. Мистецька мова українського театру 1980 років // Записки НТШ. — Т. 237. — Львів, 1999.

Лисенко І.М. Музики сонячні дзвони: Статті, рецензії, спогади. — Київ, 2004.

Лисенко І.М. Словник музикантів України. — Київ, 2005.

Лисенко І.М. Словник співаків України. — Київ, 1997.

Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та комент. В. Мазний; Передм. В. Шевчук. — Ніжин, 2002. — Т. 1—4.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. — Київ, 1994.

Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973.

Литвин В.М. Історія України: Підручник. — 7-ме вид., доп. — Київ, 2012.

Литвин В.М. Україна у війнах і революціях XX століття: 1914—1945 роки: Закономірності національного державотворчого процесу. — Київ, 2012.

Литвин В.М. Україна: Хроніка поступу: 1991—2000. — Київ, 2000.

Литвин В.М. Україна: Хроніка поступу: 2001—2010. — Київ, 2011.

Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слісаренко А.Г. Історія України: Навч. посібник. — Київ, 2008.

Литвин В.М., Смолій В.А., Шпаковатий М.І. Україна: поступ історії. — Київ, 2003.

Литвин В.М., Смолій В.А., Шпаковатий М.І. Україна: XX століття: У 2 кн. — Київ, 2002.

Лифар С. Спогади Ікара / Пер. з фр. Г. Малець. — Київ, 2007.

Лифарь С. Страдные годы. — С Дягилевым. — Воспоминания / Сост. С.П. Снежко, В.В. Шлеев. — Киев, 1994.

Лікарчук І.Л. Міністри освіти в Україні: У 2 т. — Київ. — Т. 1: 1917—1933. — 2002; Т. 2: 1943—2007. — 2010.

Лісецький С. Євген Станкович. — Київ, 1987.

Лісецький С.Й. Риси стилю творчості К. Стеценка. — Київ, 1977.

Лісова М. Традиції випікання хліба в українців Альберти (1900—1930 рр.) // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 5.

Література дружби та єднання / Відп. ред. С.А. Крижанівський. — Київ, 1972.

Лобановский В.В. Бесконечный матч... / Сост. А. Горбунов. — Киев, 2003.

Логвиненко М. До останнього патрона...: Долі українських письменників XX сторіччя очима літературознавця, критика. — Харків, 2003.

Логвиненко М.С. Художник у сучасному світі: Науково-технічна революція і література. — Київ, 1973.

Логвиненко О. Сучасний український роман: Еволюція, характери, стиль. — Київ, 1989.

Лубківський Р. Многосвіточ: Літературно-критичні нариси. — Київ, 1978.

Луцький Ю. Листування з Євгеном Сверстюком. — Балтимор; Торонто, 1992.

Луческу М. Моя шахтерская история / Лит. запись Ю. Юрис. — Донецк, 2011.

Любов Павлівна Ліницька: Життя артистки. Спогади про Л. Ліницьку / Ю.О. Меженко, В.С. Василько. — Київ, 1957.

Людина в сфері гуманітарного пізнання / Відп. ред. Л.В. Губерський. — Київ, 1998.

Людина і кіно: Роздуми біля екрана: Зб. наук. праць / Упоряд. В. Кудін, К. Теплицький. — Київ, 1971.

Людина і культура в умовах глобалізації: Зб. наук. статей / Гол. ред. кол. В.С. Лук'янець. — Київ, 2003.

Людина праці — герой літератури: Зб. статей / Відп. ред. І.О. Дзеверін. — Київ, 1975.

Людкевич С.П. Дослідження і статті / Відп. ред. М.М. Гордійчук. — Київ, 1976.

Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи / Упоряд., вст. ст. З. Штундер. — Львів. — Т. 1. — 1999; Т. 2. — 2000.

Лятошинський Б.М. Епістолярна спадщина: У 2 т. / Упоряд., вст. ст. М. Копиця. — Київ, 2002.

Ляшенко І.Ф. Народність і національна характерність музики. — Київ, 1957.

Ляшенко І.Ф. Національні традиції в музиці як історичний процес. — Київ, 1973.

М.В. Лисенко в спогадах сучасників / Упоряд. О.М. Лисенко; Комент., ред. Р.Я. Пилипчук. — Київ, 1968.

М.Д. Леонтович: Зб. статей та матеріалів / Упоряд. В.Д. Довженко. — Київ, 1947.

Маєрчик М. Ритуал і тіло: Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. — Київ, 2011.

Макаревский Д.Я. Про этот нелегкий "легкий" жанр. — Одесса, 2006.

Макаров А. Світ образу: Літературно-критичні статті. — Київ, 1977.

Максименко В.С. Городской театр Одессы: 1809—2009. — Одесса, 2010.

Максимюк С. З історії українського звукозапису та дискографії. — Львів; Вашингтон, 2003.

Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу / Упоряд. Г. Сивокінь. — Київ, 1997.

Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури / За заг. ред. Л. Івашиної. — Київ, 2012.

Маланюк Є. Нотатники: 1936—1968 / Упоряд., біогр. нарис. Л. Куценко. — Київ, 2008.

Малиновський Б.М. Академік Борис Патон — праця на все життя. — Київ, 2002.

Малицький Б.А. Прикладне наукознавство. — Київ, 2007.

Малозьомова О.І., Гусарчук Т.В. Життя і творчість О.С. Тимошенка. — Київ, 2002.

Малышев Ю. Ю.С. Мейтус: Очерк творчества. — Москва, 1962.

Малютіна Н.П. Українська драматургія кінця XIX — початку XX ст.: аспекти родожанрової динаміки. — Одеса, 2006.

Мамчур І. Драматична поезія Івана Кочерги і музика. — Київ, 1987.

Мандрика В., Кирилюк В. Марія Заньковецька — перша народна артистка України. — Ніжин, 2004.

Мариненко Ю. Творчість Уласа Самчука: Навч. посібник. — Кіровоград, 1999.

Марія Заньковецька — видатний театральний діяч України: До 150-річчя від дня народження / Ред. Г. Самойленко. — Ніжин, 2004.

Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. — Київ, 2006.

Мартич Ю. Повість про народного артиста: [Панас Саксаганський]. — Київ, 1954.

Мартынцев О.Ф. Цирк — это праздник: Повесть о людях цирка. — Донецк, 1997.

Маруняк В. Українська еміграція. — Мюнхен, 1985.

Марченко В. Листи до матері з неволі. — Київ, 1994.

Марченко В. Творчість і життя / Упоряд. Н. Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. — Київ, 2001.

Марчишин Н.Я. Своєрідність інтерпретаційної творчості Миколи Лукаша. — Тернопіль, 2001.

Мар'яненко І. Минуле українського театру: Зустрічі, творча праця. — Київ, 1953.

Мар'яненко І.О. Сцена, актори, ролі / Передм. І. Волошин. — Київ, 1964.

Масляпчук Т. Проза Володимира Винниченка: Проблеми текстології. — Київ, 2008.

Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). — Київ; Черкаси, 2001.

Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — Київ; Черкаси, 2000.

Масол Л. Загальна мистецька освіта: теорія і практика. — Київ, 2006.

Матеріяли до історії української медицини: У 2 т. / Ред.-упоряд. М. Семчишин; Ред. П. Джуль. — Чикаго, 1988. — Т. 2.

Матюх М. Професійній армії в Україні бути // Військо України. — 2001. — № 3/4.

Матюшенко А. Час героя: Українська драматургія першої третини XX століття. — Київ, 2004.

Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. — 1998. — № 6 (324).

Матяш І. Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / Відп. ред. О.С. Онищенко. — Київ, 1999.

Махонина С.Я. Русская легальная журналистика XX в. (1905 — февраль 1917): Опыт системного анализа // Из истории русской журналистики начала XX века. — Москва, 1984.

Мащенко І.Г. Телебачення України: У 2 т. Т. 1: Телебачення de facto. — Київ, 1998.

Мащенко І. Хроніка Українського радіо і телебачення в контексті світового аудіовізуального процесу. — Київ, 2005.

Мащенко С.Т. Філософські обрії Олександра Довженка. — Чернігів, 2004.

Медичні наслідки Чорнобильської катастрофи. 1986—2011 / За ред. А.М. Сердюка, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики. — Тернопіль, 2011.

Мельник В.О. Мужність доброти: Літературно-критичні статті. — Київ, 1982.

Мельник В. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини XX ст. — Київ, 1994.

Мельник О. Словацько-українські пісенні зв'язки. — Львів, 1970.

Мельниченко В. Майстер: [Творчість Б. Ступки] / Л. Богдан (світлини). — Київ, 2005.

Мельниченко В. Театральний тандем (феномен Данченко — Ступка). — Львів, 2000.

Микола Леонтович: Листи. Документи. Духовні твори / Упоряд., передм. А.Ф. Завальнюк. — 2-ге вид., доопр. і доп. — Вінниця, 2007.

Микола Леонтович: Спогади, листи, матеріали / Упоряд. В.Ф. Іванов. — Київ, 1982.

Микола Лисенко та українська композиторська школа: Зб. наук. праць / Упоряд., передм. О.В. Шевчук; Гол. ред. Г.А. Скрипник. — Київ, 2004.

Милославський В.Н. Кінословник: терміни, визначення, жаргонізми. — Харків, 2007.

Мирончено В.Я. Інформаційне радіомовлення на Україні. — Київ, 1984.

Мистецтво і духовне збагачення суспільства: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Г. Костюк. — Київ, 1989.

Мистецтво Львова першої половини XX століття: Каталог виставки / Упоряд. О. Ріпко. — Львів, 1996.

Мистецтво радянської України: Живопис. Скульптура. Графіка / Вст. ст. та упоряд. В. Яценко. — Київ, 1977.

Мистецтво та етнос: Культурологічний аспект: Зб. наук. праць / Відп. ред. І.Ф. Ляшенко, С.Й. Грица. — Київ, 1991.

Мистецтво та народна творчість кінця XX століття: Зб. матеріалів конференції молодих вчених / Відп. ред. О.В. Ковальчук. — Київ, 1990.

"*Мистецтво* творять шал і розум": Творчість Богдана-Ігоря Антонича: рецепції та інтерпретації: Зб. наук. праць / Відп. ред. М. Ільницький. — Львів, 2011.

Мистецтво у духовному відродженні України: традиції, новації і перспективи: Зб. матеріалів / Ред. К.Ф. Шульжук. — Рівне, 2004.

Мистецтво України XX століття (1900—2000): Каталог / Т. Лі та ін. — Київ, 2000.

Мистецтво України. 1991—2002: Художня виставка в рамках "Року України в Російській Федерації" / Упоряд. О. Басанець, М. Дерегус; Ред. Н. Сухоліт. — Київ, 2002.

Мистецтво України. 1991—2003: Альбом / Упоряд. Т. Придатко, З. Чегусова. — Київ, 2003.

Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — Київ, 1997.

Мистецтво України: Енциклопедія: У 5 т. / Відп. ред. А.В. Кудрицький. — Київ, 1995. — Т. 1.

Мистецький Український Рух: співвідношення традиції та модернізму: Посібник / Упоряд. та передм. Н. Лисенко-Ковальова; Наук. ред. В.Г. Дончик. — Слов'янськ, 2010.

Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька; Ред. Л. Винар. — Нью-Йорк; Київ, 2000.

Михайло Грушевський: Студії і матеріали. — Нью-Йорк; Торонто; Київ, 1996.

Михайлов М.М. Творчий шлях "Думки". — Київ, 1957.

Михалюк Ю., Гусак М., Дикий І. Футбольний атлас України: Довідково-статистичне видання за підсумками десяти чемпіонатів України (1992—2001) / Ред. Ю. Михалюк. — Львів, 2001.

Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії: У 2 т. — Київ, 2009.

Мишанич О. Повернення: Літературно-критичні статті і нариси. — Київ, 1993.

Мищак І.М. Архівна справа в Україні середини 1940-х — середини 1960-х років: Історичний нарис. — Київ, 2006.

Мірошниченко Л. Леся Українка: Життя і тексти. — Київ, 2011.

Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942—1952: Документи і матеріали. — Львів, 1991.

Міщук Р.С. Проблема суспільного обов'язку митця в творчості Лесі Українки. — Київ, 1983.

Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — Київ, 2008.

Мовчан П. Ключ розуміння: Есе, літературно-критичні статті. — Київ, 1990.

Мовчан П. Мова — явище космічне: Есе, літературно-критичні статті. — Київ, 1994.

Мовчан П. Твори: У 3 т. Т. 3: Координати часу: Літературно-критичні статті, публіцистика, есе. — Київ, 1999.

Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі. — Київ, 2008.

Модест Менцинський: Спогади. Матеріали. Листування / Упоряд. М. Головащенко. — Київ, 1995.

Моклиця М.В. Модернізм у творчості письменників XX століття: Навч. посібник: У 2 ч. — Луцьк, 1999.

Моклиця М. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Луцьк, 2002.

Мокренко А. Знайти себе: автобіографічна повість. — Київ, 2008.

Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща. — Київ, 2002.

Мороз Л. Григір Тютюнник: Нарис життя і творчості. — Київ, 1991.

Мороз Л.З. "Сто рівноцінних правд": Парадокси драматургії В. Винниченка. — Київ, 1994.

Москаленко А.З., Губерський Л.В., Іванов В.Ф. Основи масово-інформаційної діяльності: Підручник. — Київ, 1999.

Москаленко В.Ф. Здоровье и здравоохранение: ключевые императивы. — Киев, 2011.

Москаленко В.Ф. Концептуальні підходи до формування сучасної профілактичної стратегії в охороні здоров'я: від профілактики медичної до профілактики соціальної. — Київ, 2009.

Москаленко В.Ф., Картиш А.П., Поляченко Ю.В., Вороненко Ю.В., Ціборовський О.М. Реформування системи охорони здоров'я за роки незалежності // Панорама охорони здоров'я населення України. — Київ, 2003.

Москаленко В.Ф., Попов М.В. Біоетика: Філософсько-методологічні та соціально-медичні проблеми. — Вінниця, 2005.

Москаленко В.Ф., Шекера О.Г. Медико-демографічні аспекти комплектування Збройних сил України. — Київ, 2007.

Москалець К.В. Гра триває: Літературна критика та есеїстика. — Київ, 2006.

Мочульський М. Український національний театр // Літературно-науковий вістник. — 1917. — Кн. 5-6.

Мрищук Н.П. Мала проза Євгена Гуцала: Поетика жанру. — Київ, 2001.

Музеї України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. праць / Гол. ред. кол. Г.А. Скрипник. — Київ, 2005.

Музика: Місячник музичної культури / Музичне товариство ім. М.Д. Леонтовича. — Київ, 1923—1927.

Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах / Упоряд., вст. ст. І.М. Лисенко. — Київ, 2008.

Музичне мистецтво і культура = Music art and culture / Одеська держ. консерваторія ім. А.В. Нежданової. — Одеса, 2000—2011 (видання продовжується).

Музичний ландшафт України (регіони, школи, індивідуальності): Зб. наук. праць / Ред. Г.Ю. Ніколаї. — Суми, 2000.

Музыкальная культура Европы в межнациональных контактах: Сб. статей по материалам Всеукраинской научной конференции. — Сумы, 1995.

Музыкальная культура Украины / Л. Архимович, А. Шреер-Ткаченко, Т. Шеффер, Т. Карышева. — Москва, 1961.

Мукомела О. Гірка правда історії // Українська журналістика: Вчора. Сьогодні. Завтра. — Київ, 1996.

Муха А.И. Процесс композиторского творчества: Проблемы и пути исследования. — Киев, 1979.

Муха А.І. Принцип програмності в музиці. — Київ, 1966.

Муха А. Композитори України та української діаспори: Довідник. — Київ, 2004.

На щедрий вечір: Збірник на пошану Євгена Сверстюка / Упоряд. М. Коцюбинська, Р. Корогодський. — Луцьк, 2004.

Набат: Публіцистичний збірник з проблем соціальної екології / Упоряд. О.П. Ракін, Л.П. Забродська. — Київ, 1989.

Набитович І. Леонід Мосендз — лицар Святого Грааля: Творчість письменника в контексті європейської літератури. — Дрогобич, 2001.

Навколишнє природне середовище—2007: актуальні проблеми екології та гідрометеорології, інтеграція освіти і науки. — Одеса, 2007.

Навколишнє середовище і здоров'я людини: Всеукр. наук.-практ. семінар. — Полтава, 2007.

Навколишнє середовище і здоров'я людини: Матеріали міжнар. наук. конференції. — Кам'янець-Подільський, 2008.

Навколишнє середовище і розвиток. Національна доповідь. Україна: Конференція ООН, Бразилія, 1992. — Київ, 1992.

Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — Київ, 2002.

Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — Київ, 2005.

Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — Київ, 2008.

Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. — Київ, 2011.

Нагорняк С.Г., Мелюх М.М. Фізико-технічні ідеї Івана Пулюя. — Тернопіль, 1999.

Нагороди України: Історія, факти, документи: У 3 т. / Д.В. Табачник, І.Д. Безгін, В.Й. Бузало та ін. — Київ, 1996.

Наєнко М. Романтичний епос: Ефект романтизму і українська література. — 2-ге вид., зі змінами й доп. — Київ, 2000.

Наєнко М. Художня література України: Від міфів до модерної реальності. — Київ, 2008.

Наливайко Д.С. Компаративістика й історія літератури. — Харків, 2007.

Наливайко Д.С. Літературна теорія і компаративістика. — Харків, 2006.

Наливайко Д.С. Теорія літератури й компаративістика: Статті-розвідки. — Київ, 2006.

Наливайко Д.С. Україна очима Заходу. — 2-ге вид., доп. — Київ, 2008.

Нариси з історії гігієни довкілля в Україні. — Вип. 1—2 / Ред. А.М. Сердюк. — Київ, 2006—2007.

Нариси з історії кіномистецтва України / Ред.-упоряд. І. Зубавін; Гол. ред. В. Сидоренко. — Київ, 2006.

Нариси з історії образотворчого мистецтва України: У 2 кн. / Гол. ред. В. Сидоренко. — Кн. 1 / Ред.-упоряд. О. Авраменко. — Київ, 2006.

Нариси з історії театрального мистецтва України / Гол. ред. В. Сидоренко. — Київ, 2006.

Нариси з історії української культури: [У 3 кн.]. — Едмонтон, 1984.

Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посібник / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. — Київ, 2002.

Нариси історії українського шкільництва: Навч. посібник / Ред. О.В. Сухомлинська. — Київ, 1996.

Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст.: У 3 кн. / Відп. ред. Ю.О. Курносов. — Київ, 1994.

Нариси історії Української революції 1917—1921 років: У 2 кн. / Гол. ред. В.А. Смолій; Кер. авт. кол. В.Ф. Верстюк. — Київ, 2011—2012.

Нариси музейної справи. — Київ, 1959.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928 рр.): У 2 ч. / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Київ, 2010.

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. 1919—1939. — Київ, 1999.

Наталя Кузякіна: Автопортрет, інтерв'ю, публікації різних літ, історія їх рецепції та інтерпретації, memoria. — Дрогобич; Київ; Одеса, 2010.

Наукові засади міжгалузевої комплексної програми "Здоров'я нації": Зб. наук. праць / Ред. А.М. Сердюк. — Київ, 2007.

Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев, 1975.

Наулко В.І. Етнічний склад населення України // Культура і побут населення України. — Київ, 1991.

Наулко В.І. Пошуки. Роздуми. Студії: Зб. наук. праць. — Київ, 2013.

Національна академія наук України: До 90-річчя від дня заснування / Гол. ред. Б.Є. Патон. — Київ, 2008.

Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. В.Г. Кременя. — Київ, 2011.

Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році / Наук. ред. О. Бондар, В. Мазурок. — Київ, 2012.

Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2011 році / Гол. ред. В.П. Квашук. — Київ, 2012.

Національна доповідь про стан формування національної екологічної мережі України за 2006—2010 роки / Міністерство екології та природ. ресурсів України. — Херсон, 2012.

Національна доповідь України про гармонізацію життєдіяльності суспільства у навколишньому природному середовищі: Спеціальне видання до 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища. — Київ, 2003.

Національна екологічна політика в контексті європейської інтеграції: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції / Відп. ред. Т.В. Тимочко. — Київ, 2010.

Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку / Ф. О'Доннелл, В. Джарти, В. Шевчук та ін. — Київ, 2007.

Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадєєв та ін. — Київ, 2005.

Національна ідея у сухопутних військах України: Досвід, проблеми та перспективи реалізації: Матеріали наук.-практ. семінару / Гол. ред. Б.З. Якимович. — Львів, 2010.

Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932—1933 років в Україні / Гол. ред. В.А. Ющенко. — Київ, 2008.

Національна культура в сучасній Україні / Упоряд. Н.О. Старовойтова; Ред. І.Ф. Курас. — Київ, 1995.

Національна культура: єдність у різноманітності: Зб. наук. праць / Ред.-упоряд. В.М. Щербина, М.Ю. Наумова. — Київ, 2012.

Національна ментальність і духовно-політичні проблеми формування Збройних Сил України: Наук. зб. / Наук. ред. О.І. Фортова. — Київ, 1997.

Національна парадигма сталого розвитку України / За заг. ред. Б.Є. Патона. — Київ, 2012.

Національний атлас України / Гол. ред. Л.Г. Руденко; Гол. ред. кол. Б.Є. Патон. — Київ. 2007.

Національній медичній академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика — 90 років (1918—2008) / Гол. ред. Ю.В. Вороненко, Б.П. Криштопа. — Київ, 2008.

Національні меншини України: історія та сучасність: Науково-довідкове видання / Упоряд. І. Винниченко, Р. Марценюк. — Київ, 2006.

Наш Лукаш: До 90-річчя від дня народження Миколи Лукаша: [Спогади]: У 2 кн. / Упоряд. Л. Череватенко. — Київ, 2009. — Кн. 1.

Наш сучасник Микола Зеров / Упоряд. М. Зерова; Вст. ст. М. Коцюбинська. — Луцьк, 2006.

Наші втрати: Матеріали до біографічного словника репресованих у 1930-х роках діячів УРСР, зібрані Юрієм Лавріненком / Гол. ред. М. Жулинський. — Київ; Нью-Йорк, 2005.

Не відлюбив свою тривогу ранню... : Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. О.Ю. Орач. — Київ, 1993.

Неврлий М. Минуле й сучасне: Зб. слов'янознавчих праць. — Київ, 2009.

Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ; Полтава, 1994.

Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр.: У 2 ч. — Київ, 1995.

Новикова Ю.М. Історія української культури. Українознавство. Українська етнокультура: Навч. посібник. — Донецьк, 2012.

Новиченко Л.М. Вибрані праці: У 2 т. — Київ, 1984.

Новиченко Л.М. Життя як діяння: Вибрані статті. — Київ, 1983.

Новиченко Л.М. Поезія і революція: Книга про Павла Тичину. — Київ, 1979.

Новиченко Л.М. Поетичний світ Максима Рильського: У 2 кн. — Київ. — Кн. 1: 1910—1941. — 1980; Кн. 2: 1941—1964. — 1993.

Новиченко Л.Н. Избранные работы: В 2 т. — Москва, 1985.

Ноїв Ковчег: Живопис України другої половини XX століття: Тенденції: Каталог виставки / Уклад. О. Петрова. — Київ, 2000.

Нудьга Г.А. Слово і пісня: Дослідження. — Київ, 1985.

Нудьга Г.А. Українська дума і пісня в світі: У 2 кн. — Львів. — Кн. 1. — 1997; Кн. 2. — 1998.

Об отмене стеснений малорусского печатного слова / Имп. Академия наук. — Санкт-Петербург, 1905.

Обірвані струни: Антологія поезії полеглих, розстріляних, замучених і засланих: 1920—1945 / Вибір, передм. Б. Кравців. — Нью-Йорк, 1955.

Образ Христа в українській культурі / В.С. Горський, Ю.І. Сватко, О.Б. Киричок та ін. — Київ, 2001.

Овсієнко В. Василь Стус у віддзеркаленнях: Спогади Василя Овсієнка про Василя Стуса / Упоряд. О. Дворко. — Полтава, 2007.

Овсієнко В. Світло людей: Спогади-нариси про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко. — Київ, 1996.

Огієнко І. Історія українського друкарства. — Київ, 1994.

Огієнко І.І. (митрополит Іларіон). Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ, 2002.

Одарченко П. Українська література: Зб. вибраних статей. — Київ, 1995.

Оксана Петрусенко: спогади про видатну українську співачку: Збірник / Упоряд. Г. Філіпенко; Вст. ст. М. Стефанович. — Київ, 1964.

Оксана Петрусенко: Спогади. Листи. Матеріали / Упоряд. М. Кагарлицький, Г. Філіпенко. — Київ, 1980.

Олександр Довженко вчора і сьогодні: Затемнені місця в біографії: Зб. матеріалів / Упоряд. Є. Сверстюк. — Луцьк, 2005.

Олександр Олесь: Творча спадщина і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Р.П. Радишевський. — Суми, 1999.

Олена Кульчицька: Альбом / Упоряд. та авт. ст. А. В'юник. — Київ, 1969.

Олійник Б. Криниці моралі та духовна посуха: Статті, виступи, публіцистичні роздуми, інтерв'ю. — Київ, 1990.

Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX — XX століть: Навч. посібник. — Київ, 1998.

Органи управління та керівництво охороною здоров'я в період української державності 1917—1919 рр. // Агапіт. — 2000. — № 12.

Орел Л., Стогнота Л. Народне мистецтво України на межі тисячоліть. — Київ, 2007.

Основи законодавства про культуру // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 21.

Охорона пам'яток історії і культури в Україні: 1917—1919 рр.: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд. О.О. Нестуля; Відп. ред. В.О. Горбик. — Київ, 2008.

Охорона природи Українських Карпат та прилеглих територій / Відп. ред. С.М. Стойко. — Київ, 1980.

Охорона природи: Збірник законодавчих актів / Упоряд. Ю.С. Шемшученко. — Київ, 1976.

Охорона та використання культурної спадщини України: Проблеми і перспективи / Ред. Є.А. Ліньова. — Сімферополь, 2004.

Охорона та дослідження пам'яток археології: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Б. Супруненко. — Полтава, 2006.

Охорона тваринного світу / Упоряд. В.Є. Борейко. — Київ, 1992.

Охороні ґрунтів — державну підтримку / Відп. ред. С. Балюк. — Харків, 2010.

Охороняймо природу! Зб. статей / Відп. ред. В.І. Комендар. — Ужгород, 1964.

Павличко Д.В. Літературознавство. Критика: У 2 т. — Київ, 2007.

Павличко Д. Українська національна ідея: Статті, виступи, інтерв'ю. Документи. — Київ, 2004.

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — Київ, 2004.

Павличко С. Теорія літератури / Упоряд. В. Агеєва, Б. Кравченко; Передм. М. Зубрицька. — Київ, 2002.

Павлишин М. Канон та іконостас. — Київ, 1997.

Павло Тичина: Зб. статей / Відп. ред. І.М. Дузь. — Одеса. 1962.

Палій В.М., Храмов Ю.О. Національна академія наук України: 1918—2008: Персональний склад. — 5-те вид., доп. і випр. — Київ, 2008.

Панорама охорони здоров'я населення України / А.В. Підаєв, О.Ф. Возіанов, В.Ф. Москаленко, В.М. Пономаренко та ін. — Київ, 2003.

Панченко В.Є. Неубієнна література: Дослідницькі етюди. — Київ, 2007.

Папікян А.Л. Збройні Сили України XX століття. — Львів, 1999.

Парламентаризм в Україні: теорія та практика: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції / Ред. С.Б. Гавриш. — Київ, 2001.

Парламентська асамблея Ради Європи / Пер. з фр. І. Шевчук. — Київ; Страсбург, 1998.

Парламентський вимір європейської інтеграції: Зб. матеріалів / Ред. С.Г. Плачкова. — Київ, 2005.

Парламентський контроль у сфері безпеки і оборони: Матеріали міжнар. конференції. — Київ, 2003.

Парламентські слухання на тему "Про сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи": Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України. — Київ, 2011.

Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: Зб. наук. праць / Наук. ред. І. Розпутенко. — Київ, 2003.

Патон Б.Е. Избранные труды. — Киев, 2008.

Патон Б.Е. Наука. Техника. Прогресс. — Москва, 1987.

Патон Б.Є. Вибрані праці. — Київ, 1970.

Патон Е.О. Избранные труды: В 3 т. / Отв. ред. Г.Н. Савин. — Киев. 1959—1961.

Патонівська школа / Гол. ред. кол. С.І. Кучук-Яценко. — Київ, 2010.

Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб. наук. праць / Ред. І.А. Зязюн, Н.Г. Ничкало. — Київ, 2003.

Педагогічна і психологічна наука в Україні: У 5 т. — Київ, 2012.

Педагогічна майстерність / За ред. І.А. Зязюна. — 3-тє вид., доп. і переоб. — Київ, 2008.

Пеленський О. Світова концертова подорож Української республіканської капели: Спомини учасника. — Львів, 1933.

Перевезій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. — Київ, 2004.

Перепелиця Г.М. Без'ядерний статус і національна безпека України. — Київ, 1992.

Перспективная сеть заповедных объектов Украины / Под. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. — Киев, 1987.

Петрова О. Мистецтвознавчі рефлексії: Історія, теорія та критика образотворчого мистецтва 70-х років XX ст. — початку XXI. — Київ, 2004.

Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920—1940: жертви більшовицького терору. — Нью-Йорк, 1959.

Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчук. — Київ, 2011.

Погребенник В.Ф., Тимощук Н.М. Антитоталітарний дискурс української прози XX століття: трагедія голодомору. — Вінниця, 2007.

Погребенник Ф.П. Наша дума, наша пісня: Нариси-дослідження. — Київ, 1991.

Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст.:

Питання ідейно-естетичної еволюції. — Київ, 1990.

Погрібний А.Г. Криниці, яким не зміліти: Полеміка. Літературні огляди. Діалоги. — Київ, 1994.

Погрібний А. Поклик дужого чину: Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика / Упоряд. Г.Г. Погрібна; Вст. сл. В.Г. Дончик, П.П. Кононенко. — Київ, 2009.

"*Поділля* — його Єрусалим": Спогади про життя і творчість Євгена Пилиповича Гуцала / Авт.-упоряд. М. Гуцало; Ред. В. Волочай; Передм. В. Кобець. — Вінниця, 2008.

Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Зб. наук. праць / Упоряд. Т.В. Шаповаленко. — Харків, 2006.

Поздняков В.М. Наука і освіта в ноосферній концепції В.І. Вернадського. — Житомир, 2010.

Політична енциклопедія / Редкол: Ю. Левенець (гол.) та ін. — Київ, 2011.

Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. — Київ, 2008.

Поліщук В.Т. Зі студій над класиками: Літературознавчі статті. — Черкаси, 2001.

Попович М.В. Григорій Сковорода: філософія свободи. — 2-ге вид. — Київ, 2008.

Попович М.В. Нарис історії культури України. — 2-ге вид., випр. — Київ, 2001.

Попович М.В. Червоне століття. — Київ, 2005.

Постмодернізм в філософії науки та філософії культури / Відп. ред. В.І. Штанько. — Харків, 1997.

Постмодернізм у філософії, науці та культурі / Відп. ред. В.І. Штанько. — Харків, 2000.

Початська-Красуцька О. Історія української журналістики: Навч.-метод. посібник. — Кам'янець-Подільський, 2012.

Праці Центру пам'яткознавства. — Київ. — Вип. 1. — 1992; Вип. 2. — 1993.

Преса Української РСР. 1918—1985: Стат. довідник. — Київ, 1986.

"*Прийшов*, щоб не розлучатися...": На пошану 70-річчя Григора Тютюнника: Наук. збірник / Упоряд. М. Конончук. — Київ, 2005.

Принц Г., Копиця М., Цимбаліста Н. Гмиря і Шостакович. — Київ, 2006.

Природа і людина: Щорічний науково-популярний збірник. — Київ, 1968—1970.

Природа Украинской ССР: Геология и полезные ископаемые / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. Е.Ф. Шнюков, Г.Н. Орловский. — Киев, 1986.

Природа Украинской ССР: Животный мир / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. В.А. Топачевский. — Киев, 1985.

Природа Украинской ССР: Климат / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. К.Т. Логвинов, М.И. Щербань. — Киев, 1984.

Природа Украинской ССР: Ландшафты и физико-географическое районирование / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. А.М. Маринич. — Киев, 1985.

Природа Украинской ССР: Моря и внутренние воды / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. В.Д. Романенко. — Киев, 1987.

Природа Украинской ССР: Почвы / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Н.Б. Вернандер, И.Н. Гоголев, Д.И. Ковалишин и др. — Киев, 1986.

Природа Украинской ССР: Растительный мир / Пред. ред. кол. К.М. Сытник; Отв. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко. — Киев, 1985.

Природа України та її охорона / Відп. ред. Б.І. Вольтовський. — Київ, 1975.

Приступа Є.Н. Народна фізична культура українців. — Львів, 1995.

Пріцак О. Агатангел Кримський // Київ. старовина. — 1992. — № 1.

Про Андрія Головка: Спогади. Статті / Упоряд. О.В. Килимник. — Київ, 1980.

Про витязя слово: Рядки поетичної Симоненкіани / Упоряд. В.Т. Поліщук. — Черкаси, 2002.

Про М.К. Садовського: Зб. матеріалів. — Київ, 1957.

Про Миколу Бажана: Літературно-критичні статті, есе / Упоряд. П.Д. Моргаєнко. — Київ, 1984.

Про Тимофія Левчука: Зб. статей, нарисів, інтерв'ю / Упоряд. Т.Т. Дерев'янко. — Київ, 1982.

Проблеми історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу: Тези доповідей наук.-практ. конференції. — Херсон, 1993.

Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри: Матеріали наук.-тео-

рет. конференції / Гол. ред. кол. М.В. Попович. — Київ, 2007.

Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М.В. Попович. — Київ, 2006.

Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Київ, 2010.

Проблеми української радянської музики: Статті / Ред. В.Д. Довженко. — Київ. — Т. 1. — 1968; Т. 2. — 1969.

Протас М.О. Українська скульптура XX століття. — Київ, 2006.

Пуха Л.Г. Кінематограф і Лесь Курбас. — Черкаси, 1999.

Пучков А.А. Архитектуроведение и культурология: Избр. статьи. — Киев, 2005.

Радиш Я. Військові лікарі України — керівники військово-медичної служби в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. // Агапіт. — 1995. — № 2.

Радишевський Р. Журба і радість Олександра Олеся // Олесь О. Твори: У 2 т. — Київ, 1990. — Т. 1.

Радишевський Р.П. Українська полоністика: проблеми, школи, сильветки. — Київ, 2010.

Радченко Є.Є. Володимир Сосюра: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1967.

Рарицький О. Поезія героїчного чину: Василь Стус: еволюція художнього мислення. — Хмельницький, 2002.

Рачук І.А. Олександр Довженко. — Київ, 1964.

Ревуцький В. В орбіті світового театру. — Київ; Харків; Нью-Йорк, 1995.

Ревуцький В. Нескорені березільці: Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. — Нью-Йорк, 1985.

Ревуцький В. По обрію життя: Спогади / Упоряд. В. Шевчук; Ред. Р. Пилипчук. — Київ, 1998.

Ревуцький В. П'ять великих акторів української сцени. — Париж, 1955.

Ревуцький Д.М. Микола Лисенко: Повернення першоджерел / Упоряд., вст. ст. В.В. Кузик. — Київ, 2003.

Ревуцький Л.М. Повне зібрання творів: У 11 т. Т. 11: Літературна спадщина / Упоряд., вст. ст. В.Д. Довженко. — Київ, 1988.

Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — Київ, 2005.

Регрес і регенерація в народному мистецтві: Колект. дослідження / Відп. ред. М. Селівачов. — Київ, 1998.

Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. — Київ, 2004.

Режисура українського театру: традиції і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л.А. Дашківська. — Київ, 1990.

Резникович М. От репетиции к репетиции. — Киев, 1996.

Резникович М.Ю. Театр времен: Жизнь театра: В 2 кн. — Киев, 2001.

Резникович М.Ю. Театр времен: Лики времени. — Киев, 2001.

Рильський М.Т. Зібрання творів: У 20 т. / Гол. ред. кол. Л.М. Новиченко. — Київ, 1983—1990.

Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади: Підручник. — Київ, 2001.

Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX—XX століття / Упоряд. А. Вовчак, І. Довгалюк; Відп. ред. В. Івашків. — Львів, 2005.

Родинне вогнище Зерових / Упоряд. М. Зерова; Ред. В. Шевчук. — Київ, 2004.

Рожок В. Музика і сучасність: Монографічні дослідження, науково-популярні, критичні та публіцистичні твори. — Київ, 2003.

Рожок В. Сонячний маестро: [Диригент Стефан Турчак]. — Київ, 2006.

Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987—1989 роках: Доповідь 42-й Міжнародній конференції з питань освіти. — Женева, 1990.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Українській РСР. 1917—1957 / Відп. ред. М.М. Грищенко. — Київ, 1957.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси / Відп. ред. М.Д. Ярмаченко. — Київ, 1991.

Розвиток сільських територій України: Зб. матеріалів / Упоряд. О.Г. Осіуленко; Державний комітет статистики України. — Київ, 2006.

Розвиток сільських територій України: Посібник / Ред. Ю.О. Лупенко, М.І. Пугачов, О.Г. Булавка. — Київ, 2012.

Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи: Зб. наук. статей / Ред. П.М. Слободянюк. — Київ, 1995.

Розсипані перли: Поети "Молодої Музи": Збірник / Упоряд., передм. М.М. Ільницький. — Київ, 1991.

Романицький Б. Український театр в минулому і тепер. — Київ, 1950.

Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. — Харків, 1927.

Роменець В.А. Історія психології: XIX — початок XX століття. — Київ, 2007.

Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології: XX століття. — 3-тє вид. — Київ, 2003.

Росінська О. Символіка поезії Дмитра Стуса. — Донецьк, 2010.

Рудницький А. Українська музика: Історично-критичний огляд. — Мюнхен, 1963.

Рудницький Л. Світовий код українського письменства. — Івано-Франківськ, 2010.

Рудницький М. Непередбачені зустрічі: [Новели про видатних письменників, артистів, художників, учених різних країн]. — Львів, 1969.

Рудницький М. Письменники зблизька: Спогади: У 3 кн. — Львів. — Кн. 1. — 1958; Кн. 2. — 1959; Кн. 3. — 1964.

Рудницький М. У наймах у Мельпомени: [Історія розвитку театру в Галичині. Спогади]. — Київ, 1963.

Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин: У 2 т. / За заг. ред. І. Дзюби. — Київ. — Т. 1. — 2004; Т. 2 — 2011.

Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Відп. ред. Л.А. Дубровіна, Г.В. Боряк. — Київ, 1996.

Рух Опору в Україні: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О. Зінкевич. — Київ, 2010.

Рыбаков М.А. Киевский цирк: Люди, события, судьбы. — 2-е изд., доп. и испр. — Киев, 2006.

Савицкий П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. — Киев, 1983.

Савченко В.А. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Харків, 2008.

Садовський М. Мої театральні згадки. — Харків; Київ, 1930.

Саєнко В. Українська модерна поезія 20-х років XX століття: ренесансні параметри. — Одеса, 2004.

Саксаганский П. Из прошлого украинского театра. — Москва, 1938.

Саксаганський П. Думки про театр / Вст. ст. Ю. Костюк. — Київ, 1955.

Салига Т. Високе світло: Літературно-критичні студії. — Львів; Мюнхен, 1994.

Салига Т. Микола Вінграновський: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1989.

Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і Поліський край. — Ніжин, 2004.

Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. — Ніжин, 2000.

Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства / Відп. ред. Г.М. Сивокінь. — Київ, 1999.

Самохвалов В.Я. Черты симфонизма Б. Лятошинского. — 2-е изд., перераб. и доп. — Киев, 1977.

Самохвалов В. Черты музыкального мышления Б. Лятошинского. — Киев, 1970.

Сарбей В.Г. Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. — Київ, 1965.

Свербілова Т.Г., Малютіна Н.П., Скорина Л.В. Від модерну до авангарду: Жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини XX століття. — Черкаси, 2009.

Сверстюк Є. Блудні сини України: [Статті, есе] / Упоряд. Т. Марусик. — Київ, 1993.

Сверстюк Є.О. Правда полинова = The Wormwood Truth: Зб. виступів. — Київ, 2009.

Світличний І. Серце для куль і для рим: Поезії. Поетичні переклади. Літературно-критичні статті. — Київ, 1990.

Світличний І.О., Світлична Н.О. З живучого племені Дон Кіхотів / Упоряд. М.Х. Коцюбинська, О.І. Неживий. — Київ, 2008.

Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики / Кер. авт. кол. М.І. Михальченко. — Київ, 2010.

Світоглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти: Матеріали Міжнар. конференції молодих науковців / Гол. ред. кол. В.О. Балух. — Чернівці, 2010.

Семенко Л. "Їх поєднала пісня Леонтовича...": Нариси з історії музичного життя в Україні 1910—1930-х років. — Вінниця, 2007.

Семенчук І.Р. Григорій Тютюнник: Майстерність письменника. — Київ, 1971.

Семенчук І.Р. Романи Михайла Стельмаха. — Київ, 1976.

Семенюк Г.Ф. Українська драматургія 20-х років: Нове осмислення. — Київ, 1993.

Сенів І. О.Л. Кульчицька: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1955.

Сергій Параджанов: злет, трагедія, вірність: Твори, листи, документи архівів, статті, фотографії / Упоряд. Р.М. Корогодський, С.І. Щербатюк. — Київ, 1994.

Сергійчук В.І. Українська соборність: відродження українства в 1917—1920 рр. — Київ, 1999.

Сердюк А.М. Непростые заботы человечества: научно-технический прогресс, здоровье человека, экология. — Москва, 1988.

Сердюк А.М., Кичигин С.А. Шанс один из одного. — Киев, 1991.

Сердюк А.М., Стусь В.П., Ляшенко В.І. Екологія довкілля та безпека життєдіяльності населення у промислових районах України. — Дніпропетровськ, 2011.

Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни: Експатріантський "метароман" Володимира Винниченка: текст і контекст. — Київ, 2003.

Сивокінь Г.М. Від аналізу до прогнозу: Літературно-художній пошук і позиція критика. — Київ, 1990.

Сивокінь Г.М. Одвічний діалог: Українська література та її читач від давнини до сьогодні. — Київ, 1984.

Сивокінь Г.М. У вимірах сприймання: Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функції. — Київ, 2006.

Сидоренко В. Візуальне мистецтво: від авангардних зрушень до новітніх спрямувань. — Київ, 2008.

Синько Р.О. На зламах епох: І. Кавалерідзе й оточення: Есе. Спогади. Роздуми. — Київ, 2002.

Сиротюк М. Український радянський історичний роман. — Київ, 1962.

Сиротюк М.Й. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1968.

Система професійної безперервної підготовки фахівців для охорони здоров'я України / В.Ф. Москаленко та ін. — Київ, 2009.

Сірополко С. Історія освіти в Україні. — Київ, 2002.

Скарби літератури — безсмертя нації: Зб. наук. праць / Упоряд., вст. ст. Р.П. Радишевський; Гол. ред. кол. М.Г. Жулинський. — Київ, 2007.

Скорик М. Структура і виражальна природа акордики в музиці XX століття. — Київ, 1983.

Скорина Л. Література та літературознавство української діаспори: Курс лекцій. — Черкаси, 2005.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — Київ, 1989.

Слабошпицький М. Літературні профілі: Літературно-критичні нариси. — Київ, 1984.

Славутич Яр. Розстріляна муза: Мартиролог: Нариси про поетів. — Київ, 1992.

Словник української мови / Відп. ред. В.В. Жайворонок; Інститут української мови НАН України; Всеукраїнське товариство "Просвіта". — Київ, 2012.

Словник української мови: У 20 т. / Наук. ред. проекту В.А. Широков; Гол. наук. ред. В.М. Русанівський. — Київ, 2010—2012. — Т. 1—3 (видання продовжується).

Слово — зброя? [Зб. матеріалів з історії Національної спілки журналістів України] / Гол. ред. ради І.Ф. Лубченко; Упоряд. Ю.В. Бондар, С.В. Шевченко, В.Л. Фатько. — Київ, 2009.

Слово: Збірник. — Т. 1: Література, мистецтво, критика, мемуари, документи / Гол. ред. Г. Костюк. — Нью-Йорк, 1962.

Соботович Э.В., Довгий С.А., Лысенко О.Б. Экологическая энциклопедия: В 4 т. — Киев, 2005—2007. — Т. 1, 2.

Соловей Е.С. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. — Київ, 1998.

Соломія Крушельницька: Спогади, матеріали, листування: У 2 ч. / Упоряд., вст. ст. М. Головащенко. — Київ. — Ч. 1. — 1978; Ч. 2. — 1979.

Сосюра В. Третя рота: роман / Упоряд. С. Гальченко; Післямова Н. Бернадська. — Київ, 2010.

Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: ідеї, змагання, діяльність. — Київ, 1993.

Співець душі народної: До 120-річчя з дня народження Кирила Стеценка / Ред. Т. Неліна. — Київ; Фастів, 2003.

Спогади про Миколу Садовського: Збірник / Упоряд., вст. ст. Р.Я. Пилипчук. — Київ, 1981.

Спогади про Панаса Саксаганського: Збірник / Упоряд., вст. ст. Р.Я. Пилипчук. — Київ, 1984.

Спорт в українському образотворчому мистецтві: Комплект репродукцій / Упоряд. Л.І. Масловська. — Київ, 1979.

Спорт на Україні. 1965—1967: Змагання. Переможці. Результати / Упоряд. М.М. Подольський. — Київ, 1969.

Спорт, духовність і гуманізм у сучасному світі: Зб. статей / Харк. художньо-промисловий інститут. — Харків, 2005.

Спортивний Олімп України / Авт.-упоряд. В.В. Болгов; Гол. ред. кол. М.П. Костенко. — Київ, 2003.

Спортивні висоти України: Фотоальбом / Упоряд. Г.О. Птиця. — Київ, 1980.

Спортивні ігри: До спартакіади народів СРСР / С.Д. Романенко, М.П. Піменов, П.К. Петров та ін. — Київ, 1955.

Спортивні ігри: Навч. посібник: У 2 т. / Заг. ред. Ж.Л. Козіна. — Харків, 2010.

Ставицький О. Українська драматургія початку XX століття. — Київ, 1964.

Станішевський Ю. Балетний театр України. — Київ, 2003.

Станішевський Ю.О. Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: Історія і сучасність. — Київ, 2002.

Станішевський Ю.О. Обрії музичного театру: Опера, балет, оперета на сучасній українській сцені. — Київ, 1968.

Станішевський Ю.О. Оперний театр Радянської України: Історія і сучасність. — Київ, 1988.

Станішевський Ю.О. Режисура в сучасному українському музичному театрі. — Київ, 1982.

Станішевський Ю.О. Режисура в українському радянському оперному театрі. — Київ, 1973.

Станішевський Ю.О. Український радянський музичний театр (1917—1967): Нариси історії. — Київ, 1970.

Старков В. До питання про ігрову культуру українців // Українська історична наука на порозі XXI століття: Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конгресу. — Т. 3. — Чернівці, 2001.

Старков В. Фізкультура й спорт // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 11: Доповнення. — Париж; Нью-Йорк, 1995.

Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. — Київ, 2009.

Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. — Київ, 1985.

Степаненко М.І. Історія, граматика, поетика українського слова. — Полтава, 2008.

Степанченко Г.В. Я.С. Степовий і становлення української радянської музики. — Київ, 1979.

Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування. — Київ, 2011.

Стефанович М. Київський академічний театр опери та балету УРСР ім. Т.Г. Шевченка: Історичний нарис. — Київ, 1968.

Стефанович М.П. Иван Сергеевич Паторжинский. — Киев, 1960.

Стеценко Л.Ф. Панас Саксаганський: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1959.

Стильові тенденції української літератури XX століття: Зб. статей / Упоряд. Н.М. Шумило; Наук. ред. В.Г. Дончик. — Київ, 2004.

100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва: Зб. наук. праць / Ред. М. Селівачов. — Київ, 2002.

Стравинський та Україна: Матеріали Міжнар. конференції / Упоряд. О. Кушнірук; Відп. ред. А. Терещенко. — Київ, 1998.

Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки) “Шляхи європейської інтеграції” / Заг. кер. В.Ф. Янукович; Нац. інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2004.

Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX — початок XX ст.). — Київ, 1998.

Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. — 2-ге вид., випр. — Київ, 2005.

Сулима М. Книжниця у семи розділах: Літературно-критичні статті й дослідження. — Київ, 2006.

Суровцев Ю.И. Поэзия Миколы Бажана: Критический очерк. — Москва, 1970.

Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / Кер. В.Ф. Солдатенко та ін. — Київ, 2009.

Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. — Київ, 1976.

Сучасна людина в царині релігійних і безрелігійних цінностей: Матеріали Міжнар. студентської наук. конференції / Гол. ред. кол. В.О. Балух. — Чернівці, 2005.

Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Київ, 2009.

Сучасне книгознавство: Питання теорії та історії / Відп. ред. М.П. Кодак. — Київ, 1988.

Сюта Б. Музична творчість 1970—1990-х років: параметри художньої цілісності. — Київ, 2006.

Табачник Д.В. Історія української дипломатії: Біографічні нариси: Навч. посібник. — Київ; Харків, 2009.

Табачник Д.В., Попов Г.Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. — Київ, 2007.

Танюк Л. Мар'ян Крушельницький: Школа образного перевтілення, заповідана Лесем Курбасом. — Київ, 2007.

Танюк Л. Слово. Театр. Життя: Вибране: У 3 т. — Київ, 2003.

Таран Л. Енергія пошуку: Літературно-критичні статті. — Київ, 1988.

Таранушенко С. Виставка української книжкової графіки. — Харків, 1929.

Тарнашинська Л. Закон піраміди: Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї. — Київ, 2001.

Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: Історико-літературний та поетикальний аспекти. — Київ, 2010.

Творчість Володимира Свідзинського: Зб. наук. праць / Ред. Л. Бублейник. — Луцьк, 2003.

Творчість Григорія Кочура в контексті української культури XXI віку: до 100-річчя від дня народження Майстра: Матеріали Міжнар. конференції / Гол. ред. кол. Р. Зорівчак. — Львів, 2009.

Творчість Євгена Плужника і літературний процес XX століття в Україні: Зб. наук. праць / Упоряд. М.Я. Гон, В.І. Шанюк; Ред. Г.М. Штонь. — Рівне, 1999.

Творчість М. Коцюбинського та громадсько-культурний і літературний процес у Чернігові кінця XIX — початку XX ст. / Ред.-упоряд. Г.В. Самойленко. — Ніжин, 1998.

Творчість М. Леонтовича: Зб. статей / Упоряд. В.Д. Довженко. — Київ, 1947.

Театр: континуум, коди, парадокси, інтерпретації / Упоряд. Т. Бойко. — Київ, 2006.

Театральна режисура XXI ст.: метаморфози професії / Ред.-упоряд. В. Собянський. — Київ, 2010.

Теория и история музыкального исполнительства: Сб. науч. трудов / Отв. ред. Л.С. Нелюбова. — Киев, 1989.

Терещенко А.К. Українська радянська кантата і ораторія. 1917—1945. — Київ, 1980.

Терещенко А. Львівський державний академічний театр опери та балету імені Івана Франка: Піввіковий творчий шлях. — Київ, 1989.

Тимофєєв В. Белла Руденко. — Київ, 1973.

Тимченко О.І., Сердюк А.М., Карташова С.С. Генофонд і здоров'я: розвиток методології. — Київ, 2008.

Тимченко О.І., Сердюк А.М., Турос О.І. Гігієна довкілля. — Київ, 2000.

Тип художньої творчості в епоху постмодернізму: реальність чи віртуальність? / Ред. М. Наєнко. — Київ, 2002.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: [Документи і матеріали]: У 9 т. / Гол. ред. кол. Т. Гунчак. — Київ, 2001. — Т. 6—9.

Ткачев Г. Украина // 50 лет "Динамо". — Москва, 1973.

Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства. — 2-ге вид., випр. і доп. — Київ, 2003.

Ткачук М. Наративні моделі українського письменства. — Тернопіль, 2007.

Тобілевич Б.П. Панас Карпович Саксаганський: Життя і творчість. — Київ, 1957.

Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів: ідентифікація автора в національному часо-просторі. — Вінниця, 2007.

Трофим'як Б.Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР. — Львів, 1987.

Туган-Барановский М.И. Избранные сочинения: В 2 т. / Науч. ред., вст. ст. Л.И. Дмитриченко. — Донецк, 2004.

Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. ред., вст. ст. С.М. Злупко. — Львів, 2003.

Турган О.Д. Українська література кінця XIX — початку XX ст. і античність: Шляхи сприйняття і засвоєння. — Київ, 1995.

"*У мерехтінні* найдорожчих лиць": Згадуючи Михайлину Коцюбинську / Упоряд. і відп. ред. Е. Соловей. — Київ, 2012.

Украинцы / Отв. ред. Н.С. Полищук, А.П. Пономарев. — Москва, 2000.

Украинцы в Оренбургском крае: Материалы науч.-практ. конференции, посвященной 150-летию со дня пребывания Т.Г. Шевченко в Оренбургском крае / Отв. ред. В.В. Амелин. — Оренбург, 1997.

Украинцы на Дальнем Востоке: История и современность / Предс. ред. кол. П.Ф. Бровко. — Владивосток, 2008.

Україна: Антологія памяток державотворення: X—XX ст.: У 10 т. / Гол. ред. кол. І.М. Дзюба. — Київ, 2008—2009.

Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану Валерія Смолія / Відп. ред. О. Онищенко. — Київ, 2010.

Україна: Політична історія: XX — початок XXI століття / Співгол. ред. кол. В.А. Смолій, Ю.А. Левенець. — Київ, 2007.

Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підручник / В.А. Манжола, В.Ю. Константинов та ін.; Ред. Л.В. Губерський. — Київ, 2008.

Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць / В.А. Смолій. — Київ, 2003.

Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / Наук. ред. О.П. Лановенко. — Київ, 2001.

"*Українізація*" 1920 — 30-х років: Передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В.А. Смолій. — Київ, 2003.

Українки в історії / С. Андрусів, Ю. Багаліка, М. Богачевська-Хом'як та ін. — Київ, 2006.

Українська архівна енциклопедія / Гол. ред. І.Б. Матяш. — Київ, 2008.

Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Гол. ред. кол. Л.В. Губерський. — Київ, 2004.

Українська культура / За ред. Д. Антоновича; Упоряд. С. Ульяновська. — Київ, 1993.

Українська культура в європейському контексті / Ред. Ю.П. Богуцький. — Київ, 2007.

Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: У 5 т. / Відп. ред. Г.Д. Вервес. — Київ, 1987—1994.

Українська літературна енциклопедія: У 5 т. / Відп. ред. І.О. Дзеверін. — Київ. — Т. 1. — 1988; Т. 2. — 1990; Т. 3. — 1995.

Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство: Тези доп. / Наук. ред. П.Ю. Гриценко. — Київ, 2010.

Українська мова: Енциклопедія / Співгол. ред. кол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. — 3-тє вид. зі змін. і доп. — Київ, 2007.

Українська музика: Зб. статей / Відп. ред. Л. Коссак-Баб'юк. — Київ, 1972.

Українська музикальна спадщина: Зб. статей / Ред. Б. Гурман. — Київ, 1940.

Українська музична енциклопедія: У 6 т. / Гол. ред. кол. Г. Скрипник. — Київ. — Т. 1. — 2006; Т. 2. — 2008; Т. 3. — 2011.

Українська музична культура XX століття: Пошуки, здобутки, перспективи / Ред.-упоряд. І.С. Драч. — Суми, 1996.

Українська музична спадщина: Статті. Матеріали. Документи / Заг. ред. М.М. Гордійчук. — Київ, 1989.

Українська опера радянського періоду: З критичної спадщини 20-х років / Упоряд. О.М. Руднєва. — Харків, 1993.

Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн.: Навч. посібник / Ред. О.В. Сухомлинська. — Київ, 2005.

Українська педагогіка на межі тисячоліть: Матеріали пед. читань на пошану С.Б. Ступарика / Гол. ред. кол. В.І. Кононенко. — Івано-Франківськ, 2003.

Українська педагогічна думка в іменах (Східна Галичина — українське зарубіжжя XX ст.): Навч. посібник / Ред. Т.К. Завгородня. — Івано-Франківськ, 2009.

Українська радянська енциклопедія: У 12 т., 13 кн. / Гол. редкол. М.П. Бажан. — 2-ге вид. — Київ, 1977—1985.

Українська революція: Документи. 1919—1921 / Ред. Т. Гунчак; Українська вільна академія наук у США. — Нью-Йорк, 1984.

Українська революція і державність (1917—1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк. — Київ, 1998.

Українська та зарубіжна культура: Підручник / Заг. ред. В.Т. Жежерун, В.Г. Рибалка. — Харків, 2003.

Українська та зарубіжна культура: Теорія та історія в структурно-логічних схемах і ілюстраціях: Навч. посібник / І.В. Гавриш, В.Т. Жежерун, Н.М. Качор та ін. — 2-ге вид., доп. — Харків, 2005.

Українська та світова музична культура: сучасний погляд: Зб. статей / Упоряд. М. Копиця. — Київ, 2005.

Українська тема у світовій культурі / Ред. О. Голинська // Наук. вісник Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського. — Київ, 2001. — Вип. 17.

Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Д.В. Табачник, В.Й. Бузало, В.М. Воронін та ін.; Гол. ред. кол. Б.Є. Патон. — Київ, 2004.

Українська художня культура / С.Й. Грица, Н.М. Корнієнко, Г.В. Липова та ін.; Ред. І.Ф. Ляшенко. — Київ, 1996.

Українська художня культура: пам'яткоохоронні проблеми: Зб. наук. праць / С.В. Оляніна та ін. — Київ, 2011.

Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва / Заг. ред. В.А. Сергійчук. — Київ, 2002.

Українська церква між Сходом і Заходом / Відп. ред. А. Колодний. — Київ, 1996.

Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доповіді Всеукр. конференції / Упоряд. В. Ляхоцький, І. Матяш. — Київ, 1997. — Ч. 1, 2.

Українське державотворення: невитребуваний потенціал. — Київ, 1997.

Українське кіно від 1960-х і до сьогодні: проблема виживання / Упоряд. Л. Брюховецька. — Київ, 2010.

Українське літературно-мистецьке відродження 20-х років XX століття: Питання стилю, проблематики, поетики, мови: Зб. праць: До 100-річчя з дня народження Юрія Лавріненка / Відп. ред. В.Т. Поліщук. — Черкаси, 2005.

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: Нариси повсякденного життя / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Київ, 2012.

Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: У 4 кн. / Упоряд. В. Яременко. — 3-тє вид., змін., доопрац., доп. — Київ, 2003.

Український біографічний кінодовідник / Н.М. Капельгородська, Є.С. Глущенко, О.Р. Синько. — Київ, 2001.

Український вибір: Політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко та ін. — Київ, 2007.

Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. Т. 1: Дожовтневий період / Відп. ред. М.Т. Рильський. — Київ, 1967.

Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. Т. 2: Радянський період / Відп. ред. М.Т. Рильський. — Київ, 1959.

Український екологічний тлумачний словник: Навч. посібник / М.О. Клименко та ін. — Рівне, 2011.

Український живопис XIX — початку XX ст. з фондів Національного художнього музею України / Авт. ст., упоряд. О. Жбанкова. — Хмельницький; Київ, 2005.

Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Ред. Ю. Терещенко. — Київ, 2008.

Український музей. Збірник 1. — Київ, 1927.

Український театр XX століття / Гол. ред. кол. Н. Корнієнко. — Київ, 2003.

Український тлумачний словник видавничо-поліграфічної справи / Уклад. П.О. Киричок, О.М. Величко, С.Ф. Гавенко. — Київ, 2011.

Українські авангардисти як теоретики і публіцисти / Д. Горбачов та ін. — Київ, 2005.

Українські культурні індустрії: стан, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конференції / Гол. ред. кол. М.М. Поплавський. — Київ, 2008.

Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926—1930: Зб. документів / Авт.-упоряд. О. Нестуля, С. Нестуля. — Полтава, 2002.

Українські культурні цінності в Росії: Спроба діалогу про повернення. 1930: Зб.

документів / Авт.-упоряд. О. Нестуля, С. Нестуля. — Полтава, 2006.

Українські лікарі: Біобібліографічний довідник: У 3 кн. / Авт.-упоряд. Я. Ганіткевич, П. Пундій; Наук. ред. Л. Пиріг. — Львів; Чикаго, 2008.

Українські метаморфози: Зб. статей / Пер. з нім. А. Баканов; Наук. ред. Ю. Дуркот. — Київ, 2010.

Українські мовознавці та письменники-мовотворці: Довідник / Кер. проекту П.П. Кононенко, А.Ю. Пономаренко. — Київ, 2008.

Українські рекорди. Русскія пластинки = Ukrainian and Russian Columbia "New Process" records: General catalogue. — New York, 1929.

Українські співаки у спогадах сучасників / Упоряд. І. Лисенко. — Київ, 2003.

Українські традиції / Упоряд., передм. О.В. Ковалевський. — Харків, 2011.

Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX століття / Гол. ред. О.К. Федорук. — Київ; Чернівці, 1999.

Українсько-польські культурні відносини XIX — XX століття / Гол. ред. О. Федорук. — Київ, 2003.

Українці Австралії: Енциклоп. довідник / Ред. В. Шумський, М. Шумський. — Сідней, 2001.

Українці Башкирії: У 2 т. / Гол. ред. Г. Скрипник. — Т. 1: Дослідження і документи / Упоряд. Ю. Сіренко та ін.; Відп. ред. Д. Чернієнко. — Київ, 2011.

Українці Бразилії = Os ucranianos do Brasil = Ukrainians in Brazil: Історико-етнологічне дослідження / М. Бондаренко та ін.; Наук. ред. М. Гримич. — Київ, 2011.

Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців в Австралії. — Мельбурн, 1966.

Українці в зарубіжному світі / А.М. Шлепаков, І.Г. Буркут, Л.Д. Васильєва та ін.; Відп. ред. А.М. Шлепаков. — Київ, 1991.

Українці в Молдові, молдовани в Україні: етносоціальні процеси = Ucrainenii din Moldova, moldovenii din Ucraina: procese etnosociale: Матеріали Міжнар. наук. конференції. — Кишинів, 2008.

Українці в Чикаго і Ілліной в Тисячоліття Зрещення України: Збірник-довідник / Ред. Д. Маркусь. — Чикаго, 1989.

Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. / Ред. А. Пономарьов. — Опішне, 1999.

Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 т. / Гол. ред. кол. М.Т. Рильський. — Т. 1 / Відп. ред. К.Г. Гуслистий. — Київ, 1959.

Українці: Історико-етнографічна монографія: У 3 т. / Гол. ред. Г. Скрипник. — Київ, 2005. — Т. 2.

Українці Казахстану: Книга-альбом / Упоряд. С.Ф. Пазенко; Гол. ред. кол. В.Г. Цибенко. — Київ, 2004.

Українці Латвії: (Люди згадують, документи свідчать) / Ред. Е. Давиденко. — Рига, 2006.

Українці Хорватії = Ukrajinci hrvatske: Матеріали і документи. — Загреб, 2002.

Українці: світова нація перед викликами XXI століття: Зб. статей конференції / Українська Всесвітня координаційна рада. — Київ, 2006.

Українці у Вільному Світі: Ювілейна книга Українського народного союзу: 1894—1954 / Ред. Л. Мишуга. — New Jersey, 1954.

Українці у світі: Довідник / В.М. Воронін, С.А. Дроздовська. — Київ, 2005.

Українці у світовій цивілізації і культурі / П.П. Кононенко, В.Д. Баран, В.К. Борисенко та ін. — Київ, 2008.

Ульяновський В.І., Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3 кн. — Київ, 1994.

Уманець О. Музична культура України другої половини XX століття: Навч. посібник. — Харків, 2003.

УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. кол. М. Попович. — 2-ге вид., доп. — Київ; Львів, 2001.

Устав Одесского археологического общества // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1960. — Т. 1.

Фащенко В. Новела і новелісти: Жанрово-стильові шукання (1917—1967). — Київ, 1978.

Федорук О.К. Московитія проти України: політика... культура. — Київ, 2006.

Федорук О. Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. — Київ. — Кн. 1. — 2006; Кн. 2. — 2007; Кн. 3. — 2008.

Федченко П.М. Преса та її попередники. — Київ, 1969.

Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. — Київ, 1996.

Филипович П. Літературознавчі студії і компаративістика: Статті, рецензії / Упоряд., передм. В.Т. Поліщук. — Черкаси, 2008.

Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: Українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. — Київ, 2009.

Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє (до 100-річчя першого київського диплома вчителя фізичної культури) / Гол. ред. кол. В.О. Огнев'юк. — Київ, 2012.

Фізична культура, спорт та здоров'я студентської молоді (проблеми, концепції та нові педагогічні технології): Зб. наук. праць / Відп. ред. В.В. Приходько. — Дніпропетровськ, 2000.

Філософія: Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. — 8-ме вид. — Київ, 2011.

Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції / Ред. В.П. Андрущенко. — Київ, 1997.

Філософія освіти: Зб. наук. праць / Упоряд. С. Черепанова. — Львів, 1999.

Філософія освіти: Навч. посібник / Заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборська. — Київ, 2009.

Філософія: Підручник / За ред. Л.В. Губерського. — Харків, 2013.

Філософія політики: Короткий енциклоп. словник / Авт.-упоряд. В.П. Андрущенко та ін.; Ред. Л.В. Губерський. — Київ, 2002.

Філософія політики: Підручник / Гол. ред. кол. Л.В. Губерський. — Київ, 2003.

Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Кер. авт.-упоряд. В.П. Андрущенко; Гол. ред. кол. Л.В. Губерський. — Київ, 2003.

Фоллрихова М. Украинская национальная журналистика в Чехословакии. — Киев, 1989.

Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — Київ, 2003.

Футбол в Україні: Витоки, традиції, перспективи: Зб. матеріалів / Федерація футболу України. — Львів; Київ, 2004.

Футбол Российской империи (1912 г.), стран Прибалтики (1924 г.), СССР (1952—1991 гг.) и Украины (1994—1999 гг.) на Олимпийских играх: Справочник / Сост. Л.Г. Полонский, Н.А. Люшненко. — Тернополь, 2004.

Футбол Украины: Очерки, страницы истории, статистика / Ред.-сост. И. Заседа, А. Башкатов. — Киев, 1997.

Футбол Украины: Статист. справочник / Сост. А. Кудырко. — Киев, 2007.

Футбольні ворота в Європу / Авт.-упоряд. М.В. Чугуєвський. — Київ, 2010.

Футей Б. Становлення правової держави в Україні 1991—2001 pp. — 3-тє вид., перероб. і доп. — Київ, 2011.

Халаджи В., Яковенко Н. Європейська політика сусідства: роль та місце України / Наук. ред. А.І. Кудряченко. — Київ, 2012.

Харитонов Д.В., Франков А.В. Лобановский. Послесловие. — Харьков, 2002.

Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. — Ніжин, 2009.

Харчук Р. Сучасна українська проза: Постмодерний період: Навч. посібник. — Київ, 2008.

Хвильовий М. Україна чи Малоросія?: Памфлети. — Київ, 1993.

Хоменко Т. Проповідництво і сучасна публіцистика: [Есеїстка Є. Сверстюка, М. Мариновича, І. Ортинського]. — Львів, 2008.

Храмов Ю.О. Фізика: Історія фундаментальних ідей, теорій та відкриттів. — Київ, 2012.

Художні та наукові картини світу XX століття: Колективна монографія на честь 110-ї річниці народження Максима Рильського / Упоряд. В.О. Захаржевська; Ред. І.М. Юдкін. — Київ, 2006.

Художня література і духовне життя суспільства / О.В. Білий, В.С. Брюховецький, Р.Т. Гром'як та ін. — Київ, 1989.

Цвейбель Д.С. З історії вивчення й охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя радянської влади // Український історичний журнал. — 1971. — № 12.

Цегельник Я.Х. Степан Тудор: Життя і творчість. — Київ, 1968.

Центр Леся Курбаса: Каталог-есе / Ред.-упоряд. В. Собіянський; Гол. ред. Н. Корнієнко. — Київ, 2005.

Церква в українському суспільстві: Матеріали соціологічних досліджень / За ред. В.П. Перебенесюк. — Київ, 2004.

Церква і музеї: втрати XX століття / Ред. В. Колпакова. — Київ, 2009.

Церква і національне відродження / Гол. ред. кол. І.Ф. Курас; Наук. ред. М.Ф. Рибачук. — Київ, 1993.

Церква і релігія в Україні: 50 літ після Жовтневої революції (1917—1967): Зб. доп. наук. конференції Українського Вільного університету в Мюнхені / Ред. В. Янев. — Мюнхен, 1984.

Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: Матеріали Десятої Міжнар. наук. конф. — Київ, 2012.

Церква. Нація. Культура / Шеф-ред. Л. Сікора. — Дрогобич, 2004.

Цеханская А.Ф. Природа Украины: Животный мир / Ред. Г.А. Шадников, Д.А. Шабанов. — Харьков, 2009.

Цибенко П. А.Г. Петрицький: Нарис про театрально-декораційну творчість. — Київ, 1951.

Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів / Відп. ред. В.В. Лях. — Київ, 1998.

Цимбалюк Т.В. Мова перекладу Миколи Лукаша. — Київ, 1996.

Цьось А.В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. — Луцьк, 2000.

Чаговець В. І.С. Паторжинський. — Київ, 1946.

Чебикін А. Українська Академія Мистецтва — 75 років // Образотворче мистецтво. — 1992. — № 6.

Чепіль М., Дудник Н. Антін Лотоцький — педагог, громадський діяч. — Дрогобич, 2008.

Черкасов В.Ф. Музично-педагогічна освіта України на межі двох тисячоліть (1991—2010 рр.): Навч. посібник. — Кіровоград, 2011.

Черкасов В.Ф. Становлення і розвиток музично-педагогічної освіти в Україні (1962—1991 рр.). — Кіровоград, 2008.

Черкашина-Губаренко М. Музика і театр на перехресті епох: Зб. статей: У 2 т. — Київ, 2002.

Черненко Й.М. Мистецтво цирку. — Київ, 1962.

Чернова Е.М. Украинская ССР: Развитие физической культуры и спорта // Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. — Москва, 1963. — Т. 3.

Черняков Б.І. Повернення: Доля і недоля Миколи Лукаша. — Київ, 2004.

Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. — Київ, 2005.

Чижевський Д. Юрій Клен, вчений та людина // Українське слово: Хрестоматія. — Київ, 1994. — Кн. 1.

Чикаленко Є.Х. Щоденник. 1919—1920 / Упоряд. І. Старовойтенко; Наук. ред. В. Піскун. — Київ, 2011.

Чикаленко Є.Х. Щоденник: У 2 т. — Київ, 2004.

Чикаленко Євген — Єфремов Сергій. Листування: 1903—1928 роки / Упоряд., вст. ст. І. Старовойтенко; Наук. ред. Н. Миронець. — Київ, 2010.

Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. — Київ, 2009.

Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події важкої історії / Передм. М.Г. Жулинського. — Київ, 2001.

Шаховський С.М. В майстерні поетичного слова: Лірика Павла Тичини. — Київ, 1958.

Шахтер — Чемпион / Авт.-сост. Ю. Колоцей. — Киев, 2011.

Швидько Г. Катеринославський Піквікський клуб (1858—1860): До 170-річчя обласної наукової бібліотеки. — Дніпропетровськ, 2003.

Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. — Київ, 2008—2009.

Шевельов Ю. З історії незакінченої війни: [Вибрані есе і розвідки] / Упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. — Київ, 2009.

Шевнюк О.Л. Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник. — Київ, 2002.

Шевченківська енциклопедія: В 6 т. / Гол. ред. кол. М.Г. Жулинський. — Київ, 2012. — Т. 1, 2. (видання продовжується).

Шевченківські лауреати: Енциклопедичний довідник / Вст. сл. І.М. Дзюби, Р.М. Луб-

ківського. — 2-ге вид., змін. і доп. — Київ, 2007.

Шевченко Є. Українська народна тканина. — Київ, 1999.

Шевченко і музика: Зб. статей / Упоряд.-ред. Л. Архімович, М. Михайлов, О. Шреєр-Ткаченко. — Київ, 1966.

Шевчук В. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. — Київ, 1990.

Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема й національно-визвольна, та її подвижники: Історичний нарис. — Київ, 2006.

Шедеври українського живопису / Авт.-упоряд. Д.О. Горбачов. — 2-ге вид., змін. — Київ, 2012.

Шейко В.М., Гаврюшенко О.А., Кравченко О.В. Історія світової культури: Навч. посібник / Наук. ред. В.М. Шейко. — Київ, 2006.

Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української художньої культури: Підручник. — Харків, 2003.

Шептицький А. (митрополит). Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, скомплектований з нагоди відзначень 45-ї і 50-ї річниць смерті Митрополита Андрея Шептицького / Гол. ред. кол. І. Біланич. — Філадельфія, 1994.

Шептицький А. (митрополит). Твори: Аскетично-моральні. — Львів, 1994.

Шептицький А. (митрополит). Твори: Морально-пасторальні. — Львів, 1994.

Шептицький А. Твори Слуги Божого митрополита Андрея Шептицького. — Т. 1: Пастирські листи. — Львів, 1994.

Шестопалова Тетяна. На шляхах синтезу думки: Теоретичні засновки спадщини Юрія Лавріненка. — Луганськ, 2010.

Шеффер Т.В. Лев Ревуцький. — Київ, 1982.

Шитова Ю. "Я воскрес, щоб із вами жити...": філософія життя і творчості Василя Симоненка. — Київ, 2006.

Шкаровська І. Оксана Іваненко: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1969.

Шкідченко В.П. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки та погляди у майбутнє // Наука і оборона. — 2000. — № 4.

Шлях до незалежності: Суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко та ін.; Гол. ред. кол. В.А. Смолій. — Київ, 2011.

Шляхи розвитку сучасної літератури: Диспут 24 травня 1925 року. — Київ, 1925.

Шляхи та перехрестя сучасної цивілізації (Людина — Культура — Постісторія) / Упоряд. С.Б. Кримський, Г.П. Ковадло. — Київ, 2009.

Шпаковская Т. Театральная летопись длинною в четверть века [Днепропетровский государственный театр оперы и балета]: Очерки, статьи, творческие портреты, интервью, информации. — Днепропетровск, 1999.

Штонь Г.М. Духовний простір української ліро-епічної прози. — Київ, 1998.

Штундер З. Станіслав Людкевич: Життя і творчість: У 2 т. — Львів; Жовква, 2005—2009.

Шульга А.Н. Этническая самоидентификация личности. — Киев, 1996.

Шульгіна В. Нариси з історії української музичної культури: джерелознавчий пошук. — Київ, 2007.

Шумило М. Олесь Гончар: Літературно-критичний нарис. — Київ, 1950.

Шумило Н. Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця XIX — поч. XX ст. — Київ, 2003.

Шурова Н.С. Михайло Вериківський. — Київ, 1972.

Шурова Н.С. "Я весь був як пісня...": Михайло Коцюбинський і музика. — Київ, 1986.

Шуст Я. Ф.М. Колесса: Життя та творчість. — Київ, 1955.

Щербаківський В. Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця. — Лондон, 1955.

Щербаківський Д.М. Козак Мамай: Мистецько-етнографічні праці / Упоряд. М.В. Волкова; Заг. ред. А.П. Ярещенко. — Харків, 2008.

Щербій Г.С. Розвиток сучасного костюма // Культура і побут населення України. — Київ, 1991.

Энгельгардт Н.Н. Очерк истории цензуры в связи с развитием печати. — Санкт-Петербург, 1904.

Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. — Київ, 1927.

Юдіна В.В. Музика в житті Павла Тичини. — Київ, 1976.

Юдкін І.М. Формування визначників української культури: культурологічні студії. — Київ, 2008.

Юра Г. Життя і сцена. — Київ, 1965.

Юра Г. Моє життя: Спогади. Статті. — Київ, 1987.

Юридична енциклопедія: У 6 т. / Гол. ред. Ю.С. Шемшученко. — Київ, 1998—2004.

Якубяк Я. Микола Лисенко і Станіслав Людкевич. — Львів, 2003.

Яневський Д.Б. Проект "Україна": Грушевський. Скоропадський. Петлюра: Таємна історія української державності. — Харків, 2012.

Янукович В.Ф. Социально-экономическое развитие региона: проблемы и пути решения. — Киев, 2002.

Янукович В.Ф. Як Україні жити далі: Статті, виступи, роздуми. — Київ, 2008.

Яременко В.В. "Щоб правду більш не кидали за грати...": Літературний портрет Василя Симоненка. — Київ, 2005.

Яросевич Л. Леся Українка і музика. — Київ, 1978.

Ярослав Івашкевич та Україна: Зб. наук. праць / Відп. ред. Р.П. Радишевський. — Київ, 2001.

Яцик А.В. Водогосподарська екологія: У 4 т., 7 кн. — Київ, 2003—2004.

Яцик А.В., Шевчук В.Я. Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення. — Київ, 2006.

Яцків Я. Наукові будні: Справа "Космос UA": У 2 ч. — Київ, 2011—2012.

Яцків Я.С. Проблеми розвитку наукової та науково-технологічної сфери України: Вибрані статті, матеріали та інтерв'ю. — Київ, 2006.

Яцків Я. Хроніки апексного десятиліття: [Документ.-автобіогр. нарис]. — Київ, 2010.

Ященко Л. Григорій Гурійович Верьовка: Нарис про життя і творчість. — Київ, 1963.

Ященко Л. Державна заслужена капела бандуристів Української РСР. — Київ, 1970.

Arta un limbaj comun între două culturi = Мистецтво — спільна мова двох культур. — Suceava, 2009.

Bilaniuk P. Studies in Eastern Christianity. — Munich; Toronto, 1977.

Borschak E. L'Ukraine sous le régime soviétique (1918—1952). — Paris, 1952.

Borys J. The Sovietization of Ukraine: 1917—1923. — Edmonton, 1980.

Choulguine A. L'Ukraine contre Moscou (1917). — Paris, 1935.

Costain W.D., Lester J.P. The Evolution of Environmentalism // Environmental Politics and Policy: Theory and Evidense. — Durham; London, 1995.

Danylyszyn M. Los ucranios en la Republica Argentina. — Buenos Aires, 1979.

Die Entwicklung des Bildungswesens in der Ukraine = Розвиток системи освіти в Україні: Навч. посібник / Уклад. Ж.Б. Черська, О.Д. Огуй. — Чернівці, 2010.

Die Ukraine zwischen Ost und West: Außenpolitische und kulturelle Orientierungen / Hrsg. H. Pleines. — Bremen, 2008.

Dziamski G. Lata dziewięćdziesiąte. — Poznań, 2000.

Encyclopedia of Ukraine / Ed. by V. Kubijovic [vol. 1, 2] and D. Husar Struk [vol. 3, 4, 5] / University of Toronto Press. — Toronto; Buffalo; London. — Vol. 1: A—F. — 1984; Vol. 2: G—K. — 1988; Vol. 3: L—Pf. — 1993; Vol. 4: Ph—Sr. — 1993; Vol. 5: St—Z. — 1993.

Evain E. Le problème de l'indépendence de l'Ukraine et la France. — Paris, 1931.

Goble P. Ethnic Politics in the USSR // The Soviet Nationality Reader. The Disintegration in Context. — Bonlder, 1992.

Grenzgänger: Acht Künstler aus der Ukraine: Katalog zur Ausstellung in der Hipp-Halle, Gmunden. — Linz, 1994.

Kot S. Losy premieszczonych dobr kultury w specyficznym kontekscie Europy Srodkowej i Wschodniej (na przykladzie Ukrainy) // Premiesczone dobra kultury: Przypadek Europy Zachodniej i problemy panstw Europy Srodkowej i Wschodniej w XX wieku. — Warszawa, 2004.

Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. — New York, 1985.

Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. — Berlin, 1934.

La Renaissance nationale en Ukraine de 1917 aux années 1930: Actes du Colloque / Red. E. Kruba, A. Joukovsky. — Paris; Munich; Edmonton, 1986.

Lewytzkyj B. Die sowjetische Nationalitätenpolitik nach Stalins Tod (1953—1970). — München, 1970.

Lewytzkyj B. Die Sowjetukraine: 1944—1963. — Köln; Berlin, 1964.

Luckyj G.S.N. Ukrainian Literature in the Twentieth Century. — Toronto; Buffalo; London, 1992.

Łukasiewicz J. Mitologie socrealizmu // Odra. — 1996. — N 11.

Markade V. Vasilii Ermilov and Certain Aspects of Ukrainian Art of the Early Twentieth Century // The Avant-Garde Russia, 1900—1930: New Perspectives / Ed. by S. Barren and M. Tuchman. — Los Angeles, 1980.

Onyshkevych L. Ukrainian Theatre // Ethnic Theater in Amerika / Ed. by M.S. Seller. — Wesstropt, 1983.

Pavlyshyn M. Ukrainian Theatre in Australia 1948—1989 // Australian Drama Studies. — 1992. — April.

Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republik. — Toronto; New York, 1966.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku: Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. — Warszawa; Kijów, 1998.

Reshetar J. The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism. — Princeton, 1952.

Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. — New Haven; London, 2003.

The phenomenon of the Ukrainian avantgarde. 1910—1935 / Ed.: M. Shkandrii, J. Gates. — Winnipeg, 2001.

The Ukrainian experience in the United States: A symposium / Ed. by P.R. Magocsi. — Cambridge, 1979.

The Ukrainian religious experience: Tradition and the Canadian cultural context / Ed. by D.J. Goa. — Edmonton, 1989.

Treasures of a forgotten country: Ukrainian finr art. — New York, s. a.

Ukraine after Shelest / Ed. by B. Krawchenko. — Edmonton, 1983.

Ukraine, the EU and Russia: history, culture and international relations / Ed. by S. Velychenko. — Houndmills; Besingstoke, 2007.

Ukrainian artists international exhibit. — Toronto, 1982.

Ukrainian Canadians in historical ties with the land of their fathers / Ed. by D.M. Devine; Transl. from the Ukr. V. Kotolupov, V. Ruzhitsky. — Kyiv, 1991.

Ukrainian church history / Ed. by W. Lahoszniak. — Cambridge, 2007.

Ukrainian cultural heritage village: guide / Ed. by R. Bilash. — Edmonton, 1955.

Ukrainian roots, American visions: Exhibition at the Residence of the U.S. Ambassador to Ukraine, Kyiv. — Kyiv, 2002.

Ukrainians in American and Canadian society / Ed. by W.W. Isajiw. — New York, 1976.

Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. — Champaign, 1975.

Ukraińskie zbliżenia literaturoznawcze / Red. I. Nabytowycz. — Lublin, 2006.

Yaremko M. Galicia — Halychyna (A part of Ukraine): From separation to unity / Introd. C.A. Manning. — Toronto, 1967.

Yuzyk P. The Ukrainian Greek orthodox church of Canada, 1918—1951. — Ottawa, 1981.

Zinkewych O. Ukrainian Olympic champions. — 3 ed., rev. — Baltimore; Toronto, 1984.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АСД — Адвентисти сьомого дня
АРМУ — Асоціація революційного мистецтва України
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПЦР — Всеукраїнська православна церковна рада
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМІС — Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління
ГУАМ — Організація за демократію та економічний розвиток, регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова
ДАФ — Державні архівні фонди
ДВУ — Державне видавництво України
ДМУНДМ — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва
ДПУ — Державне політичне управління
ЗНТШ — Записки Наукового товариства імені Шевченка
ІЛ НАНУ — Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
ЛГМ — Львівська галерея мистецтв
МАУ — Міжнародна асоціація україністів
МДБ — Міністерство державної безпеки
МКМ — Маріупольський краєзнавчий музей
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
МОН — Міністерство освіти і науки
НАМН — Національна академія медичних наук

НАФРФ ІМФЕ НАНУ — Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України
НМЛ — Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького
НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва
НСМНМ — Національна спілка майстрів народного мистецтва України
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
НХМУ — Національний художній музей України
ОВАК — Особлива всеукраїнська архівна комісія
ОУН — Організація українських націоналістів
РАН — Російська академія наук
РЕМ — Російський етнографічний музей, Санкт-Петербург
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РПЦ — Російська православна церква
СХМ — Самарський художній музей
ТШО — Товариство шкільної освіти
УАМ — Українська академія мистецтв
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
УКОПК — Український комітет охорони пам'яток культури
УЛТ — Українське лікарське товариство
УНР — Українська Народна Республіка
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
ХХМ — Харківський художній музей
ЦК КП(б)У — Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦКОПСІМУ — Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
ЮНЕП — Програма ООН з навколишнього середовища
ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІСЕФ — Дитячий фонд ООН

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Наукове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ 5

Українська культура XX — початку XXI століть

КНИГА 4

Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні

АРТЮХ Лідія Федорівна,
БОНДАРЕНКО Віктор Дмитрович,
ГАРДАШУК Тетяна Василівна та інші

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2013

Редактори *А.Я. Бельдій, Л.Д. Головата, Т.Л. Горбань,*
Д.В. Грузін, Н.С. Колосок, Ю.Р. Коротаєва,
Є.І. Мазніченко, С.В. Шарабанова
Оформлення *М.А. Панасюк*
Художній редактор *Р.І. Калиш*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректор *Н.А. Дерев'янко*
Комп'ютерна обробка ілюстрацій *М.А. Панасюк*
Оператор *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *О.І. Фуженко*

Підписано до друку 27.09.2013. Формат 70×100/16. Папір крейд. Гарн. "Мысль".
Друк офс. Ум. друк. арк. 76,7. Ум. фарбо-відб. 307,78. Обл.-вид. арк. 87,0.
Тираж 520 прим. Зам. № ДФ105.

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво "Фенікс"»
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б